

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ - ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1832-1920)

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Σ. ΠΟΥΛΙΑΣΗΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2020

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ (ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ)
ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΚΗΣ
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

«*Ναι, να ερευνούμε,*
να γράφουμε και να μελετούμε την Ιστορία,
γιατί μόνον η Ιστορία μάς επιτρέπει,
μέσα σ' έναν κόσμο απόλυτης αστάθειας,
να ζήσουμε με άλλα αντανακλαστικά
εκτός από αυτά του φόβου.»

Lucien Febvre, *Combats pour l' Histoire*, Paris 1953

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ 5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ 6
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ 7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 9

ΜΕΡΟΣ Α΄

Α. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ 20
Β. ΟΙ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΜΕΡΙΜΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΜΝΗΣΗ ΤΟΥ 1821 40
Γ. Η ΕΝΤΥΠΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 67
Γ.1 Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ 69
Γ.2 ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ 95
Γ.3 ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ 114

ΜΕΡΟΣ Β΄

Α. ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΟΥ 1821 118
Β. ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ 130
Γ. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 152
Γ.1 Η ΜΕΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 157
Γ.2 ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΙΔΡΥΤΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 169
Γ.3 Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΥΨΗΛΑΝΤΗ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΠΑΝΘΕΟ 188
Δ. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ 221
Δ.1 Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ 221
Δ.2 Ο ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΩΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ 232
Δ.3 Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ 248
Ε. Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ 275
Ε.1 ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ 275
Ε.2 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΠΑΛΗ 297

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 310

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 314
Α. ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ 315
Β. ΕΙΔΗ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΑΝΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ 342
Γ. ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΜΕ ΤΟ 1821 ΑΝΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ 388
Δ. ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΙΒΛΙΩΝ/ΦΥΛΛΑΔΙΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1832-1920 511

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 575

Περίληψη

Η παρούσα διδακτορική διατριβή με τίτλο «Η πρόσληψη της Ελληνικής Επανάστασης στη Δημόσια Σφαίρα του ελληνικού κράτους (1832-1920)» μελετά τις διαφορετικές ερμηνείες που διατυπώθηκαν για τον Αγώνα του 1821 από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Η ερευνητική υπόθεση αφορά τη σταδιακή συγκρότηση της Ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας και την παράλληλη, το ίδιο διάστημα, διαμόρφωση των αντιλήψεων και των στερεοτύπων της ελληνικής κοινωνίας γύρω από το 1821. Η εμφάνιση των τελευταίων εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο κατασκευής του εθνικού παρελθόντος. Οι διαφορετικές αυτές κρίσεις αναφορικά με το Εικοσιένα δοκιμάζονται στην αναδυόμενη Δημόσια Σφαίρα και ακολουθούν ή αντιτίθενται στο υπό διαμόρφωση ακόμα κυρίαρχο εθνικό αφήγημα.

Λέξεις κλειδιά: *Δημόσια Σφαίρα, Ελληνική Επανάσταση 1821, Τύπος, Έντυπα, Ιστοριογραφία, Βιβλία, 19ος αιώνας, Ελληνική Κοινωνία, Πρόσληψη, Απομνημονεύματα*

<u>Συντομογραφίες και εκδοτικά σημεία</u>

βλ. : βλέπε
ό.π. : όπως παραπάνω
σ. : σελίδα (p. για ξενόγλωσσα έργα)
Σ.τ.Δ.: Σημείωση της Διεύθυνσης
Στο ίδιο: Αναφέρεται στην αμέσως προηγούμενη βιβλιογραφική παραπομπή
τ. : τόμος (vol. για ξενόγλωσσα έργα)
τχ. : τεύχος
χ.χ. : Άγνωστης χρονολογίας

Ευχαριστίες

Φθάνοντας στο τέλος μιας μακράς και ιδιαιτέρως γόνιμης περιόδου, όπως αυτής της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής, ανακαλώ στη μνήμη μου όλους όσους στάθηκαν δίπλα μου αυτά τα χρόνια. Πρώτος από όλους ο ομότιμος καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Πέτρος Πιζάνιας, ήταν αυτός που με ενθάρρυνε να συνεχίσω τις σπουδές μου. Ως επιβλέπων μου υπήρξε πάντα πρόθυμος να συζητήσει τους προβληματισμούς μου, να ανακατευθύνει γόνιμα τις σκέψεις μου και να με παροτρύνει διαρκώς. Τον ευχαριστώ θερμά για όλα. Βαθιά ευγνωμοσύνη οφείλω, επίσης, στον καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Κώστα Αγγελάκο που μου προσέφερε πάντοτε απλόχερα τη βοήθεια και την υποστήριξή του. Μου έδωσε, επίσης, την ευκαιρία να συμμετάσχω σε ερευνητικά και εκπαιδευτικά προγράμματα, συλλέγοντας πολύτιμες γνώσεις και εμπειρίες για το μέλλον.

Αισθάνομαι ιδιαίτερα ευτυχής για την παρουσία του επίκουρου καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Διονύση Τζάκη στην τριμελή επιτροπή. Από την αρχή της εκπόνησης της παρούσας διατριβής υπήρξε διαρκώς στο πλευρό μου, για να με συμβουλεύει, να με κατευθύνει ή να με αποτρέπει από δύσβατα μονοπάτια, όταν το άγχος με κατέβαλλε. Οι πολύωρες συζητήσεις μας συνέβαλαν, όχι μόνο στην ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής, αλλά στην ευρύτερη διαμόρφωση της επιστημονικής μου σκέψης. Τον ευχαριστώ ειλικρινά μέσα από την καρδία μου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στον καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Νίκο Ροτζώκο για τη διαρκή ενθάρρυνσή του, ήδη από την περίοδο των μεταπτυχιακών σπουδών μου, και τις πάντα εποικοδομητικές για μένα συζητήσεις μας.

Κατά το διάστημα της έρευνας, πολύτιμες υπήρξαν, επίσης, οι μεθοδολογικές υποδείξεις αλλά και οι συμβουλές διδασκόντων του Ιονίου Πανεπιστημίου που με προθυμία δέχθηκαν να απαντήσουν στις κατά καιρούς απορίες μου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους κκ: Αθανάσιο Ευσταθίου, Σοφία Λαΐου, Νίκο Καραπιδάκη, Ιωάννα Κράλλη, Φωτεινή Βάκη, Ανδρέα Καπετάνιο, Ηλία Σβέρκο, Ηλία Γιαρένη, Χαράλαμπο Κουργιαντάκη, Παναγιώτη Βλάμο και Φοίβο Μυλωνά.

Η αναζήτηση των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση εκδόσεων του 19ου αιώνα, όπως, επίσης, και των περιοδικών της περιόδου, υπήρξε αποτέλεσμα πολυετούς έρευνας σε διάφορες βιβλιοθήκες της χώρας. Για τον λόγο αυτό, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς το προσωπικό όλων των βιβλιοθηκών, καθώς υπήρξε πάντα πρόθυμο να με διευκολύνει. Συγκεκριμένα, ευχαριστώ το προσωπικό των βιβλιοθηκών: του Ιονίου Πανεπιστημίου, του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, του Πανεπιστημίου Κύπρου, του Πανεπιστημίου Αιγαίου και του Πανεπιστημίου Κρήτης. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στο προσωπικό των Δημόσιων Βιβλιοθηκών Κέρκυρας, Θεσσαλονίκης, Σπάρτης και Κοζάνης, καθώς και στους ανθρώπους της Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας και της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.

Αρκετοί φίλοι, ιστορικοί και όχι μόνο - Σίμος Μποζίκης, Παναγιώτης Μηλιώνης, Νίκος Μπαϊρακτάρης, Μάριος Παγκράτης, Σπύρος Χρηστάκης,

Κωνσταντίνος Παπανικολάου, Γιάννης Σαραντίδης, Νικόλ Ρούσσου, Άτζυ Δρίκου, Θάνος Παπαδημητρόπουλος, Αλέξανδρος Βουβουλής, Γιώτα Κότα, Νίκος Κουρκουμέλης, Δημήτρης Ζυμάρης, Σπύρος Κωσταγιόλας, Εύη Κώνστα, Βασιλική Βάρδα, Μάγια Χαραλαμποπούλου, Ελβίρα Θάνου, Αλέκα Κυριάκη, Ανδριάνα Πομόνη, Νίκος Λουκάς, Γιώργος Κοντογεώργης, Βάσια Όμπαλη, Νικόλ Βουτσινά, Μάρκος Λάζος, Μαριλένα Ατσοπάρδη, Αλέξανδρος Γεωργίου, Σταμάτης Βασιλάκης, Ρωμανός Καλαματιανός, Αλεξία Σπανού, Γιώργος Γιαννέκας, Γεωργία Σπάτουλα - μού προσέφεραν τη βοήθεια τους και με ενθάρρυναν όλο αυτό το διάστημα. Τους ευχαριστώ από καρδιάς.

Μα χωρίς την αρωγή των δικών μου ανθρώπων, η προσπάθεια αυτή δε θα μπορούσε σίγουρα να ολοκληρωθεί. Βαθιά ευγνωμοσύνη οφείλω πάνω από όλα στους γονείς μου, Σταματέλο και Κατερίνα, για την αμέριστη υποστήριξή τους, ηθική και οικονομική, όλα αυτά τα χρόνια. Υπήρξαν πάντα δίπλα μου να με συμβουλεύουν και να με παροτρύνουν σε κάθε μου προσπάθεια. Αντίστοιχα, ευχαριστώ θερμά την αδελφή μου Άννα και τη μικρή μου ανιψιά Μαρία, για τη διαρκή βοήθεια και ενθάρρυνση. Σημαντική ήταν και η υποστήριξη που μου προσέφεραν ο θείος μου Ιωάννης Αργαλιάς, η θεία μου Αλεξάνδρα Μέριανου και ο μικρός Αλέξανδρος. Τους ευχαριστώ ειλικρινά. Βαθιά ευγνωμοσύνη οφείλω, τέλος, απέναντι στη σύζυγο μου Αντιγόνη, μόνιμη αποδέκτη των προβληματισμών μου όλα αυτά τα χρόνια. Η υποστήριξή της αλλά και η κατανόηση που έδειξε απέναντι στη διαρκή απουσία μου, ακόμα και εν τη παρουσία μου, ειδικά σε πρωτόγνωρες για όλους περιόδους, όπως αυτή της καραντίνας του 2020, υπήρξαν καθοριστικές. Ακόμα και αν κατορθώσω να εκπληρώσω όλες τις υποσχέσεις που της έδωσα, θα αισθάνομαι πάντα το βάρος για τις στιγμές που της στέρησα. Την ευχαριστώ για όλα!

Εισαγωγή

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 ως ιδρυτική πράξη του ελληνικού κράτους απασχόλησε ιδιαίτερα - και απασχολεί ακόμα στις παραμονές της επετείου των 200 ετών από την έκρηξή της - την ελληνική κοινωνία. Με αφετηρία την παραπάνω διαπίστωση η παρούσα διδακτορική διατριβή διερευνά την πρόσληψη της επανάστασης του 1821 στη Δημόσια Σφαίρα του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του έως και το 1920. Εξετάζεται με άλλα λόγια το ενδιαφέρον των εγγράμματων κυρίως ελιτ για το πρόσφατο ένδοξο παρελθόν, αλλά και οι διαφορετικές ερμηνείες που παρουσιάστηκαν αναφορικά με αυτό στον δημόσιο διάλογο της εποχής.

Εκκινώντας από την θεωρία του Γερμανού φιλόσοφου Γιούργκεν Χάμπερμας για την ανάδυση της αστικής Δημόσιας Σφαίρας επιχειρούμε να διερευνήσουμε το θέση που καταλαμβάνει ο λόγος περί της ελληνικής επανάστασης στην ελληνική κοινωνία της περιόδου 1832-1920. Ο Χάμπερμας μελετά την ανάδυση της αστικής Δημόσιας Σφαίρας ως νέου πεδίου διαμόρφωσης των κυρίαρχων αναπαραστάσεων και της επικοινωνίας ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία που εμφανίζεται στις αρχές του 18ου αιώνα, οπότε και αντικαθιστά την επικρατούσα μέχρι τότε αναπαραστατική κουλτούρα που είχαν καθιερώσει οι Μοναρχίες. Σημαντικό ρόλο στην ανάδυση του νέου αυτού πεδίου κοινωνικότητας και δημόσιας αντιπαράθεσης διαδραμάτισαν, σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι φιλολογικές λέσχες, οι μασωνικές στοές, τα καφενεία, το θέατρο, οι εφημερίδες και τα περιοδικά.[1]

Το ερώτημα που γεννάται είναι πότε συγκροτείται η ελληνική αστική Δημόσια Σφαίρα. Για παράδειγμα η Νάσια Γιακωβάκη χρησιμοποιώντας κριτικά το εννοιολογικό εργαλείο που δημιούργησε ο Γερμανός φιλόσοφος, παρατηρεί πως οι απαρχές της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας μπορούν να αναζητηθούν στη συγκρότηση εθνικής λογιοσύνης στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου, καθώς και στη συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κινήματος. Σε αυτό το πλαίσιο η Γιακωβάκη εντοπίζει τα νεωτερικά εκείνα χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να αποτελούν τις βάσεις για την ανάδυση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας στη διάρκεια της επανάστασης και, σε ό,τι εδώ μας απασχολεί, στη μετεπαναστατική ελληνική κοινωνία.[2]

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή επιχειρούμε να αναδείξουμε τις «νησίδες» εκσυγχρονισμού που μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε την σταδιακή ανάδυση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας ήδη από τα πρώτα μετεπεναστατικά χρόνια και να μελετήσουμε την παρουσία της Ελληνικής Επανάστασης σε αυτήν. Ως δομικά χαρακτηριστικά της εγχώριας Δημόσιας Σφαίρας αναδεικνύονται ο Τύπος, η εκδοτική παραγωγή, τα καφενεία, τα φιλολογικά σαλόνια της πρωτεύουσας, όπως επίσης οι Σύλλογοι και οι Εταιρείες που θα κάνουν τη δυναμική εμφάνιση τους κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα.

---

[1] J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit Untersuchungenzu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, 1962.

[2] ΝάσιαΓιακωβάκη, «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία. Η συμβολή της στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Δημόσιας Σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 8ος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 199-230.

Στην κατεύθυνση αυτή πολύτιμες είναι οι πρόσφατες ιστορικές έρευνες γύρω από τον Τύπο, τους συλλόγους και τους άλλους χώρους συνάθροισης ως πεδία της Δημόσιας Σφαίρας κατά τον 19ο αιώνα. Το αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον για τις νέες μορφές δημοσιότητας και κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ενισχύει την υπόθεση πως η ελληνική Δημόσια Σφαίρα συγκροτείται σταδιακά ήδη από τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες και εντάσσει την παρούσα προβληματική σε ένα ευρύτερο πεδίο έρευνας της περιόδου.

Τα βιβλία ως πρωταγωνιστές στην αύξηση του αναγνωστικού ενδιαφέροντος και η τυπογραφία ως κοινωνικός θεσμός εκτός κρατικού ελέγχου, έδιναν τη δυνατότητα σε ιδιώτες να λάβουν μέρος στον δημόσιο διάλογο. Όπως έχει υποστηριχθεί: «*το βιβλίο και η ανάγνωση αποτέλεσαν μια νέα αξία στη δημόσια συνείδηση. Η ανάγνωση, για την οποία οι αστοί αφιέρωσαν για πρώτη φορά αρκετό χρόνο και χρήμα, κατέστη χειραφετητική διαδικασία και κοινωνικά παραγωγική δύναμη : διεύρυνε τον ηθικό και διανοητικό ορίζοντα του ατόμου, αναδείκνυε τον αναγνώστη σε χρήσιμο μέλος της κοινωνίας, τον καθιστούσε ικανότερο στη διαχείριση των καθηκόντων του ενώ, τέλος, υπηρετούσε την κοινωνική του δραστηριότητα και σταδιοδρομία. Ο έντυπος λόγος γινόταν, συνεπώς, ο φορέας της αστικής κουλτούρας*». [3] Σε αυτή την κατεύθυνση η αύξηση της εκδοτικής παραγωγής κατά τη διάρκεια της περιόδου 1832-1920 ενισχύει τη σταδιακή ανάδυση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας.

Αντίστοιχα, ο Τύπος, η σημασία του οποίου επισημαίνεται από τον Χάμπερμας, αποτελεί ένα ακόμα από τα δομικά χαρακτηριστικά για τη συγκρότηση της Δημόσιας Σφαίρας. Επιπροσθέτως, ο Τύπος υπήρξε το κατεξοχήν πεδίο παραγωγής δημόσιας ιστορίας, αλλά και ένα μέσο καλλιέργειας της εθνικής ιστορικής συνείδησης και για τον λόγο αυτό αποτελεί σημαντική πηγή για τη διερεύνηση της πρόσληψης της επανάστασης του 1821. Η αναδίφηση στις παλαιές εφημερίδες και περιοδικά προσφέρει, όπως επισημαίνει η Αικατερίνη Κουμαριανού, τη δυνατότητα στον ερευνητή να κατανοήσει τις ιδιαίτερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εκάστοτε περιόδου και να ερμηνεύσει τα κίνητρα των προσώπων.[4] Στο νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος, παρά τα αυστηρά μέτρα που ίσχυσαν κατά την οθωνική περίοδο για τον Τύπο, παρατηρείται μια ολοένα αυξανόμενη κυκλοφορία εφημερίδων και περιοδικών κυρίως στην Αθήνα.

Ως χώροι ανδρικής - για την περίοδο που εξετάζουμε - κοινωνικότητας τα καφενεία που λειτουργούν μετεπαναστατικά διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη ζύμωση των ιδεών και τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, ιδίως στην Αθήνα και τις μεγάλες πόλεις. Οι θαμώνες τους, που δεν είναι όλοι εγγράμματοι, πληροφορούνται μέσω της δυνατής ανάγνωσης των εφημερίδων την επικαιρότητα, έρχονται σε επαφή με λογοτεχνικά και ποιητικά έργα και συζητούν μεταξύ τους. Τα «φιλολογικά σαλόνια» της εποχής συγκροτούν, επίσης, χώρους επικοινωνίας των κοινωνικών ελίτ. Η ανταλλαγή απόψεων, η κριτική στην εξουσία και η διαμόρφωση των ιδεών

[3]Guglielmo Cavallo - Roger Chartier R., (επιμ), *Ιστορία της ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο*, μτφρ. Αφροδίτη Θεοδωρακάκου, Μίλτος Καρκαζής, Μαρία Οικονομίδου, Ευγενία Τσελέντη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 352.
[4]Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ιστορία του ελληνικού τύπου (18ος-19ος αι.)*, Ερμής, Αθήνα 2010, σ. 38.

ανάμεσα στους λόγιους της εποχής μεταλαμπαδεύονται μέσω των έργων τους ή της παρουσίας τους στα καφενεία σε ένα ευρύτερο κοινό. Επίσης, οι φιλολογικοί σύλλογοι και οι εταιρείες που ιδρύθηκαν στην Αθήνα μετά το 1864 συνέβαλαν καθοριστικά στη συγκρότηση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας. Οι ποικίλες δημόσιες δράσεις των σωματείων αυτών δημιούργησαν ένα νέο δημοκρατικό πλαίσιο κριτικού διαλόγου για τα μέλη τους και καλλιέργησαν τη διαμόρφωση συλλογικών νοοτροπιών, συνειδήσεων και συμπεριφορών.

Καθώς όμως είναι αδύνατο λόγω της προφορικότητάς τους να εξετάσουμε τις συζητήσεις που διεξάγονταν στα καφενεία, τα «σαλόνια» ή στους φιλολογικούς συλλόγους της περιόδου, η έρευνα επικεντρώνεται στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα. Ως τέτοια χαρακτηρίζουμε την εκδοτική παραγωγή και τον Τύπο και συγκεκριμένα, όσον αφορά την παρούσα εργασία, τον περιοδικό τύπο. Ο μεγάλος αριθμός των ελληνικών περιοδικών που κυκλοφόρησαν, το υπό εξέταση διάστημα, εντός και εκτός συνόρων κατέστησε αναγκαία την επιλογή ορισμένων μόνο από αυτά. Συγκεκριμένα, αναζητήθηκαν ευρείας κυκλοφορίας έντυπα που εκδίδονταν από εξέχοντες λόγιους της εποχής. Σε αυτά εντάχθηκαν και ορισμένα σημαντικά ημερολόγια της εποχής στις σελίδες των οποίων εντοπίζεται πλούσια ιστορική ύλη.

Ως «νησίδες» εκσυγχρονισμού η εκδοτική παραγωγή και ο Τύπος συμβάλλουν στην ανάδυση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας. Τα σχετικά με την επανάσταση έργα και άρθρα που κυκλοφόρησαν το διάστημα 1832-1920 μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε με τη βοήθεια ποσοτικών αναλύσεων το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας για το 1821. Μια τέτοιου είδους προσέγγιση επιχειρείται για πρώτη φορά προσφέροντας σημαντικές πληροφορίες γύρω από το εκδοτικό ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση. Επιπλέον, οι λόγιοι που αρθρογραφούν και εκδίδουν βιβλία σχετικά με την ιστορία του Αγώνα εκφράζουν μέσω των έργων τους ευρύτερες τάσεις και ιδέες. Μέσα από την εξέταση των συγκεκριμένων έργων/άρθρων εντοπίζονται οι διαφορετικές ερμηνείες που διατυπώθηκαν γύρω από την επανάσταση καθ' όλη τη διάρκεια του «μακρού» 19^{ου} αιώνα. Καθώς λοιπόν, όπως θα δούμε, η πρόσληψη της επανάστασης υπήρξε ένα διακύβευμα, διερευνάται ο τρόπος και ο χρόνος που ορισμένες από τις αντικρουόμενες ερμηνείες επικράτησαν και συγκρότησαν σταδιακά το κυρίαρχο ιστορικό αφήγημα για την Ελληνική Επανάσταση που με μικρές διαφορές διδάσκεται στα Σχολεία έως σήμερα.

Η παρούσα μελέτη διακρίνεται σε δυο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται τα δεδομένα από την ποσοτική ανάλυση και στο δεύτερο η ποιοτική εξέταση του υλικού. Την ποσοτική ανάλυση συνοδεύει μια θεωρητική προσέγγιση γύρω από το ζήτημα της ανάδυσης της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας και τη διάκριση του κρατικού ενδιαφέροντος για την επανάσταση σε σχέση με τον δημόσιο διάλογο της περιόδου που αποτελεί και το βασικό ζήτημα της εργασίας. Ως προς την μεθοδολογία, η αναζήτηση της εκδοτικής παραγωγής βασίστηκε εν πολλοίς στις δημοσιευμένες ελληνικές βιβλιογραφίες της εποχής και κυρίως σε αυτές του Φίλιππου Ηλιού και της ομάδας του. Βοηθητικά χρησιμοποιήθηκε η μοναδική μέχρι σήμερα θεματική βιβλιογραφία για την επανάσταση του Σώζωνα Θωμόπουλου.[5] Τα

[5]Σώζων Θωμόπουλος, *Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως του '21. Αυτοτελή έργα 1821-1986*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1987· Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Βιβλία και*

σχετικά με το 1821 βιβλία και φυλλάδια που εντοπίζονταν καταγράφονταν ψηφιακά σε λογιστικά φύλλα excel, ώστε να είναι εύκολη η επεξεργασία τους. Μετά την ολοκλήρωση της αναζήτησης των τίτλων, δημιουργήθηκε μια συνολική βάση δεδομένων με πολλαπλά στοιχεία τόσο για τους συγγραφείς όσο και για τα έργα τους. Για παράδειγμα κατασκευάστηκαν πεδία αναφορικά με τον τόπο καταγωγής των συγγραφέων, τη συμμετοχή τους ή μη στον Αγώνα, το επάγγελμα τους, τη δράση τους σε Συλλόγους και Εταιρείες κ.α. Αντίστοιχα, πολλαπλές ήταν και οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν για τα έργα. Πέρα από τον τίτλο, συγκεντρώθηκαν στοιχεία για τις χρονολογίες και τον τόπο έκδοσης και τις πιθανές επανεκδόσεις. Ιδιαίτερη μέριμνα υπήρξε ως προς τη διάκριση των ποικίλων εκδόσεων. Από την εξέταση τους προέκυψαν έξι βασικές κατηγορίες: Μελέτες, Αρχεία, Λόγοι, Μεταφράσεις, Ποιητικά/Λογοτεχνικά έργα, Απομνημονεύματα. Ως «Μελέτες» χαρακτηρίστηκαν τα ιστοριογραφικού περιεχομένου έργα. Στα «Αρχεία» εντάχθηκαν οι διάφορες συλλογές εγγράφων της επανάστασης που εκδόθηκαν κατά την περίοδο 1832-1920. Οι πολυάριθμοι πανηγυρικοί και επιμνημόσυνοι λόγοι, πολλοί από τους οποίους κυκλοφόρησαν σε φυλλάδια συγκρότησαν μια ξεχωριστή κατηγορία. Αντίστοιχα, τα ξενόγλωσσα έργα που μεταφράστηκαν στα ελληνικά δημιούργησαν μια ακόμη κατηγορία. Τα ποιητικά/λογοτεχνικά έργα που ήταν εμπνευσμένα από τον Αγώνα του 1821 ταξινομήθηκαν χωριστά. Τέλος, ως διακριτή κατηγορία θεωρήθηκαν και τα Απομνημονεύματα των Αγωνιστών.

Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν ταξινομήθηκαν σε μια ενιαία βάση δεδομένων. Ο μεγάλος αριθμός των σχετικών έργων σε συνδυασμό με την ποικιλία των επιπλέον πληροφοριών που συλλέχθηκαν έδωσε τη δυνατότητα για πολλαπλές συσχετίσεις και ποσοτικές αναλύσεις. Οι τελευταίες πραγματοποιήθηκαν μέσω δυο βασικών ηλεκτρονικών εργαλείων, του Microsoft Excelκαι του SPSS.[6] Για την αποφυγή λανθασμένων ποσοτικών δεδομένων τέθηκαν ορισμένοι περιορισμοί. Έτσι, στον συνολικό αριθμό των έργων δεν υπολογίστηκαν οι επανεκδόσεις. Επίσης, τα πολύτομα συγγράμματα καταγράφηκαν ως ένα. Η εξαγωγή ποικίλων γραφημάτων προσφέρει απαντήσεις σε ζητήματα σχετικά με τη συνολική παραγωγή το διάστημα 1832-1920, τις τάσεις και τις τομές της, τους τόπους έκδοσης, τα είδη των έργων που εκδόθηκαν ανά δεκαετία, την ταυτότητα των συγγραφέων κ.α. Πέρα από τα βασικά γραφήματα που δημοσιεύονται στο κύριο μέρος της εργασίας, στο παράρτημα Α΄ υπάρχει σειρά πινάκων/διαγραμμάτων διαφόρων ποσοτικών αναλύσεων σχετικά με τη βιβλιογραφική παραγωγή έργων για το 1821 αλλά και την ταυτότητα των συγγραφέων τους.

φυλλάδια, τ. Α΄, 1801 -1818, Βιβλιολογικό εργαστήρι - ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997·Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864 - 1900: Συνοπτική αναγραφή*, ΕΛΙΑ - Βιβλιογραφικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2006·Πόπη Πολέμη, *Φίλιππου Ηλιού Κατάλοιπα: Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια* (1819-1832), τ. Β΄, ΕΛΙΑ - Βιβλιογραφικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2011·Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία και φυλλάδια*, τ. Γ΄, 1833 -1844, ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ, Αθήνα 2016· Συμπληρωματικά, όταν η έρευνα το απαιτούσε, χρησιμοποιήθηκαν και άλλες βιβλιογραφικές εργασίες όπως για παράδειγμα η Ιονική Βιβλιογραφία του Θωμά Παπαδόπουλου. Θωμάς Παπαδόπουλος, *Ιονική Βιβλιογραφία 16ος - 19ος αιώνας*, 3 τόμοι, Αθήνα 1998-2002.

[6]Αναφορικά με τη χρήση των στατιστικών προγραμμάτων και συγκεκριμένα του SPSS στις κοινωνικές επιστήμες βλ. ενδεικτικά μόνο: Gareth Norris, Faiza Qureshi ,Dennis Howitt, Duncan Cramer, *Εισαγωγή στη Στατιστική με το SPSS για τις Κοινωνικές Επιστήμες*,μτφρ. Παναγιώτης Κανάβος, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2017.

Ο εντοπισμός και η συλλογή των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση άρθρων στον περιοδικό τύπο της εποχής υπήρξε μια σύνθετη διαδικασία. Σε αντίθεση με την εκδοτική παραγωγή, όπου οι δημοσιευμένες βιβλιογραφίες αποτέλεσαν πολύτιμο βοήθημα, για τις αντίστοιχες αναφορές στο περιοδικό τύπο ελάχιστες ήταν οι διαθέσιμες πληροφορίες και προέρχονταν κυρίως από ευρετήρια περιοδικών και εργογραφίες λογίων. Η σχετική με τον Αγώνα του 1821 αρθρογραφία της περιόδου παραμένει αποσπασματικά μελετημένη και για αυτό εν πολλοίς ανεκμετάλλευτη από τους ιστορικούς ερευνητές. Με εξαίρεση την Έλλη Σκοπετέα που αφιερώνει λίγες σελίδες στο βιβλίο της «Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα», αλλά και την πρόσφατη μελέτη της Ελισάβετ Τσακανίκα για την πρόσληψη των αγωνιστών κατά την οθωνική περίοδο, που χρησιμοποιούν ως πήγες τον τύπο της εποχής, το θέμα δε φαίνεται να έχει απασχολήσει την ιστορική έρευνα.[7]

Σε πρώτη φάση αναζητήθηκαν οι ψηφιακές βάσεις και οι βιβλιοθήκες που διέθεταν περιοδικά του 19ου αιώνα. Η επιλογή των τίτλων δεν ήταν οριστική, καθώς από την έρευνα προέκυψε πως ορισμένα περιοδικά δεν περιείχαν στην ύλη τους αναφορές στο 1821 και έτσι αφαιρέθηκαν, ενώ αντίστοιχα εντοπίστηκαν άλλα που τελικά χρησιμοποιήθηκαν. Η έρευνα επικεντρώθηκε, όπως ήδη έχει αναφερθεί, σε μεγάλης κυκλοφορίας έντυπα που εκδίδονταν από διακεκριμένους διανοούμενους της εποχής. Η επιλογή βασίστηκε σε δυο λόγους. Πρώτον, στα περιοδικά αυτά εντοπίζεται πλούσια ιστορική ύλη. Δεύτερον, η ευρεία κυκλοφορία τους τα καθιστά ένα σημαντικό μέσο για τη διάδοση των ιδεών και των αντιλήψεων της λόγιας ελίτ στην ελληνική κοινωνία.

Παρά την ύπαρξη ψηφιακών βάσεων ελληνικών περιοδικών του 19ου αιώνα, όπως για παράδειγμα η «*Πλειάς*» και η «*Κοσμόπολις*» του Πανεπιστημίου Πατρών, που παρέχουν στον ερευνητή τη δυνατότητα αναζήτησης με όρους, επιλέχθηκε η λεπτομερής - στο μέτρο του δυνατού- ανάγνωση των τευχών, με το σκεπτικό ότι πολλά άρθρα που δεν τιτλοφορούνταν με όρους που παρέπεμπαν στην επανάσταση, περιείχαν παρόλα αυτά πληροφορίες για αυτήν.[8] Η υπόθεση αυτή αποδείχθηκε σωστή. Τη συλλογή και την ανάγνωση των άρθρων ακολούθησε η καταγραφή τους και η ταξινόμησή τους. Όπως ακριβώς έγινε και για τη βιβλιογραφική παραγωγή, συλλέχθηκαν πολλαπλές πληροφορίες αναφορικά με τα άρθρα και τους συγγραφείς τους. Η ποικιλία του υλικού κατέστησε αναγκαία τη διάκριση του σε ορισμένες βασικές κατηγορίες. Συγκεκριμένα, δημιουργήθηκαν έντεκα ομάδες: Μελέτες, Λόγοι, Βιβλιοκρισίες/Αναγγελίες έκδοσης , Αρχεία, Αναφορές στο 1821 σε ευρύτερα άρθρα, Μεταφράσεις ξένων μελετών, μεταφράσεις ξένων ποιητικών έργων, Σύντομες αναφορές, Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα, Απομνημονεύματα/σύγχρονες του Αγώνα μαρτυρίες, Εικόνες. Οι τίτλοι είναι ενδεικτικοί του περιεχομένου. Δεδομένου ότι κάποιες από τις κατηγορίες παραμένουν κοινές με τα βιβλία, ας προστεθεί μονάχα πως οι βιβλιοκρισίες σε συνδυασμό με τις αναγγελίες έκδοσης έργων με θέμα την

[7]Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Θεσσαλονίκη 1988· Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την επανάσταση*, Ασίνη, Αθήνα 2019· Αναφορά στη σχετική με την επανάσταση λογοτεχνική ύλη των περιοδικών εντοπίζεται και στο Αγγελική Λούδη, *Το νεοελληνικό διήγημα στην Ευτέρπη και την Πανδώρα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 273-275.

[8]http://pleias.lis.upatras.gr/·http://kosmopolis.lis.upatras.gr/ (έλεγχος 04/10/2020).

Ελληνική Επανάσταση αποτέλεσαν μια ξεχωριστή κατηγορία. Αντίστοιχα, στα υπό εξέταση περιοδικά εντοπίστηκαν άρθρα ευρύτερης θεματικής που περιείχαν αναφορές στο 1821 και τα οποία εντάχθηκαν σε μια διακριτή κατηγορία. Το ίδιο συνέβη και με τις σύντομες αναφορές, λίγων γραμμών, που αφορούσαν θέματα, όπως για παράδειγμα τον εορτασμό της εθνικής επετείου. Οι εικόνες, επίσης, ως διαφορετικό είδος αλλά εξίσου σημαντικό αναφορικά με την πρόσληψη της Ελληνικής Επανάστασης συγκρότησαν μια νέα κατηγορία.

Ακολουθώντας την ίδια μεθοδολογία με την επεξεργασία των δεδομένων της εκδοτικής παραγωγής, με τη χρήση των προαναφερθέντων ηλεκτρονικών προγραμμάτων πραγματοποιήθηκε μια σειρά από ποσοτικές αναλύσεις σχετικές με τον αριθμό των αναφορών στην Ελληνική Επανάσταση που απαντώνται στον περιοδικό τύπο της περιόδου 1832-1920 συνολικά, ανά δεκαετία, ανά είδος, όπως επίσης και άλλες που αφορούσαν το προφίλ των αρθρογράφων. Για τη διασφάλιση μιας, όσο το δυνατόν, ακριβέστερης ποσοτικά εικόνας της σχετικής παραγωγής, τα άρθρα που δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες σε διαδοχικά τεύχη του ίδιου περιοδικού καταγράφηκαν ως ένα. Η απουσία αντίστοιχων εργασιών και διαθέσιμων δεδομένων ειδικά όσον αφορά την παρουσία της επανάστασης του 1821 στον περιοδικό τύπο, γέννησε την ιδέα δημιουργίας δυο επιπλέον παραρτημάτων. Στο παράρτημα Β΄ δημοσιεύονται πίνακες με την ταυτότητα των περιοδικών που εξετάστηκαν και τα ήδη των σχετικών με την επανάσταση αναφορών που εντοπίστηκαν στις σελίδες τους. Το παράρτημα Γ΄ αποτελεί στην ουσία αναλυτικό ευρετήριο των αναφορών αυτών ανά περιοδικό και περιλαμβάνει όνομα αρθρογράφου, τίτλο άρθρου, τεύχος και έτος. Το ευρετήριο αυτό ως ένα επιπλέον εργαλείο αναζήτησης πηγών που έχουν ελλιπώς ή ελάχιστα μελετηθεί, αποσκοπεί να συμβάλει στην ιστορική έρευνα γύρω από την πρόσληψη της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και ευρύτερα γύρω από τον τύπο και την εγχώρια Δημόσια Σφαίρα.

Το δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής αποτελεί την ποιοτική ανάλυση του παραπάνω υλικού. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η πρόσληψη της Ελληνικής Επανάστασης στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα κατά την περίοδο 1832-1920. Η έρευνα βασίζεται σε παραδείγματα που δεν εξαντλούν το θεματικό εύρος της διερεύνησης της Ελληνικής Επανάστασης, μας επιτρέπουν όμως να κατανοήσουμε ευρύτερες τάσεις και ιδέες της εποχής. Μελετάται η δόμηση του «εθνικού» παρελθόντος πριν από την έκρηξη του Αγώνα, τα αίτια της επανάστασης, η πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας, της Ευρώπης αλλά και των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων της περιόδου.

Ως προς τη δομή των κεφαλαίων το πρώτο μέρος διαρθρώνεται ως εξής. Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Η συγκρότηση της Δημόσιας Σφαίρας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», παρουσιάζεται η έννοια της αστικής Δημόσια Σφαίρας, όπως την εισήγαγε ο Γιούργκεν Χάμπερμας στο θεμελιώδες έργο του *Struktur wandelderÖffentlichkeit.* Επιπλέον, καταγράφονται οι σύγχρονες θεωρίες αναφορικά με την ανάδυση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας και με αφετηρία αυτές αναζητούνται οι «νησίδες» εκσυγχρονισμού που αποτέλεσαν τα δομικά χαρακτηριστικά της και συνέβαλαν στη σταδιακή συγκρότησή της. Στην κατεύθυνση αυτή μελετώνται οι νέες μορφές κοινωνικότητας και επικοινωνίας που κάνουν την εμφάνισή τους με την ίδρυση του

ελληνικού κράτους: τα βιβλία, ο Τύπος, τα καφενεία, τα φιλολογικά σαλόνια, όπως επίσης και οι Σύλλογοι και Εταιρείες που ιδρύονται μετά το 1864.

Ο Αγώνας του 1821 απασχόλησε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τόσο την ελληνική κοινωνία, όσο και την επίσημη εξουσία. Στο δεύτερο λοιπόν κεφάλαιο του Α΄ μέρους με τίτλο «Οι κρατικές μέριμνες για την ανάμνηση του 1821» εξετάζονται συνοπτικά οι ενέργειες του κράτους αναφορικά με τη διαχείριση της μνήμης του Αγώνα. Οι δημόσιες τελετουργίες αποτελούν ένα προνομιακό πεδίο μελέτης της Δημόσιας Ιστορίας και πλήθος σχετικών μελετών έχει εκπονηθεί τα τελευταία χρόνια. Η καθιέρωση των εθνικών επετείων τον 19ο αιώνα ως απόφαση της κεντρική εξουσίας αποσκοπεί πρωτίστως στη νομιμοποίησή της ως αποκλειστικού διαχειριστή της εθνικής μνήμης. Αν και δεν αποτελούν πεδίο της Δημόσιας Σφαίρας επιλέξαμε να αναφερθούμε σε αυτές, επειδή ο δημόσιος χαρακτήρας τους τις καθιστά κατεξοχήν τόπους συνάντησης του κράτους και της κοινωνίας, ενώ η καθιέρωση και η τέλεσή τους τροφοδότησαν τις δημόσιες συζητήσεις για το Εικοσιένα. Ένας ακόμα θεσμός μέσω του οποίου το κράτος προώθησε τη δική του εκδοχή για την Επανάσταση του 1821, καθιερώνοντας την μάλιστα ως κυρίαρχο αφήγημα, ήταν η εκπαίδευση. Την Ελληνική Επανάσταση εντάσσει πρώτος στην ύλη σχολικού εγχειριδίου ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στην *Επίτομη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* που εξέδωσε το 1853.[9] Σταδιακά, ο Αγώνα του 1821 θα αποτελέσει αναπόσπαστο τμήμα της σχολικής ιστορίας και θα εκδοθούν εκπαιδευτικά συγγράμματα αποκλειστικά για την Ελληνική Επανάσταση. Στο πλαίσιο μάλιστα της παραδειγματικής χρήσης του παρελθόντος, σύμφωνα με την κυρίαρχη τότε αντίληψη για την εθνική ιστορία, θα ενταχθούν στα σχολικά προγράμματα σπουδών και οι *Σκηνογραφίες*. Πρόκειται για εγχειρίδια στα οποία καταγράφονταν βιογραφίες ένδοξων ηρώων κυρίως της αρχαίας Ελλάδας αλλά και της Ελληνικής Επανάστασης. Η προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να διασφαλίσει τον ρόλο της ως αποκλειστικά υπεύθυνη για τη διαχείριση της μνήμης του Αγώνα αποκαλύπτεται ακόμα μέσα από την κατασκευή σχετικών μνημείων, την ονοματοθεσία οδών, στρατοπέδων ή πλοίων με ονόματα ηρώων της επανάστασης, αλλά και τις προσπάθειες διάσωσης και ανάδειξης του αρχειακού υλικού της περιόδου. Ως προς την τελευταία μάλιστα, δεδομένου ότι το αίτημα για τη διάσωση των αρχείων του Αγώνα παρέμενε ενεργό καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, παρατηρείται μια σύμπραξη του κράτους με την κοινωνία των πολιτών μέσω των Συλλόγων και των Εταιρειών που ανέλαβαν σημαντικές πρωτοβουλίες προς αυτή την κατεύθυνση.

Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο του Α΄ μέρους είναι αφιερωμένο στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα. Σε αυτό εξετάζονται τα ποσοτικά δεδομένα που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνα και αφορούν την εκδοτική παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση, αλλά και τις αντίστοιχες αναφορές στον περιοδικό τύπο της εποχής. Με αφετηρία τη διαδεδομένη στα μέσα του 19ου αιώνα πεποίθηση μερίδας λογίων για την ελλιπή γνώση της ιστορίας του Αγώνα, διερευνάται το ενδιαφέρον για αυτόν μέσα από τη σχετική παραγωγή έργων και άρθρων. Η παρουσίαση των ποσοτικών στοιχείων γίνεται τόσο μεμονωμένα για τα βιβλία και τον τύπο, όσο και

[9]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, Προς διδασκαλίαν των παίδων*, Αθήνα 1853. (Στο εξής: *Ι.Ε.Ε. 1853*)

συνολικά, αποκαλύπτοντας το διαρκές και έντονο, παρά τις αυξομειώσεις, ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας για την Επανάσταση του 1821 στο μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου.

Στο δεύτερο μέρος ακολουθεί η ποιοτική ανάλυση, η οποία περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο που φέρει ως τίτλο «Το παρελθόν του 1821» αναζητούνται τα χρονικά όρια τα οποία θέτουν ως αφετηρία για τις αφηγήσεις τους οι συγγραφείς των σχετικών με την επανάσταση έργων. Δεδομένου ότι ο εθνικισμός ως σύγχρονη ιδεολογία επιχειρεί να παρουσιάσει το έθνος ως αναλλοίωτο στον χρόνο συλλογικό υποκείμενο, μελετώνται τα υπό διαμόρφωση εκείνη την περίοδο όρια της εθνικής ιστορίας. Η «εθνικοποίηση» του παρελθόντος αποτελεί μια πολύπλοκη διαδικασία που τα ιστορικά γεγονότα αποκόβονται από τα πραγματικά αίτια και επανανοηματοδοτούνται στο πλαίσιο της εθνικής ιστορίας.[10] Σε αυτό το πλαίσιο, η Επανάσταση του 1821 ως γενεσιουργός πράξη του εθνικού κράτους, υπήρξε το σημείο αναφοράς, ώστε το παρελθόν να επανανοηματοδοτηθεί, και να καταστεί εθνικό παρελθόν, όπως έχει επισημάνει ο Νίκος Ροτζώκος.[11] Δεδομένου ότι η ελληνική εθνική ιστορία αρχίζει να διαμορφώνεται αποσπασματικά τουλάχιστον είκοσι περίπου χρόνια πριν από την επανάσταση δεν έχει αποκτήσει για την περίοδο που εξετάζεται ισχυρή αφηγηματική ενότητα και δομή. Αν και η άλωση της Κωνσταντινούπολης ως τομή για την ελληνική ιστορία φαίνεται να είναι κοινά αποδεκτή, εντούτοις δεν αποτελεί τη μοναδική επιλογή, καθώς στα υπό εξέταση ιστοριογραφικά έργα εντοπίζεται ποικιλία αφετηριακών σημείων για την εξιστόρηση των γεγονότων της ελληνικής επανάστασης.

Τα αίτια που διαμόρφωσαν τις συνθήκες για την έκρηξη του Αγώνα σύμφωνα με τους συγγραφείς του 19ου αιώνα, αποτελούν το θέμα του δευτέρου κεφαλαίου του Β΄ μέρους. Παρά τη διαφορετική σημασία που δίνουν σε αυτά οι συγγραφείς που εξέδωσαν σχετικά έργα, η ανάδειξη τους φαίνεται πως τους απασχολεί όλους. Η παρουσίαση των αιτιών πραγματοποιείται, ως επί το πλείστον, μέσω του ερμηνευτικού σχήματος της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της παράλληλης οικονομικής, κοινωνικής, πολιτισμικής προόδου των Ελλήνων. Ως παράγοντες για την έκρηξη του Αγώνα παρουσιάζονται είτε γενικά επιχειρήματα, όπως η διαρκής επιθυμία των Ελλήνων για ελευθερία, είτε συγκεκριμένα αίτια, όπως για παράδειγμα η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας και του εμπορίου, η αύξηση του ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση, η χριστιανική θρησκεία, η εκγύμναση ορισμένων ομάδων στα όπλα και τον στρατιωτικό βίο, ο θεσμός των κοινοτήτων, η ανέλιξη των Φαναριώτων στην Οθωμανική Διοίκηση και η συνωμοτική δράση.

Το τρίτο κεφάλαιο του Β΄ μέρους είναι αφιερωμένο στην πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας, της συνωμοτικής οργάνωσης που ανέλαβε τον σχεδιασμό και την έκρηξη του Αγώνα. Δεδομένου ότι ήδη από την έκρηξη του Αγώνα φαίνεται να υπάρχει μια αρνητική αντίληψη γύρω από τη δράση της, διερευνάται στο πρώτο υποκεφάλαιο η μεταστροφή της πρόσληψης αυτής μετεπεναστατικά και η ανάδειξη της Φιλικής Εταιρείας ως αναπόσπαστου τμήματος της ιστορίας του 1821.

[10]Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.
[11]Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017, σ. 12-84.

Παράλληλα, στο δεύτερο υποκεφάλαιο εξετάζεται το ζήτημα των ιδρυτών της. Η έκρηξη μιας έντονης δημόσιας αντιπαράθεσης ανάμεσα σε δυο ηγετικά στελέχη τον Εμμανουήλ Ξάνθο και τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, σχετικά με το πόσοι και ποιοι ίδρυσαν τη Φιλική Εταιρεία, απασχόλησε ιδιαίτερα τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες την ελληνική Δημόσια Σφαίρα. Θα δούμε ότι η σταδιακή επικράτηση του σχήματος των τριών ιδρυτών (Ξάνθος, Σκουφάς, Τσακάλωφ), κατά το β΄μισό του 19ου αιώνα, και η ένταξή του στη σχολική ιστορία και εν γένει στην κυρίαρχη αφήγηση για την Ελληνική Επανάσταση δεν θα εμποδίσει διαφορετικές αφηγήσεις και σχήματα να αναπαράγονται από μεταγενέστερους συγγραφείς έως τις μέρες μας. Επιπροσθέτως, στο τρίτο υποκεφάλαιο μελετάται η πρόσληψη του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας Αλέξανδρου Υψηλάντη. Το πλήθος των αρνητικών κριτικών που διατυπώθηκαν για το πρόσωπό του στη διάρκεια της επανάστασης και τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια δεν εμπόδισαν την ανάδειξή του ως εθνικού ήρωα. Στην κατεύθυνση αυτή εξετάζονται τα θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά που του προσδίδουν οι μεταγενέστεροι συγγραφείς και παρουσιάζονται οι διεργασίες μέσω των οποίων αναδείχθηκε ως ήρωας του Αγώνα και εντάχθηκε στο εθνικό πάνθεον.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα διερευνήσουμε την πρόσληψη της Ευρώπης από τους λογίους που έγραψαν για την Ελληνική Επανάσταση σε αναφορά προς τις ιδέες τους για τη σχέση της Ελλάδας με τη Δύση και την Ανατολή. Αν και προεπαναστατικά το σύνολο της ηγεσίας του Αγώνα στρέφονταν προς τη Δύση, τις επόμενες δεκαετίες το δίλημμα περί Ανατολής ή Δύσης κυριαρχεί στην ελληνική Δημόσια Σφαίρα, καθώς άπτεται και άλλων σημαντικών ζητημάτων της εποχής, όπως ήταν το εκκλησιαστικό, το συνταγματικό και το αλυτρωτικό. Η ευρεία αυτή συζήτηση για τη θέση της Ελλάδας και τη σχέση της με την Ευρώπη, διαπερνά άμεσα ή έμμεσα και τα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση έργα και για τον λόγο αυτό εξετάζεται στο τέταρτο κεφάλαιο του Β΄ μέρους της παρούσας διατριβής. Όπως θα δούμε, σε αντίθεση με την έντονη δημόσια αντιπαράθεση για το ζήτημα αυτό, στα σχετικά με το 1821 έργα, κυριαρχεί η θετική πρόσληψη της Ευρώπης, τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του αιώνα, οπότε και η αντίληψη περί «Ξενοκρατίας» θα γνωρίσει σημαντική διάδοση, ως αποτέλεσμα της απογοήτευσης των Ελλήνων από τη στάση της Ευρώπης στο Ανατολικό ζήτημα. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο μελετάται το φιλελληνικό κίνημα που εκδηλώθηκε την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Οι ορισμοί που διατυπώθηκαν από λόγιους της εποχής, όπως για παράδειγμα ο Στέφανος Κουμανούδης ανέδειξαν την αντίληψη πως ο φιλελληνισμός υπήρξε εγγενές στοιχείο του ελληνισμού, εξαιτίας της εκλεκτικής συγγένειας των νεότερων Ελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους, υποβαθμίζοντας παράλληλα τις ιδεολογικοπολιτικές συνδηλώσεις του φαινομένου. Σε αυτό το πλαίσιο διατυπώθηκαν μια σειρά από αίτια αναφορικά με την εμφάνιση του φαινομένου. Παράλληλα, οι συγγραφείς των σχετικών με την επανάσταση έργων του 19ου αιώνα μελετούν την απήχηση, τα διαφορετικά μέσα έκφρασης, καθώς και τα γεγονότα που συνέβαλαν στην ενίσχυση και αναζωπύρωση του φιλελληνισμού κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Συχνή φαίνεται πως είναι και η επισήμανση της οφειλόμενης ευγνωμοσύνης των Ελλήνων προς τους Ευρωπαίους και Αμερικάνους που συνέβαλαν με οποιοδήποτε τρόπο στην επανάσταση. Η εθνική ιδεολογία όμως, πέρα από την ανάδειξη των «φίλων», μεριμνά και για την κατασκευή των «εχθρών» του έθνους. Ως τέτοιοι παρουσιάζονται οι «μισέλληνες», «ανθέλληνες» κλπ. Οι

τελευταίοι συγκροτούν μια ιδεολογικά επεξεργασμένη κατηγορία στην οποία εντάσσονται όσοι θεωρήθηκε ότι δεν υπηρέτησαν ή και αντιτάχθηκαν στα εθνικά συμφέροντα. Η ευρωπαϊκή διπλωματία αποτελεί ένα ακόμα ζήτημα που φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τους συγγραφείς των σχετικών έργων και εξετάζεται στο τρίτο υποκεφάλαιο. Θα δούμε ότι οι Έλληνες λόγιοι συνδέουν την πραγματοποίηση των μετεπαναστατικών εθνικών διεκδικήσεων με την πολιτική της μιας ή της άλλης Δύναμης και θα υποστηρίξουμε ότι, ενώ είναι κοινή η παραδοχή πως και οι τρεις Δυνάμεις συνέβαλαν στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος, παρόλα αυτά κάθε συγγραφέας αποδίδει ιδιαίτερα θετικό ρόλο στη διάρκεια της επανάστασης σε μία από αυτές και συγκεκριμένα σε εκείνη που θεωρεί ότι και μετεπαναστατικά τοποθετείται φιλικά προς τους Έλληνες και υποστηρίζει τις αλυτρωτικές διεκδικήσεις τους .

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο του Β΄ μέρους διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους η λογιοσύνη του 19ου αιώνα κατανοεί και παρουσιάζει τα πολιτικά γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης. Συγκεκριμένα, στο πρώτο υποκεφάλαιο εξετάζεται η πρόσληψη των πολιτικών θεσμών της περιόδου, από τα πρώτα τοπικά διοικητικά όργανα που συγκροτήθηκαν αμέσως μετά την έναρξη της επανάστασης έως την Καποδιστριακή περίοδο. Επιπροσθέτως, στο δεύτερο υποκεφάλαιο διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο οι μεταγενέστεροι συγγραφείς κατανόησαν τις εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις, τους ανταγωνισμούς και τις συγκρούσεις. Θα δούμε ότι η κριτική που ασκείται στη λειτουργία των επαναστατικών Διοικήσεων, όπως επίσης στα κόμματα, στους πολιτικούς ανταγωνισμούς κλπ, συνοδεύεται από μια ευρεία συμφωνία σχετικά με τις θεμελιακές αρχές του κοινοβουλευτισμού (σύνταγμα, εκλογές, θεσμοί αντιπροσώπευσης), χωρίς να απουσιάζουν τουλάχιστον προς τα τέλη του 19ου αιώνα και απόψεις που απορρίπτουν συνολικά τις δημοκρατικές αρχές οργάνωσης του κράτους και των σχέσεων εξουσίας.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Κεφάλαιο Α΄

Η συγκρότηση της Δημόσιας Σφαίρας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

«Η αστική δημοσιότητα μπορεί κατ' αρχάς να νοηθεί ως η σφαίρα των ιδιωτών που απαρτίζουν ένα κοινό· οι ίδιοι δεν αργούν να χρησιμοποιήσουν τη ρυθμιζόμενη από τις αρχές βάσει κανονισμών δημοσιότητα εναντίον της ίδιας της δημόσιας εξουσίας, σε μια αντιπαράθεση για τους κανόνες επικοινωνίας στη βασικά ιδιωτικοποιημένη, αλλά δημόσιου ενδιαφέροντος σφαίρα κυκλοφορίας εμπορευμάτων και κοινωνικής εργασίας».

Jürgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Λαυτέρης Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 83

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ως ιδρυτική πράξη του νεότερου ελληνικού κράτους και παράλληλα ως κορυφαία στιγμή του πρόσφατου παρελθόντος, παρέμενε «ζωντανή» στη μνήμη της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας. Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα το 1821 επανέρχεται διαρκώς στο δημόσιο λόγο. Το έντονο αυτό ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση προέρχεται αρχικά από το κράτος που μέσω διαφόρων δημόσιων τελετουργιών και άλλων δράσεων νοηματοδοτεί και νομιμοποιεί την εξουσία του μέσω της σύνδεσης του με τον Αγώνα. Ο λόγος για την επανάσταση δεν περιορίζεται όμως στις κρατικές μέριμνες, αλλά εκδηλώνεται και στο πλαίσιο της Δημόσιας Σφαίρας.

Για την ανάλυση μας χρησιμοποιούμε τη βασική έννοια της αστικής «Δημόσιας Σφαίρας», όπως την εισήγαγε ο Γιούργκεν Χάμπερμας στο θεμελιώδες πια έργο του με τίτλο *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, που κυκλοφόρησε το 1962.[12] Ο

[12] J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, 1962. Εντύπωση προκαλεί η αργή μετάφραση του συγκεκριμένου έργου σε άλλες γλώσσες. Το 1978 κυκλοφόρησε στα γαλλικά με τον τίτλο *L' espacepublic*. Στα αγγλικά μεταφράστηκε το 1989 και εκδόθηκε με τον τίτλο *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society*. Το έργο εκδόθηκε και στα ελληνικά σε μετάφραση του Λευτέρη Αναγνώστου με τίτλο *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1997. Βλ. επίσης το σχετικό άρθρο του Χάμπερμας που κυκλοφόρησε το 1964. Jurgen Habermas, Sara Lennox and Frank Lennox, «The Public Sphere: An Encyclopedia Article», *New German Critique*, No.3 (Autumn 1974), σ. 49-55. Αξίζει να τονιστεί η διαφορετική ανταπόκριση που γνώρισε το συγκεκριμένο έργο του Χάμπερμας. Η πρώτη γερμανική έκδοση του βιβλίου φαίνεται πως δεν απασχόλησε ιδιαίτερα την επιστημονική κοινότητα, σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη κατά πολύ αγγλική έκδοση του ίδιου έργου, η οποία αποτέλεσε την αίτια για τη συγγραφή δεκάδων μελετών και άρθρων σχετικών με τη Δημόσια Σφαίρα από ερευνητές διαφορετικών πεδίων. Jurens Hanco, «Habermas for Historians. Four Approaches to his Works», *Forschungsberichte* v.5, Duitsland Instituut 2009 .Για το έργο του Γερμανού φιλοσόφου και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. σχετικά: Hauke Brunkhorst,Regina Kreide, Cristina Lafont (eds), The Habermas Handbook,Columbia University Press, 2017.Το ζήτημα του όρου απασχολεί ιδιαίτερα τους ερευνητές. Έχει υπογραμμιστεί η διαφορά ανάμεσα στον αρχικό όρο που εισάγει ο Χάμπερμας *Öffentlichkeit* και την αγγλική του μετάφραση ως public. Ο γερμανικός όρος παραπέμπει σε μια διαδικασία παρά σε ένα πεδίο (χώρο) που μάλλον παραπέμπει ο αγγλικός. Susen S., «Citical Notes on Habermas's Theory of the Public Sphere», *Sociological Analysis,* v.5 (2011), σ. 44.Αν και όπως παρατηρεί και η Νάσια Γιακωβάκη, σχετικά με το ζήτημα του ορισμού, ο αρχικός όρος του Χάμπερμας θα μπορούσε να αποδοθεί τόσο ως Δημοσιότητα ή Δημόσια Σφαίρα, ακόμα και ως Κοινό. Νάσια Γιακωβάκη, «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία. Η συμβολή της στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Δημόσιας Σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ.8ος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ.205.Σύμφωνα με μια άλλη άποψη η επικράτηση του όρου public sphere

Γερμανός φιλόσοφος τοποθετεί τις απαρχές της εμφάνισής της στα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα. Μέχρι την περίοδο αυτή κυριαρχούσε, σύμφωνα με τον Χάμπερμας, μια αναπαραστατική κουλτούρα μέσω της οποίας οι μονάρχες αποκάλυπταν στον λαό την απόλυτη εξουσία τους. Η κουλτούρα αυτή, που ταυτίζεται με το φεουδαρχικό στάδιο ανάπτυξης, αντικαθίσταται σταδιακά με την άνοδο της αστικής τάξης από τη Δημόσια Σφαίρα η οποία νοείται ως χώρος ελεύθερης μετάδοσης ιδεών και απόψεων των αστών.[13] Η Δημόσια Σφαίρα «τοποθετείται» ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία. Είναι ανεξάρτητη από την κρατική ή θρησκευτική εξουσία και από τις οικονομικές δυνάμεις. Ως ιδεατός χώρος κοινωνικότητας οι πολίτες εισέρχονται ισότιμα και ανταλλάσσουν πληροφορίες και απόψεις διαμορφώνοντας την «κοινή γνώμη».[14] Ανάμεσα, επομένως, στο κράτος και την κοινωνία, η Δημόσια Σφαίρα αποτελεί το πεδίο εκείνο στο οποίο οι πολίτες συνέρχονται σαν ενιαίο σώμα και συνδιαλέγονται για θέματα γενικού ενδιαφέροντος, κυρίως πολιτικού περιεχομένου, και ασκούν κριτική.[15]

Αποτελεί κοινή παραδοχή πως το έργο του Χάμπερμας επηρέασε ιδιαίτερα τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, καθώς προσέφερε ένα σημαντικό εννοιολογικό εργαλείο τόσο για την έρευνα των πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών της νεωτερικότητας, όσο και για την κατανόηση της εμφάνισης δημοκρατικών πρακτικών.[16] Όσον αφορά την ιστορική επιστήμη, η έννοια της Δημόσιας Σφαίρας,

---

φαίνεται πως μειώνει κάπως το νόημα, καθώς περιορίζει την έννοια σε μια καθιερωμένη μορφή κοινωνικότητας. Nowotny S., *The Condition of Becoming Public*, διαθέσιμο στο διαδίκτυο (έλεγχος 4/7/2019): http://www.republicart.net/disc/realpublicspaces/nowotny03_en.htm

[13]Ως προγενέστερη μορφή της Δημόσιας Σφαίρας της νεωτερικότητας, όπως την εισήγαγε ο Χάμπερμας, παρουσιάζεται από ορισμένους μελετητές η Εκκλησία του Δήμου στην Αρχαία Αθήνα. Βλ. ενδεικτικά: Richard Butsch (ed.), *Media and Public Spheres*, Palgrave McMillan, New York 2007.

[14]Για την κοινή γνώμη και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Patrick Champagne, *Η κατασκευή της κοινής γνώμης. Το νέο πολιτικό παιχνίδι*, μτφρ. Σταματίνα Μανδηλαρά, Πατάκης, β΄ έκδοση, Αθήνα 2004.

[15]Για την «κριτική θεωρία» στο έργο του Γιούγκερν Χάμπερμας και τις διαφοροποιήσεις του από τους προγενέστερους στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης βλ. Βίκυ Ιακώβου, «Η Κριτική Θεωρία και η Νεωτερικότητα», στο Σ. Κονιόρδος, (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 297-324.

[16]Jurens Hanco, «Habermas for Historians. Four Approaches to his Works»,ό.π.· Μαριάννα Ψύλλα, *Η Πολιτική ως Δράση και Λόγος,* Τυπωθήτω, Αθήνα 2003· Από την πλούσια εργογραφία σχετικά με τη Δημόσια Σφαίρα παρατίθενται ενδεικτικά μόνο: CraigCalhoun, *Habermas and the Public Sphere*, MIT 1992· John L. Brooke, «Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and the Cultural Historians», *Journal of Interdisciplinary History* xxix/1 (1998), σ. 43-67·Harold Mah, «Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians», *The Journal of Modern History 72/1* (2000), σ. 153-182·Hannah Barker - Simon Burrows (Eds), *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America 1760-1820*, Cambridge University Press, 2002·C.Glynn et al.,*Public Opinion*, Westview Press 2004·Andreas Gestrich, «The Public Sphere and the Habermas Debate», *German History* 24/3 (2006), σ. 413-430·Jostein Gripsrud, Hallvard Moe, Anders Molander, Graham Murdock (Eds), *The Idea of the Public Sphere: A Reader*, Lexington Books, USA 2010· Eduardo Mendieta ,Jonathan VanAntwerpen (Eds), *The Power of Religion in the Public Sphere*, Columbia University Press, 2011·Christian J. Emden, David Midgley, *Beyond Habermas: Democracy, Knowledge, and the Public Sphere*, Berghahn Books 2012· Alexander Kluge, Oskar Negt,*Public Sphere and Experience: Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public*, Verso 2016·Patrick O'Mahony, *The Contemporary Theory of the Public Sphere*, Peter Lang Ltd, International Academic Publishers (2 edition),2019· Όσον αφορά την εγχώρια βιβλιογραφία σχετικά με τη Δημόσια Σφαίρα, την Κοινωνία των πολιτών και το Δημόσιο χώρο βλ. ενδεικτικά: Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, νήσος, Αθήνα 1997· Νάσια Γιακωβάκη, «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία. Η συμβολή της στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Δημόσιας Σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 199-230· John Roberton, *Διαφωτισμός, Δημόσια Σφαίρα και Πολιτική Οικονομία*, Ετήσια διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2010·Μαρία Κομνηνού, *Από την Αγορά στο Θέαμα. Μελέτη για τη συγκρότηση της Δημόσιας Σφαίρας και του κινηματογράφου στη σύγχρονη Ελλάδα (1950 - 2000)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011· Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, Κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013·Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015. Μιχάλης

παρά τις όποιες κριτικές έχει κατά καιρούς δεχθεί, έχει επικρατήσει για τη μελέτη του πνευματικού κινήματος του Διαφωτισμού με τις νέες μορφές κοινωνικότητας και επικοινωνίας που αναδύθηκαν στην Ευρώπη του 18ου αιώνα.[17]

Στο πλαίσιο της πολιτικής τομής που επέφερε ο Διαφωτισμός με τη σταδιακή κατίσχυση νέων μορφών διακυβέρνησης περισσότερο δημοκρατικών αναδύονται και τα δομικά χαρακτηριστικά της Δημόσιας Σφαίρας, ενός νέου πεδίου χωρίς ιστορικό προηγούμενο.[18] Η ανερχόμενη αστική τάξη μέσω αυτών διεκδικεί τα δικαιώματα της από την αριστοκρατία. Η ίδρυση των μασονικών στοών, των φιλολογικών λεσχών, των καφέ, η ανάπτυξη του θεάτρου και παράλληλα η κυκλοφορία εφημερίδων και περιοδικών στην Ευρώπη την περίοδο αυτή αποτελούν τα κύρια μέσα, σύμφωνα με τον Χάμπερμας, για την ανάδειξη της Δημόσιας Σφαίρας.[19] Οι παραπάνω χώροι συνάθροισης δημιουργούν νέες μορφές κοινωνικότητας. Επίσης, ο «τύπος γνώμης», όπως χαρακτηρίζονται τα περιοδικά και οι εφημερίδες της περιόδου ως ευρείας κυκλοφορίας έντυπα, αποτελεί ένα σημαντικό μέσο μετάδοσης ιδεών και απόψεων. Οι δημόσιες συζητήσεις, ακόμα και οι διαφωνίες που ξεσπούν, μεταφέρονται στα νέα μέρη συνάθροισης μέσω του τύπου και της ανάπτυξης του εμπορίου στα υπόλοιπα μέλη της Δημόσιας Σφαίρας.[20]

Για την εξέταση της ανάδυσης της Δημόσιας Σφαίρας ο Γιούργκεν Χάμπερμας επικεντρώνεται στις ανεπτυγμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης και ερευνά κυρίως τη βρετανική αστική τάξη. Στην εμφάνιση της Δημόσιας Σφαίρας και την αντικατάσταση της προηγούμενης αναπαραστατικής κουλτούρας των μοναρχών εντοπίζει ο Χάμπερμας και μια εκ των αιτιών της Γαλλικής Επανάστασης.[21] Μεταγενέστεροι στοχαστές διαφοροποιούνται ως προς την ομοιογένεια του φαινομένου της ανάδυσης της αστικής τάξης σε κάθε χώρα και επισημαίνουν τη σημασία της τοπικότητας.[22]

Το μοντέλο του Χάμπερμας για την ιδεατή αστική Δημόσια Σφαίρα δέχθηκε έντονη κριτική. Οι σημαντικότερες επικρίσεις που εκφράστηκαν αφορούν την έμφαση στον Τύπο και όχι στη βιβλιογραφική παραγωγή, τον αποκλεισμό από την Δημόσια Σφαίρα τόσο των γυναικών όσο και των λαϊκών στρωμάτων, τον περιορισμό του δικαιώματος συμμετοχής στη Δημόσια Σφαίρα μορφωμένων και εύπορων

Χρυσανθόπουλος, «Διαμορφώνοντας τη Δημόσια Σφαίρα: λογοτεχνικές διαδρομές της ιστορίας», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος -19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2015· Παρασκευή Κούρτη, *Αστικές πολιτικές και δημόσιος χώρος: συνέχεια και αλλαγή στη διαχείριση του δημόσιου χώρου στη Δυτική Θεσσαλονίκη 1980-2010*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ Σχολή Πολυτεχνική. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 2017·Άννα Μαρία Σιχάνη, *Λογοτεχνικό πεδίο, πολιτισμικές τεχνολογίες και δημόσια σφαίρα στη μακρά δεκαετία του ΄60*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλολογίας. Τομέας Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, Ιωάννινα 2018.

[17]Νάσια Γιακωβάκη, «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία. Η συμβολή της στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Δημόσιας Σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 205-206.

[18]Κοσμας Ψυχοπαίδης, *ό.π.,* σ. 210-211.

[19]Jurgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας, ό.π.*

[20]Melton James Van Horn, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 225-240.

[21]Jurgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας, ό.π.,* σ. 130-138· Βλ. επίσης Timothy Blanning, *The French Revolution: Class War or Culture Clash?,*Palgrave; (2nd edition), 1998.

[22]Ενδεικτικά μόνο βλ. Melton James Van Horn, *ό.π.,*σ. 10-12.

ανδρών δηλαδή αποκλειστικά της αστικής ελίτ και την απαξίωση των πολιτικών ή άλλων κινημάτων.[23] Ωστόσο, παρά τις όποιες κριτικές δέχθηκε το έργο του Χάμπερμας, δεν πρέπει να παραλείπεται πως αυτός ήταν που επινόησε την έννοια της «Δημόσιας Σφαίρας».[24]

Ο ίδιος ο Χάμπερμας δεν περιορίζεται μονάχα στη μελέτη της εμφάνισης της Δημόσιας Σφαίρας, αλλά επισημαίνει και μελετά τη μετέπειτα παρακμής της. Διερευνώντας τα αίτια της φθοράς της εξετάζει εκ νέου τα δομικά χαρακτηριστικά της και παρατηρεί πως αυτή υπήρξε αποτέλεσμα της εμφάνισης των εμπορικών ΜΜΕ και της αφομοίωσης της Δημοσίας Σφαίρας από το κράτος. Ο «τύπος γνώμης» αντικαταστάθηκε από μεγάλα ΜΜΕ, τα οποία μετέτρεψαν το κριτικό κοινό σε παθητικούς δέκτες. Επιπροσθέτως, το κράτος πρόνοιας προέβη στην ολοκληρωτική συγχώνευση του κράτους με την κοινωνία «καταργώντας» τη Δημόσια Σφαίρα.[25]

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Χάμπερμας εντόπισε την ανάδυση της Δημόσιας Σφαίρας ως ιστορικό γεγονός στα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη του 18ου αιώνα και ιδιαίτερα σ' αυτό της Βρετανίας όπου η ανερχόμενη αστική τάξη αποκτούσε συνεχώς μεγαλύτερη δύναμη και η εκβιομηχάνιση σημείωνε ιδιαίτερη ανάπτυξη. Δεδομένου ότι η Δημόσια Σφαίρα σχετίζεται τόσο με την καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας, όσο και με τη δημιουργία των εθνικών κρατών, γεννάται το ερώτημα πότε σχηματίζεται η Δημόσια Σφαίρα στην ελληνική κοινωνία.

Ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος υποστηρίζει πως η εγχώρια Δημόσια Σφαίρα εμφανίζεται το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Η επιχειρηματολογία του είναι η εξής: ισχυρίζεται πως παρά την ψήφιση του Συντάγματος του 1844, που διαμορφώνει το θεσμικό πλαίσιο, δεν έχει δημιουργηθεί ακόμα το κατάλληλο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον για τον σχηματισμό της Δημόσιας Σφαίρας. Το Σύνταγμα του 1864 με την καθιέρωση της βασιλευομένης δημοκρατίας και η εγκαθίδρυση λίγα χρόνια αργότερα, το 1875, της Αρχής της Δεδηλωμένης, σηματοδοτεί την έναρξη μιας περιόδου σταθερότητας που ευνοεί τη διαμόρφωση της Δημόσιας Σφαίρας. Επίσης, θεωρεί την αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας στα τέλη του αιώνα και την κυκλοφορία των πρώτων καθημερινών εφημερίδων ως σημαντικές αλλαγές στον τρόπο διάδοσης των ιδεών στην ελληνική κοινωνία. Ο ρόλος της εθνικής ιστοριογραφίας και οι εργασίες του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ως καθοριστικοί παράγοντες στη συγκρότηση του κυρίαρχου εθνικού ιστορικού αφηγήματος, τονίζονται επίσης στην επιχειρηματολογία του Χρυσανθόπουλου. Ο συγγραφέας αναφέρεται, τέλος, και στην κορύφωση του δημοσίου διαλόγου περί του Γλωσσικού Ζητήματος τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, το οποίο συνδέει με την εικόνα των σύγχρονων Ελλήνων για το παρελθόν και τη γλώσσα.

Από τα παραπάνω μπορούμε να διαπιστώσουμε πως ο Χρυσανθόπουλος τοποθετεί την εμφάνιση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας στο τελευταίο τέταρτο του

[23]Craig Calhoun, *ό.π.*·Βλ. επίσης: Holub R., *Jurgen Habermas. Critic in the Public Sphere,* London & New York: Routledge, 1991.
[24]Jacob Margaret, *The Mental Landspace of The Public Sphere: A Eyropean Perspective*, Eignteeth Century Studies, v. 28, No.1, 1994, σ. 1.
[25]Jurgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας, ό.π.,*σ. 217-228.

19ου αιώνα, καθώς επιχειρεί να εφαρμόσει με κανονιστικό τρόπο το ερμηνευτικό σχήμα του Χάμπερμας στην ελληνική περίπτωση. Ως αποτέλεσμα, υποβαθμίζει διεργασίες κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού που μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για «νησίδες εκσυγχρονισμού». Αυτές ήδη κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά της Δημόσιας Σφαίρας, η οποία ασφαλώς ενδυναμώνεται στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου.[26] Η απουσία από το μοντέλο του Χάμπερμας των διαφορετικών συνθηκών ανάδειξης της Δημόσιας Σφαίρας με βάση τις ιδιαιτερότητες άλλων κρατών έχει αποτελέσει ,επίσης, αντικείμενο κριτικής.[27]

Παράλληλα, η Νάσια Γιακωβάκη εξέτασε, το ζήτημα της ανάδυσης της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας. Η μελέτη της για την επιστολογραφία του 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα, ως ένα μέσο για τη διαμόρφωση της Δημόσιας Σφαίρας κομίζει μια νέα οπτική για το ζήτημα. Η Γιακωβάκη σκιαγραφεί τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με τις ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης της Δημόσιας Σφαίρας στη δυτική Ευρώπη. Η ελληνική Δημόσια Σφαίρα, όπως παρατηρεί, δε συγκροτείται, τουλάχιστον αρχικά, στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους. Φαίνεται πως είναι στενά συνδεδεμένη με τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Είσης, η Γιακωβάκη επισημαίνει, ως σημαντικά νεωτερικά χαρακτηριστικά, που θα μπορούσαν να σχετιστούν με τη διαμόρφωση μιας ελληνικής αστικής Δημόσιας Σφαίρας, τη σημασία της έκδοσης ελληνόγλωσσων βιβλίων μέσω του συστήματος των συνδρομητών, ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ευρώπη το διάστημα αυτό, τη διαφαινόμενη ύπαρξη φιλολογικών σαλονιών στην Κωνσταντινούπολη και την εμφάνιση της εταιριστικής δράσης. Εξετάζοντας τον επιστολικής μορφής πρόλογο του Κοραή στην έκδοση των *Αιθοπικών* του Ηλιοδώρου, το 1804, διαπιστώνει την ύπαρξη ενός διάσπαρτου σε ευρωπαϊκές πόλεις και συχνά μετακινούμενου ελληνικού αναγνωστικού κοινού. Διερωτάται συγχρόνως αν το «νεοελληνικό αυτό κοινό», που διατηρεί την επικοινωνία του μέσω της εκδοτικής δραστηριότητας και της επιστολογραφίας, χωρίς να διαθέτει κάποιο από τα άλλα νεωτερικά μέσα κοινωνικότητας, όπως τα σαλόνια ή τις λέσχες, και χωρίς να έχει δικά του αστικά κέντρα, ούτε ένα δικό του παλαιό δυναστικό καθεστώς

[26]Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Διαμορφώνοντας τη Δημόσια Σφαίρα: λογοτεχνικές διαδρομές της ιστορίας», *ό.π.*, σ. 709-715.

[27]Melton James Van Horn, *ό.π.,* σ. 10-12. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί η διαφορά ανάμεσα στις ιστορικές συνθήκες που διαμόρφωσαν την εμφάνιση της Δημόσιας Σφαίρας στην αστική κοινωνία της Βρετανίας τον 18ο αιώνα και τη διάχυση του ίδιου φαινομένου σε άλλες χώρες μεταγενέστερα. Αν οι ιστορικές αυτές συνθήκες αποτελέσουν τον γενικό κανόνα εμφάνισης της Δημόσιας Σφαίρας, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι επιμέρους ιδιαιτερότητες των άλλων εθνικών κρατών, περιορίζεται ιδιαίτερα η μελέτη του φαινομένου σε ένα κανονιστικό πλαίσιο που αναζητά αποκλειστικά τα δομικά χαρακτηριστικά του μοντέλου του Χάμπερμας, αδυνατώντας να εντοπίσει τα στοιχεία εκσυγχρονισμού και τις νέες μορφές κοινωνικότητας που μπορεί να εμφανίζονται νωρίτερα και να συντελούν στη σταδιακή διαμόρφωση της Δημόσιας Σφαίρας. Οι συνθήκες εμφάνισης, αλλά και η έρευνα γύρω από το ρόλο της Δημόσιας Σφαίρας σε άλλες χώρες πέρα από την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία φαίνεται πως έχει απασχολήσει τους κατά τόπους ερευνητές. Ενδεικτικά μόνο παρατίθενται: Hannah Barker - Simon Burrows (Eds), Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America 1760-1820, Cambridge University Press, 2002. «Italy and the Public Sphere», Special Issue, *Journal of Modern Italian Studies*, v.18, Issue 3, 2013. Wes Hamrick, «The Public Sphere and Eighteenth-century Ireland»,*New Hibernia Review / Iris Éireannach Nua*, Vol. 18, No. 4, 2014, σ. 87-100. Fredrik Engelstad, Håkon Larsen, Jon Rogstad, Kari Steen-Johnsen (Eds), Institutional Change in the Public Sphere: Views on the Nordic Model, De Gruyter,2017. Oke Katharina Adewoyin, *The politics of the public sphere: English-language and Yoruba-language print culture in colonial Lagos, 1880s - 1940s*, unpublished phd Thesis, University of Oxford, Oxford 2018.

από το οποίο επιχειρεί να διαφοροποιηθεί, μπορεί να σχηματίζει στις αρχές του 19ου αιώνα μια ελληνική Δημόσια Σφαίρα.[28]

Η διερεύνηση της Δημόσιας Σφαίρας από τη Γιακωβάκη διαφοροποιείται από μια κανονιστικού τύπου προσέγγιση, προσφέροντας μας τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε τις «νησίδες εκσυγχρονισμού» που σταδιακά εμφανίζονται. Βιβλία, εφημερίδες, επιστολές, εταιρείες αποκαλύπτουν νεωτερικού είδους τρόπους επικοινωνίας. Αν και το ερώτημα κατά πόσον είναι δυνατό να μιλάμε για τη διαμόρφωση μιας ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας προεπαναστατικά χρίζει διεξοδικότερης έρευνας, αυτό δεν μας εμποδίζει να διαπιστώσουμε πως κάποια από τα χαρακτηριστικά της κάνουν την εμφάνιση τους στην προεπαναστατική ελληνική κοινωνία και πολλαπλασιάζονται στα χρόνια της επανάστασης (π.χ. Τύπος, εταιρείες και σύλλογοι).

Με αφετηρία αυτή τη διαπίστωση, θα επιχειρήσουμε παρακάτω να αναδείξουμε τα νεωτερικά εκείνα στοιχεία, τις «νησίδες εκσυγχρονισμού», όπως ονομάσαμε, εντός του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση της εγχώριας αστικής Δημόσιας Σφαίρας. Στην κατεύθυνση αυτή πολύτιμες είναι οι πρόσφατες ιστορικές έρευνες γύρω από τον Τύπο, τους συλλόγους και τους άλλους χώρους συνάθροισης ως πεδία της Δημόσιας Σφαίρας κατά τον 19ο αιώνα. Το αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον για τις νέες μορφές δημοσιότητας και κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ενισχύει τη θέση πως η ελληνική Δημόσια Σφαίρα συγκροτείται σταδιακά ήδη από τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες και εντάσσει την παρούσα προβληματική σε ένα ευρύτερο πεδίο έρευνας της περιόδου.[29]

---

[28]Νάσια Γιακωβάκη, «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία. Η συμβολή της στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Δημόσιας Σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα», *ό.π.,* σ. 199-230.

[29]Η μελέτη του ελληνικού Τύπου φαίνεται πως αποτελεί ένα σχετικά νέο πεδίο της ιστορικής έρευνας στη χώρα. Θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε τις απαρχές της στα έργα του Κώστα Μάγερ (Ιστορία του ελληνικού τύπου- 3 τόμοι, Αθήνα 1956-1960), του Γεώργιου Λάιου (Ο ελληνικός τύπος της Βιέννης : από του 1784 μέχρι του 1821, Αθήνα 1961) και της Αικατερίνης Κουμαριανού (*Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, 3 τόμοι, Ερμής, Αθήνα 1971). Τα τελευταία χρόνια σχετικά ερευνητικά προγράμματα μελέτησαν και ανέδειξαν τη συμβολή του ελληνικού Τύπου του 19ου αιώνα. Ενδεικτικά μονάχα παρατίθενται: Το ερευνητικό πρόγραμμα για τον ελληνικό Τύπο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών που ξεκίνησε το 1996 με υπεύθυνη την Λουκία Δρούλια και οδήγησε στην έκδοση της τετράτομης Εγκυκλοπαίδειας του ελληνικού Τύπου (1784 - 1974)· Το ερευνητικό πρόγραμμα της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών με τίτλο: «Η γυναικεία λογοτεχνική και εικαστική παρουσία στα περιοδικά Λόγου και Τέχνης 1900-1940» με επιστημονική υπεύθυνη τη καθηγήτρια Σοφία Ντενίση που διήρκησε από το 2005 έως το 2009 και είχε ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση 18000 λημμάτων· Το πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ με τίτλο: «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του «εθνικού χαρακτήρα» στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα» (Ακρώνυμο: Χρυσαλλίς) και επιστημονική υπεύθυνη την καθηγήτρια Άννα Ταμπάκη που διήρκησε από το 2012-2016· Όσον αφορά τον ελληνικό Τύπο του 19ου αιώνα παρατηρείται, επίσης, μια συστηματική προσπάθεια διάσωσης και ψηφιοποίησης των εντύπων. Πέρα από το πολύ σημαντικό ψηφιακό αποθετήριο ελληνικού τύπου της Βουλής των Ελλήνων (https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC), εφημερίδες και περιοδικά της εποχής διατίθενται σε ψηφιακή μορφή από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html), την ηλεκτρονική Βιβλιοθήκη της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωάννινων και συγκεκριμένα τη ψηφιακή συλλογή *Ηπειρομνήμων* (http://pc-3.lib.uoi.gr:8080/jspui/handle/123456789/1), την ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «Ανέμη» του Πανεπιστημίου Κρήτης (https://anemi.lib.uoc.gr/?lang=el), τη ψηφιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (https://digital.lib.auth.gr/), όπως επίσης και στις ψηφιακές συλλογές διαφόρων Δημόσιων Βιβλιοθηκών. Επιπροσθέτως, οι ψηφιακές Συλλογές ιστορικών ελληνικών περιοδικών της Βιβλιοθήκης και του

Το ελληνικό κράτος που προέκυψε με την επιτυχή έκβαση της επανάστασης του 1821 ήταν αφενός περιορισμένο γεωγραφικά και δε διέθετε μεγάλα αστικά κέντρα και βιομηχανία. Αφετέρου, η παρουσία σημαντικού ελληνικού πληθυσμού εκτός των συνόρων του εθνικού κράτους, που επικοινωνεί και σχετίζεται με το τελευταίο, περιπλέκει το ζήτημα.

Ως προς τις ιδιαιτερότητες της αστικής ανάπτυξης στο ελληνικό κράτος στη διάρκεια του 19ου αιώνα, χρήσιμες κρίνονται οι παρατηρήσεις του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, ο οποίος διακρίνει δυο άνισες φάσεις του φαινόμενου. Η πρώτη, καλύπτει χρονικά το διάστημα από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους έως περίπου το 1880. Σ΄αυτή διαπιστώνει πως, παρά την σημαντική αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, υπάρχει μια παράλληλη ανάπτυξη των παλαιών εμπορικών κέντρων που ανήκουν πλέον στον εθνικό κορμό. Αντίθετα, η δεύτερη φάση, που ξεκινά από το 1880 και ύστερα, ανατρέπει την προηγούμενη κατάσταση με τη ραγδαία ανάπτυξη της Αθήνας έναντι της σταδιακής παρακμής των παλαιών εμπορικών κέντρων.[30] Επίσης, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς επισημαίνει πως με την «υπεραστικοποίηση» της πρωτεύουσας συγκροτείται μια κοινωνικοεπαγγελματική δομή τριτογενούς χαρακτήρα και κατά συνέπεια μη παραγωγική. Φαίνεται πως ένα υψηλό ποσοστό της αστικής τάξης στην πρωτεύουσα απασχολείται σε δημόσιες θέσεις ή εργάζεται σε ελεύθερα επαγγέλματα.[31]

Σημαντικό ως προς τη μελέτη της διαμόρφωσης της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας είναι και το ποσοστό των διανοουμένων και των ελεύθερων επαγγελματιών

Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών (*Πλειάς, Κοσμόπολις, Δανιλίς*) διαθέτουν σημαντικό αριθμό εντύπων και αποτελούν πολύτιμο εργαλείο στον ερευνητή. Δεν πρέπει να παραλείπεται πως στο έργο της ψηφιοποίησης και διάσωσης του ελληνικού τύπου συνέβαλε, επίσης, το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)·Πέρα από τον ελληνικό τύπο, η σύγχρονη ιστορική έρευνα στρέφεται και στις νέες μορφές κοινωνικότητας. Χαρακτηριστικό είναι το διεπιστημονικό και διαπανεπιστημιακό ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες», το οποίο πραγματοποιείται από το Πανεπιστήμιο Κρήτης σε συνεργασία με το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Βλ. σχετικά: http://www.public-sociality.uoc.gr/index.html·Από την ολοένα και αυξανόμενη εγχώρια βιβλιογραφία παρατίθενται ενδεικτικά οι παρακάτω ιστορικές μελέτες: Σκαλτσά Ματούλα, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήναι του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983· Έλλη Σκοπετέα, *Το "πρότυπο βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988· Χριστίνα Κουλούρη, Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922), ΙΑΕΝ, Αθήνα 1997· Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η μνήμη της πόλης ως πολιτικό επιχείρημα. Δημοτικές εκλογές στον Πειραιά το 1895», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Η πόλη στη σύγχρονη εποχή. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (1830-1950)*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2001, σ. 251-267·Νάση Μπαλτά, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881 - 1895*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001. Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, Πατάκης, Αθήνα 2001· Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886*,Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002· Κατερίνα Μυστακίδου, *Η μεγάλη ιδέα στον Τύπο του γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην οθωμανική αυτοκρατορία 1800-1923*, Πατάκης, Αθήνα 2004· Δήμητρα Βασιλειάδου, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων*, τ. 30 (2011), σ. 179-211·Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την επανάσταση*, Ασίνη, Αθήνα 2019.

[30]Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα[2] 1979, σ. 177-180.

[31]Η Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα φαίνεται πως είχε το υψηλότερο ποσοστό δημοσίων υπαλλήλων παγκοσμίως. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 211.

της εποχής. Χαρακτηριστικά το 1861 αποτελούν το 37% της ενεργούς αστικής τάξης.[32] Η ανάδειξη της σημασίας των άδηλων πόρων για τη συντήρηση αυτής της μη παραγωγικής αστικής τάξης που προερχόταν κυρίως από ιδιωτικά κεφάλαια των Ελλήνων των παροικιών τονίζει τη σημασία του πολυάριθμου αστικού πληθυσμού ομογενών που ζουν εκτός των συνόρων του εθνικού κράτους αλλά και τις σχέσεις εξάρτησης που συγκροτήθηκαν ανάμεσα τους.[33]

Σε μια ολοένα αυξανόμενη πληθυσμιακά πρωτεύουσα στην οποία σταδιακά συγκεντρώνονται όλες οι υπηρεσίες του σύγχρονου κρατικού μηχανισμού μπορούμε να αναζητήσουμε τη σταδιακή εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικότητας και επικοινωνίας που αποτελούν τα δομικά χαρακτηριστικά για τη συγκρότηση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας.[34] Θα σταθούμε ιδίως στην ανάπτυξη του Τύπου.[35]

Η ιστορία του ελληνικού τύπου ξεκινά προεπαναστατικά και συνεχίζει και κατά τη διάρκεια της επανάστασης.[36] Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους νέες

---

[32]Ο Κωνσταντίνος Τσουκάλας σημειώνει αναφορικά με το ποσοστό των διανοουμένων πως: «*Αυτή η ροπή του λαού για τα δημόσια και η δίψα για πληροφορία εξηγούν τον ιδιαίτερο ρόλο των διανοουμένων στη νεοελληνική κοινωνία. Και, χρησιμοποιώντας την ορολογία του Γκράμσι, μπορούμε να πούμε οτι στην Ελλάδα βλέπουμε να διαμορφώνεται στο εποικοδόμημα ένας ειδικός τύπος φαινομένων που συνδέονται σχεδόν αποκλειστικά με την ¨πολιτική κοινωνία¨ και όχι με την ¨κοινωνία των πολιτών¨*» Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 215.

[33]*Στο ίδιο*, σ. 227-266.

[34]Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη, αρχικά, μια διευκρίνιση αναφορικά με την Αθήνα. Συχνά, αναπαράγεται η άποψη πως η πόλη των Αθηνών υπήρξε «ασήμαντη» πληθυσμιακά προεπαναστατικά. Χαρακτηριστικές είναι διαπιστώσεις όπως: «*Όταν έγινε η επιλογή της ως Πρωτεύουσας, η Αθήνα ήταν ένα χωριό 4.000 κατοίκων και ο Πειραιάς μια ασήμαντη ιχθυόσκαλα*». Η εικόνα αυτή όμως φαίνεται πως δεν ανταποκρίνεται στη πραγματικότητα. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», στο *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, ηλεκτρονική έκδοση, http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx#4 (έλεγχος 6/7/2019)· Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας η Αθήνα υπήρξε ανθηρή πόλη, η μεγαλύτερη μάλιστα σε πληθυσμό στη Στερεά Ελλάδα. Δ. Ν. Καρύδης, «Αθήνα-Αττική στον πρώτο αιώνα Οθωμανικής κατοχής: η σχέση πόλης-υπαίθρου», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές κληρονομιές και Ελληνικό κράτος* (1984), τ. Α΄, Αθήνα 1985, σ. 50-53· Στη διάρκεια της επανάστασης, όταν το 1824 φρούραρχος των Αθηνών ήταν ο Ιωάννης Γκούρας, πραγματοποιήθηκε απογραφή της πόλης, σύμφωνα με την οποία ο αριθμός των κατοίκων ανέρχεται σε 9.040. Κ. Κωνσταντινίδης, «Απογραφή των Αθηνών κατά το 1824», *Νέα Εστία* τ. 13ος (1939), σ. 899· Το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης βρίσκει πράγματι την Αθήνα αποδεκατισμένη και σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένη ιδιαίτερα μετά την πολύμηνη πολιορκία του Κιουταχή (1826-1827). Ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, μέλους της Αντιβασιλείας του Όθωνα, ο οποίος επισκεπτόμενος μαζί με τον ανήλικο βασιλιά την Αθήνα το 1833 σημειώνει: «*Ἡ Ἀθήνα, ποὺ πρὶν ἀπ' τὸν Ἀπελευθεωτικὸ Ἀγώνα ἀριθμοῦσε 3.000 περίπου σπίτια , τώρα δὲν εἶχε οὔτε 300. Τἄλλα εἶχαν μεταβληθεῖ σ' ἕναν ἄμορφο σωρὸ ἀπὸ πέτρες*». Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, τ.Β΄, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976, σ.410-411· Ως προς τον αυξανόμενο πληθυσμό της πόλης από την καθιέρωση της ως πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και ύστερα τα νούμερα είναι χαρακτηριστικά. Το 1848 η Αθήνα αριθμεί 32 χιλιάδες κατοίκους. Ο αριθμός αυτός αυξάνεται σε 59 χιλιάδες το 1870 και σε 90 χιλιάδες το 1879. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1899 ο αριθμός των κατοίκων των Αθηνών έχει εκτοξευθεί σε 149 χιλιάδες αριθμός που αντιστοιχεί στο 6,8% του πληθυσμού του ελληνικού κράτους. Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται πως ο ρυθμός εγκατάστασης στην Αθήνα αυξάνεται από τη δεκαετία του 1870 και ύστερα. Βύρων Κοτζαμάνης, «1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93 (1997), σ. 3-5.

[35]Η σημασία του Τύπου στην ανάδειξη της Δημόσιας Σφαίρας επισημαίνεται ιδιαίτερα από τον Χάμπερμας. Jurgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας, ό.π.,* σ. 70.

[36]Η πρώτη ελληνική εφημερίδα ο *Ταχυδρόμος της Βιέννης* του Γεωργίου Βεντότη κυκλοφόρησε το 1784. Ίλια Χατζηπαναγιώτη - Sangmeister, «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο Ταχυδρόμος της Βιέννης (1784) των Βεντότη και Baumeister, και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος*, τχ.8 (2009), σ.131-148· Αναφορικά με τις ημερομηνίες και τον αριθμό των φύλλων που κυκλοφόρησαν βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Γιάννη Κόκκωνα. Γιάννης Κόκκωνας, «Συμπληρωματικά για τον Ταχυδρόμο της Βιέννης (1784)», *Τεκμήριον* 9 (2010), σ. 45-51· Για τα προεπαναστατικά έντυπα και τον τύπο της περιόδου της επανάστασης βλ. ενδεικτικά: Γεώργιος Λάϊος, *Ο ελληνικός τύπος της Βιέννης: από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήνα 1961. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827, ό.π.*· Άννα Ταμπάκη - Ρωξάνη Αργυροπούλου

εφημερίδες εκδίδονται. Παρά τα αυστηρά μέτρα κατά του Τύπου που εφαρμόστηκαν κατά τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου, τις διώξεις και τις φυλακίσεις των εκδοτών τους, σημαντικός αριθμός εντύπων κυκλοφόρησαν τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και στην περιφέρεια.[37] Η μακρόβια, εξάλλου, παρουσία τριών εφημερίδων που ταυτίστηκαν με τις πολιτικές θέσεις των αντίστοιχων «ξενικών» κομμάτων, όπως επικράτησε να ονομάζονται τα πολιτικά κόμματα της περιόδου, αποκαλύπτει τη δυναμική που άρχισε να αποκτά ο Τύπος.[38] Η κυκλοφορία του θα συνεχίσει να αυξάνεται τα επόμενα χρόνια. Χαρακτηριστικά στον στατιστικό κατάλογο του τύπου για το έτος 1866 που δημοσιεύει ο Ιωάννης Γεννάδιος καταγράφονται συνολικά 77 εφημερίδες και 13 περιοδικά. Από αυτά οι 32 εφημερίδες και τα 11 περιοδικά εκδίδονται στην Αθήνα.[39]Από τη δεκαετία του 1870 και μετά φαίνεται πως ξεκινά μια

(επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1983· Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995· Στέση Αθήνη, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση*, τ.13 (2002), σ. 156-176· Βλ. επίσης Ι.Κ. Μαζαράκης Αινιάν, *Τα ελληνικά τυπογραφεία του Αγώνα 1821-1827*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2007·Για την ιστορία του ελληνικού Τύπου γενικά και τις διαφορετικού είδους προσεγγίσεις της έρευνας βλ. ενδεικτικά Νάση Μπαλτά - Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993· Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2005· Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784 - 1794)*, τ. Α΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008· Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ιστορία του ελληνικού τύπου 18ος - 19ος αιώνας*, Ερμής, Αθήνα 2010.

[37]Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ.Α΄, Αθήνα 1957, σ. 59-99. Σύντομες πληροφορίες για τα μέτρα της Αντιβασιλείας σχετικά με τον Τύπο αλλά και τις πρώτες εφημερίδες που κυκλοφορούν στην Αθήνα μέχρι το 1834 παραθέτει στο έργο του και ο ελληνικής καταγωγής Ρώσος διπλωμάτης Ιωάννης Εμμ. Περσιάνης. Ιωάννης Περσιάνης, *Συλλογισμοί για την Ελλάδα. Από την έλευση του Βασιλιά μέχρι το τέλος του έτους 1834*, μτφρ. Αναστασία Μπελοζέροβα, Ασίνη, Αθήνα 2020· Για την ελευθερία του Τύπου και περιπτώσεις λογοκρισίας βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη - Sangemeister, Κατερίνα Δέδε, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ειρήνη Παπαδάκη (επιμ.), *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, Πρακτικά Συνεδρίου Λευκωσία 18-20 Νοεμβρίου 2015, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2018.

[38]Πρόκειται για τις εφημερίδες: *Αθηνά* του Εμμανουήλ Αντωνιάδη, *Αιών* του Ιωάννη Φιλήμονος και *Ελπίς* του Κωνσταντίνου Λεβίδη. Για τα έντυπα και τους εκδότες τους βλ. τα σχετικά λήμματα στην Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 - 1974, όπου παρατίθεται και σχετική βιβλιογραφία.

[39]Ιωάννης Γ. Γεννάδιος, «Κατάλογος Στατιστικός των εφημερίδων και των περιοδικών συγγραμμάτων όσα κατά το 1866 εξεδόθησαν εν Ελλάδι», *Εθνικόν Ημερολόγιον του δίσεκτου έτους 1868*, σ. 194-200. Από τον ίδιο κατάλογο πληροφορούμαστε ακόμα το έτος έκδοσης, το σχήμα, τον αριθμό των στηλών, τη συχνότητα κυκλοφορίας και τους υπότιτλους κάθε εφημερίδας. Χαρακτηριστικά από τις 77 εφημερίδες που καταγράφονται για το έτος 1866, οι 41, δηλαδή πάνω από τις μισές, διένυαν το πρώτο ή το δεύτερο έτος κυκλοφορίας τους. Η παραπάνω τάση πρέπει να σχετίζεται με το Σύνταγμα του 1864 και την ελευθερία του Τύπου που καθιερώνεται τότε· Μολονότι επίσημες στατιστικές για την κυκλοφορία του Τύπου στην Ελλάδα εντοπίζονται μονάχα τη τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, στα περιοδικά της εποχής εντοπίζονται ορισμένα στοιχεία κυρίως για το β΄μισό του αιώνα. Για τη χρονική περίοδο 1835 - 1862 σημειώνεται πως ο Κώστας Μάγερ υπολογίζει πως εκδόθηκαν στην Αθήνα, άλλες για μικρότερο και άλλες για μεγαλύτερο διάστημα πάνω από 100 εφημερίδες. Κώστας Μάγερ, Ιστορία του ελληνικού τύπου, τ. Α΄, Αθήνα 1957, σ. 59-99· Από σχετική καταγραφή του Τύπου στα τέλη του 1863 και στις αρχές του 1864 που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Μπουκέτο προκύπτει πως στην Αθήνα κυκλοφορούσαν 29 εφημερίδες και 6 περιοδικά, ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα 19 εφημερίδες. Ανώνυμος, «Προ εξήντα χρόνων», *Μπουκέτο*, τχ.214 (1928), σ. 519. Η διάσταση που παρατηρείται ανάμεσα στον αριθμό των εντύπων που κυκλοφορούν στην υπόλοιπη Ελλάδα στις αρχές του 1864 και το 1866 πιθανόν οφείλεται στη μη καταγραφή των επτανησιακών εφημερίδων στην πρώτη απογραφή· Για το έτος 1869 αντλούμε πληροφορίες από δημοσίευμα της Πανδώρας. Σε αυτό σημειώνονται 41 εφημερίδες της Αθήνας, 6 περιοδικά που εκδίδονται, επίσης, στην πρωτεύουσα και 42 επαρχιακές εφημερίδες. Ανώνυμος, «Ελληνικαί εφημερίδες», *Πανδώρα*, τχ.467 (1869), σ. 217· Για το επόμενο έτος και πάλι η Πανδώρα δημοσιεύει σχετική στατιστική. Από αυτή προκύπτει πως στην πρωτεύουσα κυκλοφορεί ο ίδιος αριθμός εφημερίδων και τα περιοδικά έχουν αυξηθεί κατά ένα. Στον πίνακα σημειώνονται ακόμα οι εφημερίδες της επαρχίας για τις οποίες ο αριθμός δεν πρέπει να είναι ακριβής. Εξάλλου, ο ίδιος ο συντάκτης σημειώνει με αστερίσκο πως υποθέτει οτι κυκλοφορούσαν και άλλες την ύπαρξη των οποίων αγνοεί. Έτσι, ο αριθμός των εφημερίδων που εκδίδονταν στο ελληνικό κράτος εκτός της Αθήνας για το έτος 1870 μειώνεται σε σχέση με τα προηγούμενα έτη σε 29 (ενδεικτικό παράδειγμα που αποδεικνύει και τη λάθος καταγραφή είναι η μείωση των εφημερίδων της Πάτρας από 9 το 1869 σε 2 το 1870). Έχει σημασία όμως που καταγράφονται και 15 εφημερίδες που εκδίδονται εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Ειρηναίος

νέα περίοδος για τον ελληνικό τύπο. Το διάστημα αυτό υιοθετούνται νέες τεχνικές εκτύπωσης, κυκλοφορούν οι πρώτες καθημερινές εφημερίδες και ιδρύεται το πρώτο πρακτορείο διανομής.[40] Έτσι, σταδιακά ο «τύπος γνώμης» μετεξελίσσεται σε ειδησεογραφικά έντυπα με ανταποκρίσεις από το εξωτερικό και τις επαρχίες. Αυτά εκτυπώνονται σε μεγαλύτερο τιράζ και μεταφέρονται ευκολότερα και γρηγορότερα από την πρωτεύουσα στην επαρχία.[41]

Ασώπιος, «Εφημερίδες ελληνικαί εκδιδόμεναι το 1870 έτος», *Πανδώρα*, τχ.497 (1870), σ. 404· Για το ίδιο έτος εντοπίζουμε και μεταγενέστερη καταγραφή σε άρθρο του περιοδικού Μπουκέτο το 1926 με τίτλο «ελληνική εφημεροδομανία». Από αυτό πληροφορούμαστε πως το 1870 κυκλοφορούσαν στην Αθήνα 42 εφημερίδες, σε αντίθεση με 20 που κυκλοφορούν το έτος που γράφεται το άρθρο. Ο συντάκτης μάλιστα προβαίνει και σε μια στατιστική ανάλυση με βάση τον πληθυσμό της πρωτεύουσας και καταλήγει πως το 1870 αναλογούσε μια εφημερίδα ανά 1000 κατοίκους, ενώ το 1926 το ποσοστό ανέρχεται σε μια εφημερίδα ανά 35 χιλιάδες κατοίκους. Στο ίδιο άρθρο σημειώνεται πως το 1870 εκδίδονταν 6 περιοδικά στην πρωτεύουσα και κυκλοφορούσαν 40 επαρχιακές εφημερίδες. Μάλιστα, τονίζεται πως 9 από αυτές κυκλοφορούν στη Πάτρα, γεγονός που αποκαλύπτει τη λανθασμένη καταγραφή στην Πανδώρα. Ανώνυμος, «Ελληνική εφημεριδομανία», *Μπουκέτο*, τχ.141 (1926), σ. 1015· Δυο χρόνια αργότερα στις αρχές του 1872 φαίνεται πως οι εφημερίδες στην πρωτεύουσα έχουν αυξηθεί σε 49. Στην επαρχία καταγράφονται λανθασμένα με βάση τα προαναφερθέντα στοιχεία μόλις 29. Ανώνυμος, «Ελληνικαί εφημερίδες», *Πανδώρα*, τχ.527 (1872), σ. 554· Ο Αλέξανδρος Μανσόλας στη στατιστική έκθεση που δημοσίευσε για τη διανοητική ανάπτυξη στη χώρα αναφέρεται και στην κυκλοφορία των εφημερίδων και των περιοδικών το έτος 1877. Συγκεκριμένα, σημειώνει πως το έτος αυτό κυκλοφόρησαν 57 εφημερίδες εκ των οποίων οι 34 εκδίδονταν στην Αθήνα και 15 περιοδικά από τα οποία μονάχα 2 εκδίδονταν εκτός Αθηνών. Αλέξανδρος Μανσόλας, *Στατιστική Έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος*, Αθήνα 1879, σ. 56·Για το 1886 εντοπίζεται καταγραφή μονάχα των εφημερίδων που κυκλοφορούν στις επαρχίες. Έχοντας προστεθεί στον εθνικό κορμό η Θεσσαλία και η Άρτα, προκύπτει πως εκτός πρωτεύουσας κυκλοφορούν στο ελληνικό κράτος 61 εφημερίδες. Ανώνυμος, «Οι ελληνικές εφημερίδες στα 1883», *Μπουκέτο*, τχ.364 (1931), σ. 283· Το 1892 θα δημοσιευτεί από το Υπουργείο Εσωτερικών η πρώτη επίσημη στατιστική του ελληνικού Τύπου, σύμφωνα με την οποία το πρώτο εξάμηνο του έτους αυτού στην Αθήνα κυκλοφορούσαν 51 εφημερίδες και περιοδικά. Συνολικά στο ελληνικό κράτος εκδίδονταν 131 έντυπα. Αντιστοιχούσε δηλαδή ένα φύλλο ανά 16.696 κατοίκους. Ως προς τον αριθμό των φύλλων πληροφορούμαστε πως η *Ακρόπολις* εξέδιδε 10.000 φύλλα ημερησίως και ακολουθούσαν η *Εφημερίς* με 9.000 φύλλα και οι *Καιροί* με 8.000. *Υπουργείον Εσωτερικών, Γραφείον Στατιστικής, Στατιστική του Ελληνικού Τύπου κατά τους έξ πρώτους μήνας του έτους 1892*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου Και Λιθογραφείου, 1892· Το 1900 το Υπουργείο Εσωτερικών θα εκδώσει νέα στατιστική σχετικά με τον Τύπο στην Ελλάδα. Από τα δεδομένα που παρατίθενται προκύπτει πως το έτος αυτό κυκλοφορούσαν στην Αθήνα 30 εφημερίδες και 44 περιοδικά. Στην υπόλοιπη χώρα εκδίδονταν 77 εφημερίδες και 8 περιοδικά. *Υπουργείον Εσωτερικών, Ο Τύπος εν Ελλάδι, Δημοσιεύματα του Τμήματος της Δημοσίας Οικονομί*ας, αρ. 5, Αθήναι 1900.

[40]Διαμαντής Μπασάντης, *Ο Ημερήσιος Τύπος. Από τον 17ο στον 21ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002, σ. 55· Αικατερίνη Μυστακίδου, *ό.π.*, σ. 109· Η πρώτη ημερήσια ελληνική εφημερίδα με τίτλο «*Εφημερίς*» εκδόθηκε το 1873 από τον Δημήτριο Κορομηλά. Νάση Μπαλτά, «Η εξέλιξη της ειδησιογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19ο αιώνα (1830 κ.ε.)», στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως Σήμερα*, *ό.π.*, σ. 66· Ειδικότερα για τις νέες τεχνικές εκτύπωσης βλ. Δημήτριος Ζάζας, *Τυπογραφία και Τυπογράφοι στη Νεότερη Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας (1870 -1920)*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2011· Για τις αλλαγές στη διακίνηση του Τύπου βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων», στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως Σήμερα*, *ό.π.*, σ. 178-184· Επιπροσθέτως, για το δίκτυο των ανταποκριτών στο εξωτερικό βλ. και: Αγγέλα Γιώτη, «"Επαγγελματίες" ταξιδιώτες στην Ευρώπη: στοιχεία για το δίκτυο των ανταποκριτών εξωτερικού στις εφημερίδες από το τέλος του 19ου αι.», στο Ίλια Παπαστάθη (επιμ.), *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις: όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει*, Πρακτικά ΙΕ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 1-4 Μαρτίου 2017: μνήμη Δ. Ν. Μαρωνίτη (1929-2016), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 523-536.

[41]Νάση Μπαλτά, «Η εξέλιξη της ειδησιογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19ο αιώνα (1830 κ.ε.)», *ό.π.*, σ. 63-70· Πληροφορίες αναφορικά με τον αριθμό των φύλλων που εξέδιδαν οι εφημερίδες έχουμε μονάχα για τα τέλη του 19ου αιώνα. Από τη στατιστική του 1892 προκύπτει πως οι σημαντικότερες εφημερίδες της εποχής εκδίδονταν σε: *Ακρόπολις* 10.000 φύλλα, *Εστία* 2.000 φύλλα, *Εφημερίς* 9.000 φύλλα *και οι Καιροί* 8.000 φύλλα. *Υπουργείον Εσωτερικών, Γραφείον Στατιστικής, Στατιστική του Ελληνικού Τύπου κατά τους έξ πρώτους μήνας του έτους 1892*, Αθήνα 1892· Αντίστοιχα, στη στατιστική του 1900 παρατηρούμε πως η *Ακρόπολις* εκδιδόταν ημερησίως σε 10.500 φύλλα, η *Εστία* αυξήθηκε σε 10.000 φύλλα και η *Εφημερίς* παρέμεινε στα 9.000 φύλλα. Υπουργείον Εσωτερικών, *Ο Τύπος εν Ελλάδι*, Δημοσιεύματα του Τμήματος της Δημοσίας Οικονομίας, αρ. 5, Αθήναι 1900, σ. 416-417.

Στατιστικά κυκλοφορίας ελληνικών εφημερίδων

Έτος	Συνολικός αριθμός εκδιδόμενων εφημερίδων στο ελληνικό κράτος	Αθηναϊκές εφημερίδες	Εφημερίδες στην επαρχία	Πηγή
1864	48	29	19	«Προ εξήντα χρόνων», Μπουκέτο, τ.χ.214, τ.5ος, Αθήνα 10 Μαΐου 1928, σ. 519
1866	77	32	45	Ιωάννης Γ. Γεννάδιος, «Κατάλογος Στατιστικός των εφημερίδων και των περιοδικών συγγραμμάτων όσα κατά το 1866 εξεδόθησαν εν Ελλάδι», *Εθνικόν Ημερολόγιον του δίσεκτου έτους 1868*, σ. 194-200
1869	83	41	42	«Ελληνικαι εφημεριδες», Πανδώρα, τ.χ.467 (1869), σ.217
1870	70	41	29	Ειρηναίος Ασώπιος, «Εφημερίδες ελληνικαί εκδιδόμεναι το 1870 έτος», *Πανδώρα*, τ.χ.497 (1870), σ.404
1870*	82	42	40	«Ελληνική εφημεριδομανία», *Μπουκέτο*, τ.χ.141, τ.3ος, Αθήνα 23 Δεκεμβρίου 1926, σ. 1015
1872	78	49	29	«Ελληνικαί εφημερίδες», *Πανδώρα*, τ.χ.527 (1872), σ.554
1877	57	34	23	Αλέξανδρος Μανσόλας, *Στατιστική Έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος*, Αθήνα 1879, σ. 56
1883	-	-	61	«Οι ελληνικές εφημερίδες στα 1883», *Μπουκέτο*, τ.χ.364, τ.8ος, Αθήνα 19 Μαρτίου 1931, σ.283
1892	131	51	80	Υπουργείον Εσωτερικών, Γραφείον Στατιστικής, Στατιστική του Ελληνικού Τύπου κατά τους έξ πρώτους

				μήνας του έτους 1892, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου Και Λιθογραφείου, 1892
1900	107	30	77	Υπουργείον Εσωτερικών, Ο Τύπος εν Ελλάδι, Δημοσιεύματα του Τμήματος της Δημοσίας Οικονομίας, αρ. 5, Αθήναι 1900

***Τα παραπάνω στοιχεία συλλέχθηκαν από τις πηγές που παρατίθενται στη δεξιά στήλη. Ακόμη και αν οι αριθμοί δεν είναι ακριβείς αποκαλύπτουν μια γενικότερη εικόνα για την κυκλοφορία των εφημερίδων στο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα. Με μια πρώτη ματιά παρατηρούμε μια σταθερή με αυξητική τάση κυκλοφορία εφημερίδων κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα. Σταθερή - με μικρές αυξομειώσεις- φαίνεται πως ήταν και η κυκλοφορία των εφημερίδων στην πρωτεύουσα. Επίσης, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1870 φαίνεται πως η Αθηνά κυριαρχεί στην έκδοση εφημερίδων σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα. Το γεγονός αυτό πιθανόν να σχετίζεται και με τη διαμόρφωση της Αθήνας ως σύγχρονου αστικού κέντρου.**

Την ίδια περίπου εποχή θα κάνουν την εμφάνιση τους και τα περιοδικά στο ελληνικό κράτος.[42] Μεταξύ των πρώτων ήταν ο *Ευρωπαϊκός Ερανιστής,* το 1840, και η *Ευτέρπη* που ξεκίνησε την έκδοση της το 1847.[43] Η κυκλοφορία της *Πανδώρας* λίγα

[42]Για τη δυσκολία διάκρισης της εφημερίδας από το περιοδικό, τουλάχιστον πριν από τον 18ο αιώνα, βλ. Άννα Ταμπάκη, «¨Εφημερίς¨ ή ¨περιοδικό¨; Προς μια τυπολογία του περιοδικού τύπου εν τη γενέσει», στο Λουκία Δρούλιας (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, ό.π.*, σ. 92-99· Για τα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα πέρα από την βιβλιογραφία που παρατίθεται παραπάνω βλ. επίσης: Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους*, Αθήνα 1954· Απ. Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964· Μάρθα Καρποζηλου, Ελληνικός νεανικός τύπος (1830 - 1914). Καταγραφή, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987· Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα 1991· Α. Σ. Σκανδάμης, «Ο ελληνικός τύπος κατά την περίοδον του Όθωνος» στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 19 (1967-1970), Αθήνα 1971, σ. 251-303· Για τις σύγχρονες προσεγγίσεις της έρευνας των περιοδικών του 19ου αιώνα βλ. ενδεικτικά Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα - πορίσματα έρευνας*, Πρακτικά, Αθήνα 2015· Άννα Ταμπάκη - Αλεξία Αλτουβά (επιμ.), Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Αθήνα 2016.

[43]Ο *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* υπήρξε μηνιαίο περιοδικό που κυκλοφορούσε στην Αθήνα το διάστημα 1840-1843 με μια μονάχα μικρή διακοπή. Η κυκλοφορία του περιοδικού χωρίζεται σε δυο περιόδους: Στην πρώτη περίοδο τα έτη 1840 - 1841 εκδόθηκαν από το τυπογραφείο του Εμμανουήλ Αντωνιάδη 3 τόμοι, ενώ τη δεύτερη τα έτη 1842-1843 κυκλοφόρησαν 2 τόμοι. Τα τεύχη του περιοδικού είχαν συνεχή αρίθμηση. Συνολικά κυκλοφόρησαν 24 τεύχη σε πέντε τόμους. Στην εκδοτική ομάδα του περιοδικού, που εμπλουτίζεται κατά τη δεύτερη περίοδο, εντοπίζονται σημαντικές προσωπικότητες της εποχής. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ονόματα των: Φίλιππου Ιωάννου, Περικλή Αργυρόπουλου, Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, Γεώργιου Βέλλιου, Παύλου Καλλιγά, Μάρκου Ρενιέρη κ.α. Βίκυ Πάτσιου, «Ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση: Το περιοδικό Ευρωπαϊκός Ερανιστής και ο ρόλος των μεταφράσεων», στο Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη, *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα*, τ. Β΄, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα θεατρικών Σπουδών - ΕΙΕ, Αθήνα 2016, σ. 167-185· Βλ. επίσης Ελένη Φουρναράκη, λήμμα «Ευρωπαϊκός Ερανιστής», *Εγκυκλοπαίδεια ελληνικού τύπου*, *ό.π*, τ. Β΄, σ. 286-287· Το δεκαπενθήμερο περιοδικό *Ευτέρπη* κυκλοφορούσε την περίοδο 1847-1855. Την πρώτη περίοδο (1847-1852) με εκδότη τον Γρηγόριο Καμπούρογλου κυκλοφόρησαν 120 τεύχη, ενώ τη δεύτερη (1852 -1855) ως εκδότης απαντάται ο αδελφός του Παντολέοντος Καμπούρογλου και τυπώθηκαν 72 τεύχη. Η *Ευτέρπη* υπήρξε το πρώτο οικογενειακό φιλολογικό περιοδικό που εκδόθηκε στην πρωτεύουσα. Με το περιοδικό συνεργάστηκαν, επίσης, διακεκριμένοι λόγιοι της περιόδου όπως για παράδειγμα ο Νικόλαος Δραγούμης, Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρεττός, Γεώργιος Ζαλοκώστας κ.α. Κ. Δανόπουλος - Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997· Βλ. επίσης Κωστής Καρπόζηλος, λήμμα «Ευτέρπη», *Εγκυκλοπαίδεια ελληνικού τύπου*, τ. Β΄, σ. 289-290· Μαρία Ευτυχία Τσαγάνα, *Η Ευτέρπη (1847-1855): Ένα εθνικό περιοδικό με ευρωπαϊκό χαρακτήρα*, Αδημοσίευτη Διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο

χρόνια αργότερα θα αποτελέσει κομβική στιγμή στην ιστορία του ελληνικού περιοδικού τύπου. Η μακρόβια κυκλοφορία της και η απήχηση που γνώρισε την καθιστούν ίσως το γνωστότερο περιοδικό της εποχής.[44] Η εκδοτική πορεία των περιοδικών ήταν ανοδική. Τα επόμενα χρόνια θα κυκλοφορήσουν δεκάδες περιοδικά έντυπα στις σελίδες των οποίων ο ερευνητής συναντάει το σύνολο σχεδόν του πνευματικού κόσμου της χώρας.[45] Ενδεικτικά, από τα 11 περιοδικά που εκδίδονται στην Αθήνα σύμφωνα με τον στατιστικό πίνακα του 1866 ο αριθμός φθάνει τα 34 το 1900.[46] Επιγραμματικά μονάχα σημειώνονται κάποιοι τίτλοι: *Φιλίστωρ, Περιοδικό του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης, Χρυσσαλίδα, Αθήναιον, Παρνασσός, Εστία, Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* κ.α. Στην ύλη των περιοδικών αυτών η ιστορία φαίνεται πως κατείχε ένα σημαντικό ποσοστό.[47] Η περίοδος συμπίπτει με τη συγκρότηση του επίσημου εθνικού ιστορικού αφηγήματος.

Στατιστικά κυκλοφορίας ελληνικών περιοδικών

Έτος	Συνολικός αριθμός εκδιδόμενων περιοδικών	Περιοδικά που εκδίδονται στην Αθήνα	Περιοδικά στην επαρχία	Πηγή
1864	6	6	-	«Προ εξήντα χρόνων», Μπουκέτο, τ.χ.214, τ.5ος, Αθήνα 10 Μαΐου 1928, σ. 519
1866	13	11	2	Ιωάννης Γ. Γεννάδιος, «Κατάλογος Στατιστικός των εφημερίδων και των περιοδικών συγγραμμάτων όσα κατά το 1866 εξεδόθησαν εν Ελλάδι»,

2017. Αναφορικά με τους συνεργάτες των πρώτων αυτών ελληνικών περιοδικών εντύπων, ο Σπυρίδων Λάμπρος παραθέτει την πληροφορία πως δεν πληρώνονταν για τα άρθρα ή τις μεταφράσεις τους. Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και Άρθρα,* Αθήνα 1902*,* σ. 629.

[44]Κωστής Καρπόζηλος, λήμμα «Πανδώρα», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 - 1974, ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 415-417. Το περιοδικό *Πανδώρα* βρίσκεται διαθέσιμο σε ψηφιακή μορφή στο ηλεκτρονικό αποθετήριο *Πλειάς* της Βιβλιοθήκης και Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών (http://pleias.lis.upatras.gr/).

[45]Ενδεικτικά μονάχα καταγράφονται τα ονόματα των: Π. Γερακάκης, Ι. Δελιγιάννης, Γ. Ζαλοκώστας, Π. Ηλιόπουλος, Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, Κ. Πώπ, Π. Αργυρόπουλος, Α. Ρ. Ραγκαβής, Γ. Ιωάννου, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Δραγούμη, Α. Ρ. Ραγκαβή, Ν. Λεβίδης, Γ. Δόσιος, Α. Βυζάντιος, Φ. Ιωάννου, Αχ. Παράσχος, Επ. Σταματιάδης, Εμ. Ροΐδης, Ε. Ασώπιος, Π. Φέρμπος, Σπ. Λάμπρος, Ι.Καρασούτσας, Γ. Τερτσέτης, Ε. Καστόρχης, Κ. Ηρακλείδης, Π. Καλλιγάς, Κ. Πιτσιπιός, Δ. Βικέλας, Κ. Σάθας, Κ. Ράμφος, Γ. Γρυπάρης, Σπ. Ζαμπέλιος, Στ. Κουμανούδης, Αλ. Σούτσος, Γ.Τυπάλδος, Σπ. Τρικούπης, Κ. Μαυρογιάννης, Γ. Α. Μαυροκορδάτος, Κ. Μάνος, Ξ. Λάνδερερ, Σ. Σοκόλης, Ιακ. Δραγάτσης, Α. Φραβασίλης, Ν. Καζάζης, Ν. Πετρής, Στ. Βλαστός,Αρ. Βαλαωρίτης, Ά. Βλάχος, Ν. Πολίτης, Γ. Δροσίνης κ.α.

[46]Ιωάννης Γ. Γεννάδιος, «Κατάλογος Στατιστικός των εφημερίδων και των περιοδικών συγγραμμάτων όσα κατά το 1866 εξεδόθησαν εν Ελλάδι», *Εθνικόν Ημερολόγιον του δίσεκτου έτους 1868*, σ. 194-200. Υπουργείον Εσωτερικών, *Ο Τύπος εν Ελλάδι, Δημοσιεύματα του Τμήματος της Δημοσίας Οικονομίας*, αρ. 5, Αθήναι 1900.

[47] Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τ.Α΄, Ηρόδοτος, Αθήνα 2011, σ. 72-73. Ειδικά για την ιστορική ύλη του περιοδικού Εθνική Αγωγή βλ και: Ευστάθιος Πουλιάσης, «Η ιστορική ύλη του περιοδικού Εθνική Αγωγή 1898 - 1904», στο Μαρία Καννελοπούλου - Μπότη, *Παιδί και Πληροφορία. Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού*, Οσελότος, Αθήνα 2018, σ. 192 - 201.

				Εθνικόν Ημερολόγιον του δίσεκτου έτους 1868, σ. 194-200
1869	6	6	-	«Ελληνικαί εφημερίδες», Πανδώρα, τ.χ.467 (1869), σ.217
1870*	6	6	-	«Ελληνική εφημεριδομανία», *Μπουκέτο*, τ.χ.141, τ.3ος, Αθήνα 23 Δεκεμβρίου 1926, σ. 1015
1877	15	13	2	Αλέξανδρος Μανσόλας, *Στατιστική Έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος*, Αθήνα 1879, σ. 56
1900	52	44	8	Υπουργείον Εσωτερικών, Ο Τύπος εν Ελλάδι, Δημοσιεύματα του Τμήματος της Δημοσίας Οικονομίας, αρ. 5, Αθήναι 1900

***Τα παραπάνω στοιχεία συλλέχθηκαν από τις πηγές που παρατίθενται στη δεξιά στήλη. Ακόμη και αν οι αριθμοί δεν είναι ακριβείς αποκαλύπτουν μια γενικότερη εικόνα για την κυκλοφορία των περιοδικών στο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα. Η Αθήνα φαίνεται πως με διαφορά κυριαρχεί στην έκδοση των περιοδικών εντύπων. Στη στατιστική του Υπουργείου Εσωτερικών για το έτος 1900 παρατίθενται, επίσης, οι αριθμοί κυκλοφορίας των περιοδικών εντύπων, οι οποίοι κυμαίνονται από 400 - 6000. Ενδεικτικά, αναφέρεται πως η *Εθνική Αγωγή* εκδιδόταν σε 2000 αντίτυπα, το περιοδικό Ελληνισμός σε 2.500 αντίτυπα, η *Αττική Ίρις* σε 1500 και η *Επετηρίς* του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός σε 750. Παρατηρείται πως τα «επιστημονικά», αν θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε έτσι περιοδικά, όπως η *Επετηρίς* του Παρνασσού, η *Αρχαιολογική Εφημερίς*, το επιστημονικό περιοδικό *Αθηνά*, η *Εφημερίς ελληνικής και γαλλικής νομολογίας* κ.α. εκδίδονται σε περιορισμένο, σε σχέση με τα οικογενειακά και ποικίλης υλής περιοδικά, αριθμό αντιτύπων που κυμαίνεται από 400 -750. Αντίστοιχα, παρατηρούμε πως τα ημερολόγια, που λόγω της ετήσιας περιοδικότητας τους εντάσσονται στα περιοδικά έντυπα εκδίδονται σε πολύ περισσότερα αντίτυπα. Και για αυτή την κατηγορία εντύπων αξίζει μια παρατήρηση. Από τα στοιχεία της στατιστικής του 1900 προκύπτει μια εντυπωσιακή διαφορά στον αριθμό των αντιτύπων μεταξύ των ποικίλης ύλης ημερολογίων και του «λαϊκότερου» Καζαμία που φαίνεται πως κυκλοφόρησε σε 150.000 αντίτυπα.**

Αξίζει να σημειωθεί πως από τον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα δεν απουσιάζει η γυναικεία παρουσία.[48] Εκδίδονται μάλιστα περιοδικά που απευθύνονται αποκλειστικά σε γυναικείο κοινό, όπως *η Κυψέλη* (Κωνσταντινούπολη 1845), *η Θάλεια* (Αθήνα 1867) και *η Ευρυδίκη* (Κωνσταντινούπολη 1870 - 1873). Η

[48]Από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα βλ. ενδεικτικά: Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Cornell University Press, 1988·Elizabeth Eger, Charlotte Grant, Clíona Ó Gallchoir, Penny Warburton (Edts), *Women, Writing and the Public Sphere 1700-1830*, Cambridge University Press, Cambridge 2001· Megan Smitley, *The feminine public sphere: Middle-class women and civic life in Scotlandc. 1870-1914*, Manchester University Press, Manchester 2009·Ann Brooks*, Women, Politics and the Public Sphere, Women, Politics and the Public Sphere*, Policy Press, Great Britain 2019.

Εφημερίς των Κυριών της Καλλιροής Παρρέν, που κυκλοφόρησε το διάστημα 1887 - 1917, αποτελεί ίσως το γνωστότερο γυναικείο έντυπο της εποχής με ιδιαίτερα μεγάλη κυκλοφορία.[49]

Η σταδιακή αύξηση της κυκλοφορίας εφημερίδων και περιοδικών σχετίζεται με την παράλληλη αύξηση του εγγράμματου πληθυσμού.[50] Παρόλα αυτά ο Τύπος δεν απευθυνόταν αποκλειστικά και μόνο σε αυτή την περιορισμένη μερίδα ανθρώπων. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες στα καφενεία, στις πλατείες και αλλού οι εφημερίδες διαβάζονταν από τους εγγράμματους στους υπόλοιπους θαμώνες οι οποίοι έτσι μετείχαν με έναν έμμεσο τρόπο στη μετάδοση της πληροφορίας. Χαρακτηριστική είναι η ανάμνηση του εκδότη και δημοσιογράφου Μαρίνου Βρετού: «*Ἐνθυμοῦμαι ὅτε πρὸ ἐτῶν ἤμην εἰς τὸ Ναύπλιον μὲ πόσην ἀνυπομονησίαν περιέμον οἱ κάτοικοι τῆς πρώην πρωτευούσης τοῦ Βασιλείου τὴν ἄφιξιν τοῦ ταχυδρομείου ἐξ Ἀθηνῶν, ὅπως τί λέγουσιν αἱ ἐφημερίδες· ἐνθυμοῦμαι ἐπίσης μετὰ πόσης προσοχῆς φέρ' εἰπεῖν θρησκευτικῆς ἐγένετο ἡ ἀνάγωσις αὐτῶν εἰς ἐπήκοον πολυπληθοῦς ἀκροατηρίου*».[51] Αντίστοιχη είναι και η μαρτυρία του Δημήτριου Καμπούρογλου· θυμάται τους θαμώνες του καφενείου, Ωραία Ελλάς, να περιμένουν κάποιον να τους διαβάσει τις εφημερίδες.[52]

Παράλληλα με τον τύπο, σημαντική και ολοένα αυξανόμενη υπήρξε και η βιβλιογραφική παραγωγή. Οι αριθμοί έχουν τη δική τους σημασία. Από τα 100 βιβλία

---

[49]Το πρώτο φύλλο, στο οποίο δηλωνόταν ξεκάθαρα και η θέση της εκδότριας πως η γυναίκα πρέπει «*να εισέλθη οπωσδήποτε εις το στάδιον της ενεργείας και να αναλάβη τον της αναπτύξεώς της αγώνα μόνη, μη προσδοκώσα του ανδρός*», εκδόθηκε σε 3000 αντίτυπα τα οποία εξαντλήθηκαν. Κωστούλα Σκλαβενίτη, λήμμα «Εφημερίς των Κυριών», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, τ. Β΄, ό.π.*, σ. 314-317· Για την παρουσία των γυναικών στον Τύπο και τη Λογοτεχνία της εποχής βλ. επίσης: Βασιλική Κοντογιάννη (επιμέλεια), *Λόγος γυναικών*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Κομοτηνή 26-28 Μαΐου 2006, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 2008· Σοφία Ντενίση (επιμέλεια), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900 - 1940)*, Gutenberg, Αθήνα 2008· Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011· Μάρθα Καρπόζηλου, «Τερπόμεναι και διδασκόμεναι εν ταυτώ : Οι Ελληνίδες αναγνώστριες των περιοδικών του 19ου αιώνα», στο Ναταλία Δεληγιαννάκη (επιμέλεια), *Νεοελληνική Λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. Πρακτικά ΙΓ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Παν. Μουλλά*, Εκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη, Αθήνα 2014, σ. 469-478· Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την "αόρατη" γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 2014· Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, Βασίλειος Βασιλειάδης, Γιάννα Δεληβοριά, Αικατερίνη Τικτοπούλου, *Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19ο αιώνα*, ΣΕΑΒ, Αθήνα 2015. Διαθέσιμο ψηφιακά στον ιστότοπο: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3349/1/autobiography.pdf (έλεγχος 6/7/2019).

[50]Χαρακτηριστική στην κατεύθυνση αυτή είναι η αύξηση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και των μαθητών. Όσον αφορά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση το 1830 φαίνεται πως λειτουργούσαν 71 Δημόσια Σχολεία Αρρένων (Δημοτικής εκπαιδεύσεως) με 6721 περίπου μαθητές. Το 1855 ο αριθμός των σχολείων αυτών εκτινάσσεται σε 357 και οι μαθητές ξεπερνούν πλέον τους 30 χιλιάδες. Η ραγδαία αύξηση συνεχίζεται και την επόμενη δεκαετία. Το 1866 εντοπίζουμε 942 σχολεία με 44 περίπου χιλιάδες μαθητές. Ας σημειωθεί πως έχει μεσολαβήσει η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Το 1874 ο αριθμός των δημοτικών σχολείων στο ελληνικό κράτος ανέρχεται σε 989 και οι μαθητές που φοιτούν σε αυτά ξεπερνούν τις 63 χιλιάδες. Αντίστοιχη φαίνεται πως είναι η εικόνα και στις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης: Από τα 7 γυμνάσια του 1855 στα οποία φοιτούσαν 968 μαθητές, ο αριθμός αυξάνεται το 1874 σε 18 γυμνάσια με 2460 μαθητές. Η αύξηση των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών έχει, επίσης, ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποκαλύπτει το ενδιαφέρον μιας μερίδας της κοινωνίας για ανώτερες σπουδές. Το 1855 φοιτούσαν στο «*Αθήνεσι*» 550 φοιτητές. Ο αριθμός αυτός διπλασιάστηκε την επόμενη δεκαετία φθάνοντας τους 1182 φοιτητές το 1866. Η αύξηση θα συνεχιστεί με μικρότερο όμως ρυθμό. Έτσι, το 1874 εντοπίζονται εγγεγραμμένοι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1352 φοιτητές. Συνολικά από το 1837, χρονολογία ίδρυσής του, μέχρι το 1877 είχαν φοίτησαν περίπου 8000 φοιτητές. Αλέξανδρος Μανσόλας, *ό.π.*, σ. 8-17.

[51]Μαρίνος Βρεττός, «Πως μουντζουρώνουν το χαρτί, ήτοι περί εφημεριδογραφίας», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1871*, σ. 488.

[52]Δημήτριος Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μια μακράς ζωής 1852-1932*, Βιβλιοπωλείο Διονύσιου Νότη Καραβιά, Αθήνα 1985, σ. 62.

και φυλλάδια που εκδίδονται το 1833 ο αριθμός αυξάνεται σε 245 το 1844, για να φθάσουμε τη δεκαετία του 1870 να τυπώνονται κατά μέσο όρο 794 έργα ετησίως.[53] Η ποσοτική αυτή αύξηση θα συνεχίσει το υπόλοιπο του αιώνα.[54]

Η πλειοψηφία των ελληνικών τίτλων εκδίδεται εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους σε αντίθεση με την προεπαναστατική περίοδο που τα ελληνικά βιβλία, κυρίως μεταφράσεις, τυπώνονταν κυρίως σε τυπογραφεία της Ευρώπης.[55] Ενδεικτικά, το διάστημα 1864 - 1900 ποσοστό πάνω από 70% επί του συνόλου της εκδοτικής παραγωγής τυπώθηκε εντός του ελληνικού κράτους (συμπεριλαμβανομένων των περιοχών που προσαρτήθηκαν το 1881). Το υπόλοιπο 23% τυπώνεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τις ελληνικές παροικίες των Βαλκανίων. Τέλος, ένα ποσοστό της τάξης του 5% εκδίδεται στην Ευρώπη, την Αμερική και την Ινδία.[56]

***Γράφημα με τους τόπους έκδοσης των ελληνικών βιβλίων την περίοδο 1864 - 1900. Τα στοιχεία προκύπτουν από τις βιβλιογραφικές έρευνες του Φιλίππου Ηλιού. Στο ελληνικό κράτος συγκαταλέγεται η Θεσσαλία και η Άρτα που προσαρτήθηκαν σε αυτό το 1881.**

Πέρα από τα βιβλία και τις εφημερίδες ένα νέο τόπο κοινωνικότητας αποτελούν τα καφενεία που ανοίγουν στην πρωτεύουσα. Πρόκειται για χώρους συνάθροισης και ανταλλαγής απόψεων μεταξύ των θαμώνων για προσωπικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα. Τα καφενεία αποτελούσαν μέρη ζυμώσεων και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Ενδεικτικό των παραπάνω είναι πως, σε φυλλάδιο που κυκλοφόρησε το 1863, το καφενείο, η *Ωραία Ελλάς,* χαρακτηρίζεται ως «*ἡ κεντρική διεύθυνσις τῆς ἐκκλησίας τοῦ λαοῦ/ ἐκεῖ δικάζονται βασιλεῖς καὶ ὑπουργοί, ἐκεῖ ἀποκαλύπτονται ἐπιτηδείως πρόσωπα καὶ ἐνέργειαι …*».[57]

---

[53]Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία και φυλλάδια*, τ. Γ΄, 1833 -1844, ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ, Αθήνα 2016· Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864 - 1900: Συνοπτική αναγραφή*, ΕΛΙΑ - Βιβλιογραφικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2006.

[54]*Στο ίδιο.*

[55]Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία και φυλλάδια*, τ. Α΄, 1801 -1818, Βιβλιολογικό εργαστήρι - ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997, σ. λς- μζ.

[56]Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864 - 1900, ό.π.,* σ. 17-18.

[57]Η «Ωραία Ελλάς» υπήρξε το γνωστότερο ίσως καφενείο της εποχής. Βρισκόταν στη συμβολή των οδών Ερμού και Αιόλου στο οίκημα Βρυζάκη. Λειτούργησε από το 1839-1879. Ήταν μάλιστα το μοναδικό μέρος που μπορούσε ο επισκέπτης να αναγνώσει εφημερίδες του εξωτερικού. Το συγκεκριμένο καφενείο αποτέλεσε κέντρο πολιτικών

Η ανταλλαγή απόψεων για τα θέματα της επικαιρότητας, η κριτική στην εξουσία, η ανάγνωση ξένων και ελληνικών εφημερίδων, οι απαγγελίες λογοτεχνικών και ποιητικών έργων αποτελούν την καθημερινότητα στα καφενεία της πρωτεύουσας.[58] *Το πράσινο Δεντρί, το καφενείο της Ευρώπης, της Ανατολής, των Αγωνιστών, το Τίβολι, του Γιαννόπουλου, του Ζαχαράτου* αποτελούν μερικά μόνο από τα πιο γνωστά της εποχής.[59] Χαρακτηριστικό της ατμόσφαιρας που επικρατούσε στα πρώτα αυτά καφενεία της Αθήνας και συγκεκριμένα στο *καφενείο της Ευρώπης*, είναι το απόσπασμα του περιηγητή Μπισόν: «*Κοντά σ' ένα μαγαζί τουρκικού τύπου, που μέσα του ο έμπορος κάθεται οκλαδόν χάμω, παίζοντας με τις χάντρες του κομπολογιού του, συναντάει κανείς ένα καφενείο γαλλικού τύπου με μπιλιάρδο από μαόνι. Εδώ, είκοσι Μαλτέζοι καθιστοί στο δρόμο περιμένουν τη μίσθωση των υπηρεσιών τους, εκεί, Έλληνες με άσπρη φουστανέλα και χρυσά γιλέκα, καπνίζουν τις μακριές τους πίπες, ενώ άλλοι Έλληνες ντυμένοι φράγκικα τελειώνοντας ένα μπουκάλι μπίρα, καπνίζουν πούρο ή τσιγάρο και κουβεντιάζουν γαλλικά για τις παρισινές εφημερίδες. Ο ένας φοράει στολή ελληνική με γαλλικές μπότες, ο άλλος ρεδιγκότα γαλλική με φουστανέλα και γκέτες ελληνικές. Η ελληνική, η γαλλική, η ιταλική, η γερμανική γλώσσα ακούγονται ταυτόχρονα και μια ανάλυση μυθιστορήματος του Μπαλζάκ διακόπτεται από ένα πατριωτικό μονόλογο για την*

συζητήσεων. Θεωρούταν ως «βαρύμετρο» της κοινής γνώμης από τους πολιτευτές της εποχής. Διασώζεται μάλιστα, πέρα από το προαναφερθέν φυλλάδιο, και σχέδιο της εποχής που απεικονίζει τον Γ. Γεννάδιο να αγορεύει ενώπιον των θαμώνων του καφενείου. Το σχέδιο αναδημοσιεύει ο Γιάννης Παπακώστας στη μελέτη του. Το κλείσιμο της «Ωραίας Ελλάδας» το 1879 ξεσήκωσε αντιδράσεις στην αθηναϊκή κοινωνία της εποχής. Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας, ό.π.,* σ. 119-130· Για το καφενείο Ωραία Ελλάς βλ. επίσης Artemis Skoulmbourdi, *ό.π.,* σ. 34-40·Γενικότερα τα καφενεία αποτέλεσαν χώρους έντονων πολιτικών ζυμώσεων και κριτικής. Προσλήφθηκαν ως σημαντικοί τόποι για την κατανόηση της κοινής γνώμης από την εξουσία αλλά και ως μέρη επικοινωνίας των πολιτευμένων με τον λαό. Χαρακτηριστικά λίγα χρόνια μετά το κλείσιμο της «Ωραίας Ελλάδας», ένα άλλο καφενείο, αυτό του Ζαχαράτου στο Σύνταγμα που ιδρύθηκε το 1888 χαρακτηριζόταν ως «το δεύτερο και πιο φιλελεύθερο κοινοβούλιο της χώρας». Το ακόλουθο απόσπασμα από το Ελεύθερο Βήμα του 1928 είναι αποκαλυπτικό: «*Δεν είναι καφενείο αυτό. Είναι η ¨συνισταμένη¨ των νεοελληνικών παλμών. Η κλώσσα όλων ανεξαρτήτως των νεοσσών της πολιτικής. Το να περάσης ένα μέρος της ζωής σου στου Ζαχαράτου είνε η μόνη ασφαλής εγγύησις για την καρριέρα σου. Άμα ο Ζαχαράτος σε αγνοεί εχάθηκες… διότι εκεί είνε ο στίβος που θα δοκιμασθής, που θα κριθής και από κει θα ξεκινήσης για να λάβης χαρτοφυλάκιο*». Θωμάς Σιταράς, *Τα ανάλεκτα της παλιάς Αθήνας*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2016, σ. 294.

[58]Δεν πρέπει να παραλείπεται πως μεταξύ των θαμώνων τις πρώτες τουλάχιστον δεκαετίες βρίσκονταν και οι αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης. Φαίνεται μάλιστα πως υπήρχε και καφενείο που ονομαζόταν «καφενείο των αγωνιστών». Artemis Skoulmbourdi, *Coffee Shops of old Athens*, Municipality of Athens- Cultural Organisation, Athens 2001, σ. 40-42· Αναφορικά με την παρουσία των αγωνιστών του 1821 στα αθηναικά καφενεία χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από άρθρο του Μπουκέτου: «*Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ζοῦσαν ἀκόμη ὅλοι οἱ ἄνδρες τοῦ Ἀγῶνος καὶ ἦταν κατά κανόνα καφενόβιοι. Οἱ περισσότεροι ἐπήγαιναν στὰ καφενεῖα χρυσοστόλιστοι, μὲ τὰ κουμπούρια στὸ σελάχι…*» Ανώνυμος, «*Τα ιστορικά καφενεία*», Μπουκέτο, τ.4ος, τχ.142 (1927), σ. 22· Στα καφενεία και στις ταβέρνες, όπου σύχναζαν οι αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης, δεν θα είναι παράτολμο να υποθέσουμε πως συζητούσαν μεταξύ άλλων και για τον Αγώνα. Σε δημοσίευμα του Αριστοτέλη Κουρτίδη στην *Εστία* περιγράφεται η επίσκεψη σε ένα καπηλειό και η συνάντηση με ένα πυρπολητή του 1821 που περιέγραψε στου επισκέπτες όσα έζησε στην επανάσταση. Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Ο πυρπολητής», *Εστία,* τχ.472 (1885), σ. 55-57· Το κείμενο του Κουρτίδη φαίνεται πως πρωτοδημοσιεύθηκε στο Ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά* του έτους 1885. Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Ο πυρπολητής», *Ποικίλη Στοά* (1885), σ. 260-265.

[59]Για τα καφενεία της Αθήνας τον 19ο αιώνα βλ.: Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήναι του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983·Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας ,ό.π.* ·Artemis Skoulmbourdi, *Coffee Shops of old Athens, ό.π.*· Βάνα Μπουσέ, Η καθημερινή ζωή στην Ελλάδα του Όθωνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2020, σ. 289-292· Για μια παλαιότερη περιγραφή του 19ου αιώνα βλ. επίσης: Θ.Α.Βελλιανίτης, «Παλαιαί Αθήναι: Τα καφφενεία», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 8ος (1893), σ. 253-267.

Κρήτη, τον Ομέρ Πασά ή τον Μαυροκορδάτο».[60] Επομένως, τα καφενεία ως νέος χώρος ανδρικής άτυπης κοινωνικότητας αποτελούν ένα ακόμα πεδίο της Δημόσιας Σφαίρας και συμβάλλουν στις πολιτικοκοινωνικές ζυμώσεις και τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

Αντίστοιχη πρέπει να θεωρηθεί και η εμφάνιση των «κοινωνικοπολιτικών» σαλονιών, όπως τα χαρακτήριζε ο Ανδρέας Συγγρός.[61] Γνωστότερα ως «φιλολογικά σαλόνια» υπήρξαν τα σπίτια σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής, στα οποία διοργανώνονταν συχνά βραδινές συνεστιάσεις και δεξιώσεις. Σε αυτές σύχναζε ο πνευματικός κόσμος της πρωτεύουσας και πέρα από λογοτεχνικές συζητήσεις ή απαγγελίες, φαίνεται πως διεξάγονταν ακόμη πολιτικές και οικονομικές συζητήσεις, ενώ δεν έλειπαν και τα παιχνίδια. Από τα Αθηναϊκά σαλόνια σημειώνονται ενδεικτικά αυτά της Δούκισσας της Πλακεντίας, του Τιμολέοντος Φιλήμονος, του Νικολάου Δραγούμη, του Κωνσταντίνου Λεβίδη, του Γεώργιου Κοζάκη Τυπάλδου, της Καλλιρόης Παρρέν και της Ελένης Βλάχου. Οι θαμώνες των «σαλονιών» αυτών ήταν σε γενικές γραμμές συγκεκριμένα πρόσωπα υψηλού μορφωτικού επιπέδου. Η ανταλλαγή απόψεων μεταξύ τους και η άσκηση κριτικής στην εξουσία εντάσσονται σε μια νέα μορφή αστικής δημοσιότητας.[62] Πολλώ δε μάλλον αν υποθέσουμε πως τα άτομα αυτά ως διακεκριμένες προσωπικότητες επηρέαζαν με τις απόψεις τους μέσα από τις συζητήσεις στα καφενεία, τα άρθρα και τα βιβλία τους ένα ευρύτερο κοινό.

Κατά τη διάρκεια του β΄ μισού του 19ου αιώνα θα κάνουν την εμφάνιση τους και οι πρώτοι Σύλλογοι, Λέσχες και φιλολογικές Εταιρείες.[63] Το Σύνταγμα του 1864 επέτρεπε το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσται.[64] Αν και χρονικά προηγείται η ίδρυση της εκτός εθνικών συνόρων Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας, το 1836, και αργότερα του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, το 1861, το επόμενο διάστημα θα επικρατήσει στην ελληνική κοινωνία μια «συλλογομανία», όπως συχνά αναφέρεται στον τύπο της περιόδου.[65] Το 1864 οι αδελφοί Λάμπρου θα

---

[60]Jean Alexandre Buchon, *La Grece continentale et la Moree :Voyage, sejour et etudes historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843, σ. 62.

[61]Άλκης Αγγέλου - Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμ.), *Ανδρέας Συγγρός Απομνημονέυματα*, τ. Β΄, Εστία, Αθήνα 1998, σ. 128-133.

[62]Για τα φιλολογικά σαλόνια της Αθήνας τον 19ο αιώνα βλ. Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήναι του 19ου αιώνα*, *ό.π.*· Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας, ό.π.*.

[63]Οι Λέσχες και οι Σύλλογοι φαίνεται πως αποτελούν ιδιαίτερα διαδεδομένη βρετανική συνήθεια. Οι απαρχές τους ανάγονται στον 17ο αιώνα ως συνέχεια των ανδρικών συγκεντρώσεων για συζήτηση και παιχνίδι σε καφενεία, ταβέρνες κ.α. Jane Rendell, The pursuit of pleasure. Gender, space and architecture in regency London, Νιού Τζέρζι, Rutgers University Press, 2002. Από την ιδιαίτερα πλούσια διεθνή βιβλιογραφία αναφορικά με το θέμα παρατίθενται ενδεικτικά Roger J. Morris, *Class, sect and party: The making of the British middle-class, Leeds, 1820-1850*, Manchester University Press, Manchester 1990· Peter Clark, *British clubs and societies, c. 1580-1800: The origins of an associational world*, Oxford University Press, Oxford 2000· Morton Graeme, Boudien de Vries, Morris R.J. (επιμ.), Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe, Ashgate, London2006.

[64]Άρθρα 10 και 11 του Συντάγματος του 1864. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* (αρ. φύλλου 48), 17 Νοεμβρίου 1864.

[65]Λύδια Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες γρηγορείτε: οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά,* τ.14, τχ.27 (Δεκέμβριος 1997), σ. 303-322· Για την Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας βλ. Θεοδώσης Πυλαρινός (επιμ.), *Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2006· Για τον *Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως* τη δράση και την ιστορία του βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861- 1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996· Τονίζεται πως ο Φ.Σ.Κ εξέδιδε και περιοδικό βλ. Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Το περιοδικό του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου. Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών επιστημονικών περιοδικών» στο Μαρία

ιδρύσουν τον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό.[66] Θα ακολουθήσει η ίδρυση δεκάδων άλλων συλλόγων και εταιρειών: Αθήναιον, *Αθηναϊκή Λέσχη, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Σύλλογος Προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων, Εταιρεία Φίλων του Λαού, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία.* Αποτελούν μερικά μόνο από τα σωματεία που συστάθηκαν την περίοδο αυτή.[67] Η παρουσία διακεκριμένων προσωπικοτήτων στα συμβούλια των συλλόγων, πολλοί από τους οποίους δίδασκαν εις το «Αθήνεσι», η διοργάνωση δημοσίων διαλέξεων, ανοιχτών μαθημάτων, εκθέσεων και άλλων δράσεων ενέτασσαν τα μέλη σε μια δημόσια κριτική συζήτηση γύρω από κοινωνικά, επιστημονικά και πολιτικά ζητήματα, ανάμεσα στα οποία η ιστορία κατείχε ιδιαίτερη θέση.[68] Η κοινή γνώμη που προκύπτει από τον δημόσιο κριτικό αυτό διάλογο βασίζεται σε βαθιές δημοκρατικές αρχές. Η νέου τύπου μορφή κοινωνικότητας μέσω των αστικών σωματείων συνέβαλε στη διαμόρφωση συλλογικών νοοτροπιών, συνειδήσεων και συμπεριφορών. Ο ρόλος των Συλλόγων, επομένως, χαρακτηρίζεται πολιτικός υπό την έννοια πως ωθούν τα άτομα σε μια συλλογική κοινωνική δράση και οδηγούν στην πρόοδο.[69]

Κανελλοπούλου - Μπότη, *Ιστορία της Πληροφορίας. Από τον πάπυρο στο ηλεκτρονικό έγγραφο*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2014, σ. 111-123. Το Εργαστήριο Ηλεκτρονικής Διαχείρισης Ιστορικών Αρχείων του τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του ΕΚΠΑ έχει δημιουργήσει ψηφιακή βάση σχετική με την ύλη του περιοδικού: http://dlab.phs.uoa.gr/index.php/projects/filologikos-sillogos-konstantinoupoleos (έλεγχος 3/8/2019). Τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας ιδρύθηκαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα ελληνικοί σύλλογοι και εταιρείες. Βλ. ενδεικτικά: Κυριακή Μαμώνη, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και Δράση*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995. Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στη Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2002. Στρατής Ι. Αναγνώστου, «Λέσχες, αδελφότητες και λοιπά σωματεία του αλύτρωτου ελληνισμού ως φορείς της εθνικής συνείδησης. Η περίπτωση της Λέσβου», στο Παντελής Βουτουρής - Γεώργιος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 55-65. Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Σύλλογοι Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922)*, ΣΩΒ, Αθήνα 2009. Για τον όρο «συλογγομανία» ο Στέφανος Κουμανούδης σημειώνει: ««*ἡ καταλαβοῦσα τοὺς Ἕλληνας τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας μετὰ τὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου Κων/πολεως σύστασιν*». Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθείσων από της αλώσεως μέχρι των καθ' ήμας χρόνων*, τ. Β΄, Αθήνα 1900, σ. 943.

[66]Για την ιστορία του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός βλ. Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Το χρονικό του Παρνασσού 1865 - 1950*, Αθήνα 1951. Αναφορικά με τη συμβολή του *Παρνασσού* στη συγκρότηση της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας βλ. Ε. Μεργούπη-Σαβαΐδου, «Ο ρόλος του Φιλολογικού Συλλόγου ΄Παρνασσός' στη συγκρότηση της επιστημονικής κοινότητας στην Ελλάδα (τέλη 19ου αιώνα)», στο Ε. Μεργούπη-Σαβαΐδου, Γ. Μέριανος, Φ. Παπανελοπούλου, Χ. Χριστοπούλου (επιμ.), *Επιστήμη και Τεχνολογία. Ιστορικές και ιστοριογραφικές μελέτες*, Εταιρεία Μελέτης και Διάδοσης της Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας , Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2013, σ. 227-249.

[67]Η Ματούλα Σκαλτσά υπολογίζει τους συλλόγους της εποχής σε 16. Ματούλα Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 487. Ο Γεράσιμος Ζώρας παρατηρεί πως ο αριθμός αυτός είναι μάλλον μικρότερος από την πραγματικότητα. Γεράσιμος Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της παλαιάς και της νέας Αθηναϊκής Σχολής στον Φ.Σ. Παρνασσό: Αρχειακή έρευνα*, εκδόσεις Φ.Σ. Παρνασσού, Αθήνα 1993, σ. 29. Αναφορικά με τους συλλόγους της Αθήνας τον 19ο αιώνα και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 151-158.Λύδια Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες γρηγορείτε: οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *ό.π.*, σ. 303-322. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932), ΙΑΕΝ, Αθήνα 2006, σ. 261-270. Δήμητρα Τζανάκη, *Δούλα και Κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897,* Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 94-134**.**

[68]Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η ιστορία και το κοινό της στον 19ο αιώνα. Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης- Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), Δ΄ *Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2004, σ. 215-233.

[69]Όπως επισημαίνει η Λυδία Παπαδάκη: «*Αν και δεν αποτελούν τον μοναδικό παράγοντα διαμόρφωσης της ελληνικής συλλογικής συνείδησης, οι πολιτικοί σύλλογοι, με τις ιδιαιτερότητες που αναπτύσσουν στις συνθήκες του 19ου αιώνα, προτείνουν ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας βάσει των οποίων το άτομο δεν προσδιορίζεται μόνο ως μέλος μιας εθνικής ομάδας διακριτής από άλλες εθνικές οντότητες, αλλά αποκτά και τη συναίσθηση του συν-ανήκειν σε μια νέα υπό διαμόρφωση, κοινωνία πολιτών*». Λυδία Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 321-322. Την πολιτική λειτουργία των σωματείων που λειουργούσαν ως αντίβαρο στον αυταρχισμό του κράτους τονίζει και ο Alexis de Toqueville, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εισαγωγή Γ. Μανιάτης, Στοχαστής Αθήνα 1997.

Όπως έχει υποστηριχθεί, όχι μονάχα για την ελληνική περίπτωση, οι συλλογικότητες αυτές συνέβαλαν ιδιαίτερα στην ανάδειξη των αστικών στρωμάτων, στην καθιέρωση μιας κυρίαρχης ιδεολογίας και, επίσης, την κατασκευή και κατανόηση του όρου «κοινωνία των πολιτών».[70] Πέρα από τους πολιτιστικούς συλλόγους, τα επαγγελματικά σωματεία, που θα κάνουν την εμφάνιση τους το ίδιο διάστημα, αποτελούν, επίσης, μια νέα μορφή κοινωνικότητας μέσω της οποίας διαμορφώνονται κοινές νοοτροπίες και συμπεριφορές.

Τα προαναφερθέντα αποτελούν «νησίδες εκσυγχρονισμού» της ελληνικής κοινωνίας. Μέσω του νέου τύπου δομών της δημοσιότητας συγκροτείται σταδιακά η ελληνική αστική Δημόσια Σφαίρα. Αν και είναι αληθές πως η ανάδειξή της είναι εμφανής τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, αυτό δε σημαίνει πως οι νέες μορφές κοινωνικότητας που αποτελούν τα χαρακτηριστικά της πρωτοεμφανίστηκαν την ίδια περίοδο. Οι εφημερίδες, τα περιοδικά, τα βιβλία, τα καφενεία, τα φιλολογικά σαλόνια και τα αστικά σωματεία ως μέσα και χώροι επικοινωνίας, δημόσιας κριτικής και ανταλλαγής απόψεων εμφανίζονται, όπως παρουσιάσαμε παραπάνω, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου εθνικού βίου. Το διάστημα αυτό στην υπό διαμόρφωση αστική ελληνική Δημόσια Σφαίρα η Επανάσταση του 1821 κατέχει ιδιαίτερη θέση.

[70]Jein Hein Furnée, «In good company: Class, gender and politics in the Hague's gentlemen's clubs, 1750-1900», στο Morton Graeme, Boudien de Vries, Morris R.J. (επιμ.), *Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe*, , Ashgate, Λονδίνο 2006, σ. 117.

Κεφάλαιο Β΄

Οι κρατικές μέριμνες για την ανάμνηση του 1821

«*Ἀλλά ἡ Ἐξουσία δέν εἶχε ἄλλη δυνατότητα παρά νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη τῆς μνήμης τοῦ 1821, καί δέν μποροῦσε παρά νά ἑορτάζει μέ τρόπους πού καί νά τήν ἐνισχύουν καί νά τήν προστατεύουν ἀπό ἐνδεχόμενα ἀντιπολιτευτικῶν ἐνεργειῶν ἤ διπλωματικῶν περιπλοκῶν*».

Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 216.

Τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, η Επανάσταση του 1821 φαίνεται πως απασχολεί έντονα τόσο την επίσημη εξουσία, όσο και την κοινωνία. Ο πρόσφατος εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, όπως παρατηρεί η Έλλη Σκοπετέα, δεν ήταν «ούτε ακριβώς ¨παρελθόν¨ ούτε ακριβώς ¨παρόν¨».[71] Ως «παρόν» επανερχόταν συνεχώς το αίτημα ολοκλήρωσης του σε κάθε έξαρση του Ανατολικού Ζητήματος στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Τα περιορισμένα σύνορα του ελληνικού κράτους το 1832 είχαν αφήσει εκτός εθνικής επικράτειας πολλές ελληνικές περιοχές. Για τον λόγο αυτό η Επανάσταση του 1821 θεωρούταν από πολλούς «ανολοκλήρωτη». Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα του Δημήτριου Αινιάν στον πρόλογο βιογραφίας του Παλαιών Πατρών Γερμανού, που δημοσίευσε την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου: «*Δεινὴ καὶ τρομερὰ θύελλα ἐπικρέμαται εἰς τόν ὀθωμανικὸν ὁρίζοντα· ὁποιαδήποτε καὶ ἄν θέλουν ἀποβῆ τὰ ἀποτελέσματα τῆς συγκρούσεως τῶν ἀπὸ βορρᾶ καὶ δυσμῶν συνωθουμένων ἐνταῦθα στοιχείων, ὁ χριστιανικὸς τῆς Τουρκικῆς Ἐπικρατείας λαὸς εἶναι ἄραγε δίκαιον νὰ εὑρεθῇ ἀνέτοιμος, καὶ νὰ μὴν δυνηθῇ νὰ ὠφεληθῇ ἐκ τῶν μεγάλων καὶ ἀπροσδοκήτων περιπτώσεων; Δὲν εἶναι ἄραγε ἐνδεχόμενον ὅ,τι ἤρχισε κατὰ τὰ 1821, νὰ λάβῃ πέρας κατὰ τὰ 1854;*».[72]

---

[71]Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 206.

[72]Γεώργιος Βαλέτας (επιμ.), *Δημητρίου Αινιάνος Άπαντα, Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών*, Άτλας, Αθήνα 1962, σ. 360-361· Η θεώρηση της επανάστασης του 1821 ως ανολοκλήρωτης, έως ότου απελευθερωθούν οι αλύτρωτες περιοχές, φαίνεται πως επανέρχεται συχνά στον δημόσιο λόγο. Το ακόλουθο απόσπασμα πανηγυρικού λόγου του Σπύρου Λάμπρου, το 1899, το αποδεικνύει: «*Διὰ τοῦτο οὐδέποτε' ἐπίστευσεν ὁ ἑλληνισμὸς, ὅτι ἔληξεν ὁ ἀγών. Διὰ τοῦτο ἀνέλαβε χθὲς ἀκόμη ἐν σπουδῇ τὰ ὅπλα, τοῦτο καὶ μόνον θέλων νὰ δείξῃ, ὅτι ἡ λεγομένη Ἑλλὰς δὲν εἶνε τὸ πρόγραμμα της εἶνε τὸ πρόγραμμα τοῦ Ρήγα, ἑλληνισμὸς ἐνιαῖος καὶ πλήρης, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ σημαία ὀφείλει νὰ θερμάνῃ πάντα τὰ ῥιγοῦντα ὑπὸ τὴν δουλείαν μέλη τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος ἢ ἄλλως ὀφειλει νὰ εἶνε ἀπάντων ὁμοῦ τὸ κάλλιστον ἐντάφιον*». Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και Άρθρα, ό.π.*, σ. 22· Έχει ενδιαφέρον η πρόσληψη του Αγώνα ως ανολοκλήρωτου όχι μόνο υπό το πρίσμα του αλυτρωτισμού, αλλά και απέναντι στην εσωτερική ανάπτυξη του κράτους και την αποκατάσταση των αγωνιστών. Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από λόγο του Γεώργιου Τερτσέτη: «*Δὲν ἐτελείωσε ὁ ἀγώνας τοῦ ἔθνους· ἔθνος ποὺ θέλει νὰ ζήσει διὰ παντὸς ἀγωνίζεται, μόνον ἄλλαξε ἔποψιν ὁ ἀγώνας. Ἐνικήσατε τὸν Δράμαλη, ἐπολεμήσατε τὸν Κιουτάγια, τώρα ἀλλοῦ εἶναι ὁ πόλεμος, ὁ ἐχθρὸς εἶναι οἱ ἀναρμόδιοι ὀργανισμοί*». Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1984, σ. 341-342 [στο εξής: Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*]· Ανολοκλήρωτος παρουσιάζεται, επίσης, ο Αγώνας του 1821 και ως προς τον φωτισμό της Ανατολής, σύμφωνα με μια από τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής αναφορικά με την αποστολή του ελληνισμού ο οποίος φώτισε αρχικά την Ευρώπη και μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους οφείλει να φωτίσει την Ανατολή. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα πανηγυρικού λόγου που εκφώνησε ο Παναγιώτης Σούτσος το 1846: «*Θάῤῥει ὦ νέα γενεα!*

Στο πλαίσιο αυτών των αντιλήψεων, από τη μια πλευρά η πολιτική του ελληνικού κράτους για τη διεύρυνση των συνόρων του και την ένταξη των αλύτρωτων περιοχών στο εθνικό κράτος προβλήθηκε ως συνέχεια του 1821. Επίσης, η φυσική παρουσία των αγωνιστών στην ελληνική κοινωνία τις επόμενες δεκαετίες, τα αιτήματα τους για αποκατάσταση, η συγγραφή απομνημονευμάτων και αντεγκλήσεων σε μαρτυρίες ή έργα άλλων, όπως επίσης και οι προσπάθειες διαφορετικών κοινωνικοπολιτικών ομάδων να νομιμοποιήσουν τη δράση τους μέσω της συμμετοχής τους στην επανάσταση, επανέφεραν συνεχώς την τελευταία στο «παρόν».[73] Από την άλλη πλευρά, όμως, για την εξουσία ο Αγώνας του 1821 είχε ολοκληρωθεί. Η θέσπιση του εορτασμού της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου, «εις το διηνεκές», όπως χαρακτηριστικά σημειωνόταν στο Βασιλικό Διάταγμα του 1838, πέρα από την επιχειρούμενη ταύτιση του Αγώνα με τον Χριστιανισμό, σηματοδοτούσε την αποκλειστική διαχείριση της μνήμης του 1821 από το κράτος το οποίο θα ήταν υπεύθυνο για την οργάνωση των δημόσιων τελετουργιών του εορτασμού της επετείου.[74]

θάῤῥει/ ἡ Εὐρώπη θεωρεῖ τὴν Ἑλληνικὴν φυλην ὡς τὸ ἄλας, δι΄ οὗ θέλει ἁλισθῇ ἅπασα ἡ μέχρι τοῦ Ἴστρου Ευρώπη μετὰ τῆς μέχρις Εὐφράτου Ἀσίας. Ἀνάγνως τὴν ἱστορίαν· ἡ Ἑλλὰς ὑπῆρξε καλλίλυχνος φανὸς, κείμενος μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, καὶ τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ἀνάπτει ἄλλοτε μὲν πρὸς φωτισμὸν τῆς Εὐρώπης, ἄλλοτε δὲ πρὸς φωτισμὸν της Ἀσίας· φανῆτε σεῖς ὦ ἐπίγονοι! ἄξιοι τῶν νεκρῶν αὐτῶν ἀνδρῶν καὶ τελέσατε σεῖς ὅ,τι ἐκεῖνοι ἐνδόξως ἤρχισαν». Παναγιώτης Σούτσος, *Αυτοσχέδιος λόγος πανηγυρικός των υπέρ πατρίδος πεσόντων κατά τον ελληνικόν αγώνα προφερθείς εις την εικοστήν πέμπτην Μαρτίου ημέραν επέτειον αυτού,* Αθήνα 1846*,* σ. 13-14.

[73]Για τη μετεπαναστατική τύχη των αγωνιστών βλ. Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την επανάσταση, ό.π.*Αναφορικά με τη σταδιακή αραίωση της γενιάς του 1821 χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση του Νικόλαου Σαρίπολου στη νεκρολογία που δημοσίευσε στον *Αιώνα* για τον Ι.Θ.Κολοκοτρώνη: «*Ἀραιοῦται ὁσημέραι ἡ φάλαγξ αὐτῶν καὶ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον παρέρχονται οἱ γίγαντες, οὓς ἡ ἐπανάστασις ἀπὸ τοῦ φοβεροῦ αὐτῆς κρατῆρος ἐξέπεμψεν, ὡσεὶ ἦσαν αἱ ψυχαὶ ἐκεῖναι τῶν Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων, αἵτινες μετὰ εἴκοσι καὶ τρεῖς ὅλους αἰῶνας ἐπαλινόστησανέν Ἑλλάδι*». Νικολάου Σαρίπολου, «Λόγος εκφωνηθείς την 24ηνΜαιού 1868 εν τω Ναώ της Μητροπόλεως Αθηνών εις την κηδείαν του αοιδίμου αντιστρατήγου Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη», *Αιών* (αρ. φύλλου 2347), 30 Μαΐου 1868. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1871, στην τελετή της μετακομιδής των οστών του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, ανήμερα της εθνικής επετείου, πληροφορούμαστε από τον Τύπο πως συμμετείχαν 40 αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης και όπως παρατηρεί ο αρθρογράφος του *Αιώνα*, για τους περισσότερους αυτή ήταν η τελευταία επίσημη γιορτή στην οποία θα ελάμβαναν μέρος. *Αιών*, (αρ. φύλλου 2672), Αθήνα 27 Απριλίου 1871.Επισημαίνεται πως οι Κωνσταντίνος Κανάρης και Γεώργιος Ψύλλας, από τους τελευταίους εν ζωή αγωνιστές, πέθαναν το 1877 και το 1878 αντίστοιχα. *Εφημερίς* (αρ. φύλλου 246), 3 Σεπτεμβρίου 1877. *Εφημερίς* (αρ. φύλλου 20), 20 Ιανουαρίου 1878. Στο *Ημερολόγιο* του Σκόκου το έτος 1905 δημοδιεύεται συνέντευξη του στρατιωτικού γιατρού κατά τη διάρκεια της επανάστασης Απόστολου Μαυρογένη στον Ζαχαρία Παπαντωνίου. Σε αυτήν ο Μαυρογένης χαρακτηρίζεται ως «*το μόνο επιζών ιερόν λείψανον του Αγώνος*». Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Το ιωβιλαίον ενός αγωνιστού: (το μόνον επιζών ιερόν λείψανον του Αγώνος)», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τ.20, 1905, σ. 288-292.

[74]*Αθηνά* (αρ. φύλλου 518), 23 Μαρτίου 1838, σ. 3. Στον πρώτο εορτασμό της 25ης Μαρτίου αναφέρεται επετειακό άρθρο της Εστίας το 1882. Ανώνυμου, «Η πρώτη εορτή της 25 Μαρτίου εν Αθήναις», *Εστία*, τχ.326, 28 Μαρτίου 1882. Για τη θέσπιση της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου και τις άλλες -κυρίως μοναρχικές- εορτές που θεσμοθετήθηκαν τον 19ο αιώνα βλ. επίσης: Χριστίνα Κουλούρη, *Μύθοι και Σύμβολα μιας εθνικής επετείου, Πανηγυρικός Λόγος στον επίσημο εορτασμό της 25ης Μαρτίου*, Κομοτηνή 1995. Άννα Μανδυλαρά - Παναγιώτης Κιμουρτζής, «Εορτές και τελετές στο ελληνικό βασίλειο (1830-1862). Συμβολική εξουσία, συγκρότηση κράτους, εκπαιδευτικοί θεσμοί», στο Γιώργος Σταμέλος (επιμ.), *Για μια ποιητική του εκπαιδευτικού τοπίου. Δέκα χρόνια μετά … χαριστήριο στον Ιωσήφ Σολομών*, Τομέας Κοινωνιολογίας και Εκπαιδευτικής Πολιτικής - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης / Πανεπιστήμιο Πατρών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 190-216. Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επι.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ. 181-210. Παναγιώτης Κιμουρτζής - Άννα Μανδυλαρά, «Δημόσιες εορτές στην Ελλάδα, 1830-1860. Γένεση του κρατικού συμβολισμού», *Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ.38ος-42ος ,Ιωάννινα 2013, σ. 217-240. Η εθνική επέτειος εορταζόταν φυσικά σε όλες σχεδόν τις επαρχίες του ελληνικού κράτους αλλά και τις κοινότητες του εξωτερικού. Οι ανταποκρίσεις στον Τύπο της εποχής αποκαλύπτουν την απήχηση της εθνικής επετείου εντός και εκτός συνόρων. Ενδεικτικά μόνο βλ. *Στοά*

Πρόταση για την καθιέρωση της εθνικής επετείου ανήμερα της 25ης Μαρτίου είχε ήδη διατυπώσει από το 1834 ο Παναγιώτης Σούτσος μέσω υπομνήματός του γραμμένο στα γαλλικά. Το εν λόγω κείμενο κατατέθηκε από τον Ιωάννη Κωλέτη ως πρόταση για σχέδιο νόμου με τίτλο «*περί της καθιερώσεως εθνικών εορτών και δημόσιων αγώνων κατά το πρότυπο εκείνων της αρχαιότητα*ς». Στο υπόμνημα του ο φαναριώτης λόγιος δεν αναφέρεται στη θρησκευτική εορτή του Ευαγγελισμού και ούτε επιχειρεί την ταύτισή της με την έκρηξη της επανάστασης. Η 25η Μαρτίου επιλέγεται ως «η μέρα της νέας εποχής», ως μια τομή δηλαδή με το παρελθόν.[75] Αξίζει να σημειωθεί πως το ίδιο διάστημα, το 1835, ο Παναγιώτης Σούτσος εξέδωσε ποιητική συλλογή με τίτλο «Κιθάρα».[76] Ανάμεσα στα έργα εντοπίζεται και η «*Ὠδή εις την Εικοστήν Πέμπτην Μαρτίου ή τα Γενέθλια της Ἑλλάδος*». Η επιλογή της 25ης Μαρτίου ως γενέθλιας ημέρας του ελληνικού κράτους δεν είναι τυχαία. Η ωδή ξεκινά με τον στίχο «*Εχομεν εἴκοσι πέντε τοῦ Μαρτίου, ἂν δὲν σφάλλω*». Όπως παρατηρεί ο Γιάννης Βλαχογιάννης, αυτό το «*ἂν δὲν σφάλλω*» του ποιητή υποδήλωνε την πίκρα του, επειδή δεν έχει καθιερωθεί ακόμα επίσημα ο εορτασμός της επετείου.[77]

Ωστόσο, ο εορτασμός της έναρξης της επανάστασης δεν ήταν κάτι που πρωτοεμφανίστηκε με το Βασιλικό Διάταγμα του 1838. Ήδη από τα πρώτα έτη του Αγώνα εντοπίζονται ενέργειες αναφορικά με τον εορτασμό της έναρξής του που δεν αποτελούσαν ένα συνολικό εγχείρημα των επαναστατημένων Ελλήνων και περιορίζονταν σε συγκεκριμένες περιοχές.[78] Για παράδειγμα η 1ηΙανουαρίου, η επέτειος δηλαδή από την έγκριση του Συντάγματος από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, φαίνεται πως εορτάστηκε στο Μεσολόγγι ως ημέρα της ανεξαρτησίας.[79] Στα *Ελληνικά Χρονικά* που εξέδιδε ο Ιάκωβος Μάγερ εντοπίζεται η ακόλουθη είδηση αναφορικά με την 1η Ιανουαρίου 1824: «*Ὁ συνεχὴς τῶν κανονίων κρότος, ἔγραφεν αὐθημερὸν ἡ ἐφημερὶς τοῦ φιλέλληνος Μάγερ, καὶ τοῦ λαοῦ ὅλου αἱ χαρμόσυνοι φωναὶ ἀνήγγειλαν σήμερον τὴν ἐναύσιον πανήγυριν τῆς καθιερώσεως τοῦ ἡμετέρου πολιτεὐματος ἐπὶ τῆς πρώτης ἐν Ἐπδαύρῳ συνελεύσεως. Τὰ αἰσθήματα ἑκάστου πατριώτου διηγέρθησαν ζωηρότατα στοχαζομένου, ὅτι ὁ ἴδιος κρότος, ὅστις*

(αρ. φύλλων 87-88), 1-2 Απριλίου 1884·Για τις αντιδράσεις αναφορικά με τον αποκλεισμό του κινήματος του Αλέξανδρου Υψηλάντη από την εθνική επέτειο, εφόσον αυτό πραγματοποιήθηκε έναν περίπου μήνα νωρίτερα από την επιλεγείσα ημερομηνία, βλ. το σχετικό με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

[75]Κ. Αθ. Διαμάντης, «Πρότασις καθιερώσεως εθνικών επετείων και δημοσίων αγώνων κατά το πρότυπον των εορτών της αρχαιότητος κατά το έτος 1835», *Αθηνά*, τ. 73-74 (1972-1973), σ. 307-325· Βλ. επίσης: Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ. 194.

[76]*Η κιθάρα Παναγιώτη Σούτσου ή η συλλογή των νέων λυρικών του ποιήσεων*, Αθήνα 1835.

[77]Γεώργιος Κορνούτος, *Άπαντα Νεοελλήνων Κλασσικών: Βλαχογιάννης, Ιστορική Ανθολογία*, τ. Γ΄, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα χ.χ. , σ. 122 [Στο εξής: *Άπαντα Βλαχογιάννη*].

[78]Πριν από την επανάσταση του 1821, οι Έλληνες εόρταζαν μονάχα τις θρησκευτικές εορτές. Κατά την οθωνική περίοδο φαίνεται πως εκφράζεται από τους Βαυαρούς δυσαρέσκεια σχετικά με τον υπερβολικό αριθμό των θρησκευτικών εορτών οι οποίες φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα δαπανηρές. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο περιστατικό: Όταν ο Γάλλος περιηγητής Buchon διατύπωσε την παραπάνω άποψη σε έναν χωρικό, έλαβε ως απάντηση πως, αν ο βασιλιάς δεν επιθυμεί τόσες θρησκευτικές εορτές, θα μπορούσε να μη θεσπίζει νέες εορτές (εννοεί της μοναρχικές). Ο ίδιος ο χωρικός, αν και δηλώνει την αγάπη και την πίστη του στο βασιλικό ζεύγος, συμπληρώνει πως παράλληλα όμως έτρεφε ιδιαίτερο σεβασμό για τον Άγιο Αθανάσιο, όπως έμαθε από την οικογένεια του. Jean Alexandre Buchon, *LaGrece continentale et la Moree: Voyage, sejour et etudes historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843, σ.3 66-367

[79]Απόστολος Δασκαλάκης, «Η έναρξις του αγώνος της ελευθερίας. Θρύλος και πραγματικότης»,*Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 12 (1961-1962), Αθήνα 1962, σ. 29-30.

διακηρύττει τὰ πολιτικὰ δίκαιά του, τὴν αἰσχρὰν καὶ ἄτιμον τοῦ Ὁμέρ- Πασᾶ φυγήν, συμβᾶσαν μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἀξιομνημονεύτου πολιορκίας τῆς πόλεως ταύτης κατὰ τὸ 1822 ἔτος».[80] Αντίθετα, ο Γερμανός φιλέλληνας Carl Theodor Striebeck αναφέρει πως η Προσωρινή Διοίκηση επέλεξε να εορτάσει την επέτειο της έναρξης της επανάστασης το 1822 ανήμερα το Πάσχα, στις 2 Απριλίου: «*Η κυβέρνηση αποφάσισε να συνδέσει την Ανάσταση με την επέτειο της εθνικής ανεξαρτησίας. Με το πρώτο χτύπημα της καμπάνας, που μόλις είχαν κρεμάσει στο μικρό καμπαναριό αντικαθιστώντας το ξύλινο σήμαντρο, συγκεντρώθηκαν χίλιοι περίπου άντρες μπροστά στην κατοικία του Μαυροκορδάτου... Πλάι στο Μαυροκορδάτο, στην αίθουσα των συνεδριάσεων, βρισκόταν κιόλας ο Υψηλάντης ... και όλοι οι υπουργοί και γερουσιαστές. Αμέσως μετά σχηματίστηκε η πομπή. Πεντακόσιοι άνδρες του ελληνικού πεζικού μπροστά – μαζί τους και οι ένοπλοι εθελοντές του εξωτερικού – ύστερα ο πρίγκιπας Μαυροκορδάτος ανάμεσα στο ιερατείο, οι γερουσιαστές και οι υπουργοί. Την πομπή έκλειναν άλλοι 500 στρατιώτες. Η θεία λειτουργία έγινε από ανωτάτους κληρικούς. Ύστερα μίλησε στο λαό ο Αρχιεπίσκοπος, τον εμψύχωσε στο δύσκολο αγώνα του και τον ευλόγησε. Ακολούθησε πανηγυρική δοξολογία ενώ βροντούσαν τα κανόνια που φέραμε από την Τριπολιτσά*».[81] Επιπροσθέτως, ο Γιάννης Βλαχογιάννης ισχυρίζεται πως η 25η Μαρτίου είχε καθιερωθεί στη συλλογική μνήμη ως ήμερα έναρξης της επανάστασης πριν από την επιτυχή ολοκλήρωσή της. Ο ίδιος εικάζει πως εκείνη την ημέρα τελούνταν μνημόσυνα. Παραθέτει, μάλιστα, την πληροφορία του Νικόλαου Σπηλιάδη πως την 25η Μαρτίου 1827 η Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας δεν πραγματοποίησε εργασίες, καθώς «*ἦτον ἐπέτειος τῆς Ἐπαναστάσεως*».[82] Οι παραπάνω ενέργειες, αν και μεμονωμένες, όπως φαίνεται, και περιορισμένες τοπικά, αναδεικνύουν τη μέριμνα κάποιων προσώπων, όπως για παράδειγμα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στο Μεσολόγγι και ευρύτερα της ίδιας της κοινωνίας να τιμήσουν την έναρξη του Αγώνα.

Δεδομένου ότι η καθιέρωση μιας εθνικής επετείου αποτελεί απόφαση της κεντρικής εξουσίας στοχεύει πέρα από την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος των πολιτών και στη νομιμοποίηση του ρόλου της ως διαχειριστή της εθνικής μνήμης.[83] Η εμφάνιση μάλιστα των εθνικών επετείων τον 19ο αιώνα, ως «επινοημένες

---

[80]Σπυρίδων Λάμπρος, «Η Α΄Ιανουαρίου και η ελληνική ελευθερία», *Εστία*, τχ. 679 (1889), σ. 3.

[81]Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ΄21*, τ. 2, Πολιτιστικές εκδόσεις, Αθήνα 2014, σ. 53· Βλ. και πρωτότυπο Carl Theodor Striebeck, *Mittheilungenaus dem tagebuche des philhellenen*, Hannover 1834, σ. 187-188.

[82]Γεώργιος Κορνούτος, Άπαντα Βλαχογιάννη, τ. Γ΄, σ. 122· Από τη μελέτη των πρακτικών της Γ΄ κατ' επανάληψη Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας δεν προκύπτουν εργασίες ανήμερα της 25ης Μαρτίου χωρίς όμως να σημειώνεται ο λόγος. *Αρχεία της ελληνικής παλιγγενεσίας*, τ. Γ΄, σ. 404-409 (στο εξής *ΑΕΠ*)· Βλ. και Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα,* τ. Γ΄, Αθήνα 1857, σ. 222.

[83]Ως εθνικές επέτειοι επιλέγονται σημαντικές στιγμές του εθνικού παρελθόντος. Για παράδειγμα εντοπίζουμε εθνικές επετείους σχετικές με την απελευθέρωση ή τη συγκρότηση κράτους, τις στρατιωτικές νίκες αλλά και τις ήττες κ.α.. Μέσα από τα τελετουργικά των εορτασμών και με συμβολικούς τρόπους επιχειρείται η ενίσχυση του εθνικού φρονήματος. Για τις εθνικές επετείους γενικά βλ.: David McCrone and Gayle McPherson (eds.), *National Days. Constructing and Mobilising National Identity*, London, Palgrave/Macmillan, 2009· Από την πλούσια βιβλιογραφία για την μελέτη συγκεκριμένων εθνικών επετείων βλ. ενδεικτικά: Patrick McAllister, *National Days and the Politics of Indigenous and Local Identities in Australia and New Zealand*, Carolina Academic Press 2012· Hendrik Kraay, *Days of National Festivity in Rio de Janeiro, Brazil 1823–1889*, Stanford University Press, 2013· Hanael Bianchi, *St. George's Day: A Cultural History of England's National Holiday*, CreateSpace Independent Publishing Platform 2014· Mathew Hayday, Raymond B. Blake (Eds), C*elebrating Canada: Holidays, National Days, and the Crafting of Identities*, University of Toronto Press, Toronto 2016· Για τη σχέση του εθνικισμού με την ιστορία βλ. Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, *ό.π.*.

παραδόσεις» σύμφωνα με τον ορισμό του Έρικ Χομπσμπάουμ, φαίνεται πως εισάγει ένα νέο τρόπο νομιμοποίησης και ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας σύμφωνο με τις αλλαγές που επέφερε στη δομή της δημοσιότητας η ανάδυση της Δημόσιας Σφαίρας.[84]

Η αποκλειστική διαχείριση της μνήμης της επανάστασης από την κυβέρνηση είχε ως αποτέλεσμα τη δυσαρέσκεια μερίδας του πληθυσμού και τη διεξαγωγή παράλληλων αντιπολιτευόμενων εκδηλώσεων, εκτός του καταρτισμένου από την εξουσία προγράμματος του εορτασμού της επετείου.[85]Αντιδράσεις απέναντι στην επίσημη συλλογική μνήμη της επανάστασης, που η οθωνική εξουσία επιχείρησε να καθιερώσει, προκλήθηκαν αφενός από τους ίδιους τους αγωνιστές που αναζητώντας την αναγνώριση της προσφοράς τους παρουσίασαν τις προσωπικές τους μαρτυρίες, συχνά αντιτιθέμενες. Οι συγκρούσεις των διαφορετικών αυτών ομάδων που συμμετείχαν στον Αγώνα αποκάλυπταν τις κοινωνικές και τοπικές διαστάσεις του ζητήματος. Αντιδράσεις αφετέρου σημειώθηκαν και από όσους θεωρούσαν πως η καθιέρωση των επίσημων εορτασμών «*και μάλιστα από μια ξένη δυναστεία αποτελούσαν προσπάθειες χειραγώγησης του νοήματος της επετείου*».[86] Επείδη η κριτική εκδηλωνόταν τόσο μέσω του τύπου, όσο και μέσω της διεξαγωγής παράλληλων εκδηλώσεων, για τον λόγο αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο της Δημόσιας Σφαίρας. Οι αντιδράσεις αυτές, αν και αφορούσαν τη μνήμη του 1821 στο εθνικό πλέον κράτος, σχετίζονταν με σύγχρονες αντιπαραθέσεις και μελλοντικές πολιτικές βλέψεις.[87]

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της εφημερίδας *Αθηνά* για τον εορτασμό του έτους 1839: «*Ἡ ἡμέρα παρέρχεται σκυθρωπὴ, κατηφὴς, ἀτερπὴς, ἄσημος, σιωπηλὴ καὶ διακοπεῖσα περὶ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἀπὸ ὀλίγους λυπηροὺς κανονιοβολισμούς*».[88] Η εθνική επέτειος του 1839 συνέπεσε με το Μεγάλο Σάββατο

---

[84]Eric Hobsbawm - Terence Ranger, *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004· Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *ό.π.*, σ. 186· Για τις νεωτερικές πολιτικές τελετουργίες στην Ελλάδα βλ. και: Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σ. 452-487 [στο εξής: Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες, ό.π.*].

[85]Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *ό.π.*, σ. 201· Στο καθιερωμένο πρόγραμμα του εορτασμού της εθνικής επετείου προστίθεται από το 1875 και ύστερα και η στρατιωτική παρέλαση και από το 1876 η συμμετοχή της «φοιτητικής φάλαγγας». *Στο ίδιο*, σ. 206· Αναφορικά με το επαναλαμβανόμενο τυπικό του εορτασμού της εθνικής επετείου χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα έργου του Παύλου Νιρβάνα:
«*Ὁ κ. ΑΣΟΦΟΣ - Μιὰ ἀπορία μὲ βασανίζει.*
Ὁ ΜΑΘΗΤΗΣ - Ποία;
Ὁ κ. ΑΣΟΦ. - Ἐὰν ἡ Ἐθνικὴ Ἑορτὴ θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ἑορτάζεται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον.
Ὁ ΜΑΘ. - Ἀλλὰ πῶς θέλετε νὰ ἑορτάζεται;
Ὁ κ. ΑΣΟΦ - Δὲν εἰμπορῶ νὰ φαντασθῶ κ' ἐγώ. Ἀλλὰ νομίζω, ὅτι θὰ ἔλθῃ ἐπιτέλους μία στιγμή, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ στίχοι, ποὺ δὲν ἄλλαξαν πρὸ πενῆντα ἐτῶν μορφήν, ρυθμὸν καὶ οὐσίαν, θ'ἀποσυντεθοῦν ἐπιτέλους, αἱ ὁμοιοκαταληξίαι θὰ ἐξαντληθοῦν, τὰ ρητορικὰ σχήματα θὰ στειρεύσουν καὶ πρὸ πάντων οἱ ἄνθρωποι, ποὺ ἄκουσαν δέκα, εἴκοσι, τριάντα, πενῆντα χρόνια τὰ ἴδια πράγματα εἰς τὸν ἴδιον τόνον, θὰ ζητήσουν ἀναθεώρησιν τοῦ στερεοτύπου προγράμματος». Παύλος Νιρβάνας, «Λόγοι και Αντίλογοι. Η Εθνική Εορτή», *Παναθήναια*, τχ. 252 (1911), σ.3 62.

[86]Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884)», στο Κώστας Μπουραζέλης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Στέλιος Κατάκης, *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της,*Καρδαμίτσας-Ιστορήματα 3, Αθήνα 2011, σ. 278.

[87]*Στο ίδιο,* σ. 278.

[88]*Αθηνά* (αρ. φύλλου 603), 1 Απριλίου 1839, σ. 1.

και έτσι ο εορτασμός δε διέθετε τον πανηγυρικό χαρακτήρα του προηγούμενου έτους. Δυσαρεστημένοι από την έλλειψη εκδηλώσεων μια μερίδα πολιτών έλαβε την πρωτοβουλία για την τέλεση μνημόσυνου στην Καπνικαρέα ανήμερα της Κυριακής του Πάσχα. Φαίνεται, όμως, πως η Κυβέρνηση απαγόρευσε την τέλεσή του. Το ίδιο βράδυ πλήθος κόσμου συμμετείχε σε γλέντι που οργανώθηκε με φροντίδες του αγωνιστή Ζήση Σωτηρίου για τον εορτασμό της επετείου.[89] Αντίστοιχα, οι εκδηλώσεις που οργανώθηκαν με αφορμή την εθνική επέτειο του 1841 από τους πολίτες στην οικεία του Μαλανδρινού είχαν ως αποτέλεσμα τη σύλληψη ενός ατόμου και την καταστροφή των εικόνων που είχαν κρεμαστεί στα παράθυρα της οικείας.[90] Το επόμενο έτος, αν και ο εορτασμός της επετείου στην πρωτεύουσα υπήρξε θερμός, δεν έλλειψαν αναφορές στην παραχώρηση Συντάγματος, όπως για παράδειγμα ο σχηματισμός της φράσης «Σύνταγμα Βασιλευ». Η φράση προέκυπτε, αν έβαζε κάποιος στη σειρά τα αρχικά των ονομάτων πόλεων και μαχών που κοσμούσαν την πρόσοψη γνωστού ξενοδοχείου. Μάλλον φαίνεται πως πέρασαν απαρατήρητες από την Κυβέρνηση. Αντίθετα, το 1842 ο εορτασμός της εθνικής επετείου στο Ναύπλιο αποτέλεσε την αφορμή για την αντιπαράθεση που ξέσπασε μεταξύ των ντόπιων και των Βαυαρών αξιωματικών.[91] Φαίνεται πως μέχρι την παραχώρηση του Συντάγματος το 1844 η αντιοθωνική πλευρά επιχειρούσε με παράλληλους εορτασμούς και άλλες εκδηλώσεις να επιτύχει τα αιτήματα της. Το 1844 η ψήφιση του Συντάγματος υπήρξε η αιτία για την απουσία ταραχών την ημέρα της εθνικής επετείου. Βέβαια, ούτε η παραχώρηση του Συντάγματος ανέστειλε τις αντιπολιτευόμενες διαμάχες που ξεσπούσαν αναφορικά με τον εορτασμό της εθνικής επετείου.

Εν συνεχεία η πολιτική αντιπαράθεση γύρω από την 25η Μαρτίου κορυφώθηκε με την άνοδο στην εξουσία του Ιωάννη Κωλέττη. Η επιλογή του πρωθυπουργού να εκμεταλλευτεί πολιτικά τον εορτασμό της επετείου πραγματοποιώντας τον επίσημο εορτασμό των ετών 1845 - 1847 στον τάφο του Γεώργιου Καραϊσκάκη στο Φάληρο, προσωποποιώντας έτσι την επέτειο στο πρόσωπο του ρουμελιώτη ήρωα, προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες που αποκαλύπτουν τόσο τις κομματικές, όσο και τις τοπικές διαστάσεις του ζητήματος.[92] Χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Ελπίς* του Κωνσταντίνου Λεβίδη, φίλα προσκείμενη στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο έγραφε: «*Τὴν ἀγυρτείαν ταύτην ἀποχρώντως ἐξετίμησαν καὶ οἱ προσκληθέντες πρέσβεις, καὶ αἱ Βουλαὶ καὶ τὸ κοινόν. Πρέσβεις δὲν παρευρέθησαν παρὰ ὁ τῆς Γαλλίας καὶ ὁ τῆς Βαυαρίας, Γερουσιασταὶ μόνον δέκα, στενοὶ φίλοι τοῦ κ. Κωλέττη, βουλευταὶ 25 καὶ ὀλίγιστοι πολῖται. Ἡ δυσαρέσκεια τοῦ*

[89]Γεώργιος Κορνούτος, *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄, σ. 124-125. Ο Ιωάννης Μακρυγιάννης αναφέρεται στα *Απομνημονεύματά* του στην επιθυμία των μαθητών και άλλων νέων να τιμήσουν τη μνήμη των αγωνιστών με ένα μνημόσυνο, αφού, όπως σημειώνει, η Κυβέρνηση δεν άφησε να γίνει τίποτα εκείνη τη χρονιά. Τονίζει μάλιστα πως ο ίδιος κατηγορήθηκε από την Κυβέρνηση πως σχεδίαζε επανάσταση εναντίον αυτών που χάλασαν τον εορτασμό της εθνικής επετείου και γλίτωσε μετά από μεγάλες περιπέτειες. Έλλη Αλεξίου (επιμ.), *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη*, Μέρμηγκα, Αθήνα 1979, σ. 423.

[90]Ο Γιάννης Βλαχογιάννης πέρα από τη καταγραφή του περιστατικού διασώζει και τις περιγραφές των εικόνων που είχαν ενοχλήσει την Κυβέρνηση, η οποία διέταξε την καταστροφή τους. Σύμφωνα με τους τίτλους που έδωσε ο συγγραφέας την οικία Μαλανδρινού κοσμούσαν για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου 1841 οι εξής εικόνες: «Ο τάφος της τυραννίας», «Ερμής χωλός με ανεστραμμένον βαλάντιον», «Η πόλις των Ιωαννίνων μετά σκεπτόμενου Έλληνος», «Το όρος του Άθωνος φωτιζόμενον από τας πρώτας ακτίνας του Ηλίου της Ελευθερίας», «Πλοίον κλυδωνιζόμενον», «Η Κρήτη θραύουσα τας αλύσεις της», «Αι τρεις σύμμαχοι Δυνάμεις» και «Τράγος τρώγων άμπελον». Γεώργιος Κορνούτος, *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄, σ. 117.

[91]Γεώργιος Κορνούτος, *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄, σ. 115-119.

[92]Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *ό.π.,* σ. 182, 201.

λαοῦ ἐξεφράσθη πανδήμως».[93] Αντίστοιχα, ο Ιωάννης Φιλήμων μέσα από τον *Αιώνα* έκανε λόγο για την τέλεση της εθνικής εορτής με τρόπο αντιτιθέμενο στο ίδιο το πνεύμα της επετείου και την ιστορία.[94]

Αντίθετα με τις παραπάνω αναφορές, η εφημερίδα *Χρόνος,* που υποστήριζε τον πρωθυπουργό, απάντησε στις επικρίσεις αναφορικά με τον τοπικό χαρακτήρα του εορτασμού υπογραμμίζοντας πως: «*Κακῶς δὲ καὶ κακοβούλως μάλιστα διίσχυρίσθησαν τινὲς, ὅτι ἡ τιμὴ τῆς ἑορτῆς ἀνήκει κυρίως εἰς τὴν Πελοπόννησον, διότι τό ἔθνος δὲν πανηγυρίζει ἁπλῶς τὴν πρώτην τῆς ἐπαναστάσεως ἡμέραν, ἀλλὰ τὴν μνήμην τῶν ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων δοξάζει, καὶ ὅλην τὴν ἐπανάστασιν μνημονεύει, καὶ ὅλα ὅλων τῶν Ἑλλήνων τὰ ἔργα τιμᾷ. Ἡ ἑορτὴ δὲ δὲν εἶναι Πελοποννησιακὴ, ἀλλ' ἐθνικὴ, διότι ὅλον τὸ ἔθνος ὑπερ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἠγωνίσθη καὶ ἔπαθε*».[95] Από τα παραπάνω συνάγεται εύκολα το συμπέρασμα πως οι επικρίσεις απέναντι στον επίσημο εορτασμό της εθνικής επετείου που δημοσιεύονταν στον τύπο είχαν άμεση σχέση με την κομματική θέση του εκάστοτε εντύπου.

Τέτοιου είδους αντιπολιτευόμενες ενέργειες δεν έπαψαν να πραγματοποιούνται και τα επόμενα χρόνια.[96] Δεν επρόκειτο, όπως επισημαίνει η Έλλη Σκοπετέα, για τη συγκρότηση δυο αντιτιθέμενων εκδοχών γύρω από τον εορτασμό της εθνικής επετείου, μιας επίσημης και μιας ανεπίσημης, αλλά για μια διάχυτη και ισχυρή αντίληψη πως ο ίδιος ο λαός ήταν αποκλειστικά υπεύθυνος για την ανάμνηση του εθνικού παρελθόντος ως θεματοφύλακάς του. Την παραπάνω άποψη ενίσχυε η εκάστοτε αντιπολίτευση.[97] Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τον *Νεολόγο των Αθήνων*: «*Ἂν τις ἀναλογισθῇ, πῶς ἡ ἱερὰ αὕτη καὶ ἁγία ἡμέρα ἑωρτάσθη καὶ ἐμνημονεύθη μέχρι σήμερον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων... παράδοξον καὶ ἀλγεινὴν ἀντίθεσιν θέλει ἀπαντήσει μεταξὺ τῶν δεκαὲξ ἐκείνων ἐτῶν, καθ' ἃ ἐμνημόνευον αὐτῆς οἱ Ἕλληνες ἐκ μνήμης ἰδίας καὶ ἑπτὰ καθ' ἃ, ἀναπαυόμενοι εἰς τὴν μνήμην τὴν κυβερνητικὴν, εἰς τὰ ἐπίσημα προγράμματα, εἰς τὰς ἀψίδας, τὰς δοξολογίας καὶ τὰς παρατάξεις, ἠρκοῦντο μόνον παρευρισκόμενοι τὸ πολὺ πολὺ ὡς ἑορτάσιμοι θεαταὶ εἰς τὴν ἐπίσημον τελετὴν*».[98]Ωστόσο, η κεντρική εξουσία που είχε την αποκλειστική ευθύνη για τη μνήμη της ελληνικής επανάστασης φρόντιζε να πραγματοποιεί τις τελετές με τρόπο που ενίσχυαν την ίδια και παράλληλα μείωναν τον κίνδυνο για πιθανά αντιπολιτευόμενα ή διπλωματικά επεισόδια.[99]

---

[93]Το απόσπασμα παραθέτει ο Γιάννης Βλαχογιάννης. Γεώργιος Κορνούτος, *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄, σ. 120.

[94]*Αιών* (αρ. φύλλου 769), 29 Μαρτίου 1847.

[95]*Χρόνος* (αρ. φύλλου 127-128), 27 Μαρτίου 1846.

[96]Χαρακτηριστικά, το βράδυ της 25ης Μαρτίου 1862 σύμφωνα με τον *Αιώνα* ακούστηκαν σε διάφορα σημεία της πόλης των Αθηνών πυροβολισμοί, οι οποίοι είχαν ως αποτέλεσμα την κινητοποίηση στρατιωτικής δύναμης. *Αιών* (αρ. φύλλου 2017), 26 Μαρτίου 1862. Αντίστοιχα, στην επέτειο του 1874 η αστυνομία εισέβαλε σε κουρείο της πρωτεύουσας, για να αφαιρέσει τις εικόνες του Κοραή και του Ρήγα τις οποίες είχε κρεμάσει ο ιδιοκτήτης. *Στοά,* 4 Απριλίου 1874.

[97]Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.,* σ. 216-217. Η πεποίθηση αυτή παραμένει ισχυρή καθ'όλη τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου. Δεν είναι τυχαίο πως τα *Παναθήναια* διεξάγουν ήδη από το 1913 μεγάλη έρευνα αναφορικά με τον τρόπο εορτασμού της εκατονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης που πλησίαζε. Στην έρευνα μετέχουν λόγιοι και καλλιτέχνες της εποχής αποκαλύπτοντας πως η κοινωνία έχει καθοριστικό ρόλο στον σχεδιασμό του εορτασμού της επετείου. «Η εκατονταετηρίς της εθνικής ανεξαρτησίας (1821-1921). Μεγάλη έρευνα των Παναθήναιων», *Παναθήναια*, τχ. 313-315 (1913), σ. 5-6, 35-36, 87.

[98]*Νεολόγος Αθήνων* (αρ. φύλλου 208), 25 Μαρτίου 1875.

[99]Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.,* σ. 216. Όπως συμπεραίνουν η Άννα Μανδυλαρά και ο Παναγιώτης Κιμουρτζής: «*Η συμβολική εξουσία των επίσημων εορτών που εγκαινίασε και εγκαθίδρυσε η απόλυτη Μοναρχία του Όθωνα ήταν μια εξουσία εξαρτημένη, δηλαδή παραλλαγμένη και νομιμοποιημένη μορφή των άλλων μορφών εξουσίας:*

Σταδιακά το βιολογικό τέλος των πρωταγωνιστών του Αγώνα άμβλυνε τις όποιες αντιπαραθέσεις. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η κοινωνική συναίνεση γύρω από το θέμα φαίνεται πως εγκαινιάζει μια νέα περίοδο για την πρόσληψη της επανάστασης. Οι προγενέστερες πολιτικές και τοπικές έριδες που χρονολογούνταν ήδη από την περίοδο του Αγώνα ανήκουν πλέον στο παρελθόν.[100]

Ένα χρόνο πριν από τη θέσπιση της εθνικής επετείου, το 1837, ιδρύεται το Πανεπιστήμιο Αθηνών.[101] Η ιστορία της ελληνικής επανάστασης άρχισε να διδάσκεται σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο από το 1851 και ύστερα, οπότε και ανέλαβε την μια εκ των δυο εδρών ιστορίας ο ίδιος. Η παρουσία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου σηματοδοτεί και τη μετάβαση από τη διδασκαλία μιας γενικής παγκόσμιας ιστορίας, όπως αύτη που δίδασκε ο προκάτοχος του Θεόδωρος Μανούσης, σε μια εθνική γεγονοτολογική ιστορία που στόχευε μέσω του διδακτισμού στην καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας.[102] Η διάσταση με τον προκάτοχό του αποκαλύπτεται μεταξύ άλλων και στην επιφύλαξη του τελευταίου για την ένταξη της Ελληνικής Επανάστασης στην *Επίτομη Ιστορία του ελληνικού έθνους* που εξέδωσε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ως σχολικό εγχειρίδιο το 1853.Ο Θεόδωρος Μανούσης εξέφρασε αντιρρήσεις για την ένταξη της ιστορίας του Αγώνα στο εγχειρίδιο του Παπαρρηγόπουλου τόσο λόγω χρονικής εγγύτητας, όσο και για

πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής, πολιτισμικής». Άννα Μανδυλαρά – Παναγιώτης Κιμουρτζής, «Εορτές και τελετές στο ελληνικό βασίλειο (1830-1862). Συμβολική εξουσία, συγκρότηση κράτους, εκπαιδευτικοί θεσμοί», *ό.π.*, σ. 215-216.

[100]Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884)», *ό.π.*, σ. 278.

[101]Για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837 : μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1987· Για τον εορτασμό της επετείου της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Αθηνών βλ. Άννα Μανδυλαρά - Παναγιώτης Κιμουρτζής, «Συμβολισμοί και κρατικοί εξουσία: Τελετές του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την οθωνική περίοδο», *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2003. Το άρθρο είναι διαθέσιμο ψηφιακά: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/mandilara-kimourtzis.htm (έλεγχος 29/8/2019)· Για τους πρυτανικούς λόγους που εκφωνήθηκαν για την επέτειο της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Αθηνών στη διάρκεια του 19ου αιώνα βλ. Ευφημία Εξίσου, «Πρυτανικοί και πανηγυρικοί λόγοι του Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1900. Βιβλιογραφική Καταγραφή», *Τετράδια Εργασίας* ΚΝΕ-ΕΙΕ 10 (1988), σ. 471-507· Ελένη Π. Βελώνη, Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημόσιος Λόγος (1837 - 1911), Παπαζήσης, Αθήνα 2017, σ. 252-296· Για το Πανεπιστήμιο Αθηνών γενικά βλ. επίσης: *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία – Ιστορική διάσταση και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, τ. Α΄-Β΄, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1989*· Κώστας Λάππας, «Αντιθέσεις γύρω από την ίδρυση και τους προσανατολισμούς του ελληνικού Πανεπιστημίου. Σχόλια σε ένα πανηγυρικό λόγο του Κων. Νέγρη (1840)», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Λύχνος, Αθήνα 1992, σ. 227-245· Παναγιώτης Κιμουρτζής, *Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1960): Οι πρώτες γενεές των διδασκόντων*, ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2001· Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 2004· Συλλογικό, *Πανεπιστήμιο και Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Ιστορικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά συνέδριου του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2007. Ο τόμος των πρακτικών είναι διαθέσιμος ψηφιακά: http://www.archive.uoa.gr/ereynes-gia-thn-istoria-toy-panepisthmioy-a8hnon/istoria-toy-panepisthmioy-a8hnon-istoria-twn-sxolon/hlektronika-praktika-synedrioy-panepistimio-kai-metarry8miseis-sthn-ellada-istorikes-proseggiseis-7-8-ioynioy-2007.html (έλεγχος 30 Αυγούστου 2019)· Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Χάιδω Μπάρκουλα, Ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1937, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014. Vaggelis Karamanolakis, «The University of Athens and Greek Antiquity (1837-1937)» στο Dimitris Tziovas (επιμ.): Re-Imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture, Oxford University Press 2014, σ. 112-127.

[102]Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΑΕΝ - ΙΝΕ/ΕΙΕ 42, Αθήνα 2006, σ. 72-100.

την αρτιότητα του συγκεκριμένου κεφαλαίου.[103] Θα χρειαστεί να περάσουν αρκετά ακόμη χρόνια μέχρι η Ελληνική Επανάσταση του 1821 να εισαχθεί ως ξεχωριστό μάθημα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από τον Γεώργιο Κρέμο το 1889.[104]

Πέρα από τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας, το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτέλεσε τον κατεξοχήν χώρο παραγωγής της εθνικής ιδεολογίας για την περίοδο που μελετάμε.[105] Σε αυτό το πλαίσιο το Πανεπιστήμιο προέβη και σε συμβολικό επίπεδο στην ένταξη της ελληνικής επανάστασης στο επίσημο εθνικό αφήγημα. Συγκεκριμένα, για τον εορτασμό των πενήντα χρόνων από την έκρηξη του Αγώνα η πρυτανεία του Πανεπιστημίου αποφάσισε την κατασκευή δυο ανδριάντων που τοποθετήθηκαν στα προπύλαια. Σε αντίθεση με το αρχικό σχέδιο, που προέβλεπε την τοποθέτηση αγαλμάτων θεοτήτων της αρχαίας περιόδου και ύστερα από προσωπική απαίτηση του ευεργέτη Γεώργιου Αβέρωφ που θα χρηματοδοτούσε τα έργα επιλέχθηκε η κατασκευή ανδριάντων του Ρήγα και του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄.[106] Υπερασπιζόμενος την απόφαση του ο Αβέρωφ σε γράμμα του προς τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου τόνιζε πως: « *(η νεολαία) θα εμπνέηται υπό του τριπλού αισθήματος της προς τον θεόν πίστεως, της προς ελευθερίας λατρείαν, και του προς τα γράμματα έρωτος. Και θα εμπνέηται ουχί υπό κενής ιδέας αλλ΄ υπό παραδειγμάτων μεγάλων και αξιομίμητων, και θ΄αναπολή εις την μνήμην αυτής μετά παλλούσης υπό ενθουσιασμού και υπερηφάνειας καρδίας, ότι τοιούτοι υπήρξαν οι άνδρες, οι αναγεννήσαντες ως διά θαύματος την Ελλάδα, και τούτων το παράδειγμα πρέπει να ακολουθή ίνα παραδώση αυτήν εις τας επερχομένας γενεάς μείζονα, κραταιοτέραν και ενδοξοτέραν*».[107]

---

[103]*Στο ίδιο,* σ. *124-125*· Για την έκθεση του Θεόδωρου Μανούση, ο οποίος ήταν μέλος της επιτροπής έγκρισης των σχολικών εγχειριδίων, προς το επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Παιδεύσεως υπουργείο αναφορικά με την επίτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου το 1853 βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988,σ. 164-168· Για τον καθηγητή Θεόδωρο Μανούση βλ. ακόμα Ιουλία Πεντάζου, «Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)», *Μνήμων, τ.*17 (1995), σ. 69-106.

[104]Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης, ό.π., σ.* 177· Στις παραμονές της επετείου των 200 ετών από την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης του 1821 το ζήτημα της διδασκαλίας της ως αυτοτελές μάθημα στα ιστορικά τμήματα της χώρας συνεχίζει να απασχολεί την ακαδημαϊκή κοινότητα η οποία παρατηρεί την απουσία σχετικών εδρών. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά: Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821: από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, στην υποβάθμιση και σιωπή», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πρακτικά του Δ΄Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, τ. Α΄, *ό.π.* , σ. 579-594· Μάρκος Καρασαρίνης, «Σιωπή και λόγος για την Επανάσταση του 1821», εφ. *Το Βήμα*, 24 Μαρτίου 2016. Διαθέσιμο ψηφιακά: https://www.tovima.gr/2016/03/24/books-ideas/siwpi-kai-logos-gia-tin-epanastasi-toy-1821/ (έλεγχος 30/9/2019).

[105]Συλλογικό, *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία - Ιστορική διάσταση και προοπτικές, ό.π.*

[106]Από το 1868, η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου είχε εκφράσει την πρόθεσή της για δημιουργία δυο ανδριάντων, που θα τοποθετούνταν στον προαύλιο χώρο του κτιρίου. Αρχική σκέψη των υπευθύνων ήταν η γλυπτική απεικόνιση των μορφών του Ρήγα και του Κοραή. Με προσωπική απόφαση του εξ Αλεξανδρείας ευεργέτη Γεωργίου Αβέρωφ, που κάλυψε τα έξοδα κατασκευής των εν λόγω έργων, επιλέχθηκε η ανέγερση αγάλματος του Γρηγορίου Ε' αντί του Χιώτη Διαφωτιστή. Η πρόσκαιρη αυτή «χειραγώγηση» της πανεπιστημιακής διοίκησης σχετικά με την επιλογή του ιστορικού προσώπου που θα αναπαριστανόταν γλυπτικά, εντασσόταν σε μια ευρύτερη προσπάθεια, που ξεκίνησε την προηγούμενη δεκαετία, με σκοπό την «ιδεολογική και ιστορική νομιμοποίηση του Γρηγορίου Ε΄». Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 279-281· Ευστάθιος Πουλιάσης, «Η σταδιακή ένταξη του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ στο εθνικό πάνθεον», στο Βασίλης Γούναρης (επιμ.),*Πρακτικά ΛΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (30/06/2014 - 02/07/2014)*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 113-130.

[107]Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, *ό.π.,* σ. 279-281.

Η επιλογή των συγκεκριμένων ιστορικών προσωπικοτήτων του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄, αποκάλυπτε τη βούληση του κράτους για την ανάδειξη της Ελληνικής Επανάστασης ως εθνοποιητικό σύμβολο.[108] Τα αποκαλυπτήρια των παραπάνω έργων έγιναν σε επίσημες τελετές που διοργάνωσε το ίδρυμα παρουσία του βασιλικού ζεύγους, πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων και πλήθους κόσμου.[109] Συγκεκριμένα, ο ανδριάντας του Ρήγα, έργο του γλύπτη Ιωάννη Κόσσου, τοποθετήθηκε στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών το καλοκαίρι του 1871.[110] Το άγαλμα του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, αν και είχε παραγγελθεί μαζί με το πρώτο, στον γλύπτη Γεώργιο Φυτάλη, καθυστέρησε περισσότερο.[111] Για την τελετή των αποκαλυπτηρίων του συγκεκριμένου ανδριάντα η πρυτανική αρχή του Πανεπιστημίου Αθηνών είχε αναθέσει στον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη τη σύνθεση σχετικού ποιήματος.[112] Τα αποκαλυπτήρια πραγματοποιήθηκαν με κάθε επισημότητα ανήμερα της εθνικής επετείου του 1872.[113]

Η επιλογή των παραπάνω ιστορικών προσώπων δεν ήταν τυχαία. Η ανάδειξη ιστορικών προσωπικοτήτων σε εθνικούς ήρωες και παράλληλα η κατασκευή αντίστοιχων μνημείων εντάσσεται στους μηχανισμούς της εθνικής ιδεολογίας και αποσκοπεί, κυρίως, στην ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας.[114] Ιδιαίτερα μάλιστα σε μια περίοδο, όπως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, που μεταξύ άλλων εκφράζεται από έναν αριθμό λογίων η ιδέα της ηθικής κατάπτωσης και

---

[108]Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης, ό.π.,* σ. 135-136.

[109]Για τους συγκεκριμένους ανδριάντες βλ. Ηλίας Γ. Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στα προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά,* τ. 35ος , Θεσσαλονίκη 1984, σ. 355-370.

[110]*Αλήθεια* (αρ. φύλλου 1403), Αθήνα 17 Ιουνίου 1871· *Αιών* (αρ. φύλλου 2688), Αθήνα 17 Ιουνίου 1871.

[111]Ως αιτία της αργοπορίας αυτής καταγράφεται η σύγχυση του γλύπτη σχετικά με την απόδοση του προσώπου του Γρηγορίου. Πιθανότερο όμως φαίνεται, η πολύμηνη καθυστέρηση να οφειλόταν σε αλλά ζητήματα. Ηλίας Γ. Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στα προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *ό.π*., σ. 364-365

[112]Οι διασωσμένες επιστολές του ποιητή φανερώνουν τους προβληματισμούς του τόσο ως προς την επιλογή του, καθώς ο ίδιος υπήρξε υπέρμαχος της δημοτικής γλώσσας σε αντίθεση με τη θέση που ενστερνίζονταν οι περισσότεροι καθηγητές εις το Αθήνεσι, όσο και ως προς την μορφή του ποιήματος που θα ήταν κατάλληλο για την περίσταση. Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα, ό.π.,* σ. 271-283· Η απευθείας ανάθεση από τη Διοίκηση του Πανεπιστημίου στον Αριστοτελή Βαλαωρίτη φαίνεται πως βασίζεται σε συνθετότερους λόγους από την αναγνώρισή του ως ποιητή των εθνικών οραμάτων. Ο Κ. Θ. Δημαράς ανέδειξε τις στενές σχέσεις του ποιητή με το γραμματέα του βασιλιά, καθώς και την επαφή του με μια ομάδα σημαντικών καθηγητών του Πανεπιστημίου, όπως ο Ευθύμιος Καστόρχης. Κ. Θ. Δημαράς, «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου», *Τα Ιστορικά*, τ. 7 (1987), Αθήνα, σ. 3-14· Κώστας Λάππας, «*Πανεπιστήμιο και Φοιτητές κατά τον 19ο αιώνα*», *ό.π.*, σ. 123- 132· Μαριλίζα Μητσού, «Ο Βαλαωρίτης, ο Κουμανούδης και ¨το σχοινί του Πατριάρχη¨», *Τα Ιστορικά*, τχ. 30 (1999), σ. 125-136.

[113]*Αλήθεια* (αρ. φύλλου 1599), Αθήνα 27 Μαρτίου 1872· Βλ. επίσης: «*Εις την αποκάλυψην του προ του Εθνικού Πανεπιστημίου Ανδριάντος του αειμνήστου πρωτομάρτυρος της ελληνικής επαναστάσεως του 1821 Ρήγα του Φεραίου*», Αθήνα 1871· Ας τονιστεί πως ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών Ευθύμιος Καστόρχης την ημέρα των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα του πατριάρχη αναφέρθηκε και στις δυο προσωπικότητες που αποδόθηκαν γλυπτικά και τοποθετήθηκαν στα προπύλαια του «πανσπουδαστηρίου», όπως χαρακτήρισε το ίδρυμα. Συγκεκριμένα, αναφέρθηκε στην προσφορά και το έργο του Ρήγα, που «δια της λύρας» και «δια των συγγραμμάτων του» εμφύσησε τον «πατριωτισμό και την τόλμη» στους υπόδουλους Έλληνες. Στη συνέχεια, επικεντρώθηκε στην εκκλησιαστική σταδιοδρομία του ιεράρχη, υπογραμμίζοντας τον αγώνα του για την παιδεία και την πνευματική αφύπνιση του έθνους. Συνέκρινε μάλιστα το έργο του Γρηγορίου Ε΄ με αυτό του Κοραή, επισημαίνοντας την πολύτιμη προσφορά και των δυο, αποσιωπώντας τις διαφορετικές αντιλήψεις που είχαν εν ζωή. *Τα της τελετής των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του αοιδίμου πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' : Γενομένης τη 25 Μαρτίου του 1872,* Αθήνα 1872, σ. 5-20·

[114]Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, *ό.π.,* σ. 131-140· Σιραγώ Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης*, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2004, σ. 15-32.

απομάκρυνσης των Ελλήνων από τις ρίζες τους.[115] Κατά τη διαδικασία ηρωοποίησης τα πρόσωπα αποϊστορικοποιούνται, αποκόβονται δηλαδή από τον πραγματικό τους βίο και φορτίζονται ιδεολογικά, έτσι ώστε να εξυπηρετούν το επίσημο εθνικό αφήγημα.[116] Ο Φίλιππος Ηλιού αναφέρεται χαρακτηριστικά στη «μαγική γομολάστιχα» της εθνικής ιδεολογίας, με την οποία αφαιρούνται τα μελανά ή αμφισβητήσιμα σημεία του βίου των ηρώων που εντάσσονται στο εθνικό πάνθεον.[117] Στο πλαίσιο αυτό η γλυπτική απεικόνιση ετερόκλητων προσωπικοτήτων της περιόδου της ελληνικής επανάστασης στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν προκαλεί έκπληξη. Οι ανδριάντες του Ρήγα, του Γρηγόριου Ε΄, του Αδαμάντιου Κοραή και του Ιωάννη Καποδίστρια, τοποθετημένοι στον ίδιο χώρο, συνθέτουν σε συμβολικό επίπεδο μια τοπογραφική αναπαράσταση του 1821.[118]

Δεν ήταν, όμως, μόνο το 1872 που το Πανεπιστήμιο Αθηνών διοργάνωσε κάποια τελετή ανήμερα της εθνικής επετείου. Ο επίσημος εορτασμός της εθνικής επετείου με την εκφώνηση πανηγυρικού λόγου από κάποιον καθηγητή του ιδρύματος καθιερώθηκε για πρώτη φόρα το 1896,ύστερα από πρωτοβουλία του τότε πρύτανη Αναστάσιου Κυριάκου. Παρόλα αυτά ήδη από το 1851 με τη θέσπιση των ετήσιων ποιητικών διαγωνισμών, η 25η Μαρτίου ορίστηκε, σύμφωνα με τη θέληση του αγωνοθέτη, ως η ημέρα βράβευσης των νικητών και για τον λόγο αυτό πραγματοποιούταν ειδική τελετή.[119] Από τις μαρτυρίες της εποχής προκύπτει μάλιστα πως στις τελετές αυτές συνέρρεε πλήθος κόσμου.[120]

---

[115]Ευγενία Κεφαλληναίου, «Μηχανισμοί ενίσχυσης της εθνικιστικής ιδεολογίας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.», στο Δημήτρης Αποστολόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία : πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένο στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά,*Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σ. 451-453.

[116]Γιώργος Τζεδόπουλος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων*, τ. 24 (2002), σ. 121.

[117]Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ο αιώνα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1989, σ. 24.

[118]Πέρα από τους ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄, το 1874 τοποθετήθηκε στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών ο ανδριάντας του Αδαμάντιου Κοραή, έργο που ανατέθηκε αρχικώς στον Ιωάννη Κόσσο και ολοκλήρωσε μετά τον θάνατό του ο μαθητής τους Γεώργιος Βρούτος. Ο Κοραής αποδίδεται καθιστός φορώντας ευρωπαϊκή ενδυμασία. Τη δαπάνη για την κατασκευή του ανδριάντα ανέλαβε η επιτροπή Χιών. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα, ό.π.,* σ. 125-127. Δεν πρέπει να παραλειφθεί πως ήδη από το 1868 οι πρυτανικές αρχές είχαν αποφασίσει να τιμήσουν τον Έλληνα διαφωτιστή με τη κατασκευή ανδριάντα, απόφαση που άλλαξε αρχικώς με παρέμβαση του Γεώργιου Αβέρωφ που επέλεξε να χρηματοδοτήσει τον ανδριάντα του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄. Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα, ό.π.,* σ. 279-281. Το 1931 θα προστεθεί στον ίδιο χώρο και ο ανδριάντας του Ιωάννη Καποδίστρια, έργο του Γεώργιου Μπονάνου. Τα χρήματα για τον ανδριάντα του Καποδίστρια συγκεντρώθηκαν από πανελλήνιο έρανο. Η πρυτανική αρχή του Πανεπιστημίου Αθηνών σχεδίαζε την κατασκευή ανδριάντα του Ιωάννη Καποδίστρια ήδη από το ακαδημαϊκό έτος 1916-1917 στο πλαίσιο του σχεδιασμού για τον εορτασμό των εκατό χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση. Η αναβολή του εορτασμού εξαιτίας της Μικρασιατικής εκστρατείας φαίνεται πως υπήρξε η αιτία για τη ματαίωση της κατασκευής του ανδριάντα που υλοποιήθηκε τελικά το 1931. Θεοδώρα Μαρκάτου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940). Η ζωή και το έργο του*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 139-140.

[119]Το ζήτημα του εορτασμού της εθνικής επετείου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με τη θεσμοθέτηση ειδικής τελετής και την εκφώνηση πανηγυρικού λόγου από τους καθηγητές του ιδρύματος τέθηκε με αφορμή την συμπλήρωση 75 ετών από την έναρξη της επανάστασης από τον Πρύτανη Αναστάσιο Κυριάκο το 1896. Ελένη Π. Βελώνη, *Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημόσιος Λόγος (1837 - 1911), ό.π.*, σ. 133. Για τους πανηγυρικούς λόγους που εκφωνήθηκαν από το 1896 έως το 1911 βλ. *Στο ίδιο* σ. 520-530.Οι ποιητικοί διαγωνισμοί θεσπίστηκαν αρχικά με τη χρηματοδότηση του ομογενή Αμβρόσιου Ράλλη το διάστημα 1851- 1860 και συνεχίστηκαν χάρη στη φροντίδα του επίσης ομογενή Ιωάννη Βουτσινά (1862-1877). Panayotis Moullas,*Les concours poetiques de l' Universite d' Athenes 1851-1877*, IAEN, Αθήνα 1989.

[120]Ανώνυμος, «Οι ποιητικοί αγώνες», *Εστία,* τχ.688 (1889), σ. 252-255.

Οι τελετές βράβευσης που λάμβαναν χώρα ανήμερα της εθνικής επετείου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτελούσαν μια δημόσια τελετουργία ενός κρατικού θεσμού. Πέρα όμως από τις ίδιες τις τελετές έχει ενδιαφέρον καθώς σχετίζεται άμεσα με τη διερεύνηση της Δημόσιας Σφαίρας, η αναζήτηση της θεματολογίας των έργων που κατατέθηκαν στους ετήσιους αυτούς διαγωνισμούς. Η επιθυμία του Αμβρόσιου Ράλλη, χρηματοδότη κατά τα πρώτα έτη του θεσμού, για τη βράβευση των νικητών ανήμερα της εθνικής επετείου δεν αποκλείεται να επηρέασε τους διαγωνιζόμενους ως προς το θέμα των έργων τους. Η παραπάνω υπόθεση επιβεβαιώνεται εν μέρει με βάση ένα δείγμα των ποιημάτων που κατατέθηκαν τουλάχιστον τα πρώτα έτη του διαγωνισμού. Πληροφορίες για τα έργα αυτά αντλούμε κυρίως από τις δημοσιευμένες στον τύπο εκθέσεις της κριτικής επιτροπής, η οποία απαρτιζόταν από καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών.[121] Αν και ως επί το πλείστον τα σχετικά κείμενα αναφέρονται λεπτομερώς στις υποθέσεις μονάχα των αξιολογότερων έργων κάθε έτους, ορισμένοι από τους τίτλους είναι ενδεικτικοί του περιεχομένου και βοηθούν στη συγκρότηση μιας πιο ασφαλούς εικόνας. Το διάστημα 1851 - 1860, περίοδος που ο διαγωνισμός χρηματοδοτείται από τον Αμβρόσιο Ράλλη και η βράβευση πραγματοποιείται ανήμερα της εθνικής επετείου, φαίνεται πως τόσο το διάστημα της οθωμανικής κυριαρχίας, όσο και η Ελληνική Επανάσταση του 1821 αποτελούν πηγή έμπνευσης για τους συγγράφεις. Αρκεί μονάχα να επισημανθεί πως από τα έξι συνολικά έργα που κατατέθηκαν προς κρίση το 1852, τα πέντε εξ αυτών είχαν κάποια άμεση ή έμμεση αναφορά στο υπό εξέταση διάστημα.[122]

Επιστρέφοντας στη μελέτη των επίσημων τελετών που λάμβαναν χώρα και σχετίζονταν με την ανάμνηση της Ελληνικής Επανάστασης προκύπτει πως πέρα από την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου, η οποία εορταζόταν κάθε χρόνο με ευθύνη της κεντρικής εξουσίας, στο διάστημα του 19ου αιώνα πραγματοποιήθηκαν και άλλες δημόσιες τελετουργίες που όμως δεν θεσμοθετήθηκαν. Εξαίρεση αποτελεί ο εορτασμός της εξόδου του Μεσολογγίου που φαίνεται να καθιερώνεται από πολύ νωρίς και πραγματοποιείται κάθε χρόνο.[123] Όπως όμως σχολιάζει ο ανώνυμος

[121]Οι εκθέσεις της κριτικής επιτροπής, τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια του διαγωνισμού δημοσιεύονταν στο περιοδικό *Πανδώρα*. Εξάλλου, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, εκ των εκδοτών του περιοδικού συμμετείχαν αρκετές φορές στην κριτική επιτροπή. Ενδεικτικά μόνο βλ. «Ο ποιητικός Αγών του 1852», *Πανδώρα*, τχ. 50 (1852), σ. 44-52· Για τα έργα που ξεχώρισαν στους ποιητικούς διαγωνισμούς του Πανεπιστημίου Αθηνών βλ. επίσης. Αλέξης Πολίτης, *Η Ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2017.

[122]Στον ποιητικό διαγωνισμό του 1852 κατατέθηκαν εμπρόθεσμα έξι έργα: «Το Μέλλον της Ελλάδος», «Γρηγορίας», «Ύμνος τη ελευθερωθείση Ελλάδι», «Αι Θερμοπύλαι», «Ευφροσύνη» και «Το Στόμιον της Πρεβέζης». Από αυτά κανένα δεν κρίθηκε άξιο από την επιτροπή να λάβει βραβείο. Ξεχώρισαν όμως και απέσπασαν έπαινο τα δύο, η υπόθεση των οποίων είχε άμεση σχέση με την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Πρόκειται πρώτον για «Το Στόμιον της Πρεβέζης» του Γεώργιου Ζαλοκώστα. Το έργο αυτό αναφέρεται στην προσπάθεια απελευθέρωσης της Ακαρνανίας τον Νοέμβρη του 1828 από μικρή ομάδα πλοίων, που κατόρθωσαν να διασχίσουν το πέρασμα του Αμβρακικού και δεύτερον για την «Ευφροσύνη» του Γεράσιμου Μαυρογιάννη που πραγματεύεται -τουλάχιστον από τα αποσπάσματα που μας είναι γνωστά- την ιστορία μιας χιώτισσας που την άρπαξε ένας πασάς την περίοδο της επανάστασης. «Ο ποιητικός Αγών του 1852», *Πανδώρα*, τχ. 50 (1852), σ. 4-52·Αλέξης Πολίτης, *Η Ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880*, *ό.π.*, σ. 163-165.

[123]Από την εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά* που εξέδιδε ο Γεώργιος Σταυρόπουλος στο Μεσολόγγι στα μέσα του 19ου αιώνα και έφερε το ίδιο όνομα με την ιστορική εφημερίδα του Ιάκωβου Μάγερ πληροφορούμαστε πως η τέλεση του μνημόσυνου για τους νεκρούς της Εξόδου του Μεσολογγίου πραγματοποιήθηκε για πρώτη φόρα το 1859. *Ελληνικά Χρονικά* (αρ. φύλλου 9), 11 Απριλίου 1859· Για την περιγραφή και την απήχηση της εορτής της Εξόδου στα τέλη του 19ου αιώνα βλ. *Ακρόπολις* (αρ. φύλλου 733), 1 Απριλίου 1884· Το Μεσολόγγι χαρακτηρίστηκε «Ιερή Πόλη» και αναγνωρίστηκε η Κυριακή των Βαίων κάθε έτους ως εθνική επέτειος με απόφαση του Βασιλιά

αρθρογράφος του περιοδικού *Ελληνισμός* μέχρι το 1907 η εορτή ήταν περιορισμένη: «*Ἤδη ὁ Καποδίστριας, ὁ πρῶτος Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος, εἶχε θεσπίσῃ τὴν καθ' ἕκαστον ἔτος τέλεσιν ἑορτῆς ἐπὶ τῇ μνήμῃ τῆς ἐθνικῆς ταύτης ἡμέρας, μιᾶς τῶν ἐνδοξοτάτων τοῦ ἱστορικοῦ ἑορτολογίου τοῦ ἑλληνικοῦ γένους. Δυστυχῶς ἡ ἐπέτειος ἐωρτάζετο μέχρι τοῦ ἔτους τούτου ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ ὡς ἑορτὴ μᾶλλον τῆς πόλεως τοῦ Μεσολογγίου ἤ ὡς ἐθνικὴ ἑορτή*».[124]

Αντίθετα, στις δημόσιες τελετουργίες που δεν καθιερώθηκαν ανήκουν τελετές σχετικά με τα αποκαλυπτήρια μνημείων ηρώων, όπως αυτή που πραγματοποιήθηκε με αφορμή το άγαλμα του Οδυσσέα Ανδρούτσου στη Γραβιά στις 29 Μαΐου 1888. Στην τελετή παραβρέθηκε ο ίδιος ο βασιλιάς. Ποίημα για την περίσταση συνέθεσε ο Αχιλλέας Παράσχος, ενώ λόγο εκφώνησε ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος.[125] Επίσημο και πανηγυρικό χαρακτήρα είχαν τα αποκαλυπτήρια και άλλων μνημείων αφιερωμένων σε πρόσωπα της Ελληνικής Επανάστασης, όπως οι ανδριάντες του Βύρωνα στο Μεσολόγγι, του Ιωάννη Καποδίστρια στην Κέρκυρα, του Ανδρέα Μιαούλη στην Ερμούπολη, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στο Ναύπλιο και του Αθανάσιου Διάκου στη Λαμία.[126]

Γεώργιου Α΄ στις 22 Απριλίου 1937. Βλ. ενδεικτικά: Χρήστος Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Μεσολογγίου*, Γκοβόστης, Αθήνα 2007.

[124]Ανώνυμος, «Η Πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου», *Ελληνισμός*, τχ.113 (1907), σ. 336. Πρόκειται για τον πρόλογο μιας σειράς αναδημοσιεύσεων από τα *Ελληνικά Χρονικά* του Μεσολογγίου που εξέδιδε ο Ιάκωβος Μάγερ, οι οποίες συνεχίζουν για αρκετά τεύχη του περιοδικού τα έτη 1907-1908. Δέσποινα Γιαραλή - Μαίρη Ζαγλή, *Το περιοδικό Ελληνισμός (1898-1915, 1928-1932). Βιβλιογραφική παρουσίαση- καταγραφή*, Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωάννινων, Παράρτημα αρ.55, Ιωάννινα 1993, σ. 94.

[125]Τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Οδυσσέα Ανδρούτσου στη Γραβιά πραγματοποιήθηκαν στις 29 Μαΐου 1888 παρουσία του βασιλιά Γεώργιου Α΄. Η είδηση απασχόλησε ιδιαίτερα τον αθηναϊκό τύπο. Χαρακτηριστικά βλ. *Εφημερίς*, (αρ. φύλλων 150-152), 29-31 Μαΐου 1888· Ποίημα για την περίσταση συνέθεσε ο Αχιλλέας Παράσχος, ενώ λόγο εκφώνησε ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος. Αχιλλέα Παράσχου, *Ανέκδοτα ποιήματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1904, σ. 144· Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος, *Λόγος πανηγυρικός επί τοις αποκαλυπτηρίοις του εν Γραβιά μνημείου εκφωνηθείς τη 29 Μαίου 1888***,** Αθήνα 1888.

[126]Επίσημο και πανηγυρικό χαρακτήρα είχαν τα αποκαλυπτήρια και άλλων μνημείων αφιερωμένων σε πρόσωπα της Ελληνικής Επανάστασης. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα αποκαλυπτήρια του αφιερωμένου στον λόρδο Βύρωνα μνημείου στο Μεσολόγγι που πραγματοποιήθηκαν στις 25 Οκτωβρίου 1881. Αν και από το 1868 το Δημοτικό Συμβούλιο του Μεσολογγίου είχε εκφράσει την επιθυμία για την κατασκευή μνημείου αφιερωμένου στο λόρδο Βύρωνα, το εγχείρημα ανέλαβε τελικά ο Φιλολογικός Σύλλογος Βύρων το 1871. Χρ. Παλαμάς, «Μνημόσυνοι τω Βυρωνι τιμαί», *Εστία*, τχ. 323 (1882), σ. 147-149· *Δυτική Ελλάς* (αρ. φύλλων 5-9), 11 Σεπτεμβρίου - 8 Νοεμβρίου 1881·Επίσης, τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ιωάννη Καποδίστρια στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κέρκυρα, έλαβαν χώρα με κάθε επισημότητα στις 12 Απριλίου 1887. Για τη τελετή των αποκαλυπτήριων ταξίδεψαν στην Κέρκυρα ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι, όπως ο πρόεδρος της Βουλής, Ανδρέας Αυγερινός, ο υπουργός των Ναυτικών, Γεώργιος Θεοτόκης, και ο πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, Γεώργιος Καραμήτσας, οι οποίοι απεύθυναν και χαιρετισμό. Επίσης, στην τελετή παραβρέθηκαν εκπρόσωποι των Δήμων Ναυπλίου, Αθηνών και Ζακύνθου. Ποίημα ειδικά για την περίσταση εκφώνησε ο συγγενής του Καποδίστρια, Δρ. Νικόλαος Γονέμης. Μαρή Μακρή, «Το άγαλμα του Καποδίστρια», *Κερκυραϊκα Χρονικά*, τ.Α΄, Κέρκυρα 1951· Θανάσης Χρήστου, *Η γλυπτική στα Ιόνια Νησιά (19ος αιώνας)*, Κέρκυρα 2001· Στάθης Πουλιάσης, «Ο ανδριάντας του Ιωάννη Καποδίστρια στην Κέρκυρα», *Εν Κερκύρα*, τχ. 2 (2015), σ. 2-5· Στις 23 Απριλίου 1899 ενώπιον της Βασιλικής οικογένειας και άλλων επισήμων προσκεκλημένων τελέστηκαν και τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ανδρέα Μιαούλη στην Ερμούπολη της Σύρου. *Εφημερίς* (αρ. φύλλων 113-115), 23-25 Απριλίου 1889· Ο Α. Ν. Σαχίνης σχολιάζει προφητικά με αφορμή τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ανδρέα Μιαούλη στην *Εστία*: «*Ἐλλείπουσιν ἀκόμη οἱ ἀδριάντες τοῦ Κανάρη, τοῦ Νικηταρᾶ, τοῦ Πετρόμπεη, τοῦ Ὑψηλάντου καὶ τόσων ἄλλων, ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸν παράδειγμα ταχέως θὰ ἐξεγείρῃ τὴν κοιμωμένην ἐθνικὴν εὐγνωμοσύνην καὶ μετά τινα ἔτη ἑκάστη τῶν σημαινουσῶν τῆς Ἑλλάδος πόλεων θὰ ἐπιδεικνύῃ εἰς τὸν κοινὸν θαυμασμὸν τὸν πολιοῦχον αὐτῆς ἥρωα, μέχρις οὗ ἡ μεγάλη τῆς Δόξης στοὰ συγκεντρώσῃ ὑπὸ τὴν ὑψίδομον αὐτῆς στέγην τὰ σεπτὰ ὁμοιώματα πάντων ἐκείνων, οἵτινες ἠγωνίσθησαν διὰ νὰ δώσωσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας πατρίδα*». Α.Ν.Σαχίνης, «Ανδρέας Μιαούλης», *Εστία*, τχ. 695 (1889), σ. 358· Σειρά είχαν οι δίδυμοι έφιπποι ανδριάντες του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, έργα του Λάζαρου Σώχου που τοποθετήθηκαν ο πρώτος στο Ναύπλιο το 1901 και ο δεύτερος στην Αθήνα το 1903. Η τελετή

Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και οι τελετές ανακομιδής οστών ηρώων του Αγώνα, οι οποίες φαίνεται πως πραγματοποιήθηκαν μεγαλοπρεπώς. Ήδη από το 1835, πριν από την καθιέρωση της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου, είχε πραγματοποιηθεί η ανακομιδή των οστών του Γεώργιου Καραϊσκάκη από τη Σαλαμίνα στο Φάληρο. Την ίδια μέρα, στις 20 Απριλίου,μεταφέρθηκαν στο ταφικό μνημείο του Φαλήρου και τα οστά των υπόλοιπων αγωνιστών που πέθαναν υπερασπιζόμενοι τη πόλη των Αθηνών.Για την αποστολή της ανακομιδής των οστών του Καραϊσκάκη και των υπόλοιπων αγωνιστών είχε σχηματιστεί ειδική επιτροπή από τους Νικόλαο Κριεζώτη, Νικήτα Σταματελόπουλο, Βάσσο Μαυροβουνιώτη, Ιωάννη Μακρυγιάννη, Χριστόδουλο Χατζηπέτρο, Δημήτριο Καλλέργη, Σπυρομήλιο και Γεώργιο Βάγια. Στην πομπή που ακολούθησε την άφιξη των οστών του Καραϊσκάκη στον Πειραιά συμμετείχαν η χωροφυλακή, η στρατιωτική μουσική, οι αρχιερείς και πλήθος άλλων. Αντίστοιχα, δεύτερη πομπή στην οποία, επίσης, συμμετείχαν στρατιωτικοί , πολιτικοί και θρησκευτικοί αξιωματούχοι ξεκίνησε από την Αθήνα προς το Φάληρο με τα οστά των υπολοίπων υπερασπιστών της πόλης. Οι δύο πομπές συναντήθηκαν στο Φάληρο. Στην τελετή παραβρέθηκε ο ίδιος ο βασιλιάς. Μάλιστα, απόθεσε στο οστεοφυλάκιο του Καραϊσκάκη τον Μεγαλόσταυρο του Τάγματος του Σωτήρα. Στην τελετή λόγο εκφώνησαν ο επι του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Γραμματέας της Επικρατείας Ι. Ρίζος και ο Σπυρομήλιος.[127]

Αντίστοιχα μεγαλοπρεπείς υπήρξαν σύμφωνα με τις πηγές και οι ανακομιδές των οστών του Οδυσσέα Ανδρούτσου το 1865, του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ από την Οδησσό στην Αθήνα το 1871 ή του Αδαμάντιου Κοραή από το Παρίσι στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους το 1877.[128] Ειδικά, η μεταφορά των οστών του

των αποκαλυπτηρίων στο Ναύπλιο πραγματοποιήθηκε στις 23 Απριλίου του 1901 παρουσία της Βασιλικής οικογένειας. Λόγο εκφώνησε ο Επαμεινώνδας Κωτσόπουλος, ενώ στη τελετή παραστάθηκε και ο αγωνιστής Απόστολος Μαυρογένης, ο οποίος είχε πολεμήσει υπό τις διαταγές του Κολοκοτρώνη. Ακρόπολις, (αρ. φύλλων 6876-6879), 22-25 Απριλίου 1901·Χαρακτηριστικό του πάνδημου χαρακτήρα της τελετής είναι και το απόσπασμα άρθρου του Σπυρίδωνα Λάμπρου: «*δὲν ὑπῆρξε παμπελοποννησιακὴ μόνον ἡ πανήγυρις τῶν ἀποκαλυπτηρίων τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη ἡ τελεσθεῖσα τῇ 23 Ἀπριλίου ἐν Ναυπλίῳ, ἀλλὰ μετὰ τῶν κατ' αὐτὴν παραστάντων ἐν τῇ πρώτῃ πρωτευούσῃ τῆς ἀπελευθερωθείσης Ἑλλάδος συνεώρτασε τὸ ἔθνος ὅλον, προσεφέρον ὀφειλόμενον φόρον εὐγνωμοσύνης πρὸς ἕνα τῶν κυριωτάτων δημιουργῶν τῆς νέας τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας*». Σπυρίδων Λάμπρος, «Ο Γέρος του Μοριά», *Παναθήναια*, τ. Β΄(1901), σ. 42· Το 1904 τοποθετήθηκε στην Αθήνα ο δεύτερος πανομοιότυπος ανδριάντας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, χωρίς όμως να πραγματοποιηθεί κάποια επίσημη εκδήλωση για τα αποκαλυπτήρια του. Ζέτα Αντωνοπούλου, *Τα Γλυπτά της Αθήνας: υπαίθρια γλυπτική (1834-2004)*, Ποταμός, Αθήνα 2003, σ. 52-53·Λίγο νωρίτερα στις 26 Απριλίου 1903 διεξήχθησαν τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Αθανάσιου Διάκου στη Λαμία παρουσία του Βασιλιά. Ποίημα στην τελετή εκφώνησε ο Αριστομένης Προβελέγγιος. Ανώνυμου, «Πινακίδες», *Παναθήναια*, τχ. 62 (1903), σ. 446-447. Βλ. επίσης: Χάρης Ημερινός, «Από τας εορτάς του ανδριάντος του Διάκου», *Παναθήναια,* τχ. 62 (1903), σ. 439-440· Για τα μνημεία και τους ανδριάντες ηρώων του 1821 βλ. περισσότερα στο Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες, ό.π.*, σ. 108-190.

[127]*Εφημερίς των Αγγελιών* (αρ. φύλλου 3), 23 Απριλίου 1835· Βλ. και «Το εν Φάληρω μνημείον του Καραισκάκη», *Εστία*, τχ. 434 (1884), σ. 257-258.

[128]Τα οστά του Οδυσσέα Ανδρούτσου παρέμεναν άταφα στο σημείο όπου είχε θανατωθεί. Μεταφέρθηκαν και ενταφιάστηκαν 40 χρόνια μετά τον θάνατό του με απόφαση του βασιλιά Γεώργιου Α΄, ο οποίος μάλιστα αποκατέστησε τον ήρωα στον βαθμό του αντιστράτηγου. Η τελετή πραγματοποιήθηκε στις 21 Φεβρουαρίου 1865. *Ελπίς* (αρ. φύλλου 1291), 25 Φεβρουαρίου 1865· Κωνσταντίνος Σάθας, «Οδυσσεύς Ανδρούτσου», *Χρυσαλλίς*, τχ. 56 (1865), σ. 225-227· Βλ. ακόμα: Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 215· Ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ απαγχονίστηκε με απόφαση του Σουλτάνου στις 10 Απριλίου 1821. Το σώμα του μεταφέρθηκε στην Οδησσό όπου και τάφηκε με επισημότητα. Με αφορμή την πεντακοταεντηριδα της Ελληνικής Επανάστασης το ζήτημα της ανακομιδής των οστών του πατριάρχη ανακινήθηκε. Στις 10 Φεβρουαρίου 1871, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Μισαήλ Αποστολίδης, μαζί με τον Γεώργιο Αγγελόπουλο κατέθεσαν στη Βουλή αναφορά, με την οποία ζητούσαν την εκκίνηση των διαδικασιών επιστροφής της σορού του Γρηγορίου. Όπως υπογράμμιζαν αποσκοπούσαν στην «*ἐκπλήρωσην τῆς ἐθνικής ταύτης εὐχῆς, ἵνα καὶ ἡμεῖς, οἱ ἔτι ζῶντες ὀλίγοι συναγωνισταὶ τοῦ ἀειμνήστου,*

πατριάρχη συνέπεσε με τον εορτασμό της πεντακονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης υπήρξε μια ιδιαίτερα λαμπρή δημόσια τελετουργία. Για την αποστολή είχε συσταθεί ειδική επιτροπή που αποτελούνταν από τον αρχιεπίσκοπο Φθιώτιδας, Καλλίνικο Καστόρχη, τον αρχιεπίσκοπο Ζακύνθου, Νικόλαο, τον αρχιμανδρίτη Αβέρκιο Λαμπίρη, τον Ιεροκήρυκα Αγαθάγγελλο Λεκόπουλο και τον Γεώργιο Αγγελόπουλο. Μαζί τους, εκτελώντας χρέη γραμματέα ταξίδεψε και ο Κωνσταντίνος Καλόθης.[129] Στις 25 Απριλίου 1871 η λάρνακα με τα οστά του Γρηγορίου αποβιβάστηκε στον Πειραιά και μεταφέρθηκε μέσω της σιδηροδρομικής γραμμής στην Αθήνα.[130] Στο σιδηροδρομικό σταθμό του Θησείου ανέμεναν την άφιξή της, το βασιλικό ζεύγος, τα μέλη της Ιεράς Συνόδου, σύσσωμος ο πολιτικός κόσμος της πρωτεύουσας και δεκάδες πολίτες. Το φέρετρο τοποθετήθηκε στην είσοδο του σταθμού και ο Μητροπολίτης Αθηνών, Θεόφιλος, εκφώνησε σύντομο χαιρετισμό. Χαρακτηριστική του νοήματος της τελετής είναι η παρότρυνση του προκαθήμενου της ελλαδικής εκκλησίας προς τον Βασιλιά: «*ὅταν διέλθῃς τὸν Ἑλλήσποντον, ὅταν ἀπεράσῃς τὴν θάλασσαν τοῦ Μαρμαρᾶ, ὅταν φθάσῃς ἀπέναντι τῆς Ἀντιγόνης, ὅταν εἰσέλθῃς εἰς τὰ γαληνιαῖα πελάγη τοῦ Βοσπόρου, ὅταν δρασκελίσῃς τὰς ἐπάλξεις τοῦ Βυζαντίου, ἔστω κατὰ τὴν ἔνδοξον ἐκείνην ὁδοιπορίαν Σου, ἔστω συνοδοιπόρος Σου· ἐκδεξιῶν ὁ Κωνσταντῖνος Σου καὶ ἐξεύωνύμων τὸ ἅγιον αὐτὸ κειμήλιον. καὶ τὸν μὲν*

ἀξιωθῶμεν νὰ ἀσπασθῶμεν τὰ ἱερὰ αὐτοῦ ὀστᾶ, πρὶν κλείσωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς, καὶ ἡ ἡμετέρα πατρὶς ἔχῃ ἐν τοῖς ἰδίοις κόλποις τὰ λείψανα τοῦ ἱερωτάτου καὶ προσφιλεστάτου αὐτῆς τέκνου, καὶ τηρῇ αὐτά ὡς τὸ τιμαλφέστερον καὶ πολυτιμότερον αὐτῆς κειμήλιον».Το αίτημα έγινε δεκτό από το υπουργικό συμβούλιο και συστάθηκε αποστολή επιτετραμμένη με το έργο της παραλαβής των οστών και της μεταφοράς τους στην Αθήνα. Η επίσημη τελετή πραγματοποιήθηκε στις 25 Απριλίου, ημέρα που γιορτάστηκε και η εθνική επέτειος, καθώς η 25η Μαρτίου του ίδιου έτους συνέπεσε με το Μεγάλο Σάββατο.*Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Συνόδου της Γ΄ περιόδου*, τ. Α΄, Αθήνα (Εθνικό Τυπογραφείο) 1871, σ. 442· Βλ. επίσης: Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη Νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων,* τ.13ος (2001), σ. 153-182· Ο Αδαμάντιος Κοραής πέθανε στο Παρίσι στις 25 Μαρτίου 1833. Τον Απρίλιο του 1877 πραγματοποιήθηκε η ανακομιδή των οστών του και η ταφή τους στο Α΄ νεκροταφείο Αθηνών. *Εφημερίς* (αρ. φύλλου 99), 9 Απριλίου 1877·Ανώνυμος, «Ο θάνατος του Κοραή», *Πανδώρα*, τχ. 378 (1883), σ. 208· Στην επίσημη τελετή που πραγματοποιήθηκε συμμετείχε πλήθος επίσημων αξιωματούχων και λαού. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών είχε εκδώσει από νωρίς ψήφισμα με το οποίο ανακοίνωνε τη συμμετοχή των μελών της Συγκλήτου με τις επίσημες στολές στην πομπή και καλούσε τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας να συμμετάσχουν στην εκδήλωση. Επιπροσθέτως, ανακοινώθηκε πως εκ μέρους του Πανεπιστημίου θα εκφωνούσε λόγο στην τελετή ο αντιπρύτανης Εμμανουήλ Κόκκινος. *Εφημερίς* (αρ. φύλλου 84), 25 Μαρτίου 1877, σ. 3· Αντίστοιχη ανακοίνωση εξέδωσε και ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός ο οποίος καλούσε τα μέλη να συμμετάσχουν στην τελετή με στολή, καθώς και τα έκτακτα μέλη κατά της διάρκεια της τελετουργίας να έχουν κλειστά τα καταστήματα τους. *Εφημερίς*, (αρ. φύλλου 98), 8 Απριλίου 1877· Για τους λόγους που εκφώνησαν στην τελετή της ανακομιδής των οστών του Αδαμάντιου Κοραή οι Μάρκος Ρενιέρης και Εμμανουήλ Κόκκινος βλ. σχετικά: «Λόγοι Μ. Ρενιέρη και Ε. Κοκκίνου», *Εστία,* τχ. 70 (1877), σ. 284-287· Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί και η περίπτωση της ανακομιδής των οστών του Μπεηζάντε- Γεώργιου Μαυρομιχάλη, ενός εκ των δύο δολοφόνων του Ιωάννη Καποδίστρια. Η ανακομιδή των οστών του έγινε κρυφά τον Δεκέμβριο του 1833 χωρίς την άδεια της νεοσύστατης Κυβέρνησης και φαίνεται πως αποτέλεσε μια εκ των αιτιών για το Βασιλικό Διάταγμα «περί των νεκροταφείων και του ενταφιασμού των νεκρών» που εκδόθηκε λίγους μήνες αργότερα. Παρά τη κρυφή μεταφορά των οστών, εντύπωση προκαλεί η τέλεση επίσημου μνημόσυνου λίγες μέρες αργότερα χοροταστούντος του μητροπολίτη Αργολίδος Κύριλλου και παρουσία πλήθους κόσμου. Η πραγματοποίηση του συγκεκριμένου μνημόσυνου προκάλεσε την άμεση αντίδραση του Νομάρχη Αργολίδος και Κορινθίας, Φρ. Μαύρου. Ο τελευταίος με επίσημο έγγραφο προς τον Μητροπολίτη επισήμαινε πως θα έπρεπε να ζητηθεί άδεια από την πολιτική Αρχή, καθώς επρόκειτο για μια ιδιαίτερη περίπτωση. Ο Μητροπολίτης Κύριλλος απάντησε στον Νομάρχη Αργολίδος απαριθμώντας μια σειρά από λόγους προς υπεράσπισή του με βασικό πως έπραξε ό,τι όριζε η εκκλησιαστική παράδοση. Για το περιστατικό εκδόθηκε Διάταγμα της Αντιβασιλείας με το οποίο καταδικαζόταν η ενέργεια της κρυφής ανακομιδής των οστών του Γεώργιου Μαυρομιχάλη και η τέλεση, άνευ αδείας από την πολιτική Αρχή, μνημόσυνου το οποίο μάλιστα δεν ήταν «περιορισμένο». Γιώργος Κορνούτος, *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄, σ. 76-80.

[129]Γεώργιος Πιλάβιος, *Τα κατά τον Πατριάρχην Γρηγόριον τον Ε΄ (1821-1871)*, Αθήνα 1871, σ. 112-116.

[130]*Στο ίδιο*, σ. 166-167· *Αιών* (αρ. φύλλου 2672), 27 Απριλίου 1871.

Κωνσταντῖνον ἀνίδρυσον εἰς τα ἀνάκτορατῶν Παλαιολόγων, τὸ δὲ ἱερὸν λείψανον κατάθεσον εἰς τὸ ἱερὸν ναὸν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὅν ἔβαψε διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος Του ὁ Πατριάρχης Του Γρηγόριος».[131] Με το τέλος του σύντομου αυτού χαιρετισμού ξεκίνησε η πομπή στους κεντρικούς δρόμους της πρωτεύουσας με τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού δημόσιων αξιωματούχων.[132]

Το ίδιο διάστημα εντοπίζονται και άλλες τελετές σχετικές με σημαντικά γεγονότα ή πρόσωπα του Αγώνα, όπως για παράδειγμα η επίσκεψη ρωσικού στόλου στο Ναυαρίνο το 1890, για να αποτίσει φόρο τιμής στους πεσόντες του συμμαχικού στόλου κατά τη Ναυμαχία του 1827 ή ο εορτασμός στο Μεσολόγγι της επετείου των εκατό χρόνων από την πρώτη επίσκεψη του λόρδου Βύρωνα στην Ελλάδα.[133] Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσαν να ενταχθούν, επίσης, και οι κηδείες των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης. Τόσο οι εκφορές των νεκρών αγωνιστών στους δρόμους της πρωτεύουσας με τη συμμετοχή σύσσωμων των κρατικών αξιωματούχων, όσο και οι επικήδειοι λόγοι, εκφωνημένοι από διακεκριμένες προσωπικότητες της εποχής,

---

[131]Γεώργιος Πιλάβιος, *ό.π*, σ. 168-172· Η συγκεκριμένη παράγραφος σχετικά με τον μελλοντικό προορισμό του ελληνικού βασιλείου δεν εντοπίζεται στη δημοσίευση του λόγου στην εφημερίδα *Αιών*. Αντί αυτής της παραγράφου σημειώνεται μονάχα η φράση: «*καὶ ὅταν ἡ θεία Μεγαλειότης ἄλλως ἀποφασίσῃ, ὅταν ἔλθῃ τὸπλήρωμα τοῦ ἐφετοῦ χρόνου, γενηθείτω τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου!*». *Αιών*, (αρ. φύλλου 2672), Αθήνα 27 Απριλίου 1871· Είναι δύσκολο να εντοπιστεί ποια ήταν η ακριβής διατύπωση του μητροπολίτη Αθηνών. Το γεγονός ότι μόνο σε αυτό το σημείο εντοπίζεται διαφοροποίηση περιπλέκει περισσότερο την κατάσταση.

[132]Η παράταξη των σωμάτων παραδίδεται από τις πηγές με την εξής σειρά: Μπροστά προπορευόταν η έφιππη χωροφυλακή μαζί με τις στρατιωτικές μπάντες, που παιάνιζαν εναλλάξ καθ' όλη τη διάρκεια της λιτανείας. Ομάδα λογχοφόρων ιππέων έπονταν. Πιο πίσω ξεχώριζε ο «*όμιλος των επιζώντων πολιτικών και στρατιωτικών αγωνιστών*» με προεξέχοντα τον Γέωργιο Ψύλλα, έναν από τους δυο επιζώντες που έφεραν το μετάλλιο της Α' εθνικής συνέλευσης της Επιδαύρου. Ακολουθούσαν ο σταυρός και τα εξαπτέρυγα των αθηναϊκών εκκλησιών, μαζί με τους μαθητές της Ριζάρειου Σχολής. Περίπου εξήντα ιερείς και διάκονοι κινούνταν πιο πίσω. Οι αρχιμανδρίτες Αβέρκιος Λαμπίρης και Αγαθάγγελος Λεκόπουλος, μέλη της απεσταλμένης στην Οδησσό επιτροπής, προπορεύονταν της λάρνακας. Ακολουθούσε η ιππήλατη, στολισμένη άμαξα, που μετέφερε το φέρετρο με τα οστά του πατριάρχη. Δώδεκα επίσκοποι, εκατέρωθεν αυτής, κρατούσαν τις ταινίες της λάρνακας. Πίσω από τον νεκρό, βάδιζε πεζός ο βασιλιάς, φορώντας στολή στρατηγού, συνοδεία της βασίλισσας. Πλησίον τους το υπουργικό συμβούλιο, ο πρόεδρος και οι αντιπρόεδροι της Βουλής. Το βασιλικό ζεύγος ακολουθούσαν οι βουλευτές, οι βραβευμένοι με το μεγαλόσταυρο του τάγματος του Σωτήρα, οι καθηγητές του Πανεπιστημίου, ο Δήμαρχος της πόλης, οι υπάλληλοι των υπουργείων, οι δικαστές, ο φρούραρχος των Αθηνών μετά διαφόρων αξιωματικών, η επιτροπή των Δημητσανιτών, καθηγητές σχολείων και άλλοι ανώτατοι υπάλληλοι του κράτους. Την πομπή έκλεινε σώμα ιππέων. Τελικός προορισμός ήταν ο μητροπολιτικός ναός Αθηνών. Εκεί, ο μητροπολίτης Θεόφιλος, μαζί με τους αρχιεπισκόπους Φθιώτιδας και Γυθείου, Καλλίνικο και Ιωσήφ αντίστοιχα, υποδέχθηκαν την πομπή. Στη μεταφορά της λάρνακας από την άμαξα στο εσωτερικό της εκκλησίας, συμμετείχε προσωπικά ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄. Στον ναό πανηγυρικό λόγο εκφώνησε ο Αρχιεπίσκοπος των Σύρου και Τήνου, Αλέξανδρος Λυκούργος. *Αιών*, (αρ. φύλλου 2672), 27 Απριλίου 1871· Βλ. επιπροσθέτως: Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη Νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε΄ και η πεντηκονταετηρίδα της ελληνικής επανάστασης»,*ό.π.*· Ευστάθιος Πουλιάσης, «Η σταδιακή ένταξη του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ στο εθνικό πάνθεον», *ό.π.*

[133]*Νέα Εφημερίς* (αρ. φύλλου 47), 16 Φεβρουαρίου 1890· *Παναθήναια*, τχ. 223 (1910), σ. 206· Επισημαίνεται πως διάφορες επετείους σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση φαίνεται πως τιμούσε με αφιερώματα ο ελληνικός τύπος. Ενδεικτικά μόνο αναφέρεται πως με αφορμή την 72η επέτειο της Ναυμαχίας του Ναυαρίνου το περιοδικό Ελληνισμός δημοσίευσε διήγηση του Έρασμου Ομμάνου, επιζώντος μάρτυρα. Έρασμου Ομμάνου, «Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου. 72α Επέτειος, Διήγησις επιζώντος μαρτύρου», *Ελληνισμός*, τχ. 10 (1899), σ. 455-458.Όπως παρατηρεί ο Νίκος Τόμπρος, οι εορταστικές τελέτες της δεκαετίας του 1920 προς τιμήν φιλέλληνων ή άλλων γεγονότων της επανάστασης, μπορεί να πραγματοποιήθηκαν επ' ευχερίας της συμπλήρωσης των εκατό χρόνων από το 1821, παράλληλα όμως έδωσαν την ευκαιρία για αναπτέρωση του πληγωμένου, λόγω της Μικρασιατικής καταστροφής, εθνικού φρονήματος και την καλλιέργεια ενός κλίματος αισιοδοξίας που δημιουργούσε η πίστη πως οι ευρωπαίοι, όπως ακριβώς και στο παρελθόν, θα βοήθουσαν και πάλι την Ελλάδα. Νίκος Τόμπρος, «Ο δημόσιος λόγος για τον Φιλελληνισμό και τους φιλέλληνες στον πατραϊκό Τύπο (19ος-20ος)», στο Συλλογικό, *Ο Διεθνής περίγυρος και ο φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση*, Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2017, σ. 340.

προσέδιδαν στη διαβατήρια τελετή χαρακτήρα μιας ευρύτερης δημόσιας τελετουργίας, κατά τη διάρκεια της οποίας μάλιστα οι παρευρισκόμενοι πληροφορούνταν τα ανδραγαθήματα του θανόντος.[134]

Η κατασκευή μνημείων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση, ανάμεσα στα οποία οι ανδριάντες στα προπύλαια του Πανεπιστήμιου Αθηνών που έγινε λόγος παραπάνω, αποτελούν ακόμα ένα πεδίο κρατικής διαχείρισης της μνήμης του Αγώνα. Η γλυπτική, ως τέχνη κατασκευής συμβολικών ιστορικών μνημείων, έχει άμεση σχέση με το παρελθόν. Υποτάσσεται και αυτή στο αμφίρροπο παιχνίδι της μνήμης με τη λήθη. Τα μνημονιακά εθνικά έργα αποσκοπούν στην ανάμνηση ηρωικών προσωπικοτήτων ή σπουδαίων γεγονότων του εθνικού παρελθόντος και εμμέσως υπενθυμίζουν διαρκώς στον θεατή την απραξία του παρόντος. Όπως επισημαίνει σχετικά η Σιραγώ Τσιάρα, τα αγάλματα «ανανεώνουν και ενεργοποιούν τη σχέση μας με το παρελθόν», τοποθετώντας τα τιμώμενα πρόσωπα ή γεγονότα σε μια παροντική οπτική.[135] Παρά την πληθώρα μεμονωμένων μνημείων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και σε άλλες περιοχές, η επιθυμία για την κατασκευή του Πάνθεου του 1821, αν και εκφράστηκε από πολύ νωρίς, δεν πραγματοποιήθηκε.[136] Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση του Ν. Σαχτούρη, που γράφει για τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ανδρέα Μιαούλη το 1889 και σχολιάζει: «*Δὲ ἠγέρθη εἰσέτι τὸ μεγαλοπρεπὲς μνημεῖον, ἐν ᾧ θὰ εὕρωσι θέσιν οἱ ἀνδριάντε ὅλων τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ αἱ προτομαὶ τῶν εἰς τὰς δευτέρας τάξεις ἀγωνισθέντων, θὰ βραδύνῃ δ' ἴσως ἐπὶ πολὺ ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ μαρμαρίνου τούτου ναοῦ τῆς Εὐγνωμοσύνης. Ἀλλ' ἂν τὸ ἔθνος δὲν εὗρεν ἀκόμη τὰ μέσα ὅπως ἐγείρῃ εἰς τοὺς ἄνδρας τοῦ Ἀγῶνος τὸν κοινὸν βωμόν, ὧν εἶνε ἄξιοι, κατενόησεν ὅμως ὅτι δὲν δύναται ἐπὶ πλέον ν' ἀναβάλῃ τὴν ἐπὶ τοῦ λίθου, κατὰ μονογραφίας, ἀποτύπωσιν τῶν εὐκλεεστέρων μορφῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης*».[137]

Ένας άλλος θεσμός μέσα από τον οποίο το κράτος μπορούσε να προωθήσει τη δική του ερμηνεία για την Ελληνική Επανάσταση και να την αναγάγει σταδιακά σε

---

[134]Ενδεικτικό στην κατεύθυνση αυτή είναι το πρόγραμμα της εκφοράς και ταφής του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη που κυκλοφόρησε στον τύπο της εποχής. Σε αυτό σημειώνεται πως την προκαθορισμένη ώρα θα συγκεντρωθούν άπαντες οι Υπουργοί, οι Βουλευτές, οι Γερουσιαστές, η Ιερά Σύνοδος και όλοι ανεξαιρέτως οι στρατιωτικοί και πολιτικοί υπάλληλοι της πρωτεύουσας. Επίσης, στην πομπή μετείχαν η έφιππη χωροφυλακή, τάγμα πεζικού, στρατιωτική μουσική, ο Αρχιτρίκλινος και οι υπηρέτες της Αυλής, οι πρεσβευτές των Ξένων Δυνάμεων, οι πρόεδροι του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου, όπως και ο πρύτανης μετά των υπολοίπων καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών κ.α. *Αιών* (αρ. φύλλου 930), 5 Ιανουαρίου 1849· Αντίστοιχη φαίνεται πως ήταν και η νεκρώσιμος πομπή του Ανδρέα Μιαούλη τον οποίο μάλιστα είχε επισκεφθεί κλινήρη λίγο πριν από τον θάνατο του ο ίδιος ο βασιλιάς Όθων. Π. Αργυρόπουλος, «Η κηδεία - Επιτάφειος αποχαιρετισμός», *Εστία*, τχ. 695 (1889), σ. 370-371· Αξίζει να αναφερθεί, πως ακόμα και στην είδηση του φιλέλληνα Κάρολου Φαβιέρου ο οποίος απεβίωσε στο Παρίσι το 1855 η κυβέρνηση μερίμνησε άμεσα για την απόδοση τιμών και την πραγματοποίηση επίσημου μνημόσυνου. Ο ελληνικός στρατός κήρυξε τριήμερο πένθος, ενώ πραγματοποιήθηκαν μνημόσυνα στους καθολικούς ναούς της Αθήνας και του Ναυπλίου. Ο Δήμος Αθηνών αποφάσισε την τέλεση επίσημου μνημόσυνου στην Ακρόπολη στο οποίο λόγο εκφώνησε ο τότε δημοτικός σύμβουλος Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. «Θάνατος Φαβιέρου: Λόγος εκφωνηθείς εν Ακροπόλει υπό του δημοτικού συμβούλου Κ. Α. Ρ. Ραγκαβή, επί της δημοτικής εορτής της τελεσθείσης εις μνήμην του στρατηγού Φαβιέρου», *Πανδώρα*, τχ. 134 (1855), σ. 379-385.

[135]Σιραγώ Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 15-32.

[136]Η επιθυμία για την κατασκευή Πανελλήνιου Ηρώου των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 εμφανίζεται ήδη από το 1829, παρά την κατά διαστήματα αναζωπύρωση της υπόθεσης το έργο δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Για το αίτημα της κατασκευής του βλ. Θεοδώρα Μαρκάτου, «Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830-1930)», *Μνήμων*, τ. 17 (1995), σ. 37-68.

[137]Α.Ν.Σαχίνης, «Ανδρέας Μιαούλης», *Εστία*, τχ. 695 (1889), σ. 358.

κυρίαρχο αφήγημα ήταν η Εκπαίδευση.[138] Τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες το 1821 απουσίαζε από τη σχολική ύλη.[139] Κατά την οθωνική περίοδο, η εκπαίδευση διακατεχόταν από ένα πνεύμα αρχαιολατρείας που αποτυπώνεται και στην απουσία αναφορών στην επανάσταση στο μάθημα της ιστορίας. Επίσης, η απουσία αυτή σχετίζεται και με το ότι είχαν περάσει μονάχα λίγα χρόνια από την έκρηξή της. Έτσι, το κενό της πρόσφατης ιστορίας του έθνους το κάλυπτε η ζωντανή παρουσία των αγωνιστών και οι διηγήσεις τους. Ωστόσο, η σταδιακή αποδημία τους κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αποκάλυπτε την απουσία του Αγώνα του 1821 από την ύλη του σχολικού μαθήματος της ιστορίας.[140]

Κομβικό σημείο για την ένταξη της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης στο σχολικό πρόγραμμα αποτέλεσε η έκδοση, το 1853, της *Επίτομης Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* από τον Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλο, που χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο.[141] Ο συγγραφέας στην εισαγωγή του διευκρινίζει: «*Ἐκτενέστερον ὁπως οῦν ἐξέθεσα μόνον τινὰ τῶν πολεμικῶν γεγονότων τοῦ τελευταίου ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος, τὰ κρισιμώτερα ἤ ἐνδοξότερα. Ἔπραξα δὲ τοῦτο, διότι δὲν ἐξεδόθη ἔτι εἰς τὴν γλῶσσαν μας ἱστορία τις δυναμένη νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγὸς ἀσφαλὴς τῶν διδασκάλων περὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γεγονότων ἐκείνων. Ἡ πρὸ πολλοῦ ἀναγγελθεῖσα ἱστορία τοῦ Κ. Σπυρίδωνος Τρικούπη εἰςέτι δὲν ἐδημοσιεύθη/ τὸ δὲ μόνον ἀληθῶς ἀξιόλογον ἱστορικὸν ἔργον τὸ περὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπάρχον εἶναι τὸ τοῦ Ἄγγλου Θωμᾶ Γόρδωνος, τὸ ὁποῖο ὅμως ὀλίγοι τῶν διδασκάλων δύνανται νὰ μεταχειρισθῶσιν*».[142]

Τα επόμενα χρόνια η Ελληνική Επανάσταση θα ενταχθεί σταδιακά στην ύλη του μαθήματος της ιστορίας, ενώ παράλληλα θα εκδοθούν σχολικά εγχειρίδια αποκλειστικά για τον Αγώνα του 1821.[143] Το πρόσφατο ηρωικό παρελθόν μέσω της

---

[138]Για την ιστορία της εκπαίδευσης στο νεοελληνικό κράτος βλ. Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «Ανακοπτόμενο Άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-200*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.

[139]Κώστας Αγγελάκος, «Αφηγήσεις για την ελληνική επανάσταση στην εκπαίδευση (1853-1893): δείγματα γραφής και αναστοχασμοί», *Νέα Εστία*, τ. 173ος , τχ. 1857, σ. 136-137. Επισημαίνεται πως το μάθημα της ιστορίας τα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου βασιζόταν κυρίως σε μεταφράσεις ξένων εγχειριδίων που παρουσίαζαν την ύλη με μορφή ερωτοαπαντήσεων. Οι μεταφράσεις αυτές διδάσκονταν έως και το 1880, οπότε και οι επιτροπές των σχολικών εγχειριδίων συνειδητοποίησαν πως η μετάφραση ξένων εγχειριδίων ιστορίας δεν ήταν δυνατό να υπηρετήσει τους στόχους του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914), ό.π.*, σ. 24.

[140]Κώστας Αγγελάκος, *ό.π.,* σ. 137

[141]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*. Κώστας Αγγελάκος, *ό.π.*, σ. 137. Με το έργο του αυτό ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος καινοτομεί εισάγοντας τη νεότερη ελληνική ιστορία στην ύλη των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας. Η σημασία που δίνει στην περίοδο αυτή και ιδιαίτερα στην Επανάσταση του 1821 αποκαλύπτεται και από τον όγκο των σελίδων που αφιερώνει στο συγκεκριμένο θέμα. Από τις συνολικά 230 σελίδες του βιβλίου οι 124 αναφέρονταν στη χρονική περίοδο μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Εκατό περίπου σελίδες αφιερώνονταν στην Ελληνική Επανάσταση του 1821. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914*), *ό.π.*, σ. 51.

[142] Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853,* σ. β΄.

[143]Τη δεκαετία του 1860 θα εκδοθούν τρία σχολικά εγχειρίδια για το Δημοτικό σχολείο με θέμα την Ελληνική Επανάσταση. Πρόκειται για τον *Ελληνικό Αγώνα*, ο συγγραφέας του οποίου υπογράφει Α.Σ. (σύμφωνα με την Χριστίνα Κουλούρη πιθανόν να είναι ο Σπυρίδων Αντωνιάδης), για το έργο του Γεώργιου Θεοφίλου που τιτλοφορείται *Επίτομος Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως* και για το έργο του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου με τίτλο *Σύνοψις της Ελληνικής Επαναστάσεως*. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914*), *ό.π.*, σ. 52. Ως προς τα υπόλοιπα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας που περιείχαν στην ύλη τους την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και κυκλοφόρησαν το υπό εξέταση διάστημα βλ. ενδεικτικά: *Ελληνική ιστορία μεταφρασθείσα εκ της 11ης εκδοσης της ιστορίας του καθ. Γουλιέλμου Πύτσιου και διασκευασθείσα προς χρήσιν*

γνωστικής, αλλά και της συναισθηματικής σύνδεσης με τους σύγχρονους Έλληνες θα συμβάλει στην ενίσχυση της εθνικής συνείδησης.[144] Από τα εγχειρίδια που εκδόθηκαν αυτό το διάστημα σημαντικότερο κρίνεται το έργο του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου με τίτλο *Σύνοψις της Ελληνικής Επαναστάσεως*.[145] Το εγχειρίδιο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1864 και στη συνέχεια γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις.[146] Αρχικά, φαίνεται πως προτάθηκε για τους δασκάλους, ενώ από το 1895 και ύστερα εγκρίθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας της Δ΄ τάξης του Δημοτικού Σχολείου.[147] Λίγα χρόνια αργότερα, ο Θεόδωρος Αποστολόπουλος θα κυκλοφορήσει ακόμα ένα σχολικό εγχειρίδιο αφιερωμένο στην Ελληνική Επανάσταση με τίτλο *Η παλιγγενεσία της Ελλάδος ή το 1821 μετά εικόνων κατά τη νέα μέθοδον για τους μαθητές των δημοτικών σχολείων.*[148] Ας σημειωθεί πως τα σχολικά εγχειρίδια νεότερης ελληνικής ιστορίας που κυκλοφόρησαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα έδιναν μεγαλύτερο βάρος στην Ελληνική Επανάσταση από ό,τι στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Για την εθνική ιστορία κάτι τέτοιο είναι λογικό, καθώς η Επανάσταση του 1821 προσλαμβανόταν ως η στιγμή της παλιγγενεσίας του ελληνικού έθνους και επομένως μια ένδοξη σελίδα του παρελθόντος σε αντίθεση με τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Επίσης, στα ίδια εγχειρίδια συνήθως περιλαμβάνονταν ελάχιστες πληροφορίες για την περίοδο μετά το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης.[149]

Στις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα θα κάνει την εμφάνιση του ένα νέο είδος σχολικών εγχειριδίων ιστορίας: οι *Σκηνογραφίες*. Πρόκειται για βιβλία που περιείχαν, όπως λέει και το όνομα τους, σκηνές από τον βίο ιστορικών προσωπικοτήτων ή γεγονότων. Τα συγκεκριμένα εγχειρίδια επικεντρώνονταν κυρίως στην αρχαία ιστορία και την Ελληνική Επανάσταση. Η χρήση τους στο εκπαιδευτικό σύστημα ήταν περιορισμένης χρονικής διάρκειας, αλλά αυτό χαρακτηρίζει τη γενικότερη εκπαιδευτική κατάσταση της περιόδου.[150]

των εν Ελλαδι Γυμνασίων υπό Γ.Α. Βακαλόπουλου, Αθήνα 1866· Δ. Πανταζή, *Σύνοψις ιστορίας της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτάτων (1820)*, 5η έκδοση, Αθήνα 1869· Γ. Τριανταφυλλίδου, *Επιτομή της ελληνικής ιστορίας αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της επαναστάσεως του 1821*, για χρήση των εν δημοτικής σχολειών παίδων, Ναύπλιο 1876· Δ. Κυριακοπούλου, *Επίτομος ελληνική ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν*, προς διδασκαλίαν εν τοις δημοτικοίς σχολείοις, Αθήνα 1879· Α.Α.Σ., *Επίτομος Ελληνική Ιστορία. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον*. *Προς χρήσιν των εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις Διδασκομένων παίδων,* Αθήνα 1880· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος, προς χρήσιν των μαθητών της Γ τάξης των ελληνικών σχολείων*, Αθήνα 1885· Γεωργίου Τσαγρή, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος.* Δια την Δ΄ τάξιν των κοινών δημοτικών σχολείων και παρθεναγωγείων, Αθήνα 1896· Νικόλαος Βραχνός, *Ιστορία της Νέας Ευρώπης και του ελληνικού έθνους από του 1453 μέχρι του 1914. Προς χρήσιν των μαθητών της Δ΄ τάξεως των Γυμνασίων και προς ιδιαιτέραν μελέτην*, Αθήνα[8] 1915.

[144]Κώστας Αγγελάκος, *ό.π.,* σ. 137-138.

[145]Δήμητριος Παπαρρηγόπουλος, *Σύνοψις της Ελληνικής Επαναστάσεως,* Αθήνα 1864.

[146]Από τις βιβλιογραφικές αναζητήσεις του Φίλιππου Ηλιού και της ομάδας του προκύπτει πως το εγχειρίδιο του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου γνώρισε πάνω από δέκα επανεκδόσεις στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα, εντοπίζονται επανεκδόσεις του τα έτη 1864, 1869, 1870, 1872, 1873, 1879, 1881, 1882, 1883, 1892, 1896. Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900: Συνοπτική αναγραφή*, τ. Α-Γ΄, ΕΛΙΑ - Βιβλιολογικό εργαστήρι Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 2006.

[147]Κώστας Αγγελάκος, *ό.π.*, σ. 137.

[148]Θεόδωρος Αποστολόπουλος, *Η παλιγγενεσία της Ελλάδος ή το 1821 μετά εικόνων κατά τη νέα μέθοδων για του μαθητές των δημοτικών σχολείων*, Β΄ έκδοση, Αθήνα 1885.

[149]Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914*), *ό.π.*, σ. 52-56.

[150]Κώστας Αγγελάκος, *ό.π.*, σ. 141-143· Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914*), *ό.π.*, σ. 56-60· Ενδεικτικά αναφέρονται: Γεώργιου Δροσίνη, *Διηγήσεις άγωνιστοῦ ἤτοι σκηνογραφίαι ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως προς ἀνάγνωσιν ἐν τῇ Δ΄ τάξει τῶν δημοτικῶν σχολείων*, Αθήνα 1889· Δημήτριος

Από τα παραπάνω προκύπτει πως κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα η Ελληνική Επανάσταση είχε ενταχθεί στην ύλη του σχολικού προγράμματος. Η διδασκαλία του πρόσφατου ηρωικού παρελθόντος μέσω της παραδειγματικής χρήσης του μαθήματος της ιστορίας στόχευε στην ιδεολογική ταύτιση των μαθητών με τους ένδοξους προγόνους. Έτσι, το σχολείο επιτελούσε τον εθνοποιητικό του ρόλο, καλλιεργώντας την εθνική ταυτότητα των πολιτών.[151]

Ένα ακόμα πεδίο διαχείρισης της μνήμης της ελληνικής επανάστασης από την κρατική εξουσία ήταν και η ονοματοθεσία των οδών και των πλατειών της πρωτεύουσας. Η διαδικασία αυτή της σημείωσης του χώρου και του περιβάλλοντος αποτελεί μια πολιτική πράξη μέσω της οποίας «*αναπαράγονται πολιτικοί συσχετισμοί και κοινωνικές πραγματικότητες*».[152] Η ονομασία των δρόμων, όπως αντίστοιχα και η κατασκευή ανδριάντων και άλλων μνημείων, από τη μια τιμά ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα και από την άλλη αποσκοπεί στην ενίσχυση της εθνικής κυρίως, ενίοτε όμως, και της τοπικής μνήμης.[153] Επομένως, η επιλογή των προσώπων και των γεγονότων έχει ιδιαίτερη σημασία και συναρτάται από πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες του παρόντος.[154] Η Ελληνική Επανάσταση ως ιδρυτική πράξη του ελληνικού εθνικού κράτους δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από τους δρόμους και τις πλατείες τόσο της πρωτεύουσας, όσο και της υπόλοιπης χώρας. Σύμφωνα με σύγχρονο τουριστικό οδηγό στην Αττική μονάχα απαντώνται σήμερα πάνω από 100 οδοί με το όνομα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και περίπου 90 με το όνομα του Γεώργιου Καραϊσκάκη.[155]

Η επιλογή ιστορικών προσωπικοτήτων της Ελληνικής Επανάστασης για την ονοματοθεσία των οδών της πρωτεύουσας ξεκινά ήδη από το 1835 με τις οδούς Μιαούλη και Καραϊσκάκη, οι οποίοι καταλήγουν στη πλατεία Ηρώων στου Ψυρρή.[156]

Παπαθεοδώρου, *Σκηνογραφίαι εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως : Ανάγνωσμα των μαθητών της Δ' τάξεως των δημοτικών σχολείων,* Αθήνα 1889.

[151]Κώστας Αγγελάκος, ό.π., σ. 143· Αλέξης Δημαράς, *ό.π.,* σ. 82· Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914*), *ό.π.,* σ. 68-88.

[152]Γιάννης Παπακονδύλης, «Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών. Ο Δήμος Αθηναίων 1945-1974», *Μνήμων*, τ. 35 (2016), σ. 266-267.

[153]Χριστίνα Κουλούρη, «Η συλλογική μνήμη των δρόμων», εφ. *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008 (ηλεκτρονική έκδοση) διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-syllogiki-mnimi-twn-dromwn/ (έλεγχος 9/7/2019)

[154]Γιάννης Παπακονδύλης, «Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών. Ο Δήμος Αθηναίων 1945-1974», *ό.π.,* σ. 266.

[155]Λίνα Γιάνναρου, «Πόσοι Κολοκοτρώνηδες χωράνε σ' έναν χάρτη;», περιοδικό «*Κ» Καθημερινής* (1-5-2017) διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://www.kathimerini.gr/907460/article/periodiko-k/reportaz/posoi-kolokotrwnhdes-xwrane-s-enan-xarth· Βλ. επίσης Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ο ¨Γέρος του Μοριά¨. Χτίζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος - Κατερίνα Δέδε (επιμ.), *«Η ματιά των άλλων». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός)*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2012, σ. 89.

[156]Η επιλογή δυο αγωνιστών ως πρώτων ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης που δεν βρίσκονταν πλέον εν ζωή και τιμήθηκαν με την παραχώρηση του ονόματος τους σε κάποιον δρόμο της νεοσύστατης πρωτεύουσας δεν πρέπει να ήταν τυχαία. Αποσκοπούσε μάλλον σε πιθανή αποφυγή εντάσεων. Η ονομασία της πλατείας που κατέληγαν οι συγκεκριμένοι οδοί «πλατεία Ηρώων» θεσπίστηκε επίσημα το 1886. Σύμφωνα με μία εκδοχή έλαβε την ονομασία αυτή λόγω της γειτνίασης με τις παραπάνω οδούς (Καραϊσκάκη και Μιαούλη). Μια δεύτερη εκδοχή παρουσιάζει ως αιτία της ονομασίας τη συγκέντρωση αγωνιστών στον χώρο αυτό κατά τη διάρκεια του Αγώνα, για να παραλάβουν προμήθειες. Ευγενία Μελαμπιανάκη, *Οι πλατείες της Αθήνας 1834 - 1945. Διαδικασία διαμόρφωσης, λειτουργία, πολεοδομική σημασία*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμ. Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας - Χωροταξίας, Αθήνα 2006, σ. 300.

Το 1884 συγκροτείται η επιτροπή ονοματοθεσίας και μεταξύ των οδών που ονοματίζει επιλέγει και την ονομασία των πλατειών «25ης Μαρτίου», «Ιερού Λόχου» και «Φιλικής Εταιρείας».[157] Το ίδιο διάστημα τιμήθηκαν με την παραχώρηση του ονόματός τους σε οδούς διάφοροι αγωνιστές, όπως οι Μεταξάς, Λόντος, Κωλέττης, Τζαβέλλας, Μαυρομιχάλης κ.α. Παράλληλα, τοπωνύμια σημαντικών μαχών της ελληνικής επανάστασης, όπως Βαλτετσίου ή Γραβιάς, εμφανίζονται στην ονοματοθεσία δρόμων της πρωτεύουσας.[158]

Πέρα από τους δρόμους και τις πλατείες ονόματα ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης δίνονται και σε πολεμικά πλοία της περιόδου. Ήδη από την οθωνική περίοδο εντοπίζεται η ναυπήγηση πλοίων του Βασιλικού Ναυτικού που έφερε ονόματα προσωπικοτήτων του Αγώνα, όπως *Ανδρούτσος, Άστιγκξ, Κανάρης, Μιαούλης, Κόχραν, Κριεζής, Σαχτούρης, Τομπάζης, Τσαμαδός*.[159] Φαίνεται πως επιλέγονται, όπως είναι αναμενόμενο πρόσωπα που σχετίστηκαν με τον ναυτικό αγώνα. Συχνά μάλιστα το όνομα ενός ήρωα χρησιμοποιείται κατ' επανάληψη, σε διαφορετικές βέβαια περιόδους.[160] Χαρακτηριστικό είναι το νόημα που δίνει ο Γεώργιος Μαζαράκης, ως απεσταλμένος της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού ταξιδιού του εύδρομου του Πολεμικού Ναυτικού «Ναύαρχος Μιαούλης» σε αλύτρωτες ελληνικές περιοχές το 1884: «*Εἴθε, τό περί ἡμᾶς ἀναντιρρήτως πτερυγίζον τήν στιγμήν ταύτην πνεῦμα τοῦ Γίγαντος ἐκείνου Ναυάρχου βοηθοῦν ἀναδείξῃ μίαν ἡμέραν ἐφάμιλλον ἑαυτοῦ και το ὁμώνυμον αὐτῷ τοῦτο σκάφος*».[161]

---

[157]*Στο ίδιο*, σ. 273

[158]Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *ό.π.* Για μια αναλυτική παρουσίαση της ονοματοθεσίας των οδών της Αθήνας βλ. Μάρω Βουγιούκα - Βασίλης Μεγαρίδης, *Οδωνυμικά*, τ. Α΄-Γ΄, Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 2011. Αξίζει να επισημανθεί ότι τα ονόματα των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης δεν κοσμούν μονάχα δρόμους της πρωτεύουσας, αλλά σταδιακά τις επόμενες δεκαετίες εμφανίζονται σε όλες τις πόλεις του ελληνικού κράτους. Ενδεικτικά μόνο βλ: Αριστείδης Κεσόπουλος, *Η ονομασία των δρόμων της Θεσσαλονίκης. Βιογραφίες-Ιστορικά στοιχεία-Τοπωνύμια,* Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη[2] 2014 .

[159]Παναγιώτης Γέροντας, *Μεθ' όρμης ακαθέκτου. Επίτομη ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού 1821 - 1945*, Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού, Αθήνα 2016, σ. 119-122. Με το συγκεκριμένο ζήτημα ασχολήθηκε ο Κωνσταντίνος Ράδος, όταν αποκτήθηκαν νεα αντιτορπιλικά από το Πολεμικό Ναυτικό στις αρχές του 20ου αιώνα. βλ. σχετικά: Κωνσταντίνος Ράδος, «Εν ζήτημα ναυτικής ονοματοθεσίας», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τ.22 (1907), σ. 26-30. Από έκθεση του υποπλοίαρχου του Πολεμικού Ναυτικού Ηλία Κανελλόπουλου πληροφορούμαστε και πως ένα γαλλικό δίκροτο της εποχής ονομάζοταν «Ναυαρίνο», γεγονός που αποδεικνύει την απήχηση που είχε η ναυμαχία του 1827 σε όλοκληρη την Ευρώπη. Ηλίας Κανελλόπουλος, «Αποσπάσματα εκθέσεως του περί την γην περίπλου του γαλλικού ιστιοδίκροτου "Ναυαρίνου"», *Ποικίλη Στοά* (1895), σ. 39-60.

[160]Χαρακτηριστικό παράδειγμα με το όνομα «Μιαούλης» εντοπίζουμε 4 πλοία στην ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού. Το πρώτο ιστιοφόρο - κανονιόφορο ναυπηγήθηκε στον Πόρο το 1833 και διαλύθηκε το 1879. Παναγιώτης Γέροντας, *ό.π.,* σ. 121. Το δεύτερο, ελαφρύ καταδρομικό, χαρακτηρίστηκε ως εύδρομο κατασκευάστηκε στη Γαλλία και εντάχθηκε στον εθνικό στόλο το 1879. Έμεινε γνωστό στα ναυτικά χρονικά ως το πρώτο ελληνικό πολεμικό πλοίο που πραγματοποίησε τον διάπλου του Ατλαντικού ωκεανού το έτος 1900 με κυβερνήτη τον Παύλο Κουντουριώτη. Μίλεσης Σ. - Τριπόντικας Π., *1900*, Γενικό Επιτελείο Ναυτικού, Αθήνα 2015. Το τρίτο και το τέταρτο πλοίο που έφεραν το όνομα του υδραίου ναυάρχου ήταν αντιτορπιλικά. Το ένα τύπου Hunt εντάχθηκε στον Στόλο το 1942. Παναγιώτης Γέροντας, *ό.π.,* σ. 492. Τελευταίο και πιο πρόσφατο το όνομα Μιαούλης έλαβε ένα αντιτορπιλικό τύπου Fram II το διάστημα 1971-1992. Για το τελευταίο πλοίο βλ. σχετική δημοσίευση για παλαιά πολεμικά πλοία στην επίσημη ιστοσελίδα του Πολεμικού Ναυτικού: http://www.hellenicnavy.gr/el/istoria/palaia-polemika-ploia.html (έλεγχος 10/7/2019).

[161]Γεώργιος Μαζαράκης, *Τριών μηνών Αναμνήσεις εκ του κατά την Ανατολήν πλου του ευδρόμου «Ναύαρχος Μιαούλης»*, μέρος Πρώτο, Αθήνα 1885, σ. 11. Για μια αναλυτική περιγραφή του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού ταξιδιού και τη δράση του απεσταλμένου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος Γεώργιου Μαζάρακη, που συνέλεξε από τις αλύτρωτες περιοχές που επισκέφθηκε το πλοίο ιστορικά αρχεία και αντικείμενα βλ. Ευστάθιος Πουλιάσης, «Το ταξίδι του εύδρομου "Ναύαρχος Μιαούλης" στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο το 1884», *Ναυτική Επιθεώρηση*, τχ. 601 (Σεπτέμβριος - Νοέμβριος 2017), σ. 42-61.

Η διάσωση των αρχείων της Ελληνικής Επανάστασης προσέφερε στην κρατική εξουσία μια ακόμα ευκαιρία, για να τονίσει τον ρόλο της ως αποκλειστικά υπεύθυνης για τη διασφάλιση της μνήμης του Αγώνα. Αν και η πρώτη προσπάθεια έκδοσης αρχείων της Ελληνικής Επανάστασης ανήκε στον Ανδρέα Ζάνη Μάμουκα και ενώ πολλά έγγραφα δημοσιεύθηκαν από τους ίδιους του αγωνιστές στις ιστορίες και τα απομνημονεύματα που εξέδωσαν, ο φόβος για πιθανή καταστροφή «*των πολύτιμων κειμηλίων της ιστορίας της ενδόξου παλιγγενεσίας μας*» που διασώζονταν στη Βιβλιοθήκης της Βουλής, οδήγησε στην απόφαση έκδοσης των αρχείων αυτών με έξοδα του ελληνικού κοινοβουλίου.[162] Είχε προηγηθεί τον Οκτώβριο του 1854 η πυρκαγιά στα κτίρια της Βουλής και Γερουσίας. Ευτυχώς, όμως, δεν απείλησε το υλικό της Βιβλιοθήκης. Στην προσπάθεια βέβαια διάσωσής του κατά τη διάρκεια της νύχτας δεν έλλειψαν περιστατικά κλοπής σημαντικών τεκμηρίων. Η μαρτυρία του αρχειοφύλακα της Βουλής Γεώργιου Τερτσέτη, στον οποίον ανήκε μάλιστα και η πρωτοβουλία έκδοσης των αρχείων της επανάστασης είναι ενδεικτική: «*Σὰν ἔφεξε ἡ ἡμέρα ἀρχίσαμεν καὶ τὰ σωριάσαμεν ὅλα εἰς τὸ ἀναγνωστήριο τῆς Βιβλιοθήκης. Τὸ κτίριον δὲν πειράχθη διόλου ἀπὸ τὸ πλησιόχωρον πῦρ τῶν Βουλῶν. Ἔκοτε καὶ μετέπειτα εἴδαμεν μὲ τὸν ἀξιότιμον Ἔφορο τῆς Βουλῆς κ. Ι. Ταμπακόπουλον, ὅτι λείπουν βιβλία, ἔντυπα, καὶ χειρόγραφα. Ἔλειψε ἕνα ντουλάπι καινοὐργιο, ἔλειψε τραπέζι μεγάλο με τέσσαρα συρτάρια τῆς βιβλιοθήκης. Ἔλειψαν καὶ χρήματά τινα, φορέματα, ἕνας σουγιὰς μὲ τέσσαρες λάμες, ἄλλα διάφορα ἀκόμη. Διὰ τρεῖς τέσσερες νύχτες ἔφερναν βιβλία ἢ χειρόγραφα, καὶ τὰ ἔρριχναν κρυφίως ἀπὸ ἕνα τσακισμένο τζάμι τοῦ καταστήματος…*».[163]

Η απόφαση έκδοσης των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, όπως ονομάστηκε η συλλογή, από τη Βουλή αποτέλεσε την πρώτη συστηματική ενέργεια του κράτους για τη διάσωση του αρχειακού υλικού της περιόδου της επανάστασης.[164] Η κυβέρνηση φρόντιζε η ίδια και πάλι για τη διασφάλιση της μνήμης της επανάστασης. Για τη διαλογή των αρχείων συστάθηκε ειδική επιτροπή από τους βουλευτές: Σταύρο Βλάχο, Λύσανδρο Βιλαέτη, Θρασύβουλο Ζαΐμη, Γεώργιο Ναύτη, Σ. Πηλλήκα, Νικόλαο Νάζο και Δημήτριο Ζώτο. Οι τρεις τελευταίοι αντικαταστάθηκαν

---

[162]Ο Ανδρέας Ζάνης Μάμουκας εξέδωσε τη 11τομη συλλογή του με τίτλο: *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος. Ήτοι Συλλογή των περί την αναγεννώμενην Ελλάδα συνταχθέντων Πολιτευμάτων, Νόμων και άλλων επισήμων πράξεων. Από του 1821 μέχρι τέλους του 1832* το διάστημα 1839-1852. Άλλοι επτά τόμοι έμειναν ακυκλοφόρητοι καθώς «*ἡ ἀκηδία τῶν ἀρχῶν ἐγένετο ἀφορμή νὰ ὑπολειφθῇ τό ἤμισυ ὑλικόν ἀνέκδοτον…κεῖται ἀνάμενον καλλίτερας ἡμέρας*», όπως επισήμαινε ο αρθρογράφος της *Εβδομάδος*. *Εβδομάς*, τ. Γ΄ (1884), σ. 122· Βλ. επίσης τη βιβλιοκρισία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου για το έργο του Μάμουκα: Κ.Π., «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, τχ. 83 (1853), σ. 284-288· Για τη ζωή και το έργο του Ανδρέα Μάμουκα βλ. Λ. Καλβοκορέσης, «Ανδρέας Ζανή Μάμουκας», Δ.Ι.Ε.Ε.Ε, τ. ΙΓ΄ (1959), σ. 384-414· Στην πλειοψηφία τους τα έργα των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης γραμμένα είτε ως απομνημόνευμα είτε ως ιστορία του Αγώνα περιέχουν έγγραφα της περιόδου. Ενδεικτικά μονάχα βλ.: Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837. Διηρημένη εις τόμους τρεις*, Αθήνα 1839-1841. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, 4 τόμοι, Λονδίνο 1853-1857· Ιωάννης Θ. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά Υπομνήματα, Ήτοι Διάφορα Έγγραφα Αφορῶντα την Ελληνικήν Επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827*, Αθήνα 1856· Φώτιος Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1858· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 4 τόμοι, Αθήνα 1859-1861 [στο εξής: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*]

[163]Το απόσπασμα ανήκει στον «Λόγο κατά της κλοπής» που εκφώνησε ο Γεώργιος Τερτσέτης το 1855. Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 491.

[164]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 31· Ελένη Λυκούρη - Λαζάρου, *Τα αρχεία στο νεοελληνικό κράτος έως την ίδρυση των Γενικών αρχείων (1821-1914)*, Τροχαλία, Αθήνα 1991, σ. 282.

τον Μάρτιο του 1857, επειδή δεν ήταν πλέον βουλευτές, από τους Δ. Καλλιφρονά και Ανδρέα Λόντο. Μέλη της επιτροπής ήταν και οι γερουσιαστές Ιωάννης Κολοκοτρώνης και Ρήγας Παλαμήδης. Ο τελευταίος μάλιστα εκλέχθηκε πρόεδρος της επιτροπής.[165]Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός πως, ως επί το πλείστον τα πρόσωπα που επιλέχθηκαν από τον πρόεδρο της Βουλής, για να στελεχώσουν την επιτροπή, είτε είχαν συμμετάσχει προσωπικά στην επανάσταση είτε κατάγονταν από οικογένειες που πρωταγωνίστησαν στον αγώνα του 1821.

Η επιτροπή εξέδωσε κάλεσμα προς τους Δημόσιους φορείς, τα μοναστήρια και τους πολίτες για την παραχώρηση εγγράφων της περιόδου που πιθανόν να βρίσκονταν στην κατοχή τους: «*Ἡ Ἐπιτροπὴ πέποιθεν ὅτι ἀποτεινομένη πρὸς τὸν πατριωτισμὸν τῶν Ἑλλήνων περὶ ἔργου, τὸ ὁποῖον θέλει διατηρήσει εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεὰς τὰς νομοθετικὰς καὶ ἄλλας ἐπισήμους πράξεις τῆς ἐνδόξου ἐπαναστάσεώς μας, δὲν ἔχει ἀνάγκην νά ἐκτεθῇ εἰς προτροπάς, ἵνα πείσῃ τοὺς ἔχοντας τοιαῦτα ἔγγραφα ὅτι θέλουσι καταστῇ ἄξιοι τῆς εὐγνωμοσύνης τῆς πατρίδος, παραδίδοντες εἰς τὴν δημοσιότητα τὰ τοιαῦτα μνημεῖα τῆς ἐθνικῆς Ἱστορίας*». Η επίκληση στον πατριωτισμό των πολιτών που θα φρόντιζαν να διασφαλίσουν τη μνήμη της επανάστασης σύμφωνα με την ανακοίνωση της επιτροπής, αλλά και η ανταπόκριση που γνώρισε η συγκεκριμένη έκληση με τη δωρεά σημαντικού αριθμού αρχείων τόσο από φορείς όπως το Ελεγκτικό Συνέδριο, όσο και προσωπικότητες όπως ο Ιωάννης Φιλήμων, ο Σκαρλάτος Σούτσος, ο Ρήγας Παλαμήδης, ο Ηλίας Σταθόπουλος, ο Ιωάννης Κολοκοτρώνης, ο Σταύρος Βλάχος, ο Ιωάννης Ράγκος και οι κυρίες Ταρσίτσα και Τερέζα Ντέκα, αφενός φανερώνουν το ευρύτερο ενδιαφέρον της κοινωνίας για τη σωτηρία των αρχείων του Αγώνα και αφετέρου αποκαλύπτουν πως η διάσωση τους αποτελούσε μια σύμπραξη της εξουσίας και του λαού.[166]

Ο πρώτος τόμος των «*Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας»* εκδόθηκε 1857. Μετά την κυκλοφορία, όμως, του δεύτερου τόμου, το 1862, η σειρά εγκαταλείφθηκε. Η έξωση του βασιλιά Όθωνα και η ταραγμένη πολιτική κατάσταση που ακολούθησε δεν επέτρεψαν την έκδοση των επόμενων τόμων. Χρειάστηκε να περάσουν αρκετές δεκαετίες μέχρι το 1971, οπότε η κυβέρνηση αποφάσισε την επανέκδοση των δυο πρώτων τόμων των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* και τη συνέχιση της εκδοτικής αυτής σειράς.[167]

Παρά την εγκατάλειψη του εκδοτικού εγχειρήματος της Βουλής, το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας για την ανεύρεση και ανάδειξη των ιστορικών εγγράφων της επανάστασης παρέμενε ζωηρό. Όπως επισήμαινε και ο συντάκτης του *Αιώνα*: «*Πρὸ τῆς τελείας καὶ πλήρους δημοσιεύσεως πάντων τῶν ἐγγράφων τούτων, ἀλλὰ μέχρι τοῦ ἐσχάτου καὶ τοῦ ὡς μᾶλλον ἀσημάτου κρινομένου, ἀλλ' ἴσως μεγίστην*

[165]*ΑΕΠ*, τ. Α΄, σ. ς΄-ι΄.

[166]*Στο ίδιο*, σ. η΄-Θ΄· Η έκδοση μάλιστα του πρώτου τόμου των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* προκάλεσε αντιδράσεις και σε τοπικές κοινότητες, εντάσσοντας το ζήτημα της διάσωσης των Αρχείων του 1821 στη Δημόσια Σφαίρα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ύδρας. Η απουσία από τον Α΄ τόμο της εκδοτικής σειράς της Βουλής εγγράφων σχετικών με το νησί προκάλεσε την άμεση αντιδράση των Υδραίων. Με το φόβο μην αγνοηθεί η προσφορά της Ύδρας στην Ελληνική Επανάσταση ζήτησαν από τον Δήμαρχο του νησιού την άμεση αποστολή εγγράφων της περιόδου με σκοπό να συμπεριληφθούν στους επόμενους τόμους των Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Ελένη Λυκούρη - Λαζάρου, *ό.π.,* σ. 199.

[167]Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 212.

ἐνέχοντος ἔννοιαν, ἡ Ἱστορία ἡ ἀληθὴς τοῦ μεγάλου ἀγῶνος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γραφῇ».[168] Πάρα τις δυσκολίες ανεύρεσης και διάσωσης του αρχειακού υλικού της περιόδου, τη συγκεκριμένη προσπάθεια ανέλαβαν οι Σύλλογοι και οι Εταιρείες.[169]

Στην κατεύθυνση αυτή δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός πως την πρώτη έκθεση ιστορικών κειμηλίων και Αρχείων του Αγώνα το 1884 δεν τη διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο ή κάποιος άλλος κρατικός φορέας, αλλά υπήρξε αποτέλεσμα της σύμπραξης του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.[170] Για την πραγματοποίηση του εγχειρήματος συστάθηκαν από μέλη των προαναφερθέντων σωματείων δυο ειδικές επιτροπές («εφορευτική» και «διακοσμητική»). Πρόεδρος των επιτροπών διετέλεσε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η έκθεση φιλοξενήθηκε στη μεγάλη αίθουσα Πολυτεχνείου και διήρκησε δεκατέσσερις ημέρες. Τα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν ανήμερα της εθνικής επετείου, παρουσία του βασιλικού ζεύγους και άλλων επίσημων αξιωματούχων. Η έκθεση διακρινόταν σε τέσσερα ξεχωριστά τμήματα: α. έργα ζωγραφικής και γλυπτικής, β. όπλα, γ. χειρόγραφα και έντυπα και δ. διάφορα αντικείμενα. Ο αριθμός των εκθεμάτων ξεπερνούσε τα 1500, ενώ οι επισκέπτες ανήρθαν περίπου σε 23.500.[171]

Επιπροσθέτως, σημαντικά αρχειακά τεκμήρια δημοσιεύθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα στα επίσημα έντυπα των Συλλόγων αλλά και γενικότερα στον περιοδικό τύπο της εποχής. Ανέκδοτες επιστολές αγωνιστών και σημαντικές

---

[168] *Αιών* (αρ. φύλλου 4.436), 31 Μαρτίου 1884. Στις μέρες μας, παραμονές της επετείου των 200 ετών από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης το ζήτημα των αρχείων του 1821 απασχολεί ακόμα τους ιστορικούς της περιόδου. Όχι για την ανάγκη αναζήτησης και διάσωσής τους όπως τον 19ο αιώνα, αλλά για την ελλιπή διερεύνηση ενός σημαντικού μέρους των αρχείων της περιόδου. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821», *Τα Ιστορικά*, τχ. 69 (2019), σ. 12-14.

[169] Στις δυσκολίες ανεύρεσης και διάσωσης των αρχείων της Ελληνικής Επανάστασης συγκαταλέγεται η διασπορά του υλικού σε διάφορες υπηρεσίες ή ιδιωτικές συλλογές, καθώς επίσης και η καταστροφή πολλών αρχείων. Ενδεικτικό είναι το γεγονός της πώλησης σημαντικού αρχειακού υλικού της περιόδου από το Ελεγκτικό Συνέδριο το 1893. Το ογκώδες αρχείο μεταπωλήθηκε σε καταστηματάρχες της πρωτεύουσας που χρησιμοποιούσαν τα έγγραφα του 1821 ως χαρτί περιτυλίγματος. Μέρος του αρχείου διασώθηκε εξαιτίας της προσωπικής φροντίδας του Γιάννη Βλαχογιάννη. Μιχάλης Σταφυλάς, «Ο αγώνας του Βλαχογιάννη για τη διάσωση των αρχείων του '21», *Γιάννης Βλαχογιάννης : Α' συμπόσιο Ναυπακτιακής λογοτεχνίας*, Ναύπακτος 18-19-20 Νοεμβρίου 1994, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1995, σ. 136-138.

[170] *Έκθεσις μνημείων του Ιερού Αγώνος. Τη επιμελεία του Φιλολογικού Συλλόγου "Παρνασσού" και της Ιστορικής και Εθνολογική Εταιρίας της Ελλάδος,* Κατάλογος, Αθήνα 1884.

[171] Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884)», *ό.π.*, σ. 273-287. Βλ επίσης Αικατερίνη Δερμιτζάκη, *Το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος: ίδρυση, συλλεκτική πολιτική και άλλες δράσεις (1882-1926)*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011, σ. 191-196. Η αργοπορημένη διοργάνωση μιας τέτοιας έκθεσης αλλά και το αντίτιμο του εισιτηρίου σχολιάζονται σατυρικά από τον Γεώργιο Σουρή: «*Ἰδέτε καὶ τὰ ὅπλα σας 'στὴν Ἔκθεσὶν μας πέρα, ποῦ τόσο χρόνο τἄτρωγε κρυμμένα ἡ σκουριά! ἀλλὰ κι' αὐτοῦ ἡ εἴσοδος δὲν μένει ἐλευθέρα, κι' ἀνάγκη νὰ πληρώσουμε τὸ θέαμα βαρειά*». *Ασμοδαιός* (αρ. φύλλου 267), 25 Μαρτίου 1884. Η έκθεση του 1884 επικρίθηκε επίσης ως μια «θεατρική» ανάμνηση του Αγώνα του 1821, αντί της τιμής των εναπομεινάντων αγωνιστών. Στην κατεύθυνση αυτή ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Εμμανουήλ Βροήλη: «*Οἱ πολλοὶ τῶν κατοίκων τοῦ ἄστεως συνέρρεον εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον, ἵνα ἴδωσι τὴν ἔκθεσιν τῶν κειμηλίων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, ἅτινα ἡ ἐπιτροπὴ ἔκρινε φρόνιμον νὰ τιμήσῃ θεατρικῶς. Ἀλλ' οἱ ὀλίγοι προσήρχοντο εἰς τὸν ἔνδοξον ἐν τῇ πτωχείᾳ αὐτοῦ οἶκον τοῦ γέροντος πυρπολητοῦ, ὡς οἱ εὐσεβεῖς χριστιανοὶ εἰς τὸν ναόν, διότι ναὸς εἶναι ὁ πενιχρὸς ἐκεῖνος οἶκος, ὅστις τοιαύτην ἐγκλείει πολύτιμον ὕπαρξιν. Τίνος καρδία δὲν αἰσθάνεται τοὺς ἁγίους ἐκείνους καὶ ἱεροὺς παλμοὺς, ὅταν πρὸ τῶν ὀμμάτων αὐτοῦ εἶναι ἐκτεθειμένα, οὐχὶ πλέον τὰ τριμπόνια καὶ τὰ κανόνια, τὰ σπαθιὰ καὶ τὰ ἄλλα τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος κειμήλια, ἀλλ' αὐτὴ αὕτη ἡ πολύτιμος ὕπαρξις...;*». Εμμ. Βροήλης, «Ο πρώτος πυρπολητής του 1821. Ιωάννης Γ. Θεοφιλόπουλος ή Καραβόγιαννος», *Εθνικόν Πνεύμα* (αρ. φύλλου 73), 28 Μαρτίου 1884.

αποφάσεις της Προσωρινής Διοικήσης πρωτοεκδόθηκαν στις σελίδες περιοδικών όπως *η Πανδώρα, ο Παρνασσός, το Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τα Παναθήναια ή ο Νέος Ελληνομνήμονας*.[172] Ενδεικτική είναι η συστηματική έκδοση ανέκδοτων εγγράφων της Προσωρινής Διοίκησης, υπογραφών αγωνιστών και σφραγίδων περιφερειακών οργάνων της περιόδου, που δημοσίευε συστηματικά η *Εστία* με τη συνοδεία σύντομων επεξηγηματικών κειμένων.[173] Ανέκδοτα έγγραφα της Ελληνικής Επανάστασης εντοπίζει ο ερευνητής και σε εφημερίδες του 19ου αιώνα. Η συχνότητα, όμως, τέτοιων δημοσιεύσεων φαίνεται να είναι σπανιότερη στον ημερήσιο τύπο. Ο Ν. Πέτρης, που δημοσιεύει στη Νέα Εφημερίδα των Αθηνών «*Συνυποσχετικόν οπλαρχηγών και στρατηγών της Στερεάς Ελλάδας*», τονίζει πως «*μετὰ χαρᾶς ἀναγνοὺς ἐν ἐφημερίσι τῶν Ἀθηνῶν δεδημοσιευμένα ἔγγραφα τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν ἀγῶνος*».[174]

Στην προσπάθεια διάσωσης και ανάδειξης της αρχειακής κληρονομιάς της ελληνικής επανάστασης κομβική υπήρξε η συμβολή του Γιάννη Βλαχογιάννη. Ο τελευταίος, όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Δημητρόπουλος, προσωποποιεί με τον καλύτερο τρόπο τη σχέση του νέου ελληνισμού με το 1821.[175] Οι εργώδεις προσπάθειες που κατέβαλε για την αναζήτηση των εγγράφων της περιόδου σε παντοπωλεία, αποθήκες και κάθε λογής μαγαζιά είχαν ως αποτέλεσμα τη διάσωση σημαντικών αρχειακών τεκμηρίων, όπως για παράδειγμα το αρχείο του Δημήτρη Χρηστίδη. Στις αναζητήσεις του αυτές, εντόπισε ακόμα μέρος του Αρχείου του Αγώνα που το Ελεγκτικό Συνέδριο είχε δημοπρατήσει ως άχρηστα χαρτιά σε εμπόρους. Κατόρθωσε τότε να εξαγοράσει ορισμένα έγγραφα, διαλέγοντας τα σημαντικότερα.[176] Μέσα από αυτές του τις προσπάθειες ο Βλαχογιάννης αναδείχθηκε στον πατριώτη που αγωνίστηκε για τη μνήμη του 1821. Η συμβολή του, όμως, δεν σταματά στην αναζήτηση των εγγράφων, αλλά σημαντικός κρίνεται ο ρόλος του στην ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους στα οποία διετέλεσε πρώτος διευθυντής και παραχώρησε τη πλούσια συλλογή του.[177]

---

[172]Η συστηματική επανέκδοση εγγράφων που δημοσιεύθηκαν αρχικά στον περιοδικό τύπο της εποχής, χρίζει διεξοδικότερης έρευνας. Για παράδειγμα η επιστολή που έστειλε ο Οδυσσέας Ανδρούτσος την άνοιξη του 1821 προς τους Γαλαξιδιώτες, με την οποία τους καλούσε να επαναστατήσουν, δημοσιεύτηκε αρχικά στην *Πανδώρα* το 1864. Ανώνυμος, «Επιστολαι ανεκδότοι», *Πανδώρα,* τχ. 348 (1864), σ. 288-290· Η ίδια επιστολή ή μέρος αυτής αναδημοσιεύτηκε αργότερα σε αρκετά έργα. Ενδεικτικά μόνο βλ.: Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως διαπρεψάντων ανδρών,* τ. Η΄, Αθήνα 1876, σ. 131-132· Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος, *Οδυσσέας Ανδρούτσος Ιστορική πραγματεία, αναγωνσθείσα εν τω Φιλολογικω Συλλόγω Παρνασσώ,* Αθήνα 1873, σ. 52-53· Οδυσσέας Ανδρούτσος, «Επιστολή του Οδυσσέως Ανδρούτσου», *Εστία,* τχ. 68 (1877), σ. 253· Κ.(επιμ.), «Ανέκδοτοι επιστολαί Οδυσσέως Ανδρούτσου», *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 3 (1888), σ. 42-43· Μπάμπης Άννινος, «Απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου», *Αρμονία,* τχ. 10 - 12 (1900) και 1 - 3 (1901) · Οδυσσέας Ανδρούτσος, «Μια επιστολή του Οδυσσέα Ανδρούτσου», *Μπουκέτο*, τχ. 32 (1924), σ. 507· Οδυσσέας Ανδρούτσος, «Ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος προς τους Γαλαξιδιώτες», *Μπουκέτο*, τχ. 175 (1927), σ. 735· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ἥλιου»*, λήμμα «Ανδρούτσος» (Γ.Α.Τ., τ. Β΄, 1948)· Δημήτρης Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του ΄21,* τ.Α΄, Μέλισσα, Αθήνα 1971,σ. 39-40· Έφη Αλτάνη (επιμ.), *Άπαντα για τον Οδυσσέα Ανδρούτσο*, τ. Α΄, Αθήνα 2005, σ. 66.

[173]Ενδεικτικά μόνο βλ.: «Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αθανασίου Διάκου», *Εστία,* τχ. 98 (1877), σ. 1· «Σφραγίς του υγειοαστυνολιμεναρχείου Πάτμου επί επαναστάσεως», *Εστία*, τχ. 161 (1879), σ. 1.

[174]*Νέας Εφημερίς* (αρ. φύλλου 110), 19 Απριλίου 1884.

[175]Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821», *ό.π.*, σ. 5-6.

[176]Μιχάλης Σταφυλάς, «Ο αγώνας του Βλαχογιάννη για τη διάσωση των αρχείων του '21», *ό.π.*, σ. 136-138.

[177]Η συζήτηση για την αγορά της πλούσιας Συλλογής Βλαχογιάννη από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους το 1919 προκάλεσε πολιτικές αντιδράσεις. Η εικόνα του πατριώτη συλλέκτη κλονίσθηκε από τους πολιτικούς του αντιπάλους που ισχυρίζονταν πως κατάλαβε τη θέση του διευθυντού στα ΓΑΚ χωρίς να έχει λάβει το πτυχίο από τη Φιλοσοφική Σχολή που είχε φοιτήσει. Επίσης, η κριτική εστίασε και στην παράνομη κατοχή δημόσιων εγγράφων τα οποία ο ίδιος επεδίωκε να πουλήσει στην υπηρεσία που εργαζόταν για προσωπικό όφελος.

Στην πλειοψηφία τους τα πρόσωπα που καταπιάστηκαν με τη διάσωση και ανάδειξη των αρχείων της ελληνικής επανάστασης μέσα από τη συμμετοχή τους σε Συλλόγους και Εταιρείες υπηρετούσαν σε κάποια κρατική θέση. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο οποίος επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για τη διάσωση αρχειακών πηγών. Υπήρξε μεταξύ άλλων ιδρυτικό μέλος του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος και εκδότης του περιοδικού *Νέος Ελληνομνήμων*. Παράλληλα, υπήρξε καθηγητής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ διετέλεσε και Γενικός Επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων στο Υπουργείο Παιδείας.[178] Το διάστημα της θητείας του στο υπουργείο ο Λάμπρος απέστειλε εγκύκλιο προς τους Νομάρχες της χώρας ζητώντας κάποια παλαιότερα έγγραφα. Η απάντηση που έλαβε από τον Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ο οποίος απορούσε πώς το Υπουργείο δε γνώριζε ότι τα παλαιά έγγραφα δίνονταν στα παντοπωλεία για το περιτύλιγμα ψαριών και καπνού, παρουσιάζει με τρόπο γλαφυρό την τύχη των ιστορικών αρχείων της χώρας.[179] Ως εκ τούτου η δράση των λογίων που συμμετείχαν στους Συλλόγους και τις Εταιρείες δεν υπήρξε ανταγωνιστική ως προς το κράτος αλλά συμπληρωματική. Έχοντας αντίληψη της κατάστασης φρόντισαν να καλύψουν ένα κενό. Θα μπορούσαμε έτσι να ισχυριστούμε πως πρόκειται για μια σύμπραξη των κρατικών θεσμών με τη κοινωνία των πολιτών.

Η συμπληρωματική αυτή δράση των σωματείων δεν εξαντλείται στη διάσωση και ανάδειξη των αρχείων, τουλάχιστον όσον αφορά την ανάμνηση της επανάστασης. Οι επετειακές ομιλίες που εκφωνούνταν κάθε χρόνο στις αίθουσες των συλλόγων από διακεκριμένους διανοουμένους της εποχής και συχνά εκδίδονταν και σε φυλλάδια ή στο τύπο της περιόδου, η σχετική με την επανάσταση αρθρογραφία που εντοπίζεται στα περιοδικά έντυπα που εκδίδουν, όπως και οι έρανοι που πραγματοποιούν για την κατασκευή μνημείων ηρώων του Αγώνα του 1821, αποτελούν παράλληλες δράσεις με στόχο τη διασφάλιση της μνήμης της επανάστασης.

Όπως προαναφέρθηκε κατά την περίοδο του β΄ μισού του 19ου αιώνα που η γενιά των αγωνιστών αραιώνει και τα παλαιά πάθη εκτονώνονται, η Ελληνική Επανάσταση απασχολεί τη Δημόσια Σφαίρα χωρίς όμως να αμφισβητείται η διαχείριση της μνήμης της από την εξουσία. Η κοινωνία των πολιτών, μέσω των Συλλόγων, του Τύπου, του Θεάτρου λειτουργεί παράλληλα και συμπληρωματικά με το κράτος ως προς τη διαχείριση της μνήμης της Ελληνικής Επανάστασης. Για τον λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαία και η παρουσίαση της κρατικής διαχείρισης της μνήμης του Αγώνα στο παρόν κεφάλαιο, καθώς τα όρια μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών συχνά είναι δυσδιάκριτα. Τα ίδια πρόσωπα υπηρετούν σε κρατικά αξιώματα

Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821»,*ό.π.*, σ.8-9· Για τη ζωή και τη δράση του Γιάννη Βλαχογιάννη βλ. επίσης: αφιέρωμα στον Γιάννη Βλαχογιάννη του περιοδικού *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 144 (1954)·Πρακτικά *Α' συμπόσιου Ναυπακτιακής λογοτεχνίας: Γιάννης Βλαχογιάννης*, Ναύπακτος 18-19-20 Νοεμβρίου 1994, περιοδικό *Ναυπτιακά, τ. Ζ΄*,Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1995.

[178]Για τον Σπυρίδωνα Λάμπρο βλ. γενικά όπου και πλουσιότερη βιβλιογραφία: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης, *ό.π.,* σ. 219-316· Effi Gazi, «*Scientific» National History. The Greek Case in Comparative Perspective (1850 - 1920),* Frankfurt am Main 2000.

[179]Σπυρίδων Λάμπρος, «Άναγκη ιδρύσεως κεντρικού ελληνικού ιστορικού αρχείου», *Νέος Ελληνομνήμων,* τ. 11ος (1914) σ. 147.

και παράλληλα δραστηριοποιούνται σε Συλλόγους και Εταιρείες. Οι παράλληλες αυτές ιδιότητες συγχέουν τους ρόλους των προσωπικοτήτων που ακόμα και όταν δεν δρουν στο πλαίσιο των κρατικών θεσμών που υπηρετούν, επιχειρούν να καλύψουν αρμοδιότητες του κράτους.

Κεφάλαιο Γ΄

Η έντυπη Δημόσια Σφαίρα και η Επανάσταση του 1821

«*Η ιστορία δεν είναι ούτε αρχέγονη μνήμη ούτε συλλογικές παραδόσεις. Είναι αυτό που μαθαίνουν οι άνθρωποι από τους ιεροκήρυκες, τους δασκάλους, τους συγγραφείς των βιβλίων της ιστορίας, τους αρθρογράφους και τους τηλεοπτικούς σχολιαστές*»

Eric Hobsbawm, *Για την Ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ.22

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα ασκείται έντονη κριτική αναφορικά με την ατελή γνώση της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης και την έλλειψη ενδιαφέροντος για αυτήν. Ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Παύλου Καλλιγά το 1858: «*Τά τῆς ἐπαναστάσεως διαμένουν κτῆμα μόνων τῶν μεμυημένων, τῶν ὁποίων δυστυχῶς ὁσημέραι ἡ φάλαγξ γίνεται ἀραιοτέρα*».[180] Είκοσι χρόνια αργότερα στο περιοδικό του Φιλολογικού Συλλόγου *Βύρων*, ο Γ.Π. Χαλκιόπουλος υπογράμμιζε στη λογοδοσία του πως «*Ἡ Ἑλλάς ἐλησμόνησε τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τῶν τέκνων της, τὸν ἡρωισμόν, τὴν αὐταπάρνησιν, τὴν θυσίαν ἐκάλυψε ἡ ἀναισθησία καὶ ἡ ἀγνωμοσύνη*».[181] Στο ίδιο κλίμα κινείται και η άποψη του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Ο «όρκος των Φιλικών ξεχάστηκε» τόνιζε ο επτανήσιος ποιητής στο συνοδευτικό κείμενο του Διθυράμβου που συνέθεσε για τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Πατριάρχη Γρηγόριου Ε΄.[182]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι η διατυπωμένη αυτή δυσαρέσκεια συνοδεύεται το ίδιο διάστημα από μια αξιόλογη παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση. Εκδίδονται Απομνημονεύματα αγωνιστών, ιστορίες του Αγώνα, βιογραφίες ηρώων, μεταφράσεις ξενόγλωσσων ιστοριών, ευρύτερα ιστοριογραφικά έργα που εξετάζουν και την περίοδο της επανάστασης του 1821, πανηγυρικοί και επικήδειοι λόγοι, ποιητικά, λογοτεχνικά και θεατρικά έργα, καθώς και αρχειακές συλλογές. Η ποικιλία των αφηγηματικών ειδών γύρω από την επανάσταση αποτελεί ένδειξη της ένταξής της «στον αμφίσημο χώρο του Μύθου αλλά και της ιστορίας».[183]

---

[180]Παύλος Καλλιγάς, «Ιστοριογραφικαί σκέψεις», *Πανδώρα*, τχ. 206 (1858), σ. 322. Την αναγκαιότητα για τη συγγραφή μιας «αντικειμενικής» ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης με πρότυπο το έργο του Ερρίκου Θίερσου θα εκφράσει ο Παύλος Καλλίγας και νωρίτερα σε ένα από τα πρώτα δοκίμια του, το 1842, με τίτλο «Η εξάντλησις των κομμάτων, ήτοι Τα ηθικά γεγονότα της κοινωνίας μας». Marie-Paule Masson- Vincourt, *Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009, σ. 268.

[181]Γ. Π. Χαλκιόπουλου, «Αποσπάσματα εκ της ανεκδότου λογοδοσίας των κατά την Α΄ περίοδον της επί των εθνικών αναμνήσεων επιτροπής πεπραγμένων», *Βύρων*, τ. Γ΄, (1878), σ. 385.

[182]*«Ἀλλὰ μετά τήν κατάρτισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου (κριμμασιν οἷς οἶδε Κύριος!) ἡ ψυχὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ἄν ἤθελε ἀπροσδόκητως ἀπολιθωθῇ, ἔμεινεν ἀδρανης. Ὁ ὅρκος τῶν Φιλικῶν ἐλησμονήθη καὶ κατ΄ὀλίγον ἐσβέσθη ἡ ἐκτοῦ μαρτυρίου τοῦ Πατριάρχου προκύψασα ἐντύπωσις καὶ ὁ ἐξαύτῆς γεννηθείς ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ Ἔθνους πόθος αἰωνίας ἐκδικήσεως».* Κλ. Παράσχου (επιμ.), *Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Αετός, Αθήνα 1954, σ. 41-46. Για τον διθύραμβο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη για τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, αλλά και τον ρόλο της ποίησης στην εθνική ιδεολογία βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα, ό.π.*.

[183]Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Μια περιδιάβαση στα ρομαντικά χρόνια: 1830-1880», στο Αντώνης Μωυσίδης - Σπύρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 184.

Αντίστοιχη φαίνεται πως ήταν και η παραγωγή σχετικών άρθρων που δημοσιεύθηκαν στον περιοδικό τύπο της εποχής.

Με αφετηρία τα παραπάνω στο παρόν κεφάλαιο εξετάζεται η παρουσία της Ελληνικής Επανάστασης στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα του 19ου αιώνα. Ως «έντυπη» Δημόσια Σφαίρα ορίζουμε την εκδοτική παραγωγή και τον τύπο. Σε αντίθεση με τις συζητήσεις των αγωνιστών π.χ. στα καφενεία της πρωτεύουσας ή τις ερωτήσεις που πιθανόν να ακολουθούσαν τους σχετικούς με την επανάσταση εκφωνηθέντες λόγους στις αίθουσες των συλλόγων και των εταιρειών, που λόγω ακριβώς της προφορικότητάς τους δε διασώθηκαν, τα διαφόρων ειδών έντυπα προσφέρουν τη δυνατότητα διερεύνησης των ποικίλων προσλήψεων της Ελληνικής Επανάστασης στη Δημόσια Σφαίρα του 19ου αιώνα.[184]

Συγκεκριμένα, εξετάζονται η βιβλιογραφική παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση και οι σχετικές αναφορές που εντοπίζονται στον περιοδικό τύπο της περιόδου και τα ημερολόγια. Ο περιοδικός Τύπος λειτουργεί συμπληρωματικά προς τις εκδόσεις βιβλίων και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις διεργασίες μετάπλασης της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης, καθώς λειτούργησε ως επιταχυντής ιδεών, αντιλήψεων και παραστάσεων για το έθνος και την ιστορία του στο πεδίο της Δημόσιας Σφαίρας αλλά και ως κατεξοχήν μηχανισμός παραγωγής δημόσιας ιστορίας.

[184]Για τα καφενεία που σύχναζαν οι αγωνιστές της επανάστασης στην Αθήνα βλ. ενδεικτικά Artemis Skoulmbourdi, *ό.π.,* σ. 40-42· Βλ. επίσης παραπάνω σ. 36-37.

Γ.1. Η βιβλιογραφική παραγωγή

Η παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση δεν ξεκινά μετά την ολοκλήρωσή της. Ήδη κατά τη διάρκειά της εκδίδεται στο εξωτερικό ένας σημαντικός αριθμός βιβλίων σχετικών ή εμπνευσμένων από αυτήν. Από τα μέχρι τώρα δεδομένα έχουν καταγράφει πάνω από 160 ξενόγλωσσα έργα που κυκλοφόρησαν την περίοδο 1821-1829, όταν ο αντίστοιχος αριθμός των ελληνικών μόλις που ξεπερνά τα 50 για την ίδια χρονική περίοδο, εκ των οποίων τα περισσότερα εκδόθηκαν επίσης στο εξωτερικό.[185] Οι πρώτοι αυτοί ξένοι συγγραφείς, αναζητώντας τα αίτια που οδήγησαν στον Αγώνα ύστερα από τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, καταπιάστηκαν και με τα προεπαναστατικά χρόνια δημιουργώντας σταδιακά τις πρώτες συνθέσεις νεοελληνικής ιστορίας.[186]

Στην εγχώρια παραγωγή έργα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση κυκλοφορούν από τα πρώτα μόλις χρόνια της ανεξαρτησίας και συνεχίζουν να εκδίδονται καθ΄όλη τη διάρκεια του αιώνα. Συγκεκριμένα, την περίοδο 1831-1920 εντοπίζονται, ανεξαρτήτως είδους, πάνω από 1170 σχετικά έργα.[187] Για την αποφυγή μιας πλασματικής εκδοτικής εικόνας κρίνεται απαραίτητη η αφαίρεση των επανεκδόσεων που εντοπίζονται στις βιβλιογραφίες. Για παράδειγμα η *Σύνοψις περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου που εκδόθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο, αποκλειστικά για τη διδασκαλία του Αγώνα του 1821, γνώρισε τουλάχιστον δέκα επανεκδόσεις στη διάρκεια του 19ου αιώνα.[188] Για τον ίδιο λόγο, θεωρήθηκε αναγκαίο τα πολύτομα έργα, που καταγράφονται στις βιβλιογραφίες ξεχωριστά, ανάλογα με το έτος κυκλοφορίας του κάθε τόμου, να καταμετρηθούν ως ένα.[189] Έτσι, για παράδειγμα το *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως*

---

[185]Για μια πρώτη καταγραφή των ξενόγλωσσων έργων που κυκλοφόρησαν την περίοδο 1821-1829 βλ. Κυριακή Μαμώνη, «Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821-1829) περί τον Αγώνα. Βιβλιογραφικαί αναλύσεις», *Μνημοσύνη*, τ. Γ΄ (1970-1971), σ. 425-512. Η Λουκία Δρούλια που αναζήτησε τα φιλελληνικά έργα που εμπνεύστηκαν από την Ελληνική Επανάσταση την περίοδο 1821-1833 κατέγραψε συνολικά 2085.Loukia Droulia, *Philhllénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833. Répertoire bibliographique*. Athènes 1974.

[186]Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, *ό.π.,* σ. 20-21.

[187]Ως προς την αναζήτηση της βιβλιογραφικής παραγωγής έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση πολύτιμες υπήρξαν οι εργασίες του Φίλιππου Ηλιού και των συνεργατών του.Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία και φυλλάδια*, τ. Α΄, 1801 -1818, Βιβλιολογικό εργαστήρι - ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997· Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864 - 1900: Συνοπτική αναγραφή*, 3 τόμοι, ΕΛΙΑ - Βιβλιογραφικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2006·Πόπη Πολέμη, *Φίλιππου Ηλιού Κατάλοιπα: Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια* (1819-1832), τ. Β΄, ΕΛΙΑ - Βιβλιογραφικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2011· Πόπη Πολέμη, Ειρήνη Ριζάκη, Αναστασία Μυλωνοπούλου(επιμ.), *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία και φυλλάδια*, τ. Γ΄, 1833 -1844, ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ, Αθήνα 2016· Παράλληλα με αυτές η βιβλιογραφία της Ελληνικής Επανάστασης του Σώζωνα Θωμόπουλου, η μοναδική ειδική βιβλιογραφία για το θέμα, αποτέλεσε ένα ακόμη βοήθημα για την αναζήτηση των σχετικών έργων που εκδόθηκαν την περίοδο 1831-1920. Σώζων Θωμόπουλος, *Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως του '21. Αυτοτελή έργα 1821-1986*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1987· Βλ. επίσης τη βελτιωμένη και εμπλουτισμένη έκδοση: Σώζων Θωμόπουλος, *Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως του '21. Αυτοτελή έργα 1821-1988 (Προσθήκες στην έκδοση του 1987). Μετά παραρτήματος δημοσιευμάτων περιοδικού τύπου (1835-1988)*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1991· Ας σημειωθεί πως το αίτημα για τη συγγραφή μιας θεματικής βιβλιογραφίας για την Ελληνική Επανάσταση εκφράστηκε προς την Επιτροπή του εορτασμού της εκατονταετηρίδας ήδη από το 1921. Γεώργιος Χαριτάκης, *Η εκατονταετηρίς της επαναστάσεως,* Αθήνα 1921, σ. 42-43.

[188]Βλ. υποσημείωση αρ. 146.

[189]Διευκρινίζεται πως σε αντίθεση με τις ανάγκες μιας βιβλιογραφίας που η καταγραφή των διαφορετικών τόμων ή των επανεκδόσεων κρίνεται αναγκαία, καθώς όπως παρατηρεί ο Φίλιππος Ηλιού αποτελούν «*έναν καλό δείκτη των διαδικασιών της κοινωνικής και ιδεολογικής αναπαραγωγής*», στην παρούσα εργασία καταγράφεται κάθε μοναδικό έργο σχετικό με την Ελληνική Επανάσταση, ανεξαρτήτως είδους και έκτασης, χωρίς να προσμετρούνται

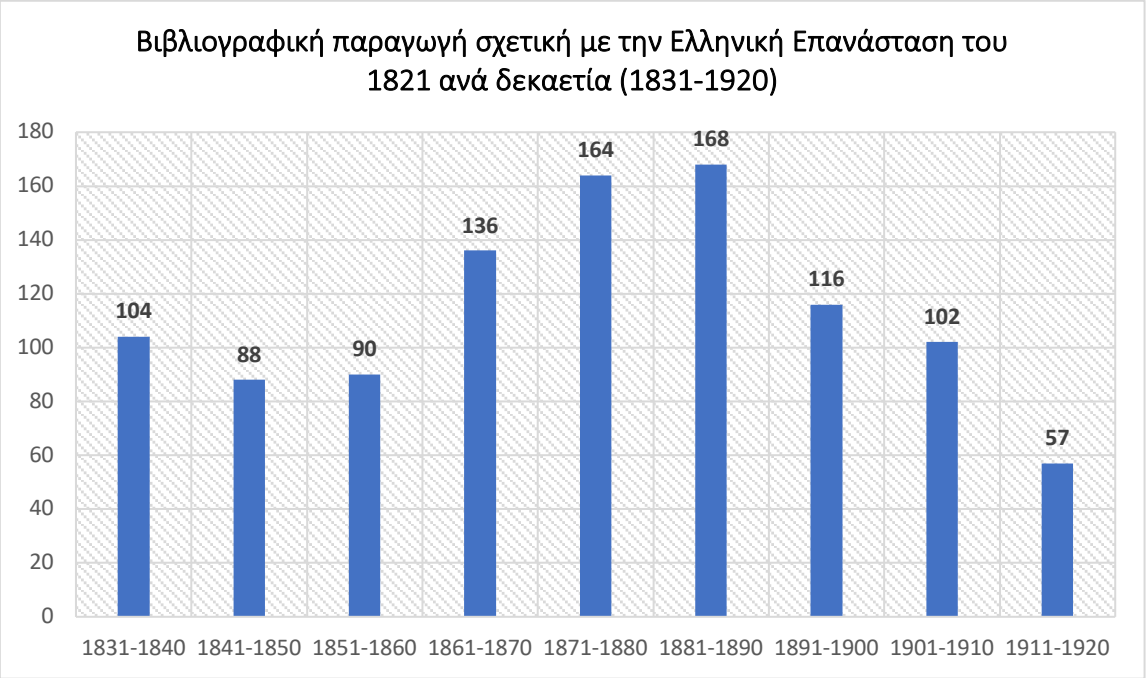
που εξέδωσε σε τέσσερεις τόμους ο Ιωάννης Φιλήμων το διάστημα 1859-1861 προσμετράται ως ένα και ως έτος έκδοσης επιλέγεται το έτος κυκλοφορίας του πρώτου τόμου, δηλαδή το 1859.[190] Μετά τις παραπάνω επεξεργασίες το πλήθος των έργων που αντλούν τη θεματική τους από την Ελληνική Επανάσταση για το υπό εξέταση διάστημα μειώνεται σε 1025. Έτσι, προκύπτει ένα υπόλοιπο 145 τίτλων που αποτελούν επανεκδόσεις προγενέστερων έργων ή συμπληρώνουν σειρές πολύτομων μελετών.

Βιβλιογραφική παραγωγή σχετική με την Ελληνική Επανάσταση (1831-1920)	
Συνολικός αριθμός έργων	Έργα χωρίς να υπολογίζονται επανεκδόσεις και πολύτομα
1170	1025

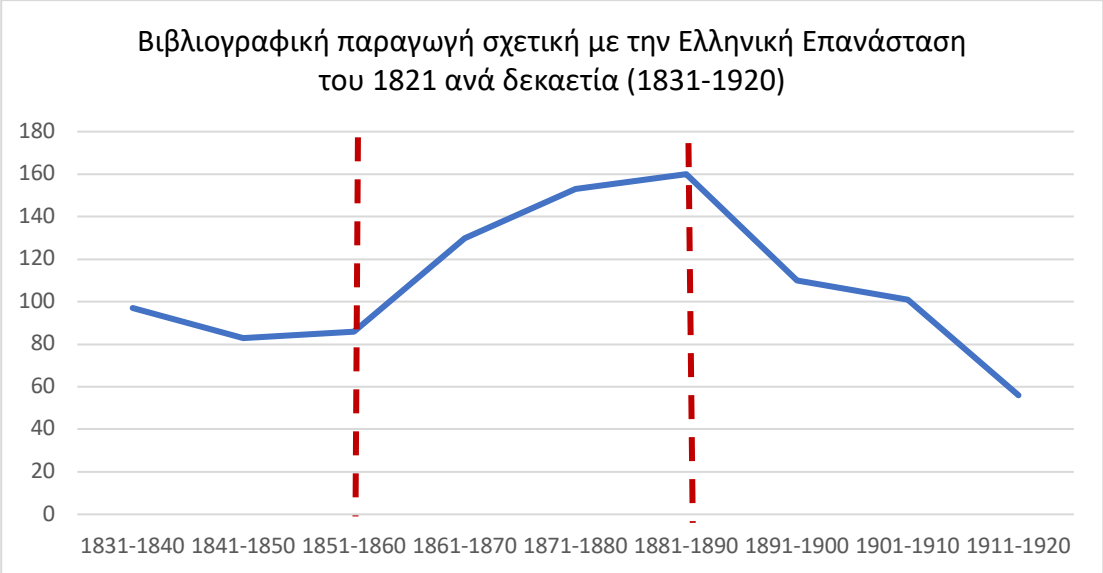
Πώς όμως διασπείρονται τα έργα αυτά μέσα στο χρονικό διάστημα 1831-1920; Η ανάλυση της εκδοτικής δραστηριότητας των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση βιβλίων και φυλλαδίων ανά δεκαετία έχει ενδιαφέρον. Αρχικά, γίνεται αντιληπτό πως υπάρχει μια συνεχής κυκλοφορία με κάποιες αυξομειώσεις. Επίσης, παρατηρούμε πως ανεξαρτήτως των αυξομειώσεων αυτών σε κάθε δεκαετία εκδίδονται τουλάχιστον 50 έργα. Το διάστημα 1861-1890 φαίνεται πως η παραγωγή αυξάνεται σημαντικά. Χαρακτηριστικά, τη δεκαετία 1881-1890 οι εκδόσεις διπλασιάζονται σε σχέση με τις αντίστοιχες της δεκαετίας 1841-1850.

οι τόμοι ή τυχών επανεκδόσεις του. Σκοπός της μεθόδου αυτής είναι η αποφυγή εξαγωγής λανθασμένων ποσοτικών δεδομένων στις αναλύσεις που θα πραγματοποιηθούν. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία και φυλλάδια*, τ. Α΄, *ό.π., σ.* ια΄.

[190]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α΄-Δ΄, Αθήνα 1859-1861.

Γράφημα 1: Η βιβλιογραφική παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 ανά δεκαετία για την περίοδο 1831-1920. Παρατηρούμε πως ο μέγιστος αριθμός ανέρχεται σε 168 τίτλους τη δεκαετία 1881-1890. Επιπροσθέτως, ανεξαρτήτως των αυξομειώσεων ανάμεσα στην παραγωγή της κάθε δεκαετίας ο αριθμός των σχετικών έργων δεν πέφτει κάτω από 50.

Γράφημα 2: Κυλιόμενος μέσος όρος βιβλιογραφικής παραγωγής έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 ανά δεκαετία για την περίοδο 1831-1920. Στο γράφημα αποτυπώνονται οι αυξομειώσεις της κυκλοφορίας των έργων. Με διακεκομμένη γραμμή χωρίζονται τρεις εκδοτικές περίοδοι. Η πρώτη καλύπτει χρονικά το διάστημα 1831-1860, κατά την οποία η έκδοση είναι σταθερή, αλλά σε επίπεδο κάτω των 100 τίτλων ανά δεκαετία. Η δεύτερη από το 1861-1890 χαρακτηρίζεται από μια σημαντική αύξηση της παραγωγής σχετικών έργων που φθάνει μάλιστα στο μέγιστο επίπεδο των 160 τίτλων. Η τρίτη περίοδος περιλαμβάνει τα έτη 1891-1920. Το διάστημα αυτό παρατηρούμε αισθητή πτώση των εκδιδόμενων έργων, τη δεκαετία μάλιστα 1911-1920 η παραγωγή πέφτει σε ποσοστά χαμηλότερα από αυτά της πρώτης δεκαετίας του ελεύθερου εθνικού κράτους.

Από την εξέταση της εκδοτικής παραγωγής έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 ανά δεκαετίες προκύπτουν τρεις τάσεις που φαίνεται να συγκροτούν τρεις διαφορετικές «εκδοτικές» περιόδους. Μια πρώτη, ας οριστεί καλύτερα από το 1831 έως το 1860 που παρατηρείται μια σταθερή εκδοτική δραστηριότητα, μια δεύτερη από το 1861 έως το 1890 που προκαλείται έκρηξη στην κυκλοφορία έργων για την επανάσταση και μια τρίτη από το 1891 έως το 1920 που συντελείται αισθητή πτώση της κυκλοφορίας. Μάλιστα, τη δεκαετία 1911-1920 η κυκλοφορία θα πέσει κάτω από το ποσοστό των πρώτων δεκαετιών ξεπερνώντας όμως και πάλι τους 50 τίτλους. Η εικόνα αυτή συνάδει σε γενικές γραμμές και με τα δεδομένα που έχουν συλλεχθεί για τον περιοδικό τύπο της εποχής, όπως θα φανεί παρακάτω.

Τα αίτια της αύξησης της εκδοτικής παραγωγής στο β΄ μισό του 19ου αιώνα, όπως και της συνακόλουθης πτώσης της κατά την τελευταία δεκαετία του, είναι ποικίλα και σύνθετα. Από την εξέταση των ποσοτικών δεδομένων προκύπτει πως την εικοσαετία 1861 -1880 εκδίδονται κατά μέσο όρο 13 τίτλοι ανά έτος, αριθμός που τριπλασιάζεται το έτος 1871, καθώς εντοπίζονται 39 έργα σχετικά με την επανάσταση. Η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης που εορτάστηκε με την ανακομιδή των οστών του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ από την Οδησσό στην Αθήνα αποτέλεσε αφορμή για την αύξηση αυτή.[191] Δεν είναι τυχαίο πως από τα 39 εκδοθέντα έργα το 1871 τα 17 ήταν σχετικά με τον Γρηγόριο Ε΄.[192] Πέρα όμως από τη μεμονωμένη αυτή περίπτωση που δικαιολογεί συγκυριακά την αύξηση της εκδοτικής παραγωγής τη δεκαετία 1871-1880 εξαιτίας του εορτασμού της επετείου των πενήντα ετών από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, τα ετήσια δεδομένα δεν προσφέρουν κάποια άλλη πληροφορία. Στις υποθέσεις που θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε αναφορικά με την ευρύτερη άνοδο που παρατηρούμε από τη δεκαετία του 1861 συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων η άνοδος του ποσοστού των εγγράμματων στο ελληνικό κράτος.[193] Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστική είναι η ραγδαία αύξηση των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τη δεκαετία του 1860 που σχεδόν διπλασιάστηκαν σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια.[194] Παράλληλα, η ίδρυση το ίδιο διάστημα φιλολογικών Συλλόγων και Εταιρειών, η ευρύτερη αυτή «συλλογομανία» κατά τον Στέφανο Κουμανούδη, που εκδηλώνεται στην ελληνική κοινωνία το β΄μισό του 19ου αιώνα, συμβάλλει και αυτή τόσο στην ανάπτυξη ενός

[191]Για τον εορτασμό της επετείου του 1871 βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε΄ και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *ό.π.*, σ. 153-182.

[192]Ενδεικτικά βλ. *Ακολουθία βίος και πολιτεία του Νέου Ιερομάρτυρος Γρηγορίου του Πέμπτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως απαγχονισθέντος κατά τη 10 Απριλίου 1821 ημέραν Κυριακήν του Πάσχα, υπέρ πίστεως και πατρίδος*, συνταχθείσα και πλουτισθείσα υπό εκκλησιαστικών λογίων. Εκδίδεται επιμελεία και δαπάνη Α. Σ. Αγαπητού, Αθήνα 1871· Κωνσταντίνος Πολλάνης, *Γρηγόριος ο Πέμπτος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: δράμα ιστορικόν εις πράξεις εξ,* Μεταφρασθέν εκ του Ιταλικού, Αθήνα 1871· Ιούλιος Τυπάλδος, *Εις τον πατριάρχην Γρηγόριον: Ωδή*, Αθήνα 1871· Σπυρίδων Λάμπρος, *Επί την ανακομιδή των λειψάνων του πατριάρχου Γρηγορίου και τη τελέσει της πεντηκονταετηρίδος της ελληνικής παλιγγενεσίας: Ποίημα αναγνωσθέν εν τω φιλολογικώ συλλόγω Παρνασσώ τη 24 Απριλίου 1871*, Αθήνα 1871· Αχιλλέας Παράσχος, *Το λείψανον του Μεγαλομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄. Ποίημα εκφωνηθέν εν τω Ναω της Μητροπόλεως*, Αθήνα 1871· Επαμεινώνδα Άννινου, *Λόγος πανηγυρικός αυτοσχέδιος εις μνήμην του Γρηγορίου Ε΄*, Αθήνα 1871.

[193]Αλέξανδρος Μανσόλας, *ό.π.*, σ. 8-14.

[194]Το 1855 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν εγγεγραμμένοι 550 φοιτητές, αριθμός που αυξήθηκε σε 1182 φοιτητές το 1866. Αλέξανδρος Μανσόλας, *ό.π.*, σ. 14-17.

συστηματικού ενδιαφέροντος για την ελληνική ιστορία, όσο και στην αύξηση των έργων που εκδίδονται.[195] Αρκεί να αναλογιστεί κανείς πως, πέρα από τα βιβλία και τα περιοδικά που εξέδιδαν αυτά τα σωματεία, συχνά δημοσίευαν σε φυλλάδια και τους λόγους που εκφωνήθηκαν από τα μέλη τους με αφορμή την επέτειο της 25ης Μαρτίου ή κάποια άλλη περίσταση.[196] Επιπροσθέτως, η αύξηση των εκδόσεων αναφορικά με το πρόσφατο παρελθόν σχετίζεται και με την απόπειρα από μέρους των διανοουμένων της εποχής για καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος, επειδή το διάστημα αυτό θεωρούσαν πως είχε ατονήσει, κάτι που απέδιδαν μεταξύ άλλων και στην περιορισμένη γνώση της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης.[197]

Για την πτώση που ακολουθεί την εκδοτική παραγωγή των σχετικών έργων από τη δεκαετία του 1890 και συνεχίζεται και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα θα μπορούσαν να διατυπωθούν επίσης κάποιες υποθέσεις σχετικές με την επίδραση της οικονομικής ύφεσης της δεκαετίας του 1890, με τον αποτυχημένο ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και τις πολιτικές εξελίξεις που επέφερε.[198] Τις επόμενες δεκαετίες η διαρκής πολεμική εμπλοκή της χώρας πρέπει να επηρέασε την εκδοτική παραγωγή, ακόμα και αν οποιαδήποτε ένοπλη προσπάθεια εκλαμβανόταν από μέρος της κοινωνίας ως συνέχεια του Αγώνα του 1821.[199] Οι στρατιωτικές επιτυχίες στους Βαλκανικούς πολέμους ανέδειξαν νέα ηρωικά γεγονότα και πρόσωπα , γεγονός που πιθανόν να επηρέασε τη μείωση του ενδιαφέροντος για το

---

[195]Για τους Συλλόγους και τις Εταιρείες που ιδρύονται στην Αθήνα από τη δεκαετία του 1860 και ύστερα βλ. Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων, ό.π.,* σ. 943· Λύδια Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες γρηγορείτε: οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *ό.π.*, σ. 303-322· Γεράσιμος Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της Παλαιάς και της Νέας Αθηναϊκής Σχολής στον Φ.Σ. Παρνασσός. Αρχειακή Έρευνα*, εκδόσεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα 1993.

[196]Ενδεικτικά μόνο βλ. Φιλοποιμήν Παρασκευαΐδης, *Λόγος εις την 25η Μαρτίου εκφωνηθείς εν τω Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό τη 25η Μαρτίου 1875*, Αθήνα 1875· Τιμολέων Φιλήμων, *Η ΚΕ΄ Μαρτίου. Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς την 3 Απριλίου 1877*, Πολιτικός Σύλλογος Ρήγας, Αθήνα 1877·Ανώνυμου, *Η εορτή της 25ης Μαρτίου και της Ενώσεως της Επτανήσου και Ελλάδος πανηγυριζόμενη υπό του συλλόγου «Η Ηώς»*, Κεφαλονιά 1877.

[197]Για την άποψη που εξέφρασε μερίδα λογίων της περιόδου σχετικά με την πτώση του εθνικού φρονήματος τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα βλ.: Ευγενία Κεφαλληναίου, «Μηχανισμοί ενίσχυσης της εθνικής ιδεολογίας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.», στο Δ. Αποστολόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία: πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένο στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σ. 451-472· Για τη διαπίστωση περί ελλιπούς γνώσης της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης βλ. και Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.,* σ. 211-212.

[198]Για τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και τις συνέπειες του βλ. Συλλογικό, *Ο πόλεμος του 1897*, Σχολή Μωραΐτη - Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999.

[199]Η Επανάσταση του 1821 θεωρούταν από μέρος της ελληνικής κοινωνίας «ανολοκλήρωτη». Σε κάθε επεισόδιο του Ανατολικού Ζητήματος το αίτημα για ολοκλήρωση του 1821 επανερχόταν στο δημόσιο διάλογο. Τα παρακάτω αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά: «*Δὲν εἶναι ἄραγε ἐνδεχόμενον ὅ,τι ἤρχισε κατὰ τὰ 1821 νὰ λάβῃ πέρας κατὰ τὰ 1854;*» αναρωτιέται ο Δημήτριος Αινιάν στην εισαγωγή βιογραφίας του Παλαιών Πατρών Γερμανού. Γεώργιος Βαλέτα (επιμ.), *Δημητρίου Αινιάνος Άπαντα*, *ό.π.,* σ.360-361· Αντίστοιχα ο Σπυρίδων Λάμπρος σε πανηγυρικό λόγο το 1899 υπογράμμιζε: «*Διὰ τοῦτο οὐδέποτ' ἐπίστευσεν ὁ ἑλληνισμός, ὅτι ἔληξεν ὁ ἀγών. Διὰ τοῦτο ἀνέλαβε χθὲς ἀκόμη ἐν σπουδῇ τὰ ὅπλα, τοῦτο καὶ μόνον θέλων νὰ δείξῃ, ὅτι ἡ λεγομένη Ἑλλὰς δὲν εἶνε ἀκόμη ἡ Ἑλλάς. Ἀνέλαβε νὰ δείξῃ, ὅτι πρόγραμμά της εἶνε τὸ πρόγραμμα τοῦ Ρήγα, ἑλληνισμὸς ἑνιαῖος καὶ πλήρης, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ σημαία ὀφείλει νὰ θερμάνῃ πάντα τὰ ῥιγοῦντα ὑπὸ τὴν δουλείαν μέλη τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος ἢ ἄλλως ὀφείλει νὰ εἶνε ἁπάντων ὁμοῦ τὸ κάλλιστον ἐντάφιον*». Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και Άρθρα, ό.π.,* σ.22· Λίγα χρόνια αργότερα με αφορμή τη δημοσίευση δυο ανέκδοτων επιστολών της περιόδου της επανάστασης στον περιοδικό τύπο σημειώνεται στην εισαγωγή του άρθρου: «*Ποῖοι λόγοι παρήγοροι καὶ ποῖαι θαυμάσιαι ὑποθῆκαι διὰ τοὺς Ἑλληνόπαιδας, ἐφ'οὓς ἔλαχε καὶ βαρύνει ὁ κλῆρος καὶ τὸ καθῆκον νὰ συνεχίσωσι τὸ μεγαλουργὸν ἔργον τῶν πατέρων αὐτῶν καὶ τῶν πάππων, τὸ ἔργον αὐτό , εἰς ὃ μετὰ τοιαύτης πρόφρονος θυσίας ἀπεδύθησαν οἱ Γιγαντομάχοι τοῦ 21 καὶ ὑπὲρ τοῦ ὁποίου καὶ τὴν πλήρωσιν τοῦ ὁποίου παρέδωκαν τὴν μεγάλην αὐτῶν ψυχὴν ἱερὰν εἰς τὰς χεῖρας καὶ τὴν εὐλογίαν τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ!».* Σ.Π., «Δύο ανέκδοτοι επιστολαί των χρόνων του αγώνος», *Παναθήναια*, τχ. 204 (1909), σ. 337.

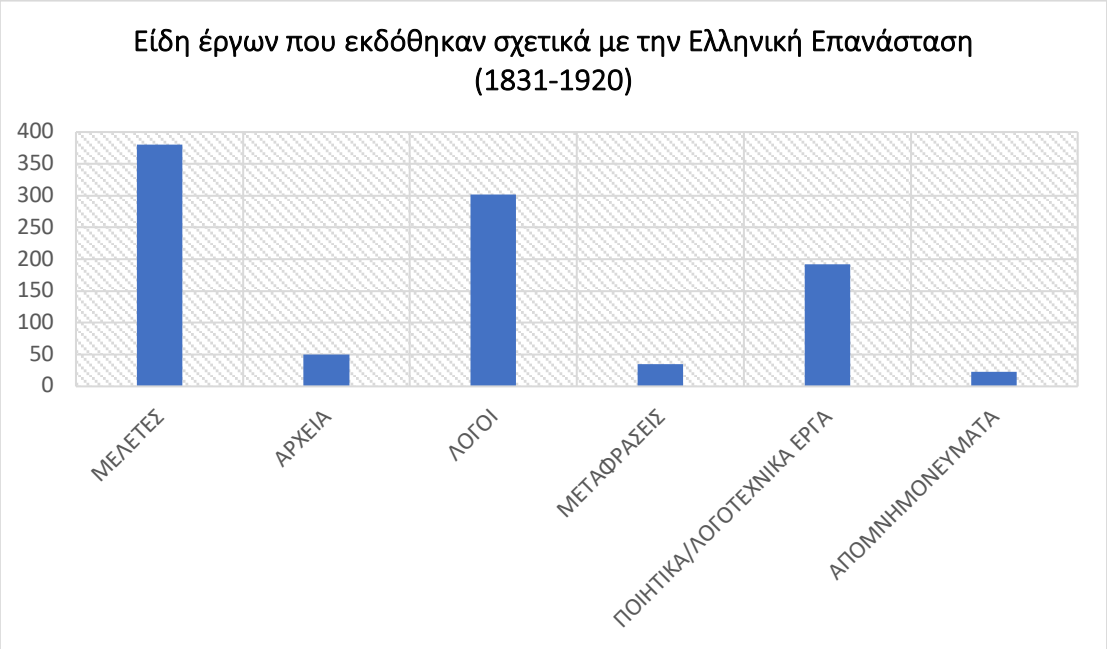
1821 την ίδια περίοδο. Επιπροσθέτως, προς το τέλος του υπό εξέταση διαστήματος η Μικρασιατική εκστρατεία που ανάμεσα στα άλλα οδήγησε και στην αναβολή του σχεδιαζόμενου εορτασμού της εκατονταετηρίδας της επανάστασης το 1921 δεν αποκλείεται να σχετίζεται με τη μείωση αυτή.[200] Μια μελλοντική μελέτη της αντίστοιχης εκδοτικής παραγωγής των επόμενων δεκαετιών πιθανόν να επιβεβαιώσει κάποιες από τις παραπάνω υποθέσεις.

Όπως σημειώθηκε ήδη, στα 1025 έργα περιλαμβάνονται διαφορετικού είδους, ποιότητας και έκτασης έργα. Συνυπάρχουν για παράδειγμα η πολύτομη ιστορία του Σπυρίδωνα Τρικούπη και το βραβευθέν στον Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό του 1851 ποίημα του Γεώργιου Ζαλοκώστα με τίτλο «Το Μεσολόγγι».[201] Η διάκριση, επομένως, των έργων ανά είδος βοηθά στην καλύτερη κατανόηση της εκδοτικής δραστηριότητας τόσο συνολικά, όσο και επιμέρους ανά δεκαετία (παράρτημα).[202]

[200]Η πρώτη επιτροπή για τον σχεδιασμό του εορτασμού των 100 χρόνων από την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης φαίνεται πως συστήθηκε το 1916 με πρωτοβουλία του πρωθυπουργού τότε Σπυρίδωνα Λάμπρου. Ουσιαστικά όμως η προετοιμασία ξεκίνησε δύο χρόνια αργότερα, το 1918. Για την κεντρική επιτροπή του εορτασμού της εκατονταετηρίδας και το έργο της βλ. Χρήστος Τριανταφύλλου, «Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: Το έργο της κεντρικής επιτροπής της εκατονταετηρίδος (1928-1933)», Μνήμων, τ. 34 (2015), σ. 37-66. Επισημαίνεται πως στον περιοδικό τύπο της περιόδου εντοπίζονται αναφορές στον επικείμενο εορτασμό της εκατονταετηρίδας και νωρίτερα από την σύσταση της Κεντρικής Επιτροπής. Χαρακτηριστικά, το περιοδικό *Παναθήναια* το 1913 διεξήγαγε έρευνα μεταξύ διανοουμένων της εποχής σχετικά με τον τρόπο διεξαγωγής του συγκεκριμένου εορτασμού. «Η εκατονταετηρίς της εθνικής ανεξαρτησίας (1821-1921). Μεγάλης έρευνα των Παναθήναιων», *Παναθήναια*, τ. 27ος, τχ. 313-315 (1913), σ. 5, 35, 87. Για την αναβολή του εορτασμού της εκατονταετηρίδας εξαιτίας της εμπλοκής των ελληνικών δυνάμεων στο Μικρασιατικό μέτωπο και εν τέλει την πραγματοποίηση του 9 χρόνια αργότερα το 1930 βλ. Μαρία Ρεπούση,«Το νέο ΄21. Η ανολοκλήρωτη Ελληνική Επανάσταση στις εθνικιστικές και κοινωνιστικές αφηγήσεις της πρώτης εκατονταετηρίδας της», στο Δέσποινα Παπαδημητρίου - Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ.161-180. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες, ό.π.*, σ. 488-539. Υπενθυμίζεται πως και η επόμενη μεγάλη επέτειος των 150 ετών από την έναρξη της ελληνικής επανάστασης το 1971 συνέπεσε με τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών.

[201]Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α΄-Δ΄, Λονδίνο 1853-1857.*Το Μεσολόγγιον. Απόσπασμα ποιήματος του Γ. Χ. Ζαλοκώστα βραβευθέν την 20 Μαΐου 1851*, Αθήνα 1851.

[202]Η παραπάνω διάκριση βοηθά στην κατανόηση της ποικιλίας των διαφορετικών αφηγηματικών ειδών αποκαλύπτοντας πως το ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση δεν περιορίστηκε αποκλειστικά σε ιστοριογραφικά έργα. Διαφορές βέβαια ως προς την έκταση ή την ποιότητα των έργων εντοπίζονται και στις επιμέρους κατηγορίες. Για παράδειγμα στις μελέτες απαντάται, όπως ήδη αναφέρθηκε, η πολύτομη ιστορία του Σπυρίδωνα Τρικούπη. Στην ίδια κατηγορία όμως συγκαταλέγονται και οι άλλες επίτομες ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης, όπως αυτή του Γεώργιου Θεοφίλου ή βιογραφίες ηρώων σαν αυτή που εξέδωσε ο Σπυρίδων Κροκιδάς για τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, το 1853. Στην περίπτωση των λόγων η διαφορά είναι εμφανέστερη, καθώς στην ίδια ομάδα ταξινομούνται λόγοι διακεκριμένων προσωπικοτήτων της εποχής που δίδαξαν μεταξύ άλλων και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως του Ευθύμιου Καστόρχη, του Μισαήλ Αποστολίδη και του Σπυρίδωνα Λάμπρου, μαζί για παράδειγμα με τον λόγο που εκφώνησε την 25η Μαρτίου 1894 στον μητροπολιτικό ναό της Κεφαλλονιάς ο μαθητής τότε Σπυρίδωνας Λιβαδάς. Η επιμέρους διάκριση των κατηγοριών όμως απαιτεί αφενός την αναζήτηση και λεπτομερή εξέταση του συνόλου του εκδοθέντος υλικού, δυσεύρετου σε πολλές περιπτώσεις,αλλά και αδύνατου στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας και αφετέρου θα κατακερμάτιζε την ποσοτική ανάλυση.

Γράφημα 3: Η βιβλιογραφική παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 ανά είδος την περίοδο 1831-1920. Παρατηρούμε πως τα ιστοριογραφικά έργα κατέχουν το υψηλότερο ποσοστό και ξεπερνούν τα 350 σε σύνολο 1025 εντύπων (τα πολύτομα καταγράφονται ως ένα και δεν προσμετρούνται οι επανεκδόσεις). Ακολουθούν οι δημοσιευμένοι σε μορφή φυλλαδίου λόγοι που αγγίζουν τους 300. Τα ποιητικά και λογοτεχνικά έργα που εμπνεύστηκαν από την επανάσταση πλησιάζουν τα 200. Οι υπόλοιπες τρεις κατηγορίες (Αρχεία, Μεταφράσεις ξένων έργων και Απομνημονεύματα) συγκεντρώνουν αισθητά μικρότερα ποσοστά.

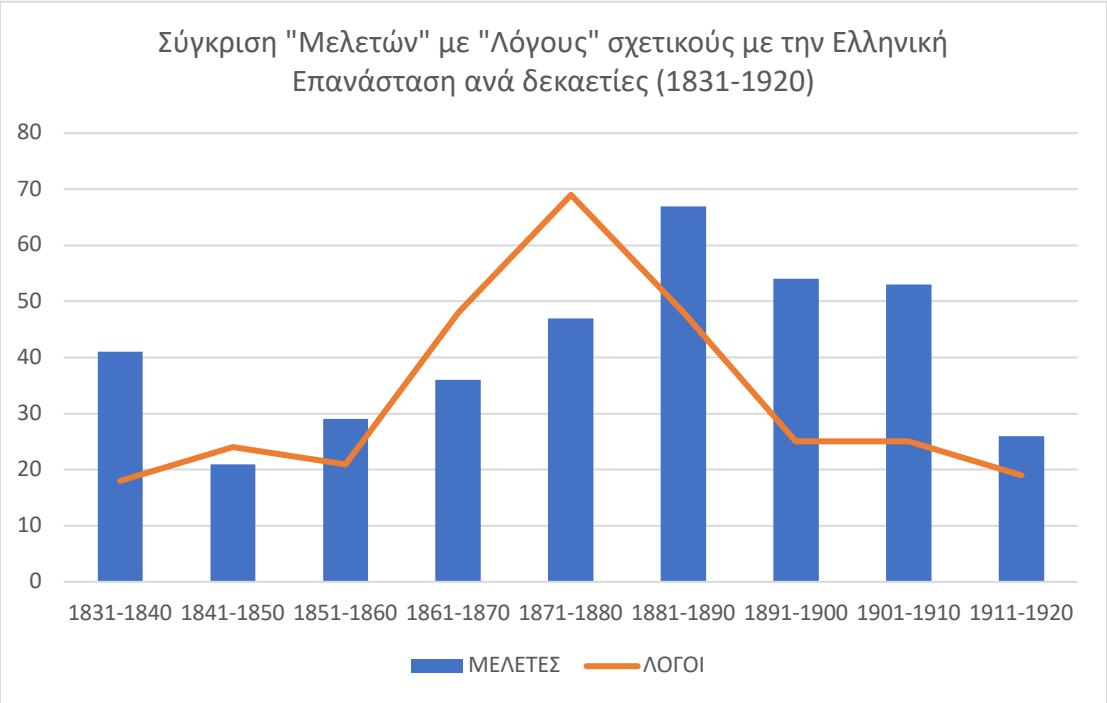
Συγκεκριμένα, οι ποικίλες εκδόσεις χωρίστηκαν σε έξι κατηγορίες. Ως «Μελέτες» ταξινομήθηκαν τα ιστοριογραφικά έργα και οι βιογραφίες. Στα «Αρχεία» εντάχθηκαν αρχειακές συλλογές, όπως αυτή του Ανδρέα Ζάνη Μάμουκα.[203] Στους «Λόγους» προσμετρήθηκαν οι σχετικοί με πρόσωπα ή γεγονότα λόγοι που εκφωνήθηκαν υπό διάφορες περιστάσεις (πανηγυρικοί, επικήδειοι κ.α.) και αργότερα εκδόθηκαν σε φυλλάδια. Στην κατηγορία των «μεταφράσεων» εντάχθηκαν τα ξενόγλωσσα έργα που μεταφράστηκαν στα ελληνικά το υπό εξέταση διάστημα. Οι ποιητικές και λογοτεχνικές δημιουργίες που αντλούσαν τα θέματα τους από τον Αγώνα του 1821 ή αναφέρονταν σε αυτόν συγκρότησαν μια ξεχωριστή ομάδα. Επιπροσθέτως, τα «Απομνημονεύματα» των αγωνιστών διακρίθηκαν από τα παραπάνω έργα. Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν και άλλου είδους έντυπα που, αν και έχουν υπολογιστεί στο συνολικό άθροισμα, δεν εντάχθηκαν στα επιμέρους γραφήματα ανά είδος. Για παράδειγμα ο κατάλογος της έκθεσης Μνημείων του Ιερού Αγώνος που συνδιοργάνωσε το 1884 ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός και η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας δεν αντιστοιχούσε σε καμία από τις παραπάνω κατηγορίες.[204] Ο μικρός δε αριθμός αυτών των εντύπων (λιγότερα από 5)

[203]Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, 11 τόμοι, Αθήνα 1839-1852.

[204]*Έκθεσις μνημείων του Ιερού Αγώνος : Κατάλογος. Τη επιμελεία του Φιλολογ. Συλλόγου "Παρνασσού" και της Ιστορ. και Εθνολ. Εταιρίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1884.

δεν κατέστησε αναγκαία τη δημιουργία μιας ξεχωριστής κατηγορίας για αυτά, διότι δε θα επηρέαζε τα ευρύτερα ποσοτικά δεδομένα.

Από την παραπάνω ταξινόμηση προκύπτει πως η πλειοψηφία των εκδόσεων αφορούσε μελέτες, έργα δηλαδή ιστοριογραφικού περιεχομένου. Ακολουθούν οι λόγοι που εκφωνήθηκαν σε διάφορες περιστάσεις, όπως την εθνική επέτειο, τα αποκαλυπτήρια μνημείων ή τον θάνατο αγωνιστών. Η σύγκριση της παραγωγής μελετών και λόγων ανά δεκαετία επιβεβαιώνει μάλλον ορισμένες από τις υποθέσεις που διατυπώθηκαν παραπάνω σχετικά με τα αίτια αύξησης της εκδοτικής παραγωγής από τη δεκαετία του 1860 και ύστερα. Ειδικότερα, παρατηρείται πως το διάστημα 1861-1880, περίοδος που συμπίπτει με την εμφάνιση διαφόρων Συλλόγων και Εταιρειών στην Αθήνα, οι λόγοι ξεπερνούν την κυκλοφορία έργων με ιστορική πληροφορία.

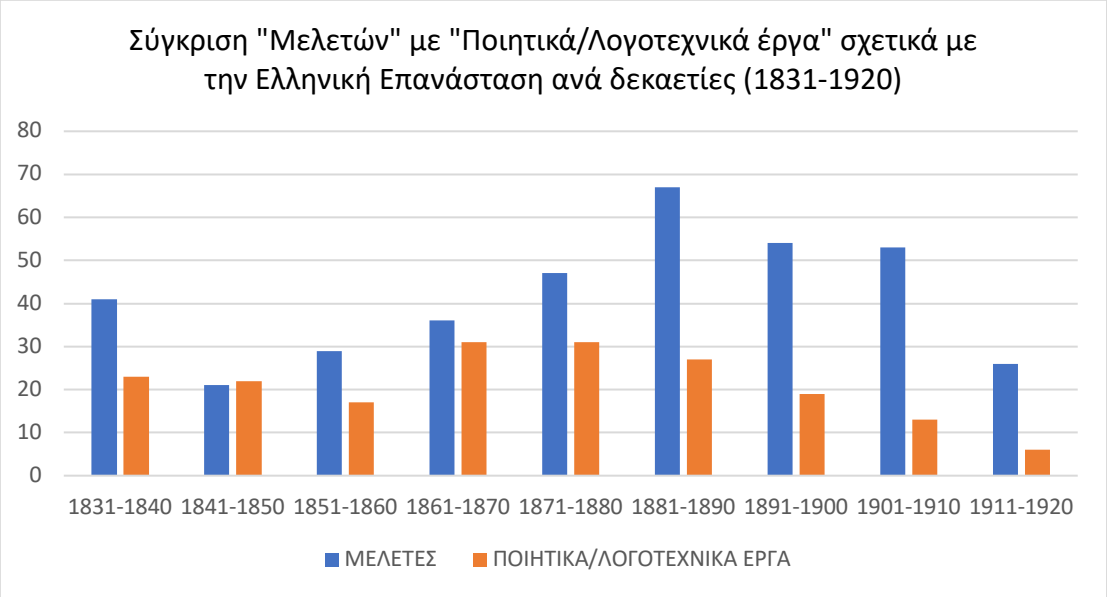

Γράφημα 4: Σύγκριση εκδοτικής παραγωγής μελετών με λόγων ανά δεκαετία για την περίοδο 1831-1920.Το γράφημα αποκαλύπτει τη ραγδαία αύξηση της κυκλοφορίας λόγων το διάστημα 1861-1880, το οποίο συμπίπτει με την εμφάνιση των Φιλολογικών Συλλόγων και Εταιρειών στην Αθήνα.

Τρίτα σε σειρά έρχονται τα λογοτεχνικά και ποιητικά έργα.[205] Συγκρίνοντας την κυκλοφορία των έργων αυτών με τις μελέτες αποκαλύπτεται η αδιάκοπη παραγωγή τους, επιβεβαιώνοντας τη διαπίστωση του Παναγιώτη Μουλλά πως η λογοτεχνική απήχηση του Αγώνα «*ξεπερνά κατά πολύ τα χρονικά όρια της*

[205]Για τα πεζογραφικά λογοτεχνικά κείμενα που αντλούσαν τη θεματολογία τους από την Ελληνική Επανάσταση την περίοδο 1830-1880 βλ. Παναγιώτης Στάθης, «Λογοτεχνία και ιστορική μνήμη. Το εικοσιένα στην πεζογραφία 1830-1880», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος- 19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 2015, σ. 621-654.

επαναστατικής περιόδου, καθώς αυτός ρίχνει τη βαριά σκιά του σε όλη την κατοπινή εποχή».[206] Στην κατεύθυνση αυτή δεν είναι τυχαία η επιθυμία του πρώτου αγωνοθέτη των ποιητικών διαγωνισμών του Πανεπιστημίου Αθηνών Αμβρόσιου Ράλλη, να πραγματοποιείται η βράβευση των νικητών ανήμερα της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου.[207] Στα είκοσι χρόνια που διήρκησε ο θεσμός εντοπίζονται αρκετές ποιητικές συλλογές που αντλούσαν τη θεματική από την Ελληνική Επανάσταση ή αναφέρονταν με κάποιο τρόπο σε αυτήν.[208]

Γράφημα 5: Σύγκριση εκδοτικής παραγωγής μελετών με ποιητικά και λογοτεχνικά έργα ανά δεκαετία για την περίοδο 1831-1920. Το γράφημα αποκαλύπτει την αδιάκοπη δημιουργία ποιητικών και λογοτεχνικών έργων εμπνευσμένων από την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Επίσης, γίνεται αντιληπτό πως, αν και τις πρώτες δεκαετίες τα σχετικά έργα ποσοτικά πλησιάζουν ή και ξεπερνούν τα αντίστοιχα ιστοριογραφικά, από το 1861 και μετά η διαφορά μεγαλώνει υπερ των τελευταίων. Στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα ο αριθμός των σχετικών δημιουργιών, ακολουθώντας τη γενικότερη μείωση της εκδοτικής παραγωγής, μειώνεται αισθητά σε επίπεδο κάτω και από αυτό της δεκαετίας 1851-1860 που ήταν το χαμηλότερο για τον 19ο αιώνα.

Με μικρότερο ποσοστό ακολουθούν οι αρχειακές συλλογές, οι μεταφράσεις και τα απομνημονεύματα. Αναφορικά με τις πρώτες κρίνεται αναγκαία μια διευκρίνιση, καθώς έγγραφα της περιόδου του Αγώνα δημοσιεύονται στα περισσότερα από τα ιστοριογραφικά έργα και τα απομνημονεύματα που κυκλοφόρησαν την περίοδο αυτή. Αρκεί μονάχα να αναφερθούν τα

[206]Παναγιώτης Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Σοκόλη, Αθήνα 1993, σ. 21.

[207]Παναγιώτης Μουλλάς, «Ποίηση και Ιδεολογία. Οι αθηναϊκοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί (1851-1877)», *ό.π.*, σ. 593-601.

[208]Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται: Το «Μεσολόγγιον» του Γεώργιου Ζαλοκώστα (1851), «Ο Φώτος και η Φρόσω, επεισόδιον του 1821 και του 1822» του ίδιου (1853), «Άγιος Μηνάς» του Θεόδωρου Ορφανίδη (1860), «Ο Αλφρέδος» του Αχιλλέα Παράσχου (1869), «Ο Κατσαντώνης» του Αντώνιου Αντωνιάδη (1871), η συλλογή του Κωνσταντίνου Σκόκου « Ακτίνες και μύρα» (1876) που περιελάμβανε ποιήματα σχετικά με το 1821, όπως για παράδειγμα το «Προς τον Κανάρην». Για τα έργα που διακρίθηκαν στους ποιητικούς διαγωνισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών ανά έτος, πέρα από τις εκθέσεις της επιτροπής, βλ. και Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880*, *ό.π.*.

Απομνημονεύματα του Νικολάου Σπηλιάδη ή το *Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως* του Ιωάννη Φιλήμονος.[209] Στα εν λόγω έργα εμπεριέχονται σημαντικά αρχειακά τεκμήρια. Για την αποφυγή επομένως οποιασδήποτε σύγχυσης ως «Αρχεία» στην παρούσα ταξινόμηση έχουν χαρακτηριστεί οι αμιγώς ή κυρίως αρχειακές συλλογές, όπως αυτή των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* από την Βουλή των Ελλήνων.[210]

Όσον αφορά τις μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων στα ελληνικά παρατηρείται από τη δεκαετία του 1850 και ύστερα μια σταθερή με μικρές αυξομειώσεις εκδοτική δραστηριότητα. Βέβαια, το ποσοστό παραμένει μικρό, καθώς αποτελεί το 4% επί του συνόλου 1025 έργων. Κατά κύριο λόγο μεταφράζονται ιστορίες, όπως για παράδειγμα η *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* του Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ (Karl Mendelssohn Bartholdy). Το πρώτο μέρος του εν λόγω έργου που πραγματεύεται τα γεγονότα μέχρι τη ναυμαχία του Ναβαρίνου γνώρισε μάλιστα δυο διαφορετικές ελληνικές εκδόσεις, με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους, σε μετάφραση του Μιχαήλ Παπαρρηγόπουλου το 1872 και τον επόμενο χρόνο σε μετάφραση του Άγγελου Βλάχου.[211] Από τις επιλογές των μεταφραστών δεν απουσιάζουν, με μικρότερο βέβαια ποσοστό, οι λογοτεχνικές και ποιητικές δημιουργίες, όπως η μετάφραση του ποιήματος *Κανάρης* του Βίκτωρος Ουγκό από τον Γεώργιο Ζαδέ.[212] Ως προς την προέλευση των πρωτότυπων έργων φαίνεται πως κυριαρχούν τα γαλλικά. Η γλώσσα των πρωτοτύπων αποκαλύπτει αφενός τις ιδεολογικές και κοινωνικές επιρροές των Ελλήνων μεταφραστών και αφετέρου παρουσιάζει μια περιορισμένη, έστω, εικόνα του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος για την ελληνική ιστορία και συγκεκριμένα για την Επανάσταση του 1821. Όπως φαίνεται και στο παρακάτω γράφημα, την περίοδο 1831-1900 προηγούνται στις μεταφράσεις, σχεδόν με διπλάσιο αριθμό, τα γαλλικά έργα και έπονται ιταλικά, γερμανικά και αγγλικά.[213]

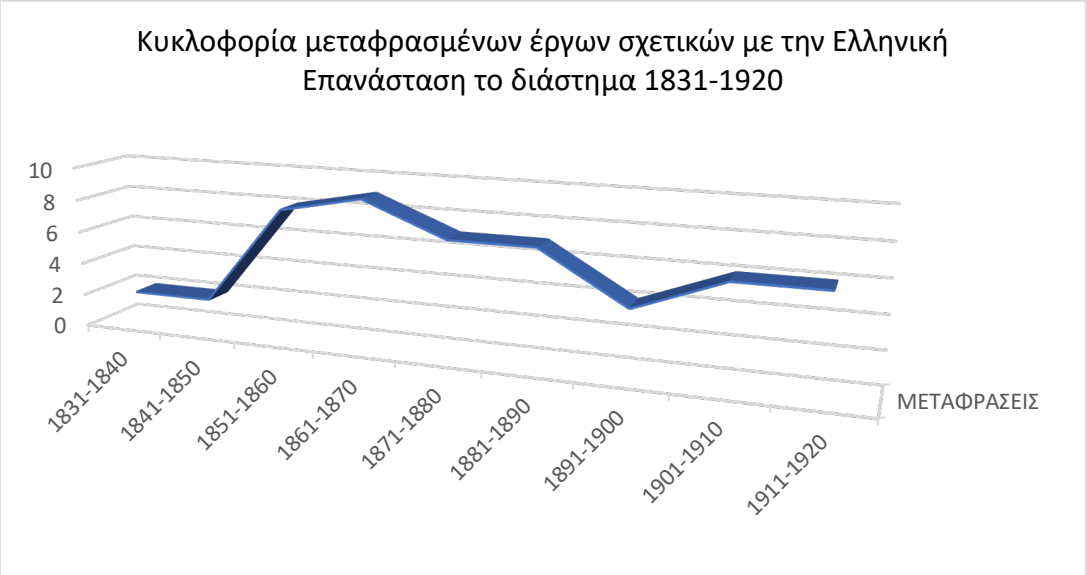
[209]Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, 3 τόμοι, Αθήνα 1851-1857· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859.*

[210] Η σειρά των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* άρχισε την κυκλοφορία της το 1857. Μετά την έκδοση του Β΄τόμου το 1862 διακόπηκε για αρκετές δεκαετίες. Από το 1971 και ύστερα συνέχισε να εκδίδεται. Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 212· Μέχρι σήμερα έχουν κυκλοφορήσει 25 τόμοι. Τα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* είναι διαθέσιμα και ψηφιακά στον παρακάτω σύνδεσμο: https://paligenesia.parliament.gr/ (έλεγχος 23/11/2019)· Διευκρινίζεται πως ορισμένες αρχειακές συλλογές, όπως για παράδειγμα τα «Σπετσιωτικά», συνοδεύονται από εκτενείς εισαγωγές που έχουν χαρακτήρα ιστορικής μελέτης. Ανάργυρος Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα, ήτοι Συλλογή ιστορικών εγγράφων και υπομνημάτων αφορώντων τη κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821 αρυσθείσα εκ των αρχείων της νήσου Σπετσών, συμπληρωθείσα δε εκ των του κράτους αρχείων και άλλων πηγών*, τ. Α΄, Αθήνα 1861.

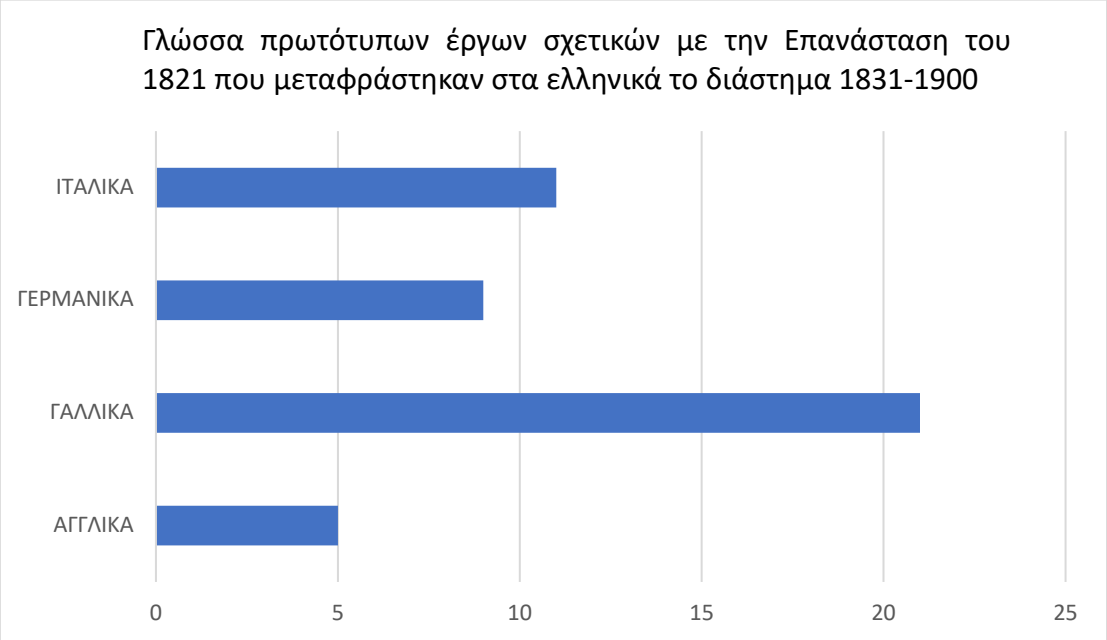
[211]Κάρολου Μένδελσωνος Βαρθόλδη, *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Μέρος Α΄, μτφρ. Μιχαήλ Παπαρρηγόπουλου, Αθήνα 1872· Κάρολου Μένδελσωνος Βαρθόλδη, *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Μέρος Α΄, μτφρ. Άγγελου Βλάχου, Αθήνα 1873· Οι δυο διαφορετικές μεταφράσεις του ίδιου έργου μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα προκαλούν εντύπωση. Μια διεξοδικότερη έρευνα στο μέλλον πιθανόν να αποκαλύψει τις διάφορες των δυο έργων αλλά και τους λόγους της σχεδόν παράλληλης κυκλοφορίας της δεύτερης.

[212]Βίκτωρ Ουγκώ, *Ο Κανάρης*, μτφρ. Γεώργιου Ζαδέ, Αθήνα 1887.

[213]Για τις σχέσεις Ελλάδας - Γαλλίας κατά τον 19ο αιώνα τόσο ως προς την αλληλεπίδραση των ιδεών, όσο και ευρύτερα βλ. Άννα Καραπάνου, Χαρά Παππά, Κατερίνα Ντίντα (επιμ.), *Ελλάδα και Γαλλία τον 19ο αιώνα. Πρακτικά Συνεδρίου (Δίγλωσση έκδοση ελληνικά -γαλλικά)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012· Σχετικά με τις ελληνο-ιταλικές πολιτισμικές σχέσεις βλ.ενδεικτικά: Γεράσιμος Ζώρας, *Ελληνόγλωσσα στιχουργήματα Ιταλών λογίων (ΙΖ΄- ΙΘ΄αιώνες). Η Ακαδημία Arcadia της Ρώμης και η ελληνική παράδοση*, Δόμος, Αθήνα 1994· Νίκος Μοσχονάς (επιμ.), *Μελετήματα Ελληνο-ιταλικής ιστορίας,* τ.Α΄, Ελληνο-Ιταλικό Εμπορικό Επιμελητήριο, Αθήνα

Γράφημα 6: Κυλιόμενος μέσος όρος έκδοσης ξενόγλωσσων έργων σχετικών με την Επανάσταση του 1821 σε ελληνική μετάφραση το διάστημα 1831-1920. Από το 1851 και ύστερα παρατηρείται μια μικρή μεν αλλά σταθερή ως επί το πλείστον μεταφραστική δραστηριότητα.

Γράφημα 7: Ποσοτικό γράφημα μεταφρασμένων έργων ανά γλώσσα πρωτοτύπου. Από το παραπάνω γράφημα γίνεται φανερή η «προτίμηση» των Ελλήνων μεταφραστών σε γαλλικά έργα

1998· Ζώζη Ζωγραφίδου, *Η παρουσία της ιταλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα (1900-1997)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999· Caterina Caprinato, «Νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στην Ιταλία (1857-1859). Μερικές παρατηρήσεις στον Tommaso Semmola και τον Niccolò Tommaseo», στο Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα, τ. Α΄, ό.π.*, σ. 311-322· Αναφορικά με την ιστοριογραφία των δυο χωρών βλ. επίσης: Chrysa Maltezou - Gherardo Ortalli, *Italia - Grecia: temi e storiografie a confronto : atti del Convegno di studi organizzato in collaborazione con il Dipartimento di studi storici dell' Universita a Ca' Foscaridi Venezia*,Istituto ellenico di studi bizantini e post bizantinidi Venezia, Venezia 2001· Για την εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική λογιοσύνη του 19ου αιώνα βλ. Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας άλλος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, εκδ. Ακρίτα, Αθήνα 1996· Για το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για την Ελλάδα βλ. επίσης: Άννα Μανδυλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 έως σήμερα*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.

με ποσοστό διπλάσιο από τα ιταλικά που ακολουθούν. Έπονται τα γερμανικής προέλευσης έργα, ενώ τελευταία φαίνεται πως επιλέγονται τα αγγλικά. Το χαμηλό ποσοστό των μεταφρασμένων αγγλικών έργων πιθανόν επιβεβαιώνει την υποψία πως σε μεγάλο βαθμό τα ξενόγλωσσα έργα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 παραμένουν, αν όχι άγνωστα, τουλάχιστον αμετάφραστα. Επιπροσθέτως, η προέλευση των πρωτότυπων έργων αποκαλύπτει πέρα από το επίπεδο γλωσσομάθειας της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, τις ιδεολογικές και κοινωνικές επιρροές των Ελλήνων μεταφραστών.

Δεδομένου ότι μελετάται η ελληνόγλωσση παραγωγή έργων σχετικών με την Επανάσταση του 1821 δεν προκαλεί έκπληξη πως η πλειονότητα τους εκδόθηκε εντός του ελληνικού κράτους.[214] Η Αθήνα ως πρωτεύουσα συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό (66%) σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη περιοχή εντός ή εκτός συνόρων. Το γεγονός αυτό αποκαλύπτει την ανάπτυξή της όχι μόνο ως διοικητικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου αλλά και ως εθνικό κέντρο. Το 1856 στην Αθήνα καταγράφονται 30.969 κάτοικοι, αριθμός που αυξάνεται σε 41.298 το 1861 και σε 68.677 το 1879.[215] Επιπροσθέτως, το υψηλό σε σχέση με τις άλλες περιοχές ποσοστό εγγραμμάτων της επαρχίας Αττικής δικαιολογεί την κυκλοφορία των περισσότερων εντύπων εκεί. Από τον συνολικό πληθυσμό της επαρχίας το 1879 (116.263) το 54% των αρρένων και το 29% των γυναικών ήταν εγγράμματοι.[216] Στην Αθήνα, επίσης, στη διάρκεια του 19ου αιώνα λειτούργησαν αρκετά τυπογραφεία. Τα περισσότερα βέβαια συνεταιριστικά αναλάμβαναν τις εκδόσεις τρίτων. Από αυτά ξεχώρισαν τα τυπογραφεία του Ανδρέα Κορομηλά και του Κωνσταντίνου Γκαρμπολά.[217]

Από τις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές ξεχωρίζουν η Σύρος, η Πάτρα και το Ναύπλιο στις οποίες εκδίδονται πάνω από 20 τίτλοι. Συνολικά στις τρεις αυτές περιοχές τυπώθηκαν περίπου 140 έργα, το 15% των βιβλίων που εκδόθηκαν εντός συνόρων .[218] Τα Ιόνια Νησιά και ιδιαίτερα η Κέρκυρα, η Ζάκυνθος και η Κεφαλλονιά

---

[214]Διευκρινίζεται πως στην ανάλυση των τόπων έκδοσης των έργων λαμβάνεται υπόψη η γεωγραφική επέκταση του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια της περιόδου 1831-1920. Για τον λόγο αυτό, όπως φαίνεται και στις ποσοτικές αναλύσεις, οι εκδόσεις των επτανησιακών τυπογραφείων για παράδειγμα χωρίζονται σε δυο φάσεις σε αυτές πριν από την Ένωση των Ιονίων Νησιών με την Ελλάδα ,το 1864, και τις μεταγενέστερες, οπότε και τα Ιόνια νησιά αποτελούσαν πλεόν μέρος του ελληνικού κράτους. Οι εκδόσεις της δεύτερης φάσης έχουν επομένως ενσωματωθεί στην κατηγορία «Υπόλοιπο ελληνικό κράτος» (βλ. σχετικά γραφήματα 9 και 10).

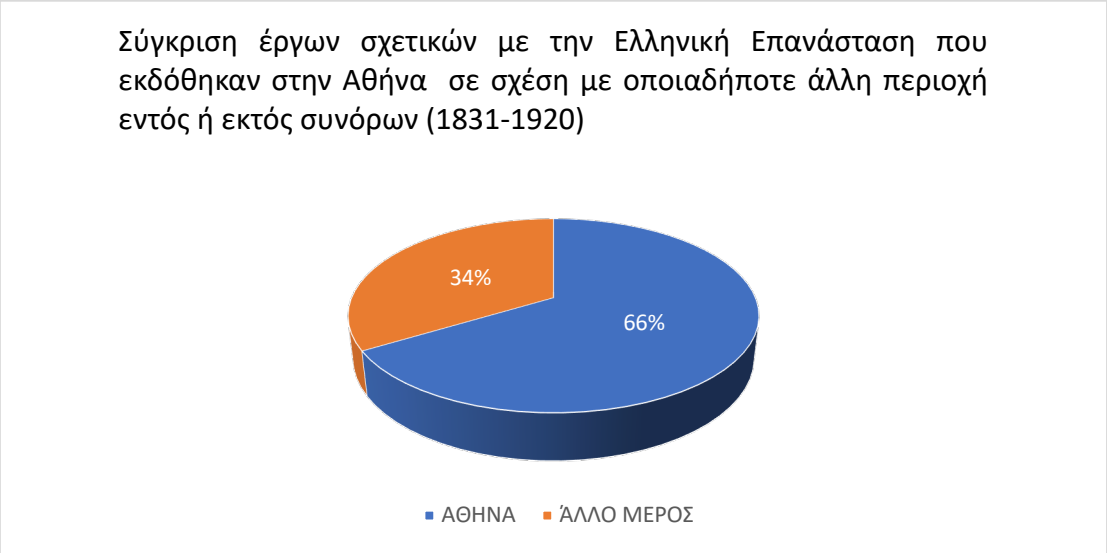
[215]*Υπουργείον των Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Αθήνα 1862, σ. ιδ΄· *Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός 1879*, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881, σ. 4.

[216]*Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος :Πληθυσμός 1879*, *ό.π.,* σ. 33-34.

[217]Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Η Τυπογραφία στο Νέο Ελληνικό Κράτος (1828-1884)», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης - Κωνσταντίνος Στάικος (επιμ.), *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499 - 1999)*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 206-210.

[218]Για την εξέλιξη της τυπογραφίας στο ελληνικό κράτος βλ. Νίκος Σκιάδας, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, 3 τόμοι, Gutenberg, Αθήνα 1981-1982· Κώστας Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στην Αθήνα*, 2 τόμοι, Δήμος Αθηναίων: Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 2000· Γιώργος Ματθιόπουλος, *Ανθολόγιο Ελληνικής Τυπογραφίας: Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15ο έως τον 20ό αιώνα,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο² 2019·Ειδικότερα για τα τυπογραφεία της Αθήνας, του Ναυπλίου και της Ερμούπολης βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Η Τυπογραφία στο Νέο Ελληνικό Κράτος (1828-1884)», *ό.π.*, σ. 199-227· Για τα τυπογραφεία της Ερμούπολης και την παραγωγή τους σε σχέση με την γενικότερη ελληνική εκδοτική δραστηριότητα βλ. Χρήστος Λούκος, «Νέα τεκμήρια για την τυπογραφία και τους τυπογράφους της Ερμούπολης», στο Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι. Πρακτικά Ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη*, Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα αρ.18 του περιοδικού *Μνήμων*, Αθήνα 2013, σ. 187-218· Βλ. επίσης: Ελένη Λούκου, *Τυπογραφία και έντυπο στην Ερμούπολη - Σύρο του 19ου αιώνα*, πτυχιακή εργασία, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Ίδρυμα, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας και συστημάτων πληροφόρησης, Θεσσαλονίκη 2014, όπου και σε παράρτημα

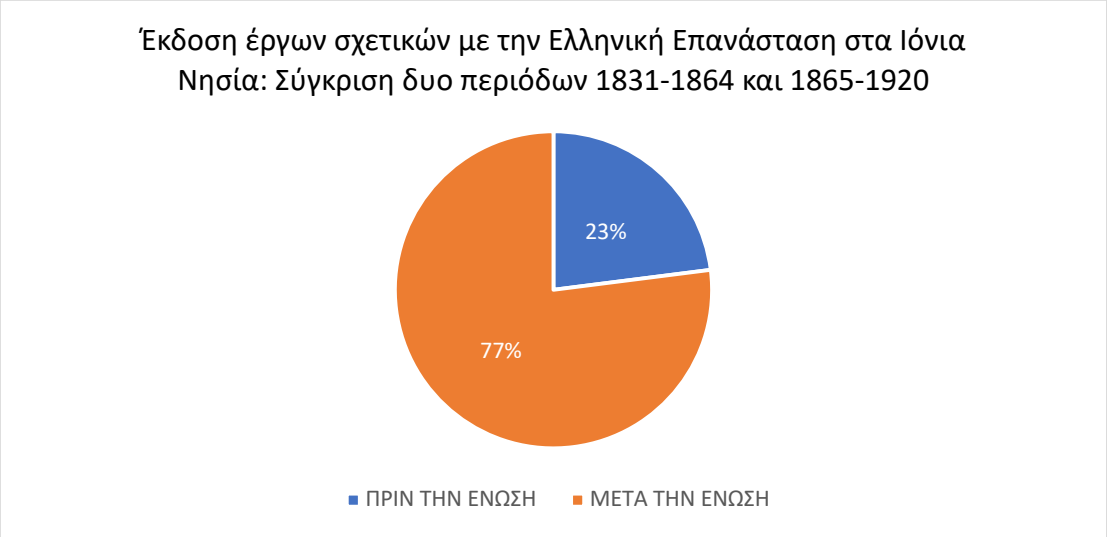
αποτέλεσαν επίσης περιοχές με σημαντική εκδοτική παραγωγή (86 έργα), η οποία όμως όσον αφορά την Ελληνική Επανάσταση φαίνεται χρονικά να τοποθετείται κυρίως μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα το 1864, οπότε και εκδόθηκε το 77% αυτών των έργων, χωρίς αυτό να καθιστά αμελητέο το ποσοστό (23%) και τη σημασία όσων εκδόθηκαν πρωτύτερα.[219]

Γράφημα 8: Γράφημα πίτας για τη σύγκριση των σχετικών με το 1821 έργων που εκδόθηκαν στην Αθήνα σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη περιοχή εντός ή εκτός του ελληνικού κράτους. Τα 2/3 περίπου της παραγωγής τυπώθηκαν στην πρωτεύουσα. Το γεγονός αυτό αποκαλύπτει την ανάπτυξή της όχι μόνο ως διοικητικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου αλλά και ως εθνικό κέντρο. Οι αριθμοί έχουν ενδιαφέρον. Από τα στοιχεία μιας στατιστικής του 1836, που δημοσιεύει ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης («Η Τυπογραφία στο Νέο Ελληνικό Κράτος 1828-1884», στο *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499 - 1999)*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ.206) αναφορικά με τα αντίτυπα των ελληνικών βιβλίων που εκδόθηκαν ανά τυπογραφείο προκύπτει πως από το 1833 στο τυπογραφείο του Κορομηλά είχαν τυπωθεί 70.650 αντίτυπα, στου Ράλλη 13.000, στου Τόμπρα 9.000, στου Φιλήμονα 5.000 και στου Αγγελίδη 2000 αντίτυπα. Τα νούμερα πέρα από τη δυναμική του κάθε τυπογραφείου αποκαλύπτουν, επίσης, και μια ευρύτερη εικόνα αναφορικά με την εκδοτική ζήτηση της εποχής. Ζήτηση που ασφαλώς και αυξάνεται στη διάρκεια του 19ου αιώνα, οπότε και μειώνεται το ποσοστό των αγράμματων στο ελληνικό κράτος.

καταγράφονται αναλυτικά οι εκδιδόμενοι στη Σύρο τίτλοι κατά τις δεκαετίες 1841-1850 και 1881-1890. Για τον τύπο και την εκδοτική παραγωγή στην πόλη της Πάτρας βλ. Χρήστος Μούλιας, «Ο τύπος των Πατρών, Τυπογραφεία, Βιβλιοπαραγωγή», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης - Κωνσταντίνος Στάικος (επιμ.), *Πάτρα: Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 428-459. Για τα τυπογραφεία του Ναυπλίου και ιδιαίτερα για αυτό των Τόμπρα - Ιωάννιδη βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Πολιτισμική ιστορία του Ναυπλίου (1833-1862)» στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης - Μαρία Βελιώτη Γεωργοπούλου (επιμ.), *150 χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση 1 Φεβρουαρίου - 8 Απριλίου 1862*. Πρακτικά επιστημονικού Συμποσίου Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012, *Ναυπλιακά Ανάλεκτα,* τ. 8ος , Δήμος Ναυπλιέων - Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο 2013, σ. 487-514.

[219]Για την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα το 1864 βλ. όπου παρατίθεται και πλούσια βιβλιογραφία: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, 2 τόμοι, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005-2006. Σχετικά με την εκδοτική παραγωγή στα Ιόνια Νησιά τον 19ο αιώνα βλ. Χριστίνα Μπάνου, «Η εκδοτική δραστηριότητα στα Επτάνησα (1798-1900)», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.), *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός (History and culture of the Ionian Islands)*, δίγλωσση έκδοση, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2007, σ. 160-169.

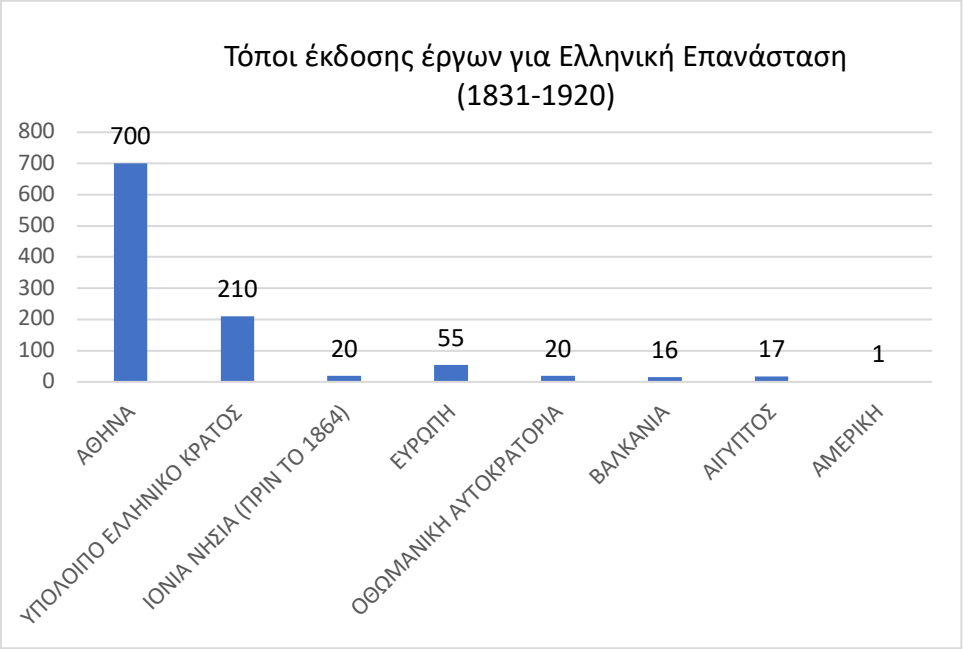

Γράφημα 9: Γράφημα πίτας για την εκδοτική παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στα Ιόνια Νησιά. Η κυκλοφορία των εντύπων χωρίζεται σε δυο φάσεις: α. Πριν από την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα το 1864. Δεδομένου ότι μελετάμε τη βιβλιογραφική παραγωγή από το 1831 και ύστερα πρόκειται για περίοδο κατά την οποία τα Ιόνια νησιά βρίσκονται υπό Βρετανική κυριαρχία (1815 - 1864). β. Μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, δηλαδή όσον αφορά την παρούσα εργασία την περίοδο 1865 - 1920. Από το γράφημα προκύπτει πως το μεγαλύτερο ποσοστό έργων με θέμα τον Αγώνα του 1821 εκδόθηκαν μετά την ένωση με την Ελλάδα, γεγονός που πιθανόν να δικαιολογείται και από τη δημοσίευση πλέον πανηγυρικών λόγων που εκφωνούνταν για την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου. Αυτό δεν αναιρεί πως το 23% αποτελεί ένα σημαντικό ποσοστό.

Έργα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση εκδίδονται σπανιότερα βέβαια και σε άλλες περιοχές εκτός των εθνικών συνόρων είτε σε μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως το Παρίσι, τη Λειψία και την Τεργέστη, είτε σε περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας με προεξέχουσες τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Σχετικά βιβλία εντοπίζονται, επίσης, στην Αίγυπτο, τα Βαλκάνια και την Αμερική.[220] Ως προς τα είδη των έργων που κυκλοφόρησαν στο εξωτερικό παρατηρείται ποικιλία, καθώς δεν περιορίζονται αποκλειστικά σε μελέτες και ποιητικές/λογοτεχνικές δημιουργίες, αλλά εκδίδονται παράλληλα συλλογές αρχείων, λόγοι και άλλα (βλ. και Παράρτημα Α΄).

Ποιοι είναι όμως αυτοί που έγραψαν τα παραπάνω έργα; Ο μεγάλος αριθμός των προσώπων καθιστά απαραίτητη την κατηγοριοποίηση τους. Αρχικά, θα μπορούσαν να διακριθούν με βάση την καταγωγή τους σε Έλληνες και Ξένους, κυρίως Ευρωπαίους, συγγραφείς. Όσον αφορά τους Έλληνες συγγραφείς από ένα σύνολο 670 περίπου ατόμων που εξέδωσαν σχετικά έργα την περίοδο 1831-1920 συγκεντρώθηκαν πληροφορίες σχεδόν για τους 550. Οι υπόλοιποι είτε εξέδωσαν τα

[220]Ως επί το πλείστον εκδόσεις ελληνόγλωσσων βιβλίων εντοπίζονται σε περιοχές με ανθηρές ελληνικές κοινότητες, όπως για παράδειγμα η Βιέννη και η Τεργέστη. Στις περιοχές αυτές εκδίδονταν συστηματικότερα ελληνικά βιβλία πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ενδεικτικά βλ. Κωνσταντίνος Στάικος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία: 1749-1800*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995· Για τους Έλληνες της διασποράς βλ. επίσης: Ιωάννης Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή- Hering, Ευριδική Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη διασπορά (15ος - 21ος αι.),* Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

Γράφημα 10: Ποσοτικό γράφημα με τους τόπους έκδοσης έργων με θέμα την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Από τα παραπάνω στοιχεία γίνεται αντιληπτό πως η συντριπτική πλειοψηφία των ελληνόγλωσσων έργων εκδόθηκε, όπως είναι αναμενόμενο, εντός των συνόρων. Ο αριθμός των βιβλίων που τυπώθηκαν στο εξωτερικό και ήταν σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 πιθανόν να αυξανόταν αισθητά, αν ανευρεθούν και τα ξενόγλωσσα έργα, τα οποία σε μεγάλο βαθμό παραμένουν αθησαύριστα.

έργα τους ανώνυμα είτε δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός πληροφοριών για τη ζωή και τη δράση τους.[221] Στο πλήθος αυτό των συγγραφέων εντοπίζονται και τέσσερις γυναίκες. Ποσοστό μάλλον αμελητέο, που έχει όμως τη δική του σημασία αναφορικά με τις γράφουσες Ελληνίδες του 19ου αιώνα.[222]

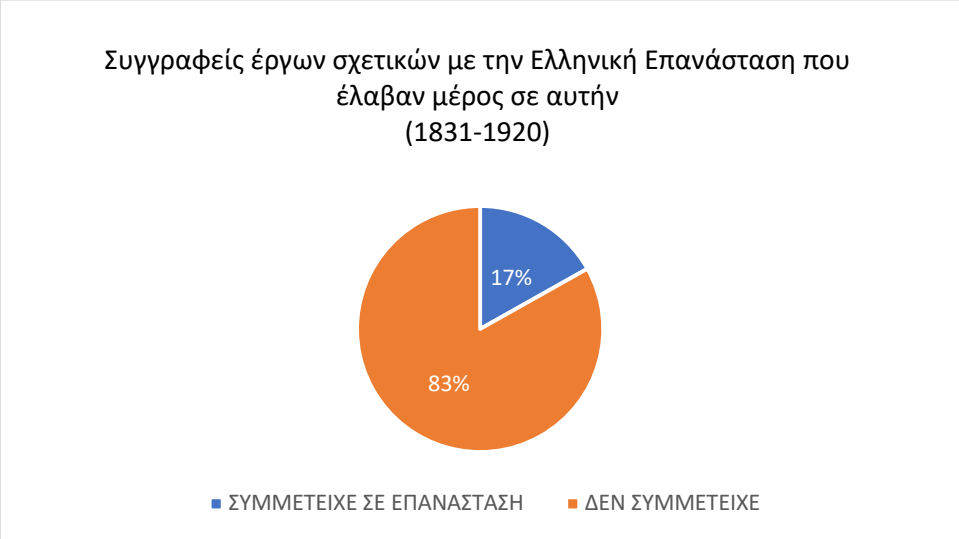
Ένα επιπλέον κριτήριο διάκρισης των παραπάνω ατόμων θα μπορούσε να είναι η συμμετοχή τους στον Αγώνα. Σε σύνολο, λοιπόν, 550 περίπου ατόμων το 17% συνέβαλε άμεσα ή έμμεσα στην Ελληνική Επανάσταση. Η διευκρίνιση αυτή κρίνεται απαραίτητη, καθώς στα προαναφερθέντα πρόσωπα εντοπίζονται ορισμένοι Έλληνες και φιλέλληνες που δεν προσήλθαν στην επαναστατημένη Ελλάδα, αλλά εξέδωσαν το ίδιο διάστημα στην Ευρώπη έργα με σκοπό να ευαισθητοποιήσουν το κοινό των άλλων χωρών για το ελληνικό ζήτημα.[223] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νικόλαου Μανιάκη, ο οποίος ζώντας στο Λονδίνο ως υπότροφος του Γκίλφορντ, ενεπλάκει στις δράσεις του φιλελληνικού κομιτάτου, μετέφρασε μεταξύ άλλων το

[221]Οι ανώνυμοι συγγραφείς καταλαμβάνουν ένα ποσοστό της τάξης του 10% σε σύνολο 674 συγγραφέων. Αν σε αυτούς προστεθούν και οι συγγραφείς για τους οποίους, αν και γνωρίζουμε τα ονόματά τους, δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός πληροφοριών για τη ζωή και τη δράση τους, τότε το σύνολο των συγγραφέων που μπορούμε να επεξεργαστούμε ξεπερνά οριακά τους 550.

[222]Ο αριθμός των γυναικών δεν αποκλείεται να είναι μεγαλύτερος, αλλά να δημοσίευσαν τα έργα τους ανώνυμα. Για τις γράφουσες Ελληνίδες του 19ου αιώνα βλ. Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την "αόρατη" γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού*, *ό.π.*.

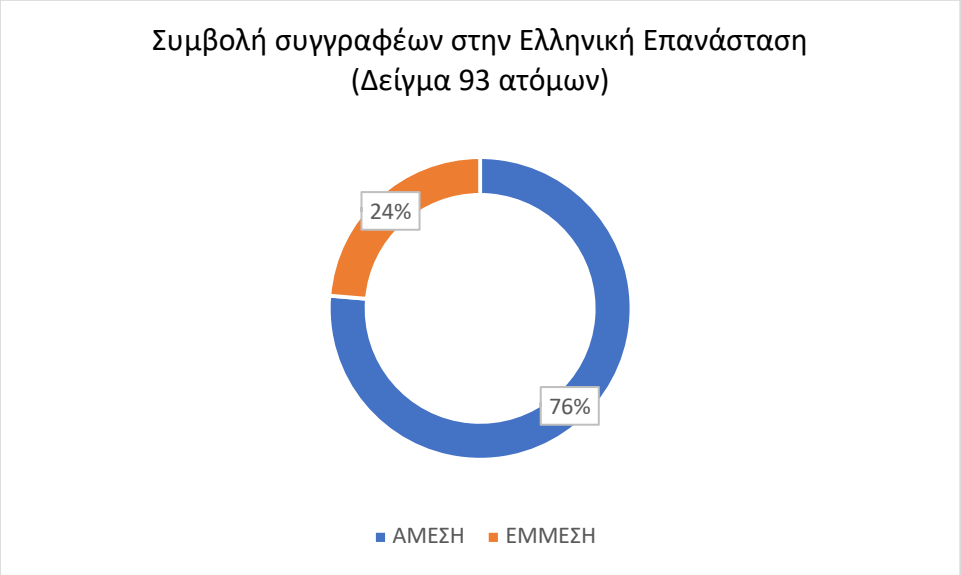
[223]Για την πρόσφατη βιβλιογραφία για το θέμα βλ.: Άννα Μανδυλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 έως σήμερα*, *ό.π*· Για τα έργα που εξέδωσαν οι Φιλέλληνες βλ. ακόμα την ειδική βιβλιογραφία: Loukia Droulia, *Philhllénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833. Répertoire bibliographique*, *ό.π.*.

«Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος» του Αλέξανδρου Υψηλάντη στον Βρετανικό τύπο και αργότερα εξέδωσε ένα ποίημα για τον Κανάρη.[224]Από τα 93 άτομα που συγκροτούν το 17% των συγγραφέων που συνέβαλαν με κάποιον τρόπο στον Αγώνα, τα 20 περίπου από αυτά το έπραξαν έμμεσα.

Γράφημα 11: Γράφημα πίτας αναφορικά με την συμμετοχή των συγγραφέων στην Ελληνική Επανάσταση του 1821. Το ποσοστό αυτών που συμμετείχαν είναι εμφανώς μικρότερο. Δεν πρέπει να παραλείπεται πως η παρούσα εργασία μελετά την εκδοτική παραγωγή έως το 1920. Η γενιά του Αγώνα από τα μέσα του 19ου αιώνα σταδιακά αραιώνει. Το ποσοστό θα ήταν διαφορετικό αν συγκρινόταν οι συγγραφείς μονάχα των πρώτων δεκαετιών. Ενδεικτικά από τους 168 συγγραφείς που εντοπίζονται το διάστημα 1831-1860 διαθέτουμε πληροφορίες αναφορικά με τη συμμετοχή τους ή μη στην επανάσταση για τους 120. Η πλειοψηφία των οποίων (ποσοστό 60%) φαίνεται πως συμμετείχε άμεσα ή έμμεσα στον Αγώνα. Ποσοστό που πιθανόν να είναι μεγαλύτερο στην περίπτωση που ορισμένοι από τους συγγραφείς της περιόδου 1831-1860 που εξέδωσαν τα έργα τους ανώνυμα είχαν λάβει μέρος με οποιοδήποτε τρόπο στην Επανάσταση του 1821.

[224]Για τον Νικόλαο Μανιάκη βλ. Σίμος Μποζίκης - Ευστάθιος Πουλιάσης, «Μια προσέγγιση της ζωής και της δράσης του καθηγητή της Ιονίου Ακαδημίας Νικολάου Μανιάκη», στο Γρηγόριος Ψαλίδας (επιμ.) *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας για τα 190 χρόνια από την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας*, Κέρκυρα 2019, σ. 183-193· Για τη δράση του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου και τις αντίστοιχες Εταιρείες στη Βρετανική πρωτεύουσα βλ. και Γιάννα Τζουρμανά, *Βρεττανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές. Φιλικές Εταιρείες και Κομιτάτα στο Λονδίνο (1790-1823)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2015.

Γράφημα 12: Γράφημα σχετικό με το είδος της συμβολής των συγγραφέων στην Ελληνική Επανάσταση. Ως άμεση νοείται η παρουσία στα πεδία των μαχών ή στις εθνοσυνελεύσεις, γενικότερα η εξακριβωμένη παραμονή τους (ανεξαρτήτως διαστήματος) στις επαναστατημένες περιοχές. Αντίθετα, ως έμμεση συμβολή καταγράφεται η απομακρυσμένη δράση Ελλήνων και Φιλελλήνων που επιχείρησαν μέσα από τα γραπτά τους να ευαισθητοποιήσουν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη.

Αν από το σύνολο των συγγραφέων που συνέδραμαν με οποιοδήποτε τρόπο στην Ελληνική Επανάσταση αφαιρεθούν όσοι στάθηκαν αλληλέγγυοι, μένουν 71 άτομα που έλαβαν ενεργό μέρος στον Αγώνα. Ανεξαρτήτως του συγγραφικού είδους που επέλεξαν (Απομνημονεύματα, ιστορίες, λόγοι, ποιητικά έργα κ.α.), οι άνδρες αυτοί επιχείρησαν να διηγηθούν γεγονότα τα οποία έζησαν, ενίοτε μάλιστα να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους ή να καταγγείλουν πράξεις άλλων. Το δεύτερο μισό του αιώνα τα έργα αυτά ελαττώνονται σημαντικά, καθώς σταδιακά η γενιά των αγωνιστών αραιώνει.[225]

[225]Για τα Απομνημονεύματα ως είδος βλ. Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, Βασίλης Βασιλειάδης, Γιάννα Δεληβοριά, Κατερίνα Τικτοπούλου, *Αυτοβιογραφία: Μεταξύ Ιστορία και Λογοτεχνίας στον 19ο αιώνα*, ΣΕΑΒ, Αθήνα 2015· Νίκος Ροτζώκος, «Τα απομνημονεύματα του εικοσιένα ως υλικό της ιστοριογραφίας», *Δοκιμές*, τχ. 2, (1994), σ. 3-11· Ο Τάσος Γριτσόπουλος διακρίνει τα έργα αυτά σε 4 κατηγορίες: Σε έργα αγωνιστών που συμμετείχαν στον Επανάσταση (Απομνημονεύματα), σε ευρύτερα έργα, τις ιστορίες δηλαδή της Ελληνικής Επανάστασης, σε αντιρρητικά φυλλάδια και σε έργα σύγχρονων ξένων συγγραφέων. Τάσος Γριτσόπουλος, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, τ. Γ΄ (1970-1971), σ. 34· Πολλά από τα Απομνημονεύματα των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 κυκλοφόρησαν αργότερα στη διάρκεια του 20ου αιώνα. Η αργοπορημένη δημοσίευση των έργων αυτών οφειλόταν συχνά στη θέληση των συγγραφέων να μη θιγούν εν ζωή πρόσωπα, χωρίς να απουσιάζουν και οι περιπτώσεις που η καθυστερημένη έκδοση σχετιζόταν με ιδιοτελείς λόγους και πολιτικές σκοπιμότητες, όπως συνέβη για παράδειγμα με τα Απομνημονεύματα του Κανέλλου Δεληγιάννη. Ευτυχία Λιάτα, «Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας», *Ο Ερανιστής*, τ. 20 (1995), σ. 163-233· Βλ. ακόμα: Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη, Παντελής Μπουκάλας, *1821 και Απομνημονεύματα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*. Πρακτικά Συνεδρίου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2020.

Γράφημα 13: Κυλιόμενος μέσος όρος παραγωγής έργων συγγραφέων που συμμετείχαν άμεσα στην Ελληνική Επανάσταση του 1821. Σταδιακά από τη δεκαετία του 1850 και ύστερα η γενιά του Αγώνα αραιώνει, μειώνονται έτσι και τα σχετικά έργα. Ας σημειωθεί πως πολλά από τα Απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821 εκδόθηκαν πολλές δεκαετίες αργότερα.

Οι αγωνιστές που έλαβαν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση και συνέγραψαν σχετικά έργα θα μπορούσαν να διακριθούν με βάση τον ρόλο τους στον Αγώνα. Φαίνεται πως πάνω από τους μισούς, ένα ποσοστό 61%, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως εκπρόσωποι του στρατιωτικού κόσμου (στρατιωτικοί/ναυτικοί) και οι υπόλοιποι ως πολιτικοί. Φυσικά, μια τέτοια διάκριση δεν είναι απόλυτη και βασίζεται στη στερεοτυπική εικόνα που έχει επικρατήσει για τους πρωταγωνιστές του 1821.[226] Για παράδειγμα ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης διετέλεσε μεταξύ άλλων για ένα διάστημα το 1823 Αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού.[227]Αντίστοιχα, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος συνέβαλε καθοριστικά στην άμυνα του Μεσολογγίου το 1822, ενώ και πολλοί Κοτζαμπάσηδες (π.χ. ο Κανέλλος Δεληγιάννης) είχαν μεγάλη συμμετοχή στις μάχες.[228]

[226]Η δράση των αγωνιστών στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης είναι πολύπλοκη από τα στρατόπεδα και τα πεδία των μαχών στις εθνοσυνελεύσεις και από στρατιωτικές ηγετικές θέσεις σε πολιτικά αξιώματα. Επομένως, η κατηγοριοποίηση των προσώπων μονάχα συμβατικά μπορεί να πραγματοποιηθεί με βάση τη στερεοτυπική εικόνα που έχει διαμορφωθεί για τα σημαντικότερα από αυτά.

[227]Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης διετέλεσε Αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού Σώματος από τις 27 Μαΐου 1823 έως την παραίτησή του στις 15 Οκτωβρίου 1823. Γεώργιος Θεοδωρίδης, «Ένα σύγχρονο κράτος. Η πολιτική οργάνωση του Αγώνα 1822-1827», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 132. Για την πρόσληψη του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ο ¨γέρος του Μοριά¨: Κτίζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους», στο Κατερίνα Δέδε - Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *«Η ματιά των άλλων», ό.π*, σ. 69-90.

[228]Διονύσης Τζάκης, «Τα πολεμικά γεγονότα. Οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου (1822-1824)», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 3ος ,ό.π.*, σ. 83-86. Για την πρόσληψη του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση βλ. Χρήστος Λούκος, «Οι ¨τύχες¨ του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», στο Κατερίνα Δέδε- Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *«Η ματιά των άλλων», ό.π.*, σ. 101-110.

Γράφημα 14: Γράφημα πίτας αναφορικά με τον ρόλο των συγγραφέων στην Επανάσταση του 1821. Χωρίζονται σε εκπροσώπους του στρατιωτικού κόσμου και σε εκπροσώπους του πολιτικού. Όπως έχει τονιστεί η διάκριση αυτή βασίζεται στη στερεοτυπική εικόνα που έχουμε για τους σημαντικότερους κυρίως αγωνιστές. Από το παραπάνω γράφημα προκύπτει πως το 61% των συγγραφέων θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως στρατιωτικοί /ναυτικοί. Το υπόλοιπο 39% χαρακτηρίστηκαν ως πολιτικοί. Μολονότι η διάκριση δεν είναι απόλυτη, το μικρότερο ποσοστό των «πολιτικών» πιθανόν να οφείλεται και στο γεγονός πως πολλά από τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στις πολιτικές εξελίξεις της Επανάστασης συνέχισαν την πολιτική τους σταδιοδρομία και στο εθνικό κράτος.

Η καταγωγή των προσώπων έχει, επίσης, σημασία. Από την εξέταση της περιοχής καταγωγής όσων αγωνιστών υπήρξε δυνατός ο εντοπισμός της, παρατηρούμε πως κυριαρχεί η Πελοπόννησος και έπονται το Αιγαίο, η Ήπειρος, οι τρεις ναυτικές νήσοι (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά), τα Επτάνησα και οι άλλες περιοχές. Παράλληλα, σημαντικό ποσοστό των συγγραφέων φαίνεται να έχει γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη. Αντίστοιχα, αν αναζητήσουμε τις περιοχές καταγωγής των συγγραφέων που έλαβαν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση και χαρακτηρίστηκαν, σύμφωνα με την παραπάνω στερεοτυπική διάκριση ως εκπρόσωποι του στρατιωτικού κόσμου, φαίνεται πως η Πελοπόννησος είναι και πάλι πρώτη. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει εν μέρει τις κατηγορίες του Γιάννη Βλαχογιάννη ότι προβάλλεται περισσότερο η συμβολή του Μοριά έναντι της Ρούμελης.[229] Η εικόνα σε μεγάλο βαθμό παραμένει ίδια με τη γενική διάκριση των περιοχών καταγωγής των συγγραφέων που έλαβαν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση.

[229]Ο Γιάννης Βλαχογιάννης εναντιώθηκε με πάθος στον «ιστορικό θρύλο» του Μοριά, όπως τον χαρακτηρίζει στο πρώτο μέρος του έργου του *Οι κλέφτες του Μοριά*. Καχύποπτος απέναντι σε καθετί που γράφεται από Πελοποννήσιους επιχείρησε με τα γραπτά του να αναδείξει την προσφορά της Ρούμελης. Ενδεικτική είναι η άποψη του ιστορικού Σωκράτη Κουγεά για την κυκλοφορία του προαναφερθέντος έργου. Σε βιβλιοκρισία του στο περιοδικό *Ελληνικά* σημείωνε πως: «*Άδικος και τολμηρά είναι επίσης η κατηγορία του συγγραφέως ότι όλοι σχεδόν οι ιστορικοί συγγραφείς, οι πραγματευθέντες περί των γεγονότων του Μοριά, επηρεασθέντες ή και πεισθέντες από τον Γέρο-Κολοκοτρώνη επλαστογράφησαν την ιστορίαν δια να εξηρωίσουν τους Κλέφτες του Μοριά… Αλλά και οι ξένοι ιστοριογράφοι συνεμάχησαν, κατά τον συγγραφέα με τους Μοραίτες ιστοριογράφους, δια να παρουσιάσουν ψεύτικη και πλαστή την ιστορία του Μοριά*». Γεώργιος Κορνούτος (επιμ.), *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Δ΄, σ. ζ΄-ιβ΄. Για τις παραπάνω πεποιθήσεις του Γιάννη Βλαχογιάννη αλλά και τη γενικότερη συνεισφορά του στην ανάδειξη της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης βλ. Συλλογικό, *Γιάννης Βλαχογιάννης: Α' συμπόσιο Ναυπακτιακής λογοτεχνίας, Ναύπακτος 18 – 19 - 20 Νοεμβρίου 1994*, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1995.

Γράφημα 15: Ποσοτικό γράφημα αναφορικά με τις περιοχές καταγωγής των συγγραφέων που είχαν λάβει μέρος στην Ελληνική Επανάσταση του 1821. Με μεγάλη διάφορα προηγείται η Πελοπόννησος όπου υπήρξε και η κύρια εστία του Αγώνα. Ακολουθούν το Αιγαίο και η Κωνσταντινούπολη. Από τα Επτάνησα, την Ήπειρο και τα τρία νησιά Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά κατάγονται 15 συνολικά συγγραφείς. Οι καταγόμενοι από την Μικρά Ασία αγγίζουν τους 4, ενώ από την Κρήτη και τη Μακεδονία τους 3. Εντύπωση προκαλεί πως το μικρότερο ποσοστό το συγκεντρώνει η Στερεά Ελλάδα. Από το σύνολο των συγγραφέων που κατέστη δυνατή η συλλογή τέτοιων στοιχείων μονάχα 2 κατάγονται από αυτή την περιοχή.

Γράφημα 16: Ποσοτικό γράφημα αναφορικά με τις περιοχές καταγωγής των συγγραφέων που είχαν λάβει μέρος στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 και χαρακτηρίστηκαν στην παρούσα έρευνα ως εκπρόσωποι του στρατιωτικού κόσμου. Η γενική εικόνα δεν αλλάζει σε σχέση με το Γράφημα 15. Με μεγάλη διαφορά προηγούνται οι καταγόμενοι από την Πελοπόννησο. Τα ποσοστά των Επτανήσων, Αιγαίου, Ηπείρου και των τριών ναυτικών νήσων (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά) παραμένουν σχεδόν ίδια. Μείωση παρατηρούμε στους συγγραφείς που κατάγονται από τη Μακεδονία, την Κρήτη, τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη. Αναφορικά με την τελευταία η μείωση είναι αισθητή και πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός πως οι Φαναριώτες που κατέφθασαν στην επαναστατημένη Ελλάδα κατέλαβαν κυρίως πολιτικές θέσεις και αξιώματα. Για

τον λόγο αυτό και στην παρούσα ποσοτική ανάλυση που αναζητά την καταγωγή των «στρατιωτικών» το ποσοστό τους είναι μικρότερο από το γενικό σύνολο. Ο αριθμός των συγγραφέων που έλκουν την καταγωγή τους από τη Στερεά Ελλάδα παραμένει σταθερός και, αν και δεν είναι ο μικρότερος, στο συγκεκριμένο γράφημα είναι ιδιαίτερα χαμηλός.

Η μεγάλη διαφορά της Πελοποννήσου με τις άλλες περιοχές φαίνεται πως μειώνεται, αν αναζητήσουμε τις περιοχές καταγωγής συγγραφέων που έλαβαν και πάλι μέρος στην επανάσταση αλλά χαρακτηρίστηκαν ως «πολιτικοί». Μολονότι, όπως ήδη έχει τονιστεί μια τέτοιου είδους διάκριση είναι συμβατική, το υψηλό ποσοστό της Κωνσταντινούπολης, που υστερεί μόλις κατά 2 άτομα από την Πελοπόννησο, επιβεβαιώνει τη συνεισφορά των λογίων της Κωνσταντινούπολης στο πολιτικό πεδίο του Αγώνα. Ερχόμενοι στην επαναστατημένη χώρα, οι σπουδαγμένοι στην Ευρώπη αυτοί άνδρες κατέλαβαν ως επί το πλείστον πολιτικές θέσεις κομίζοντας τις φιλελεύθερες αντιλήψεις και επιχειρώντας να δημιουργήσουν ένα σύγχρονο κράτος.[230] Τα ποσοστά των άλλων περιοχών είναι μικρότερα σε σχέση με αυτά των εκπροσώπων του στρατιωτικού κόσμου.

Γράφημα 17: Ποσοτικό γράφημα αναφορικά με τις περιοχές καταγωγής των συγγραφέων που είχαν λάβει μέρος στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 και χαρακτηρίστηκαν στην παρούσα έρευνα ως εκπρόσωποι του πολιτικού κόσμου. Η Πελοπόννησος βρίσκεται και πάλι στην πρώτη θέση μονάχα που η διαφορά από τη δεύτερη έχει μικρύνει σημαντικά. Στη δεύτερη θέση βρίσκεται η Κωνσταντινούπολη γεγονός που επιβεβαιώνει τις γνώσεις μας για τη συνεισφορά των Φαναριώτων στις πολιτικές εξελίξεις του Αγώνα και δικαιολογεί το χαμηλό ποσοστό της ίδιας περιοχής στο Γράφημα 16 που ήταν σχετικό με τους «στρατιωτικούς». Τα ποσοστά τον υπόλοιπων περιοχών, αν και είναι μειωμένα σε σχέση με τα παραπάνω γραφήματα, δεν παρατηρούνται μεγάλες διαφοροποιήσεις. Στη τρίτη θέση με 3 συγγραφείς βρίσκονται τα τρία ναυτικά νησιά και η Μικρά Ασία. Εν συνεχεία έπονται οι καταγόμενοι από την Κρήτη, τη Μακεδονία, τα Επτάνησα και το Αιγαίο. Η Ήπειρος σημειώνει πτώση, καθώς, όπως προκύπτει από τα δεδομένα, μονάχα ένας από τους πέντε ηπειρώτες που έλαβαν μέρος στην επανάσταση και έγραψαν αργότερα για αυτήν, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εκπρόσωπος του πολιτικού κόσμου. Η Στερεά Ελλάδα παραμένει στο τέλος με τους λιγότερους συγγραφείς ανεξαρτήτως του ρόλου τους στον Αγώνα.

[230]Για την καταγωγή των διανοουμένων και τη συνεισφορά τους στην Ελληνικής Επανάσταση βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750 - 1832», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, σ. 11-70.

Πέρα από όσους συνέβαλαν με οποιοδήποτε τρόπο στην Ελληνική Επανάσταση και εξέδωσαν σχετικά έργα, εντοπίζεται και ένας σημαντικός αριθμός ατόμων που έγραψαν αργότερα. Πρόκειται για περίπου 440 συγγραφείς, χωρίς να υπολογίζονται σε αυτούς οι ανώνυμοι και αυτοί για τους οποίους κατέστη αδύνατος ο εντοπισμός βιογραφικών στοιχείων.

Το ζήτημα της διάκρισης των ατόμων αυτών είναι μάλλον πολυπλοκότερο. Σε μια τόσο ετερόκλητη ομάδα συνυπάρχουν μείζονες αλλά και ελάσσονες λόγιοι που έδρασαν τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και στη περιφέρεια του ελληνικού κράτους, όπως επίσης και σε περιοχές που δεν είχαν ακόμα ενταχθεί σε αυτό. Μερικά μόνο παραδείγματα, αρκούν για να αποκαλύψουν τα ιδιαιτέρως διευρυμένα όρια της εν λόγω κατηγορίας. Μαζί με τους ιστορικούς στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, Κωνσταντίνο Ράδο και Παύλο Καρολίδη συνυπάρχουν στην ανομοιογενή αυτή ομάδα προσώπων ο Νικόλαος Ζερβός, καθηγητής στο Γυμνάσιο της Κέρκυρας, ο Σπυρίδων Λιβαδάς που ως μαθητής το 1894 εκφώνησε πανηγυρικό λόγο για την 25η Μαρτίου στην Κεφαλονιά και ο Σμυρνιός ηθοποιός, Λάσκαρης Μπερδέλης, που εξέδωσε το ίδιο διάστημα δράμα αφιερωμένο στον Αθανάσιο Διάκο.[231]

Η κατηγοριοποίηση των διανοουμένων δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με βάση συμβατικά ή τυπικά εκπαιδευτικά προσόντα. [232] Η διαφοροποίηση, όμως, της «κρατικής λογιοσύνης» από τους υπόλοιπους στοχαστές αποτελεί ένα κριτήριο για τη διάκριση των ατόμων αυτών. Στην κρατική λογιοσύνη εντάσσονται οι διανοούμενοι που αναλαμβάνουν, στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, τη διάχυση της εθνικής ιδεολογίας με τη συμπαράσταση μάλιστα της πολιτικής ηγεσίας. Οι λόγιοι αυτοί υπηρετούν σε κρατικούς θεσμούς, όπως για παράδειγμα το Πανεπιστήμιο Αθηνών που από το 1837, χρονολογία ίδρυσής του, αποτέλεσε το βασικό διαμορφωτή της εθνικής ιδεολογίας.[233]

Ως μέλη της κρατικής λογιοσύνης πέρα από τα άτομα που δίδαξαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών θα μπορούσαν, επίσης, να χαρακτηριστούν τα πρόσωπα που κατείχαν άλλες υψηλές δημόσιες θέσεις και συνέγραψαν έργα σχετικά με την

---

[231]Για την επαγγελματική σταδιοδρομία των τριών ιστορικών του Πανεπιστημίου Αθηνών βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα*, *ό.π.*, όπου και παρατίθεται επιμέρους βιβλιογραφία για τον καθένα· Ο Νικόλαος Ζερβός το 1865 υπηρετούσε ως καθηγητής στο Γυμνάσιο της Κέρκυρας. Πρωτύτερα είναι πιθανόν να διετέλεσε ραβδούχος της Νομικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας, καθώς το όνομα του απαντάται με την ιδιότητα αυτή σε άρθρο σχετικό με την εκπαίδευση στην Κέρκυρα που δημοσιεύθηκε στο επίσημο κυβερνητικό έντυπο μετά την τοποθέτηση του Ανδρέα Μουστοξύδη το 1857 στη θέση του Άρχοντα της Δημόσιας Εκπαίδευσης. Νίκος Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής προστασίας (1816-1864)*, Αθήνα 2002, σ. 389· Για τον Σπυρίδωνα Λιβαδά δε διατίθενται παραπάνω στοιχεία πέρα από το ότι ήταν μαθητής το 1894, οπότε και εκφώνησε πανηγυρικό λόγο στη μητρόπολη της Κεφαλονιάς. *Λόγος Πανηγυρικὸς ἐπὶ τῇ ἐθνικῇ ἑορτῇ τῆς 25ης Μαρτίου. Ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ τοῦ Σωτῆρος ὑπὸ Σπυρίδωνος Ε. Λιβαδᾶ (μαθητοῦ Δ΄ Γυμνασίου) Κεφαλληνία 1894*· Για τον Σμυρνιό ηθοποιό, Λάσκαρη Μπερδέλη, και το έργο του βλ. Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου. «Σμυρναϊκή Δραματουργία: Πρωτότυπες θεατρικές εκδόσεις στη Σμύρνη του 19ου αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 16, Αθήνα 2009, σ. 211-286.

[232]Παντελής Λέκκας, «Διανοούμενοι και ιδεολογία», στο Συλλογικό, *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου 1993*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1994, σ. 205.

[233]*Στο ίδιο*, σ. 203.Για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών και τη δράση του βλ. Συλλογικό, *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία*, *ό.π.*.

επανάσταση. Τα πρόσωπα αυτά δεν περιορίστηκαν αποκλειστικά και μόνο στις υπηρεσιακές τους υποχρεώσεις. Καταπιάστηκαν, επίσης, με την έκδοση περιοδικών εντύπων, όπως η *Πανδώρα* και η *Εστία*, ενώ παράλληλα ανέπτυξαν και σημαντική δράση μέσα από τους πνευματικούς Συλλόγους και τις Εταιρείες που ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα το δεύτερο μισό του αιώνα. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός και η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, ιδρυτικά μέλη των οποίων διετέλεσαν διακεκριμένες προσωπικότητες της εποχής.[234] Οι παραπάνω, συγκροτούν μια χαρακτηριστική ομάδα ανδρών που δεν περιορίστηκαν αποκλειστικά σε προσωπικές και αμιγώς επαγγελματικές υποθέσεις, αλλά ανέπτυξαν δημόσια δράση. Όπως επισημαίνει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος: «*Χαρακτηριστικοί ἐκπρόσωποι τῆς γενιᾶς αὐτῆς εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ὁ Παῦλος Καλλιγάς, ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ὁ Δημήτριος Βικέλας. Παρόμοια κι ὁ Δροσίνης. Ἡ βιογραφία του δέν εἶναι ἡ βιογραφία ἑνός ἀδούλωτου σέ μέριμνες ἄλλες πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ βιογραφία ἑνός δραστήριου πραγματοποιοῦ. Λόγος και πράξη. Σύλλογοι, ἐφημερίδες, περιοδικά, συμβούλια ἱδρυμάτων, ὀργάνωση μουσείων, διοικητικές ἀπασχολήσεις, ἡμερολόγια, κοινωνικές συναναστροφές, μέρες γεμάτες, νύχτες γεμάτες*».[235] Στην κρατική λογιοσύνη εντάσσονται ακόμη και οι ανώτατοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι. Η περίπτωση του Μισαήλ Αποστολίδη είναι χαρακτηριστική, καθώς υπήρξε ο πρώτος Κοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην οποία δίδαξε για χρόνια. Διετέλεσε μάλιστα και Πρύτανης, ενώ αργότερα εκλέχθηκε Μητροπολίτης Αθηνών.[236]

Οι παραπάνω διαφοροποιούνται από τους υπόλοιπους διανοούμενους της εποχής που δεν κατέλαβαν θέσεις στον κρατικό μηχανισμό ή από τους στοχαστές που έδρασαν στην περιφέρεια του ελληνικού κράτους ή εκτός αυτού. Με βάση τη

---

[234]Χαρακτηριστικά η *Πανδώρα* (1850 - 1872) υπήρξε από τα μακροβιότερα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα. Ιδρύθηκε το 1849 από τους Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, Νικόλαο Δραγούμη και Χρ. Δούκα. Βασικοί συντάκτες του περιοδικού υπήρξαν οι τρεις πρώτοι, όμως σταδιακά με το έντυπο συνεργάστηκαν και άλλοι σημαντικοί λόγιοι της περιόδου, όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Δημήτριος Βικέλας. Κωστής Καρπόζηλος, λήμμα «Πανδώρα», στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784 - 1974*, τ. Γ΄, *ό.π.*, σ. 415-416· Αντίστοιχα, η *Εστία* κυκλοφορούσε ως εβδομαδιαίο εικονογραφημένο περιοδικό από το 1876 έως το 1895. Διευθυντές και εκδότες του εντύπου διετέλεσαν κατά σειρά οι Παύλος Διομήδης, Γεώργιος Κασδόνης, Νικόλαος Πολίτης, Γεώργιος Δροσίνης και Γρηγόριος Ξενόπουλος. Με την Εστία συνεργάστηκαν τακτικά διακεκριμένα πρόσωπα της εποχής, όπως για παράδειγμα οι Άγγελος Βλάχος, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Νικόλαος Δραγούμης, Στέφανος Κουμανούδης, Γεώργιος Ζαλοκώστας κ.α. Κωστής Καρπόζηλος, λήμμα «Εστία», στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784 - 1974*, τ. Β΄, *ό.π.*, σ. 265-267· Ας σημειωθεί πως ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός ιδρύθηκε από τους αδελφούς Μιχαήλ, Σπυρίδων, Κωνσταντίνο και Διονύσιο Λάμπρου το 1865. Πολύ γρήγορα σημαντικές προσωπικότητες της εποχής, όπως για παράδειγμα οι Θεοδόσιος Βενιζέλος, Ειρηναίος Ασώπιος και Ευστράτιος Πίσσας εγγράφηκαν στον Σύλλογο, ο οποίος σταδιακά γνώρισε μεγάλη άνθηση. Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951· Αντίστοιχα, η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος συστάθηκε το 1882 από τους Τιμολέοντα Φιλήμονα, Νικόλαο Πολίτη, Γεώργιο Κασδόνη, Νικόλαο Παπαδόπουλο, Κωνσταντίνο Ζήσιο, Γεώργιο Δροσίνη, Αλέξανδρο Ρίζο- Ραγκαβή, Σπύρο Λάμπρο, Γεώργιο Βρούτο, Αντώνη Μηλιαράκη, Τιμολέοντα Αμπελά, Γεώργιο Τυπάλδο-Κοζάκη, Ιωάννη Τζέτζη, Αθανάσιο Παπαγεωργίου, Θεμιστοκλή Μαρίνο και Νικόλαο Αξελό. Από τα πρώτα χρόνια της δράσης της στην Εταιρεία έγιναν μέλη διακεκριμένα πρόσωπα. Γιώργος Νικολάου, «Η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος. Τα πρώτα χρόνια της δράσης της (1882-1892)», *Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Α΄ Ι.Ε.Ε.Ε, Αθήνα 2010, σ. 11-24.

[235]Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. ΣΤ΄ Τα ελληνικά και τα ξένα*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1981, σ. 195.

[236]Άννα Καραμανίδου, «Παρακαταθήκες Ορθοδοξίας και Ελληνισμού σε επιστολές του Ιωάννου Καποδίστρια προς εκκλησιαστικά πρόσωπα της εποχής του», στο *Πρακτικά Συνεδρίου: Ρήγας Φερραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα - Η ελληνική σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και τη Γνώση,* τ. Α΄, Ακαδημία Θεσμών και Πολιτισμών, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 128.

διάκριση αυτή προκύπτει πως σε ένα πλήθος περίπου 440 ατόμων, που έγραψαν για την επανάσταση αργότερα χωρίς να έχουν λάβει μέρος σε αυτήν, οι 160 περίπου, ποσοστό που ανέρχεται σε 38%, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μέλη της κρατικής λογιοσύνης. Το υπόλοιπο 62% αφορά ελάσσονες ως επι το πλείστον λόγιους, ένα ποσοστό εκ των οποίων δεν αποκλείεται να συνδέεται ποικιλοτρόπως με το κράτος, μέσω τοπικών διοικητικών υπηρεσιών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Επιπροσθέτως, είναι πολύ πιθανό τα ίδια πρόσωπα να εντάσσονται σε τοπικούς Συλλόγους και Εταιρείες. Συνεπώς, το εύρος της κρατικής λογιοσύνης είναι ευρύτερο εκείνου που αποτυπώνεται στο προαναφερθέν ποσοστό. Αυτό βέβαια σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί την αξία της ποσοτικής ανάλυσης που επιβεβαιώνει τα ασαφή όρια δημόσιου και κρατικού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Τα όρια αυτά, που όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, συχνά είναι δυσδιάκριτα και στην περιορισμένη αριθμητικά λόγια ελίτ της πρωτεύουσας, που οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες και οι δράσεις καλύπτουν ή συμπληρώνουν τις κρατικές, οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές δεν αντιλαμβάνονται πάντα τη διάκριση των ρόλων.

Πολλοί από αυτούς τους «*ελάσσονες*» αναλαμβάνουν να εκφωνήσουν τους τοπικούς πανηγυρικούς λόγους για την 25η Μαρτίου σε διάφορες περιοχές, οι οποίοι αργότερα εκδίδονται σε φυλλάδια.[237] Ο εορτασμός της εθνικής επετείου σε όλες τις επαρχίες του κράτους αλλά και εκτός αυτών αποτελεί έναν από τους παράγοντες που δικαιολογούν το αυξημένο ποσοστό των συγγραφέων που δεν εντάχθηκαν στη «κρατική λογιοσύνη».

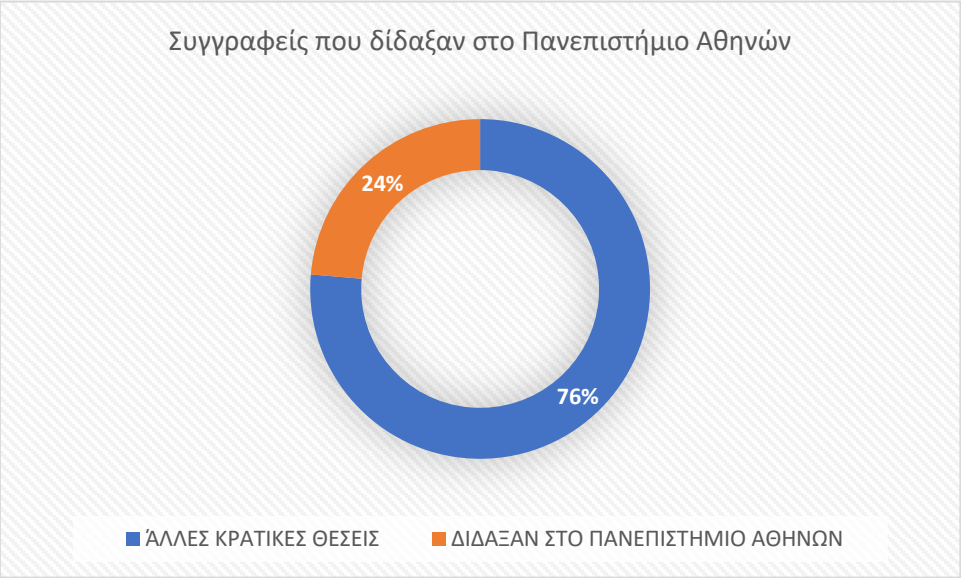

Γράφημα 18: Γράφημα πίτας σχετικά με τη συμμετοχή ή όχι στην κρατική λογιοσύνη των συγγραφέων με έργα για την Ελληνική Επανάσταση την περίοδο 1831-1920. Ως μέλη της κρατικής λογιοσύνης θεωρούνται οι διανοούμενοι που κατείχαν υψηλές δημόσιες θέσεις (πολιτικοί, καθηγητές πανεπιστημίου, δικαστές) και εξέδωσαν σχετικά έργα. Οι άνδρες αυτοί στη πλειοψηφία τους συνεργάστηκαν συστηματικά με ποικίλα περιοδικά έντυπα και ανέπτυξαν ενεργή πνευματική δράση μέσω των διαφόρων Συλλόγων και Εταιρειών που ιδρύθηκαν στην

[237]Από τους δεκάδες πανηγυρικούς λόγους για την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου που εκφωνήθηκαν στην περιφέρεια ή εκτός του ελληνικού κράτους και εκδόθηκαν σε φυλλάδια καταγράφονται ενδεικτικά μόνο: Βασίλειος Οικονομόπουλος, *Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς εν τω μητροπολιτικώ ναω Κεφαλληνίας κατά την επέτειο της 25ης Μαρτίου*, Κεφαλονιά 1878· Π.Ι. Παπαναστασίου, *Λόγος επί τη εορτή της 25ης Μαρτίου εκφωνηθείς εν Καλάμαις*, Καλάμαις 1878· Αλκιβιάδου Παπαγεωργόπουλου, *Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς εν μητροπολιτικό ναω Άρτης*, Αθήνα 1889· Ν.Π. Παρίση, *Πανηγυρικός επί τη επετείω εορτή της εθνικής παλιγγενεσίας εκφωνηθείς εν Κάιρω*, Κάιρο 1894.

πρωτεύουσα από τη δεκαετία του 1860 και ύστερα. Όπως προκύπτει από το παραπάνω γράφημα, το 38% ενός συνόλου 440 περίπου συγγραφέων θα μπορούσε να χαρακτηριστούν ως μέλη της κρατικής λογιοσύνης. Στο υπόλοιπο 62% συγκαταλέγονται μείζονες λόγιοι της εποχής που δεν υπηρέτησαν, όμως, σε κάποια δημόσια θέση αλλά και ελάσσονες διανοούμενοι που έδρασαν στην πρωτεύουσα και την περιφέρεια του ελληνικού κράτους. Δεν απουσιάζουν και οι περιπτώσεις απλώς εγγράμματων που εξέδωσαν κάποιο έργο.

Αξιοπρόσεκτο είναι και το γεγονός πως σχεδόν το ¼ των συγγραφέων που χαρακτηρίστηκαν ως μέλη της κρατικής λογιοσύνης δίδαξαν ως υφηγητές ή καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από τον αριθμό και μόνο γίνεται αντιληπτό πως δεν πρόκειται αποκλειστικά και μόνο για τους καθηγητές ιστορίας του ιδρύματος αλλά και για τους καθηγητές άλλων αντικειμένων, όπως για παράδειγμα οι Γεώργιος Μιστριώτης, Μάρκος Ρενιέρης, Παύλο Καλλιγάς και Ζήκος Ρώσης.[238]

Γράφημα 19: Γράφημα σχετικά με το ποσοστό των συγγραφέων εντός της κρατικής λογιοσύνης που διετέλεσαν διδάσκοντες του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το υψηλό ποσοστό των υφηγητών και καθηγητών αποκαλύπτει πως με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 καταπιάστηκαν πέρα από όσους δίδαξαν ιστορικά μαθήματα και καθηγητές άλλων αντικείμενων. Οι τελευταίοι ως επί το

[238]Ο Γεώργιος Μιστριώτης ήταν φιλόλογος και δίδαξε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1868, οπότε και εκλέχθηκε υφηγητής μέχρι τον θάνατό του το 1916. Πέρα από τις ακαδημαϊκές του υποχρεώσεις ανέπτυξε συστηματική δράση σε Συλλόγους και Εταιρείες. Διετέλεσε μεταξύ άλλων πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, της Εταιρείας Φίλων του Λαού και της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Ο Μάρκος Ρενιέρης, γνωστός κυρίως ως Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας και πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, υπήρξε έγκριτος νομικός, ο οποίος δίδαξε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών την περίοδο 1855-1864. Παράλληλα, υπήρξε μεταξύ άλλων ένας εκ των εκδοτών του ξενόγλωσσου περιοδικού *Le Spectateur de l'Orient* στην Αθήνα. Για τη δράση του βλ. την εισαγωγή του Παναγιώτη Νούτσου, «Ο Μάρκος Ρενιέρης ως πολιτικός διανοούμενος», στο Μάρκος Ρενιέρης, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999· Ο Παύλος Καλλιγάς δίδαξε, επίσης, στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Για το έργο του βλ. Marie-Paule Masson -Vincourt, *Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, *ό.π.*· Ο Ζήκος Ρώσης ήταν θεολόγος και καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1875. Δημήτριος Μπαλανός, *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών. Εκατονταετηρίς 1837 - 1937. Α΄ Ιστορία της Θεολογικής Σχολής*, Αθήνα 1937, σ. 10· Σχετικά με τους διδάσκοντες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον 19ο αιώνα βλ. επίσης: Κώστας Λάππας, «Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών τον ΙΘ΄ αιώνα», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές,* ΙΑΕΝ, Αθήνα 1989 , σ. 137-147.

πλείστον απαντώνται ως εκφωνητές επίσημων πανηγυρικών λόγων που αργότερα εκδόθηκαν σε φυλλάδια.

Γ.2. Περιοδικός Τύπος

Στην «έντυπη» Δημόσια Σφαίρα, πέρα από τα βιβλία και τα φυλλάδια, εντάσσεται, επίσης, ο Τύπος, που σύμφωνα με τον Χάμπερμας, αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά για την εμφάνισή της.[239] Εξάλλου όσον αφορά το υπό εξέταση διάστημα ο Τύπος υπήρξε το κατεξοχήν πεδίο παραγωγής δημόσιας ιστορίας αλλά και ένα μέσο καλλιέργειας της εθνικής ιστορικής συνείδησης. Η διερεύνηση ενός τέτοιου πρωτογενούς υλικού, όπως τονίζει η Αικατερίνη Κουμαριανού: «*επιτρέπει στον μελετητή να προσοικειώνεται νοοτροπίες, να κατανοεί ασφαλέστερα συμπεριφορές, να αναγνωρίζει, ως εάν ήτο παρών, κίνητρα και συμπεριφορές. Να κατανοεί ακόμη τη σχέση πληροφόρησης και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, συνεπώς τις επιδράσεις τις οποίες μπορεί να ασκεί η πληροφορία, θετικά ή αρνητικά στις εξελίξεις παντός πεδίου, και επομένως στην πρόοδο ή και στην καθυστέρηση των κοινωνιών*».[240]

Παρότι μέχρι σήμερα ο ελληνικός Τύπος του 19ου αιώνα έχει αποτελέσει αντικείμενο αρκετών μελετών, η θέση της ιστορίας σε αυτόν δεν έχει ακόμη αναδειχθεί επαρκώς.[241] Ιδιαίτερα δε όσον αφορά την Ελληνική Επανάσταση, που υπήρξε το κορυφαίο γεγονός του πρόσφατου παρελθόντος, για την κοινωνία του 19ου αιώνα δε διαθέτουμε μια συνολική εικόνα των σχετικών αναφορών. Φυσικά, ο Τύπος της περιόδου του Αγώνα βρίθει σχετικών αναφορών, οι οποίες δεν εξετάζονται στην παρούσα εργασία.[242] Αξίζει όμως να αναφερθεί η αλλαγή, που φαίνεται να συντελείται την περίοδο αυτή, ως προς τον τρόπο επικοινωνίας και διάδοσης των πληροφοριών σε μια κοινωνία που βρισκόταν σε μετάβαση. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Νικόλαου Κασομούλη για τις πιέσεις που ασκούνταν στον Μάγερ, εκδότη των *Ελληνικών Χρονικών*, εντός του πολιορκούμενου Μεσολογγίου: «*Ἐσύχναζαν πολλοὶ εἰς τὸ κατάστημα τῆς Τυπογραφίας, καὶ πολλάκις κενόδοξοι τὸν ἐνοχλοῦσαν χωρὶ λόγον, ζητῶντες ἐπιμόνως νὰ φαίνωνται τὰ ὀνόματα των καὶ τὰ ὀνόματα τῶν πληγωμένων συγγενῶν των καταλεπτῶς*».[243]

Ως προς τις μετέπειτα αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο του ελληνικού κράτους, με εξαίρεση την Έλλη Σκοπετέα που αφιερώνει λίγες σελίδες στο βιβλίο της «Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα» αλλά και την πρόσφατη μελέτη της Ελισάβετ Τσακανίκα για την πρόσληψη των αγωνιστών κατά την οθωνική περίοδο, που χρησιμοποιούν ως πηγές τον Τύπο της εποχής, ελάχιστα είναι γνωστά για τη σχετική με τον Αγώνα του 1821 αρθρογραφία της περιόδου.[244]

---

[239]Jurgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας, ό.π.*.

[240]Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ιστορία του ελληνικού τύπου (18ος-19ος αι.)*, Ερμής, Αθήνα 2010, σ. 38.

[241]Ενδεικτικά για μια πρώτη παρουσίαση της ιστορικής ύλης του περιοδικού *Εθνική Αγωγή* του Γεωργίου Δροσίνη βλ. Ευστάθιος Πουλιάσης, «Η ιστορική ύλη του περιοδικού *Εθνική Αγωγή*», στο Μαρία Κανελλοπούλου- Μπότη, *Παιδί και Πληροφορία. Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού*, Οσελότος, Αθήνα 2018, σ. 192 - 201.

[242]Για τον τύπο του Αγώνα βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο τύπος στον Αγώνα 1821-1827, ό.π.*· Για την αποδελτίωση των εφημερίδων της Ελληνικής Επανάστασης βλ. και το ερευνητικό πρόγραμμα του Αριστείδη Χατζή: https://www.1821press.gr/ (έλεγχος 12/10/2020).

[243]Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833, ό.π.*, τ. Β΄, σ. 193.

[244]Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 205-217· Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821, ό.π*· Αναφορά στη σχετική με την επανάσταση λογοτεχνική ύλη των περιοδικών εντοπίζεται και στο Αγγελική Λούδη, *Το νεοελληνικό διήγημα στην Ευτέρπη και την Πανδώρα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά*

Διάσπαρτες αναφορές σε ευρετήρια εντύπων και εργογραφίες λογίων συμπληρώνουν τις ελλιπείς μέχρι σήμερα πληροφορίες.[245]

Το ερώτημα επομένως παραμένει, ο Αγώνας του 1821 απασχόλησε τους μετέπειτα αρθρογράφους και, αν ναι, σε ποιο βαθμό; Το ενδιαφέρον για την επανάσταση περιορίζεται σε επετειακές αναφορές ή φαίνεται να είναι ευρύτερο; Ο αριθμός των εντύπων που κυκλοφόρησαν στο ελληνικό κράτος, το υπό εξέταση διάστημα, καθιστά αδύνατη τη συνολική εξέτασή τους. Για τον λόγο αυτό κρίθηκαν απαραίτητες κάποιες επιλογές. Συγκεκριμένα, στην παρούσα διατριβή διερευνάται ο περιοδικός Τύπος της εποχής.[246] Ως προς τον τελευταίο χαρακτηριστική είναι η κριτική που εντοπίζεται στο πρώτο τεύχος της *Μνημοσύνης* αναφορικά με τις πολιτικές σκοπιμότητες που εξυπηρετεί, αλλά και την ακόρεστη ανάγκη του τύπου για ειδήσεις: «*Τί εἶναι ἆρά γε ὁ περιοδικὸς τύπος; Μίγμα διαφόρων ἐνεργειῶν εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν τῆς τελειότητος. Δραστηριότης εἰς τὰς πράξις, ἐπιμονὴ εἰς τὰς συστηματικὰς ἰδέας, ὑπομονὴ εἰς τοὺς κακοὺς καιροὺς, καρτερίᾳ ἀκαταδάμαστος εἰς τήν ἀντιπολίτευσιν. Κάνεὶς ἄλλος δὲν ἔχει περισσότερον πατριωτισμὸν, οὔτε νοῦν, οὔτε σοφίαν, οὔτε κρίσιν, οὔτε πεῖραν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀνθρώπων· τὸ δὲ χάριεν εἶναι ὅτι μεταδίδει τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα ὡς ἐκ τοῦ περισσεύματος καὶ εἰς τοὺς πολιτικοὺς φίλους, ἢ προστάτας του. Μόνοι αὐτοὶ γνωρίζουσι νὰ κυβερνῶσιν εὐδοκίμως καὶ νὰ φέρωσι τὸν χρυσοῦν αἰῶνα εἰς τὴν πολιτείαν. Ὁ περιοδικὸς τύπος εἶναι ὁ σύνδεσμος τῶν κομμάτων, τὸ πηδάλιον τῶν δημαγωγῶν, τὸ παλλάδιον τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὄργανον τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἡ φωνὴ τοῦ ἔθνους vox populi vox dei. Ὅσα καὶ ἂν γίνωνται καὶ ἀκούωνται δὲν ἀρκοῦσι νὰ κορέσωσι τὴν ἀδηφαγίαν του. Ὁ στόμαχος του χωνεύει τὰ τυχόντα καὶ ταχύτερον παρὰ τὸν τῆς στρουθοκαμήλου ἐπειδὴ ἀμέσως μετ' ὀλίγον εὑρίσκεται κενός. Ἡ κάμινος ὧν ἀτμοκινήτων δὲν ἀπαιτεῖ τόσον συχνάκις ἄνθρακας, ὅσον αὐτὸς εἰδήσεις διὰ νὰ κινῆται πάντοτε ἄνθρωπος καθ' ὁποιονδήποτε τρόπον*».[247]

Αλλά και στον περιοδικό τύπο κρίθηκε απαραίτητη η επιλογή ορισμένων τίτλων προς εξέταση. Από τα δεκάδες περιοδικά που κυκλοφόρησαν επιλέχθηκαν ως επί το πλείστον τα μεγάλης κυκλοφορίας έντυπα που εκδόθηκαν από διακεκριμένους λόγιους της εποχής όπως για παράδειγμα η *Πανδώρα* που κυκλοφόρησε στην Αθήνα την περίοδο 1850-1872 από τους Νικόλαο Δραγούμη, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή ή το περιοδικό του Φιλολογικού Συλλόγου *Παρνασσός* που εκδιδόταν από το 1877 έως το 1895, οπότε και μετονομάστηκε σε *Επετηρίς του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού*.[248] Στην ύλη των

την περίοδο 1830-1880. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 273-275.

[245]Ως προς τα ευρετήρια των περιοδικών μπορεί να κυκλοφόρησαν είτε ως παράρτημα των ίδιων των εντύπων, είτε υπήρξαν αποτέλεσμα μετέπειτα εργασίας σύγχρονων ερευνητών.

[246]Συχνά για την τεκμηρίωση της παρούσας εργασίας χρησιμοποιούνται και άρθρα του ημερήσιου τύπου. Ωστόσο, δεν καταγράφονται στα ποσοτικά δεδομένα.

[247]Ανώνυμος, «Δεκαπενθημερίς», *Μνημοσύνη*, τχ. Α΄ (1852), σ. 23.

[248]Το περιοδικό *Πανδώρα* υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα της εποχής του. Κυκλοφορούσε στην Αθήνα την περίοδο 1850-1872. Εκδότες του ήταν οι: Νικόλαος Δραγούμης, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και Χρ. Α. Δούκας. Με το περιοδικό συνεργάστηκαν μείζονες λόγιοι της εποχής όπως οι: Σπυρίδων Τρικούπης, Δημήτριος Βικέλας, Νικόλαος Πολίτης, Στέφανος Κουμανούδης, Αλέξανδρος Σούτσος και άλλοι. Για το συγκεκριμένο περιοδικό βλ. Κωστής Καρπόζηλος, Λήμμα «Πανδώρα», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου* 1784-1974 , τ. Γ΄, *ό.π.*, σ. 415-417· Η ύλη της *Πανδώρας* έχει αποτελέσει αντικείμενο διαφόρων μελετών. Βλ. ενδεικτικά: Αγγελική Λούδη, *Το νεοελληνικό διήγημα στην Ευτέρπη και την Πανδώρα. Συμβολή στη μελέτη της*

περιοδικών αυτών η ιστορία φαίνεται να κατέχει σημαντική θέση. Δεδομένου ότι η ελληνική Δημόσια Σφαίρα δεν περιοριζόταν στα γεωγραφικά όρια του ελληνικού κράτους, μελετήθηκαν επιπλέον ελληνόγλωσσα περιοδικά που εκδόθηκαν στα Επτάνησα, στη Λειψία και σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ενδεικτικά αναφέρεται το περιοδικό *Κλειώ* του Π. Δ.Ζυγούρη που τυπώνονταν στη Λειψία τα έτη 1885-1891.[249] Από την έρευνα αποκλείστηκαν τα περιοδικά για παιδιά και νέους, όπως ήταν η *Διάπλασις των παίδων*, καθώς απευθυνόταν σε ένα νεότερο ηλικιακά κοινό που δεν μετείχε στον δημόσιο διάλογο.[250] Αντίθετα, στα περιοδικά έντυπα εντάχθηκαν, επίσης, και τα σπουδαιότερα ημερολόγια. Εξάλλου, τα τελευταία αποτελούσαν, σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Γρηγόριου Ξενόπουλου, ετήσια φιλολογικά περιοδικά: «*Το ετήσιο φιλολογικό Ημερολόγιο μού φαίνεται πως είναι εφεύρεση νεοελληνική. […] Μόνο στην Ελλάδα φάνηκαν κατά καιρούς χοντροί χρυσόδετοι τόμοι μ' ένα Καλαντάρι στην αρχή, για να δικαιολογείται ο τίτλος Ημερολόγιο του έτους δείνα'', και κατόπι με ύλη κάθε λογής, λογοτεχνική κυρίως - ποιήματα, διηγήματα, μικρά θεατρικά έργα, χρονογραφήματα - αλλά κι εγκυκλοπαιδική και λαογραφική και σατιρική, ανέκδοτα, νεκρολογίες, λίγο απ' όλα τελοσπάντων σε τριακόσιες και τετρακόσιες κάποτε σελίδες. Ένα ετήσιο*

ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880. Διδακτορική διατριβή, *ό.π.*· Δήμητρα Ραζάκη, «Η κριτική για την ποίηση του 19ου αιώνα στα περιοδικά Ευτέρπη, Πανδώρα και Χρυσαλλίς», στο Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα - πορίσματα έρευνας*, *ό.π.,* σ. 115-142· Κωνσταντίνος Χρυσόγελος, «Η παρουσία του Βυζαντίου στην *Πανδώρα* (τχ. 1-66)» στο Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα, ό.π.,* σ. 159-182· Το περιοδικό σύγγραμμα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός που έφερε τον ίδιο τίτλο εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1877. Η πρώτη περίοδος του περιοδικού καλύπτει το διάστημα 1877-1895, οπότε και μετονομάζεται σε *Επετηρίς*. Τη φροντίδα της έκδοσης του περιοδικού είχε ο πρόεδρος του Συλλόγου μαζί με την εκδοτική επιτροπή. Όσον αφορά την πρώτη περίοδο του εντύπου, την εκδοτική επιτροπή αποτελούσαν ο πρόεδρος, Θρασύβουλος Αγγελόπουλος, και οι Ειρηναίος Ασώπιος, Ιωάννης Αραβαντινός, Εμμανουήλ Ροίδης, Παναγιώτης Φέρμπος. Έλλη Δρούλια - Μητράκου, Λήμμα «Παρνασσός», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου* 1784-1974, τ. Γ΄, *ό.π.*, σ. 454-455· Για τον Φιλολογικό Σύλλογο και το περιοδικό βλ. επίσης: Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Το χρονικό του Παρνασσού 1865 - 1950, ό.π.*· Γεράσιμος Ζώρας, *Οι Λογοτέχνες της Παλαιάς και της Νέας Αθηναϊκής Σχολής στον Φ.Σ. Παρνασσός: αρχειακή έρευνα*, εκδ. Φ.Σ. Παρνασσός, Αθήνα 1993.

[249]Η *Κλειώ* αποτελεί ένα από τα ελληνόγλωσσα περιοδικά που εκδιδόταν εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα, κυκλοφόρησε στη Λειψία την περίοδο 1885-1891. Στην ίδια πόλη εκδόθηκε και δεύτερο σημαντικό ελληνόγλωσσο περιοδικό, ο *Έσπερος*. Με την *Κλειώ* συνεργάστηκαν διακεκριμένες προσωπικότητες της εποχής, όπως οι: Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ειρηναίος Ασώπιος, Αχιλλέας Παράσχος, Γεώργιος Δροσίνης κ.α. Για το συγκεκριμένο έντυπο βλ. Κωστής Καρπόζηλος, Λήμμα «Κλειώ», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου* 1784-1974 , τ. Β΄, *ό.π.*, σ. 566-567· Ζήσιμος Συνοδινός, «Έσπερος (1881-1889) και Κλειώ (1885-1891). Δύο περιοδικά στην ελληνική παροικία της Λειψίας», *Περίπλους*, τχ. 24-25 (1990), σ. 244-266· Σχετικά με τα μεταφρασμένα έργα στα προαναφερθέντα έντυπα βλ. και: Νικόλαος Φραγκόπουλος, *Η γερμανική παρουσία στα περιοδικά "Έσπερος" (1881–1889) και "Κλειώ" (1885–1892) της Λειψίας,* Ανέκδοτη Διπλωματική εργασία,Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα 2019.

[250]Για τον νεανικό τύπο της εποχής βλ. Μάρθα Καρποζήλου, Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914): Καταγραφή, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987· Κυριάκος Ντελόπουλος, *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής, Το πρώτο ελληνικό παιδικό περιοδικό και ο εκδότης του*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1989· Μάρθα Καρποζήλου, «Τα ελληνικά περιοδικά για παιδιά και εφήβους (1836-1936)», στο Αλέξανδρος Ακριτόπουλος (επιμ.), *Το παιδικό έντυπο : πρακτικά συμποσίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 57-68· Βίκυ Πάτσιου, *Η διάπλασις των παίδων 1879-1922*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995· Άννα Πολατίδου, Η διάπλαση των παίδων (1879-1917): ευρετήρια για τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Νηπιαγωγών, Σχολή Παιδαγωγική Φλώρινας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας Φλώρινα 2004· Ζαχαρούλα Καραβά, *Τα ελληνικά Κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά για παιδιά και νέους (1898-1919). Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού παροικιακού Τύπου*, ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ, Αθήνα 2010· Βασιλική Βασιλούδη, *Εφημερίς των Παίδων (1868-1893). Περιοδικός τύπος και προτεσταντικά πρότυπα για την παιδική ηλικία,*ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2013· Εύη Πετροπούλου, «Γερμανικές επιρροές στον περιοδικό Τύπο για παιδιά κατά το β΄ ήμισυ του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της Διάπλασης των Παίδων», στο Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα, τ.Α΄, ό.π.*, σ. 343-356.

εικονογραφημένο φιλολογικό περιοδικό, […], ένα βιβλίο αντιπροσωπευτικό της πνευματικής ζωής του τόπου και του χρόνου».[251]

Συνολικά μελετήθηκε η ύλη 47 περιοδικών και ημερολογίων. Οι τίτλοι, οι εκδότες, το διάστημα και ο τόπος έκδοσης καταγράφονται στον ακόλουθο πίνακα. Ας διευκρινιστεί μονάχα πως οι σχετικές με την επανάσταση αναφορές διαφέρουν ως προς τον αριθμό, το είδος και το μέγεθος ανά έντυπο, ενώ υπάρχουν και περιοδικά στις σελίδες των οποίων δεν εντοπίστηκε μνεία στο 1821.[252]

Πίνακας περιοδικών και Ημερολογίων που εξετάστηκαν (1831-1920)

	ΤΙΤΛΟΣ	ΕΚΔΟΤΗΣ/ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ	ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΔΟΣΗΣ
1	**Ιόνιος Ανθολογία**	-	1834-1835	Κέρκυρα
2	**Ελληνική Πλάστιγξ**	Αλέξανδρος Σούτσος	1836	Αθήνα
3	**Ευρωπαϊκός Ερανιστής**	Εμμανουήλ Αντωνιάδης	1840-1843	Αθήνα
4	**Φιλολογία**	Ζαχαρίας Δ. Λαμπίσης	1841-1843	Σμύρνη
5	**Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά**	Ανδρέας Μουστοξύδης – Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως (εκδότης)	1843-1847	Αθήνα
6	**Αποθήκη Των Ωφελίμων Και Τερπνών Γνώσεων**	Ιάκωβος Π. Πιτζιπιός	1847-1849	Ερμούπολη - Κωνσταντινούπολη
7	**Ρήγας**	Γεώργιος Τερτσέτης	1843-1845	Αθήνα
8	**Πανδώρα**	Ιδρύθηκε από: Νικόλαο Δραγούμη, Κων/νο Παπαρρηγόπουλο, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και Χρ. Α. Δούκα	1850-1872	Αθήνα
9	**Ιωνική Μέλισσα**	Αντώνιος Πατρίκιος	1850-1852	Σμύρνη
10	**Βιβλιοθήκη του Λαού**	Δημήτριος Αινιάν	1852-1855	Αθήνα
11	**Μνημοσύνη**	-	1852-1853	Αθήνα
12	**Le spectatteur de l'Orient**	Γ. Βασιλείου, Ν. Δραγούμης, Αλ. Ρίζος Ραγκαβής, Μάρκος Ρενιέρης, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ι. Σούτσος	1853-1855	Αθήνα

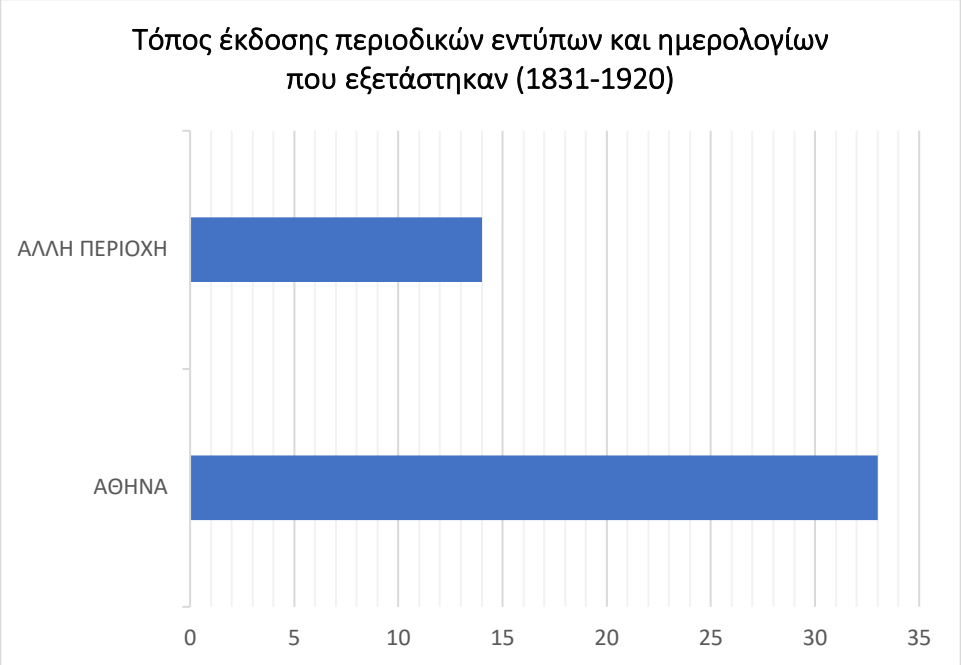
[251]Γρηγόριος Ξενόπουλος «Παλαιά Ελληνικά Ημερολόγια», *Ελληνικόν Ημερολόγιον Ορίζοντες*, έτος πρώτον, Αθήνα 1942, σ. 19-24.

[252]Αναλυτικότερα για τον αριθμό και τα είδη των σχετικών αναφορών ανά έντυπο βλ. Παράρτημα Β΄.

13	**Θελξινόη**	Επαμεινώνδας Ι. Φραγκουδής	1855-1857	Κωνσταντινούπολη
14	**Φιλίστωρ**	Στέφανος Κουμανούδης, Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, Δημήτριος Ι. Μαυροφρύδης	1861-1862	Αθήνα
15	**Εθνικό Ημερολόγιο Βρετού**	Μαρίνος Π. Βρετός	1861-1871	Παρίσι
16	**Κασταλλία**	Θ. Ζ. Ζωγράφος	1861-1862	Κωνσταντινούπολη
17	**Σύγγραμα περιοδικόν: Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος**	Ειδική εκδοτική επιτροπή του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης	1863-1921	Κωνσταντινούπολη
18	**Χρυσαλλίς**	Ειρηναίος Ασώπιος	1863-1866	Αθήνα
29	**Μέλισσα των Αθηνών**	Αναστάσιος Γούδας	1864-1865	Αθήνα
20	**Αττικόν Ημερολόγιον**	Ειρηναίος Ασώπιος	1867-1869, 1871-1890	Αθήνα
21	**Ιλισσός**	Θαλής Αντωνιάδης (από το 1870 συνεκδότης ο Ι. Χ. Κουρτέλης	1868-1872	Αθήνα
22	**Παρθενών**	Ν. Ε. Μανιτάκης	1871-1873, 1878-1880	Αθήνα
23	**Αθήναιον**	Στάφανος Κουμανούδης και Ευθύμιος Καστόρχης	1872-1881	Αθήνα
24	**Ζακυνθινός Ανθός**	Ι. Τσακασιάνος	1874-1878	Ζάκυνθος
25	**Βύρων**	Φιλολογικός Σύλλογος Βύρων	1874-1879	Αθήνα
26	**Εστία**	Παύλος Διομήδης (έως 1880), Γεώργιος Κασδόνης (έως 1888), Νικόλαος Πολίτης και Γεώργιος Δροσίνης	1876-1895 (ως περιοδικό)	Αθήνα
27	**Παρνασσός**	Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός	1877-1895 (μετά ως Επετηρίς)	Αθήνα
28	**Σαββατιαία Επιθεώρησις**	Σταύρος Ι. Βουτυράς	1877-1878	Κωνσταντινούπολη
29	**Έσπερος**	Ιωάννης Περβανόγλου	1881-1889	Λειψία
30	**Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας**	Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος	1883-1989	Αθήνα

31	**Εβδομάς**	Δημήτριος Καμπούρογλου (1884-1886) Ιώαννης Δαμβέργης (1887-1892)	1884-1892	Αθήνα
32	**Ακρόπολις Φιλολογική**	Βλάσσης Γαβριηλίδης	1888-1930	Αθήνα
33	**Ημερολόγιο Σκόκου**	Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος	1886-1918	Αθήνα
34	**Ποικίλη Στοά**	Ιωάννης Α. Αρσένης	1881-1889, 1891, 1894-1896, 1898-1899, 1912, 1914	Αθήνα
35	**Κλειώ**	Π.Δ.Ζυγούρης	1885-1891	Λειψία
36	**Εφημερίς των Κυριών**	Καλιρρόη Παρρέν	1887-1917	Αθήνα
37	**Χλόη**		1888-1890(;)	Πάτρα
38	**Αθηνά: Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας**	Εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας	1889-2002	Αθήνα
39	**Αρμονία**	Θωμάς Α. Σκάσσης	1895-1902	Αθήνα
40	**Εθνική Αγωγή**	Γεώργιος Δροσίνης	1898-1905	Αθήνα
41	**Ελληνισμός**	Εταιρεία Ελληνισμός	1898-1931	Αθήνα
42	**Προπύλαια**	Γιάννης Βλαχογιάννης	1901-1908	Αθήνα
43	**Πινακοθήκη**	Δημήτριος Ι. Καλογερόπουλος	1901-1922	Αθήνα
44	**Νέος Ελληνομνήμων**	Σπυρίδων Λάμπρος, Κ. Δυοβουνιώτης (μετά το 1920)	1904-1927	Αθήνα
45	**Παναθήναια**	Κίμωνας Μιχαηλίδης	1900-1915	Αθήνα
46	**Νέα Ζωή**	Φιλολογικός Σύλλογος Αλεξάνδρειας	1906-1923	Αλεξάνδρεια
47	**Το Ηρώον του Αγώνος**	Σπυρίδων Λάμπρος	1910	Αθήνα

Όσον αφορά τους τόπους έκδοσης των περιοδικών που μελετήθηκαν, δεδομένου ότι, όπως ήδη έχει αναφερθεί, η ελληνική Δημόσια Σφαίρα ξεπερνούσε τα όρια του εθνικού κράτους, η έρευνα δεν περιορίστηκε αποκλειστικά σε όσα εκδίδονταν στην πρωτεύουσα ή τις άλλες μεγάλες πόλεις της περιφέρειας, αλλά επεκτάθηκε και σε έντυπα που εκδόθηκαν σε σημαντικά κέντρα του ελληνισμού. Η πλειοψηφία βέβαια των περιοδικών εκδόθηκε στην πρωτεύουσα, σχεδόν τα διπλάσια από οποιαδήποτε άλλη περιοχή εντός ή εκτός συνόρων.

Γράφημα 20: Ποσοτικό γράφημα σχετικό με τον τόπο έκδοσης των περιοδικών που εξετάστηκαν. Στην Αθήνα εκδίδονται 33 τίτλοι. Αριθμός υπερδιπλάσιος από όσα μελετήθηκαν και κυκλοφορούσαν σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή εντός ή εκτός συνόρων (14). Διευκρινίζεται πως το παραπάνω γράφημα, αν και αποτυπώνει τον τόπο κυκλοφορίας συγκεκριμένων εντύπων που επιλέχθηκαν με βάση κάποια κριτήρια στην παρούσα διατριβή, θα μπορούσε να παρουσιάζει την ποσοτική διαφορά της συνολικής κυκλοφορίας. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που διατίθενται για την κυκλοφορία του ελληνικού τύπου, από τα 13 περιοδικά που κυκλοφορούσαν το 1866, τα 11 εκδίδονταν στην Αθήνα (Ιωάννης Γ. Γεννάδιος, «Κατάλογος Στατιστικός των εφημερίδων και των περιοδικών συγγραμμάτων όσα κατά το 1866 εξεδόθησαν εν Ελλάδι», *Εθνικόν Ημερολόγιον του δίσεκτου έτους 1868*, σ. 194-200). Αντίστοιχα, ο Αλέξανδρος Μανσόλας σημειώνει σχετικά με την κυκλοφορία του τύπου το έτος 1877 πως εκδίδονταν 15 περιοδικά από τα οποία μονάχα δυο τυπώνονταν εκτός Αθηνών (Αλέξανδρος Μανσόλας, *Στατιστική Έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος*, Αθήνα 1879, σ. 56).Στη στατιστική του ελληνικού τύπου από το Υπουργείο Εσωτερικών το 1900 καταγράφονται 44 περιοδικά της Αθήνας έναντι 8 της επαρχίας (*Υπουργείον Εσωτερικών, Ο Τύπος εν Ελλάδι, Δημοσιεύματα του Τμήματος της Δημοσίας Οικονομίας*, αρ. 5, Αθήναι 1900). Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει πως στην Αθήνα κυκλοφορούσαν οι περισσότεροι τίτλοι περιοδικών. Η ποσοτική διαφορά μεταξύ των εντύπων που εκδίδονταν εκεί σε σχέση με την υπόλοιπη περιφέρεια του ελληνικού κράτους φαίνεται πως είναι μεγάλη.

Οι σχετικές με την Ελληνική Επανάσταση αναφορές που εντοπίζονται στα παραπάνω περιοδικά ανέρχονται σε 1956. Για την αποφυγή όμως μια πλασματικής εικόνας και ενός λανθασμένου ποσοτικά αποτελέσματος κρίθηκε απαραίτητο να καταγραφούν τα άρθρα που δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες σε διαδοχικά τεύχη του

ίδιου περιοδικού ως ένα.[253] Επομένως, αν αφαιρεθούν οι «συνέχειες», ο τελικός αριθμός των αναφορών στον περιοδικό τύπο μειώνεται περίπου σε 1618.[254]

Εν συνεχεία, αν ταξινομήσουμε τις αναφορές χρονικά ανά δεκαετία, παρατηρούμε αρχικά τα ιδιαιτέρως χαμηλά ποσοστά των δυο πρώτων δεκαετιών (1831-1850). Σε αντίθεση με τη βιβλιογραφική παραγωγή, που παρά τις οποίες αυξομειώσεις υπήρξε συνεχής, τα περιοδικά κυκλοφορούσαν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ειδικά τις πρώτες δεκαετίες, που η έκδοσή τους ήταν περιορισμένη, υπάρχουν έτη, όπως για παράδειγμα το 1835 ή το 1839, στη διάρκεια των οποίων δεν κυκλοφορούσε κανένα από τα υπό εξέταση έντυπα. Επιπροσθέτως, από τη γραφική απεικόνιση των αναφορών στην Ελληνική Επανάσταση, που συναντώνται στον περιοδικό τύπο ανά δεκαετία, γίνεται αντιληπτό πως το πιο παραγωγικό διάστημα υπήρξε το 1871-1890. Η περίοδος αυτή συμπίπτει με την υψηλότερη εκδοτική παραγωγή σχετικών έργων. Επίσης, διάσταση εντοπίζεται ως προς την πτώση των αναφορών σε σχέση με τα βιβλία κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Ενώ στα βιβλία η πτωτική τάση ξεκινά τη δεκαετία του 1890 και συνεχίζει αδιάκοπα μέχρι το 1920, στις αναφορές στον Τύπο παρατηρούμε αρχικά μια ραγδαία πτώση τη δεκαετία του 1890 αντίστοιχη με αυτή της εκδοτικής παραγωγής. Η πτώση, όμως, διακόπτεται από μια επανάκαμψη με υψηλό μάλιστα ποσοστό την αμέσως επόμενη δεκαετία, 1901-1910. Ωστόσο, η άνοδος, όπως απεικονίζεται και στο γράφημα, δε θα έχει συνέχεια, καθώς το διάστημα 1911-1920 ο αριθμός των αναφορών στην Ελληνική Επανάσταση θα είναι μικρότερος ακόμη και από αυτόν της δεκαετίας 1851-1860.

Γεννάται έτσι το ερώτημα για ποιο λόγο παρατηρείται μια τόσο απότομη αυξομείωση αντίθετη μάλιστα με την αντίστοιχη εκδοτική παραγωγή του ίδιου διαστήματος; Όπως επισημάνθηκε ήδη, η πτώση της δεκαετίας του 1891-1900 δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την ταραγμένη πολιτική κατάσταση, τη διεξαγωγή των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, τον ελληνοτουρκικό πόλεμο και την επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου. Η αύξηση των αναφορών στον Τύπο την αμέσως επόμενη δεκαετία φαίνεται να εντάσσεται στην ευρύτερη προσπάθεια ανάκαμψης του εθνικού φρονήματος. Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει ο λόγος έκδοσης του περιοδικού *Εθνική Αγωγή (1898-1904)* από τον Γεώργιο Δροσίνη.[255]

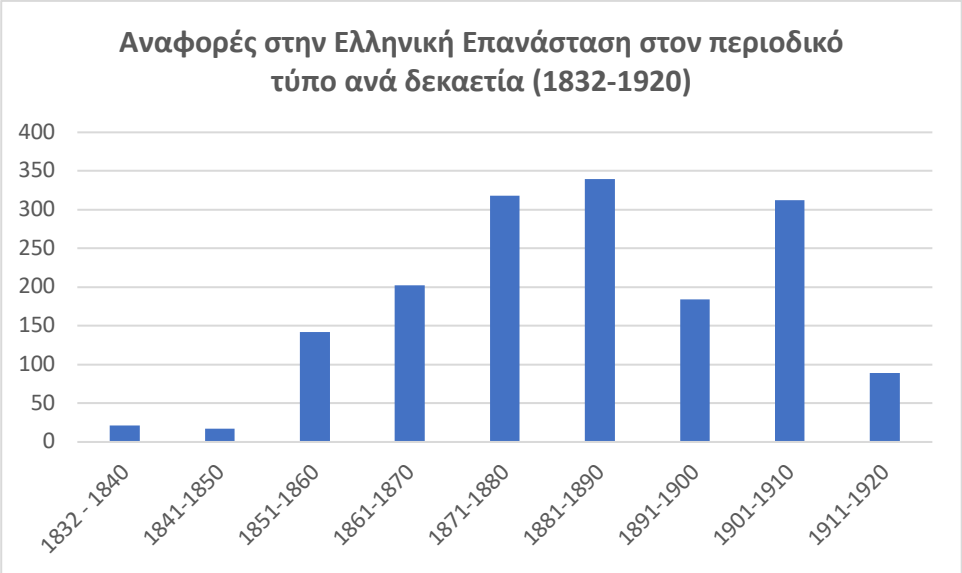
---

[253]Παρόμοια μέθοδο χρησιμοποίησε ο Νίκος Φαλαγκάς σε δημοσίευμά του σχετικό με την ύλη του περιοδικού *Ευτέρπη,* καταγράφοντας τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν σε συνέχειες ως ένα. Νίκος Φαλαγκάς, «Αφηγήσεις της πραγματικότητας: η στήλη των ¨ποικίλων¨ στην *Ευτέρπη*», στο Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα, ό.π*, σ.143-157.

[254]Προκύπτει έτσι ένα υπόλοιπο 315 αναφορών που αποτελούν συνέχειες άρθρων. Διευκρινίζεται πως αριθμός των «συνεχειών» στις οποίες δημοσιεύονται τα μεγάλα σε έκταση άρθρα ποικίλει. Συνήθως εκδίδονται σε 2-3 συνεχόμενα τεύχη, χωρίς να απουσιάζουν και δημοσιεύσεις που εκτείνονται σε πέντε, ακόμα και σε επτά μέρη.

[255]Το περιοδικό *Εθνική Αγωγή* κυκλοφόρησε στην Αθήνα το διάστημα 1898-1904. Διευθυντής και εκδότης ήταν αρχικά ο Γεώργιος Δροσίνης. Από τον Φεβρουάριο του 1902 την έκδοση ανέλαβε ο Μιχαήλ Σαλίβερος, ενώ ο Δροσίνης παρέμεινε διευθυντής σύνταξης. Η έκδοση της *Εθνικής Αγωγής* χωρίζεται σε δυο περιόδους. Στην πρώτη, από το 1898 έως το 1903, κυκλοφόρησαν 141 τεύχη. Παράλληλα, εκδιδόταν και *Δελτίο της Εθνικής Αγωγής*. Το 1904 αρχίζει η δεύτερη περίοδος, η οποία συμπίπτει με το Εκπαιδευτικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε τότε και το περιοδικό στρέφεται αμιγώς σε εκπαιδευτικά θέματα. Την περίοδο αυτή κυκλοφόρησαν μόνο δώδεκα τεύχη. Κωστής Καρπόζηλος, λήμμα «Εθνική Αγωγή», Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1770-2000*, τ. Β΄, ό.π., σ.40. Τονίζεται πως εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά περιοδικά εκδίδονται στο ελληνικό κράτος από πολύ νωρίτερα. Ενδεικτίκα μόναχα ας αναφερθεί *ο Παιδαγωγός* που κυκλοφορούσε το 1839-1840 στην Αθήνα. Για τα ελληνικά παιδαγωγικά έντυπα τον 19ο αιώνα βλ.: Θεοδώρα Χασεκίδου - Μάρκου, *Εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα. Η*

Ενδεικτική είναι η παρουσίαση του στόχου του εντύπου στο πρώτο φύλλο. Σε άρθρο με τίτλο «*Επί το έργον*», στο οποίο μάλιστα εντοπίζονται αρκετές ιστορικές αναφορές, ο Δροσίνης επισήμαινε πως η έλλειψη της Εθνικής Αγωγής υπήρξε εκ των βασικών αιτιών της ήττας του 1897 και επομένως όφειλε να καλλιεργηθεί τόσο στο σπίτι όσο και στο σχολείο, καθώς αυτή θα καταστήσει τον ελληνικό λαό άξιο της ελευθερίας του και της αποστολής του.[256] Στην ύλη της *Εθνικής Αγωγής* εντοπίζονται δεκάδες ιστορικές αναφορές εκ των οποίων η πλειοψηφία αναφέρεται στην Ελληνική Επανάσταση.[257] Με βάση τα παραπάνω η αύξηση αναφορών για το 1821, το πρόσφατο δηλαδή ένδοξο παρελθόν, φαίνεται πως σχετίζεται με την προσπάθεια ανάκαμψης του εθνικού φρονήματος που είχε πληγεί με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την εγκατάσταση της Διεθνούς Επιτροπής Οικονομικού Ελέγχου. Η εμπλοκή της χώρας σε νέες πολεμικές επιχειρήσεις στην αρχή της επόμενης δεκαετίας και η επιτυχής έκβασή τους οδήγησε στην ανάδειξη νέων ηρωικών γεγονότων αλλά και προσώπων και πιθανόν να σχετίζεται με τη μείωση του ενδιαφέροντος για το 1821 την ίδια περίοδο.

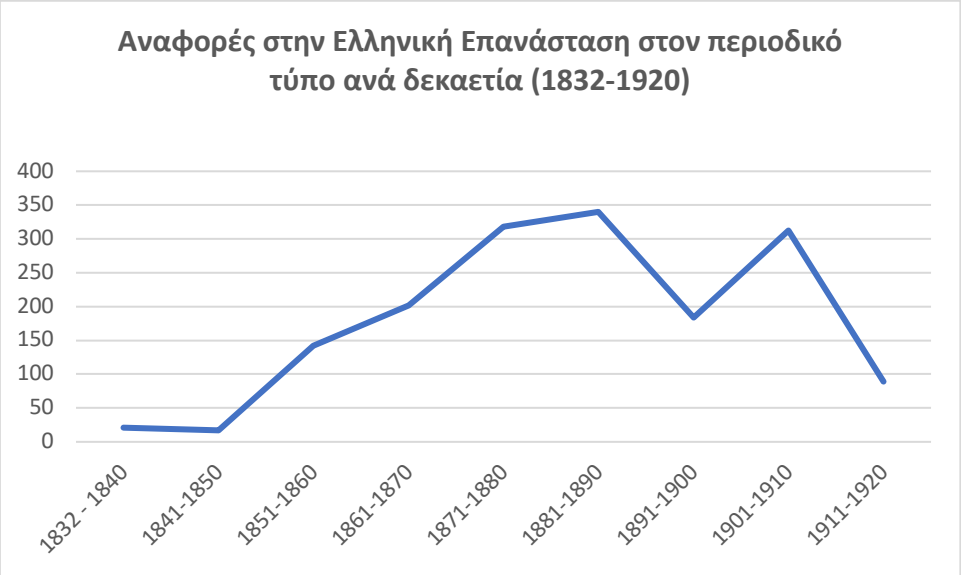

Γράφημα 21: Ποσοτικό γράφημα της δημοσίευσης αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση ανά δεκαετία για το διάστημα 1832-1920. Τα ιδιαίτερα μικρά ποσοστά των πρώτων ετών οφείλονται στην περιορισμένη κυκλοφορία περιοδικών εντύπων. Η πιο παραγωγική εικοσαετία 1871-1890 είναι ίδια με της αντίστοιχης εκδοτικής παραγωγής επιβεβαιώνοντας την αύξηση του ενδιαφέροντος το διάστημα αυτό. Διάσταση παρατηρούμε ως προς την πτώση των αναφορών σε σχέση με τα βιβλία κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

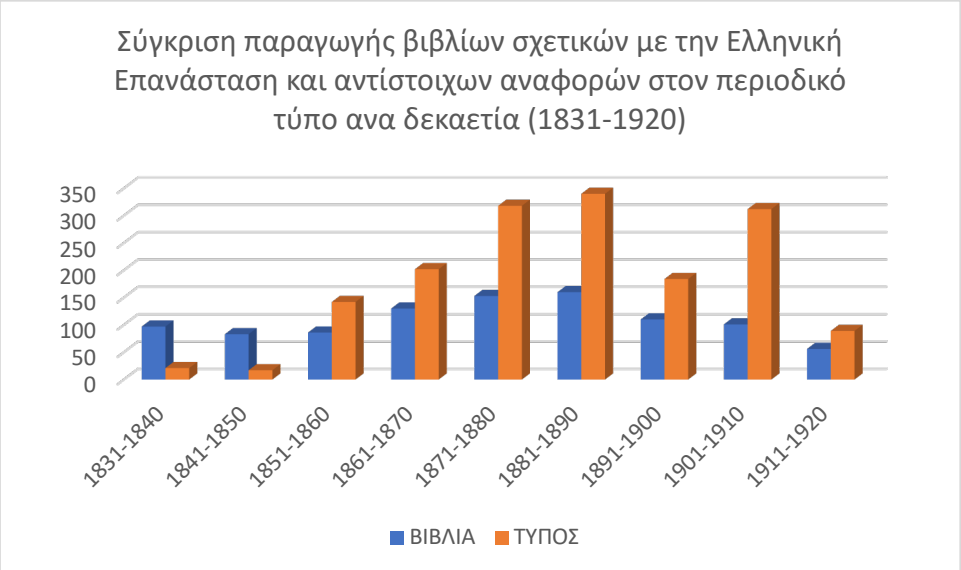
διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης κατά το 19ο αιώνα, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Τομέας Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 2005.

[256]Γεώργιος Δροσίνης, «Επί το έργον», *Εθνική Αγωγή*, τ. Α΄ (1898), σ. 1-2. Δεκαετίες μετά ο Γεώργιος Δροσίνης στα Σκόρπια Φύλλα της Ζωής του, εξωραΐζει τους λόγους έκδοσης του περιοδικού: «*στα 1898 άρχισα την έκδοση της Εθνικής Αγωγής, που είχε πρόγραμμά της τη διάπλαση μια νέας γενεάς αξιότερης από την πριν*». Γιάννης Παπακώστας, *Γεώργιου Δροσίνη Άπαντα*, τ. 8ος, Σ.Ω.Β., Αθήνα 2001, σ. 37.

[257]Ευστάθιος Πουλιάσης, «Η ιστορική ύλη του περιοδικού «Εθνική Αγωγή» (1898-1904)», *ό.π.*, σ. 196-201.

Γράφημα 22: Κυλιόμενος μέσος όρος δημοσιεύσεων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 στον περιοδικό τύπο ανά δεκαετία για την περίοδο 1832-1920. Στο γράφημα αποτυπώνονται οι αυξομειώσεις των αναφορών. Παρατηρούμε μια σταδιακά ανοδική πορεία από το 1832 μέχρι και το 1890. Από κει και ύστερα σημειώνεται μια αισθητή πτώση προσωρινά όμως, καθώς την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα οι σχετικές αναφορές πληθαίνουν ξανά, για να μειωθούν εκ νέου το διάστημα 1911-1920. Σε αντίθεση με τη βιβλιογραφική παραγωγή, που η πτώση είναι συνεχής από το 1891 και ύστερα, στην περίπτωση του τύπου η μείωση φαίνεται να είναι προσωρινή, διότι πολύ σύντομα θα επανέρθει σε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά. Στις υποθέσεις που θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως προς τα αίτια της ξαφνικής αυτής και περιορισμένης χρονικά πτώσης ανήκουν η ταραγμένη πολιτική κατάσταση, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και ο διεθνής νομισματικός έλεγχος. Τα γεγονότα αυτά απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Τύπο της εποχής και πιθανόν να περιόρισαν το ενδιαφέρον για τη δημοσίευση άρθρων ιστορικού περιεχομένου. Η τάση αυτή φαίνεται να ανατρέπεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προσπάθειας εθνικής ανάκαμψης και καλλιέργειας του εθνικού φρονήματος την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Τέλος, η εμπλοκή της χώρας σε νέες πολεμικές επιχειρήσεις από το 1912 και η ανάδειξη νέων ηρώων πιθανόν να σχετίζεται με τη μείωση του ενδιαφέροντος για την Ελληνική Επανάσταση τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα.

Γράφημα 23: Ποσοτικό γράφημα σύγκρισης της έκδοσης βιβλίων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση και αντίστοιχων αναφορών στον περιοδικό τύπο για το διάστημα 1831-1920. Οι

επιμέρους τάσεις των δυο ειδών εξετάστηκαν παραπάνω. Ας σημειωθεί πως, ενώ τις δυο πρώτες δεκαετίες η παραγωγή βιβλίων είναι μεγαλύτερη, εξαιτίας όπως ήδη έχει αναφερθεί της περιορισμένης κυκλοφορίας περιοδικών την περίοδο αυτή, το υπόλοιπο διάστημα η εικόνα αντιστρέφεται με τις δημοσιεύσεις του τύπου να ξεπερνούν κατά πολύ τα εκδιδόμενα αυτοτελή έργα.

Οι σχετικές με την επανάσταση αναφορές που εντοπίστηκαν στον περιοδικό τύπο της περιόδου 1831-1920 είναι ποικίλες τόσο ως προς το μέγεθος, όσο και ως προς το είδος. Για τον λόγο αυτό κρίθηκε απαραίτητη η κατηγοριοποίησή τους. Μελετήθηκαν και ταξινομήθηκαν με βάση το είδος τους σε 11 κατηγορίες. Πρώτα από όλα στο υπό εξέταση υλικό απαντώνται άρθρα με αποκλειστικό θέμα τον Αγώνα του 1821. Πρόκειται για δημοσιεύσεις σχετικές με πρόσωπα, μάχες ή άλλα γεγονότα της περιόδου, όπως για παράδειγμα το άρθρο του Δημήτριου Αινιάν με τίτλο «*Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την επανάστασιν*».[258] Τα άρθρα αυτά κατηγοριοποιούνται ως «μελέτες». Είναι δηλαδή δημοσιεύσεις ιστοριογραφικού περιεχομένου σχετικά με την επανάσταση.

Παράλληλα, εντοπίζονται και σύντομες αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση, όπως για παράδειγμα κάποια φράση ενός ήρωα που δημοσιεύεται για τον παραδειγματισμό των σύγχρονων τους ή ακόμα σύντομες αναφορές στον εορτασμό της 25ης Μαρτίου.[259] Οι μικρές σε έκταση αυτές αναφορές συχνά δημοσιεύονταν χωρίς τίτλο. Στην παρούσα ταξινόμηση χαρακτηρίζονται ως «σύντομες αναφορές στο 1821».

Επίσης, στις σελίδες των υπό εξέταση περιοδικών δημοσιεύονται αρχεία της περιόδου. Συγκεκριμένα, απαντώνται επιστολές, έγγραφα της Προσωρινής Διοίκησης, όπως επίσης σφραγίδες και υπογραφές αγωνιστών. Τα τελευταία εκδίδει συστηματικά η *Εστία* τα έτη 1877-1880. Συνήθως, τα δημοσιευμένα αρχεία συνοδεύονται από μια σύντομη σημείωση της διεύθυνσης του περιοδικού σχετικής με το ιστορικό πλαίσιο και τα πρόσωπα που αναφέρονται.

Ιδιαίτερα διαδομένη τον 19ο αιώνα ήταν η συνήθεια της δημοσίευσης στον τύπο λόγων που εκφωνήθηκαν σε επίσημες τελετές. Ακόμα και αν κάποιοι από τους λόγους αυτούς κυκλοφορούσαν ως αυτόνομα έργα, συχνά δημοσιεύονταν ολόκληροι ή εκτενή αποσπάσματά τους στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Επομένως, η τέταρτη κατηγορία αφορά τους λόγους που εκφωνήθηκαν σε οποιαδήποτε περίσταση σχετική με την Επανάσταση του 1821 και εν συνεχεία κυκλοφόρησαν μέσω του τύπου. Δεν είναι σπάνιες και οι περιπτώσεις δημοσίευσης παλαιότερων λόγων, όπως για παράδειγμα του λόγου που εκφώνησε ο Θεόφιλος Καΐρης κατά την άφιξη του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια στην Αίγινα τον Ιανουάριο του 1828.[260]

[258]Δημήτριος Αινιάν, «*Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την επανάστασιν», Βιβλιοθήκη του Λαού*, τχ. Β΄, Αθήνα 1852, σ. 128-140.

[259]Για την αντίληψη περί παραδειγματικής χρήσης της εθνικής ιστορίας βλ. ενδεικτικά Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης, ό.π.*, σ. 128.

[260]«Λόγος εκφωνηθείς υπό Θεοφίλου Καϊρη κατά την ημέραν της υποδοχής του Κυβερνήτου της Ελλάδος Ιωαν. Α. Καποδίστρια εν Αιγίνη, 1828 Ιανουαρίου 12», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1871*, σ. 497-506.

Επίσης, στο υπό εξέταση υλικό απαντώνται και λόγοι που εκφωνήθηκαν εκτός του ελληνικού κράτους ανήμερα της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου.[261]

Στην ύλη των περιοδικών υπάρχουν και βιβλιοκρισίες, ανάμεσα στις οποίες εντοπίζεται σημαντικός αριθμός σχετικών με έργα για την Ελληνική Επανάσταση. Αν και οι κριτικές αυτές εμπεριέχουν συχνά πληροφορίες για την ιστορία του Αγώνα, καταγράφονται ως ξεχωριστή κατηγορία με τίτλο «Βιβλιοκρίσιες/Αναγγελίες έκδοσης βιβλίων». Όπως προκύπτει και από την ονομασία, στην ίδια ομάδα αναφορών εντάχθηκαν και οι αναγγελίες για την κυκλοφορία νέων έργων που αφορούσαν την επανάσταση.

Μνεία στον Αγώνα του 1821 γίνεται και σε άρθρα ευρύτερου ιστορικού ενδιαφέροντος ή άλλου θέματος που εντοπίστηκαν στο υπό εξέταση υλικό. Για παράδειγμα σε άρθρο για την ιστορία της Χίου που δημοσιεύεται στον *Παρνασσό* μεταξύ άλλων παρατίθεται και η πληροφορία για την εγκατάσταση των προσφύγων Χίων στη Σύρο μετά τον Απρίλιο του 1822.[262]

Κατά την εξέταση της βιβλιογραφικής παραγωγής παρατηρήθηκε, επίσης, η αδιάκοπη κυκλοφορία ποιητικών και λογοτεχνικών έργων εμπνευσμένων από την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Καθώς τα έντυπα, που μελετώνται, χαρακτηρίζονται κυρίως ως «ποικίλης ύλης», η παρουσία λογοτεχνικών έργων και ποιημάτων είναι δεδομένη σχεδόν σε κάθε τεύχος. Ανάμεσά τους δημοσιεύονται και δημιουργίες που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στην περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και οι οποίες για την ανάγκη της ποσοτικής ανάλυσης κατηγοριοποιούνται ως «Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα». Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί και το ποίημα που εντοπίζεται στο περιοδικό *Χλόη* με τίτλο «Ευγνωμοσύνης δάκρυ», το οποίο είναι αφιερωμένο στους αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης.[263] Διευκρινίζεται πως τα αντίστοιχα μεταφρασμένα έργα δεν εντάσσονται στην παρούσα κατηγορία αλλά στις μεταφράσεις.

Ακόμη, μια άλλη ξεχωριστή ομάδα συγκροτούν τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες σύγχρονων της επανάστασης που δημοσιεύονται στις σελίδες των περιοδικών που μελετήθηκαν. Πρόκειται κυρίως για αποσπάσματα απομνημονευμάτων ή ανέκδοτες εκθέσεις Ελλήνων και Ευρωπαίων αγωνιστών σχετικές με γεγονότα και πρόσωπα της εποχής. Ο μικρός αριθμός τους δεν επέτρεψε τη διάκριση ως προς την προέλευση των συγγραφέων. Τα έργα των Ευρωπαίων φαίνεται πως είναι λιγότερα στον αριθμό. Ανάμεσα τους και η δημοσιευμένη στο περιοδικό *Ελληνισμός* έκθεση ενός δόκιμου, το 1827, του αγγλικού ναυτικού, του

[261]Ενδεικτικά: D. Cochin, «Ο φιλελληνισμός εν Γαλλία. Επί τη εθνική εορτή της 25 Μαρτίου. Ο λόγος του Κωσέν», *Ελληνισμός*, τ. 11ος (1909), σ. 373-375.

[262]Αλέξ. Καραλής, «Χίος και Χίοι», *Παρνασσός*, τχ. 8 (1893), σ. 561-577.

[263]Χαρακτηριστική ως προς την ευγνωμοσύνη των απογόνων απέναντι στους αγωνιστές του 1821 είναι η τελευταία στροφή του ποιήματος: «*Ναί! Πατέρες, τὰ παιδιά σας δὲν λησμόνησαν ἀκόμα πῶς ἐφύτρωσ' ἡ ζωὴ τους μέσ' τὸ αἷμα τὸ δικό σας... Τὸ φωνάζει κάθε πέτρα, κάθε πέλαγο καὶ χῶμα· ἔχουν αἷμ' ἀπ' τὴν καρδιά σας καὶ... ἀκοῦν τὸ στεναγμό σας!*» Εποψ., «Ευγνωμοσύνης δάκρυ (Πρός τους αγωνιστάς του 1821)», *Χλόη*, τχ. 22 (1889), σ. 292.

μετέπειτα ναύαρχου, σερ Έρασμου Ομμάνυ, αναφορικά με τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου.[264]

Επίσης, οι μεταφράσεις στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα καλύπτουν ένα σημαντικό μέρος της ύλης και φανερώνουν την επικοινωνία των ελληνικών εντύπων της εποχής με τη σύγχρονη πολιτισμική παραγωγή της Ευρώπης.[265] Για τον λόγο αυτό κρίθηκε κατάλληλο οι δημοσιεύσεις μεταφρασμένων έργων να συγκροτήσουν μια ξεχωριστή κατηγορία, παρόλο που σε αυτήν εντάχθηκαν διαφορετικά είδη λόγου. Ως επί το πλείστον απαντώνται αποσπάσματα ιστοριογραφικών μελετών ευρωπαίων συγγραφέων ή μεταφράσεις λογοτεχνικών/ποιητικών δημιουργιών. Καθώς τα συγκεκριμένα είδη συγκροτούν ξεχωριστές κατηγορίες στα ελληνόφωνα έργα, θεωρήθηκε δόκιμο να ταξινομηθούν αυτόνομα σε δυο ομάδες ως «Μεταφράσεις μελετών» και ως «Μεταφράσεις λογοτεχνικών/ποιητικών έργων».

Η τελευταία κατηγορία περιλαμβάνει τις σχετικές με την Ελληνική Επανάσταση εικόνες που δημοσιεύονται στα έντυπα της εποχής.[266] Προσωπογραφίες, απεικονίσεις πεδίων μάχης και μνημείων, σχέδια αγαλμάτων, αλλά και πίνακες καλλιτεχνών όπως του Θεόδωρου Βρυζάκη και του Πήτερ Φον Ες, συνθέτουν μια ξεχωριστή κατηγορία που τιτλοφορείται «Εικόνες». Όσον αφορά την εικονογράφηση των ελληνικών εντύπων, τονίζεται η συμβολή του Μαρίνου Παπαδόπουλου - Βρετού που εξέδιδε στο Παρίσι το *Εθνικό Ημερολόγιο* (1861-1871). Το έντυπο αυτό περιείχε πλούσια εικονογράφηση ευρωπαϊκών προτύπων.[267] Γενικότερα, η δημοσίευση εικόνων σχετικών με πρόσωπα ή γεγονότα της επανάστασης του 1821 αποσκοπούσε σε μια ευρύτερη διαδικασία ηρωοποίησης τους. Επιπροσθέτως, οι εικόνες, καθώς είναι γνωστή η χρήση τους ως μέσο προπαγάνδας στον Τύπο, λειτουργούν συμπληρωματικά στην καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος, διότι οπτικοποιούν τους ήρωες, τα πρότυπα δηλαδή που σύμφωνα με την παραδειγματική χρήση της εθνικής ιστορίας όφειλε να μιμηθεί η νέα γενιά.

---

[264]Έρασμος Ομμάνυ, «Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου. 72α επέτειος. Διήγησις επιζώντος μάρτυρος», *Ελληνισμός*, τχ. 10 (1899), σ. 455-458· Για τον sir Erasmus Ommanney βλ. Clements R. Markham, «Obituary: Two Arctic Veterans. Sir Erasmus Ommanney and Sir James Donnet», *The Geographical Journal,* v. 25, No. 2 (1905), p. 221-224.

[265]Στην κατεύθυνση αυτή τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αύξηση του ερευνητικού ενδιαφέροντος αναφορικά με τις μεταφράσεις στον ελληνικό τύπο. Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα, ό.π.*· Άννα Ταμπάκη - Αλεξία Αλτουβά (επιμ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο: Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα. Πρακτικά*, Αθήνα 2016· Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα. Πρακτικά Συμποσίου*, τ. Α΄, ΕΙΕ, Αθήνα 2016· Φανή Σωφρονίδου, *Οι ελληνικές μεταφράσεις της γαλλικής λογοτεχνίας. Συμβολή στην καταγραφή και στη μελέτη της παρουσίας τους στα ελληνικά γράμματα από το 1900 έως το 2010,* Ύψιλον, Αθήνα 2016.

[266]Αναφορικά με την εικονογράφιση των περιοδικών του 19ου αιώνα και συγκεκριμένα τη ένταξη εικόνων εμπνευσμένων από την Ελληνική Επανάσταση στην ύλη τους βλ. Παναγιώτης Μπίκας, Η εικονογράφιση των περιοδικών στην Ελλάδα του 19ο αιώνα, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονικής, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας της Τέχνης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 168-175.

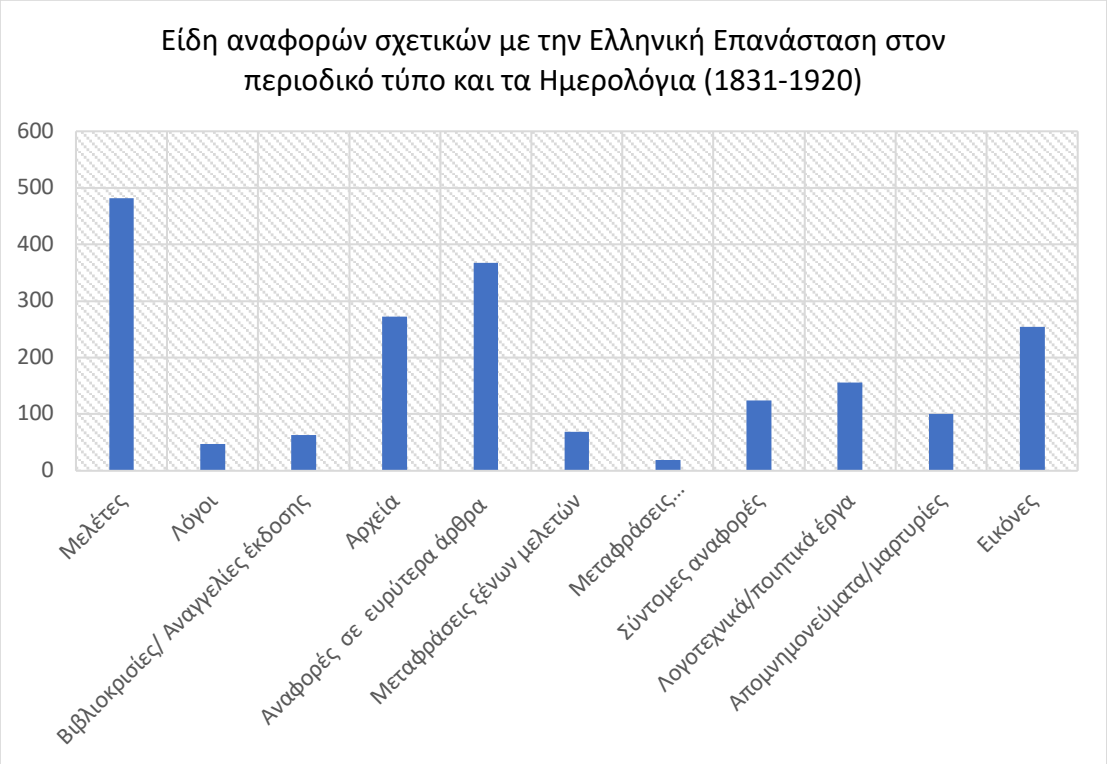
[267]Για τη συμβολή του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρεττού και την πλούσια εικονογράφηση του *Εθνικού Ημερολογίου* βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης ελλάδας 1833-2002, ό.π.*, σ. 186-189.

Ταξινομώντας τις αναφορές σύμφωνα με τις παραπάνω κατηγορίες προκύπτει πως με σημαντική διαφορά κυριαρχούν τα άρθρα με περιεχόμενο σχετικό αποκλειστικά με την Ελληνική Επανάσταση. Ακολουθούν τα άρθρα ευρύτερου θέματος που όμως αναφέρονται και στον Αγώνα του 1821. Υψηλό σε σχέση με το συνολικό αριθμό φαίνεται πως είναι και το ποσοστό του αρχειακού υλικού που δημοσιεύεται στα υπό εξέταση έντυπα. Πάνω από τα μισά εκδίδονται στο περιοδικό *Εστία,* που για ένα διάστημα δημοσίευε συστηματικά στο εξώφυλλο του σφραγίδες υπηρεσιών/θεσμών, όπως για παράδειγμα αυτή του *«υπουργείου του πολέμου επί επαναστάσεως»,* ή τις υπογραφές αγωνιστών.[268] Αντίστοιχο φαίνεται πως είναι και το ποσοστό των εικόνων που δημοσιεύθηκαν στα συγκεκριμένα περιοδικά. Αναφορικά με την παρουσία εικαστικών έργων εμπνευσμένων από την Επανάσταση του 1821 στον τύπο της εποχής, ιδιαίτερη μνεία οφείλει να γίνει αφενός στο περιοδικό *Πινακοθήκη,* που εκδιδόταν από την Εταιρεία των Φιλότεχνων στην Αθήνα στις αρχές του 20ου αιώνα, καθώς η ύλη του ήταν αποκλειστικά καλλιτεχνική (σχετικές μελέτες, χρονικά, εικόνες, πίνακες κ.α.) και αφετέρου στην έκδοση του *Ηρώου του Αγώνος*, εντύπου που κυκλοφόρησε με την ευθύνη του Σπυρίδωνος Λάμπρου σε δέκα τεύχη το έτος 1910 και περιλάμβανε αποκλειστικά 39 πίνακες του Πήτερ Φον Ες για την επανάσταση.[269] Ο αριθμός αναφορών στις υπόλοιπες κατηγορίες είναι αισθητά μικρότερος. Τα πρωτότυπα ελληνικά λογοτεχνικά ή ποιητικά έργα ξεπερνάνε τα 100. Τον ίδιο αριθμό αγγίζουν και οι σύντομες αναφορές στο 1821. Με μικρή διαφορά έπονται τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες σύγχρονων του Αγώνα. Οι βιβλιοκρισίες, οι λόγοι και μεταφράσεις ξένων μελετών κυμαίνονται κοντά στις πενήντα. Ως προς τους λόγους παρατηρούμε μεγάλη απόκλιση ανάμεσα σε αυτούς που δημοσιεύονται στον περιοδικό τύπο και αυτούς που εκδίδονται αυτόνομα, με τους τελευταίους να υπερέχουν σημαντικά.[270] Το μικρότερο ποσοστό συγκεντρώνουν οι μεταφράσεις λογοτεχνικών ή ποιητικών έργων.

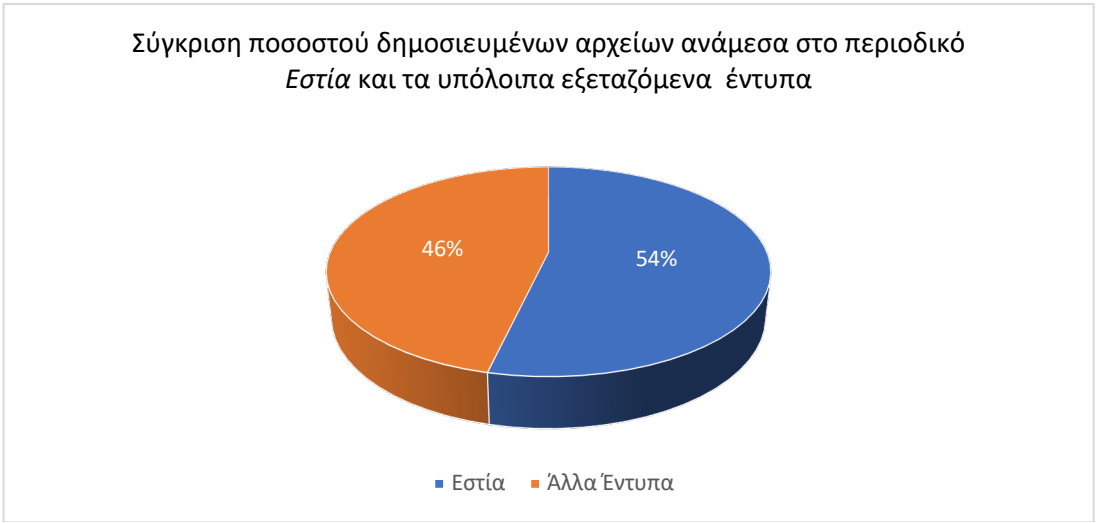
[268]Ενδεικτικά: *Σφραγίς του υπουργείου του πολέμου επί επαναστάσεως, Εστία,* τχ. 164 (1879*),* σ. 94.

[269]Το περιοδικό *Πινακοθήκη* της «Εταιρείας των Φιλοτέχνων» κυκλοφορούσε στην Αθήνα το διάστημα 1901-1906. Διευθυντής του περιοδικού ήταν ο Δημήτριος Καλογερόπουλος. Υπήρξε εικαστικό έντυπο με πλούσια εικονογράφηση. Ανάμεσα στους συνεργάτες που ξεχωρίζουν ήταν και οι Κώστας Καιροφύλλας, Παύλος Νιρβάνας, Άγγελος Βλάχος και Σπύρος Δε Βιάζης. Στις σελίδες της Πινακοθήκης εντοπίζονται 41 αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση εκ των οποίων οι 21 είναι εικόνες. Για το συγκεκριμένο περιοδικό βλ. Χαράλαμπος Καράογλου (επιμ.), *Περιοδικά Λόγου και τέχνης (1901-1940)*, τ. Α΄,University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 73-87. Το *Ηρώον του Αγώνος* εκδόθηκε το 1910 με πρωτοβουλία του ιστορικού Σπυρίδωνος Λάμπρου. Κυκλοφόρησαν συνολικά 10 μηνιαία τεύχη, καθένα εκ των οποίων περιείχε «κατά αντιγραφήν» 4 ζωγραφικές συνθέσεις του Γερμανού εικαστικού Πίτερ Φον Ες. Πρόκειται για τους 39 εικαστικές δημιουργίες σχετικές με την Ελληνική Επανάσταση που συνέθεσε ο καλλιτέχνης στη Στοά του Μονάχου ύστερα από αίτημα του Βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου. Οι εικόνες δημοσιεύονταν με σύντομο επεξηγηματικό κείμενο, πιθανόν γραμμένο από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο. Το *Ηρώον του Αγώνος* ανατυπώθηκε σε έναν τόμο τον Μάρτιο του 2013. *Το Ηρώον του Αγώνος. 40 τετραχρωμίαι κατ' αντιγραφήν των εν Μόναχω εικόνων του Φον Ες μετ' επεξηγηματικού κειμένου. Πρόλογος Σπυρ. Π. Λάμπρου*, επανατύπωση Δημοκρατικός Τύπος Α.Ε., Αθήνα 2013. Ας σημειωθεί πως το λεύκωμα του Γερμανού ζωγράφου με τις λιθογραφίες για την Ελληνική Επανάσταση κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στο Μόναχο το 1832. Ύστερα γνώρισε πολλές επανεκδόσεις. Στην παρούσα διατριβή συμπεριλαμβάνεται *Το Ηρώον του Αγώνος*, καθώς η έκδοσή του το 1910 από την Ελληνική εκδοτική Εταιρεία υπήρξε περιοδική σε μηνιαία τεύχη.

[270]Οι λόγοι που δημοσιεύονται στα υπό εξέταση περιοδικά ανέρχονται περίπου σε 50, όταν το ίδιο διάστημα εκδόθηκαν αυτοτελώς πάνω από 300 (βλ. Γράφημα 3).

Γράφημα 24: Ποσοτικό γράφημα των διαφορετικών κατηγοριών αναφορών που εντοπίζονται στα υπό εξέταση περιοδικά το διάστημα 1831-1920.Προηγούνται τα ιστορικού περιεχομένου άρθρα που αφορούν το 1821. Ακολουθούν οι αναφορές στην επανάσταση σε ευρύτερου περιεχομένου άρθρα, οι εικόνες και τα αρχεία. Τα ποσοστά των υπόλοιπων κατηγοριών είναι αισθητά μικρότερα, με τις μεταφράσεις λογοτεχνικών και ποιητικών έργων να μην ξεπερνούν τις 20.

Γράφημα 25: Γράφημα πίτας σχετικό με την έκδοση αρχείων της Ελληνικής Επανάστασης στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα. Από τα 46 έντυπα που μελετήθηκαν προκύπτει πως η *Εστία* εξέδωσε πάνω από τα μισά αρχεία συγκεντρώνοντας ποσοστό 54% σε σχέση με το σύνολο των υπολοίπων περιοδικών που ανέρχεται στο 46%. Η *Εστία* το διάστημα 1877-1880 προέβη στη συστηματική έκδοση στο εξώφυλλό της πανομοιότυπων υπογραφών των αγωνιστών του 1821 και σφραγίδων διαφόρων οργάνων της περιόδου, ενέργεια που δικαιολογεί το αυξημένο ποσοστό των αρχείων στην ύλη της και αποκαλύπτει το ενδιαφέρον της διεύθυνσης του περιοδικού για την ανάδειξη της ιστορίας του 1821.

Η αναζήτηση των αρθρογράφων των παραπάνω αναφορών δεν είναι εύκολη καθώς ένα μεγάλο ποσοστών αυτών έχουν δημοσιευθεί ανώνυμα. Ακόμα και αν θεωρηθεί πως την ευθύνη για τα ανυπόγραφα άρθρα την έχει ο εκδότης ή η εκδοτική ομάδα, σε πολλές περιπτώσεις είναι δύσκολο να αποδοθούν με σιγουριά σε συγκεκριμένο άτομο. Επίσης, αρκετά άρθρα έφεραν ως υπογραφή τα αρχικά ή ψευδώνυμο.[271] Το τελευταίο υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένο για τους λογοτέχνες της περιόδου, που συχνά δημοσίευαν έργα τους σε περιοδικά με διαφορετικά ψευδώνυμα.[272] Στις περιπτώσεις που τα αρχικά συμπίπτουν με τα ονόματα των εκδοτών και το περιεχόμενο των άρθρων με τα ευρύτερα ενδιαφέροντα τους η ταύτιση αναφορών και προσώπων είναι εύκολη. Για παράδειγμα στο περιοδικό Πανδώρα που εκδιδόταν από τους Νικόλαο Δραγούμη, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και Χρ. Α. Δούκα την περίοδο 1850-1872, εντοπίζονται αρκετά άρθρα με τις υπογραφές Κ. Π., Α. Ρ. Ρ. και Ν. Δ. που ταυτίζονται με τους παραπάνω εκδότες. Το ίδιο συμβαίνει και με γνωστά λογοτεχνικά ψευδώνυμα που η φιλολογική έρευνα τα έχει ταυτίσει με συγκεκριμένα πρόσωπα.[273] Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του δημοσιογράφου και λογοτέχνη Ιωάννη Δαμβέργη, ο οποίος υπήρξε και εκδότης του περιοδικού *Εβδομάς*. Στο συγκεκριμένο έντυπο απαντώνται αναφορές υπογεγραμμένες τόσο με το όνομα του, όσο και με το λογοτεχνικό ψευδώνυμο που χρησιμοποιούσε («Ιωάννης Μαράνος»).[274]

Αν αφαιρεθούν τα ανώνυμα άρθρα και όσα ψευδώνυμα ή αρχικά ονομάτων δεν μπόρεσαν να ταυτιστούν, προκύπτει ένα σύνολο 244 ατόμων που δημοσίευσαν ανεξαρτήτως είδους έργα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο την περίοδο 1831 - 1920. Διευκρινίζεται, καθώς ο αριθμός των ατόμων σε σχέση με τις αναφορές είναι αρκετά μειωμένος, πως πολλοί από τους συγγραφείς δημοσίευσαν πάνω από ένα άρθρο. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, αφού συνεργάστηκε με αρκετά περιοδικά της εποχής του και στο υπό εξέταση υλικό εντοπίζονται αρκετές δημοσιεύσεις του.[275]

Από το σύνολο των 244 ατόμων εντοπίζονται πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση των 234. Ανάμεσα τους εντοπίζονται δεκατρείς γυναίκες, οι οποίες αποτελούν

---

[271]Ενδεικτικά παρατίθενται: Γ.Τ.Β, «Η 25η Μαρτίου (Ναπολεόντειος ωδή)», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1869*, σ .636-640· Ι.Γ.Α., «Χιός και Χίοι», *Ιωνική Μέλισσα,* τχ. 16-17 (1851), σ. 181-182 & σ. 197-198· Ιστορικός, «Χατζή-Καραντάνης», *Παναθήναια,* τχ. 36 (1902), σ. 376.

[272]Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2005.

[273]*Στο ίδιο*.

[274]Το περιοδικό *Εβδομάς* κυκλοφορούσε εβδομαδιαίως στην Αθήνα την περίοδο 1884-1892. Από την ίδρυσή του και μέχρι το 1886 εκδότης ήταν ο Δημήτριος Καμπούρογλου. Από το 1887 την έκδοση αναλαμβάνει ο Ιωάννης Δαμβέργης. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ύλη του περιοδικού βλ. Κωστής Καρπόζηλος, Λήμμα «*Εβδομάς*», στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τ. Β΄, *ό.π.,* σ. 25-26· Σοφία Γκίνκο, «Η μεταφρασμένη λογοτεχνία μέσα από τα περικείμενα στο περιοδικό Εβδομάς: Α΄ περίοδος κυκλοφορίας (1884-1886)», στο Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα, ό.π.,* σ. 31-50· Σοφία Γκίνκο, «Το ρεπερτόριο των μεταφρασμένων κειμένων στο περιοδικό Εβδομάς (1884-1892): γένη, είδη, θέματα», στο Άννα Ταμπάκη - Αλεξία Αλτουβά (επιμ.), *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα, ό.π.,* σ. 113-121.

[275]Η σχέση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου με τον Τύπο φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα στενή. Συνεργάστηκε με αρκετά περιοδικά και εφημερίδες της εποχής του μεταξύ των οποίων και *ο Παρνασσός, η Εστία, ο Παρθενών*, *η Ακρόπολις Φιλολογική*. Πέρα από αυτά διετέλεσε μέλος των εκδοτικών ομάδων *της Εθνικής, της Πανδώρας*, του *Le Spectateur de l' Orient*. Αναλυτικότερα για τα έργα και τα άρθρα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου βλ. Γεώργιος Λαγανάς, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*, Εταιρεία των φίλων του Λαού, Αθήνα 2012.

το 5% επί του συνόλου των αρθρογράφων.[276] Επιχειρώντας μια ταξινόμηση αντίστοιχη με αυτή που πραγματοποιήθηκε για τους συγγραφείς των βιβλίων, δηλαδή χωρίζοντας τους σε μέλη της κρατικής λογιοσύνης, και μη, προκύπτει πως περίπου 100 άτομα, δηλαδή ποσοστό της τάξης του 43% ανήκαν στην κρατική λογιοσύνη. Το ποσοστό είναι μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των συγγραφέων αυτοτελών έργων. Στην κατεύθυνση αυτή δεν πρέπει να παραλειφθεί, πως με τα υπό εξέταση περιοδικά συνεργάστηκαν οι περισσότεροι μείζονες λόγιοι της εποχής, άνδρες με σημαντικές θέσεις αλλά και ενεργή δράση μέσω του Τύπου και των συλλόγων. Ως προς το υπόλοιπο 57% επισημαίνεται πως με τα περιοδικά συνεργάστηκαν, επίσης, διακεκριμένοι λογοτέχνες, δημοσιογράφοι και μεταφραστές που αν και δεν κατείχαν θέσεις στο δημόσιο, υπήρξαν από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της αθηναϊκής κοινωνίας.

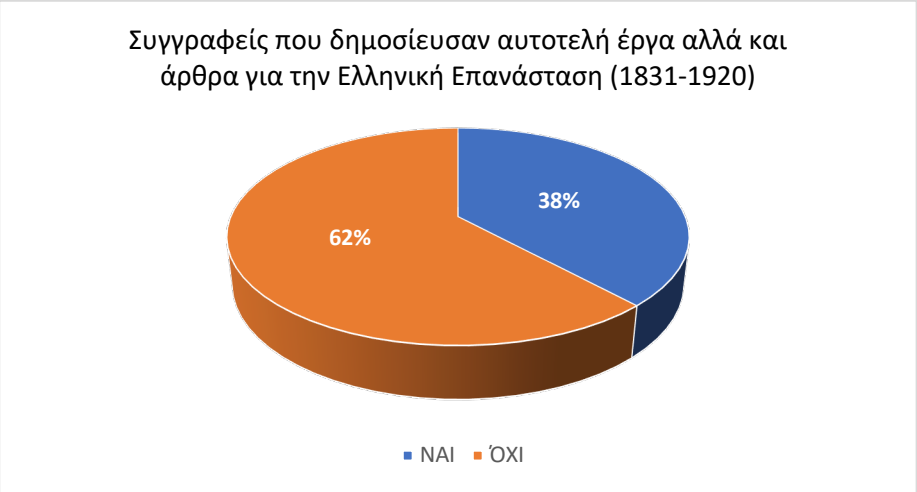
Γράφημα 26: Γράφημα πίτας για τη διάκριση αρθρογράφων ανά φύλο. Η συντριπτική πλειοψηφία είναι άνδρες. Το 5% έχει όμως τη δική του σημασία αναφορικά με τις γράφουσες Ελληνίδες του 19ου αιώνα, δεδομένου πως στα υπό εξέταση έντυπα δεν εντάσσονται τα γυναικείου ενδιαφέροντος περιοδικά της εποχής. Οι γυναίκες που εντοπίστηκαν ασχολήθηκαν κυρίως με τη μετάφραση ξενόγλωσσων έργων.

[276]Το ποσοστό αυτό του 5% αντιστοιχεί σε 13 γράφουσες Ελληνίδες, από τις οποίες οι περισσότερες (8) με προεξέχουσα την Καλλιρόη Παρρέν δημοσίευσαν άρθρα τους στην *Εφημερίδα των Κυριών*. Από τις 89 αναφορές σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εντοπίστηκαν στην ύλη του συγκεκριμένου εντύπου, οι περισσότερες ήταν ανώνυμες και πρόκειται το πιθανότερο για άρθρα της Καλιρρόης Παρρέν. Για τον γυναικείο τύπο βλ. Ειρήνη Ροζάκη, *Οι «γράφουσες ελληνίδες». Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα*, *ό.π.*· Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος γυναικών, ό.π.*· Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900 - 1940)*, *ό.π.*· Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, *ό.π.*· Μάρθα Καρπόζηλου, «Τερπόμεναι και διδασκόμεναι εν ταυτώ : Οι Ελληνίδες αναγνώστριες των περιοδικών του 19ου αιώνα», *ό.π.*· Κατερίνα Καρακάση, «Οι γυναίκες και ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα», στο Άννα Ταμπάκη - Αλεξία Αλτουβά (επιμ.),*Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα*, *ό.π.*, σ. 169-176· Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την "αόρατη" γραφή*, *ό.π.*· Για τη γυναικεία χειραφέτηση και τον ρόλο της *Εφημερίδος των Κυριών* βλ. επίσης: Efi Avdela - Anna Psarra, «Engendering 'Greekness': Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece», *Mediterranean Historical Review,* vol.20, Issue 1 (2005), p. 67-79.

Γράφημα 27: Γράφημα πίτας σχετικά με τη συμμετοχή ή μη των αρθρογράφων στην κρατική λογιοσύνη. Το ποσοστό των μελών της κρατικής λογιοσύνης είναι μεγαλύτερο σε σχέση με το αντίστοιχο των συγγραφέων βιβλίων και φυλλαδίων για την Ελληνική Επανάσταση (βλ. Γράφημα 18). Επισημαίνεται πως με τα περιοδικά της εποχής συνεργάστηκε το σύνολο σχεδόν της πνευματικής ελίτ της χώρας ανεξαρτήτως της θέσης τους.

Έχοντας συλλέξει στοιχεία τόσο για τους συγγραφείς που εξέδωσαν έργα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση την περίοδο 1831-1920, όσο και για τους αρθρογράφους των σχετικών αναφορών στον περιοδικό τύπο της εποχής, έχει ενδιαφέρον να διερευνήσουμε κατά πόσον οι λόγιοι αυτοί καταπιάστηκαν συστηματικά με την έρευνα του 1821 ή αρκέστηκαν σε μεμονωμένες δημοσιεύσεις. Από τη σύγκριση των 244 ατόμων που δημοσίευσαν στον περιοδικό τύπο με αυτούς που εξέδωσαν κάποιο βιβλίο ή φυλλάδιο προκύπτει πως λίγοι παραπάνω από 90, δηλαδή ένα ποσοστό της τάξης του 38%, φαίνεται πως ασχολήθηκαν συστηματικότερα με τη μελέτη της επανάστασης του 1821, καθώς τα ονόματά τους απαντώνται και στις δυο κατηγορίες. Βέβαια, είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας πως στον περιοδικό τύπο της εποχής δεν ήταν σπάνια η αναδημοσίευση αποσπασμάτων ιστοριογραφικών μελετών, πρακτική που περιπλέκει κάπως την αναζήτηση των λογίων που καταπιάστηκαν διεξοδικότερα με το 1821 και δεν αρκέστηκαν για παράδειγμα στη δημοσίευση ενός πανηγυρικού λόγου που έτυχε να εκφωνήσουν λόγω της θέσης τους ή κάποιου άρθρου.

Γράφημα 28:Γράφημα πίτας σχετικό με το ενδιαφέρον των λογιών για την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Συγκεκριμένα, συγκρίθηκαν οι αρθρογράφοι σχετικών αναφορών στον Τύπο με τους συγγραφείς αντίστοιχων έργων που εκδόθηκαν το διάστημα 1831-1920. Από τη σύγκριση αυτή προέκυψε πως το 38% όσων γνωρίζαμε τα στοιχεία εξέδωσε τουλάχιστον ένα βιβλίο/φυλλάδιο και ένα άρθρο, καθώς απαντάται και στις δυο βάσεις. Δεν αποκλείεται βέβαια δεδομένου ότι οι συγγραφείς των διαφόρων έργων είναι περισσότεροι από τους αρθρογράφους για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία, κάποιοι από τους πρώτους να δημοσίευσαν άρθρα σε άλλα έντυπα που δεν μελετήθηκαν στην παρούσα διατριβή. Η εικόνα που προκύπτει πάντως φαίνεται να είναι ενδεικτική της σημασίας που δόθηκε στην ανάδειξη της ιστορίας του 1821.

Γ.3. Το ενδιαφέρον για την Επανάσταση του 1821 στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα

Από την εξέταση της εκδοτικής παραγωγής, αλλά και των σχετικών με το 1821 δημοσιεύσεων στον περιοδικό τύπο, αποκαλύπτεται μια ευρεία κυκλοφορία έργων. Αν αθροίσουμε τα βιβλία και τις αναφορές στον τύπο και τα εξετάσουμε ανά δεκαετία προκύπτει μια σημαντική ποσοτικά παραγωγή, ιδιαίτερα μάλιστα κατά το β΄μισό του 19ου αιώνα, οπότε και εντοπίζεται η διατυπωμένη δυσαρέσκεια από μέρος διανοουμένων της περιόδου αναφορικά με την ελλιπή γνώση της ιστορίας της επανάστασης.[277]

Γράφημα 29: Ποσοτικό γράφημα της συνολικής παραγωγής (βιβλία και άρθρα) για την Ελληνική Επανάσταση ανά δεκαετία για το διάστημα 1831-1920. Η συνολική εικόνα που παρουσιάζεται παραπάνω δε διαφέρει ιδιαίτερα από το αντίστοιχο μεμονωμένο γράφημα για τις αναφορές στον τύπο (βλ. σχετικά 21). Ως προς τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα η αυξημένη σε αντίθεση με την εκδοτική δραστηριότητα δημοσίευση σχετικών αναφορών επηρεάζει το σύνολο της δεκαετίας 1901-1910 αλλά και την ευρύτερη πτωτική τάση που ακολουθούσε η κυκλοφορία των βιβλίων/φυλλαδίων το ίδιο διάστημα. Όπως επισημαίνεται και στα προαναφερθέντα γραφήματα, η πιο παραγωγική περίοδος και μάλιστα με διαφορά είναι η εικοσαετία 1871-1890.

---

[277] Παρόμοια, το ίδιο διάστημα ασκείται κριτική στην έλλειψη μνημείων αφιερωμένων στους ήρωες της ελληνικής επανάστασης. Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 213. Από κείμενα της περιόδου βλ. ενδεικτικά και Α.Ν.Σαχίνης, «Ανδρέας Μιαούλης», *ό.π.*, σ. 358 Όπως σημειώνεται και παραπάνω, οι ανδριάντες των αγωνιστών του 1821 φαίνεται πως αρχίζουν να τοποθετούνται σε όλη την επικράτεια από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και ύστερα. Χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως το προηγούμενο διάστημα δεν κατασκευάστηκαν κάποια μνημεία. Τα παράπονα σχετίζονται και με την έλλειψη ενός ηρώου της ελληνικής επαναστάσεως. Για τις προτάσεις περί κατασκευής Πανελλήνιου Ηρώου βλ. Θεοδώρα Μαρκάτου, «Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830-1930)», *ό.π.*, σ. 37-68 Για τα σχετικά μνημεία και τους ανδριάντες ηρώων του 1821 βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες, ό.π.*, σ. 108-190.

Σχετικές με την έλλειψη ευγνωμοσύνης και την «αγνωμοσύνη» απέναντι στους αγωνιστές του 1821 ήταν και οι ποικίλες κατηγορίες αναφορικά με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης τους, οι οποίες βέβαια στρέφονταν προς την εξουσία και δεν αφορούσαν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 213-214 Για την αποκατάσταση των αγωνιστών του 1821 βλ. Σωτηρία Βασιλείου, *Πολιτικές ανταμοιβής των αγωνιστών της ελληνικής επανάστασης (1828-1844)*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2019 Για τις εκδουλεύσεις και τις αξιώσεις τους βλ. και Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821, ό.π.*, σ. 117-173.

Εκ πρώτης όψεως παρουσιάζεται μια αντίθεση, το ζήτημα όμως δεν είναι τόσο απλό. Προσωπικότητες όπως ο Παύλος Καλλιγάς ή ο Ειρηναίος Ασώπιος για παράδειγμα, που εντάσσονται στους μείζονες λόγιους της περιόδου, με πολλαπλές πνευματικές δραστηριότητες ανάμεσα στις οποίες και η έκδοση εντύπων, δύσκολα θα αγνοούσαν τουλάχιστον τις σημαντικότερες εκδόσεις έργων σχετικών με την Επανάσταση του 1821 ή των ποικίλων αναφορών για το θέμα στο περιοδικό τύπο της εποχής. Μάλλον η θέση που διατυπώνουν θα πρέπει να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα του ηθικοπλαστικού λόγου που παράγεται το ίδιο διάστημα στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας.

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι το 1853 ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αφιερώνει στην πρώτη Επίτομη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, που εξέδωσε ως σχολικό εγχειρίδιο, το μεγαλύτερο μέρος στα γεγονότα της επανάστασης, καθώς, όπως δηλώνει στην εισαγωγή, «*δὲν ἐξεδόθη ἔτι εἰς τὴν γλῶσσάν μας ἱστορία τις δυναμένη νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγὸς ἀσφαλὴς τῶν διδασκάλων περὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γεγονότων ἐκείνων*».[278] Όμως, τριάντα χρόνια αργότερα, το 1883, ο Ειρηναίος Ασώπιος αναφερόμενος στην πτώση του εθνικού φρονήματος θα σημειώσει μεταξύ άλλων πως δεν υπάρχει πια το ίδιο συγγραφικό ενδιαφέρον για έργα αφιερωμένα στην Ελληνική Επανάσταση, όπως παλαιότερα, την περίοδο 1841-1861.[279]

Πράγματι, η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου το 1853 ήταν αληθής, καθώς τα έργα που είχαν κυκλοφορήσει μέχρι τότε ήταν λιγοστά. Εκκρεμούσε ακόμη η έκδοση μιας συνολικότερης προσέγγισης του Αγώνα.[280] Τρεις δεκαετίες αργότερα όμως, όπως δείχνουν και τα σχετικά γραφήματα, η παραγωγή είχε αυξηθεί σημαντικά. Από τα 178 αυτοτελή έργα και φυλλάδια που είχαν εκδοθεί την περίοδο 1841-1860, την αμέσως επόμενη εικοσαετία είχαν ανέλθει σε 300, χωρίς να προστίθενται οι αναφορές στον περιοδικό τύπο. Επομένως, τέτοιου είδους απόψεις αναφορικά με την ελλιπή γνώση της ιστορίας του Αγώνα ή την «αμνησία» της κοινωνίας για τα γεγονότα και τα ιδανικά του Εικοσιένα, φαίνεται πως ήταν ιδεολογικά φορτισμένες και συχνά σχετίζονταν με την αντίληψη περί πτώσης του εθνικού φρονήματος που την ίδια περίοδο επισημαίνονταν από έναν αριθμό λογίων της εποχής. Ως αποτέλεσμα της κυοφορίας αυτών των αντιλήψεων θα μπορούσε να θεωρηθεί η αύξηση της παραγωγής έργων για το 1821 αλλά και της συγγραφής

[278]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. β΄.

[279]Ειρηναίος Ασώπιος, «Η γυνή εν Ελλάδι και εν Εσπερία. Κοινωνική Μελέτη», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1883*, σ. 162-163.

[280]Σημειώνεται πως οι πρώτες μεγάλες συνθέσεις για την Ελληνική Επανάσταση κυκλοφόρησαν λίγο αργότερα. Η τετράτομη ιστορία του Σπυρίδωνα Τρικούπη εκδόθηκε στο Λονδίνο το διάστημα 1583-1857 και γνώρισε ύστερα αρκετές επανεκδόσεις. Βασίλης Κρεμμυδας, *Από τον Σπυρίδωνα Τρίκουπη στο σήμερα. Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Εισαγωγικός τόμος στην Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως του Σπυρίδωνος Τρικούπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2007, σ. 129-151.Για τον Σπυρίδωνα Τρικούπη και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Λύδια Τρίχα, *Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)*, Πόλις, Αθήνα 2019.Αντίστοιχα, το *Δοκίμιον περί της ελληνικής επαναστάσεως* του Ιωάννη Φιλήμονος, που εκτεινόταν επίσης σε 4 τόμους, κυκλοφόρησε την περίοδο 1859-1861. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859, ό.π.*. Για τα ιστοριογραφικά έργα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τον 19ο αιώνα βλ. Τάσος Γριτσόπουλος, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *ό.π.*· Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής* ιστορίας, τ. Α΄, *ό.π.*, σ. 17-139.

αντίστοιχων άρθρων στο περιοδικό τύπο κατά τη διάρκεια του β΄ μισού του 19ου αιώνα.

Εξάλλου, δεν πρέπει να παραλείπεται πως ο Αγώνας του 1821, ως κορυφαία στιγμή του πρόσφατου παρελθόντος, είχε μυθοποιηθεί από πολύ νωρίς.[281] Στην μυθική αυτή διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης, όσο μεγάλη και να ήταν η παραγωγή, δεν θα αρκούσε. Το ζήτημα βέβαια δεν είναι μονάχα ποσοτικό αλλά και ποιοτικό, καθώς η διάκριση του μύθου από την πραγματικότητα είναι δυσδιάκριτη. Υπό το ίδιο επομένως ιδεατό πρίσμα του πώς θα ήθελαν να είχε συμβεί η επανάσταση ό,τι και να γραφόταν θα ήταν ελλιπές.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως η Επανάσταση του 1821 κατείχε σημαντική θέση στην ελληνική Δημόσια Σφαίρα. Το διάστημα 1831-1920 εντοπίζονται εκατοντάδες σχετικά έργα και αναφορές στον τύπο, στα οποία όπως θα φανεί και στη συνέχεια εξετάζονται ποικίλα θέματα (πολιτικά, στρατιωτικά, διπλωματικά κ.α.). Αν στα παραπάνω προσθέσουμε τόσο τις αντίστοιχες αναφορές του ημερήσιου τύπου, όσο και τις επετειακές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο, τις ομιλίες στους φιλολογικούς συλλόγους και τις εταιρείες οι οποίες δεν διασώθηκαν γραπτά και άλλες δημόσιες τελετές, όπως τα αποκαλυπτήρια ανδριάντων ηρώων της επανάστασης, προκύπτει πως η παρουσία του ’21 στη Δημόσια Σφαίρα είναι συνεχής. Ιδιαίτερα μάλιστα η βιβλιογραφική παραγωγή και ο περιοδικός Τύπος της εποχής αποκαλύπτουν πως η Επανάσταση του 1821 απασχόλησε έντονα και σταθερά την εγχώρια Δημόσια Σφαίρα.

Αν και το ενδιαφέρον των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αγράμματων στο σύνολο τους δύσκολα θα μπορούσε να εντοπιστεί, δε σημαίνει πως παρέμεναν αδιάφοροι για το πρόσφατο παρελθόν. Για μια περιορισμένη ακόμα αριθμητικά πρωτεύουσα σαν την Αθήνα, δεν θα ήταν λάθος να υποθέσουμε πως οι άνθρωποι αυτοί, αν και δε σύχναζαν στις λέσχες και τους συλλόγους, ούτε συνομιλούσαν με διαπρεπείς λόγιους σε φιλολογικά σαλόνια, επισκέπτονταν τα καφενεία, άκουαν τις συζητήσεις, τις αναγνώσεις των ειδήσεων και τις διηγήσεις των άλλων θαμώνων. Επίσης, ήταν οι ίδιοι που συνέρρεαν να παρακολουθήσουν τους εορτασμούς της εθνικής επετείου. Έτσι, από όλα αυτά διαμόρφωναν μια εικόνα για την ιστορία. Στην ίδια κατεύθυνση δεν είναι τυχαίο πως στις 14 μέρες που διήρκησε η έκθεση των μνημείων του ιερού Αγώνα το 1884 την επισκέφτηκαν 23.600 άτομα.[282]

[281] Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 206-207.

[282] Πρόκειται περίπου για το 1/3 - 1/4 του πληθυσμού, αν ληφθεί υπόψη πως ο πληθυσμός της Αττικής το 1879 ήταν 68.607 και το 1889 είχε αυξηθεί σε 114.355. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884)», *ό.π.*, σ. 274. Ένα ακόμα στοιχείο της γοητείας που ασκούσε η Επανάσταση του 1821 στα λαϊκότερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας είναι και η εμφάνιση στις αρχές του 20ου αιώνα παραστάσεων του θεάτρου σκιών εμπνευσμένων από το 1821 αλλά και η συγκίνιση του κόσμου για αυτές, όπως μας πληροφορεί ο Σωτήρης Σπαθάρης. Σωτήρης Σπαθάρης, *Αυτοβιογραφία και τέχνη του Καραγκιόζη*, Άγρα, Αθήνα 1992, σ. 152-155.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Κεφάλαιο Α΄

Το παρελθόν του 1821

«Οι τε ἱστορικοὶ καὶ οἱ χρονογράφοι, πρὶν ἢ ἐπιλάβωνται τοῦ κυρίου αὐτῶν θέματος, συνειθίζουν ἐπὶ μικρον ἀνατρέχοντες εἰς τὸ παρελθὸν νὰ παραλαμβάνουν καὶ τούτου ὅσα σχέσιν τινα ἔχουσι πρὸς τὴν ἐποχὴν, ἣν προτίθενται νὰ περιγράψουν, καταδεικνύοντα ἢ τὴν καταγωγὴν τούτων ἐξ ἐκείνων, ἢ τοὐναντίον τὴν ἀντίθεσιν.»

Μιχαήλ Οικονόμου, *Ιστορικά της ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών,* Αθήνα 1873, σ.13.

Ο εθνικισμός ως σύγχρονη ιδεολογία επιχειρεί να παρουσιάσει το έθνος ως αναλλοίωτο στον χρόνο συλλογικό υποκείμενο.[283] Για τον λόγο αυτό η εθνικιστική ιδεολογία μέσω κυρίως των διανοούμενων επιχειρεί να συνθέσει τη μακραίωνη

[283]Ο εθνικισμός ως ιδεολογία της νεοτερικότητας αποπειράται να διαμορφώσει και να παρουσιάσει τον κόσμο ως στοιχείο κοινωνικής μηχανικής, δηλαδή όπως φαντάζεται ότι ήταν πάντα και όπως πιστεύει πως θα παραμείνει να είναι διαχρονικά. Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, *ό.π.,* σ. 17-18· Από την πλούσια βιβλιογραφία για τον εθνικισμό γενικά αλλά και για την ελληνική περίπτωση παρατίθενται ενδεικτικά οι κάτωθι τίτλοι: Martin Blinkhorn -ThanosVeremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα, SAGE-ELIAMEP, 1990·Gerard Noiriel, «La question national comme object de l'histoire sociale», *Genèses*, 4 (Μάιος 1991) σ. 72- 94· Ernest Gellner, *ἘθνηκαιΕθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992·Ε. J. Hobsbaum, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994· Συλλογικό, *Έθνος- Κράτος-Εθνικισμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 21-22 Ιανουαρίου 1994*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραϊτη, Αθήνα 1995· Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα[2] 1996· S. Gourgouris, *Dream nation: Enlightenment, colonisation and the constitution of Modern Greece*. Stanford, CA: Stanford University Press 1996·ΝίκοςΔεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα 1996· Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997· JuliaKristeva, *Έθνη χωρίς εθνικισμό*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1997· Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, MIET 1997· Elie Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, Κατάρτι, Αθήνα 1999· AnthonySmith, *Εθνική Ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000· David McCrone, *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού. Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000· Κώστας Χατζηαντωνίου, *Εθνικισμός και Ελληνικότητα*, Πορθμός, Αθήνα[2], 2003· Ernest Renan, Τι είναι έθνος; Μτφρ. Γιάννης Λάμψας - Η. Π. Νικολούδης, Ροές, Αθήνα 2009· Umut Özkirimli, *Θεωρίες του Εθνικισμού*, Σιδέρης, Αθήνα 2011· Δόμνα Μιχαήλ, *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, εκδόσεις Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2015· Ιωάννης Γρηγοριάδης, *Θρησκεία και εθνικισμός σε Ελλάδα και Τουρκία: Μια "Ιερά σύνθεση*", Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015· Lotte Jensen (Ed),*The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe 1600-1815*, Amsterdam University Press, 2016· John Breuilly,*The Oxford Handbook of the History of Nationalism,* Oxford University Press (Reprint edition) 2016.

εθνική ιστορία.[284] Η τελευταία δεν υπάρχει από μόνη της, αλλά αποτελεί προϊόν προσλήψεων και συνεπώς αναπλάσεων του παρελθόντος, οι οποίες πραγματοποιούνται στη νεότερη εποχή. Η κατασκευή της μακράς συνέχειας του έθνους γίνεται με αναφορές στο παρελθόν, οι οποίες όμως πηγάζουν από τις ανάγκες του παρόντος και σχετίζονται με μελλοντικές βλέψεις. Η δημιουργία του εθνικού αφηγήματος είναι ιδιαιτέρως σημαντική για τον εθνικισμό ως σύγχρονη ιδεολογία, καθώς μέσω αυτού δεν επιδιώκεται μονάχα να αποδειχθεί η διαρκής συνέχεια του έθνους στον χρόνο, αλλά επιπροσθέτως αποπειράται να νομιμοποιήθουν, να διδαχθούν και να παραδειγματιστούν τα μέλη της εθνικής κοινότητας. Εξάλλου, το εθνικό ιστορικό αφήγημα οφείλει να απαντάει σε δεκάδες ερωτήσεις που αφορούν την προέλευση του έθνους, τους προγόνους, τις ένδοξες, αλλά και τις μελανές στιγμές του παρελθόντος, τους ήρωες, καθώς και τη μελλοντική δράση των μελών της εθνικής κοινότητας.[285]

Η εθνικιστική ιδεολογία, για να κατορθώσει να επιτύχει τις ποικίλες και συχνά ετερόκλητες σκοπιμότητες μέσω του κυριάρχου εθνικού αφηγήματος καταφεύγει στη δημιουργία αποδεκτών από την κοινωνία «μύθων».[286] Αυτό που συχνά διαφεύγει τη προσοχή μας είναι πώς η κατασκευή του εθνικού αφηγήματος, η εξιστόρηση με άλλα λόγια του εθνικού δράματος, συντελείται στη νεότερη εποχή σε περιβάλλοντα συγκροτηθέντα με κριτήριο ακριβώς αυτόν τον εθνικό προσδιορισμό και από ανθρώπους που ανήκουν στο έθνος, του οποίου επιχειρούν να εξιστορήσουν το παρελθόν, γεγονός που καθορίζει τον τρόπο που κατανοούν τον εαυτό τους.

---

[284]Για τη συμβολή των διανοουμένων στην ιδεολογία του εθνικισμού βλ. Παντελής Λέκκας, «Διανοούμενοι και ιδεολογία», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου 1993, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1994, σ. 201-210· Παναγιώτης Νούτσος, «Για την κοινωνική και πολιτική λειτουργία των ¨διανοουμένων¨ στο πλαίσιο του αρτισύστατου ελληνικού κράτους», στο Παντελής Βουτούρης - Γεώργιος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός τον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 28-37· Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Μια περιδιάβαση στα ρομαντικά χρόνια 1830-1880», στο Αντώνης Μωυσίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 179-182· Τον κεντρικό ρόλο των ιστορικών στο εθνικό κράτος επισημαίνει ο Αντώνης Λιάκος. Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος: η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου 1993*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1994, σ. 172· Ως προς τη συμβολή των διανοουμένων στον εθνικισμό, χαρακτηριστική είναι και η διαπίστωση του Άντονι Σμιθ: «Ποιος θα μπορούσε να ζωντανέψει το εθνικό ιδεώδες και να το διαδώσει στο λαό καλύτερα από τους ποιητές, τους ζωγράφους και τους γλύπτες;». Anthony Smith, *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Εύα Πέππα, Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 137· Επιπροσθέτως, για τον ρόλο των διανοουμένων στη μετάβαση από την εποχή των αυτοκρατοριών στα εθνικά κράτη βλ.: Konstantina Zanou, *Transnational patriorism in the Mediterranean 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press, 2018.

[285]Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.*, σ. 93· Για τη διαμόρφωση του εθνικού ιστορικού αφηγήματος και τα ερωτήματα που καλείται να απαντήσει βλ. επίσης: Orest Ramini (εκδ.), National Consciousness, *History and PoliticalCulture in Early Modern Europe*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 1975· Lames Sheehan, «What is German History'.'' Reflections on the Hole of the "Nation" in German History and Historiography», *Journal of Modern History*, (1981), p. 1-23· I. Porciani, J. Tollebeek (Eds),*Setting the Standards: Institutions, Networks and Communities of National Historiography*, Palgrave Macmillan 2012· George Iggers, *Supriya Mukherjee, Edward Q.Wang, Παγκόσμια ιστορία της σύγχρονης ιστοριογραφίας,* Νεφέλη, Αθήνα 2015.

[286]Η έννοια του μύθου αναφορικά με την εθνική ιδεολογία χρησιμοποιείται κυρίως φαινομενολογικά και αποσκοπεί στην αναζήτηση των διαφορών των εθνικών μύθων με σκοπό τη μελέτη της πρόσληψης και της αποδοχής τους από τις εκάστοτε κοινωνίες. Για τη χρήση του όρου «μύθος» βλ. αναλυτικά: Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.*, σ. 93-107· Για την κοινωνική σημασία του μύθου βλ. επίσης Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Σκέψεις για την κοινωνική αναγκαιότητα των μύθων», στο Συλλογικό έργο, *Μύθοι και Ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 2007· Για τη σημασιολογική σημασία των μύθων γενικότερα βλ. Ρόναλντ Μπαρτ, *Μυθολογίες*, Κέδρος, Αθήνα 1973.

Επομένως, αν και δεν αποκλείεται η διατύπωση αμφιβολιών αναφορικά με τους επιμέρους «μύθους», κρίνεται μάλλον αδύνατη η ευρύτερη αμφισβήτηση του εθνικού παρελθόντος του εκάστοτε έθνους.[287]

Για τη δημιουργία του εθνικού ιστορικού αφηγήματος επιλέγονται μονάχα τα γεγονότα και τα πρόσωπα εκείνα που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από την εθνική ιδεολογία με βάση τις δικές της αρχές, μέριμνες και στοχεύσεις. Η «εθνικοποίηση» του παρελθόντος από τον εθνικισμό αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία, κατά την οποία τα ιστορικά γεγονότα αποκόβονται από τα πραγματικά αίτια, τα ανομοιογενή στοιχεία και τις εκάστοτε συνδηλώσεις τους και επανανοηματοδοτούνται στο πλαίσιο της εθνικής ιστορίας. Η τελευταία, επομένως, δεν υπάρχει από μόνη της αποτελεί μια κατασκευή με συγκεκριμένο περιεχόμενο και μορφή που συντελείται στη νεοτερικότητα από ανθρώπους που όπως ήδη αναφέρθηκε, αποδέχονται την αρχή του εθνικισμού καθιστώντας την έτσι επίκαιρη, καθώς αναπλάθει το παρελθόν του έθνους στο παρόν χωρίς να παραβλέπει και το εθνικό μέλλον.[288]

Υπό το πρίσμα αυτό τα γεγονότα του παρελθόντος εντάσσονται σε μια τελεολογική γραμμική πορεία που οδηγεί προς την εθνική ολοκλήρωση. Βέβαια, για τον εθνικισμό η δημιουργία εθνικού κράτους δεν αποτελεί το τέρμα, απλώς μια σημαντική στιγμή.[289] Στο πλαίσιο αυτό οι αντιλήψεις των σύγχρονων μελών ενός έθνους αποδίδονται αναδρομικά και στους προγόνους τους, σαν να πίστευαν και αυτοί ότι ανήκουν στο ίδιο έθνος και οι πράξεις τους αποσκοπούσαν στην επίτευξη των εθνικών στόχων.[290] Ως προς το εύρος της εθνικής μυθολογίας σημειώνεται πως καλύπτει, πέρα από τις σημαντικότερες στρατιωτικές στιγμές της ιστορίας του έθνους, και το σύνολο της πολιτισμικής του παράδοσης. Οι πόλεμοι βέβαια κατέχουν ιδιαίτερη θέση στο εθνικό αφήγημα. Στους πολέμους εντάσσονται συχνά και οι ήττες. Οι εθνικές τραγωδίες, όπως θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε, παρουσιάζουν τα εμπόδια που αντιμετώπισε το έθνος στη πορεία του αλλά και τις κακουχίες, που αναγκάστηκε να περάσει στη μακρά διαδρομή του.[291]

Όσον αφορά την ελληνική περίπτωση η επιτυχής έκβαση της επανάστασης του 1821 αποτέλεσε κρίσιμο γεγονός για τη μορφοποίηση και την εξέλιξή της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας που συγκροτήθηκε ιστορικά στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα.[292] Η καθιέρωση της εθνικής ιδεολογίας ως επίσημης ή

---

[287]Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Παντελής Λέκκας: «*Οι εθνικισμοί που αναλαμβάνουν να ομιλούν για λογαριασμό των εθνών στη σύγχρονη κοινωνία είναι σε θέση να παράγουν τους αντίστοιχους υποστηρικτικούς μύθους με τη βεβαιότητα ότι ουδέποτε θα τεθεί εν αμφιβόλω η ίδια η πράξη της εθνικής μυθοπλασίας, αλλά μόνον τα εκάστοτε αποτελέσματα*». Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.,* σ. 105.

[288]*Στο ίδιο,* σ. 6-7.

[289]Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία, ό.π.*, σ. 127.

[290]Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.,* σ. 6.

[291]*Στο ίδιο*, σ. 113-130.

[292]Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος: η δόμηση του εθνικού χρόνου», *ό.π.,* σ. 175 - 178. Για τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας βλ. επίσης: Γιώργος Βελουδής, Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού, ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1982· Martin Blinkhorn -Thanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality, ό.π.* ·Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, *ό.π*. ·Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, *Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, ό.π.*· Ioannis Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apportde Spyridon Zambélios (1815-1881)*, INE/EIE,

κρατικής ιδεολογίας μετά το 1821 και οι νέες σχέσεις εξουσίας που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο του εθνικού κράτους παρήγαγαν νέες ατομικές και συλλογικές ταυτότητες που προσδιορίζουν τη σχέση των ανθρώπων με το παρελθόν τους. Όπως έχει επσημάνει ο Νίκος Ροτζώκος, ο Αγώνας του 1821 αποτέλεσε το σημείο αναφοράς, ώστε το παρελθόν να επανανοηματοδοτηθεί και να καταστεί εθνικό παρελθόν.[293] Με άλλα λόγια με βάση τις ιδέες που ενέπνευσαν την Επανάσταση του 1821 εθνικοποιήθηκε εκ των υστέρων ολόκληρο το οθωμανικό παρελθόν, το οποίο προσλήφθηκε ως μια περίοδος συνεχούς αγώνα για την κατάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας. Έτσι, τα ιδανικά και οι αντιλήψεις των ανθρώπων της επανάστασης του 1821 νοηματοδότησαν όλες τις προγενέστερες εξεγέρσεις, οι οποίες θεωρήθηκαν, αποκομμένες από τις πραγματικές αιτίες που τις προκάλεσαν, ως εθνικοί αγώνες παρόμοιοι –αν και ανεπιτυχείς- με την Επανάσταση του 1821. Το ιδανικό της εθνικής ελευθερίας που συγκροτεί όλα τα εθνικά κινήματα θεωρήθηκε αναδρομικά πως ενέπνευσε και τις εξεγέρσεις των προγόνων των αγωνιστών της επανάστασης του 1821.[294] Το έθνος αποκτούσε έτσι μια μακραίωνη ιστορία γεμάτη ηρωικούς αγώνες και κατάληξη όλων αυτών ήταν η Επανάσταση του 1821 και η κατάκτηση της εθνικής ελευθερίας.[295]

Η παραπάνω πρόσληψη του εθνικού παρελθόντος, ως συνεχούς αγώνα του έθνους για την αποτίναξη του Οθωμανού κατακτητή και την απόκτηση της εθνικής ελευθερίας, απαντάται στο σύνολο σχεδόν των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση έργων που κυκλοφόρησαν τον 19ο αιώνα, δηλαδή την περίοδο συγκρότησης και άνθησης της εθνικής ιστοριογραφίας. Υπό το πρίσμα αυτό σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνίας στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας προσδόθηκαν εθνικά χαρακτηριστικά, έτσι ώστε η περίοδος αυτή να εντάσσεται στην εθνικοποιημένη πρόσληψη του παρελθόντος ως διαρκούς αγώνα για την κατάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας. Τονίζεται, βέβαια, πως η εθνικοποίηση του παρελθόντος έχει τις απαρχές της στη χαραυγή του εθνικού κινήματος προεπαναστατικά.[296] Η εθνική ιστορία αρχίζει να συγκροτείται αποσπασματικά τουλάχιστον στις δύο δεκαετίες που προηγήθηκαν της επανάστασης του 1821 και για τον λόγο αυτό δεν είχε αποκτήσει την αφηγηματική ομοιογένεια και τη συνέχεια που θα γνωρίσει στο μέλλον. Το κομβικό, όμως, είναι πως οι λόγιοι, που θα καταπιαστούν με τη συγκρότηση του εθνικού αφηγήματος μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, εμπλουτίζουν και επεξεργάζονται εκ νέου, ως επί το πλείστον, κατεστημένες

Αθήνα 2005. Γιάννης Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *Δοκιμές*, τχ. 13-14 (Άνοιξη 2005), σ. 137-191. Του ίδιου, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2012.

[293]Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017, σ. 12-84.

[294]*Στο ίδιο,* σ. 76-84.

[295]Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από την ιστορία του 19ου αιώνα του Παύλου Καρολίδη: «*Τέσσαρες περὶπου αἰῶνες ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τοῦ Βυζαντίου μέχρι τοῦ 1821 διαρρεύσαντες ἀποτελοῦσιν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ συνεχῆ περίοδον ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως ἐκδηλουμένης κατὰ διαλείμματα χρονικὰ καὶ δι' ἐξωτερικῶν ἐνόπλων ἐξεγέρσεων κατὰ βραχύτατα χρονικὰ πολλάκις ἐπαναλαμβανομένων*». Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία του 19ου αιώνα*, τ. Β΄, Αθήνα 1892, σ. 92.

[296]Ας σημειωθεί πως πολλά από τα στοιχεία και τα επιχειρήματα που εξέφρασαν φιλέλληνες συγγραφείς προεπαναστατικά αξιοποιήθηκαν αργότερα από την ελληνική ιστοριογραφία. Βίκυ Καραφουλίδου, *«…της μεγάλης ταύτης ιδέας…». Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854,* Πόλις, Αθήνα 2018*,* σ. 95.

προσλήψεις για πρόσωπα και γεγονότα. Με άλλα λόγια σμιλεύουν και ενοποιούν σε ένα ενιαίο και συνεχές αφήγημα πρόσωπα και γεγονότα ο ρόλος των οποίων είχε αρχίσει να αναγνωρίζεται ως εθνικός πριν από την έκρηξη της επανάστασης.

Με βάση τα παραπάνω στο παρόν κεφάλαιο θα αναζητηθούν οι διαφορετικές αφετηρίες των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση αφηγήσεων που κυκλοφόρησαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Δεδομένου ότι τα υπό εξέταση έργα διαπερνώνται από τις βασικές ιδέες και αρχές της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας έχει σημασία να αναζητήσουμε από ποιο σημείο ξεκινούν την αφήγησή τους για την Ελληνική Επανάσταση. Αν και η συγκρότηση της νεοελληνικής ιστορίας ως ξεχωριστό πεδίο έρευνας ιδιαίτερα δε των οθωμανικών σπουδών θα επιτευχθεί πολύ αργότερα, η μελέτη της επανάστασης του 1821 οδήγησε τους συγγραφείς του 19ου αιώνα στη διερεύνηση του οθωμανικού παρελθόντος.[297]

Ποιες επομένως είναι οι αφετηρίες που επέλεξαν οι συγγραφείς των πρώτων ιστοριών για την Ελληνική Επανάσταση; Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 αποτελεί τη συνηθέστερη επιλογή. Η πτώση της «Βασιλεύουσας» ως γεγονός μείζονος ιστορικής σημασίας είχε από πολύ νωρίς καθιερωθεί ως terminus a quo της νεότερης ελληνικής ιστορίας, σύμφωνα με το τρίσημο σχήμα που εισήγαγε ο Κριστόφ Κελλάριους (Christoph Cellarius) στο έργο του *Historia Medii Aevi* (1688), βάσει του οποίου η ιστορία χωριζόταν σε Αρχαία, Μεσαιωνική και Νεότερη.[298]

Στην κατεύθυνση αυτή κινήθηκαν τόσο συγγραφείς που εξέδωσαν ευρύτερες ιστοριογραφικές μελέτες που εξέταζαν ταυτοχρόνως και γεγονότα του Αγώνα του 1821, όπως για παράδειγμα ο Κλώντ Ρεφενέλ, όσο και άλλοι που καταπιάστηκαν αποκλειστικά με την Ελληνική Επανάσταση, όπως στη περίπτωση αυτή ο Σπυρίδων Τρικούπης. Και στις δυο αυτές κατηγορίες οι συγγραφείς επέλεξαν την ‘Αλωση της Κωνσταντινούπολης ως αφετηρία για την εξιστόρηση της επανάστασης του 1821.[299]

---

[297]Για τις οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης*, e-ιστορήματα 1, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017.

[298]Διονύσιος Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Δωδώνη, Αθήνα 1978, σ. 67-74· Το σχήμα του Κελλάριους εισάγει μια νέα διάκριση του ιστορικού χρόνου σε αντίθεση με την επικρατούσα αντίληψη του χριστιανισμού για τον χρόνο ως διαδοχή βασιλείων σύμφωνα με τη βούληση του θεού, αντίληψη που βασιζόταν στην ερμηνεία του προφήτη Δανιήλ για τέσσερεις αυτοκρατορίες. Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Παναγιώτης Στάθης, «Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου», στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453: Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006, σ. 227·

[299]Αν και ο Κλώντ Ρεφενέλ στο εισαγωγικό μέρος του έργου του αναφέρεται στη Ρωμαϊκή περίοδο και τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη, με την επιλογή του τίτλου οριοθετεί μια περίοδο, αυτή των νεότερων Ελλήνων, και την τοποθετεί χρονικά από την Άλωση, το 1453, έως την εποχή του. Κλώντ Ρεφενέλ, *Ιστορία των νεότερων Ελλήνων από της αλώσεως της Κωνσταντινούπολης έως το 1825,* Εκ του γαλλικού μεταφρασθείσα υπό Κοσμά Κοκίδου, *Αθήνα 1861*· Η επιλογή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης ως αφετηριακό σημείο για την εξιστόρηση της ιστορίας των νεότερων Ελλήνων εντοπίζεται και σε άλλους τίτλους. Βλ. ενδεικτικά: Ματθαίου Παρανίκα, *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') εκατονταετηρίδος,* Αθήνα 1867· Κωνσταντίνος Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς: ιστορικόν δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821*), Αθήνα 1869· Σπυρίδωνος Βελλίνης, *Επιτομή της ελληνικής ιστορίας από της αλώσεως της Κωνσταντινούπολης υπό των Τούρκων μέχρι του 1821*, Αθήνα 1871· Ιωάννου Πετρώφ, *Βιβλία εξιστορούντα τους αγώνας του ελληνικού έθνους προς απόσεισιν του τουρκικού ζυγού (1453-1887)*, Αθήνα 1887· Νικόλαος Φιλιππίδης, *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1453-1821*, Αθήνα 1899· Αλλά και μετέπειτα μέχρι και σήμερα εντοπίζονται ιστοριογραφικά έργα που αναφέρουν στον τίτλο τους το 1453

Συγκεκριμένα, ο Σπυρίδων Τρικούπης στο προοίμιο της *Ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως* θα ξεκινήσει με τις ιδιαιτερότητες της οθωμανικής κατάκτησης.[300] Αντίστοιχα και άλλοι συγγραφείς όπως ο Γεώργιος Θεόφιλος, ο Γ.Γ. Γερβίνος (Georg Gottfried Gervinus), ο Μιχαήλ Οικονόμου και ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ αναφέρονται εισαγωγικά τουλάχιστον στη Βυζαντινή περίοδο και την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453.[301]

Η επιλογή των παραπάνω συγγραφέων να θέσουν ως αφετηρία των έργων τους την Άλωση του 1453 τους έδωσε τη δυνατότητα να αναφερθούν σε ολόκληρη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως διάστημα αντίστασης του έθνους ενάντια

ως αφετηρία της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ενδεικτικά μόνο: David Brewer, *Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες,* Πατάκης, Αθήνα 2018. Το 1453 ως αφετηρία της νεότερης ελληνικής ιστορίας χρησιμοποιούν και άλλοι συγγραφείς, όπως ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο οποίος στη πολύτομη ιστορία του θέτει την Άλωση του 1453 ως σημείο αναφοράς, καθώς από αυτήν ξεκινά την περιγραφή της κατάστασης της παιδείας των νεότερων Ελλήνων. Κωνσταντίνος Κούμας, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων*, τ.12ος, Βιέννη 1832, σ. 554. Αντίστοιχα και ο Γεώργιος Κρέμος ξεκινά το Γ΄ τμήμα του χρονολόγιου ελληνικής ιστορίας από την ίδια χρονολογία. Χαρακτηριστικά η πρώτη έγγραφη του χρονολόγιου είναι η 29η Μαΐου 1453, ημερομηνία της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Γεώργιος Κρέμος, *Χρονολόγιο ελληνικής ιστορίας, τμήμα Γ΄,* 1453-1830, Αθήνα 1879. Το ίδιο αφετηριακό σημείο υιοθετούν και αρκετοί από τους συγγραφείς που καταπιάστηκαν με την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης ανάμεσα τους και οι Ιωάννης Φιλήμων και Σπυρίδων Τρικούπης. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικό περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1834, σ. 1-18 [στο εξής Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*]. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α΄, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2007.

[300]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 1. Ο Τρικούπης δεν αναφέρεται βέβαια αποκλειστικά και εκτενώς ούτε στην Άλωση ούτε σε κάποιο από τα προεπαναστατικά γεγονότα ή τα πρόσωπα, τα οποία επέλεξαν άλλοι συγγραφείς να εντάξουν στις αφηγήσεις τους. Για τον λόγο αυτό μάλιστα σύμφωνα με την μαρτυρία του ίδιου κατηγορήθηκε. Η απάντησή του είναι χαρακτηριστική αναφορικά με την επιλογή του: «*Ερώτησαν τίνες διατί δεν συμπαρέλαβα εν τη ανά χείρας ιστορία και τα κατά του Ρήγαν. Ιδού η απάντησίς μου, Συγγράφων τα της ελληνικής επαναστάσεως ώφειλα να εξετάσω κατά πρώτον τις ο οργανίσας και τις ο κινήσας αυτήν. Τούτου χάριν ενδιέτριωα εις τα της Φιλικής Εταιρείας, ήτις την ωργάνισε και την εκίνησεν. Ουδείς δε σύνδεσμος υπάρχει αυτής και των κατά τον Ρήγαν, ούδε λόγος περί τούτου γίνεται εν τοις οργανισμοίς ή εν τοις όρκοις εκείνης · Μαρτυρεί δε τα λεγόμενα και ο συνέταιρος του Ρήγα και απόστολος της Εταιρείας Περραιβός εν τοις Απομνημονεύμασί του…Ουδείς αμφισβητεί ότι τα σημερινά συμβάντα είναι γεννήματα των χθεσινών και ότι εις ακριβή γνώσιν εκείνων, αναγκαία η διήγησις τούτων, αλλά, αν ένεκα τούτου χρέος είχα να συμπαραλάβω τα κατά τον Ρήγαν, χρέος δια τον αυτόν λόγον θα είχα να συμπαραλάβω και τα κατά τον Παπαθύμιον, τους πολέμους Σουλίου και Αλήπασα, τα της ηγεμονίας τούτου, τα κατά τον Λάμπρον Κατσώνην και τα επί της Αικατερίνης να ρίψω βλέμμα εις τα διάφορα πολιτεύματα της Επτανήσου, …ν' ανάβω στους καιρούς της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, αν όχι απώτερον, και να εξετάσω οποία η εν τω μεταξύ τούτω κατάστασις του Ελληνικού έθνους οποία η του οθωμανικού κράτους και πόθεν η πρόοδος εκείνου και η παρκαμή τούτου. Τοιαύτη δεν ήτον η πρόθεσίς μου.Υπαινίττομαι όμως εν προοιμίω τα σκοπιμώτερα. Τόσον απήτει η οικονομία του συγγράμματος να ειπώ, καθ' ους έθεσα όρους, και τόσον είπα*». Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα. Το εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2007, σ. 131. Ο Βασίλης Κρεμμυδάς που υπογραμμίζει το παραπάνω σχόλιο του Τρικούπη, σχολιάζει τη διαφορετική αντίληψη αναφορικά με την ερμηνεία του παρελθόντος ανάμεσα στον 19ο αιώνα και σήμερα. Οι ιστοριογράφοι του 19ουαιώνα, όπως παρατηρεί αφιέρωναν ελάχιστο χώρο σε όσα προηγήθηκαν των γεγονότων που θα εξιστορούσαν και αρκούνταν σε σύντομες αναφορές στα αίτια.

[301]Γεώργιος Θεοφίλου, *Επίτομος Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1860, σ. 12-13. Γ. Γερβίνος, *Ιστορία της επαναστάσεως και αναγεννήσεως της Ελλάδος*, μτφρ. Ι. Περβανόγλου, τ. Α΄, Αθήνα 1864, σ. 1-2. Μιχαήλ Οικονόμου, *Ιστορικά της ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών, Αθήνα 1873*, σ. 14. Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, μετάφρασις Ηλία Ι. Οικονομοπούλου, τ. Α', Αθήνα 1894, σ. 10-18. Όσον αφορά τον Γεώργιου Θεοφίλου που εξέδωσε την επίτομη ιστορία του με αφετηρία την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, αξίζει να σημειωθεί πως το 1856 είχε εκδώσει μια από τις πρώτες αυτοτελείς εκδόσεις σχετικά με την Άλωση του 1453. Γεώργιος Θεοφίλου, *Η άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων, ερανισθείσα εκ των Χρονικών του Γεώργιου Φραντσή*, Αθήνα 1856. Για τους λόγους της πύκνωσης των σχετικών με την Άλωση έργων το διάστημα του Κριμαϊκού πολέμου βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Παναγιώτης Στάθης, «Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου», *ό.π.*, σ. 238-239.

στον κατακτητή και να παρουσιάσουν έτσι την Επανάσταση του 1821 ως την «προκαθορισμένη» κατάληξη των εθνικών προσπαθειών. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί πως η ανάδειξη των εθνικών τραγωδιών έχει ιδιαίτερη σημασία για τον εθνικισμό, καθώς σύμφωνα με τη διαπίστωση του Ρενάν η κοινή δυστυχία ενώνει περισσότερο από όσο η χαρά.[302] Η Άλωση του 1453 θεωρείται για το ελληνικό εθνικό ιστορικό αφήγημα μια μαύρη σελίδα, η οποία όμως προσλαμβάνεται ως αναγκαίο στάδιο για την ανάδειξη του εθνικού μεγαλείου και την προκαθορισμένη σύμφωνα με το γραμμικό σχήμα του εθνικού χρόνου κατάκτηση της ελευθερίας.[303]

Σύμφωνα με το εθνικό ιστορικό αφήγημα που εκείνη την περίοδο συγκροτούνταν, οι Έλληνες δεν έπαψαν από την πρώτη στιγμή μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης να διεκδικούν την ελευθερία τους. Οι συγγραφείς καλύπτοντας εισαγωγικά μια μεγάλη χρονικά περίοδο επιλέγουν ποια γεγονότα θα αναδείξουν, δηλαδή θα εθνικοποιήσουν. Για παράδειγμα ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ ξεκινάει με μια συνοπτική αναφορά στην Άλωση του 1204 και ύστερα υπογραμμίζει τη σημασία της Άλωσης του 1453. Εν συνεχεία παρουσιάζει την κοινωνική ζωή των ραγιάδων, σημειώνει τον «εθνικό» ρόλο της εκκλησίας και τη σημασία της άνθησης των ελληνικών γραμμάτων. Επιπροσθέτως, αναφέρεται στους κλέφτες και τους αρματολούς, ενώ υπογραμμίζει παράλληλα τη δράση του Ρήγα και των Σουλιωτών.[304] Στην προσπάθεια εθνικοποίησης του παρελθόντος προσδίδει εθνικά χαρακτηριστικά στη δράση των Ελλήνων την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (πχ. κλέφτες, αρματολοί, κλήρος). Ο συγγραφέας, σε αυτό το πλαίσιο, επιλέγει αποσπασματικά γεγονότα και πρόσωπα από τους τέσσερεις αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας και τα παρουσιάζει ως σταθμούς της εθνικής ιστορίας πριν από την Ελληνική Επανάσταση.

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 φαίνεται σταδιακά να επικρατεί ως αφετηρία και των σχολικών εγχειριδίων νεότερης ιστορίας που κάλυπταν την περίοδο της επανάστασης.[305] Ενδεικτικά, αναφέρουμε το έργο του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου, *Σύνοψις της ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως*. Ο συγγραφέας στο προκαταρτικό πρώτο μάθημα – σύμφωνα με τον οικείο χωρισμό των κεφαλαίων του βιβλίου- αρχίζει την αφήγηση του από το 1453 τονίζοντας πως οι Έλληνες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης διατήρησαν τη γλώσσα και τη

[302]Σύμφωνα με τον Έρνεστ Ρενάν για τον εθνικισμό οι εθνικές τραγωδίες είναι σημαντικότερες σε σχέση με τις πολεμικές επιτυχίες, καθώς οι πρώτες επιβάλλουν στα μέλη της εθνικής κοινότητας συγκεκριμένα καθήκοντα που χρειάζονται συλλογική προσπάθεια. Έρνεστ Ρενάν, *Τι είναι έθνος;*,μτφρ. Γιάννης Λαμψάς, Ροές, Αθήνα 2009.

[303]Επισημαίνεται πως η Άλωση της Κωνσταντινούπολης είχε από νωρίς μια «προνομιακή» μεταχείριση ακόμα και από εκείνους που έβλεπαν το Βυζάντιο αρνητικά. Χαρακτηριστική στην κατεύθυνση αυτή είναι η περιγραφή του μαθήματος του Θεόδωρου Μανούση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σε νεκρολογία για τον θάνατο του Μανούση περιγράφεται το πλήθος του κόσμου που συνέρεε στα σχετικά με την Άλωση μαθήματα και υπογραμμίζεται πως ο καθηγητής στο τέλος σημείωνε: «*αλλ΄η 20 Μαιου του 1454 επέχυσε την ζοφεραν σκοτόμαιναν της δουλείας εις την Ελλάδα, ανέτειλεν όμως η 25 Μαρτίου του 1821 ητις διασκέδασε το σκότος απ΄ό του προσώπου αυτής και ήνοιξε την οδόν την άγουσαν εις την προγονικήν δόξαν*». Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Παναγιώτης Στάθης, «Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου», *ό.π.*, σ. 231.

[304]Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 9-108.

[305]Τονίζεται πως τις πρώτες δεκαετίες του εθνικού κράτους ως σχολικά εγχειρίδια ιστορίας χρησιμοποιήθηκαν μεταφράσεις γενικών ιστοριών ευρωπαίων συγγραφέων ή πρωτότυπα έργα Ελλήνων συγγραφέων που βασίστηκαν όμως στις πρώτες. Για τον λόγο αυτό για τα χρονικά όρια του τέλους του Μεσαίωνα και της αρχής της νεότερης περιόδου χρησιμοποιούνται κυρίως γεγονότα της ευρωπαϊκής ιστορίας. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914), ό.π.,* σ. 24-26.

θρησκεία τους και μέσω αυτών διέσωσαν την «εθνικότητα» τους.[306] Βέβαια, την άποψη αυτή την υιοθετεί από το ιστοριογραφικό έργο του πατέρα του, Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου.[307]

Εκτός, όμως, από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, επιλέγεται από άλλους συγγραφείς μια διαφορετική χρονικά αφετηρία: τα Ορλωφικά, δηλαδή τα γεγονότα της αποτυχημένης εξέγερσης των χριστιανών της Πελοποννήσου έναντι των Οθωμανών στη διάρκεια του τρίτου Ρωσοτουρκικού πολέμου, το διάστημα 1768-1774.[308] Συγγραφείς όπως για παράδειγμα ο Th. Tchocan επέλεξαν τα Ορλωφικά ως αφετηρία για την εξιστόρηση των γεγονότων της ελληνικής επανάστασης.[309] Για την εθνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα τα αίτια των Ορλωφικών - όπως και άλλων κινημάτων την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας- ταυτίστηκαν με εκείνα του 1821. Έτσι, τα γεγονότα που συνέβησαν στη Πελοπόννησο την άνοιξη του 1770 εθνικοποιήθηκαν και παρουσιάστηκαν ως μια εκ των πολλών εξεγέρσεων για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού και την κατάκτηση της εθνικής ελευθερίας.[310] Στην κατεύθυνση αυτή ενδεικτικό είναι το έργο του Κωνσταντίνου Σάθα, *Ιστορία της Τουρκοκρατούμενης Ελλάς* που εκδόθηκε το 1869. Ο συγγραφέας εξετάζει μεταξύ άλλων τις επαναστατικές ενέργειες των Ελλήνων από την Άλωση έως το 1821 και εντάσσει σε αυτές ως τελευταία μεγάλη εξέγερση πριν από την επανάσταση τα Ορλωφικά.[311]

---

[306]Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *Σύνοψις της ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως,* Αθήνα 1873, σ. 1-2· Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης φαίνεται πως παγιώνεται ως αφετηρία της νεότερης ελληνικής ιστορίας και στα σχολικά εγχειρίδια της εποχής. Σε πολλά μάλιστα στα εισαγωγικά για την Επανάσταση του 1821 μέρη απαντώνται, επίσης, αναφορές στην Κωνσταντινούπολη και την Άλωση του 1453. Βλ. ενδεικτικά: Θεόδωρος Αποστολόπουλος, *Η παλιγγενεσία της Ελλάδος ή το 1821 μετά εικόνων κατά τη νέα μέθοδον για τους μαθητές των δημοτικών σχολείων,* Β΄ έκδοση, Αθήνα 1885· Μ. Ι. Βρατσάνου, *Σύντομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους : από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της βασιλείας του Όθωνος*, Αθήνα 1892· Γεώργιος Τσαγρής, *Ιστορία ελληνική από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων διά την Η΄ τάξιν του Αρσακείου και των Παρθεναγωγείων*, Αθήνα 1899· Νικόλαου Βραχνού, *Ιστορία του ελληνικού έθνους και τίνα εκ της ιστορίας της νέας Ευρώπης, δια την Γ΄ τάξιν των ελληνικών σχολείων και ανωτέρων παρθεναγωγείων*, Αθήνα 1909.

[307]Για την ιστοριογραφική σκέψη, το σχήμα της «συνέχειας» στο έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, αλλά και τις «οφειλές» του σε ευρωπαίους ιστορικούς βλ. Κωνσταντίνος Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008· Γιάννης Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τ. 15ος, (1998), σ. 31-58. Του ίδιου, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846), ό.π.*.

[308]Για τα Ορλωφικά και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση, ό.π.* · Σημειώνεται πως κάποιοι μεταγενέστεροι συγγραφείς εξέλαβαν τα Ορλωφικά ως αφετηρία μιας νέας περιόδου για την ιστορία των Νέων Ελλήνων. Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα του Παναγιώτη Μαγιάκου: «*…από το 1770 όμως αρχίζει νέα περίοδος για τον Ελληνισμό. Είναι η πρώτη σελίδα της νεοελληνικής ιστορίας. Υπήρξε η κολυμπήθρα μέσα στην οποία αναβαπτίσθηκε η Ελληνική ψυχή και βγήκε εξαγνισμένη νέα. Είναι τόσα πολλά τα συμβάντα από τον Μάρτιο 1770 και τόσο συνδέονται μεταξύ τους, ώστε μπορεί να υποστηριχθή πως η επανάσταση αυτή ουδέποτε καταπνίγηκε. Έπαυε εδώ για να φανή αλλού, έσβυνε εκεί για να νάψη πιο πέρα, ώσπου εφούντωσε, γιγάντωσε και στο τέλος επέτυχε».* Παναγιώτης Μαγιάκος, *Ο Λάμπρος Κατσώνης (1752-1804),* Αθήνα 1932, σ. 19.

[309]Th. Tchocan, *Histoire de la Grece modern. Guerre del' independance*, Athens 1858.

[310]Αν και οι εξεγέρσεις στη διάρκεια της Οθωμανικής κατάκτησης πραγματοποιήθηκαν υπό άλλες συνθήκες, για τον εθνικισμό προσλαμβάνονται ως επεισόδια μιας διαρκούς προσπάθειας αποτίναξης του αλλόθρησκου κατακτητή που επιτυγχάνεται τελικά το 1821, αν και εν μέρει, σύμφωνα με την επικρατούσα τις πρώτες δεκαετίες του εθνικού κράτους θεώρηση για τον ανολοκλήρωτο αγώνα. Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση, ό.π,* σ. 18-19· Για την πρόσληψη της Ελληνικής Επανάστασης ως «ανολοκλήρωτης» βλ. ενδεικτικά: Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο, ό.π.*, σ. 205-206.

[311]Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.,* σ. 467-523.

Τα Ορλωφικά απαντώνται και σε άλλα έργα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, των οποίων οι αφηγήσεις ξεκινούν από διαφορετικές αφετηρίες, όπως για παράδειγμα στα έργα του Ιωάννη Φιλήμονος και του Άντον Πρόκες-Όστεν (Anton Graf Prokesch von Osten).[312] Επιπροσθέτως, σε ορισμένες ιστορίες επισημαίνεται και ο αντίκτυπος των Ορλωφικών, ως πρόσφατων γεγονότων, στους αγωνιστές του 1821. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Χριστόφορου Περραιβού: «*Δὲν ἐφοβοῦντο τόσον οἱ Πελοποννήσιοι τοὺς αὐτόχθονας Τούρκους, ὅσον τὴν εἰσβολὴν τῶν Τουρκαλβανῶν, οἵτινες καὶ ἄλλοτε τόσον ἐπὶ Ἀλεξίου Ὀρλὸφ κατὰ τὸ 1769, ὅσον καὶ κατὰ τὸ 1790 ἔτος ἐπὶ Λάμπρου Κατζίνη, ὁρμήσαντες ὡς χείμαῤῥοι κατέσφαξαν, ᾐχμαλώτευσαν, καὶ κατερήμωσαν ἀνιλεῶς τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Πελοποννήσου*».[313]

Χρονικά εγγύτερα στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 υπήρξαν οι αγώνες των Σουλιωτών ενάντια στον Αλή Πασά.[314] Οι ένοπλες αυτές συγκρούσεις φαίνεται πως επιλέγονται, επίσης, ως αφετηρία των σχετικών με την επανάσταση έργων από ορισμένους συγγραφείς. Οι Σουλιώτες και οι αγώνες τους έχουν βέβαια τονιστεί, ηρωοποιηθεί και ενταχθεί έστω και αποσπασματικά στο εθνικό αφήγημα πριν από το 1821. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από επιστολή που στέλνει ο Αδαμάντιος Κοραής προς τους Σουλιώτες τον Απρίλιο του 1803: «*Ἐκεῖνο δὲ διὰ τὸ ὁποῖον, Φίλοι καὶ ἀδελφοί, εἶσθε μάλιστα ἀξιοθαύμαστοι, καὶ διὰ τὸ ὁποῖον εὐλογεῖ καὶ ἡ ἀόρατος τοῦ Θεοῦ δύναμις τὰ ὅπλα σας, εἶναι ὅτι ἔχετε ἔμφυτον εἰς τὴν καρδίαν σας τὴν εὐτυχίαν ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Διότι ποτὲ δὲν ὀρθοποδεῖ μήτε τέλος ἀγαθὸν λαμβάνει, ὅστις φροντίζει μόνον τὸ ἴδιόν του συμφέρον καὶ ἀμελεῖ τὴν σωτηρίαν τοῦ πλησίον του. Ναί, φίλοι μου καὶ ἀδελφοί, ἡ Ἑλλὰς ὅλη μὲ τὰ δάκρυα εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐσᾶς βλέπει, εἰς ἐσᾶς καυχᾶται, ἀπὸ σᾶς παρηγορεῖται, καὶ ἀπὸ σᾶς μετὰ Θεὸν ἐλπίζει τὴν ἐλευθερίαν τῶν λοιπῶν αὐτῆς τέκνων καὶ ἀδελφῶν σας, ὅσοι ἀναστενάζουσιν ὑποκάτω εἰς τὸν ἀνυπόφορον ζυγὸν τῶν ἀχρειεστάτων Ἀγαρηνῶν*».[315] Τον ηρωισμό των Σουλιωτών επισημαίνει προεπαναστατικά και ο ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*.[316] Αντίστοιχα, ο Χριστόφορος Περραιβός το 1803 θα εκδώσει

---

[312]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 80· Αντ. Πρόκες - Όστεν, *Ιστορία της επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του Ελληνικού βασιλείου : Διπλωματικώς εξεταζομένη, μεταφρασθείσα δ' εκ του Γερμανικού πρωτοτύπου υπό Γ. Εμ. Αντωνιάδου*, τ. Α΄, Αθήνα 1868, σ. 5· Βλ. επίσης: Τόμας Γκόρντον, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως και των ένεκα των προσπαθειών των φιλοπατρίδων Ελλήνων προς απελευθέρωσιν της πατρίδος αυτώνεέκ του Οθωμανικού ζυγού προκυψασών μαχών και στρατειών,* τ. Α΄, μτφρ. Σ. Ι. Κασιμάτη, *Αθήνα 1849,* σ. 36· Κλώντ Ρεφενέλ, *ό.π.*, σ. 168-221· Επιπροσθέτως, ο Ιωάννης Φιλήμων δημοσιεύει στον Α΄ τόμο του *Δοκιμίου ιστορικού περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* προκήρυξη του Αλέξιου Ορλώφ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Α΄, σ. 331.

[313]Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά : διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους,* Αθήνα 1836*,* σ. 4 [στο εξής: Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά, ό.π]*· Βλ. επίσης: Παλαιών Πατρών Γερμανός, *Υπομνήματα περί της επαναστάσεως της Ελλάδος :από το 1820 μέχρι του 1823, εκδιδόμενα παρά του κυρίου Καλλινίκου Καστόρχη*, Αθήνα 1837*,* σ. 2· Σε πολλές από τις αφηγήσεις οι Ρώσοι, αν και ομόδοξοι, σχολιάζονται αρνητικά λόγω των επιπτώσεων των Ορλωφικών στους ελληνικούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου βλ. ενδεικτικά: Ιωάννης Ράγκος, *Μελέτη περί της ιεράς επαναστάσεως*, Αθήνα 1902, σ. 11-12· Αντίθετα, ο Παύλος Καρολίδης παρουσιάζει μια διαφορετική ερμηνεία επιχειρώντας να δικαιολογήσει τη στάση της Ρωσίας. Όπως επισημαίνει, οι Ρώσοι δεν εγκατέλειψαν τους Έλληνες από δόλο αλλά από ανάγκη. Παύλος Καρολίδης*, ό.π.*, σ. 86-88.

[314]Για το Σούλι και τους Σουλιώτες, όπως και τη σχετική με το θέμα αυτό βιβλιογραφία βλ. Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα[2] 2005.

[315]Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.)*, Αδαμάντιος Κοραής Αλληλογραφία,* τ. Β΄, Εστία, Αθήνα 1966, σ. 78.

[316]«*Ἡ διαυθέντευσις τῶν Σουλιώτων κατὰ τοῦ τῆς Ἠπείρου τυράννου, ἀρκετῶς θέλει τοὺς ἀποδείξει, ὅτι ἡ Ἑλλὰς γεννᾷ ἀκόμη Λεωνίδας καὶ Θεμιστοκλεῖς. Ὤ, πόσον θέλουν μείνει ἔκθαμβοι, ὅταν ἀναγνώσουν τὰ θαυμαστὰ*

την *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας,* στην οποία θα παρουσιάσει τους αγώνες των Σουλιωτών έναντι του Αλη πασά, επισημαίνοντας τον ηρωισμό τους.[317] Οι Σουλιώτες, επομένως, είχαν ήδη ηρωοποιηθεί πριν από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης.

Μετεπαναστατικά ορισμένοι από τους συγγραφείς που εξέδωσαν ιστορίες του Αγώνα επέλεξαν τις ένοπλες αυτές συγκρούσεις των Σουλιωτών ως αφετηρία των αφηγήσεων τους εντάσσοντας οριστικά τους προεπαναστατικούς αγώνες των Σουλιωτών στο εθνικό αφήγημα ως πρόδρομο της Ελληνικής Επανάστασης. Ενδεικτικά αναφέρεται ο σουλιώτης αγωνιστής Λάμπρος Κουτσονίκας, ο οποίος αφιερώνει μεγάλο μέρος του πρώτου τόμου του έργου του, *Γενική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως* στους αγώνες των Σουλιωτών εναντίον των Οθωμανών. Ο συγγραφέας αιτιολογεί στην εισαγωγή την επιλογή του να προτάξει πριν από την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης αυτή του Σουλίου: «*Τὴν ἱστορίαν ταύτην διήρεσα εἰς τέσσαρα τμήματα, τόμους δὲ δύω, καὶ εἰς μὲν τὸ Αον τμῆμα τοῦ Α'. Τόμου ἐμπεριέχεται ἡ Ἱστορία τοῦ Σουλίου, πατρίδος μοι, ὡς ἀναγκαιοτάτη εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, οὔσης ἀναποστάτου αὐτῆς, ἀρχομένης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ τελευτώσης τὸ 1804 ἔτος, εἰς ἣν ἐμπεριέχονται τὰ ἤθη, ἔθιμα καὶ ἡ τοπικὴ αὐτοῦ διοίκησις καὶ τῆς μετὰ τῆ Ὀθωμανικῆς ἐξουσίας ἀνισου πάλης, πρὸς δὲ καὶ τὴν 17ετῆ μετὰ τοῦ τυράννου τῆς Ἠπείου Ἀλῆ πασσᾶ πάλην καὶ τῶν τρομερῶν καὶ τραγικῶν μεταξὺ αὐτοῦ μαχῶν*».[318]

Σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες πολεμικές συγκρούσεις οι οποίες εθνικοποιήθηκαν και παρουσιάστηκαν ως αγώνες για την κατάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας, άλλοι συγγραφείς επέλεξαν να ξεκινήσουν την εξιστόρηση των γεγονότων από τη δράση του Ρήγα.[319] Ο τελευταίος είχε και αυτός βέβαια ηρωοποιηθεί πριν από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης. Ο μαρτυρικός θάνατός του, η απήχηση των τραγουδιών του και οι διαδόσεις για αυτόν τον κατέστησαν γρήγορα ως θρύλο.[320] Η διαδικασία της «εθνικοποίησης» του Ρήγα θα

κατορθώματα τοῦ μεγάλου Φώτου, ἐκείνου, λέγω, τοῦ ἥρωος τοῦ Σούλιου καὶ ὅλων τῶν Σουλιώτων, τῶν ὁποίων ἡ ἀνδρεία, ἡ μεγαλοψυχία, καὶ ὁ ζῆλος περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος των, ἀθανάτισαν τὸ ὄνομά των, καὶ ἔφερον εἰςἀπελπισμὸν χίλιας φοραὶς τὸν ἐχθρόν τους τύραννον, τὸν ἀχρειέστατον λέγω Ἀλῆ!». Ανώνυμου του Έλληνος, Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας, Κάλβος, Αθήνα 1968, σ. 34.

[317]Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία σύντομος του Σουλίου και Πάργας περιέχουσα την Αρχαιότητα αυτών, και Ηρωϊκούς μετά των Τούρκων Πολέμους, και μάλιστα τους, του Σουλίου μετά του Αλή Πασιά κατόικου των Ιωαννίνων, και ηγεμόνος της Γραικίας, και Μακεδονίας,* Παρίσι 1803.

[318]Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α΄, Αθήνα 1863, σ. Θ΄.

[319]Για τη σχετική με τη ζωή και τη δράση του Ρήγα Βελεστινλή βιβλιογραφία βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Φερραίος. Ο οραματιστής της «Ελληνικής Δημοκρατίας»*, Σειρά: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, Τα Νέα, Αθήνα 2009.

[320]Ενδεικτική της απήχησης των έργων του Ρήγα και ιδιαίτερα του Θούριου είναι και η μαρτυρία που δημοσιεύει ο Claude Fauriel στο συνοδευτικό με τον Θούριο κείμενο: «*Κάποιος φίλος του ταξίδευε με άλλους μαζί το 1817 στη Μακεδονία. Σ' ένα χωριό, στο φούρνο (που ήταν στο χάνι), συνάντησαν ένα νέο παιδί, ψηλό και όμορφο, από την Ήπειρο, που δούλευε στο φούρνο. Τους κοίταξε όλους προσεχτικά, και ύστερα ρώτησε τον ταξιδιώτη: 'Ξέρεις γράμματα;', κι όταν του είπε ναι, τον παίρνει παράμερα και εκεί βάζει το χέρι στον κόρφο και βγάζει κάτι που είχε κρεμασμένο σαν φυλαχτό. Ήταν ένα βιβλιαράκι με τα τραγούδια του Ρήγα. Τον παρακαλεί να του το διαβάσει, ο ξένος το κάνει πρόθυμα, αλλά, όταν σε λίγο σηκώνει τα μάτια του, βλέπει τον άλλο να έχει αλλάξει ολότελα: η όψη του φλέγεται ολόκληρη, τα χείλη του τρέμουν, και δάκρυα κυλούν από τα μάτια του. 'Πρώτη φορά σου διαβάζουν το βιβλιαράκι αυτό;', ρωτά ο ταξιδιώτης. 'Όχι, πάντα παρακαλώ τους ταξιδιώτες να μου διαβάζουν κάτι. Τα έχω ακούσει πολλές φορές'. 'Κι έτσι συγκινείσαι πάντα;'. 'Πάντα' απάντησε το παιδί*». Claude Fauriel, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Η έκδοση του 1824-1825*, τ. Α΄, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο[2]

συνεχιστεί και μετεπαναστατικά μετατρέποντας τον σε «πρόδρομο» και «πρωτομάρτυρα» της Ελληνικής Επανάστασης.[321] Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του πανηγυρικού ποιήματος που εκφώνησε στην εθνική επέτειο του 1843 ο Θεόδωρος Ορφανίδης: «*Ὁ Πρωτομάρτυς Ρήγας· καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*».[322] Ήδη από το 1834, ο σύντροφός του Χριστόφορος Περραιβός, του αφιερώνει τα «*Απομνημονεύματα Στρατιωτικά*» σε αυτόν, εκφράζοντας μάλιστα την πεποίθηση πως στο μέλλον σε κάθε ελληνική πόλη θα υπάρχει ο ανδριάντας του ως ένδειξη τιμής.[323] Το ίδιο έτος, ο Ιωάννης Φιλήμων αναγνώριζε στο πρόσωπο του Ρήγα μέρος της επιτυχίας του Αγώνα: «*Τελειώνοντες ἤδη τά περὶ τοῦ Ρήγα, χρεωστοῦμεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἡ δόξα τῆς Μεταβολῆς τοῦ 1821 ἀνήκει κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τοῦτον*».[324] Η αναγνώριση του έργου του Θεσσαλού επαναστάτη αποκαλύπτεται και από την κυκλοφορία, το διάστημα 1843-1845, περιοδικού με τίτλο *Ρήγας* από τον Γεώργιο Τερτσέτη. Όπως επισημαίνει ο εκδότης στο πρώτο τεύχος του περιοδικού: «*Εἴμεθα ὅλοι γεννήματα τοῦ Ρήγα. Ποιὸς πολύ, ποιὸς ὀλίγο ὁμοιάζει τὸν πατέρα του· ἡ εὐλογία τοῦ Θεοῦ θὰ ἦτον νὰ τὸν ὁμοιάζωμεν ὅλοι, καὶ ἐντελέστατα. Τὰ ἔργα τοῦ πολέμου, καὶ τῆς εἰρήνης τὸ φιλόνομον, τὸ φιλελεύθερον τοῦ καιροῦ μας, μαρτυροῦν τὴν εὐτυχισμένην καταγωγήν μας. Φαίνεται ὅτι ἡ θεία πρόνοια εἰς τὸ προοίμιον τοῦ αἰῶνος τῆς ἀναγεννήσεως, ἀνέστησεν ἄνδρα, ὁ ὁποῖος νὰ χρησιμεύει ὡς τύπος τῶν τελειοτήτων, πού ἐχρειάζοντο καὶ χρειάζονται εἰς τούς ἀθλητὰς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος*».[325] Στην ίδια διαδικασία θα πρέπει να ενταχθεί και η τοποθέτηση του ανδριάντα του Ρήγα στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών.[326]

Επίσης, ο Νικόλαος Σπηλιάδης στα *Απομνημονεύματά* του που εξέδωσε το 1851, αποκαλεί τον Ρήγα «πρωτομάρτυρα», το έργο του οποίου δεν πήγε χαμένο, καθώς τα απελευθερωτικά του σχέδια συνεχίστηκαν από τους ομοεθνείς του.[327] Αντίστοιχα και η επιλογή του Α. Αγαπητού να προτάξει πριν από τις βιογραφίες των αγωνιστών του 1821 τη βιογραφία του Ρήγα επιβεβαιώνει την ταύτισή του με την Ελληνική Επανάσταση.[328] Επομένως, ο Ρήγας ταυτίστηκε από πολύ νωρίς με την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης.

2000, σ. 214-215· Την ίδια μαρτυρία δημοσιεύει και ο Λίνος Πολίτης. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα⁴ 1985, σ. 128.

[321]Από τα σχετικά με τον Ρήγα έργα και άρθρα που κυκλοφόρησαν τον 19ο αιώνα επισημαίνονται ενδεικτικά: Ιωάννη Ζαμπέλιου, *Ρήγας ο Θεσσαλός*, Τραγωδία, Αθήνα 1843· Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860· Ν. Γ. Πολίτης «Η νεότης του Ρήγα», *Εστία*, τχ. 470 (1885), σ. 13-16· Δ. Καλαποθάκη, *Ρήγας Φερραίο : Δράμα εις πράξεις πέντε*, Αθήνα 1886· Αριστομένης Προβελέγγιος, «Ρήγας Φεραίος Δράμα», *Εστία*, τχ. 681 (1889), σ. 40-41· Σπυρίδων Λάμπρος,*Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων / εκ των εν Βιέννη αρχείων εξαχθέντα και δημοσιευθέντα υπό Αιμιλίου Λεγράνδ, μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου*, Αθήνα 1891· Σπυρίδων Λάμπρος, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα. Μετά εικόνων και πανομοιοτύπων*, Αθήνα 1892· Γεώργιος Θεοφίλου, *Βιογραφία Ρήγα του Φεραίου*, Αθήνα 1893· Σπυρίδων Λάμπρος, «Ο πρωτομάρτυς», εφ. *Εστία,* (αρ. φύλλου 105), 20 Ιουνίου 1894.

[322]*Ὁ πρωτομάρτυς Ρήγας καί ἡ Ἑλληνική ἐπανάστασις : Ποίημα Δια την εορτήν της 25 Μαρτίου Ημέραν Επέτειον Αυγής* / Θεόδωρου Γ. Ορφανίδου Σμυρναίου, Αθήναι 1842.

[323]Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, *ό.π.,* σ. χωρίς αρίθμηση.

[324]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 98.

[325]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 813-852 (όπου και δημοσιεύονται τα πέντε τεύχη του περιοδικού).

[326]*Αλήθεια* (αρ. φύλλου 1403), 17 Ιουνίου 1871. Για τους ανδριάντες του Ρήγα και του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών βλ. παραπάνω σ. 49-51.

[327]Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα, τ. Α΄, ό.π.,* σ. 2-3.

[328]Α. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος*, Αθήνα 1877, σ. 7-12.

Οι παραπάνω αφετηρίες αποτελούν τις πιο συνηθισμένες επιλογές των συγγραφέων. Φυσικά, στο σημαντικό πλήθος έργων που εκδόθηκαν για την Ελληνική Επανάσταση τον 19ο αιώνα εντοπίζονται, με μικρότερη όμως συχνότητα, και άλλα γεγονότα που χρησιμοποιούνται ως αφετηρίες των αφηγήσεων. Ενδεικτικά, ο Κανέλλος Δεληγιάννης ξεκινά την εξιστόρηση των Απομνημονευμάτων του από το έτος 1714, την περίοδο δηλαδή της ανακατάληψης της Πελοποννήσου από του Οθωμανούς.[329] Αντίστοιχα, ο Φωτάκος θα υπογραμμίσει τον αδιάκοπο αγώνα των Ελλήνων για την κατάκτηση της ελευθερίας τους από την άλωση και ύστερα, αλλά θα σταθεί ιδιαίτερα στη Γαλλική επανάσταση του 1789 ως κομβικό σημείο για την κινητοποίηση των Ελλήνων ενάντια στους Οθωμανούς.[330] Παράλληλα, δε λείπουν και συγγραφείς που εξετάζουν αποκλειστικά τα γεγονότα της ελληνικής επανάστασης χωρίς να προβαίνουν σε καμία ιστορική αναδρομή στη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Για παράδειγμα ο Γουσταύος Χέρτβεργ (Gustav Hertzberg) αρχίζει την ιστορία του με το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.[331]

Η ποικιλία των αφετηριακών σημείων που επέλεξαν οι συγγραφείς, για να εξιστορήσουν τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, δεν αμφισβητεί το κυρίαρχο σχήμα της εθνικής ιστορίας για το παρελθόν. Για παράδειγμα οι συγγραφείς που ξεκινούν τις αφηγήσεις τους από άλλα χρονικά σημεία σε καμία περίπτωση δεν απορρίπτουν την άλωση της Κωνσταντινούπολη το 1453 ως τομή για την εθνική ιστορία. Επιπλέον, ορισμένα από τα γεγονότα ή τα πρόσωπα που επιλέχθηκαν από τους ίδιους συγγραφείς είχαν ήδη «εθνικοποιηθεί» προεπαναστατικά. Οι μεταγενέστεροι συγγραφείς επεξεργάστηκαν εκ νέου και εμπλούτισαν κατεστημένες προσλήψεις σχετικά με την Άλωση, τους Σουλιώτες και τον Ρήγα. Ανεξαρτήτως όμως του αφετηριακού σημείου σε όλα τα υπό εξέταση έργα επιχειρείται η εθνικοποιημένη παρουσίαση των υπο οθωμανική κυριαρχία Ελλήνων που εμπνέονται από τα ίδια ιδανικά με αυτά που οδήγησαν τους αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης. Ο Αγώνας του 1821 παρουσιάζεται επομένως, σύμφωνα με το εθνικό αφήγημα, ως μια κατάληξη συνεχών προσπαθειών εθνικής απελευθέρωσης μετά την Άλωση του 1453.

[329]Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, εκδ. οίκος Γ. Τσουκαλά και υιού, Αθήνα 1957,σ. 18.

[330]Φώτιος Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1858, σ. 1-2.

[331]Γουσταύου Χέρτσβεργ, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α΄, μτφρ. Παύλου Καρολίδη, Αθήνα 1916, σ. 3.

Κεφάλαιο Β΄

Τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης

«ΑΔΥΝΑΤΟΝ νὰ διατηρηθῇ ἀμετάβλητος ἡ πολιτικὴ θέσις δύο ἐθνῶν, κατοικούντων ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τόπον, ὅταν τὸ μέν δεσπόζον διαμένῃ στάσιμον, τὸ δὲ δεσποζόμενον προοδεύῃ. Ἡ πολιτικὴ τῶν ἐθνῶν τούτων μεταβολὴ καθίσταται ἔτι μᾶλλον βεβαία, ἂν τὰ ἔθνη ταῦτα ἔχωσι διάφορον καταγωγήν, πρεσβεύωσι διάφορον θρησκείαν, λαλῶσι διάφορον γλῶσσαν, ζῶσι μακρὰν πάσης συγγενικῆς ἐπιμιξίας, θεωρῶνται ἀμοιβαίως ὡς βέβηλα, καὶ μισῶνται».

Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄, σ. 1.

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, σύμφωνα με τη σύγχρονη έρευνα, υπήρξε αποτέλεσμα πολύπλοκων διεργασιών που συντελέστηκαν στους κόλπους του Νέου ελληνισμού τα εκατό περίπου χρόνια πριν από την έκρηξη της. Αντιλαμβάνονταν, όμως, με τον ίδιο τρόπο την Επανάσταση του 1821 και τον 19ο αιώνα; Με αφετηρία αυτό το ερώτημα στο παρόν κεφάλαιο εξετάζονται τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης, όπως αυτά έγιναν αντιληπτά από την ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Παράλληλα, διερευνάται ποια από αυτά, που αρχικώς προτάθηκαν, ενσωματώθηκαν στο κυρίαρχο αφήγημα που διαμορφώθηκε τον 19ο αιώνα για τον Αγώνα του 1821.

Αρχικά, κρίνεται απαραίτητο να τονιστεί πως η μελέτη της Ελληνικής Επανάστασης οδήγησε, ήδη κατά τη διάρκεια της, τους πρώτους εκείνους ευρωπαίους συγγραφείς να αναζητήσουν τους παράγοντες και τα αίτια της έκρηξής της. Με αυτό τον τρόπο γεννιούνται, όπως παρατηρεί ο Μιχαήλ Σακελλαρίου, οι νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Με αφετηρία την επανάσταση εξετάζεται το προγενέστερο διάστημα και επιχειρούνται ερμηνείες για τη διατήρηση του ελληνισμού και τη μη αφομοίωσή του από τους Οθωμανούς. Ακόμα και αν οι πρώτες αυτές εργασίες δε συλλαμβάνουν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως μια ξεχωριστή ιστορική ενότητα, θέτουν τις βάσεις για την καθιέρωση των νεοελληνικών ιστορικών σπουδών.[332]

Η σημασία που δόθηκε στη μελέτη των αιτιών της Ελληνικής Επανάστασης δεν είναι ίδια για όλους συγγραφείς της περιόδου. Σε κάποια από τα υπό εξέταση έργα εντοπίζονται κεφάλαια αφιερωμένα αποκλειστικά στα αίτια του Αγώνα, όπως για παράδειγμα στην *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως* του Σπυρίδωνα Τρικούπη στην οποία το προοίμιο φέρει ως υπότιτλο: «Αίτια της ελληνικής επαναστάσεως».[333]

---

[332]Στα πρώτα μάλιστα ιστοριογραφικά έργα των ευρωπαίων συγγραφέων ο ελληνισμός την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας παρουσιάζεται αδρανής και στάσιμος. Η αλλαγή της στάσης του, χωρίς να ερμηνεύεται, τοποθετείται από τα Ορλωφικά και μετά. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας, ό.π.*, σ. 17-139.

[333]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 1· Ξεχωριστό κεφάλαιο στα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης αφιερώνουν επίσης: Σάμουελ Χάου, *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης*, μτφρ. Ι. Χατζηεμανουήλ, Εκάτη, Αθήνα 1997, σ. 49-62· Φωτάκος, *ό.π.*, σ. 1· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄, μτφρ. Αλέξανδρου

Αντίθετα, άλλοι συγγραφείς, ανάμεσα στους οποίους και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος δεν αφιερώνουν κάποιο ξεχωριστό κεφάλαιο για το θέμα, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως δεν αναφέρονται στα αίτια του Αγώνα.[334] Χαρακτηριστικά, ο Ιωάννης Φιλήμων στο *Δοκίμιο* του 1834 για την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας δεν επιλέγει ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο για τα αίτια της επανάστασης, αλλά αναπτύσσει έναν λόγο για αυτά σε ολόκληρο το πρώτο μέρος που τιτλοφορεί ως «Εποχή Πρώτη».[335]

Το ζήτημα φαίνεται πως απασχολεί γενικότερα τους συγγραφείς της περιόδου. Ενδεικτική είναι η απόπειρα του Σάμουελ Χάου (Samuel Gridley Howe) να αναιρέσει τις επικρατούσες ερμηνείες της εποχής του για τα αίτια της έκρηξης της Ελληνικής Επανάστασης. Ο συγγραφέας που εξέδωσε το έργο του το 1828, κατά τη διάρκεια ακόμα του Αγώνα, στο πρώτο κεφάλαιο της ιστορίας του με τίτλο «Παράγοντες που συνετέλεσαν στην επανάσταση» εγκαλεί όσους είχαν αποδώσει την έναρξή της στην απόγνωση του λαού, τις μηχανορραφίες της Ρωσίας, τους Καρμπονάρους ή την αποστασία του Αλή πασά.[336] Σε αντίθεση με τις παραπάνω διατυπώσεις ο Χάου κατανοεί πως τα αίτια της επανάστασης είναι βαθύτερα, αν και θεωρεί πως η χρονική στιγμή της έναρξής της υπήρξε αποτέλεσμα «τυχαίων περιστατικών», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει.[337]

Το ερμηνευτικό σχήμα για τα αίτια της ελληνικής επανάστασης του 1821

Από τη μελέτη των ιστοριών για την Ελληνική Επανάσταση που κυκλοφόρησαν τον 19ο αιώνα, προκύπτει πως οι συγγραφείς επιχειρούν να ερμηνεύσουν την έκρηξή της με βάση ένα ευρέως διαδεδομένο την περίοδο αυτή σχήμα. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούν το αντιθετικό ζεύγος της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας έναντι της προόδου των Ελλήνων.[338] Παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις του παραπάνω σχήματος, το σύνολο σχεδόν των συγγραφέων ερμηνεύει τα αίτια του 1821 μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Χαρακτηριστικά παρατίθεται η διαπίστωση του Πρόκες - Όστεν, ο οποίος δηλώνει ρητά στις πρώτες σελίδες της ιστορίας του πως: «*Ἡ ἀληθὴς αἰτία αὐτῆς ὑπῆρχεν εἰς τὴν αὔξησιν τῶν μέσων τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἐλάττωσιν τῶν Τουρκικῶν. Ἔπρεπε δὲ νὰ ἔλθῃ ὁ καιρὸς, καθ' ὅν τὰ*

Παπαδιαμάντη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, Αθήνα 2008, σ. 145.

[334]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Ε΄, Αθήνα[2] 1887 [στο εξής Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄]· Στα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης αναφέρονται, επίσης, άμεσα ή έμμεσα, χωρίς όμως να αφιερώνουν κάποιο συγκεκριμένο κεφάλαιο και άλλοι συγγράφεις. Ενδεικτικά βλ.: Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνα 1870, σ. 127-130· Τόμας Γκόρντον, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 35-42· Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.*, σ. 1-2· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 1-3· Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 19, 34, 75-77, 83-100· Αντ. Πρόκες-Όστεν, *ό.π.,* σ. 2-7· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 50-70· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 10-30.

[335]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 40-48.

[336]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 49-50.

[337]«*Θα πεισθούμε ότι σειρά από σημαντικά γεγονότα οδηγούσε αναπόφευκτα προς την επανάσταση, και ότι ο χρόνος της εκδήλωσης της οφειλόταν σε τυχαία περιστατικά*». Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 49.

[338]Επισημαίνεται πως η στασιμότητα και η κατάρρευση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως επίσης και η αδυναμία εκσυγχρονισμού της σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα , η πολιτική και οικονομική της αστάθεια, οι διοικητικές και στρατιωτικές «ανεπάρκειες» της κ.α. αποτελούν ορισμένες από τις επικρίσεις που εκφράζουν οι Ευρωπαίοι προεπαναστατικά. Βίκυ Καραφουλίδου, «…της μεγάλης ταύτης ιδέας…». Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854, *ό.π.,* σ. 66-68.

μέσα τῶν Ἑλλήνων ἦσαν πλέον πράγματι ἀνώτερα ἢ τὰ τῶν δεσποτῶν αὐτῶν, ἢ τοὐλάχιστον ἐθεωροῦτο καὶ τοιαῦτα».[339]

Με βάση το παραπάνω πλαίσιο, η παρακμή της αυτοκρατορίας των Οθωμανών οδηγεί ή τουλάχιστον ευνοεί την ακμή των νέων Ελλήνων σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα. Επομένως, από την μια πλευρά η οθωμανική αυτοκρατορία ολοένα και παρακμάζει και από την άλλη οι Έλληνες διαρκώς αναπτύσσονται, πλουτίζουν, μορφώνονται και τελικά επαναστατούν αντιλαμβανόμενοι πως οι ίδιοι είναι υπεύθυνοι για την ελευθερία τους, αντίθετα με τις παλιότερες θρησκευτικές ερμηνείες.[340] Πρόκειται για ένα γραμμικό σχήμα το οποίο, αν και εμφανίζεται πριν από την επανάσταση αποσπασματικά, φαίνεται πως στοιχειοθετείται και αποκρυσταλλώνεται ιστοριογραφικά μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, οπότε και θεμελιώνεται σταδιακά η εθνική ιστοριογραφία. Η περίοδος της οθωμανικής κατάκτησης παρουσιάζεται ως διάστημα διαρκούς πάλης για την απόκτηση της ελευθερίας των Ελλήνων και νομοτελειακά οδηγεί στην επιτυχή έκβαση της επανάστασης του 1821.[341]

Η παρακμή και η πτώση της αυτοκρατορίας είναι ένα ευρέως διαδεδομένο ιστοριογραφικό σχήμα της περιόδου.[342] Το θεμελιώδες έργο του Έντουαρτ Γίββων (Edward Gibbon) «Η παρακμή και η πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», το οποίο εκτείνεται σε έξι τόμους που εκδόθηκαν το διάστημα 1775-1789, φαίνεται να αποτελεί την πηγή για την υιοθέτηση του συγκεκριμένου ερμηνευτικού πλαισίου από τους συγγραφείς που καταπιάστηκαν με την ιστορία της ελληνικής επανάστασης.[343] Η γνωριμία των Ελλήνων συγγραφέων με τις ιδέες του Γίββωνα πιθανόν να

---

[339]Αντ. Πρόκες Όστεν, *ό.π.*, σ. 2-3.

[340]Για τη θεωρία της μακράς αναμονής και της σωτηρίας των Ελλήνων από το «ξανθό γένος» βλ. Ι.Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 133-136· Τη στάση της ορθόδοξης εκκλησίας την περίοδο της Οθωμανικής κατάκτησης που ερμήνευε την οθωμανική κυριαρχία ως τιμωρία του θεού για παρελθοντικές αμαρτίες επέκρινε έντονα ο ανώνυμος συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας: «*Οἱ ἱεροκήρυκες, οἱ ὁποῖοι ἦτον εἰς χρέος νὰ τοὺς ἀποδείξωσι τὴν ἀλήθειαν, δὲν τὸ κάμνουσι. Ἀλλὰ τί ἀποκρίνονται αὐτοὶ οἱ φιλόζωοι καὶ αὐτόματοι ψευδοκήρυκες: ¨Ὁ Θεός, ἀδελφοί, μᾶς ἔδωσεν τὴν τυραννίαν ἐξ ἁμαρτιῶν μας, καὶ πρέπει, ἀδελφοί, νὰ τὴν ὑποφέρωμεν μὲ καλὴν καρδίαν καὶ χωρὶς γογγυσμόν, καὶ νὰ εὐχαριστηθῶμεν εἰς ὅ,τι κάμνει ὁ Θεός¨. Καὶ ὕστερα ἀπὸ τέτοια ξυλολογήματα λέγουσι καὶ τὸ ρητὸν ¨ὃν ἀγαπᾷ Κύριος, παιδεύει¨*». Ανώνυμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, *ό.π.,* σ. 119-120· Για την προνοιακή αντίληψη της ιστορίας βλ. επίσης: Νίκος Θεοτοκάς, «Η επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος. Σχόλια για τις ιδεολογίες στο Εικοσιένα», στο Νίκος Θεοτοκάς - Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 11-58. Marios Hatzopoulos, «Prophetic Structures of the Ottoman-ruled Orthodox Community in Comparative Perspective: Some Preliminary Observations», in Paschalis M. Kitromilides & Sophia Matthaiou (eds), *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building, National Hellenic Research Foundation/ Institute of Historical Research*, Athens 2016, p. 121-147· Marios Hatzopoulos, «Eighteenth century Greek prophetic literature», in David Thomas & John Chesworth (eds), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, v. 13 *Central and Eastern Europe 1700-1800*, Brill, Leiden 2020.

[341]Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση, ό.π.,* σ. 12-84.

[342]Για το ερμηνευτικό σχήμα της «παρακμής» στην ιστοριογραφία βλ. Randolph Starn, «Meaning-Levels in the Theme of Historical Decline», *History and Theory*, v. 14, No. 1 (Feb., 1975), p. 1-31.

[343]Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, v. 1-6 (1775-1789)· Για τον συγγραφέα και το έργο του βλ. Ενδεικτικά: Leo Damrosch, *The Club: Johnson, Boswell, and the Friends Who Shaped an Age*, Yale University Press, 2019. Nathaniel Wolloch, *Edward Gibbon's Cosmology, International Journal of the Classical Tradition*, v. 17, No. 2 (JUNE 2010), p. 165-177· David Wootton, «Narrative, Irony, and Faith in Gibbon's Decline and Fall*», History and Theory*, v. 33, No. 4, Theme Issue 33: Proof and Persuasion in History (Dec., 1994), p. 77-105· H. R. Trevor-Roper, «Gibbon and the Publication of The Decline and Fall of the Roman Empire 1776-1976», *The Journal of Law & Economics*, v. 19, No. 3, 1776: The Revolution in Social Thought (Oct., 1976), p. 489-505.

συντελέστηκε έμμεσα μέσα από τη μελέτη μεταγενέστερων έργων ευρωπαίων συγγραφέων, ιδίως του Τζέημς Έμερσον (James Emerson).[344] Ο τελευταίος συνέγραψε εξάλλου από τους πρώτους ένα ευρείας κλίμακας ιστοριογραφικό έργο για τους Έλληνες, που επηρέασε τις υπό διαμόρφωση αντιλήψεις για την ελληνική ιστορία.[345]

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω το ενδιαφέρον των ευρωπαίων συγγραφέων για την Ελληνική Επανάσταση, οδήγησε στην αναζήτηση των συνθηκών διαβίωσης του ελληνισμού το διάστημα πριν από το 1821, εγκαινιάζοντας έτσι τις νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Οι συγγραφείς αυτοί επηρέασαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τους κατοπινούς μελετητές. Για τους πρώτους αυτούς συγγραφείς ο ελληνισμός στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας παρουσιάζεται στάσιμος, χωρίς να έχει να επιδείξει καμία πρόοδο. Αντικείμενο μελέτης γίνονται οι παράγοντες που εμπόδισαν την αφομοίωση των Ελλήνων από τους Οθωμανούς. Οι Έλληνες δεν αφομοιώθηκαν, σύμφωνα με τα πρώτα αυτά έργα, λόγω της αδιαφορίας ή της αδυναμία των Οθωμανών. Η αλλαγή και η πρόοδος των Ελλήνων εντοπίζεται, χωρίς όμως να ερμηνεύεται, από τους ευρωπαίους συγγραφείς από τα Ορλωφικά και ύστερα.[346]

Με αφετηρία το παραπάνω ερμηνευτικό πλαίσιο οι συγγραφείς του 19ου αιώνα επιχειρούν να αναζητήσουν και να εξετάσουν τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης. Σε αυτά συγκαταλέγονται τόσο γενικά επιχειρήματα, που εδράζονται σε μια από τις βασικές ιδέες κάθε εθνικής ιδεολογίας, δηλαδή τη διαρκή επιθυμία των Ελλήνων για εθνική ελευθερία, όσο και συγκεκριμένοι παράγοντες, που συνέβαλαν στην έκρηξη του Αγώνα, όπως ήταν η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας και του εμπορίου, η μόρφωση των Ελλήνων, η χριστιανική θρησκεία, η εκγύμναση ορισμένων ομάδων στα όπλα και το στρατιωτικό βίο, ο θεσμός των κοινοτήτων, η ανέλιξη των Φαναριώτων στην Οθωμανική Διοίκηση, η συνωμοτική εταιριστική δράση και άλλα.

Πέρα από την ομοφωνία που παρατηρείται ως προς το ερμηνευτικό σχήμα, μέσα από το οποίο εξετάζονται τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης, οι συγγραφείς του 19ου αιώνα φαίνεται να ακολουθούν και τη διαδεδομένη για την εθνική ιστορία ερμηνεία του παρελθόντος, ως διαρκούς αγώνα για την κατάκτηση της ελευθερίας. Υπό το πρίσμα αυτό γεγονότα, φαινόμενα και εξελίξεις αποκόβονται από το ιστορικό τους πλαίσιο και θεωρούνται ως αίτια για την έκρηξη του Αγώνα. Για παράδειγμα, σημαντικός αριθμός λογίων, ανάμεσα στους οποίους και ο Σάμουελ Χάου, αναφέρεται στη στρατιωτική εκγύμναση των αρματολών, οι οποίοι προετοιμάζονταν

[344]Για τη ζωή και τη δράση του Τζέημς Έμερσον βλ. γενικά: K.M. De Silva, «Sir James Emerson Tennent: Colonial Administrator an Historian», *Journal of the Royal Asiatic Society of Sri Lanka*, v. 34, April 1992, p. 13-37· Boase G. C. - Baigent Elizabeth, «Tennent, Sir James Emerson, first baronet (1804-1869)», *Oxford Dictionary of National Biography* (online ed.), Oxford University Press (doi:10.1093/ref:odnb/27136).

[345]Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου, ό.π.*, σ. 277 - 316· Ο Τέοντορ Μόμσεν (Theodor Mommsen) είναι επίσης ένας από τους διακεκριμένους λόγιους του 19ου αιώνα που υιοθετεί το σχήμα της προόδου/παρακμής. Theodor Mommsen, *The History of Rome*, v. I-IV, Cambridge University Press, 2010.

[346]Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας, ό.π.,* σ. 17-139.

έτσι για την επανάσταση.[347] Μια τέτοια ερμηνεία συνιστά βέβαια αναχρονισμό, αφού στο προεπαναστατικό παρελθόν προβάλλονται οι ιδέες και οι αντιλήψεις της εθνικής επανάστασης.[348] Με άλλα λόγια οι Έλληνες συγγραφείς του 19ου επηρεασμένοι από την κυρίαρχη αντίληψη της εθνικής ιστορίας, που εκείνη ακριβώς την περίοδο συγκροτούταν, παρουσιάζουν ως αίτια, μεταξύ άλλων, δράσεις και γεγονότα που ερμηνεύουν υπό το πρίσμα της εθνικής ιστορίας, όπως θα ήθελαν μάλλον να είχαν συμβεί.[349]

Το ερμηνευτικό σχήμα της προόδου των Ελλήνων έναντι της παρακμής των Οθωμανών παρουσιάζεται με σαφήνεια στο έργο του Σπυρίδωνα Τρικούπη. Η ερμηνεία του τελευταίου κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, γιατί σε αυτή φαίνεται να βασίστηκαν πολλοί από τους μεταγενέστερους ιστορικούς αναδεικνύοντας την σε κυρίαρχη αφήγηση σχετικά με τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης.[350] Στην αρχή του προοιμίου του ο Σπυρίδων Τρικούπης ξεκαθαρίζει πως: «*Ἄδυνατον νὰ διατηρηθῇ ἀμετάβλητος ἡ πολιτικὴ θέσις δύο ἐθνῶν, κατοικούντων ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τόπον, ὅταν τὸ μὲν δεσπόζον διαμένῃ στάσιμον, τὸ δὲ δεσποζόμενον προοδεύῃ*».[351] Από τις πρώτες κιόλας γραμμές του έργου του, ο ιστορικός αποκαλύπτει το ερμηνευτικό σχήμα που θα χρησιμοποιήσει για την εξέταση των αιτιών της Ελληνικής Επανάστασης, το οποίο χαρακτηρίζει ως «πολιτικό».[352]

Ο ίδιος συγγραφέας δηλώνει πως σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά έθνη που υποτάχθηκαν σε ομόθρησκους κατακτητές, οι Έλληνες είχαν να αντιμετωπίσουν έναν αλλόθρησκο δυνάστη. Στη συνέχεια αναφέρεται στα αίτια της στασιμότητας των Οθωμανών, τους οποίους χαρακτηρίζει «αμαθείς», «νωθρούς». «αφιλέμπορους», «αβιομήχανους» και αντίθετους σε κάθε πρόοδο προερχόμενη από την Ευρώπη. Τα αρνητικά αυτά χαρακτηριστικά των Οθωμανών οφείλονταν, σύμφωνα με τον Τρικούπη στη θρησκεία τους που απέκλειε την επικοινωνία με αλλόθρησκους.[353] Η κρίση του Τρικούπη για τους Οθωμανούς, όπως αντίστοιχα και για το χριστιανισμό που παρουσιάζεται παρακάτω, φαίνεται πως βασίζεται σε δυτικές αντιλήψεις και στερεότυπα περί ευρωπαϊκής πνευματικής και θρησκευτικής ανωτερότητας έναντι της Ανατολής.[354]

---

[347]Σύμφωνα με τον Σάμουελ Χάου ο θεσμός των αρματολών αποτελούσε «*σχολείο για την τέχνη του πολέμου*». Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 52-53.

[348]Ο Νίκος Ροτζώκος αναδεικνύει αυτού του είδους τους αναχρονισμούς στην ιστοριογραφία του 19ου αιώνα με παράδειγμα την χρήση των Ορλωφικών. Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση, ό.π.*, σ. 76-84.

[349]Έχει ενδιαφέρον και χρήζει διεξοδικότερης μελέτης στο μέλλον η διαφοροποίηση των ίδιων των πρωταγωνιστών του Αγώνα που συνέγραψαν σχετικά έργα ως προς τη σημασία που αποδίδουν (ή δεν αποδίδουν) σε καθένα ξεχωριστά από τα αίτια της επανάστασης. Για να παραμείνουμε στο παράδειγμα των αρματολών - κλεπτών, επισημαίνουμε ενδεικτικά τις αντιθετικές αναφορές του Φωτάκου και του Κανέλλου Δεληγιάννη. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τη διάσταση που παρατηρείται στην πρόσληψη των Κλεφτών-Αρματολών βλ. και Σοφία Γ. Αθανασοπούλου, *¨Εξιδανίκευση και συκοφαντία¨, εικόνες κλεφτών στα Απομνημονεύματα του 1821,* ανέκδοτη Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2018. Η εργασία είναι διαθέσιμη στο Ιδρυματικό Αποθετήριο *Ολυμπιάς* του Πανεπιστημίου Ιωάννινων στον ακόλουθο σύνδεσμο: http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/29296 (έλεγχος 18/12/2019).

[350]Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα, ό.π*, σ. 135.

[351]Σπυρίδων Τρικούπης*, ό.π.*, τ. Α΄, σ. 1.

[352]*Στο ίδιο.*

[353]*Στο ίδιο*, σ. 1-2.

[354]Ενδεικτικά μόνο παρατίθεται: «*Ὑπερηφάνεια καὶ ἀνόητος οἴησις εἶναι τὰ διακρίνοντα πάσης τάξεως Ὀθωμανῶν χαρακτηριστικά/ καὶ αὐτοὶ οὗτοι δοῦλοι, πλὴν συνηθισμένοι ν΄ἄρχωσιν ἐπὶ τῶν ραγιάδων, ἐθεώρουν τοὺς ἄλλους*

Αναφερόμενος στους Έλληνες, ο συγγραφέας παρατηρεί πως, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, δεν υποδουλώθηκαν πνευματικά και αυτό συνέβη, όπως σημειώνει, χάρη στη «*θρησκευτική και γενεαλογική αρχή*», όπως χαρακτηρίζει τη χριστιανική θρησκεία που συντελεί κατά τον ίδιο στη βελτίωση του ανθρώπινου νου, αλλά και το ενδιαφέρον των Ελλήνων για την κλασική παιδεία τον προγόνων τους. Ο χριστιανισμός και η κλασική παιδεία ως στοιχεία διαφοροποίησης και παράλληλα χαρακτηριστικά προόδου έναντι των κατακτητών φαίνεται να συνδέονται με την επικοινωνία με την Ευρώπη, καθώς αποτελούν πυλώνες του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Εξάλλου, σε αρκετά σημεία του κειμένου, ο Τρικούπης, σχολιάζει την άρνηση των Οθωμανών να επικοινωνήσουν με τα ευρωπαϊκά έθνη και επομένως με τον πολιτισμό, άποψη που, όπως ήδη αναφέρθηκε, αναπαράγει την βασική ευρωπαϊκή πρόσληψη της εποχής για την Ανατολή ευρύτερα.[355]

Επίσης, ο συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφερθεί στη σημασία της ναυτιλίας και του εμπορίου που συνέβαλαν στην επικοινωνία των Ελλήνων με την Ευρώπη.[356] Ο Βασίλης Κρεμμυδάς, που επιμελήθηκε τη νεότερη έκδοση του έργου του Σπυρίδωνα Τρικούπη από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, παρατηρεί πως ο Τρικούπης δεν αναφέρεται στις οικονομικές αλλαγές και τις εξελίξεις που συντελέστηκαν στην οθωμανοκρατούμενη ελληνική κοινωνία ως αίτια της επανάστασης ούτε και στη δημιουργία αστικής τάξης. Το πρώτο δε έχει ήδη επισημανθεί την εποχή που γράφει ο Τρικούπης, οπότε σύμφωνα με τον Κρεμμυδά αποτελεί επιλογή του συγγραφέα να μην αναφερθεί στην οικονομία και απλώς να παρουσιάσει την άνθηση της ναυτιλίας και του εμπορίου ως ευκαιρία για την επαφή με τις καινοτόμες ιδέες της Δύσης.[357]

τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἰδίως δὲ τοὺς μὴ Μουσουλμάνους, ὡς ὄντα κατωτέρας τάξεως». Τόμας Γκόρντον, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 29. Η ανωτερότητα της χριστιανικής θρησκείας αποτελεί μια από τις βασικές θέσεις των Δυτικών έναντι του Ισλάμ. Ενδεικτική αυτής της πρόσληψης είναι και η συχνή παρουσίαση του Μωάμεθ, ήδη από την περίοδο του Μεσαίωνα, σε Δυτικά έργα «ως προπαγανδιστή μια ψευδούς Αποκάλυψης» και συχνά ταυτιζόταν με τη «σύνοψη της ακολασίας, της διαφθοράς, της σοδομίας και μιας ολόκληρης συστοιχίας ανάλογων διαστροφών, που όλες απέρρεαν ¨λογικά¨ από τη δογματική του εξαπάτηση». Edward Said, *Οριενταλισμός,* μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ.82. Με το Διαφωτισμό το στερεότυπο της θρησκευτικής ανωτερότητας των Δυτικών μετατράπηκε σταδιακά σε πολιτιστική - πνευματική ανωτερότητα έναντι της Ανατολής. Martyn Oliver, «Europe and Islam: A History of Projection. In Inquiries into Past and Present», *Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences*, v. 17 (2005). Για την υποβάθμιση της θρησκευτικής διαφοροποίησης και τη διαμόρφωση στο πλαίσιο του Διαφωτισμού μιας νέας πρόσληψης για την Ανατολή που τη χαρακτήριζε η «βαρβαρότητα» και η «οπισθοδρόμηση» σε σχέση με τη φωτισμένη Ευρώπη βλ. επίσης: Stuart Wolff, *Ο διαφωτισμός και ο ορθόδοξος κόσμος: δυτικές απόψεις για την Ορθόδοξη Εκκλησία στην ανατολική Ευρώπη*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2001. Για τις εντυπώσεις ευρωπαίων περιηγητών από την Ανατολή βλ. ενδεικτικά: Yérasimos St., *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles), Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des lieux habités* (Publication de la Société Turque d'Histoire Série VII- No 117), Άγκυρα 1991. Ιόλη Βιγγοπούλου, *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών 15ος- 20ος αιώνας*, Κότινος, Αθήνα 2005. Ιόλη Βιγγοπούλου, «Οι περιηγητές και ο ελληνικός ορθόδοξος κόσμος (15ος-19ος αιώνας)», στο Κώστας Λάππας, Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, ΠΕΚ, Αθήνα 2010, σ.317-337. Αντίστοιχα, για την πρόσληψη της Δύσης από τους Οθωμανούς βλ. και: Suraiya Faroqhi, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, Εκδόσεις του Εικοστού πρώτου, Αθήνα 2009. Για την πρόσληψη του οθωμανικού παρελθόντος από τους χριστιανούς της Ανατολής πριν από και μετά την Επανάσταση του 1821 βλ. και Ιωάννα Πετροπούλου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του οθωμανικού παρελθόντος στη χριστιανική Ανατολή - 19ος αιώνας μια δειγματολειψία», *Μνήμων*, τ. 23 (2001), σ. 269-295.

[355]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 1-2.

[356]Στο *ίδιο*.

[357]Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα ,ό.π.,* σ. 133-134.

Συγχρόνως, ο Τρικούπης στο ίδιο κεφάλαιο θα αναφερθεί στους Φαναριώτες και την ανέλιξη τους στην Οθωμανική διοίκηση, στους κλέφτες και τους αρματολούς που όπως γράφει «*ἐγυμνάζοντο τὰ τοῦ πολέμου, καὶ ὑψοῦτο ὁ νοῦς των ὑπεράνω τῆς δουλικῆς καταστάσεώς των*» αλλά και στους Δημογέροντες, χαρακτηρίζοντας το διοικητικό αυτό σύστημα «ημιαυτόνομο».[358] Ο συγγραφέας αναφέρεται σε ηγετικές τάξεις του Νέου Ελληνισμού, για να αναδείξει τη συμβολή τους στην πρόοδο των Ελλήνων έναντι της στασιμότητας των Οθωμανών.

Ολοκληρώνοντας το προοίμιο ο Σπυρίδων Τρικούπης σημειώνει πως αρκετές φορές οι Έλληνες επιχείρησαν να αποτινάξουν την οθωμανική εξουσία και απέτυχαν. Αυτό συνέβη, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, καθώς η πρόοδος των κατακτημένων δεν ήταν ακόμα τόσο μεγάλη, όπως αντίστοιχα και η παρακμή των κατακτητών. Το 1821, όμως, είχε φθάσει «το πλήρωμα του χρόνου». Η επανάσταση των Ελλήνων, καταλήγει, υπήρξε, επομένως, αποτέλεσμα της πρόοδου τους και της παρακμής των Οθωμανών.[359]

Στην ερμηνεία του Τρικούπη αναφορικά με τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης παρατηρούμε πως δίνεται βαρύνουσα σημασία στην Ευρώπη. Ακόμα και αν αυτό δε δηλώνεται ρητά, όπως για παράδειγμα γίνεται αργότερα στην ιστορία του Παύλου Καρολίδη, υπονοείται η πρόοδος που προκύπτει από την επικοινωνία με την Ευρώπη και τη γνωριμία με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, τη θεμέλιο λίθο του οποίου αποτελούν η χριστιανική θρησκεία και η κλασική παιδεία. Οι αρχές επομένως που υπογραμμίζει στο έργο του ο Σπυρίδων Τρικούπης «θρησκευτική και γενεολογική» αποτέλεσαν τις «γέφυρες» για την επαφή με τη Δύση. Επιπροσθέτως, η ταύτιση της προόδου με τη Δύση αποκαλύπτεται και με τη συχνή επισήμανση της στασιμότητας των Οθωμανών που προκύπτει μεταξύ άλλων και από την άρνηση τους να επικοινωνήσουν με την Ευρώπη: «*Σοφώτεροι οἱ κρατούμενοι Ἕλληνες τῶν κρατούντων Τούρκων ὡς ἐκ τῆς σχέσεώς των πρὸς τος Εὐρωπαίους…*».[360]

Συμπερασματικά, το παραπάνω σχήμα φαίνεται πως κυριάρχησε στην ελληνική ιστοριογραφία. Τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης παρουσιάστηκαν υπό το πρίσμα του δίπολου πρόοδος - παρακμή. Ποιοι ήταν όμως οι παράγοντες που οδήγησαν στην πρόοδο των Ελλήνων έναντι των κατακτητών τους; Φυσικά στα υπό εξέταση έργα εντοπίζονται συνήθως ορισμένα μονάχα από τα αίτια. Παρακάτω επιχειρείται μια συνολική καταγραφή τους, όπως αυτά προέκυψαν από τη μελέτη των σχετικών ιστοριογραφικών έργων και άρθρων που κυκλοφόρησαν τον 19ο αιώνα.

<u>Πόθος για ελευθερία</u>

Ως γενικό - αν μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε έτσι- αίτιο που απαντάται σε πλήθος έργων, όπως στα *Απομνημονεύματα* του Νικόλαου Σπηλιάδη, είναι η διαρκής επιθυμία των Ελλήνων για ελευθερία.[361] Το επιχείρημα αυτό, ιδιαίτερα

[358]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 3-5.
[359]*Στο ίδιο*, σ. 4-5.
[360]*Στο ίδιο*, σ. 2.
[361]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 1· Βλ. επίσης: Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient*, Geneve 1828, σ. 237· Γεώργιος Βαλέτα (επιμ.), *Δημητρίου Αινιάνος Άπαντα*, *ό.π.,* σ. 363· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 3· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Γ΄, σ. 1· Φωτάκος, *ό.π.*, σ. 1· Σ.Α.Β.,

διαδεδομένο και ισχυρό στο πλαίσιο της εθνικής ιστοριογραφίας της περιόδου, παρουσιάζει το ελληνικό έθνος να μάχεται αδιάκοπα από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και ύστερα τον αλλόθρησκο δυνάστη με σκοπό να κατακτήσει την ελευθερία του. Η εθνικοποιημένη αυτή ανάγνωση του παρελθόντος, αποκαλύπτει ως κατεξοχήν αίτιο της επανάστασης του 1821 την άσβεστη επιθυμία των Ελλήνων για ελευθερία. Όπως υπογραμμίζει ο Φωτάκος: «*ὑπῆρχε πατροπαράδοτος ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερώσεώς*».[362] Στο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας η ελευθερία νοείται φυσικά ως εθνική και όχι με βάση προγενέστερες σημασιοδοτήσεις της στη παραδοσιακή κοινωνία.[363]

Εμπόριο

Ένα από τα σημαντικότερα αίτια της προόδου των Ελλήνων θεωρείται από πολλούς συγγραφείς η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας και η συνακόλουθη άνθηση του εμπορίου. Η σημασία που δίνεται μάλιστα στη ραγδαία ανάπτυξη του εμπορίου κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα είναι μεγάλη και επισημαίνεται από πολύ νωρίς. Η ανάπτυξή του θεωρείται ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα σημαντικός παράγοντας για την πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων και επομένως την κατάκτηση της ελευθερίας τους. Ο Αδαμάντιος Κοραής για παράδειγμα επισήμαινε τη σημασία του.[364] Ο ρόλος των εμπόρων στην άνθηση της παιδείας τονίζεται επίσης συχνά στα προεπαναστατικά έντυπα, όπως ο Λόγιος Ερμής: «*Ἀνεφέραμεν δε μετ' ἐπαίνων τὰς γενναίας καὶ ἐνδόξους δαπάνας, τὰς ὁποίας κάμνουσιν οἱ ἐπισημότεροι ἔμποροι τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν πρόοδον τῶν φώτων, καὶ διὰ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς δυστυχοῦς αὐτῶν πατρίδος*».[365] Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, στα πρώτα σχετικά ιστοριογραφικά έργα, η άνθηση του εμπορίου παρουσιάζεται πλέον ως αίτιο της. Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός στο έργο του *Ιστορία των γραμμάτων,* που εξέδωσε το 1827 στο Παρίσι παρουσιάζει το εμπόριο ως ένα εκ των σημαντικότερων

«*Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού*», *Παρνασσός,* τχ. 7 (1877), σ. 481· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 68· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 18· Ανώνυμος, «Τα δημώδη άσματα ως πρόδρομοι της εθνικής ημών παλιγγενεσίας», *Ελληνισμός*, τχ. 173 (1912), σ. 316· Ο πόθος των Ελλήνων για ελευθερία επισημαίνεται με πολλά παραδείγματα στα υπό εξέταση έργα. Χαρακτηριστική είναι η επιθυμία του επισκόπου Σαλώνων Φιλόθεου την οποία καταγράφει ο Σπυρίδων Λάμπρος σε πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε το 1891. Σύμφωνα με τον Λάμπρο, ο επίσκοπος Σαλώνων που τραυματίστηκε θανάσιμα το 1689 ζήτησε να ταφούν τα κοκκαλά του στην πατρίδα του, όταν αυτή ελευθερωθεί. Στο απόσπασμα της διαθήκης του αδελφού του, που δημοσιεύει ο Λάμπρος διαβάζουμε: «*Ἀφίνω τὸ τίποτές μου εἰς τὸ ἀδέρφι μου τὸν Γεώργη, καὶ θέλω νὰ μὲ θάψῃ χωρὶς καμμιὰ ἐξόδευσι καὶ κοσμοπομπή... καὶ νὰ μὲ ῥίξη 'ς ἕνα ταφί. Καὶ ἂν δώσῃ ὁ πανάγαθος καὶ πανικτίρμονας θεὸς καὶ καπιτάρῃ καὶ ἐλευθερωθῇ τὸ δυστυχισμένο γένος μας ἀπὸ τὸν τρομερὸ καὶ ἀπάνθρωπο καὶ ἀντίχριστον καὶ ἀνελεήμονον Ἀγαρηνόν, νὰ ξεθάψῃ τὰ κόκκαλα μου καὶ τὰ κόκκαλα τοῦ μακαρίτου ἀδελφοῦ μας Φιλόθεου... καὶ νὰ τὰ θάψῃ μαζὶ καὶ κοντὰ 'ς τὰ κόλλαλα τῶν γονιῶ μας εἰς τὴν ἐκκλησιὰ τῆς πατρίδος μας/ μὰ τὸ ξαναλέγω, 'σὰν ἐλευθερωθῇ, καὶ ὄχι τώρα ποῦ εἴμαστε σκλάβοι*». Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και Άρθρα, ό.π.*, σ. 8-9.

[362]Φωτάκος, *ό.π.,* σ. 1.

[363]Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση, ό.π* , σ.12-84.

[364]«*τοιουτρόπως τὸ ἐμπόριον διαχέον τὴν ἄνεσιν τοῦ βίου εἰς τὸ ἔθνος, ἀπέπασε μέγα πλῆθος νέων Ἑλλήνων ἐκ τῆς ἀργίας, καὶ διεσκόρπισεν αὐτοὺς εἰς διαφόρους τῆς Εὐρώπης χώρας, χορηγῆσαν συγχρόνως εἰς τὴν λοιπὴν νεολαίαν περισσότερα ἐκπαιδεύσεως μέσα διὰ τῆς προσθήκης πολλῶν σχολείων*». Αδαμάντιου Κοραή, *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι, / Συνταχθέν μεν Γαλλιστί και αναγνωσθέν εις την εταιρίαν των ανθρωποτηρητών. Μεταφρασθέν δε υπό Αναστασίου Κωνστανίδου*, Αθήνα 1853, σ.20-21· Για τη σημασία που έδινε ο Κοραής στο εμπόριο βλ. και Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα[3] 2007, σ. 387- 406.

[365]*Ερμής ο Λόγιος,* τ. Η΄ (1818), σ. 121.

αιτιών που οδήγησαν στην επανάσταση.[366] Άποψη που παγιώνεται μετεπαναστατικά. Ο Δημήτριος Βικέλας μάλιστα χαρακτηρίζει το εμπόριο ως τον «*κύριο μοχλό ποῦ ἀνεγείρε τό ἔθνος ἐκ τοῦ διανοητικοῦ ληθάργου*».[367]

Στα ιστοριογραφικά έργα της περιόδου αναλύονται μάλιστα και οι λόγοι της ραγδαίας αυτής ανάπτυξης του ελληνικού ναυτικού εμπορίου. Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός τονίζει μεταξύ άλλων ως σημαντικό παράγοντα για την πρόοδο των Ελλήνων εμπόρων την αδιαφορία των Οθωμανών.[368] Η ανοδική πορεία του εμπορίου συνδέεται με τη Συνθήκη του Κιουτζούκ - Καναρτζή το 1774, όπως ενδεικτικά αναφέρουν οι Γ.Γερβίνος, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ κ.α.[369] Η σημασία της Γαλλικής Επανάστασης και συγκεκριμένα ο ναυτικός αποκλεισμός, που επιβλήθηκε στα γαλλικά λιμάνια από τη Μεγάλη Βρετανία, έδωσε τη δυνατότητα στους Έλληνες ναυτικούς να εκμεταλλευτούν το δημιουργηθέν κενό των εμπορικών λιμανιών της ανατολικής Μεσογείου. Η εξέλιξη αυτή ευνόησε την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου, όπως επισημαίνεται μεταξύ άλλων και από τους Σάμουελ Χάου, Σπυρίδωνα Τρικούπη και Φωτάκο.[370] Χαρακτηριστικό είναι το σχετικό απόσπασμα της *Πανδώρας* το 1854: «*Ἡ Γαλλικὴ ἐπανάστασις ἐζωογόνησεν ἔτι μᾶλλον τὴν Ἑλληνικὴν ναυτιλίαν· διότι, μόλις μαθόντες οἱ ἡμέτεροι ὅτι ἡ Γαλλία ἔπασχε σιτοδείαν, κατέκλυσαν τὴν Μεσόγειον διὰ πλοίων, ἅτινα μετεκόμιζον σῖτον ἔκ τε τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ τῆς Ταυρικῆς, καὶ τῆς μεσημβρινῆς Ρωσίας εἰς τοὺς λιμένας τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἱσπανίας*».[371]

Επιπροσθέτως, σημαντικός αριθμός συγγραφέων, μεταξύ των οποίων οι Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Γιάννης Βλαχογιάννης, υπογραμμίζουν τη

---

[366]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων*, *ό.π.,* σ. 127· Χαρακτηριστική είναι και η διατύπωση του Ιωάννη Φιλήμονος στο *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*: «*Τὸ Ἐμπόριον, αὐτὸ τὸ μέγα στοιχεῖον τοῦ κοινωνισμοῦ, θέλει χορηγήσει βοήθειαν πολλοῦ λόγου ἀξίαν, (καὶ ἴσως ἀνωτέραν παρ' ἐκείνην τῆς ἐπανόδου τῶν Φώτων), εἰς τὴν πολιτικὴν παλιγγενεσίαν τῆς Ἑλλάδος*». Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 49.

[367]Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ το 1821», *Παρνασσός*, τχ. 2 (1884), σ. 114· Την άνθηση του ελληνικού εμπορίου ως αίτιου για την πρόοδο των Ελλήνων και επομένως την έκρηξη της επανάστασης του 1821 τονίζουν, επίσης, οι: Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 50· Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 41· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 49· Μάρκος Ρενιέρης, «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύση», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, τχ. Γ΄ (1842), σ.209-210 · Δημήτριος Αινιάν, «Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την επανάστασιν», *Βιβλιοθήκη του Λαού*, τ. Α΄, Αθήνα 1852, σ. 128-140· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 128· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 2· Γεώργιος Θεοφίλου, *Επίτομος Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως, ό.π.*, σ. 14. Τζωρτζ Φίνλευ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 155· Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 34· Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π.*, σ. 2-3· Σ.Α.Β, «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού*», ό.π.,* σ. 483-485· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 89· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 92.

[368]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων*, *ό.π.,* σ. 132-133.

[369]Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 34· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 587. Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, ό.π., τ. Α΄, σ. 2· Βλ. επίσης: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 49· Ανώνυμος, «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», *Πανδώρα*, τχ. 97 (1854)*,* σ. 9-10· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 155· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 89· Julien de la Graviere, *Ιστορία του υπέρ ανεξαρτησίας των Ελλήνων αγώνος κυρίως του Ναυτικού*, μτφρ. Κωνσταντίνου Ράδου, Αθήνα 1894, σ. 15· Ανώνυμος, «Ελληνική ναυτιλία κατά τας παραμονάς της επαναστάσεως», *Παναθήναια,* τ.14ος, τχ. 163-164 (1907), σ. 217-218.

[370]Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 51-52· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 117· Φωτάκος, *ό.π.,* σ. 2· Βλ. επίσης: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 49· Δημήτριος Αινιάν, «Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την επανάστασιν», *ό.π.*, σ. 134-135· Ανώνυμος, «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 10· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 14· Γ.Γ. Γερβίνος*, ό.π.*, σ. 87· Σ.Α.Β, «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού*», ό.π.,* σ. 491· Ανώνυμος, «Λάζαρος Κουντουριώτης», *Εστία*, τχ. 69 (1877), σ. 263· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 91· Julien de la Graviere, *ό.π.,* σ. 15-16· Την επίδραση της Γαλλικής επανάστασης επισημαίνει πρωτύτερα και ο Edward Blaquiere. Edward Blaquiere, *The Greek Revolution. Its origin and progress, together with some remarks on the Religion, National character etc. in Greece*, Λονδίνο 1824, σ. 16-23.

[371]Ανώνυμος, «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 10.

σπουδαιότητα του συνεταιρισμού του κεφαλαίου στην ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας.[372] Σύμφωνα με το εν λόγω σύστημα, στο αρχικό κεφάλαιο του ταξιδιού μετείχαν και οι ναύτες. Το σύστημα αυτό προσέδωσε, όπως σχολιάζει ο Δημήτριος Αινιάν, πολλά οφέλη καθώς μεταξύ άλλων οι ναύτες ήλπιζαν να γίνουν πλοίαρχοι για μεγαλύτερο κέρδος και έτσι μάθαιναν τόσο τα έργα των ναυτών, όσο και των πλοιάρχων.[373] Ο ίδιος συγγραφέας σε άλλο άρθρο του δεν παραλείπει να καταγράψει στους παράγοντες, που συνέβαλαν στην άνθηση του ελληνικού εμπορίου, τη συμβολή των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού, τις οποίες χαρακτηρίζει «καταφύγιο των εμπόρων» και κατ΄επέκτασιν τους εμπορικούς οίκους που ιδρύθηκαν σε αυτές.[374] Ο Γιάννης Βλαχογιάννης, αντίστοιχα, υπογραμμίζει την πολλαπλή προσφορά των παροικιών: «*Οἱ ἑλληνικὲς ἀποικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ βγαίνουν ἀπὸ τὰ σύνορα τὰ στενὰ τῆς ἐμπορικῆς ἱστορίας καὶ μπαίνουνε στὴν ἱστορία τὴν ἐθνικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ κατὰ τὰ χρόνια μας τὰ ἀπὸ τὸ 1821. Αὐτὲς μᾶς δώσανε τοὺς πρώτους καὶ πειὸ μεγάλους ἐθνικοὺς εὐεργέτες, συστήσανε πρότυπα σκολειὰ καὶ βοηθήσανε στὸ τύπωμε βιβλίων καὶ σὲ τόσα ἄλλα ἔργα ἀγαθοποιά· τέλος αὐτὲς δώσανε τοὺς προφῆτες τῆς ἐθνικῆς ἀναγέννησης, Ρήγα καὶ Φιλικούς*».[375]

Είναι απαραίτητο να τονιστεί πως στα υπό εξέταση έργα εντοπίζονται αναφορές και για την παράλληλη ανάπτυξη του χερσαίου εμπορίου και των βιοτεχνιών. Ενδεικτικά, ο Δημήτριος Βικέλας σχολιάζει την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας σε απομακρυσμένα σημεία της ηπειρωτικής χώρας και

---

[372]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 593· Δάρβαρις Δρόσος Δροσίνος, «*Η ελληνική ναυτιλια της παραμονές της επαναστάσεως (βιβλιοκρισία)*», *Παναθήναια*, τ. 14ος, τχ. 163-164 (1907), σ. 217-218· Επίσης, τη σημασία του συνεταιρισμού στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου προεπαναστατικά επισημαίνουν: Ανώνυμος, «Περί του εμπορικού ναυτικούτης Ελλάδος», *ό.π.,* σ.10· Σ.Α.Β, «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.,* σ. 492· Ανώνυμος, «Λάζαρος Κουντουριώτης», *ό.π.*, σ. 263· Χαρακτηριστικά είναι και τα άρθρα του Ναυτεμπορικού Κώδικα του 1818, ο οποίος ίσχυε στην Ύδρα μέχρι την έκρηξη του Αγώνα σχετικά με την προστασία των «συντροφοναυτών». Ενδεικτικά: «*άρθρο ΙΑ΄: Κάθε καπιτάνος εἶναι εἰς χρέος εὐθὺς ὁποῦ ἀποφορτώσῃ εἰς κάθε τόπον νὰ προκαλέσῃ πέντε συντροφοναύτας τοῦ καραβίου, παῤῥησίᾳ τῶν ὁποίων νὰ κάμῃ τὸν λογαριασμὸν παστρικὸν, λέγων αὐτοῖς καθὼς καὶ τῆς λοιπῆς συντροφίας πόσον ἐκόστισε τὸ κοιλὸν σιτάρι, ἤ καὶ ἄλλο πρᾶγμα ἂν τύχῃ καὶ φορτώσωσιν· ὁμοίως θέλει φερθῇ καὶ ὅταν πωλήσωσιν.».* Ανώνυμου, «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», *Πανδώρα*, τχ. 88 (1853), σ. 394· Για τους συντροφοναύτες βλ. ακόμα: Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας 1700-1821*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 180-182.

[373]Δημήτριος Αινιάν, «Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την επανάστασιν», *ό.π.,* σ. 132.

[374]Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *Βιβλιοθήκη του Λαού*, τ. Α΄ (1852), σ. 33· Γιάννης Βλαχογιάννης, «Ναυτική ασφάλεια», *Πρωία* (αρ. φύλλων 2356, 2363, 2370, 2377) 24 και 31/7/1932 - 7 και 14/8/1932· Η σημασία των ελληνικών παροικιών και των εμπορικών οίκων που ιδρύθηκαν σε αυτές επισημαίνεται και: Ανώνυμος, «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», *ό.π.,* σ. 10 · Σ.Α.Β, «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.* , σ. 490· Γ. Φιλαρέτος, *Η ελληνική ναυτιλία κατά τας παραμονάς της επαναστάσεως*, Αθήνα 1907 (όπου και μεταφράζεται σχετικό απόσπασμα προγενέστερης μελέτης του Γάλλου φιλέλληνα Boulanger, όπου συνέγραψε καθ'υπαγόρευση του ο γιατρός Δρόσος Δροσίνος)· Το ίδιο απόσπασμα αναδημοσιεύεται και στο περιοδικό *Παναθήναια*, τ. 14ος, τχ. 163-164 (1907), σ. 217- 219· Για τις ελληνικές παροικίες στο εξωτερικό και τους εμπορικούς οίκους βλ. ενδεικτικά: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης 1750-1830*, τόμοι Α΄-Β΄, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1986· Evrydiki Sifneos, «Cosmopolitanism as a Feature of the Greek Commercial Diaspora», *History and Anthropology 16*, 1, March 2005, p. 97-112· Ι. Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15-21ος αι.*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2007· Όλγα Κατσιαρή-Hering, «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα. Για μια τυπολογία των ελληνικών κοινοτήτων της Κεντρικής Ευρώπης, με αφορμή το άγνωστο Καταστατικό του Miskolc», *Εώα και Εσπέρια 7* (2007), σ. 247-210· Της ίδιας,«Central and peripheral Communities in the Greek Diaspora: Interlocal and Local Economic-Political-Cultural Networks in the 18th-19th Centuries», στο: Minna Rozen (ed.), *Homelands and Diasporas. Greeks, Jews and Their Migrations*, London-New York, Tauris, 2008, p. 169-180· Ευρυδίκη Σιφναίου, *Έλληνες έμποροι στην Αζοφική. Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα2009.

[375]Γιώργος Κορνούτος, *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄, σ. 142.

υπογραμμίζει τον εντυπωσιασμό των ευρωπαίων περιηγητών για τον συνεταιρισμό των Αμπελακίων.[376]

Για ποιους λόγους όμως η άνθηση του εμπορίου θεωρείται από τους λόγιους του 19ου αιώνα ως αίτιο της ελληνικής επανάστασης; Η απάντηση θα μπορούσε να αναζητηθεί στη φράση του Τόμας Γκόρντον (Thomas Gordon): «*Εἶναι παγκοσμίως παραδεδεγμένον, ὅτι τὸ ἐμπόριον σημαντικῶς συντελεῖ εἰς τὴν πρόοδον τῆς μαθήσεως καὶ τοῦ ἐξευγενισμοῦ, καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι ὅσον φιλομαθεῖς καὶ ἐπιδεκτικοί*».[377] Την παραπάνω θέση για τη σημαντική συμβολή του εμπορίου στην άνθηση των ελληνικών γραμμάτων τονίζουν οι περισσότεροι από τους συγγραφείς της περιόδου, όπως για παράδειγμα οι Σάμουελ Χάου, Μάρκος Ρενιέρης, Γ. Γερβίνος κ.α.[378] Στα υπό εξέταση έργα υπογραμμίζονται οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τη Δύση μέσω του εμπορίου και πώς αυτό συνέβαλε στη γνωριμία των Ελλήνων με τις καινοτόμες ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τις οποίες διέδοσαν στον ελλαδικό χώρο. Ενδεικτική στην κατεύθυνση αυτή είναι η διαπίστωση του Παύλου Καρολίδη: «*Ἡ μετὰ τῆς εἰς νέον πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν βίον ἀναγεννωμένης τότε Εὐρώπης ὁσημέραι ζωηροτέρα καθισταμένη συγκοινωνία καὶ ἐπικοινωνία προῆγε μετ' ἀπιστεύτου ταχύτητος τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ μόρφωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*».[379]

Ιδιαίτερη, μάλιστα, έμφαση δίνεται στη Γαλλική Επανάσταση ως γεγονός μείζονος σημασίας που επηρέασε τους Έλληνες. Οι απόψεις βέβαια των συγγραφέων για την επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης διίστανται. Η πλειοψηφία των συγγραφέων φαίνεται πως υιοθετεί θέσεις αντίστοιχες με αυτή του Τζωρτζ Φίνλεϋ. Ο τελευταίος τόνιζε τη σημασία της γράφοντας πως η «*Γαλλικὴ Ἐπανάστασις βεβαίως ἔδωκε δυσανάλογον βαθμὸν ἐξάρσεως εἰς ὅλας τὰς πολιτικὰς ἰδέας*» και πως οι Έλληνες έτσι «*ἐξωτρύνοντο νὰ κηρύξωσι τὰ διακιώματά των*».[380] Παρόλα αυτά από τα υπό εξέταση κείμενα δεν απουσιάζουν και προσεγγίσεις, όπως του Παύλου

---

[376]Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ το 1821», *ό.π.*, σ. 114-115· Επίσης, σε μελέτη δημοσιευμένη στον Παρνασσό αναφέρεται μεταξύ άλλων η καλλιέργεια καπνού στη Μακεδονία και το χερσαίο εμπόριο μαλλιού από τη Ρούμελη. Σ.Α.Β, «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.,* σ. 487.

[377]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 41.

[378]Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 51· Μάρκος Ρενιέρης, *ό.π.,* σ. 90· Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* σ. 77· Βλ. επίσης: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 61-67· Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.*, σ. 33· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 2· Ανώνυμος, «Περι του εμπορικού ναυτικού», *ό.π.,* σ. 10· Αντ. Πρόκες- Όστεν, *ό.π.*, σ. 4· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. οδ΄· Σ.Α.Β., «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.,* σ. 483-485· Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ το 1821», *ό.π.*, σ. 114· Γιώργος Κορνούτος (επιμ.), *Άπαντα Βλαχογιάννη, τ.Γ΄,* σ. 58.

[379]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 110· Αντίστοιχα ο Δήμητριος Βικέλας σημειώνει πως οι Έλληνες έμποροι τεξιδεύοντας στην Ευρώπη και εξοικειώνονται με αυτήν. Αρχίζουν να μαθαίνουν ξένες γλώσσες και να υιοθετούν τα ήθη και τα έθιμα της Δύσης. Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ το 1821», *ό.π.,* σ. 114.

[380]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 146· Βλ. επίσης: Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 87· Σ.Α.Β., «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.,* σ. 482· Από τα υπό εξέταση κείμενα δεν απουσιάζουν και αναφορές στην Αμερικανική Επανάσταση και την επιρροή της στην έκρηξη της Ελληνικής. Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα: «*Ἀναμφίλεκτον εἶνε, ὅτι ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀμεριικανικῆς ἐπαναστάσεως, εἰς ἣν ἐπηκολούθησεν ἡ τῆς γαλλικῆς, παρώρμησε μεγάλως τους Ἕλληνας εἰς τὴν ἀπόπειραν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας των. Ἡ Ἀμερικὴ ἦτο μὲν χώρα ἀπώτατα κειμένη καὶ μόλις που ἀορίστως νοητὴ εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους τῆς Ἑλλάδος ἀγρότας/ ἀλλὰ τὸ καταπληκτικὸν γεγονός, ὅτι τρία ἑκατομμύρια λαοῦ ὑπέστησαν ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη ἀγῶνα ἄνισον πρὸς τὸν στρατὸν τῆς Ἀγγλίας καὶ τῶν ξένων αὐτῆς συμμάχων καὶ ὅτι συνετέλεσαν τὸ ἔργον τῆς ἀνεξαρτησίας των, περιηύγασε διὰ νέων ἐλπίδων τὴν μικρὰν ὁμάδα τῶν Ἑλλήνων πατριωτῶν καὶ ἐνίσχυσε τὴν ἀπόφασιν τῶν κακῶς ὠργανισμένων καὶ ἀνεπαρκῶς ὡπλισμένων μαχητῶν νὰ διακινδυνεύσωσιν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἢ ν' ἀποθάνωσιν.».* Κάρολος Τάκκερμαν, «Αι Ηνωμέναι πολιτείαι της Αμερικής και η ελληνική επανάστασις», *Εστία*, τχ. 664 (1888), σ. 594.

Καρολίδη. Ο Έλληνας ιστορικός υπογραμμίζει τη διαφορά της γαλλικής με την Ελληνική Επανάσταση και επισημαίνει πως η πρώτη δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «*εσωτερική αιτία της ελληνικής επαναστάσεως*», καθώς δεν επηρέασε, όπως ισχυρίζεται, ιδιαίτερα τους υπόδουλους ομογενείς σε ιδεολογικό επίπεδο. Μονάχα τα σχέδια του Ναπολέοντα για την Ανατολή φαίνεται, σύμφωνα με τον Καρολίδη, να προκάλεσαν κάποιον ενθουσιασμό στους υπόδουλους και όχι οι ιδέες καθ' αυτές της γαλλικής επανάστασης.[381]

Επιπροσθέτως, ο Σάμουελ Χάου και ο Δημήτριος Αινιάν επισημαίνουν τη σημασία του εμπορίου στην άνθηση των ελληνικών γραμμάτων μέσω της επένδυσης του συσσωρευμένου κεφαλαίου για την ίδρυση σχολείων, αλλά και την έκδοση βιβλίων.[382] Σε άρθρο της Πανδώρας το 1854 σημειώνεται χαρακτηριστικά: «*ὁ πλοῦτος, καρπὸς πρὸ πάντων τῆς ἐμπορίας περί ἧς ὁ λόγος ἐνταῦθα, διευκολύνας τοὺς τρόπους τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς ἐλευθεριωτέρας ἀγωγῆς, κατέστησεν ἐπαισθητοτέραν τὴν ἀνάγκην τῆς διαστάσεως*».[383]

<u>Παιδεία</u>

Η άνθηση των ελληνικών γραμμάτων προβάλλεται ως ένα ακόμη αίτιο για την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Οι Έλληνες, σύμφωνα με τους συγγραφείς των πρώτων σχετικών ιστοριογραφικών έργων, ήρθαν σε επαφή με τις καινοτόμες ιδέες της Ευρώπης, γνώρισαν τα γραπτά των προγόνων τους, καλλιέργησαν την εθνική τους συνείδηση και αποφάσισαν να διεκδικήσουν την ελευθερία τους.[384] Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στην επίτομη ιστορία του ελληνικού έθνους που εξέδωσε το 1853 επεξηγεί πως: «*Τὸ εὐγενὲς τοῦτο αἴσθημα [πρβλ της ελευθερίας] παρήχθη... κυρίως ὅμως ἀπὸ τὴν αὔξησιν τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους*».[385] Αντίστοιχα, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ χαρακτηρίζει την εκπαίδευση ως «κήρυκα της ελευθερίας».[386]

Η ανάπτυξη αυτή των φώτων οφείλεται, κατά τους Δημήτριο Βικέλα και Παύλο Καρολίδη, στην «έμφυτη» κλίση των Ελλήνων για τα γράμματα.[387] Σε ορισμένες μάλιστα πηγές, όπως στο έργο του Σάμουελ Χάου, το ενδιαφέρον των

---

[381]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 92-104· Η διάκριση των εσωτερικών και εξωτερικών αιτιών της Ελληνικής Επανάστασης είναι προγενέστερη. Στα πρώτα έργα των ευρωπαίων συγγραφέων για την ελληνική ιστορία, όπως για παράδειγμα του J. Zinkeisen, ο ελληνισμός παρουσιάζεται παθητικός την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και οι παράγοντες που διασφάλισαν τη διατήρηση και την πρόοδό του υπήρξαν εξωτερικοί. Για τη διάκριση των εσωτερικών και των εξωτερικών αιτιών βλ. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας, ό.π.,* σ. 17-139· Επιπροσθέτως, όπως παρατηρεί η Έλλη Σκοπετέα, στη σύγκριση της Ελληνικής Επανάστασης με τη Γαλλική ή άλλα σύγχρονα γεγονότα η μοναδικότητα της πρώτης παρέμενε αδιαμφισβήτητη. Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 210-211.

[382]Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 50-51· Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.*, σ. 33-34.

[383]Ανώνυμος, «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 10.

[384]Ενδεικτικά: Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 42· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 64-65· Μάρκος Ρενιέρης, «Τι είναι η Ελλάς;», *ό.π.*, σ. 90.

[385]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 117.

[386]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 146.

[387]Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ το 1821», *ό.π.*, σ. 113· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 53· Βλ. επίσης Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 38· Η έμφυτη κλίση των Ελλήνων στα γράμματα φαίνεται πως αποτελεί ένα διαχρονικό στερεότυπο ανωτερότητας τους. Βλ. σχετικά: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ό.π.,* σ. 27-28.

Ελλήνων για την εκπαίδευση συγκρίνεται με αυτό των αρχαίων προγόνων τους.[388] Παράλληλα, ο Τόμας Γκόρντον σχολιάζει πως, αν και η μάθηση αποτελεί μια μακροχρόνια σταδιακή διαδικασία, στον ελλαδικό χώρο προεπαναστατικά συντελέστηκε μια «αιφνίδια έκρηξη».[389]

Απέναντι στο αυξανόμενο ενδιαφέρον των Ελλήνων απαντάται, όπως σχολιάζουν μεταξύ άλλων ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και ο Σπυρίδων Τρικούπης, η αδιαφορία των Οθωμανών για την παιδεία.[390] Σε άρθρο στον Παρνασσό το 1877 υπογραμμίζεται η έλλειψη οποιουδήποτε ενδιαφέροντος της Οθωμανικής διοίκησης για την αυξανόμενη φοίτηση των Ελλήνων σε σχολεία.[391]

Στην άνθηση των ελληνικών γραμμάτων η επικοινωνία με τη Δύση διαδραμάτισε κομβικό ρόλο. Σε αυτήν οφείλεται σύμφωνα με τον Δημήτριο Αινιάν η επιθυμία των Ελλήνων για εκπαίδευση.[392] Σημαντικό ρόλο στη γνωριμία του υπόδουλου ελληνισμού με τις νέες ιδέες θεωρείται ότι διαδραμάτισε πέρα από το εμπόριο και η παρουσία νέων για σπουδές στην Ευρώπη.[393] Ο Νικόλαος Σπιλιάδης στα *Απομνημονεύματά* του σχολιάζει πως τα άτομα αυτά μυήθηκαν στα καινοτόμα κηρύγματα του Διαφωτισμού και με τη σειρά τους αυτοί αποτέλεσαν τις «γέφυρες» για τη μεταλαμπάδευσή τους στις υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικές περιοχές.[394] Αντίστοιχα, ο Μάρκος Ρενιέρης θεωρούσε πως τα «*τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ὑπῆρξαν τό ὄργανον τῆς συμφιλιώσεως μεταξύ Ἑλλάδος καί Δύσεως, καθότι οἱ μέν δυτικοί ἕνεκα αὐτῶν ἠγάπησαν τά τέκνα τοιούτων προγόνων, οἱ δέ Ἕλληνες διά τῆς μελέτης τῶν γραμμάτων τούτων ἀνέκτησαν τό ἀρχαῖον πρός τήν ἐλευθερίαν καί τήν δόξαν αἴσθημα*».[395]

---

[388]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 51· Η σύγκριση των αρχαίων Ελλήνων με τους νεότερους δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στη δίψα για γράμματα. Στο πλαίσιο της αναίρεσης των απόψεων του Φαλλμεράυερ τονιζόταν το μεγαλείο των επαναστατών το οποίο συγκρινόταν με τους αρχαίους προγόνους: «*Ἀνάγκη νὰ πεισθῇ ὁ νέος Ἕλλην, ἀναγινώσκων ἀδιακόπως τὴν ἱστορίαν ταύτην ὅτι, καὶ εἰ ποτε ἀπεδεικνύετο ἀληθὴς ἡ παράβολος τοῦ Φαλμεράγερ ἰδέα, τοσαύτη ἐγένετο ἡ φιλοπατρία καὶ τοιαῦτα τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγωνισθέντων, ὥστε καὶ ἄνευ τῶν ἀρχαίων ἐμβλημάτων τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῶν Θερμοπυλῶν, τὰ χαραχθέντα ὑπὸ τῶν ἡρώων τοῦ Καφηρέως καὶ τοῦ Μεσολογγίου εἶναι ἱκανὰ, εἰ καὶ νεώτατα, νὰ περιάψωσιν ἐπίσημον καὶ ἀρχαιοπρεπῆ εὐγένειαν εἰς τῶν Ἑλλήνων τὸ γένος*». Ανώνυμος, «Δεύτερα έκδοσις της υπό Σπυρίδωνος Τρικούπη Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως», *Πανδώρα*, τχ. 288 (1862), σ. 593· Βλ. επίσης Φωτάκος, *ό.π.,* σ.κζ΄· Ορισμένες φορές μάλιστα η σύγκριση Αρχαίων - Νεότερων Ελλήνων ανεδείκνυε ανώτερους τους τελευταίους: «*Διὸ καὶ δικαίως ὁ ἐθνικὸς ῥήτωρ τῶν χρόνων ἐκείνων ὠνόμαστε τὴν ἐπιχειρήσασαν τὸ μέγα ἔργον γενεὰν "μοναδικὴν μεταξὺ ὅλων τῶν γενεῶν καὶ αὐτῆς τῆς ἀρχαίας καὶ πανενδόξου Ἑλλάδος, μόνην μὲν ἐφάμιλλον τῆς δόξης ταύτης ἔχουσαν τὴν ἐπὶ τῶν Μηδικῶν, ἀλλὰ καὶ μεγίστην διαφοράν· διότι ἐκείνη διετήρησεν ὅ,τι εἶχεν, αὕτη ὅμως ἀπέκτησεν ὅ,τι δὲν εἶχε". Καὶ ὄντως, κύριοι, ὁ μὲν Μιλτιάδης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Περικλῆς, ὁ Κίμων ἐγεννήθησαν υἱοὶ ἐλευθέρας πατρίδος ἀνώδινοι, ὁ δὲ Κολοκοτρώνης, ὁ Μιαούλης, ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Βότσαρης, πατέρες γεννήσαντες αὐτὴν μετὰ μακρὰς καὶ πικρὰς ὠδῖνας*». Ανώνυμος, «Μια σελίς της ελληνικής ιστορίας», *Εστία*, τχ. 71 (1877), σ. 299.

[389]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 42.

[390]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων, ό.π.*, σ. 127-128· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 2-3· Βλ. επίσης: Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 50-51· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 60-61.

[391]Σ.Α.Β, «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.*, σ. 493.

[392]Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.*, σ. 33.

[393]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων, ό.π.,* σ. 135· Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 50-51· Μάρκος Ρενιέρης, «Τι είναι η Έλλας;», *ό.π.*, σ. 209-210· Γ.Γ. Παπαδόπουλος, «Περί των προγενεστέρων ελληνικών σχολείων», *Πανδώρα*, τχ. 176 (1857), σ. 173-174· Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 91· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. κθ΄.

[394]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 3· Βλ. επίσης Γ.Γ. Παπαδόπουλος, «Περί των προγενεστέρων ελληνικών σχολείων», *ό.π.,* σ. 169-179.

[395]Μάρκος Ρενιέρης, «Τι είναι η Έλλας;», *ό.π.,* σ. 210.

Η προαναφερθείσα επιχειρηματολογία για την επιθυμία των Ελλήνων για εκπαίδευση τεκμηριώνεται από τους συγγραφείς με αναφορές στην ίδρυση σχολείων και βιβλιοθηκών. Αναφορές στις σημαντικότερες από τις σχολές που λειτούργησαν απαντώνται στα περισσότερα από τα υπό εξέταση έργα, όπως για παράδειγμα σε αυτά των Τόμας Γκόρντον, Ιωάννη Φιλήμονος, Γ. Παπαδόπουλου και Γεώργιου Θεοφίλου.[396] Η σημασία, που δίνεται στις σχολές που λειτούργησαν την περίοδο αυτή, αποκαλύπτεται και από την πληθώρα σχετικών αναφορών που εντοπίζονται στον περιοδικό τύπο της εποχής. Ενδεικτικά, ο Λάμπρος σε δημοσιευμένη ομιλία του εξετάζει το θέμα της εκπαίδευσης στα Ιωάννινα.[397] Επίσης, ο Νικόλαος Βέης σε άρθρο που δημοσίευσε για τα Καλάβρυτα αναφέρεται στη σχολή της περιοχής.[398] Για την ανέγερση και τη συντήρηση των σχολείων καθοριστική κρίνεται από τους συγγραφείς των πρώτων ιστοριών για την Ελληνική Επανάσταση η συμβολή ευεργετών όπως των αδελφών Ζωσιμά, τους οποίους ο Γερβίνος χαρακτηρίζει «Μεδίκους της Ελλάδας».[399] Πέρα από την ίδρυση σχολείων ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός σημειώνει ως μέσο καλλιέργειας τη δημιουργία θεάτρων.[400]

Η αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας το ίδιο περίπου διάστημα αποτελεί για τους συγγραφείς του 19ου αιώνα στοιχείο άνθησης των φώτων στον ελλαδικό χώρο. Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, ο Γ. Γερβίνος και ο Δημήτριος Βικέλας είναι μερικοί μόνο από τους συγγραφείς που υπογραμμίζουν τη σημασία της κυκλοφορίας ελληνικών έργων (πρωτότυπων και μεταφράσεων) τις δεκαετίες πριν από την έκρηξη της επανάστασης.[401] Ο Φίλιππος Ηλιού, κατά την πολυετή έρευνά του, κατόρθωσε

[396]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 42· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 61-67· Γ.Γ. Παπαδόπουλος, «Περί των προγενεστέρων ελληνικών σχολείων», *ό.π.*, σ. 174-175· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 15· Βλ. επίσης: Αμβρόσιος Φραντζής, ό.π., τ. Α΄ ,σ. 82-83. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 146-147· Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π.,* σ. 4-6· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 31· Σ.Α.Β., «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.,* σ. 490.

[397]Σπυρίδων Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί τουρκοκρατίας», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 13ος, τχ. 3 (1916), σ. 273-317.

[398]Νίκος Βέης, «Έκθεσις παλαιογραφικής και ιστοριοδιφικής εκδρομής εις την επαρχίας Καλαβρύτων», μέρος β΄, *Παναθήναια*, τχ. 104 (1905), σ. 237-242.

[399]Ανώνυμος, «Οι Ζωσιμάδαι», *Εστία*, τχ. 127 (1878), σ. 353-355· Αναφορές στη συμβολή των ευεργετών στην ίδρυση και συντήρηση σχολών στον ελλαδικό χώρο, όπως και την έκδοση ελληνικών συγγραμμάτων εντοπίζονται επίσης: Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 92-93· Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ του 1821», *ό.π.,* σ. 115-116· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 66· Σπυρίδων Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί τουρκοκρατίας», *ό.π.*, σ. 296-315· Για το φαινόμενο του ευεργετισμού βλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006.

[400]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων, ό.π.,* σ. 137· Για τις απαρχές του νεοελληνικού θεάτρου βλ. Ελένη Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Νεοελληνικό Θέατρο (17ος-20ός αι.). Επιστημονικές Επιμορφωτικές Διαλέξεις, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1996, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1997· Άννα Ταμπάκη, «Συνέχειες και τομές: Σκέψεις για την περιοδολόγηση του νεοελληνικού θεάτρου (17ος-19ος αι.)», στο Ιωσήφ Βιβιλάκης (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου «Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17ο στον 20ό αιώνα» (17-20 Δεκεμβρίου 1998)*, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών - Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2002, σ. 49-55· Της ίδιας, *Το νεοελληνικό θέατρο 18ος-19ος αι. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Δίαυλος, Αθήνα 2005.

[401]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων, ό.π.*, σ. 136· Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 93· Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ του 1821», *ό.π.*, σ. 115-116· Βλ. επίσης: Ανώνυμος, «Τα αναγνώσματα των πάππων μας», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 15ος , τχ. 2-3 (1921), σ. 239· Στα υπό εξέταση έργα επισημαίνεται, επίσης, η συμβολή των ευεργετών για την κάλυψη των εξόδων της έκδοσης των βιβλίων. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η έκδοση των συγγραμμάτων του Ευγένιου Βούλγαρη με έξοδα των αδελφών Ζωσιμά. Σπυρίδων Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί τουρκοκρατίας», *ό.π.*, σ. 296· Βλ. επίσης Γιώργος Κορνούτος (επιμ.), *Άπαντα Βλαχογιάννη*, τ.Γ΄, σ. 142, όπου τονίζεται η συμβολή των ευεργετών και των ελληνικών παροικιών.

να εντοπίσει 1345 τίτλους βιβλίων και φυλλαδίων, συμπεριλαμβανομένων των επανεκδόσεων, που εκδόθηκαν στην ελληνική γλώσσα την περίοδο 1801 - 1820.[402]

Η συνεισφορά των «μεγάλων διδασκάλων», όπως χαρακτηρίζονται στα υπό εξέταση κείμενα κυρίως οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού φαίνεται να απασχολεί τους συγγραφείς ιστοριών της ελληνικής επανάστασης. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στην επίτομη ιστορία του ελληνικού έθνους που εξέδωσε ως σχολικό εγχειρίδιο το 1853 καταγράφει ως σημαντικές προσωπικότητες της παιδείας τους Ευγένιο Βούλγαρη, Νικηφόρο Θεοτόκη, Γρηγόριο Κωνστάντα, Δημήτριο Φωτιάδη, Νεόφυτο Δούκα, Κωνσταντίνο Βαρδάλαχο, Δωρόθεο Πρώιο, Αθανάσιο Πάριο, Βενιαμίν Λέσβιο και Κωνσταντίνο Κούμα. Ωστόσο, συμπληρώνει πως ο λόγιος που συνέβαλλε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλον στον φωτισμό του έθνους και την προετοιμασία για την επανάσταση υπήρξε ο Αδαμάντιος Κοραής.[403]

<u>Θρησκεία</u>

Στενά συνδεδεμένη με την εκπαίδευση των Ελλήνων τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας φαίνεται πως ήταν για τους συγγραφείς του 19ου αιώνα και η ορθόδοξη εκκλησία. Ο ρόλος της στη διάσωση των ελληνικών γραμμάτων, αν και δεν σχετίζεται με τις καινοτόμες ιδέες της Ευρώπης, αναδεικνύεται στο έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Ο ιστορικός σημειώνει τις σχετικές μέριμνες του Πατριαρχείου για τη δημιουργία σχολείων και τυπογραφείων.[404] Τη συμβολή της εκκλησίας στην εκπαίδευση των Ελλήνων σχολιάζουν και άλλοι συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης. Ο τελευταίος υπογραμμίζει πως οι Έλληνες μέσω της εκκλησίας δεν υποδουλώθηκαν πνευματικά.[405] Αντίστοιχα σε άρθρο στο *Νέο Ελληνομνήμονα* υπογραμμίζεται η σημασία των κοινών σχολείων, που λειτουργούσαν στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, και επισημαίνεται πως «*τα απλά εκείνα κολυβογράμματα*» ήταν αρκετά για το πνευματικό επίπεδο των

---

[402]Ο Φίλιππος Ηλιού σχολιάζει πως πρόκειται για μικρή παραγωγή η οποία όμως ακολουθεί αυξητική πορεία. Φίλιππός Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α΄, 1801-1818, Βιβλιογραφικό εργαστήρι - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1997, σ. λβ-λγ΄.

[403]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 119-120· Η αναγνώριση της προσφοράς των προαναφερθέντων ιστορικών προσώπων στον φωτισμό των Ελλήνων αποκαλύπτεται και από πλήθος μεταγενέστερων άρθρων και άλλων έργων αφιερωμένων στη ζωή και τη δράση τους. Ενδεικτικά μόνο αναφέρεται πως ο Αναστάσιος Γούδας στον δεύτερο τόμο των *Βίων Παραλλήλων* του, που εξέδωσε το 1870, αναφέρεται στους σημαντικούς ¨διδασκάλους του γένους¨ (Ευγένιο Βούλγαρη, Νικηφόρο Θεοτόκη, Αδαμάντιο Κοραή, Θεόφιλο Καιρη, Κωνσταντίνο Κούμα, Αθανάσις Ψαλίδα και άλλους). Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Β΄, Αθήνα 1870· Την εξέχουσα θέση του Αδαμάντιου Κοραή ανάμεσα στους «διδασκάλους του έθνους» που του αποδίδει ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, επιβεβαιώνει και η ευρεία κυκλοφορία έργων και άρθρων αφιερωμένων στον βίο του. Ενδεικτικά μόνο σημειώνονται: «Ανέκδοτοι επιστολαί του Κοραή*», Αποθήκη Ωφελίμων Γνώσεων*, τχ. 18 (1838),σ. 90-94· Ανώνυμος, «Ποικίλη Ελληνική Στοά: ο Κοραής», *Ευτέρπη*, τχ. 74 (1850), σ. 30-36. Αδαμάντιου Κοραή, «Φιλολογικά: επιστολή Αδαμάντιου Κοραή προς τον φίλον αυτού S. Chardon de la Rochette, περί της απορρήτου διαθήκης», *Πανδώρα*, τχ. 318 (1863),σ. 141-145· «Ανέκδοτος επιστολή του Κοραή», *Εστία*, τχ. 6 (1876), σ. 94· Ανώνυμος, «Αδαμάντιος Κοραής*», Εστία*, τχ. 67 (1877), σ. 227-233· Ανωνύμου, «Αδαμάντιος Κοραής», *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 188 (1883), σ. 1214-1215· Ν. Κωστής, «Βερνάρδος Keun και Κοραής», *Παρνασσός*, τχ. 8 (1894), σ. 601-612· Γλωσσίτσα, «Ο Κοραής δημοτικιστής», *Νουμάς*, τχ. 90 (1904), σ. 8· Ανώνυμος, «Η φτώχεια του Κοραή», *Μπουκέτο*, τχ. 175, τ. 4ος (1927), σ. 728· Για την πρόσληψη του Αδαμάντιου Κοραή βλ. και Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ο αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

[404]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 501.

[405]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π*, τ. Α΄, σ. 2-3.

ανθρώπων της εποχής αλλά και για την «*ψυχική τους σωτηρία*».[406] Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ: «*Ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία συνέδεσε διὰ πνευματικῶν δεσμῶν τοὺς ὑποδούλους, καὶ ἐπέχυσε βάλσαμον εἰς τὰ δεινὰ τοῦ παρόντος διὰ τῆς ἐλπίδος τῆς μελλούσης ἐν τῷ Παραδείσῳ εὐδαιμονίας*».[407]

Τα παραπάνω αποκαλύπτουν την μεγάλη σημασία που δίνεται από τους συγγραφείς του 19ου αιώνα στη συμβολή του Πατριαρχείου, μέσω των εκκλησιών του, στη διάσωση και προετοιμασία των Ελλήνων για την επανάσταση. Στα υπό εξέταση κείμενα η συνεισφορά της εκκλησίας δεν περιορίζεται απλά στην εκπαίδευση των Ελλήνων, που απέτρεψε, όπως σχολιάζει ο Δημήτριος Βικέλας, τον μαρασμό της έμφυτης κλίσης τους για τα γράμματα.[408] Επίσης, η εκκλησία, σύμφωνα με αρκετούς συγγραφείς, ανάμεσα στους οποίους ο Ιωάννης Φιλήμων, ο Μάρκος Ρενιέρης και ο Παύλος Καρολίδης, συνέβαλε στη διάσωση της ελληνικής γλώσσας αλλά και της «εθνικής ενότητας».[409] Χαρακτηριστικά, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, τονίζει στην πρώτη κιόλας σελίδα των *Απομνημονευμάτων* του πως η εκκλησία ήταν αυτή που «διέσωσε την ελληνική γλώσσα» την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.[410] Αντίστοιχα, ενδεικτικό είναι το απόσπασμα λόγου του Σπυρίδωνα Λάμπρου ως προς την εθνική συσπείρωση των Ελλήνων μέσω της εκκλησίας: «*Ἡ θρησκεία, ἀποτελέσασα κατὰ τοὺς μακροὺς τῆς δουλείας αἰῶνας ἕνα τῶν ἰσχυρῶν μοχλῶν τοῦ ἐθνισμοῦ, εἶχε περιβάλει τοὺς λειτουργοὺς αὐτῆς διὰ δυνάμεως μεγάλης καὶ γοητείας δυσκατανικήτου· ἀλλὰ καὶ οἱονεὶ δᾳδοῦχος μεταδίδων ὡς πνευματικὸς καὶ διδάσκαλος τὴν λαμπάδα τοῦ ἐθνισμοῦ ἐν τῇ μυστικῇ λαμπαδηδρομίᾳ τοῦ δουλείου σκότους*».[411] Αντίθετα με τη παραπάνω θέση, ο Γ. Γ. Γερβίνος, αν και παραδέχεται πως η εκκλησία αποτέλεσε «*τόπο συσπείρωσης και παρηγορίας*» για τους Έλληνες, παρόλα αυτά, σχολιάζει ότι δεν κατόρθωσε να διασφαλίσει την εθνική ενότητα καθώς στους χριστιανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανήκαν και «ξενικές ορδές».[412]

Επιπλέον, στα υπό εξέταση κείμενα εντοπίζονται και άλλες αναφορές στη θρησκεία που θα μπορούσαν να προσληφθούν ως παράγοντες που επηρέασαν την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης. Πέρα από τις γενικές διαπιστώσεις, όπως για παράδειγμα του Ιωάννη Ράγκου που αναφέρει πως ο «*Χριστιανισμὸς συνετέλεσεν οὐ μόνον εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ*», εντοπίζονται

---

[406]Ανώνυμος, «Τα αναγνώσματα των πάππων μας», *ό.π.*, σ. 239.

[407]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 22. Σύμφωνα με τον Παύλο Καρολίδη: «*Ἡ Ἐκκλησία ὡς τὸ μόνον πνευματικὸν κέντρον καὶ δεσμὸς πνευματικὸς ἐν τῷ πολιτικῶς δουλωθέντι ἔθνει οὐ μόνον διὰ τοῦ ὕψους καὶ διὰ τῆς δυνάμεως τῆς πνευματικῆς αὐτῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν μαρτύρων αὐτῆς, ἐνεφύσησε νέαν ζωὴν πνευματικὴν καὶ σθένος ἠθικὸν εἰς τὰ στήθη τοῦ δουλωθέντος ἔθνους*». Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 26.

[408]Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ του 1821», *ό.π.*, σ. 113.

[409]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 59. Μάρκος Ρενιέρης, «Τι είναι η Ελλάς;», *ό.π.*, σ. 209. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 50-54. Για τη συμβολή της εκκλησίας στη διάσωση της γλώσσας ή/και της εθνικής ενότητας βλ. επίσης: Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.*, σ. 1. Γ.Γ. Παπαδόπουλος, «Περί των προγενεστέρων ελληνικών σχολείων», *ό.π.*, σ. 174-175. Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ του 1821», *ό.π.*, σ. 113-114. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 501-510. Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, ό.π., τ. Α΄, σ. 21-30.

[410]Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.,* σ. 1.

[411]Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα*, ό.π., σ. 300.

[412]Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄,σ. 83-84.

ακόμα αναφορές στην προσβολή της χριστιανικής πίστης από τους Οθωμανούς.[413] Η απαγόρευση της ανέγερσης χριστιανικών ναών όπως τονίζει ο Αμβρόσιος Φραντζής, καθώς και η προσβολή του χριστιανισμού, για την οποία κάνει λόγο ο Δημήτριος Αινιάν, θα μπορούσαν να συγκαταλεχθούν στους παράγοντες που ώθησαν τους Έλληνες στην επανάσταση.[414] Η τελευταία τονίζεται έμμεσα και από τον Γεώργιο Τερτσέτη, ο οποίος ισχυρίζεται πως ο απαγχονισμός του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ εξέγειρε τα θρησκευτικά αισθήματα των Ελλήνων και ενίσχυσε την επιθυμία τους για επανάσταση.[415] Αντίθετα με τις απόψεις περί απαγορεύσεων και προσβολών της πίστης των Ελλήνων, τοποθετούνται ορισμένοι συγγραφείς όπως ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός ή ο Μιχάλης Οικονόμου. Αυτοί αναδεικνύουν ως παράγοντα που οδήγησε στην Επανάσταση του 1821 την ελευθερία της πίστης που επέτρεπαν οι Οθωμανοί.[416] Ο Πρόκες - Όστεν σχολιάζει σχετικά πως ήταν «*σφάλμα τοῦ κατακτητοῦ εἶναι ν' ἀφίνῃ τὸν ὑποταγμένον λαὸν, ὅστις κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ συγχωνευθῇ μετὰ τοῦ νικητοῦ, νὰ ὑπάρχῃ ὡς ὀργανικον σῶμα, ὡς Κράτος ἐν Κράτει. Τὸ σφάλμα τοῦτο ἔπραξεν Μωάμεθ ὁ Β'. Συστήσας τὸ πατριαρχεῖον καὶ τὴν Σύνοδον ἔδωκεν εἰς ὅλους τοὺς ὀπαδοὺς τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, οἵτινες κατῴκουν τὴν εὐρύχωρον ἐπικράτειάν του, ἕν κέντρον. Ὁ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτον ὁ παρὰ θεοῦ δοθεὶς αὐτοῖς ἄρχων, ἦτον ὁ δέσμιος αὐτῶν βασιλεὺς ἐν μέσῳ τοῦ δεσμίου λαοῦ*».[417]

Από τα παραπάνω συνάγεται πως οι προεπαναστατικές ριζοσπαστικές απόψεις για τον «σκοταδιστικό» ρόλο της Εκκλησίας πριν από το 1821 τόσο στα εκπαιδευτικά ζητήματα, όσο και απέναντι στην επανάσταση, έχουν περιθωριοποιηθεί.[418] Ενδεικτικό της μεταστροφής αυτής είναι το απόσπασμα από το Δοκίμιο του Ιωάννη Φιλήμονος: «*Ἀδίκως προσυψάν τινές εἰς τὸ Ἱερατεῖον τῆς Ἀνατολῆς τὴν κατηγοριάν, ὅτι ἠγάπα τὴν μωρίαν τοῦ Λαοῦ καὶ τὸ σκότος, ἐνῷ ὑπηρέτει τὸν Πατέρα τῶν Φώτων... ἐνθυμεῖται τις καὶ ἄλλας διαφόρους πράξεις καὶ*

---

[413]Ιωάννης Ράγκος, *ό.π.*, σ. 34.

[414]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Α΄,σ. 84-85· Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.,* σ. 38-39.

[415]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 435· Ο απαγχονισμός του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ χρησιμοποιήθηκε εξάλλου από εκπροσώπους του εκκλησιαστικού κόσμου ως επιχείρημα για την έναρξη της επανάστασης. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από την προκήρυξη του επισκόπου Λιδορικίου Ιωννίκιου, τον Μάιο του 1821:*«Σᾶς ἐξορκίζω, τέκνα, εἰς τὴν ἁγίαν κρεμάλαν τοῦ Πατριάρχου τοῦ γένους μου, νὰ λάβετε τὰ ὅπλα, διότι κινδυνεύει ἡ πατρίς. Δὲν ζηλεύετε τὸν θάνατον τῶν ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος πεσόντων; διὰ ποίαν ἄλλην αἰτίαν, παρὰ διὰ μόνην τὴν πατρίδα, ἐχύθηκαν τόσα ποτάμια αἵματος, καὶ ὁ Πατριάρχης τοῦ γένους μας φεῦ! ὑπὸ τῶν δημίων, ὡς παράνομος κακοῦργος, ἐσύρθηκεν εἰς τὴν κρεμάλαν!...»* Γ. Π. Αγγελόπουλος, *Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος τον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε'. καταταχθέντα μεν, διορθωθέντα και υπομνησθέντα υπό του καθηγητή Γ.Γ. Παππαδόπουλου,* τ. Β΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1865, σ. 274.

[416]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Histoire*, *ό.π.,* σ. 49-50· Μιχάλης Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 30· Βλ. επίσης: Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και Άρθρα*, *ό.π.*, σ. 400· Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π.,* σ. 3-4.

[417]Αντ. Πρόκες- Όστεν, *ό.π.,* σ. 3.

[418]Στην κατεύθυνση αυτή ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από την *Ελληνική Νομαρχία*: «Αὐτοί οἱ ἀμαθέστατοι, ἀφοῦ ἀκούσουν ἐλευθερίαν, τοὺς φαίνεται μία ἀθανάσιμος ἁμαρτία. Τί λοιπὸν διδάσκουσι τὸν ἁπλούστατον λαόν; Τί στοχάζεσθε νὰ λέγωσιν οἱ ἱεροκήρυκες ἐπ᾽ ἐκκλησίας; … Φεῦ! βαβαὶ τῆς ἀθλιότητός μας! Οἱ ἱεροκήρυκες ἀρχινοῦν ἀπὸ τὴν ἐλεημοσύνην καὶ τελειώνουν εἰς τὴν νηστείαν. Πῶς θέλεις λοιπὸν νὰ ἐξυπνήσουν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ὀμίχλην τῆς τυραννίας; Οἱ ἱεροκήρυκες, οἱ ὁποῖοι ἦτον εἰς χρέος νὰ τοὺς ἀποδείξωσι τὴν ἀλήθειαν, δὲν τὸ κάμνουσι. Ἀλλὰ τί ἀποκρίνονται αὐτοὶ οἱ φιλόζωοι καὶ αὐτόματοι ψευδοκήρυκες ¨Ὁ Θεός, ἀδελφοί, μᾶς ἔδωσεν τὴν τυραννίαν ἐξ ἁμαρτιῶν μας, καὶ πρέπει, ἀδελφοί, νὰ τὴν ὑποφέρωμεν μὲ καλὴν καρδίαν καὶ χωρὶς γογγυσμόν, καὶ νὰ εὐχαριστηθῶμεν εἰς ὅ,τι κάμνει ὁ Θεός¨. Καὶ ὕστερα ἀπὸ τέτοια ξυλολογήματα λέγουσι καὶ τὸ ρητὸν ¨ὃν ἀγαπᾷ Κύριος, παιδεύει¨». Ανώνυμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία, ό.π.*, σ. 119.

τὴν λαμπρύνουσαν πολὺ πλέον τὸν Θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως Συνοδικὴν Ἐγκύκλιον τοῦ 1807 περὶ συστάσεως Σχολείων. Δὲν μᾶς λανθάνουσι καὶ παραφοραί τινες τοῦ ἰδίου περὶ τῆς Φιλοσοφίας/ ἀλλ' εἴμεθα πάρα βέβαιοι, ὅτι εἰς ταύτας ἔδωσαν ἀφορμὴν ἡ διαγωγὴ καὶ τὰ ὁρμητικὰ πάθη ἀνθρώπων ἡμιμαθῶν καὶ δούλων τῶν προλήψεων».[419] Ο συγγραφέας υπογραμμίζει τη συνεισφορά της ορθόδοξης εκκλησίας στην εκπαίδευση των Ελλήνων και υποβιβάζει τις αντιδράσεις του Πατριαρχείου απέναντι στις νεωτερικές ιδέες της εποχής, όπως τη Σύνοδο «περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων» τον Μάρτιο του 1821 ως αποτέλεσμα προσωπικών παθών.[420]

<u>Διοίκηση</u>

Στην καταγραφή των αιτιών της ελληνικής επανάστασης από τους συγγραφείς των σχετικών έργων που εκδόθηκαν την περίοδο 1832-1920 συγκαταλέγονται, επίσης, η άνοδος των Φαναριωτών σε υψηλά αξιώματα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς και το κοινοτικό σύστημα.

Η άνοδος των φαναριωτών στον διοικητικό μηχανισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας παρουσιάζεται ως παράγοντας που ευνόησε την Ελληνική Επανάσταση από αρκετούς συγγραφείς, καταγόμενους από την Κωνσταντινούπολη και μη, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται και ο Ιωάννης Φιλήμων, ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο Δημήτριος Βικέλας και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[421] Ο ρόλος των Φαναριωτών δεν παρουσιάζεται πάντα θετικά. Είναι γνωστό πως στις τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες εκφράζεται στην ελληνική κοινωνία έντονος αντιφαναριωτισμός.[422]

---

[419]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 64-65. Όπως παρατηρεί η Βίκυ Καραφουλίδου, παρά τον αντικληρικαλισμό της περιόδου ορισμένοι φιλέλληνες συγγραφείς υιοθετούσαν μια ευνοϊκή στάση για την πλειοψηφία των ιερέων, οι οποίοι δε διέφεραν από τους κατεκτημένους ομογενείς τους. Βίκυ Καραφουλίδου, *ό.π.*, σ. 55-56.

[420]Για την Πατριαρχική Σύνοδο βλ. Κώστας Λάππας, «Πατριαρχική Σύνοδος ¨περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων¨ τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων*, τ. 11 (1987), σ. 123-153. Για τον αντικληρισμό των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. επίσης Παναγιώτης Τσολιάς, *Η κριτική της θρησκείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Προσκήνιο, Αθήνα 2010.

[421]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 50-52· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 3· Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ του 1821», *ό.π.*, σ. 112-113· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 537· Βλ. επίσης: Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Histoire, ό.π.,* σ. 61-65· Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 50· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ.13· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ.Α΄, σ. 62· Σ.Α.Β., «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού»,*ό.π.,* σ. 495· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 59-64.

[422]Για τον αντιφαναριωτισμό των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών βλ.: John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 34-35· Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Φαναριώτες, Εκκλησία και Επανάσταση: η μαρτυρία των πηγών», *Αναγνώσεις*, τχ. 117 (25-3-2005)· Μίλτος Πεχλιβάνος, «Δραγομάνοι και Μεταφραστές: Μεταξύ Ανατολής και Δύσης», στο Συλλογικό, *Η δύση της ανατολής και η ανατολή της δύσης. Μνήμη Έλλης Σκοπετέα*. *Εγνατία Επιστημονική Επετηρίδα τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα 9ου τόμου- τιμητικός τόμος*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 72-73· Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αναπαραστάσεις του Φαναριώτη στον ελληνικό τύπο της Οθωνικής περιόδου*, Ανέκδοτη διπλωματική εργασία Τμ. Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009· Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821, ό.π.*, σ. 215-246· Χαρακτηριστική της αρνητικής αυτής πρόσληψης των Φαναριωτών είναι και η προσπάθεια του φαναριώτη Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, να αντικρούσει τις σχετικές κατηγορίες: « *Ἀλλ' εἰ καί ἀτομικῶς οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν ἠγαπῶντο καί ἐτιμῶντο, ἐν συνόλῳ ὅμως διεβάλλοντο ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι, καί εἰς ἔγκλημα τοῖς προσήπτετο ἡ καταγωγή αὐτῶν. Προήρχετο δε τοῦτο παρά μέν τισι τῶν ἀγενεστέρων καί ἐκ φθόνου τινός πρός τήν κοινωνικήν ὑπεροχήν ἥν ἐχορήγει τοῖς πλείστοις ἐξ αὐτῶν ἡ διανοητική μόρφωσις καί ἐπιμελής ἀγωγή... Προσήπτοντο δ' εἰς τούς Φαναριώτας τάσεις ἀριστοκρατικαί, ἀδίκως διά τούς πλείστους, πλήν ὀλίγων μικρονόων τινῶν, οἵτινες καί καταγέλαστοι δι' αὐτῶν ἐγίνοντο, ἐν ᾧ οἱ ἐπισημότεροι ἦσαν οἱ πρῶτοι τήν κατάργησιν κενῶν τίτλων νομοθετικῶς προτείναντες*». Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1894, σ. 10-11.

Για αυτό και δεν απουσιάζουν απόψεις όπως για παράδειγμα του Σάμουελ Χάου που ισχυρίζεται πως μονάχα δυο τρεις φαναριώτικες οικογένειες βοήθησαν στον Αγώνα.[423] Αντιθέτως, ο Δημητρίος Αινιάν επιχειρεί να αντικρούσει τα βασικά επιχειρήματα της αντιφαναριωτικής ρητορικής που παρουσίαζαν τους Φαναριώτες ως ομάδα αποκομμένη από την ελληνική κοινωνία που υπηρέτησε την οθωμανική εξουσία, σημειώνοντας πως τέτοιου είδους κατηγορίες είναι άδικες και ανυπόστατες.[424]

Τέλος, ως σημαντικός παράγοντας για την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης θεωρείται και το κοινοτικό σύστημα. Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, ο Πρόκες - Όστεν και πολλοί άλλοι συγγραφείς αναφέρονται θετικά στη σημασία των κοινοτήτων για τους υπόδουλους Έλληνες.[425] Ο Σπυρίδων Τρικούπης χαρακτηρίζει το «Δημογεροντικό σύστημα» ημιαυτόνομο και συμπληρώνει πως υπήρξε αποτέλεσμα «της αμάθειας, της οκνηρίας και της υπεροψίας των κρατούντων». Σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό, μέσω του συστήματος αυτού, ισχυροποιήθηκαν οι προύχοντες έναντι της οθωμανικής εξουσίας.[426] Ιδιαίτερο βάρος στο κοινοτικό σύστημα έδωσε και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, ο οποίος σε αυτό απέδωσε πρωταρχικό ρόλο για την έκρηξη της επανάστασης. Όπως χαρακτηριστικά τόνιζε «*Ὁ λαὸς ἤντλει ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα τῶν καθεστηκότων ἐθίμων του τὰ μέσα πρὸς ἐξακολούθησιν τοῦ ἀπηλπισμένου ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος*».[427] Ως καθεστηκότα έθιμα θεωρεί φυσικά το κοινοτικό σύστημα. Ο Φίνλευ, αν και καταγράφει τα αρνητικά χαρακτηριστικά του συστήματος, επειδή λειτουργούσε ουσιαστικά ως φοροεισπρακτικό μέσο για την κεντρική εξουσία, πιστεύει πως μέσα στις κοινότητες δημιουργήθηκαν ισχυρές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων και πως σε αυτούς τους τοπικούς δεσμούς οι Έλληνες οφείλουν την ύπαρξη τους ως έθνος.[428] Εμπνεόμενος από τις φιλελεύθερες ιδέες της εποχής του έδινε ιδιαίτερο βάρος στη συμμετοχή των πολιτών στη τοπική διακυβέρνηση. Θεωρούσε πως μέσα από αυτήν καλλιεργείται το «δημόσιο αίσθημα» και μέσω αυτού η «φιλοπατρία». Θεωρούσε, λοιπόν, ότι η συμμετοχή στην κοινοτική διοίκηση του τόπου τους βοήθησε τους Έλληνες να διατηρήσουν-καλλιεργήσουν την αρετή της «φιλοπατρίας» την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.[429]

<u>Στρατιωτικά</u>

Μια ακόμα κατηγορία αιτιών που εντοπίζονται στα υπό εξέταση κείμενα αφορούν τη στρατιωτική προετοιμασία των Ελλήνων για την επανάσταση. Οι κλέφτες και οι αρματολοί παρουσιάζονται στα υπό εξέταση κείμενα, όπως για παράδειγμα στην ιστορία του Τόμας Γκόρντον, ως πρότυπα ανδρείας που με τη δράση τους

[423]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 54

[424]Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.*, σ. 34.

[425]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Histoire, ό.π.,* σ. 73-74· Αντ. Πρόκες Όστεν, *ό.π.,* σ. 4· Βλ. επίσης: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ.42-44· Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 15-16· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 15.

[426]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 4.

[427]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 278.

[428]George Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο, 1836, σ. 36.

[429]Νίκος Ροτζώκος - Διονύσης Τζάκης, «*Ο ¨μισέλλην¨ φιλέλληνας Γεώργιος Φινλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία»* στο Άννα Μανδυλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 έως σήμερα*, *ό.π.*, σ. 698-702.

ενθάρρυναν τους ομοεθνείς τους να διεκδικήσουν την ελευθερία τους.[430] Ο Δημήτριος Αινιάν στα Απομνημονεύματα του αναφέρει σχετικά: «*Μᾶς εἶπε, κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην, ὁ Παπᾶ- Ἀνδρέας, ὅτι μεγάλην ὠφέλειαν ἔκαμαν εἰς τὸ ἔθνος οἱ ὑπηρετήσαντες πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ὡς ἀρματολοὶ ἢ κλέπται, διότι ἦσαν ἀρκούντως γεγυμνασμένοι εἰς πόλεμον καὶ ἐνέπνεον θάρρος καὶ εἰς τοὺς χωρικούς, μὴ τολμῶντας κατ' ἀρχὰς νὰ ἀντιπολεμήσωσι μάνοι πρὸς τοὺς Τούρκους*».[431]

Η ηρωοποίηση των ενόπλων ελλήνων που αντιστάθηκαν στον Οθωμανό κατακτητή έχει βέβαια συντελεστεί πριν από την έκρηξη της επανάστασης. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα για τους Μανιάτες στην *Ελληνική Νομαρχία*: «*Μὴν ἀλησμονήσητε πρὸς τούτοις, παρακαλῶ, τὸ παντοτινὸν παράδειγμα τῶν θαυμαστῶν Μανιάτων. Ἴδετε ὅτι οἱ ὀθωμανοὶ ποτὲ δὲν ἠμπόρεσαν νὰ τοὺς καταδαμάσουν, οὔτε κἂν νὰ πλησιάσωσι τολμοῦσι πλέον εἰς τὰ σύνορά των. Ἐνθυμηθῆτε, τέλος πάντων, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς νίκης εἶναι ἡ ἀνθίστασις, καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι οὔτε ἄγριοι, οὔτε οὐτιδανῆς ψυχῆς, καθὼς οἱ ἐχθροί των ὀθωμανοί*».[432] Αντίστοιχα, τον ηρωισμό των Σουλιωτών υπογραμμίζει ο Χριστόφορος Περραιβός στην *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας* το 1815.[433] Τη σημασία του κλέφτικου βίου αναδεικνύει και ο Κλωντ Φωριέλ στη συλλογή Δημοτικών τραγουδιών που εξέδωσε στο Παρίσι το 1824.[434]

Η σημασία των ένοπλων ομάδων για την έκρηξη του Αγώνα τονίζεται και μετεπαναστατικά. Ο Γ. Γερβίνος, σχολιάζοντας πως στις ομάδες των αρματολών και των κλεφτών «*ἐβλάστησαν οἱ πρῶτοι βλαστοὶ τῆς φυσικῆς τοῦ ἐξευτελισμένου λαοῦ κρατύνσεως*».[435] Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστική είναι και η άποψη του Δημήτριου Αινιάν που υπογραμμίζει πως χωρίς τη διατήρηση του συστήματος των αρματολών, ίσως να ήταν αδύνατη η επιτυχία της επανάστασης και συμπληρώνει πως οι ένοπλοι αυτοί άνδρες λειτούργησαν ως πρότυπα για τους ομοεθνείς τους και τους ενέπνευσαν «τόλμη», ώστε να ξεσηκωθούν και να διεκδικήσουν την ελευθερία τους.[436]

---

[430]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 35-36· Βλ. επίσης: Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.*, σ. 2· Σπυρίδων Τρικούπη, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 3· Αντ. Πρόκες Όστεν, *ό.π.*, σ. 4· Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ του 1821», *ό.π.*, σ. 116· Ανώνυμος, «Τρεις γενναίοι αρματωλοί», *Εστία*, τχ. 128 (1878), σ. 382-383· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 68· Ιωάννης Ράγκος, *ό.π.,* σ. 12· Ανώνυμος, «Τα δημώδη άσματα ως πρόδρομοι της εθνικής ημών παλιγγενεσίας», *ό.π.,* σ. 318· Η Βίκυ Καραφουλίδου μελετώντας φιλελληνικά κείμενα της περιόδου διαπιστώνει την θετική πρόσληψη των κλεφτών και των Αρματολών από τους Ευρωπαίους προεπαναστατικά. Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει: «Ενσάρκωναν [πρβλ. οι κλέφτες και οι αρματολοί] τη διαχρονικά ¨αντιστασιακή συνείδηση¨ των υπόδουλων Ελλήνων, αναγνωρίζονταν ως σύμβολα της ελευθερίας, της ανυπότακτης ζωή των βουνών, της πρωτόγονης ανδρείας. Παράλληλα, έδειχναν να συνδέονται απευθείας με τη μυθική αρχαιότητα και τις παραδόσεις του λαού, τη στιγμή που μπορούσαν να εγγυηθούν το σημαντικότερο όλων σε εποχή εθνικής εξέγερσης: την οπλοκατοχή και την τέχνη του πολέμου». Βίκυ Καραφουλίδου, ό.π., σ. 57· Για τους τους κλέφτες και τους αρματολούς βλ. ενδεικτικά Σπύρος Ασδραχάς, *Πρωτόγονη Επανάσταση. Αρματολοί και Κλέφτες (18ος -19ος αι.)*, ΕΑΠ, Αθήνα 2019.

[431]Γεώργιος Βαλέτας (επιμ.), *Δημήτριου Αινιάνος Άπαντα, Απομνημονεύματα Καραισκάκη και άλλων αγωνιστών*, Άτλας, Αθήνα 1966, σ. 55-56 [στο εξής: Γεώργιος Βαλέτας (επιμ.), *Δημήτριου Αινιάνος Άπαντα, ό.π.*].

[432]Ανώνυμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ητοι λόγος περί ελευθερίας*, *ό.π.*, σ. 158.

[433]Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία Σουλίου και Πάργας,* Βενετία 1815.

[434]Claude Fauriel, *Ελληνικά Δημοτικά τραγούδια. Η έκδοση του 1824-1825*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2013· Βλ. και Δημήτρης Σταθακόπουλος, «Η ηθική και κοινωνική κατάσταση του γένους των Ελλήνων κατά την Οθωμανική περίοδο, μέσα από τους θρύλους και τα λαϊκά τραγούδια - η σύνδεση με τον αρχαίο κόσμο» στο *Πρακτικά Συνεδρίου: Ρήγας Φεραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα, Ακαδημία θεσμών και Πολιτισμών*, τ. Α΄, σ. 294-300.

[435]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 75.

[436]Δημήτριος Αινιάν*, «Αρματολοί και κλέπται», Βιβλιοθήκη του Λαου*, τ. Α΄*,* σ. 271-272.

Επιπροσθέτως, συγγραφείς όπως ο Σάμουελ Χάου θεωρούν ότι τα ένοπλα αυτά σώματα αποτέλεσαν μέσο στρατιωτικής εκπαίδευσης και προετοιμασίας για την επανάσταση.[437] Σε λόγο του το 1853 ο Γεώργιος Τερτσέτης αναφερόμενος στη κλέφτικα άσματα τονίζει πως οι κλέφτες ήταν αυτοί που δίδαξαν την τέχνη του πόλεμου και έμαθαν στους υπόδουλους ομοεθνείς τους πώς να κερδίσουν τον εχθρό.[438]

Παράλληλα, η εκγύμναση των Ελλήνων στα όπλα πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τις πηγές και με άλλα μέσα. Ο Σάμουελ Χάου και ο Φωτάκος αναφέρονται στην υπηρεσία Ελλήνων σε στρατιωτικά σώματα των Επτανήσων.[439] Επιπροσθέτως, άλλοι μείζονες λόγιοι όπως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Σπυρίδων Τρικούπης τονίζουν πως οι Έλληνες ναύτες των εμπορικών πλοίων απέκτησαν στρατιωτική εμπειρία μέσω της χρήσης των κανονιών που διέθεταν τα πλοία αυτά, για να προφυλάσσονται από τους πειρατές.[440] Επίσης, για τον Ιωάννη Φιλήμονα η υπηρεσία Ελλήνων στον οθωμανικό στόλο αποτέλεσε μέσω απόκτησης ναυτικής και πολεμικής πείρας.[441] Πέρα από τα παραπάνω, ο Ιωάννης Ράγκος σημειώνει ως μέσο απόκτησης στρατιωτικής εμπειρίας την παρουσία Ελλήνων ενόπλων στην Αυλή του Αλή πασά.[442]

Συμπερασματικά, οι συγγραφείς του 19ου αιώνα εξετάζουν τα αίτια της ελληνικής επανάστασης μέσα από το ερμηνευτικό πλαίσιο της προόδου των Ελλήνων και της παρακμής των Οθωμανών. Ως παράγοντες της ακμής των Ελλήνων καταγράφηκαν το εμπόριο, η παιδεία, η θρησκεία, η τοπική διοίκηση και η στρατιωτική προετοιμασία κυρίως μέσα από τον κλεφτικό βίο. Από τα παραπάνω

---

[437]Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 52-53· Την άποψη πως τα ένοπλα σώματα των αρματολών και των κλεπτών αποτελούσαν «πολεμικά σχολεία» που προετοίμασαν στρατιωτικά τους υπόδουλους Έλληνες αναπαράγουν επίσης: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 42· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*., τ. Ε΄, σ. 578· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 66· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 68-72.

[438]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 479.

[439]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 52· Φωτάκος, *ό.π.*, σ. 1-2· Σημειώνεται πως τα Επτάνησα την περίοδο 1797-1799 βρέθηκαν υπό τον έλεγχο των Δημοκρατικών Γάλλων. Το 1800 δημιουργήθηκε η Επτάνησος Πολιτεία υπό ρωσική και οθωμανική κυριαρχία. Το 1807 τα Ιόνια νησιά θα περάσουν στον έλεγχο των αυτοκρατορικών Γάλλων. Σταδιακά, η Βρετανία θα καταλάβει όλα τα νησιά και θα συστήσει το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων υπό την προστασία της. Το παραπάνω διάστημα, αλλά και πρωτύτερα, όταν τα Επτάνησα βρισκόταν υπό των Βενετών, διατηρούνταν στα νησιά στρατιωτικά σώματα των εκάστοτε δυνάμεων. Σ' αυτά τα σώματα σταδιοδρόμησαν πολλοί επτανήσιοι αλλά και από την κυρίως Ελλάδα, Παργινοί, Σουλιώτες και Πελοποννήσιοι. Για τη στρατιωτική οργάνωση των Επτανήσων και την παρουσία Ελλήνων στα στρατιωτικά σώματα των Δυνάμεων βλ. γενικά: Γεώργιος Πλουμίδης, «Επτανήσιοι Μισθοφόροι στη Βενετία τον 18ο αιώνα», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 5ος (1986), σ. 127-148· Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Ένοπλα ελληνικά σώματα στη δίνη των Ναπολεόντειων πολέμων», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α΄ , Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 185-200· Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, *ό.π.* · Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Δομή και οργάνωση των στρατιωτικών Δυνάμεων της Επτανήσου Πολιτείας», στο Δ. Μιχαλάγας - Π. Μοσχονάς (επιμ.), *Επτάνησος Πολιτεία 1800-1087, Μνήμη Σπύρου Δ. Λουκάτου*, Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 2016, σ. 229-294· Φοίβος Οικονόμου, *Έλληνες Μισθοφόροι στην Υπηρεσία της Επαναστατικής Γαλλίας (1789-1815)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2016· Δημήτρης Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020.

[440]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε 1853*, σ. 128· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 117· Βλ. επίσης: Ανώνυμος, «Λάζαρος Κουντουριώτης», *ό.π.,* σ. 263· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*., τ. Ε΄, σ. 589· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 111.

[441]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 48· Αντίστοιχα βλ. και: Δημήτριος Αινιάν, «Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την επανάστασιν», *ό.π.,* σ. 129-130· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 585· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 111.

[442]Μάλιστα, ο Ιωάννης Ράγκος επισημαίνει πως στο πλευρό του Αλή Πασά οι Έλληνες πέρα από την τέχνη του πολέμου «εσπούδασαν» και την πολιτική. Ιωάννης Ράγκος, *ό.π.,* σ. 15.

κάποια έχουν ενταχθεί στο εθνικό αφήγημα πριν από το 1821. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ηρωοποίηση των κλεφτών. Η ιστοριογραφία του 19ου αιώνα τα εμπλουτίζει και τα εξιδανικεύει.[443] Αντίθετα, ο ρόλος κάποιων από τους θεσμούς και τις κοινωνικές ομάδες στην πρόοδο των Ελλήνων και την έκρηξη της επανάστασης αποτέλεσε πεδίο έντονων διαφωνιών είτε τα προεπαναστατικά χρόνια, όπως συνέβη με την περίπτωση της ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία κατηγορήθηκε έντονα από τους Έλληνες διαφωτιστές για τη στάση της είτε τα μετεπαναστατικά. Όμως, τελικά παρά τις διαφωνίες τόσο η Εκκλησία, όσο και οι Φαναριώτες ενσωματώνονται με θετικό τρόπο στο εθνικό ιστορικό αφήγημα. Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστικοί είναι οι υπότιτλοι του πολύτομου έργου του Αναστάσιου Γούδα *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών.* Οι υπότιτλοι αυτοί (*Κλήρος, Παιδεία, Πλούτος ή Εμπόριον, Πλούτος και θυσίαι, Συνεταιρισμός, Πολιτικοί άνδρες, Ήρωες της Ξηράς*) θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως παρουσιάζουν τους βασικούς παράγοντες της προόδου των Ελλήνων όπως καταγράφηκαν παραπάνω.[444] Επομένως, την περίοδο 1870-1875, που εκδίδεται το έργο του Αναστάσιου Γούδα, οι παράγοντες που οδήγησαν στην πρόοδο των Ελλήνων έναντι των Οθωμανών και κατ' επέκτασιν στην έκρηξη της επανάστασης του 1821 έχουν πλέον αναδειχθεί και ενταχθεί στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα.

[443]Η ρομαντική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα αξιοποιεί και επεξεργάζεται τα επιχειρήματα των ευρωπαίων συγγραφέων που διαμόρφωσαν μια θετική εικόνα για την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων προεπαναστατικά.Βλ. σχετικά: Βίκυ Καραφουλίδου, *ό.π.,* σ. 95.

[444]Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών,* 8 τόμοι, Αθήνα 1870-1875· Το συγκεκριμένο έργο θεωρείται το σημαντικότερο για την εποχή του στον τομέα της συλλογικής βιογραφιάς σύμφωνα με την Χριστίνα Κουλούρη, η οποία τονίζει μάλιστα την αντίληψη του συγγραφέα για την αναγκαιότητα της δημοσιεύσης των προσωπογραφιών των βιογραφούμενων ώστε να θεωρείται πλήρης μια βιογραφία. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες, ό.π* , σ. 85.

Κεφάλαιο Γ΄

Η πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας

«Ἔπιασα τὸ χοντρὸ παραδόπιστο Ρωμιὸ ἀπὸ τὸ μπράτσο: Σὲ αὐτὸ τὸ φτωχικὸ σπιτάκι ποὺ βλέπεις, τοῦ εἶπα, γίνουνταν οἱ πρῶτες συνεδρίες τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Τρεῖς ἄνθρωποι ἁπλοί, τρεῖς ἐμπόρακοι σὰν καὶ σένα, συναντήθηκαν στὸ ἀνώγειο τοῦτο ἕνα βράδυ κι ὁρκίστηκαν νὰ χαλάσουν τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Δὲν εἶχαν μήτε χρήματα, μήτε στρατό, μήτε, ἴσως, αὐτὸ ποὺ λένε οἱ φρόνιμοι μυαλό …»

Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας- Ρουσία*, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα[4] 1965, σ. 22

Η Φιλική Εταιρεία υπήρξε η συνωμοτική οργάνωση που ανέλαβε τον σχεδιασμό της ελληνικής επανάστασης. Ιδρύθηκε στην Οδησσό το 1814. Αν και στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα έχει επικρατήσει συμβολικά ως πιθανή ημερομηνία ίδρυσης της η 14η Σεπτεμβρίου, ήμερα εορτασμού του Τιμίου Σταυρού για τους Χριστιανούς, νεότερες μελέτες υπογραμμίζουν την αδυναμία εντοπισμού της ακριβούς ημερομηνίας ίδρυσης και παρουσιάζουν ολόκληρο το έτος 1814 ως διάστημα συγκρότησης της επαναστατικής οργάνωσης.[445] Η Φιλική Εταιρεία είχε συσταθεί στα πρότυπα ξένων μυστικών οργανώσεων σε μια περίοδο που η εταιριστική δράση υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ευρώπη. Ως ιδρυτές παρουσιάζονται τρεις μεσαίας τάξης έμποροι ο Νικόλαος Σκουφάς, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ και ο Εμμανουήλ Ξάνθος. Οι πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας διέδιδαν πως δρούσαν κάτω από τις εντολές μια Αόρατης Αρχής. Εσκεμμένα υπονοούσαν πως αυτή ήταν η Ρωσία. Το 1820, ύστερα από άρνηση του Ιωάννη Καποδίστρια να αναλάβει την αρχηγία της επαναστατικής οργάνωσης, τη θέση του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής κατέλαβε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Ο τελευταίος τον Φεβρουάριο του 1821 έδωσε το σύνθημα της έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. [446]

Οι παραπάνω πληροφορίες συνθέτουν εν συντομία την κυρίαρχη αφήγηση που έχει επικρατήσει για τη Φιλική Εταιρεία.[447] Θα μπορούσε όμως μια τέτοιου είδους ερμηνεία να ήταν ενιαία και αποδεκτή εξ αρχής από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ή επικράτησε σταδιακά; Η πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας φαίνεται πως αποτέλεσε ένα διακύβευμα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η κυρίαρχη αφήγηση για την επαναστατική οργάνωση υπήρξε αποτέλεσμα ενός πολυετούς δημόσιου

[445]Γκρέγκορυ Άρς, «Κάποιες ειδήσεις από τα Ρωσικά αρχεία για τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, π. Γεώργιος Μεταλληνός, Χαράλαμπος Μηνάογλου (επιμ.), *Ιστοριογραφία και πηγές για την ερμηνεία του 1821*, Πρακτικά Α΄ συνεδρίου, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2013, σ. 29-34.

[446]Για τη σχετική με τη Φιλική Εταιρεία βιβλιογραφία βλ. Άννα Μανδυλαρά- Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικής εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Ασίνη, Αθήνα 2017.

[447]Η Νάσια Γιακωβάκη παρατηρεί πως πλέον υπάρχει σχετική ομοφωνία όσον αφορά τις πληροφορίες για την ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας. Nassia Yakovaki, «The Philiki Etaireia Revisited: In Search of Contexts, National and International», *The Historical Review/ La Revue Historique*, v. 11 (2014), p. 172.

διαλόγου αναφορικά με τη δράση της, τους ιδρυτές της, τον αρχηγό της, τα μέλη της και άλλα σημαντικά ζητήματα που απασχόλησαν τους συγγραφείς που καταπιάστηκαν με την ιστορία της.

Μολονότι το αίτημα για καταγραφή της ιστορίας της εκφράστηκε από πολύ νωρίς, η έλλειψη αρχειακού υλικού κατέστησε αδύνατη την κατανόηση ορισμένων ζητημάτων σχετικών με τα μέλη και τη δράση της, δημιουργώντας αναπάντητα ερωτήματα στην ιστορία της.[448] Η καταστροφή μεγάλου μέρους των εγγράφων της Φιλικής Εταιρείας οφείλεται ως επί το πλείστον στην έλλειψη σταθερού αρχείου, στον διασκορπισμό των εγγράφων σε διάφορα μέρη και την εσκεμμένη καταστροφή τους εξαιτίας του φόβου αποκάλυψης της δράσης της. Ο κίνδυνος αυτός, υπαρκτός εξάλλου σε κάθε συνωμοτική οργάνωση, οδήγησε στη καταστροφή της αλληλογραφίας των μελών της. Όπως τονίζει ο Ιωάννης Φιλήμων: «*οἱ Ἀρχηγοί του ἑνταυτῷ ἐφρόντισαν πάντοτε τὴν μυστικὴν διατήρησιν τῶν ἐγγράφων. Ἐντεῦθεν δὲν ἐγνωρίσθη πούποτε σταθερά τις Ἀρχείου παρακαταθήκη. Ἔμενον ὁμοίως κατὰ φυσικήν τινα συνέπειαν εἰς ἄτομα καὶ εἰς πόλεις ἐσπαρμένα διάφορα ἀναγκαῖα ἔγγραφα. κα τούτων πάλιν δὲν ἔφθειρον ὀλίγον μερος οἱ θάνατοι, οἱ φόβοι και αἱ μετέπειτα ἀνωμαλίαι τοῦ Πολέμου*».[449]

Εκτός όμως από την έλλειψη αρχειακού υλικού, το ενδιαφέρον για τη Φιλική Εταιρεία, τουλάχιστον κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, επηρεάστηκε και από την αρνητική πρόσληψη της επαναστατικής οργάνωσης που φαίνεται να παγιώνεται από το καλοκαίρι του 1821 και ύστερα.[450] Σε αυτήν συνέβαλε τόσο η αποτυχία του κινήματος στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες και η φυλάκιση του αρχηγού της Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Αυστρία, όσο και η αντιπαράθεση που δημιουργήθηκε σχετικά με την ηγεσία του Αγώνα στην Πελοπόννησο ανάμεσα στον απεσταλμένο του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής, Δημήτριο Υψηλάντη και τους ντόπιους πρόκριτους.[451]

---

[448]Η πρώτη γραπτή μαρτυρία στην οποία απαντάται αίτημα καταγραφής της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας εντοπίζεται σε αναφορά του φιλικού Αντώνιου Τσούνη προς την Εθνοσυνέλευση το 1832. Ντίνος Κονόμος, «Αντώνιος Τσούνης Φιλικός και Ιερολοχίτης», *Ερανιστής*, τχ. 4 (1966), σ. 14.

[449]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. α΄-β΄· Τα αρχεία που διασώθηκαν βρίσκονται διασκορπισμένα στην Ελλάδα και σε άλλες βαλκανικές κυρίως χώρες καθιστώντας δύσκολη τη συλλογική μελέτη τους.

[450]Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Δυο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεώργιου Καντακουζηνού*, μτφρ. Χρίστος Οικονόμου, ΙΝΕ/ΕΙΕ – Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 15 [στο εξής: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Δυο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση, ό.π.*]· Χαρακτηριστικό της αρνητικής πρόσληψης της Φιλικής Εταιρείας είναι και το απόσπασμα επιστολής του Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη προς τον Γεώργιο Πραιδη τον Δεκέμβριο του 1821: «*ἤτις (πρβλ. Ἑταιρείαν) μᾶς ἔκαμε τόσα κακὰ καὶ αὐτὴ μόνη, μὲ τὸν ἑταιρισμόν της, δίδει ὅπλα εἰς τοὺς ἐχθρούς μας νὰ γράφουν καθ' ἡμῶν τὰ αἴσχιστα καὶ νὰ ἐμποδίζουν τὴν Ρουσίαν ἀπὸ κάθε ἀνοικτὸν κίνημα*». Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Ε΄, τχ. Ι, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1963, σ. 85.

[451]Για το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες βλ. Γιάννης Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης, Οι Ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας*, *ό.π.* , σ. 38-78, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για την κάθοδο του Δημήτριου Υψηλάντη στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά: Κωνσταντίνος Αθ. Διαμαντής, *Δημήτριος Υψηλάντης (1793- 1832). Μέρος Πρώτος: Πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής*, Αθήνα 1966· Για τη σύγκρουση του Δ. Υψηλάντη με τη Γερουσία των Καλτεζών βλ. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Παπαζήση, Αθήνα[2] 2005, σ. 126-127· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 148-153.

Αρνητικοί απέναντι στη Φιλική Εταιρεία υπήρξαν διακεκριμένοι Έλληνες της εποχής όπως ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Οι αποδοκιμασίες των παραπάνω οφείλονταν στην πεποίθηση τους πως, για να απελευθερωθούν οι Έλληνες, θα έπρεπε να προηγηθεί η πνευματική ανάπτυξη τους και έπειτα να ακολουθήσει η πολιτική ανεξαρτησία.[452] Ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, αν και διετέλεσαν μέλη της επαναστατικής οργάνωσης, φαίνεται πως υπήρξαν ιδιαιτέρως αρνητικοί στις κρίσεις τους για αυτήν και τον αρχηγό της, κυρίως μετά την αποτυχία του κινήματος στις Ηγεμονίες. Η άποψη αυτή υιοθετήθηκε και από τα πρόσωπα που ανήκαν στο στενό περιβάλλον τους. Χαρακτηριστικό της αρνητικής εικόνας που δημιουργήθηκε για τη Φιλική Εταιρεία και τον αρχηγό της είναι το απόσπασμα της επιστολής του Ιγνάτιου Ουγγροβλαχίας προς τον Δημήτριο Υψηλάντη το 1822: «*Καὶ ὡς Ἕλλην δεν ἠμπορῶ ἀγαπῶ τὸν αὐταδελφόν σου ἔπειτα (πρβλ. Αλέξανδρο Υψηλάντη) ἀπὸ τὸ ἐπιβλαβέστατον φέρσιμον του, καίτοι φίλον ἄλλοτε καὶ ὡς μητροπολίτης τῆς Ρωσίας, δὲν ἔπρεπε να γνωρίσω…Ποτὲ οἱ Γραικοὶ δὲν ἤθελον κινηθῇ, ἂν δὲν ἐφαίνετο κατὰ κακὴν τύχην ἕνας Ὑψηλαντης.Ἰδοὺ διατὶ μισῶ τον Ὑψηλάντην, καὶ νομίζω αὐτὸν μόνον αἴτιον τοῦ κακοῦ, διότι αυτὸς μόνον ἀνοήτως, ἀλλά καὶ μὲ κακίαν, ὡς φαίνεται εἰς τὰς προκηρύξεις του. Καὶ, ἂν οἱ φίλοι του πειράζωνται καὶ θέλουν νὰ τὸν δικαιολογήσουν, ἐγὼ θέλω τὸν βλέπη τοιοῦτον, ὁποῖος εἶναι, καὶ θέλω φυλάξῃ αἰωνίαν ἀπέχθειαν, διότι ἔβλαψεν ἓν ἔθνος ὁλόκληρον, καὶ ὄχι ἐμὲ, διὰ νὰ ἦμαι εἰς χρέος νὰ τὸν συγχωρήσω. Ὁ Ὑψηλάντης τελειώνει τὴν φιλονεικίαν του καὶ τρέχει ζητῶν ἑτοίμως καταφύγιον καὶ φυλακήν...*».[453]

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στη Φιλική Εταιρεία από τα επίσημα κείμενα της επανάστασης. Η εσκεμμένη αποσιώπηση της μυστικής οργάνωσης αποσκοπούσε στην προσπάθεια νομιμοποίησης του Αγώνα στα μάτια των Ευρωπαίων.[454] Όπως υπογραμμιζόταν στη Διακήρυξη της ελληνικής Ανεξαρτησίας: «*Ὁ κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμος ἡμῶν, μακρὰν τοῦ νὰ στηρίζηται εἰς ἀρχάς τινας δημαγωγικὰς καὶ στασιώδεις ἢ ἰδιωφελεῖς μέρους τινὸς τοῦ σύμπαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους σκοπούς, εἶναι πόλεμος ἐθνικός,*

---

[452]Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964, σ. 9-12.

[453]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Δ΄, σ. 345.

[454]Χαρακτηριστική είναι η επιστολή που στέλνει ο μητροπολίτης Ιγνάτιος στις 28/6/1822 ζητώντας από την Προσωρινή Διοίκηση να αποκηρύξει τη Φιλική Εταιρεία. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828),* τ. Ι΄, Βιογραφία, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1959, σ. 175· Βλ. ακόμα το απόσπασμα επιστολής του Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη προς τον Γεώργιο Πραΐδη, τον Νοέμβριο του 1821, στο οποίο του παρουσιάζει τις επικρατούσες στην Ευρώπη αντιλήψεις για την Ελληνική Επανάσταση και παράλληλα του επισημαίνει την αναγκαιότητα δημιουργίας κεντρικής διοίκησης: «*Σοὶ προέγραψα, νομίζω, ὅτι ἡ μὴ διοικοῦσα Εὐρώπη θεωρεῖ τὰ κινήματά μας ὡς ὀργανίσματα τῶν φιλελευθέρων τῆς Εὐρώπης, οἱ δὲ φιλελεύθεροι καὶ μάλιστα οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ ὡς κινήματα τῆς Ρουσίας, ὥστε ἔκαμεν ἐναντίον μας ὅλην σχεδὸν τὴν ἐνεργοῦσαν Εὐρώπην. Τώρα ἐμετρίασαν τῶν φιλελευθέρων αἱ κατηγορίαι, ἀλλ' εἶναι διοίκησις, ἥτις περιοδικῶς ἐπαναλαμβάνει τὴν συκοφαντίαν τοῦ ὅτι ἐκινήθημεν ἀπὸ τοὺς καρβονάρηδες καὶ ἐπὶ τούτου βαίνουσα θέλει νὰ ἐμποδίσῃ κάθε προστασίαν εὐρωπαϊκήν. Οἱ φρόνιμοι λοιπὸν ἀλλογενεῖς καὶ φιλάνθρωποι μᾶς συμβουλεύουν νὰ ἀποδείξωμεν διὰ πραγμάτων, ὅτι τὰ κινήματά μας εἶναι ἐθνικά, καὶ τοῦτο μάλιστα θὰ φανῇ ἀναμφίβολον, ὅταν σχηματισθῇ ὑπερτάτη διοίκησις, εἰς τῆς ὁποίας τὴν ἔλλειψιν ἐπιμένουν οἱ ἐχθρο'ι μας, διὰ νὰ ἀποδείξουν τὰ κινήματά μας ὡς ἔργα τῶν ἑταιριστῶν καὶ ὅτι τὸ ὅλον τοῦ Γένους δὲν λαμβάνει οὐδὲν μέρος*». Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ό.π.*, σ. 79· Επιπροσθέτως, ο Γερβίνος σημειώνει πως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος απέτρεπε οποιαδήποτε αναφορά στη Φιλική Εταιρεία, για να μην θεωρηθεί η Ελληνική Επανάσταση καρμποναρικό κίνημα. Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 308.

πόλεμος ἱερός, πόλεμος, τοῦ ὁποίου ἡ μόνη αἰτία εἶναι ἡ ἀνάκτησις τῶν δικαίων τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας».[455] Η Φιλική Εταιρεία δεν μπορούσε, επομένως, να αναφερθεί στα κείμενα της εποχής, καθώς θα ενοχοποιούσε την επανάσταση των Ελλήνων.[456] Παρόλα αυτά βέβαια ένα σημαντικό ποσοστό των μελών των Εθνοσυνελεύσεων, όπως επίσης και η πλειοψηφία των μελών του Εκτελεστικού, φαίνεται πως είχαν μυηθεί στη Φιλική Εταιρεία.[457]

Πώς όμως από την απουσία αναφορών για τη Φιλική Εταιρεία κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και την απαξίωσή της φθάσαμε σήμερα να θεωρούμε την εν λόγω συνωμοτική οργάνωση ως αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας του Αγώνα του 1821 και να υπογραμμίζουμε τη συμβολή της; Το παραπάνω ερώτημα επιχειρούμε να απαντήσουμε στο κεφάλαιο αυτό. Συγκεκριμένα μελετάται η πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα της εποχής, δηλαδή μέσα από τις ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης, τα απομνημονεύματα των αγωνιστών -πολλοί από τους οποίους υπήρξαν μέλη της- καθως και μέσα από τα σχετικά άρθρα των περιοδικών και των εφημερίδων της περιόδου. Παρακάτω θα παρουσιαστούν οι διαφορετικές κρίσεις που εκφράστηκαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αναφορικά με τη Φιλική Εταιρεία, τους ιδρυτές της και τον αρχηγό της. Μέσα από τη μέλετη των συγκλίσεων και των αποκλίσεων της ιστοριογραφίας της περιόδου θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τις ερμηνείες που επικράτησαν και σχημάτισαν εν τέλει το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα.

Το παρόν κεφάλαιο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η γενική πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας. Ειδικότερα, παρουσιάζονται τα θετικά και αρνητικά επιχειρήματα που διατυπώθηκαν σχετικά με τον χαρακτήρα της ίδιας της οργάνωσης, τον σκοπό της ίδρυσής της και τη δράση των μελών της. Επιχειρείται με τον τρόπο αυτό να αναδειχθεί η σταδιακή διαδικασία μέσω της οποίας

---

[455]*ΑΕΠ*, τ. Γ΄, Αθήνα 1971, σ. 40-42. Για σχολιασμό του συγκεκριμένου κειμένου και των καινοτόμων ιδεών που εντοπίζονται σε αυτό βλ. Νίκος Ροτζώκος, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 223-240.

[456]Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης, «Ένα σύγχρονο κράτος. Η πολιτική οργάνωση του Αγώνα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3ος , Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 126-127. Φαίνεται πως το ζήτημα της αναφοράς ή μη της Φιλικής Εταιρείας συνεχίζει να απασχολεί και μετά τα πρώτα έτη του Αγώνα. Σε επιστολή του Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο το 1824 σημειώνεται: «*Οἱ θέλοντες νὰ κυβερνήσουν κοινὰ πράγματα καὶ νὰ διοικήσουν ἔθνος δὲν ἐκατάλαβαν ἀκόμη ὅτι τοῦτο τὸ ὄνομα καὶ ἡ διασάλπισις τῆς ἑταιρείας μᾶς ἔκαμαν περισσότερον κακὸν παρὰ αἱ παρανομίαι καὶ αἱ σφαγαὶ τῆς Βλαχίας καὶ Τριπολιτσᾶς; Εἶναι τόσον ἀνίδεοι, ὥστε νὰ μὴν καταλαμβάνουν ὅτι εἴμεθα ἀναγκασμένοι νὰ χαϊδεύωμεν καὶ νὰ οἰκονομῶμεν τὴν ἐπικρατοῦσαν πολιτικὴν τῆς Εὐρώπης;*». Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Ε΄, τχ. IV, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 80. Την απουσία των σχετικών αναφορών επισημαίνει και ο Βασίλης Κρεμμυδάς. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821.Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, Αθήνα 2016, σ. 109-110. Στο σημείο αυτό αξίζει μια σύντομη επισήμανση. Στην ιστοριογραφία της Ελληνικής Επανάστασης επισημαίνεται συχνά η αποσιώπηση της Φιλικής Εταιρείας από τα επίσημα κείμενα του Αγώνα ως αναγκαίο μέτρο για την διαφοροποίηση της Ελληνικής Επανάστασης από τα σύγχρονα της επαναστατικά κινήματα στην Ευρώπη. Παραλείπεται, όμως, να αναφερθεί πώς οι καινοτόμες φιλελεύθερες ιδέες που διατρέχουν τα ίδια ακριβώς επαναστατικά κείμενα προκαλούν, επίσης, ρήξη με την καθεστηκυία τάξη της Ευρώπης της Παλινόρθωσης.

[457]Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από την Ψηφιακή Βάση προσωπογραφικών δεδομένων: *Φιλικοί - Εθνοσυνελεύσεις* του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες»,Τμήμα Ιστορίας - Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Βλ. ακόμα Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαικό γεγονός*, *ό.π.*, σ. 30-47.

διαμορφώθηκε μια θετική αφήγηση για τη Φιλική Εταιρεία και εντάχθηκε στο κυρίαρχο αφήγημα για την Ελληνική Επανάσταση.

Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας, όπως αυτό παρουσιάστηκε και απασχόλησε ιδιαίτερα τη Δημόσια Σφαίρα τον 19ο αιώνα. Η κυκλοφορία το 1834 του *Δοκιμίου Ιστορικού περί της Φιλικής Εταιρείας* του Ιωάννη Φιλήμονος προκάλεσε την αντιπαράθεση δυο εκ των πρωτεργατών της επαναστατικής οργάνωσης, του Εμμανουήλ Ξάνθου και του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, αναφορικά με τον ρόλο τους στις διεργασίες συγκρότησης της Φιλικής Εταιρείας. Η σύγκρουση των δυο ανδρών περιέπλεξε το ζήτημα του ιδρυτικού πυρήνα της οργάνωσης, καθώς παρουσιάστηκαν δυο αντικρουόμενες αφηγήσεις. Παράλληλα με αυτές εμφανίστηκαν το ίδιο διάστημα και άλλες διαφορετικές ερμηνείες για τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας. Η αναπαραγωγή των ερμηνειών αυτών από τους συγγραφείς, που ασχολήθηκαν μετέπειτα με την ιστορία της, αποκαλύπτει τη σταδιακή επικράτηση μιας αφήγησης και την ένταξη της στο επίσημο εθνικό αφήγημα.

Τέλος, στο τρίτο μέρος εξετάζεται η πρόσληψη του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής, του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η αποτυχία αλλά και το στρατηγικά ακατανόητο του κινήματός του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες στις αρχές του 1821 συνέβαλε στην επικράτηση μιας αρνητικής εικόνας για αυτόν. Η κριτική που ασκήθηκε στο πρόσωπό του υπήρξε έντονη και συνεχίστηκε μετά τον θάνατό του και την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Έτσι, μέσα από την εξέταση των θετικών και των αρνητικών κρίσεων που διατυπώθηκαν για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, επιχειρείται η παρουσίαση της διαδικασίας συγκρότησης της εξωραϊσμένης εικόνας του ως εθνικού ήρωα.

Γ.1. Η μεταστροφή της εικόνας της Φιλικής Εταιρείας

Η αρνητική πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας που δημιουργήθηκε από τους πρώτους μήνες της επανάστασης φαίνεται πως συνέχισε να κυριαρχεί στο νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος.[458] Το ίδιο διάστημα διατυπώνεται όμως και το αίτημα για συγγραφή της ιστορίας της. Την ιδέα εκφράζει αρχικά ένας δραστήριος φιλικός ο Αντώνιος Τσούνης.[459] Σε αναφορά του προς την Ε΄ Εθνοσυνέλευση του Αργούς το 1831 σημειώνει: «*Φρονῶ πρὸς τούτοις ὡς ἀναγκαῖον καὶ δίκαιον νὰ συνταχθῇ ἀπὸ τοὺς πλέον εἰδημονεστέρους καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἀρχὴν λαμβάνουσα ἀπὸ τὸν ἀείμνηστον ὑπὲρ Ἐλευθερίας Πρωτομάρτυρα Ρήγαν τὸν Βελεστινλῆν…*».[460]

Η επιθυμία του Τσούνη για τη συγγραφή της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας θα εκπληρωθεί λίγα χρόνια αργότερα, το 1834, οπότε και ο Ιωάννης Φιλήμων θα εκδώσει το *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*.[461] Το έργο αυτό αποτελεί σταθμό για τη μελέτη της συνωμοτικής οργάνωσης που σχεδίασε και ξεκίνησε την Ελληνική Επανάσταση. Ο συγγραφέας, έχοντας γνώση της δυσκολίας του εγχειρήματος, παραδέχεται στην εισαγωγή: «*Ὁποίαν καὶ ἂν κατεβάλλομεν προσπάθειαν εἰς τὴν εὐστοχωτέραν συγγραφὴν αὐτοῦ τοῦ Ἱστορικοῦ Κλάδου τῆς Ἐπαναστάσεως· ὁποῖαι καὶ ἂν ἀποβῶσιν αἱ ἐλπίδες μας ὡς πρὸς τὴν βασιμότητα, ὅσων ἐλάβομεν ἀρχῶν· ὁμολογοῦμεν πάντοτε, ὅτι εἰς μόνα τὰ Λείψανα τῶν ἰδίων Διοργανιστῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας ἀπόκειται ἡ ἐξαίρετος τιμὴ τοιούτου ἔργου*».[462] Το Δοκίμιο του 1834 αποτέλεσε το πρώτο έργο που ασχολούταν αποκλειστικά με την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας, με λεπτομερείς αναφορές για την εσωτερική της οργάνωση, τις ιεραρχίες, τις τελετές και τα σύμβολα, τις οποίες ο συγγραφέας εμπλούτισε με τη δημοσίευση πολλών έγγραφων της Εταιρείας.

Η σύγκρουση που πυροδότησε η έκδοση του εν λόγω βιβλίου ανάμεσα σε δυο από τους πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας, τον Εμμανουήλ Ξάνθο και τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, έφερε στη δημοσιότητα νέες σημαντικές πληροφορίες, καθώς ώθησε τους δυο άνδρες στη συγγραφή αναφορών και άρθρων και υπήρξε η αιτία για την έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Ξάνθου.[463]

Αν και χρειάστηκε να περάσει πάνω από μισός αιώνας από την κυκλοφορία του Δοκιμίου του Φιλήμονος, με εξαίρεση τα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου, για να

---

[458]Ενδεικτικό της παγίωσης της αρνητικής πρόσληψης της Φιλικής Εταιρείας τα μετεπαναστατικά χρόνια είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία του ελληνικού έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου: «*Πολλοὶ μεταγενέστεροι ἱστορικοί, γράφοντες εἰς χρόνους καθ' οὓς κάλλιστα ἐγνώσθη πῶς προέκυψεν εἰς μέσον καὶ ἐκ τίνων ἀπηρτίσθη ἡ ἑταιρεία, καὶ ἀναλογιζόμενοι τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου ὅπερ ἀνέλαβεν, ὠμίλησαν μετὰ οἴκτου τινὸς καὶ περιφρονήσεως περὶ αὐτῆς*». Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 697.

[459]Ντίνος Κονόμος, «Αντώνιος Τσούνης Φιλικός και Ιερολοχίτης», *ό.π.,* σ. 6-24· Σύμφωνα με τον κατάλογο των μελών της Φιλικής Εταιρείας που δημοσίευσε ο Ιωάννης Φιλήμων, ο Αντώνιος Τσούνης μυήθηκε το 1818 στην Οδησσό και με τη σειρά του, από τα τέλη του ίδιου έτους έως το 1820, μύησε στην επαναστατική οργάνωση διάφορους εμπόρους στο Ισμαήλιο. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Α΄, σ. 412 - 414.

[460]Ντίνος Κονόμος, «Αντώνιος Τσούνης Φιλικός και Ιερολοχίτης»*, ό.π.*, σ. 14.

[461]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834, ό.π.*.

[462]*Στο ίδιο*, σ. ς΄.

[463]Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, Πελεκάνος, Αθήνα 2011 [στο εξής Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα, ό.π.*].

εκδοθεί ένα άλλο ιστοριογραφικό έργο αποκλειστικά για τη Φιλική Εταιρεία, φαίνεται πως η δράση της απασχολεί τους συγγραφείς των πρώτων ιστοριών για την Ελληνική Επανάσταση. Φυσικά, η μετεπαναστατική πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας δεν είναι αποκομμένη από προγενέστερες προσωπικές έριδες και πολιτικές αντιδικίες, που σκοπό είχαν να εκθειάσουν εκείνους που πραγματοποίησαν την Επανάσταση, υποβαθμίζοντας τη συμβολή όσων οργάνωσαν, σχεδίασαν και προκάλεσαν την επανάσταση.[464] Παρ' όλα αυτά, σταδιακά αναγνωρίζεται η συμβολή της και η δράση της εντάσσεται ως αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης.

Ιδιαίτερα σημαντική για την αποκατάσταση της Φιλικής Εταιρείας φαίνεται πως ήταν η δεκαετία του 1850. Στη χρονική αυτή τομή που συμπίπτει με το πέρασμα από την γενιά του Αγώνα στη πρώτη μετεπαναστατική γενιά πυκνώνουν οι θετικές αναφορές για την επαναστατική οργάνωση.[465] Τα *Απομνημονευμάτα* του φιλικού Νικολάου Σπηλιάδη και η πρώτη επίτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο περιείχαν πληροφορίες για την ίδρυση και τη δράση της Φιλικής Εταιρείας και παρουσίαζαν μια θετική εικόνα για αυτήν.[466] Παράλληλα, το ίδιο διάστημα η αναγνώριση της συμβολής της επαναστατικής οργάνωσης στη συσπείρωση του έθνους και τον σχεδιασμό της επανάστασης από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη που υπήρξε ιδιαίτερα επικριτικός όσον αφορά τον σκοπό, τα σχέδια και τη δράση της, αποκαλύπτουν την καθιέρωση μιας ευρύτερα θετικής εικόνας για τη Φιλική Εταιρεία, παρά τις όποιες επιμέρους αρνητικές κριτικές.[467] Η έκδοση στα τέλη της δεκαετίας του Α΄ τόμου του *Δοκιμίου Ιστορικού περί της ελληνικής επαναστάσεως* του Ιωάννη Φιλήμονος, που ήταν αφιερωμένος στη δράση της Φιλικής Εταιρείας, και στον οποίο δημοσιεύονται σημαντικά έγγραφά της, όπως για παράδειγμα ένας πρώτος κατάλογος μελών της, αποτελεί σημείο αναφοράς τόσο για την επικράτηση της θετικής πρόσληψης της δράσης της, όσο και για την ένταξή της στο επίσημο εθνικό αφήγημα.[468]

---

[464]Νίκος Κοταρίδης, *Περί της επαναστάσεως των λεγομένων ελλήνων. Η μαρτυρία του ιερομόναχου Γεράσιμου (1836),* Opportuna, Αθήνα 2012, σ. 73-75. Τα απομνημονεύματα εξάλλου ως είδος αποσκοπούν στη δικαίωση του γράφοντα και την αντίστοιχη «υποβάθμιση» των αντιτιθέμενων απόψεων. Με βάση αυτό κατανοείται η αρνητική στάση απέναντι στη Φιλική Εταιρεία ή ορισμένους αποστόλους της σε Απομνημονεύματα μελών ηγετικών οικογενειών της Πελοποννήσου, που στόχευαν στην υποβάθμιση του ρόλου και της προσφοράς της επαναστατικής οργάνωσης και την ανάδειξη της επανάστασης ως έργο των τοπικών ηγεσιών που κατόρθωσαν να αντιληφθούν άμεσα το κίνδυνο που προέκυψε από τη δράση της Φιλικής. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Κανέλλου Δεληγιάννη: «*ἂν ἀποφασίσωμεν νὰ κάμωμεν τὴν ἐπανάστασιν, θὰ σκεφθῶμεν σοβαρῶς καὶ θὰ τὴν κάμωμεν ἡμεῖς, χωρὶς τὰς ἐδικάς σας ἀνυπάρκτους ὑποσχέσεις*». Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, εκδ. οίκος Γ. Τσουκαλά και υιού, Αθήνα 1957, σ. 112

[465] Για τη δεκαετία του 1850 ως τομή για την ελληνική κοινωνία βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Η δεκαετία του 1850: μια τομή στην καρδιά του αιώνα», στο Παντελής Βουτούρης- Γεώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός τον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 13-19.

[466]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 3-6· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 129.

[467]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄,σ. 6-36.

[468]Ο Ιώαννης Φιλήμων στο *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως* που εξέδωσε σε 4 τόμους το διάστημα 1859-1862 διόρθωσε και πρόσθεσε αρκετά στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία. Ιδιαιτέρως, φρόντισε να αποκαταστήσει τη θέση του Εμμανουήλ Ξάνθου, που στο Δοκίμιο του 1834 κατηγορούσε για οικονομικές ατασθαλίες και αμφισβητούσε τον ρόλο του στην ιδρυτική ομάδα της Εταιρείας. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Α΄· Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής χαρακτηρίζει τα αρχεία που δημοσίευσε ο Φιλήμων ως «*τὰ μόνα ἄπταιστα ἀληθείας ταμεῖα*» . Ρ. (Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής), «Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επαναστάσεως υπό Ιωάννου Φιλήμονος τ. Α΄και Β΄Αθήναι 1859», *Πανδώρα*, τχ. 242 (1860), σ. 42.

Από τα έργα που θα ακολουθήσουν στη συνέχεια αξίζει να αναφερθεί αυτό του Αναστάσιου Γούδα. Ο πέμπτος τόμος των *Βίων Παραλλήλων,* που εκδόθηκε το 1872, ήταν αφιερωμένος στον *Εταιρισμό* και περιέχει δεκατρείς βιογραφίες προσώπων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη Φιλική Εταιρεία.[469] Χαρακτηριστική είναι η σημασία που δίνει ο συγγραφέας στη συμβολή της επαναστατικής οργάνωσης τόσο για την επιτυχία του Αγώνα, όσο και για το μέλλον της Ανατολής: «*Ἐὰν ὅμως ἀναλογισθῶμεν τί ἦτο ἡ Ἀνατολὴ πρὸ τῆς ἱδρύσεως ταύτης [πρβλ. Φιλικής Εταιρείας] τί ἐγένετο ἔπειτα μετὰ τὴν διάδοσιν αὐτῆς καὶ οἵαν τελικὴν μεταβολὴν ἐπηγγέλλετο νὰ ἐπιφέρῃ ὁ κατ' ἀρχὰς γελοῖος θεωρηθεὶς συνεταιρισμὸς ὀλίγων νέων, δὲν θὰ θεωρηθῶμεν ἴσως ὑπερβολικοί, ἂν ὀνομάσωμεν τὸν Σκουφᾶν καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ συνεταιρισθέντας κατ' ἀρχὰς, πρώτους μεταῤῥυθμιστὰς καὶ μεγάλους εὐεργέτας τῆς Ἀνατολῆς/ διότι πανταχοῦ τῆς ὅσον ὡραίας τόσον καὶ πλουσίας καὶ ἀπεράντου ταύτης χώρας, πρὸ μὲν τοῦ συναιτερισμοῦ τούτων ἐδέσποζε τὸ αὐθαίρετον καὶ ἐπολλαπλασιάζετο ἡ ἐρήμωσις/ μετὰ δὲ ταῦτα ἐπῆλθον μὲν πολλαχοῦ διαταράξεις καὶ καταστροφαί/ ἀλλ' ἐνιαχοῦ ἐποκατέστη ὁριστικὴ πρόοδος, εὐημερία καὶ ἀληθὴς ἀναγέννησις/ καὶ αὐτὴ ἡ Τουρκία ἤδη ὑπερεπιθυμεῖ τὴν ἀνάπλασιν τοῦ Κράτους της. Ναὶ μὲν πάσας τὰς σωτηρίους ταύτας μεταβολὰς δὲν ἐπήνεγκεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν μόνη ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία... ἀλλ' ἂν μὴ προϋπῆρχεν αὕτη, ἢ δὲν θὰ ἐγίνετο ἢ θὰ κατεπνίγετο ἐν τῇ ἐκρήξει του ὁ Ἑλληνικὸς ἀγών*».[470]

Εξάλλου, η παρουσία από πολύ νωρίς της Φιλικής Εταιρείας στην ύλη των σχολικών εγχειρίδιων ιστορίας επιβεβαιώνει την ένταξη της στο εθνικό ιστορικό αφήγημα. Ενδεικτικά, αναφέρεται η *Σύνοψις της ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως* του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου στην οποία και αφιερώνονται δυο μαθήματα - κατά τον οικείο χωρισμό των κεφαλαίων - στην επαναστατική οργάνωση.[471] Αντίστοιχα και σε μεταγενέστερα σχολικά βιβλία ιστορίας οι πληροφορίες που παρατίθενται συγκροτούν μια θετική αφήγηση και επικεντρώνονται κυρίως στον σκοπό της να συσπειρώσει το έθνος και να το προετοιμάσει για την επανάσταση, καθώς και στην ευρεία διάδοση της με τη συμμετοχή διακεκριμένων Ελλήνων της εποχής, όπως των Υψηλάντηδων.[472]

---

[469]Πρόκειται για τις βιογραφίες των: Νικόλαου Σκουφά, Αθανάσιου Τσακάλωφ, Εμμανουήλ Ξάνθου, Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, Παναγιώτη Σέκερη, Γεώργιου Λεβέντη, Γρηγόριου Δίκαιου, Ιωάννη Βλασσόπουλου, Ιωάννη Παπαρρηγόπουλου, Αναγνώστη Παπαγεωργίου, Χριστόφορου Περραιβού, Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου και Γεωργάκη Ολύμπιου. Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Ε΄· Πληροφορίες για τη Φιλική Εταιρεία παρέχονται και σε άλλους τόμους των *Βίων Παραλλήλων*. Ενδεικτικό παράδειγμα οι βιογραφίες του Αλέξανδρου και του Δημήτριου Υψηλάντη στον σχετικό με τους Πολιτικούς άνδρες τόμο. Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 1-49.

[470]Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 17-18.

[471]Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου, *ό.π.*, σ. 18-23.

[472]Βλ. ενδεικτικά: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε 1853*, σ. 129· *Ελληνική ιστορία μεταφρασθέισα εκ της 11ης εκδοσης της ιστορίας του καθ. Γουλιέλμου Πύτσιου και διασκευασθείσα προς χρήσιν των εν Ελλαδι Γυμνασίων* υπό Γ.Α. Βακαλόπουλου, Αθήνα 1866, σ. 175· Δ. Πανταζή, *Σύνοψις ιστορίας της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτάτων (1820)*, 5η έκδοση, Αθήνα 1869, σ. 166-167· Γ. Τριανταφυλλίδου, *Επιτομή της ελληνικής ιστορίας αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της επαναστάσεως του 1821*, για χρήση των εν δημοτικής σχολειών παίδων, Ναύπλιο 1876, σ. 42· Δ. Κυριακοπούλου, *Επίτομος ελληνική ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν*, προς διδασκαλίαν εν τας δημοτικοίς σχολείοις, Αθήνα 1879, σ. 60· Α.Α.Σ., *Επίτομος Ελληνική Ιστορία. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Προς χρήσιν των εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις Διδασκομένων παίδων*, Αθήνα 1880, σ. 63· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος, προς χρήσιν των μαθητών της Γ' τάξης των ελληνικών σχολείων*, Αθήνα 1885, σ. 171-172· Θεόδωρος Αποστολόπουλος, *Η παλιγγενεσία της Ελλάδος ή το 1821 μετα εικόνων κατά τη νέα μέθοδον για του μαθητές των δημοτικών σχολείων*, Β΄ έκδοση, Αθήνα 1885, σ. 8· Αλκιβιάδης Ιωάννιδης, *Ελληνική ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών μετ' εικόνων προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων*, Αθήνα 1892, σ. 110-111· Γεωργίου Τσαγρή, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος.* Δια την Δ΄ τάξιν των κοινών δημοτικών σχολείων και

Επιπλέον, το ευρύτερο ενδιαφέρον για τη Φιλική Εταιρεία αποκαλύπτεται και από τη σημασία που δόθηκε σε σχετικά έγγραφα, που παρουσιάστηκαν στην *έκθεση κειμηλίων του ιερού Αγώνα* που διοργάνωσαν από κοινού η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος και ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός το 1884. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον Τύπο της εποχής για τα σχετικά με τη Φιλική χειρόγραφα, όπως τα κρυπτογραφικά ή το μητρώο των κυριότατων μελών της.[473]

Προς τα τέλη του αιώνα η εικόνα της Φιλικής Εταιρείας έχει πλέον αποκατασταθεί. Η γοητεία που άσκησε η συνωμοτική της δράση στους Έλληνες αποκαλύπτεται και από το γεγονός της ονομασίας νέων μυστικών Εταιρειών με το ίδιο όνομα αλλά και μέσω της παρουσίασης μεταγενέστερων οργανώσεων ως συνεχιστών και κληρονόμων της Φιλικής Εταιρείας.[474] Επιπροσθέτως, η έκδοση του

παρθεναγωγείων, Αθήνα 1896, σ. 19-20· Νικόλαος Βραχνός, *Ιστορία της Νέας Ευρώπης και του ελληνικού έθνους από του 1453 μέχρι του 1914. Προς χρήσιν των μαθητών της Δ΄ τάξεως των Γυμνασίων και προς ιδιαιτέραν μελέτην*, Αθήνα[8] 1915, σ. 127-128· Πέρα από τα ιστοριογραφικά έργα και τα σχολικά εγχειρίδια και οι εν ζωή εναπομείναντες αγωνιστές φαίνεται να επικαλούνται τη συμμετοχή (αληθινή ή μη) των ίδιων ή μελών της οικογένειας τους στη Φιλική Εταιρεία με σκοπό την αποκατάστασή τους. Στις αιτήσεις περί απολαβής Αριστείων εντοπίζονται σχετικές αναφορές στη Φιλική Εταιρεία. Ενδεικτικά αναφέρεται η αίτηση του Νικολάου Στρούμπου του Ιωάννη. Αυτός τονίζει πως ο πατέρα του υπήρξε μέλος της Φιλικής Εταιρείας από το 1819. Φυσικά τέτοιου είδους αναφορές σκοπό είχαν να τονίσουν την συμβολή του υπό κρίση ατόμου στην Ελληνική Επανάσταση. *ΓΑΚ, Συλλογή Αριστεία*, Φάκελος 181, εγγραφές 71-74· Για την αναγνώριση της προσφοράς των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης και την απονομή Αριστείων βλ. Σωτηρούλα Κ. Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά και η αποκατάστασή τους κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)», στο Βασίλης Γούναρης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος -20ος αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, Αθήνα 2015, σ. 27-107.

[473]Ενδεικτικά *Εστία*, τχ. 430 (25ής Μαρτίου 1884)· Επιπροσθέτως, αναφορικά με τις εικαστικές δημιουργίες δεν πρέπει να παραλειφθεί πως ήδη από το 1849 ο ζωγράφος Διονύσιος Τσόκος είχε προβεί στη σύνθεση του πίνακα με τίτλο «Ο όρκος των Φιλικών». Χρύσανθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική 1832-1922*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981, σ. 27.

[474]Ενδεικτικά με την ονομασία «Νέα Φιλική Εταιρεία» εντοπίζεται οργάνωση που ιδρύθηκε το 1867 στην περιοχή της Μακεδονίας. Ανέπτυξε σημαντική δράση κατά την επανάσταση του 1878. Νικ. Λούστας, *Η ιστορία του Νυμφαίου Νεβέσκας -Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη[2] 1994· Στα πρότυπα της Φιλικής Εταιρείας συστάθηκε επίσης το 1902 ως «αμυντικό σωματείο» η «Φιλόπτωχος αδελφότητα της Γευγελής», η οποία σύμφωνα με τον Ιωάννη Ξάνθο ονομαζόταν και «Φιλική Εταιρεία». Ιωάννης Ξάνθος, *Ιστορία τής Γευγελής και εθνική δράσις των κατοίκων αυτής καί των πέριξ χωρίων*, Θεσσαλονίκη 1954. Βλ. ακόμη Επιτροπάκης Γεώργιος - Ζαφείρης Ηρακλής, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην Γεγονότα*, ΓΕΣ, Αθήνα 1979· Χαρακτηριστική είναι και η πεποίθηση Νεοκλή Καζάζη, προέδρου της εταιρείας *Ελληνισμός,* πως αυτή αποτελεί συνέχεια της Φιλικής Εταιρείας. Γεώργιος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936*), Τροχαλία, Αθήνα 1996, σ. 27· Επιπροσθέτως, δυο αντικαθεστωτικές οργανώσεις με την επωνυμία «Φιλική Εταιρεία» είχαν ιδρυθεί και την περίοδο της Δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά. Βλ. σχετικά: Ιωάννα Παπαθανασίου, «Αντικαθεστωτικές κινήσεις στη μεταξική δικτατορία: η περίπτωση της Φιλικής Εταιρείας», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 3 (Μάιος 2001), σ. 17-36· Σπύρος Λιναρδάτος, *4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988· Αντίστοιχα το 1933 ιδρύθηκε στο Αργυρόκαστρο οργάνωση με την ονομασία «Νέα Φιλική Εταιρεία», με στόχο την αντίδραση στην απόφαση της αλβανικής κυβέρνησης για το κλείσιμο των ελληνικών σχολείων. Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Η Εθνική ελληνική μειονότης εις την Αλβανίαν και το σχολικόν αυτής ζήτημα: Ιστορικόν Αρχείον 1921-1979*, Εκδόσεις Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1981, σ. 171-175· Η γοητεία που ασκούσε η Φιλική Εταιρεία αποκαλύπτεται στον τρόπο με τον οποίο περιγράφει τη μύηση του στην *Εθνική Εταιρεία* ο Γεώργιος Δροσίνης. Γιάννης Παπακώστας (επιμ.), *Γεωργίου Δροσίνη Άπαντα. Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, τ. 7ος, Σ.Ω.Β, Αθήνα 2001, σ. 602-603· Αναφορικά με την παρουσίαση της Φιλικής Εταιρείας ως πρότυπο και πρόγονος άλλων οργανώσεων χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τον λόγο του Άρη Βελουχιώτη στη Λάμια στις 22 Οκτωβρίου 1944, που, αφού αναφέρθηκε στον Ρήγα και τη Φιλική Εταιρεία, σημείωνε παρακάτω: «*Έτσι, όλο το βάρος έπεσε πάνω σε μια χούφτα ανθρώπων, απ' αυτούς που τρώγανε καρπαζιές μέσα στα αστυνομικά μπουντρούμια και τις ασφάλειες, μα που φλέγονταν από ηρωισμό και ανδρεία και μέσα τους υπήρχε μια ζεστή ελληνική καρδιά κι έτρεχε στις φλέβες τους πραγματικό ελληνικό αίμα. Αυτοί άναψαν το δαυλό κι έδωσαν το σύνθημα για τον ξεσηκωμό του Έθνους. Αυτοί που δώσανε το κουράγιο στους Έλληνες. Αυτοί που δημιούργησαν τη νέα Φιλική Εταιρία: το ΕΑΜ*».Διονύσης Χαριτόπουλος, *Άρης ο Αρχηγός των ατάκτων*, Τόπος, Αθήνα 2009, σ. 77· Το αίτημα για

περιοδικού «Φιλική Εταιρεία» από τον Φώτη Κόντογλου το 1925 αποκαλύπτει τον αντίκτυπο που είχε η δράση της στην ελληνική κοινωνία. Η επιλογή του συγκεκριμένου τίτλου επεξηγούταν στο εκδοτικό σημείωμα ως εξής: «*Πεδίο για αγώνα υπάρχει σε κάθε εποχή, γιατί πάντα υπάρχει κάποια τυρρανία που κρατά στα χέρια της τη λεφτεριά του ανθρώπου, είτε την πνευματική είτε την υλική. Εμείς θα πολεμήσουμε την πρώτη*».[475]

Παρακάτω, εξετάζοντας τα απομνημονεύματα των αγωνιστών, τις ιστορίες της Ελληνικής επανάστασης και τα σχετικά άρθρα στον περιοδικό τύπο θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πώς η Φιλική Εταιρεία εντάχθηκε στο κυρίαρχο αφήγημα για την Ελληνική Επανάσταση, όπως αυτό διαμορφώθηκε τις πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου εθνικού κράτους. Συγκεκριμένα, θα μελετήσουμε τα θετικά και αρνητικά επιχειρήματα που διατυπώθηκαν σχετικά με τον σκοπό και τη δράση της. Τονίζεται βέβαια πως οι συγγραφείς, που τα υποστήριξαν, στην πλειοψηφία τους δεν χωρίζονται κάθετα σε υποστηρικτές ή κατήγορους της επαναστατικής οργάνωσης. Η ποικιλία των απόψεων που εκφράστηκαν παρουσιάζει την πολύπλοκη και συχνά την κριτική στάση που κράτησαν απέναντι στη Φιλική Εταιρεία.

Τα αρνητικά επιχειρήματα για την Φιλική Εταιρεία

Τα αρνητικά επιχειρήματα για τη Φιλική Εταιρεία θα μπορούσαν να χωριστούν σε δυο κατηγορίες. Αφενός εντοπίζονται συνολικά αρνητικές κρίσεις για την επαναστατική οργάνωση και αφετέρου απαντώνται αρνητικά σχόλια σχετικά με τη δομή της και τη δράση ορισμένων μελών της, που δεν οδηγούν ωστόσο απαραίτητα τον συγγραφέα σε μια γενικά επικριτική παρουσίαση της Εταιρείας. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, μεταξύ των πρώτων συγγραφέων είναι οι Σπυρίδων Τρικούπης και Τζωρτζ Φίνλεϋ και μεταξύ των δεύτερων οι Αμβρόσιος Φραντζής και Νικόλαος Σπηλιάδης.

Η σημαντικότερη κατηγορία έναντι της Φιλικής Εταιρείας αφορούσε την ίδια την ταυτότητά της, δηλαδή ότι ήταν μια συνωμοτική επαναστατική οργάνωση παρόμοια με τους καρμπονάρους, τους καλούς εξαδέλφους, τους Δεκεμβριστές και άλλους που απειλούσαν τη σταθερότητα του Παλαιού Καθεστώτος στη μεταναπολεόντεια Ευρώπη.[476] Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη ήταν «*μια ύποπτος και επικίνδυνη Εταιρεία*».[477] Αντίστοιχα και άλλοι συγγραφείς, όπως ο

μια νέα «Φιλική Εταιρεία» επανέρχεται και σήμερα κατά διαστήματα στη Δημόσια Σφαίρα για διαφορετικούς βέβαια λόγους και στόχους. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του καθηγητή και μέλους της Ακαδημίας Αθηνών Δημήτρη Νανόπουλου το 2015: «*Σκεφτόμουν την Ελληνική Επανάσταση, ήμασταν σε τραγική κατάσταση τότε όπως και τώρα. Τη διαφορά, πιστεύω, δεν την έκαναν τα όπλα αλλά η δουλειά που προηγήθηκε από τη Φιλική Εταιρεία και τον Αδαμάντιο Κοραή. Πιστεύω ότι η Ελλάδα χρειάζεται μια σύγχρονη Φιλική Εταιρεία, με μέλη Ελληνες του εξωτερικού, χωρίς να αποκλείονται λαμπρά μυαλά που ζουν στη χώρα μας, ανθρώπους χωρίς ιδιοτελή συμφέροντα οικονομικά ή πολιτικά, οι οποίοι κινούνται μόνο από αγάπη για την Ελλάδα και έχουν αποδείξει ποιοι είναι στη δουλειά τους*». https://www.tovima.gr/2015/11/28/politics/dimitris-nanopoylos-xreiazomaste-mia-nea-filiki-etaireia/ (έλεχγος 21/01/2020).

[475]Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τ. Δ΄, *ό.π.*, σ. 250.

[476]Για τη συνωμοτική επαναστατική δράση στην Ευρώπη την περίοδο αυτή βλ. Λάμπρος Φλιτούρης, «Για μια Διεθνή των Επαναστατών: η περίπτωση των Καρμπονάρων στην Ιταλία και τη Γαλλία και το δίκτυο των ευρωπαίων επαναστατών στις αρχές του 19ου αιώνα» στο Άννα Μανδυλαρά - Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 67-82.

[477]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 6.

Τζωρτζ Φίνλεϋ και ο Γ. Γερβίνος, διατύπωσαν παρόμοιες κρίσεις συγκρίνοντας τη Φιλική Εταιρεία με τις σύγχρονες τις επαναστατικές οργανώσεις και κατηγορώντας την για επίμεμπτη διαγωγή.[478]

Σημαντικά ως προς την αρνητική πρόσληψη της επαναστατικής οργάνωσης υπήρξαν και τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν σχετικά με τα σχέδια και την υλική συνεισφορά της στον Αγώνα. Σύμφωνα με κάποιους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, τα επαναστατικά σχέδια της Εταιρείας υπήρξαν «χιμαιρικά» και «διαβολικά».[479] Βαρύνουσας σημασίας είναι και το επιχείρημα πως με τη δράση της έθεσε σε κίνδυνο το ελληνικό έθνος. Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση του Αμβρόσιου Φραντζή: «*Ἡ ἐφεύρεσις τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας ὅσον ἀφ' ἑνὸς μέρους ἦτο θεία, ὅσον ἦτον ἐπωφελὴς,... τοσοῦτον ἀφ' ἑτέρου ἐστάθη ἀπερίσκεπτος κατὰ μέγα μέρος, ἐλλειπὴς εἰς πολλὰ, ἀπρομήθευτος καθ' ὁλα, καὶ σχεδὸν ὡς μία ἐπιπόλαιος εἰδοποίησις τοῦ σκοποῦ, χωρίς τινος πούποτε πραγματικὴς ἐνεργείας, τὰ οποῖα ὅλα αὐτὰ ἔγιναν παραίτια τοῦ νὰ ὑποπέσῃ τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος εἰς τοὺς ὁποίους ὑπέπεσε τόσους καὶ τόσους παντοίων ειδῶν κινδύνους, εἰς σφαγὰς, εἰς λεηλασίας, εἰς αἰχμαλωσίας, καὶ ὀλίγον ἔλειψεν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποσβεσθῇ καὶ νὰ ἐξοντωθῇ τέλειον*».[480]

Επιπροσθέτως, στο στόχαστρο της κριτικής τέθηκε και η υλική συμβολή της Φιλικής Εταιρείας στην επανάσταση. Συγγραφείς όπως ο Αμβρόσιος Φραντζής, ο Νικόλαος Σπηλιάδης και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ σχολιάζουν τη μικρή υλική συνεισφορά της Εταιρείας.[481] Αντιστοίχως, ο Κωνσταντίνος Κούμας συνοψίζει τη συμβολή της αποκλειστικά στη διάδοση ελπίδων προς τους Έλληνες χωρίς καμία άλλη πραγματική ενέργεια.[482]

---

[478]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 147· Γ. Γερβίνος, *ό.π.* , τ. Α΄, Αθήνα 1864, σ. 128. Βλ. επίσης: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π*., τ.Α΄, σ.10· Στην επιρροή του Τρικούπη ως προς την αρνητική πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας στο έργο του Φίνλεϋ αναφέρεται και ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος που επιμελήθηκε την εισαγωγή στην πρόσφατη έκδοση της *Ιστορίας* του Βρεττανού φιλέλληνα από τη Βουλή των Ελλήνων. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 13.

[479]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 148-149· Ως «διαβολικά» χαρακτηρίζει τα σχέδια των Φιλικών και ο ιερομόναχος Γεράσιμος βλ. Νίκος Κοταρίδης, *ό.π*., σ. 58-62· Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος χαρακτηρίζει τα σχέδια της Εταιρείας «ηρωικά» μεν, σχολιάζει, όμως, δε πως αυτά υπήρξαν «παράφρονα». Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 699.

[480]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π*., τ. Α΄, σ. κζ΄-κη΄· Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, που υπήρξε διακεκριμένο μέλος της Φιλικής Εταιρείας, εξέφραζε την ανησυχία πως σε περίπτωση αποκάλυψης του μυστικού το έθνος θα βρισκόταν σε κίνδυνο. Παλαιών Πατρών Γερμανού, *ό.π.*, σ. 7· Ο Μιχάλης Οικονόμου παρουσιάζοντας την επιτυχία της επανάστασης ως αποτέλεσμα της θείας βούλησης, παραθέτει μεν τις απόψεις του Παλαιών Πατρών Γερμανού και του Παναγιώτη Σέκερη αναφορικά με το επικίνδυνο εγχείρημα και αναρωτιέται αν ο Γρηγόριος Δίκαιος πεθαίνοντας στο Μανιάκι αντιλήφθηκε τον κίνδυνο στον οποίο εκτέθηκε η πατρίδα. Καταλήγει όμως στο συμπέρασμα πως σύμφωνα με την ευαγγελική ρήση «*τον οίκον οικοδομεί ο Κύριος*». Μιχάλης Οικονόμου, *ό.π*., σ. 80· Βλ. επίσης: Κανέλλος Δεληγιάννης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 112· Γιώργος Κορνούτος (επιμ.*), Άπαντα Βλαχογιάννη*, τ. Γ΄, σ. 188· Βλ. και Νίκος Κοταρίδης, *ό.π.,* σ. 67-69, όπου ο τελευταίος συγγραφέας χρησιμοποιεί το ίδιο απόσπασμα του Φραντζή αναφερόμενος στην ασυνέχεια που προκάλεσε η εμφάνιση και η εξάπλωση της Φιλικής Εταιρείας που έκανε τα μέλη της να αντιλαμβάνονται τις υποθέσεις του έθνους σε κλίμακα πολύ μεγαλύτερη από την τοπική που μέχρι τότε γνώριζαν· Στην κατηγορία πως με τη δράση της η Φιλική Εταιρεία έθεσε σε κίνδυνο το έθνος απαντά ο Ιωάννης Φιλήμων υπογραμμίζοντας ότι αντίστοιχα θα έπρεπε να κατηγορηθεί και ο Θεμιστοκλής, αφού έθεσε το Ναυτικό της Ελλάδας σε αβέβαιη τύχη στη Σαλαμίνα. Ωστόσο θαυμάζεται και τιμάται για την επιτυχία του. Όπως και στον αρχαίο στρατηγό, οφείλονται έπαινοι και στα μέλη της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας σύμφωνα με τον Ιωάννη Φιλήμονα. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 141.

[481]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π*., τ. Α΄, σ.κζ΄. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 130· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 157· Βλ. επίσης, Σάμουελ Χάου, *ό.π*., σ. 55·Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 39.

[482]Κωνσταντίνος Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. 12ος, Αθήνα 1832, σ. 611· Παρόμοια είναι και η άποψη του Γιάννη Βλαχογιάννη που κάνει λόγο για «κούφια λόγια». Γεώργιος Κορνούτος (επιμ.), *Άπαντα*

Πέρα από τις αρνητικές κρίσεις για τα σχέδια και τη συμβολή της Φιλικής Εταιρείας, στα υπό εξέταση κείμενα εντοπίζεται και μια σειρά από αρνητικά επιχειρήματα που αφορούν την οργανωτική δομή, τη λειτουργία της και τη δράση των μελών της. Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη η Εταιρεία δεν είχε καλή σύσταση και ιδιαίτερη συνοχή.[483] Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των μελών, η έλλειψη εμπειρίας και η ανικανότητα τους υπογραμμίζονται ως αρνητικά στοιχεία από τον Τζωρτζ Φίνλεϋ.[484] Ενδεικτικό της ελλιπούς μόρφωσης των μελών της Αρχής ήταν, σύμφωνα με τον Γ. Γερβίνο, η ευπιστία τους αναφορικά με την ύπαρξη της φιλοσοφικής λίθου, για την οποία μάλιστα ρωτούσαν τους κατηχούμενους. [485]

Η διάδοση ψευδών πληροφοριών από τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας συγκροτεί ένα ακόμα αρνητικό επιχείρημα.[486] Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του Γερβίνου πως στη Φιλική Εταιρεία επικρατούσε «*ψεύδους καὶ ἀπάτης πνεύμα*».[487] Επιπλέον, η ιδιοτελής συμπεριφορά και ο τυχοδιωκτισμός ορισμένων μελών, που επισημαίνεται από αρκετούς συγγραφείς, όπως ο Σάμουελ Χάου, ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο Φωτάκος, ο Αναστάσιος Γούδας και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ενίσχυαν την αρνητική πρόσληψη της επαναστατικής οργάνωσης.[488] Ακόμα και ο Ιωάννης Φιλήμων που επέδειξε ιδιαίτερη φροντίδα για την ανάδειξη της ιστορίας της παραδέχεται πως «*δεν ήτο συγκεχωρημένη η αποδοχή ανθρώπων διεφθαρμένων, αν και δεν απέφυγεν η Εταιρία το δυστύχημα τούτο*».[489]

Βλαχογιάννη, τ. Γ΄, σ. 188· Αντίστοιχα και ο Κανέλλος Δεληγιάννης αναφέρεται σε «*ανυπάρκτους υποσχέσεις»* των Φιλικών. Κανέλλος Δεληγιάννης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 112.

[483]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 8.

[484]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 148-149.

[485]Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 129· Βλ. επίσης Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 9· Αξίζει να αναφερθεί πως αναφορικά με την πίστη των μελών της Αρχής στην ύπαρξη της φιλοσοφικής λίθου, ο Αναστάσιος Γούδας σχολιάζει πως ο Νικόλαος Σκουφάς διέδιδε πως ασχολούταν με την ύπαρξη της φιλοσοφικής λίθου, για να αποκρύψει την πραγματική του δράση. Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* σ. 17· Επίσης, ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ απαντά στις σχετικές κατηγορίες σημειώνοντας: «*Λησμονοῦσιν ὅμως ὁτι τὰ τοιαῦτα παράδοξα, ἐν τῇ συναρμολογήσει τοῦ ἐξωτερικοῦ, οὕτως εἰπεῖν, μηχανισμοῦ τῆς ἑταιρίας, οὐδέποτε λείπουσι, καὶ ὅτι τὰ πλήθη συνήθως ἑλκύονται διὰ τοῦ ἀλλοκότου, τοῦ ποικίλου καὶ τοῦ μυστηριώδους*». Καρλ Μεντελσον- Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 204.

[486]Αρκετοί συγγραφείς κάνουν λόγο για εσκεμμένη από τα μέλη της Αρχής ψευδή ταύτιση της Φιλικής Εταιρείας με την Φιλόμουσο Εταιρεία. Βλ. ενδεικτικά: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 7· Αντ. Πρόκες-Όστεν, *ό.π.,* σ. 9· Επίσης συχνά αναφέρεται πως οι απόστολοι της Φιλικής Εταιρείας διέδιδαν ψέματα περί της Ρωσικής βοήθειας ή σχετικά με την ετοιμότητα και την προετοιμασία του Αγώνα. Βλ. ενδεικτικά: Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 57· Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.*, σ. 23· Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.,* σ.36· Γ.Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 129· Γεώργιος Κορνούτος, *Άπαντα Βλαχογιάννη*, τ. Γ΄, σ. 188· Αντίστοιχα και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος σχολιάζει πως «*ἐπολιτεύθησαν εἰς τρόπον μαρτυροῦντα ὅτι δὲν ἦσαν ἄμοιροι ἐπιτηδειότητος*». Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 697· Στις κατηγορίες αυτές απαντά και πάλι ο Μέντελσον - Βαρθόλδυ τονίζοντας ότι: «*Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἀπαιτῇ κανεὶς ἀπὸ σύλλογον ἐπαναστατικὸν νὰ δείκνυται ἄμωμος ἐν παντὶ καὶ νὰ τηρῇ μέχρι κεραίας τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἁγνῆς νομιμοφροσύνης*». Καρλ Μέντελσον- Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 204-205.

[487]Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄,σ. 125.

[488]Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 58· Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σ. 602· Παλαιών Πατρών Γερμανού, *ό.π.,* σ. 9· Φωτάκος, *ό.π.*, σ.19· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 15· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 698· Βλ. επίσης: Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 147· Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 130· Μιχάλης Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 63-64· Καρλ Μέντελσον-Βαρδθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 209· Ανώνυμος, «Ένας προδότης της Φιλικής», *Μπουκέτο*, τ. 4ος, τχ. 193 (1927), σ. 1294-1295· Κανέλλος Δεληγιάννης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 112-113.

[489]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 144·Την αποκάλυψη του μυστικού της Φιλικής Εταιρείας και σε «κακούς», όπως τους χαρακτηρίζει ανθρώπους, παραδέχεται και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Αθήνα 1846, σ. 50.

Συναφείς με τα παραπάνω είναι και οι κατηγορίες για «σκάνδαλα» και οικονομικές ατασθαλίες στο εσωτερικό της Εταιρείας, με γνωστότερο ίσως παράδειγμα τη στοχοποίηση του Εμμανουήλ Ξάνθου από τον Ιωάννη Φιλήμονα στο *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*.[490] Οι κατηγορίες του συγγραφέα προκάλεσαν την αντίδραση του Ξάνθου και εν τέλει τη δημόσια αποκατάστασή του από τον ίδιο τον Φιλήμονα με άρθρο του στον *Αιώνα*.[491] Αντίστοιχα, στη διαμόρφωση της αρνητικής πρόσληψής της οργάνωσης συνέβαλαν και οι πληροφορίες περί καταχρήσεων ορισμένων μελών, όπως για παράδειγμα του Γρηγόριου Δίκαιου.[492] Ενδεικτικό της πρόσληψης του τελευταίου αποτελεί το απόσπασμα από τα απομνημονεύματα του Παλαιών Πατρών Γερμανού: «*ὁ δὲ Δικαῖος, ἄνθρωπος ἀπαταιών καὶ ἐξωλέστατος, περὶ μηδενὸς ἄλλου φροντίζων εἰμὴ τίνι τρόπῳ νὰ ἐρεθίσῃ τὴν ταραχὴν τοῦ Ἔθνους, διὰ νὰ πλουτίσῃ ἐκ τῶν ἁρπαγῶν, τοὺς ἐβεβαίωνεν, ὅτι εἶναι τὰ πάντα ἕτοιμα…*».[493] Σύμφωνα και πάλι με τον Γερμανό οι καταχρήσεις αυτές οδήγησαν στην πρωτοβουλία σύστασης της τοπικής Εφορίας από ευυπόληπτους Πελοποννήσιους.[494] Αντίστοιχα, κατά τον Τόμας Γκόρντον και τον Λάμπρο Κουτσονίκα, η δυσπιστία των Πελοποννησίων εκφράστηκε και με την αποστολή αντιπροσώπων προς τον Ιωάννη Καποδίστρια, με σκοπό να πληροφορηθούν την αλήθεια γύρω από την Εταιρεία και την υποτιθέμενη συμβολή της Ρωσίας.[495]

Εν συνεχεία, οι αναφορές σε «συγκρούσεις» μεταξύ των μελών της Φιλικής Εταιρείας, που εντοπίζονται στα έργα του Νικόλαου Σπηλιάδη και του Δημήτριου Αινιάν, αποτελούν ένα ακόμα αρνητικό επιχείρημα για τη δράση των μελών της.[496] Τέλος, ο φόβος για ενδεχόμενη προδοσία της Φιλικής Εταιρείας, συχνός εξάλλου σε κάθε είδους συνωμοτική οργάνωση, φαίνεται να μεγεθύνεται όσο πλησιάζει η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης. Χαρακτηριστικά ο κίνδυνος αποκάλυψης της

---

[490]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 190-196. Στα υπό εξέταση κείμενα εντοπίζονται και άλλες γενικές αναφορές σε οικονομικές ατασθαλίες των μελών της Εταιρείας. Ενδεικτικά μόνο βλ. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 157. Την σχετική κατηγορία του Ιωάννη Φιλήμονος περί κατάχρησης χρημάτων της οργάνωσης από τον Εμμανουήλ Ξάνθο, ο Αναστάσιος Γούδας την χαρακτηρίζει «παντελώς ανυπόστατη». Αναστάσιος Γούδας, ό.π., τ. Ε΄, σ. 63-66.

[491]Για την αντίδραση του Εμμανούλ Ξάνθου βλ. την «*Απολογία*» του, στο Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *Μνημοσύνη*, τ. Ζ΄ (1978-1979), σ. 45-105. Εμμανουήλ Ξάνθου, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, Πελεκάνος, Αθήνα 2011. Ο Ιωάννης Φιλήμων θα αποκαταστήσει τη φήμη του Ξάνθου αρχικά με άρθρο, που δημοσίευσε στον *Αιώνα,* με τίτλο «*Η δικαιοσύνη προσβαλλόμενη*». *Αιών* (αρ. φύλλων 48-49), 15 και 19 Μαρτίου 1839 και αργότερα με την έκδοση του δευτέρου Δοκιμίου του. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Α΄, σ. λα΄ και σ. 35.

[492]Για την αρνητική την κριτική που ασκήθηκε στον Γρηγόριο Δίκαιο βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Τρικούπη, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 22. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 189. Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ .Ε΄, σ. 151.

[493]Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.*, σ. 9. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ως εκκλησιαστικός αξιωματούχος φαίνεται πως έβρισκε την αντικληριστική στάση του Δίκαιου ανάρμοστη και αντίθετη με τους κανόνες της εκκλησίας την οποια εκπροσωπούσε.

[494]*Στο ίδιο*, σ. 4-5.

[495]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 54. Λάμπρος Κουτσονίκας, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 4.

[496]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 122. Δημήτριος Αινιάν, *Γερμανός ο Παλαιών Πατρών*, Αθήνα 1854, σ. 9-10. Βλ. επίσης Δημήτρης Καμπούρογλου, «Μελέτη περί του βίου του Παλαιών Πατρών Γερμανού», περ. *Αθηνά*, τ. 27ος (1916), σ. 243. Απαντάται συχνά στη σχετική με την Ελληνική Επανάσταση βιβλιογραφία η διάσταση των προυχόντων της Πελοποννήσου με τους αποστόλους της Φιλικής Εταιρείας, παρουσιάζοντας του τελευταίους ως αντίθετους με τη δράση της επαναστατικής οργάνωσης και υπερασπιζόμενους την παραδοσιακή εξουσία που κατείχαν. Για την αναίρεση της παραπάνω ιστοριογραφικής βεβαιότητας βλ. Διονύσης Τζάκης, «Η εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο: Σκέψεις για τη συμμετοχή των τοπικών ηγετικών ομάδων στο εθνικό κίνημα», *Ιόνιος Λόγος*, τ. Ε΄ (2015), σ. 97-110.

συνωμοτικής δράσης της οργάνωσης επισημαίνεται από τον Τόμας Γκόρντον και τον Τζωρτζ Φίνλεϋ.[497] Ο Αναστάσιος Γούδας ισχυρίζεται πως ο φόβος για πιθανή προδοσία υπήρξε εκ των αιτιών του θανάτου του Νικόλαου Σκουφά.[498] Επίσης, ορισμένα περιστατικά προδοσίας που σημειώθηκαν αναφέρονται στα υπό εξέταση κείμενα. Για παράδειγμα, η γνωστοποίηση της ύπαρξης της Εταιρείας στον Αλή Πασά από τον Ντιόγο απαντάται ως πράξη προδοσίας στα *Απομνημονεύματα* του Παλαιών Πατρών Γερμανού και του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη.[499] Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια του Αναστάσιου Γούδα να υποβαθμίσει το γεγονός σημειώνοντας πως στην ιστορία της επαναστατικής οργάνωσης υπήρξαν μονάχα μικρά και *«άσήμαντα περιστατικά προδοσίας*».[500]

Σταδιακά, η αρνητική πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας, που είχε διαμορφωθεί ήδη από το 1821, θα αντικατασταθεί από μια θετική αφήγηση για την επαναστατική οργάνωση που σχεδίασε τον Αγώνα. Παρόλα αυτά ορισμένα από τα παραπάνω αρνητικά επιχειρήματα, όπως για παράδειγμα η παρουσία τυχοδιωκτών στους κόλπους της Εταιρείας και η διάδοση ψευδών πληροφοριών θα συνεχίσουν να αναπαράγονται σε μεταγενέστερα έργα.[501]

<u>Τα θετικά επιχειρήματα για τη Φιλική Εταιρεία</u>

Τα θετικά επιχειρήματα που εκφράστηκαν αναφορικά με τη δράση της Φιλικής Εταιρείας επικεντρώνονται ως επί το πλείστον στον σκοπό της ίδρυσης της, τα σχέδια της και τη διάδοση που γνώρισε. Η Φιλική Εταιρεία, όπως επισημαίνουν μεταξύ άλλων ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Ιωάννης Φιλήμων και ο Δημήτριος Αινιάν ιδρύθηκε με στόχο να συσπειρώσει τους Έλληνες και να τους προετοιμάσει για την Ελληνική Επανάσταση.[502] Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Εμμανουήλ Ξάνθου,

---

[497]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 52· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 150· Ενδεικτικό παράδειγμα τυχοδιωκτικής και προδοτικής συμπεριφοράς αποτελεί σύμφωνα με τις πηγές ο Νικόλαος Γαλάτης. Ενδεικτικά βλ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 227-230· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 4· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 36-37· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 209· Για τον βίο και τη δράση του Νικόλαου Γαλάτη βλ. Ελευθέριος Μωραϊτίνης Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης ο Φιλικός. Ιστορική μονογραφία*, Κέδρος, Αθήνα 2002.

[498]Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Ε΄, σ. 17.

[499]Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.,* σ. 5· Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. 50· Αντίστοιχα, σε άρθρο του περιοδικού *Μπουκέτο* προδότης χαρακτηρίζεται και ο Σωτήριος Κούγιας, πρόκριτος της Τριπολιτσάς που δεν ολοκλήρωσε τη μύηση του στη Φιλική Εταιρεία. Ανώνυμος, «Κούγιας ο προδότης», *Μπουκέτο,* τχ. 309 (1930), σ. 237.

[500]Αναστάσιος Γούδας*, ό.π.*, τ. Ε΄, σ. κ΄· Αντίστοιχη είναι και η άποψη του Δημήτριου Αινιάν. Δημήτριος Αινιάν, *Γερμανός ο Παλαιών Πατρών*, *ό.π.*, σ. 4· Επιπροσθέτως, δε λείπουν και αναφορές που υπογραμμίζουν την άμεση αντίδραση των μελών της Αρχής στις περιπτώσεις προδοσίας που δε δίστασαν να θανατώσουν τους υπόπτους. Βλ. ενδεικτικά: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 698.

[501]Ενδεικτικά μόνο βλ. Τάκης Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821,* Δρόμων, Αθήνα 2016*,* σ. 168-187.

[502]Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σ. 601· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. ιδ΄· Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.*, σ. 33-34· Βλ. ακόμα: Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.*, σ. 3· Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. κζ΄· Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. λ΄· Αριστείδης Χρυσοβέργης, *Η ελληνική επανάστασις*, Ερμούπολη 1853, σ. 13· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 129· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 3-4· Γέωργιος Θεοφίλου, *Επίτομος ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως, ό.π.*, σ. 22· Στέφανος Ξένος, *Η Ηρωίς της ελληνικής επαναστάσεως,* Λονδίνο 1861, σ. 12· Κλωντ Ρεφενέλ, *ό.π.,* σ. 222-223· Λάμπρος Κουτσονίκας, *ό.π.*, τ. Β΄, Αθήνα 1864, σ. 3· Γ.Γ.Γερβίνος, *ό.π.,* σ. 129· Αντ. Πρόκες- Οστεν, *ό.π.*, σ. 7-9· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Ε΄, σ. 12-13· Μιχάλης Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 60· Σ.Α.Β., «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.*, σ. 182-183· Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ του 1821», *ό.π.*, σ.115-116· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 697· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 169-170· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 202· Ιωάννης Π. Ράγκος, *ό.π.*, σ. 27· Ανώνυμος, «Επισκόπησις ελληνικής ιστορίας», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 21 (1927), σ. 131· Τάκης Κανδηλώρος,

εκ των ιδρυτών της Εταιρείας, αναφορικά με τον λόγο ίδρυσής της: «*Καὶ οὕτως ἀπεφάσισαν οἱ εἰρημένοι νὰ ἐπιχειρισθῶσι τὴν σύστασιν τοιαύτης ἑταιρίας καὶ νὰ εἰσάξωσιν εἰς αὐτὴν ὅλους τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ ἀνδρείους τῶν ὁμογενῶν, διὰ νὰ ἐνεργήσωσι μόνοι των, ὅ,τι ματαίως καὶ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἤλπιζον ἀπὸ τὴν φιλανθρωπίαν τῶν χριστιανῶν βασιλέων*».[503] Ακόμα και συγγραφείς που έκριναν αρνητικά τη Φιλική Εταιρεία, όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης παραδέχεται πως: «*ὅπως καὶ ἂν θεωρήσῃ τις τὴν Φιλικὴν Ἑταιρίαν, οἱαδήποτε καὶ ἂν ὑπολάβῃ τὰ αἴτια ἐξ ὧν κινούμενοι οἱ συστηταί της συνέλαβαν καὶ ἐπραγματοποίησαν τὴν ἰδέαν τῆς συστάσεώς της, καὶ ὁποῖα τεχνάσματα εἰς διάδοσιν αὐτῆς καὶ ἂν μετεχειρίσθησαν, ὀφείλει νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι συνέδεσεν αὕτη ὅλην τὴν Ἑλλάδα διὰ τοῦ προσηλυτισμοῦ της, καὶ προητοίμασε καὶ ἤνοιξε τὸν ἀγῶνα διὰ τῆς μυστηριώδους συνεργείας της*».[504]

Επιπροσθέτως, στα θετικά επιχειρήματα εντάσσεται και το γεγονός πως η Φιλική Εταιρεία εξέγειρε, σύμφωνα με τον Νικόλαο Σπηλιάδη, τον ενθουσιασμό των υπόδουλων Ελλήνων για την ελευθερία.[505] Ως «συνετό στρατήγημα» επισημαίνει ο Σπυρίδων Τρικούπης και την επινόηση της Αόρατης Αρχής.[506] Η απόφαση των ιδρυτών να μην αποκαλύψουν τα ηγετικά στελέχη της Εταιρείας, αλλά να διαδώσουν πως η οργάνωση ελεγχόταν από μια μυστική Αρχή, πίσω από την οποία επιτηδευμένα άφηναν να εννοηθεί πως ήταν η Ρωσία και ο ίδιος ο τσάρος, διέσωσε την Εταιρεία σύμφωνα με τον Αμβρόσιο Φραντζή, καθώς σε άλλη περίπτωση, η αποκάλυψη της ταπεινής καταγωγής των ιδρυτών θα έθετε σε κίνδυνο την επιτυχία της.[507] Χαρακτηριστική είναι και η άποψη του Παύλου Καρολίδη, ο οποίος σημειώνει πως η υπόνοια της παρουσίας της Ρωσίας πίσω από την Αόρατη Αρχή δεν υπήρξε μια «ευσεβής απατή» των ιδρυτικών μελών της Εταιρείας, αλλά βασιζόταν στην ειλικρινή τους πίστη, όπως και όλων των Ελλήνων, στη συνδρομή της ομόδοξης χώρας.[508]

Θετική εικόνα για τη Φιλική Εταιρεία διαπιστώνεται και στις αναφορές για την επαύξηση των μελών και τη γεωγραφική της εξάπλωση. Ως προς τη γεωγραφική επέκταση της επαναστατικής οργάνωσης ενδεικτικό είναι το παρακάτω απόσπασμα

ό.π., σ. 25· Αθηνά Ν. Ταρσούλη, «Μαντώ Μαυρογένου», στο *Διαλέξεις της εθνικής εκατονταετηρίδος 1830-1930*, Σ.Ω.Β., Αθήνα 1930, σ. 54-55.

[503]Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα, ό.π.,* σ.12.

[504]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 7-8· Αντιστοίχως και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ παρότι κρίνει αυστηρά τη Φιλική Εταιρεία επισημαίνει πως συνέβαλε στην επιτάχυνση της επανάστασης. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 146.

[505]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 94· Βλ. ενδεικτικά και: Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.,* σ. 300· Επισημαίνεται πως συγγραφείς όπως ο Δημήτριος Αινιάν και ο Δημήτριος Βικέλας σημείωναν πως το «*το σπέρμα της ελευθερίας*» προϋπήρχε στην καρδιά των Ελλήνων και για αυτό τον λόγο είχε επιτυχία το κήρυγμα της επαναστατικής οργάνωσης. Ενδεικτικά: Δημήτριος Αινιάν, *Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός*, *ό.π.,* σ. 4· Δημήτριος Βικέλας, «Η Ελλάς προ του 1821», *ό.π.*, σ. 116.

[506]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 7.

[507]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. κζ΄· Θετικά προσλαμβάνουν το τέχνασμα της μυστηριώδους Αρχής και άλλοι συγγραφείς. Βλ. ενδεικτικά: Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 3· Μιχάλης Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 60-61· Αντ. Πρόκες-Οστεν, *ό.π.,* σ. 9· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 698· Ν.Γ. Φιλιππίδου, *Επίτομος ελληνική ιστορία*, Αθήνα 1899, σ. 151· Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 28· Αντίστοιχα ο Αναστάσιος Γούδας αναφέρει ως σωτήρια την απόφαση για κοινή συγκατάθεση των αρχηγών πριν από την αποκάλυψη της Αρχής. Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 26· Ο Φωτάκος σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Οἱ Ἕλληνες ἐπίστευον εἰς τήν ἀόρατον ἀρχήν τῆς Ἑταιρίας, καί τούς λόγους τῶν ἀποστόλων τούς ἐνόμιζαν λόγους Θεοῦ*». Φωτάκος, *ό.π.*, σ. 9· Φυσικά δεν απουσίαζαν και επικρίσεις για την επινόηση της Αόρατης Αρχής. Βλ. ενδεικτικά Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 55· Οι διαδόσεις για την σχέση της Ρωσίας με την Αόρατη Αρχή ενίσχυαν επίσης την κατηγορία πως τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας υπήρξαν ένθερμοι Ρωσσόφρονες. Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 53· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 147.

[508]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 171.

της *Εστίας*: «*Ἀργότερον ἡ Ἑταιρία ἐξέτεινε τοὺς πλοκάμους αὐτῆς καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τῶν παριστρίων ἡγεμονιῶν μέχρι τῆς Μάνης καὶ ἀπὸ τῶν Ἰονίων νήσων μέχρι τῶν παραλίων τῆς μικρᾶς Ἀσίας*».[509] Παράλληλα, συγγραφείς, όπως ο Νικόλαος Σπηλιάδης και ο Κλωντ Ρεφενέλ, επισημαίνουν την ταχεία εξάπλωση που γνώρισε η οργάνωση στους ελληνικούς πληθυσμούς κατορθώνοντας να εντάξει στις τάξεις της σημαντικό αριθμό μελών.[510] Η μύηση μάλιστα στη Φιλική Εταιρεία διακεκριμένων Ελλήνων υπογραμμίζεται μεταξύ άλλων από τους Αναστάσιο Γούδα και Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.[511]

Σε αντίθεση με συγγραφείς που χαρακτήριζαν τα σχέδια της Φιλικής Εταιρείας ως επικίνδυνα για το έθνος και παρουσιάστηκαν παραπάνω, ο Σάμουελ Χάου θεωρούσε πως τα επαναστατικά αυτά σχέδια ήταν άξια για τους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων.[512] Χαρακτηριστική είναι και η άποψη του Παύλου Καρολίδη ο οποίος απαντώντας στους κατακριτές των σχεδίων της Φιλικής Εταιρείας ισχυρίζεται: «*καὶ ἕνεκα τῆς τοιαύτης πορείας τῶν πραγμάτων τὰ μεγαλεπήβολα τῶν Φιλικῶν σχέδια κατεκρίθησαν βραδύτερον ὑπὸ ξένων τε καὶ Ἑλλήνων ὡς ὀνειροπολήματα, ὡς σχέδια χιμαιρικὰ ἀπραγματοποίητα, ἐν ἀφροσύνῃ συλληφθέντα καὶ ἀπολύσαντα κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τάς μεγίστας τῶν συμφορῶν καὶ καταστροφῶν. Καὶ ὅμως μεθ' ὅλας τὰς δυσμενεῖς ταύτας κρίσεις, τοσαύτη ὑπῆρχεν ἀλήθεια μεγάλη ἐν τοῖς διανοήμασιν ἐκείνοις καὶ σχεδίοις, τοσαύτη δύναμις ἠθικὴ ἐν τῇ μεγάλῃ ἰδέᾳ τῆς καθολικῆς ἐξεγέρσεως καὶ ἀναστάσεως τοῦ ἔθνους, τοσαύτη τέλος ἀλήθεια ἐν τῇ δοκούσῃ εὐσεβεῖ ἀπάτῃ, ὥστε τὰ κινήματα τὰ ἐντεῦθεν προελθόντα καὶ ἀποτυχόντα ἐπέτυχον ἠθικῶς καὶ ἡ πραγματικὴ ἐπανάστασις τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν ἤρξατο, ἔζησε καὶ ἐκραταιώθη διὰ τοῦ μεγαλείου τῆς ὑπὸ τῶν Φιλικῶν συλληφθείσης ἰδέας, διὰ τῶν μεγάλων ἠθικῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μεγάλων καταστροφῶν, ἃς ἀπέλυσε κατὰ τοῦ ἔθνους τὸ κίνημα τῶν Φιλικῶν καὶ διὰ τῶν μεγάλων θυσιῶν καὶ μαρτυριών, ὧν ἐγένετο θῦμα τὸ κέντρον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους, ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἰδεώδους πολιτικοῦ κράτους τοῦ ἐξεγειρομένου Ἑλληνικοῦ ἔθνους*».[513]

Τέλος, στα θετικά επιχειρήματα που διατυπώνονται αναφορικά με τη δράση των μελών της επαναστατικής οργάνωσης συγκαταλέγονται, κατά τον Ιωάννη Φιλήμονα, η αποφασιστικότητα και η τόλμη τους, χαρακτηριστικά τα οποία αντικαθιστούσαν τις όποιες ελλείψεις τους.[514] Η ικανότητα τους να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες και τα εμπόδια που προέκυψαν υπογραμμίζεται, επίσης, από αρκετούς ιστορικούς, όπως για παράδειγμα ο Δημήτριος Αινιάν.[515] Παράλληλα, ο

---

[509]«Πανομοιότυπον της γραφής του Αθανάσιου Τσακάλωφ», *Εστία*, τχ. 173 (1879), σ. 241· Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σ. 602· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Α΄, σ. 17-18· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 698· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 168· Ιωάννου Π. Ράγκου, *ό.π.*, σ. 17.

[510]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 4· Κλώντ Ρεφενελ, *ό.π.,* σ. 123· Βλ. επίσης: Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 47· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 22· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 169· Νικόλαος Γ. Φιλιππίδης, *ό.π.*, σ. 152.

[511] Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Ε΄, σ. 56· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 698· Βλ. επίσης ενδεικτικά: Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.*, σ.17· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ.129· Ανώνυμος, «Ραλλού Μουρούζη», *Αιών* (αρ. φύλλου 1872), 1 Απριλίου 1860· Αντ. Πρόκες-Όστεν, *ό.π.,* σ. 9-10· Νικόλαος Γ. Φιλιππίδης, *ό.π.*, σ. 152.

[512]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 57.

[513]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 172-173.

[514]*Η κατά Ιωάννη Φιλήμονα Σύντομος Βιογραφία του Ν. Σπηλιάδου*, Αθήνα 1868, σ. 7· Βλ. και Σ.Α.Β., «Σκιαγραφία της καταστάσεως του ελληνισμού», *ό.π.*, σ. 183.

[515]Δημήτριος Αινιάν, «Περί της ελληνικής επαναστάσεως», *ό.π.*, σ.7· Βλ. επίσης: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Α΄, σ. 9-10· Αντίστοιχα, ο Στέφανος Ξένος σε σχετική με την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας σημείωση, αναφέρει

Αναστάσιος Γούδας τονίζει την αυταπάρνηση και τον ένθερμο πατριωτισμό των φιλικών.[516]

Ανακεφαλαιώνοντας, η Φιλική Εταιρεία παρά τις αρνητικές κρίσεις που διατυπώθηκαν για τον ρόλο και τη δράση της στην Ελληνική Επανάσταση σταδιακά εντάχθηκε ως αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας του Αγώνα. Η επιτυχία της όμως να συσπειρώσει τους Έλληνες και να τους προετοιμάσει για την ένοπλη σύγκρουση με τους Οθωμανούς αναγνωρίστηκε ακόμα και από συγγραφείς που την επέκριναν. Έτσι, η ίδρυση της αποτελεί το αφετηριακό σημείο της κυρίαρχης αφήγησης για την Ελληνική Επανάσταση. Παράλληλα, η συνωμοτική δράση της σε συνδυασμό με τα πολλά αναπάντητα ερωτήματα γύρω από τα μέλη και τις ενέργειες της, την περιέβαλλαν με ένα πέπλο μυστηρίου που γοήτευσε τους απογόνους.

πως προσωπικά ο Νικόλαος Σκουφάς αντιμετώπισε τεράστια εμπόδια αλλά χάρη στην επιμονή του τα ξεπέρασε. Στέφανος Ξένος, *ό.π.,* σ. 12.

[516]Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Ε΄,σ. κ΄- κα΄.

Γ.2. Το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας

Ο δημόσιος διάλογος για τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας το διάστημα 1832-1861

Το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας φαίνεται πως απασχόλησε – και ακόμη απασχολεί - τους ιστορικούς της περιόδου.[517] Αιτία του προβληματισμού αυτού υπήρξε η εμφάνιση στις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες δυο κυρίως αντικρουόμενων ερμηνειών που περιέπλεξαν το ζήτημα.

Στις πρώτες ξενόγλωσσες ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκειά της εντοπίζονται μεν αναφορές στη Φιλική Εταιρεία, χωρίς όμως να παρέχονται πληροφορίες για τους ιδρυτές. Ενδεικτικά σε έργα, όπως αυτά του Φρανσουά Πουκεβίλ και του Σάμουελ Χάου, επισημαίνεται η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας αλλά δεν αναφέρονται τα ονόματα των ιδρυτών της.[518] Στα πρώιμα αυτά έργα παρατηρείται επίσης μια σύγχυση της Φιλικής Εταιρείας με προγενέστερες μυστικές οργανώσεις.[519]

Τη σύγχυση γύρω από τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας και τις διαφορετικές ερμηνείες που εκφράστηκαν για αυτούς επισημαίνει ο Ιωάννης Φιλήμων, που υπήρξε ο πρώτος που ασχολήθηκε διεξοδικά με την ιστορία της: «*Πολλοὶ ὑψιπέται Πολιτικοὶ ἠθέλησαν νὰ πετάξωσι διὰ τῆς φαντασίας των ἀπὸ τὸν Ἀνταρκτικὸν εἰς τὸν Ἀρκτικὸν πόλον, ὑποπτεύοντες, διὰ νὰ μὴν εἴπωμεν πιστεύοντες, ὡς τοιούτους, τὸν Ὑπουργὸν Καποδίστριαν καί τινας ἄλλους. Ἄλλοι πάλιν ἔρριψαν τὰ ὄμματά των ἐπί τινων λαμπρῶν Οἰκογενειῶν τῶν Ἑλλήνων, καθ' ὃν τρόπον τοὺς ὑπαγόρευον ἡ μέθοδος τοῦ παρατηρεῖν τὰ πράγματα, ἡ συμπάθεια καὶ ἡ ἀντιπάθεια. Ἄλλοι τέλος πάντων ὑπέθεσαν τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ρήγα Φεραίου διὰ τὸ ὁμοιόμορφον τοῦ πράγματος*».[520]

Η πρώτη γραπτή αναφορά σε μια ιδρυτική τριάδα, σχήμα που θα επικρατήσει στις μετέπειτα ερμηνείες, εντοπίζεται στο έργο του Αθανάσιου Χριστόπουλου «*Πολιτικά Παράλληλα*» που κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1833. Ο συγγραφέας, εξέχων μέλος και ο ίδιος της Φιλικής Εταιρείας, δημοσιεύει σε μορφή παραπομπής

[517]Ενδεικτικά για το σύγχρονο διάλογο αναφορικά με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας και την αμφισβήτηση της επικρατούσας ιστοριογραφικής άποψης βλ. Δημήτριος Μπογδανόπουλος, *Φιλική Εταιρεία. Άγνωστες σελίδες*, Αθήνα 1987· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κατακτώντας την ανεξαρτησία. Δέκα Δοκίμια για την επανάσταση του 1821*, Πατάκης 2010, σ. 57-82.

[518]Φρανσουά Πουκεβίλ, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, τ. Β΄, μτφρ. Ξενοφώντος Ζύγουρα, Αθήνα 1890, σ. 158-159· Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 55-56· Βλ. επίσης: Edward Blaquiere, *The Greek Revolution: Its Origin and Progress: Together with Some Remarks on the Religion, National Character, &c. in Greece*, London 1824, σ. 35-40· Iakovaky Rizos Neroulos, *Histoire, ό.π.*, σ. 241-249.

[519]Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το έργο του Σάμουελ Χάου: «*Μερικοί προσπάθησαν να αποδώσουν την ίδρυση της ξακουστής Φιλικής Εταιρείας στον Ρηγα Φερραίο. Βέβαιο είναι ότι ο Μαυροκορδάτος, ηγεμόνας της Μολδαβίας, όταν ήταν εξόριστος στη Ρωσία, διηύθυνε μια μυστική εταιρεία, που σκοπός της ήταν η βελτίωση της κατάστασης στην Ελλάδα. Αλλά δε γνωρίζουμε αν ήταν η ίδια η Φιλική Εταιρεία. Ύστερα από τον θάνατο του Μαυροκορδάτου, η τακτική της εταιρείας άλλαξε και τα πάντα φαίνονταν πλέον να' ναι υπερ της εξεγέρσεως του υπόδουλου έθνους*». Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 55· Βλ. ακόμα: Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 75· Ο Αμβρόσιος Φραντζής ισχυρίζεται επίσης πως αρχηγός της Εταιρείας υπήρξε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος Φιράρης. Τον Φραντζή επικρίνει ο Εμμανουήλ Ξάνθος. Εμμανουήλ Ξάνθου, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, σ. 46.

[520]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον* 1834, σ. 131.

μια ανώνυμη έκθεση σχετικά με την ίδρυση και τη δράση της οργάνωσης. Σε αυτήν ως τόπος ίδρυσης αναφέρεται η Οδησσός, ενώ ο χρόνος δηλώνεται κάπως αόριστα «*προς το τέλος του 1814*». Οι ιδρυτές της, σύμφωνα με την εν λόγω έκθεση, ήταν οι «ποταποί» Εμμανουήλ Ξάνθος, Νικόλαος Σκουφάς και Αθανάσιος Τσακάλωφ.[521]

Παραμένει άγνωστο το έτος συγγραφής και έκδοσης της παραπάνω έκθεσης, όπως και το αν αυτή κυκλοφόρησε ευρέως. Ως προς τον συγγραφέα της ο Ιωάννης Φιλήμων στο σχετικό με τη Φιλική Εταιρεία *Δοκίμιο* υποστηρίζει πως πρόκειται για έργο του Εμμανουήλ Ξάνθου, επισημαίνοντας μάλιστα την «*φίλαυτον υπερβολήν*» με την οποία ο τελευταίος περιγράφει τη θέση του στην επαναστατική οργάνωση.[522]

Το Δοκίμιο του 1834

Το ιστορικό δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία που εξέδωσε ο Ιωάννης Φιλήμων το 1834 αποτελεί το μοναδικό έως τότε σύγγραμα που πραγματευόταν αποκλειστικά την ιστορία της επαναστατικής οργάνωσης, καθιστώντας το έτσι έργο αναφοράς για τους επόμενους συγγραφείς που καταπιάστηκαν με τη δράση της. Για την περίοδο μετά το 1820 βασικές πηγές του ιστοριογράφου υπήρξαν το αρχείο της οικογένειας Υψηλάντη, ενώ για το διάστημα, πριν από την ανάληψη της αρχηγίας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, χρησιμοποίησε κυρίως τη μαρτυρία και τα αρχεία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου.[523]

Όσον αφορά το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας ο συγγραφέας σημείωνε πως «*νέοι Ἕλληνες, καταφύγοντες εἰς τὴν Ὀδυσσόν, ὡς εἰς ἄσυλον, μακρὰν τῆς δυναστευομένης πατρίδος των, συνέρχονται καὶ συνομιλοῦν. Τὸ συνδέον τὰς καρδίας των ἐλατήριον ἦτο μοναδικῶς τὸ φρόνημα τοῦ πατριωτισμοῦ. Ὁ Νικόλαος Σκουφᾶς, ὁ Ἀθανάσιος Τσακάλωφ, καὶ ὁ Παναγιώτης Α. Ἀναγνωστόπουλος.*».[524] Σε άλλο σημείο αναφέρει πως ο Εμμανουήλ Ξάνθος μυήθηκε αργότερα το 1817 στην Κωνσταντινούπολη από τον Νικόλαο Σκουφά.[525] Παρουσιάζει μάλιστα το νεαρό από

[521]Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Πολιτικά Παράλληλα,* Παρίσι 1833, σ. 151· Σημειώνεται πως στο ανέκδοτο υπόμνημα του Ξάνθου το 1835, ο συγγραφέας αναφέρει πως ο Άρχων Μέγας Λογοθέτης Αθανάσιος Χριστόπουλος είχε πληροφορηθεί τα μέλη της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας. «Ανέκδοτον υπόμνημα του φιλικού Ξάνθου», *Αρμονία*, τχ. 11 (1901), σ. 540· Επίσης, ο Αθανάσιος Χριστόπουλος αναγράφεται στον κατάλογο των μελών της επαναστατικής οργάνωσης που δημοσιεύεσαι στο παράρτημα του Α΄τομου του Δοκιμίου του 1859 ο Ιωάννης Φιλήμων (αρ. 683) με την επισήμανση πως ήταν λόγιος και μυήθηκε το 1819. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον* 1859, τ. Α΄, σ. 416· Για τη ζωή και το έργο του Αθανάσιου Χριστόπουλου βλ. Nestor Camariano, *Athanasios Christopoulos. Sa vie, son ceuvre litteraire te ses rapport avec la culture Roumaine*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1981.
[522]Ο Ιωάννης Φιλήμων στέκεται αρνητικός απέναντι στην εν λόγω έκθεση και πιστεύει πως περιέπλεξε περισσότερο τις ήδη αντιφατικές εξηγήσεις για την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. Επίσης, ψέγει τον Αθανάσιο Χριστόπουλο, που δεν φρόντισε να κάνει κριτικές παρατηρήσεις στο ανώνυμο έργο που δημοσίευσε. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιο 1834*, σ. γ΄- δ΄· Την άποψη πως η συγκεκριμένη έκθεση συντάχθηκε από τον Εμμανουήλ Ξάνθο εκφράζει, επίσης, ο Γριτσόπουλος. Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *Μνημοσύνη*, τ. Ζ΄ (1978-1979,) σ. 6-7.
[523]Καλλιόπη Κότσιρα, *Από τη μυστικότητα της δράσης στη δημοσιότητα της μνήμης*, ανέκδοτη Διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 2013, σ. 7 και σ. 98-99· Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.,* σ. 3.
[524]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιο 1834*, σ. 132.
[525]*Στο ίδιο*, σ. 191.

την Πάτμο ιδιαίτερα επίμονο και απαιτητικό ως προς την αποκάλυψη του μυστικού της Αρχής, ενώ υπαινίσσεται και πως καταχράστηκε χρήματα της Εταιρείας.[526]

Ο Ιωάννης Φιλήμων βασιζόμενος στη μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου εισάγει έτσι μια νέα αφήγηση στο δημόσιο διάλογο για τη Φιλική Εταιρεία, που ακολουθεί μεν το σχήμα τον τριών ιδρυτών, θέλει όμως ως συνιδρυτή της επαναστατικής οργάνωσης τον πελοποννήσιο Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο αντί του Εμμανουήλ Ξάνθου. Η ερμηνεία αυτή υπήρξε αφορμή για την έκρηξη μιας έντονης πολυετούς δημόσιας αντιπαράθεσης μεταξύ του Εμμανουήλ Ξάνθου και του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, αναφορικά με τη θέση τους στον ιδρυτικό πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας. Ο πρώιμος θάνατος του Νικολάου Σκουφά ήδη από το 1818 αλλά και η άρνηση του Αθανάσιου Τσακάλωφ να παρέμβει περιέπλεξαν την κατάσταση, μετατρέποντας την σε μια προσωπική αντιδικία.[527] Το διάστημα που ακολουθεί την έκδοση του Δοκιμίου του 1834, ο Εμμανουήλ Ξάνθος θα επιχειρήσει δημόσια να αποδείξει τη συμβολή του στην προετοιμασία και την σύσταση της Φιλικής Εταιρείας, καταρρίπτοντας τα γραφόμενα του Ιωάννη Φιλήμονος.[528]

Η δημόσια παρέμβαση του Εμμανουήλ Ξάνθου

Ο Εμμανουήλ Ξάνθος, μολονότι μετά το τέλος της ελληνικής επανάστασης ζούσε στο εξωτερικό, φαίνεται πως πληροφορήθηκε την έκδοση του *Δοκιμίου ιστορικού περί της Φιλικής Εταιρείας* και αντέδρασε άμεσα.[529] Μέσα από τέσσερα διαφορετικά κείμενα, το διάστημα 1835-1845, ο Ξάνθος παρουσίασε τη δική του

[526]Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα: «*Ὁ Σκουφᾶς ἐν τούτοις, καταθλιβόμενος συχνὰ ἀπὸ τὰς περὶ Ἀρχῆς ἀλλεπαλλήλους καὶ ὀχληρὰς ἐρωτήσεις τοῦ Ξάνθου, ὁμολογεῖ ὅλην τὴν ἀλήθειαν, παρὰ τὴν μεταξὺ τῶν Συναγωνιστῶν του γραπτὴν συνθήκην*». Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 193.

[527]Πέρα από το ζήτημα της συμμετοχής τους στον ιδρυτικό πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας, οι Ξάνθος-Αναγνωστόπουλος φαίνεται πως διεκδικούσαν και την «πατρότητα» της ιδέας της αποστολής του Δημήτριου Υψηλάντη στη Πελοπόννησο ως απεσταλμένου του αδελφού του. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Δύο Πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση, ό.π.,* σ. 73.

[528]Σημειώνεται πως σύμφωνα με τον Αναστάσιο Γούδα ο πρώτος που αντέδρασε στα γραφόμενα του Ιωάννη Φιλήμονος για τον Ξάνθο ήταν ο Παναγιώτης Σέκερης, ο οποίος, αν και επαινούσε τον συγγραφέα για την έκδοση του έργου, σχολίαζε: «*δὲν πρέπει ὅμως νὰ παρέχωσι καὶ τελείαν πίστιν ἰδίως εἰς τοὺς περιαυτολογοῦντας*». Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Ε΄, σ. 115.

[529]Ο Εμμανουήλ Ξάνθος αναχώρησε το 1827 και για δέκα περίπου έτη έζησε στη Ρουμανία. Συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από τα στίγματα της διασωσμένης αλληλογραφίας του φαίνεται πως έμεινε στο Βουκουρέστι, στη Τελεγγα της Πράχοβας και στο μοναστήρι Μαρτζινένι. Τ. Δάλλα, Μ. Παπαναστασίου, Αν. Καραπάνου, Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Δ΄, Ι.Ε.Ε.Ε, Αθήνα 2014 [στο εξής *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*]]· Κατά τη διάρκεια παραμονής του στο μοναστήρι στο Μαρτζινένι η οικογένεια του στην Αθήνα φαίνεται πως ήταν σε άθλια οικονομική κατάσταση. Όπως προκύπτει από τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Μπέλλιου, η Σεβαστή Ξάνθου τον επισκέφθηκε, για να ζητήσει ελεημοσύνη. Χαρακτηριστικό είναι πως όταν συστήθηκε στον Βαρώνο Κωνσταντίνο Μπέλλιο ως σύζυγος του Εμμανουήλ Ξάνθου που ήταν στο πλευρό του Αλέξανδρου Υψηλάντη την περίοδο του κινήματος του και είχε πετύχει «ένδοξα και μεγάλα κατορθώματα», εκείνος αποκρίθηκε πως αυτό το όνομα- δηλαδή του Ξάνθου- το ακούει πρώτη φορά. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Βαρώνος Κωνσταντίνος Μπέλλιος. Ένας ομογενής στην Αθήνα του 1836», *Εποχές*, τ. Δ΄,τχ. 17 (1964), σ. 78-92· Την είδηση της κυκλοφορίας του *Δοκιμίου ιστορικού περι της Φιλικής Εταιρείας*, όπως και τις σχετικές με το πρόσωπό του κρίσεις, πληροφορήθηκε ο Ξάνθος μέσω επιστολών. Ενδεικτικά στην έκδοση του Φιλήμονος αναφέρεται, αν και δεν την έχει δει και λανθασμένα την αποδίδει στον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, σε επιστολή του προς τον Ξάνθο τον Μάιο του 1835 ο Ι: Βρετών. *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Δ΄, σ. 193· Στη βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά και επιστολή του Αθανάσιου Ξόδιλου προς τον Εμμανουήλ Ξάνθο το 1836, με την οποία τον πληροφορούσε για μια νέα έκδοση σχετική με την Ιστορία «των εν Βλοχομπογανία διατρέξαντων» και αναρωτιόταν για τις πηγές του συγγραφέα, σχολιάζοντας πως: «*Ἴσως πάλιν, ὡς ὁ Φιλήμων, θὰ οἰκειοποιηθῇ καὶ αὐτὸς πρὸς δεῖξιν τοῦ βιβλίου του ἄλλον Ἀχιλλέα*». Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 5.

ερμηνεία για την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. Τα κείμενα αυτά ήταν: α. *Το Ιστορικόν Υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρείας των Φιλικών* β. *Η Απολογία* γ. *Η Αναφορά στην Εθνοσυνέλευση* το 1843 και δ. Τα *Απομνημονεύματα.*[530]

Από αυτά, χρονικά προηγείται το *Ιστορικόν Υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρείας των Φιλικών,* γραμμένο από τον Ξάνθο το 1835 στην Τελέγκα της Βλαχίας.[531] Παρότι είναι γραμμένο ένα χρόνο μετά την έκδοση του Δοκιμίου του Ιωάννη Φιλήμονος, φαίνεται πως ο συγγραφέας δεν είχε λάβει γνώση για τη συγκεκριμένη κυκλοφορία.[532] Το χειρόγραφο παρέμεινε ανέκδοτο για χρόνια.[533] Στο υπόμνημα αυτό ο συγγραφέας τόνιζε πως: «*Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1814: τρεῖς φίλοι ὀνομαζόμενοι: Ἐμμανουὴλ Ξάνθος Πάτμιος, Νικόλαος Σκουφᾶς ἐκ τῆς Ἄρτης καὶ Ἀθανάσιος Σακάλωφ Ἰωαννίτης ἐκ τοῦ γένους τοῦ περιφήμου Τεκελῆ, εὑρεθέντες εἰς Ὀδησσόν... ἀποφάσισαν νὰ συστήσωσι μία ἑταιρίαν μυστικὴν καὶ νὰ εἰσάξωσιν εἰς αὐτήν, εἰ δυνατόν, ὅλους τοὺς ἐκλεκτοὺς τῶν ὁμογενῶν, διὰ νασυνεργήσωσι μόνοι τους ἐκεινο τὸ ὁποῖον ματαίως πρὸ πολλῶν χρόνων ἤλπιζαν ἀπὸ τοὺς Ερωπαίους βασιλεῖς χριστιανούς*».[534] Από το παραπάνω απόσπασμα προκύπτει πως ο Εμμανουήλ Ξάνθος αποδέχεται το σχήμα των τριών αρχηγών, αλλά εντάσσει σε αυτούς τον εαυτό του αντί του Αναγνωστόπουλου, ακολουθώντας την ίδια ακριβώς ερμηνεία με αυτή που δινόταν στην ανώνυμη έκθεση που δημοσίευσε ο Αθανάσιος Χριστόπουλος.[535]

Δύο χρόνια αργότερα, το 1837 ο Εμμανουήλ Ξάνθος θα προβεί στη συγγραφή ενός ακόμα κειμένου που τιτλοφόρησε *Απολογία*.[536] Ο τίτλος είναι χαρακτηριστικός του σκοπού για τον οποίο γράφει, αφού το 1837 φαίνεται πως έχει διαβάσει το Δοκίμιο του Ιωάννη Φιλήμονος και επιχειρεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του. Ας σημειωθεί πως η *Απολογία* του Ξάνθου παρέμεινε όπως και το υπόμνημα του 1835 ανέκδοτη για μεγάλο διάστημα, αν και δεν αποκλείεται να κυκλοφόρησε σε περιορισμένο κύκλο ανθρώπων. [537]

---

[530]Από τα 4 κείμενα που φαίνεται πως έγραψε ο Εμμανουήλ Ξάνθος τα 2 παρέμειναν ανέκδοτα όσο ο ίδιος ζούσε.

[531]«Ανέκδοτον υπόμνημα του φιλικού Ξάνθου», *ό.π.*, σ. 529-540.

[532]Ενδεικτικός της άγνοιας του Εμμανουήλ Ξάνθου για τα γραφόμενα του Ιωάννη Φιλήμονος στο *Δοκίμιο* του 1834 είναι ο χαρακτηρισμός του για τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο: «*νέος καλῶν μὲν ἠθῶν καὶ μὲ ἐνθουσιασμόν, ἀλλὰ πολλὰ αὐστηρὸς καὶ ἀδυσόπητος εἰς τὰς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων*». «Ανέκδοτον υπόμνημα του φιλικού Ξάνθου», *ό.π.*, σ. 532.

[533]Το χειρόγραφο εντόπισε και δημοσίευσε το 1901 στο περιοδικό *Αρμονία* ο επιμελητής των χειρόγραφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης Δημήτριος Καμπούρογλου. Στο σημείωμα που συνοδεύει το κείμενο, ο Καμπούρογλου αναφέρεται και στην αντιπαράθεση του Εμμανουήλ Ξάνθου με τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο. Αναφορικά με το ίδιο το έργο προσθέτει πως σφραγίστηκε και επικυρώθηκε η ταυτότητα του συγγραφέα από τον Γρηγόριο Θεοχάρη στο Βουκουρέστι. Υπήρχε, επίσης, επιστολή του τελευταίου προς τον Χριστόδουλο Κ. Τισσαμενό με τη σημείωση να προσφέρει το εν λόγω έργο «*ὅπου ἀνήκει, πρὸς μνημεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς*». «Ανέκδοτον υπόμνημα του φιλικού Ξάνθου», *ό.π.*, σ. 529-530.

[534]*Στο ίδιο*, σ. 530-531.

[535]Αθανάσιος Χριστόπουλος, *ό.π.,* σ. 151.

[536]Το κείμενο δημοσιεύεται στο Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *ό.π.,* σ. 3-114. Το έργο φέρει ημερομηνία 1η Οκτωβρίου 1837 και ως τόπος σύνταξης δηλώνεται με περιφρονητικό μάλλον τρόπο η «Οθωνούπολη» εννοώντας την Αθήνα, καθώς το διάστημα αυτό ο Εμμανουήλ Ξάνθος είχε επιστρέψει στο ελληνικό κράτος. Το έργο υπογράφεται με ψευδώνυμο Α.Ω. Σύμφωνα με τον Τάκη Κανδηλώρο ο γραφικός χαρακτήρας δεν είναι του Εμμανουήλ Ξάνθου, οι ιδιόχειρες όμως διορθώσεις στο περιθώριο είναι δικές του. Επίσης, το γεγονός πως τα έγγραφα που περιέχονται στην *Απολογία* εκδίδονται αργότερα και στα *Απομνημονεύματά* του φανερώνει πως πρόκειται για δικό του έργο. Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.,* σ. 5.

[537]Το χειρόγραφο της *Απολογίας,* που παρέμεινε ανέκδοτη για δεκαετίες, αγόρασε το 1904 η Εθνική Βιβλιοθήκη από τον Γ. Κουκουρέλη. Το 1924 ο ιστορικός Σωκράτης Κουγέας, υπεύθυνος των χειρογράφων της Εθνικής

Στην *Απολογία* του ο Εμμανουήλ Ξάνθος επιτίθεται στον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο χαρακτηρίζοντας τον συκοφάντη και σφετεριστή που παράλλαξε τις πληροφορίες από μια ανώνυμη έκθεση, για να αναδείξει την προσφορά του στερώντας την τιμή σε αυτούς που έδρασαν με ειλικρινή αισθήματα για την πατρίδα. Επιπλέον, ο συγγραφέας επικρίνει τον Ιωάννη Φιλήμονα και αμφισβητεί την αξιοπιστία του ως ιστοριογράφο σχολιάζοντας πως κατέγραψε ως αληθείς τις πληροφορίες ενός «ψευδολόγου» χωρίς, σύμφωνα με τον ίδιο, να ζητήσει «έγγραφα και αποδείξεις».[538]

Σχετικά με το ζήτημα της συμμετοχής του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου στον ιδρυτικό πυρήνα της επαναστατικής οργάνωσης ο Ξάνθος απαντά πως: «*Δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ ὁ Παναγιώτης Ἀναγνωστόπουλος. Ὁ ἱστοριογράφος κύριος Ἰωάννης Φιλήμων ἠπατήθη κατὰ τοῦτο. Εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ 1813 καὶ 1814, ὅτε ὁ Σκουφᾶς καὶ ὁ Τσακάλωφ εὑρίσκοντο εἰς Ὀδησσόν, ὁ Ἀναγνωστόπουλος δὲν ἦτο γνωστὸς εἰς αὐτούς. Περὶ τούτου μαρτυροῦσιν ὁ Τσακάλωφ καὶ ὁ Ἀντώνιος Κομιζόπουλος εἰς τῶν ἀρχηγῶν καὶ ἄλλοι. Ὅταν δέ ὁ Σκουφᾶς ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν Μόσχαν εἰς Ὀδησσὸν καὶ ᾤκησε παρὰ τῷ Ἀθανασίῳ Σέκερη, εἰς ὃν ὁ Ἀναγνωστόπουλος ὑπηρέτει, τότε ἐγνωρίσθη μὲ αὐτὸν καὶ ἐκατηχήθη παρ' ἐκείνου ἁπλοῦν μέλος εἰς τὴν Ἑταιρείαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 1817 χωρὶς νὰ τῷ φανερωθῇ ἡ Ἀρχὴ τῆς Ἑταιρείας*».[539]

Παράλληλα, στο κείμενο της Απολογίας ο Εμμανουήλ Ξάνθος δεν παραλείπει να υπογραμμίσει τη συμβολή του στη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας, επαναλαμβάνοντας όπως και στο *Υπόμνημα* του 1835, πως αυτός μαζί με τον Νικόλαο Σκουφά και τον Αθανάσιο Τσακάλωφ σχεδίασαν την επαναστατική οργάνωση: «*ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν συνομιλῶν μὲ αὐτοὺς... ἐκοινοποίησεν εἰς αὐτοὺς τοὺς φίλους του τὴν ἰδέαν του περὶ συστάσεως μιᾶς Ἑταιρείας... Ταῦτα προτείνοντος τοῦ Ξάνθου εἰς τοὺς ρηθέντας δύο φίλους του ἐνέκριναν καὶ ἐκεῖνοι καὶ οὕτως ἔγινεν ἓν σχέδιον μετ' ολίγας ἡμέρας*».[540] Μάλιστα, ο συγγραφέας φροντίζει εξιστορώντας τα γεγονότα της ίδρυσης της επαναστατικής οργάνωσης να επισημάνει για ακόμα μια φορά πως το διάστημα αυτό οι τρεις φερόμενοι ως ιδρυτές δε γνώριζαν τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο.[541]

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αν και το κείμενο της *Απολογίας* παρέμεινε ανέκδοτο, την ύπαρξη της πρέπει να πληροφορήθηκε ο Ιωάννης Φιλήμων, ο οποίος έσπευσε να αποκαταστήσει τον Εμμανουήλ Ξάνθο.[542] Σε άρθρο του στον *Αιώνα* με

Βιβλιοθήκης έδωσε άδεια στον Τάκη Κανδηλώρο να χρησιμοποιήσει το συγκεκριμένο αρχείο. Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 5. Το έργο εκδόθηκε το 1931 από Α.Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα *Ο Αγών της Δωδεκανήσσου* (αρ. φύλλων 5-21) και αργότερα επανεκδόθηκε στο περιοδικό *Μνημοσύνη* από τον Γριτσόπουλο. Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *ό.π.*, σ. 9.

[538]άσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *ό.π.*, σ. 45-46.

[539]*Στο ίδιο*, σ. 46.

[540]*Στο ίδιο*, σ. 47.

[541]*Στο ίδιο*, σ. 47.

[542]Αναφορές στο σχετικό με την αποκατάσταση του Εμμανουήλ Ξάνθου άρθρο του Ιωάννη Φιλήμονος στον *Αιώνα* υποδηλώνουν πως ο αρθρογράφος πρέπει να γνώριζε για τη συγγραφή της *Απολογίας* του Ξάνθου. Χαρακτηριστική είναι η φράση: «*κατὰ προτροπὴν τοῦ ἰδίου Ξάνθου, ὅτι διὰ τοῦτύπου δύνανται νὰ διαδηλώσωσιν, ὁποῖοι καὶ πόσας ἐνεπιστεύθησαν εἰς τοῦτον τὰς συνεισφορὰς των ἐπί τῆς Ἑταιρίας*». *Αιών* (αρ. φύλλου 49), 19 Μαρτίου 1839. Στον περιορισμένο πιθανόν κύκλο των ατόμων που γνώριζαν την ύπαρξη της *Απολογίας* του Εμμανουήλ Ξάνθου δε συγκαταλεγόταν ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος. Αυτό συνάδει από επιστολή που

τίτλο «*Η δικαιοσύνη προσβαλλόμενη*», που δημοσιεύθηκε σε δύο συνέχειες, στις 15 και 19 Μαρτίου 1839, ο Φιλήμων υπογράμμιζε την ανάγκη αναγνώρισης των θεμελιωτών της Φιλικής Εταιρείας που φαίνεται πως λησμονήθηκαν. Τόνιζε χαρακτηριστικά πως οι πρωτεργάτες της επαναστατικής οργάνωσης «*ἤλπιζον νὰ εὕρωσί ποτε δικαιοσύνην εἰς τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς Πατρίδος, ἐλευθέρας καὶ ἀνεξαρτήτου, καὶ νὰ θερίσωσιν, ἂν ὄχι μέγα, ποσοστὸν τουλάχιστον, μέρος τοῦ καρποῦ τῶν ὠφελίμων ἀγώνων των*».[543] Επιπλέον παραδεχόταν πως λόγω άγνοιας στο Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία υπέπεσε σε σφάλματα αναφορικά με «*τα συστατικά της αρχής του συστήματος»* και τον Εμμανουήλ Ξάνθο. Σημείωνε σχετικά: «*Τὴν ἔλλειψιν ταύτην θέλομεν θεραπεύσει ἄλλοτε αὐτοὶ ἡμεῖς, χάριν τῆς δικαιοσύνης. Πρὸς τὸ παρὸν δέ περιοριζόμεθα νὰ κηρύξωμεν πανδήμως, κατὰ προτροπὴν τοῦ ἰδίου Ξάνθου, ὅτι διὰ τοῦ τύπου δύνανται νὰ διαδηλώσωσιν, ὁποῖοι καὶ πόσας ἐνεπιστεύθησαν εἰς τοῦτον τὰς συνεισφορὰς των ἐπί τῆς Ἑταιρίας. Τοιουτοτρόπως σαφηνίζεται ἡ ἀλήθεια, ἢ μὴ, τῆς μόνης κηλίδος, ἥτις προσήφθη ὁπωσδήποτε εἰς τὸ ἄτομον του. Ποίαν ἄλλην δυνάμεθα νὰ ἀπαιτήσωμεν εἰλικρίνειαν ἀπὸ τοῦτον; Ἢ ἀγνοοῦμεν, ὅτι ὁ φθόνος καὶ αἱ ἰδιοποιήσεις προσέβαλον πολλάκις καὶ τὴν ἱερωτίραν ἀλήθειαν, καὶ ἠγωνίσθησαν νὰ θάψωσι τὰ ὁμολογούμενα δίκαια τῶν ἄλλων;*».[544]

Όμως, στη δημόσια αυτή αποκατάσταση του Εμμανουήλ Ξάνθου αντέδρασε ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος με ένα κείμενο που τιτλοφορούσε «*Γενικές παρατηρήσεις*» και απέστειλε στον εκδότη του Αιώνα για δημοσίευση, υπερασπιζόμενος τη θέση του στην ιδρυτική ομάδα της Φιλικής Εταιρείας.[545] Το κείμενο χωρίζεται από τον συγγραφέα σε πέντε μέρη. Αρχικά, επεξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν στη συγγραφή του, επαναλαμβάνει πως η μύηση του Ξάνθου πραγματοποιήθηκε το 1817 και τονίζει πως η μόνη συμβολή του τελευταίου ήταν η προσφορά της αρχηγίας στον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Στη συνέχεια, ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος επιχειρεί να ανασκευάσει τη διατυπωμένη από τον Ιωάννη Φιλήμονα πληροφορία περί της εθνικής προσφοράς του Ξάνθου όσο ήταν στην Ευρώπη. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τον Ξάνθο ως άνθρωπο έκφυλο και καταχραστή χρημάτων. Για να δικαιολογήσει τη θέση του, παραθέτει μάλιστα αποσπάσματα από δυο επιστολές, μια της συζύγου του Ξάνθου, της Σεβαστής, και μια του Αθανάσιου Τσακάλωφ, στις οποίες σκιαγραφείται ο χαρακτήρας και οι οικονομικές σπατάλες του Ξάνθου. Στο τέταρτο μέρος των *Παρατηρήσεων* ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος σχολιάζει την υποτιθέμενη πρόβλεψη του Ξάνθου για την εκλογή του Ιωάννη

στέλνει ο τελευταίος το 1838 προς τον Ξάνθο με την οποία του ζητάει να μάθει νέα του, καθώς ανησυχεί για την τραγική κατάσταση στην οποία τον είχε δει σε προγενέστερο διάστημα. Ο Αναγνωστόπουλος γράφει σε πολύ φιλικό τόνο, αποκαλεί μάλιστα τον Ξάνθο φίλο του και του ομολογεί πως αισθάνεται την ανάγκη να τον συνδράμει. *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Δ΄, σ. 199.

[543]*Αιών* (αρ. φύλλου 48), 15 Μαρτίου 1839.

[544]*Αιών*(αρ. φύλλου 49), 19 Μαρτίου 1839. Η κίνηση αυτή του Ιωάννη Φιλήμονος να αναγνωρίσει τα εσφαλμένα του *Δοκιμίου* του 1834 και να προβεί στη δημόσια αποκατάσταση του Εμμανουήλ Ξάνθου εκτιμήθηκε από τον τελευταίο που δημοσίευσε το συγκεκριμένο άρθρο στα *Απομνημονεύματά* του. Εμμανουήλ Ξάνθου, *Απομνημονεύματα, ό.π.,* σ. 45-48.

[545]Το κείμενο υπογραφόταν από τα αρχικά Χ.Ρ.Τ.Ω. και παρέμεινε ανέκδοτο. Εντοπίστηκε στο αρχείο του Ιωάννη Φιλήμονος που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Το κείμενο δημοσιεύθηκε στη μελέτη του Αγησίλαου Τσελάλη, *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος ο Φιλικός*, Αθήνα 1933, σ. 12-22. Το αναδημοσιεύει ο Γριτσόπουλος μαζί με την *Απολογία* του Ξάνθου, θεωρώντας πως οι *Γενικές Παρατηρήσεις* δεν αφορούν άμεσα την *Απολογία*, εντάσσονται όμως στο κλίμα της αντιδικίας των δυο ανδρών. Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *ό.π.*, σ. 32-37 και σ. 106-114.

Καποδίστρια ως πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας. Το τελευταίο μέρος είναι σχετικό με τη δήλωση του Ιωάννη Φιλήμονος πως κατά την σύνταξη του δοκιμίου του 1834 υπέπεσε σε λάθη αναφορικά με την Αρχή της Φιλικής Εταιρείας και ιδίως τον Εμμανουήλ Ξάνθο. Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος ως βασικός πληροφοριοδότης του Φιλήμονος φαίνεται πως θίγεται από την αναφορά αυτή και δηλώνει κατηγορηματικά πως η δική του ερμηνεία είναι η αληθινή.[546]

Τρίτο κατά σειρά κείμενο του Εμμανουήλ Ξάνθου αποτελεί η αναφορά που κατέθεσε στις 15 Δεκεμβρίου 1843 στην Εθνοσυνέλευση. Στο κείμενο αυτό ο Ξάνθος ανατρέπει όσα ο ίδιος είχε γράψει πρωτύτερα. Παρουσιάζει ένα νέο ιδρυτικό σχήμα της Φιλικής Εταιρείας αποτελούμενο από τέσσερα άτομα. Τη συντροφιά των Σκουφά, Τσακάλωφ, Ξάνθου, συμπλήρωνε ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος.[547]

Η ένταξη του Αναγνωστόπουλου στον ιδρυτικό πυρήνα της Φιλικής εταιρείας από τον Εμμανουήλ Ξάνθο πιθανόν να αποσκοπούσε στην αποδοχή του αιτήματος, που κατέθεσε στην Εθνοσυνέλευση, περί παραχώρησης σύνταξης στα μέλη της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας.[548] Η αποσιώπηση των διαφορών τους φαίνεται πως στόχευε στην παρουσίαση του παραπάνω αιτήματος ως ενιαίου από όλους τους εν ζωή πρωτεργάτες της επαναστατικής οργάνωσης.[549] Αν και δε διατίθενται πληροφορίες αναφορικά με την εξέλιξη του αιτήματος αυτού το πιθανότερο είναι να απορρίφθηκε.[550]

Ανεξάρτητα από τη σκοπιμότητα της μεταστροφής αυτής του Ξάνθου, η αντίφαση στα κείμενά του ως προς τον αριθμό των ιδρυτών και τη θέση ή όχι του

---

[546]Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *ό.π.*, σ. 106-114.

[547]*Αναφορά του Εμμανουήλ Ξάνθου προς την Εθνοσυνέλευση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 περί της Φιλικής Εταιρείας και περί αποκαταστήσεως των μελών της αρχής της.*

[548]Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί σχετικά με την επίσημη αναγνώριση των πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρείας πως μονάχα ο Εμμανουήλ Ξάνθος και ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος έλαβαν με Βασιλικό Διάταγμα του 1837 τον Χρυσό Σταυρό του Τάγματος του Σωτήρος. Παράλληλα και οι δυο τοποθετήθηκαν σε δημόσιες θέσεις. Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 6· Επίσης, μετά τον θάνατο του Ξάνθου η ελληνική Κυβέρνηση φαίνεται πως μερίμνησε για την αποκατάσταση της οικογένειάς του. Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Ε΄, σ. 75-76. Ο Νικόλαος Σκούφας είχε πεθάνει νωρίς και ο Αθανάσιος Τσακάλωφ ζούσε απομονωμένος εκτός ελληνικού κράτους. Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 40-41· Ο Γούδας επισημαίνει και τη δυσαρέσκεια του Παναγιώτη Σέκερη για τη μη αναγνώριση από τον Βασιλιά της συμβολής αυτού «και των όμοιων του» στην Ελληνική Επανασταση. Αναστάσιος Γούδας, ό.π., τ. Ε΄, σ. 112-113.

[549]Ο Τάκης Κανδηλώρος σημειώνει πως η δεινή οικονομική κατάσταση του Ξάνθου υπήρξε η αιτία για την αλλαγή της στάσης του απέναντι στον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο και τη θέση του στον ιδρυτικό πυρήνα της επαναστατικής οργάνωσης. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνει: «*Ὁμολογῶν ὅτι στερεῖται καὶ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου, καίτοι γέρων καὶ προστάτης ἀγάμου θυγατρός, κάμνει ἀβαρίαν τῶν πεποιθήσεών του, ἀναιρῶν ὅ,τι μέχρι τοῦδε περὶ τοῦ Ἀναγνωστοπούλου ὑπεστήριξε!*». Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.,* σ. 9-10· Δεν αποκλείεται, πέρα από την παρουσίαση ενός ενιαίου αιτήματος, που μάλλον επιχειρεί ο Εμμανουήλ Ξάνθος μέσω της επιλογής του να εντάξει τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο στους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, να χρησιμοποιεί το όνομα του τελευταίου λόγω των δημοσιών θέσεων που κατείχε. Λίγους μόλις μήνες πριν από την αναφορά αυτή ο Αναγνωστόπουλος είχε διοριστεί τιμητικά μάλλον Σύμβουλος της επικρατείας. Σε αντίθεση με τους άλλους δυο εν ζωή πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας, τον Αθανάσιο Τσακάλωφ που δεν ζούσε στην Ελλάδα και τον Εμμανουήλ Ξάνθο που αν και είχε καταλάβει κάποιες δημόσιες θέσεις δεν παρέμεινε σε αυτές (ταμίας Μαντινείας, διοικητής Ύδρας, στο Ελεγκτικό Συνέδριο), ο Παναγιώτης Αναγωνστόπουλος ακολούθησε μετεπαναστατικά μια πορεία κοινωνικής ανέλιξης διατελώντας επί σειρά ετών Διοικητής και Νομάρχης σε διάφορες περιφέρειες (Ευβοίας, Θήρα, Λακωνίας, Αργολίδας και Κορινθίας, Αχαίας και Ηλίδος κ.α.). Για τη ζωή και τη δράση του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου βλ. ενδεικτικά: Αγησίλαος Α. Τσελάλης, *ό.π·* Δημήτρης Μπογδανόπουλος, *ό.π.,* σ. 297-325.

[550]Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.,* σ. 11.

Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου σε αυτούς, περιέπλεξε ιδιαίτερα το ζήτημα και δυσχέρανε το έργο των μεταγενέστερων συγγραφέων που επιχείρησαν να δειρευνήσουν και να αναζητήσουν τις διαδικασίες και τα πρόσωπα που εμπνεύστηκαν τη σύσταση της επαναστατικής οργάνωσης, η οποία σχεδίασε την απελευθέρωση των Ελλήνων.

Δυο χρόνια αργότερα ο Εμμανουήλ Ξάνθος θα εκδώσει τα *Απομνημονεύματά* του. Αυτό είναι το τελευταίο έργο που έγραψε και το μοναδικό που κυκλοφόρησε όσο ήταν εν ζωή.[551] Αναφορικά με τη σημασία και τον σκοπό του έργου χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του ίδιου του συγγραφέα, ο οποίος, ολοκληρώνοντας την εξιστόρηση των γεγονότων, τόνιζε πως: «*Αὕτη ἐστὶν ἡ ἀληθὴς ἱστορία καὶ ἔκθεσις ὅλων τῶν διατρεξάντων, ἀπὸ τῆς πρώτης συστάσεως τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλικῶν, τῆς ὁποίας τὸ ἀντικείμενον ἦτον ἡ τῷ ὄντι ἀπίθανος παρ' ὅλων τῶν πολιτικῶν καὶ σοφῶν τῆς Εὐρώπης θεωρουμένη ἀνέγερσις καὶ ἐλευθέρωσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῆς πατρίδος μας. Καὶ ταῦτα πάντα μὲ πολλὴν συντομίαν. Πρὸς ἀναίρεσιν δε τῶν ὅσων ψευδῶν καὶ ἀνυπάρκτων ἀπατηθέντες οἱ συγγραφεῖς τοῦ "Δοκιμίου τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας" Ἰωάννης Φιλήμων, ὁ πρωτοσύγγελος Φραντζῆς καὶ ἄλλοι ἔγραψαν ἀναφορικῶς εἰς τὰ τῆς Ἑταιρίας αὐτῆς καὶ τῶν ἐνεργησάντων προσώπων· διότι ἄνευ ἀποδείξεων πεισθέντες εἰς τὰς ψευδολογίας ἀνθρώπων φθονερῶν, ἴσως καὶ ἀναξίων, προσέβαλον, παρεμόρφωσαν καὶ παρεσιώπησαν τὴν ἀρετὴν καὶ τὰς πρὸς τὴν πατρίδα προσπαθείας ἐκείνων,οἵτινες διὰ τὸν ζῆλον των ὑπέφερον ἀπείρους κινδύνους καὶ ἐθυσίασαν τὴν ὕπαρξιν καὶ περιουσίαν των*».[552]

Στα *Απομνημονεύματά* του ο Εμμανουήλ Ξάνθος θα επανέρθει στην αρχική του θέση αναφορικά με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας. Αφού αναφερθεί στη γνωριμία του με τον Νικόλαο Σκουφά και τον Αθανάσιο Τσακάλωφ τον Νοέμβριο του 1813 στην Οδησσό, θα επισημάνει τις συζητήσεις τους για την κατάσταση της πατρίδας και προσπαθώντας μάλλον να υπερτονίσει τον αμφισβητούμενο ρόλο του στην ιδρυτική τριανδρία της επαναστατικής οργάνωσης τονίζει πως: «*Τότε ὁ Ξάνθος ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ προτείνῃ εἰς τοὺς ρηθέντας φίλους του τὴν ἣν συνέλαβεν ἰδέαν, νὰ συστήσωσι μίαν ἑταιρίαν, σκοπὸν ἀμετάτρεπτον ἔχουσαν τὴν ἐλευθέρωσιν τῆς πατρίδος*».[553]

Στην έκδοση των Απομνημονευμάτων του Εμμανουήλ Ξάνθου θα αντιδράσει και πάλι ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος με επιστολή που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Χρόνος*.[554] Ο συντάκτης δηλώνει πως η Αρχή της Φιλικής Εταιρείας ήταν γνωστή μονάχα στα «*πρωτενεργά μέλη»* και αυτό έδωσε αφορμή *«εἰς τὴν ἀγυρτίαν, ἥτις ὠφελουμένη ἐντεῦθεν νὰ παραμορφώσῃ τὴν ἀλήθειαν, ἀποδίδουσα τὴν αἰτίαν τῆς συστάσεως καὶ ὑπάρξεώς της εἰς ἄλλα ἀντ' ἄλλων ὑποκείμενα*». Φυσικά, για τον

[551]Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα, ό.π.*· Αγγελία της έκδοσης των *Απομνημονευμάτων* του Εμμανουήλ Ξάνθου δημοσιεύεται στον *Αιώνα*. *Αιών* (αρ. φύλλου 610), 24 Μαρτίου 1845· Τη μικρή έκταση του έργου επικρίνει ο Ιωάννης Φιλήμων σχολιάζοντας: «*Τὸ βαθὺ γῆρας καὶ ἡ μᾶλλον τούτου παραλύουσα τὸν νοῦν καὶ τὴν μνήμην ἐσχάτη καὶ τοσῳ σκληρὰ δυστυχία τοῦ ἀνδρὸς αὐτοῦ παρήγαγον ἔργον οὐχὶ πολλῆς σπουδῆς ἴδιον*». Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Α΄, σ. 127.

[552]Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, σ. 45.

[553]*Στο ίδιο*, σ. 11.

[554]*Χρόνος* (αρ. φύλλου 105), 05 Ιανουαρίου 1846· Επισημαίνεται πως η ίδια ακριβώς επιστολή δημοσιεύεται αργότερα τον ίδιο χρόνο και στην εφημερίδα του Ιωάννη Φιλήμονος: *Αιών* (αρ. φύλλου 690), 16 Μαρτίου 1846.

Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο αυτός που παραμόρφωσε την αλήθεια είναι ο Εμμανουήλ Ξάνθος, το οποίον χαρακτηρίζει «*ψευδόμενον*». Επαναλαμβάνει το επιχείρημα πως ο Ξάνθος δε βρισκόταν στην Οδησσό την εποχή της σύστασης της επαναστατικής οργάνωσης οπότε κατ΄αυτόν δε δίναται να μιλάει για το ζήτημα και προσθέτει πως ο τελευταίος μυήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1818.[555] Πέρα όμως από τις παραπάνω κατηγορίες και χαρακτηρισμούς περί ψεύδους, ο Αναγνωστόπουλος καταγγέλλει τον Ξάνθο για μελετημένη και με δόλο προσπάθεια παραχάραξης της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας δηλώνοντας πως: «*Τελειώσαντες οἱ πρωτενεργοὶ τὰς ἐργασίας των ἐν Κωνσταντινουπόλει, συνεφώνησαν νὰ παραδώσωσι τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑταιρείας τῷ Π. Σέκερη, ὅπερ καὶ ἐγένετο. Ἀλλ΄ ἐν ταύτῃ τῇ στιγμῇ ὁ Ξάνθος, μὲ προσποιημένην ἀφέλειαν, εἶπε πρὸς τοὺς συντρόφους του, λαβὼν ἐπὶ χεῖρας τινά τῶν σχεδίων τῶν πρώτων δοκιμῶν των. " Νὰ κρατήσω ταῦτα (δεικνύων τὰ ὁποῖα ἐκράτει ἔγγραφα) διὰ νὰ μένωσι παρ' ἐμοὶ, ὥστε, ἄν χαθῶσι τὰ ἐν τῇ κοινῇ παρακαταθήκη, νὰ ἔχωμεν αὐτά." Αὐτοὶ, ὡς μή ὑποπτεύσαντες, δὲν εἶπον τίποτε. Ἀλλ' ἐξ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὡς μετὰ ταῦτα διεκρίθη, συνέλαβε τὴν πλαγίαν ἰδέαν τοῦ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τότε μόνον, ὅτε ἤθελεν ἐπιτύχῃ ἡ ἐπανάστασις, καὶ νὰ παρουσιασθῇ ὡς ὁ μόνος συλλαβὼν τὴν ἰδέαν καὶ κατορθώσας τὸν μέγαν σκοπὸν τῆς ἐπαναστάσεως · ἄλλως δὲ προπαρεσκευασμένος καὶ ἐφωδιασμένος ὅπως ἔδωξεν αὐτῷ, ν' ἀπέλθῃ ἀλλοῦ που νὰ ἡσυχάσῃ*».[556]

Στην προσωπική αυτή επίθεση του Αναγνωστόπουλου θα απαντήσει άμεσα ο Εμμανουήλ Ξάνθος με επιστολή του στην εφημερίδα *Άγγελος*. Στην επιστολή του τονίζει πως αναμένει τη σχετική έκδοση που προανήγγειλε ο Αναγνωστόπουλος και επισημαίνει για ακόμα μια φορά, επικαλούμενος τις μαρτυρίες σύγχρονών του, πως, σε αντίθεση με τα γραφόμενα του κατηγόρου του, βρισκόταν στην Οδησσό ως το τέλος του 1814. Παράλληλα, θα επαναλάβει πως ούτε αυτός ούτε ο Αθανάσιος Τσακάλωφ γνώριζαν την εποχή της ίδρυσης της επαναστατικής οργάνωσης τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο.[557]

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι σε διάστημα μιας δεκαετίας, ο Εμμανουήλ Ξάνθος διατύπωσε δημόσια δυο διαφορετικές ερμηνείες για την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας περιπλέκοντας το ζήτημα. Στην πρώτη, την οποία υποστηρίζει στα τρία από τα τέσσερα κείμενα του, τον ιδρυτικό πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας συγκροτούσαν οι Νικόλαος Σκουφάς, Αθανάσιος Τσακάλωφ και Εμμανουήλ Ξάνθος. Αντίθετα με όσα ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος ισχυριζόταν για τη συμμετοχή του στις διεργασίες σύστασης της επαναστατικής εταιρείας, ο Ξάνθος σημειώνει πως τα ιδρυτικά μέλη

---

[555]*Χρόνος* (αρ. φύλλου 105), 05 Ιανουαρίου 1846· Ως προς τη χρονολογία ένταξης του Εμμανουήλ Ξάνθου στη Φιλική Εταιρεία φαίνεται πως υπάρχει μια διαφοροποίηση στα γραφόμενα του Αναγνωστόπουλου. Στις «*Γενικές Παρατηρήσεις*», που προηγούνται χρονικά, ο συγγραφέας επαναλαμβάνει τις πληροφορίες που είχε δώσει και στον Ιωάννη Φιλήμονα σημειώνοντας: «*Καταβάντες ἐξ Ὀδησσοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὅ τε Σκουφᾶς καὶ Ἀναγνωστόπουλος κατὰ τὸ 1817 ἐκατήχησαν ὁ μὲν πρῶτος τὸν Ξάνθον, ὁ δὲ δεύτερος τὸν Σέκερην*…». Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *ό.π.*, σ. 106· Αργότερα, όμως, στο άρθρο στην εφημερίδα *Χρόνος* μεταθέτει τη μύηση του Ξάνθου το 1818 δηλώνοντας: «*Κατηχηθεὶς ὁ Ξάνθος ὡς μέλος ἁπλοῦν κατὰ τὰ 1818 τὸν Ἀπρίλιον προσελήφθη ἀπὸ τὸν ἴδιον Σκουφᾶν καὶ ὡς μέλος τῆς Ἀρχῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους*». *Χρόνος* (αρ. φύλλου 105), 05 Ιανουαρίου 1846.

[556]*Χρόνος* (αρ. φύλλου 105), 05 Ιανουαρίου 1846. Στο ίδιο γράμμα ο Αναγνωστόπουλος αναγγέλλει την έκδοση ιστορικού εγχειριδίου που θα εξετάζει μεταξύ άλλων τα σχετικά με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας γεγονότα και θα ανασκευάζει τα εσφαλμένα του Δοκιμίου του Φιλήμονος. Το έργο αυτό δεν κυκλοφόρησε και είναι άγνωστο αν ο συγγραφέας το ολοκλήρωσε και παρέμεινε ανέκδοτο.

[557]*Άγγελος* (αρ. φύλλου 166), 31 Ιανουαρίου 1846.

δεν το γνώριζαν μέχρι το 1816.[558] Στη δεύτερη ερμηνεία, που παρουσίασε μονάχα στην αναφορά του προς την Εθνοσυνέλευση, ο Εμμανουήλ Ξάνθος αύξανε τον αριθμό των ιδρυτών σε τέσσερεις προσθέτοντας σε αυτούς και τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο. [559]

Το διάστημα ανάμεσα στην έκδοση του Δοκιμίου του Ιώαννη Φιλήμονος το 1834 και την κυκλοφορία των *Απομνημονευμάτων* του Εμμανουήλ Ξάνθου στιγματίζεται από τη σύγκρουση των δυο πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρείας Ξάνθου και Αναγνωστόπουλου, αναφορικά με τη θέση τους στον ιδρυτικό πυρήνα της επαναστατικής οργάνωσης. Με βαρείς χαρακτηρισμούς εκατέρωθεν («*ψευδόμενος*», «*φθονερών ανθρώπων*» κ.α.) οι δυο άνδρες επιχείρησαν να αναδείξουν την προσωπική τους συμβολή. Η άρνηση άλλων διακεκριμένων μελών της Φιλικής Εταιρείας, όπως για παράδειγμα του Αθανάσιου Τσακάλωφ ή του Παναγιώτη Σέκερη, να παρέμβουν στο δημόσιο διάλογο μετέτρεψε το ζήτημα σε μια προσωπική αντιδικία ανάμεσα σε Ξάνθο και Αναγνωστόπουλο, η οποία φαίνεται να εκτονώνεται από το 1846.[560] Ο θάνατος και των δυο στις αρχές της δεκαετίας του 1850 σήμανε το οριστικό τέλος της αντιπαράθεσης.[561]

Το Δοκίμιο του 1859

Εικοσιπέντε χρόνια μετά την κυκλοφορία της μοναδικής ιστορικής μελέτης για τη Φιλική Εταιρεία, ο Ιωάννης Φιλήμων θα εκδώσει το δεύτερο μεγάλο ιστοριογραφικό του έργο με τίτλο *Δοκίμιον ιστορικόν περι της ελληνικής επαναστάσεως*. Η μελέτη εκτείνεται σε τέσσερεις τόμους.[562] Ο πρώτος τόμος αφορά την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας και αποτελεί συμπλήρωση του Δοκιμίου του 1834, το οποίο ο συγγραφέας θεωρεί «*ατελές και πολλαχου εσφαλμένον*». Όπως σημειώνει, μετά την ανεύρεση νέων σχετικών αρχείων επιχειρεί να παρουσιάσει πληρέστερα τη δράση της επαναστατικής οργάνωσης και να διορθώσει τα προγενέστερα λάθη. Σημαντικότερη πηγή του Φιλήμονος για τη συγγραφή της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας θα αποτελέσει το αρχείο του Δημήτριου Υψηλάντη, του οποίου διετέλεσε γραμματικός.[563]

---

[558]«Ανέκδοτον υπόμνημα του φιλικού Ξάνθου», *ό.π.,* σ. 529-540· Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικά κείμενα», *ό.π.,* σ. 45-105· Εμμανουήλ Ξάνθου, *Απονημονεύματα, ό.π.*, σ. 15.

[559]*Αναφορά του Εμμανουήλ Ξάνθου προς την Εθνοσυνέλευση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 περί της Φιλικής Εταιρείας και περί αποκαταστήσεως των μελών της αρχής της.*

[560]Χαρακτηριστική είναι η επιστολή που στέλνει ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος στον Αθανάσιο Τσακάλωφ στις 21 Δεκεμβρίου 1845 και με την οποία τον πληροφορεί για την έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Εμμανουήλ Ξάνθου. Ο Αναγνωστόπουλος ενημερώνει τον Τσακάλωφ για τα «ψεύδη», όπως χαρακτηριστικά γράφει, τα οποία παρουσίασε ο Ξάνθος αναφορικά με την ίδρυση και τους πρωτεργάτες της επαναστατικής οργάνωσης και τον καλεί να του απαντήσει ό,τι θέλει για τον άνθρωπο αυτό. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, «Επιστολή Πάνου Αναγνωστόπουλου προς Αθανάσιον Τσακάλωφ», *Παναθήναια*, τχ. 55 (1903), σ. 209.

[561]Ο Εμμανουήλ Ξάνθος πέθανε ύστερα από ατύχημα στην Αθήνα στις 29 Νοεμβρίου 1851. Η είδηση του θανάτου του αναγγέλλεται στον τύπο της εποχής. Ενδεικτικά: *Αιών* (αρ. φύλλου 1214), 1 Φεβρουαρίου 1851· *Ελπίς* (αρ. φύλλλου 656), 2 Δεκεμβρίου 1851· Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος απεβίωσε το 1854 έχοντας προσβληθεί από χολέρα. *Αθηνά* (αρ. φύλλου 2190), 29 Νοεμβρίου 1854.

[562]Ιώαννης Φιλήμων, *Δοκίμιον* 1859 (4 τόμοι).

[563]Ιώαννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Α΄. σ. ις΄-κγ΄· Βλ. και βιβλιοκρισία του έργου Ρ. (Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής), «Δοκίμιον περί της ελληνικής επαναστάσεως υπό Ιωάννου Φιλήμονος τ. Α΄και Β΄Αθήναι 1859», Πανδώρα, τχ. 242 (1860), σ. 40-45· Για το συγγραφικό έργο του Ιωάννη Φιλήμονος και ιδιαίτερα για τις φροντίδες που επέδειξε για την ανάδειξη της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας βλ. και Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *Άπαντα*

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου που πραγματεύεται τα γεγονότα από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας μέχρι την ανάληψη της αρχηγίας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο συγγραφέας αναφέρει πως: «*Ἡ γενναία σύλληψις καὶ ἡ γενναιοτέρα ἔναρξις τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἑλληνικῆς ἑνότητος ἀπέκειτο τῇ μέσῃ τάξει, τῇ ἐμπορικῇ ἰδίως, Νικόλαος Σκουφᾶς, Ἀθανάσιος Τσακάλωφ, Ἀθανάσιος Σέκερης, Ἐμμανουὴλ Ν. Ξάνθος, Παναγιώτης Α. Ἀναγνωστόπουλος, Παναγιώτης Σέκερης, Ἀντώνιος Κομιζόπουλος καὶ οἱ τοιοῦτοι, ἔμποροι ἦσαν καὶ γραμματεῖς ἐμπόρων*».[564] Δεν κάνει λόγο δηλαδή για ιδρυτές, επισημαίνει μόνο πως εκπρόσωποι της εμπορικής τάξης υπήρξαν οι πρωτεργάτες της επαναστατικής οργάνωσης και παραθέτει τα ονόματά τους. Σε άλλο σημείο όμως, αναφερόμενος στα μέλη της Αρχής, στους «πρότερους», όπως τους χαρακτηρίζει, διακρίνει ξεκάθαρα τους Νικόλαο Σκουφά, Αθανάσιο Τσακάλωφ και Εμμανουήλ Ξάνθο από τους υπόλοιπους εγγράφοντας τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο στους δεύτερους.[565]

Κατά αυτόν τον τρόπο ο Ιωάννης Φιλήμων αποκαθιστά τον Εμμανουήλ Ξάνθο, τη φιλοτιμία του οποίου είχε θίξει, εντάσσοντας τον στην αρχική τριανδρία που συνέλαβε την ιδέα και προχώρησε στην ίδρυση της επαναστατικής οργάνωσης με στόχο την απελευθέρωση των Ελλήνων. Έτσι, με την αναγνώριση αυτή ολοκληρώνεται η πρώτη φάση του δημόσιου διαλόγου αναφορικά με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας που ξεκίνησε με την κυκλοφορία του δοκιμίου του 1834 και κορυφώθηκε με την προσωπική αντιπαράθεση του Εμμανουήλ Ξάνθου με τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο.

Είναι απαραίτητο να προστεθεί πως δυο χρόνια αργότερα στην εισαγωγή του τέταρτου τόμου του Δοκιμίου ο Ιωάννης Φιλήμων θα παρουσιάσει νέα στοιχεία αναφορικά με την ίδρυση της επαναστατικής οργάνωσης σύμφωνα με τις πληροφορίες που του παρέδωσε ο Πέτρος Σκυλίτσης Ομηρίδης.[566] Ο συγγραφέας θα παραθέσει έγγραφα και πληροφορίες αναφορικά με την ίδρυση και τη δράση του Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου και δε θα αποκλείσει το ενδεχόμενο η Φιλική Εταιρεία να υπήρξε μια αναμόρφωση της οργάνωσης του Παρισίου. Σε αυτή την περίπτωση κάνει λόγο όχι για ιδρυτές αλλά για «αναμορφωτές»: «*Ἐὰν δὲ παραδεχθῶμεν ὡς ἀδιαφιλονείκητα τὰ τοῦ φίλου Ὁμηρίδου, ναυαγοῦντας βλέπομεν τὸν Σκουφᾶν, Ξάνθον, Ἀναγνωστόπουλον καὶ λοιποὺς, σωζόμενον δὲ ἐκ τοῦ ναυαγίου τούτου ἕνα μόνον, τὸν Τσακάλωφ· ἐπομένως αὐτοὺς δυνάμεθα ἁρμοδίως εἰπεῖν ἀναμορφωτὰς ἀντὶ θεμελιωτῶν, καὶ πρῶτον τούτων τὸν Τσακάλωφ*».[567]

Νεοελλήνων Κλασσικών: Ιωάννης Φιλήμων, τ. Α΄, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα χ.χ., σ. α΄-κη΄. Καλλιόπη Κότσιρα, *Από τη μυστικότητα της δράσης στη δημοσιότητα της μνήμης*, *ό.π.*.

[564]Ιώαννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Α΄, σ. 3.

[565]*Στο ίδιο*, σ. 34. Για μια διαφορετική ανάγνωση του συγκεκριμένου αποσπάσματος αλλά και την παρουσίαση της θέσης ότι ο Φιλήμων αποφεύγει να μιλήσει για τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας στο δεύτερο δοκίμιο βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 57-81.

[566]Για τον Πέτρο Σκυλίτζη Ομηρίδη βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, Αθήνα 2003.

[567]Ιώαννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Δ΄, σ. γ΄-ιβ΄. Σε άλλο σημείο της ίδιας εισαγωγής ο συγγραφέας αναφερόμενος στους αναμορφωτές αναφέρει: «*καὶ ἂν τουτέστιν ὡς ἀναμορφωτὰς παραδεχθῶμεν τοὺς ἐν Ὁδησσῷ ἐργασθέντας Σκουφᾶν, Τσακάλωφ, Ἀναγνστόπουλον καὶ λοιποὺς, κρίνομεν τούτους οὐχὶ κατωτέρους τῶν πρώτων ἐν Παρισίοις θεμελιωτῶν*», αφήνοντας τον Εμμανουήλ Ξάνθο στους λοιπούς χωρίς να τον αναφέρει ονομαστικά (σ. ιβ΄).

Λοιπές αναφορές στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας το διάστημα 1832 -1860

Το διάστημα 1832-1861 ο δημόσιος διάλογος γύρω από τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας διεξήχθη ως επί το πλείστον, όπως είδαμε, ανάμεσα στους Εμμανουήλ Ξάνθο, Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο και Ιωάννη Φιλήμονα. Πέρα όμως από τα έργα των παραπάνω, το ίδιο διάστημα θα κυκλοφορήσουν τα πρώτα απομνημονεύματα και ιστορίες για την Ελληνική Επανάσταση. Στα περισσότερα από τα κείμενα αυτά, αν και εντοπίζονται αναφορές στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, δεν παρουσιάζονται οι ιδρυτές της. Ενδεικτικά αναφέρονται τα έργα του Κωνσταντίνου Κούμα και του Νικόλαου Σπηλιάδη.[568] Επίσης, εντύπωση προκαλεί η μη αναφορά της ιδρυτικής ομάδας από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, που υπήρξε διακεκριμένο μέλος της επαναστατικής οργάνωσης.[569] Ταυτοχρόνως, αξιοσημείωτη είναι και η επιλογή του ετέρου φιλικού Χριστόφορου Περραιβού να επαινέσει τον Ιωάννη Φιλήμονα για τις πληροφορίες που προσέφερε με την έκδοση του Δοκιμίου του 1834 και να μην αναφερθεί ο ίδιος στη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας δηλώνοντας πως: «*ἴσως ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ὁμιλήσῃ τις περὶ τῆς Φ.Ε., ἀπὸ τῆς ὁποίας τὰς πράξεις προέκυψεν ἡ ἐπανάστασις, ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ προσκρούσῃ εἰς μίαν τοιαύτην διήγησιν, ὤφειλε νὰ δαπανήσῃ καιρὸν καὶ ἀγῶνας, διὰ νὰ ἐξιχνιάσῃ καὶ νὰ ἀνακαλύψῃ πολλὰ περίεργα πράγματα! Ἐγὼ ὅμως ὄχι μόνον δὲν ἔλαβα ποτὲ τοιαύτην εὐκαιρίαν, ἀλλ' οὔτε καὶ κλίσιν εἰς ταύτην τὴν ὕλην*».[570]

Τέλος, ελάχιστες είναι οι ονομαστικές αναφορές στους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας που εντοπίζονται το διάστημα αυτό. Ο Σπυρίδων Τρικούπης στην *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως* σημειώνει μονάχα τον Νικόλαο Σκουφά ως εμπνευστή της ιδέας της ίδρυσης της επαναστατικής οργάνωσης.[571] Επιπροσθέτως, στη μελέτη του Πρόκες- Όστεν ως ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας σημειώνονται οι Νικόλαος Σκουφάς, Αθανάσιος Τσακάλωφ και Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος.[572] Αντίστοιχα, δεν απουσιάζουν και διαφορετικές με τις προαναφερθείσες ερμηνείες για τον ιδρυτικό πυρήνα της επαναστατικής οργάνωσης, όπως αυτή του Αριστείδη Χρυσοβέργη. Ο τελευταίος υιοθετεί ένα σχήμα τεσσάρων ανδρών που, αν και δεν τους χαρακτηρίζει ιδρυτές, ωστόσο επισημαίνει πως αυτοί υπήρξαν οι «πρωταθλητές» που όπλισαν το έθνος για την επανάσταση και σημειώνει τα ονόματα των Σκουφά, Αναγωνστόπουλου, Σέκερη, Ξάνθου.[573]

Ο δημόσιος διάλογος για τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας το διάστημα 1861-1940

Μετά την αποκατάσταση του Εμμανουήλ Ξάνθου από τον Ιωάννη Φιλήμονα και αφού οι δυο πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας Ξάνθος και Αναγνωστόπουλος δεν ζούσαν πια, ο δημόσιος διάλογος για τη συμμετοχή τους στις ιδρυτικές

[568]Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.,* σ. 601-602. Ο Νικόλαος Σπηλιάδης χαρακτηρίζει τον Σκουφά ως «πρωταπόστολο» Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄,σ. 3.

[569]Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.,* σ. 3.

[570]Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά, ό.π,* σ. ιδ΄. Την επιλογή του Περραιβού να μην αναφερθεί στα σχετικά με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας γεγονότα και να μην γράψει «*οὐδὲν περὶ τῶν ἀδικιῶν κατὰ τοῦ Ξάνθου*» σχολιάζει ο Τάκης Κανδηλώρος. Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.,* σ. 5.

[571]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 6.

[572]Αντ. Πρόκες- Οστεν, *ό.π.*, σ. 9.

[573]Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.*, σ. 13.

διαδικασίες της επαναστατικής οργάνωσης εισήχθη σε νέα φάση. Το ζήτημα μετατράπηκε από προσωπική αντιδικία σε αντικείμενο ιστορικής έρευνας. Σταδιακά η θέση του Εμμανουήλ Ξάνθου φαίνεται πως καθιερώνεται στις αφηγήσεις για την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. Παρά την εδραίωση του σχήματος αυτού δεν απουσιάζουν μελέτες που εντάσσουν τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο στην ιδρυτική τριάδα αντί του Εμμανουήλ Ξάνθου. Επιπροσθέτως, πέρα από τις δυο αυτές αντικρουόμενες αφηγήσεις εμφανίζονται και άλλες, αποτέλεσμα μάλλον παρερμηνείας των πηγών, εμπλουτίζοντας τον διάλογο που διεξάγεται στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα για τους πρωτεργάτες της επαναστατικής οργάνωσης το διάστημα 1861 - 1940.

<u>Ο Εμμανουήλ Ξάνθος ως συνιδρυτής της Εταιρείας</u>

Ο Ιώαννης Φιλήμων υπήρξε, όπως έχει προαναφερθεί, ο πρώτος που αμφισβήτησε τη συμβολή του Εμμανουήλ Ξάνθου στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας με το Δοκίμιο του 1834. Δύο δεκαετίες αργότερα και ενώ έχει μεσολαβήσει ένας έντονος δημόσιος διάλογος ανάμεσα στον Ξάνθο και τον Αναγνωστόπουλο, αναφορικά με τη συμμετοχή τους στις εργασίες σύστασης της επαναστατική οργάνωσης, ο Φιλήμων θα φροντίσει στο δεύτερο δοκίμιο που θα εκδώσει το 1859 να αποκαταστήσει τη θέση του Ξάνθου συγκαταλέγοντας τον στους «*προτούργους*» της Φιλικής Εταιρείας αντί του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου.[574]

Η αφήγηση αυτή θα αρχίσει από την δεκαετία του 1870 να κυριαρχεί σταδιακά στις ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης. Η κόρη του φιλικού Γεώργιου Λεβέντη, σε βιογραφία του πατέρα της, που δημοσίευσε στην ελληνόγλωσση εφημερίδα της Τεργέστης *Κλειώ*, σημειώνει πως το διάστημα της επίσκεψης του Νικόλαου Γαλάτη στην πόλη γνωρίστηκε με τους Νικόλαο Σκουφά, Αθανάσιο Τσακάλωφ και Εμμανουήλ Ξάνθο που ήταν μέλη της Αρχής.[575] Αντίστοιχα, και ο φιλικός Παναγιώτης Καλεβράς εντάσσει τον Εμμανουήλ Ξάνθο στους ιδρυτές.[576] Η υιοθέτηση της συγκεκριμένης ερμηνείας από μέλη ή συγγενείς μελών της Φιλικής Εταιρείας, ακόμη και αν πραγματοποιείται ύστερα από την εκδηλωθείσα διαμάχη Ξάνθου - Αναγνωστόπουλου, αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την επικράτηση της στο εθνικό ιστορικό αφήγημα.

Επίσης, ως συνιδρυτή της Φιλικής Εταιρείας αναφέρει τον Ξάνθο και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στον Ε΄ τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*.[577] Ακόμη, στην επετειακή συλλογή βιογραφιών του Δημήτριου Παπαντωνόπουλου, που εκδόθηκε το 1873 με αφορμή την πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης,

[574]Ιώαννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Α΄, σ. 34· Υπενθυμίζεται ότι ο Ιωάννης Φιλήμων ήδη από το 1839, αφού είχε λάβει γνώση της γραπτής *Απολογίας* του Εμμανουήλ Ξάνθου, είχε προβεί με άρθρο στην εφημερίδα *Αιών* στη δημόσια αποκατάσταση του τελευταίου.
[575]*Κλειώ* (αρ. φύλλου 215), 30 Αυγούστου 1865.
[576]Παναγιώτης Καλεβράς, *Πολιτικός βίος του αοιδίμου Ιωάννη Καποδίστρια Κυβερνήτου της Ελλάδος*, Αθήνα 1873, σ. 10.
[577]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 697.

από τους προαναφερθέντες ως ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας εντοπίζεται μονάχα η βιογραφία του Εμμανουήλ Ξάνθου.[578]

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στου *Βίους Παράλληλους* του Αναστάσιου Γούδα που κυκλοφόρησαν το ίδιο περίπου διάστημα. Στη βιογραφία του Εμμανουήλ Ξάνθου, αναφορικά με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και τους εμπνευστές της, παρατίθεται το απόσπασμα από τα Απομνημονεύματα του βιογραφούμενου.[579] Αντίθετα, στη βιογραφία του Αναγνωστόπουλου, που δημοσιεύεται στον ίδιο τόμο, ο συγγραφέας παρουσιάζει την αντικρουόμενη αφήγηση, σχετικά με τους ιδρυτές που τοποθετεί τον Αναγνωστόπουλο αντί του Ξάνθου στην ιδρυτική τριανδρία και σχολιάζει την προγενέστερη αντιπαράθεση των δυο μελών. Χαρακτηριστική δε είναι η προσπάθεια υποβάθμισης του ζητήματος που επιχειρεί ο Αναστάσιος Γούδας τονίζοντας πως: «*Καὶ τὰς μὲν περὶ πρωτείων διενέξεις θεωροῦμεν ἀναξίας πάσης περεταίρω ἐρεύνης, διότι ὅσον βέβαιον εἶναι ὅτι εἰς ἅπαντας τοὺς ἀργηγοὺς τῆς Φιλικῆς ἑταιρίας ὀφείλεται ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων εὔφημος μνεία καὶ εὐγνωμοσύνη μάλιστα, τόσον δυσχερὲς ἤ καὶ ἀδύνατον καθίσταται νὰ ἀποκαλυφθῇ τὸ τίς πρῶτος ἐξ αὐτῶν συνέλαβε τὴν ἰδέαν τῆς ἱδρύσεως τοιαύτης ἑταιρίας. Βέβαιον μόνον εἶναι ὅτι ἅπαντες ἐξετέλυσαν μετὰ ζήλου καὶ μεγάλου μάλιστα πατριωτισμοῦ τὸ ἐκ τοῦ συνεταιρισμοῦ αὐτῶν ἐπιβληθὲν εἰς ἕκαστον καθῆκον».*[580]

Εν συνεχεία, στα τέλη της δεκαετίας του 1870 η *Εστία* εξέδωσε σειρά από πανομοιότυπα υπογραφών ανδρών που συμμετείχαν στην επανάσταση. Σε ένα από τα τεύχη της δημοσίευσε την υπογραφή του Αθανάσιου Τσακάλωφ. Στην επεξηγηματική σημείωση της διεύθυνσης του περιοδικού αναγραφόταν πως «*τὴν Ἑταιρίαν τῶν Φιλικῶν συνέστησαν ἐν Ὀδησσῷ, τῷ 1814, οἱ ἀοίδιμοι Σκουφᾶς, Τζακάλοφ καὶ Ξάνθος*».[581] Επομένως, φαίνεται πως από την δεκαετία του 1870 καθιερώνεται σταδιακά το σχήμα της τριμελούς ιδρυτικής ομάδας με τη συμμετοχή του Εμμανουήλ Ξάνθου στο εθνικό ιστορικό αφήγημα.

Την παραπάνω θέση επιβεβαιώνει και η αναπαραγωγή της αφήγησης αυτής στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας από τη δεκαετία του 1880.[582] Ενδεικτικά αναφέρεται η *επίτομος ιστορία του ελληνικού έθνους* του Γεώργιου Τσαγρή που χρησιμοποιούταν ως εγχειρίδιο ιστορίας των μαθητών της τρίτης τάξης του ελληνικού σχολείου. Ο συγγραφέας ξεκινάει το σχετικό με τη Φιλική Εταιρεία μέρος

[578]Δημήτριος Παπαντωνόπουλος, *Πεντηκονταετηρίς της Ελληνικής Επαναστάσεως του έτους 1821*, Αθήνα 1873, σ. 123-124· Γενικότερα τα πρώτα χρόνια του εορτασμού της εθνικής επετείου δεν εντοπίζονται αναφορές στους πρωτεργάτες της Φιλικής εταιρείας. Τα ονόματα τους απουσιάζουν από τις τιμητικές αψίδες και δεν εκφωνούνται επετειακοί λόγοι αφιερωμένοι σε αυτούς· Για τους πρώτους εορτασμούς της εθνικής επετείου βλ. Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *ό.π.,* σ. 181-210.

[579]Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Ε΄, σ. 49-50.

[580]*Στο ίδιο*, σ. 77-78.

[581]«Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αθανάσιου Τσακάλωφ», *ό.π.,* σ. 241.

[582]Διευκρινίζεται ότι μέχρι και τη δεκαετία του 1880, αν και η Φιλική Εταιρεία έχει ενταχθεί στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, ως προς το ζήτημα των ιδρυτών απαντώνται αόριστες αναφορές όπως: «*Ολίγοι τίνες φιλοπατρίδες και γενναίοι άνδρες*» ή «*Τρεις άσημοι Έλληνες*». Βλ. ενδεικτικά: Γ. Τριανταφυλλίδου, *Επιτομή της ελληνικής ιστορίας αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της επαναστάσεως του 1821*, για χρήση των εν δημοτικής σχολειών παίδων, *ό.π.,* σ. 42· Θεόδωρος Αποστολόπουλος, *Η παλιγγενεσία της Ελλάδος ή το 1821 μετά εικόνων κατά τη νέα μεθοδων για τους μαθητές των δημοτικών σχολείων*, *ό.π.,* σ. 8· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος, προς χρήσιν των μαθητών της Γ΄ τάξης των ελληνικών σχολείων*, Αθήνα 1885, σ. 171.

του βιβλίου παρουσιάζοντας τους ιδρυτές: «*Ἐν ἔτει 1814 τρεῖς ἄσημοι νέοι, Σκουφάς, Τσακάλωφ καὶ Ξάνθος συνίστησαν ἐν Ὀδησσῷ τὴν μυστικὴν ἑταιρίαν*».[583]

Επιπροσθέτως, σημαντική για την αποδοχή του συγκεκριμένου ιδρυτικού σχήματος κρίνεται και η έκδοση από το περιοδικό *Αρμονία* του ανέκδοτου μέχρι τότε υπομνήματός του, που είχε συγγράψει ο Εμμανουήλ Ξάνθος το 1835 στη Βλαχία. Ο Δημήτριος Καμπούρογλου που ως επιμελητής των χειρόγραφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης εντόπισε και δημοσίευσε το 1901 το έργο, στο εισαγωγικό σημείωμα αποδέχεται την ερμηνεία του Ξάνθου για την ιδρυτική ομάδα της επαναστατικής οργάνωσης και υπογραμμίζει την αδικία που υπέστη ο τελευταίος από τις «εμπνεύσεις», όπως τις χαρακτηρίζει, του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου.[584]

Αντίστοιχα πολύτιμη υπήρξε και η συνεισφορά του Τάκη Κανδηλώρου στην επικράτηση του συγκεκριμένου ιδρυτικού σχήματος. Ήδη από το 1909 στο σχετικό με τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ έργο του, ο συγγραφέας επισήμαινε τη συμβολή του Εμμανουήλ Ξάνθου στην ίδρυση της επαναστατικής οργάνωσης.[585] Το 1926 θα εκδώσει την μελέτη του με τίτλο *Φιλική Εταιρεία*. Στην εισαγωγή του έργου ο Κανδηλώρος θα παρουσιάσει την προγενέστερη διαμάχη Ξάνθου – Αναγνωστόπουλου και θα αναφερθεί στα κυριότερα ιστοριογραφικά έργα για την Ελληνική Επανάσταση που κυκλοφόρησαν τον 19ο αιώνα, σημειώνοντας μάλιστα ποια από τις δυο αντικρουόμενες αφηγήσεις, αναφορικά με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, ακολουθούσαν. Ο ίδιος ο συγγραφέας θα υπερασπιστεί τον Εμμανουήλ Ξάνθο και θα υπογραμμίσει τον ρόλο του στις διεργασίες ίδρυσης της επαναστατικής οργάνωσης.[586] Πέρα όμως από τα προαναφερθέντα έργα, ο Τάκης Κανδηλώρος συνεργάστηκε και με το Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό του Ελευθερουδάκη, συγγράφοντας διάφορα ιστορικά λήμματα, ανάμεσα στα οποία και τα σχετικά με τη Φιλική Εταιρεία. Στο σύντομο βιογραφικό σημείωμα για τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, δηλώνεται πως υπήρξε το όγδοο μέλος της επαναστατικής οργάνωσης και δεν ανήκε

---

[583]Γεώργιος Τσαγρής, *Επίτομος ιστορία του ελληνικού έθνους μετά σπουδαιοτέρων γεγονότων της παγκοσμίου ιστορίας,* προς χρήση των μαθητών της Γ΄ τάξεως του ελληνικού σχολείου, Αθήνα 1888, σ. 154· Βλ. επίσης: Α.Α.Σ., *Επίτομος ελληνική ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, για χρήση των εν δημοτικοις σχολειοις διδασκόμενων παίδων, Αθήνα 1880, σ. 63· Γεωργίου Τσαγρή, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας,* δια την Δ΄ τάξιν των κοινών δημοτικών σχολείων και παρθεναγωγείων, Αθήνα 1896, σ. 19· Αλκιβιάδου Ιωαννίδου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, δια τους μαθητάς της Γ΄ τάξεως των ελληνικών σχολείων, τχ. 3, έκδοση Θ΄, Αθήνα 1902, σ. 81· Νικόλαου Βραχνού, *Ιστορία του ελληνικού έθνους και τινά εκ της ιστορίας της νέας Ευρώπης,* δια την Γ΄τάξιν των ελληνικών σχολείων και ανωτέρων παρθεναγωγείων, Αθήνα[9] 1909, σ. 53· Αλέξανδρου Μακρυναίου, *Ιστορία. Από της κοσμοκρατορίας των Ρωμαίων μέχρι των καθ΄ημας χρόνους*, δια την Ε΄και Στ΄ τάξιν των δημοτικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων, Αθήνα[6] 1916, σ. 63· Νικόλαου Βραχνού, *Ιστορία της Νέας Ευρώπης και του ελληνικού έθνους από το 1453 – 1914*, προς χρήσιν των μαθητών της Δ' τάξεων Γυμνασίων, Αθήνα 1917, σ. 127· Α. Λαζάρου, *Η νέα ελληνική ιστορία*, Στ΄ Δημοτικού, Αθήνα 1934, σ. 54· Παρά την καθιέρωση του παραπάνω ιδρυτικού σχήματος, δεν απουσίαζαν ενίοτε και διαφορετικές αφηγήσεις σε ορισμένα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας. Χαρακτηριστικά ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος στη σχολική ιστορία για την Ελληνική Επανάσταση, που συνέγραψε, παρουσίαζε τον Νικόλαο Σκουφά ως τον μόνο ιδρυτή της Φιλικής Εταιρείας. Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 18-19· Αντίστοιχα αντικρουόμενες αφηγήσεις ως προς τον ιδρυτικό πυρήνα της επαναστατικής οργάνωσης, όπως αυτή του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, απαντώνται και σε σχολικά εγχειρίδια του 20ου αιώνα. Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας (1950-2014)», στο Άννα Μανδυλαρά - Γεώργιος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, *ό.π.*, σ. 311-339.

[584]«Ανέκδοτο υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου», *ό.π.*

[585]Τάκης Κανδηλώρος, *Ιστορία του Εθνομάρτυρος Γρηγορίου του Ε',* Αθήνα 1909, σ. 118.

[586]Τάκης Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία*, *ό.π.*, σ. 1-18.

στους ιδρυτές.[587] Η χρήση των λημμάτων αυτών ως πηγή για τη συγγραφή αντίστοιχων άρθρων σε άλλα σύγχρονα λεξικά και εγκυκλοπαίδειες συνέβαλε στην ευρεία διάδοση και αποδοχή της ερμηνείας του Ξάνθου ως προς τη συμβολή του στη συγκρότηση Φιλικής Εταιρείας.[588]

Τέλος, το 1937 ο Βαλέριος Μέξας θα εκδώσει τον κατάλογο των μελών της Φιλικής Εταιρείας με βάση το αρχείο του Παναγιώτη Σέκερη. Στην εισαγωγή του έργου θα αναφερθεί στη διαμάχη των δυο πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρείας. Δικαιολογεί τον Εμμανουήλ Ξάνθο που αντέδρασε «δικαίως», όπως επισημαίνει, στα εσφαλμένα του πρώτου δοκιμίου του Ιωάννη Φιλήμονος και στις «ανακριβείς» πληροφορίες, που λόγω «φιλοδοξίας» και «εγωπάθειας» διέδωσε ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος.[589]

Συνοψίζοντας η θέση του Εμμανουήλ Ξάνθου στην ιδρυτική τριάδα της Φιλικής Εταιρείας εμπεδώθηκε σταδιακά. Από τη δεκαετία του 1870 φαίνεται πως το τριμελές ιδρυτικό σχήμα των Σκουφά, Τσακάλωφ, Ξάνθου καθιερώθηκε και εντάχθηκε στο επίσημο εθνικό ιστορικό αφήγημα για την Ελληνική Επανάσταση. Η επικράτηση της συγκεκριμένης αφήγησης δεν εμπόδισε την παράλληλη αναπαραγωγή της αντικρουόμενης ερμηνείας που απέκλειε τον Εμμανουήλ Ξάνθο από τον ιδρυτικό πυρήνα της επαναστατικής οργάνωσης και στη θέση του ενέτασσε τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, αλλά ούτε και την εμφάνιση νέων διαφορετικών εκδοχών για τη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας.

<u>Η παράλληλη αφήγηση για τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο</u>

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, η σταδιακή συγκρότηση της κυρίαρχης ερμηνείας για τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας δεν απέκλεισε την αναπαραγωγή διαφορετικών αφηγήσεων. Η βασισμένη στη μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου ερμηνεία, που παρουσίασε ο Ιωάννης Φιλήμων στο Δοκίμιο του 1834 και ενέτασσε τον πελοποννήσιο εταιριστή ως τρίτο μέλος της ιδρυτικής ομάδας αντί του Εμμανουήλ Ξάνθου, συνέχισε να αναπαράγεται και μετά το 1861, ενώ είχε ολοκληρωθεί η δημόσια αποκατάσταση του τελευταίου. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο σουλιώτης αγωνιστής Λάμπρος Κουτσονίκας, ο οποίος στην ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης που εξέδωσε το 1863, απέκλειε τον Εμμανουήλ Ξάνθο από

[587]Η μελέτη των σχετικών με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας λημμάτων του συγκεκριμένου Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού προκαλεί σύγχυση στον αναγνώστη, καθώς στο λήμμα για τον Νικόλαο Σκουφά ως ιδρυτικά μέλη παρουσιάζονται οι Σκουφάς - Τσακάλωφ - Αναγνωστόπουλος (Γ.Δ. Κορομηλάς, λ. «Νικόλαος Σκουφάς», *Εγκυκλοπαιδικό λεξικό Ελευθερουδάκη*). Αντίθετα στα λήμματα για τον «Εμμανουήλ Ξάνθο» (Σ. Ζερβός, λ. «Εμμανουήλ Ξάνθος», *Εγκυκλοπαιδικό λεξικό Ελευθερουδάκη*), τον «Αθανάσιο Τσακάλωφ» (λ.«Αθανάσιος Τσακάλωφ», *Εγκυκλοπαιδικό λεξικό Ελευθερουδάκη*) και τον «Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο» (Τ. Κανδηλώρος, λ. «Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, *Εγκυκλοπαιδικό λεξικό Ελευθερουδάκη*)» στον ιδρυτικό πυρήνα της επαναστατικής οργάνωσης εντάσσεται ο Ξάνθος αντί του Αναγνωστόπουλου.

[588]Δημήτρης Μπογδανόπουλος, *ό.π.,* σ. 13-22. Ο συγγραφέας, συντοπίτης του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου επικρίνει έντονα τον Τάκη Κανδηλώρο για την ένταξη του Ξάνθου στην ιδρυτική τριάδα της Φιλικής Εταιρείας· Αντίθετα, ο Βαλέριος Μέξας υπογραμμίζει την προσφορά του Κανδηλώρου στην ανάδειξη της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας. Βαλέριος, Μέξας *Οι φιλικοί: Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. ζ΄-στ΄.

[589]Βαλέριος Μέξας , *ό.π.,* σ. ε΄.

τον ιδρυτικό πυρήνα των Φιλικών, ενέτασσε όμως σε αυτόν τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο.[590]

Η αφήγηση περί συμμετοχής του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου στις ιδρυτικές διεργασίες της επαναστατικής οργάνωσης αντί του Εμμανοήλ Ξάνθου ανιχνεύεται και σε μεταγενέστερα έργα. Χαρακτηριστικά, ο ιστορικός Γεώργιος Κρέμος σε χρονολόγιο ελληνικής ιστορίας που συνέταξε επισήμαινε την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας το 1814 από τους Σκουφά, Τσακάλωφ και Αναγνωστόπουλο.[591] Την ίδια θέση για την ιδρυτές της επαναστατικής οργάνωσης υιοθετεί και ο μαρξιστής ιστορικός Γιάννης Κορδάτος στο έργο του *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης,* που κυκλοφόρησε το 1926. Ο συγγραφέας, όπως προκύπτει από τις παραπομπές του, χρησιμοποιεί για τη συγγραφή του σχετικού με την επαναστατική οργάνωση κεφαλαίου το *Δοκίμιο περί Φιλικής Εταιρείας* του Ιωάννη Φιλήμονος.[592] Αντίστοιχα το 1930 ο επιμελητής της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Χρήστος Βλασσόπουλος, θα εκδώσει ημερολόγιο του Αγώνα του 1821, στο οποίο καταγράφεται η ίδια αφήγηση αναφορικά με τον ιδρυτικό πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας.[593]

Επομένως, η αντικρουόμενη ερμηνεία κατά την οποία ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος υπήρξε ένας εκ των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας, αν και δεν καθιερώθηκε τελικά, συνέχισε να αναπαράγεται σε ιστοριογραφικά έργα μέχρι σήμερα.[594]

<u>Παρερμηνείες και άλλες εκδοχές</u>

Το διάστημα 1861-1940 πέρα από την αναπαραγωγή των δυο προγενέστερων αφηγήσεων για την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και τη σταδιακή επικράτηση της μιας εκ των δυο ως επίσημης εκδοχής στο εθνικό ιστορικό αφήγημα, διατυπώθηκαν και νέες διαφορετικές ερμηνείες. Οι τελευταίες πιθανόν υπήρξαν προϊόντα παρερμηνείας των πηγών από τους συγγραφείς που τις διατύπωσαν.

Το 1861 κυκλοφόρησε το ιστορικό μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου με τίτλο «*Η ηρωίς της Ελληνικής Επαναστάσεως*». Στις σελίδες του έργου που πραγματεύεται το ειδύλλιο του νεαρού Θρασύβουλου με την Ανδρονίκη αναφέρονται πρόσωπα και μάχες της Ελληνικής Επανάστασης. Για τον λόγο αυτό ο συγγραφέας χρησιμοποιεί στο έμμετρο κείμενο παραπομπές στις οποίες επεξηγεί τα ιστορικά γεγονότα του Αγώνα. Σε μια από τις πρώτες παραπομπές αναφέρεται στην ιστορία της Φιλικής Εταιρείας και παρουσιάζει ως ιδρυτές τους Σκουφά, Τσακάλωφ και Αναγνωσταρά.[595] Παρότι δεν κατονομάζει την πηγή του, ο Στέφανος Ξένος φαίνεται πως αντλεί τις πληροφορίες του από προγενέστερη μελέτη. Δεδομένου ότι η αφήγηση που

[590]Λάμπρος Κουτσονίκας, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 3.
[591]Γεώργιος Κρέμος, *Χρονολόγιο ελληνικής ιστορίας*, *ό.π.,* σ. 6.
[592]Γιάννης Κορδάτος , *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως*, Αθήνα 1924, σ. 50-51.
[593]Χρήστος Βλασσόπουλος, *Ημερολόγιον του Αγώνος*, Αθήνα 1930, σ. 1.
[594]Ενδεικτικά βλ. Δημήτριος Μπογδανόπουλος, *ό.π.*· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *ό.π.,* σ. 57-82· Αθηνά Κακούρη, *1821 η αρχή που δεν ολοκληρώθηκε. Πότε και πώς δημιουργήθηκε το κράτος όπου ζούμε σήμερα*, Πατάκης, Αθήνα 2013, σ. 71.
[595]Στέφανος Ξένος, *ό.π.,* σ. 12.

παρουσιάζει δεν απαντάται σε κάποιο από τα ιστοριογραφικά έργα, που δηλώνει σε άλλα σημεία του κειμένου πως έχει χρησιμοποιήσει, όπως για παράδειγμα την ιστορία του Σπυρίδωνα Τρικούπη ή του Ρεφενέλ, συμπεραίνουμε ότι πιθανόν πρόκειται για λανθασμένη ανάγνωση των πηγών. Η μύηση, έξαλλου, του Αναγνωσταρά στη Φιλική Εταιρεία από τα πρώτα κιόλας μέλη, πιθανόν να αποτέλεσε την αιτία για τη σύγχυση αυτή.[596]

Επίσης, το 1909 ο Σακελλάριος Σακελλαρίου εξέδωσε ιστορία της Φιλικής Εταιρείας στην οποία όμως επικεντρώθηκε στη δράση της εφορίας της Οδησσού. Στην εισαγωγή της μελέτης του ο συγγραφέας αναφέρει πως εμπνευστές της δράσης υπήρξαν ο Νικόλαος Σκουφάς και ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος και συμπληρώνει: «*Ἡ δυάς - Σκουφᾶς καὶ Ἀναγνωστόπουλος - ἐγένετο τετρακτὺς - Σκουφᾶς, Ἀναγνωστόπουλος, Τσακάλωφ καὶ Ξάνθος. Ἡ τετρακτὺς ἐγένετο Πυριφλεγέθων, ὅστις κατέκαυσε τὴν τουρκικὴν τυραννίαν*».[597] Παρά την φαινομενική υποτίμηση των δυο τελευταίων ο Σακελλαρίου ακολουθεί μια αφήγηση παρόμοια με αυτή που παρουσίασε ο Εμμανουήλ Ξάνθος στο υπόμνημα του προς την Εθνοσυνέλευση το 1843. Δηλαδή υιοθετεί ένα σχήμα τεσσάρων πρωτεργατών στο οποίο εντάσσει και τους Ξάνθο -Αναγνωστόπουλο.

Ως διαφορετική ερμηνεία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και το σχήμα του ενός ιδρυτή. Βέβαια, η περιγραφή αυτή αφορούσε κυρίως τον εμπνευστή της ιδέας της ίδρυσης επαναστατικής οργάνωσης, που είχε ως στόχο την απελευθέρωση των Ελλήνων. Ως «θεμελιωτή» της Φιλικής Εταιρείας αναφέρουν οι Γ. Γ. Γερβίνος και Γεώργιος Κρέμος τον Νικόλαο Σκουφά.[598] Η συγκεκριμένη άποψη απαντάται, επίσης, και στην *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης* που εξέδωσε ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος ως σχολικό εγχειρίδιο.[599] Αντίστοιχα και άλλοι συγγραφείς που υιοθέτησαν μεν διαφορετικές αφηγήσεις για τον ιδρυτικό πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας, όπως για παράδειγμα ο Αναστάσιος Γούδας, ο Σακελλάριος Σακελλαρίου και ο Διονύσιος Καλλίμαχος, απέδωσαν στον Νικόλαο Σκουφά την ιδέα της δημιουργίας της επαναστατικής οργάνωσης.[600] Αντίθετα, σε άρθρο με τίτλο «Υψηλάντης και Τσακάλωφ», που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Μπουκέτο* το 1927, ο τελευταίος παρουσιάζεται ως μοναδικός εμπνευστής και «ψυχή της Εταιρείας».[601]

---

[596]Όπως προκύπτει από τον κατάλογο των μελών που δημοσιεύει ο Ιωάννης Φιλήμων, ο Αναγνωσταράς μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1817 από τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο στην Οδησσό και ήταν το 17ο μέλος που εισήχθη στην επαναστατική οργάνωση. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Α΄, σ. 387· Ο Βαλέριος Μέξας μετέπειτα στον κατάλογο των μελών της Φιλικής Εταιρείας που θα εκδώσει το 1937 συμπληρώνει ως ημερομηνία μύησης του Αναγνωσταρά τις 25 Οκτωβρίου 1817, ενώ τον τοποθετεί ως 23ο μέλος. Βαλέριος Μέξας, *ό.π.,* σ. 5.

[597]Σακελλάριος Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, Οδησσός 1909, σ. 7-8.

[598]Ο Γ. Γερβίνος παραπέμπει σχετικά με την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας στα *Δοκίμια* του Ιωάννη Φιλήμονος και στα *Απομνημονεύματα* του Εμμανουήλ Ξάνθου. Παρόλα αυτά ως «θεμελιωτή» αναφέρει μονάχα τον Νικόλαο Σκουφά, χωρίς να σημειώνει κάποιο από τα άλλα ονόματα των ιδρυτών. Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 128· Γεώργιος Κρέμος, *Νεότατη γενική ιστορία ως τέταρτος τόμος συμπληρωματικός της Γενικής ιστορίας του Α. Πολυζωΐδου*, Αθήνα 1890, σ. 771.

[599]Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 18.

[600]Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Ε΄, σ.12-13· Σακελλάριος Σακελλαρίου, *ό.π.,* σ. 7· Δ. Καλλίμαχος, *Οι αείμνηστοι πρωτεργάται της Φιλικής Εταρείας*, Κύπρος 1926, σ. 10· Σε άρθρο στο περιοδικό *Μπουκέτο* ο Νικόλαος Σκουφάς χαρακτηρίζεται ως η ψυχή της Φιλικής Εταιρείας. Ανώνυμος, «Ένας προδότης της Φιλικής», *Μπουκέτο*, τ.Δ΄, τχ. 193 (1927), σ. 1294.

[601]Ανώνυμος, «Υψηλάντης και Τσακάλωφ», *Μπουκέτο*, τ. Δ΄, τχ. 192 (1927), σ. 1254· Τον Αθανάσιο Τσακάλωφ θεωρεί ως θεμελιωτή της Φιλικής Εταιρείας και ο Πάβελ Ιβάνοβιτς Πέστελ. Λεωνίδας Μπολισάκωφ, *Νέα στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία από τον Δεκεμβριστή Πάβελ Ιβάνοβιτς Πέστελ*, μτφρ. Κ. Φουντουκίδης, Ορίζοντες, Αθήνα

Τέλος, ο Εμμανουήλ Ξάνθος στην προσπάθειά του να τονίσει την αμφισβητούμενη τότε συμμετοχή του στις ιδρυτικές διεργασίες της επαναστατικής οργάνωσης θα ισχυριστεί στα *Απομνημονεύματά* του πως ο ίδιος υπήρξε ο εμπνευστής της.[602]

Συμπεραίνουμε πως το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας, που προέκυψε με την κυκλοφορία του Δοκιμίου του Ιωάννη Φιλήμονος το 1834, μετατράπηκε γρήγορα σε μια προσωπική διένεξη μεταξύ δυο πρωτεργατών της επαναστατικής οργάνωσης του Εμμανουήλ Ξάνθου και του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου. Τα προσωπικά πάθη και οι φιλοδοξίες οδήγησαν τους δυο άντρες, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα εν ζωή μέλη της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας, να σπάσουν τη σιωπή τους και να παρουσιάσουν δημόσια δυο αντικρουόμενες αφηγήσεις αναφορικά με τους ιδρυτές της.[603] Έτσι, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο τον ιδρυτικό πυρήνα της οργάνωσης αποτελούσαν ο ίδιος μαζί με τους Σκουφά και Τσακάλωφ. Αντίθετα, ο Εμμανουήλ Ξάνθος, αν και συμφωνούσε με το σχήμα των τριών ιδρυτών, απέκλειε (στα τρία από τα τέσσερα κείμενα που έγραψε) τον Αναγνωστόπουλο. Στη θέση αυτού τοποθετούσε τον εαυτό του. Το ζήτημα των ιδρυτικών μελών της επαναστατικής οργάνωσης συνέχισε να απασχολεί τους συγγραφείς που καταπιάστηκαν με την ιστορία του Αγώνα του 1821 και τα επόμενα χρόνια, όταν οι πρωταγωνιστές δεν ζούσαν πια. Αν και από την δεκαετία του 1870 κυριάρχησε και εντάχθηκε στο εθνικό ιστορικό αφήγημα το ιδρυτικό σχήμα Σκουφά - Τσακάλωφ - Ξάνθου, η θέση και ο ρόλος του τελευταίου συνέχισε να αμφισβητείται, κυρίως από συγγραφείς που θέλησαν να αναδείξουν την προσφορά του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου. Παράλληλα με τις δυο παραπάνω αντικρουόμενες ερμηνείες στη Δημόσια Σφαίρα της περιόδου εμφανίστηκαν και άλλες, που όμως δεν γνώρισαν ιδιαίτερη διάδοση.

1972, σ. 21-25· Βλ. επίσης και Κώστας Καιροφύλλας, «Η Φιλική Εταιρεία εις το Παρίσι», *Νεοελληνική Επιθεώρησις*, τχ. 10 (1917), σ. 290.

[602]Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα, ό.π.,* σ. 11-12.

[603]Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Ε΄, σ. 79-81. Ο Παναγιώτης Σέκερης είχε ειδοποιήσει τον Εμμανουήλ Ξάνθο πριν από την έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του, για να συνεννοηθούν πρώτα, ώστε να μην υποπέσει σε λάθη. Στην ίδια επιστολή ο Σέκερης πληροφορούσε τον Ξάνθο πως είχε και ο ίδιος γράψει Απομνημονεύματα. Αναστάσιος Γούδας, ό.π., τ. Ε΄, σ. 115-116.

Γ.3. Η ένταξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο εθνικό πάνθεο

Η αναγνώριση ηρώων αποτελεί μια διαδικασία που συντελείται στις ανθρώπινες κοινωνίες από τα αρχαία χρόνια. Οι ήρωες συμβολίζουν τις ιδιαίτερες αξίες, τις αρετές, το ιδανικό πρότυπο και τα διακριτικά χαρακτηριστικά της κάθε κοινωνίας και αφενός μεν τις επιβεβαιώνουν και αφετέρου δε συμβάλλουν στη διαιώνιση της εσωτερικής συνοχής και ταυτότητας. Ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι γενάρχες-ήρωες, εκείνοι δηλαδή στους οποίους αποδίδεται η καταγωγή της κοινωνίας, καθώς και εκείνοι που συνέβαλαν καθοριστικά με τις πράξεις τους στην αποφυγή κινδύνων ή την επίτευξη σημαντικών επιτυχιών. Επιπροσθέτως, μέσω των ηρώων κάθε κοινωνία διαμορφώνει μια αφήγηση για το παρελθόν της. Τα κατορθώματα των ηρώων υπενθυμίζουν στους απογόνους τις σημαντικές στιγμές του παρελθόντος και συνάμα τους διδάσκουν τις αξίες της κοινωνίας, έτσι ώστε να μην χαθούν στο μέλλον.[604]

Η εμφάνιση της εθνικής ιδεολογίας είχε ως αποτέλεσμα, όπως ήδη έχει αναφερθεί, τη δημιουργία της εθνικής μυθολογίας, του επίσημου δηλαδή αφηγήματος για την ιστορία του κάθε έθνους-κράτους. Σ' αυτό, πέρα από την εξιστόρηση των στρατιωτικών επιτυχιών και των τραγωδιών που υπέστη το έθνος στη μακραίωνη ιστορία του, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι εθνικοί ήρωες.[605] Στο πλαίσιο της παραδειγματικής χρήσης της ιστορίας, η οποία οφείλει να διαμορφώνει πολίτες με γνώση του εθνικού παρελθόντος, η ύπαρξη των εθνικών ηρώων υπενθυμίζει στους νεότερους τα πρότυπα που οφείλουν να μιμούνται, ενώ παράλληλα τους παρέχει και ένα είδος ασφάλειας, καθώς θεωρούν πως, αν χρειαστεί, θα μπορέσουν να τους μιμηθούν. [606]

Ποιοι όμως είναι αυτοί που εντάσσονται στο πάνθεον των ηρώων του έθνους;[607] Είναι υπαρκτά ή και μη πρόσωπα που με τη ζωή και τη δράση τους, όχι

---

[604]Σταθμό για τη μελέτη των ηρώων και τη συμβολή των σπουδαίων ανδρών στην ιστορία αποτέλεσαν στις αρχές του 19ου αιώνα οι μελέτες του Τόμας Καρλαίλ. Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, London 1841. Η μελέτη του Καρλάιλ μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1924 από τον Ανδρέα Δαλέζιο. Thomas Carlyle, *Οι ήρωες*, μτφρ. Α. Δαλέζιου, Βιβλιοπωλείον Μ.Ι. Σαλίβερου, Αθήνα 1924. Η κατασκευή μύθων για υπαρκτές ή όχι ιστορικές προσωπικότητες έχει απασχολήσει ερευνητές από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους. Για μια σύντομη ανασκόπηση των πρώτων μελετών για τους ήρωες βλ. Ρόμπερτ Α. Σιγκάλ, *Μύθοι Ηρώων*, μτφρ. Ζώης Λούβαρης, Κέδρος, Αθήνα 2003, σ. 19-76. Από την πλούσια για το θέμα βιβλιογραφία γενικά για τους ήρωες και ιδιαίτερα τους εθνικούς ήρωες βλ.: Joseph Campbell, *Η δύναμη του μύθου*, Ιάμβλιχος, Αθήνα 1998. Joseph Campbell, *Ο Ήρωας με τα χίλια πρόσωπα*, μτφρ. Θεόδωρος Σιαφαρίκας, Ιάμβλιχος, Αθήνα^2 2001. Linas Eriksonas, *National Heroes and National Identities: Scotland, Norwayand Lithuania*, P.I.E-PeterLang S.A, Brussels 2004. Paul Johnson, *Heroes: From Alexander the Great and Julius Caesar to Churchill and de Gaulle*, Harper Perennial 2008. Ruth Sheppard, *Extraordinary Heroes: Amazing Stories of Victoria Cross and George*, Osprey Publishing, 2010. Δημήτρης Κιτσίκης, *Περί Ηρώων. Οι ήρωες και η σημασία τους για τον σύγχρονο ελληνισμό*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2014. Ralph E. Gonsalves, *The Making of a National Hero: Law and Practice in St. Vincent and the Grenadines* , vol.4, Create Space Independent Publishing Platform, 2018. Patrick K. O'Donnell, *The Unknowns: The Untold Story of America's Unknown Soldier and WWI's Most Decorated Heroes Who Brought Him Home*, Atlantic Monthly Press 2018.

[605]Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.*, σ. 131-141. Για μια συνοπτική παρουσίαση των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη των εθνικών ηρώων αλλά και για μια νέα ερμηνεία βλ. επίσης Linas Eriksonas, *ό.π.*.

[606]Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.,* σ. 131-132.

[607]Το πάνθεον στην αρχαιότητα αποτελούσε έναν ιερό χώρο αφιερωμένο σε όλους τους θεούς, όπως αυτό που κατασκεύασε ο αυτοκράτορας Αδριανός στη Ρώμη τον 2ο μ.Χ. αιώνα. Αν και σήμερα υπάρχουν μνημεία αφιερωμένα σε μεμονωμένους ήρωες ή ομάδες, το εθνικό πάνθεον αποτελεί μια αφηρημένη έννοια. Δεν

απαραίτητα πολεμική, θεωρείται ότι συνέβαλαν στην Εθνική Ιδέα. Οι ήρωες, που απαρτίζουν το εθνικό πάνθεον είναι ετερόκλιτοι μεταξύ τους και καλύπτουν χρονικά ολόκληρο τον εθνικό βίο.[608] Για να επιτευχθεί η συνύπαρξη ετερόκλητων μεταξύ τους ηρώων, επιστρατεύεται η «μαγική γομολάστιχα» της εθνικιστικής ιδεολογίας, όπως την χαρακτήρισε ο Φίλιππος Ηλιού, που αποκόβει την ιστορική προσωπικότητα από τα γεγονότα του πραγματικού βίου της, την εθνικοποιεί δηλαδή, δημιουργώντας μια νέα αφήγηση σύμφωνη με τα χαρακτηριστικά του εθνικού ήρωα.[609] Παρά την αυθαιρεσία της όποιας κατηγοριοποίησης τους, στο εθνικό πάνθεο φαίνεται πως συνυπάρχουν μυθικά και υπαρκτά πρόσωπα, επώνυμοι και ανώνυμοι ήρωες του μακρινού και του πρόσφατου παρελθόντος που με το έργο τους ανέδειξαν το μεγαλείο του έθνους.[610] Συγκεκριμένα, όσον αφορά την κατηγορία των ιστορικών προσώπων του πρόσφατου παρελθόντος με τις οποίες ασχολούμαστε στην παρούσα διδακτορική διατριβή, εντοπίζονται κάποιες ιδιαιτερότητες. Μολονότι λόγω της χρονικής εγγύτητας της δράσης τους θα μπορούσε εύκολα να αποδειχθεί πως οι πράξεις των προσώπων αυτών σχετίζοταν με την «*αυτοσυνειδησία του έθνους*», συχνά η διαδικασία αναγνώρισής τους περιπλέκεται από προσωπικές έριδες και φιλονικίες με σύγχρονούς τους. Δεν αποτελεί, επομένως, σπάνιο φαινόμενο η αμφισβήτηση του ήρωα από σύγχρονους του εξαιτίας προσωπικών, ιδεολογικών ή άλλων διαφορών.[611]

Η αναγνώριση των εθνικών ηρώων συντελείται με διάφορους τρόπους, επειδή δεν υπάρχει μια καθορισμένη διαδικασία ούτε κάποια νομοθεσία που να επιβάλλει συγκεκριμένους κανόνες.[612] Η ηρωοποίηση αποτελεί μια σύνθετη κοινωνική διεργασία που συντελείται στον δημόσιο χώρο με πολλούς

πρόκειται για έναν υπαρκτό ιερό χώρο αλλά για έναν νοητό, στον οποίο εντάσσονται όλοι οι ήρωες του έθνους. Albert Murray, «The Vernacular Imperative- Duke Ellington's Place in the National Pantheon», *boundary 2 aninternationaljournalofliteratureandculture*, v. 22, No. 2 (summer 1995), DukeUniversityPress, p.19-21. Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, την περίοδο του Μεσοπολέμου, παρατηρείται η κατασκευή μνημείων αφιερωμένων στον «Άγνωστο στρατιώτη». Τα μνημεία αυτά, αν και συμβολίζουν μια αφηρημένη έννοια, αποτελούν παράλληλα έναν υπαρκτό «ιερό χώρο». Για το μνημείο του «Άγνωστου στρατιώτη» βλ. ενδεικτικά Ελένη Κούκη, «Ο άγνωστος στρατιώτης της Αθήνας και η αναζήτηση ενός νέου μαζικού μνημειακού ύφους στο μεσοπόλεμο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 13, Αθήνα 2011, σ. 152-163.

[608]Όπως σχολιάζει ο Ρ. Σιγκάλ: «*οι εθνικοί ήρωες είναι τόσο παλαιοί όσο τα έθνη*». Ρόμπερτ Α. Σιγκάλ, *ό.π.,* σ. 123. Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, *ό.π.,* σ. 131-132.

[609]Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ο αιώνα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1989, σ. 24. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας αποτελεί η γλυπτική απεικόνιση του Πατριάρχη Γρηγόριου Ε΄ και του Αδαμάντιου Κοραή στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η κοινή τους «παρουσία» αποκαλύπτει ακριβώς την επιχειρούμενη από τον εθνικισμό άμβλυνση των όποιων διαφορών είχαν εν ζωή.Για την ιδεολογική χρήση του βίου του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ και τη σταδιακή ένταξή του στο πάνθεον των ηρώων του έθνους βλ. Ευστάθιος Πουλιάσης, «Η σταδιακή ένταξη του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ στο εθνικό πάνθεον», *ό.π*., σ. 113-130. Για το ρόλο της εθνικής ποίησης στη διαδικασία ανάδειξης των εθνικών ηρώων και συγκεκριμένα για ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα, για το διθύραμβο δηλαδή του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη προς τον ανδριάντα του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, που εκφωνήθηκε την 25η Μαρτίου του 1872, ήμερα των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα στα προπύλαια του Πανεπιστημίου βλ. και Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα, ό.π.*. Για την ανάδειξη των εθνομαρτύρων και ιδιαίτερα του Γρηγορίου Ε΄ βλ. και: Γεώργιος Τζεδόπουλος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Οι εθνομάρτυρες», *ό.π.*, σ. 107-143.

[610]Για την παραπάνω κατηγοριοποίηση βλ. Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.*, σ. 132-138.

[611]Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, *ό.π.,* σ. 136

[612]Σε αντίθεση για παράδειγμα με τις διάφορες επιτροπές αναγνώρισης και αποκατάστασης αγωνιστών τόσο της Ελληνικής Επανάστασης, όσο και της Εθνικής Αντίστασης, που ακολουθούσαν κάποια συγκεκριμένα κριτήρια, η αναγνώριση των εθνικών ηρώων δεν ακολουθεί τέτοιους κανόνες. Βασίλης Γούναρης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος -20ος αιώνας*, *ό.π*., σ. 11-26.

συμπληρωματικούς τρόπους: δημοσιεύματα και μελέτες, ομιλίες, καλλιτεχνικά και λογοτεχνικά έργα, κρατικές ρυθμίσεις και δημόσιες τελετουργίες.[613]

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται πώς και με ποιους τρόπους ενσωματώθηκε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στο εθνικό πάνθεον. Όπως είναι γνωστό, την αποτυχία του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες ακολούθησε η φυγή και η φυλάκισή του στην Αυστρία, όπου και πέθανε το 1828.[614] Ήδη όμως από την αρχή της Ελληνικής Επανάστασης, πριν τη στρατιωτική ήττα στις Ηγεμονίες, στο πρόσωπο του ασκήθηκε έντονη κριτική μεταξύ άλλων για αργοπορία και στρατιωτική αδράνεια.[615] Ενδεικτική της πρώιμης αυτής αρνητικής εικόνας που δημιουργήθηκε για τον Υψηλάντη είναι και η επιλογή του Ιγνάτιου Ουγγροβλαχίας να τον χαρακτηρίζει σε κάποιες από τις επιστολές του αντί για «Καλό» που ήταν το ψευδώνυμο του στη Φιλική Εταιρεία με το σημασιολογικό αντώνυμο «Κάκιστος».[616] Παρόμοιοι αρνητικοί χαρακτηρισμοί εντοπίζονται σε αρκετές επιστολές της περιόδου κυρίως από πρόσωπα που σχετίζονται με το περιβάλλον του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου.[617] Για παράδειγμα σε επιστολή του Ανδρέα Λουριώτη προς τον Γεώργιο Πραίδη την 1η Μαΐου του 1821 διαβάζουμε: «*Περὶ τοῦ Ὑψηλάντη δὲν ἠξεύρω τί νὰ σοῦ εἴπω. Κατατρώγεται ἡ ψυχή μου μὲ τὴν ἀνήκουστον ἄργητάν του, καὶ δὲν ἠξεύρω ποῦ νὰ τὴν ἀποδώσω. Ὁ Θεὸς ἂς βάλῃ γνώμην καὶ εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τοὺς λοιπούς*».[618] Η είδηση της στρατιωτικής αποτυχίας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και οι συνέπειες της ήττας για τους Έλληνες των Ηγεμονιών ενίσχυσαν την προυπάρχουσα δυσαρέσκεια για τον Υψηλάντη.[619] Επηρεασμένοι από τα γεγονότα ή τις αρνητικές κρίσεις και από τα άρθρα που δημοσιεύονταν στον ευρωπαϊκό τύπο, ορισμένοι από τους ευρωπαίους παρατηρητές και τους Φιλέλληνες που συνέγραψαν τα έργα τους κατά τη διάρκεια

---

[613]Για παράδειγμα η Δ΄ Εθνοσυνέλευση του Άργους το 1829 αναγνώρισε την προσφορά του Γεώργιου Καραϊσκάκη στην Ελληνική Επανάσταση και ενέκρινε την απόδοση χάριτος υπέρ της οικογένειας του. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄, Αθήνα 1973, σ. 113.

[614]Για μια πληρέστερη καταγραφή της βιβλιογραφίας γύρω από το πρόσωπο του Αλέξανδρου Υψηλάντη βλ. Γιάννης Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης*, Οι Ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, Τα Νέα, Αθήνα 2010.

[615]Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Δυο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση, ό.π.*, σ.118-119· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η εξέγερση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Μια επανεκτίμηση», στο Συλλογικό, *Μνήμη Αλέξανδρου Υψηλάντη. 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992)*, ΕΜΣ, Εθνική Βιβιοθήκη, αρ. 46, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 60· Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 349-351.

[616]Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επι τη 150ετηριδι*, *ό.π.*, σ. 11.

[617]Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Η Φιλική Εταιρεία και το έργο της», *Νέα Εστία,* τχ. 898 (1964), σ. 1688-1695· Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 444· Χαρακτηριστικό για την πρόσληψη της «ομάδας» Μαυροκορδάτου ως εχθρικής του Υψηλάντη είναι και το απόσπασμα επιστολής του Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη προς τον Γεώργιο Πραίδη τον Απρίλιο του 1822: «*Ὁ δυστυχὴς ἀδελφός μου κατατρέχεται πότε ὡς ἑταιριστὴς καὶ πότε ὡς ἐναντίος τοῦ Ὑψηλάντη, ὅστις ἔχει ἀκόμη πολλοὺς φίλους εἰς τὴν Ὀδέσσαν, καὶ κατηγοροῦν ἡμᾶς ὡς φίλους τοῦ Μαυροκορδάτου*».Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημείαν της ελληνικής ιστορίας. Ιστορικό Αρχείο Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. 5ος, τχ. 1ον, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1963, σ. 187· Για τη συμβολή της επιστολογραφίας στη διαμόρφωση της Δημόσιας Σφαίρας τον 19ο αιώνα βλ. Νάσια Γιακωβάκη, «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία: η συμβολή της στη διαμόρφωση της νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 199-230.

[618]Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημείαν της ελληνικής ιστορίας. Ιστορικό Αρχείο Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, *ό.π.*, σ. 38-39· Ο Ανδρέας Λουριώτης και ο Γεώργιος Πραίδης ήταν στενά συνδεδεμένοι με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.

[619]Βλ. ενδεικτικά ανώνυμο χειρόγραφο που χρησιμοποιήσε ο Τόμας Γκόρντον για τη συγγραφή της ιστορίας του. Ο πρόλογος του έργου φέρει ημερομηνία 22 Νοεμβρίου 1821. Το έργο χαρακτηρίζεται από την αρνητική κριτική που ασκεί ο συγγραφέας στον Αλέξανδρο Υψηλάντη. F.H Marshall, «Η εν έτει 1821 στρατεία του Υψηλάντου εις τας Παραδουναβίους Ηγεμονίας», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος,* τ. Θ΄, Αθήνα 1962, σ. 363-510.

της Ελληνικής Επανάστασης, όπως Φρανσουά Πουκεβίλ ή ο Σάμουελ Χάου άσκησαν δριμεία κριτική στον Αλέξανδρο Υψηλάντη.[620]

Το ίδιο όμως διάστημα εντοπίζονται και θετικές αναφορές στον Υψηλάντη. Σε επιστολή μάλλον του Νικόλαου Πατσιμάδη προς τον Εμμανουήλ Ξάνθο στις 13 Μαΐου 1820 διαβάζουμε: «*τὴν περικλειθεῖσαν τοῦ Καλοὺ ὁμολογίαν ἐλάβαμεν χαίροντες διὰ τὴν πίστην, φιλογένειαν καὶ τὸν περὶ τῆς φίλης πατρίδος ἔρωτα τοῦ ἀνδρός*».[621] Άλλα και μετά την αποτυχία του κινήματος στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες δεν απουσιάζουν μετριοπαθείς κρίσεις αναφορικά με τη δράση του.[622] Αναφορές στον Υψηλάντη εντοπίζονται και σε κάποιες από τις πρώτες ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης, που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια της, όπως αυτή του Αλέξανδρου Σούτσου εκδοθείσα στα Γαλλικά το 1828, στην οποία ο συγγραφέας αναφέρεται στον Υψηλάντη με εγκωμιαστικό τρόπο.[623] Επιπροσθέτως, δε λείπουν και έργα που γράφτηκαν προς υπεράσπιση του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ίσως αποτελεί το δοκίμιο του στενού συνεργάτη του, Γεώργιου Λασσάνη, που έμεινε ανέκδοτο για χρόνια. Ο Λασσάνης υπογράμμιζε: «*Ἀφροσύνη εἶναι τὸ πιὸ λίγο, γιὰ τὸ ὁποῖο τὸν κατηγόρησαν! Καὶ μὲ ποιὸ δικαίωμα παίρνει τὸ παρὸν τὴν θέση τοῦ δικαστῆ ἑνὸς ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀνήκει στὴν ἱστορία; Ποιὸς δικαστὴς καταδικάζει κάποιον, χωρὶς νὰ ἔχῃ διελευκάνει τὰ γεγονότα;*». [624]

Παρακάτω θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πώς συντελέστηκε η αναγνώριση του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως εθνικού ήρωα, αναλύοντας τα απομνημονεύματα και τις ιστορίες των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης, τα σχετικά άρθρα και τους λόγους, σε συνδυασμό με τις εικαστικές και γλυπτικές αναπαραστάσεις της μορφής του κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες. Συγκεκριμένα, θα μελετήσουμε τα θετικά και τα αρνητικά χαρακτηριστικά που του αποδίδονται, καθώς και τη σταδιακή διαμόρφωση της εξωραϊσμένης εικόνας του, ως εθνικού ήρωα.

Η κριτική που ασκήθηκε στον Υψηλάντη, όπως ειπώθηκε παραπάνω, διατυπώθηκε από πολύ νωρίς και θα μπορούσε να συνοψιστεί στην ανικανότητά του να ηγηθεί της Ελληνικής Επανάστασης, δηλαδή σε λάθος εκτιμήσεις, ενέργειες και

---

[620]François Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, Paris 1824·Samuel Gridley Howe, *An Historical Sketch of the Greek Revolution*, New York 1828.

[621]*Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Β΄, σ. 108.

[622]Ενδεικτικά:«*Πρῶτον παρεκβατικῶς λέγω, ὅτι ἐπειδὴ ὁ ἀρχηγὸς αὐτὸς δὲν εἶναι παρὼν, πρέπει νὰ μὴ ἀποφασίσωμεν κατ' αὐτοῦ, ἐν ὅσῳ δὲν ἀκούσωμεν ἢ δὲν ἴδωμεν τὰς ἀπολογίας του· ἴσως ἠπατήθη ἀπὸ γράμματα διαφόρων ὁμογενῶν, ἴσως ἐπίστευσε τὴν ὑπόκρισιν ψευδωνύμων ζηλωτῶν ὁμογενῶν, καὶ τοὺς ἐνόμισεν ὅτι τοιοῦτοι ἦσαν ὁποῖοι ἐφαίνοντο καὶ ἐκαυχῶντο· ἴσως τέλος πάντων πρὸ τῆς ἐπιχειρήσεως αἱ μεγάλαι καὶ λαμπραὶ ἐλπίδες τῆς ἐπιτυχίας τοιαύτης μεγάλης πράξεως τὸν ἀνεπτέρωσαν· καθὼς δὲ ἄρχισε τὴν πρᾶξιν, ἰλιγγίασε διὰ τὰς μεγάλας ἐναντιότητας τῶν περιστάσεων*». *Διάλογος περί της ελληνικής επαναστάσεως. Συγγραφείς μεν εν Κισνέβη κατά το έτος 1822 υπό του μακαρίτου Γρηγορίου Γεωργιάδου Ζαλύκου εκδοθείς υπό Αγαθόφρονος Λακεδαιμόνιου*, Παρίσι 1828, σ. 19.

[623]Alexander Soutsos, *Histoire, ό.π.*. Το έργο του ο Σούτσος το αφιερώνει στον αδελφό του, Δημήτριο, που σκοτώθηκε στη μάχη στο Δραγατσάνι. Στις πρώτες σελίδες εντοπίζεται προσωπογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ενώ παράλληλα στην εισαγωγή υπογραμμίζει πως η πολιτική ιστορία των Ελλήνων και ύπαρξη τους ως έθνος ήταν ελάχιστα γνωστές πριν ο Υψηλάντης δώσει το έναυσμα της Ελληνικής Επανάστασης.

[624]Ο Γεώργιος Λασάνης διετέλεσε υπασπιστής του Αλέξανδρου Υψηλάντη και στο δοκίμιο του είναι εμφανής η προσπάθεια του να τον υπερασπιστεί. Ιδιαίτερη φροντίδα για την αποκατάσταση της φήμης του φαίνεται πως έδειξε και η Lulu Thurkeim. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεώργιου Λασσάνη*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1973, σ. 75-128.

παραλείψεις του ως αρχηγού. Ωστόσο, ήδη από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης γίνονται αναφορές σε αυτόν με όρους εθνικού ήρωα. Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση του Κλωντ Ρεφενέλ το 1825: «*Δὲν ἀνήκει εἰς ἡμᾶς ἀκόμη νὰ κρίνωμεν τὸν ἡγεμονίδα Ὑψηλάντην/ εἰ καὶ ψέγεται ἡ διαγωγὴ αὐτοῦ, εἰ καὶ ὀνειδίζεται, ἐνδέχεται νὰ δυνηθῇ ν' ἀθωωθῇ εἰς τὰ ὄμματα τῶν μεταγενεστέρων. Ἴσως κατά τι ἦν ἄγαν οἰηματίας. Ἠπατήθη ὡς πρὸς τὰς περεστάσεις τοῦ μέλλοντος καὶ τὰς ἀληθεῖς τῶν Ρώσσων διαθέσεις· ἀλλ' αἱ ἀπάται δὲν εἶναι ἐγκλήματα. Ἄλλως τε ἡ δόξα ὅτι συνῆψε τὸ ἴδιον αὐτοῦ ὄνομα μὲ τὸ σημαντικώτατον τῶν συμβάντων ἐκεῖνον, ὅστες ἀναμφιβόλως ὑπῆρξε μᾶλλον ἀτυχὴς ἢ ἔνοχος*».[625] Ο Γάλλος φιλέλληνας επισημαίνει πως η εμπλοκή και μόνο του Υψηλάντη στην Ελληνική Επανάσταση, πολλώ δε μάλλον ως αρχηγός της, αρκεί, για να του προσφέρει δόξα. Ο Ρεφενέλ, αν και αποφεύγει να κρίνει τον Υψηλάντη, τονίζει πως η ανάληψη της ηγεσίας του Αγώνα αποτελεί από μόνη της επαρκές στοιχείο, για να τιμηθεί από τους απογόνους του, παρά την αποτυχία του κινήματος του.

Η εκτίμηση του Κλωντ Ρεφενέλ επαληθεύτηκε, καθώς η ανάληψη της αρχηγίας της Ελληνικής Επανάστασης από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη αποτέλεσε βασικό επιχείρημα για την αναγνώρισή του ως εθνικού ήρωα. Ο Ιωάννης Φιλήμων, ο οποίος επέδειξε ιδιαίτερη φροντίδα τόσο για την ανάδειξη της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας, όσο και για την αναγνώριση της προσφοράς της οικογένειας Υψηλάντη στην Ελληνική Επανάσταση, στο πρώτο του Δοκίμιο το 1834 διατυπώνει την ίδια θέση.[626] Για τον Φιλήμονα ο Υψηλάντης θα τιμάται όχι για τις πράξεις του, αλλά γιατί πάντα αναγνωρίζεται η προσφορά όσων ανέλαβαν να ελευθερώσουν τα έθνη τους. Μέσω μιας τέτοιας γενίκευσης ο Φιλήμων εντάσσει τον Υψηλάντη στη χορεία των «*θεμελιωτών αρχηγών»* της ελευθερίας ενός έθνους.[627] Ως αρχηγός λοιπόν της μυστικής εταιρείας που ανέλαβε τον σχεδιασμό και την έκρηξη της επανάστασης του 1821, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης υπήρξε ο θεμελιωτής της ελληνικής ελευθερίας, η μνήμη του οποίου οφείλεται να τιμάται μαζί με τους υπόλοιπους ήρωες του έθνους. Η παραπάνω διαπίστωση του Φιλήμονος παρουσιάζει το πλαίσιο για την ευρεία αναγνώριση του Αλέξανδρου Υψηλάντη και τη συνακόλουθη ένταξη του στο εθνικό πάνθεον.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1843, ο Νεόφυτος Βάμβας, στον επιμνημόσυνο λόγο που εκφώνησε και κατόπιν δημοσίευσε για τους αδελφούς Αλέξανδρο και Νικόλαο Υψηλάντη, τόνισε πως χάρη στις θυσίες της οικογένειας Υψηλάντη σώθηκε η Ελλάδα και αναρωτιόταν, επισημαίνοντας την παροντική απραξία, τι θα μπορούσαν να ανταποδώσουν οι σύγχρονοί του στους άνδρες αυτούς.[628] Η ελλειμματική σύγκριση των απογόνων με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη που υπήρξε ο Αρχηγός της

---

[625]C. D. Raffenel, *Histoire des Grecs Modernes depuis la prise de Constantinople par Mohamet II jusqu'acejour*, Paris 1825·Βλ. και μετάφραση: Κλωντ Ρεφενέλ, *ό.π.,* σ. 244-245.

[626]Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Φιλήμονος για την οικογένεια Υψηλάντη επισημαίνουν αρκετοί ιστορικοί. Ενδεικτικά: Ελπίδα Βόγλη, «Η ατελέσφορη αναζήτηση του χαρισματικού ηγέτη της ελληνικής επανάστασης: Η Φιλική Εταιρεία, οι αυτόχθονες αρχηγοί και οι συσχετισμοί δυνάμεων», στο Άννα Μανδυλαρά - Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, *ό.π.,* σ. 248· Για την προσπάθεια του Ιωάννη Φιλήμονος να αναδείξει την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας και να διασώσει τη μνήμη της οικογένειας Υψηλάντη βλ. και Καλλιόπη Κότσιρα, *Από τη μυστικότητα της δράσης στη δημοσιότητα της μνήμης, ό.π.*.

[627]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 269.

[628]*Επιτάφιοι Λόγοι εκφωνηθέντες υπό Ν. Βάμβα*, Αθήνα 1843, σ. 14-15. Ο συγκεκριμένος λόγος δημοσιεύθηκε και στην εφημερίδα *Αθηνά* (αρ. φύλλου 1007), 7 Απριλίου 1843.

Ελληνικής Επανάστασης, μιας εκ των ένδοξοτέρων στιγμών του εθνικού παρελθόντος, είναι εμφανής και αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη ζητούμενα της εθνικής μυθολογίας. Οι εθνικοί ήρωες αποτελούν τα πρότυπα που οφείλουν να μιμηθούν οι νεότερες γενεές.[629] Τη βεβαιότητά του πως η ανάμνηση του Υψηλάντη θα παραμείνει ανεξίτηλη στους Έλληνες εξέφρασε και ο Ηλίας Φωτεινός το 1846.[630] Αντίστοιχα και ο Νικόλαος Σπηλιάδης που εξέδωσε τα *Απομνημονεύματά* του το 1851, αναγνωρίζει πως η πατρίδα χρωστά ευγνωμοσύνη στον Αλέξανδρο Υψηλάντη, όχι όμως επειδή υπήρξε ο αρχηγός της επανάστασης, αλλά επειδή κατόρθωσε να προκαλέσει αντιπερισπασμό και να απασχολήσει μεγάλο όγκο οθωμανικών στρατευμάτων στις Ηγεμονίες, δίνοντας έτσι τον απαιτούμενο χρόνο στην επανάσταση στον ελλαδικό χώρο να εδραιωθεί.[631]

Ορόσημο για την ευρεία αναγνώριση του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως ήρωα του ελληνικού έθνους αποτελεί η έκδοση το 1859 του δεύτερου τόμου του *Δοκιμίου περί της ελληνικής επαναστάσεως* του Ιωάννη Φιλήμονος.[632] Όπως τονίζει ο συγγραφέας: «*οὐδεὶς ἄλλος τῶν Ἑλλήνων ἀρμόδιος ἦτο πρὸς τοιαύτην ἀποστολὴν, καὶ ἐπομένως οὐδεὶς ἄλλος ἀμιλλᾶται πρὸς τὴν ἐξαιρετικὴν θέσιν τοῦ Ὑψηλάντου, καὶ μεθ' ὅσας ἂν ἀριθμῇ ἑαυτῷ μάχας ἢ ναυμαχίας νικηφόρους. Ὅλη ἡ δυσκολιά τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ὑπῆρχεν ἐν τῇ ἀρχῇ· ὁ δὲ πρῶτος, μετὰ τὴν θείαν ἀντίληψην, ὑποστηρίξας ταύτην, δικαιοῦται θεωρεῖσθαι ὑπὲρ πάντα, ἂν οὐχὶ πλέον τι, τοὐλάχιστον ὡς ἀποτελέσας τὸ ἥμισυ τοῦ παντός. Τοιοῦτος κρίνεται ὁ Ὑψηλάντης, ἥρως ἠθικὸς, ἀλλ' οὐχὶ ὥς τις στρατηγὸς, οὗ τὴν κεφαλὴν στέφουσιν ἡ ὥθησις καὶ ἡ ἐπιτυχὴς τοῦ ἀγῶνος ἔναρξις*».[633] Ο Φιλήμων επισημαίνει τη μοναδικότητα του Υψηλάντη, καθώς μόνο αυτός θα μπορούσε να αναλάβει ένα τέτοιο εγχείρημα. Δεν τιμάται για κάποιες στρατιωτικές επιτυχίες αλλά για την απόφασή του να αναλάβει την ηγεσία του Αγώνα και να δώσει το σύνθημα για την έναρξή του. Η αρχή της Ελληνικής Επανάστασης, σχολιάζει ο συγγραφέας, ήταν το δυσκολότερο μέρος. Επιπροσθέτως, στο ίδιο έργο ο Φιλήμων επικρίνει αυστηρά τους κατήγορους του Αλέξανδρου Υψηλάντη, που ισχυρίστηκαν ότι μετά την αποτυχία του κινήματος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες δεν θα έπρεπε να εγκαταλείψει το στρατό του και να διαφύγει στην Αυστρία για να σωθεί, τονίζοντας πως τέτοιες απόψεις φανερώνουν την άγνοια των γεγονότων και αδικούν όχι μονάχα τον Υψηλάντη αλλά και την ίδια την υπόληψη του έθνους, αφού παρουσιάζουν τον Αρχηγό της επανάστασης ως δειλό και ανίκανο στρατηγό.[634]

Δεδομένου ότι ο Ιωάννης Φιλήμων έθεσε πρώτος το ζήτημα της αναγνώρισης της προσφοράς του Αλέξανδρου Υψηλάντη, παρατηρείται μια διαβάθμιση στα γραπτά του ως προς τη θετική πρόσληψη του προσώπου. Το αρχικό επιχείρημα πως

---

[629]Η ανάδειξη των ένδοξων πράξεων των εθνικών ηρώων αποσκοπεί και στην υπενθύμιση της παροντικής απραξίας του έθνους. Λειτουργεί έτσι ως μια ελλειματική σύγκριση που ενθαρρύνει τους απογόνους να δράσουν σύμφωνα με τα ηρωικά πρότυπα. Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.*, σ. 131-132· Linas Eriksonas, *ό.π.*, σ. 15-16.

[630]Ηλίας Φωτεινός, *Οι άθλοι της εν Βλαχία ελληνικής επαναστάσεως το 1821 έτος*, Λειψία 1846, σ. 162-163.

[631]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 196.

[632]Το τετράτομο έργο, η έκδοση του οποίου ολοκληρώθηκε το 1861, ήταν αφιερωμένο στη σύζυγο του Δημήτριου Υψηλάντη, Μαρία. Επιπροσθέτως, στον πρώτο τόμο εντοπίζεται αφιέρωση στον Γρηγόριο Υψηλάντη, εν ζωή απόγονο της οικογένειας. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Α΄.

[633]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ.233· Βλ. και Ιωάννης Φιλήμων, «Νεωτέρα ιστορία της Ελλάδος: Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης», *Εθνικό Ημερολόγιο Βρεττού*, Αθήνα 1863, σ. 141-142.

[634]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 233.

ο Υψηλάντης θα τιμάται «*ὄχι τόσον ἐκ τῶν πράξεών του, ἀλλ' ἐκ τῆς περιστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθη*», μεταστρέφεται σταδιακά από τον ίδιο συγγραφέα, ο οποίος διαπιστώνει σε μεταγενέστερο κείμενό του πως «*Ὅλη ἡ δυσκολία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ὑπῆρχεν ἐν τῇ ἀρχῇ»* και πως κανείς άλλος δεν θα μπορούσε να αναλάβει την αποστολή του Υψηλάντη.[635] Σύμφωνα με τη φιλοσοφική θεώρηση του Σίντνει Χουκ για τους ήρωες, ο Υψηλάντης από συγκυριακός ήρωας αναδεικνύεται σταδιακά μέσα από τα γραπτά του Φιλήμονος σε *δημιουργό γεγονότων*. Δεν είναι πλέον αυτός που θα τιμάται, επειδή «*τιμῶνται πάντοτε οἱ θεμελιωταὶ Ἀρχηγοὶ τῆς Ἐλευθερίας ἑνὸς Ἔθνους*», αλλά, επειδή, μολονότι είχε επίγνωση της θέσης του και των αδυναμιών του, αποφάσισε να αναλάβει την αρχηγία του Αγώνα και να κηρύξει την έναρξη του, αλλάζοντας την ιστορία της πατρίδας του.[636]

Στο ίδιο πλαίσιο με τον Ιωάννη Φιλήμονα, ο Σπυρίδων Τρικούπης, αν και ανήκε στο στενό κύκλο συνεργατών του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου από τα επαναστατικά χρόνια και συνεπώς θα πρέπει να ενστερνιζόταν τις τότε επικρίσεις προς τον Υψηλάντη, στην *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως,* που εξέδωσε στο Λονδίνο από το 1853 έως το 1857, παρά την έντονη κριτική που άσκησε στον Υψηλάντη, παραδεχόταν πως: «*Ἡ δὲ μνήμη τοῦ Ὑψηλάντου, ὅπως καὶ ἄν τὸν θεωρήσῃ τις, θὰ διαμένῃ παρ' ἡμῖν ἀγήρατος καὶ πολυύμνητος δι' ὅσα μεγαλοφρόνως καὶ φιλοκινδύνως ἐπιχείρησε, δι' ὅσα χάριν τῆς πατρίδος ἔπαθε, καὶ διὰ τὴν ἐπὶ τέλους εὐτυχῆ ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος, ὅν πρῶτος ἐκίνησεν. Ἀναπληροῖ δὲ ὁ διακαὴς καὶ εἰλικρινὴς αὐτοῦ ζῆλος ὅλας τὰς πολιτικὰς καὶ πολεμικὰς ἐλλείψεις του*».[637] Ο Τρικούπης τονίζει και αυτός πως ο Υψηλάντης θα τιμάται από τους απογόνους του και επισημαίνει τον ένθερμο πατριωτισμό του τελευταίου που αναπληρώνει τα μειονεκτήματά του.[638] Με τα έργα των Φιλήμονα και Τρικούπη μπορούμε να πούμε ότι η αναγνώριση του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως εθνικού ήρωα έχει συντελεστεί σε αυτό που θα ονομάζαμε σήμερα «πεδίο δημόσιας ιστορίας».[639]

Παρά τις όποιες αδυναμίες του και τα στρατιωτικά λάθη στα οποία υπέπεσε και επισημαίνονται στις πηγές, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης υπήρξε *πρώτουργος, πρωταθλητής, πρώτος ελευθερωτής,* σύμφωνα με τους διάφορους χαρακτηρισμούς

---

[635]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 269· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 233.

[636]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 269· Sidney Hook, *The hero in history, a study in limitation and possibility*, New York 1943· Ρόμπερτ Σιγκάλ, *ό.π.*, σ. 24-26· Επιπροσθέτως αναφορικά με τη διάκριση του ήρωα από τον ηγέτη βλ. Joseph Cambell, *Η Δύναμη του μύθου, ό.π.*, σ. 229-230.

[637]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 113.

[638]Αντίστοιχα και ο Γερβίνος ,το έργο του οποίου κυκλοφόρησε μεταφρασμένο στα ελληνικά το ίδιο περίπου διάστημα (1864-1865), επισήμαινε πως θα είναι τιμή για τους σύγχρονους Έλληνες αν παραβλέψουν τα λάθη του Αλέξανδρου Υψηλάντη και διασώσουν με ευγνωμοσύνη τη μνήμη του ανθρώπου που άρχισε την Ελληνική Επανάσταση. Γ.Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 184-185.

[639]Ενδεικτική του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος των τελευταιών ετών για τη Δημόσια Ιστορία είναι και η κυκλοφορία από το 2018 έως σήμερα του περιοδικού *International Public History* που εκδίδεται από την International Federation for Public History (περισσότερες πλησοφορίες στο: https://www.degruyter.com/view/journals/iph/iph-overview.xml). Το ενδιαφέρον για την Δημόσια Ιστορία φαίνεται πως έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα. Από την πρόσφατη ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Ανδρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015· Έλλη Λεμονίδου, *Η ιστορία στη μεγάλη οθόνη. Ιστορία, κινηματογράφος και εθνικές ταυτότητες*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2017· Ξένια Ελευθερίου, *Η Δημόσια ιστορία ως συγκρουσιακό θέμα. Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων εβραίων στο διαδίκτυο*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2019· Χάρης Εξερτζόγλου, *Η Δημόσια ιστορία. Μια εισαγωγή*, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, Αθήνα 2020.

που απαντώνται στα υπό εξέταση κείμενα, και ως ένθερμος πατριώτης, που δε δίστασε παρά την επίγνωση των ελλείψεών του να αναλάβει την αρχηγία του Αγώνα, εντάχθηκε στο πάνθεον των ηρώων του ελληνικού έθνους. Τα έργα που θα κυκλοφορήσουν στη συνέχεια θα αναπαράγουν εν πολλοίς τα ίδια επιχειρήματα.[640] Ενδεικτική της καθιέρωσης του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως εθνικού ήρωα στις αντιλήψεις και τις παραστάσεις της ελληνικής κοινωνίας είναι και η μεταγενέστερη αφήγηση του Γεώργιου Δροσίνη, όταν στις παραμονές του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 μυήθηκε στην Εθνική Εταιρεία.[641] Ο Έλληνας λογοτέχνης εξιστορεί τη διαδικασία και σχολιάζει ότι στη μύησή του έλαβε μέρος και ο ανθυπολοχαγός Καλλέργης που είχε δεμένο το χέρι. Ο Δροσίνης αποκαλύπτει πως φαντάστηκε τη διαδικασία ως μύηση στη Φιλική Εταιρεία, ενώ η παρουσία του τραυματισμένου στο χέρι Καλλέργη του έφερε συνειρμικά στο νου τον Αλέξανδρο Υψηλάντη.[642]

Η θέσπιση της εθνικής επετείου την 25η Μαρτίου με το Βασιλικό Διάταγμα της 15ης/27ης Μαρτίου 1838, απέκλειε, σύμφωνα με ορισμένους λόγιους της εποχής όπως ο Ιωάννης Φιλήμων και ο Κωνσταντίνος Λεβίδης, από τη γενέθλια πράξη του ελληνικού εθνικού κράτους το κίνημα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και επομένως την προσφορά του ίδιου του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Επανάσταση του 1821.[643]

---

[640]Ενδεικτικά αναφέρονται: Δημήτρης Παπαντωνόπουλος, *Πεντηκοταετηρίς της ελληνικής επανάστασεως*, *ό.π.*, σ. 49-51· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 29-30· Α. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821, ό.π.,* σ. 24-32. Και μόνο η αναφορά του στο βιβλίο που αποτελεί μια συλλογή σύντομων βιογραφιών προσωπικοτήτων που πρωταγωνίστησαν στην Ελληνική Επανάσταση υποδηλώνει την αναγνώρισή του ως εθνικού ήρωα· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 199-206· Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, *Εισβολή του Υψηλάντου εις Μολδοβλαχίαν και έναρξις του ιερού αγώνος*, Διάλεξις γενομένη τη 22 Φεβρουαρίου 1921 εν τω "Παρνασσώ", εκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1921· Δημήτριος Γατόπουλος, *Αλέξανδρος Υψηλαντης. Ο εθνικός ήρως του εικοσιένα*, εκδ. Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1940.

[641]Για την Εθνική Εταιρεία και τη δράση της βλ.: Ιωάννης Πικρός. «Η ελληνοτουρκική κρίση και ο πόλεμος του 1897», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 93-100.

[642]Γιάννης Παπακώστας (επιμ.), *Γεωργίου Δροσίνη Άπαντα. Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, τ. 7ος, Σ.Ω.Β, Αθήνα 2001, σ. 602-603.

[643]*Αθηνά*, (αρ. φύλλου 518), 23 Μαρτίου 1838· Για τη θέσπιση της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου βλ. και Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 181-210. Για τις αρνητικές απόψεις που εκφράστηκαν σχετικά με τον αποκλεισμό του κινήματος του Αλέξανδρου Υψηλάντη βλ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. ι΄- κ΄· Αντίθετος με την επιλογή της 25ης Μαρτίου ως ημέρας του εορτασμού της εθνικής επετείου ήταν και ο Κωνσταντίνος Λεβίδης, εκδότης της *Ελπίδος*. Αναφερόμενος στην καθιέρωση της εθνικής επετείου το 1850, σημείωνε χαρακτηριστικά: «*Ὁ Κ. Γλαράκης, ἐπὶ ὑπουργείας τοῦ ὁποίου κατὰ τὸ 1838 καθιερώθη ἡ 25 Μαρτίου ἐθνικὴ ἑορτὴ ὡς ἡ πρώτη δῆθεν ἡμέρα τῆς ἐθνεγερσίας μας, ἔκαμεν ἀσυγχώρητον ἱστορικὸν μεταχρονισμόν, διότι ἡ ἐθνική μας ἐπανάστασις χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς 22 Φευρ. 1821, ἡμέρας, καθ' ἣν ὁ μακαρίτης Αλ. Υψηλάντης εἰσέβαλεν εἰς τὴν Μολδαυίαν*». *Ελπίς*, (αρ. φύλλου 368), 27 Μαρτίου 1850· Για τις διαφωνίες αναφορικά με την ημερομηνία εορτασμού της εθνικής επετείου αλλά και τις πολιτικές ανησυχίες που προκαλούσε ο συγκεκριμένος εορτασμός βλ. και τη σειρά άρθρων του Γιάννη Βλαχογιάννη με τίτλο «Δοξασμένη μέρα» που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Πρωΐα* τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1933 (αρ. φύλλων 2590/2596/2597/2604). Τα εν λόγω άρθρα δημοσιεύονται και στο Γεώργιος Κορνούτος, *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄, σ. 111-125· Η περιθωριοποίηση των γεγονότων της Μολδοβλαχίας από τις αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση συνέχισε να απασχολεί ορισμένους λόγιους και τις επόμενες δεκαετίες. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από πανηγυρική ομιλία του Διονύσιου Ζακυθηνού: «*Το πρώιμον εκείνο τμήμα του αγώνος περιέπεσεν εις αφάνειαν και οιονεί εξεκόπη του κορμού της Επαναστάσεως*». Δ. Ζακυθηνός, «Η επανάστασις των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και η έναρξις του Αγώνος της Ανεξαρτησίας», στο Πέτρος Χάρης (επιμ.), *Το εικοσιένα-Πανηγυρικοί Λόγοι Ακαδημαϊκών*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1977, σ. 841· Άξιο παρατήρησης κρίνεται το γεγονός πως στο υπόμνημα, που συνέταξε στα γαλλικά ο φαναριώτικης καταγωγής Παναγιώτης Σούτσος το 1834 αναφορικά με την καθιέρωση εθνικής επετείου για την Ελληνική Επανάσταση και το κατέθεσε ο Ιωάννης Κωλέττης ως πρόταση σχεδίου νόμου, γίνεται αναφορά στα γεγονότα της Μολδοβλαχίας, προτείνεται όμως ως ημερομηνία εορτασμού η 25η Μαρτίου. Κωνσταντίνος Διαμαντής, «Πρότασις καθιερώσεως εθνικών επετείων και δημοσίων αγώνων κατά το πρότυπον των εορτών της αρχαιότητος κατά το 1835», *Αθηνά*, τ. 73-74 (1972-1973), σ. 307-325· Όπως επισημαίνει η Χριστίνα Κουλούρη, στο κείμενο δεν αναφέρεται ο συγγραφέας του υπομνήματος, προκύπτει πως είναι ο Παναγιώτης Σούτσος από δημοσίευμα του *Αιώνα*. *Αιών Παράρτημα* (αρ.

Παράλληλα, η έλλειψη κρατικού ενδιαφέροντος, σχετικά με την αναγνώριση της προσφοράς του Αλέξανδρου Υψηλάντη, μέσω της έκδοσης κάποιου τιμητικού μεταλλίου ή της μετακομιδής των οστών του στην Αθήνα, δεν έμεινε απαρατήρητη και σχολιάστηκε αρνητικά.[644]

Η τέλεση μνημόσυνου για τους αδελφούς, Αλέξανδρο και Νικόλαο, στις 3 Απριλίου 1843 στο ναό της Αγίας Ειρήνης, πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Γεώργιου Υψηλάντη. Ο τελευταίος μετέφερε τότε και την καρδιά του αδελφού του Αλέξανδρου στην Αθήνα. Το εν λόγω μνημόσυνο υπήρξε η πρώτη δημόσια τελετουργία αναγνώρισης της προσφοράς του και αποτέλεσε αιτία για έντονη κριτική στην κυβέρνηση.[645] Σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθηνά* ο Γεώργιος Υψηλάντης δεν

φύλλου 148), 28 Οκτωβρίου 1843. Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *ό.π.,* σ. 194.

[644]Ο Ιωάννης Φιλήμων σε άρθρο που εξέδωσε στην εφημερίδα *Αιών* στις 15 Μαρτίου 1839 σχολίαζε: «*Ποῖος, ὅσον ἡλίθιος ὑποτεθῆ, δύναται νὰ μὴν ὁμολογηση, ὅτι ἡ διάσημος Υψηλαντικὴ Οἰκογένεια συνεισέφερε γενναιοτέρα εἰς τάς ἀνάγκας τοῦ πολέμου, ἐξεπλήρωσε μὲ παραδειγματικὴν εἰλικρίνειαν τὰ χρέη της πρὸς τὴν πατρίδα, ὑπέφερε διά τήν ἀγάπην αὐτῆς φυλακίσεις πολυχρονίους... καὶ χαίρει τὴν ἐξαίρετην δόξαν, ὅτι αὕτη ἤρχησε καὶ ἐτελείωσε τὸν Πόλεμον;».* Παρά τις παραπάνω σημαντικές εκδουλεύσεις η «*πρώταθλος*» Υψηλαντική οικογένεια κατά τον αρθρογράφο «*δὲν συνηριθμήθη, πρὸς αἶσχος τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος*» «*παιδαρίων τῶν Γραμματειῶν*» ούτε καν με όσους ήρθαν στην Ελλάδα μετά τον Αγώνα και έβλαψαν το νεοϊδρυθέν κράτος. Ενδεικτικό παράδειγμα της ασέβειας απέναντι στους Υψηλάντηδες είναι κατά τον Φιλήμονα και η ασύστολη απονομή Αριστείων σε «*παιδάρια και γραμματείς*» αντί στα εναπομείναντα μέλη της οικογένειας Υψηλάντη. *Αιών,* (αρ. φύλλου 48), 15 Μαρτίου 1839. Η δυσαρέσκεια του Ιωάννη Φιλήμονος για τη στάση της κρατικής εξουσίας απέναντι στην αναγνώριση της προσφοράς του Αλέξανδρου Υψηλάντη παραμένει έντονη και τα επόμενα χρόνια. Στο *Δοκίμιο ιστορικό περί της ελληνικής επαναστάσεως* το 1859 ο Φιλήμων επισημαίνει την έλλειψη ενδιαφέροντος του κράτους αναφορικά με το ζήτημα της μετακομιδής των οστών του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Ελλάδα. Παράλληλα, προτείνει την άμεση μεταφορά των οστών του Υψηλάντη, καθώς και την ανέγερση σχετικού ανδριάντα στα Καλάβρυτα, την πρώτη επαρχία που έλαβε τα όπλα το 1821. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 235· Το ζήτημα της μετακομιδής των οστών του Αλέξανδρου Υψηλάντη επανέρχεται και πάλι το 1940 με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού. Δημήτριος Γατόπουλος, *ό.π.,* σ. 7-9.

[645]Στο μνημόσυνο λόγο εκφώνησε ο Νεόφυτος Βάμβας. Ο λόγος δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Αθηνά* στις 7 Απριλίου 1843 (αρ. φύλλου 1007) και αργότερα εκδόθηκε σε φυλλάδιο μαζί με άλλους επικήδειους λόγους του Βάμβα.*Επιτάφιοι Λόγοι εκφωνηθέντες υπό Ν. Βάμβα*, *ό.π.*· Την είδηση της τέλεσης του μνημόσυνου αναφέρουν και άλλες εφημερίδες. *Η Ταχύπτερος Φήμη* (αρ. φύλλου 288), 5 Απριλίου 1843· *Ο Ανεξάρτητος* (αρ. φύλλου 42), 3 Απριλίου 1843· Υπενθυμίζεται πως το μνημόσυνο του 1843 δεν ήταν το πρώτο που πραγματοποιήθηκε για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Γατόπουλο στις 15 Μαΐου 1828, αφότου μαθεύτηκε η είδηση του θανάτου του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Ελλάδα, τελέστηκε μνημόσυνο τόσο στην Αίγινα, όσο και στο στρατόπεδο των Μεγάρων, που βρισκόταν ο αδελφός του Δημήτριος Υψηλάντης. Δημήτριος Γατόπουλος, *ό.π.*, σ. 115· Την πληροφορία για τη διεξαγωγή μνημοσύνου στο στρατόπεδο των Μεγάρων το 1828 παραθέτει και ο αρθρογράφος της εφημερίδας *Αιών* (αρ.φύλλου 431), 9 Απριλίου 1843· Στο μνημόσυνο που τελέσθηκε στα Μέγαρα πιθανόν να εκφώνησε λόγο ο Ιωάννης Φιλήμων. Περικλής Ροδάκης, *Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η Φιλική*, Γόρδιος, Αθήνα 1996, σ. 350· Ως προς την αφαίρεση της καρδιάς του Υψηλάντη από το σώμα του επρόκειτο για προσωπική του επιθυμία, καθώς ήθελε να μεταφερθεί στην Ελλάδα. Η σωρός του τάφηκε αρχικά στο νεκροταφείο Ζανκτ Μαρξ της Βιέννης. Στις αρχές του 20ου αιώνα τα οστά του μετακινήθηκαν στο παρεκκλήσι-μαυσωλείο, που υπήρχε στην εξοχική κατοικία των Σίνα στο Rappoltenkirchen, απ' όπου το 1964 μεταφέρθηκαν τελικά στην Ελλάδα και τοποθετήθηκαν στην εκκλησία των Ταξιαρχών στο Πεδίον του Άρεως. Για την περιπέτεια αναζήτησης των οστών του Αλέξανδρου Υψηλάντη, τη συμβολή και την έρευνα του ιστορικού Πολυχρόνη Ενεπεκίδη βλ. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Ρήγας- Υψηλάντης- Καποδίστριας*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1965, σ. 153-160· Η είδηση της μετακομιδής των οστών του Υψηλάντη από τη Βιέννη στο Rappoltenkirchen εντοπίζεται και στον ελληνικό τύπο της περιόδου. Η πληροφορία πιθανόν να διέφυγε των αρμοδίων στη διάρκεια αναζήτησης εγγράφων για την πραγματοποίηση της μετακομιδής των οστών στην Ελλάδα. *Παναθήναια*, τχ. 58 (1903), σ. 320· Για το παρεκκλήσι των Σίνα στο Rappoltenkirchen βλ. Γεώργιος Τσιγαράς, «Οι εικόνες του τέμπλου του κοιμητηριακού ναού του παλατιού του Σίμωνος Σίνα στο Rappoltenkirchen», στο *Σκεύος εις μνήμην. Αφιερωματικός τόμος επί τη συμπληρώσει 25ετίας από της εις Επίσκοπον χειροτονίας και 20ετίας από της ενθρονίσεως του Μητροπολίτου Αυστρίας και Έξαρχου Ουγγαρίας και Μεσευρώπης κ. Μιχαήλ*, Αθήνα - Βιέννη 2011, σ. 837-852· Πέρα από την καρδιά του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ο Γεώργιος φαίνεται πως μετέφερε από τη Βιέννη και μαρμάρινο ταφικό μνημείο αφιερωμένο στον άλλο του αδελφό, Δημήτριο. Στο μνημείο, το ίδιο έτος, τοποθετήθηκαν τα οστά του Δημήτριου Υψηλάντη. Στην τελετή λόγο εκφώνησε και πάλι ο Νεόφυτος Βάμβας.

είχε ενημερώσει την κυβέρνηση για τη μεταφορά της καρδιάς του αδελφού του από τη Βιέννη, καθώς, αν κάτι τέτοιο είχε συμβεί, η κυβέρνηση θα είχε φροντίσει για την κατάλληλη υποδοχή, τιμώντας τον «*μὲ τὸ αὐτὸ αἴσθημα, μὲ τὸ ὁποῖον καὶ ὅ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἐτίμησε τὸ ἔθνος του*». Ο ανώνυμος αρθρογράφος της *Αθηνάς* ολοκληρώνει το άρθρο του με τη βεβαιότητα πως η κυβέρνηση θα φροντίσει τόσο για τη μεταφορά της καρδιάς του Υψηλάντη εις την Γραμματεία των Στρατιωτικών, όσο και για την τέλεση επίσημου μνημόσυνου.[646] Αντίθετη στη βεβαιότητα του αρθρογράφου της *Αθηνάς,* η εφημερίδα *Αιών* επιτέθηκε στην κυβέρνηση για την επιβάρυνση της οικογένειας Υψηλάντη με τα έξοδα του μνημόσυνου, την οποία χαρακτήρισε «εθνική προσβολή». Ο αρθρογράφος του Αιώνα τόνιζε πως: «*Ἤρῷα διὰ τοὺς ἁπλῶς ἀποθνήσκοντας ξένους σχηματίζομεν διὰ δαπάνης ἐθνικῆς ἔξω τῆς Ναυπλιάς· μνημόσυνον δ'ἁπλοῦν καὶ τόσῳ ὀλιγοδάπανον δὲν ἀναδεχόμεθα οὔτε δι' ἕνα Ἀρχηγὸν τῆς ἐπαναστάσεως Α. Ὑψηλάντην... Τὸ χείριστον δ' ὅλων εἶναι, ὅτι οὐδ' ἐπισημότητά τινα κἂν ἡ Κυβέρνησις προῃρέθη νὰ δώσῃ εἰς τὸ, περὶ οὗ ὁ λόγος, μνημόσυνον…*».[647]

Επιπλέον, το μνημόσυνο του Αλέξανδρου Υψηλάντη αποτέλεσε αιτία για ακόμα μια αντιπαράθεση των δυο εφημερίδων.[648] Η εφημερίδα *Αθηνά* θεωρούσε υπαίτιο για την απουσία οποιασδήποτε κρατικής φροντίδας για τη μεταφορά της καρδιάς του Αλέξανδρου Υψηλάντη και την τέλεση του μνημόσυνου τον Γεώργιο Υψηλάντη που δεν ενημέρωσε τις αρχές. Ο τελευταίος είχε βέβαια απευθύνει δημόσια πρόσκληση μέσω του *Αιώνα*.[649] Αντίθετα με τον αρθρογράφο της *Αθηνάς*, ο Φιλήμων μέσα από την εφημερίδα του επιτίθεται ακόμα μια φορά στην κυβέρνηση για την αδιαφορία που επέδειξε απέναντι στον Υψηλάντη.

Η διαμόρφωση της εικόνας του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως εθνικού ήρωα στο πεδίο της δημόσιας ιστορίας επιβεβαιώνεται και από την εικαστική και γλυπτική απεικόνιση της μορφής του.[650] Στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης

Γιάννης Γιαννόπουλος, *ό.π.,* σ. 113· Φωτογραφία του εν λόγω μνημείου του Ι. Γεωργαντόπουλου δημοσιεύεται στην *Εστία*, τχ. 51 (1890), σ.393.

[646]*Αθηνά* (αρ.φύλλου 1006), 5 Απριλίου 1843.

[647]*Αιών* (αρ. φύλλου 431), 9 Απριλίου 1843· Όσον αφορά το μνημείο που υπαινίσσεται ο εκδότης του *Αιώνα* για τους φιλέλληνες στο Ναύπλιο το πιθανότερο είναι πως αναφέρεται στο μνημείο των Φιλελλήνων που κατασκευάστηκε το διάστημα 1840 -1841 από τον Γάλλο Συνταγματάρχη Touret εντός του πρώην τζαμιού Ίτς Καλέ (Καθολικός Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρα). Το μνημείο επισκέφθηκε το βασιλικό ζεύγος τον Μάιο του 1841, ενώ ένα μήνα αργότερα στον ίδιο χώρο τελέστηκε μνημόσυνο για τους πεσόντες φιλέλληνες. Μάρκος Ρούσσος-Μηλιδώνης, «Το Μνημείο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο» *Σύγχρονα Βήματα*, τχ. 68 (1988), σ. 224-254.

[648]Οι δυο εφημερίδες εκφράζουν διαφορετικές πολιτικές απόψεις. Η φιλελεύθερη *Αθηνά* ερχόταν συχνά σε ρήξη με τον συντηρητικότερο *Αιώνα*. Η τελευταία εφημερίδα ήταν προσκείμενη στο ρωσικό κόμμα σε αντίθεση με την *Αθηνά* που προωθούσε τις θέσεις του Αγγλικού κόμματος. Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α΄, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 238-240· Στα άρθρα των δυο εφημερίδων υποβόσκει και μια πολιτική διάσταση της αντιπαράθεσης που προκλήθηκε αναφορικά με το μνημόσυνο. Αν και το διάστημα αυτό, παραμονές της επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου, φαίνεται πως το Ρωσικό με το Αγγλικό κόμμα συμμαχούν ως αντιπολίτευση. *Στο ίδιο*, σ. 559-570.

[649]Πρόσκληση για το μνημόσυνο που πραγματοποιήθηκε στις 3 Απριλίου 1843 στο ναό της Αγίας Ειρήνης είχε αποστείλει μια εβδομάδα πριν μέσω της εφημερίδας *Αιών* ο Γεώργιος Υψηλάντης. *Αιών* (αρ. φύλλου 429), 31 Μαρτίου 1843.

[650]Η εικαστική παραγωγή, κυρίως το ενδιαφέρον για συνθέσεις προσωπογραφιών, αποκαλύπτει την ευρεία αποδοχή των ηρώων από την κοινωνία. Για το νεοελληνικό πάνθεον και την καλλιτεχνική απεικόνισή του βλ. τον πίνακα που δημοσιεύει η Χριστίνα Κουλούρη με τους αγωνιστές και τα έργα στα οποία εντοπίζεται προσωπογραφία τους. Χρίστινα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες, ό.π.*, σ. 94-96· Αν και σατιρική, χαρακτηριστική ως προς τη σημασία των πορτραίτων των εθνικών ηρώων για το έθνος, είναι η διαπίστωση του

κυκλοφόρησαν στο εξωτερικό, κυρίως στην Ευρώπη, διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης που είτε απεικόνιζαν ευρέως γνωστές μορφές του 1821 είτε έλαβαν την ονομασία τους από αυτές. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα γερμανικής τράπουλας, κατασκευασμένης μάλλον το 1822 που στο φύλλο Ρήγας σπαθί απεικονιζόταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης.[651]

Μετεπαναστατικά, η μορφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη θα αποτυπωθεί από αρκετούς καλλιτέχνες. Ο Πήτερ Φον Ες, ο Βαυαρός ζωγράφος, που συνόδευσε τον Όθωνα στην Ελλάδα, φιλοτέχνησε μια σειρά από έργα εμπνευσμένα από την Ελληνική Επανάσταση, ανάμεσα στα οποία εντοπίζεται και η Διάβαση του Προύθου από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη.[652] Η ένταξη των γεγονότων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών στην εικαστική αφήγηση του Πήτερ Φον Ες αποκαλύπτει την αναγνώριση του Υψηλάντη από τους Βαυαρούς. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από την πληροφορία που παραθέτει ο Ιωάννης Φιλήμων πως το 1845 αναγράφηκε για πρώτη φορά το όνομα του Υψηλάντη στο ελληνικό Βουλευτήριο. Δεδομένου ότι την περίοδο αυτή η Βουλή συνεδρίαζε στο Μέγαρο της σημερινής οδού Σταδίου (Παλαιά Βουλή-Εθνικό Ιστορικό Μουσείο) ο Φιλήμων πιθανόν να αναφέρεται στα υπό κατασκευή Ανάκτορα του Όθωνα, όπου στο αέτωμα της «αίθουσας των τροπαίων» εντοπίζεται το όνομα καθώς και προσωπογραφία του Υψηλάντη. Τα σχέδια των τοιχογραφιών των Ανακτόρων αυτών είχαν ανατεθεί το 1836 στον Λούντβιχ Σβαντχάλερ.[653] Το 1849,

---

Τζώρτζ Ουάσιγκτον που σύμφωνα με τον βιογράφο του Barry Schwartz, είπε: «*Τώρα κανένας τροχός άμαξας δεν μπορεί να κινηθεί γρηγορότερα απ' ό,τι εγώ όταν πηγαίνω στην καρέκλα του ζωγράφου*». Ρόμπερτ Σιγκάλ, *ό.π.,* σ. 155· Αξιοσημείωτη είναι η σύγκριση του Αλέξανδρου Υψηλάντη με τον Τζώρτζ Ουάσιγκτον από τον Καρολίδη. Παύλος Καρολίδης, *ό.π,* σ. 204· Ας σημειωθεί βέβαια πως με τον Τζώρτζ Ουάσιγκτον συγκρίνεται από άλλους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα τον Τζωρτζ Φίνλεϋ και ο Δημήτριος Υψηλάντης. Τζώρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 280-283.

[651]Εντύπωση προκαλεί πως και άλλα φύλλα της τράπουλας απεικονίζουν πρόσωπα συνδεδεμένα με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και το κίνημα στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες (Γεώργιο Ολύμπιο, Γεώργιο Κατακουζήνο, Ανώνυμος ιερολοχίτη και την αδελφή του Αλέξανδρου). Γεγονός που οφείλεται μάλλον στην κυκλοφορία της στις αρχές του Αγώνα. Βάνα Μπουσέ, «Μια τράπουλα με φιλελληνικά θέματα», περιοδικό *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 59 (Ιούνιος 1996), σ. 96-98· Το διάστημα της Ελληνικής Επανάστασης φαίνεται πως κυκλοφόρησε στην Ευρώπη και σαπούνι με την ονομασία Υψηλάντης. Φ.Κ. Τσιγκάκου, «Η εικαστική εξιστόρηση της ελληνικής επανάστασης», *Νεοελληνικά ιστορικά*, τ. Β΄, Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, Αθήνα 2010, σ. 203-227· Η μορφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη εικονίζεται και σε άγνωστης χρονολογίας ξύλινο κιβώτιο, φωτογραφίες του οποίου δημοσίευσε ο Σπυρίδων Λάμπρος στο *Νέο Ελληνομνήμονα* το 1906. Ο Λάμπρος εικάζει πως το κιβώτιο είναι έργο αγιορείτη ξυλογλύπτη που κατασκευάστηκε κατά τη διάρκεια ή αμέσως μετά την επανάσταση. Σπυρίδων Λάμπρος, «Λαρνακίδιον φέρων εικόνας ηρώων του ιερού αγώνος», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. Γ΄ (1906), σ. 106-111.

[652]Για τη ζωή και το έργο του Πήτερ φον Ες βλ. Brigitte Reinhardt: Der Münchner Schlachten- und Genremaler Peter von Heß. (Phil. Diss. München 1972) Oberbayerisches Archiv, Band 102, München 1977· Ο συγκεκριμένος πίνακας δημοσιεύεται και στο περιοδικό *Ηρώον του Αγώνα* που επιμελήθηκε το 1910 ο Σπυρίδων Λάμπρος. *Ηρώον του Αγώνος*, τχ. 2 (1910).

[653]Σύμφωνα με τον Ιωάννη Φιλήμονα, το 1845, το όνομα του Αλέξανδρου Υψηλάντη αναγράφηκε για πρώτη φορά στο ελληνικό Βουλευτήριο. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 235· Πιθανόν ο Φιλήμων να εννοεί την αναγραφή του ονόματος του Υψηλάντη στην εικαστική σύνθεση, που κοσμούσε την αίθουσα των Τροπαίων (σημερίνη αίθουσα Ελευθερίου Βενιζέλου) στα Ανάκτορα. Στο Δυτικό τοίχο απεικονιζόταν προσωποποιημένη η Ελλάδα που κρατούσε στο ένα χέρι επαναστατικές σημαίες και στο άλλο έναν σταυρό. Δίπλα στην προσωποποιημένη μορφή της Ελλάδας υπήρχε ζωγραφισμένη μια μαρμάρινη πλάκα στην οποία αναγράφονται τα ονόματα των ηρώων της ελληνικής επανάστασης. Το πρώτο όνομα ήταν αυτό του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Αντίστοιχα, στη συνεχόμενη «αίθουσα των υπασπιστών» που κοσμείται από 14 πορτραίτα προσωπικοτήτων της Ελληνικής Επανάστασης, εντοπίζονται και οι προσωπογραφίες των αδελφών Αλέξανδρου και Δημήτριου Υψηλάντη. Το πορτραίτο του Αλέξανδρου Υψηλάντη βρίσκεται στον Ανατολικό τοίχο. Την εικαστική διακόσμηση της αίθουσας, που βρίσκεται στον πρώτο όροφο του Παλατιού (Μέγαρο της παλαιάς Βουλής των Ελλήνων), ανέλαβαν οι Γερμανοί καλλιτέχνες Claudiusvon Schraudolph, Ulrich Halbreiter, Joseph Krantzberger, Thomas Guggenberger, Franz Joseph Wurm Joseph Scherer. Μαζί τους φαίνεται πως συνεργάστηκαν και οι Φίλιππος και

ίσως και πρωτύτερα σύμφωνα με τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, κυκλοφόρησε λαϊκή λιθογραφία που απεικόνιζε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη μαζί με τον Ρήγα και τον Αδαμάντιο Κοραή.[654] Προσωπογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη σε νεαρή ηλικία φιλοτέχνησε το 1853 και ο E. V. Rippingille.[655] Το 1854 το περιοδικό *Πανδώρα* δημοσιεύει ξυλογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη με τη στολή και το έμβλημα του Ιερού Λόχου.[656] Το 1858 ο Θεόδωρος Βρυζάκης φιλοτέχνησε την *Ελλάδα Ευγνωμονούσα*. Ανάμεσα στις μορφές των αγωνιστών, που περιστοιχίζουν την αρχαιοπρεπώς ενδεδυμένη γυναικεία μορφή (προσωποποίηση της Ελλάδας) να σπάει τις αλυσίδες και να ελευθερώνεται, εντοπίζεται και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Αποδίδεται όρθιος, με προτεταμένο το μοναδικό του χέρι, φορώντας τη στολή και το έμβλημα του ιερού λόχου.[657] Προσωπογραφία του Υψηλάντη ως ιερολοχίτη εντοπίζεται και στην ύλη του *Εθνικού Ημερολογίου* του Βρετού του έτους 1862.[658] Το ίδιο έτος ο ζωγράφος Διονύσιος Τσόκος φιλοτεχνεί και αυτός προσωπογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη ενδεδυμένο με τη μαύρη στολή και το έμβλημα του Ιερού Λόχου.[659] Το 1863 συνοδευτικά με το άρθρο του Ιωάννη Φιλήμονος για τους αδελφούς, Αλέξανδρο και Δημήτριο Υψηλάντη, εκδίδεται και εικαστική σύνθεση των μορφών των δυο Υψηλάντηδων.[660] Εικόνα του Αλέξανδρου Υψηλάντη δημοσιεύει και ο Αναστάσιος Γούδας στον σχετικό τόμο των Βιών Παραλλήλων.[661] Έκτος από τις παραπάνω και άλλες προσωπογραφίες του Αλέξανδρου Υψηλάντη φιλοτεχνήθηκαν τον 19ο αιώνα.[662] Παράλληλα, η δημοσίευση της ιδιόχειρης υπογραφής του

Γεώργιος Μαργαρίτης. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Η εικονογράφηση του μεγάρου της Βουλής*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998, σ. 44-81.

[654]Η ύπαρξη εικόνας του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις σχολικές αίθουσες, όπως και η απεικόνιση του μαζί με δυο άλλες σημαντικές προσωπικότητες, επιβεβαιώνουν τη συντελεσμένη ηρωοποίησή του. Για την λαϊκή αυτή λιθογραφία βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Οι προσωπογραφίες του Κοραή», *Επτά Ημέρες Καθημερινή,* Αθήνα 29 Νοεμβρίου 1998, σ. 21. Αναφορικά με την ύπαρξη της συγκεκριμένης λιθογραφίας χαρακτηριστική είναι και η ανάμνηση του Δημήτριου Βικέλα. Σε λόγο που εκφώνησε στο ελληνικό σχολείο του Λονδίνου το 1871 ανέφερε πως ως μαθητής θυμάται μια χαρακτηριστική λιθογραφία, που κοσμούσε συχνά τις σχολικές αίθουσες, και απεικόνιζε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη μαζί με τον Ρήγα Φερραίο και τον Αδαμάντιο Κοραή. Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα*, τ. Ε΄, Σ.Ω.Β., Αθήνα 1997, σ. 97. Η εν λόγω λιθογραφία δημοσιεύεται και στον επετειακό τόμο της Ακαδημίας Αθηνών για την εκατοπενταετηρίδα της Φιλικής Εταιρείας. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι, ό.π.*

[655]Η εν λόγω προσωπογραφία εκτίθεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. http://www.nhmuseum.gr/el/fakelos-syllogon/antikeimena/13391_el/ .(έλεγχος ιστότοπου 21/01/2020).

[656]Η εικόνα υπογράφεται με τα αρχικά Π.Σ., *Πανδώρα*, τχ. 102 (1854), σ. 133. Στο ψηφιακό αποθετήριο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών «Πανδέκτης», αναφέρεται ως δημιουργός της συγκεκριμένης ξυλογραφίας ο Περικλής Σκιαδόπουλος. http://pandektis.ekt.gr/dspace/handle/10442/58210. (έλεγχος ιστότοπου 21/01/2020).

[657]Για την ανάλυση του πίνακα και το έργο του Βρυζάκη βλ. ενδεικτικά Χρύσανθος Χρήστου*, Η ελληνική ζωγραφική 1832-1922*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981, σ. 28-30.

[658]*Εθνικόν Ημερολόγιον Ηλία Βρεττού δια το έτος 1862*, σ. χωρίς αρίθμηση.

[659]Ο πίνακας εκτίθεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Ε. Καραδημητρίου, Σ. Δάλλα, Μ. Τσίγκριλα, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Έκθεση κειμηλίων του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου της Ελλάδας*, Λευκωσία Μάρτιος 1991, Τράπεζα Κύπρου, Αθήνα 1991, σ. 24.

[660]Ιωάννης Φιλήμων, «Νεώτερα ιστορία της Ελλάδος: Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάνται», *ό.π.*, σ. 136-152. Η ίδια εικόνα δημοσιεύεται και αργότερα. Ενδεικτικά: Γ.Α. Αρβανιτάκης, «Μια εξομολόγησις του Αλέξανδρου Υψηλάντη», ανάτυπο από *περ. Έρευνα*, Αθήνα 1929. Δημήτριος Γατόπουλος, *ό.π.,* σ. 51.

[661]Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. χωρίς αρίθμηση.

[662]Πορτραίτο του Αλέξανδρου Υψηλάντη με τη στολή του Ρώσου αξιωματικού, που εντοπίζεται στο έργο του πρίγκιπα, Νικόλαου Μιχαέλοβιτς, «Le sport rait Russes» και αναδημοσιεύει αργότερα στα απομνημονεύματα της η Λίλυ Τυρκαιμ, είναι προγενέστερο της Ελληνικής Επανάστασης. Grafin Lulu Thurheim, *Mein Leben. Erinnerungenaus Ostrerreichs grosser welt (1788-1819)*, v. 2, Munchen 1913, p. 254. Η εικόνα δημοσιεύεται και από τον Ενεπεκίδη. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *ό.π.*, Πίναξ XI. Πορτραίτο του Αλέξανδρου Υψηλάντη κοσμεί και τις πρώτες σελίδες της εκδοθείσας το 1829 στη Γενεύη *Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Αλέξανδρου Σούτσου. Αλέξανδρος Σούτσος, *Histoire, ό.π.* Τον 19ο αιώνα, άγνωστο το πότε ακριβώς, κυκλοφόρησε επίσης από το λιθογραφείο του Ι. Δ. Νεράντζη στη Λειψία εικόνα του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Από το ίδιο λιθογραφείο μας

Αλέξανδρου Υψηλάντη στην *Εστία*, στο πλαίσιο ενός αφιερώματος στις υπογραφές διακεκριμένων προσώπων της Ελληνικής Επανάστασης που πραγματοποίησε το περιοδικό κατά το έτος 1880, αποτελεί ακόμα ένα στοιχείο για την ευρεία αναγνώριση του Υψηλάντη ως ήρωα του 1821.[663]

Εκτός από τη ζωγραφική απεικόνιση του Υψηλάντη την ίδια εποχή εμφανίζεται και η γλυπτική αναπαράστασή του. Το 1855 το περιοδικό Πανδώρα δημοσίευσε εικόνα της προτομής του Αλέξανδρου Υψηλάντη, έργο του γλύπτη Ιωάννη Κόσσου.[664] Στο συνοδευτικό κείμενο σημειωνόταν: «*Ἂν τὸ ὄνομα μὸνον τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ μεγάλου ἀγῶνος συγκινεῖ πᾶσαν ἑλληνικὴν καρδίαν, ὁποίους ἄρα παλμοὺς διεγείρει εἰς αὐτὴν, καὶ ὁποίας ἀναμνήσεις ἀνακαλεῖ ἡ θέα τῆς φιλτάτης εἰκόνος τοῦ πατριώτου, ὅστις ὑπέγραψε τὰς ἐνθουσιώδεις προκηρύξεις τοῦ Φεβρουαρίου, καὶ ἐξεφώνητε την τρομερὰν ἐκείνην κατάραν*».[665] Τη δεκαετία του 1860 φαίνεται πως κατασκευάστηκε και το ταφικό μνημείο του Αλέξανδρου Υψηλάντη που σήμερα είναι τοποθετημένο στο Πεδίον του Άρεως. Το έργο αποδίδεται στον γλύπτη Λεωνίδα Δρόση.[666]

είναι γνωστή και η λιθογραφία με τίτλο «Ο υπέρ ανεξαρτησίας ιερός των Ελλήνων αγών». Πρόκειται για σύνθεση πολλαπλών πορτραίτων πρωταγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης του 1877. Ανάμεσα τους εντοπίζεται και αυτό του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Μαρία Λαδά - Μινωτού, Κάτε Συνοδινού (επιμ.), *Χρέος τιμής στο εικοσιένα. Αφιέρωμα για τα 180 χρόνια μνήμης 1821-2001*, Ιστορικό Λαογραφικό Μουσείο Κορίνθου, Αθήνα 2001, σ. 60-61. Επιπροσθέτως, το 1930, επί της ευκαιρίας του εορτασμού των 100 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση, εκδόθηκε μια σειρά γραμματόσημων σχετικών με προσωπικότητες που συνέβαλαν στον Αγώνα (Έκδοση Ανεξαρτησίας 1930). Ανάμεσα τους εντοπίζεται και γραμματόσημο με την προσωπογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Βλ. σχετικά: Θανάσης Παπαϊωάννου, *Γραμματόσημο και Ιστορία. Η νεότερη πορεία του ελληνικού έθνους μέσα από το γραμματόσημο*, Ηλιοτρόπιο, Αθήνα 2007. Αξίζει να αναφερθεί πως δεν απουσιάζουν και περιπτώσεις που η μορφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη συγχέεται με αυτή του αδελφού του, Δημήτριου, και το αντίθετο. Για παράδειγμα στο περιοδικό *Έσπερος,* που εκδιδόταν στη Λειψία, δημοσιεύεται το 1887 εικόνα του Αλέξανδρου Υψηλάντη με τη στολή και το έμβλημα του Ιερού Λόχου, αλλά η λεζάντα αναφέρει Δημήτριος Υψηλάντης. *Έσπερος*, τ.Ζ΄, τχ. 145 (1887), σ. 16.

[663]«Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αλεξάνδρου Υψηλάντου», *Εστία*, τχ. 248 (1880), σ. 609.

[664]«Ερμογλύφειο Ιωάννη Κόσσου», *Πανδώρα*, τχ. 135 (1855), σ. 409-410. Το 1855 ο Ιωάννης Κόσσος ανέλαβε ύστερα από παραγγελία του Γεώργιου Π. Λασκαρίδη να συνθέσει τις προτομές ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης. Δεν είναι γνωστό αν του ζητήθηκαν συγκεκριμένα πρόσωπα, γνωρίζουμε πάντως πως το διάστημα αυτό κατασκεύασε τις προτομές του Κοραή, του Γκίλφορντ, του Ρήγα, του Βύρωνα και του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Η προτομή του Υψηλάντη διασώζεται σε δυο αντίγραφα που κατασκευάστηκαν από το ίδιο πρόπλασμα. Το πρώτο, στο οποίο μάλλον αναφέρεται και η *Πανδώρα,* βρίσκεται στον εξώστη της μεσηβρινής αυλής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το άλλο αντίγραφο, χρονολογούμενο το 1867, εκτίθεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Επισημαίνεται πως με τη μορφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη ο Ιωάννης Κόσσος είχε καταπιαστεί και πρωτύτερα μαθήτης ακόμη, όταν το 1848 είχε εκθέσει κέρινη προτομή στο Πολυτεχνείο. Ηλιάς Μυκονιάτης, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος 1822- 1873», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, τ. 22 (1984), σ. 388-394.

[665]«Ερμογλύφειο Ιωάννη Κόσσου», *ό.π.*, σ. 409-410

[666]Το ταφικό μνημείο αρχικά ήταν τοποθετημένο στον κήπο του Πολυτεχνείου. Μεταφέρθηκε στο Πεδίον του Άρεως το 1964, όταν πραγματοποιήθηκε η μετακομιδή των οστών του Αλέξανδρου Υψηλάντη από το Μαυσωλείο του Rappoltenkirchen στην Ελλάδα. Στο ταφικό μνημείο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αναπαρίσταται νεκρός πάνω σε διακοσμημένη σαρκοφάγο. Στην κεντρική πλευρά έχει χαραχθεί το οικόσημο της οικογένειας Υψηλάντη ανάμεσα σε δάφνινα στεφάνια. Σε άλλη πλευρά της σαρκοφάγου εντοπίζονται χαραγμένα σύμβολα του Ιερού Λόχου, ο φοίνικας που αναγεννάται από τις στάχτες του, το πηλίκιο των ιερολοχιτών φέροντος το σύμβολο τους με τα σταυρωμένα κόκκαλα και τη νεκροκεφαλή, καθώς και ένα σπαθί και μια σημαία. Στην αντίθετη πρόσοψη της σαρκοφάγου έχει χαραχθεί η ακόλουθη επιγραφή: «*ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ ΓΕΝΙΚΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ*». Εικάζεται, μάλιστα, πως η επιγραφή χαράχθηκε αργότερα κατά τη μετακομιδή των οστών του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Αθήνα. Ζέτα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας, Υπαίθρια Γλυπτική 1834 - 2004*, Ποταμός 2003, σ. 40. Στο μνημείο δεν υπάρχει υπογραφή κάποιου καλλιτέχνη γεγονός που προκάλεσε σύγχυση αναφορικά με την ταυτότητα του δημιουργού. Το έργο αποδίδεται βάση των αρχείων του καλλιτέχνη στον Λεωνίδα Δρόση. Άλλοι μελετητές θεωρούν πως ήταν έργο του Χριστιανού Χάνσεν, για την κατασκευή του οποίου συνεργάστηκε με το λιθοξόο Ιάκωβο Γιακουμάκη Μαλακατέ. Αριστέα Παπανικολάου - Κρίστενσεν, «Τα δημιουργικά χρόνια του Χριστιανού Χάνσεν», στο Μαριλένα Κασιμάτη (επιμ.), *Αθήνα - Μόναχο*.

Η ένταξη του κινήματος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας στο β΄μισό του 19ου αιώνα, επιβεβαιώνει την αναγνώριση του ως εθνικού ήρωα.[667] Ενδεικτικά, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στην επίτομη *Ιστορία του ελληνικού έθνους* που εξέδωσε το 1853 για μαθητές αναφέρεται συνοπτικά στον Αλέξανδρο Υψηλάντη χωρίς να τον επικρίνει.[668] Αντίστοιχα και στα άλλα σχολικά εγχειρίδια φαίνεται να αποσιωπώνται τα σημεία κριτικής στον Υψηλάντη και τονίζεται η συμβολή του στην έναρξη της επανάστασης.[669] Ο Θεόδωρος Αποστολόπουλος στο εγχειρίδιο για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, που συνέταξε τη δεκαετία του 1880 για τους μαθητές των δημοτικών σχολείων, υπογραμμίζει καθαρά τον λόγο για τον οποίο οφείλουν οι σύγχρονοι Έλληνες να τιμούν τη μνήμη του Αλέξανδρου Υψηλάντη: «*Διὰ τοῦτο ἡ Ἑλλὰς πρέπει νὰ εὐγνωμονῇ τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, διότι αὐτὸς πρῶτος ἤρχισε τὸν πόλεμον*».[670] Υιοθετεί δηλαδή το πλαίσιο και την ερμηνεία που παρουσίασε ο Ιωάννης Φιλήμων.

Η αναλυτική παρουσίαση των θετικών και των αρνητικών κρίσεων που διατυπώθηκαν για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες δείχνουν ότι η εξωραϊσμένη εικόνα του εθνικού ήρωα Υψηλάντη, όπως αυτή τελικά φαίνεται ότι αποκρυσταλλώνεται από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, δεν έγινε με αυτονόητο και καθομολογούμενο τρόπο, όπως συνέβη με άλλους εθνικούς ήρωες. Η ένταξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο εθνικό πάνθεον συντελέστηκε σταδιακά και όχι αμέσως μετά τον θάνατό του, όπως για παράδειγμα συνέβη με άλλες ιστορικές προσωπικότητες όπως ο Μάρκος Μπότσαρης, ο Αθανάσιος Διάκος και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης που αναγνωρίστηκαν επίσημα ήδη από τα χρόνια της επανάστασης. Για άλλους η ένταξη ήταν πιο αργή, ανάλογη των

Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα, Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Αθήνα 2000, σ. 139. Εντύπωση προκαλεί πως το πρόπλασμα του ταφικού μνημείου που εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη, αποδίδεται ίσως από λάθος στον Ιωάννη Κόσσο.
https://www.benaki.gr/index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=108777&lang=el. Επισημαίνεται πως ήδη από το 1845 στην Αθήνα είχε τοποθετηθεί κατόπιν παραγγελίας του Αλέξανδρου Σούτσου μνημείο αφιερωμένο στον Ιερό Λόχο.Το μνημείο αυτό, έργο μάλλον του Σταμάτη Κλεάνθη, παρουσιάζει ομοιότητες με το ταφικό μνημείο της Bettinavon Savigny συζύγου του Κωνσταντίνου Σχινά που σχεδίασε ο ίδιος αρχιτέκτονας. Όλγα Φουντουλάκη, «Ένα μνημείο για την Μπετίνα. Όπως το σχεδίασε ο Σταμάτης Κλεάνθης», *Αρχαιολογία*, τχ. 117 (2010), σ. 90-96.

[667]Την απουσία ενδιαφέροντος για την ανάδειξη της ιστορίας του κινήματος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες σχολιάζει από πολύ νωρίς ο Φωτεινός. Ηλίας Φωτεινός, *ό.π.*, σ. η-ζ. Την αφάνεια στην οποία έπεσε το κίνημα και την αποκοπή του από το κυρίαρχο αφήγημα για την Ελληνική Επανάσταση σχολιάζει σε μεταγενέστερο λόγο του ο Δ. Ζακυθηνός. Διονύσιος Ζακυθηνός, «Η επανάστασις των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και η έναρξις του Αγώνος της Ανεξαρτησίας», *ό.π.*, σ. 841.

[668]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 131. Σε αντίθεση με την παραπάνω αναφορά ο συγγραφέας στο ομώνυμο θεμελιώδες πεντάτομο έργο που εξέδωσε αργότερα διατυπώνει μια σειρά από αρνητικά επιχειρήματα για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ι.Ε.Ε., τ. Ε΄, σ. 701-720.

[669]Ενδεικτικά αναφέρονται: *Ελληνική ιστορία μεταφρασθείσα εκ της 11ης έκδοσης της ιστορίας του καθ. Γουλιέλμου Πύτσιου και διασκευασθείσα προς χρήσιν των εν Ελλαδι Γυμνασίων* υπό Γ.Α. Βακαλόπουλου, Αθήνα 1866, σ. 175-177. Δ. Πανταζή, *Σύνοψις ιστορίας της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτάτων (1820)*, *ό.π.*, σ. 166-167. Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου, *ό.π.*, σ. 20-23. Γ. Τριανταφυλλίδης, *Επιτομή της ελληνικής ιστορίας αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της επαναστάσεως του 1821*, για χρήση των εν δημοτικής σχολειών παίδων, Ναύπλιο 1876, σ. 42. Δ. Κυριακόπουλος, *Επίτομος ελληνική ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν, προς διδασκαλίαν εν τας δημοτικοίς σχολείοις*, Αθήνα 1879, σ. 61-62. Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος, προς χρήσιν των μαθητών της Γ΄ τάξης των ελληνικών σχολείων*, *ό.π.*, σ. 174-175. Γεωργίου Τσαγρή, *Βίοι επιφανών ανδρών της αρχαίας και της νεωτέρας Ελλάδος, προς χρήσιν των μαθητών της Α΄ τάξεως των ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων*, Αθήνα 1897, σ. 87-88.

[670]Θεόδωρος Αποστολόπουλος, *Η παλιγγενεσία της Ελλάδος ή το 1821 μετά εικόνων κατά τη νέα μεθόδων για του μαθητές των δημοτικών σχολείων*, *ό.π.*, σ. 8-9.

«αντιστάσεων» που προέβαλαν όσοι πίστευαν ότι δεν άξιζε σε αυτά τα πρόσωπα μια τέτοια τιμή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Οδυσσέα Ανδρούτσου που εξαιτίας των κατηγοριών που τον βάραιναν περί προδοσίας και συνεργασίας με τους Οθωμανούς σε συνδυασμό με τις συνθήκες θανάτου του περιέπλεξαν τη διαδικασία της επίσημης αναγνώρισης του.[671]

Η καταγωγή και η ανατροφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη

Η φαναριώτικη καταγωγή και η ανατροφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη αποτέλεσε ένα από τα θέματα που προκάλεσαν αντικρουόμενα επιχειρήματα στα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση κείμενα της υπό εξέταση περιόδου.[672] Διαπιστώσαμε ότι συγκροτούνται δυο διαφορετικές ερμηνείες, οι οποίες είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται ήδη από τις πρώτες εβδομάδες και μήνες της επανάστασης και συνεχίζουν να αναπαράγονται τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες. Σταδιακά επικρατεί μια από αυτές, με την έννοια ότι κυριαρχεί στη Δημόσια Σφαίρα, εντάσσεται στη σχολική ιστορία και συνιστά τμήμα της επίσημης εθνικής ιστορίας, χωρίς βέβαια να σταματά να αναπαράγεται και η δεύτερη.

Η φαναριώτικη καταγωγή του Αλέξανδρου Υψηλάντη και ο αντίστοιχος τρόπος ανατροφής του τονίζονται αρνητικά σε αρκετές από τις ξενόγλωσσες ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης που κυκλοφόρησαν ακόμα και κατά τη διάρκειά της. Ο Φρανσουά Πουκεβίλ για παράδειγμα στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* που εξέδωσε το 1824, επισήμαινε σχετικά με τον Υψηλάντη πως τον χαρακτήριζε «*ἡ συνήθης εἰς τοὺς Φαναριώτας ματαιότης, τὸ δόλιον αὐτῶν πνεῦμα*».[673] Παρόμοια είναι και η άποψη του Σάμουελ Χάου στην εκδοθείσα μελέτη του το 1828. Ο Αμερικανός ιατρός κατακρίνει τη φαναριώτικη καταγωγή του Υψηλάντη την οποία μάλιστα θεώρει κατάλληλη «*μόνο για να εκπαιδεύεται κάποιος στις μηχανορραφίες*».[674]

Η πρόσληψη αυτή των Φαναριώτων ως ματαιόδοξων και δολοπλόκων εντάσσεται σε μια ευρύτερη κοινωνική κριτική, που ξεκίνα ήδη από την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και συνεχίζεται τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού βασιλείου.[675] Στην *Ελληνική Νομαρχία*, στο *Ρωσσοαγγλογάλλο* και σε άλλα κείμενα

---

[671]Η μετακομιδή των οστών του Οδυσσέα Ανδρούτσου στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών το 1865 δείχνει την καθυστερημένη αποκατάσταση της μνήμης του, όπως και τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του στη Γραβιά το 1888, όπου παρευρέθηκε ο Γεώργιος Α΄. Ποίημα για την περίσταση συνέθεσε ο Αχιλλέας Παράσχος και πανηγυρικό λόγο εκφώνησε ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος. Αχιλλέα Παράσχου, *Ανέκδοτα ποιήματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1904, σ. 144· Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος, *Λόγος πανηγυρικός επί τοις αποκαλυπτηρίοις του εν Γραβιά μνημείου εκφωνηθείς τη 29 Μαίου 1888*, Αθήνα 1888.

[672]Για την ιστορία της οικογένειας Υψηλάντη βλ. ενδεικτικά: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 1-76· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 1-49.

[673]Εδώ χρησιμοποιείται η ελληνική μετάφραση του έργου: Φρανσουά Πουκεβίλ, *ό.π.*, σ. 158· Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε την άποψη του Νικόλαου Υψηλάντη, αδελφού του Αλέξανδρου, για την Ιστορία του Γάλλου Φιλέλληνα. Σε χειρόγραφο που αποδίδεται στον ίδιο και έχει δημοσιευθεί στα *Απομνημονεύματά* του, ο Νικόλαος κατηγορεί τον Πουκεβίλ για ψεύδη και ανακρίβειες. Αφορμή για την κρίση αυτή του Νικόλαου Υψηλάντη αποτέλεσε ένα απόσπασμα σχετικό με την υποτιθέμενη αλληλογραφία του Αλή πασά με τον Θεόδωρο Βλαδιμηρέσκου, τον Κωνσταντίνο Δουκά, τον Σάββα, τον Καραβιά κ.α. Αναδεικνύει έτσι την αντίληψη ενός μέλους της οικογένειας Υψηλάντη για το συγκεκριμένο έργο. Ελευθέριος Μωραϊτίνης - Πατριαρχέας (επιμ.), *Απομνημονεύματα Του Πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντου,* Κέδρος, Αθήνα 1990*,* σ. 290-297.

[674]Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 63.

[675]John Petropoulos, *ό.π,* σ. 34-35.

της περιόδου εντοπίζονται αρνητικές απόψεις για τους Φαναριώτες.[676] Ο Αδαμάντιος Κοραής αμφισβήτησε, επίσης, το θετικό ρόλο των Φαναριωτών στην επανάσταση θεωρώντας πως δύσκολα θα άλλαζαν, αφού υπηρετούσαν για χρόνια την οθωμανική διοίκηση.[677]

Το 1824 ο Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης εξέδωσε στα Γαλλικά το σύγγραμμά του για τους Φαναριώτες.[678] Ο Ζαλλώνης στάθηκε ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι τους και επηρέασε με το έργο του τόσο τους πρώτους ευρωπαίους ιστοριογράφους, όσο και τους οπαδούς του *αντιφαναριωτισμού στο* ελληνικό βασίλειο.[679] Για τον τρόπο ανατροφής των Φαναριώτων ο Ζαλλώνης υπογράμμιζε πως «*ἐξ' αἰτίας τῶν ὀλεθρίων συμβουλῶν τῶν ἰδίων συγγενῶν του, οἵτινες ἐνασχολοῦνται νὰ τὸν διδάξουν τὴν ὑπόκρισιν, τὸ ψεῦδος, τὴν δυσπιςίαν, καὶ νὰ τὸν παραςήσουν ὡς ἀνάγκην τὴν καλλιέργειαν τῆς ῥαδιουργίας, τῆς περιπλοκῆς, τῆς πολιτικῆς ὑποκρίσεως, καὶ ἐξαιρέτως τῶν ὑπεξαιρέσεων (restrictions), τὰς ὁποίας ἐπονομάζουν, ἀγχινοίας*».[680] Η ομοιότητα της άποψης του Ζαλλώνη με τις αντίστοιχες των πρώτων φιλελλήνων, που καταπιάστηκαν με τη συγγραφή της ιστορίας του 1821, εντάσσει τις αντιλήψεις αυτές στο πλαίσιο μιας ευρύτερα διαδεδομένης αρνητικής πρόσληψης των Φαναριωτών που φαίνεται πως κυριαρχούσε στην Ελλάδα και την

---

[676]Οι χαρακτηρισμοί όπως: «*χρυσολάτραι*», «*αυτόματοι και ουτιδανοί άρχοντες*», «*φιλάργυροι και αμαθείς*» που απαντώνται σε προεπαναστατικά φυλλάδια είναι ενδεικτικοί. Χαρακτηριστικό είναι και το ακόλουθο απόσπασμα από την Ελληνική Νομαρχία: «*Ἕνας ἐχθρὸς τῆς Ἑλλάδος, ἕνας βρωμοάρχων τοῦ Φαναρίου, ἤκουσα ὅτι ἐμεσίτευσε καὶ ἐπροσπάθησε νὰ ἀρχίσῃ νὰ βάλῃ τάξιν εἰς τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα, καὶ ἤρχισε νὰ τοὺς διδάξῃ καὶ τακτικήν. Ὢ τῆς ἀναισχυντίας του καὶ τῆς κακίας του!*». Ανώνυμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας,* Αποσπερίτης, Αθήνα 1982, σ. 206. Αντίστοιχα και το απόσπασμα από τον Ρωσσοαγλογάλλο: «*Σκλάβος είμαι δοξασμένος, απ' τους Τούρκους αγαπημένος. Πρέπει εγώ εξ' εναντίας, ως πιστός πάσης Τουρκίας , την Ελλάδα ν' αφανίζω και τους Τούρκους να δωρίζω. Τότε ημπορώ να ζήσω, όταν τους Γραικούς εκδύσω... Μ' αν ο Τούρκος μας δικάζει και ως πρόβατα μας σφάζει, φθάνει όσον εντρυφούμε, πάλιν 'μεις τον αγαπούμε. Βρήκαμε το ιατρικόν μας, να 'βγωμ' απ' τον θάνατόν μας. Όταν τους Γραικούς γυμνούμεν και τ α άσπρα τους μαδούμεν, εις την Πόρταν τα δωρούμεν, κι ούτω την ζωήν λυτρούμεν»*. Κ.Θ. Δημαράς, *Ο Ρωσσοαγγλογάλλος*, Πορεία, Αθήνα 2012, σ. 17. Για τους Φαναριώτες από την πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Anna Tabaki, «Au carrefour des civilisations: Phanar et Phanariotes», *Études Balkaniques*, No. 1 (2002), p. 96-109. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», στο: Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Τρίτη Επιστημονική Ημερίδα, Αθήνα 2002, σ. 15-52. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά* , Αθήνα 2003. Christine Philliou, Communities on the Verge: Unraveling the Phanariot Ascendancy in Ottoman Governance, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51, No. 1 (Jan., 2009), p. 151-181. Μαρίνος Σαρηγιάννης, «Οι Φαναριώτες και η οθωμανική παράδοση: Επιδράσεις και στεγανά, 17ος-18ος αιώνες» στο Γ. Σαλακίδης (επιμ.), *Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 305-322.

[677]«*Τὸ πνεῦμα τοῦ συστήματος αὐτῶν (πρβλ. των Φαναριωτών), ἐκθεμένον κατὰ πλάτος ἀπὸ ἄλλους, κρίνω παρόμοιον τοῦ πνεύματος τῶν Ἰησουϊτῶν, καὶ ὡς τοιούτου ἔχουν δίκαιον ὅλοι οἱ Ἕλληνες νὰ φοβῶνται τὰ ἐκ τῶν Φαναριωτῶν ἐνδεχόμενα εἰς τὴν Ἑλλάδα κακά... Χρέος λοιπὸν καὶ παντὸς φιλοπάτριδος Ἕλληνος εἶναι νὰ φωνάζῃ πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς του "Προσέχετε ἀπὸ τῆς ζύμης τῶν Φαρισαίων" ἐωσοῦ οἱ Φαρισαῖοι, ἀποτασσόμενοι τὰς σατανικὰς πρωτοκλισίας καὶ πρωτοκαθεδρίας, νὰ ἀναβαπτισθῶσι τὸ βάπτισμα τοῦ διδασκάλου τῆς ἰσότητος Χριστοῦ».* Αδαμάντιος Κοραής, *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, δια να μη δουλωθή εις χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών δεύτερος*, Παρίσι 1831, σ. γ΄- δ΄. Την άποψη πως οι Φαναριώτες ήταν αντίθετοι στην Ελληνική Επανάσταση εκφράζει και ο Ρεφενελ. Κλωντ Ρεφενέλ, *ό.π.*, σ. 123.

[678]Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί των από την Κωνσταντινούπολην πριγκίπων της Βλαχομολδαβίας των λεγομένων Φαναριωτών,* μτφρ. Ν. Ηδαιεβαφ, Παρίσι 1831.Το έργο γνώρισε δυο ελληνικές εκδόσεις στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η πρώτη, το 1831, στο Παρίσι σε μετάφραση του Ν. Ηδαιεβαφ και η δεύτερη, το 1855, στην Αθήνα σε μετάφραση του Ανθυπολοχαγού του Πυροβολικού Βλάση Βαλτινού.

[679]Για την πρόσληψη των Φαναριώτων στην Ελλάδα και την Ρουμάνια πριν και μετά την έκδοση του έργου του Ζαλλώνη βλ. Jacques Bouchard, «Perception des Phanariotes avant et après Zallony », *Cahiers balkaniques*, v. 42 (2014), p. 1-16.

[680]Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης, *ό.π.*, σ. 117.

Ευρώπη. Στον τύπο της οθωνικής περιόδου εντοπίζεται πλήθος διαφορετικών αρνητικών αναπαραστάσεών τους. Ο χαρακτηρισμός εξάλλου κάποιου ως φαναριώτη το διάστημα αυτό φαίνεται πως αποτελούσε ψόγο. [681]

Χαρακτηριστικό της αρνητικής εικόνας για τους Φαναριώτες είναι ότι ακόμη και ο Ιωάννης Φιλήμων στο *Δοκίμιο ιστορικό περί της Φιλικής Εταιρείας* που εξέδωσε το 1834, αν και αναφερόταν εγκωμιαστικά στους προγόνους του Αλέξανδρου Υψηλάντη και, όπως σημειώθηκε παραπάνω, έθετε το ζήτημα της αναγνώρισής του ως εθνικού ήρωα και ζητούσε να τιμηθεί η οικογένεια για τη συνολική προσφορά της στον Αγώνα, επισήμαινε επιπλέον πως εξαιτίας της ανατροφής του «*επροβάλλετο από την επάρετον κολακείαν*».[682] Αν και η ροπή προς την κολακεία θα μπορούσε να αποτελεί μια γενική διαπίστωση για τους πρίγκιπες, η επισήμανσή της και από άλλους ιστοριογράφους φαίνεται πως στόχευε στην κριτική του φαναριώτικου τρόπου ανατροφής. Ο Τόμας Γκόρντον επισημαίνει την επιθυμία του Υψηλάντη για άσκοπη *«επίδειξη και κενές διασκεδάσεις»*.[683] Αντίστοιχα και ο Αμβρόσιος Φραντζής κάνει λόγο για «δοξομανία».[684] Ο Τζωρτζ Φίνλεϋ στην *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης* αναφέρεται στη διαπαιδαγώγηση του σε ένα δεσποτικό περιβάλλον «*με ανθρώπους δουλόφρωνας προς τους εν τη εξουσια και υβρισττας των υποδεεστερων*». Επιπροσθέτως, τονίζει την εμμονή του Υψηλάντη στον πριγκιπικό του τίτλο. Ως αποτέλεσμα της ανατροφής του κρίνει ο Φίνλεϋ και τη λανθασμένη, όπως αποδείχτηκε, βεβαιότητα του Υψηλάντη για Ρωσική βοήθεια.[685] Η πληροφορία περί δημιουργίας ξεχωριστής εισόδου στο κατάλυμα του στο στρατόπεδο στο Τιργοβίτσι για τους αδελφούς του και άλλους πρίγκιπες, που αναφέρει ο Γκόρντον - αλλά και άλλοι συγγραφείς, όπως ο Φίνλεϋ και ο Σπηλιάδης - θεωρείται ότι αποκαλύπτει την τάση του προς επίδειξη, αλλά και τη ματαιοδοξία του.[686] Αντίστοιχα και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στον πέμπτο τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού έθνους* τονίζει αρνητικά τη φροντίδα που επέδειξε ο Υψηλάντης κατά τη διάρκεια του κινήματος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, για τη δημιουργία θεατρικού θιάσου.[687]

---

[681]John Petropoulos, *ό.π.,* σ. 35· Ενδεικτική της αρνητικής χρειάς που είχε ο χαρακτηρισμός κάποιου ως Φαναριώτη είναι και η απολογητική κάπως εναρκτήρια φράση των *Απομνημονευμάτων* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή: «*Ἐκ καταγωγῆς εἰμὶ Φαναριώτης. Τοῦτο ἠχεῖ ἴσως ὡς δεινή τις ἐξομολόγησις. Ὁ τίτλος οὗτος, ἐφ' ᾧ ἐσεμνύνετο ἄλλοτε μερὶς τοῦ ἔθνους ἡμῶν, ἀπέβη μετὰ ταῦτα εἰς κηλίδα καὶ ὕβριν*». Αλέξανδρου Ρ. Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τ.Α΄, Βιβλιολωλείο της Εστίας, Αθήνα 1894, σ. 9· Βλ. επίσης Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821, ό.π.,* σ. 16-22.

[682]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 269· Αναφορικά με τις απόψεις του Φιλήμονος για τους Φαναριώτες από τα άρθρα του φαίνεται πως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια υιοθετεί αντιφαναριώτικη στάση, η οποία εν συνεχεία μετριάζεται.

[683]Τόμας Γκόρντον, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 113.

[684]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 238.

[685]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 158-159. Επίσης, ο συγγραφέας τόνιζε πως ο Υψηλάντης «*ἔχανε τὸν καιρόν του εἰς κενὰς τελετὰς ἢ εἰς ἀπόλυτον ἀργίαν*» (σ. 165).

[686]Ενδεικτικά: Τόμας Γκόρντον, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 113· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 181·Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 181· Βλ. επίσης: Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 162· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 254· Ηλίας Φωτεινός, *ό.π*., σ. 137-138· Αντίθετα, ο Μιχαήλ Οικονόμου σημειώνει την ύπαρξη χωριστής κλίμακας και φρουρούμενης εισόδου κατά την επιθυμία του Υψηλάντη. Επισημαίνει, όμως, πως δεν ήταν η μεγαλομανία που τον οδήγησε στην απόφαση αυτή αλλά ο φόβος και η καχυποψία απέναντι στους στρατιώτες του. Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 107-108.

[687]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, Αθήνα 1887, σ. 709· Βλ. ακόμα Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 171· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄ σ. 255· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Τα Διδακτικότερα πορίσματα της ιστορίας του ελληνικού έθνους*, Αθήνα 1899, σ. 561· Η φροντίδα που επέδειξε η Φιλική Εταιρεία για τη δημιουργία θεατρικού θιάσου επισημαίνεται με θετικό βέβαια τρόπο σε σχετικό με τη συμβολή του θεάτρου άρθρο του *Νουμά* (τχ. 476, 21 Απριλίου 1912), το οποίο αποσπασματικά αναδημοσιεύεται και στα *Παναθήναια.*

Επιπλέον, ως αρνητικά χαρακτηριστικά του Αλέξανδρου Υψηλάντη που οφείλονται στην ανατροφή του αναφέρονται η χαμηλή αυτοπεποίθησή του και η ματαιοδοξία του. Ο Σάμουελ Χάου χαρακτηρίζει τον Υψηλάντη ως άτομο που δεν μπορούσε να αναλάβει πρωτοβουλίες. Παρά την υψηλή μόρφωση του, προσθέτει ο Αμερικάνος φιλέλληνας, αδυνατούσε να κατανοήσει τις συμπεριφορές των ανθρώπων και είχε χαμηλή αυτοπεποίθηση.[688] Ο Ηλίας Φωτεινός, που εξιστόρησε τα γεγονότα του κινήματος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, παρατηρεί πως ο Υψηλάντης υπήρξε μελαγχολικός.[689] Την αθυμία και τη θλίψη του Υψηλάντη επισημαίνουν μετέπειτα και άλλοι ιστοριογράφοι όπως ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[690] Ο τελευταίος μάλιστα αναφέρει ως επιπλέον αρνητικό χαρακτηριστικό του Αλέξανδρου Υψηλάντη την υπέρμετρη φιλοδοξία του.[691]

Φαίνεται πως η αρνητική κριτική στη φαναριώτικη καταγωγή του Αλέξανδρου Υψηλάντη που διατυπώθηκε ήδη από την περίοδο της ελληνικής επανάστασης σταδιακά εξασθένησε. Αντίθετα, ορισμένες αρνητικές πτυχές του χαρακτήρα του, αποτέλεσμα του τρόπου ανατροφής του, όπως η έλλειψη αυτοπεποίθησης και η ροπή του προς τη μελαγχολία, αναδείχθηκαν ως σημαντικά χαρακτηριστικά.[692]

Όπως και στην περίπτωση των αρνητικών κρίσεων για τον Υψηλάντη, έτσι και ορισμένες θετικές χρονολογούνται ήδη από την περίοδο της επανάστασης. Οι πρώτοι Έλληνες που καταπιάστηκαν με τη συγγραφή της ιστορίας του Αγώνα του 1821, οι Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και Αλέξανδρος Σούτσος, φαναριώτικης καταγωγής και οι δυο, αναφέρονται ιδιαίτερα θετικά στον Αλέξανδρο Υψηλάντη και την οικογένεια του.[693]

Στο απόσπασμα επισημαίνεται πως η επιλογή δημιουργίας θεάτρου στη Βλαχία επέφερε σημαντικά αποτελέσματα, καθώς από τους θεατές και τους ηθοποιούς συστάθηκε ο Ιερός Λόχος. Επίσης, σημειώνεται πως ο Σούτσος σύστησε ειδική επιτροπή, μέλος της οποίας διετέλεσε και ο επίσκοπος Βουζαίου, Κωνσταντής. *Παναθήναια*, τχ. 278 (1912), σ. 61· Βλ. και Άννα Ταμπάκη, «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησσό (1814-1818)». Αθησαύριστα στοιχεία», *Ο Ερανιστής*, τ. 16 (1980), σ. 229-238.

[688]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 63.

[689]Ηλιάς Φωτεινός, *ό.π.*, σ. 89.

[690]Αρκετοί συγγραφείς επισημαίνουν την έλλειψη αυτοπεποίθησης που διακατείχε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, την αδυναμία του να παίρνει πρωτοβουλίες αλλά και τη μελαγχολία του ιδιαίτερα το διάστημα που βρισκόταν φυλακισμένος στην Αυστρία. Ανώνυμος, «Αλέξανδρος Υψηλάντης», *Πανδώρα*, τχ. 102 (1854), σ. 132-133· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 112· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 158· Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 151-156· Δημήτριος Παπαντωνόπουλος, *ό.π.*, σ. 49-51· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 89· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Τα Διδακτικότερα πορίσματα*, *ό.π.,* σ. 551-554 ·Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.,* σ. 424-425.

[691]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 704· Βλ. επίσης :Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 158· Επισημαίνεται πως ορισμένοι συγγραφείς αναφέρονται μάλλον θετικά στη φιλοδοξία του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ενδεικτικά: Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. ΣΤ΄, σ. 30· Πολλά από τα αρνητικά χαρακτηριστικά του Αλέξανδρου Υψηλάντη που αποδίδονται στον τρόπο ανατροφής του συχνά απαντώνται και σε χαρακτηρισμούς του αδελφού του Δημήτριου Υψηλάντη. Για τον Δημήτριο Υψηλάντη και την σχετική βιβλιογραφία βλ. Γιάννης Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 79-113.

[692]Βλ. ενδεικτικά: Περικλής Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 172-174.

[693]Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Histoire, ό.π.*· Αλέξανδρος Σούτσος, *Histoire, ό.π,* σ. 23-29. Το έργο του ο Σούτσος το αφιερώνει στον αδελφό του Δημήτριο που σκοτώθηκε στη μάχη στο Δραγατσάνι. Στις πρώτες σελίδες εντοπίζεται προσωπογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ενώ παράλληλα στην εισαγωγή υπογραμμίζει πως η πολιτική ιστορία των Ελλήνων και η ύπαρξη τους ως έθνος ήταν ελάχιστα γνωστές πριν ο Υψηλάντης δώσει το έναυσμα της Ελληνικής Επανάστασης. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η άποψη του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τα παραπάνω συγγράμματα, όπως παρατίθεται σε ανέκδοτη έκθεσή του, καθώς σχετίζεται και με την ευρύτερη πρόσληψη των Φαναριωτών: «*τῶν Ρίζων, Σούτσων καὶ λοιπῶν τὰ συγγράμματα γέμουσιν ἀπὸ ἀνυπάρκτους σπερμολογίας, τῶν συγγραφέων των μάλιστα διατεινομένων νὰ ἀποδώσουν τὸ πᾶν εἰς τὸν Φαναριωτισμόν*». Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 2.

Παρά την έντονη κοινωνική κριτική που εκδηλώθηκε το πρώτο μισό του 19ου αιώνα απέναντι στους Φαναριώτες, φαίνεται πως για ορισμένους συγγραφείς που υπήρξαν κατήγοροι των Φαναριωτών, όπως ο Ζαλλώνης, η οικογένεια Υψηλάντη αποτελούσε εξαίρεση: «*Ἡ ἰδέα νὰ ἐλευθερώσουν τὴν πατρίδα των [πρβλ. οι φαναριώτες] ἀπὸ τὸν Ὀθωμανικὸν ζυγὸν δὲν τοὺς ἐμπνεύσθη οὐδεμίαν στιγμήν... Ἐξαιρῶ μ' ὅλον τοῦτο ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἡγεμόνων τούτων τὸν γενναῖον Ὑψηλάντην, ἡ τύχη τοῦ ὁποίου φαίνεται διακρινομένη ἀπὸ τὴν τῶν Σολδάνων τοῦ Φαναρίου... Ὁ Ὑψηλάντης κατάγεται ἀπὸ τοὺς Ἡγεμόνας τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος, πλὴν δὲν ἐφάνη ποτὲ μεταξὺ τῶν Βοϊάριδων τῆς Κωνσαντινουπόλεως, καὶ δὲν ἔλαβε ποτὲ τὰ ἐλαττώματά των*».[694]

Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί και ο Κωνσταντινουπολίτης Ιωάννης Φιλήμων. Τουλάχιστον την πρώτη δεκαετία του ελεύθερου εθνικού βίου συντάχθηκε με την μερίδα των αντιφαναριώτων. Παρόλα αυτά, ο Φιλήμων ήταν αυτός που, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατέβαλε από πολύ νωρίς τη συστηματικότερη προσπάθεια ανάδειξης της ιστορίας της οικογένειας Υψηλάντη. Στο Δοκίμιο του 1834, αν και επισήμανε ως αρνητικό χαρακτηριστικό της φαναριώτικης ανατροφής του Υψηλάντη την ευαισθησία του στην κολακεία, δεν παρέλειψε να αναφερθεί εγκωμιαστικά στην ιστορία της οικογένειας και τις πράξεις των προγόνων του Αλέξανδρου.[695]

Η προσφορά της οικογένειας Υψηλάντη φαίνεται να αναγνωρίζεται από πολύ νωρίς. Ο Νεόφυτος Βάμβας στον επικήδειο που εκφώνησε στο μνημόσυνο που πραγματοποιήθηκε το 1843 για τους αδελφούς, Δημήτριο και Αλέξανδρο Υψηλάντη, παρουσίασε τον τελευταίο «ως *γενναίο γιο γενναίων πατέρων και προγόνων*» και αναφέρθηκε επισταμένως στον προπάππου και τον πατέρα του.[696] Ο Αμβρόσιος Φραντζής, που έγραψε την *Ιστορία* του την ίδια περίοδο κατέκρινε μεν τον Υψηλάντη, όμως αναγνώρισε πως η ελευθερία της πατρίδας επιτεύχθηκε χάρη τις προσπάθειες της εν λόγω οικογένειας.[697]

Το 1859 στην Εισαγωγή του δεύτερου Δοκιμίου του ο Ιωάννης Φιλήμων παρουσιάζει την ιστορία της οικογένειας Υψηλάντη ως την πολιτική ιστορία των υπόδουλων Ελλήνων. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα: «*Τὸ μέρος τοῦτο τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ἐπὶ ὁλόκληρον αἰῶνα ἐκτεινομένης, στρέφεται μὲν περὶ τὰς πράξεις προσώπων μιᾶς ἰδίως οἰκογενείας, τῆς ὑψηλαντικῆς· ἀφορᾷ ὅμως ὑπόθεσιν ὅλως κοινὴν, τὴν ἀπὸ τῆς τουρκικῆς τυρρανίας σωτηρίαν τῆς Ἑλλάδος, καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀποτελεῖ οὐσιώδη κλάδον τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἱστορίας... Ἀφ' ἧς*

---

[694]Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης, *ό.π.*, σ. 145. Αναφορές στην οικογένεια Υψηλάντη, ως θετική εξαίρεση Φαναριωτών, εντοπίζονται και στον Τύπο της εποχής. Βλ. ενδεικτικά μόνο: *Πρωινός Κήρυξ* (αρ. φύλλου 58), 6 Νοεμβρίου 1843.

[695]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 268-269. Η διάκριση της οικογένειας Υψηλάντη από τους υπόλοιπους Φαναριώτες από τον Μάρκο Φίλιππο Ζαλλώνη και τον Ιωάννη Φιλήμονα πιθανόν οφείλεται στη διαφορετική πορεία που ακολούθησε η εν λόγω οικογένεια, που από το 1806 εγκαταστάθηκε στη Ρωσία. Φαίνεται πως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και τα αδέλφια του εντάχθηκαν εξολοκλήρου στο Ρωσικό κρατικό μηχανισμό και για τον λόγο αυτό δεν θα μπορούσαμε να τους χαρακτηρίσουμε «τυπικούς φαναριώτες» Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Δυο πρίγκιπες, ό.π.,* σ. 113-114.

[696]*Επιτάφιοι Λόγοι εκφωνηθέντες υπό Ν. Βάμβα, ό.π.,* σ. 7.

[697]Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Αμβρόσιος Φραντζής, η ελευθερία της πατρίδας οφείλεται στη «*γενναίαν καὶ σταθερὰν ἀπόφασιν τῆς Ὑψηλαντικῆς οἰκογενείας*». Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 237.

ἐποχῆς ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἐκάθησε βαρυτάτη ἐπὶ τοῦ τραχήλου τῆς Ἑλλάδος, πρῶτοι Ἕλληνες οἱ Ὑψηλάνται ἀνεδείχθησαν ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς τῶν ἀνατολικῶν πραγμάτων λίαν ἰσχυροὶ ἐσωτερικῶς καὶ λίαν ἀναγκαῖοι ἐξωτερικῶς».[698]

Υπό αυτό το πρίσμα οι αναφορές στην ιστορία της οικογένειας Υψηλάντη αποσκοπούν αφενός στην ανάδειξη της πολυετούς προσφοράς της στο έθνος και αφετέρου καθιστούν, όπως θα τονίσει και ο Γερβίνος, τον Αλέξανδρο Υψηλάντη ως κληρονόμο και συνεχιστή μιας οικογενειακής παράδοσης.[699]

Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι η κοινωνική καταγωγή του Υψηλάντη συγκρίνεται από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη με τη χαμηλή κοινωνική θέση των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας. Η ένδοξη καταγωγή του και η σημαντική θέση που κατείχε στο ρωσικό στρατό κάλυψε κατά τον ιστοριογράφο τα «ταπεινά σπάργανα» της Αόρατης Αρχής της Φιλικής Εταιρείας.[700] Αρκετοί συγγραφείς επισημαίνουν, μάλιστα, ότι η φήμη της οικογένειας έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αναδιοργάνωση της επαναστατικής οργάνωσης. Μεταξύ αυτών είναι οι Ιωάννης Φιλήμων, Καρλ Μέντελσον- Βαρθόλδυ και Τάκης Κανδηλώρος.[701]

Στην καταγωγή του Υψηλάντη αναφέρονται εμμέσως και οι σχετικές με τα θετικά στοιχεία του χαρακτήρα του κρίσεις, καθώς θεωρείται ότι υπήρξαν αποτέλεσμα του τρόπου ανατροφής του. Την υψηλή του μόρφωση και τους καλούς του τρόπους επισημαίνουν μεταξύ άλλων ο Ιωάννης Φιλήμων και ο Αναστάσιος Γούδας.[702] Η εκπαίδευση του προβάλλεται ως αποτέλεσμα της υψηλής κοινωνικής του θέσης και ο τρόπος ανατροφής του θεωρείται, επίσης, σύμφωνος με αυτήν. Ακόμα και επικριτές της φαναριώτικης καταγωγής του, όπως ο Σάμουελ Χάου και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, αναγνωρίζουν την εκπαίδευση που είχε λάβει και συνολικά την καλή

---

[698]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. γ΄· Χαρακτηριστική είναι η κριτική που ασκεί στο έργο του Φιλήμονος ο Γεώργιος Μαυροκορδάτος, γιος του Αλέξανδρου. Σε επιστολή του από το Παρίσι προς τον αδελφό του με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1860 γράφει σχετικά: «*Εἶδες ὑποθέτω τὴν Ὑψηλαντιάδα τοῦ Φιλήμονος. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ἀναγινώσκων κατάλογόν τινα τῶν μεγάλων ἑρμηνέων τῆς Πόρτας μετὰ βραχείας βιογραφίας εὗρον ὅτι ὁ πρῶτος Ὑψηλάντης ὅστις ἠγεμόνευσε κατὰ τὸ 1774 ἦτο υἱὸς ἑνὸς Ἄγα*». Το παραπάνω απόσπασμα αποκαλύπτει την «κληρονομική» αρνητική στάση της οικογένειας Μαυροκορδάτου απέναντι στους Υψηλάντηδες. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Μαυροκορδάτος (1839-1902). Ο σχολιαστής, ο ιστοριοδίφης, ο συλλέκτης. Μελέτη της αλληλογραφίας του*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1996, σ. 87· Σημαντικό μέρος του έργου του αφιερώνει στην ιστορία της οικογένειας Υψηλάντη και ο Αναστάσιος Γούδας. Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. ΣΤ΄, σ. 1-49.

[699]Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 145· Επιπροσθέτως, όπως τονίζεται σε άρθρο αφειρωμένο στην Ελισάβετ Υψηλάντη, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Εθνική Βιβλιοθήκη* το 1866, «*Εἰς ὅλας τὰς πράξεις των [πρβλ. των υιών της] φαίνεται τὸ ἠθικὸν μεγαλεῖον τῶν πατρικῶν καὶ μητρικῶν ἐμπνεύσεων*». Ανώνυμος, «Ελισάβετ Υψηλάντη», *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τχ. 50 (1866), σ. 17-18.

[700]«*Ὅσον ἀσήμαντος ἦτο ἡ μυστηριώδης Ἀρχὴ τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλικῶν, τόσῳ πλειότερος μισθὸς ὀφείλεται τῷ Ἀλεξάνδρῳ Ὑψηλάντῃ προθυμηθέντι νὰ περικαλύψῃ τὰ ταπεινὰ σπάργανά της ὑπὸ τὴν ἐπισημότητα τοῦγένους του καὶ τὴν λαμπρότητα τῆς θέσεώς του*». Σπυρίδων Τρίκουπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 112· Η άποψη του Τρικούπη για τον Υψηλάντη αναπαράγεται και σε άρθρο της *Πανδώρας*, όπου μάλιστα ο ανώνυμος αρθρογράφος σχολιάζει πως καμία άλλη προγενέστερη κριτική του Υψηλάντη δεν υπήρξε τόσο αμερόληπτη και δίκαιη, όσο αυτή του Τρικούπη. Ανώνυμος, «Αλέξανδρος Υψηλάντης», *ό.π.*, σ. 132-133.

[701]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 268· Ιωάννης Φιλήμων, «Νεώτερα ιστορία της Ελλάδος: Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάνται», *ό.π.*, σ. 142-143· Καρλ Μένδελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 226-227· Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.,* σ. 350-364.

[702]Ως «μεγαλόδωρο και παρρησιαστικό» τον παρουσιάζει ο Φιλήμων. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 269· Αντίστοιχα στην υψηλή μόρφωση και τους καλούς τρόπους αναφέρονται και: *Επιτάφιοι Λόγοι εκφωνηθέντες υπό Ν. Βάμβα, ό.π.,* σ. 11·Δημήτριος Παπαντωνόπουλος, *ό.π.,* σ. 50· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 68· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. ΣΤ΄, σ. 13. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 176-177· Ανώνυμος, «Αλέξανδρος Υψηλάντης», *Το Ηρώον του Αγώνος*, τχ. 2 (1909)· Δημήτριος Γατόπουλος, *ό.π.*, σ. 23.

του ανατροφή.[703] Επιπλέον, στις θετικές πτυχές της προσωπικότητας του συγκαταλέγονται, σύμφωνα με τον Νεόφυτο Βάμβα, η ευσέβεια και η ειλικρίνεια.[704] Ο Αμβρόσιος Φραντζής επισημαίνει και το θάρρος που επέδειξε ο Υψηλάντης σημειώντας χαρακτηριστηκά πως διέθετε *«γενναία στρατιωτική ψυχή»*.[705] Την γενναίοτητά του σχολίαζε εγκωμιαστικά και ο Παύλος Καρολίδης: «*Ἅπαξ δὲ ληφθείσης ὁριστικῶς τῆς ἀποφάσεως ὁ Ὑψηλάντης ἤρξατο τοῦ ἔργου τολμηρῶς ἅμα καὶ γενναίως*».[706]

Από τα μέσα κυρίως του 19ου αιώνα και ύστερα φαίνεται πως κυριαρχεί η θετική πρόσληψη της καταγωγής του. Αν και οι αρνητικές κρίσεις δε σταμάτησαν να διατυπώνονται με χαρακτηριστικότερη ίσως εκείνη του Φίνλεϋ, στο συγκεκριμένο «παπαρρηγοπούλειο» εθνορομαντικό κλίμα της περιόδου επικράτησε η πρόσληψη του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως γόνου σπουδαίας φαναριώτικης οικογένειας, τα μέλη της οποίας δεν έπαψαν να δρουν υπέρ της ελευθερίας της πατρίδας.[707] Δίπλα στα αρνητικά χαρακτηριστικά του Υψηλάντη, όπως η χαμηλή αυτοεκτίμηση του που φαίνεται να παγιώθηκαν στις σχετικές με τη ζωή του αφηγήσεις, εντοπίζονται παράλληλα η υψηλή μόρφωση του και η κομψή του συμπεριφορά.

<u>Οι στρατιωτικές ικανότητες του Υψηλάντη και η καταλληλότητα του ως Αρχηγού της ελληνικής επανάστασης.</u>

Οι στρατιωτικές ικανότητες του Αλέξανδρου Υψηλάντη και η καταλληλότητα του να ηγηθεί της ελληνικής επανάστασης αποτελούν ίσως το πιο αντικρουόμενο θέμα στα υπό εξέταση κείμενα. Για το ζήτημα αυτό λάβαμε υπόψη τόσο τις αναφορές

---

[703]Ο Σάμουελ Χάου εκτιμά τη μόρφωση του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Υπογραμμίζει όμως πως παρότι μορφωμένος δε γνώριζε τους ανθρώπους. Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 63. Την κομψή του συμπεριφορά σχολιάζει ο Γκόρντον. Τόμας Γκόρντον, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 93. Αντίστοιχα και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, παρόλο που επικρίνει ιδιαίτερα τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, παραδέχεται πως υπήρξε «*ἄνθρωπος ἐπίχαρις τοὺς τρόπους καὶ ἀγαθῆς διαθέσεως, εὐπαίδευτος καὶ μὲ αὐλικὴν εὐφράδειαν*». Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 159.

[704]*Επιτάφιοι Λόγοι εκφωνηθέντες υπό Ν. Βάμβα, ό.π.,* σ. 11. Χαρακτηριστικό για την καλοσύνη και την τιμιότητα της οικογένειας Υψηλάντη είναι και το σχόλιο του Αναστάσιου Γούδα, ο οποίος αναφερόμενος στο αναγνωριστικό του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Φιλική Εταιρεία «*Καλός*» σημειώνει: «*ἐπιτυχέστερον τού του ἐπώνυμον δὲν ἠδύνατο τῷ ὄντι νὰ δώσῃ οὐ μόνον εἰς τὸν Ἀλέξανδρον, ἀλλὰ καὶ εἰς ἅπαντα τὰ ζῶντα τότε μέλη τῆς Ὑψηλαντικῆς οἰκογενείας/ διότι ὡς ἐξοχωτέρα παρ' αὐτοῖς ἀρετὴ παρὰ πάντων ἀνομολογεῖται ἡ μεγάλη ἑκάστου ἀγαθότης*». Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. Στ΄, σ. 12. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί πως ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ αναφέρει λανθασμένα πως το αναγνωριστικό του Υψηλάντη ήταν «Ευεργετικός» καθώς το «Καλός» το αποδίδει στον Καποδίστρια. Καρλ Μέντελσον- Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 224. Για την ειλικρίνεια και την τιμιότητα του Αλέξανδρου Υψηλάντη βλ. επίσης: Γ.Α. Αρβανιτάκης, *ό.π.,* σ. 6. Αντίθετα με τα παραπάνω ο Φίνλεϋ σημειώνει: «*Δὲν ἐσέβετο τὴν ἀλήθειαν αὐτός, καὶ δὲν ἐξετίμα τὴν ἀξίαν της παρὰ τοῖς ἄλλοις*». Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 159.

[705]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 76.

[706]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 189.

[707]Ενδεικτικά: Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 68.Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. ΣΤ΄, σ. 1-12. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 176. Καρλ Μεντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 221-224. Ανώνυμος, «Αλέξανδρος Υψηλάντης», *Το Ηρώον του Αγώνος*, τχ. 2, Αθήνα 1909. Κωνσταντίνος Ράδος, *Εισβολή του Υψηλάντου εις Μολδοβλαχίαν και η εναρξις του ιερού Αγώνος, διάλεξις γενόμενη εις την 22α Φεβρουαρίου 1921 εν τω Παρνασσω επί τη εκατοστη επετειω της διαβασεως του Προύθου*, Αθήνα 1921, σ. 11. Δημήτριος Γατόπουλος, *ό.π.,* σ. 11-23. Χρειάστηκε να περάσουν αρκετά χρόνια όταν η εμφάνιση της μαρξιστικής ιστοριογραφίας και η νέα ερμηνεία για την Ελληνική Επανάσταση που διατυπώθηκε, ανατροφοδότησε μια νέα αρνητική πρόσληψη της καταγωγής του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Η φαναριώτικη καταγωγή και ο αντίστοιχος τρόπος ανατροφής του υπήρξαν σύμφωνα με τον Γιάννη Κορδάτο, αιτία των φεουδαρχικών του αντιλήψεων. Γιάννης Κορδάτος, *ό.π.,* σ. 70. Για τις διαφορετικές εθνορομαντικές όψεις και την επικράτηση της «παπαρρηγοπούλειας» εκδοχής βλ. Νίκος Ροτζώκος - Διονύσης Τζάκης, «Ο 'μισέλλην' φιλέλληνας Γεώργιος Φίνλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου από την ελληνική ιστοριογραφία», *ό.π.*, σ. 695-716.

στη σταδιοδρομία του στο Ρωσικό στρατό πριν από την ανάληψη της Αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας, όσο και τις κρίσεις για τον σχεδιασμό και την εξέλιξη του κινήματος των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Διευκρινίζεται εξ αρχής πως η καταλληλότητα του προσώπου για την ανάληψη της αρχηγίας της ελληνικής επανάστασης κρίνεται από τους συγγραφείς όχι μόνο από τις στρατιωτικές, αλλά και από τις ηγετικές ικανότητες του και την πολιτική οξυδέρκειά του.

Η υπηρεσία του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο τσαρικό στρατό και η υψηλή θέση που κατείχε αποτελούν γνωστά στοιχεία του βίου του, τα οποία επαναλαμβάνονται, άλλοτε με περισσότερες και άλλοτε με λιγότερες λεπτομέρειες, από τους συγγραφείς που αναφέρονται στη ζωή και τη δράση του.[708] Η υψηλή θέση του Υψηλάντη δεν θεωρούταν από όλους ανάλογη των στρατιωτικών του ικανοτήτων. Ο Σάμουελ Χάου για παράδειγμα σχολιάζει πως ο Υψηλάντης δεν θα κατείχε τόσο υψηλό αξίωμα, αν δεν είχε χάσει το δεξί του χέρι στη μάχη της Λειψίας.[709] Ο Αμερικάνος φιλέλληνας παρουσιάζει τον Υψηλάντη να αποκτά υψηλό στρατιωτικό βαθμό εξαιτίας της γενναιότητάς του και όχι των στρατιωτικών του γνώσεων και ικανοτήτων.[710]

Οι στρατιωτικές ικανότητες του Αλέξανδρου Υψηλάντη αμφισβητούνται εντονότερα στα σχετικά με το κίνημα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών αποσπάσματα. Στα επιχειρήματα που διατυπώνονται συγκαταλέγεται αρχικά η αδυναμία του να επιβληθεί στο στρατό του. Από τους πρώτους συγγραφείς που το επισημαίνουν, ο Κωνσταντίνος Κούμας σχολιάζει: «*ὁ Ὑψηλάντης δὲν ἤξευρε τὴν τέχνην νὰ τοὺς φέρῃ εἰς πειθαρχίαν*».[711] Η αδυναμία επιβολής στο υπό την ηγεσία του ένοπλο σώμα αποτελεί πράγματι μια σοβαρή κατηγορία ως προς τις ικανότητες του να αναλάβει

[708]Αξίζει να επισημανθεί η παρατήρηση του Γκρέγκορυ Αρς πως για την παραμονή του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Ρωσία πέρα από τα γενικά στοιχεία που απαντώνται στις βιογραφιές του δεν παρατίθενται ιδιαίτερες λεπτομέρειες. Gregory L. Ars, «On the Life in Russia of the Greek Patriotik Family of Ypsilanti», *Balkan Studies*, v. 26 (1985), p. 73-90. Για μια ίσως πλουσιότερη παρουσίαση σχετικά με τη σταδιοδρομία του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Ρωσικό στρατό και το βίο του πριν από την ανάληψη της Αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας βλ. Ιωάννης Δ. Δημάκης, «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης πριν από την επανάσταση του 1821», στο Συλλογικό, *Μνήμη Αλέξανδρου Υψηλάντη. 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992)*, ΕΜΣ, Εθνική Βιβλιοθήκη, αρ. 46, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 35-46.

[709]Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 63. Σε άρθρο στο περιοδικό *Εβδομάς* όπου αναδημοσιεύεται σύμφωνα με τον εκδότη ο χαρακτηρισμός του Χάου για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, αναφέρεται πως δε διέθετε σημαντικές στρατιωτικές γνώσεις παρ' όλα αυτά προβιβάστηκε σε αντιστράτηγο. Ανώνυμος, «Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατά τον Χάου», *Εβδομάς* (αρ. φύλλου 45), 11 Νοεμβρίου 1889. Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη μια επισήμανση. Στα υπό εξέταση κείμενα εντοπίζεται διάσταση αναφορικά με τη μάχη στην οποία ο Αλέξανδρος Υψηλάντης απώλεσε το δεξί του χέρι. Ο Σάμουελ Χάου αναφέρει πως αυτό συνέβη στη μάχη της Λειψίας, άποψη που ενστερνίζεται και ο Ιωάννης Φιλήμων (*Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 115). Αργότερα την ίδια άποψη αναπαράγει και ο Δημήτριος Γατόπουλος. Αντίθετα, ο Τόμας Γκόρντον αναφέρει τη μάχη του Κουλμ (τ. Α΄, σ. 93). Την εκδοχή αυτή υιοθετεί και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ (τ. Α΄, σ. 158). Τέλος, εντοπίζεται και μια τρίτη άποψη σχετικά με τη μάχη στην οποία ο Υψηλάντης έχασε το χέρι του. Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη αυτό έγινε στη μάχη της Δρέσδης (τ. Α΄, σ. 16). Η παραπάνω διάσταση προσφέρει τη δυνατότητα αναζήτησης των βιβλιογραφικών διαδρομών που ακολούθησαν κάποιοι από τους συγγραφείς ιστοριών της Ελληνικής Επανάστασης. Στις μάχες που κατά καιρούς έχουν προταθεί συγκαταλέγεται και αυτή του Μπάουτσεν, αν και δεν εντοπίζεται σε κάποιο από τα υπό εξέταση κείμενα. Από τη μελέτη των ρωσικών αρχείων προέκυψε ως επικρατέστερη εκδοχή αυτή της μάχης της Δρέσδης. Gregory L. Ars, «On the Life in Russia of the Greek Patriotik Family of Ypsilanti», *Balkan Studies*, v. 26 (1985), p. 73-90.

[710]Επιπροσθέτως, η σταδιοδρομία του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο ρωσικό στρατό θα σχολιασθεί αρνητικά δεκαετίες αργότερα με την εμφάνιση της μαρξιστικής ιστοριογραφίας, επειδή η θητεία του Υψηλάντη στη τσαρική φρουρά σε συνδυασμό με την καταγωγή του θωρήθηκαν ως τα αίτια για τη διαμόρφωση των φιλελεύθερων ιδεών του που ήταν, σύμφωνα με τον Γιάννη Κορδάτο, εντελώς ξένες προς την επανάσταση των Ελλήνων. Γιάννης Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 70.

[711]Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σ. 605.

την αρχηγία της Ελληνικής Επανάστασης, η οποία επαναλαμβάνεται από αρκετούς συγγραφείς όπως ο Τόμας Γκόρντον, ο Αμβρόσιος Φραντζής, ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Κωνσταντίνος Ράδος και άλλοι.[712]

Εξάλλου, η ανεπαρκής προετοιμασία του κινήματος τόσο ως προς το σχεδιασμό, όσο και ως προς την ετοιμότητα του ένοπλου σώματος, αποτελεί ένα επιπλέον αρνητικό επιχείρημα το οποίο σημειώνει ο Σάμουελ Χάου.[713] Το «*σαθρό*», όπως το χαρακτήρισε ο Σπυρίδων Τρικούπης, σχέδιο και η προχειρότητα των πολεμικών προπαρασκευών υποδηλώνουν την έλλειψη των απαραίτητων ικανοτήτων.[714] Η επιλογή του τόπου έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης κρίνεται λανθασμένη από τον Τόμας Γκόρντον κυρίως λόγω της απροθυμίας των κατοίκων να συμμετάσχουν στο κίνημα του Υψηλάντη.[715] Επιπροσθέτως, η «άργητα», που γράφει ο Λουριώτης τον Μάιο 1821, του Υψηλάντη και του στρατού στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες σχολιάζεται αρνητικά. Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση του Τζώρτζ Φίνλεϋ: «*ταχθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς ἐγχειρήματος τὸ ὁποῖον ἀπῄγει ῥαγδαίας καὶ ἀποφασιστικὰς κινήσεις, ἦτο βραδὺς καὶ ἀναποφάσιστος*».[716] Στα στρατηγικά λάθη, τα οποία υπέπεσε ο Υψηλάντης κατά τη διάρκεια του κινήματος στις Παραδουνάβιες

---

[712]Το επιχείρημα επαναλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο από πλήθος συγγραφέων: Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 113· Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 185· Ηλίας Φωτεινός, *ό.π.,* σ. 69· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 159· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 85· Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 165· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 705· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Τα διδακτικότερα πορίσματα, ό.π.*, σ. 556· Γουσταύου Φρειδερίκου Χέρτσβεργ, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, μτφρ. Παύλου Καρολίδη, τ. Α΄, σ. 35· Κωνσταντίνος Ράδος, *ό.π.,* σ. 15· Ανώνυμος, «Ένας φιλέλλην λησταρχος», *Μπουκέτο*, τχ. 278 (1929), σ. 884· Χαρακτηριστικό είναι και το απόσπασμα από το υπόμνημα του πρίγκιπα Γεώργιου Καντακουζηνού που ανήκει στο περιβάλλον του Υψηλάντη, παρόλα αυτά επεσήμανε την έλλειψη πειθαρχίας: «*Αφού ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κατάλαβε την απειθαρχία που επικρατούσε ανάμεσα στους άνδρες του και τις τριβές που ακολουθούσαν, με αναζήτησε… και μου ζήτησε να αναλάβω τα καθήκοντα του αξιωματικού υπηρεσίας*». Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Δυο πρίγκιπες, ό.π.,* σ. 265.

[713]Ο Σάμουελ Χάου σχολίαζε χαρακτηριστικά πως «*πως μ' αυτές τις μικρές προετοιμασίες, που οι κόλακες του τον διαβεβαίωναν ότι ήταν επαρκείς…διάβηκε τον Προύθο*». Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 64· Το επιχείρημα της ελλιπούς προετοιμασίας του κινήματος επαναλαμβάνεται από αρκετούς συγγραφείς. Βλ. ακόμα: Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π.*, σ. 25· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 33-34· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 164· Για ανέτοιμο στράτευμα γίνεται λόγος στο: Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, «Περιγραφή των μαχών του Γαλασίου και του Σκουλενίου του κατά την δεξιάν όχθην του Προύτου», *Εβδομάς*, τχ. 79 (1885), σ. 394-395· Για πρόωρη έναρξη της επανάστασης, λόγω των περιστάσεων που επικρατούσαν, κάνει λόγο ο Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 36· Την ίδια άποψη για σύντομη προπαρασκευή λόγω των εξελίξεων που επέβαλαν την άμεση έναρξη της επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες επαναλαμβάνει στον λόγο του και ο Κωνσταντίνος Ράδος. Κωνσταντίνος Ράδος, *ό.π.,* σ. 13-14. Ως ιδιαίτερες περιστάσεις παρουσιάζονται η πιθανολογούμενη σύλληψη του Αλέξανδρου Υψηλάντη, πληροφορία που είχε διαρρεύσει από την Πετρούπολη, η κατάσχεση των εγγράφων που είχε μαζί του ο Ύπατρος, όταν συνελήφθη, και άλλα περιστατικά που έθεταν σε κίνδυνο τον σχεδιασμό της επανάστασης, όπως ήταν το συμβάν με τον Αριστείδη Πωπ στη Σερβία και η δολοφονία του Καμαρίνου ως υπόπτου για προδοσία. Επιπροσθέτως, όπως αναφέρει μονάχα ο Σπηλιάδης, στις αιτίες της πρόωρης έναρξης συγκαταλέγεται και η προσπάθεια του Υψηλάντη να προλάβει το κίνημα του Βλαδιμηρέσκου.

[714]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 35.

[715]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 102· Βλ. επίσης: Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 64· Γέωργιος Βαλέτας (επιμ.), *Δημητρίου Αινιάνος Άπαντα, ό.π.,* σ. 355· Καρλ Μένδελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 251· Βασίλης Παναγιώτόπουλος (επιμ.), *Δυο πρίγκιπες, ό.π.*, σ. 262-265.

[716]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 159· Την αργοπορία του Υψηλάντη επισημαίνουν και άλλοι συγγραφείς Βλ. ενδεικτικά: Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ.65· Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 107· Ηλίας Φωτεινός, *ό.π.*, σ. 63· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 43· Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 16· Γεώργιος θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 28· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 89· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 33· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 709· Καρλ Μένδελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 254· Γουσταύου Φρειδερίκου Χερτσβεργ, *ό.π.*, σ. 15· Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε πως στις επιστολές που συνέταξε μάλλον ο πρίγκιπας Αλέξανδρος Καντακουζηνός, ο οποίος συνεργάστηκε στενά με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη γίνεται λόγος για «πρόωρο» κάλεσμα του Υψηλάντη εννοώντας την προκήρυξη «Μάχου υπερ πίστεως και πατρίδος», που σύμφωνα με τον συγγραφέα θα έπρεπε να την εκδώσει, όταν έφθανε στον Δούναβη, αφού είχε, σύμφωνα με το σχέδιό του, διαβεί γρήγορα τη Μολδοβλαχία. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Δυο πρίγκιπες, ό.π.,* σ. 194-195 και 305.

Ηγεμονίες, συγκαταλέγονται ακόμη η επιλογή του τόπου στρατοπέδευσης στο Τιργοβίτσι, την οποία επικρίνει ο Κωνσταντίνος Κούμας, και η αδιαφορία κατάληψης των ασθενώς φυλασσόμενων φρουρίων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, για την οποία κάνει λόγο ο Νικόλαος Σπηλιάδης.[717]

Επίσης, η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Ράδου πως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δε γνώριζε τις ιδιαιτερότητες των επαναστατικών κινημάτων, όπως και το χειρισμό άτακτων στρατιωτικών σωμάτων, αποτελούν δύο ακόμη επιχειρήματα για την ακαταλληλότητα του ως Αρχηγού της Ελληνικής Επανάστασης.[718] Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η φοίτηση στη στρατιωτική Ακαδημία της Ρωσίας και η σταδιοδρομία του σε έναν οργανωμένο τακτικό στρατό, όπως ο Ρωσικός, δεν προσέφεραν στον Υψηλάντη τις απαραίτητες εμπειρικές εκείνες γνώσεις για τη διεξαγωγή μαχών με άτακτα ένοπλα σώματα.

Πέρα από την αμφισβήτηση των στρατιωτικών ικανοτήτων του Αλέξανδρου Υψηλάντη στα υπό εξέταση κείμενα εντοπίζονται ακόμη επιχειρήματα που αφορούν την έλλειψη ηγετικών ικανοτήτων απαραίτητων για τον αρχηγό ενός στρατιωτικού σώματος, πολλώ δε μάλλον για τον αρχηγό μιας επανάστασης. Η ατολμία του, χαρακτηριστικό, που επισημάνθηκε και στο σχετικό με την ανατροφή μέρος του παρόντος κεφαλαίου, τονίζεται ως στοιχείο που διαδραμάτισε αρνητικό ρόλο στην πορεία του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.[719] Αντίστοιχα και η συνήθεια να πιστεύει ό,τι ο ίδιος επιθυμούσε, παραβλέποντας την αλήθεια, θεωρείται μειονέκτημα του, που, σύμφωνα με το Σπυρίδωνα Τρικούπη τον οδήγησε στη λανθασμένη αντίληψη των πραγμάτων.[720] Ο Κανέλλος Δεληγιάννης στα Απομνημονεύματά του, σχολιάζοντας το επαναστατικό σχέδιο του Αλέξανδρου Υψηλάντη, κάνει λόγο για «ονειροπολήματα».[721] Το αίσθημα του φόβου που τον διακατείχε τον καθιστούσε δειλό ως στρατηγό όπως παρατηρεί ο Νικόλαος Σπηλιάδης.[722] Αντίστοιχα, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, που υπήρξε ιδιαιτέρως αρνητικός απέναντι στον Υψηλάντη, τονίζει στην *Ιστορία* του πως, αν και ήταν γενναίος στρατιώτης, υπήρξε «*δειλός ως στρατηγός*», δηλαδή πως ήταν αναποφάσιστος και δεν ανελάμβανε το ρίσκο της απόφασης και της εκτέλεσής της.[723]

Η λανθασμένη επιλογή προσώπων για σημαντικές θέσεις συγκροτεί, επίσης, ένα αρνητικό επιχείρημα αναφορικά με τα ηγετικά χαρακτηριστικά του Αλέξανδρου

---

[717]Αναφορικά με τη λανθασμένη επιλογή του τόπου στρατοπέδευσης βλ. Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σ. 606· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 85· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 251· Ο Νικόλαος Σπηλιάδης κατακρίνει τον Αλέξανδρο Υψηλάντη για την αδιαφορία που έδειξε αναφορικά με την κατάληψη των προχείρως φυλασσομένων φρουρίων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 43-44· Ο Αριστείδης Χρυσοβέργης χρησιμοποιεί ως πηγή τον Σπηλιάδη. Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 16.

[718]Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης υπηρετώντας στον τσαρικό στρατό δεν γνώριζε τις ιδιαίτερες απαιτήσεις ενός άτακτου σώματος ενόπλων, όπως επίσης και τις ιδιαιτερότητες μιας επανάστασης. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 112· Κων/νος Ράδος, *ό.π.,* σ. 18· Ο Γιάννης Κορδάτος δεκαετίες αργότερα θα ισχυριστεί πως οι ιδέες του Αλέξανδρου Υψηλάντη ήταν ξένες προς την επανάσταση. Γιάννης Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 70.

[719]Ενδεικτικά μόνο :Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 181.

[720]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄,σ. 19· Βλ. ακόμα Ηλίας Φωτεινός, *ό.π.*, σ. 100.

[721]Κανέλλος Δεληγιάννης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 112.

[722]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* σ. 56· Βλ. και: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 83-85· Γεώργιος θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 28.

[723]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 159· Αντίστοιχα και Μέντελσον-Βαρθόλδυ σχολιάζει πως ήταν γενναίος στρατιώτης γνώριζε να υπακούει σε εντολές και όχι να δρα αυτοβούλως. Καρλ Μένδελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 198.

Υψηλάντη.[724] Ο αυθαίρετος, όπως κρίνεται από συγγραφείς όπως ο Σάμουελ Χάου ή ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, διορισμός αξιωματικών και η συγκέντρωση γύρω από τον Υψηλάντη μια ομάδας αυλοκολάκων αποκαλύπτουν τη λανθασμένη κρίση του και την έλλειψη ηγετικών προσόντων.[725] Τα παραπάνω ενισχύονται ιδιαίτερα, αν συνδυαστούν με όσα υποστηρίζει ο Νικόλαος Σπηλιάδης για έλλειψη εμπιστοσύνης από πλευράς Υψηλάντη απέναντι στους στενούς του συνεργάτες.[726]

Η έλλειψη ηγετικών και στρατιωτικών ικανοτήτων αποκαλύπτεται, όπως υπογραμμίζει ο Τόμας Γκόρντον, και στην τελευταία ημερήσια διαταγή που εξέδωσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κατηγορώντας τους συνεργάτες του για προδοσία.[727] Αντίστοιχα ως επαίσχυντη πράξη, αντίθετη με τα προσόντα που πρέπει να διαθέτει ένας ηγέτης, φαίνεται πως προσλήφθηκε και ο τρόπος με τον οποίο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης εγκατέλειψε το στράτευμά του και κατέφυγε στην Αυστρία. Ο Βρετανός ιστοριογράφος κάνει λόγο για τέχνασμα που σκαρφίστηκε ο Υψηλάντης, για να εξαπατήσει τους στρατιώτες του: «*Ἐπλαστογράφησεν ἐπιστολὰς ἀπὸ τὸν διοικοῦντα ἐν Τρανσυλβανίᾳ Στρατηγὸν δῆθεν προερχομένας εἰς αὐτὸν καὶ ἀναγγελλούσας, ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ Φραγκῖσκος εἶχε κηρύξει τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Σουλτάνου, καὶ ὅτι, ἐπειδὴ τὰ Αὐστριακὰ στρατεύματα ἡτοιμάζοντο νὰ εἰσβάλωσι τὴν ἡγεμονίαν, ἔπρεπε νὰ λάβωσιν οἱ δύο οὗτοι μίαν συνέντευξιν εἰς τὰ μεθόρια*».[728]

---

[724]Χαρακτηριστικό για τη γενεαλογία του αρνητικού αυτού επιχειρήματος είναι το παρακάτω απόσπασμα επιστολής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς το Δημήτριο Υψηλάντη τον Οκτώβριο του 1821: «*Ἡ ἐκλαμπρότης της ἐγνώρισε καὶ δὲν εἶναι χρεία νὰ τὴν εἰπῶ, ὅτι ὁ αὐτάδελφός της ἠπατήθη ἀπὸ ἀνθρώπους, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἔπρεπεν οὔτε ἀκρόασιν νὰ δώσῃ. Ὁ Ἰγνάτιος καὶ ἄλλοι πολλοί, ἐν οἷς καὶ ἐγώ, προείδομεν τὸ κακόν, ὅταν ἐκ φήμης ἠκούσαμεν, ὅτι γίνονται διάφορα κινήματα*». Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επι τη 150ετηρίδι, ό.π.,* σ. 12.

[725]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 63· Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 95-96· Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σ. 606· Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 192-193· Ηλίας Φωτεινός, *ό.π.*, σ. 97· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 44-45· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 112· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 159· Αντ. Πρόκες-Όστεν, *ό.π.*, σ. 25· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. ΣΤ΄, σ. 33· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε., τ.Ε΄*, σ.705· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 252.

[726]Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Νικόλαου Σπηλιάδη: «*δὲν ἐμπιστεύει ἑαυτὸν εἰς τὴν ἀνδρίαν καὶ ἱκανότητα τοῦ Ὀλυμπίου καὶ τοῦ Σάββα, οὐδὲ τοὺς ἐκφράζει μ' ἀδελφικὴν εἰλικρίνειαν ὅτι, ἔχων τοιούτους ἀγαθοὺς συμμάχους ὡς ἐκείνους, δὲν εἶχεν ἀνάγκην οὔτ' ἀπὸ τὴν Ρωσσίαν, οὔτ' ἀπὸ κανένα ἄλλον διὰ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν πατρίδα του*» Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 43· Παραπέμποντας στο παραπάνω έργο την πληροφορία επαναλαμβάνει και ο Χρυσοβέργης. Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 16.

[727]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 129-130·Για την ημερήσια διαταγή με την οποία κατηγορούσε του στρατιώτες του ως προδότες βλ και Κων/νος Κούμας, *ό.π.*, σ. 608· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 184-185· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 102-103· Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 179-180· Γουσταύου Φρειδερίκου Χέρτσβεργ, *ό.π.*, σ. 43· Παύλου Καρολίδη, *ό.π.*, σ. 200.

[728]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 128· Βλ. επίσης Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 101· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 181· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 268· Γουσταύου Φρειδερίκου Χέρτσβεργ, *ό.π.*, σ. 42· Ο Φιλήμων αναφέρει πως οι ψευδείς αυτές ειδήσεις διαδόθηκαν, για να ξεγελαστούν ο Χατζη-Πρόδας και ο Μακεδόνσκη. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 188· Χαρακτηριστική είναι και η προσπάθεια του Παύλου Καρολίδη να δικαιολογήσει τη φυγή του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Αυστρία τονίζοντας πως επιθυμούσε να μεταβεί στην Τεργέστη και από εκεί στην επαναστατημένη Ελλάδα. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 200· Την επιθυμία του να μεταβεί στην Ελλάδα αναφέρει και ο Χάου. Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 96· Στην κατεύθυνση αυτή εύστοχη είναι η παρατήρηση του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, ο οποίος επισημαίνει πως η απόφαση του Υψηλάντη για φυγή στην Αυστρία και μετάβαση από την Τεργέστη στην Ελλάδα, πληροφορία που παραθέτει και ο Γεώργιος Καντακουζηνός στο Υπόμνημά του, φαίνεται να επαναφέρει στο προσκήνιο το αρχικό σχέδιο του Ισμαηλίου το οποίο βέβαια στις συνθήκες αυτές δύσκολα θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Δυο πρίγκιπες, ό.π.*, σ. 349· Σύμφωνα με τον Γερβίνο, ο Ολύμπιος κατέκρινε την απόφαση αυτή. Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 179· Αντίθετα, σε δημοσιευμένο στην *Εστία* άρθρο του Ανδρέα Ιδρωμένου, στο οποίο μεταφράζεται διήγηση του Νικόλαου Υψηλάντη, ο Ολύμπιος φαίνεται να λέει στον Αλέξανδρο: «*σώθητι, τὸ αἷμα σου δύνασαι νὰ τὸ χύσῃς ἀκόμη ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐπὶ τῶν ὀχθων τοῦ Ἀχελῶο καὶ ὑπὸ τὰ τείχη τῶν Ἀθηνῶν*». Ανδρέας Ιδρωμένος, «Ο κατά Βλαχίαν και Μολδαυίαν αγών του 1821», *Εστία*, τχ. 59, Αθήνα 1877, σ. 104· Στα υπό εξέταση κείμενα

Η τρίτη κατηγορία επιχειρημάτων που ιχνηλατούνται στις πηγές αφορά τις πολιτικές ενέργειες που έπραξε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ως ηγέτης της ελληνικής επανάστασης.[729] Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι ο Πρόκες - Όστεν υποστηρίζει πως ο Υψηλάντης δεν είχε επαρκείς γνώσεις για τον τόπο και τους κατοίκους των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, παρόλο που, όπως είναι γνωστό, πέρασε σημαντικό μέρος της ζωής του εκεί.[730] Σχετική με τις σχέσεις του με τους κατοίκους των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών είναι και η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου πως: «*οἱ ἐντόπιοι τῶν χωρῶν τούτων ὄχι μόνον δὲν ἐβοήθησαν αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ ἀντέπραξαν*». [731] Η κατηγορία πως εξαπατήθηκε από τους ντόπιους αναφορικά με τη συνδρομή τους στο κίνημά του εμμέσως αμφισβητεί τα ηγετικά χαρακτηριστικά του Υψηλάντη. Επιπροσθέτως, έντονη κριτική ασκείται από τον Τόμας Γκόρντον αλλά και άλλους συγγραφείς, για τον τρόπο που επέλεξε ο Υψηλάντης να συλλέξει χρήματα από τους εύπορους κατοίκους των Ηγεμονιών, υποδηλώνοντας την έλλειψη ηγετικών προσόντων.[732] Εκτός από τις επικρίσεις για τις σχέσεις του με τους κατοίκους των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ σημειώνει πως ο Υψηλάντης υπήρξε «*ἀδαὴς τῶν αἰσθημάτων τῶν Ἑλλήνων ὀρεσιβίων καὶ θαλασσινῶν*», επιχείρημα που χρησιμοποιείται και από άλλους συγγραφείς.[733]

Στους λανθασμένους πολιτικούς χειρισμούς του Αλέξανδρου Υψηλάντη για ορισμένους συγγραφείς, όπως οι Σάμουελ Χάου και Τόμας Γκόρτνον, συγκαταλέγονται τόσο η συνήθεια του να μοιράζει υποσχέσεις, όσο και η επαναλαμβανόμενη έμμεση αναφορά του στη ρωσική βοήθεια.[734] Συγκεκριμένα, η

εντοπίζεται και διάσταση ως προς το ψευδώνυμο με το οποίο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης εισήλθε στο Αυστριακό έδαφος. Στην πλειοψηφία των έργων αναφέρεται το «Παλαιογενίδης». Ενδεικτικά βλ.: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιο 1859,* τ. Β΄, σ. 227· Αντίθετα, ο Γεώργιος Κρέμος σε Χρονολόγιο της ελληνικής ιστορίας που συνέγραψε για μαθητές γυμνασίων σημειώνει ως ψευδώνυμο με το οποίο εισήλθε ο Υψηλάντης στην Αυστρία το «Βαρών Σχονβάρδος». Γεώργιος Κρέμος, *Χρονολόγιο ελληνικής ιστορίας*, *ό.π*, σ. 11· Για τις τύχες των στρατιωτών του Υψηλάντη βλ. την πρόσφατη μελέτη: Γεώργιος Γκέκος, *Η επιστροφή. Αγωνιστές του Α. Υψηλάντη στον δρόμο για την Ελλάδα 1822/1823*, εκδόσεις Κάπον, Αθήνα 2019.

[729]Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, «*ἄθλιος*» υπήρξε ο τρόπος με τον οποίο πολιτεύθηκε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 709· Αντίστοιχα και ο μαθητής του, Παύλος Καρολίδης, που επιχειρεί να δικαιολογήσει τις αδυναμίες και τα λάθη του Υψηλάντη κάνει λόγο για μικρή πολιτική σύνεση. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 190.

[730]Αντ. Πρόκες-Όστεν, *ό.π.*, σ. 25· Η εν λόγω διαπίστωση αμφισβητείται, καθώς ο Υψηλάντης σε νεαρή ηλικία τα έτη 1799 έως το 1806 έζησε εκεί. Περικλής Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 32-33.

[731]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 131· Βλ. ακόμα: Τόμας Γκόρντον, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 101· Αντ. Πρόκες-Όστεν, *ό.π.*, σ. 25-26· Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.,* τ. ΣΤ΄, σ. 17· Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, «Περιγραφή των μαχών του Γαλασίου και του Σκουλενίου του κατά την δεξιάν όχθην του Προύτου», *ό.π.,* σ. 394-395· Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 430-431· Στη μη «σύμπραξη» των ντόπιων θα πρέπει να συγκαταλεχθεί και η προδοσία του Βλαδιμηρέσκου που αναφέρεται στις περισσότερες πηγές. Ενδεικτικά μόνο βλ.: Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 41-42· Σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς η δολοφονία του Βλαδιμηρέσκου κατέστησε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη ιδιαίτερα «μισητό» και ψύχρανε τη σχέση με τους ντόπιους οπλαρχηγούς. Ενδεικτικά: Κλώντ Ρεφενέλ, *ό.π.*, σ. 244· Κωνσταντίνος Ράδος, *ό.π.,* σ. 18-19· Γιάννης Κορδάτος, *ό.π.,* σ. 69-70.

[732]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 106· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 31· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 168-169· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 705· Γουσταύου Φρειδερίκου Χέρτσβεργ, *ό.π.*, σ. 10.

[733]Τζώρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 159· Την ατελή γνώση των ελληνικών πραγμάτων επισημαίνουν, επίσης, οι: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 23· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ.Ε΄, σ.705· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 184· Γεώργιος Κορνούτος (επιμ.), *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄, σ. 188.

[734]«*Μοίραζε αφειδώς υποσχέσεις και μιλούσε απροκάλυπτα για βοήθεια από τη Ρωσία*». Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 63· Αντίστοιχα βλ. και: Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 105-106· Ο Φίνλεϋ τονίζει πως ο Υψηλάντης ήταν πεπεισμένος για τη ρωσική βοήθεια και πως υπερτιμούσε τη δύναμη της Ρωσίας. Ακόμη αναρωτιόταν αν θα αναλάμβανε την ηγεσία της επανάστασης, αν δεν πίστευε ακόμα και λανθασμένα στη βοήθεια των Ρώσων. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 159· Ο Γεώργιος Θεοφίλου επικρίνει την επιλογή του Υψηλάντη για αποστολή κοινής αίτησης βοήθειας με

επιλογή του να φωτογραφίσει στις προκηρύξεις του τη Ρωσία ως την «κραταιά δύναμη» που θα συνδράμει την επανάσταση των Ελλήνων, θεωρήθηκε λανθασμένη πολιτική κίνηση, καθώς σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, διέλυσε μια σωτήρια για τον Αγώνα φημολογία, αναγκάζοντας τον Τσάρο να καταδικάσει τον Υψηλάντη και το κίνημά του.[735] Σχετικές είναι και οι κρίσεις του Μιχάλη Οικονόμου, του Γερβίνου, του Παύλου Καρολίδη και του Κλωντ Ρεφενέλ που κάνουν όμως λόγο περί εξαπάτησής του Υψηλάντη από τους Ρώσους.[736]

Από τα παραπάνω προκύπτει πως οι περισσότεροι από τους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το κίνημα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες διατύπωσαν μια σειρά από αρνητικά επιχειρήματα, σχετικά με τις στρατιωτικές ικανότητες, τα ηγετικά προσόντα και την πολιτική δράση του. Διαπιστώσεις, όπως αυτές του Κωνσταντίνου Κούμα, πως μετά την είσοδο του Υψηλάντη στις Ηγεμονίες «*εὐθὺς ὅμως ἐφάνη, ὅτι ὁ Ὑψηλάντης δὲν ἦτο ὁ προσδοκώμενος Μεσίας*» ή του Τζώρτζ Φίνλεϋ ότι η « *Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις δυσκόλως ἠδύνατο νὰ πέσῃ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἀνθρώπου ὀλιγώτερον καταλλήλου εἰς τὸ ἄρχειν ἔθνους ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην*», διαμόρφωσαν από πολύ νωρίς μια κυρίαρχη πρόσληψη για την ακαταλληλότητα της εκλογής του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως Αρχηγού της Ελληνικής Επανάστασης.[737]

Εν συνεχεία θα παρουσιάσουμε τα επιχειρήματα που αντικρούουν την αρνητική αυτή πρόσληψη. Όσον αφορά τις στρατιωτικές ικανότητες του Αλέξανδρου Υψηλάντη κατά τη σταδιοδρομία του στο ρωσικό στρατό ο Αμβρόσιος Φραντζής σημειώνει πως είχε διακριθεί σε πολλές μάχες.[738] Αντίστοιχα, ο Ιωάννης Φιλήμων, παραθέτει αναλυτικές πληροφορίες για την υπηρεσία του στο ρωσικό στρατό.[739] Χαρακτηριστική είναι και η διαπίστωση του Σπυρίδωνος Τρικούπη που, αν και αμφισβητεί γενικά τις αρχηγικές ικανότητες του Υψηλάντη, παρόλα αυτά

τους ντόπιους αρχηγούς των Ηγεμονιών προς τον Τσάρο. Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 25· Ο Πρόκες -Όστεν κάνει λόγο για διάφορα λάθη στις προκηρύξεις του Υψηλάντη. Αντ. Πρόκες-Όστεν, *ό.π.*, σ. 33-34· Για διαβεβαιώσεις περί Ρωσικής συνδρομής κάνει λόγο και ο Γεώργιος Καντακουζηνός στο υπόμνημα που συνέταξε το 1821. Η χειρόγραφη κυκλοφορία του υπομνήματος αυτού στα υψηλά κλιμάκια της Ρωσίας πρέπει να οδήγησε και στη δριμεία κριτική από τον συγγραφέα των λεγόμενων *Απομνημονευμάτων* του Νικόλαου Υψηλάντη. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Δυο πρίγκιπες*, ό.π., σ. 62· Τέλος, ο Τάκης Κανδηλώρος τονίζει και επιχειρεί να αποδείξει πως ουδέποτε ο Υψηλάντης υποσχέθηκε τη ρωσική βοήθεια. Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 326-331 και σ. 354-357.

[735]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 112.

[736]Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 60· Γ.Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 145· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 196-197· Σε μια προσπάθεια δικαιολόγησης του Υψηλάντη, ο Ρεφενέλ αναφέρει πως μπορεί να πλανήθηκε για την εξωτερική βοήθεια, αλλά οι απάτες δεν αποτελούν εγκλήματα. Κλώντ Ρεφενέλ, *ό.π.*, σ. 245· Ο ιστορικός Πολυχρόνης Ενεπεκίδης που μελέτησε τα Αυστριακά αρχεία, δημιουργεί με βάση αυτά ένα διάλογο μεταξύ Λασσάνη και Υψηλάντη στον οποίο ο τελευταίος παραδέχεται πως ποτέ δεν είχε λάβει κάποια υπόσχεση για Ρωσική βοήθεια, άλλα ένιωθε πως ο τσάρος μοιραζόταν τα ίδια όνειρα για την απελευθέρωση των Ελλήνων. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 53-54· Χαρακτηριστική είναι και η μαρτυρία του πρίγκιπα Γεώργιου Καντακουζηνού: «*Την ίδια μέρα εκδόθηκε και η προκήρυξη του πρίγκιπα Υψηλάντη. Όταν συναντηθήκαμε πρόσωπο με πρόσωπο παρατήρησα ότι το σημείο που περιλάμβανε την υπόσχεση ότι μια μεγάλη δύναμη θα ερχόταν σε βοήθεια των Ελλήνων κατ' επιθυμίας του Αυτοκράτορα, στην υποτιθέμενη συνομιλία του πρίγκιπα με Αυτόν δεν αντιστοιχούσε στην πραγματικότητα, ενώ είχε τεθεί υπ' όψει των Ευρωπαϊκών δυνάμεων, πριν αρχίσουν καν τα γεγονότα. Έλαβα εντούτοις την απάντηση, ότι οι περιστάσεις αυτό απαιτούν*». Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Δυο πρίγκιπες, ό.π.,* σ. 263.

[737]Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.,* σ. 604· Την ίδια ακριβώς φράση αντιγράφει σε παραπομπή, χρησιμοποιώντας ως πηγή το προαναφερθέν έργο, και ο Λάμπρος Κουτσονίκας. Λάμπρος Κουτσονίκας, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 7· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 159.

[738]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 76.

[739]Ο συγγραφέας τονίζει μάλιστα πως ουδέποτε ο Υψηλάντης έλαβε τη ρωσική υπηκοότητα, υπονοώντας έμμεσα τον ένθερμο πατριωτισμό του. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Β΄, σ. 74-75.

αναγνωρίζει τη στρατιωτική του αξία: «*διέπρεψε μαχόμενος ὑπὸ τὴν ῥωσσικὴν σημαίαν... ἔφερε βαθμὸν στρατηγοῦ καὶ ὑπασπιστοῦ τοῦ αὐτοκράτορος*».[740]

Ο Παύλος Καρολίδης υποστηρίζει πως οι φροντίδες που επέδειξε ο Υψηλάντης για την προετοιμασία του Αγώνα αποδεικνύουν στρατηγικές και πολιτικές αρετές: «*Ὁ Ὑψηλάντης βαθεῖαν ἔχων συνείδησιν τῆς εὐθύνης αὐτοῦ ἐν τῷ μεγάλῳ ἔργῳ, οὗτινος τὴν ὑπερτάτην διεύθυνσιν ἀνελάμβανεν ἐν ὀνόματι τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, δὲν ἤθελε νὰ ῥιφθῇ εἰς τὸ ἔργον ὁρμητικῶς καὶ ἄνευ τῆς δεούσης παρασκευῆς. Τοὐναντίον μάλιστα ὁ ἀνὴρ εἰργάζετο ὑπὲρ παρασκευῆς σπουδαίας καὶ μακρὸν οπωσοῦν ἀπαιτούσης χρόνον. Καὶ εἰς τὴν παρασκευὴν ταύτην ἤθελε νὰ δώσῃ εὐρείας διαστάσεις ἐμμέσους, ἠθικάς τε καὶ πολιτικὰς, ἐξασφαλίζων ἐκ τῶν προτέρων ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν ἠθικὴν σύμπραξιν πάντων τῶν φίλων τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγώνων ἐν Εὐρώπῃ τε καὶ ἐν Ἀμερικῇ*».[741] Ο συγγραφέας αφήνει να εννοηθούν οι πολεμικές προπαρασκευές υπογραμμίζοντας τη μέριμνα του Υψηλάντη για εξασφάλιση της ευρωπαϊκής εύνοιας υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης, γεγονός που του προσδίδει όχι μόνο τις στρατιωτικές αλλά και πολιτικές ικανότητες.

Στα ηγετικά χαρακτηριστικά του Αλέξανδρου Υψηλάντη θα πρέπει να προστεθεί το ενδιαφέρον που έδειχνε για το ηθικό του στρατεύματός του και οι προσπάθειες που κατέβαλε για την εμψύχωσή του, πράξεις που επισημαίνει ο Ηλίας Φωτεινός και καταδεικνύουν ηγετική συμπεριφορά.[742] Επιπλέον, στις εξεταζόμενες πηγές εντοπίζεται μια εκ διαμέτρου αντίθετη αφήγηση, σε σχέση με όσα παρουσιάστηκαν παραπάνω, σχετικά με την απόφαση του Υψηλάντη να εγκαταλείψει τον στρατό του και να φύγει στην Αυστρία. Σύμφωνα με τον Αμβρόσιο Φραντζή, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ήταν αντίθετος με μια τέτοιου είδους ενέργεια. Η διατυπωμένη σε ορισμένα κείμενα άρνηση του Υψηλάντη να εγκαταλείψει το στράτευμα, αποκαλύπτει την ηγετική του φυσιογνωμία και φανερώνει το στρατιωτικό ήθος και το αίσθημα ευθύνης που πρέπει να διαθέτει ένας αρχηγός.[743]

Για την πολιτική ικανότητα του Αλέξανδρου Υψηλάντη τα θετικά επιχειρήματα, που απαντώνται στα υπό εξέταση κείμενα, αφορούν αποκλειστικά την προσπάθειά του να εμπλέξει τη Ρωσία και τη διάχυση της φήμης ότι ο τσάρος υποκινεί ή έστω θα στηρίξει την επανάσταση.Η θητεία του Υψηλάντη στο Ρωσικό στρατό και η υποτιθέμενη εύνοια του Τσάρου προς το πρόσωπό του ενίσχυσαν, όπως

---

[740]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 16.

[741] Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 183.

[742]«*Καὶ μολονότι ὁ Ἀρχιστράτηγος Ἀ: Ὑψηλάντης ἐπροσπάθησε παντοιοτρόπως μὲ παραινετικὰς καὶ ἐνθουσιαστικὰς συμβουλὰς νὰ ἐμψυχώσῃ καὶ ἐφελκύσῃ εἰς τὸ φιλότιμον τοὺς ὁπλαρχηγοὺς καὶ στρατιώτας του, διὰ νὰ ἐπαναλάβωσι μὲ γενναιοψυχίαν τὰς θέσεις των, καὶ δοκιμάσουν ἐκ δευτέρου τὴν τύχην τῆς μάχης…*». Το απόσπασμα αναφέρεται στην προσπάθεια του Υψηλάντη να αναπτερώσει το ηθικό του στρατεύματος μετά τη Μάχη στο Δραγατσάνι και αποκαλύπτει έμμεσα ένα ηγετικό χαρακτηριστικό του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ηλίας Φωτεινός, *ό.π.*, σ. 158· Ιδιαίτερη μνεία πρέπει ίσως να γίνει για την πρόσληψη του Υψηλάντη ως αταξικού-ηγέτη από τον Τάκη Πιπινέλη, που όπως γράφει: «*Δι' αὐτοῦ ἐζωντάνευε μία ἐθνικὴ ἑλληνικὴ βασιλικὴ ἐξουσία, ἀνωτέρα τῶν κοινωνικῶν τάξεων*». Τάκης Πιπινέλης, *Πολιτική ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Αθήνα 1928, σ. 136· Για ένα σχολιασμό της παραπάνω άποψης βλ. Ρένα Σταυρίδου - Πατρικίου, Οι φόβοι ενός αιώνα, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ. 258-260.

[743]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 193· Ηλίας Φωτεινός, *ό.π.*, σ. 160· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 187-188· Ανδρέας Ιδρωμένος, «Ο κατά Βλαχίαν και Μολδαυίαν αγών του 1821», *ό.π.*, σ. 104· Κωνσταντίνος Ράδος, *ό.π.*, σ. 25.

χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Ιωάννης Φιλήμων, τη φημολογούμενη, στις παραμονές της επανάστασης, αντίληψη για βοήθεια της Ρωσίας.[744] Όπως ισχυρίζεται ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, οι έμμεσες αναφορές του Υψηλάντη στη Ρωσική βοήθεια εμψύχωσαν τους ομογενείς και πτόησαν τους αντιπάλους.[745]

Στο δημόσιο αυτό διάλογο που αναπτύχτηκε αναφορικά με τις ικανότητες του Αλέξανδρου Υψηλάντη να ηγηθεί της ελληνικής επανάστασης εντάσσονται και τα θετικά εκείνα επιχειρήματα που εκφράστηκαν για τα αποτελέσματα του κινήματος του. Παρά την αποτυχία του, όπως επισημαίνουν αρκετοί συγγραφείς, κατόρθωσε να προκαλέσει αντιπερισπασμό, δεσμεύοντας οθωμανικά στρατεύματα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες δίνοντας έτσι τον απαιτούμενο χρόνο στην επανάσταση στον κυρίως ελλαδικό χρόνο να εδραιωθεί. Ενδεικτική είναι η γνώμη του Νικόλαου Σπηλιάδη: «*ὅπως ἄν ἀποβῶσι τὰ πράγματα, τὸ κίνημά του θὰ δώσει τοὐλάχιστον ἀφορμὴν εἰς τοὺς Τούρκους νὰ ῥίψωσι τὴν προσοχήν των εἰς τὴν Ρωσσίαν, νὰ ἐνασχολήσωσι πολὺ μέρος τῶν δυνάμεών των εἰς τὸν Δούναβιν, καὶ ἐκ τούτου θὰ λάβωσι καιρὸν οἱ Ἕλληνες νὰ παρασκευασθῶσιν εἰς τὸν μέγαν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας*».[746]

<u>Η ιδεολογία του Αλέξανδρου Υψηλάντη</u>

Σε αντίθεση με τις αντικρουόμενες απόψεις που εντοπίστηκαν στα υπό εξέταση κείμενα τόσο για την καταγωγή και την ανατροφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη, όσο και για τις ηγετικές του ικανότητες, στο ζήτημα της ιδεολογίας του φαίνεται να υπάρχει απόλυτη σχεδόν ομοφωνία. Ο ένθερμος πατριωτισμός του αποτελεί κοινή παραδοχή. Όπως ήδη αναφέρθηκε μάλιστα στο σχετικό με την ανατροφή του μέρος του παρόντος κεφαλαίου, ορισμένοι ιστοριογράφοι, όπως για παράδειγμα ο Ιωάννης Φιλήμων, τονίζουν πως τα πατριωτικά αυτά αισθήματα μεταδόθηκαν στον Αλέξανδρο Υψηλάντη από το οικογενειακό του περιβάλλον.[747]

Αν και όλοι οι συγγραφείς που ασχολήθηκαν με τη ζωή και τη δράση του υπογραμμίζουν άμεσα ή έμμεσα τον πατριωτισμό του, αφήνουν παράλληλα κάποιες αιχμές και υπαινυγμούς αναφορικά με τις προσωπικές του φιλοδοξίες. Συγκεκριμένα, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, παρότι αναφέρεται στον πατριωτισμό του Αλέξανδρου Υψηλάντη, σχολιάζει πως συνοδευόταν από «*ὄνειρα ἡγεμονίας καὶ θρόνου*».[748] Σύμφωνα με τον Βρετανό ιστοριογράφο ο Υψηλάντης επιθυμούσε την εδραίωση μιας ηγεμονίας στην Ελλάδα. Η άποψη αυτή έχει ενδιαφέρον, καθώς παρουσιάζει τον Υψηλάντη ως

---

[744]«*Στρατηγικὴ θέσις του εἰς τὴν Ρωσσίαν καὶ ἡ φημιζομένη εὔνοια, τὴν ὁποίαν ἔχαιρεν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου... αὐτὴ προσέτι ἡ περίστασις ἀποτέλει ὡς ὑπαρκτὴν τὴν Ἀρχὴν τῆς Ἑταιρίας, ὁποίαν τὴν εφαντάζοντο διάφοροι*». Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834*, σ. 268· Ο Νικόλαος Σπηλιάδης σχολιάζει πως ο Υψηλάντης έχαιρε της εύνοιας του τσάρου. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 6.

[745]Σε αντίθεση με την άποψη άλλων συγγραφέων που, όπως εξετάστηκε παραπάνω, θεώρησαν τις αναφορές αυτές άσκοπες και καταστροφικές, καθώς ανάγκασαν τον Τσάρο να στραφεί εναντίον της επανάστασης, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ισχυρίζεται πως την ευνόησαν. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ.709· Βλ.και Διονύσης Καλλίμαχος, *Οι αειμνηστοί πρωτεργάται της Φιλικής Εταιρείας*, Λεμεσός 1926, σ. 17-18.

[746]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 7· Αντίστοιχα, βλ. και: Τόμας Γκόρτον, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 141· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ.132 ·Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. ιγ΄· Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 185-186· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ι*.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 708· Παύλος καρολίδης, *ό.π.,* σ. 195.

[747]Χαρακτηριστικότερη η αντίληψη του Ιωάννη Φιλήμονος πως ο Υψηλάντης υπήρξε κληρονόμος υψηλών εθνικών ιδεών και διάδοχος σπουδαίων πατριωτικών πράξεων. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 73.

[748]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 159.

τυχοδιώκτη που επιχειρεί να εκμεταλλευθεί την κατάσταση, για να αναλάβει την εξουσία στην Ελλάδα.[749]

Ενδιαφέρον προκαλούν τα επιχειρήματα που παρουσιάζουν τον πατριωτισμό του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Πρώτα από όλα επισημαίνεται η προθυμία και ο ενθουσιασμός με την οποία δέχθηκε την ανάληψη της αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας. Όπως χαρακτηριστικά καταγράφει ο Εμμανουήλ Ξάνθος: «*Ὁ πρίγκιψ εἰς ταῦτα ἁπαντῶν εἶπεν: "Ἂν ἐγὼ ἐγνώριζον ὅτι οἱ ὁμογενεῖς ου εἶχον ἀνάγκην ἀπὸ ἐμὲ καὶ ἐστοχάζοντο ὅτι ἐδυνάμην νὰ συντελέσω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν των, σοὶ λέγω ἐντίμως ὅτι ἤθελον μετὰ προθυμίας κάμω κάθε θυσίαν, ἀκόμη καὶ τὴν κατάστασίν μου καὶ τὸν μου ὑπὲρ αὐτῶν"*» και συμπληρώνει παρακάτω «*τὴν ἐπιοῦσαν ὁΞάνθος ἐπῆγεν εἰς αὐτόν, τῷ ἐφανέρωσε τὰ πάντα, καὶ ἐκεῖνος μετὰ προθυμίας καὶ ἐνθουσιασμοῦ ἐδέχθη νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ὁμογενῶν μὲ πᾶσαν θυσίαν του*».[750] Η επισήμανση αυτή του Εμμανουήλ Ξάνθου έχει ιδιαίτερη βαρύτητα σε σχέση με τον πατριωτισμό του Υψηλάντη, επειδή εκείνος ήταν που του φανέρωσε το μυστικό της Φιλικής Εταιρείας και του πρότεινε να αναλάβει τη θέση του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής . Θα πρέπει βέβαια να συνυπολογίσουμε ότι ο Ξάνθος ήταν ο μόνος από τους Αρχηγούς που συνεργάστηκε πολύ στενά με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη έως την αποτυχία στις Ηγεμονίες και στη συνέχεια έμεινε «πιστός» στην οικογένεια αναλαμβάνοντας διάφορες αποστολές.[751]

Ένα ακόμη επιχείρημα που υπογραμμίζει τον πατριωτισμό του Αλέξανδρου Υψηλάντη είναι, σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, η αυτοθυσία με την οποία εγκατέλειψε την προσωπική του σταδιοδρομία στη τσαρική φρουρά και δαπάνησε την οικογενειακή περιουσία υπέρ της πατρίδας.[752] Χαρακτηριστικό είναι το

---

[749]Και άλλοι συγγραφείς έχουν αναφέρει ή υπαινιχθεί κάτι αντίστοιχο. Βλ. ενδεικτικά: Τόμας Γκόρτον, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 113· Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 162· Γιώργος Κορνούτος (επιμ.), *Άπαντα Βλαχογιάννη*, τ. Γ΄, σ. 188· Αναφορικά με την ιδεολογία του Αλέξανδρου Υψηλάντη, μονάχα στις αρχές του 20ο αιώνα με την εμφάνιση της μαρξιστικής ιστοριογραφίας και της νέας ερμηνείας για την Ελληνική Επανάσταση που προτάθηκε, αμφισβητήθηκε ο ρόλος του ως «επαναστάτης» με την τότε σημασία της λέξης. Σύμφωνα με τον Γιάννη Κορδάτο, εξαιτίας της καταγωγής του και της θητείας του στο ρωσικό στρατό, ο Υψηλάντης είχε φεουδαρχικές ιδέες. Γιάννης Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 70· Αργότερα στη μεγάλη ιστοριογραφική σύνθεση που θα εκδώσει ο ίδιος συγγραφέας, θα είναι πιο μετριοπαθής απέναντι στον Υψηλάντη. Καταλήγει στο συμπερασμα πως «*Ο Υψηλάντης λοιπόν όσο κι' αν είχε καλές προθέσεις δεν ήταν καμωμένος για αρχηγός. Γι' αυτό και απότυχε*». Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας*, τ. 10, εκδ. 20ος αιώνας, Αθήνα 1957, σ. 171.

[750]Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.,* σ. 30· Τον ενθουσιασμό με τον οποίο αποδέχθηκε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τη θέση του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής επισημαίνουν και άλλοι συγγραφείς. Ενδεικτικά βλ. Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά, ό.π*, σ. 1.

[751]Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος σχολιάζει τον ενθουσιασμό και των πριγκίπων αδελφών Καντακουζηνών: «*Αν δεν υπάρχει μια πριγκιπική αλαζονεία στις κινήσεις τους, σίγουρα υπάρχει ένα ενθουσιαστικό ύφος, μια επιθετική αυτοπεποίθηση, χωρίς την οποία άλλωστε δεν θα μπορούσαν να είναι χρήσιμου σε μια εθνική επανάσταση*». Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Δυο πρίγκιπες, ό.π.*, σ. 25.

[752]«*τὸν κινδυνωδέστατον ἀγῶνα, ὑπὲρ οὗ καὶ λαμπρὰν θέσιν παρὰ τῷ αὐτοκράτορι πρόθυμος ἐθυσίασε καὶ τὰ ἐν Τουρκίᾳ ὑπὸ ρωσσικὴν προστασίαν συμφέροντά του ὠλιγώρησε, καὶ μέγα μέρος τῆς πατρικῆς περιουσίας γενναίως ἐδαπάνησεν*» Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 112· Βλ. επίσης: Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 205· *Επιτάφιοι Λόγοι εκφωνηθέντες υπό Ν. Βάμβα, ό.π.,* σ. 12· Γεώργιος Βαλέτα (επιμ.), *Άπαντα Δημήτριου Αινιάνος, ό.π.,* σ. 355· Σ.Α., *Ο ελληνικός αγών*, Αθήνα 1860, σ. 3· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 22· Γ. Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 144-145· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 176-177· Αλέξανδρος Υψηλάντης, «Αυτόγραφος επιστολή του Αλ. Υψηλάντου», *Ελληνισμός*, τχ. 125 (1908), σ. 257-258· Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.,* σ. 362· Ανώνυμος, «Τσακάλωφ και Υψηλάντης», *Μπουκέτο*, τ. 4, τχ. 192 (1927), σ. 1254-1255· Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του Γεώργιου Λασσάνη:

«*Καὶ Νεανίας σήμερον λαμπρὸς Ἑλλήνων γόνος*
μὲ πλούτη, δόξαν καὶ τιμάς, μ' εὔνοιαν Ἡγεμόνος
ἀρνεῖται ὅσα εἴλπιζεν, ἀρνεῖται ὅσα εἶχεν,

συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Ιωάννης Φιλήμων: ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ήταν «*συγκεκροτημένος δι' ἔργα μεγάλα καὶ τέκνον τῆς πατρίδος ἐκ τῶν σπανιωτέρων, ἐθεώρει δεύτερα καὶ ἀξιώσεις καὶ δόξαν καὶ ὅλα ἐν ξένοις στρατοῖς καὶ τόποις τὰ ἀγαθὰ*».[753]

Η άποψη δε πως ο Υψηλάντης, παρότι είχε επίγνωση των δυνατοτήτων του, ανέλαβε ένα εγχείρημα μεγαλύτερο αυτών, απαντάται σε αρκετά κείμενα και έχει σκοπό να αναδείξει τον ένθερμο πατριωτισμό του.[754] Βέβαια, ο Κωνσταντίνος Κούμας είχε από νωρίς εκφράσει αμφιβολίες αναφορικά με το αν επρόκειτο για προσωπική επιλογή. Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά στην *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων:* «*καὶ μένει ἀκόμη νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὴν ἐπιγινομένην γενεὰν, ἂν αὐτοκινήτως ἢ ἑτεροκινήτως ἐπεχείρησεν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἤξευρε βέβαια καὶ αὐτὸς, ὅτι δὲν ἦτο τῶν δυνάμεών του*».[755] Το ερώτημα του Κούμα δε φαίνεται να απασχολεί τους μεταγενέστερους συγγραφείς, που θα παρουσιάσουν ως επιχείρημα υπέρ του ένθερμου πατριωτισμού του Υψηλάντη την απόφασή του να ηγηθεί της επανάστασης των Ελλήνων παρά τη γνώση των δυσχερειών.

Ο γαλήνιος θάνατος του Αλέξανδρου Υψηλάντη μετά την αναγγελία της εκλογής του Ιωάννη Καποδίστρια ως πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδος που αποδίδεται με λογοτεχνικό τρόπο σε ορισμένες πηγές, όπως το *Δοκίμιο Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως,* υποδηλώνει, επίσης, τον ένθερμο πατριωτισμό του.[756] Η επιθυμία του να μεταφερθεί η καρδιά του στην Ελλάδα αποδεικνύει αντίστοιχα την ιδιαίτερη αγάπη που έτρεφε για την πατρίδα του. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Νεόφυτος Βάμβας ολοκληρώνει τον επιμνημόσυνο λόγο του 1843: «*Μὲ φαίνεται ὁτι ἀκούω νὰ ἐκπέμπωνται ἀπὸ τὴν καρδίαν ταύτην οὗτοι οἱ λόγοι, "Ἀδελφοί μου Ἕλληνες, μὴ λησμονήσητε ποτὲ τὴν πολυχρόνιον καὶ ἐπονείδιστον ἐκείνην δουλείαν σας. Μὴ λησμονήσητε ποτὲ ὅτι ἐλευθερία χωρὶς παιδείαν καὶ ἀρετὴν δὲν διατηρεῖται· τὰ τρία ταῦτα, εὐσέβεια, παιδεία καὶ ἀρετὴ ἔστωσαν τὰ ἀκλόνητα θεμέλια τῆς πολιτικῆς ὑμῶν οἰκοδομῆς. Μὴ φοβεῖσθε μηδένα ἐξωτερικὸν πολέμιον· φοβεῖσθε τοὺς ἐσωτερικοὺς ἐχθροὺς, τὴν διχόνοιαν, τὴν ἀδικίαν καὶ τὰ πάθη. (...) Μὴ φανῆτε, ἀδελφοί μου, ἀνάξιοι τῆς καρδίας, ἥτις σᾶς ἐλάτρευαν· ἥτις, ἂν δὲν ἠξιώθη ζῶσα νὰ σᾶς ἀσπασθῇ, προσφέρεται καὶ νεκρὰ εἰς τὴν ἀγάπην σας*».[757] Ο ρήτορας επιχειρεί εν συντομία να παρουσιάσει την πολιτική ιδεολογία του Αλέξανδρου

ὡς καὶ τιμὴν κ' ὑπόληψιν -ναί! - διακινδυνεύει,
καὶ μόνον τὴν φιλτάτην του Πατρίδα νὰ λυτρώσῃ
ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ, ἀπ' ὄλεθρον φρικώδη-
ἔργον ἀπρομελέτητον ἀκάκου σωφροσύνης...»

Οι στίχοι ανήκουν στο ποίημα «Πρώτος ενθουσιασμός των Ελλήνων». Ευάγγελου Τζιάτζιου, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», *Μακεδονικά*, τ. Α΄ (1940), σ. 220-221.

[753]Ιωάννης Φιλήμων, «Νεώτερα ιστορία της Ελλάδος: Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάνται» *ό.π.*, σ. 142· Η αντίληψη πως το πεπρωμένο των ρομαντικών ηρώων ήταν αυτό που είχε καθορίσει τον ηρωικό τους βίο, καθώς προοριζόταν για σπουδαία έργα, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στους μύθους των ηρώων. Ρόμπερτ Σιγκάλ, *ό.π.*, σ. 141.

[754]Ενδεικτικά μόνο βλ. Ιωάννης Φιλήμων, «Νεώτερα ιστορία της Ελλάδος: Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάνται» *ό.π.*, σ. 143-144.

[755]Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σ. 609.

[756]Ενδεικτικά: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 229· Για την αιχμαλωσία, τον θάνατο και την κηδεία του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Βιέννη βλ. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης. Η αιχμαλωσία του στην Αυστρία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1969.

[757]*Επιτάφιοι Λόγοι εκφωνηθέντες υπό Ν. Βάμβα, ό.π.,* σ. 14.

Υψηλάντη. Η ελευθερία του έθνους και η πολιτική ύπαρξη του βασίζονται, όπως προκύπτει από το παραπάνω απόσπασμα, στην ευσέβεια, την παιδεία και την πολιτική αρετή.[758]

Άμεσα ή έμμεσα ο πατριωτισμός του Αλέξανδρου Υψηλάντη απαντάται στο σύνολο σχεδόν των υπό εξέταση πηγών. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αναδείχθηκε σε πρότυπο πατριώτη. Ενδεικτικό είναι το σχόλιο του Νεοκλή Καζάζη, που ως διευθυντής του περιοδικού *Ελληνισμός* υπογράμμιζε σε συνοδευτικό σημείωμα ανέκδοτης επιστολής του Υψηλάντη πως ο βίος του παραδίδει μαθήματα φιλοπατρίας.[759]Αναφορικά με την ιδεολογία του θα μπορούσαν να αναφερθούν ακόμη η άποψη του Γεώργιου Τερτσέτη, που υποστήριζε σε εκφωνηθέντα λόγο του το 1856 πως ο Υψηλάντης κήρυξε πάντα την ισονομία και την ελευθερία, καθώς και η επισημάνση του Δημήτριου Αινιάν πως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, όπως και ο αδελφός του, παρέμειναν πάντα πιστοί στις φιλελεύθερες ιδέες.[760] Αντίστοιχα και ο Αναστάσιος Γούδας τονίζει πως ο Υψηλάντης υπήρξε «*πάνυ ἀμέμπτως καὶ πάνυ δημοκρατικῶς*».[761]

Από τα παραπάνω προκύπτει πως πλήθος αντικρουόμενων επιχειρημάτων διατυπώθηκαν για την καταγωγή, τις ηγετικές ικανότητες και την ιδεολογία του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Σταδιακά η αρνητική κριτική που ασκήθηκε απέναντι στην καταγωγή του μειώθηκε και κυριάρχησε η θετική πρόσληψή της. Αντίθετα, αναφορικά με τις ηγετικές και στρατιωτικές ικανότητες του κυριάρχησε η άποψη της ακαταλληλότητας του να ηγηθεί της ελληνικής επανάστασης. Ο ένθερμος πατριωτισμός του ήταν η αιτία να αναλάβει ένα έργο μεγαλύτερο των δυνατοτήτων του. Ακριβώς αυτή του η απόφαση, της ανάληψης της αρχηγίας της Ελληνικής Επανάστασης και παράλληλα της έναρξής της, κατέστησαν τον Αλέξανδρο Υψηλάντη έναν «*τραγικό»* εθνικό ήρωα.[762] Η αναγωγή του Υψηλάντη σε εθνικό ήρωα ερήμην κάθε πραγματικής πράξης του, πέρα από την απόφαση ανάληψης της αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας και καθώς οι μεταγενέστερες ενέργειες του φαίνεται πως υπήρξαν αποτυχημένες, αποκαλύπτει τη ρομαντική πρόσληψη της επανάστασης του 1821 το υπό εξέταση διάστημα, που βασίζεται, όπως ήδη έχει τονιστεί, στο πώς θα ήθελαν να είχε γίνει η επανάσταση και όχι στο τι πραγματικά συνέβη.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι κατά το β΄μισό του 19ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα από τη δεκαετία του 1870 φαίνεται να καθιερώνεται η κυρίαρχη σήμερα θετική αφήγηση για τη Φιλική Εταιρεία. Ως ιδρυτές της επικρατούν οι

---

[758]Μιλώντας για αρετή ο Νεόφυτος Βάμβας υπονοεί φυσικά την πολιτική αρετή όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του Διαφωτισμού. Δηλάδη στις νέες έννοιες που προσδόθηκαν στην αρετή, υπό το πνεύμα του Montesquieu και σχετίζοταν με την «συνείδηση του πολίτη» και τη συλλογική κυρίως «ευδαιμονία». Η τελευταία βέβαια, σε αντίθεση με τη θρησκευτική μακαριότητα, αφορούσε την επίγεια παροντική ευτυχία. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα9 2007, σ. 10.

[759]«Αυτόγραφος επιστολή του Αλ. Υψηλάντου», *ό.π.*, σ. 257.

[760]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 510· Δημήτριος Αινιάν, «Δημήτριος Υψηλάντης», *Βιβλιοθήκη του Λαού*, τ. Α΄, Αθήνα 1852, σ. 198.

[761]Αναστάσιος Γουδας, *ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 30.

[762]Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του πρώτου κεφαλαίου («*Μια τραγική φιγούρα*») του σχετικού με τον Υψηλάντη έργου του Περικλή Ροδάκη. Περικλής Ροδάκης, *ό.π.*, σ.9· Αντίστοιχα και ο Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας αναφέρει «μα περισσότερο από όλους, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης είναι ο αδικημένος της ιστορίας». Ελευθέριος Μωραϊτίνης - Πατριαρχέας, *ό.π.*, σ. 9.

Νικόλαος Σκουφάς, Αθανάσιος Τσακάλωφ και Εμμανουήλ Ξάνθος. Παράλληλα, ο Αρχηγός της επαναστατικής οργάνωσης, παρά τις όποιες αρνητικές κρίσεις διατυπώθηκαν για τις ικανότητες και τις επιλογές του, αναγνωρίζεται ως εθνικός ήρωας των Ελλήνων ολοκληρώνοντας την αναγνώριση της συμβολής της επαναστατικής οργάνωσης και των μελών της στον Αγώνα του 1821. Ο σχηματισμός της επικρατούσας ερμηνείας για την επαναστατική οργάνωση, όπως εξάλλου και της ευρύτερης κυρίαρχης αφήγησης για την επανάσταση αποτέλεσαν αντικείμενα ιδεολογικών συγκρούσεων, γνώσεων και ερμηνειών με πολιτικές προεκτάσεις ή αφετηρίες, όπως για παράδειγμα η επιδίωξη της εκ των υστέρων ενσωμάτωσης των Φαναριωτών στην επαναστατική διαδικασία. Μέσα από τέτοιου είδους πολυσχιδείς συγκρούσεις στην υπό διαμόρφωση Δημόσια Σφαίρα του 19ου αιώνα συγκροτείται και καθιερώνεται σταδιάκα το εθνικό ιστορικό αφήγημα.

Κεφάλαιο Δ΄

Η πρόσληψη της Ευρώπης

Δ.1. Η πρόσληψη της σχέσης με την Ευρώπη

«*έχει χρείαν η Ελλάς από της Ευρώπης, διότι, ενώ η Ελλάς υστερείται από πάντων, η Ευρώπη πλουτεί από πάντων. Ἤ πόσα συστήματα Φιλοσοφίας, πόσα Θεολογίας, πόσα Ιστοριας, ή άλλου είδους τινός της πολυμάθειας περιφέρονται μεταξύ ημών, ώστε να μη χρήζωμεν την Ευρώπην;*»

Ηθική Φιλοσοφία μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού ιδιώματος παρά Ιωσήπου Ιεροδιακόνου του Μοισιόδακος, τ. Α΄, Βενετία 1761, σ. ιστ΄- κα΄.

Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύση; αναρωτιόνταν το 1842, είκοσι μόλις χρόνια μετά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, ο Μάρκος Ρενιέρης. Ο Έλληνας λόγιος θεωρούσε πως το συγκεκριμένο ερώτημα ήταν το σημαντικότερο της περιόδου και για τον λόγο αυτό τοποθετούσε στην αρχή του άρθρου του τη διάσημη ρήση του Σαιξπηρικού Άμλετ «To be or not to be, that is the question», θέλοντας να επισημάνει τη σπουδαιότητα του θέματος.[763] Ο Ρενιέρης κατέληγε πως η Ελλάδα ανήκει στη Δύση, εννοώντας φυσικά την Ευρώπη, η οποία ταυτιζόταν με τον πολιτισμό και την πρόοδο. Αντίστοιχη ήταν και η αντίληψη του Εμμανουήλ Ξάνθου, ο οποίος στα *Απομνημονεύματά* του το 1845 διαπιστώνει πως η Ελλάδα: «*ἔλαβεν ἤδη τὸν οἰκεῖον τόπον μεταξὺ τῆς μεγάλης εὐρωπαϊκῆς οἰκογενείας*».[764]

Η πρόσληψη της Ευρώπης και επομένως και η θέση της Ελλάδας στη Δύση ή την Ανατολή αποτέλεσε ένα διακύβευμα καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά και αργότερα.[765] Αν και στις παραμονές του Αγώνα δεν φαίνεται να υφίσταται τέτοιου είδους ζήτημα, καθώς η επαναστατική ηγεσία είχε στραφεί σύσσωμη προς τη Δύση, δε συνέβη το ίδιο και τα επόμενα χρόνια.[766] Το θέμα απασχόλησε ιδιαίτερα και σε βάθος χρόνου τη Δημόσια Σφαίρα, προκαλώντας συχνά έντονες αντιπαραθέσεις, καθώς κάλυπτε μείζονα ζητήματα της περιόδου, όπως το

[763]Μάρκος Ρενιέρης, «Τι είναι η Ελλάς;», *ό.π.*, σ. 189-215· Τη σπουδαιότητα που αποδίδει στο θέμα ο Μάρκος Ρενιέρης, την επισημαίνει και ο Αλέξης Πολίτης. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα 1830 - 1880*, ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα[3] 2009, σ. 90-91.

[764]Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα, ό.π.,* σ. 5· Ο Παύλος Καρολίδης σχολιάζοντας την Ελληνική Επανάσταση σημειώνει πως τότε ξεκινά μια νέα περίοδος, καθώς ο ελληνισμός δημιουργεί «*νέον βίον εθνικόν και πολιτικόν*» με τον οποίο εντάσσεται στην Ευρωπαϊκή «συμπολιτεία». Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 16.

[765]Σχετικά με τη ρευστότητα των εννοιών «Δύση» και «Ανατολή» βλ. Παρασκευάς Ματάλας, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του ελληνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα», στο Αστέριος Αργυρίου - Κωνσταντίνος Δημάδης - Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.) *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. Β΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 481-493· Ως προς τις υποδιαιρέσεις τις έννοιας της Δύσης σύμφωνα με την Έλλη Σκοπετέα βλ. και Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση Της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 29-31· Συγκεκριμένα για την πρόσληψη της Δύσης στον ελληνικό Τύπο του 19ου αιώνα βλ. και: Αριάδνη Μουταφίδου, «Το ¨πνεύμα του πολιτισμού¨ και η ¨υπερήφανος Δύσις¨: Η πρόσληψη της Δύσης στον ελληνικό τύπο κατά τη μεταβατική περίοδο 1843-1866», *Τα Ιστορικά*, τχ. 55 (2011), σ. 443-462.

[766]Ο Αλέξης Πολίτης παρατηρεί πως το δίλημμα Δύση ή Ανατολή θα ήταν αδιανόητο πριν από το 1830, καθώς, όπως τονίζει, όλη η ελληνική σκέψη ήταν στραμμένη στη Δύση. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια, ό.π.*, σ. 90.

εκκλησιαστικό, το συνταγματικό και το αλυτρωτικό. Η «Μεγάλη Ιδέα», οι αλυτρωτικές εξάρσεις και οι κρίσεις του Ανατολικού ζητήματος ανατροφοδοτούσαν μεταξύ άλλων συνεχώς το δημόσιο διάλογο γύρω από τη θέση της Ελλάδας και τη σχέση της με την Ευρώπη.[767] Η ευρεία αυτή συζήτηση φαίνεται πως διαπερνά άμεσα ή έμμεσα και τα σχετικά με την ελληνική επανάσταση έργα της εποχής.

Άμεσες χαρακτηρίζονται οι αναφορές περί υιοθέτησης ευρωπαϊκών προτύπων σε διάφορους τομείς από το νεοϊδρυθέν κράτος. Αυτές εντοπίζονται κυρίως σε άρθρα και ομιλίες. Για παράδειγμα σε άρθρο της εφημερίδας «*Ελπίδα*» κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου το 1855, σχετικά με τις αποτυπωθείσες κατηγορίες περί φιλορωσισμού των Ελλήνων που εντοπίζονταν στον ευρωπαϊκό τύπο της εποχής, ο ανώνυμος συντάκτης, αφού υπογραμμίσει πως η Ελλάδα ακολουθεί δική της πολιτική, θα αναφερθεί και στην επιρροή που άσκησε η Ευρώπη στους Έλληνες, αποκλείοντας βέβαια από την «ευρωπαϊκή οικογένεια» τη Ρωσία. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει: «*ἡ Ἑλλὰς... ἐξαιρουμένης τῆς θρησκείας τῶν τέκνων της, ἐκ τῆς Δύσεως ἤντλησε καὶ τήν νομοθεσίαν της, καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν της, καὶ τάς ἐπιστήμας, ἐν ἑνὶ λόγῳ τὴν ὅλην αὐτῆς κοινωνικὴν τάξιν/ δέν εἶναι ἴσως περιττὸν νὰ προσθέσωμεν, ὅτι καὶ αὐτῆς τῆς ἱερᾶς ἐπαναστάσεώς της τὰ πρῶτα σπέρματα ἐν τῇ Δύσει ἀνεζήτησεν, διότι ἡ Γαλλικὴ ἐπανάστασις τῶν 1789 ἐγέννησε τὸ ἀνδρεῖον ναυτικόν μας, ἐξῆψε τὰς περὶ ἐλευθερίας ἰδέας μας, ἐνέπλησεν ἡμᾶς ἐλπίδων, μᾶς ἐδίδαξε νά περιφρονῶμεν τοὺς τυράννους μας, καὶ ὁ σχηματισμὸς Ἑλληνικῶν ταγμάτων ἐν Ἑπτανήσῳ ἔθεσε τὰ πρῶτα θεμέλια Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἐξήσκησεν εἰς τὰ ὅπλα τοὺς ἀνδρείους ἐκείνους, οἵτινες ἀπὸ τοῦ 1821 διεύθυνον τὰ στρατιωτικὰ κινήματά μας καὶ ἐνέπνευσαν θάῤῥος εἰς τὸν λαόν*».[768] Επιπροσθέτως, την υιοθέτηση δυτικών μεθόδων στη στρατιωτική εκπαίδευση υπογραμμίζει ο Γεώργιος Τερτσέτης σε ομιλία του προς τους Ευέλπιδες το 1832.[769] Στα ευρωπαϊκά νομοθετικά πρότυπα αναφέρεται αντίστοιχα ο καθηγητής Ιωάννης Σούτσος, το ακαδημαϊκό έτος 1854-

[767]Για την πρόσληψη της Ευρώπης από την ελληνική κοινωνία κατά τη διάρκεια του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα βλ.: Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982· Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο*, ό.π. Ελλη Σκοπετέα, *Η Δύση Της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, *ό.π*· Συλλογικό, *Ευρώπη και νέος ελληνισμός*, Επιστημονικό συμπόσιο, 9-10 Νοεμβρίου 2001, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραϊτη, Αθήνα 2003· Συλλογικό, *Η δύση της ανατολής και η ανατολή της δύσης. Ιδεολογικές αντανακλάσεις και στερεότυπα (τέλη 18ου - αρχές 20ου αι.). Μνήμη Έλλης Σκοπετέα, Εγνατία*, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, Παράρτημα τ.9ου,Θεσσαλονίκη 2005· Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος-18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006· Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, *ό.π.*· Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. ό.π.*· Όλγα Κατσιαρδή - Hering, «¨Να εξομοιωθώμεν με τους λοιπούς συναδέλφους μας ευρωπαίους χριστιανούς¨: Η ιδέα της Ευρώπης σε ελληνικά κείμενα στα χρόνια γύρω από την επανάσταση του 1821», στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σ. 33-62· Χάρης Εξερτζόγλου, *Εκ Δυσμών το φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου-αρχές 20ου αιώνα)*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015· Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα. Πρακτικά Συμποσίου*, 2 τόμοι, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2016· Βίκυ Καραφουλίδου, *«…της μεγάλης ταύτης ιδέας…». Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, *ό.π.*· Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την επανάσταση*, *ό.π*· Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων. Πρότυπο, απειλή, προστάτις 1833-1857*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020 [στο εξής: Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων, ό.π.]*.

[768]*Ελπίς* (αρ. φύλλου 820), 20 Σεπτεμβρίου 1855, σ. 2.

[769]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 241.

1855.[770] Την αντιγραφή των Γαλλικών θεσμών από τους Έλληνες επισημαίνει σε λόγο του που θα μεταφραστεί στα ελληνικά και θα κυκλοφορήσει στο περιοδικό *Εστία* και ο Γάλλος αρχαιολόγος Gaston Deshamps.[771] Στο ίδιο πλαίσιο και ο Ιωάννης Φιλήμων μέσα από τις σελίδες του *Αιώνα* ανάγει τη μοναρχία σε συνδετικό κρίκο της Ελλάδας με την Ευρώπη.[772] Ακόμα και η συνήθεια ανταλλαγής δώρων την πρωτοχρονιά αποτελεί κατά τον Σπύρο Λάμπρο χαρακτηριστικό γνώρισμα μονάχα των ευρωπαϊκών λαών, ανάμεσα στους οποίους ανήκουν και οι Έλληνες.[773]

Όπως ακριβώς και στον ευρύτερο δημόσιο διάλογο στα παραπάνω επιχειρήματα εμφανίζεται και ένας ισχυρός αντίλογος. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο Δημήτριος Αινιάν. Σε άρθρο του σχετικό με τα ήθη και τα έθιμα των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821, που δημοσίευσε στη *Βιβλιοθήκη του Λαού* το 1855, επισήμαινε τον κίνδυνο αλλοίωσης τους από την υιοθέτηση των δυτικών ιδεών, γεγονός που θα καθιστούσε, όπως ισχυρίζεται, αδύνατο στους μεταγενέστερους να κατανοήσουν πλήρως την ιστορία του Αγώνα. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα: «*ἐπειδὴ ὡς ἐκ τῶν μετὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου σχέσεων, τὰς ὁποίας ἐλάβομεν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν, καὶ μάλιστα μετὰ τὴν σύστασιν τῆς βασιλείας, ἠρχίσαμεν νὰ μεταβάλλωμεν τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα ἡμῶν ἐπὶ τὸ εὐρωπαϊκώτερον (ἂν καὶ μὴ ἐκλέγοντες πάντοτε τὸ καλὸν) εἶναι ἐνδεχόμενον μετά τινα ἔτη, οἱ μεταγενέστεροι νὰ κατασταθῶσιν ὅλως διάφοροι τῶν προγενεστέρων*».[774]

Όψεις της ίδιας συζήτησης διακρίνονται και με έμμεσους τρόπους. Αν και οι συγγραφείς των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση έργων επικεντρώνονται ως επί το πλείστον στις διπλωματικές εξελίξεις της εποχής και τον φιλελληνισμό, δεν παραλείπουν να αναφερθούν και στη σχέση Ελλάδας - Ευρώπης. Τέτοιου είδους αναφορές δεν αποτελούν βέβαια άμεση τοποθέτηση στον ευρύτερο διάλογο. Από τη μελέτη τους, όμως, συνάγεται η θετική κυρίως πρόσληψη της Ευρώπης που κυριαρχεί στα έργα αυτά. Η εξέταση των έμμεσων αναφορών γίνεται επί τη βάσει τριών θεματικών αξόνων: την αναγνώριση της αρχαίας Ελλάδας ως λίκνου του ευρωπαϊκού πολιτισμού, την πολιτιστική ανωτερότητα της Δύσης έναντι της Ανατολής και την κοινή χριστιανική θρησκεία της Ευρώπης.

Ως προς τον πρώτο θεματικό άξονα η πεποίθηση πως ο «φωτισμός» της Ευρώπης οφείλεται στη φυγή των Βυζαντινών λογίων στη Δύση μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, παγιώνεται ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια. Ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Ασώπιου το 1816: «*Εὐρωπαῖοι κατήγοροι! Πίπτει τὸ Ἑλληνικόν κράτος, ἀλλ' ἐχρειάζετο ἡ πτώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα διασπείρῃ τους σοφοὺς ἄνδρας νὰ φωτίσωσι τὴν Ἰταλίαν*

[770]Ιωάννης Α. Σούτσος, «Εισαγωγικός λόγος του εν τω πανεπιστημίω καθηγητού της κοινωνικής οικονομίας κ. Ι. Α. Σούτσου, κατά την έναρξιν των παραδόσεων της χειμερινής εξαμηνίας του έτους 1854-1855», *Πανδώρα*, τχ. 111 (1854), σ. 342-349.
[771]Δ.Γ.Κ, «Γαλλία και Ανατολή», *Εστία*, τχ. 690 (1889), σ. 277-281.
[772]*Αιών*, (αρ. φύλλου 1), 25 Σεπτεμβρίου 1838.
[773]Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα*, *ό.π.,* σ. 548.
[774]Δημήτριος Αινιάν, «Ήθη και έθιμα των Ελλήνων κατά την Επανάστασιν», *Βιβλιοθήκη του Λαού*, τ. Β΄ (1855), σ. 345.

καὶ δι' αὐτῆς τὴν Εὐρώπην ἅπασαν».[775] Τη θέση αυτή αναπαράγουν αρκετοί από τους μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα οι Τόμας Γκόρντον, Ιωάννης Φιλήμων, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Δημήτριος Βικέλας και Παύλος Καρολίδης.[776] Τα ελληνικά γράμματα υπήρξαν το σημείο «συμφιλίωσης» της Ελλάδας με τη Δύση, όπως ισχυρίζεται χαρακτηριστικά ο Μάρκος Ρενιέρης.[777] Συγχρόνως, η συνεισφορά των βυζαντινών λογίων στον φωτισμό της Ευρώπης επισημαίνεται και στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, όπως για παράδειγμα στη *Σύντομη Ιστορία του Ελληνικού έθνους* του Μιλτιάδη Βρατσάνου, που διδάσκονταν στα τέλη του 19ου αιώνα: «*Οἱ καταφυγόντες λόγιοι ἕλληνες εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐδίδαξαν ἰδιαιτέρως εἰς ἀνώτερα σχολεῖα καὶ εἰς τὰς αὐλὰς τῶν ἡγεμόνων τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ γλῶσσαν, καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων ἐν Εὐρώπῃ*».[778]

Ακόμα όμως και όταν δεν γίνεται λόγος για τη συμβολή των Βυζαντινών λογίων στη μεταλαμπάδευση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού στη Δύση, η άποψη πως η αρχαία Ελλάδα αποτέλεσε το λίκνο του ευρωπαϊκού πολισμού αναπαράγεται άμεσα ή έμμεσα από το σύνολο σχεδόν των συγγραφέων.[779] Ενδεικτική είναι η διατύπωση του Γεώργιου Θεοφίλου στην *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* που εξέδωσε το 1860, για τη συνδρομή της Ευρώπης «*ὑπὲρ ἑνὸς λαοῦ, εἰς τοὺς προγόνους τοῦ ὁποίου κατὰ μέγα μέρος ὀφείλεται ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς τῆς Εὐρώπης*».[780] Σχετική με την αντίληψη αυτή είναι και η πρόσληψη του φιλελληνικού κινήματος ως οφειλής απέναντι στους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων, η οποία αναδεικνύεται στο οικείο μέρος της παρούσας μελέτης. Η καταγωγική σχέση αρχαίων και νέων Ελλήνων, καθώς και η ταύτιση του γεωγραφικού χώρου της επανάστασης με την αρχαία Ελλάδα, υπήρξαν εκ των βασικών αιτιών που ώθησαν πολλούς φιλέλληνες να λάβουν μέρος στον Αγώνα, όπως επισημαίνουν ανάμεσα σε άλλους οι Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και Σπυρίδων Λάμπρος.[781] Ενδεικτική, στην κατεύθυνση αυτή, είναι η άποψη του Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ πως οι φιλέλληνες κατήλθαν στην Ελλάδα με την «ελπίδα» να συναντήσουν από κοντά τους Μαραθωνομάχους.[782] Έτσι, η αναγνώριση του αρχαιοελληνικού

---

[775]*Ερμής ο Λόγιος*, τ. ΣΤ΄ (15 Αυγούστου 1816), σ. 276.

[776]Τόμας Γκόρντον, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως,* μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2017, τ. Α΄, σ. 61-62 [για την αποφυγή της σύγχισης ανάμεσα στις δυο διαφορετικές εκδόσεις του έργου που χρησιμοποιούνται στη παρούσα εργασία στο εξής η συγκεκριμένη θα αναγράφεται ως Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*]· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 77·Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Εκ των περί Ελλάδος εσχάτως εν Ευρώπη γραφέντων», *Εστία*, τχ. 639 (1888), σ. 193· Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα*, *ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 88· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 98.

[777]Μάρκος Ρενιέρης, «Τι είναι η Ελλάς;», *ό.π.,* σ. 210.

[778]Μιλτιάδης Βρατσάνος, *Σύντομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της βασιλείας του Όθωνος*, Αθήνα 1892, σ. 14.

[779]Ενδεικτικά βλ. Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ. 277· Κάρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 10· Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα*, *ό.π.*, σ. 12· Η αντίληψη αυτή, όπως και η ιδέα της μεταλαμπάδευσης των «φώτων» στη Δύση μέσω των Βυζαντινών λογίων, εμφανίζεται στην Ευρώπη προεπαναστατικά. Όπως παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, η εικόνα που διαμορφώνουν οι Έλληνες για τους εαυτούς τους κατά τη διάρκεια του εθνικού κινήματος συντίθεται από ψηφίδες που «δημιουργήθηκαν» αρχικά στη Δύση. Κωνσταντίνος Τσουκάλας, *Μορφές συνέχειας και ασυνέχειας. Από την ιστορική εθνεγερσία στην οικουμενική δυσφορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2013, σ. 49-50.

[780]Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 80.

[781]Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Λόγος εκφωνηθείς εν Ακροπόλει υπό του δημοτικού συμβούλου Κ. Α. Ρ. Ραγκαβή, επί της δημοτικής εορτής της τελεσθείσης εις μνήμην του στρατηγού Φαβιέρου», *Πανδώρα*, τχ. 134 (1855), σ. 381· Σπυρίδων Λάμπρος, «Ο Ιταλός φιλέλλην Σανταρόζα», *Νέος Ελληνομνήμων,* τ. 11 (1914), σ. 290.

[782]Κάρλ Μέντλεσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 78.

πολιτισμού ως βάση του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού δημιουργούσε μια ισχυρή σχέση ανάμεσα στη νεότερη Ελλάδα και την Ευρώπη.

Ως προς το δεύτερο θεματικό άξονα η ανωτερότητα της Δύσης έναντι της «βάρβαρης» Ανατολής συγκροτεί ένα ακόμα επιχείρημα. Η Ελλάδα, όπως παρατηρεί σε πρόσφατη μελέτη της η Βίκυ Καραφουλίδου, χαίρει της προσοχής των Δυτικών βάσει μιας «*πολιτισμικής και εδαφικής σύμπτωσης*».[783] Στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της «σύμπτωσης», η Ελλάδα εντάσσεται τόσο εκ μέρους ενός σημαντικού ποσοστού Ευρωπαίων, όσο και από το σύνολο της επαναστατικής ηγεσίας, στη χορεία των «πολιτισμένων» εθνών και διακρίνεται από τους «απολίτιστους» και «βάρβαρους» Οθωμανούς. Ο Δημήτρης Χρηστίδης από τη θέση του προσωρινού Διοικητή της Σάμου τόνιζε τον Απρίλιο του 1829: «*Σήμερον ἡ Ἑλλὰς σχηματΐζει μίαν νέαν οἰκογένειαν τῆς Εὐρώπης , ὁ βίος μὰς ἔχει εἰς τὸ ἑξῆς κριτὰς τοὺς ἐξευγενισμένους Εὐρωπαίους καὶ ὄχι τοὺς βὰρβαρους Τούρκους*».[784] Η πολιτιστική ανωτερότητα των Ελλήνων ως μελών της ευρωπαϊκής οικογένειας έναντι των Οθωμανών επισημαίνεται και σε μεταγενέστερα έργα.[785] Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τον πανηγυρικό λόγο του Γεώργιου Τερτσέτη το 1851: «*Ἄκρος της ἔπαινος εἶναι ὅτι δὲν ἔσυρε τὸ σπαθὶ ἀπὸ τὸ θηκάρι μόνον ὡς Ἕλλάς, ἀλλὰ καὶ ὡς Εὐρώπη, ἐπειδὴ ὅλα τὰ κεφάλαια δοκιμασμένης ἀρετῆς τῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία διὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν κατοίκων της πρωτεύει εἰς τὰ ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου, εἶχαν κάμει ἀρχὴν νὰ ζωογονοῦν καὶ τὰ στήθη τῶν νέων Ἑλλήνων, πόθος ἐπιστήμης, ἰσονομία, ἀπέχθεια δεισιδαιμονίας καὶ τὸ φιλοπόλεμο καὶ σεβας πρὸς τὴν σοφὴν ἀρχαιότητα Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων. Νίκη Ἑλλήνων, νίκη Εὐρώπης ἢ πολιτισμοῦ*».[786]

Η πολιτισμική διαφοροποίηση και ανωτερότητα των Ελλήνων, που προέρχεται από τη σχέση τους με την Ευρώπη έναντι των Οθωμανών, δηλώνεται και στην κυρίαρχη ερμηνεία αναφορικά με τα αίτια του Αγώνα ως αποτέλεσμα της προόδου των Ελλήνων και της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως αυτή αναδείχθηκε στο οικείο μέρος της παρούσας εργασίας. Οι Οθωμανοί, σύμφωνα με το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα, ήταν αντίθετοι σε κάθε προερχόμενη από τη Δύση πρόοδο, όπως επισημαίνει για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης, που τους χαρακτηρίζει μεταξύ άλλων ως «αμαθείς» και «αβιομήχανους».[787] Δεδομένου ότι η έννοια της προόδου ταυτίστηκε με τον υψηλό ευρωπαϊκό πολιτισμό, η οθωμανική αυτοκρατορία ως Ανατολή αναδείχθηκε σε αντεστραμμένο είδωλο της Δύσης και

[783]Βίκυ Καραφουλίδου, *ό.π.*, σ. 65-67.

[784]Επαμεινώνδας Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τ. Β΄, Σάμος 1881, σ. 423.

[785]Ενδεικτικά βλ.: Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ. 527· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 1-2·

[786]Πρόκειται για τα Προλεγόμενα στα *Απομνημονεύματα* του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη που εκφωνεί ως λόγο το 1851.Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ. 389-390· Αναλυτικότερα, οι διαφορές των Ευρωπαίων με τους Οθωμανούς παρουσιάζονται από τον A. Ritter sur Helle von Samo σε μετάφραση από την *Εστία*. Ανώνυμος, «Διαφοραί Τούρκων και Ευρωπαίων», *Εστία*, τχ. 151 (1878), σ. 749-750.

[787]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 2· Υπενθυμίζεται πως ο Σπυρίδων Τρικούπης θεωρούσε καταλυτική για τη μη υποδούλωση των Ελλήνων στους Οθωμανούς τη «*θρησκευτική και γενεαλογική αρχή*». Υιοθετεί, δηλαδή, ένα σχήμα εμπέδωσης της Ευρώπης μέσα από την κοινή θρησκεία και την κλασική παιδεία, αντιλήψεις που διαμορφώθηκαν προεπαναστατικά στην Ευρώπη και αποτέλεσαν τα βασικά εκείνα χαρακτηριστικά της διάκρισης ανάμεσα στη «φωτισμένη» Δύση και τη «βάρβαρη» Ανατολή. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 1-2.

αποτέλεσε ένα από τα αρνητικά πρότυπα σύγκρισης μέσω του οποίου αναδεικνυόταν η ανωτερότητα της Ευρώπης.[788]

Στο πλαίσιο αυτό η οθωμανική αυτοκρατορία προσλαμβάνεται ως εχθρός της Ευρώπης συνολικά, δηλαδή ανεξάρτητα από τις εκάστοτε διακρατικές συμμαχίες και συγκρούσεις. Ο βρετανός φιλέλληνας Τόμας Γκόρντον για παράδειγμα στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* που εξέδωσε το 1832 καταγράφει τις προγενέστερες συγκρούσεις των Δυτικών με τους Οθωμανούς υπογραμμίζοντας πως οι τελευταίοι απειλούσαν όχι μόνο τη θρησκεία αλλά και την ελευθερία της Ευρώπης.[789] Ακριβώς για αυτό η Ελληνική Επανάσταση του 1821 παρουσιάζεται ως αφετηρία για την αποκατάσταση του πολιτιστικού χάσματος της Δύσης με την Ανατολή. Σ' αυτό εστιάζει και ο Παύλος Καρολίδης εκτός άλλων συγγραφέων: «*Ἡ κυριωτάτη τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην σημασία εἶναι ὅτι διά ταύτης κλείεται βαθμηδὸν τὸ μέγα ἱστορικὸν χάσμα τὸ χωρίζον τὴν Ἀνατολὴν τῆς ἱστορίας τῶν νέων χρόνων ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς τοῦ τε ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, τὸ χάσμα τὸ μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, μεταξὺ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ καὶ τοῦ Ἀσιατικοῦ βίου καὶ βαρβαρότητος. Διὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐγένετο τὸ πρῶτον καὶ γενναιότατον σπουδαῖον ἔργον πρὸς πλήρωσιν τοῦ χάσματος τούτου*».[790] Στην προσέγγιση αυτή μπορούμε ασφαλώς να αναγνωρίσουμε την παλιότερη προσδοκία για το ελληνικό κράτος, της μεταλαμπάδευσης των φώτων του ευρωπαϊκού πολιτισμού στη «βάρβαρη» Ανατολή, μια ιδέα που αποτυπώθηκε στην περίφημη ομιλία του Ιωάννη Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση του 1844 και αποτέλεσε δομικό χαρακτηριστικό των μεγαλοιδεατικών σχεδίων του 19ου αιώνα.[791]

Τέλος, ως προς τον τρίτο θεματικό άξονα πέρα από τη συνάφεια των Ελλήνων με την Ευρώπη και την πολιτισμική ανωτερότητα που αυτή σηματοδοτούσε, ως στοιχείο ταύτισης με τη Δύση αναδεικνύεται και η χριστιανική θρησκεία. Η Ευρώπη παρουσιάζεται ως μια ενιαία χριστιανική δύναμη ανεξαρτήτως του δόγματος.[792] Η ενιαία θρησκεία επισημαίνεται στις προκηρύξεις αλλά και στις εκκλήσεις των Ελλήνων αγωνιστών. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα επιστολής των κατοίκων της Ύδρας προς την Ευρώπη: «*Ἡ Ἑλλάς ἱκετεύουσα ὑποβάλλει σήμερον εἰς τοὺς πόδας τοῦ θρόνου τῆς οὐρανίου δικαιοσύνης καὶ τὴν ὁποίαν χριστανικὸς λαὸς διευθύνει*

---

[788]Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας, ό.π*, σ. 52-65. Για τη χρήση της Ανατολής ως αντιθετική εικόνα της Δύσης βλ. και Edward Said, *Οριενταλισμός, ό.π.* Η «βαρβατότητα» ως στοιχείο του πολιτισμού των Οθωμανών που αντιτίθεται στον ευρωπαικό πολιτισμό τονίζεται ιδιαίτερα από Έλληνες λόγιους σε διάφορες φάσεις του Ανατολικού Ζητήματος επιχειρώντας να πείσουν την Ευρώπη να συναινέσει στα αλυτρωτικά σχέδια τους. Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστική είναι, κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, η προσπάθεια της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Le spectateur d' Orient* να αναδείξει την αντίθεση της Δύσης με την Ανατολή χρησιμοποιώντας μια σειρά στερεοτυπικών εικόνων που οι ίδιοι οι ευρωπαίοι είχαν κατασκευάσει. Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων, ό.π*., σ. 293.

[789]Τόμας Γκόρντον, *ό.π.*, *μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 64-74. Στην κατεύθυνση αυτή δεν είναι τυχαία η παρουσία πλούσιου οπτικού υλικού σχετικά με τις συγκρούσεις της Δύσης με τους Οθωμανούς σε προγενέστερα περιηγητικά κείμενα. Βλ. σχετικά: Αφροδίτη Κούρια, *Η Ελλάδα στην περιηγητική εικονογραφία 15ος -19ος αιώνα. Ταυτότητες, ετερότητες, μεταμορφώσεις*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα 2016.

[790]Παύλος Καρολίδης*, ό.π.,* σ. 19.

[791]Για τη Μεγάλη Ιδέα και τις ιδεολογικές συνδηλώσεις της βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο, ό.π.* Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις του εθνικού ιδεολογήματος*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2013.

[792]Όπως επισημαίνει σχετικά ο Fernand Braudel παραλλάσσοντας τα λόγια του Μοντερλάν: ο Ευρωπαίος «*είναι από χριστιανική φύτρα*». Fernand Braudel, *Η γραμματική των πολιτισμών*, MIET, Αθήνα 2009, σ. 458.

θαρρούντος εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ εἰς τὴν μεγάλην οἰκογένειαν τῆς Χριστιανοσύνης».[793] Ο ενωτικός ρόλος της θρησκείας αναδεικνύεται και από συγγραφείς μεταγενέστερων έργων, όπως για παράδειγμα ο Γεώργιος Τερτσέτης.[794] Τη σημασία του χριστιανισμού ως κοινού στοιχείου της Ευρώπης και των Ελλήνων υπογραμμίζει ανάμεσα σε άλλους και ο Σπυρίδων Τρικούπης. Ο τελευταίος σχολιάζει μάλιστα πως η επιτυχή έκβαση του Αγώνα επετεύχθη ανάμεσα σε άλλα και χάριν «*τῆς γενναίας καὶ ὁμοψύχου συνδρομῆς ὅλων τῶν χριστιανικῶν λαῶν, διὰ τῆς ἐνόπλου καὶ εὐεργετικῆς παρεμβάσεως, περὶ τὰ τέλη της, τριῶν μεγάλων Δυνάμεων, καὶ διὰ τῆς πλήρους συγκαταθέσεως ὅλων τῶν ἄλλων*».[795]

Από την εξέταση των άμεσων και έμμεσων αναφορών για τη σχέση Ελλάδας - Ευρώπης που εντοπίζονται στα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 έργα συνάγεται το συμπέρασμα πως η πλειοψηφία των συγγραφέων επιχειρεί να αναδείξει τη θετική πρόσληψη της Ευρώπης. Ωστόσο, στον ευρύτερο δημόσιο διάλογο που, όπως ήδη έχει τονιστεί, απασχόλησε ιδιαίτερα την ελληνική κοινωνία μετεπαναστατικά εκφράστηκαν και αντικρουόμενες ερμηνείες. Για παράδειγμα στη διαμάχη που ξέσπασε αναφορικά με το εκκλησιαστικό ζήτημα τις πρώτες δεκαετίες του εθνικού κράτους, το «ενδοελλαδικό σχίσμα», όπως το χαρακτηρίζει ο Παρασκευάς Ματάλας σε πρόσφατη μελέτη του, απαντώνται αναπλαισιωμένες και παλαιότερες αντιλήψεις σχετικά με τη Δύση ως εχθρού της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας.[796] Η εικόνα της Δύσης ως εχθρού, με αφετηρία το Σχίσμα του 1054 δεν παύει να αναπαράγεται. Χρησιμοποιείται επανανοηματοδοτημένη, σύμφωνα με τις εκάστοτε περιστάσεις, χωρίς όμως να εντάσσεται τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα στις αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση.

Στο πλαίσιο της θετικής πρόσληψης της Ευρώπης, που κυριαρχεί στα σχετικά με την επανάσταση έργα, υπόκειται και η αναγνώριση της οφειλόμενης προς αυτήν ευγνωμοσύνης για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Βέβαια, η ευγνωμοσύνη των Ελλήνων αφορά κυρίως τις τρεις «Προστάτιδες Δυνάμεις» και όχι συνολικά τα ευρωπαϊκά κράτη.[797] Ιδιαίτερα, η απόφαση για εμπλοκή του ενωμένου ευρωπαϊκού στόλου των τριών Δυνάμεων και η νίκη εναντίον των Οθωμανών στο Ναβαρίνο δημιούργησε, όπως σημειώνουν μεταξύ άλλων οι Αμβρόσιος Φραντζής, Γεώργιος Θεοφίλου, Μιχαήλ Οικονόμου, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Γιάννης Βλαχογιάννης, ένα χρέος ευγνωμοσύνης απέναντι στην Ευρώπη.[798] Ο Σπύρος Λάμπρος σε άρθρο που δημοσίευσε το 1890 στην *Ακρόπολη* επ΄ ευκαιρίας των αποκαλυπτηρίων του μνημείου που ανήγειρε η γαλλική κυβέρνηση προς τιμήν των

[793]Αντώνιος Λιγνός, *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 7ος, Πειραιάς 1926, σ. 30-31.

[794]Όπως σημειώνει ο Γεώργιος Τερτσέτης, όλοι σχεδόν οι Ευρωπαίοι {ήταν} κάτω από την ίδια σημαία, τη σημαία του Χριστιανισμού. Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ. 334.

[795]Σπυρίδων Τρικούπης,*ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 290.

[796]Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το "ελλαδικό" στο βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003· Για την πρόσληψη της Δύσης ως θρησκευτικής απειλής κατά την οθωνική περίοδο βλ. και Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων, ό.π.*, σ. 130-216.

[797]Αναφορικά με την εμφάνιση του όρου «Προστάτιδες Δυνάμεις» βλ. Κατερίνα Γαρδίκα, *Προστασία Και Εγγυήσεις. Στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1920*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 53-65.

[798]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 27· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 157-158· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 787-792· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 221-222· Γεώργιος Κορνούτος (επιμ.), *Άπαντα Βλαχογιάννη,* τ. Γ΄*,* σ. 12.

Γάλλων ναυτών που χάθηκαν στη ναυμαχία του Ναβαρίνου υπογράμμιζε πως: «*Ἡ δ' Ἑλλὰς, καταθέτουσα σήμερον τὸν στέφανόν της ἐπὶ τοῦ μνημείου τῶν ἐν Πύλῳ πεσόντων φιλελληνων, τιμᾷ ἑαυτὴν καὶ τὸ ἴδιν ἑαυτῆς ἔργον, ἀλλὰ συνάμα καὶ στεφανόνει εὐγνώμων τοὺς συναρωγούς της, διότι ἡ μὲν συνείδησις τοῦ ἰδίου ἔργου εἶνε καθῆκον, ἀλλὰ τοῦ καθήκοντος τούτου τὸ εὐγενέστατον κόσμημα εἶνε ἡ εὐγνωμοσύνη*».[799]

Η ευγνωμοσύνη προς τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις δεν περιορίζεται μονάχα στις σχετικές με τη ναυμαχία του Ναβαρίνου αναφορές. Ο Ιωάννης Φιλήμων υπερασπιζόμενος τη στάση ουδετερότητας που θεωρεί ότι οφείλει να κρατήσει το νεοσύστατο κράτος απέναντι στις τρεις Δυνάμεις σημειώνει πως: «*Ἀπὸ τοῦ 1827 ἡ εὐγνωμοσύνη τῆς Ἑλλάδος, διαμοιρασμένη καὶ πρὸς τὰς τρεῖς ἐπίσης Δυνάμεις, διατηρεῖται ἀκμαία, καὶ μόνη δύναται νὰ τὴν ἀποσβέσῃ βαθμηδὸν ἡ ἐπέμβασις, ὡς ἀντίθετος φύσει εἰς τὰ συμφέροντα τοῦ τόπου*».[800] Επιπροσθέτως, ο Αριστείδης Χρυσοβέργης αναφερόμενος στο μέλλον της χώρας και το φωτισμό της Ανατολής δεν παραλείπει να τονίσει ότι: «*καὶ εὐγνωμονῶν ἀπέναντι τῆς μεγάλης δικαοσύνης τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης δέεται, ὅτε ἤδη ἡ παγκόσμιος πατρικὴ φροντὶς τῶν βασιλέων διανοεῖται πῶς νὰ διαθέσῃ τὸν θεμέλιον λίθον τῆς περὶ πολλοῦ ποιουμένης ὑπ' αὐτῆς (stato quo) τοῦ κόσμου, νὰ μὴ λησμονήσῃ τὰ φυσικὰ καὶ ἐπίκτητα πλεονεκτήματα τοῦ φίλου της καὶ ἀδελφοῦ Ἕλληνος, οὗ τινος ὁ προορισμὸς ἐπίκειται ν' ἀνακτήσῃ διὰ τῆς εὐσεβοῦς προστασίας ἁπάντων τῶν κραταιῶν δυνάμεων καὶ πρὸ πάντων τῶν τριῶν εὐεργετίδων καὶ συμμάχων τῆς σωτηρίας μας, Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσσίας, τὰ ἀδιαφιλονείκητά του δίκαια καὶ τὸ μεγαλεῖον*».[801]

Η θετική πρόσληψη της Ευρώπης θα κυριαρχήσει στις ιστορίες και τα άρθρα για την Επανάσταση του 1821 μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε και θα εμφανιστεί η αντίληψη περί «Ξενοκρατίας». Η τελευταία δεν αποτελεί κάποια νέα ιδέα, καθώς ήδη από την περίοδο των Βαυαρών εντοπίζεται στη Δημόσια Σφαίρα ένας συντηρητικός αντιδυτικός λόγος που υπερασπίζεται την παράδοση και αντιστρέφεται την επιρροή της Ευρώπης.[802]

Η ευρεία διάδοση του λόγου περί Ξενοκρατίας το διάστημα αυτό σχετίζεται άμεσα με τη διάψευση των ελπίδων περί συμβολής των τριών προστάτιδων Δυνάμεων στην εκπλήρωση των αλυτρωτικών πόθων των Ελλήνων και την παράλληλη ωρίμανση της πεποίθησης του έθνους για την προαιώνια ανωτερότητά του. Σε κάθε νέο επεισόδιο του Ανατολικού ζητήματος οι ελληνικές ελπίδες για θετική ανάμιξη της Ευρώπης αναζωπυρώνονταν. Στο πλαίσιο αυτό δεν είναι τυχαία και η αλλαγή προβολής και στήριξης που παρατηρείται από μέρους του ελληνικού λαού και ιδιαίτερα των λογίων από τη μια ευρωπαϊκή Δύναμη στην άλλη, ανάλογα με τις

---

[799]Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα, ό.π.,* σ. 527.

[800]*Αιών* (αρ. φύλλου 21), 4 Δεκεμβρίου 1838, σ. 2.

[801]Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 62-63.

[802]Ελισάβετ Τσακανίκα, «Εξευρωπαϊσμός και Ελληνικότητα. Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και την λογοτεχνία της οθωνικής περιόδου», *Μνήμων,* τ. 35 (2016), σ. 137. Η έννοια της «Ξενοκρατίας» θα εμφανιστεί, χωρίς βέβαια να αποκτήσει το διάστημα αυτό αμιγώς εθνικό περιεχόμενο, ήδη από τα χρόνια των Βαυαρών. Η αντίδραση εξάλλου απέναντι στους Βαυαρούς, όπως παρατηρεί και πάλι η Ελισάβετ Τσακανίκα δε διέφερε, τουλάχιστον κατά την οθωνική περίοδο, από τον αντιφαναριωτισμό ή τον αυτοχθονισμό. Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821*, *ό.π.,* σ. 108-109.

εκάστοτε περιστάσεις. Όσο όμως η στάση της Ευρώπης γίνεται αυστηρότερη απέναντι στο ζήτημα της επέκτασης των ελληνικών συνόρων, οι ελπίδες διαψεύδονται και αυξάνεται ο αντιευρωπαϊσμός στην Δημόσια Σφαίρα.

Ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, η αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι σε οποιαδήποτε προσπάθεια επέκτασης του ελληνικού κράτους οδηγεί στη διατάραξη των σχέσεων Ελλάδας - Ευρώπης. Οι Έλληνες επιρρίπτουν ευθύνες στην Ευρώπη για τα «στενά» και «περιορισμένα» σύνορα τους. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 θα αποτελέσει ένα ακόμα ισχυρό πλήγμα στο εθνικό γόητρο. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα διαμορφώνεται η «δαιμονοποίηση» της Ευρώπης και η ευρύτερη διάχυση της αντίληψης περί συνομωσίας εναντίον των Ελλήνων. [803]

Η αφετηρία της συνομωσίας τοποθετείται ετεροχρονισμένα στο παρελθόν, στις απαρχές του ελληνικού εθνικού κινήματος, επηρεάζοντας έτσι και τη θετική αντίληψη για τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στην Επανάσταση του 1821 που μέχρι τότε κυριαρχούσε στα σχετικά ιστοριογραφικά έργα. Η ευρωπαϊκή διπλωματία κατά τη διάρκεια της επανάστασης εξετάζεται υπό το πρίσμα της Ξενοκρατίας. Σε αυτή την κατεύθυνση δυο είναι τα βασικά έργα της περιόδου. Πρώτα από όλα η μελέτη του Γεώργιου Φιλάρετου «*Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)»* που κυκλοφόρησε αμέσως μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 από τον οποίο το εθνικό φρόνημα είχε δεχθεί ισχυρό πλήγμα.[804] Ο συγγραφέας ως ο γνωστότερος διανοούμενος του ρεπουμπλικανισμού στην Ελλάδα φαίνεται να υιοθετεί βασικά στοιχεία από την ιδεολογία του πολιτικού ρομαντισμού.[805] Σε αυτό το πλαίσιο ο Φιλάρετος ανάγει τον ελληνισμό σε μια εξιδανικευμένη πολιτισμική οντότητα, η μοναδικότητα της οποίας απειλείται από εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες.[806] Η σημαντικότερη απειλή είναι η έλλειψη εθνικής πολιτικής και η υπεράσπιση των ξένων συμφερόντων από τον βασιλιά και την κυβέρνηση. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει: «*Πρὸς παντὸς ἡ διάγνωσις τῆς ἐθνικῆς νόσου, ἥτις καθ' ἡμᾶς εἶναι Ξενοκρατία ἐν Ἑλλαδι ἐθνοκτόνος. Ἡ διάγνωσις τῆς νόσου, λέγουσιν οἱ ἰατροί,*

[803]Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων, ό.π.,* σ. 322-325.

[804]Γεώργιος Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)*, Αθήνα 1897.

[805]Γεώργιος Κόκκινος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα: η περίπτωση του Γεωργίου Φιλαρέτου (1848-1929)», στο Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα (12 και 13 Νοεμβρίου 1999): επιστημονικό συμπόσιο*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2001, σ. 168· Ο Γεώργιος Φιλάρετος υπήρξε διακεκριμένος νομικός. Διετέλεσε βουλευτής για σειρά ετών και σύντομο διάστημα το 1892 χρημάτισε υπουργός Δικαιοσύνης και Εξωτερικών. Υπήρξε, επίσης, ιδρυτικό μέλος του ονομαζόμενου ως «τρίτου κόμματος» μαζί με το Δημήτριο Ράλλη και τον Ανδρέα Συγγρό. Επιπροσθέτως, ήταν μέλος του Συλλόγου «Ρήγας» και της «Εθνικής Εταιρείας». Ανέπτυξε στενή σχέση με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, αν και διαφωνούσαν για σημαντικά ζητήματα, όπως το πολιτειακό. Το 1916 ήταν διευθυντής στο πολιτικό γραφείο της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, ενώ αργότερα εκλέχθηκε Γερουσιαστής. Πέρα από τη νομική και πολιτική του σταδιοδρομία, ο Γεώργιος Φιλάρετος ασχολήθηκε με την έκδοση εφημερίδων («Εύβοια», «Ριζοσπάστης»). Για τον Γεώργιο Φιλάρετο βλ. επίσης: Μαρία Παπαδάκη - Τζαβάρα, *Ο Γεώργιος Φιλάρετος και το αίτημα της δημοκρατίας: πολιτική ιδεολογία και πρακτική των μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα, 1876-1910*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2002· Ειρήνη Παντελοδήμου, *Ο Γεώργιος Φιλάρετος ως νομικός,* Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2016· Δημήτρης Μαλέσης, «Η εις τα σύνορα ή εις τας Αθήνας. Ο ¨εθνικός λόγος¨ τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γεώργιου Φιλάρετου», *Μνήμων,* τ. 35 (2016), σ. 141-167· Δημήτρης Μαλέσης, «Ο ¨ριζοσπαστικός¨ λόγος του Γεώργιου Φιλάρετου στην εφημερίδα Ριζοσπάστης (1908-1911)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 68 (2018), σ. 113-138.

[806]Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει στον επίλογο του έργου του η δύναμη του ελληνισμού είναι ανεξάντλητη. Γεώργιος Φιλάρετος, *ό.π.,* σ. 431.

εἶναι τὸ ἥμισυ τῆς θεραπείας. Εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ ξένοι πράκτορες ἄνευ τῆς συμπράξεως καὶ βοηθείας Ἑλλήνων οὐδὲν ἢ σχεδὸν οὐδέν, ἀντικείμενον εἰς τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα δύνανται νὰ ἐνεργήσωσιν ἀποτελεσματικῶς. Ἀλλ' ἀσχέτως πρὸς τὸ ζήτημα τῆς εὐθύνης καὶ τὸ εἶδος αὐτῆς, ἀσχέτως πρὸς τὰς ἰδιότητας καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑπευθύνων γνωρίζομεν ἕνεκα τῆς ἀλληλοβοηθείας τῶν ἐξουσιῶν κατὰ τίνα τρόπον διευθύνεται ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐξωτερικὴ πολιτική».[807]

Επίσης, στα δομικά στοιχεία της ρομαντικής αντίληψης εντάσσονται τόσο η πίστη σε μια παγκόσμια συνωμοσία εναντίον του ελληνισμού, όσο και η απαξίωση της Δύσης ως αποτέλεσμα της κυνικής πολιτικής των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, της μεμονωμένης εφαρμογής των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου, σύμφωνα με τις περιστάσεις, αλλά και της ανάδειξης της πολεμικής ισχύος και της βίας σε κυριάρχους μηχανισμούς επίλυσης των διακρατικών διαφορών. Στην ιδεολογία του πολιτικού ρομαντισμού η περίοδος της νεωτερικότητας προσλαμβάνεται ως διάστημα υποβάθμισης του ευρωπαϊκού πολιτισμού ανεξάρτητα από την οικονομική και τεχνολογική πρόοδο.[808]

Ο καιροσκοπισμός και η κυνική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στο ελληνικό ζήτημα υπογραμμίζεται από τον Γεώργιο Φιλάρετο: «*Ἀπὸ τῆς ἐν Παρισίοις συνθήκης τοῦ ἔτους 1815, δι' ἧς ἱδρύθη ἡ Ἱερὰ Συμμαχία, καὶ τῶν ἐν Λάϊβαχ καὶ Βερώνῃ διπλωματικῶν συνόδων, ἐν αἷς οἱ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των ἀγωνιζόμενοι Ἕλληνες ἐχαρακτηρίζοντο ὡς κακοποιὰ στοιχεῖα, ὀλίγον διαφέροντα τῶν ὄφεων καὶ τῶν ληστῶν, μέχρι τῶν τελευταίων ἐν Κρήτῃ σφαγῶν διὰ τῆς βοηθείας τῶν ἐβομβάρδισαν τοὺς ἀμυνομένους κατὰ τῶν ἐμπρηστῶν καὶ τῶν σφαγέων, βεβαίως θέλομεν εὕρει καὶ ὁάσεις τινὰς ὡς τὴν Ἰουλιανὴν σύμβασιν τοῦ 1827, ἧς ἐπακολούθημα ὑπῆρξε τὸ Ναυαρῖνον, μᾶλλον ἐκ τῆς ἀναποδράστου φορᾶς τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ προσωπικοῦ φιλελληνισμοῦ τῶν ναυάρχων· ἀλλ' αἱ πλεῖσται παρεμβάσεις καὶ ἐπεμβάσεις τῶν ξένων δυνάμεων ὡς μόνον δικαιολογικὸν ἔχουσι λόγον τὸν μεσαιωνικόν: τὴν μάχαιραν τοῦ ἰσχυροτέρου*».[809] Η στάση της Ευρώπης απέναντι στην επανάσταση ερμηνεύεται έτσι με βάση τα δομικά χαρακτηριστικά του πολιτικού ρομαντισμού και παρουσιάζεται ως αρνητική σε αντίθεση με τη μέχρι τότε κυρίαρχη ερμηνεία.

Στις αρχές του 20ου αιώνα και συγκεκριμένα το 1904, στον απόηχο της επιβολής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στη χώρα μετά την πολεμική εμπλοκή του 1897, ο οικονομολόγος Ανδρέας Ανδρεάδης θα εκδώσει τη μελέτη του για τα εθνικά δάνεια.[810] Ο συγγραφέας, αν και δεν αναφέρεται ρητά, όπως ο Φιλάρετος στη Ξενοκρατία, παρουσιάζει την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στο ελληνικό κράτος μέσω της οικονομίας. Εξετάζει αρχικά τους λόγους για τους οποίους οι τρεις ευρωπαϊκές Δυνάμεις αποδέχθηκαν και εγγυήθηκαν τη σύναψη νέου δανείου μαζί με την εκλογή του μονάρχη και παρατηρεί πως: «*ἡ ἄρνησις ἐγγυήσεως ἐκ μέρους αὐτῆς θὰ ἐπέτρεπεν εἰς ἄλλην Δύναμιν νὰ ἐγγυηθῇ μόνη τὸ δάνειον καὶ ν' ἀποκτήσῃ*

[807]*Στο ίδιο*, σ. 22.
[808]Γεώργιος Κόκκινος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα: η περίπτωση του Γεωργίου Φιλαρέτου (1848-1929)», *ό.π.,* σ. 173-177.
[809]Γεώργιος Φιλάρετος, *ό.π.,* σ .8.
[810]Ανδρέας Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών Δανείων*, Αθήνα 1904.

ἀποκλειστικὴν ἐπιρροὴν ἐν Ἑλλάδι». Η πιθανή έλλειψη επιρροής στο νεοϊδρυθέν κράτος συγκροτούσε ένα σοβαρό κίνδυνο για τις Δυνάμεις, κατά τον Ανδρεάδη, γεγονός που, όπως αναφέρει, επιβεβαιωνόταν από το μεταξύ τους ανταγωνισμό.[811] Την κυνική πολιτική και τις βλέψεις των Μεγάλων Δυνάμεων για παρέμβαση στα εσωτερικά ενός άλλου ανεξάρτητου κράτους εντοπίζει ο ίδιος συγγραφέας στη Συνθήκη της 7ης Μαΐου 1832 μεταξύ των τριών Δυνάμεων και των Βαυαρών. Συγκεκριμένα, το άρθρο 12 προέβλεπε μεταξύ άλλων ότι «*οἱ διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν τριῶν Αὐλῶν θέλουσιν εἰδικῶς ἐπιφορτισθῇ νὰ ἐπαγρυπνῶσιν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ τελευταίου ὅρου*». Ακόμα και αν η Συνθήκη αυτή δεν εφαρμόστηκε, ο συγγραφέας θεωρεί πως το προαναφερθέν άρθρο αποκαλύπτει τον πρώιμο σχεδιασμό για την επιβολή Διεθνούς οικονομικού ελέγχου από μέρους των Δυνάμεων.[812] Επιπροσθέτως, ως προς τις παρεμβάσεις των Ευρωπαίων στα δημοσιονομικά του ελληνικού κράτους χαρακτηριστική είναι η διαπίστωσή του πως «*μετὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον ὅμως αἱ Δυνάμεις, κρατοῦσαι τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν διάκρισίν των, ἐπωφελήθησαν ἐκ τούτου, ὅπως τῇ ἐπιβάλωσιν, οὗς ὅρους ἐθεώρουν αὗται δικαίους*». [813]

Τα δυο έργα που παρουσιάστηκαν παραπάνω και κυκλοφόρησαν με μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους, το ένα στο τέλος του 19ου αιώνα και το άλλο στις αρχές του 20ου, σηματοδοτούν την ένταξη στα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 έργα μιας διαφορετικής αρνητικής πρόσληψης της Ευρώπης και της σχέσης της με τους Έλληνες. Ο λόγος περί Ξενοκρατίας θα συνεχίσει από τον Μεσοπόλεμο και μετά να αναπαράγεται επεξεργασμένος από τη μαρξιστική ιδεολογία στις αριστερές «αναγνώσεις» της Ελληνικής Επανάστασης.[814] Παράλληλα, η θετική πρόσληψη της Ευρώπης, με την ανάδειξη της συμβολής της στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος και το χρέος ευγνωμοσύνης απέναντί της, που κυριαρχούσε στα σχετικά έργα μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, θα συνεχίσει, επίσης, να αναπαράγεται σε μεταγενέστερα έργα.

---

[811] *Στο ίδιο*, σ. 79-80.

[812] *Στο ίδιο*, σ. 82-83.

[813] *Στο ίδιο*, σ. 93.

[814] Σύμφωνα με τον Πέτρο Πιζάνια η μαρξιστική ιστοριογραφία «*αναπροσάρμοσε την παλιά ερμηνευτική της ¨Ξενοκρατίας¨, ανάγοντας την στο παγκόσμιο αποικιοκρατικό σύστημα και ¨επιβάλλοντάς¨ την αναδρομικά στην ελληνική κοινωνία. Αυτή η ερμηνεία διακρίνεται από μια μηχανιστική λογική και από μια ακραία σχηματοποίηση. Λόγω του καθοριστικού και αποκλειστικού ρόλου που αποδίδει στον εξωτερικό παράγοντα, αποκλείει ή πιο σωστά καθιστά χωρίς νόημα την ιστορική προσέγγιση του ίδιου του ελληνινού κοινωνικού σχηματισμού*». Πέτρος Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του ¨καπιταλιστικού κέντρου¨ και της ¨υπανάπτυκτης περιφέρειας¨ στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης- Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων*, τ. 11 (1987), σ. 284· Για τις αριστερές «αναγνώσεις» της ελληνικής επανάστασης βλ. Γιώργος Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930*), Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996· Γιώργος Μπουμπούς, «Μαρξιστικές αναγνώσεις του Εικοσιένα: Από τον Σκληρό στον Κορδάτο (1919-1924)», *Ουτοπία*, τχ. 21 (1996), σ. 17-29· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η αριστερή ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002: Πρακτικά. Δ' Διεθνές Συνεδρίο Ιστορίας*, τ. Α΄, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2004, σ. 567-577· Αδάμ Αδαμόπουλος, *Το λαϊκό '21: διανοούμενοι της εαμικής αριστεράς για την επανάσταση του 1821*, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012· Βαγγέλης Τσούκας, «Το "Νέο '21": Προσλήψεις της Ελληνικής Επανάστασης από το ΕΑΜ», στο Μάρθα Πύλια (επιμ.), *Από το 1821 στο 2012*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012, σ. 71-76· Κώστας Βούλγαρης, «Η "εθνική αφήγηση του 1821", η ιστορία της λογοτεχνίας και η αριστερά», στο Μάρθα Πύλια (επιμ.), *Από το 1821 στο 2012*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012, σ. 89-101· Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η αριστερά*, ΑΣΚΙ - Η Αυγή, Αθήνα 2014.

Δ.2. Ο φιλελληνισμός ως κληρονομιά των Ελλήνων

Στη διεθνή διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης εντάσσεται και το φιλελληνικό κίνημα, που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκειά της στην Ευρώπη και την Αμερική.[815] Το φαινόμενο θα απασχολήσει ιδιαίτερα τους συγγραφείς των σχετικών με την επανάσταση έργων του 19ου αιώνα, μολονότι η αναγνώριση των φιλελλήνων που συνέβαλαν άμεσα ή έμμεσα στον Αγώνα είχε συντελεστεί από πολύ νωρίς. Ενδεικτικό σε αυτή την κατεύθυνση είναι το απόσπασμα από την επιστολή που συνέταξαν οι παραστάτες της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας τον Μάιο του 1827 προς «άπαντας» τους φιλέλληνες: «*Ὅσοι, ἐκκαιόμενη ἀπὸ τὸν ἱερὸν ζῆλον τοῦ νὰ βοηθήσετε τὸ ὑπὲρ τοῦ δικαίου ἀγωνιζόμενον Ἑλληνικὸν Ἔθνος, ἐστείλετε ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγῶνος ἄχρι σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα βοηθήματα εἴτε εἰς χρήματα, εἴτε εἰς τροφὰς, εἴτε εἰς πολεμεφόδια, εἴτε εἰς ὅπλα, προσκαλεῖσθε νὰ τὰ δημοσιεύσετε διὰ τῆς Ἐφημερίδος, ἢ καὶ ἄλλως πως, φανεροῦν τες πότε, πρὸς ποίους, καὶ διὰ ποίων, τὰ ἐσείλατε/ διὰ νὰ γνωρίσῃ τὸ Ἔθνος τοὺς εὐεργέτας του, καὶ νὰ ἐγχαράξῃ τὰ ὀνόματά των εἰς τὴν καρδίαν του, καὶ νὰ φροντίσῃ διὰ νὰ τοὺς ἀποδείξῃ τέλος πάντων τὴν εὐγνωμοσύνην του*».[816]

Στα ιστοριογραφικά έργα της περιόδου 1830-1920 το φιλελληνικό κίνημα μελετάται κυρίως ως προς τα αίτια, τα πρόσωπα, τα μέσα αλλά και τα γεγονότα που το επηρέασαν. Πριν από αυτά όμως, για τη μελέτη της πρόσληψης του φαινομένου ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν οι διατυπωθέντες ορισμοί για τον φιλελληνισμό.

Μια πρώτη απόπειρα ορισμού του φιλελληνισμού εντοπίζεται στην επετειακή ομιλία που εκφώνησε ο Γεώργιος Τερτσέτης στη Βιβλιοθήκη της Βουλής τον Μάρτιο του 1854 και η οποία ήταν αφιερωμένη στους φιλέλληνες. Σύμφωνα με τον ομιλητή, φιλέλληνας ήταν όποιος, αν και γεννήθηκε σε ξένη χώρα, ήρθε και πολέμησε στην Ελληνική Επανάσταση ή συνέβαλε με άλλα μέσα σε αυτήν.[817] Ο ορισμός αυτός βέβαια δεν επαρκούσε στον Τερτσέτη, καθώς ήταν, όπως αναφέρει, κυρίως «υλικός»

---

[815]Αναφέρονται ενδεικτικά τα πιο πρόσφατα έργα στα οποία καταγράφεται και η πλούσια σχετικά με το θέμα βιβλιογραφία: Κωσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι φιλέλληνες παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα και στο Ελλαδικό βασίλειο (1821-1843)*, Σταμούλης, Αθήνα 2008· Herve Mazurel, *Desirs de guerre etreves d' ailleurs: la croisade philhellene des volontaire soccide ntaux de l guerred' indipendance grecque (1821-1830)*, Thesede Doctorat, Universitede Paris I, Paris 2009· Άννα Μανδυλαρά, Γεώργιος Νικολάου, Λάμπρος Φλιτούρης, Νικόλαος Αναστασόπουλος (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Σκουφά/Ηρόδοτος, Αθήνα 2014· Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές. Φιλικές εταιρείες και κομιτάτα στο Λονδίνο (1790-1823*), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2015·Άννα Καρακατσούλη, *«Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνική της διάσταση*, πεδίο, Αθήνα 2016· Συλλογικό, *Ο διεθνής περίγυρος και ο φιλελληνισμός κατά την ελληνική επανάσταση,* Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2017.

[816]Οι παραστάτες της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας το 1827 αποστέλλουν επίσης ευχαριστήριες επιστολές προς «*απάσας κατά την Ευρώπην Φιλελληνικάς Εταιρίας*» και «*προς την αυτού Μεγαλειότητα τον βασιλέα της Βαυρίας*». Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 79-83· Βλ. επίσης: Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος,* τ. 9ος, *ό.π.*, σ. 54-55, 65-66· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 213-215.

[817]«*Λέγω ὅτι Φιλέλλην εἶναι ὅποιος δὲν ἐγεννήθη εἰς χώματα ἑλληνικά, εἶναι τέκκνον ξένης φυλῆς. Ἀγγλογάλλος, Γερμανός, Λέχος, Ἰταλός, Ἀμερικανός, πλήν, ἂν καὶ ξένης φυλῆς, ἦλθε εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γῆν, ἐκινδύνευσε εἰς τὰ φρούρια τὰ Ἑλληνικά, ἐπολέμησε εἰς τὸ Χαϊδάρι, ἐχάθηκε εἰς τοῦ Πέτα, ἐκλείσθηκε εἰς τὴν Ἀθήνα, ἐκάηκε εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἔκαψε τὰ ὀθωμανικὰ καράβια εἰς τὰ νερὰ τοῦ Νεοκάστρου, χάριν τῆς ἀπολαύσεως, τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων…. Δὲν θὰ ἦτον πλήρης ὁ ὁρισμός μας τοῦ Φιλέλληνος, ἂν ἀμελούσαμεν νὰ συμπεριλάβωμεν εἰς τὸν ὁρισμόν αὐτόν, καὶ ἕνα ἄλλο εἶδος Φιλελλήνων, ἐννοῶ τοὺς πολιτικούς ἄνδρας, ῥήτορας, ἢ συγγραφεῖς, ἢ ἱερεῖς, ἢ καθηγητάς…*». Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ. 481.

και δεν απέδιδε το υψηλότερο νόημα που επιθυμούσε. Γι' αυτό επιχειρεί μια δεύτερη απόπειρα ορισμού του φαινομένου, παρουσιάζοντας τον φιλελληνισμό ως κληρονομιά του αρχαιοελληνικού πνεύματος: «*Ὁ φιλέλλην εἶναι τὸ πνεῦμα τὸ ἑλληνικὸ τὸ ὁποῖον ἐπιστρέφει εἰς τὴν πατρίδα του ἀφοῦ ἀπέρασε καὶ ἔζησε εἰς τὰ ξένα καράβι, λέγω, μὲ ξένην σημαίαν, αλλὰ τὸ μέσα τοῦ φορτίου εἶναι ἑλληνικό. Ἂν εἶναι ἀλήθεια, κύριοι, καὶ εἶναι ὁμολογούμενον, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς τῆς Ἑλλάδος, ὁ Πλάτων, ὁ Αριστοτέλης, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Θουκυδίδης, καὶ τόση σειρὰ ἀθανάτων συγγραφέων ἐμόρφωσαν τὸ νέον πνεῦμα, τὸν νέον πολιτισμὸν τοῦ κόσμου, ἦτον λοιπὸν δυνατό, ἦτον φυσικό, ὥστε γενεὲς ἀνθρώπων, φωτισμένες ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν, νὰ μείνουν ἀδιάφορες εἰς τὰ δεινά, εἰς τοὺς κινδύνους τῆς γῆς, γεννήτριας τῶν σοφῶν διδασκάλων τους;*».[818] Έτσι, ο Γεώργιος Τερτσέτης θέτει τη βάση για την πρόσληψη του φιλελληνισμού ως κληρονομιάς των Ελλήνων, δηλαδή ως ένα εγγενές στοιχείο του ελληνισμού που προϋπάρχει και χάρις στην αρχαιοελληνική παιδεία που αποτέλεσε τη μήτρα του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού «επιστρέφει» στους κληρονόμους του.

Μια περίπου δεκαετία αργότερα, το 1866, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Στέφανος Κουμανούδης, θα πραγματοποιήσει στο σύλλογο «*Αθήναιον*» ομιλία με θέμα τον φιλελληνισμό. Στο λόγο του θα επισημάνει πως μονάχα το ελληνικό έθνος έχει φίλους κατά την «αληθινή» έννοια του όρου και αυτό γιατί, όπως σχολιάζει, ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός το ανέδειξε ως «*ἀγωγεὺς τοῦ γενικωτάτου πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος*». Ως προς τον ορισμό του φαινομένου ακολουθεί τη σκέψη του Τερτσέτη παρουσιάζοντας τον ,επίσης, ως εγγενές στοιχείο του ελληνισμού, ως «*μέρος τῆς ἡμετέρας οὐσίας, ἦτο ἡμέτερον κτῆμα καὶ οὐδὲν ἄλλο*». Καταρρίπτει δε προγενέστερες απόψεις που πρόβαλαν, όπως αναφέρει, τον φιλελληνισμό είτε ως αποτέλεσμα του «κερδοσκοπικού» χαρακτήρα των Ελλήνων σε συνδυασμό με την «πενία της ελληνικής γης», είτε ως φυσικό επακόλουθο του ευρύτερου ενδιαφέροντος και της φροντίδας των πολιτισμένων εθνών «προς τους δυστυχείς». Επιπροσθέτως, ο Στέφανος Κουμανούδης σημειώνει σχετικά με την προέλευση της λέξης «φιλέλλην» πως εμφανίζεται ήδη από τα αρχαία χρόνια. Παρατηρεί, μάλιστα, πως ο χαρακτηρισμός αποδιδόταν με τη σημασία του φιλογενούς και σε Έλληνες. Ως φιλέλληνες υπό αυτή την έννοια θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, κατά τον ομιλητή, ο Ρήγας, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και ο Ιωάννης Καποδίστριας.[819]

Ήδη, επομένως, από τα μέσα του 19ου αιώνα φαίνεται να αποκρυσταλλώνεται ανάμεσα στους λόγιους που μελέτησαν τον φιλελληνισμό, η αντίληψη πως αυτός υπήρξε εγγενές στοιχείο του ελληνισμού και δεν εμφανίστηκε τυχαία με την έκρηξη της επανάστασης του 1821. Στις εσωτερικές δυνάμεις των Ελλήνων συγκαταλέγει τον φιλελληνισμό και ο Παύλος Καρολίδης στην *Ιστορία του 19ου αιώνα* που εξέδωσε το

[818]*Στο ίδιο*, σ. 482.

[819]Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *Πανδώρα*, τχ. 385 (1866), σ. 1-11. Ο Στέφανος Κουμανούδης αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα Έλληνα διανοούμενου που εντάσσεται στην κρατική λογιοσύνη της εποχής. Υπηρέτησε ως καθηγητής Λατινικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ παράλληλα ανέπτυξε σημαντική δράση μέσω συλλόγων/Εταιρειών. Επιπροσθέτως, συνεργάστηκε με αρκετά περιοδικά της εποχής του. Για τις ιδέες και τη δράση του Στέφανου Κουμανούδη βλ. ενδεικτικά: Σοφία Ματθαίου, «Στέφανος Κουμανούδης - Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Μια συγκριτική προσέγγιση», *Μνήμων*, τ. 28 (2007), σ. 169-208.

1892.[820] Αντίστοιχη είναι και η άποψη του Χαράλαμπου Άννινου στη σχετική με τους φιλέλληνες μελέτη του που κυκλοφόρησε λίγα χρόνια αργότερα το 1925. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα: «*Ὁ φιλελληνισμὸς εἶναι ὅλως ἰδιαιτέρα δύναμις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Δὲν εἶναι φῶς αὐτόματον, ἀλλ' ἀνταύγεια τοῦ μεγάλου πλανήτου τοῦ ἀθανάτου ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὅστις ἐκλάμψας καὶ καταγλαΐσας τὴν οἰκουμένην εἰς παρῳχημένην ἐποχήν, παραμένει ἔκτοτε τηλαυγὴς εἰς τὸ στερέωμα τῆς ἀνθρωπότητος, φωτίζων καὶ καθοδηγῶν τὴν ἀκοίμητον αὐτῆς πρόοδον*».[821] Τέλος και ο Νεοκλής Καζάζης σχολιάζει το γεγονός πως οι Έλληνες προκάλεσαν την εμφάνιση του φιλελληνισμού με την αναγέννηση της Ελλάδας στα τέλη 18ου αιώνα.[822]

Ο θαυμασμός όμως των Ευρωπαίων για την αρχαία Ελλάδα ως ένα από τα αίτια εμφάνισης του φιλελληνισμού καταγράφεται από πολλούς άλλους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, τον Δημήτριο Αινιάν, τον Αλέξανδρο Σούτσο και τον Παύλο Καρολίδη.[823] Κάθε λαός, μαχόμενος για την ελευθερία του, χαίρει της συμπάθειας των ανθρώπων, αλλά στην περίπτωση της ελληνικής επανάστασης ιδιαίτερη σημασία είχε το όνομα των αγωνιζομένων και ο τόπος για τον οποίο πολεμούσαν, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Γερβίνος.[824] Ο θαυμασμός για την αρχαία Ελλάδα ήταν η αιτία η οποία «*κατεβίβασεν ἀπὸ τῶν ὑπερβορείων αὐτῶν πατρίδων {πρβλ. τους φιλέλληνες], ἵνα συνταλαιπωρηθῶσι καὶ συνθριαμβεύσωσι, συναγωνισθῶσι καὶ πέσωσιν ὁμοῦ, δίκην ἀδελφῶν ὁμοφύλων, παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἡρώων τῆς νέας Ἑλλάδος*» κατά τον Σπύρο Λάμπρο.[825] Χαρακτηριστική της σημασίας που προσέδιδαν οι Ευρωπαίοι στην Αρχαία Ελλάδα είναι και η αντίδραση του λόρδου Βύρωνα κατά την πρώτη επίσκεψη του στην Ελλάδα το 1809, όπως την καταγράφει ο Γερμανός συγγραφέας Έλτζε: «*Ὁ Βύρων ἔγεινεν ἔξαλλος ἐκ χαρᾶς, ἀντικρύζων τὰς τοποθεσίας, τὰς συνδεομένας πρὸς τὰς ἐνδοξοτέρας κλασικὰς ἀναμνήσεις*».[826] Σχετική με τα παραπάνω είναι και η άποψη πως οι φιλέλληνες ήρθαν να πολεμήσουν στο πλευρό των Ελλήνων αγωνιστών ελπίζοντας πως θα αντικρίσουν τους ήρωες της κλασικής εποχής, όπως ισχυρίζονται μεταξύ άλλων οι Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[827] Επιπροσθέτως, η ανάπτυξη του φιλελληνικού ενδιαφέροντος παρουσιάζεται ανάμεσα σε άλλους και από τον Παύλο Καρολίδη και ως εκπλήρωση της οφειλής της Ευρώπης απέναντι στους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων.[828]

---

[820]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 87.

[821]Χαράλαμπος Άννινος, *Οι φιλέλληνες του 1821*, Αθήνα 1925, σ. 133.

[822]Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων: η εκατονταετηρίς του θανάτου ενός ήρωος*, Εταιρεία Ελληνισμός, Αθήνα 1924, σ. 31 [στο εξής: Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.*].

[823]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 77· Δημήτριος Αινιάν, «Ο Έλλην στρατιώτης κατά την Επανάστασιν», *Βιβλιοθήκη του Λαού*, τ. Α΄(1852), σ. 124-125· Αλέξανδρος Σούτσος, *Η Τουρκομάχος Έλλας: Ποίημα Επικόν*, Αθήνα[4] 1882, σ.δ΄·Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 338.

[824]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 3.

[825]Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα*, *ό.π.*, σ. 30· Αναφορά του ίδιου συγγραφέα στον θαυμασμό της αρχαίας Ελλάδας ως παράγοντα εμφάνισης του φιλελληνικού κινήματος εντοπίζεται και στο: Σπυρίδων Λάμπρος, «Ο Ιταλός φιλέλλην Σανταρόζα», *ό.π.*, σ. 290.

[826]Δημήτριος Κακλαμάνος, «Η πρώτη επίσκεψη του Βύρωνος εις την Ελλάδα», *Παναθήναια*, τχ. 221-222 (1909), σ. 141.

[827]Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Λόγος εκφωνηθείς εν Ακροπόλει υπό του δημοτικού συμβούλου Κ. Α. Ρ. Ραγκαβή, επί της δημοτικής εορτής της τελεσθείσης εις μνήμην του στρατηγού Φαβιέρου», *ό.π.*, σ. 381· Κάρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 78.

[828]Ενδεικτικά: Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 338.

Επιπλέον, ως παράγοντας που υποκίνησε το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση προσλαμβάνεται από αρκετούς συγγραφείς ο ηρωισμός και η γενναιότητά των Ελλήνων.[829] Συγκεκριμένα, τη συγκίνηση της Γαλλίας από τον ηρωική στάση των αγωνιστών επισημαίνει ο Δημήτριος Βικέλας σε σχετικό του άρθρο.[830] Στα «κατορθώματα» των Ελλήνων έναντι των Οθωμανών αναφέρεται ο Παύλος Καρολίδης.[831] Χαρακτηριστικό είναι και το απόσπασμα από την *Ελληνική Ιστορία* του Σωκράτη Τσιβανόπουλου που κυκλοφόρησε το 1888: «*Τὰ μεγάλα καὶ ὄντως καταπληκτικὰ καορθώματα κατὰ τὸ παρελθὸν χρονικὸν διάστημα τῶν εὐαρίθμων Ἑλλήνων κατὰ τῶν πολυαρίθμων στιφῶν τῶν Τούρκων διήγειραν τὸν φιλελληνισμὸν ἔν τε τῇ Εὐρώπῃ καὶ ἐν τῇ Ἀμερικῇ, καθ' ὃν χρόνον ἤρξαντο νὰ ἀποκάμωσιν αἱ τρεῖς ἡρωϊκοὶ νῆσοι τῆς*».[832]

Η επιμονή και η καρτερία των Ελλήνων απέναντι στη σκληρότητα και τις βιαιότητες των Οθωμανών αποτέλεσε ένα ακόμη από τα αίτια για την ευαισθητοποίηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, όπως ισχυρίζονται ανάμεσα σε άλλους οι Σπυρίδων Τρικούπης και Δημήτριος Βικέλας.[833] Τις βιαιοπραγίες και τις ωμότητες των Οθωμανών επισημαίνει ο Μιλτιάδης Βρατσάνος ως παράγοντα που επηρέασε τη στάση της Ευρώπης απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση.[834] Την «καρτεροψυχία» των Ελλήνων υπογραμμίζει και ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος.[835] Στην κατεύθυνση αυτή δεν είναι τυχαίο πως η καταστροφή της Χίου ή η έξοδος του Μεσολογγίου, αποτέλεσαν δυο γεγονότα που συνέβαλαν ιδιαίτερα στην ενίσχυση του φιλελληνικού κινήματος.

Στα αίτια εμφάνισης του φιλελληνισμού εντάσσεται και η κοινή θρησκεία από συγγραφείς, όπως για παράδειγμά ο Γεώργιος Τερτσέτης.[836] Η «*αγιότης*» του Αγώνα των Ελλήνων ήταν ένας από τους παράγοντες που ώθησαν τους φιλέλληνες, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σπυρίδων Τρικούπης.[837] Με την παραπάνω αντίληψη συμπλέει και η παρατήρηση του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή πως οι φιλέλληνες που κατήλθαν στην Ελλάδα προέρχονταν από μέρη που επικρατούσε η χριστιανική θρησκεία.[838] Επιπλέον, τον φιλελληνισμό με το αίσθημα της χριστιανικής φιλανθρωπίας παρουσιάζει ως στοιχείο που συνέβαλε στη μεταστροφή της ευρωπαϊκής διπλωματίας απέναντι στο ελληνικό ζήτημα ο Παύλος Καρολίδης.[839]

---

[829]Ενδεικτικά βλ.: Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 80· Μιλτιάδης Βρατσάνος, *ό.π.*, σ. 122· Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθα, ό.π.*, σ. 544.

[830]Γέωργιος Βαλέτας (επιμ.), *Δημητρίου Αινιάνος Άπαντα, ό.π.*, σ. 147.

[831]«*τὰ γενναῖα κατορθώματα τῶν Ἑλλήνων ἐν Χίῳ, ἐν Ἀργολίδι καὶ ἐν Μεσολογγίῳ εἶχον ἐκκαύσει τὴν φαντασίαν τῶν ἐνθουσιαστῶν καὶ ἀποσπάσει δείγματα θαυμασμοῦ καὶ ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν δυσκόλου χαρακτῆρος ἀνδρῶν, καὶ ἀπ'αὐτῶν τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἀγωνος τούτου*». Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 338.

[832]Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ελληνική ιστορία από των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως σήμερον*, τ. Β΄, Αθήνα 1888, σ. 54 [στο εξής: Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ελληνική ιστορία, ό.π.*].

[833]Σπυρίδων Τρικούπης, ό.π., τ. Γ΄, σ. 77· Γέωργιος Βαλέτας (επιμ.), *Δημητρίου Αινιάνος Άπαντα, ό.π.*, σ. 147.

[834]Μιλτιάδης Βρατσάνος, *ό.π.*, σ. 122.

[835]Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ελληνική ιστορία, ό.π.*, σ. 86.

[836]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 303· Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 παρουσιάστηκε εξάλλου και ως θρησκευτικός πόλεμος σε αλληγορικές αναπαραστάσεις φιλελλήνων καλλιτεχνών. Νατάσα Καστρίτη, *Η Ελλάδα του ΄21 με τα μάτια των Φιλελλήνων. Γαλλική φιλελληνική παραγωγή από τις συλλογές του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, Ι.Ε.Ε.Ε, Αθήνα 2006, σ. 88-95.

[837]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 77.

[838]Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Λόγος εκφωνηθείς εν Ακροπόλει υπό του δημοτικού συμβούλου Κ. Α. Ρ. Ραγκαβή, επί της δημοτικής εορτής της τελεσθείσης εις μνήμην του στρατηγού Φαβιέρου», *ό.π.*, σ. 381.

[839]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 15.

Ο φιλελευθερισμός με τη στενή κυρίως έννοια του πολιτικού φιλελευθερισμού ως αιτία για το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων γύρω από την Ελληνική Επανάσταση δεν αναφέρεται ρητά. Προκύπτει, όμως, έμμεσα από χαρακτηρισμούς των φιλελλήνων ως φιλελεύθερων ανδρών και άλλου είδους πολυάριθμες αναφορές στη φιλελεύθερη Ευρώπη. Για παράδειγμα το φιλελεύθερο φρόνημα των φιλελλήνων που ήρθαν να πολεμήσουν στην Ελλάδα τονίζουν ο Γεώργιος Τερτσέτης και ο Μιλτιάδης Βρατσάνος.[840] Αντίστοιχα, οι φιλελεύθερες αντιλήψεις του βρετανικού λαού, που τάχθηκε υπέρ των Ελλήνων, επισημαίνονται από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη.[841] Εξάλλου, μέσω των φιλελεύθερων και φιλελλήνων επήλθε η συμπάθεια για την Ελληνική Επανάσταση σε όλη την Ευρώπη και την Αμερική σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο Μιχαήλ Οικονόμου.[842] Χαρακτηριστική είναι αντίστοιχα και η άποψη του Νεοκλή Καζάζη πως η ανεξαρτησία των Ελλήνων «*ἦτο τὸ νέον ἀπόρρητον παντὸς φιλελευθέρου, κατεξανισταμένου κατὰ τῆς ἀνιέρου πολιτικῆς τῆς βιενναίας Ἱερᾶς Συμμαχίας*».[843] Ο φιλελευθερισμός αναδεικνύεται έτσι εμμέσως ως ένα από τα αίτια του φιλελληνικού κινήματος, όχι όμως με την αρχική σημασία που απέδωσαν σε αυτόν οι θεμελιωτές του εθνικού κινήματος, αλλά χρησιμοποιείται σε ένα διευρυμένο σημασιολογικό πλαίσιο με την έννοια κυρίως της πολιτικής αυτοδιάθεσης.

Με βάση τα παραπάνω προκύπτει πως το φιλελληνικό κίνημα υπήρξε αποτέλεσμα μια σειράς αιτιών. Η ταύτιση, όμως, των νεότερων Ελλήνων με τους αρχαίους προγόνους και ό,τι αυτή συνεπαγόταν, συνέβαλε στην εμπέδωση του φιλελληνισμού ως κληρονομιάς και επομένως ως εγγενούς χαρακτηριστικού των Ελλήνων, υποβαθμίζοντας τις ιδεολογικοπολιτικές συνδηλώσεις του φαινομένου. Δεν ήταν, σύμφωνα με τους λόγιους που επιχείρησαν να ορίσουν το φαινόμενο, κάποια εξωτερική αιτία που πυροδότησε το ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση. Οι ίδιοι οι Έλληνες το έπραξαν χρησιμοποιώντας τη δύναμη που κληρονόμησαν από τους προγόνους τους. Ο Στέφανος Κουμανούδης το υπογραμμίζει: «*Ἐκληρονομήσαμεν ἡμεῖς παρὰ τῶν προπατόρων ἡμῶν τὴν δύναμιν καὶ τὴν μετεχειρίσθημεν ἐν καιρῷ ἀνάγκης. Τίς εἰς τὸν ἐν ἱδρῶτι τοῦ προσώπου του καὶ διὰ τῆς εὐφυΐας του ἀποκτήσαντα δικαίως περιουσίαν διαμφισβητεῖ τὴν χρῆσίν της εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους του; Τίς δὲ τὸν ἔχοντα τηλικαύτην περιουσίαν βίου λαὸν τολμᾷ νὰ τὸν θεωρήσῃ ὄχι βιώσιμον;*».[844] Το κίνημα του φιλελληνισμού καθιερώθηκε και παρουσιάστηκε στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του 19ου αιώνα ως αποτέλεσμα του θαυμασμού των Ευρωπαίων για την Αρχαία Ελλάδα και ιδίως ως εξόφληση του χρέους της Ευρώπης απέναντι στους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων. Αντίθετα, οι ποικίλες ιδεολογικοπολιτικές συνδηλώσεις του, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται η θρησκευτική διάσταση και ο πολιτικός φιλελευθερισμός, υποβαθμίστηκαν.[845]

---

[840]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ.413· Μιλτιάδης Βρατσάνος, *ό.π.,* σ.122.
[841]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 198.
[842]Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 544.
[843]Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων*, *ό.π.*, σ. 31.
[844]Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.,* σ. 5.
[845]Ενδεικτικά μόνο βλ. Νικόλαος Γκινόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος διά την Δ΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων,* Αθήνα 1909, σ. 57.

Η πρόσληψη του φιλελληνικού κινήματος ως ένα μεμονωμένο περιοδικό φαινόμενο, αντίθετο με τη διαχρονικά αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στους Έλληνες, η οποία εντοπίζεται σε ορισμένα έργα των αρχών του 20ου αιώνα, εντάσσεται στο πλαίσιο της αντίληψης περί Ξενοκρατίας, που γνώρισε ευρεία διάδοση μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Γεώργιου Κωνσταντινίδη, όπως αποτυπώνεται σε άρθρο του στο περιοδικό *Ελληνισμός* το 1915: «*Ὁ περιοδικῶς κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα ἀναφαινόμενος φιλελληνισμὸς λαῶν ἢ κυβερνήσεων τῆς Εὐρώπης, ἢ τὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα μουσοτραφῶν καὶ φιλελευθέρων ἀνδρῶν ἢ σωματείων, κατ' οὐδὲν ἐλαττοῦσιν ἢ ἀλλάσσουσιν εἴτε τὴν οὐσίαν τῆς καθ' ὅλου πολιτικῆς καὶ τῶν διαθέσεων τῆς Εὐρώπης, εἴτε τοῦ ἑλληνικοῦ τὴν εὔλογον δυσπιστίαν πρὸς τὰς πραγματικὰς βλέψεις καὶ διαθέσεις αὐτῆς*».[846]

Η απήχηση και η εξάπλωση του φιλελληνικού κινήματος αποτελεί ένα ακόμα ζήτημα που αναδεικνύουν οι συγγραφείς των ιστοριογραφικών έργων του 19ου αιώνα. Την επέκταση του φιλελληνικού κινήματος, εκτός από την Ευρώπη, και στην Αμερική επισημαίνει ανάμεσα σε άλλους και ο Σπυρίδων Τρικούπης.[847] Ενδεικτικό του καθολικού χαρακτήρα που προσέλαβε το κίνημα σύμφωνα με τους Έλληνες λόγιους είναι το απόσπασμα από την Ιστορία του Παύλου Καρολίδη: *«Ὁ φιλελληνισμὸς ἐκ τῶν χωρῶν τούτων [πρβλ. Γερμανία, Γαλλία, Αγγλία] διεδόθη πανταχοῦ σχεδὸν τῆς Εὐρώπης καὶ πέραν τοῦ Ὠκεανοῦ εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς βορείου Ἀμερικῆς, παρέχων πανταχοῦ ἠθικὰς καὶ ὑλικὰς ὠφελείας τῷ Ἑλληνικῷ ἀγῶνι, καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἰδίως τοῦ ἀγῶνος ἔτη ἔλαβεν οὕτως εἰπεῖν χαρακτῆρα καθολικόν, οἱονεὶ θρησκευτικόν, καὶ κατέστη καθολική τις ἠθικὴ δύναμις ἑνοῦσα ἠθικῶς πάντα τὰ εὐγενῆ πνεύματα καὶ τοὺς φιλανθρώπους ἄνδρας»*.[848] Σχετική με την ευρεία διάδοση των φιλελληνικών ιδεών είναι και η διαπίστωση του Πρόκες - Όστεν, πως, αν μετά την καταστροφή της Χίου το 1822 κηρύσσονταν από τους Ευρωπαίους σταυροφορία, «*θὰ ἐπανέφερε τὴν ἐποχὴν Πέτρου τοῦ ἀναχωρητοῦ*».[849] Αντίστοιχα, η σύσταση φιλελληνικής εταιρείας στην Καλκούτα επισημαίνεται ως ένα ενδεικτικό παράδειγμα της γεωγραφικής εξάπλωσης του κινήματος από τον Χαράλαμπο Άννινο.[850]

Τα διαφορετικά μέσα έκφρασης του φιλελληνισμού αποτελούν ένα ακόμα ζήτημα που διερευνάται. Ως φιλέλλην χαρακτηριζόταν την περίοδο της επανάστασης «*ὁ ἐρχόμενος εἰς τὴν παλαίουσαν Ἑλλάδα ὅπως συμμετάσχῃ τῶν ἡμετέρων κακουχιῶν καὶ κινδύνων, ἢ ὁ μακρὰν μὲν διαμένων, ὑπὲρ αὐτῆς ὅμως θυσιάζων, ἐπαιτῶν, γράφων, συνηγορῶν ἢ ἄλλως κοπιῶν*» σύμφωνα με τον Νικόλαο Δραγούμη.[851] Από τον παραπάνω ορισμό συνάγεται πως οι φιλέλληνες συνέβαλαν στην επανάσταση είτε άμεσα με τη φυσική τους παρουσία στα πεδία των μαχών, είτε έμμεσα με την συγγραφή έργων, τη δημοσίευση άρθρων στον Τύπο, τη συλλογή χρημάτων και ποικίλλες άλλες δράσεις με στόχο την υλική ενίσχυση των Ελλήνων και την ευαισθητοποίηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης.

---

[846]Γεώργιος Κωνσταντινίδης, «Ευρώπη και Ανατολή», *Ελληνισμός*, τχ. 207-208 (1915), σ. 146.
[847]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 77.
[848]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 341-342.
[849]Αντ. Πρόκες-Όστεν, *ό.π.,* σ. 165.
[850]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 188.
[851]Νικόλαος Δραγούμης, «Βιογραφία περί του φιλέλληνος Brunet», *Εστία*, τχ. 18 (1876), σ. 277.

Η φυσική παρουσία φιλελλήνων στον Αγώνα επισημαίνεται από όλους σχεδόν τους συγγραφείς. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Γεώργιος Τερτσέτης, Νικόλαος Σπηλιάδης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Γεώργιος Θεοφίλου, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Παύλος Καρολίδης και Σπυρίδων Λάμπρος.[852] Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από άρθρο του Δημήτριου Αινιάν:«*Πολλοί γενναῖοι φιλέλληνες ἀπό διάφορα εὐρωπαϊκά κράτη, καταφρονήσαντες ὅλα τά τεθέντα ἐμπόδια, καί τούς παρουσιαζομένους κινδύνους, ἔδραμον προθύμως είς τήν Ἑλλάδα, ἐνηγκαλίσθησαν τήν ὑπεράσπισιν τῶν Ἑλλήνων, συνεμορφώθησαν με τά ἤθη των, συνυπέφεραντάς κακουχίας των, καί ὑπῆρξαν ἡ πρώτη ζύμη τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ τακτικοῦ*».[853] Επίσης, την ταύτιση της Ελλάδας με τη Δύση επισφράγισε η παρουσία και ο θάνατος φιλελλήνων στα πεδία των μαχών σύμφωνα με τον Μάρκο Ρενιέρη: «*Οἱ ἕλληνες ἥρωες συνεμάχησαν μετὰ τῶν εὐρωπαίων φιλελλήνων εἰς τὰ πεδία τῆς δόξης/ τὸ αἷμα των συγχυνόμενον ἐπεσφράγισε τὴν νέαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Δύσεως σύζευξιν*».[854] Την παρουσία φιλελλήνων στην Ελληνική Επανάσταση με σκοπό να αγωνισθούν και να πεθάνουν υπέρ της υπάρξεως και της ανεξαρτησίας της Ελλάδας «στο πλευρό *αδελφών ομόφυλων»* υπογραμμίζει και ο Σπυρίδων Λάμπρος.[855]

Οι φιλέλληνες που ήρθαν και πολέμησαν στην Ελληνική Επανάσταση ήταν κυρίως στρατιωτικοί που μετά την πτώση του Ναπολέοντα είχαν χάσει τη θέση τους, καθώς και νέοι οι οποίοι εγκατέλειψαν τις σπουδές τους και έσπευσαν στην Ελλάδα σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Άννινο. Ο ίδιος συγγραφέας τους διακρίνει μάλιστα σε δυο κατηγορίες, σε αυτούς που σκοτώθηκαν στον Αγώνα ή παρέμειναν μετά το τέλος του στην Ελλάδα και σε αυτούς που ήρθαν να πολεμήσουν, αλλά αποχώρησαν είτε κατά τη διάρκεια είτε αμέσως μετά την επανάσταση.[856] Σχετικός με την παραπάνω διάκριση είναι και ο κατάλογος του φιλέλληνα Ερρίκου Φορνέζη για τους αποθανόντες φιλέλληνες «*κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας Αγώνα ή εν τη υπηρεσίας της Ελλάδος από του 1821 μέχρι του 1860*», που δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στο περιοδικό *Εβδομάς*.[857]

Οι προσπάθειες καταγραφής των φιλελλήνων φαίνεται πως υπήρξαν ατελείς, καθώς ο ακριβής αριθμός όσων έλαβαν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση του 1821,

---

[852]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ. 413· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 214· Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Λόγος εκφωνηθείς εν Ακροπόλει υπό του δημοτικού συμβούλου Κ. Α. Ρ. Ραγκαβή, επί της δημοτικής εορτής της τελεσθείσης εις μνήμην του στρατηγού Φαβιέρου», *ό.π.,* σ. 380·Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 81· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853,* σ. 205· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 341-342· Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα*, *ό.π.*, σ. 30.

[853]Δημήτριος Αινιάν, «Ο Έλλην στρατιώτης κατά την Επανάστασιν», *ό.π*., σ. 124-125.

[854]Μάρκος Ρενιέρης, «Τι είναι η Ελλάς;», *ό.π*., σ. 213.

[855]Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα*, *ό.π.,* σ. 30.

[856]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 144-145.

[857]Ο εν λόγω κατάλογος συγκροτήθηκε βάσει πληροφοριών του Γάλλου φιλέλληνα Τουρέ και δημοσιεύθηκε το 1884 σε συνέχειες στο περιοδικό *Εβδομάς* (τχ. 1-27)· Ονομαστική κατάσταση των φιλελλήνων, που συνέδραμαν στην πολιορκία των Αθηνών αλλά και γενικότερα που έλαβαν μέρος στην Επανάσταση του 1821, δημοσιεύει και ο Αμβρόσιος Φραντζής. Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 79-83· Επιτροσθέτως, το 1903 η Εθνική Βιβλιοθήκη απέκτησε μέσω δωρεάς, όπως πληροφορούμαστε από άρθρο των *Παναθηναίων*, πίνακα με τα ονόματα των πεσόντων ανδρών της Γερμανικής Λεγεώνας μέχρι το 1823, ο οποίος έφερε και την σφραγίδα του στρατιωτικού σώματος. Ανώνυμος, «Ολιγόστιχα», *Παναθήναια,* τχ. 57 (1903), σ. 287.

όπως και τα ονόματα πολλών εξ αυτών, παραμένουν άγνωστα.[858] Ο Χαράλαμπος Άννινος επιχειρεί να δικαιολογήσει τη μη έγκαιρη καταγραφή των ανδρών αυτών ως εξής: «*Ἄλλως τε καὶ ὁ ἀριθμὸς καὶ τὰ ὀνόματα πάντων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατελθόντων ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἀγωνισθέντων ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς ξένων δὲν εἶνε ἐπακριβῶς γνωστά. Καὶ ἡ κατάστασις τῆς χώρας κατ' ἐκείνους τοὺς καιρούς, καὶ αἱ περιστάσεις καὶ οἱ ὅροι ὑφ' οὓς διεξήχθη ὁ μακρὸς καὶ τραχὺς καὶ δραματικώτατος ἀγὼν δὲν ἐπέτρεψαν, ὥστε νὰ καταρτισθῇ ἐγκαίρως ὁ ακριβὴς κατάλογος τῶν εὐγενῶν αὐτῶν καὶ ἀειμνήστων μαχητῶν τῆς Ἐλευθερίας*».[859] Ανάμεσα στο πλήθος των προσώπων ξεχωρίζουν τα ονόματα ορισμένων, όπως του λόρδου Βύρωνα, του Σανταρόζα, του Αστιγξ ή του Φαβιέρου που αναδείχθηκαν σε ηρωικά πρότυπα φιλελλήνων. Για τα πρόσωπα αυτά, σε αντίθεση με άλλους ευρωπαίους που συμμετείχαν στην Ελληνική Επανάσταση, εντοπίζεται πλήθος αναφορών στα ιστοριογραφικά έργα και τον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα.[860]

Στην προσπάθεια ανάδειξης της συμβολής των φιλελλήνων από τους συγγραφείς των σχετικών με την επανάσταση έργων εντάσσονται και οι αναφορές σχετικά με τις δυσκολίες και τα εμπόδια που αντιμετώπισαν. Τις απαγορεύσεις και τα αυστηρά μέτρα των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων ως ανασταλτικούς παράγοντες παρουσιάζει για παράδειγμα ο Ανδρέας Ανδρεάδης.[861] Επιπροσθέτως, στις δυσκολίες και τις στερήσεις που αντιμετώπισαν μετά την άφιξή τους στην επαναστατημένη Ελλάδα αναφέρονται ανάμεσα σε άλλους ο Γερβίνος και ο Χαράλαμπος Άννινος.[862] Ενδεικτικό των συνθηκών που συνάντησαν οι ευρωπαίοι εθελοντές στην Ελλάδα είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία* του Γερβίνου: «*Ἡ παντελὴς ἔλλειψις ὅλων τῶν ἀναγκαίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἦσαν συνειθισμένοι, ὁ ἀπάνθρωπος τρόπος τοῦ πολεμεῖν, ἡ ἔλλειψις διαρκοῦς ἐπιτυχίας, ἡ ἄρνησις πάσης εὐγνωμοσύνης καὶ συμπαθείας ἐκ μέρους τῶν δυσμενῶς διακειμένων ἐπαναστατῶν, τῶν ὁποίων τὰς εὐχαριστίας ἦλθον ν' ἀπολαύσωσι, πάντα ταῦτα ἐψύχραναν, ὡς εἰκὸς, τάχιστα τὸν ζῆλον τῶν ἀπερισκέπτων ἐνθουσιαστῶν*».[863] Το λόγο αυτό περί

---

[858]Ο κατάλογος των Φορνέζη - Τουρέ περιέχει 286 ονόματα· Η σύγχρονη ιστορική έρευνα υπολογίζει τον αριθμό των φιλελλήνων που έλαβαν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση σε 1200 περίπου. Άννα Καρακατσούλη, *«Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821, ό.π.*, σ. 15.

[859]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 243-244.

[860]Από τα σχετικά με τις συγκεκριμένες προσωπικότητες άρθρα στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα ενδεικτικά μόνο αναφέρονται: Το αφιέρωμα του περιοδικού *Εστία* στον Βύρωνα (*Εστία*, τχ.300, 1881)·Ανώνυμος, «*Ο Λόρδος Βύρωνας (εκ Γερμανικού)», Ιλισσός,* τχ. 6 (1868), σ. 164-167· Κωνσταντίνος Πώπ, «Ο Βύρων: βίος, ποιήσεις, τελευτή αυτού», *Βύρων*, τ. Α΄(1874), σ. 1-6, 81-84, 161-165, 241-244, 321-327, 401-410· *Κ.Γ. Ξένος, «*Ο Λόρδος Βύρων (Σκιαγραφία)», *Παρθενών*, τχ. 40-41 (1879), σ. 302 και 312-313 αντίστοιχα· Γ. Καρατζάς, «*Ο φιλέλλην Φαβιέρος και ο τακτικός στρατός επί επαναστάσεως», Εστία,* τχ. 159 (1879)*,* σ. 17-22· *Γιάννης Βλαχογιάννης, «Η ανάβαση του Φαβιέρου στην Ακρόπολη», Προπύλαια,* τ. Α΄(1908), σ. 31-44· Σπυρίδων Λάμπρος, *«Ο Ιταλός φιλέλλην Σανταρόζας», ό.π.,* σ. 289-302· Ανώνυμος*, «*Φιλέλληνος εθνικό μνημόσυνον. Χανς Φράνσις Άστιγκξ*», Ελληνισμός,* τ. 19ος (1928), σ. 374-378· Ευρύτερα για την πρόσληψη του φιλελληνισμού στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα βλ.: Μαριλίζα Μητσού, «΄΄Έστωσαν ημίν ήρωες του Φιλελληνισμού΄΄: Η πρόσληψη του ξένου ως οικείου στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα», στο Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα,* τ. Β΄, *ό.π.*, σ. 187-201· Ιδιαίτερα όσον αφορά την πρόσληψη του φιλελληνισμού και των φιλελλήνων στον Πατραϊκό Τύπο του 19ου και του 20ου αιώνα βλ. και: Νίκος Τόμπρος, «Ο δημόσιος λόγος για τον Φιλελληνισμό και τους φιλέλληνες στον πατραϊκό Τύπο (19ος-20ος)», στο Συλλογικό, *Ο Διεθνής περίγυρος και ο φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση*, *ό.π.*, σ. 319-341.

[861]Ανδρέας Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 184.

[862]Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 4-5· Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.*, σ. 144-145.

[863]Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 4-5.

απογοήτευσης των φιλελλήνων επιχειρεί να υποβαθμίσει ο Χαράλαμπος Άννινος στη σχετική μελέτη του. Σε αυτήν τονίζει πως, αν και ορισμένοι εθελοντές αποχώρησαν απογοητευμένοι από τις πραγματικές συνθήκες της επανάστασης και τη διχόνοια που επικρατούσε μεταξύ των Ελλήνων, υπήρξαν πολλοί περισσότεροι εκείνοι που ήρθαν και τους αναπλήρωσαν τελικά.[864] Επιπλέον, στις αντιξοότητες που κλήθηκαν να διαχειριστούν οι φιλέλληνες θα μπορούσαν πιθανά να προστεθούν και οι μεταξύ τους έριδες για χάρη «*εθνικού εγωισμού*», όπως υπογραμμίζει χαρακτηριστικά ο Γιάννης Βλαχογιάννης, οι οποίες δυσχέραιναν τη συνεργασία τους.[865]

Εκτός όμως από τη φυσική παρουσία στην Ελλάδα οι φιλέλληνες και τα φιλελληνικά κομιτάτα της Ευρώπης και της Αμερικής συνέβαλαν και με άλλα μέσα στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και την υλική υποστήριξη του Αγώνα των Ελλήνων. Τα εκδοθέντα βιβλία και άρθρα κατά τη διάρκεια της επανάστασης στην Ευρώπη και την Αμερική διαμόρφωσαν μια θετική εικόνα και ευαισθητοποίησαν την κοινή γνώμη. Ο ευρωπαϊκός τύπος εξυμνούσε τις στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων, ενώ άνδρες «*ἐπιφανεῖς ἐπὶ γένει, ἐπὶ πλούτῳ, ἐπὶ ἐπιστημονικῇ μαθήσει, συγγραφεῖς ἔνδοξοι, ἔδιδον πρῶτοι τὸ παράδειγμα τῆς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἐργασίας*» σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Άννινο.[866] Επιπλέον, τη συμβολή των γαλλικών εφημερίδων στη διαμόρφωση του φιλελληνικού κλίματος επισημαίνει ο Σπυρίδων Θεοτόκης.[867] Ενδεικτική της σημασίας των φιλελληνικών εκδόσεων είναι και η αναφορά του Νεοκλή Καζάζη στην κυκλοφορία της συλλογής του Φωριέλ: «*Ἡ δημοσίευσις τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων τῆς νέας Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ Φωριέλου ἀποκαλύπτει ἔτι μᾶλλον τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρῶπης/ οὐδὲ διστάζει ὁ Ὀλύμπιος Γκαίτης νὰ μεταφράσῃ γερμανιστὶ τὰ πολυθρύλητον ᾆσμα τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Κισσάβου. Ἡ νέα Ἑλλὰς καθίσταται διὰ τῆς συλλογῆς ταύτης τοῦ Φωριέλου γνωστοτέρα. Ποιηταὶ καὶ πεζογράφοι καταλαμβάνονται ἐξ ἐνθουσιασμοῦ*».[868] Ευρύτερα η έμπνευση εκ του φιλελληνισμού φαίνεται πως υπήρξε καθολική, γεγονός που οδήγησε πλήθος ανθρώπων «*νὰ πιστεύσουν, ὅτι εἶναι συγγραφεῖς, πρὸ πάντων δὲ ποιηταί»* όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Εμμανουήλ Λυκούδης σε άρθρο του στα *Παναθήναια*.[869]

Η εκδοτική παραγωγή αποτελούσε μια μονάχα πτυχή του φιλελληνικού κινήματος.[870] Στη φιλελληνικά έργα εντάσσονται, επίσης, καλλιτεχνικές δημιουργίες όπως για παράδειγμα οι πίνακες που φιλοτέχνησε ο Γάλλος ζωγράφος Ντελακρουά. Στο έργο του συγκεκριμένου ζωγράφου για την καταστροφή της Χίου αναφέρεται

---

[864]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.*, σ. 180-181.

[865]Γεώργιος Κορνούτος (επιμ.), *Άπαντα Βλαχογιάννη*, τ. Γ΄, σ. 45· Ο Αντ. Πρόκες-Όστεν αναφερόμενος στην απογοήτευση του Λόρδου Βύρωνα επικρίνει τη στάση ορισμένων φιλελλήνων: «*Οἱ πλεῖστοι αὐτῶν [πρβλ. φιλελλήνων] ἐνησχολοῦντο μόνον εἰς ἔριδας περὶ πρωτείων καὶ εἰς στρατιωτικὰ γυμνάσια, καὶ ἔβλαπτον τοὺς Ἕλληνας καθ' ἑκάστην διὰ τῶν ἀλαζονικῶν προνομίων των*». Αντ. Πρόκες- Όστεν, *ό.π.*, σ. 307.

[866]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.*, σ. 140.

[867]Σπυρίδων Θεοτόκης, *Ο φιλελληνισμός της Ευρώπης στην Ελληνική Επανάσταση, Διάλεξις,* Αθήνα 1930, σ. 300-301.

[868]Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.,* σ. 33.

[869]Εμμανουήλ Λυκούδης, «Νεαι πηγαί της ιστορίας του Αγώνος», *Παναθήναια*, τχ. 4 (1900), σ. 151.

[870]Για τα φιλελληνικά έργα που εκδόθηκαν την περίοδο της ελληνικής επανάστασης βλ.Loukia Droulia, *Philhllénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833. Répertoire bibliographique, ό.π.*·Για την απήχηση των έργων αυτών στο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα βλ. και Μαριλίζα Μητσού, «΄΄Έστωσαν ημίν ήρωες του Φιλελληνισμού΄΄: Η πρόσληψη του ξένου ως οικείου στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 187-201.

ενδεικτικά ο Νεοκλής Καζάζης.[871] Την παραγωγή εικαστικών έργων εμπνευσμένων από την πτώση του Μεσολογγίου επισημαίνει αντίστοιχα ο Χαράλαμπος Άννινος.[872]

Οι έρανοι που πραγματοποιήθηκαν σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες και την Αμερική αποτελούν ένα από τα βασικά μέσα στήριξης του Αγώνα το οποίο και υπογραμμίζουν οι περισσότεροι συγγραφείς.[873] Η συμμετοχή των χωρικών στους εράνους υπέρ των Ελλήνων επισημαίνεται από τον Σάμουελ Χάου και αποκαλύπτει την ευρεία διάδοση του φιλελληνισμού και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.[874] Για αμέτρητο πλήθος ανώνυμων ανδρών, γυναικών και παιδιών που «*ἔῤῥιπτον προθύμως καὶ ἀνεπιδείκτως τὸν ἐλεήμονα ἔρανόν των*» κάνει λόγο ο Στέφανος Κουμανούδης.[875] Επιπροσθέτως, συχνά τονίζονται οι δωρεές διακεκριμένων προσώπων, όπως του Λουδοβίκου της Βαυαρίας, ο οποίος δαπάνησε το ένα τρίτο της περιουσίας του υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης σύμφωνα με άρθρο της *Εστίας*.[876]

Επίσης, στην υλική υποστήριξη του Αγώνα συνέβαλε η αγορά και η αποστολή όπλων, πολεμοφοδίων και τροφίμων όπως αναφέρουν για παράδειγμα οι Τζωρτζ Φίνλεϋ, Σπυρίδων Τρικούπης και Χαράλαμπος Άννινος.[877] Την αποστολή βοηθημάτων από τη Γαλλία τονίζει και ο Δημήτριος Βικέλας.[878] Αντίστοιχα, στη συλλογή και αποστολή πολεμοφοδίων από ιδιώτες και σωματεία της Αμερικής αναφέρεται ο Κάρολος Τάκκερμαν σε άρθρο του σχετικό με τη στάση των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ελληνική Επανάσταση που δημοσιεύθηκε μεταφρασμένο στην *Εστία.*[879] Αντίστοιχα σε άλλο άρθρο του περιοδικού *Αθηναΐς* το 1879, για τη συμβολή του Αμερικάνου φιλέλληνα Σάμουελ Χάου στην επανάσταση, επισημαίνεται πως πέρα από τις μεγάλες χρηματικές δωρεές, οι Αμερικανίδες μητέρες έστελναν τα ενδύματα και τα παιχνίδια των παιδιών τους.[880] Την εντατικοποίηση των προσπαθειών με την αποστολή φορτίων με τρόφιμα, ένδυση και χρήματα μέσω της Κέρκυρας και της Ζακύνθου μετά την έξοδο του Μεσολογγίου παρατηρεί ο Σπυρίδων Θεοτόκης.[881] Αναφορικά με τη διαχείριση των τροφίμων, που στέλνονταν στην επαναστατημένη Ελλάδα, ο φιλέλληνας Τζωρτζ Φίνλεϋ μας πληροφορεί πως αυτά

---

[871]Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.*, σ. 15.

[872]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π*, σ. 222-225· Στα φιλελληνικά έργα συγκαταλέγονται ακόμα τράπουλες, πορσελάνες, μουσικά - δραματικά έργα και πολλά άλλα αντικείμενα που κυκλοφόρησαν προς ενίσχυση του Αγώνα των Ελλήνων. Από τη πλούσια αρθρογραφία για τα φιλελληνικά έργα βλ. ενδεικτικά: Βάνα Μπουσέ, «Μια τράπουλα με φιλελληνικά θέματα», *ό.π.,* σ. 96-98· Φ.Κ. Τσιγκάκου, «Η εικαστική εξιστόρηση της ελληνικής επανάστασης», *ό.π*., σ. 203-227· Γιάννης Πλεμμένος, «Η καλλιτεχνική συμβολή των φιλελλήνων στην Επανάσταση του 1821: δημιουργοί, ρεπερτόριο, απήχηση», στο Άννα Μανδυλαρά, Γεώργιος Νικολάου, Λάμπρος Φλιτούρης, Νικόλαος Αναστασόπουλος (επιμ.), *Φιλελληνισμός, ό.π.,* σ. 545-574· Θεοδωρής Κουτσογιάννης, *Η Ελληνική Επανάσταση στην ευρωπαϊκή τέχνη: φιλελληνικά έργα τέχνης από τη Συλλογή της Βουλής των Ελλήνων*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017· Για την ποικιλία των ειδών που κυκλοφόρησαν με φιλελληνικά θέματα, αλλά και την εμπορευματοποίηση του θέματος της Ελληνικής Επανάστασης βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες, ό.π.*, σ. 51-52.

[873]Ενδεικτικά βλ.: Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 406· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ. 18· Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.,* σ. 8· Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 6· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 340· Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 140.

[874]Σάμουελ Χάου, *ό.π*., σ. 406.

[875]Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.,* σ. 8.

[876]Ανώνυμος, «Ο βασιλεύς Λουδοβίκος Α΄ της Βαυαρίας ως φιλέλλην», *Εστία*, τχ. 319 (1882), σ. 92.

[877]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 463· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 81· Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 140.

[878]Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα*, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 147.

[879]Κάρολος Τάκκερμαν, «Αι Ηνωμέναι Πολιτείαι της Αμερικής και η Ελληνική Επανάστασις», *ό.π*., σ. 594.

[880]Ανώνυμος, «Ο φιλέλλην Σάμουηλ Χάου», *Αθηναΐς*, τχ. 4 (1879), σ. 26.

[881]Σπυρίδων Θεοτόκης, *ό.π.,* σ. 315.

αποσκοπούσαν στη διατήρηση των στρατευμάτων που πολεμούσαν αλλά και στη διάσωση του πληθυσμού από λιμοκτονία.[882] Ιδιαίτερα δε, όπως χαρακτηριστικά προσθέτει σε άλλο σημείο της *Ιστορίας* του: «*Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ἐνδείας, ἥτις ἤρχισε περὶ τὰ τοῦ 1826, κ' ἐξηκολούθησε μέχρι τῆς συγκομιδῆς τοῦ 1828, τὸ μεγαλείτερον μέρος τῶν Ἑλλήνων τῶν φερόντων ὅπλα κατὰ τῶν Τούρκων ἐτρέφοντο διὰ σιτίων προμηθευομένων παρὰ τῶν Ἑλληνικῶν κομμιτάτων τῆς Ἑλβετίας, Γαλλίας καὶ Γερμανίας.... Ἐνῷ τὰ Εὐρωπαϊκὰ κομμιτᾶτα ὑπεστήριζον τὸν πόλεμον, τὰ Ἑλληνικὰ κομμιτᾶτα εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας κατηύθυνον ὅλην τὴν προσοχήν των πρὸς ἀνακούφισιν τοῦ εἰρηνικοῦ πλυθησμοῦ. Τὸ ποσὸν τῶν τροφίμων καὶ τοῦ ἱματισμοῦ τῶν σταλέντων ἐξ Ἀμερικῆς ἦτο λίαν μέγα*».[883]

Οι προσπάθειες των φιλελλήνων δεν αρκούνταν μονάχα στην προσωρινή στήριξη της επανάστασης, αλλά στρέφονταν και προς το μέλλον των Ελλήνων. Σε αυτή την κατεύθυνσή συνέβαλαν, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Άννινο, οι φροντίδες για την εκπαίδευση τους.[884] Ενδεικτικά, ο Σπυρίδων Τρικούπης αναφερόμενος στο πρώτο ταξίδι του βρετανού φιλέλληνα Εντουάρντ Μπλακιέρ στην Ελλάδα προσθέτει πως κατά την επιστροφή του στην Αγγλία: «*Ἔφερε καὶ δέκα ἑλληνόπαιδας, οὓς διάφοροι Ἄγγλοι παρέλαβαν εἰς ἀνατροφὴν δι' ἰδίας αὐτῶν δαπάνης*».[885] Όλα τα παραπάνω αποτελούν τα κυριότερα μόνο από τα μέσα έκφρασης ενός ευρέως διαδεδομένου κινήματος, όπως ήταν ο φιλελληνισμός.

Η ευγνωμοσύνη απέναντι στους φιλέλληνες, είτε ήρθαν και πολεμήσαν στην Ελλάδα είτε συνέβαλαν με άλλους τρόπους στην επιτυχή έκβαση της επανάστασης του 1821, αποτελεί ένα κοινό σημείο για όλους σχεδόν τους συγγραφείς. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονται οι Στέφανος Κουμανούδης, Δημήτριος Βικέλας και Επανεινώνδας Κυριακίδης.[886] Η Ελλάδα, όπως επισημαίνεται στο περιοδικό *Πανδώρα* τιμά τους φιλέλληνες, καθώς δεν είναι, όπως έχουν ισχυρισθεί ορισμένοι συκοφάντες, αγνωμονούσα απέναντι σε αυτούς που την ωφέλησαν.[887] Ενδεικτικό της πεποίθησης αυτής είναι και το απόσπασμα λόγου που εκφώνησε ο Γεώργιος Τερτσέτης το 1846: «*Ἄνδρες τοῦ πολέμου, ἄνδρες τῶν γραμμάτων, λαοὶ καὶ ἡγεμόνες ἐχειροκρότησαν τούς ἄθλους καὶ τὰ ἄθλα τοῦ ἀγῶνος. Σᾶς λέγω καὶ ὀνόματα ἀθάνατα τῶν φίλων ἀνδρῶν, τὸ ὄνομα τοῦ Σατωβριάντ, τοῦ Μαρτινιάκ, τοῦ Βιλμαίν, τοῦ δουκὸς Βρυλίου, τοῦ Γκυζώ, τὸ ὄνομα τοῦ Ἐρσκίνκ, τοῦ Μπάϊρον, τοῦ Κάννιγκ. Ἄλλοι ἐξ αὐτῶν, κύριοι, κοιμοῦνται τώρα ὕπνον θανάτου, ἄλλοι εἰς τὰς πατρικάς των οἰκίας ζοῦν τὰ ἄχαρα γηρατεῖα καὶ ἄλλοι τιμονεύουν ἐνδοξως ἀκόμη τὸ σκάφος τῆς πατρίδος των. Εἴθε καὶ ὅσοι τῶν εἰρημένων ἀναπαύονται εἰς τὰς σκηνὰς τῶν δικαίων καὶ ὅσοι ἀναπνέουν, ὡς ἡμεῖς, τὸν ἀέρα τοῦ κόσμου, εἴθε ἄν λάβουν ποτὲ εἴδησιν τῆς*

[882]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 463.
[883]*Στο ίδιο*, σ. 491.
[884]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 182-184.
[885]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 78.
[886]Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.*, σ. 7-8· Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα*, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 147· Επανεινώνδας Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού*, τ. Α΄, Αθήνα 1892, σ. 114· Επισημαίνεται πως η αναγνώριση των φιλελλήνων δεν περιορίζεται στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα. Το κράτος ως αποκλειστικός διαχειριστής της δημόσιας μνήμης είχε φροντίσει για την ονοματοθεσία κεντρικής οδού της πρωτεύουσας ως «Φιλελλήνων» από τα πρώτα μόλις μεταπαναστατικά χρόνια. Ο Στέφανός Κουμανούδης το 1866 στο λόγο του αναφέρεται στη συγκεκριμένη οδό, η ονοματοθεσία της οποίας είναι προγενέστερη. Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.,* σ. 1.
[887]Ανώνυμος, «Θάνατος Φαβιέρου», *Πανδώρα*, τχ. 134 (1855), σ. 380.

φωνῆς μου, τὴν ὁποίαν ἐγὼ δανείζομαι ἀπὸ τὴν καρδίαν σας, εἴθε τὴν φωνήν μας αὐτὴν νὰ τὴν κρίνουν ὡς πλήρωμα καὶ ὡς ἀμοιβὴν τῶν προσπαθειῶν τους διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἀναγέννησιν, δίδοντάς τους ἡμεῖς μὲ τὰ λόγια μας φανερὰ δοκίμια τοῦ εὐγενεστέρου αἰσθηματος τῆς ἀνθρωπότητος, τῆς εὐγνωμοσὐνης».[888] Την ευγνωμοσύνη των Ελλήνων προς όλους τους φιλέλληνες επισημαίνει στη διάλεξη, που πραγματοποίησε με αφορμή την εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης και ο Σπυρίδων Θεοτόκης.[889]

Ανεξάρτητα από τις διαφορετικές απόψεις αναφορικά με τις απαρχές εμφάνισης του φιλελληνισμού και τις περιόδους στις οποίες θα μπορούσε να διακριθεί, φαίνεται πως δύο είναι, σύμφωνα με τους περισσότερους συγγραφείς, τα κύρια γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης που κινητοποίησαν την ευρωπαϊκή και αμερικανική κοινή γνώμη υπέρ των επαναστατημένων Ελλήνων.[890] Το πρώτο ήταν η καταστροφή της Χίου, τον Απρίλιο του 1822, σύμφωνα με τους Σπυρίδωνα Τρικούπη, Τζωρτζ Φίνλεϋ, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, Παύλο Καρολίδη, Μιλτιάδη Βρατσάνο και Χαράλαμπο Άννινο.[891] Ο Γερβίνος επισημαίνει πως οι σφαγές των άμαχων χριστιανών της νήσου προκάλεσαν τρόμο στους λαούς της Ευρώπης, οι οποίοι προσέλαβαν έκτοτε τους Οθωμανούς ως εχθρούς της ανθρωπότητας. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα: «*Ἵνα ἀποφανθῇ δὲ ὁριστικῶς ἡ κοινὴ γνώμη τῆς Εὐρώπης περὶ τῆς τρομερᾶς ταύτης πάλης δύο κατὰ τὸ φαινόμενον ἐπίσης βαρβάρων λαῶν, ἔνθα αἱ ἀμφοτέρωθεν διαπραττόμεναι ὠμότητες ἐκράτουν ἐπὶ πολὺ εἰς ἀμφίβολον καὶ ἀμφιῤῥεπῆ θέσιν τὰ εὐσυνείδητα πνεύματα, οὐδὲν συνετέλεσε περισσότερον ἢ τὸ τρομερὸν τοῦτο συμβὰν, ἡ αἰσχρὰ αὕτη λύσσα κατὰ κατοίκων πιστῶν, ἡπίων, ἀοπλων καὶ ἀθώων καὶ ἡ ἀναιδὴς αὕτη καταπάτησις τῆς δημοσίᾳ κηρυττομένης καὶ ἐγγυωμένης χάριτος καὶ φειδοῦς. Ἐνόησεν ἡ Εὐρώπη ὅτι ἐνταῦθα δὲν ἐπρόκειτο περὶ τῶν ἐχθρῶν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ*».[892]

Το δεύτερο γεγονός που φαίνεται να αναζωπυρώνει το κίνημα του φιλελληνισμού είναι η έξοδος του Μεσολογγίου τον Απρίλιο του 1826, όπως

---

[888]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 305.

[889]Σπυρίδων Θεοτόκης, *ό.π.*, σ. 317.

[890]Ο Στέφανος Κουμανούδης και ο Χαράλαμπος Άννινος που ασχολήθηκαν με την ιστορική εξέλιξη του φιλελληνισμού θεωρούν πως φιλέλληνες εμφανίζονται από την αρχαία Ελλάδα με την έννοια βέβαια τότε του φιλογενή. Μονάχα την Βυζαντίνη περίοδο, όπως επισημαίνουν, δεν απαντώνται φιλέλληνες. Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.*, σ. 2-4· Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 134-137· Τους αγώνες των Σουλιωτών θεωρεί ως αφετηρία για την ανάπτυξη του φιλελληνικού κινήματος ο Παύλος Καρολίδης. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 112· Αντίθετα, ο Νεοκλής Καζάζης ισχυρίζεται πως ο φιλελληνισμός εμφανίζεται στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων*, *ό.π.,* σ. 28· Ως προς τις διαφορετικές περιοδολογήσεις του φαινομένου ενδεικτικά μόνο αναφέρεται πως ο Σπυρίδων Θεοτόκης διακρίνει τον φιλελληνισμό σε τρεις περιόδους: α. προεπαναστατική, β. από την έναρξη της επανάσταση έως το 1823 και γ. από το 1823 έως σήμερα (δηλαδή το 1930 που πραγματοποιεί τη διάλεξή του). Σπυρίδων Θεοτόκης, *ό.π.*, σ.295· Για μια πιο σύγχρονη προσέγγιση σχετικά με τις φάσεις του φιλελληνισμού βλ. και Άννα Καρακατσούλη, «Φιλέλληνες και Ελληνική Επανάσταση: Η υπερεθνική διάσταση», στο Μανδυλαρά Άννα - Νικολάου Γεώργος - Φλιτούρης Λάμπρος - Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, *ό.π.,* σ. 114-115.

[891]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 77· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 307-308· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ι.*Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 849· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 269· Μιλτιάδης Βρατσάνος, *ό.π.*, σ. 97· Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 221.

[892]Γ.Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 325-326· Για την απήχηση της καταστροφής της Χίου στο γαλλικό τύπο της εποχής βλέπε τη σχετική μελέτη του Ιωάννη Δημάκη στο Ιωάννης Δημάκης, *Φιλελληνικά. Μελέτες για τον φιλελληνισμό κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 29-48.

ισχυρίζονται ανάμεσα σε άλλους οι Τζωρτζ Φίνλεϋ, Δημήτριος Αινιάν, Σωκράτης Τσιβανόπουλος και Χαράλαμπος Άννινος.[893] Η άποψη του Τόμας Γκόρντον είναι χαρακτηριστική: «*τὸ ἔνδοξον ὁλοκαύτωμα τοῦ Μεσολογγίου παρήγαγεν ἀνὰ τὴν Χριστιανοσύνην πνεῦμα παραπλῆσιον πρὸς τὸ τῶν Σταυροφοριῶν*».[894] Επίσης, η πτώση του Μεσολογγίου ισοδυναμεί, όπως ισχυρίζεται ο Κυριακίδης, με ανόρθωση καθώς αύξησε τον θαυμασμό της Ευρώπης για τους Έλληνες.[895] Στο ίδιο πλαίσιο και ο Γεώργιος Δροσίνης θεωρεί ότι οι πολιορκίες και η έξοδος του Μεσολογγίου ανύψωσαν τη πόλη και προκάλεσαν το ενδιαφέρον της Ευρώπης για αυτήν. [896] Ο Γεώργιος Κρέμος σε άρθρο του για την έξοδο του Μεσολογγίου στο περιοδικό *Απόλλων* το 1891 επισημαίνει την απήχηση που είχε το γεγονός στην Ευρώπη. [897] Ενδεικτικό της εντύπωσης που προκάλεσε η έξοδος του Μεσολογγίου, το 1826, στην Ευρώπη είναι και το απόσπασμα σύγχρονης με τα γεγονότα επιστολής του Εϋνάρδου που δημοσιεύει ο Χαράλαμπος Άννινος στη μελέτη του για τους φιλέλληνες: «*Τὸ ἔνδοξον τοῦτο τέλος ἐνέπλησεν ἀπὸ ἐνθουσιασμὸν ὅλην τὴν Εὐρώπην/ ὅλων οι ὀφθαλμοὶ εἶναι προσηλωμένοι εἰς τὴν Ἑλλάδα/ ὅλοι περὶ αὐτῆς ἐνασχολοῦνται/ ὅλων αἱ εὐχαὶ εἶναι ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων/ ὅλαι αἱ καρδίαι πάλλουσιν ὑπὲρ αὐτῶν καὶ αἱ δεήσεις, ὅσας οἱ ἀληθεῖς Χριστιανοὶ πέμπουν εἰς τὸν οὐρανόν ἐπιταχύνουν τὸν θριάμβόν σας*».[898]

Το κίνημα του φιλελληνισμού φαίνεται, πάντως, πως ατόνησε μετά την ολοκλήρωση του Αγώνα. Αυτό ισχυρίζονται ο Νικόλαος Δραγούμης και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής.[899] Μάλιστα, ο τελευταίος δεν παραλείπει να επισημάνει ότι τη συγκίνηση, που προκάλεσε η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, τη διαδέχθηκε μετά την ολοκλήρωσή της η αδιαφορία.[900] Το φιλελληνικό κίνημα υπήρξε, εξάλλου, «προϊόν» άλλης εποχής, όπως παρατηρεί λίγες δεκαετίες αργότερα ο Δημήτριος Βικέλας.[901] Ο Χαράλαμπος Άννινος από την άλλη, τοποθετεί την κάμψη του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος πρωτύτερα, το 1823, εξαιτίας της αταξίας που επικρατούσε στις επαναστατημένες περιοχές, ενώ ο Γερβίνος προσθέτει πως ο εμφύλιος απείλησε τη θετική εικόνα που είχε διαμορφωθεί στην Ευρώπη για την επανάσταση.[902]

Παρόλα αυτά η ισχυρή δυναμική του φιλελληνικού κινήματος κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης παρουσιάζεται μεταξύ άλλων ως καθοριστικός παράγοντας για τη μεταστροφή της ευρωπαϊκής πολιτικής από τους περισσότερους

---

[893]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 449· Δημήτριος Αινιάν, «Η πτώσις του Μεσολόγγιου», *Βιβλιοθήκη του Λαού*, τ. Α΄(1852), σ. 729-746· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ελληνική ιστορία, ό.π*., σ. 73· Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 215-218.

[894]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Γ΄, σ. 152.

[895]Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.,* σ. 114.

[896]Γεώργιος Δροσίνης, «Ρούμελη-:Μεσολόγγιον», *Εστία*, τχ. 406 (1883), σ. 646.

[897]Γεώργιος Κρέμος, «Έξοδος Μεσολογγίου», *Απόλλων*, τχ. 76 (1891), σ. 51.

[898]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π*., σ. 220-221.

[899]Νικόλαος Δραγούμης, «Βιογραφία περί του φιλέλληνος Brunet», *ό.π*., σ. 278.

[900]Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Εκ των περί Ελλάδος εσχάτων εν Ευρώπη γραφόντων», *Εστία*, τχ. 639 (1888), σ. 193.

[901]Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα*, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 147.

[902]«*Ὅντως ἕνεκα τῶν περιπετειῶν, τῆς ἀποκαρτερήσεως, τῆς ἀθυμίας καὶ τῶν ηθικῶν περισπασμῶν, ἕνεκα τῆς ἐν Ἑλλαδι οἰκτρᾶς τότε ἐσωτερικῆς διαπάλης, ἴσως δὲ καὶ διὰ λογους κλιματολογικούς, τὸ ἔτος 1823 ὑπῆρξεν ἀπαίσιον εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους Φιλέλληνας*». Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π*., σ. 181-182· Γ. Γερβίνος, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 533.

συγγραφείς.[903] Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το λόγο του Στέφανου Κουμανούδη το 1864: «*Ἀλλὰ καὶ αἱ συνθῆκαι καὶ τὰ πρωτόκολλα τῶν τριῶν προστατίδων δυνάμεων, κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν ἀγῶνος, καὶ ἡ ὑπὸ τῶν τριῶν στόλων Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσσίας μεγαλουργία τοῦ Νεοκάστρου καὶ ἡ κατὰ τὴν Πελοπόννησον Γαλλικὴ ἐκστρατεία καὶ ἡ Ρωσσικὴ συνθήκη τῆς Ἀνδριανουπόλεως, καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας συγχωρηθεῖσα ἕνωσις τῆς Ἑπτανήσου, πᾶσαι αὗται αἱ πράξεις, αἱ τὰ μέγιστα ὠφελήσασαι τὴν Ἑλλάδα, δὲν συνταυτίζονται μὲ τὸν Φιλελληνισμὸν, ἂν καὶ ἐξ ἐκείνου ἔχουσι τὴν ἀρχὴν κατὰ μέγα μέρος, διότι ἡ κοινὴ τῶν ἁπανταχοῦ Φιλελλήνων γνώμη πολὺν χρόνον τὰς ἐζήτει ἐπιτακτικῶς*».[904]

Έχει ενδιαφέρον πως οι συγγραφείς των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση έργων αναφέρονται και σε μισέλληνες. Οι τελευταίοι, σε αντίθεση με τους φιλέλληνες, αποτελούν μια ιδεολογική κατασκευή. Ο εθνικισμός, όπως εξάλλου και άλλες ιδεολογίες, δημιουργεί τους ήρωες και τους εχθρούς του, ακόμα και αν δεν είναι πραγματικοί.[905] Απέναντι στον «φίλο» τοποθετείται ο «εχθρός», η εμφάνιση του οποίου χρονολογείται από την εθνική ιδεολογία το ίδιο περίπου διάστημα. Το «όνομα» μισέλλην είναι παλαιό όσο είναι και το φιλέλλην, όπως σημείωνε χαρακτηριστικά ο Στέφανος Κουμανούδης.[906] Ποιοι όμως εντάσσονται σε αυτήν την «φανταστική» ομάδα εχθρών; Κυρίως ανήκουν όσοι εκφράζουν κάποια άποψη που πλήττει το εθνικό φρόνημα ή τηρούν στάση αντίθετη με τα εθνικά συμφέροντα. Ο Φαλμεράυερ, για παράδειγμα, θίγοντας τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια με τις θεωρίες του το εθνικό ιστορικό παρελθόν, προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του νεοϊδρυθέντος κράτους και προσλήφθηκε ως εχθρός των Ελλήνων.[907] Ακραία περίπτωση αποτελεί και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ που, αν και έλαβε μέρος προσωπικά στην επανάσταση, όταν αργότερα εξέδωσε την ιστορία της, κατηγορήθηκε ως μισέλληνας.[908]

Συγκεκριμένα, όσον αφορά τα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 έργα, ως μισέλληνες χαρακτηρίζονται όσοι ενήργησαν εναντίον των Ελλήνων ή τήρησαν αρνητική στάση απέναντι στον Αγώνα. Φυσικά, η στάση των τελευταίων δεν οφείλονταν σε κάποια υπαρκτή αντιπάθεια απέναντι στους επαναστατημένους, αλλά καθορίζονταν από άλλους πολιτικούς, ιδεολογικούς ή ακόμα και καιροσκοπικούς λόγους. Παρόλα αυτά για την εθνική ιδεολογία τα αίτια είναι κυρίως το προσωπικό συμφέρον και το «μίσος» απέναντι στην Ελλάδα. Στην κατεύθυνση αυτή

---

[903]Ενδεικτικά: Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Λόγος εκφωνηθείς εν Ακροπόλει υπό του δημοτικού συμβούλου Κ. Α. Ρ. Ραγκαβή, επί της δημοτικής εορτής της τελεσθείσης εις μνήμην του στρατηγού Φαβιέρου», *ό.π.*, σ. 381· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 77-78· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 703· Γεώργιος Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 38. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 133· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.,* σ. 40· Σπυρίδων Θεοτόκης, *ό.π.*, σ. 314.

[904]Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.*, σ. 6.

[905]Για την εθνικιστική ιδεολογία βλ. Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.*.

[906]Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.*, σ. 3.

[907]Για τις θεωρίες του Φαλλμεραύερ και την ελληνική αντίδραση βλ. Γεώργιος Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Μνήμων, Αθήνα 1982· Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράυερ: Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999· Για μια γενεαλογία των προγενέστερων κατήγορων του έθνους βλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Giuseppe Compagnoni: Σκηνές από τον βίο ενός 'κατήγορου του γένους'» στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και Χρόνος στη Νεοελληνική Γραμματεία (18ος-19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Ρέθυμνο 12-14 Απριλίου 2013, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σ. 373-428.

[908]Για την περίπτωση του Τζωρτζ Φίνλεϋ βλ. Διονύσης Τζάκης - Νίκος Ροτζώκος, «Ο "μισέλλην" φιλέλληνας Γεώργιος Φίνλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία», *ό.π.,* σ. 693-716.

χαρακτηριστική είναι η άποψη του Χαράλαμπου Άννινου πως ορισμένοι Ευρωπαίοι, εξαιτίας της πλεονεξίας τους και αποσκοπώντας στο προσωπικό τους μονάχα συμφέρον, συντάχθηκαν με τους Οθωμανούς.[909] Επίσης, στους μισέλληνες εντάσσονται ευρωπαίοι διπλωμάτες και συγγραφείς οι οποίοι τάχθηκαν κατά της Ελληνικής Επανάστασης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αυστριακού καγκελάριου Μέττερνιχ, ο οποίος προσλαμβάνεται από το σύνολο σχεδόν των συγγραφέων ως ο «μεγαλύτερος» εχθρός των Ελλήνων και αναδεικνύεται έτσι ως το απόλυτο αρνητικό πρότυπο μισέλληνα για την περίοδο της επανάστασης.[910]

Για την ανάδειξη της διάστασης φιλελληνισμού - μισελληνισμού χρησιμοποιούνται από την εθνική ιδεολογία και γραπτά των φιλελλήνων. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η δημοσίευση από τον Δημήτριο Καμπούρογλου το 1907 επιστολής του Σανταρόζα προς τον συμπατριώτη του, Ιωάννη Ρώμεϊ, που υπηρετούσε ως συνταγματάρχης του μηχανικού στο στράτευμα του Ιμπραήμ. Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο μισελληνισμός καταδικάζεται ως στάση ενάντια στη θρησκεία και τον πολιτισμό: «*Ἡ διαγωγὴ ὑμῶν πάρα πολὺ αὐστηρῶς καταδικάζεταο ἐν Εὐρώπῃ παρ' ὅλων ἐκείνων εἰς οὓς ὑπάρχει ἡ ἐπιθυμία τῶν προόδων τοῦ πολιτισμοῦ. Ποῖος μένει μὲ τὸ μέρος σας; Ποῖος θὰ σᾶς ὑποδεχθῇ ἐν τῇ πατρίδι σας; Εἰς ποῖον μέρος τῆς Εὐρώπης θὰ εὕρετέ τινα χωρὶς νὰ σᾶς παρατηρήσῃ μὲ ἀγανάκτησιν καὶ ἀποστροφήν; Αἱ ἴδιαι οἰκογένιαί σας θὰ ἐρυθριῶσιν ὄχι μόνον εἰς τὴν παρουσιάν σας, ἀλλὰ καὶ μόνον ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τοῦ ὀνόματος σας. Θὰ εἰσθε δακτυλοδεικτούμενος ἀνὰ τὰς πλατείας, ἀνὰ τὰς ὁδοὺς καὶ θὰ λέγουν... Ἰδοὺ εἷς τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἐπωλήθησαν εἰς τὸν Μουσουλμάνον καὶ ἐπολέμησαν διὰ ν' ἀνατρέψουν τὸν ὑψωθέντα ἐκ νέου ἐν Ἑλλάδι σταυρὸν καὶ νὰ ὑποτάξουν ἀτυχῆ λαὸν εἰς αὐθέντην*».[911]

Αν οι ευρωπαίοι που συνέδραμαν με οποιοδήποτε τρόπο στην Ελληνική Επανάσταση όφειλαν να είναι περήφανοι για τη στάση τους, δε συμβαίνει το ίδιο και με τους μισέλληνες. Όπως παρατηρεί, υπό το πρίσμα της εθνικής ιδεολογίας, ο Στέφανος Κουμανούδης στο λόγο που εκφώνησε στο «*Αθήναιον*» το 1866, κανένας εξ αυτών δεν καυχήθηκε για τις ιδέες του.[912]

Συμπερασματικά, οι συγγραφείς του 19ου αιώνα προσέλαβαν τον φιλελληνισμό ως εσωτερική δύναμη του ελληνισμού. Τον παρουσίασαν ως κληρονομιά που είχαν αποκτήσει οι Έλληνες από τους αρχαίους προγόνους τους και την οποία χρησιμοποίησαν στη διάρκεια της επανάστασης. Σταδιακά, η ερμηνεία αυτή θα επικρατήσει, αν και στις αρχές του 20ου αιώνα η ευρεία διάδοση της αντίληψης περί Ξενοκρατίας φαίνεται πως θα οδηγήσει σε μια προσπάθεια υποβάθμισης του φιλελληνικού κινήματος ως «παροδικού» και «περιορισμένου».

---

[909]Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 198.

[910]Για την πρόσληψη του αυστριακού καγκελάριου από την ελληνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα βλ. περισσότερα παρακάτω σ. 274-275.

[911]Ο Δημήτριος Καμπούρογλου που δημοσιεύει την επιστολή αναφέρει πως ο Σανταρόζα, και η Ελληνική Κυβέρνηση αγνοούσαν τον ρόλο του συνταγματάρχη Ρώμεϊ που, αν και υπηρετούσε στον στρατό του Ιμπραήμ, τροφοδοτούσε με πληροφορίες την Επιτροπή της Ζακύνθου και ήταν έτοιμος οποιαδήποτε στιγμή του επεδείκνυε ο Ροζαρόλ να εγκαταλείψει τα αιγυπτιακά στρατεύματα και να ταχθεί στο πλευρό των Ελλήνων.Δημήτριος Καμπούρογλου, «Η φιλελληνική διαθήκη του Σάντα-Ροζα», *Παράρτημα της εφημερίδας Αθήναι*, αρ. 1 (Νοέμβριος 1907), σ. 29-32· Η εν λόγω επιστολή δημοσιεύεται και στο Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 198-201.

[912]Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.,* σ. 3.

Πέρα όμως από τη γενική πρόσληψη του φιλελληνισμού στα ιστοριογραφικά έργα της περιόδου εξετάζονται ,επίσης, τα αίτια και οι τρόποι έκφρασής του. Οι αναφορές στο φιλελληνικό κίνημα συνοδεύονται συνήθως με την επισήμανση της οφειλόμενης ευγνωμοσύνης των Ελλήνων προς τους Ευρωπαίους και Αμερικάνους που συνέβαλαν άμεσα ή έμμεσα στον Αγώνα. Αντίθετα με αυτούς, οι μισέλληνες ως μια ιδεολογικά επεξεργασμένη κατηγορία προσώπων αποτέλεσαν το αντεστραμμένο αρνητικό πρότυπο.

Δ.3. Η πρόσληψη των Μεγάλων Δυνάμεων

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται από τους συγγραφείς των σχετικών με την επανάσταση έργων και στην ευρωπαϊκή διπλωματία της περιόδου. Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες συνεχίζουν να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στα εσωτερικά του ελληνικού κράτους καθ΄ όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα αλλά και αργότερα εξετάζεται από όλους τους συγγραφείς. Η επιρροή που ασκούν οι «Προστάτιδες Δυνάμεις» οδηγεί τους Έλληνες λόγιους να συνδέουν την επίτευξη των εθνικών στόχων με τη μια ή την άλλη ανάλογα τις περιστάσεις. Η διάκριση αυτή εξάλλου επηρεάζει τον ευρύτερο διάλογο για τη θέση της Ελλάδας στη Δύση ή την Ανατολή. Παρότι στην καθημερινότητά τους οι διανοούμενοι επενδύουν την πραγμάτωση των ελληνικών εθνικών επιδιώξεων σε κάποια από τις Μεγάλες Δυνάμεις, όταν γράφουν για την Ελληνική Επανάσταση αποδέχονται γενικά πως και οι τρεις Δυνάμεις βοήθησαν στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Αυτό αποτελεί μια πρώτη διαπίστωση.

Οι ίδιοι συγγραφείς όμως, εξετάζοντας τις διπλωματικές εξελίξεις γύρω από το ελληνικό ζήτημα το 1821, αναδεικνύουν συνήθως τον ρόλο μιας εξ αυτών. Για να το επιτύχουν αυτό, προβάλλουν τη στάση της Αγγλίας για παράδειγμα και υπονομεύουν τις ενέργειες της Ρωσίας και της Γαλλίας. Η συμπάθεια ή αντιπάθεια προς κάποια Δύναμη σχετίζεται με την πεποίθηση από μέρους των συγγραφέων πως αυτή θα στηρίξει ή όχι τα ελληνικά συμφέροντα. Δεν είναι βέβαια πάντα ορατό ποια Δύναμη υποστηρίζουν. Το ζήτημα δε περιπλέκεται μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Επίσης, το ότι αναδεικνύουν τη θετική στάση μιας Δύναμης κατά τη διάρκεια της επανάστασης, δε συνδέεται αναγκαστικά με την ευρύτερη στάση τους και την πολιτική ιδεολογία τους.

Όσον αφορά την συμβολή της Ευρώπης στην επιτυχή έκβαση της επανάστασης και την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους κοινή φαίνεται να είναι σε όλους τους συγγραφείς η διαπίστωση της μετάβασης από την αρχικά αρνητική στάση στην τελική θετική ανάμιξη των Μεγάλων Δυνάμεων στο ελληνικό ζήτημα. Η διαπίστωση αυτή απαντάται και στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του 19ου αιώνα.[913] Χαρακτηριστική είναι η διάκριση της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης σε δυο περιόδους από τον Παύλο Καρολίδη: «*Ὁ μέγας ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγὼν τοῦ 1821, οὗ τὸν γενικὸν ἱστορικόν, ἐθνικόν, πολιτικὸν καὶ ἠθικὸν χαρακτῆρα παρεστήσαμεν κεφαλαιωδῶς ἐν τῇ προταχθείσῃ Εἰσαγωγῇ, ὡς πρὸς τὴν πορείαν τῶν καθ' ἕκαστα γεγονότων δύο κυρίως ἔχει περιόδους: τὴν τῶν πρώτων ἓξ ἐτῶν, ὅτε διεξήγετο ὑπὸ μόνου τοῦ ἀγωνιζομένου Ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, τοῦ ἐπισήμου πολιτικοῦ κόσμου τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης οὐ μόνον οὐδαμῶς βοηθοῦντος, ἀλλὰ καὶ φανερῶς καὶ κρυφίως ἀντιδρῶντος εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὴν ἐπιτυχίαν αὐτοῦ· καὶ τὴν περίοδον τῶν τελευταίων 3-4 ἐτῶν (ἀπὸ 1826 μέχρι τέλους τοῦ 1830) ὅτε ἡ μεγάλη ἠθικὴ ἐξέγερσις τῆς κοινῆς γνώμης πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου ὑπεχρέωσε τὰς τρεῖς ἐκ τῶν πέντε μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης εἰς ἐπέμβασιν ὑπὲρ τῶν ἀγωνιζομένων, ἥτις ἀπὸ πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς; προσλαβοῦσα*

[913]Βλ. ενδεικτικά: Α. Λαζάρου, *Η νέα ελληνική ιστορία*, *ό.π.*, σ. 108-109· Γεώργιος Τσαγρής, *Επίτομος ιστορία του ελληνικού έθνους μετά σπουδαιοτέρων γεγονότων της παγκοσμίου ιστορίας,* προς χρήση των μαθητών της Γ΄ τάξεως του ελληνικού σχολείου, *ό.π.*, σ. 233-234.

χαρακτῆρα καταναγκαστικὸν ἀπέναντι τῆς Ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως ἔληξε, μετὰ πολλὰς περιπετείας, εἰς τὴν κατὰ τὸ 1832 σύστασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου».[914] Η μεταστροφή βέβαια της εξωτερικής πολιτικής αφορά κυρίως τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, που ενεπλάκησαν ενεργά στην ελληνική υπόθεση.

Η αρνητική στάση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στην είδηση της έκρηξης της Ελληνικής Επανάστασης παρουσιάζεται από τους συγγραφείς των σχετικών έργων μέσα από τρεις βασικούς άξονες. Ο πρώτος σχετίζεται με την πολιτική της Ιεράς Συμμαχίας που ήταν αντίθετη με οποιαδήποτε επαναστατική ενέργεια, επειδή αμφισβητούσε το κυρίαρχο status quo.[915] Η εχθρική στάση των μελών της Ιεράς Συμμαχίας, η οποία ταύτιζε την Ελληνική Επανάσταση με τα σύγχρονα της καρμποναρικά κινήματα της Ιταλίας και της Ισπανίας, επισημαίνεται από πλήθος συγγραφέων ανάμεσα στους οποίους και οι Τζωρτζ Φίνλεϋ, Δημήτριος Βικέλας, Μιχαήλ Οικονόμου, Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, Επαμεινώνδας Κυριακίδης και Νεοκλής Καζάζης.[916] Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα της *Ιστορίας* του Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*οὐδέποτε κινήματα ἔθνους παρεξηγήθησαν τόσον ὅσον τὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἐθελοκακοῦντες ἢ ἐθελοτυφλώττοντες δὲν ἔπαυαν κηρύττοντες οἱ σύμμαχοι παῤῥησίᾳ ὅτι αἱ φλόγες τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐκ τῆς αὐτῆς ἐχύθησαν ἑστίας, ἥτις ἐφλόγησε καὶ τὰς ἄλλας δύο εὐρωπαϊκὰς χερσονήσους·ἡ δὲ ἀνακάλυψις ὅτι ἡ φιλικὴ ἑταιρία δὲν εἶχέ τι κοινὸν πρὸς τὸν καρβοναρισμόν, οὕτινος καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα ἠγνοεῖτο ἐν Ἑλλάδι, τὰ δεινὰ καὶ πολυειδῆ συμβάντα μέχρι τοῦδε ἡ ἔκτασις τῶν ἱκετηρίων χειρῶν τῆς Ἑλλάδος πρὸς αὐτούς, ἐν ᾧ αἱ δύο ἄλλαι ἐπαναστατήσασαι χερσόνησοι τοὺς ἀπεστρέφοντο, ἡ βεβαιότης ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔδραξε τὰ ὅπλα ὑπὲρ χριστιανικῆς καὶ ἀνεξαρτήτου μόνον ὑπάρξεως, καὶ ὅτι, ἂν καὶ δημοκρατουμένη, ἔστεργε νὰ ὀργανισθῇ μοναρχικῶς, δὲν ἤλλαξαν ποσῶς τὴν πρὸς αὐτὴν ἀμείλικτον διάθεσιν τῆς ἱερᾶς συμμαχίας… [ἡ ὁποία] δὲν ἔπαυσε νὰ θεωρῇ τὴν ἐπανάστασιν τῆς Ἑλλάδος ὡς τόλμημα ἀσύνετον καὶ ἀξιόποινον*».[917] Ο Ιωάννης Φιλήμων αναφέρεται, επίσης, στην πρόσληψη της Ελληνικής Επανάστασης ως καρμποναρικής από τους ισχυρούς της Ευρώπης. Ο συγγραφέας εκπλήσσεται μάλιστα από τον χαρακτηρισμό των Ελλήνων ως «αποστατών», καθώς, όπως σχολιάζει, ο «*καρμποναρισμός»* υπήρξε ένα νέο φαινόμενο σε αντίθεση με τον *ελληνισμό*.[918]

Οι συγγραφείς των ιστοριογραφικών έργων στην προσπάθεια τους να αποδείξουν τη διαφορετικότητα της Ελληνικής Επανάστασης σε σχέση με τα σύγχρονα της επαναστατικά κινήματα φαίνεται πως αναπαράγουν τα επιχειρήματα των πρώτων διακηρύξεων του 1821.[919] Σε αντίθεση μάλιστα με αυτές από τις οποίες

---

[914]Παύλος Καρολίδης, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι το 1921*, τ. Α΄, Αθήνα 1922, σ. 38.

[915]Για την ίδρυση, τις αρχές της Ιεράς Συμμαχίας βλ. Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία τριών αιώνων: Από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες (1815-1919)*, τ.Β΄, εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα 2004, σ. 22-39.

[916]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π,* τ. Β΄, σ. 9-11· Άλκη Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα, ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 166· Μιχαήλ Οικονόμου, ό.π., σ. 95-96· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 250-251· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 59-60· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.*, σ. 11.

[917]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 12-13.

[918]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ. 3.

[919]Οι Έλληνες αγωνιστές επιχείρησαν, μέσα από τις πρώτες επαναστατικές προκηρύξεις, να τονίσουν τη νομιμότητα του Αγώνα τους, ο οποίος δεν είχε καμία σχέση με τα σύγχρονά του «καρμποναρικά» κινήματα. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το *Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος* του Αλέξανδρου Υψηλάντη: «*Ὁ κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμος ἡμῶν, μακρὰν τοῦ νὰ στηρίζηται εἰς ἀρχάς τινας δημαγωγικὰς καὶ στασιώδεις ἢ ἰδιωφελεῖς μέρους τινὸς τοῦ σύμπαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους σκοπούς, εἶναι πόλεμος ἐθνικός, πόλεμος ἱερός,*

απουσίαζε οποιαδήποτε αναφορά στη Φιλική Εταιρεία, οι μεταγενέστεροι συγγραφείς επισημαίνουν πως η επαναστατική οργάνωση, που σχεδίασε την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης αλλά και ο αρχηγός της Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν είχαν σχέση με τον καρμποναρισμό.[920] Σημειώνουν, ωστόσο, πως αυτό δεν έγινε κατανοητό από την Ιερά Συμμαχία, που συνέχισε να αντιμετωπίζει τους Έλληνες επαναστάτες ως «αποστάτες».[921]

Ένα περιστατικό που χρησιμοποιείται από αρκετούς συγγραφείς και αναδεικνύει την αρνητική αντιμετώπιση των επαναστατών από τους ευρωπαίους Μονάρχες είναι η απόρριψη των Ελλήνων αντιπροσώπων από το Συνέδριο της Βερόνας το 1822. Οι Έλληνες επιθυμώντας να ανατρέψουν την ψευδή αντίληψη των Ευρωπαίων για την επανάστασή τους, απέστειλαν αντιπροσωπεία στο Συνέδριο με σκοπό να παραστεί και να εκφράσει τις θέσεις τους. Όμως, αυτή δεν έγινε δεκτή από την Ιερά Συμμαχία, όπως αναφέρουν για παράδειγμα οι Δημήτριος Βικέλας, Γ.Γερβίνος και Γεώργιος Φιλάρετος.[922] Όπως σημειώνει και ο Παύλος Καρολίδης, οι Ευρωπαίοι «*ἀπέρριψαν τὴν αἴτησιν τοῦ Μεταξᾶ καὶ ἀπήτησαν παρὰ τοῦ Πάπα νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν περαιτέρω εἰς Βερώνην πορείαν τῆς πρεσβείας*».[923] Πάντως, αξίζει να σημειωθεί πως, σύμφωνα με τον Ιωάννη Φιλήμονα, η απειρία των Ελλήνων στους διπλωματικούς χειρισμούς κατά τα πρώτα χρόνια της επανάστασης διατήρησε τις ελπίδες τους για ευρωπαϊκή βοήθεια.[924]

πόλεμος, τοῦ ὁποίου ἡ μόνη αἰτία εἶναι ἡ ἀνάκτησις τῶν δικαίων τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς τιμῆς, τὰ ὁποία, ἐνῶ τὴν σήμερον ὅλοι οἱ εὐνομούμενοι καὶ γειτονικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης τἀχαίρουσιν, ἀπὸ ἡμᾶς μόνον ἡ σκληρὰ καὶ ἀπαραδειγμάτιστος τῶν ὀθωμανῶν τυραννία ἐπροσπάθησε μὲ βίαν ν' ἀφαιρέσῃ καὶ ἐντὸς τοῦ στήθους ἡμῶν νὰ τὰ πνίξῃ». Συλλογικό, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 23.Επιπροσθέτως, σχετικά με τα επιχειρήματα περί νομιμότητας του Αγώνα και την συμβολή των Ελλήνων ομογενών βλ. και: Ανδρέας Κούκος, «Η συμβολή των Ελλήνων της διασποράς κατά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και η επιχειρηματολογία για τη νομιμότητα του ελληνικού Αγώνα», στο Συλλογικό, *Ο διεθνής περίγυρος και ο φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση, Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 35-43.

[920]Για τα καρμποναρικά κινήματα της εποχής και τους Δεκεμβριστές στη Ρωσίας βλ. ενδεικτικά: Λάμπρος Φλιτούρης, «Για μια διεθνή των επαναστατών. Η περίπτωση των Καρμπονάρων στην Ιταλία και τη Γαλλία και το δίκτυο των ευρωπαίων επαναστατών στις αρχές του 19ου αιώνα», στο Άννα Μανδυλαρά - Γεώργιος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, *ό.π.*, σ. 67-82. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, MIET, Αθήνα 2002. Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα,* μτφρ. Γεώργιος Ασούρας, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

[921]Ενδεικτικά βλ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ.3.

[922]Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα, ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 166. Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 392-393. Γεώργιος Φιλάρετος, *ό.π.,* σ. 30. Ο Σπυρίδων Τρικούπης προσθέτει πως η ελληνική πρεσβεία ονομάστηκε από τους επαναστατημένους με αίσθημα ταπεινοφροσύνης «ικεσία». Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 12-18. Για το συνέδριο της Βερόνας και τις σχετικές αποφάσεις που λήφθηκαν εκεί βλ. και: Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, *ό.π.*, σ. 48-52.

[923]Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία του 19ου αιώνα, ό.π.*, σ. 491-495. Ο Πρόκες - Όστεν σχολιάζει σχετικά πως, αν και οι Έλληνες αποκηρύχθηκαν από τους Ευρωπαίους ηγεμόνες στη Σύνοδο της Βερόνας, αυτό είχε ως θετικό αποτέλεσμα «*διότι μόνον ἀφ' ἑαυτῶν ὤφειλαν νὰ γείνωσι πάλιν λαός*». Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π.*, σ. 196-197. Χαρακτηριστικό στην κατεύθυνση αυτή είναι και το απόσπασμα επιστολής του απεσταλμένου Ανδρέα Μεταξά προς την Προσωρινή Κυβέρνηση που δημοσιεύει ο Καρολίδης: «*Οἱ ἡγεμόνες ἐγκαταλείπουσιν ἡμᾶς· ἐπ' οὐδένα λοιπὸν ἄλλον δυνάμεθα νὰ ἐλπίσωμεν ἢ ἐφ' ἡμᾶς αὐτούς*». Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 496. Μετά την απόρριψη της ελληνικής αντιπροσωπείας από το συνέδριο της Βερόνας, ο Μεταξάς σύμφωνα με τον Τρικούπη θα επισκεφθεί το Παρίσι προς αναζήτηση δανείου από το Τάγμα του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 78.Επιπροσθέτως, αναφορικά με τον ρόλο του πάπα και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στην επανάσταση βλ. Γεώργιος Διέλλας, «Όψεις των σχέσεων της Ελληνικής Επανάστασης με την Αγία Έδρα», στο Συλλογικό, *Ο Διεθνής περίγυρος και ο φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση*, *Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 45-67.

[924]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Δ΄, σ. 12.

Ο δεύτερος άξονας που χρησιμοποιείται, για να ερμηνευθεί η εχθρική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων κατά τα πρώτα έτη του Αγώνα αφορά το Ανατολικό Ζήτημα. Για το δόγμα της οθωμανικής ακεραιότητας που υπερασπίζονταν οι ευρωπαίοι ηγεμόνες λόγω των συμφερόντων τους, κάνει λόγο ο Παλαιών Πατρών Γερμανός.[925] Επίσης, την επιθυμία των Ευρωπαίων για τη διασφάλιση της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως στοιχείο ισορροπίας ανάμεσα στη Ρωσία και τη Δύση τονίζει ο Ιωάννης Φιλήμων, ο οποίος προσθέτει πως η Ελληνική Επανάσταση, απείλησε αυτή την ισορροπία και έτσι βρέθηκε αντιμέτωπη τόσο με τον Σουλτάνο, όσο και με τις Μεγάλες Δυνάμεις.[926] Σχετικό με τα παραπάνω είναι και το επιχείρημα πως η αρνητική στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων οφείλεται στην πεποίθηση τους πως η επανάσταση θα καταπνιγόταν σύντομα από τον Σουλτάνο. Η ερμηνεία αυτή αναπαράγεται από αρκετούς συγγραφείς ανάμεσα στους οποίους και οι Δημήτριος Βικέλας και Παύλος Καρολίδης.[927]

Επιπροσθέτως, η υποψία ότι η Ρωσία υποκινούσε την επανάσταση των Ελλήνων, εξαιτίας των στενών δεσμών που είχε αναπτύξει με τους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 18ο αιώνα, συγκροτεί τον τρίτο άξονα μέσω του οποίου οι συγγραφείς των σχετικών έργων επιχειρούν να δικαιολογήσουν την αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων. Για παράδειγμα ο Ιωάννης Φιλήμων στην εισαγωγή του τέταρτου τόμου του *Δοκιμίου Ιστορικού περι της Ελληνικής Επανάστασεως* καταγράφει τον «ρωσσισμό» ως στοιχείο ενοχοποίησης του Αγώνα.[928] Επιπροσθέτως, ο Αριστείδης Χρυσοβέργης, αν και στενά συνδεδεμένος με τη Ρωσία, επιχειρεί να δικαιολογήσει εν μέρει την υποψία των Μεγάλων Δυνάμεων. Γράφει χαρακτηριστικά πως: «*Ἡ Εὐρώπη ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τοῦ 1821 ἔτους ἐπαναστάσει ἔῤῥιψε κατοπτευτικὸν ὄμμα ἐπὶ τοῦ Ἕλληνος καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιχειρημάτων του φοβουμένη τὸ Μοσκοβικὸν πολύτεχνον καὶ πολυμήχανον θήρατρον· ἡ Εὐρώπη τότε καθ' ἕνα τρόπον εἶχε δίκαιον πρὸς τὰς τοιαύτας αὐτῆς ὑποψίας, διότι ἀπ' αἰῶνος γνωρίσασα τὰ πολιτικὰ τοῦ μεγάλου Πέτρου σχέδια καὶ τὰς ἐκ τοῦ ὁμοδόξου ἀδελφικὰς τῶν Μοσκοβιτῶν καὶ τοῦ Ἕλληνος σχέσεις*».[929]

---

[925]Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.,* σ. 1.

[926]«*Ἡ πολιτικὴ ὕπαρξις καὶ ἀκεραιότης τῆς Τουρκίας, καίτοι μὴ συμπεριλαμβανομένης ἔτι ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ συλλόγῳ, παρεδέχετο καὶ τῷ 1821, ὡς καὶ τῷ 1854, ὁ πρῶτος σταθμὸς τῆς ἰσορῥοπίας, ἐν γένει μὲν μεταξὺ Ἄρκτου καὶ Δύσεως, ἰδίως δὲ μεταξὺ τῶν μεγάλων δυτικῶν δυνάμεων. Τούτου δεδομένου, ἐπόμενον ἦτο, ὅπως ἡ ἐπανάστασις τῆς Ἑλλάδος θεωρηθῇ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀνατρέπουσα τὴν ἰσορῥοπίαν αὐτὴν, καὶ εὑρεθῇ κατέναντι δύο πολεμίων, τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας*». Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ. 2.

[927]Άλκη Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα, ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 167· Παύλος Καρολίδης, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων, ό.π.,* τ. Α΄, σ. 40.

[928]Ο Ιωάννης Φιλήμων αναφέρεται στον «*ρωσσισμό*» ως στοιχείο ενοχοποίησης της επανάστασης, ως το πλήρωμα των πατροπαράδοτων σχεδίων της Ρωσίας έναντι των Οθωμανών. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ. 2-3·Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 714. Βλ. ακόμα: Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 203· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.,* σ. 12· Ο Τόμας Γκόρντον επισημαίνει με βεβαιότητα πως όλα σχεδόν τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας ήταν «*ἔνθερμοι ὀπαδοὶ τῆς Ρωσίας, ὄχι τόσον ἕνεκα τοῦ ὁμοθρήσκου, ὅσον διότι τὴν ἐγνώριζον νὰ εἶνε ὁ φυσικὸς ἐχθρὸς τῶν τυράννων των*». Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 111.

[929]Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.*, σ. 65· Αντίστοιχα και ο Γεώργιος Τερτσέτης σε πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε στη βιβλιοθήκη της Βουλής στις 28 Μαρτίου 1854 σχετικό με τον φιλελληνισμό επιχείρησε να δικαιολογήσει την στάση της Ευρώπης. Αναφέρθηκε έτσι στις διπλωματικές και εμπορικές Συνθήκες που είχαν οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία και στα συμφέροντα τους, τα οποία εντάσσονταν, όπως θεωρεί στο

Η αρνητική αρχικά στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων φαίνεται πως αποτελεί κοινή παραδοχή όλων των συγγραφέων, ορισμένοι εκ των οποίων, όπως για παράδειγμα οι Τζωρτζ Φίνλεϋ, Γεώργιος Τερτσέτης και Χαράλαμπος Άννινος, την αποτιμούν ως αντίθετη με την επιθυμία των ευρωπαϊκών λαών που τάχθηκαν υπέρ των Ελλήνων.[930] Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από άρθρο του Δημητρίου Αινιάν το 1852: «*Ἡ ἑλληνική ἐπανάστασις, διαφημισθεῖσα εἰς ὅλην τήν Εὐρώπην, ἐψῆξε τάς φαντασίας τῶν φιλελευθέρων, καί ἐκίνησε τάς συμπαθείας ὅλων ἐν γένει τῶν ἰδιωτῶν, οἵτινες ἀνακαλοῦντες εἰς τήν φαντασίαν των τήν ἔνδοξον τῆς Ἑλλάδος ἐποχήν, ἐπεθύμουν καί ηὔχοντο διά τήν ἐπιτυχίαν τοῦ ὑπέρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος της· ἀλλά τάς ἐπιθυμίας ταύτας καί τάς εὐχάς αὐτῶν, αἱ εὐρωπαϊκαί κυβερνήσεις, συνδεδεμέναι διά τῶν δεσμῶν τῆς Ἁγίας Συμμαχίας, δέν ἄφηναν νά πραγματοποιηθῶσι. Πᾶσα καί ὁποιαδήποτε συνδρομή ἦτο αὐστηρῶς ἀπηγορευμένη*».[931]

Επίσης, η εχθρική στάση των ευρωπαίων ηγεμόνων προσλαμβάνεται ως ενάντια στις χριστιανικές αρχές. Η Ιερά Συμμαχία έδρασε αντίθετα με το «*πνεύμα και το γράμμα του ιερού ευαγγελίου*» όπως ισχυρίζεται χαρακτηριστικά ο Σπυρίδων Τρικούπης.[932] Αντίστοιχα, ο Νεοκλής Καζάζης χαρακτηρίζει την Ευρώπη του 19ου αιώνα λιγότερο χριστιανική και φιλάνθρωπο από ό,τι ήταν τον Μεσαίωνα και προσθέτει πως: «*κατειλημμένη [πρβλ. η Ευρώπη] ἐκ τῆς λατρείας τοῦ χρυσοῦ μόσχου, οὐδεμίαν ᾐσθάνθη στοργήν, οὐδὲν ἐπεδείξατο ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος*».[933]

Η στάση όμως της Ευρώπης απέναντι στην Επανάσταση του 1821 άλλαξε. Η μετάβαση από την αρνητική αντίδραση στη μετέπειτα θετική ανάμειξη των Δυνάμεων στην ελληνική υπόθεση, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί μια κοινή διαπίστωση. Ως προς τους λόγους της αλλαγής αυτής εντοπίζονται ορισμένες γενικού τύπου διαπιστώσεις. Για παράδειγμα η ηθική αρετή και η ανδρεία παρουσιάζονται ως τα χαρακτηριστικά εκείνα των Ελλήνων που «ανάγκασαν», όπως τονίζει ο Γεώργιος Τερτσέτης, τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις να συνδράμουν στην επανάσταση.[934] Αντίστοιχα το πείσμα, η καρτερία και η σταθερότητα των αγωνιστών αποτελούν στοιχεία που οδήγησαν τις Μεγάλες Δυνάμεις στη διπλωματική εμπλοκή τους, όπως παρατηρούν ενδεικτικά οι Αμβρόσιος Φραντζής και Σωκράτης Τσιβανόπουλος.[935] Η αλλαγή της ευρωπαϊκής διπλωματίας παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της έντονης αντίδρασης της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης από πλήθος συγγραφέων, όπως για

γραπτό δίκαιο. Το τελευταίο στην περίπτωση της Ελληνικής Επανάστασης, ερχόταν κατά τον ομιλητή σε σύγκρουση με το άγραφο «αιώνιο» δίκαιο. Για να απαντήσει μάλιστα στο ερώτημα ποιο από τα δυο υπερισχύει στο τέλος χρησιμοποιεί το παράδειγμα της Αντιγόνης του Σοφοκλή. Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 483-484.

[930]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π,* τ. Β΄, σ. 358· Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 231· Χαράλαμπος Άννινος, *ό.π.,* σ. 138.

[931]Δημήτριος Αινιάν, «Ο Έλλην στρατιώτης κατά την Επανάστασιν», *ό.π.*, σ. 124-125.

[932]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 81.

[933]Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.,* σ. 20.

[934]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 231.

[935]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 27-28· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ελληνική ιστορία, ό.π*, σ. 86.

παράδειγμα τους Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, Σπυρίδωνα Τρικούπη και Παύλο Καρολίδη.[936]

Επιπλέον, η μεταστροφή της πολιτικής των ευρωπαϊκών δυνάμεων εκλαμβάνεται ως καθυστερημένη χρονικά και ενάντια στην πραγματική θέληση των κυβερνήσεων τους. Ενδεικτική στην κατεύθυνση αυτή είναι η άποψη του Δημήτριου Βικέλα: «*Αἱ κυβερνήσεις αὗται, μόλις ἐν τῇ τελευταίᾳ ὥρᾳ ἐπενέβησαν ὑπέρ τῆς Ἑλλάδος. Καί τοῦτο, παρά τήν θέλησίν των. Δυνάμεθα δέ νά εἴπωμεν, ὅτι ἔπραξαν τοῦτο, οὐχί κινούμεναι ἐκ τῆς γενναίας ἰδέας νά βοηθήσωσι δυστυχῆ λαόν διότι οὐδαμῶς ἐσκέφθησαν νά ἐπέμβωσι ἐπί τῶν σφαγῶν τῆς Χίου, τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἤ τῶν Κυδωνιῶν, ἤ κατά τά μακρά ἔτη τά προηγηθέντα τῆς ἐπεμβάσεως τῆς Αἰγύπτου. Τότε μόνον, ὅτε ἡ χώρα ἐξηντλημένη ἐκ μακροῦ ἀγῶνος κατέστη λεία τῆς ἀναρχίας, ὅτε ἡ Κυβέρνησίς της, ἀδύνατος καί ψυχορραγοῦσα, δέν ἐπεβάλλετο εἰς τόν στρατόν, ὅτε τό ναυτικόν παρελελυμένον ἤρξατο δῃοῦν τό Αἰγαῖον πέλαγος, τότε μόνον ἠναγκάσθη ἡ Εὐρώπη νά τερματίσῃ τόν ὀλέθριον τοῦτον πόλεμον. Δέν ἐβοήθησε τόν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων ἤ ὅτε ἠδύνατο νά λεχθῇ, ὅτι " προσεχές μέλλον ἤθελεν ἀποδείξῃ ἐάν ὑπῆρχον ἀκόμη Ἕλληνες δυνάμενοι νά σωθῶσιν"*».[937]

Ωστόσο, οι συγγραφείς των σχετικών με την επανάσταση έργων δεν αρκούνται - τουλάχιστον οι περισσότεροι - στη διαπίστωση της μεταστροφής της ευρωπαϊκής διπλωματίας, αλλά εξετάζουν επιμέρους τις ενέργειες της κάθε χώρας.[938] Σε αυτό το πλαίσιο επιχειρούν να αναδείξουν ως σημαντικότερο τον ρόλο κάποιας Δύναμης έναντι των άλλων. Προβάλλουν δηλαδή μια σειρά από θετικά επιχειρήματα για τη συμβολή της στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος και παράλληλα υπονομεύουν τη δράση των άλλων Δυνάμεων.

<u>Η ερμηνεία της σχέσης με τη Ρωσία</u>

Η μακραίωνη σχέση των υπόδουλων χριστιανών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τη Ρωσία επισημαίνεται από όλους τους συγγραφείς ανεξαρτήτως των απόψεων τους σχετικά με την εξωτερική πολιτική που αυτή ακολούθησε στο ελληνικό ζήτημα.[939] Σε σχέση με τη στενή αυτή σύνδεση διατυπώνονται διαφορετικές

---

[936]Για τον φιλελληνισμό ως παράγοντα πίεσης και μεταστροφής της ευρωπαϊκής πολιτικής βλ. ενδεικτικά: Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Λόγος εκφωνηθείς εν Ακροπόλει υπό του δημοτικού συμβούλου Κ. Α. Ρ. Ραγκαβή, επί της δημοτικής εορτής της τελεσθείσης εις μνήμην του στρατηγού Φαβιέρου», *ό.π.*, σ. 381· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 77-78· Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», *ό.π.*, σ.6· Παύλος Καρολίδης, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων, ό.π.*, τ. Α΄, σ. 38· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ.133· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.*, σ. 40· Σπυρίδων Θεοτόκης, *ό.π.*, σ. 314.

[937]Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα, ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 166.

[938]Μεμονωμένες αναφορές στην μεταστροφή της ευρωπαϊκής πολιτικής, χωρίς περαιτέρω ανάλυση της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων εντοπίζονται ως επί το πλείστον σε ευρύτερες χρονικά ιστοριογραφικές μελέτες. Βλ. ενδεικτικά: Σπυρίδων Λάμπρος, *Επισκόπησις της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1927, σ. 37.

[939]Η Ρωσία εντάσσεται στη χορεία των πολιτισμένων εθνών και έρχεται σε πολιτική ισοσταθμία της Ευρώπης στις αρχές του 18ου αιώνα κατά τον Γεώργιο Τερτσέτη. Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 328· Αντίστοιχα και ο Τόμας Γκόρντον αναφερόμενος στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1735-1739 σημειώνει πως η Ρωσία «απέσειε τότε την πρώην βαρβαρότητά της». Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, τ. Α΄, σ. 70· Η άποψη πως η σωτηρία των υπόδουλων χριστιανών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα πραγματοποιούταν από το «ξανθό γένος» που δεν ήταν άλλο από τους Ρώσους φαίνεται πως υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη προεπαναστατικά. Χαρακτηριστικός στην κατεύθυνση αυτή είναι ο στίχος του δημοτικού τραγουδιού: «*Ακόμη τούτη η άνοιξη, ραγιάδες, ραγιάδες, τούτο το καλοκαίρι,… μέχρι να ‘ρθει ο Μόσκοβος να*

ερμηνείες. Η κοινή θρησκεία και το ενδιαφέρον των Ρώσων θεωρούνται από τον Ιωάννη Φιλήμονα ως καταλυτικοί παράγοντες για την ανάπτυξη των δεσμών ανάμεσα στους Έλληνες και τη Ρωσία, πολλώ δε μάλλον σε μια εποχή που, όπως σχολιάζει ο συγγραφέας, η Ευρώπη αδιαφορούσε για τους υπόδουλους χριστιανούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας.[940] Επίσης, ως αιτία για την ανάπτυξη της στενής αυτής σχέσης θεωρείται από άλλους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Τόμας Γκόρντον, η αντιπαλότητα της Ρωσίας με την Οθωμανική αυτοκρατορία.[941] Η Ρωσία πάντως παρουσιάζεται ως η μόνη χριστιανική δύναμη που είχε δικαίωμα, τουλάχιστον έως την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης, να παρέμβει υπέρ των χριστιανών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως επισημαίνει ανάμεσα σε άλλους και ο Βρετανός φιλέλληνας Τζωρτζ Φίνλεϋ.[942]

Η σχέση των Ελλήνων με τη Ρωσία φαίνεται πως είναι αδιαμφισβήτητη.[943] Αντίθετα δε συμβαίνει το ίδιο και με τον ρόλο της στις διεθνείς εξελίξεις για την Επανάσταση του 1821. Για τη συμβολή της στο ελληνικό ζήτημα διατυπώνονται θετικές αλλά και αρνητικές κρίσεις. Στις πρώτες συγκαταλέγονται είτε γενικές διαπιστώσεις που τονίζουν τον σημαντικό ρόλο της Ρωσίας στην Ελληνική Επανάσταση είτε επιμέρους επιχειρήματα που αναδεικνύουν τη θετική στάση της. Ενδεικτική, ως προς τις γενικές κρίσεις που απαντώνται αναφορικά με τη συμβολή της είναι η διαπίστωση του Παύλου Καρολίδη: «*Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρωσσίας ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ζητήματι ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς ὅλης ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ζητήματος ὑπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴν πολιτικὴν καὶ διπλωματικὴν ἀνέλιξιν αὐτοῦ καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ρωσσικῆς πολιτικῆς ἐνεργείας ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ εἶναι αὐτὴ τοῦ ζητήματος ἡ ἱστορία*».[944]

Η θετική στάση της Ρωσίας στην αρχή της επανάστασης αποκαλύπτεται σύμφωνα με άλλους συγγραφείς και από τις διακοινώσεις που απέστειλε προς την Οθωμανική αυτοκρατορία το 1821 για την παύση των εχθροπραξιών. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος για παράδειγμα τονίζει πως η Ρωσία «*ἐπενέβη ἐκ πρώτης ἀφετηρίας εἰς αὐτὸ τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, συνδέσασα αὐτὴν μετὰ τοῦ ζητήματος τῆς σωτηρίας τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, τῆς παραβιάσεως τῶν*

φέρει το σεφέρι». Επιπροσθέτως, η παρουσία του Ιωάννη Καποδίστρια ως υπουργού εξωτερικών στο πλευρό του τσάρου και οι φήμες που διέδιδαν οι απόστολοι της Φιλικής Εταιρείας για την Αόρατη Αρχή της Εταιρείας ενίσχυαν τις ελπίδες των Ελλήνων για ρωσική βοήθεια στις παραμονές της επανάστασης. Για τον ρόλο της Ρωσίας στην Ελληνική Επανάσταση βλ. ενδεικτικά: Ο. Σπάρο, *Η Ελληνική Επανάσταση και η Ρωσία*, μτφρ. Ανδρέας Σαραντόπουλος, Μπάϋρον, Αθήνα 1977· Δημήτρης Λουλές, *Ο ρόλος της Ρωσίας στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981· Γκρίγκορυ Άρς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, μτφρ. Αναστασία Μπελοζέροβα, Ασίνη, Αθήνα 2015.Για μια ευρύτερη οπτική των σχέσεων Ελλάδας - Ρωσίας βλ. και: Κωνσταντίνος Παπουλίδης, *Διαχρονικές σχέσεις Ελλάδας - Ρωσίας (9ος - 20ος αιώνας)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2011.

[940]Ο Ιωάννης Φιλήμων, που υπήρξε οπαδός του ρωσικού κόμματος, παρουσιάζει την προεπαναστατική καταφρόνηση της Ευρώπης για τους Έλληνες, την όποια μάλιστα συγκρίνει με αυτή των Οθωμανών, ως παράγοντα, για να συνδεθούν «*ἠθικῶς*» με τους Ρώσους τόσο για το ομόθρησκον, όσο και για «τὴν κολακευτικὴν πολιτείαν τους». Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1834,* σ. 77.

[941]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 111.

[942]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 50.

[943]Σχετικά με τις διαφορετικές προσλήψεις της Ρωσίας στο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα βλ. Άντα Διάλλα, «Επανεξετάζοντας τη διχοτομία Δύση - Ανατολή: Τα πολλαπλά πρόσωπα της Ρωσίας στον ελληνικό 19ο αιώνα», στο Καίτη Αρώνη- Τσιχλή, Στέφανος Παπαγεωγρίου, Αλεξάνδρα Πατρικίου (επιμ.), *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος -20ος αιώνας). Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου*, Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 53-72.

[944]Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία 19ου αιώνα*, τ. Β΄, *ό.π.*, σ. 378.

συνθηκῶν καὶ τῆς κατὰ τῶν ναυτικῶν καὶ ἐμπορικῶν συμφερόντων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου προς-βολῆς».[945] Επιπροσθέτως, η φροντίδα που επέδειξε ο τσάρος για την ταφή του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, προσλήφθηκε ως απόδειξη του ρωσικού ενδιαφέροντος για την ελληνική υπόθεση από τον Ιωάννη Φιλήμονα. Κατά τον ίδιο συγγραφέα η ενέργεια αυτή αναπτέρωσε τις ελπίδες των Ελλήνων, όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει: «*οὐδὲν ἄλλο ἦσαν κατ΄ οὐσίαν καὶ κατὰ τύπον, ἢ αὐτὴ ἡ λευκὴ ψῆφος, ἣν ἡ Ρωσσία πανδήμως ἔδιδεν εἰς τὸ μεταξὺ τουρκικῆς τυραννίας καὶ ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ζήτημα*».[946]

Η υποψία για ενδεχόμενη ανάμειξη της Ρωσίας πίσω από την Ελληνική Επανάσταση δεν απασχολούσε μονάχα τα υπόλοιπα μέλη της Ιεράς Συμμαχίας, αλλά και τους ίδιους τους Οθωμανούς, όπως επισημαίνουν ανάμεσα σε άλλους ο Νικόλαος Σπηλιάδης και ο Παύλος Καρολίδης.[947] Θεωρούν δηλαδή ότι ο φόβος των Οθωμανών για πιθανό πόλεμο με τη Ρωσία λειτούργησε θετικά για την επανάσταση, καθώς ανάγκασε τον Σουλτάνο να διατηρεί ικανό αριθμό στρατευμάτων στα Βόρεια σύνορα του, όπως τονίζει και ο Σπυρίδων Τρικούπης.[948] Επιπροσθέτως, ο Κάρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ επισημαίνει ότι το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες προσέλκυσε την προσοχή της Πύλης αλλά και της Ευρώπης, αναφορικά με τη πιθανή εμπλοκή της Ρωσίας, διότι από αυτές τις περιοχές είχαν ξεσπάσει οι προγενέστεροι Ρωσσοτουρκικοί πόλεμοι.[949]

Η ουδετερότητα που κράτησε η Ρωσία στο Συνέδριο του Λάϊμπαχ το 1821 αναφορικά με το ελληνικό ζήτημα παρουσιάζεται ως ένα ακόμα θετικό επιχείρημα. Η στάση αυτή συνέβαλε σημαντικά στην επιτυχή έκβαση του Αγώνα, όπως ισχυρίζονται ο Αμβρόσιος Φραντζής και ο Ιωάννης Φιλήμων.[950] Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από το *Δοκίμιο ιστορικό περί της ελληνικής επανάστασεως*: «*Ἡ οὐδετερότης ἄρα τῆς Λουβιάνης ἐδόθη ὡς τὸ πρῶτον σημεῖον τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικότητος, ἐγένετο ὁ ἀῤῥαβὼν τοῦ ἐν Πετρουπόλει πρωτοκόλλου τοῦ 1826 καὶ τῆς ἐν Λονδίνῳ συνθήκης τοῦ 1827, ἀφ' ὧν, ὡς καὶ ἐκ τῆς συνδρομῆς ἑτέρων ἰσχυρῶν περιστάσεων, παρήχθη ἡ ὁριστικὴ περὶ ἀνεξαρτησίας καὶ βασιλείας συνθήκη τοῦ 1832*».[951] Ο Φιλήμων προσθέτει μάλιστα πως η στήριξη του τσάρου ήταν πολιτική και δεν αφορούσε στρατιωτική βοήθεια, όπως λανθασμένα υπέθεσαν κάποιοι που επέκριναν τη Ρωσία.[952]

---

[945]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*., τ. Ε΄, σ. 718· Αντίστοιχα ο Γ. Γερβίνος αναφέρεται στην άμεση αντίδραση του Ρώσου πρέσβη Στρογγανώφ στις θανατώσεις χριστιανών στην Κωνσταντινούπολη. Γ. Γερβίνος, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 236-237· Ο Τόμας Γκόρντον σημειώνει πως ο Ρώσος πρεσβευτής «*δὲν ἔδωκε δείγματα ὑπομονητικῆς καὶ χαριστικῆς διαθέσεως, ἀλλ' ἔδραξε μετ' ἁπληστίας τὰς ἀφορμὰς ἐκείνας τῆς ἔριδος, τὰς ὁποίας ἡ Πύλη, κατὰ τὴν τότε διάθεσίν της, δὲν ἐβράδυνε νὰ τῷ παράσχῃ*». Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 291-292· Αντίθετα, ο Αντ. Πρόκες - Όστεν επικρίνει έντονα τον Στρογάνωφ. Αντ. Πρόκες -Όστεν, *ό.π*., σ. 94.
[946]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Γ΄, σ. 230.
[947]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 203· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 397-403.
[948]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 41· Βλ. επίσης: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. ιε΄ και σ. 84· Τον φόβο των Οθωμανών για πιθανή πολεμική σύγκρουση με τη Ρωσία υπογραμμίζει και ο Τόμας Γκόρντον, ο οποίος γράφει χαρακτηριστικά πως η Ρωσία «*ενέπνεεν αληθή τρόμον*». Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 16-17.
[949]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 276.
[950]Αμβρόσιο Φραντζής, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 3-6· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 137.
[951]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ. 9. Παράλληλα, ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει πως όσο σημαντική ήταν η ουδετερότητα για την επιτυχία του Αγώνα στον κυρίως ελλαδικό χώρο, τόσο καταστροφική υπήρξε για το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. *Στο ίδιο*, σ. 137.
[952]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 84.

Στα επιχειρήματα που αναδεικνύουν τη θετική στάση της Ρωσίας απέναντι στην Επανάσταση του 1821 εντάσσεται και η επιθυμία του Τσάρου Αλέξανδρου Α΄ να βοηθήσει τους Έλληνες, η οποία επισημαίνεται από τους περισσότερους συγγραφείς όπως για παράδειγμα οι Αμβρόσιος Φραντζής, Γεώργιος Θεοφίλου, Γ. Γερβίνος, Ερρικός Θείρσιος, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Νεοκλής Καζάζης.[953] Ο Αλέξανδρος Α΄ δεν πρόλαβε όμως να πραγματοποιήσει τα σχέδια του, όπως σημειώνουν ο Αμβρόσιος Φραντζής και ο Ερρίκος Θείρσιος.[954] Άλλοι πάλι συγγραφείς θεωρούν πως ανασταλτικός παράγοντας υπήρξε η συμμετοχή της Ρωσίας στην Ιερά Συμμαχία και η πολιτική κατάσταση της εποχής.[955] Στη θετική παρουσίαση του Τσάρου συμβάλλει και η άποψη του Ιωάννη Φιλήμονος πως κατανόησε την «ηθική υποχρέωση» που είχε απέναντι στους Έλληνες και για αυτό «επέβαλε» στην Ιερά Συμμαχία την ουδετερότητα ως προς το ελληνικό ζήτημα.[956] Επιπλέον, ο Παύλος Καρολίδης, αν και παραδέχεται την αντίφαση της ρωσικής πολιτικής εξαιτίας της δέσμευσης της στις αρχές της Ιεράς Συμμαχίας, τονίζει πως η στάση του Αλέξανδρου Α΄ άλλαξε υπέρ των Ελλήνων μετά τον απαγχονισμό του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄.[957]

Αντίστοιχα, θετικά επιχειρήματα εκφράζονται και για τον διάδοχο του Αλέξανδρου Α΄, τον Νικόλαο. Ο νέος τσάρος παρουσιάζεται περισσότερο αποφασιστικός απέναντι στο ελληνικό ζήτημα σε σχέση με τον προκάτοχό του από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και τον Ερρίκο Θείρσιο.[958] Αποτέλεσμα της αποφασιστικότητας αυτής υπήρξε η επικοινωνία της Ρωσίας με την Αγγλία για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Γεώργιος Θεοφίλου.[959] Σχετική με τα παραπάνω είναι και η άποψη του Αμβρόσιου Φραντζή πως ο τσάρος Νικόλαος, υπερασπιζόμενος τον ρόλο του ως προστάτης των χριστιανικών πληθυσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, προκάλεσε ταραχή στους ευρωπαίους ηγέτες που παρέμεναν αρνητικοί απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση.[960]

Στην ανάδειξη του ρόλου της Ρωσίας στην επιτυχή έκβαση του Αγώνα συμβάλλουν ιδιαίτερα και οι αναφορές στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828. Η

---

[953]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 4· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 134· Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* σ. 397· Ερρίκος Θείρσιος, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, μτφρ. Νικόλαου Βωτύρα, Αθήνα 1879, σ. 38· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 847 (και σε άλλο σημείο σ. 861)· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.*, σ. 21· Βλ. επίσης: Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 300· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε 1853*, σ. 206·

[954] Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 4· Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.*, σ. 38.

[955]Βλ. ενδεικτικά: Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 299· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 242· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 847.

[956]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Δ΄, σ. 7-8.

[957]Καθοριστικός παράγοντας σύμφωνα με τον συγγραφέα για τη νέα πολιτική που θα ακολουθήσει ο τσάρος υπήρξε η θερμή υποστήριξη του ελληνικού Αγώνα και το θρησκευτικό αίσθημα του ρωσικού λαού. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 396-416· Βλ. και: Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.*, σ. 38.

[958]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 206· Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.,* σ. 58· Ο Γκόρντον προβαίνει στην ακόλουθη περιγραφή του Νικόλαου Α΄: «*ἦτο νεαρὸς καὶ εὔελπις πρίγκιψ, ἀγαπῶν τὴν δόξαν, καὶ ἀγόμενος ἀπὸ τὰς κραυγὰς φανατικοῦ στρατοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνυπομονησίαν πρὸς μάχας δυσκόλως ἠδύνατο νὰ περιστείλῃ*». Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Γ΄, σ. 126.

[959]Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 134-135· Ο Παύλος Καρολίδης τονίζει πως η επικοινωνία των δυο χωρών είχε ξεκινήσει πριν από τον θάνατο του Αλέξανδρου Α΄. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 592-593· Βλ. επίσης Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 624-625.

[960]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 4-6.

ένοπλη σύγκρουση των Ρώσων με τους Οθωμανούς παρουσιάζεται ως κομβικό σημείο για την οριστική επίλυση του ελληνικού ζητήματος από πλήθος συγγραφέων.[961] Χαρακτηριστικό είναι το συμπέρασμα του Παύλου Καρολίδη πως μόνο με την συμβολή των ρωσικών όπλων κατέστη δυνατή η επίλυση του ζητήματος και η σύσταση ελληνικού κράτους.[962] Αντίστοιχα και η Συνθήκη της Ανδριανούπολης με την οποία έληξε ο ρωσσοτουρκικός πόλεμος εκλαμβάνεται ως καθοριστικό γεγονός για την επίτευξη της ελληνικής ανεξαρτησίας από πολλούς συγγραφείς, ανάμεσα στους οποίους και οι Γεώργιος Τερτσέτης, Μιχαήλ Οικονόμου, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Επαμεινώνδας Κυριακίδης.[963] Ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Αριστείδη Χρυσοβέργη: «*Ὁ Ἰω. Καποδίστριας, ὡς ὁμολογεῖται ὑπὸ πάντων, εἶχε τὰς συμπαθείας αὐτοῦ πλειότερον πρὸς τὴν πολιτικὴν τῆς ὁμοθρήσκου ἡμῶν Ρωσσίας, καὶ πολλοὶ φρονοῦν ὅτι εἶχε δίκαιον, διότι ἡ δύναμις αὕτη τελευταῖον ἀπέδωκε διὰ τῆς ἐν Ἀδριανουπόλει συνθήκης της τὴν συζητουμένην ἀνεξαρτησίαν μας· ἀλλ' ἡμεῖς λέγομεν, ὅτι ἴσην ἀπέκτησαν παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ εὐγνωμοσύνην καὶ αἱ τρεῖς κραταιαὶ σύμμαχοι δυνάμεις, μετὰ τὴν ἐν Νεοκάστρῳ Θεόσδοτον Ναυμαχίαν πρὸς τὰς ἄλλας ἡμῖν εὐεργεσίας των*».[964]

Εκτός όμως από τα επιχειρήματα που συμβάλλουν στην ανάδειξη της συμβολής της Ρωσίας, στα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 ιστοριογραφικά έργα του 19ου αιώνα, απαντώνται και αναφορές που αποσκοπούν στην υποβάθμιση και την υπονόμευση του ρόλου της από συγγραφείς που επιχειρούν να τονίσουν τον ρόλο κάποιας άλλης δύναμης, κυρίως της Αγγλίας.

Η «αντιφατική» πολιτική της Ρωσίας που υπήρξε αποτέλεσμα του ρόλου της, ως προστάτης των χριστιανικών πληθυσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας από την μια και από τη συμμετοχή της στην Ιερά Συμμαχία από την άλλη, επισημαίνεται από αρκετούς συγγραφείς. Ο Σπυρίδων Τρικούπης, αν και θεωρεί πως η έκρηξη της επανάστασης ευνοούσε τους Ρώσους, σχολιάζει σε άλλο σημείο του έργου του πως, αν και φρόντιζαν τους Έλληνες που κατέφευγαν στην επικράτειά τους, αποστρέφονταν και κατέκριναν την Ελληνική Επανάσταση. Επίσης, συμπληρώνει πως, σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, ούτε παρουσιάστηκε κανένα ρωσικό πλοίο στην Ελλάδα κατά τα πρώτα έξι χρόνια του Αγώνα, άλλα ούτε φάνηκαν στις τάξεις των επαναστατημένων Ελλήνων υπερασπιστές της ρωσικής πολιτικής.[965]

Η διάψευση των ελπίδων των Ελλήνων επαναστατών για ρωσική συνδρομή και η εγκατάλειψή τους στην αρχή του Αγώνα συγκροτεί ακόμα ένα επιχείρημα που

---

[961]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ.387· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ.835· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε 1853,* σ. 225· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 131-132· Βλ. επίσης: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 908· Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 11· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ.164-166.

[962]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 767.

[963]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του,* σ.387· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ.835· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε 1853,* σ. 225· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 131-132· Βλ. επίσης: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 908· Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 11· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 164-166.

[964]Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.*, σ. 23· Τη σημασία της Συνθήκης της Ανδριανούπολης για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος τονίζουν μεταξύ άλλων και οι: Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 387· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλο, *Ι.Ε.Ε. 1853,* σ. 225· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 164-166.

[965]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 195.

αποσκοπεί στην υπονόμευση του ρόλου της Ρωσίας και διατυπώνεται από τον Τζωρτζ Φίνλεϋ.[966] Αρνητικές κρίσεις εντοπίζονται και για τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, αν και όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η επιθυμία του να βοηθήσει τους Έλληνες επισημαίνεται από πολλούς συγγραφείς.[967] Ως βασικό μειονέκτημα του Αλέξανδρου Α΄, που τον εμπόδισε να δράσει ενάντια στις αρχές της Ιεράς Συμμαχίας, παρουσιάζεται από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο η έλλειψη γενναιότητας. Για έλλειψη σθένους από μέρους του ρωσικού ανακτοβουλίου κάνει λόγο ο Νεοκλής Καζάζης. [968] Ακόμα και ο Παύλος Καρολίδης, που υπερασπίζεται θερμά τη Ρωσία, παρατηρεί πως η απόφαση του Αλέξανδρου Α΄ να εμπλέξει την Ιερά Συμμαχία στο ελληνικό ζήτημα το περιέπλεξε τελικά «*απαισίως*», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.[969] Στην εσωτερική σύγκρουση του τσάρου που προκλήθηκε από την επιθυμία του για την τήρηση των αρχών της Ιεράς Συμμαχίας και την παράλληλη όμως υπεράσπιση της θέσης του ως προστάτη των χριστιανών της οθωμανικής αυτοκρατορίας αναφέρεται ο Τζωρτζ Φίνλεϋ.[970] Ως αποτέλεσμα επομένως του αδύναμου χαρακτήρα και της αβουλίας του Αλέξανδρου παρουσιάζεται η χειραγώγησή του από τον αυστριακό καγκελάριο Μεττέρνιχ.[971] Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Μιχαήλ Οικονόμου: «*βαυκαλιζόμενος διὰ τοῦ φιμώτρου τῶν ἀρχῶν τῆς ἱερᾶς συμμαχίας, τοῦ κημοῦ τῶν τοῦ ἱπποτισμοῦ δογμάτων, τοῦ δεσμοῦ " ὥμεν τίμιοι" ὡς πρὸς τὰς συνθήκας, καὶ τοῦ φοβήτρου τοῦ συνασπισμοῦ, χαλιναγωγούμενος, ἀλλὰ καὶ ἐμπαιζόμενος, ἐνδομύχως ὑπὸ ἐντροπῆς πιεζόμενος, ἀποστὰς ἐτελεύτησεν*».[972] Αντίστοιχα, ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης αναφέρεται στο «ασθενές πνεύμα» του τσάρου Αλέξανδρου Α΄ και την αναποφασιστικότητά του που υπήρξαν οι κύριες αιτίες για την υποχώρησή του στις διαθέσεις της αυστριακής πολιτικής. [973] Ο Παύλος Καρολίδης παρόλο που στο έργο του επιχειρεί, όπως αναφέρθηκε, να αναδείξει τον ρόλο της Ρωσίας στην Ελληνική Επανάσταση, αποδέχεται την παραπάνω άποψη, αν και την ερμηνεύει ως αδυναμία του Αλέξανδρου Α΄ να αντιληφθεί πως η Ιερά Συμμαχία υπήρξε όργανο της Αυστριακής πολιτικής.[974]

Επιπλέον, αρνητικές κρίσεις διατυπώνονται και για τον τσάρο Νικόλαο. Για παράδειγμα η υπέρμετρη αλαζονεία του επισημαίνεται από τον Τζωρτζ Φίνλεϋ. Ο ίδιος συγγραφέας θίγει ακόμα την αρνητική στάση του Νικόλαου Α΄ ως προς τη

---

[966]« *οἱ ὁμόθρησκοί των τῆς Ὀρθοδόξου Ρωσσίας τοὺς ἐγκατέλιπον κατά τήν ὥραν τῆς δοκιμασίας»* Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 10.

[967]Ενδεικτικά: Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 300· Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 4· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 134· Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 397· Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.*, σ. 38· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 847· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.,* σ. 21.

[968]Η έλλειψη του απαιτούμενου σθένους από το ρωσικό ανακτοβούλιο υπήρξε η αιτία σύμφωνα με τον Καζάζη που η Ρωσία αρκούταν μονάχα σε ευχές υπέρ των Ελλήνων, αποφεύγοντας οποιαδήποτε ενεργή ανάμιξη. Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.,* σ. 21.

[969]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 396-416.

[970]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 242· Βλ. και: Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 299· Αναφερόμενος στην στάση του Αλέξανδρου τα έτη 1822-1823 ο Σπυρίδων Τρικούπης παρατηρεί πως δεν επιθυμούσε ούτε τον παντελή θρίαμβο, αλλά ούτε και την παντελή υποδούλωση των Ελλήνων. Σπυρίδων Τρικούπης*, ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 24· Βλ. και Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 624.

[971]Βλ ενδεικτικά: Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 629 ·Ο Γερβίνος δε διστάζει μάλιστα να σχολιάσει πως ο καγκελάριος Μέττερνιχ «εξουσίαζε» τον τσάρο. Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 397· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.,* σ. 17-21.

[972]Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 629.

[973]Επαμεινώνδας Κυριακίδης*, ό.π.,* σ. 59· Ο Ερρίκος Θείρσιος τον χαρακτηρίζει «δειλό». Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.*, σ. 58.

[974]Παύλος Καρολίδης, *ό.π., σ.* 396-416.

πιθανή μεσολάβηση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην επίλυση των διαφορών του με τον Σουλτάνο.[975]

Αρνητικά φαίνεται να προσλαμβάνεται και η πρόταση της Ρωσίας το 1824 για δημιουργία τριών ημιαυτόνομων ηγεμονιών στον ελλαδικό χώρο. Το ρωσικό σχέδιο χαρακτηρίζεται ως «*ἀνάξιον τοῦ ἐθνισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, ὡς διαῤῥηγνύον τὴν ἑνότητά των, ἐφ' ᾗς πᾶσα ὑγιὴς πολιτικὴ ἐπάναγκες νὰ σαλεύῃ, καὶ ὡς ἀνατρέπον τὴν ἀνεξαρτησίαν των, ὑπὲρ ἧς ἠγέρθη ὁ δεινότατος αὐτῶν ἀγών*» από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ο οποίος υπερασπιζόμενος τον ρόλο της Αγγλίας επιχειρεί να υπονομεύσει τις ενέργειες της Ρωσίας.[976] Στο ίδιο πλαίσιο, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ κάνει λόγο για «μακιαβελισμό» του τσάρου, ο οποίος με το πρόσχημα της βοήθειας επιθυμούσε να υπονομεύσει την επανάσταση των Ελλήνων.[977] Επιπροσθέτως, την αρνητική αντίδραση των εμπόλεμων στο εν λόγω σχέδιο καταγράφουν αρκετοί συγγραφείς.[978] Ο Παύλος Καρολίδης επισημαίνει, μάλιστα, πως η ρωσική πρόταση υπήρξε αφορμή, ώστε η Προσωρινή Κυβέρνηση να στραφεί προς την Αγγλία ζητώντας από αυτήν να υπερασπιστεί τους επαναστατημένους Έλληνες.[979]

Ορισμένοι συγγραφείς που επιχειρούν να υπονομεύσουν τον ρόλο της Ρωσίας και να αναδείξουν τη συμβολή της Αγγλίας, όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, υπογραμμίζουν και την αντιφατική θέση στην οποία βρέθηκε η πρώτη, μετά την έκρηξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου, ως εμπόλεμη εναντίον της Πύλης και παράλληλα ως μέλος της Συμμαχίας που όφειλε να χρησιμοποιεί ειρηνικά μέσα για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος.[980]

<u>Η ερμηνεία της βρετανικής διπλωματίας</u>

Η στάση της Αγγλίας ως μια εκ των τριών Μεγάλων Δυνάμεων που μεσολάβησαν και συνέβαλαν στην ανεξαρτησία της Ελλάδας εξετάζεται, επίσης, διεξοδικά στα ιστοριογραφικά έργα για την Επανάσταση του 1821, που εκδόθηκαν την περίοδο 1830-1920. Ορισμένοι συγγραφείς, επενδύοντας τις ελπίδες τους για την επίτευξη των εθνικών πόθων στην Αγγλία, επιχειρούν να αναδείξουν τον ρόλο της στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Πρόκειται κυρίως για συγγραφείς που εξέφρασαν αρνητικά επιχειρήματα για τη συμβολή της Ρωσίας. Αντίθετα, οι υπερασπιστές της ρωσικής πολιτικής θα επιχειρήσουν να υπονομεύσουν τον ρόλο της Αγγλίας.

Η άνοδος του Γεώργιου Κάνινγκ στη θέση του υπουργού εξωτερικών της Αγγλίας παρουσιάζεται ως θετική εξέλιξη από όλους σχεδόν τους συγγραφείς. Ενδεικτικά, ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο οποίος βέβαια υπήρξε εκ των επικεφαλής του

---

[975]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 19-20· Βλ. και Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Γ΄, σ. 126.
[976]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 141.
[977]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 13-14.
[978] Ενδεικτικά μόνο: Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 15· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 598· Γεώργιος Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 30-31.
[979]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 517-532· Ο Τζωρτζ Φίνλεϋ σχολιάζει σχετικά: «*Πρὸς τὴν Βρετανικὴν κυβέρνησιν ἐστράφησαν οἱ Ἕλληνες ἀπεκδεχόμενοι ὑποστήριξιν ὅταν εἶδον ὅτι ἡ Ρωσσία εἶχεν ἐγκαταλείψει τὸν ἀγῶνά των*». Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 15.
[980]Οι ίδιοι συγγραφείς μάλιστα τονίζουν τον κίνδυνο πιθανής διάλυσης της Τριπλής Συμμαχίας εξαιτίας της έκρηξης του Ρωσοτουρκικού πολέμου. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄,σ. 202· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 34-35.

λεγόμενου αγγλικού κόμματος κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, χαρακτηρίζει την εκλογή του Κάνινγκ ως «μέγιστο ευτύχημα», μέσα στο αρνητικό για την επανάσταση ευρωπαϊκό κλίμα.[981] Αλλά και ο Ιωάννης Φιλήμων, που τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια μετά την επανάσταση αναμείχθηκε με το ρωσικό κόμμα, τονίζει μέσα από τον *Αιώνα* πως: «*Πρὸς ὄφελος ὁμως τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Καλστελερῆ ἀνεβίβασεν εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν κοινῶν πραγμάτων τὸν ἔνδοξον Κάνιγκκ*».[982] Η αλλαγή στην ηγεσία του υπουργείου εξωτερικών της Αγγλίας προσλαμβάνεται ως αφετηρία μιας νέας στάσης απέναντι στο ελληνικό ζήτημα, όπως ισχυρίζεται ενδεικτικά μεταξύ άλλων και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[983]

Ποια είναι όμως τα χαρακτηριστικά του Άγγλου πολιτικού που καθιστούσαν την άνοδο του στον υπουργικό θώκο «ευνοϊκή» για τους Έλληνες; Πρώτα από όλα τα φιλελληνικά του αισθήματα, τα οποία προβάλλονται ιδιαίτερα από πολλούς συγγραφείς, ανάμεσα στους οποίους και οι Σπυρίδων Τρικούπης, Γερβίνος, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Σωκράτης Τσιβανόπουλος.[984] Επιπροσθέτως, ο Γεώργιος Κάνινγκ θεωρείται συχνά εχθρός της αυστριακής πολιτικής και των αρχών της Ιεράς Συμμαχίας. Χαρακτηριστική στην κατεύθυνση αυτή είναι η παρουσίαση του Κάνινγκ, ανάμεσα σε άλλους και από τους Ερρίκο Θείρσιο και Νεοκλή Καζάζη, ως του κύριου πολιτικού αντιπάλου του αυστριακού καγκελάριου Μέττερνιχ.[985] Επίσης, ο Γεώργιος Κάνινγκ παρουσιάζεται ως ο πολιτικός που έθεσε το ελληνικό ζήτημα ενώπιον των ευρωπαϊκών δυνάμεων και κατόρθωσε να πείσει τη Ρωσία και τη Γαλλία να ενεργήσουν από κοινού για την αποκατάσταση της ειρήνης, όπως υπογραμμίζει ο ομοεθνής του Τζωρτζ Φίνλεϋ.[986]

Θετικά παρουσιάζεται και η πολιτική που ακολούθησε η Αγγλία μετά την άνοδο του Γεώργιου Κάνινγκ στη θέση του υπουργού εξωτερικών από συγγραφείς κυρίως που επιχειρούν να αναδείξουν τον ρόλο της στην ελληνική υπόθεση έναντι των άλλων Δυνάμεων. Σε αυτή την κατεύθυνση, η αναγνώριση των Ελλήνων ως εμπόλεμων από την Αγγλία αποτελεί ένα χαρακτηριστικό επιχείρημα της θετικής στάσης της απέναντι στην επανάσταση, όπως τονίζουν για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Νεοκλής Καζάζης.[987] Αντίστοιχα, θετικά κρίνεται και η πολιτική που ακολούθησε στην προσπάθεια του να αποσοβήσει μια πιθανή Ρωσοτουρκική σύγκρουση. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Σπυρίδων Τρικούπης: «*πολιτευόμενος δὲ τοιουτοτρόπως ὁ Κάνιγγ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἠγωνίζετο ταὐτοχρόνως τὴν μὲν εἰς τὸν πόλεμον ῥέπουσαν Ρωσσίαν νὰ καταπραΰνῃ, τὴν δὲ ἀσύνετον Πύλην εἰς τὴν ὁδὸν τῆς μετριότητος νὰ ἐπαναφέρῃ, ἀλλ' ἐν πνεύματι πάντοτε φιλειρηνικῷ καὶ ἄνευ ἐνόπλου παρεμβάσεως*».[988] Επίσης, η αρχή του Κάνινγκ, να μην προβεί σε καμία επέμβαση χωρίς να έχει προηγηθεί πρόσκληση για μεσολάβηση από τους

[981]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 21.
[982]*Αιών* (αρ. φύλλου 20), 30 Νοεμβρίου 1838, σ. 1.
[983]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ .Ε΄, σ. 857.
[984]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ .Γ΄, σ. 21· Γ.Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Β΄. σ. 473-474· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 849· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 74· Για την παρουσίαση του Γεώργιου Κάνινγκ ως φιλέλληνα βλ. και Κώστας Τρικογλίδης, *ό.π.,* σ. 37-44.
[985]Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.,* σ. 57· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων*, *ό.π.,* σ. 22-23.
[986]Τζώρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 242.
[987]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ .Γ΄, σ. 23· Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.,* σ. 23.
[988]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 23-24.

εμπόλεμους, προσλαμβάνεται θετικά από φιλέλληνες κυρίως συγγραφείς όπως ο Τόμας Γκόρντον και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ.[989]

Το γεγονός ότι οι επαναστατημένοι Έλληνες στράφηκαν πρώτοι προς την Αγγλία χρησιμοποιείται από τους συγγραφείς που επιχειρούν να αναδείξουν ως καθοριστικό τον ρόλο που διαδραμάτισε η Δύναμη αυτή στις διπλωματικές εξελίξεις του Αγώνα. Η απάντηση της αγγλικής κυβέρνησης στη διαμαρτυρία, που απέστειλαν οι Έλληνες μετά τη δημοσίευση του ρωσικού σχεδίου του 1824, αποκαλύπτει πως αναγνώριζε τα δικαιώματα τους για ανάκτηση της ανεξαρτησίας τους και τη δημιουργία κράτους, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, οποίος φαίνεται πως επικροτεί στο ζήτημα αυτό την πολιτική της χώρας του.[990] Αντίστοιχα και ο Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλος στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* χαρακτηρίζει την αγγλική απάντηση ως: «*τὸ πρῶτον ἔγγραφον ὅπερ κυβέρνησις ἑλληνικὴ ἐλάμβανεν, ὡς τοιαύτη, παρὰ κυβερνήτου μεγάλης Δυνάμεως*».[991] Ως πράξη αναγνώρισης των Ελλήνων παρουσιάζει το ίδιο έγγραφο ανάμεσα σε άλλους και ο Κάρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[992] Προσπάθειες πάντως για επικοινωνία με την Αγγλία φαίνεται να είχαν πραγματοποιηθεί χωρίς επιτυχία και νωρίτερα, όπως σημειώνει ο Σπυρίδων Τρικούπης.[993]

Επίσης, η επιλογή των Ελλήνων επαναστατών να αποστείλουν προς την Αγγλία το καλοκαίρι του 1825 την περίφημη «Πράξη προστασίας», όπως ονομάστηκε αργότερα το εν λόγω έγγραφο, σχολιάζεται θετικά από τους συγγραφείς που αναδεικνύουν τη συμβολή της συγκεκριμένης Δύναμης έναντι των άλλων.[994] Η Αγγλία παρουσιάζεται έτσι ως η μόνη εκ των ευρωπαϊκών Δυνάμεων που ήταν φιλικά διακείμενη προς τους Έλληνες και υποστήριζε τον αγώνα τους από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη και τον Τζωρτζ Φίνλεϋ.[995] Αναφορικά δε με τα αποτελέσματα που επέφερε η αποστολή της «Πράξης Προστασίας» προς την Αγγλία, χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως* του Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*Κινήσασες οἱ Ἕλληνες τὸ φιλότιμον τῆς κυβερνήσεως ταύτης ἐκίνησαν συγχρόνως καὶ τὴν ζυλοτυπίαν τῶν ἀντιζήλων της, καὶ οὕτως ἡ Ἑλλὰς ὄχι μόνον δὲν ἔπαθεν αἰτησαμένη τὴν ὑπεράσπισιν μιᾶς καὶ μόνης, ἀλλ' ὠφελήθη τὰ μέγιστα διὰ τῶν ἐνεργειῶν καὶ αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων*».[996] Έχει ενδιαφέρον πως ακόμα και ο Παύλος

---

[989]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 489. Βλ. και :Τζώρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 15. Στο ίδιο αναφέρεται και ο Καρολίδης. Βλ. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 528.

[990]Τζώρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 15. Και σε άλλο σημείο αναφερόμενος στην «Πράξη Προστασίας» ο Βρετανός συγγραφέας σχολιάζει πως οι ήττες των Ελλήνων από τον Ιμπραήμ είχαν παραλύσει την Ελληνική κυβέρνηση, θέτοντας το έθνος σε απόγνωση. Το ίδιο διάστημα, προσθέτει, ο γαλλικός και αυστριακός στόλος τηρούσαν εχθρική στάση και ο τσάρος Αλέξανδρος αντιδρούσε στην ανεξαρτησία της Ελλάδας. Αντίθετα με τα παραπάνω η αναγνώριση των ναυτικών αποκλεισμών των επαναστατημένων Ελλήνων από την Αγγλία και τα φιλελληνικά αισθήματα τόσο του Άγγλου μοίραρχου στη Μεσόγειο, Άμιλτων, όσο και του υπουργού εξωτερικών, Γεώργιου Κάνινγκ, έπεισαν σύμφωνα με τον Φίνλεϋ τους Έλληνες να στρέψουν της ελπίδες τους στην Αγγλία. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 17-18. Άξια προσοχής θεωρεί την απάντηση του Κάνινγκ και ο Τόμας Γκόρντον, καθώς σε αυτήν, όπως παρατηρεί, εντοπίζονται τα σπέρματα της ιδέας που οδήγησε στη Συνθήκη του Λονδίνου το 1827. Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 489.

[991]Κωνσταντίνος Παπαρρηγοπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 874. Βλ. επίσης: Γεώργιος Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 33.

[992]Κάρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.,* σ. 598.

[993]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 188. Βλ. και Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 379.

[994]Για την «Πράξη Προστασίας» βλ. Νικόλαος Πετσάλης, «Η θέση της ελληνικής επαναστάσεως στο διπλωματικό πεδίο κατά το 1825», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών, σ. 407-408.

[995]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 204-205. Τζώρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 17-18.

[996]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 204-205.

Καρολίδης, ο οποίος υπήρξε φιλικά προσκείμενος στη Ρωσία, δικαιολογεί τους υποκινητές της ενέργειας σχολιάζοντας πως: «*ὁ κύριος σκοπός τοῦ Α. Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Σ. Τρικούπη ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ ψηφίσματος τούτου ἦτο οὐχὶ νὰ ἐπιζητήσωσιν ἀληθῶς τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας ὑπὸ τὴν πολιτικὴν ἔννοιαν τοῦ ὀνόματος, ἀλλὰ κερδίζοντες χρόνον νὰ ἐμπνεύσωσι νέον θάρρος τῷ ἀγωνιζομένῳ λαῷ καὶ νὰ παρατείνωσι τὴν ἄμυναν. Ὁ σκοπὸς τῶν μνημονευθέντων ἐπιφανῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν ἀπέβλεπε πάντοτε εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς Ἀγγλικῆς ἀρωγῆς*».[997] Αντίστοιχα και ο Ιωάννης Φιλήμων, αν και ανήκε στο στενό περιβάλλον του Δημήτριου Υψηλάντη, ο οποίος αντέδρασε στην αποστολή του αιτήματος προς την Αγγλία, παραδέχεται μέσα από τις στήλες του *Αιώνα* το 1838 ότι «*ἡ Πράξις αὕτη ἀπέβη ἄλλως ἐπωφελὴς εἰς τὴν Ἑλλάδα*».[998]

Η σύναψη δανείων στην Αγγλία κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης απασχόλησε ιδιαίτερα τη Δημόσια Σφαίρα του 19ου αιώνα, καθώς οι δημοσιονομικοί έλεγχοι και οι εκθέσεις των πρωταγωνιστών κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες προκάλεσαν μια παρατεταμένη δημόσια αντιπαράθεση. [999] Όψεις του ευρύτερου αυτού ζητήματος ιχνηλατούνται και στα σχετικά με την επανάσταση ιστοριογραφικά έργα. Η παραχώρηση δανείων από την Αγγλία προσλαμβάνεται έτσι από ένα ποσοστό συγγραφέων θετικά. Για παράδειγμα ο Αριστείδης Χρυσοβέργης στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης,* που εξέδωσε το 1853, χαρακτηρίζει την Αγγλία ως την πρώτη «ευεργέτιδα» των Ελλήνων, καθώς, όπως σχολιάζει, δε δίστασε να προσφέρει δάνεια σε μια χώρα το μέλλον της οποίας ήταν αβέβαιο. [1000]

Παράλληλα, θετικά επιχειρήματα εκφράζονται αναφορικά με τον ρόλο της Αγγλίας στις διεργασίες για την υπογραφή τόσο του Πρωτοκόλλου της Πετρούπολης το 1826, όσο και της Συνθήκης του Λονδίνου λίγους μήνες αργότερα. Αν και η Αγγλία είχε απορρίψει την «Πράξη Προστασίας» που απέστειλαν προς αυτήν οι Έλληνες τον Αύγουστο του 1825, δεν είχε σταματήσει να ενδιαφέρεται για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος, όπως υπογραμμίζει ο Σπυρίδων Τρικούπης. Όταν, επομένως, έλαβε «*εύλογον αφορμή*» για μεσολάβηση, σύμφωνα πάντα με τον Τρικούπη, ήρθε σε επικοινωνία με την Ρωσία και υπέγραψαν από κοινού το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης.[1001] Επίσης, στα θετικά επιχειρήματα εντάσσεται και η πρόσληψη του Γεώργιου Κάνινγκ ως εμπνευστή και υποκινητή των σχετικών ενεργειών. Ενδεικτική είναι η επισήμανση αυτή από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο: «*ἁρπάσας τὴν στιγμὴν ἐκείνην τῆς κοινῆς ἀδρανείας, ἀναλαμβάνει αὐτός τὴν πρωτοβουλίαν νέας ἐπεμβάσεως καὶ πέμψας ἐπὶ τοὐτῳ ἀντιπρόσωπον αὐτοῦ παρὰ τῷ νέῳ αὐτοκράτορι*

[997]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 571.

[998]*Αιών* (αρ. φύλλου 20), 30 Νοεμβρίου 1838, σ. 1· Αντίστοιχα και ο Παύλος Καρολίδης επισημαίνει πως η αίτηση προστασίας είχε δυο σημαντικά αποτελέσματα. Πρώτον, ανάγκασε τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, ο οποίος έβλεπε να χάνει την επιρροή του στους επαναστατημένους Έλληνες, να εγκαταλείψει τη μετριοπαθή μέχρι τότε στάση του και να επιχειρήσει να αναζητήσει λύση για το ελληνικό ζήτημα. Δεύτερον, ο Γεώργιος Κάνινγκ άδραξε την ευκαιρία και ανέλαβε την πρωτοβουλία για την εμπλοκή των Δυνάμεων στην ελληνική υπόθεση. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 572.

[999]Το ζήτημα των εξωτερικών δανείων απασχόλησε έντονα τη Δημόσια Σφαίρα τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους. Για τη διαμάχη που ξέσπασε και τους σχετικούς ελέγχους βλ. Σίμος Μποζίκης, *Δημόσια οικονομικά και συγκρότηση εθνικού κράτους το 1821*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2018, σ. 469-484.

[1000]Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 23.

[1001]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 2-3.

Νικολάῳ».[1002] Την κοινή δράση των δυο ηγετών και τα φιλελληνικά τους αισθήματα επισημαίνει και ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος.[1003] Στη διαμόρφωση μιας θετικής εικόνας γύρω από τον ρόλο της Αγγλίας συμβάλλει και η ευρύτερη αποδοχή του Πρωτοκόλλου της Πετρούπολης, το οποίο συχνά προβάλλεται ως η αφετηρία για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Γεώργιου Θεοφίλου στην *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής επανάστασης* που εξέδωσε το 1861: «*Διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου δὲν ἀνεγνωρίσθη μὲν ἔτι ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ὅμως ἐτέθη ἡ βάσις τῆς ἀπὸ κοινοῦ συμπράξεως τῶν μεγάλων Δυνάμεων, εἰς ἣν μετὰ τὴν Θείαν Πρόνοιαν καὶ τοὺς ἀγῶνας τῶν Πατέρων ἡμῶν ὀφείλομεν τὴν πολιτικὴν ἡμῶν ὕπαρξιν*» έγραφε χαρακτηριστικά ο Γεώργιος Θεοφίλου.[1004]

Η υπογραφή λίγους μήνες αργότερα της Συνθήκης του Λονδίνου με την ένταξη της Γαλλίας στη συμμαχία των δυο άλλων Δυνάμεων που αποσκοπούσε στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος παρουσιάζεται από ορισμένους συγγραφείς ως αποτέλεσμα της βρετανικής διπλωματίας.[1005] Για παράδειγμα σε άρθρο της *Πανδώρας* το 1860 περιγράφονται οι συναντήσεις που είχε ο Γεώργιος Κάνινγκ με τον Γάλλο πρωθυπουργό Βιλλέλ το 1827 στο Παρίσι και τονίζεται πως ο πρώτος «*κατώρθωσεν ἐπὶ τέλους νὰ συμφωνήσῃ μετ' αὐτοῦ ἡ Γαλλικὴ κυβέρνησις*».[1006]

Από την αντίθετη πλευρά, αναφορικά με τον ρόλο της Αγγλίας στις διπλωματικές εξελίξεις του ελληνικού ζητήματος διατυπώνεται μια σειρά από αρνητικά επιχειρήματα. Τις θέσεις αυτές εκφράζουν ως επί το πλείστον συγγραφείς που επιχείρησαν να αναδείξουν τον ρόλο της Ρωσίας, όπως για παράδειγμα ο Παύλος Καρολίδης. Στην προσπάθεια τους να παρουσιάσουν ως καθοριστικό τον ρόλο της Δύναμης που υποστηρίζουν, οι συγγραφείς επιδιώκουν παράλληλα να υπονομεύσουν τη δράση των υπολοίπων Δυνάμεων.

Η αρνητική αντίδραση της αγγλικής κυβέρνησης στην είδηση της έκρηξης της Ελληνικής Επανάστασης συγκροτεί ένα από τα αρνητικά επιχειρήματα που απαντώνται και για τρεις Μεγάλες Δυνάμεις. Ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Τζωρτζ Φίνλεϋ, ο οποίος χαρακτηρίζει την αρχική στάση της χώρας του απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση ως «*λίαν αδιάφορος*». [1007] Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη ενός ακόμα βρετανού φιλέλληνα του Μαρτίνου Λείκ σε νεκρολογία που δημοσιεύθηκε στην *Πανδώρα* το 1860: «*Ἂν ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀκούουσα τὴν*

[1002]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 859.

[1003]Σωκράτης Τσιβανόπουλος*, ό.π.,* σ. 74

[1004]Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 138.Το Πρωτόκολλο καθόριζε τους όρους για τη μεσολάβηση των δυο χωρών ως προς την επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Σύμφωνα με αυτούς προβλεπόταν η ίδρυση αυτόνομου ελληνικού κράτους φόρου υποτελούς στον Σουλτάνο. Οι Έλληνες θα εξέλεγαν οι ίδιοι τους κυβερνήτες του, αν και σε αυτό το θέμα θα μπορούσε η Πύλη να ασκεί επιρροή. Επίσης, σε περίπτωση άρνησης των Οθωμανών το πρωτόκολλο προέβλεπε πως οι δυο δυνάμεις θα λάμβαναν ως βάση τους παραπάνω όρους για τον διακανονισμό που θα επερχόταν μετά την επέμβασή τους. Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 4-8· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 3-4.

[1005]Ως προς τη Συνθήκη του Λονδίνου ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Σπυρίδωνα Τρικούπη πως με την υπογραφή της ματαιώθηκαν όσα είχαν διακηρύξει οι Μεγάλες Δυνάμεις στα συνέδρια της Βιέννης και του Λάϊμπαχ. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 149.

[1006]Ανώνυμος, «Επιστόλιον του Γ. Κάννιγκος», *Πανδώρα*, τχ. 196 (1858), σ. 82· Για την επίσκεψη του Κάννιγκ στο Παρίσι βλ. και Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 638.

[1007]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄,σ. 10· Βλ. και: Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 245· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 461· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 347.

φωνὴν τῆς δημοσίου γνώμης, καὶ προσέχουσα εἰς τὰς συμβουλὰς τῶν φίλων τῆς ἀνθρωπότητος, εἶχε κατὰ τὸ 1821 ἐπεμβῇ ἐν Ἀνατολῇ, δὲν ἤθελεν ἔχει τὴν τύψιν τοῦ συνειδότος ὅτι ἐγένετο παραίτιος τῆς καταστροφῆς χιλιάδων χριστιανῶν».[1008] Σύμφωνα μάλιστα με τον Παύλο Καρολίδη, ένθερμο υποστηρικτή της Ρωσίας, η βρετανική διπλωματία παρέμεινε δυσμενής ως προς την Ελληνική Επανάσταση καθ' όλη τη διάρκειά της.[1009]

Η εχθρική αυτή στάση βασιζόταν, όπως παρατηρούν ανάμεσα σε άλλους και οι Τζωρτζ Φίνλεϋ και Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, στην ανάγκη υπεράσπισης των βρετανικών συμφερόντων στην Ανατολή, που διασφαλίζονταν μέσω της διατήρησης της Οθωμανικής ακεραιότητας.[1010] Σε αυτό το πλαίσιο αρνητικά προσλαμβάνεται και η στάση του Άγγλου υπουργού εξωτερικών υποκόμη, Κάσλρεϊ, από τους Γεώργιο Τερτσέτη και Παύλο Καρολίδη.[1011] Αντίστοιχα, μη ευνοϊκές κρίσεις διατυπώνονται και για το πρόσωπο του Γεώργιου Κάνινγκ. Παρά τα φιλελληνικά αισθήματα του Άγγλου πολιτικού, πρωταρχικός στόχος του ήταν το εθνικό συμφέρον της χώρας του και όχι η υπεράσπιση των Ελλήνων σύμφωνα με τον Παύλο Καρολίδη. [1012] Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από άρθρο της *Πανδώρας* το 1858: «*Ὁ Κάννιγκ ἠγάπα μὲν τὴν Ἑλλάδα ἀλλ' ὡς ἀνὴρ πολιτικός, ἀνήκων δηλαδὴ εἰς τὴν τάξιν ἐκείνων ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν ὁποίων σβέννυνται τὰ αἰσθήματα ὑπὸ τοῦ συμφέροντος, ἠγάπα μᾶλλον τὰ συμφέροντα τῇ ἰδίᾳ πατρίδι*».[1013]

Επιπροσθέτως, η αγγλική πολιτική ως προς το ελληνικό ζήτημα μετά την άνοδο του Γεώργιου Κάνινγκ στο αξίωμα του υπουργού εξωτερικών επικρίνεται από τους συγγραφείς που προωθούν τις άλλες Δυνάμεις. Το δόγμα της οθωμανικής ακεραιότητας που ακολουθούσε παραδοσιακά η Αγγλία ως ανάχωμα στην επεκτατική πολιτική της Ρωσίας στην Ανατολή δεν εγκαταλείφθηκε, όπως επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, απλώς τροποποιήθηκε, με την ελπίδα πως το υπό ίδρυση ελληνικό κράτος θα μπορούσε να διαδραματίσει αυτόν τον ρόλο. Βέβαια, η αλλαγή της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής από το 1823 και ύστερα, παρουσιάζεται από τον ίδιο συγγραφέα ως αποτέλεσμα κυρίως των επιτυχιών της Ελληνικής Επανάστασης. Το ακόλουθο απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό: «*Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι συνετέλεσαν εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐκείνην*

[1008]Ανώνυμος, «Νεκρολογία», *Πανδώρα,* τχ. 237 (1860), σ. 489.

[1009]Ο Παύλος Καρολίδης διακρίνει τη βρεττανική εξωτερική πολιτική για την Ελληνική Επανάσταση σε τρεις περιόδου. Βλ. σχετικά: Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 347-350.

[1010]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄ ,σ. 10-11· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 856.

[1011]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 389-390· Ιδιαιτέρως επικριτικός είναι και ο Παύλος Καρολίδης, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Άγγλο πολιτικό ως άνθρωπο «μοχθηρό» και «διεφθαρμένο» που αισθανόταν ιδιαίτερη απέχθεια για την Ελληνική Επανάσταση του 1821: «*Ὁ ἀνὴρ οὗτος ἀληθὴς ὢν ἀντιπρόσωπος τῆς ἐγωιστικῆς, μισελευθέρας, ἀφιλανθρώπου καὶ διεφθαρμένης Ἀγγλικῆς ἀριστοκρατίας, ὢν δ' αὐτὸς μοχθηρὸς καὶ διεφθαρμένος τὸν χαρακτῆρα, περιφρονητὴς τῶν δικαιωμάτων τῶν μικρῶν καὶ ἀσθενῶν λαῶν, ἀληθὴς πρόδρομος τῶν Δισραέλη καὶ Σώλσβουρυ, ᾐσθάνετο ἰδιαιτέραν ἀντιπάθειαν πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα, ὃν κατεπολέμει οὐ μόνον ἐν ὀνόματι τῶν Ἀγγλικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ καὶ ἐν ὀνόματι τῆς καθόλου ἀντιδραστικῆς Εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, ἀρνούμενος τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος καὶ κρίνων αὐτὸν ὑπὸ τὰς βλέψεις καὶ τὰς θεωρίας τῆς Αὐστριακῆς πολιτικῆς, ἧς ὑπῆρχε θιασώτης καὶ σύμμαχος πιστὸς ἐν τῷ κατὰ τῆς Ἑλλάδος διπλωματικῷ πολέμῳ*». Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 349-350· Αναφορικά με τη δράση του Castlereagh βλ. και: Charles Webster, *The foreign policy of Castlereagh, 1812-1815: Britain and the reconstruction of Europe*, G. Bell and Sons 1931· Henry Kissinger, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-22*, Echo Point Books & Media 2013.

[1012]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 350· Βλ. και Γεώργιος Φιλάρετος, *ό.π.,* σ. 34.

[1013]Ανώνυμος, «Επιστολίον του Γ. Κάννιγκος», *ό.π.*, σ. 83.

τροπολογίαν καὶ ἄλλα πλεῖστα αἴτια, ὁ προσωπικὸς χαρακτὴρ τῶν δύο Κάννιγγ, αἱ εὐγενεῖς προαιρέσεις τοῦ Ἅμιλτων, ὁ ἰσχυρὸς φιλελληνισμὸς ὁ ἐπικρατήσας εἰς ἁπάσας τὰς τάξεις τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας, καὶ μάλιστα εἰς τὰς ἀνωτάτας ἀπὸ τοῦ λόρδου Ἔρσκιν μέχρι τοῦ λόρδου Βύρωνος. Ἀλλὰ ἰσχυρότατοι συνήγοροι καὶ πρόμαχοι τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας ἐν τοῖς διπλωματικοῖς διαβουλίοις, ἐγένοντο οἱ μεγάλοι ἡμῶν ἀθληταὶ κατά τε θάλασσαν καὶ κατὰ ξηράν, διά τε τῶν κατορθωμάτων αὐτῶν καὶ τῶν ἐνδόξων ἀτυχημάτων».[1014]

Ακόμη, η αλλαγή της βρετανικής πολιτικής παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της αποτυχίας της Αγγλίας να καταστείλει την επανάσταση. Ενδεικτικά σχολιάζει μεταξύ άλλων ο Νικόλαος Σπηλιάδης πως οι Άγγλοι, αφού δεν κατόρθωσαν να καταστείλουν τον Αγώνα των Ελλήνων, αποφάσισαν τότε να τους συνδράμουν. Σύστησαν φιλελληνική Εταιρεία, αναγνώρισαν τον αποκλεισμό των ελληνικών λιμανιών και σχεδίασαν την παραχώρηση δανείων.[1015] Επιπροσθέτως, η στάση της «*ευμενούς ουδετερότητας*» της Αγγλίας, όπως χαρακτηρίστηκε, απέναντι στο ελληνικό ζήτημα επικρίνεται για παράδειγμα από τον Παύλο Καρολίδη. Ο ίδιος συγγραφέας θεωρούσε πως αυτή δημιούργησε ψευδείς ελπίδες στους επαναστατημένους Έλληνες περί πιθανής αγγλικής συνδρομής.[1016] Σχετική με τα παραπάνω φαίνεται να είναι και η προσπάθεια αποφυγής εκ μέρους της Αγγλίας οποιασδήποτε δέσμευσης γύρω από το ελληνικό ζήτημα. Αυτό αποκαλύπτεται και στην απάντησή της στο αίτημα περί προστασίας που απέστειλαν οι Έλληνες το καλοκαίρι του 1825, όπως ισχυρίζεται ενδεικτικά ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[1017]

[1014]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλο, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 863-865. Η άποψη πως το ελληνικό κράτος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ανάχωμα στη ρωσική πολιτική, αντικαθιστώντας στον ρόλο αυτό την οθωμανική αυτοκρατορία, απαντάται ήδη από την περίοδο του Αγώνα. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα επιστολής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς τον Άγγλο υπουργό εξωτερικών: «*Η ανεξαρτησία (της Ελλάδος) είναι ο μόνος τρόπος να ιδρυθή φραγμός, ον απαιτεί η σωτηρία της Ευρώπης κατά της κολοσσιαίας ρωσικής δυνάμεως. Άλλοτε το οθωμανικόν κράτος απετέλει τον φραγμόν εκείνον, αλλά η παρούσα των Ελλήνων πάλη κατ' αυτού απέδειξεναποχρώντως ότι το οθωμανικόν κράτος δεν δύναται του λοιπού να εκπληρώση την εντολήν ταύτην· και επειδή οι Έλληνες, ει και τοσούτον έτι ευάριθμοι ανεδείχθησαν ικανοί να αντίσχωσιν εις αυτό, δήλον είναι ότι η πρόνοια ανατίθησι το έργον εις αυτούς και ότι η Ευρώπη δύναται ν' αναπαυθή επ' αυτών και επί της Ελλάδος ελευθέρας και ανεξαρήτου γενομένης […] Η Ελλάς θέλει αποβήθάττον ή βράδιον (=αργά ή γρήγορα) η φυσική της Πύλης σύμμαχος, άμα η τελευταία αύτη γνωρίση κάλλιον τα συμφέροντα αυτής. Εντεύθεν δε, Αγγλία, Πύλη και Ελλάς δεν θέλουσι αποτελεί ειμή μίαν, ούτως ειπείν δύναμιν κατέναντι της Ρωσίας, και ως εκ της ενώσεως ταύτης η Αγγλία θέλει προσλάβει μείζονα πάσης άλλης εγγύησιν κατά των αποπειρών, όσας η Ρωσία και άλλη οιαδήποτε εν Ευρώπη δύναμις θέλουσι μετ' ου πολύ βεβαίως επιχειρήσει βλάψωσιν την αγγλικήν κυριαρχίαν και εμπόριον εν τη Ινδική*». Ιωάννου Ορλάνδου - Ανδρέα Λουριώτη, *Ανάπτυξις της απολογίας Ιωάννου Ορλάνδου και Ανδρέου Λουριώτου προς το ελεγκτικόνσυνέδριον περί των δύο δανείων*, Αθήνα 1840, σ. 8-10. Επιπροσθέτως, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος τονίζει στο ίδιο σημείο την επιτυχία των διπλωματικών ενεργειών των επαναστατημένων Ελλήνων: «*Καὶ ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ διπλωματία τῆς ἐπαναστάσεως ἀνεδείχθη ὅσον ἐνδέχεται ἐπιτηδεία καὶ ἀναμφιβόλως ἀσυγκρίτῳ ἐπιτηδειοτέρα τῶν τρόπων καθ' οὓς διεξήχθησαν εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους αἱ ἐξωτερικαὶ ἡμῶν σχέσεις*». Επαινεί δε τη συμβολή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου σε αυτή. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλο, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 863-865.

[1015]Η στάση βέβαια του Σπηλιάδη απέναντι στα Δάνεια φαίνεται πως είναι επιφυλακτική. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 461.

[1016]«*πῶς ἐνέπνεε τοῖς ἐν Ἑλλάδι πολιτευομένοις διανοήματα καὶ σκέψεις καὶ ὑπηγόρευε διαγωγὴν πολιτικήν, ἅτινα οὐδεμιᾶς ἔμελλον νὰ τύχωσι τελεσφόρου συμπράξεως ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας*». Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 520.

[1017]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.*, τ. Ε΄, σ. 880-881. Η άρνηση της Αγγλικής κυβέρνησης να αποδεχθεί την αίτηση προστασίας των Ελλήνων επαναστατών είχε αντίκτυπο στην αγγλική φατρία στην Ελλάδα, η οποία φαίνεται πως δυσαρεστήθηκε και επιχείρησε να προσαρμόσει την πολιτική της στα νέα δεδομένα. Δημήτρης Κακαμπούρας, *Η Βρετανική πολιτική έναντι της Ελλάδας του 1821 υπό το φως της κριτικής Ελλήνων της εποχής αυτής*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1993, σ. 151-158.

Η σύναψη των «δανείων της ανεξαρτησίας», όπως καθιερώθηκε να ονομάζονται τα δάνεια που έλαβε η Προσωρινή Κυβέρνηση των Ελλήνων από την Αγγλία κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, αποτελεί ένα ακόμα θέμα για το οποίο εκφράστηκαν αντικρουόμενα επιχειρήματα ανάλογα με τη Δύναμη που υποστήριζε ο κάθε συγγραφέας. Στο πλαίσιο αυτό και όπως έχει προαναφερθεί τα δάνεια αναφέρονται από τους υπερασπιστές της Αγγλίας, για να τονίσουν τη συμβολή της στην Ελληνική Επανάσταση. Παράλληλα όμως, διατυπώνονται και κρίσεις που αμφισβητούν την χρησιμότητά τους. Επιφυλάξεις, εξάλλου, απέναντι στη σύναψη των δανείων εκφράστηκαν κατά τη διάρκεια ακόμα του Αγώνα.[1018] Ο φόβος πως το αυξανόμενο χρέος θα «*ἐκμυζάνει ὡς βδέλλα πᾶσαν ἰκμάδα τοῦ Ἔθνους, καὶ τὸν τοὺς τόκους καὶ αὐτὸ ὀφείλονται καὶ πληρόνοντα Ἕλληνα δὲν θέλει ἀφήσει ν' ἀνακύψῃ κεφαλὴν ἢ ἀνασάνῃ*» επισημαίνεται από τον Μιχαήλ Οικονόμου.[1019] Επίσης, τα αγγλικά δάνεια θεωρούνται ως μέσο για τη διασφάλιση της πολιτικής επιρροής της Αγγλίας ανάμεσα σε άλλους και από τον Φωτάκο.[1020] Η άποψη πως όσα από τα χρήματα των δανείων έφθασαν εν τέλει στην επαναστατημένη Ελλάδα δεν προσέφεραν ουσιαστικά στον Αγώνα - αντίθετα μάλιστα τον έβλαψαν, επειδή συνέβαλαν στην έκρηξη του εμφυλίου πολέμου - αναπαράγεται από συγγραφείς όπως ο Αμβρόσιος Φρατζής, ο Νικόλαος Σπηλιάδης και ο Ανδρέας Ανδρεάδης.[1021]

Στις σχετικές με τα δάνεια επικρίσεις συγκαταλέγονται και οι αναφορές στην τυχοδιωκτική δράση Ευρωπαίων και Αμερικάνων πολιτών που υπογραμμίζουν ενδεικτικά ο Σάμουελ Χάου και Ανδρέας Ανδρεάδης.[1022] Ο τελευταίος μάλιστα παρατηρεί πως ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, στην *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως* που συνέγραψε, επικρίνει τους Έλληνες για τη χρήση των δανείων, αλλά αποφεύγει να αναφερθεί στον σκιερό ρόλο ομοεθνών του και των άλλων ευρωπαίων τυχοδιωκτών για τη σύναψή τους.[1023] Για τον ίδιο λόγο ψέγει τον βρετανό φιλέλληνα και ο Γερβίνος, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως: «*Καὶ ὁ Φίνλαι ἐκθέτων τὴν σπατάλην τῶν δανείων ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀσμένως προσθέτει μεγάλην σειρὰν κατηγοριῶν, ὧν οὐδεμία σχεδὸν εἶναι βάσιμος, αἵτινες ὅμως καὶ ὅλαι δίκαιαι ἂν ἦσαν, βεβαίως δὲν ἀτιμάζουσιν ἔθνος πτωχὸν, ἔθνος κλεπτῶν τεθαμβωμένων ὑπὸ τοῦ ἀπροσδοκήτου πλούτου, ὅσον ἀτιμάζουσι τὸ πλουσιώτατον ἐκεῖνο καὶ*

[1018]Ως προς τις σύγχρονες της επανάστασης επιφυλάξεις απέναντι στους Άγγλους και τους κινδύνους των δανείων χαρακτηριστική είναι η επιστολή που στέλνει ο Αδαμάντιος Κοραής προς τους Έλληνες απεσταλμένους στο Λονδίνο τον Φεβρουάριο του 1824. Σε αυτήν ο Κοραής υπογραμμίζει πως, αν απειληθούν τα ελληνικά συμφέροντα ως προς τη διατήρηση της αυτονομίας, τότε δεν θα έπρεπε να δοθεί «σε καθέναν πίστη». Συμβούλευε μάλιστα τους Έλληνες απεσταλμένους με τη ρήση του Επίχαρμου «*μέμνασ' ἀπιστεῖν· ἄρθρα ταῦτα τῶν φρενῶν*». Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Αλληλογραφία Αδαμάντιου* Κοραή, τ. Ε΄, *ό.π.,* σ. 116.

[1019]Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 464-465.

[1020]Οι Άγγλοι επιθυμούσαν την οικονομική υποδούλωση των Ελλήνων, ανεξαρτήτως της κατάληξης του Αγώνα αλλά και την πολιτική τους επικράτηση. Για να διασφαλίσουν μάλιστα τη θέση τους, επιχειρούσαν μέσω του δανείου να παρουσιαστούν ως ευεργέτες των Ελλήνων. Φώτιος Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα πετί της ελληνικής επαναστάσεως,* τ. Γ΄, Αθήνα 1960, σ. 411.

[1021]Ο Αμβρόσιος Φραντζής υπογραμμίζει πως η αυτοθυσία και ο ηρωισμός των Ελλήνων ήταν αυτά που τους βοήθησαν να ανταπεξέλθουν τα κρίσιμα έτη 1825-1826 και όχι τα χρήματα των δανείων. Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 77-78· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 338· Ανδρέας Ανδρεάδης, *ό.π.,* σ. 19· Χαρακτηριστική είναι και η άποψη του Λάμπρου Κουτσονίκα ο οποίος σημείωνε πως η κυβέρνηση, αφού έλαβε τα χρήματα του δανείου, χαρακτήρισε τους πολιτικούς της αντιπάλους «αντάρτες». Έχοντας πλέον του πόρους συγκέντρωσε στρατεύματα από τη Στερεά Ελλάδα και τους επιβλήθηκε. Λάμπρος Κουτσονίκας, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 238.

[1022]Ανδρέας Ανδρεάδης, *ό.π.,* σ. 20-21· Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 407.

[1023]Ανδρέας Ανδρεάδης, *ό.π.,* σ. 20-21.

πεπολιτισμένον ἔθνος, τὸ ὁποῖον κατεδέχθη νὰ λῃστεύσῃ τοὺς Ἕλληνας, καθ' ἣν στιγμὴν οὗτοι εὑρίσκοντο ἐν ἀγωνίᾳ θανάτου».[1024]

Εκτός από τα δάνεια, ένα ακόμη επιχείρημα που υπονομεύει τη συμβολή της Αγγλίας αφορά τον ρόλο της στις εμφύλιες συγκρούσεις. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται πως διενήργησε παρασκηνιακά στην έκρηξη του εμφυλίου με σκοπό να διασφαλίσει τα συμφέροντά της. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ήδη στα 1828 ο Γάλλος φιλέλληνας Ph. Jourdain: «*η αγγλική κυβέρνηση υιοθέτησε ένα σύστημα διαφθοράς που κέντρο του είχε τα νησιά του Ιονίου, που κάθε άλλο παρά μικρή στάθηκε η συμμετοχή του στις διχόνοιες που ξέσπασαν στην Ελλάδα. Η Αγγλία σπέρνοντάς τις ανάμεσα στους αρχηγούς των Ελλήνων και προσφέροντάς τους έπειτα χρήματα, έλπιζε πως οι Έλληνες θα βρίσκονταν αναγκασμένοι να μπουν κάτω από την προστασία της*».[1025] Στο στόχαστρο της κριτικής βρίσκεται και η αγγλική φατρία ως υπεύθυνη για την καλλιέργεια της διχόνοιας στις τάξεις των Ελλήνων επαναστατών, όπως σχολιάζει ανάμεσα σε άλλους και ο Νικόλαος Σπηλιάδης.[1026]

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Παύλος Καρολίδης θεωρεί τη πολιτική της Αγγλίας αντιφατική ιδιαίτερα δε ως προς την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Πετρούπολης, παρόλο που η πλειοψηφία των συγγραφέων των μεταγενέστερων ιστοριογραφικών έργων προσλαμβάνει την εν λόγω διπλωματική πράξη ως κομβική στιγμή και αφετηρία της επίλυσης του ελληνικού ζητήματος. Συγκεκριμένα, ο Καρολίδης ισχυρίζεται πως το Πρωτόκολλο του 1826 υπήρξε: «*προϊὸν παραδοξοτάτων συνδυασμῶν στηριζομένων ἐπὶ πλημμελῶν λογισμῶν, ἀμοιβαίων καταστρατηγήσεων καὶ ἀμοιβαίας ἀκουσίας, οὐδὲν καθορίζον σαφῶς, οὐδὲν δημιουργοῦν θετικόν, οὐδὲν ἀποφασίζον πρακτικῶς ἀνύσιμον καὶ τελεσφόρον*».[1027]

Η αλλαγή της αγγλικής πολιτικής μετά τον θάνατο του Γεώργιου Κάνινγκ συγκροτεί ένα ακόμα αρνητικό επιχείρημα αναφορικά με τον ρόλο που διαδραμάτισε η εν λόγω Δύναμη στις διπλωματικές εξελίξεις της Ελληνικής Επανάστασης. Η απόπειρα της Αγγλίας να περιορίσει τα οφέλη που θα αποκόμιζε η Ελλάδα από την παρέμβαση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων και η επιθυμία της να περιορίσει γεωγραφικά το υπό ίδρυση κράτος επικρίνεται από τον Παύλο

[1024]Γ. Γερβίνος, ό.π., τ. Β΄, σ. 115-116.

[1025] Ph. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les évenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu' au combat de Navarin*, I. Paris 1828, σ. 29.

[1026]Συγκεκριμένα αναφερόμενος στην αντιπαράθεση του «Νομοτελεστικού» με την αγγλική φατρία ο Σπηλιάδης σημειώνει πως «*τὸ νομοτελεστικὸν ἐφρόνει ὅτι, εἰς τὴν παροῦσαν τῶν πραγμάτων κατάστασιν τὰ ἐκ τοῦ δανείου χρήματα ἤθελον ὑποθάλψει καὶ παρατείνει τὰς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διχονοίας εἰς τρόπον ὅτι νὰ μὴ παύσωσιν αἱ ἐμφύλιοι ταραχαὶ, εἰμὴ ἀφ' οὗ ἤθελον κατασκορπισθῇ ἀνωφελῶς καὶ καταστρέψει πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων, καὶ διασπείρει εἰς τὴν κοινωνίαν των τὴν διαφθορὰν καὶ ἀνηθικότητα καὶ ἐξαγριώσει ἐπὶ μᾶλλον τὰ πάθη· καὶ τέλος, διότι ἐφρόνει ὅτι ὅσα χρήματα φθάσωσιν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Κουντουριώτου, τοῦ Μπόταση, τοῦ Κωλέττη καὶ τοῦ Μαυροκορδάτου ἤθελον δαπανηθῇ καὶ κατασωτευθῇ σχεδὸν ὅλα εἰς τοὺς ναυτικοὺς Νησιώτας, καὶ εἰς τοὺς Ρουμελιώτας, καὶ ἤθελον τοὺς βάλει εἰς θέσιν νὰ καταθλίψωσι τοὺς Πελοποννησίους*». Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ.Α΄, σ.585· Την υποψία πως η διχόνοια μεταξύ των Ελλήνων μπορεί να καλλιεργείται και από τους Άγγλους διατύπωνε και ο Αδαμάντιος Κοραής σε επιστολή του προς τον Edward Everett τον Νοέμβριο του 1825. Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Αλληλογραφία Αδαμάντιου* Κοραή, τ. Ε΄, *ό.π.,* σ. 276.

[1027]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 612-613· Και σε άλλο σημείο ο ίδιος συγγραφέας χαρακτηρίζει την Αγγλορωσσική συμμαχία για το Ανατολικό ζήτημα «τερατώδης», καθώς, όπως ισχυρίζεται, το βασικό χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής διάστασης του εν λόγω ζητήματος υπήρξε η αντίθεση της Αγγλίας με τη Ρωσία. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 621.

Καρολίδη.[1028] Την αλλαγή της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής επισημαίνουν και συγγραφείς που φαίνεται πως υποστηρίζουν την Αγγλία, χωρίς όμως να εκφράζουν αρνητικές απόψεις. Για παράδειγμα ο βρετανός φιλέλληνας Τζωρτζ Φίνλεϋ παραδέχεται πως μετά τον θάνατο του Γεώργιου Κάννιγκ υπήρξε «αδύναμη» η συμμετοχή της χώρας του στις εξελίξεις του ελληνικού ζητήματος. Αντίθετα, μάλιστα ο Φίνλεϋ επιχειρεί να αναδείξει την άμεση αντίδρασή της χώρας στην προσπάθεια του τσάρου Νικόλαου Α΄ να «οικειοποιηθεί» την επίλυση του ελληνικού ζητήματος, παρά την «ταπείνωση», όπως την χαρακτηρίζει, που υπέστη η Αγγλία από την υπογραφή της Συνθήκης της Ανδριανούπολης.[1029] Χαρακτηριστική του κλίματος «ρωσσοφοβίας» που επικρατούσε στις τάξεις της αγγλικής κυβέρνησης το διάστημα αυτό είναι και η μεταγενέστερη μαρτυρία του υπουργού εξωτερικών Αβερδήν, την οποία διασώζει ο Σπυρίδων Τρικούπης.[1030]

<u>Ο ρόλος της Γαλλίας</u>

Η Γαλλία αποτελεί την τελευταία δύναμη που θα ενταχθεί στην τριπλή Συμμαχία για τη διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος. Η καθυστερημένη, όπως προβάλλεται, ενασχόληση της αποτελεί την αιτία για τη στοιχειοθέτηση των περισσοτέρων επιχειρημάτων που διατυπώνονται αναφορικά με τη θετική ή αρνητική συμβολή της στον Αγώνα από το 1828 και μετά.

Στα ολιγάριθμα θετικά επιχειρήματα, που εντοπίζονται σχετικά με τη δράση της από την έκρηξη της επανάστασης μέχρι την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου το 1827, συγκαταλέγεται το ενδιαφέρον που επέδειξε τα έτη 1824-1825. Το διάστημα αυτό φαίνεται πως υπέβαλε κάποιες προτάσεις προς επίλυση του ελληνικού ζητήματος, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.[1031] Επιπροσθέτως, στις θετικές κρίσεις θα μπορούσε να συμπεριληφθεί, αν και δεν πρόκειται για επίσημη διπλωματική ενέργεια, η προσπάθεια υπεράσπισης του ελληνικού Αγώνα κατά τη διάρκεια του συνεδρίου του Λάϊμπαχ εκ μέρους ενός Γάλλου αξιωματούχου εν ονόματι Joufrois. Ο τελευταίος απευθυνόμενος προς τους παρευρισκόμενους μονάρχες ανέφερε πως η επανάσταση των Ελλήνων ήταν ένας θρησκευτικός πόλεμος, άξιος να προσελκύσει την προσοχή της Ευρώπης σύμφωνα πάντα με όσα καταγράφει ο Ιωάννης Φιλήμων στο *Δοκίμιο Ιστορικό περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*.[1032]

[1028]Παύλος Καρολίδης, *ό.π*, σ. 350.

[1029]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 64.

[1030]«*Τόσον φόβον διήγειρε παρ' ἡμῖν ἡ τῆς Ἀδριανουπόλεως συνθήκη δι' οὓς ὑπεθέσαμεν κινδύνους ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ὥστε ὅλη ἡ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως μετεβλήθη ὡς πρὸς οὐσιωδέστατόν τι ζήτημα. Ἀνέφερα ἄλλοτε, ὅτι ἀρξαμένου καὶ προκόπτοντος τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος, οὐδέποτε ἔβαλε κατὰ νοῦν ὁ Κάννιγγ τὴν ἀνέγερσιν τῆς Ἑλλάδος εἰς ἀνεξάρτητον βασίλειον· οὐδ' ἐγὼ οὐδ' ὁ δοὺξ τοῦ Βελιγκτῶνος ἀνεξάρτητον ἐθεωρήσαμεν τὴν ἀνεγειρομένην ἑλληνικὴν πολιτείαν, ἀλλ' ὑποτελῆ καὶ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ σουλτάνου, παρομοίαν σχεδὸν τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαυΐας. Ἀλλ' , ὑπογραφείσης τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος συνθήκης, μοὶ ἐφάνη, καὶ ὡμογνωμόνησε καὶ ὁ δοὺξ τοῦ Βελιγκτῶνος, ὅτι ἡ ὕπαρξις τοῦ τουρκικοῦ κράτους, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἦτο τόσον ἀκροσφαλής, ὥστε ἀσυνετώτατον ἦτο νὰ δημιουργηθῇ πολιτεία καὶ τεθῇ ὑπὸ προστασίαν καὶ κυριαρχίαν αὐτοκρατορίας, ἥτις οὐδεμίαν ἀσφάλειαν τοῦ μέλλοντός της παρεῖχε. Διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν ἐπροβάλαμεν τοῖς συμμάχοις νὰ μεταβάλωμεν τὴν ὑποτελῆ ἐκείνην πολιτείαν εἰς ἀνεξάρτητον. Συνήνεσαν οἱ σύμμαχοι, συγκατετέθη καὶ ἡ Πύλη, καὶ τοιουτοτρόπως ἡ ὕπαρξις τῆς Ἑλλάδος ὡς ἀνεξαρτήτου πολιτείας ὀφείλεται εἰς ἣν μᾶς ἐπροξένησαν ἐντύπωσιν οἱ ὅροι τῆς ἐν Ἀδριανουπόλει συνθήκης*». Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 286.

[1031]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 854.

[1032]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ. 4-5.

Η στάση του βασιλιά Καρόλου απέναντι στον Αγώνα των Ελλήνων επισημαίνεται από αρκετούς συγγραφείς. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Αμβρόσιος Φραντζής, ο Γάλλος βασιλιάς έτρεφε μια ιδιαίτερη «*υπέρ της Ελλάδος κλίσιν*». [1033] Αντίστοιχα, σε άρθρο του περιοδικού *Πανδώρα* το 1858, ο Κάρολος Ι΄ χαρακτηρίζεται φίλος και ευεργέτης των Ελλήνων.[1034] Ως προς το ελληνικό ζήτημα φαίνεται να υπήρξε πλήρης ομοφωνία ανάμεσα στον λαό και τον Βασιλιά Κάρολο, όπως επισημαίνει ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[1035]

Η ένταξη της Γαλλίας στη Συμμαχία των Μεγάλων Δυνάμεων με την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου το 1827 συγκαταλέγεται στα θετικά επιχειρήματα. Συγκεκριμένα, η Γαλλία παρουσιάζεται ως η μόνη από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές Δυνάμεις που αποδέχθηκε την πρόσκληση της Ρωσίας και της Αγγλίας για κοινή δράση ως προς την επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Αυτό τονίζουν αρκετοί συγγραφείς, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται και οι Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος και Μιλτιάδης Βρατσάνος που εξέδωσαν σχολικά εγχειρίδια ιστορίας.[1036] Επιπροσθέτως, η προθυμία με την οποία αποδέχθηκε την πρόταση υπογραμμίζεται ενδεικτικά από τους Γεώργιο Θεοφίλου, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και Σωκράτη Τσιβανόπουλο.[1037]

Ως αποτέλεσμα της υπογραφείσας Συνθήκης παρουσιάζεται η αποστολή του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στην Πελοπόννησο. Η ενέργεια αυτή εντάσσεται, επίσης, στα θετικά επιχειρήματα. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από άρθρο του Αιώνα το 1838: «*Τῆς Συνθήκης ταύτης, ἥτις λαμπρύνει τὰς ἐστεμμένας Κεφαλὰς ὑπὲρ πολλοὺς ἀδάμαντας, συνέπειαι εὐτυχεῖς καὶ πρὸς δόξαν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς Εὐρώπης ὑπῆρξαν ἡ ναυμαχία τοῦ Νεοκάστρου, ἡ διαπόντιος ἐκστρατεία τῶν Γάλλων, ἀποφασισθεῖσα διὰ τῆς συμφώνου θελήσεως τῶν Συμμάχων, καὶ ἡ δι' αυτῶν ἐπιγενομένη σωτηρία τῆς Ἑλλάδος*».[1038] Σχετική με τα παραπάνω είναι και η θετική πρόσληψη του στρατηγού Μαιζόν που ηγείτο του γαλλικού σώματος. Ενδεικτικός είναι ο χαρακτηρισμός του ως «φιλάγαθο» και «φιλέλληνα» από τον Αμβρόσιο Φραντζή. [1039] Επιπλέον, τα χρήματα που δαπάνησε η Γαλλία για την αποστολή του στρατιωτικού σώματος επισημαίνονται στο πλαίσιο ανάδειξης της συμβολής της. Σε άρθρο της *Εστίας* το 1877 επισημαίνεται πως : «*ὁ Ἀλέξανδρος Κοντόσαυλος ἀνέλαβε φιλοτίμως νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν κοινὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὴν Γαλλίαν, τὴν ἑκατὸν εἴκοσιν ἑκατομμύρια φράγκων δαπανήσασαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου*».[1040] Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θετική πρόσληψη της αποστολής

[1033]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 8. Αντίστοιχα τη θετική στάση του βασιλιά Καρόλου τονίζει και ο Γεώργιος Φιλάρετος στη μελέτη του περί Ξενοκρατίας, επισημαίνοντας μάλιστα πως ήταν ο μόνος εκ των ευρωπαίων ηγετών που αντέδρασε θετικά στην είδηση της ναυμαχίας του Ναβαρίνου. Γεώργιος Φιλάρετος, *ό.π.,* σ.38.

[1034]Ανώνυμος, «Επιστολίον του Γ. Κάννιγκος», *ό.π.*, σ. 82. Αντίστοιχα και ο Παύλος Καρολίδης αναφέρεται στη θερμή υποδοχή του Βρετανού υπουργού εξωτερικών από τον Γάλλο βασιλιά. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ.638.

[1035]Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 647.

[1036]Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 144. Μιλτιάδης Βρατσάνος, *ό.π.,* σ. 163.

[1037]Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 151. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853*, σ. 220. Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.,* σ. 86.

[1038]*Αιών* (αρ. φύλλου 20), 30 Νοεμβρίου 1838, σ. 1. Ως γαλλική εκστρατεία του Γάλλου βασιλιά ενάντια στον Ιμπραήμ χαρακτηρίζει την αποστολή των γαλλικών στρατευμάτων και ο Γεώργιος Τερτσέτης. Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 387.

[1039]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 65.

[1040]Ανώνυμος, «Χορός εν Αιγίνη εν έτει 1829», *Εστία*, τχ. 56 (1877), σ. 53.

του γαλλικού στρατού από συγγραφείς που επιχειρούν να αναδείξουν τη συμβολή των άλλων Δυνάμεων. Ο Παύλος Καρολίδης για παράδειγμα, που υποστηρίζει την Ρωσία, χαρακτηρίζει την απόφαση της Γαλλίας ως το σημαντικότερο γεγονός του θέρους του 1828. Παράλληλα, όμως, στην ευρύτερη προσπάθειά του να υπονομεύσει τον ρόλο της Αγγλίας, ισχυρίζεται πως η τελευταία επιχείρησε να ματαιώσει την γαλλική αποστολή.[1041] Τέλος, η απόφαση της Γαλλίας παρουσιάζεται συχνά ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού της Ρωσίας με την Αγγλία, όπως αναφέρει ανάμεσα σε άλλους και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ. [1042]

Εκτός από τα επιχειρήματα που αναδεικνύουν τη συμβολή της στην Ελληνική Επανάσταση εντοπίζονται και άλλα που επιχειρούν να υπονομεύσουν τον ρόλο της. Όπως ακριβώς συνέβη και με την πρόσληψη της πολιτικής των δυο άλλων Δυνάμεων, έτσι και στην περίπτωση της Γαλλίας ένα εκ των βασικών αρνητικών επιχειρημάτων είναι η αρχικά «δυσμενής» στάση της. Ιδιαίτερα δε, όσον αφορά τη γαλλική διπλωματία, φαίνεται πως παρέμεινε αρνητική έως και το 1827, όπως σχολιάζουν για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[1043] Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Παύλου Καρολίδη: «*Παρὰ τῇ Γαλλικῇ κυβερνήσει ὁ Ἑλληνικὸς ἀγὼν οὐδεμίαν ἐν ἀρχῇ εὗρεν οὐδ' ἐλαχίστην συμπάθειαν. Ἐν Γαλλίᾳ ἥ τε κυβέρνησις καὶ πάντες οἱ τὴν ἀριστοκρατικὴν κυβερνητικὴν μερίδα ἀποτελοῦντες ἀντιδραστικοί κρίνοντες τὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν μοναρχικῶν καὶ συντηρητικῶν ἀρχῶν κατεδίκαζον αὐτὸν ὡς ἐπανάστασιν, τὴν δὲ τοιαύτην γνώμην καὶ διάθεσιν αὐτῶν ἔτι μᾶλλον ἐνίσχυεν ἡ ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῆς ἀντιδυναστικῆς πρὸ πάντων ἀντιπολιτεύσεως ἐκδηλουμένη πρὸς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα συμπάθεια*».[1044]

Η γαλλική βοήθεια προς τον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου τόσο με την αποστολή Γάλλων αξιωματικών για την εκπαίδευση του στρατού του, όσο και τις ευκολίες που του προσφέρθηκαν για τη ναυπήγηση και συντήρηση πλοίων του σε γαλλικά λιμάνια, συγκροτεί ένα ισχυρό επιχείρημα ως προς τον αρνητικό ρόλο της Γαλλίας απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση.[1045] Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Μιχαήλ Οικονόμου, η Γαλλία αποδέχονταν «*ν' ἀπέρχωνται εἰς τὸν ῥηθέντα Μεχμὲτ- Ἀλῆν καὶ στρατηγοὶ, καὶ ἄλλοι ἀξιωματικοὶ Γάλλοι, ὡς διδασκάλοι τῆς τακτικῆς πολεμικῆς, καὶ ὁδηγοὶ τοῦ στρατοῦ του εἰς τὸν πόλεμον· καὶ πάντα εἰς αὐτὸν ἐχορήγει τὰ μέσα πρὸς καταρτισμὸν στρατοῦ τακτικοῦ, ἐξ ὧν καὶ παρήχθησαν τῷ ὄντι καὶ ἐμορφώθησαν οἱ ὑπό τὸν Ἰμπραΐμ τακτικοὶ στρατοὶ καὶ στόλοι, οἱ τότε καταπατοῦντες καὶ καταστρέφοντες καὶ Κρήτην καὶ Πελοπόννησον, καὶ ἐν γένει τὴν Ἑλλάδα*». Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, η στάση της Γαλλίας ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα αφενός της συμπάθειας που έτρεφε προς τους Οθωμανούς και αφετέρου του ευρύτερου

[1041]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 756-757.

[1042]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 37· Ο Σπυρίδων Τρικούπης από την άλλη θεωρεί πως η γαλλική αποστολή εντάσσεται στο πλαίσιο του γενικότερου ανταγωνισμού της Γαλλίας με την Ρωσία, ως αντιστάθμισμα της επιρροής της τελευταίας. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 231.

[1043]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ .Γ΄, σ. 196-198· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 854-855.

[1044]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 377.

[1045]Ο Τόμας Γκόρντον τονίζει τις ευκολίες που παρέχονταν στον Μεχμέτ Αλή για τη συντήρηση ή τη ναυπήγηση πλοίων στην Τουλόν, τη Μασσαλία, αλλά και το Λιβόρνο. Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Γ΄, σ. 380· Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.*, σ. 49· Ο Παύλος Καρολίδης σχολιάζει αντίθετα την ευρωπαϊκή βοήθεια γενικότερα και όχι ειδικά της Γαλλίας στη μεταφορά του Αιγυπτιακού στρατού. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 314-315.

ανταγωνισμού της με την Αγγλία.[1046] Επιπροσθέτως, η γαλλική βοήθεια προς τον Μεχμέτ Αλή παρουσιάζεται ως ένα μέσο, ώστε να κατορθώσει η γαλλική κυβέρνηση να κρατήσει για αυτήν την Πελοπόννησο. Την παραπάνω άποψη διατυπώνει λοχαγός του Ιμπραήμ σε επιστολή που δημοσιεύει αργότερα ο Νικόλαος Σπηλιάδης.[1047] Η στενή πάντως σχέση που ανέπτυξε η Γαλλία με τους αντιπάλους των Ελλήνων οδήγησε τους τελευταίους «να αποστρέψουν το βλέμμα τους από αυτήν», όπως συμπεραίνει χαρακτηριστικά ο Σπυρίδων Τρικούπης.[1048]

Παρά τη διαφαινόμενη αδιαφορία της Γαλλίας για την Ελληνική Επανάσταση, το ίδιο διάστημα, όπως αναφέρει ανάμεσα σε άλλους και ο Τόμας Γκόρντον,ένα μέρος των αγωνιστών προσκείμενων στον Ιωάννη Κωλέττη επιχειρεί την εκλογή του Δούκα του Νεμούρ, δευτερότοκου γιου του Δούκα της Ορλεάνης στον ελληνικό θρόνο.[1049] Αν και η ενέργεια αυτή προσλαμβάνεται συχνά ως αποτέλεσμα των μηχανορραφιών του απεσταλμένου του φιλελληνικού κομιτάτου του Παρισίου, στρατηγού Ρος, ως προς την επίσημη στάση της γαλλικής κυβέρνησης ενδιαφέρον παρουσιάζει η απάντηση της προς τον Έλληνα απεσταλμένο Αλέξανδρο Αξιώτη.[1050] Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο η Γαλλία διασαφήνιζε πως οι άλλες Δυνάμεις δεν θα της επέτρεπαν να εκλέξει βασιλιά για την Ελλάδα.[1051]

Αρνητικά προσλαμβάνεται και ο Γάλλος πρωθυπουργός Βιλλέλ. Παρουσιάζεται ως «φιλότουρκος» και ενάντιος στην Ελληνική Επανάσταση, καθώς δρούσε υπό την επιρροή του αυστριακού καγκελάριου Μέττερνιχ, όπως τονίζουν ενδεικτικά οι Νικόλαος Σπηλιάδης, Σπυρίδωνας Τρικούπης και Παύλος Καρολίδης.[1052] Επιπλέον, ως αρνητική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και η αντίληψη πως η ένταξη της Γαλλίας στην Τριπλή Συμμαχία για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος υπήρξε αναγκαία μετά την απομάκρυνση της από την Αυστρία. Χαρακτηριστική στην κατεύθυνση αυτή είναι η άποψη του ίδιου του Βιλλέλ που δημοσιεύει ο Παύλος Καρολίδης: «*Ἐν ὅλῃ ταύτῃ τῇ ἱστορίᾳ δὲν ἐπαύσαμεν οἰκτείροντες τὴν Ἀγγλορωσσικὴν ἕνωσιν καὶ θεωροῦντες τὴν τερατώδη καὶ ἐπικινδυνοτάτην. Ἀλλὰ μεθ΄ ὅλον τὸ τερατῶδες τῆς ἑνώσεως, ἡ συνεννόησις αὕτη διετηρήθη καὶ ἐστερεώθη ἀπὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναβάσεως τοῦ αὐτοκράτορος Νικολάου. Τρεῖς ὁδοὶ διαγωγῆς ὑπελείποντο νῦν ἡμῖν· α') νὰ μετάσχωμεν τῆς ἑνώσεως, β') νὰ μείνωμεν ἀδρανεῖς, γ') ν' ἀντισταθῶμεν. Ἐξελεξάμεθα τὴν πρώτην ὁδόν*».[1053]

[1046]Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 546.

[1047]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 222-223. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αναφέρεται στους πολυάριθμους Γάλλους αξιωματικούς που υπηρέτησαν στον στρατό του Ιμπραήμ και επισημαίνει την ανακοίνωση του Ναυάρχου του γαλλικού στόλου Δεριγνύ προς τους συμπατριώτες του που υπηρετούσαν στον στόλο του Ιμπραήμ να αποχωρήσουν. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 855. Για την κατάσταση των Αιγυπτιακών στρατιωτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο και τη δράση τους βλ. και Μιχαήλ Σακκελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της ελληνικής επανάστασης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013.

[1048]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 192-193.

[1049]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, τ. Γ΄, σ. 114.

[1050]Ως «Ορλεανική συνωμοσία» χαρακτηρίζει τις ενέργειες αυτές ο Κωνσταντίνος Ράδος. Κωνσταντίνος Ράδος, *Περί το στέμμα της Ελλάδος. Η απόπειρα των Ορλεανίδων (1825-1826) : Ρος, Αινιάν, Βιλλεβέκ, Κωλλέτης, Νεμούρ (εκ των ελληνικών και γαλλικών πηγών)*, Αθήνα 1917.

[1051]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 877.

[1052]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 224.

[1053]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 652-653. Την οριστική αποκοπή της Γαλλίας από την επιρροή της Αυστρίας θεωρεί ως αιτία για την αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της πρώτης και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 854.

Η εχθρική στάση της Αυστρίας

Από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις ιδιαίτερος λόγος γίνεται μονάχα για την Αυστρία.[1054] Σε αντίθεση μάλιστα με τα αντικρουόμενα επιχειρήματα που παρουσιάστηκαν αναφορικά με τον ρόλο των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, για τη στάση της Αυστρίας φαίνεται να επικρατεί απόλυτη ομοφωνία. Η Αυστρία προσλαμβάνεται από το σύνολο σχεδόν των συγγραφέων που ασχολήθηκαν με την Ελληνική Επανάσταση τον 19ο αιώνα, ως η πλέον εχθρική δύναμη απέναντι στον Αγώνα.[1055] Ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Ιωάννη Φιλήμονος: «*Τίς ποτε εἶδε κυβέρνησιν, καὶ ταύτην χριστιανικὴν, διὰ τοσαύτης ψευδομένην ἀπροκαλύπτου ἀναιδείας ἐνώπιον ὅλου τοῦ κόσμου, καὶ διὰ τοσαύτης ἐπιβουλευομένην σκληρότητος καὶ κακεντρεχείας τὴν (ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἱσταμένην) τύχην ὁλοκλήρου ἔθνους, ἀγωνιζομένου κατὰ τῆς βαρβαρωτέρας τυραννίας;*»».[1056] Στο ίδιο πλαίσιο χαρακτηριστική είναι και η γνώμη του Σπυρίδωνα Τρικούπη πως οι Έλληνες «μισούσαν» την Αυστρία εξαιτίας της πολιτικής της.[1057]

Η εχθρική αυτή στάση προερχόταν από την ανάγκη περιορισμού της επιρροής της Ρωσίας. Η πιθανή ίδρυση ελληνικού κράτους θα αποδυνάμωνε την οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ παράλληλα θα ενίσχυε την Ρωσία, όπως σχολιάζουν ανάμεσα σε άλλους ο Τόμας Γκόρντον, ο Παύλος Καρολίδης και ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[1058] Επιπροσθέτως, τα μέσα που χρησιμοποίησε η αυστριακή διπλωματία, για να επιβάλει την πολιτική της στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, παρουσιάζονται ως επαίσχυντα. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Παύλου Καρολίδη: «*ὑπῆρξαν [πρβλ τα μέσα] πολλῷ μυσαρώτερα, πολιτικῶς πανοῦργα, ταπεινὰ καὶ εὐτελῆ καὶ ἠθικῶς μᾶλλον ἀπάνθρωπα καὶ κακοήθη ἢ αὕτη ἡ πολιτικὴ αὐτῆς*».[1059] Η εχθρική, όπως χαρακτηρίζεται στάση της Αυστρίας φαίνεται πως προκάλεσε την αντίδραση των Ελλήνων επαναστατών. Σύμφωνα με τον Τόμας Γκόρντον οι τελευταίοι επιτίθεντο και λαφυραγωγούσαν σκοπίμως τα αυστριακά πλοία.[1060] Μονάχα ο Πρόκες - Όστεν ως αυστριακός διπλωμάτης επιχειρεί να υποστηρίξει την πολιτική της χώρας του, ισχυριζόμενος πως μέλημα της Αυστρίας ήταν πάντα η διασφάλιση της ευρωπαϊκής ειρήνης.[1061]

[1054]Για τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής οι αναφορές είναι περιορισμένες, καθώς δε συνέβαλαν ιδιαίτερα στις διπλωματικές εξελίξεις της Ελληνικής Επανάστασης είτε γιατί δεν είχαν συμφέροντα στην Ανατολή είτε γιατί η διπλωματική τους ισχύς ήταν περιορισμένη.

[1055]Ενδεικτικά μόνο: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 24· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 112· Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 23· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 851.

[1056]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 112· Αντίστοιχα και ο Σάμουελ Χάου κάνει λόγο για άδικη και επιζήμια πολιτική της Αυστρίας απέναντι στο ελληνικό ζήτημα. Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 247.

[1057] Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 195-196.

[1058]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 111· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 354-355· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 248· Βλ. και: Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π.*, σ. 128.

[1059]Πάυλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 356.

[1060]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Γ΄, σ. 126· Σχετικά με την αναγνώριση των ναυτικών αποκλεισμών των Ελλήνων από την Αυστρία ο Π. Ζερλέντης δημοσιεύει στον Παρνασσό επιστολή του αρχηγού των αυστριακού ναυτικού Ναύαρχου Μαρκέζου Παυλούτζη προς τους Υδραίους τον Ιούλιο του 1826. Π. Γ. Ζερλέντης, «Επιστολή του Ναυάρχου Παυλούτζου προς τους Υδραίους. Περί της κατά τω 1826 αναγνωρίσεως των ελληνικών αποκλεισμών υπό της μισέλληνος Αυστρίας», *Παρνασσός*, τχ. 10 (1887), σ. 502-504.

[1061]Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 379.

Στην προσπάθεια ανάδειξης του εχθρικού ρόλου της Αυστρίας εντάσσεται και το επιχείρημα πως η ανθελληνική της στάση δεν αφορούσε αποκλειστικά τον Αγώνα του 1821. Η ίδια ήταν που είχε παραδώσει τον Ρήγα και τους συντρόφους του στους Οθωμανούς λίγα χρόνια πριν, όπως τονίζουν ενδεικτικά ο Ιωάννης Φιλήμων και ο Σπυρίδων Τρικούπης.[1062] Παράλληλα, η στάση της Αυστρίας στην υπόθεση του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας Αλέξανδρου Υψηλάντη αποκαλύπτει σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς την μισελληνική πολιτική της.[1063] Για παράδειγμα ο Τόμας Γκόρντον σχολιάζει πως, αν και ο Υψηλάντης κατόρθωσε να διαφύγει από τα οθωμανικά στρατεύματα, τον περίμενε «χειρότερη μοίρα» στην Αυστρία όπου διέφυγε.[1064]

Ιδιαιτέρως δυσμενής είναι και η κριτική που ασκείται στον καγκελάριο Μέττερνιχ, ο οποίος παρουσιάζεται από τους περισσότερους συγγραφείς, ως εχθρός των Ελλήνων.[1065] Ενδεικτικός είναι ο χαρακτηρισμός του ως «αυστριακού εωσφόρου» από τον Νεοκλή Καζάζη, ο οποίος επισημαίνει πως για την επίτευξη των σκοπών του δε δίστασε να χρησιμοποιήσει θεμιτά και αθέμιτα μέσα.[1066] Αναφερόμενος στην προσωπικότητα του αυστριακού καγκελάριου ο Γερβίνος καταλήγει στο συμπέρασμα πως: «*Ἐὰν ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἦτο τόσον τραγικῆς φύσεως, ἐὰν ἀπὸ τῶν διαθέσεων τῶν ἰσχυρῶν δὲν ἐκρέμαντο ἡ τρομερὰ τύχη τοῦ ἐπὶ ἔτη πολλὰ παραταθέντος ἀγῶνος ἡ παντοειδὴς δυστυχία καὶ τὰ δεινὰ αὐτοῦ, ἤθελε τις παρακινηθῆ νὰ συγγράψῃ τὸ διπλωματικὸν μέρος τῆς ἱστορίας ταύτης ἐν σχήμα τι σατύρας, διότι σπανίως καταδηλοῦται εἰς τὰς μυστηριώδεις πλεκτάνας τῆς ἱστορίας τοσοῦτον φανερῶς, πῶς ἐκ μικρῶν καὶ οὐτιδανῶν πολλάκις αἰτιῶν ἐξαρτῶνται αἱ μεγάλαι τῶν ἐθνῶν τύχαι!*».[1067]

[1062]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. 112· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ.1 95-196.

[1063] Ενδεικτικά μόνο βλ.: Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 195· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Β΄, σ. ιζ΄ και 212· Τάκης Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 443.

[1064]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 195· Αντίθετα, ο Πρόκες-Όστεν, ως αυστριακός αξιωματούχος σημειώνει πως: «*Ἡ περίστασις αὕτη, ἣν ἡ αὐστριακὴ καὶ ῥωσσικὴ κυβέρνησις εἶχαν προειδεῖ, παρεκίνησεν ἀμφοτέρας νὰ κρατήσωσι τὸν Ὑψηλάντην ἐπὶ τῆς αὐστριακῆς χώρας, καὶ οὕτω ν' ἀπαλλάξωσι τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ μεταχειρισθῇ μὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ νόμου τὸν ἄνδρα τοῦτον, καὶ ἀμφοτέρας τὰς κυβερνήσεις τῆς μομφῆς ὅτι τὸν ἀφῆκαν νὰ διαφύγῃ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἡ αὐστριακὴ κυβέρνησις ἐφυλάκισε τὸν Ὑψηλάντην, καὶ ἐπροφύλαξεν οὕτω τὴν Πύλην ἀπὸ νέας ἐπιθέσεως. Ἀλλ' ἡ κοινὴ γνώμη ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἡ Πύλη ὀλίγον ἐνόουν τὸ ἐπιεικὲς τῆς πράξεως ταύτης*». Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π*, τ. Α΄, σ. 83-84.

[1065]Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Δημήτριου Βερναρδάκη: «*Κέρβερος δὲ τῶν παγκοσμίων τούτων συμφερόντων ἐνομίζετο καὶ ἦτο καθ' ὅλην τὴν Εὐρώπην τότε ὁ Μέττερνιχ, δεινὸν καὶ δυσκαταγώνιστον θηρίον, ἀπὸ τοὺς ὄνυχας τοῦ ὁποίου ἦτο ἀδύνατον ν' ἁρπάσῃ τις καὶ τὸ ἐλάχιστον τῶν συμφερόντων τούτων*». Δημήτριος Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, Ερμείας, Αθήνα 2001, σ. 66· Βλ. επίσης: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ι.Ε.Ε., τ. Ε΄, σ. 851-854· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 351-373

[1066]Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων*, *ό.π.*, σ. 16-17· Σε άλλο σημείο του έργου του ο Καζάζης παραθέτει χαρακτηρισμό του Μέττερνιχ από τον Γεώργιο Κάνινγκ, σύμφωνα με τον οποίο ο αυστριακός καγκελάριος ήταν ο «αχρειέστατος» και «ψευδέστατος» ανάμεσα σε όλο τον πολιτισμένο κόσμο των ανθρώπων. Νεοκλής Καζάζης, *Βύρων, ό.π.*, σ. 23.

[1067]Γ.Γερβίνος, *ό.π.,* τ.Α΄, σ. 473· Μονάχα ο Πρόκες-Όστεν, ως αυστριακός βέβαια και διπλωμάτης, κρίνει θετικά τον Μέττερνιχ, τονίζοντας το θάρρος και τις ικανότητες του. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα: «*Ὁ πρίγκηψ Μεττερνῖχος ἀπέδειξε κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ὅλας τὰς ἀρετὰς πηδαλιούχου, στιβαρᾷ τῇ χειρὶ διευθύνοντος τὸ πλοῖον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξηρτᾶτο ἡ τύχη πολλῶν κρατῶν, διὰ μέσου τῶν σκοπέλων καὶ κινδύνων τῆς τεταραγμένης θαλάσσης. Τὸ θάῤῥος του, ἡ ἐπιμονή του, ἡ ἐπιτηδειότης του καὶ ἡ δραστηριότης ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ του διέσωζον διαρκῶς τὴν ἰσορῥοπίαν μεταξὺ τῶν ἀλληλομαχομένων συμφερόντων*». Αντ. Πρόκες - Όστεν, *ό.π*, σ. 144· Τον αυστριακό συγγραφέα επικρίνει ο Παύλος Καρολίδης χρησιμοποιώντας παραθέματα από το έργο του. Βλ. ενδεικτικά μόνο: Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 358 και 367.

Από την εξέταση των διαφορετικών επιχειρημάτων που εκφράστηκαν αναφορικά με τη συμβολή κάθε μιας από τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις γίνεται αντιληπτό πως οι συγγραφείς των σχετικών με την επανάσταση έργων, έχοντας εναποθέσει τις ελπίδες τους για την επίτευξη των εθνικών στόχων σε κάποια από αυτές, επιχειρούν να αναδείξουν τη συμβολή της καθεμίας και στον Αγώνα του 1821. Για παράδειγμα ο Παύλος Καρολίδης παρουσιάζει ως καθοριστικό τον ρόλο της Ρωσίας. Για τον λόγο αυτό υπονομεύει τη δράση των άλλων δύο Δυνάμεων. Αντίθετα, ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Νεοκλής Καζάζης, δύο προσωπικότητες με διαφορετικές ιδεολογικές καταβολές που έδρασαν σε άλλες περιόδους, υποστηρίζουν την Αγγλία και τονίζουν τον ρόλο της στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Στην προσπάθεια τους αυτή επιδιώκουν να υποβαθμίζουν τη δράση της Ρωσίας. Για την Γαλλία δεν είναι εύκολος ο εντοπισμός κάποιου συγγραφέα που θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως επιχειρεί να αναδείξει αποκλειστικά και μόνο την συμβολή της. Η ταύτιση εξάλλου προσώπων με την αντίστοιχη δύναμη που υποστηρίζουν δεν είναι πάντα εύκολη. Επιπροσθέτως, και σε αντίθεση με τις τρεις «Προστάτιδες» Δυνάμεις για τις οποίες εντοπίζονται θετικά αλλά και αρνητικά επιχειρήματα, η στάση της Αυστρίας φαίνεται πως επικρίνεται συνολικά από όλους. Ανεξάρτητα πάντως από τη Δύναμη που υποστηρίζουν οι συγγραφείς των σχετικών έργων διαπιστώνουν ευρύτερα πως η στάση της Ευρώπης αλλάζει σταδιακά υπέρ των Ελλήνων. Η αρχική δυσπιστία και άρνηση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων μετατρέπεται σε ενεργή ανάμιξη στο ελληνικό ζήτημα.

Κεφάλαιο Ε΄

Η ερμηνεία της εσωτερικής πολιτικής

Ε.1. Οι πολιτικοί θεσμοί

«*Πολλοί ἄνθρωποι παρ' ἡμῖν ποιοῦνται περὶ ἐλαχίστου τὸ πολιτικόν τῆς ἐπαναστάσεως μέρος. παρά τοῖς τοιούτοις, μία αἵματος ῥανίς χυθεῖσα εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης εἶναι πολυτιμοτέρα ὅλων ἐκείνων τῶν ὀργανισμῶν, οἵτινες οὐδὲν ὠργάνισαν, ὅλων ἐκείνων τῶν φρονημάτων καὶ αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα ὡς εἰ καπνὸς διελύθησαν. Μακρὰν ἀπὸ ἡμᾶς ἡ ἰδέα τοῦ ἐλαττώσωμεν τὴν ἀξίαν τῶν πολεμικῶν κατορθωμάτων τῆς ἐπαναστάσεως ἄνευ αὐτῶν, τὸ ἔργον τῆς ἀπελευθερώσεως οὐδὲ ἤρχιζεν, οὐδὲ ἐωδοῦτο. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου, δὲν νομίζομεν, ὅτι ἤθελεν εὐοδωθῆ διὰ μόνης τῆς ὑλικῆς τοῦ πολέμου ἐνεργείας· δὲν στοχαζόμεθα ὅτι οἱ πολιτικοὶ ὀργανισμοὶ ἀπέβησαν ὅλως μάταιοι· δὲν πιστεύομεν ὅτι τὰ φρονήματα καὶ αἰσθήματα τοῦ ἔθνους τὰ ἐκφρασθέντα ἐν ταῖς διακηρύξεσιν, ἐν ταῖς διατάξεσιν, ἐν τοῖς νόμοις αὐτοῦ ὑπῆρξαν ὅλως ἀσυντελῆ εἰς τὴν ἔκβασιν καὶ τὰ ἐπακόλουθα τοῦ ἀγῶνος· καὶ πεπείσμεθα ἐκ τοὐναντίου, ὅτι ἄνευ αὐτῶν, ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις οὐδέποτε ἤθελε λάβει τὸ μέγεθος καὶ τὸ ἀξίωμα τὸ ὁποῖον ἔλαβεν*».

Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, τχ. 83 (1853)

Το «σύστημα», η δημιουργία δηλαδή πολιτειακής οργάνωσης, υπήρξε ένα από τα άμεσα αιτήματα των Ελλήνων επαναστατών.[1068] Από τους πρώτους ακόμα μήνες του Αγώνα σχηματίστηκαν τοπικοί διοικητικοί οργανισμοί και λίγο αργότερα συγκροτήθηκε κεντρική διοίκηση. Στα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 ιστοριογραφικά έργα του 19ου αιώνα, αν και συχνά επισημαίνεται η σημασία της συγκρότησης κεντρικής αρχής, παράλληλα ασκείται έντονη κριτική στους θεσμούς αυτούς και το πολιτικό προσωπικό του Αγώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί

[1068]Για τη διοικητική οργάνωση κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης βλ.: Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827: συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως*, Διδακτορική Διατριβή υποβληθείσα εις την εν Αθήναις Πάντειο Ανωτάτην Σχολήν των Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1966· Γιώργος Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας (1821-1941)*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 2001· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, *ό.π.*· Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1821-1862)*, *ό.π.*· Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, *ό.π.*· Πέτρος Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, *ό.π.*· Nikolaos Rotzokos, «Obéissance traditionelle et légitimité naitonale: le pouvoir ottoman, l'administration grecque et les actes de soumission pendant la revolution de 1821», στο Maria Efthymiou (ed.*) La société grecque sous la domination ottoman. Economie, identité, structure sociale et conflits*, Hêrodotos, Athènes 2010, σ. 229-259· Αντώνης Κλαψής, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923,* Πεδίο, Αθήνα 2019· Για πληροφορίες σχετικά με τα πρόσωπα που συμμετείχαν στις Εθνοσυνελεύσεις και τη Διοίκηση κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης βλ. και την ψηφιακή βάση δεδομένων της Βουλής των Ελλήνων «Εθνοσυνελεύσεις και Βουλευτικό: Αντιπρόσωποι»: http://representatives1821.gr/ (έλεγχος 27/08/2020).

η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου πως κατά τη διάρκεια της επανάστασης «*κυβέρνησιν πραγματικήν οὐδέποτε εὐτυχήσαμεν νὰ λάβωμεν*».[1069]

Με αφετηρία την παραπάνω διαπίστωση στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η κριτική που ασκείται από τους μεταγενέστερους συγγραφείς ιστοριογραφικών έργων για την Ελληνική Επανάσταση στους πολιτικούς θεσμούς που συγκροτήθηκαν την περίοδο 1821 -1830. Αρχικά, κρίνονται απαραίτητες δυο διευκρινίσεις αναφορικά με την πρόσληψη τους. Πρώτον, κοινή φαίνεται πως είναι η διαπίστωση όλων των συγγραφέων αναφορικά με την επιθυμία των αγωνιστών για δημιουργία «συστήματος».[1070] Χαρακτηριστικό στην κατεύθυνση αυτή είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία* του Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*κοινὴ ἐπιθυμία συστάσεως γενικῆς Ἀρχῆς εἰς τακτοποιήσιν τῶν κατεπειγουσῶν ὑποθέσεων ἐπεκράτει ἐξ ἀρχῆς τοῦ ἀγῶνος*».[1071] Δεύτερον, η αναγκαιότητα της δημιουργίας κεντρικής διοικητικής αρχής αποτελεί ακόμη μια κοινή παραδοχή της πλειοψηφίας των συγγραφέων.[1072] Όπως παρατηρεί σχετικά ο Ιωάννης Φιλήμων «*ἡ ἀνάγκη ἑνὸς συστήματος ἀνεγνωρίζετο κατεπείγουσα*».[1073] Επομένως, η επιθυμία των Ελλήνων επαναστατών για πολιτική οργάνωση αλλά και η αναγκαιότητα της τελευταίας αποτελούν δυο κοινά εν πολλοίς συμπεράσματα των συγγραφέων. Οι ίδιοι όμως, όταν εξετάζουν το θεσμικό πλαίσιο της περιόδου, διατυπώνουν μια σειρά από αρνητικά επιχειρήματα. Ωστόσο, όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικά παρακάτω, η κριτική αυτή, αν και συχνά είναι σφοδρή, αφορά το θεσμικό πλαίσιο και όχι τη σημασία του δημοκρατικού συστήματος.

<u>Τοπικές συνελεύσεις και διοικητικά όργανα</u>

Κατά τους πρώτους μήνες αμέσως μετά την έκρηξη του Αγώνα οι επαναστατικές δυνάμεις επιχειρούν τη συγκρότηση των πρώτων τοπικών διοικητικών οργανισμών στις περιοχές που είχαν επικρατήσει.[1074] Ενδεικτικά, ο Αμβρόσιος Φραντζής αναφέρει πως μετά την έναρξη της επανάστασης στην Πελοπόννησο, ιδρύθηκαν σε κάθε επαρχία τοπικές διοικήσεις αποτελούμενες από τρία ή πέντε μέλη που ονομάζονταν Εφορίες ή Δημογεροντίες και προσθέτει πως τέτοιου είδους τοπικοί οργανισμοί συστάθηκαν, επίσης, σε επαρχίες της Στερεάς Ελλάδας και σε νησιά του Αιγαίου.[1075] Από τα τοπικά αυτά πολιτικά όργανα ξεχωρίζουν η «Μεσσηνιακή Γερουσία» και το «Αχαϊκό Διευθυντήριο».[1076]

[1069]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 743.

[1070]Ενδεικτικά μόνο βλ.: Σάμουελ Χάου, *ό.π.*, σ. 76· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ.Α΄, σ.279· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π*, σ. 52.

[1071]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 235.

[1072]Ενδεικτικά μόνο βλ.: Κωνστανίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε. 1853,* σ. 136. Κλώντ Ρεφενέλ, *ό.π.*, σ. 243· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 295.

[1073]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 289.

[1074]Για τους τοπικούς οργανισμούς βλ. Απόστολος Δασκαλάκης, *Οι τοπικοί οργανισμοί της επαναστάσεως του 1821 και το πολίτευμα της Επιδαύρου*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1980.

[1075]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 141.

[1076]Η σύσταση από τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, της «Μεσσηνιακής Γερουσίας» τον Μάρτιο του 1821 στην Καλαμάτα και η αποστολή από μέρους της προκήρυξης προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις επισημαίνεται ανάμεσα σε άλλους και από τους Νικόλαο Σπηλιάδη, Σπυρίδωνα Τρικούπη, Ιωάννη Φιλήμονα, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, Επαμεινώνδα Κυριακίδη και Μιλτιάδη Βρατσάνο. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 63-64· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 54· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859*, τ. Γ΄, σ. 28-29· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 728· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 135· Μιλτιάδης Βρατσάνος, *ό.π.,* σ. 53· Το ίδιο περίπου διάστημα θα συγκροτηθεί στην Πάτρα και το «Αχαϊκό Διευθυντήριο». Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Ιωάννης Φιλήμων: «*ὁ Γερμανὸς, Ζαήμης, Παπαδιαμαντόπουλος, Λόντος καὶ ἄλλοι ἐσχηματίσθησαν καὶ εἰς ἐπαναστατικὸν διευθυντήριον, ὅπερ ὀνομάζομεν πρῶτον, διότι δεύτερον τοιοῦτον θεωροῦμεν τὸν*

Οι λόγοι συγκρότησης τους αφορούσαν κυρίως την αντιμετώπιση των άμεσων στρατιωτικών αναγκών που προέκυψαν με την έκρηξη της επανάστασης, όπως σχολιάζουν ανάμεσα σε άλλους οι Νικόλαος Σπηλιάδης, Φωτάκος και Μιχαήλ Οικονόμου.[1077] Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από την Ιστορία του Αμβρόσιου Φραντζή: «*αἱ Διοικήσεις αὐταὶ, ἦσαν ἐπιφορτισμέναι νὰ προμηθεύωσι τὰ διὰ τὰς στρατολογίας ἀναγκαιοῦντα, οἷον τὰ τρόφιμα, πολεμεφόδια καὶ λοιπὰ. ἐπορίζοντο δε ταῦτα πάντα κατὰ πρῶτον μὲν ἐκ τῆς συλλογῆς αἰγοπροβάτων, καρπῶν δημητριακῶν, καὶ λοιπῶν εἰδῶν ἐκ τῶν Ὀθωμανικῶν κτημάτων εἰς ὅσας ἐπαρχίας ὑπῆρχον Ὀθωμανικαὶ τοιαύτης φύσεως ἰδιοκτησίαι, εἰς ὅσας δὲ ἐπαρχίας δὲν ὑπῆρχον ἐθνικὰ κτήματα, ἐκ τῆς συλλογῆς χρημάτων διδομένων παρὰ τῶν κατοίκων διὰ καταβολῶν προαιρετικῶν, γιγνομένων καὶ ἐράνων εἰς ἑκάστην οἰκογένειαν πρὸς ἀπόδοσιν καρπῶν, αἰγοπροβάτων, βοῶν, ἀγελάδων, οἴνου, ἐλαίου καὶ λοιπῶν τοιούτων εἰδῶν*».[1078] Στα αίτια δημιουργίας των πρώτων τοπικών οργανισμών θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η ανάγκη νομιμοποίησης του Αγώνα στην Ευρώπη. Ο Ιωάννης Φιλήμων αναφερόμενος στο «Αχαϊκό Διευθυντήριο» θα τονίσει το διπλό ρόλο, «πολεμικό» και «γραφικό», των πρώτων αυτών τοπικών οργανισμών.[1079] Ως «γραφικό αγώνα» θα πρέπει να θεωρήσουμε τις επιστολές και προκηρύξεις που απέστειλαν κυρίως η «Μεσσηνιακή Γερουσία» και το «Αχαϊκό Διευθυντήριο» προς την Ευρώπη.[1080]

Η μοναδική κριτική που εκφράζεται, αν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως τέτοια, αφορά την τοπική εμβέλεια των οργάνων αυτών. Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου σχετικά με την «Μεσσηνιακή Γερουσία»: «*Ἐξ*

Μαυρομιχάλην ἐν Μεσσηνίᾳ καὶ τρίτον τοιοῦτον τὸν Κολοκοτρώνην ἐν Ἀρκαδίᾳ». Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα τα υπόλοιπα τοπικά διοικητικά όργανα που συστήθηκαν σε διάφορες επαναστατημένες περιοχές ήταν «υποδεέστερα» των δυο προαναφερθέντων. Ιωάννης Φιλήμων, Δοκίμιον 1859, τ. Γ΄, σ. 22· Όσον αφορά τη σύσταση των υπόλοιπων τοπικών οργανισμών για την «Εφορία Καρυταίνης» βλ. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 120-121· Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.,* σ. 67· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 86-87· Για την «Καγκελαρία Κορίνθου» βλ. Φωτάκος, *ό.π.,* σ. 111· Αναφορικά με τη συγκρότηση της «Βουλής Θετταλομαγνησίας» βλ. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 144· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 135· Επιπροσθέτως, ο Ιωάννης Φιλήμων, ανάμεσα σε άλλα, σημειώνει τη σύσταση της «Καγκελάριας» και του «Κονσολάτου» του Άργους, της «Κοινότητας Ηλίδος», καθώς και των τοπικών οργανισμών στη χερσόνησο του Άθου και τη Σάμο. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 86, 124, 144· Για τις δυτικές επιρροές στις ονομασίες των πρώτων αυτών διοικητικών οργάνων της Ελληνικής Επανάστασης βλ. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος, ό.π.,* σ. 125.

[1077]Για παράδειγμα και όσον αφορά τους λόγους σύστασης της «Εφορίας Καρυταίνης» ο Νικόλαος Σπηλιάδης τονίζει: «*διὰ νὰ προμηθεύῃ τ' ἀναγκαῖα διὰ τὸν πόλεμον*». Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 121· Αντίστοιχα ο Φωτάκος αναφερόμενος, επίσης, στην Εφορία της Καρύταινας σημειώνει πως ήταν υπεύθυνη για την τροφοδοσία του στρατοπέδου, τα πολεμοφόδια και την πληρωμή των Μανιατών. Φωτάκος, *ό.π.*, σ. 48· Την οικονομική διαχείριση και την προμήθεια των αναγκαίων του πολέμου καταγράφει ως αρμοδιότητες του ίδιου οργανισμού και ο Μιχαήλ Οικονόμου. Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 130.

[1078]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 241.

[1079]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 23.

[1080]Ενδεικτικά βλ.: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 253· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 291-293. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.,* σ. 135· Για την προκήρυξη της Μεσσηνιακής Γερουσίας βλ. και: Σωκράτης Β. Κουγέας, «Η κατά Μάρτιον του 1821 Προκήρυξις της Μεσσηνιακής Γερουσίας προς τας Ευρωπαϊκάς Αυλάς», *Πελοποννησιακά*, τ. Β΄ (1957), σ. 430-434· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η προκήρυξις της Μεσσηνιακής Γερουσίας προς τας ευρωπαικάς αυλάς», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 12ος (1958), σ. 137-147· Νίκος Ι. Ζερβής, «Η προκήρυξη της Μεσσηνιακής Συγκλήτου με ημερομηνία 23 Μαρτίου 1821 στην αγγλική και ιταλική», στο *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1988, σ. 80-90.

αὐτοῦ ὅμως τοῦ ὀνόματος τῆς… δηλοῦται ὅτι αὕτη οὐ μόνον τὴν ὅλην Ἑλλάδα, ἀλλ' οὐδὲ τὴν Πελοπόννησον ὅλην ἠξίου νὰ ἐκπροσωπήση».[1081]

Για τις Περιφερειακές Διοικήσεις

Σε αντίθεση με τα τοπικά διοικητικά όργανα, η ίδρυση και δράση των τριών περιφερειακών διοικήσεων που σχηματίστηκαν το πρώτο έτος της ελληνικής επανάστασης απασχολεί περισσότερο τους μεταγενέστερους συγγραφείς. Αρχικά και με πρωτοβουλία της «Μεσσηνιακής Γερουσίας» αποφασίστηκε η σύγκλιση συνέλευσης στη μονή των Καλτεζών τον Μάιο του 1821 για τη δημιουργία περιφερειακού διοικητικού οργάνου για όλη την Πελοπόννησο.[1082] Όπως σχολιάζει ο Σπυρίδων Τρικούπης: «*Ἐπειδὴ δὲ εἰς σύστασιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Ἀρχῆς οὔτε ἐθνικὴν συνέλευσιν οὔτε τακτικὴν ἐκλογήν πληρεξουσίων ἐπέτρεπεν ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων, ἀπεφάσισαν οἱ προκριτότεροι τῆς Πελοποννήσου, ἐκκλησιαστικοί, πολιτικοί καὶ πολεμικοί, νὰ συστήσωσι προσωρινῶς Πελοποννησιακὴν μόνον Ἀρχήν, ἀλλὰ καὶ ταύτην ὄχι διὰ συνδρομῆς τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ*».[1083]

Ο τρόπος εκλογής των μελών του περιφερειακού οργάνου επικρίνεται από αρκετούς συγγραφείς. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός για παράδειγμα, που δεν έλαβε μέρος στη συνέλευση, τονίζει πως «ἡ ἐκλογὴ τῶν ὑποκειμένων δὲν ἔγινε μὲ κοινὴν γνώμην».[1084] Την ίδια άποψη υιοθετεί και ο Μιχαήλ Οικονόμου που επισημαίνει την απουσία σημαντικών τοπικών ηγετικών προσωπικοτήτων από την συνέλευση στις Καλτεζές και συμπληρώνει πως τα μέλη της συνέλευσης ήταν ως επί το πλείστον συγγενείς μεταξύ τους.[1085] Ο Τζωρτζ Φίνλεϋ σχολιάζει χαρακτηριστικά πως: «*Ἡ Γερουσία αὕτη ἦτο οὐδὲν περισσότερον εἰμὴ ἐν κομμιτᾶτον τῶν ὀλιγαρχικῶν. εἶχε διορισθῆ ὑπ' ὀλίγων ἐκ τῶν μέγα δυναμένων μεταξὺ τοῦ κλήρου καὶ τῶν προκρίτων, τῇ συνεργείᾳ πολλῶν ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν, ἐν συναθροίσει γενομένῃ εἰς τὴν μονὴν Καλτετζίου. Οὐδεμία συνέλευσις βουλευτῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ συνέβη. Ὁ λαὸς ὁ λαβὼν τὰ ὅπλα... ἀποκλείετο πάσης συμμετοχῆς πρὸς ἐκλογὴν τῶν κυβερνητῶν του*».[1086] Επομένως, οι κατηγορίες αυτές αφορούσαν στη διαδικασία εκλογής και όχι την ίδια την σύσταση συλλογικού περιφερειακού διοικητικού οργάνου. Άλλοι συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Ιωάννης Φιλήμων, αν και παραδέχεται πως απουσίαζαν από τη συνέλευση σημαντικές προσωπικότητες, το υποβαθμίζει σαν γεγονός, τονίζοντας τη σημασία της ως προς την πολιτική οργάνωση των Ελλήνων μετά από τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.[1087]

[1081]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*., τ. Ε΄, σ. 728. Αντίστοιχα και ο Γεώργιος Θεοφίλου θεωρεί πως η Μεσσηνιακή Γερουσία «δεν αρκούσε». Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π*., σ. 52.

[1082]Όπως σχολιάζει ο Νικόλαος Σπηλιάδης: «*Ἡ σύστασις τῆς Γερουσίας εἶναι ἄλλως ἀπόδειξις ὅτι τὰ τοῦ πολέμου εὐοδοῦνται εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπου και συνίσταται διοίκησις*». Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π*., τ. Α΄, σ. 145.

[1083]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 235.

[1084]Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π*., σ. 43. Επισημαίνεται πως ο Παλαιών Πατρών Γερμανός δεν παραβρέθηκε στη συνέλευση στις Καλτεζές τον Μάιο του 1821, όπου συγκροτήθηκε για πρώτη φορά η Πελοποννησιακή Γερουσία.

[1085]Όπως παρατηρεί ο Μιχαήλ Οικονόμου, ούτε ο Παλαιών Πατρών ούτε οι Λόντος, Ζαΐμης, Σισίνης και Νοταράς παραστάθηκαν στη συνέλευση «*μὴ συμφωνοῦντες περὶ τοῦ τρόπου καὶ τοῦ χρόνου*». Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 153.

[1086]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 279.

[1087]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 294.

Αναφορικά με τις αρμοδιότητες της Πελοποννησιακής Γερουσίας ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Νικόλαου Σπηλιάδη: «*Τὰ δὲ χρέη των συνίσταντο εἰς τὸ νὰ φροντίζωσι διὰ τὴν εὐταξίαν καὶ ἡσυχίαν τοῦ τόπου, διὰ τὴν ἀποστολὴν εἰς τὰ στρατόπεδα τῶν δυναμένων νὰ φέρωσι τὰ ὅπλα πολιτῶν καὶ τὴν προμήθειαν τῶν τροφῶν καὶ πολεμεφοδίων καὶ λοιπῶν ἀναγκαίων. ἡ δὲ Γερουσία δὲν ἦτον ἀσυντελὶς εἰς τὸ ἔθνος, διότι τοὐλάχιστον δι' αὐτῆς ἐφάνη εἰς τὸν ἔξω κόσμον ὅτι δὲν ἐπανέστησαν οἱ Ἕλληνες εἰμὴ διὰ νὰ τεθῶσιν ὑπὸ νόμους*».[1088]

Η ευρεία όμως και ισχυρή εξουσία που δόθηκε στην Πελοποννησιακή Γερουσία αποτελεί ένα ακόμα λόγο κριτικής, από συγγραφείς όπως ο Γερβίνος ή ο Γεώργιος Θεοφίλου.[1089] Ενδεικτικό είναι και το σχόλιο του Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*Πλατυτάτη καὶ πάντη ἀνεύθυνος ἦτον ἡ δοθεῖσα... ἐξουσία, διότι οὔτε ὑπὸ περιορισμόν τινα ἐδόθη, οὔτε ὑπ' εὐθύνην περὶ τῆς χρήσεως αὐτῆς ἐτέθησαν οἱ ταύτην ἐμπιστευθέντες. "Διοικήσατε" τοῖς εἶπαν οἱ ἐντολεῖς τῶν "καθ' ὅποιον τρόπον ἡ θεία πρόνοια σας φωτίσει". ἐγγύησιν δὲ οὔτε ἐζήτησαν οὔτε ἔλαβαν ἄλλην παρὰ τὸν εἰς θεὸν ἐν βάρει συνειδήσεως καὶ τιμῆς ὅρκον*».[1090] Και πάλι όμως η κριτική δεν στηλιτεύει την αξία του αντιπροσωπευτικού συστήματος γενικά, αλλά επικεντρώνεται στην απουσία ελέγχου της διοίκησης. Επομένως, σχετίζεται με τη λειτουργία των θεσμών.

Παράλληλα με την οργάνωση της Πελοποννήσου το ίδιο διάστημα πραγματοποιήθηκε και η διοικητική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδας που διακρίθηκε σε δυο τμήματα, τη Δυτική και την Ανατολική. Τη συγκρότηση του οργανισμού της Δυτικής Ελλάδας ανέλαβε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.[1091] Οι λόγοι σύστασης του δεύτερου κατά σειρά περιφερειακού οργάνου δε διαφέρουν από αυτούς της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Ενδεικτικό σε αυτή την κατεύθυνση είναι το απόσπασμα του Παύλου Καρολίδη: «*ἀπέβλεπε πρὸ πάντων εἰς τὴν θεραπείαν τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀγῶνος καὶ τοῦ τόπου, ἀποτελοῦσα οἱονεὶ τὴν ἀνωτάτην τοπικὴν ἀρχὴν καὶ διεξάγουσα τὴν τοπικὴν διοίκησιν διὰ Γερουσίας ὑπ' αὐτῆς ἱδρυμένης καὶ ὑπ' αὐτῆς ἐπιτηρουμένης εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτῆς*».[1092]

Αν και ο οργανισμός της *Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος* που συνέταξε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, αποτιμάται κατά βάση θετικά, παρ' όλα αυτά δεν απουσιάζουν ενστάσεις σχετικές με τα λάθη που έγιναν κατά τη σύνταξή του αλλά

[1088]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 144-145. Οι αρμοδιότητες της Πελοποννησιακής Γερουσίας περιγράφονται αναλυτικά στην εγκύκλιο που εξέδωσε στις 26 Μαΐου 1821 και δημοσιεύουν μεταξύ άλλων οι: Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος,* τ. Α΄, *ό.π.*, σ. 3· Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 243-244· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 236· Επιπροσθέτως, την ανάγκη συγκρότησης πολιτικού συστήματος, για να αναστείλει την αρνητική πρόσληψη της επανάστασης στην Ευρώπη, υπογραμμίζει και ο Ιωάννης Φιλήμων. Αυτός όμως προσθέτει στους παράγοντες που οδήγησαν στη σύσταση της Πελοποννησιακής Γερουσίας την αναγκαιότητα οικονομικής στήριξης του στόλου και του ναυτικού αγώνα από τους Πελοποννήσιους. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 290-292.

[1089]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ.Α΄, σ. 264· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.*, σ. 52.

[1090]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 237.

[1091]Όπως αναφέρουν ενδεικτικά μόνο οι Σπυρίδων Τρικούπης και Ιωάννης Φιλήμων, ο Μαυροκορδάτος ανέλαβε τη διοικητική οργάνωση της Δυτικής Στερεάς κατόπιν αιτήματος προυχόντων της περιοχής και με τη σύμφωνη γνώμη του Δημήτριου Υψηλάντη. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 86-87· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 192.

[1092]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 295. Βλ. επίσης Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 89-90.

και γενικότερα τη χρηστικότητά του.[1093] Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν ο Νικόλαος Δραγούμης και ο Σπυρίδων Τρικούπης, υπήρξε «*άπροσάρμοστος κατὰ πολλὰ*».[1094] Ιδιαίτερα ως προς τη διάταξη που καθόριζε την υπαγωγή της Γερουσίας στην κεντρική αρχή ο Τζωρτζ Φίνλεϋ σημειώνει πως με αυτήν ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος «περικάλυψε τη φιλοδοξία του». Η κριτική αυτή σχετίζεται με τη γενικότερη άποψη του συγγραφέα πως στόχος των περιφερειακών διοικήσεων ήταν η αποδυνάμωση της κεντρικής διοίκησης.[1095]

Σε αντίθεση με τους οργανισμούς της Πελοποννησιακής Γερουσίας και της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, η *Νομική Διάταξη της Ανατολικής Ελλάδας* που συντάχθηκε από τον Θεόδωρο Νέγρη και επικυρώθηκε από τη Συνέλευση στην Άμφισσα (Σάλωνα), το Νοέμβριο του 1821, περιόριζε ιδιαίτερα τις δυνατότητες παρέμβασης της κεντρικής διοίκησης και για τον λόγο αυτό επικρίνεται έντονα από τους Νικόλαο Σπηλιάδη, Ιωάννη Φιλήμονα, Τζωρτζ Φίνλεϋ και Παύλο Καρολίδη.[1096] Αντίστοιχα, ο Σπυρίδων Τρικούπης χαρακτηρίζει τη Νομική Διάταξη ως *πολιτικό πανδέκτη «ἄν ὄχι πολιτικό κυκεών»*.[1097] Ακόμα και ο Αναστάσιος Γούδας στη βιογραφία του Θεόδωρου Νέγρη που δημοσίευσε στον έκτο τόμο των *Βίων Παραλλήλων* αποδέχεται πως στον οργανισμό της Ανατολικής Ελλάδας: «*περιέχονται μὲν πολλὰ καὶ χρήσιμα, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα τούτων ἦσαν πάντη περιττὰ καὶ ἀνεφάρμοστα τότε*».[1098]

Παρά τη δημιουργία των περιφερειακών οργάνων, η αναγκαιότητα κεντρικής διοίκησης η οποία θα έλεγχε και θα κατεύθυνε τα πρώτα επισημαίνεται από τον Νικόλαο Σπηλιάδη.[1099] Η διατήρηση όμως των περιφερειακών διοικήσεων φαίνεται πως λειτούργησε ως εμπόδιο στην κεντρική Αρχή, διότι, ενίσχυε την πολυαρχία και εν τέλει οδηγούσε στην αναρχία, όπως σχολιάζουν μεταξύ άλλων ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Νικόλαος Σαρίπολος.[1100] Επιπροσθέτως, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ που αναδεικνύει στο έργο του τη συμβολή του λαού, τον οποίο μάλιστα διαφοροποιεί από τις ηγετικές ομάδες και επισημαίνει τη σπουδαιότητα του κοινοτικού συστήματος που επικρατούσε κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, παρατηρεί πως τα περιφερειακά όργανα το 1821 αποσκοπούσαν κυρίως

[1093]Ενδεικτικά ο Ιωάννης Φιλήμων αν και σημειώνει πως: «*Ὁ Μαυροκορδάτος, ὀρθῶς ποιῶν, ἐνομοθέτησε διὰ συντομίας καὶ εὐκρινείας ἀξίας λόγου, ὅ,τι ἀπήτει ἓν τοπικὸν σύστημα ἀναλόγως τῶν ἠθῶν καὶ τῶν περιστάσεων*», καταλογίζει στον Μαυροκορδάτο λάθη ως προς τη σύνταξή του. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ. 336.

[1094]Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικαί Αναμνήσεις,* Αθήνα 1874, σ. 6 [στο εξής: Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.]*.

[1095]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 284.

[1096]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Γ΄, σ. 340· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 285. Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 295· Ο *Άρειος Πάγος* όπως ονομάστηκε το διοικητικό όργανο της Ανατολικής Ελλάδας αποτελούταν από 14 μέλη και χωριζόταν σε δυο σώματα, το διοικητικό και το δικαστικό. Οι δυο πρόεδροι θα άλλαζαν, σύμφωνα με τον κανονισμό, ανά πενήντα δυο ημέρες, όπως επισημαίνει ο Νικόλαος Σπηλιάδης. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 265·

[1097]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 90.

[1098]Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τ. ΣΤ΄, σ. 304.

[1099]«*Δὲν ἦτο βέβαια δυνατὸν νὰ κυβερνηθῇ τὸ ἔθνος κατ΄εὐχὴν διὰ τῶν τοπικῶν διοικήσεων. ἦτον ἄρ΄ἀναγκαία ἡ ὑπερτάτη διοίκησις ἤτοι ἡ Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος, διὰ νὰ διευθύνῃ πρὸς τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς πατρίδος τὰς ἐνεργείας τῶν τοπικῶν*». Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 271. Στην κατεύθυνση αυτή δεν είναι τυχαίο πως από τις πρώτες αποφάσεις. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι πρώτη πράξη της Α΄ Εθνοσυνέλευσης κατά τον Αμβρόσιο Φραντζή υπήρξε η συγκρότηση επιτροπής για την οργάνωση των τριών αυτών περιφερειακών οργανισμών Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 261.

[1100]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 737· Νικόλαος Σαρίπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον ερμηνεία του αναθεωρηθέντος ελληνικού Συντάγματος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών*, τ. Α΄, Αθήνα 1912, σ. 5-6.

στην εξασθένιση της κεντρικής διοίκησης. Προσθέτει ακόμα πως οι οργανισμοί της Στερεάς Ελλάδας είχαν συσταθεί από πρόσωπα που είχαν άγνοια γύρω από τους υφιστάμενους θεσμούς και τις ανάγκες των επαναστατημένων περιοχών.[1101]

Η κριτική προς τα τρία περιφερειακά διοικητικά όργανα επικεντρώνεται όμως στον τρόπο λειτουργίας τους και αφορά, όπως αναφέρθηκε, την πολυαρχία και τα ιδιοτελή συμφέροντα των μελών τους. Δεν αμφισβητείται δηλαδή το ίδιο το σύστημα αλλά ο τρόπος λειτουργίας του. Στο πλαίσιο αυτό, απόψεις όπως για παράδειγμα η ακόλουθη: «*οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι ὅσον ὠφέλιμος καὶ ἄν ἦτο κατ' ἐκείνας τὰς περιστάσεις ἡ γερουσία, ἡ συγκέντρωσις ὅλης τῆς ἐξουσίας εἰς χεῖρας ἑνὸς καὶ μόνου ἦτον ὠφελημοτέρα, διότι ὅπου ἀπετεῖται δραστηριότης, ἡ πολυαρχία εἶναι πρόσκομμα*», διατυπωθείσα από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στην *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, σε καμία περίπτωση δε σχετίζονται με αποδοχή της απολυταρχίας.[1102] Ο συγγραφέας επηρεασμένος από τις κυρίαρχες αντιλήψεις της περιόδου που γράφει αναδεικνύει τη σημασία της συνταγματικής μοναρχίας.

Κατά συνέπεια, ως επιβλαβείς, οι περιφερειακές διοικήσεις καταργήθηκαν από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους το 1823. Στη σχετική απόφαση, την οποία δημοσιεύουν μεταξύ άλλων οι Ανδρέας Μάμουκας και Νικόλαος Δραγούμης, υπογραμμιζόταν πως: «*ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις θεωρήσασα τὴν ὕπαρξιν τῶν μερικῶν ὑπαλλήλων Διοικήσεων, οἷον Γερουσιῶν, Ἀρείου Πάγου, κτλ, ἐπιβλαβῆ διὰ τὸ μέγα προερχόμενον ἐμπόδιον εἰς τὴν πρόοδον τῆς Δημοσίου οἰκονομίας, καὶ θεωρήσασα πρόσφορον τὴν παροῦσαν περίστασιν εἰς τὴν κατάλυσιν αὐτῶν, ἐψηφίσατο τάδε. Ὅλαι αἱ μερικαὶ Διοικήσεις τῶν τμημάτων τῆς ἐπικρατείας νὰ καταλυθῶσιν εἰς τὸ ἑξῆς, καὶ ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν Διοίκησιν νὰ ἐξαρτῶνται οἱ διάφοροι λαοὶ τῆς Ἑλλάδος*».[1103] Ο Νικόλαος Δραγούμης μάλιστα στις *Ιστορικές Αναμνήσεις* του επικροτεί την απόφαση αυτή θεωρώντας την αναγκαία.[1104] Αντίστοιχα, ο Γερβίνος πιστεύει πως η εν λόγω πράξη θα μπορούσε να επιφέρει θετικά αποτελέσματα αν: «*δὲν διετηρεῖτο τὸ κύριον πρὸς τοῦτο πρόσκομμα, ἤτοι ἡ αὐθαιρεσία καὶ ἡ μονογνωμία τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν*».[1105]

Στην κατάργηση των περιφερειακών διοικήσεων και συγκεκριμένα της Πελοποννησιακής Γερουσίας αντιδρούν ορισμένοι συγγραφείς που αναμείχθηκαν στα πολιτικά γεγονότα. Για παράδειγμα ο Νικόλαος Σπηλιάδης επικρίνει έντονα την απόφαση της κεντρικής διοίκησης να πουλήσει τις προσόδους των επαρχιών της Πελοποννήσου και τονίζει πως: «*ἔφριξαν δ΄οἱ πολῖται μαθόντες ὅτι δὲν ὑπάρχουσι*

[1101]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 284.

[1102]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 239.

[1103]Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος,* τ. Α΄, *ό.π.*, σ. 98-101· Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 6· Ενδεικτικό των προσκομμάτων που δημιουργούσε η ύπαρξη των περιφερειακών διοικήσεων στη δημόσια οικονομία είναι το σχετικό με την Πελοποννησιακή Γερουσία σχόλιο του Αμβρόσιου Φραντζή: «*μ' ὅλα ταῦτα ἡ Γερουσία ὑπήκουεν εἰς τὰς διαταγὰς τῆς ὑπερτάτης ἐξουσίας, ἀλλ' ὄχι καὶ εἰς ἐκείνας καθ΄ὅσας αὐτὴ ἐφρόνει νὰ φθάσῃ εἰς τὸ νὰ καταστρέψῃ καὶ νὰ διαλύσῃ τὴν Γερουσίαν, καὶ κατ΄ἐξοχὴν εἰς τὰ ἀφορῶντα τὸ χρηματικὸν*». Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 266.

[1104]Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.,* σ. 6.

[1105]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 503· Για τον συγκεντρωτισμό της κεντρικής εξουσίας εις βάρος των τοπικών μορφών εξουσίας και σχέσεων βλ. D. Apter, *The politics of Modernisation*, Chicago University Press, Σικάγο 1965· Nikos Kotaridis, *La societe traditionelle face a l' Etat modern. Etude sur la revolte militaire de 1848 en Grece*, Universite de Paris I, Παρίσι 1987.

χρήματα εἰς τὸ ταμεῖον, ἀφ΄οὗ ἐξεποιήθησαν αἱ πρόσοδοι, ἐφώναζον κατὰ τῆς γενομένης καταχρήσεως, καὶ τότε ἐγνώρισαν πόσον ἀναγκαία ἦτον ἡ Γερουσία τῆς Πελοποννήσου».[1106] Επιπροσθέτως, ο Αμβρόσιος Φραντζής αναφέρει πως η κεντρική διοίκηση επιθυμούσε από νωρίς τη διάλυση της Πελοποννησιακής Γερουσίας, τη δράση της οποίας επαινεί, τονίζοντας ιδιαίτερα την ειλικρίνεια και τον πατριωτισμό των μελών της.[1107]

Εθνοσυνελεύσεις και επαναστατικές Διοικήσεις

Η δημιουργία περιφερειακών διοικήσεων δεν μπορούσε να αντικαταστήσει την ανάγκη κεντρικής διοίκησης. Το αίτημα εξάλλου για δημιουργία «συστήματος», όπως ήδη αναφέρθηκε, εκφράστηκε από νωρίς.[1108] Σύμφωνα με τον Γερβίνο για τη σωστή και ισχυρή διεύθυνση του πολέμου, έπρεπε να επιτευχθεί η διοικητική οργάνωση όλων των ελεύθερων επαρχιών.[1109] Επιπροσθέτως, ως παράγοντα που καθιστούσε απαραίτητη τη σύγκλιση της Εθνοσυνέλευσης και τη συγκρότηση κεντρικής αρχής παρουσιάζει ο Παύλος Καρολίδης και τις «ανωμαλίες», όπως τις χαρακτηρίζει, που προκαλούσαν οι τοπικές διοικήσεις.[1110]

Η Α΄ Εθνοσυνέλευση πραγματοποιήθηκε στην Πιάδα (Νέα Επίδαυρος) από τον Δεκέμβριο του 1821 έως τον Ιανουάριο του 1822.[1111] Ο τρόπος ανάδειξης των παραστατών χαρακτηρίζεται «παράδοξος» από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Οι κατηγορίες βασίζονται στο γεγονός πως δεν πραγματοποιήθηκαν σε όλες τις επαρχίες εκλογές, ενώ παράλληλα υπήρξε άνισος ο αριθμός των ανά περιφέρεια πληρεξουσίων.[1112] Ο Σπυρίδων Τρικούπης επεξηγεί σχετικά πως: «*διὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν δὲ καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἀταξίαν, διὰ τὸ νεοφανὲς τοῦ πράγματος καὶ διὰ τὴν ἐξ ἀνάγκης ἔλλειψιν ὁποιουδήποτε περὶ ἐκλογῆς νόμου, αἱ ἐκλογαὶ τῶν ἀντιπροσώπων, λεγομένων τότε παραστατῶν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γένωσι*

[1106]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 512.
[1107]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 266.
[1108]Ενδεικτικά: Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 279.
[1109]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 305.
[1110]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 296.
[1111]Την πρωτοβουλία για σύγκληση εθνικής συνέλευσης ανέλαβε, ύστερα από την άλωση της Τριπολιτσάς τον Σεπτέμβριο του 1821 ο Δημήτριος Υψηλάντης, αποστέλλοντας, όπως αναφέρουν ενδεικτικά μόνο ο Φωτάκος και ο Γερβίνος, σχετικές εγκυκλίους για εκλογή πληρεξουσίων. Φωτάκος, *ό.π.,* σ.137· Γ.Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 307· Ως τόπος διεξαγωγής της Α΄Εθνοσυνέλευσης είχε οριστεί το Άργος, αν και τελικά πραγματοποιήθηκε στην Πιάδα (Νέα Επίδαυρος). Ο λόγος της αλλαγής αυτής φαίνεται πως σχετίζεται με την επιλογή ενός ασφαλέστερου μέρους. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός αναφέρει ενδεικτικά πως: «*οἱ Παραστάται τοῦ Ἔθνους, μὴ δυνάμενοι νὰ προχωρήσωσιν εἰς τὴν ἡργασίαν τους ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου θορύβου, ὁποῦ τὰ στρατεύματα ἔκαμνον ἐκεῖ εἰς τὸ Ἄργος καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαίων, ἀπεφάσισαν νὰ ἐκλέξωσιν ἕνα ἄλλον τόπον ἡσυχότερον καὶ ἀσφαλέστερον*». Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.,* σ. 90· Αντίστοιχα, ο Φωτάκος ή ο Κάρλ Μέντελσον-βαρθόλδυ κάνουν λόγω για ταραχές που παρεμπόδιζαν τη διεξαγωγή της Εθνοσυνέλευσης. Φωτάκος, *ό.π.*, σ. 137-139· Κάρλ Μέντελσον-βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 381· Ο Νικόλαος Σπηλιάδης από την άλλη σχολιάζει πως το Άργος δεν ήταν ασφαλές μέρος για τους ολιγαρχικούς. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 269· Σχετική με τα παραπάνω είναι και η άποψη του Αμβρόσιου Φραντζή περί φημολογούμενης συνωμοσίας εναντίον των προεστών ως αιτίας της μετάβασης των πληρεξουσίων στην Πιάδα. Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Β΄, σ.2 61· Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την Α΄Εθνοσυνέλευση βλ. και: Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Η πρώτη εθνοσυνέλευσις και το πολίτευμα της Επιδαύρου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 16 (1966), σ. 43-140.
[1112]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, ό.π., σ. 735· Ο Κάρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ σημειώνει πως η Α΄Εθνοσυνέλευση υπήρξε «*ατάκτως και ποικίλως συντεθειμένη*». Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 381.

τακτικαί».[1113] Επιπλέον, ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ ισχυρίζεται πως δεν υπήρξε πραγματική αντιπροσώπευση του λαού, καθώς οι προύχοντες σφετερίστηκαν το δικαίωμα εκλογής των παραστατών.[1114] Παρά τις ενστάσεις που εκφράζονται από τους μεταγενέστερους ιστορικούς αναφορικά με τη διαδικασία εκλογής των αντιπροσώπων, αυτοί έγιναν δεκτοί από τη Συνέλευση.

Κύριος σκοπός της Εθνοσυνέλευσης ήταν η σύνταξη του Οργανικού Νόμου ή αλλιώς του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου, όπως ονομάστηκε.[1115] Η εξουσία διακρινόταν σε βουλευτική, εκτελεστική και δικαστική. Για το λόγο αυτό συστάθηκαν δυο σώματα που αποτελούσαν την κυβέρνηση, το «Βουλευτικό» και το «Εκτελεστικό».[1116] Το τελευταίο ήταν υπεύθυνο και για την εκλογή οχτώ Μίνιστρων (υπουργών).[1117] Το Σύνταγμα της Επιδαύρου που βασιζόταν στις φιλελεύθερες αρχές, όπως παρατηρούν ανάμεσα σε άλλους οι Τόμας Γκόρντον και Γερβίνος, περιλάμβανε, επίσης, άρθρα περί ανεξιθρησκείας, ισότητας των πολιτών απέναντι στο νόμο, προστασίας της περιουσίας και κατάργηση της δουλείας.[1118]

[1113]Σπυρίδων Τρικούπης, *ο.π.,* τ. Β΄, σ. 105. Βλ. επίσης: Γ.Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 307· Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις και το Πολίτευμα της Επιδαύρου του 1822*, Αθήνα 1907, σ. 7 [στο εξής: Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.*].

[1114]Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 381· Βλ. επίσης: Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 271· Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.*, σ. 8· Τη διαπίστωση αυτή του Μέντελσον-Βαρθόλδυ επικρίνει ως ανούσια ο Δημήτριος Βερναδάκης, ο οποίος επικεντρώνεται στην πραγματοποίηση της Εθνοσυνέλευσης σχολιάζοντας χαρακτηριστικά: «*Ἀλλὰ τίς ἡ ἀνάγκη τῶν μικρολογιῶν τούτων; Συνεκροτήθη ὁπωσδήποτε καὶ ὑφ΄οἱωνδήποτε μία συνέλευσις Ἑλλήνων ἐν ὀνόματι τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Εὐλογητὸς ὁ Θεός!*». Δημήτριος Βερναδάκης, *ό.π.,* σ. 48.

[1115]Ο χαρακτηρισμός του ως προσωρινού κρινόταν απαραίτητος για την πιθανή αντίδραση της Ιεράς Συμμαχίας όπως σχολιάζει ο Νικόλαος Σαρίπολος. Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.*, σ. 10· Ας σημειωθεί πως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος θεωρούσε αναγκαίο τον χαρακτηρισμό των πρώτων ελληνικών Συνταγμάτων ως προσωρινών, καθώς αυτό θα επέτρεπε μελλοντικές διορθώσεις των παρεχόμενων ελευθεριών ύστερα από τις υποδείξεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Όπως παρατηρεί η Ελπίδα Βόγλη: « *η έννοια της ¨προσωρινότητας¨ που διήρκησε μέχρι το 1827, επέτρεπε στην ελληνική ηγεσία να ενσωματώνει στις διακηρύξεις της αρχές που θύμιζα το ριζοσπαστικό επαναστατισμό της εποχής προκειμένου να κερδίζει τη συμπάθεια και τη συμπαράσταση των ευρωπαϊκών λαών. Παράλληλα όμως της προσέφερε ένα πειστικό επιχείρημα, ώστε να μη θεωρείται πως προκαλεί ακόμη και τις συντηρητικότερες μεταξύ των δυνάμεων του μεταναπολεόντειου κόσμου, οι οποίες τελικά θα έκριναν την έκβαση του Αγώνα*». Ελπίδα Βόγλη, «Αι ελπίδες ήμών εστράφησαν προς τους Έλληνας», στο Μανδυλαρά Άννα- Νικολάου Γιώργος - Φλιτούρης Λάμπρος - Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα, ό.π.*, σ. 113.

[1116]Σύμφωνα με τους Τόμας Γκόρντον και Κάρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ το Βουλευτικό ήταν επιφορτισμένο με την επεξεργασία του προϋπολογισμού, την επιβολή των φόρων, την εισήγηση και απόρριψη των νόμων. Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 13· Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄ σ. 383· Αντίστοιχα, στο πενταμελές Εκτελεστικό Σώμα δόθηκε κατά τον Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*ἐξουσίαν νὰ κινῇ τὰς κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν δυνάμεις, νὰ εἰσάγῃ εἰς τὸ βουλευτικὸν νομοσχέδια, νὰ τὸ συγκαλῇ [πρβλ. βουλευτικό] εἰς ἔκτακτον συνεδρίασιν, νὰ εκτελῇ τοῦς νόμους, νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς γενικής ἀσφαλείας, νὰ ἐνεργῇ ἐκτάκτως τὰ δέοντα εἰς ἀνακάλυψιν προδοσίας, ἀλλὰ νὰ δικαιολογῇ τὴν πρᾶξίν του παρὰ τῷ βουλευτικῷ ἐντός δύο ἡμερῶν, νὰ φέρῃ ἐνώπιον αὐτοῦ νομοσχέδιον περὶ συστάσεως παρασήμων, καὶ περὶ στολῆς καὶ μισθοδοσίας τῶν πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν ὑπαλλήλων*». Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 106· Για τα δυο αυτά σώματα βλ. και Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος, ό.π.,* σ. 136-142.

[1117]Όπως επισημαίνει ανάμεσα σε άλλους και ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος το υπουργικό συμβούλιο συγκροτήθηκε με σκοπό να βοηθήσει το Εκτελεστικό. Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.,* σ. 43. Βλ. επίσης: Σάμουελ Χάου, *ό.π,* σ. 123.

[1118]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 12· Γ.Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 311· Πέρα από τον καθορισμό του πολιτεύματος και των διοικητικών οργάνων το Σύνταγμα της Επιδαύρου περιλάμβανε, επίσης, άρθρα σχετικά με την ανάδειξη της χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης, την ανοχή των άλλων θρησκειών, την ισότητα των Ελλήνων απέναντι στον νόμο, την κατάργηση της δουλείας και των βασανιστηρίων, τη διασφάλιση της τιμής, της περιουσίας και της ασφάλειας. Επιπλέον, όριζε στρατιωτικό οργανισμό και καθιέρωνε το βυζαντινό δίκαιο για τις δικαστικές υποθέσεις και τον γαλλικό εμπορικό κώδικα για τις αντίστοιχες περιπτώσεις. Βλ. ενδεικτικά: Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 12-13· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ.

Αν και η συγκρότηση της Α΄ Εθνοσυνέλευσης προσλαμβάνεται ως επί το πλείστον θετικά, έντονη είναι η κριτική που ασκείται από τους μεταγενέστερους συγγραφείς στο Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου.[1119] Αρχικά, στο στόχαστρο τίθεται η αοριστία των διατάξεων και η αδυναμία υλοποίησής τους σύμφωνα με τον Τόμας Γκόρντον και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.[1120] Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία* του Τζωρτζ Φίνλεϋ: «*Αἱ διατάξεις του εἶνε ἐξαίρετοι, ἀλλ' εἶνε ἐξαγγελία ἀορίστων ἀξιωμάτων*».[1121] Επιπροσθέτως, ο Νικόλαος Σαρίπολος ερμηνεύει το γεγονός αυτό ως αποτέλεσμα της προσπάθειας των Ελλήνων επαναστατών να ελκύσουν πρωτίστως την προσοχή της Ευρώπης, μέσω της ψήφισης του συγκεκριμένου Οργανικού Νόμου, παρά να εξετάσουν την πρακτική εφαρμογή του.[1122]

Σχετική με τα παραπάνω είναι και η διαπίστωση του Παύλου Καρολίδη πως η Α΄ Εθνοσυνέλευση μερίμνησε ελάχιστα για «αληθινές και απαραίτητες ανάγκες του έθνους».[1123] Στην αρνητική κριτική εντάσσεται και η έλλειψη διατάξεων «*πρὸς ἐπιβολὴν τῆς χρηματικῆς εὐθύνης ἐπὶ τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν τῶν διαχειριζομένων τὰ δημόσια χρήματα, οὔτε πρὸς περιστολὴν τῆς φορολογικῆς ἁπληστίας τῶν προεστῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν καταπιέσεων τῶν καπεταναίων*», την οποία επισημαίνει ο Τζωρτζ Φίνλεϋ.[1124] Ως αιτία για τη σύνταξη ενός βεβιασμένου και ανεφάρμοστου εν πολλοίς συντάγματος, ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης παρουσιάζει την αντιπαράθεση ανάμεσα στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Δημήτριο Υψηλάντη.[1125]

Παράλληλα, έντονη κριτική ασκείται ως προς τον διαμελισμό και τον περιορισμό της εξουσίας. Αν και το πολίτευμα που καθιερώθηκε στην Επίδαυρο ήταν δημοκρατικό, κοινή φαίνεται να είναι η άποψη των συγγραφέων αναφορικά με την επιθυμία των Ελλήνων για βασιλιά.[1126] Χαρακτηριστική είναι στη κατεύθυνση αυτή η διαπίστωση του Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ: «*ἡ πλειονοψηφία [πρβλ. της Εθνοσυνέλευσης] συμφώνως καὶ πρὸς τὰς διαθέσεις τοῦ ἔθνους, παρεδέξατο τὴν μοναρχίαν. Κατ΄αὐτὴν δὲ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ Ὑψηλάντου εἶχε καταδειχθῆ πόσον*

Α΄, σ. 273-275· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 105-106· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ.3 81-382· Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.*, σ. 27· Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.,* σ. 8-9.

[1119]Ως προς τη θετική πρόσληψη της Α΄ Εθνοσυνέλευσης ενδεικτικό είναι το απόσπασμα του Klubber που παραθέτει ο Νικόλαος Σαρίπολος στο σχετικό έργο του: «*ἡ πρώτη ἐλευθέρα Συνέλευσις, μετὰ εἴκοσί δύο αἰῶνας, τῶν Ἑλλήνων ὡς ἔθνος*». Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.,* σ. 6· Χαρακτηριστικό παράδειγμα θετικής πρόσληψης της Α΄Εθνοσυνέλευσης αποτελεί και το απόσπασμα από το σχολικό εγχειρίδιο για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου. Σύμφωνα με τον συγγραφέα η Εθνοσυνέλευση «*καθ΄ὅλον τὸ διάστημα τῶν ἐργασιῶν τῆς ἔδειξε τὴν προσήκουσαν φιλοπατρίαν*». Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 35.

[1120]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 13· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 736.

[1121]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 290.

[1122]Σχετική είναι και η παρατήρηση του πως το Σύνταγμα του 1822 δε συντάχθηκε με βάσει τους θεσμούς διοίκησης που ίσχυαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά κατά μίμηση ξένων συνταγμάτων Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.*, σ.18· Αντίστοιχα και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ σχολιάζει πως: «*πολλὰ ἐγίνοντο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἐπιδαύρῳ πρὸς ἐξαπάτησιν τῆς Εὐρώπης. ἐλάχιστα ὅμως πρὸς ὀργάνωσιν τῆς Ἑλλάδος*». Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 291.

[1123]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 297.

[1124]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 290.

[1125]Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.,* σ. 136·

[1126]Ενδεικτικά: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 110-111· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 382· Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 8· Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.*, σ. 16.

δημοτικὴ ἦτο ἡ βασιλεία ἐν Ἑλλάδι καὶ πόσον τότε, ὡς καὶ βραδύτερον εἰς ἄλλας κρισίμους περιστάσεις ἐκ τῆς ἐλεύσεως ἡγεμόνος προσεδόκα πᾶν ἀγαθὸν ἡ ζωηρὰ φαντασία τοῦ λαοῦ. ¨Πότε θὰ μᾶς ἔρθῃ ὁ ἀφέντης;¨ ἠρώτων κατὰ τὸ 1821 καὶ κατὰ τὸ 1863, ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Ἑλλάδος».[1127] Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Νικόλαος Σαρίπολος η βασιλεία ήταν κατάλληλη για την περίσταση, επειδή η Ελλάδα είχε ανάγκη από ισχυρή μονοπρόσωπη «δικτατορική» εκτελεστική εξουσία για τη γρήγορη και συστηματική διεύθυνση της επανάστασης.[1128] Η έλλειψη όμως ικανού προσώπου, για να αναλάβει την εξουσία, καθώς και ο κίνδυνος εσωτερικών ερίδων σε περίπτωση επιλογής ολιγαρχικού πολιτεύματος υπήρξαν οι λόγοι που ανάγκασαν τους παραστάτες της Α΄ Εθνοσυνέλευσης να επιλέξουν το δημοκρατικό σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη.[1129] Τέτοιου είδους κρίσεις δε σχετίζονται με την επαναφορά απολυταρχικού τύπου εξουσίας. Αντιθέτως, αποκαλύπτουν την κυρίαρχη ολόκληρο τον 19ο αιώνα επιθυμία για Συνταγματική Μοναρχία

Η περιορισμένη χρονικά διάρκεια της κυβερνητικής περιόδου αποτελεί έναν ακόμα λόγο κριτικής. Συγκεκριμένα, συγγραφείς, όπως ο Γερβίνος και ο Παπαρρηγόπουλος, θεωρούν πως η σύντομη κυβερνητική θητεία υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας στην προσπάθεια επίτευξης διοικητικής ενότητας.[1130] Ο Κάρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ προσθέτει πως η απόφαση για μονοετή θητεία των διοικητικών οργάνων σχετιζόταν με την καχυποψία των προκρίτων για εγκαθίδρυση της επιρροής των πολιτικών τους αντιπάλων.[1131] Ως αιτία της εξασθένισης της εκτελεστικής εξουσίας καταγράφεται και η ύπαρξη «μονήρους και διαρκούς βουλής» από τον Νικόλαο Σαρίπολο.[1132] Ο διαμελισμός της εξουσίας και ο μη καθορισμός των απαιτούμενων προσόντων για τα πολιτικά και στρατιωτικά αξιώματα επέφεραν κατά τον Παύλο Καρολίδη: «*ὁλεθρίας συγκρούσεις καὶ συγχίσεις ἐξουσιῶν, διαιρέσασα οὕτω τὸ ἔθνος εἰς κόμματα στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ καὶ παρασκευάσασα διενέξεις καὶ διαπληκτισμοὺς μεταξὺ τῶν κομμάτων αἵτινες δὲν ἐβράδυναν... νὰ ματαστῶσιν εἰς τὸ στάδιον τῶν ἐνόπλων συγκρούσεων*».[1133]

Αρνητικές κρίσεις εκφράζονται και αναφορικά με τον τρόπο που ρυθμίστηκαν οι σχέσεις της κεντρικής αρχής με τις περιφερειακές διοικήσεις. Για «κράτος εν κράτει» κάνει λόγο ο Παύλος Καρολίδης, ενώ αντίστοιχα ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος θεωρεί πως η λανθασμένη ρύθμιση των αρμοδιοτήτων των περιφερειακών διοικήσεων ενίσχυσε την πολυαρχία και οδήγησε στην αναρχία.[1134] Γενικότερα, όπως εμφατικά τονίζει ο φιλέλληνας Τόμας Γκόρντον, το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου κατέστη «νεκρό γράμμα», το οποίο χρησιμοποιήθηκε τα

[1127]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 382.
[1128]Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.*, σ. 16-17.
[1129]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 110-111·Τον κίνδυνο από πιθανή επιλογή ολιγαρχικού πολιτεύματος τονίζει και ο Σάμουελ Χάου: «Η επιτροπή, η οποία συνέταξε το Σύνταγμα,, γνώριζε πολύ καλά τα μειονεκτήματα του δηλαδή, την περιορισμένη δύναμη της εκτελεστικής εξουσίας. Αλλά ήταν επικίνδυνο για την ελευθερία της χώρας, λόγω αντιζηλιών που υπήρχαν ανάμεσά τους, να ανατεθεί μεγάλη δύναμη στα χέρια ολίγων». Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 123.
[1130]Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 312· Βλ. επίσης: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 737· Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.*, σ. 18.
[1131]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 383.
[1132]Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.*, σ. 19.
[1133]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 297.
[1134]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 309· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 737.

επόμενα έτη μονάχα ως «σύνθημα κομματισμού».[1135] Οι παραπάνω επικρίσεις όμως, όσο έντονες και αν είναι, αφορούν τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος χωρίς να στηλιτεύουν τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς.

Μετά τη λήξη της πρώτης κυβερνητικής περιόδου προκηρύχθηκαν εκλογές πληρεξουσίων για την Β΄ Εθνοσυνέλευση που πραγματοποιήθηκε στο Άστρος, τον Απρίλιο του 1823.[1136] Η διαδικασία εκλογής των παραστατών σχολιάζεται αρνητικά από αρκετούς συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Τόμας Γκόρντον, ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο Γερβίνος, ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος και ο Νικόλαος Δραγούμης.[1137] Η κριτική επικεντρώνεται στον μεγάλο αριθμό των πληρεξουσίων. Ενδεικτικά, ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ σημειώνει πως συμμετείχαν τριπλάσιοι πληρεξούσιοι σε σχέση με την Α΄ Εθνοσυνέλευση.[1138] Αρνητικός είναι και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο οποίος σχολιάζει μεταγενέστερα πως: «*αὐτὴ ἡ πολυαρχία δὲν μὲ ἄρεζε ἐμένα διατὶ ὁ πολὺς ἀριθμὸς ἤθελε μᾶς χάσει καθὼς μᾶς ἔχασε*».[1139] Η παρουσία στο Άστρος ενός σημαντικού αριθμού πληρεξουσίων ερμηνεύεται, κατά τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ως αποτέλεσμα τόσο της εκλογής διπλών πληρεξουσίων ανά επαρχία λόγω της πολιτικής διαμάχης της περιόδου, όσο και της συμμετοχής «αυτοχειρονήτων» παραστατών και των μελών του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού της πρώτης περιόδου.[1140] Ενδεικτικό του τρόπου διεξαγωγής των εκλογών στις επαρχίες είναι το ακόλουθο σχόλιο του Σάμουελ Χάου: «*πουθενά οι εκλογές για παραστάτες Β΄εθνοσυνέλευσης δεν διεξάχθηκαν με τάξη και δικαιοσύνη*».[1141]

Πέρα όμως από τον μεγάλο αριθμό των πληρεξουσίων αρνητική εντύπωση προκαλεί στους μεταγενέστερους συγγραφείς και ο χωρισμός τους σε δυο αντίπαλα κόμματα.[1142] Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Σπυρίδωνα Τρικούπη πως όσα

[1135]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 13-14.

[1136]Ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος σημειώνει χαρακτηριστικά πως μετά την λήξη της Α΄ κυβερνητικής περιόδου προκηρύχθηκε Εθνοσυνέλευση με σκοπό να: «*ἐκλέξωσι νέαν κυβέρνησιν καὶ ἐπενέγκωσι τὰς ἀναγκαίας τῷ πολιτευμάτι βελτιώσεις*» Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.,* σ. 51· Βλ. επίσης: Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 271· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 26· Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ.60· Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 501· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 483-484· Ως προς τον τόπο σύγκλησης της Β΄ Εθνοσυνέλευσης Θεόδωρος Κολοκοτρώνης αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του πως είχε προτείνει ως τόπο σύγκλησης της Β΄ Εθνοσυνέλευσης το Ναύπλιο, αλλά αρνήθηκαν οι πολιτικοί του αντίπαλοι για δυο κυρίως λόγους: αφενός επειδή ήταν φρούριο και αφετέρου γιατί το κατείχε ο ίδιος όπως επεξηγεί. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.,* σ. 124.

[1137]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 257· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 26· Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 501· Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 60· Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 14· Για τους πολυάριθμους παραστάτες της Β΄ Εθνοσυνέλευσης βλ. επίσης: Τόνια Κιουσοπούλου, «Η ταυτότητα των μελών της Β΄ Εθνοσυνέλευσης», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, ΕΜΝΕ, Αθήνα[2] 2018, σ. 63-92.

[1138]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 484. Βλ. επίσης: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 26· Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 501.

[1139]Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.,* σ. 125.

[1140]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 26. Βλ. επίσης: Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 484.

[1141]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 194· Επιπροσθέτως, ο Τόμας Γκόρντον αναφερόμενος στην καθυστέρηση σύγκλησης της Β΄Εθνοσυνέλευσης υπογραμμίζει «*τὸν ἀναβλητικὸν τρὸπον μεθ' οὗ ὁ λαὸς ἐνήργει εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀντιπροσώπων του*». Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 257.

[1142]Ενδεικτικά βλ.: Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 257· Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 14· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.,* σ. 51. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα το γεγονός πως αυτά συνεδρίαζαν χωριστά, όπως αναφέρει για παράδειγμα ο Γερβίνος. Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 502-503· Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο οποίος παρουσιάζεται ως ηγέτης του ενός εκ των δυο κομμάτων επιβεβαιώνει στα *Απομνημονεύματά* του τη διάσπαση της Εθνοσυνέλευσης, σημειώνοντας πως: «*ἐκεῖνοι ἔκαμναν συνεδρίασιν καὶ ἡμεῖς δὲν ἐπηγαίναμε*» Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.,* σ. 125· Επίσης, ο Τόμας Γκόρντον αναδεικνύει την

έλαβαν χώρα στο Άστρος το 1823 ήταν «*ἀνώμαλα, ἄτακτα καὶ ἐπίφοβα*».[1143] Σχετική είναι και η διαπίστωση του Παύλου Καρολίδη αναφορικά με τα αποτελέσματα της Εθνοσυνέλευσης: «*οὐδὲν μὲν παρήγαγον ἄξιον λόγου, ἀνέπτυξαν δ΄ἁπλῶς τὰ ἀπὸ τῆς Α΄συνόδου διὰ τοῦ συντάγματος αὐτῆς δημιουργηθέντα καὶ διασπαρέντα σπέρματα ἐμφυλίων διενέξεων καὶ ἐπετάχυναν τὴν ἐμφύλιον ῥῆξιν*».[1144]

Όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο δεν σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές, παρά ορισμένες τροποποιήσεις του *Προσωρινού Πολίτευματος της Επιδαύρου,* όπως σημειώνουν μεταξύ άλλων ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο Αμβρόσιος Φραντζής, ο Μιχαήλ Οικονόμου, ο Γεώργιος Θεοφίλου, ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης και ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος.[1145] Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από τα Απομνημονεύματα του Νικόλαου Σπηλιάδη: «*ἔγεινε καὶ ἡ ἀναθεώρησις τοῦ προσωρινοῦ πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἐτροποποιήθη κατὰ πολλὰ συμφώνως μὲ τὰς περιστάσεις τοῦ ἔθνους, ὠνομάσθη νόμος τῆς Ἐπιδαύρου, καὶ τὸ νομοτελεστικὸν ἀφηρέθη τὸ δικαίωμα νὰ λαμβάνῃ ἕκτακτα μέτρα, καὶ περιορίσθη εἰς τρόπον ὅτι δὲν ἠδύνατο οὐδὲ νὰ διορίσῃ καὶ νὰ παύσῃ τοὺς ἐπάρχους χωρὶς τῆς συγκαταθέσεως τοῦ Βουλευτικοῦ σώματος*».[1146] Το τελευταίο αυτό ψήφισμα για την από κοινού απόφαση των δυο σωμάτων ως προς τον διορισμό των επάρχων, το οποίο μάλιστα παρέμεινε μυστικό, χαρακτηρίζεται ως αντισυνταγματικό από τον Νικόλαο Δραγούμη.[1147] Παράλληλα, την περαιτέρω εξασθένισή της εκτελεστικής εξουσίας επισημαίνει και ο Νικόλαος Σαρίπολος.[1148]

Τα αρνητικά επιχειρήματα που εκφράζονται για την Β΄Εθνοσυνέλευση αφορούν τον τρόπο εκλογής των παραστατών, τη διάσπαση τους σε δυο αντίπαλες παρατάξεις και την έλλειψη αποφάσεων που θα άλλαζαν το διαμορφωμένο από την το 1822 θεσμικό πλαίσιο. Όπως προκύπτει οι δημοκρατικοί θεσμοί δεν αμφισβητούνται, ο τρόπος λειτουργίας τους όμως αποτελεί αντικείμενο σφοδρής κριτικής. Ιδιαίτερα μάλιστα επικρίνεται η ιδιοτέλεια της πολιτικής ηγεσίας. Χαρακτηριστική είναι σε αυτή την κατεύθυνση η παρατήρηση του Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*Λόγος περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν δὲν ἐγένετο ἐπὶ τῆς συνελεύσεως ταύτης ὡς οὐδ΄ἐπὶ τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ. λόγος πολύς ἐγένετο περὶ προσωπικῶν καὶ μᾶλλον εἰπεῖν κομματικῶν συμφερόντων*».[1149]

ανισότητα ανάμεσα στις δυο αντικρουόμενες «φατρίες», όπως τις χαρακτηρίζει. Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 257.

[1143]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 26.

[1144]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 310. Βλ. επίσης: Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 15· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 389.

[1145]Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π.*, σ.168· Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 271· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 391· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 75· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 139· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ.51-52.

[1146]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 506.

[1147]Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 10-11· Ενδιαφέρον έχει η άποψη του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος με αφορμή την συγκεκριμένη διάταση σχολιάζει τη συνεχή παρέμβαση των Βουλευτών στην εκτελεστική εξουσία και τα μετέπειτα χρόνια: «*Ἐν τούτοις ἡ μὲν διάταξις αὕτη ὑπ' οὐδενὸς τῶν μετέπειτα πολιτευμάτων ἐπανελήφθη, οἱ δὲ ὑπαγορεύσαντες αὐτὴν προεστῶτες ἐξέλιπον, αἱ ἕξεις ὅμως καὶ αἱ παραδόσεις τοσοῦτον διετηρήθησαν ὥστε μέχρι τῆς σήμερον οἱ βουλευταὶ ἐπεμβαίνουσιν ἀπροκαλύπτως εἰς τὰ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας δίκαια καὶ καθήκοντα. Οὐ μόνον δὲ κατὰ τοῦτο οὐδεμίαν πραγματικὴν ἐποιήσαμεν ἐν διαστήματι ἐτῶν ἑξήκοντα πρόοδον, ἀλλὰ καὶ καθ΄ἕτερα τινά*». Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 738-739.

[1148]Νικόλαος Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις, ό.π.,* σ. 20-21.

[1149]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 27.

Η επόμενη Εθνοσυνέλευση θα πραγματοποιηθεί τρία χρόνια αργότερα. Συγκεκριμένα, θα αρχίσει τις εργασίες της στην Επίδαυρο στις 6 Απριλίου 1826. Η πτώση όμως του Μεσολογγίου λίγες μέρες αργότερα αποτέλεσε την αιτία για την πρόωρη διακοπή της στις 12 Απριλίου.[1150] Παρά τις στρατιωτικές εξελίξεις η Εθνοσυνέλευση θα προβεί σε αλλαγές του θεσμικού πλαισίου διοίκησης, καθώς η κατάσταση απαιτούσε τη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια λίγων ατόμων, όπως τονίζει ανάμεσα σε άλλους και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[1151] Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία* του Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*εἶδεν [πρβλ. Συνέλευσις] ὅτι ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος ἀπῄτει δικτάτορα, ἤ, ἐν ἐλλείψει αὐτοῦ, δικτατορίαν. Ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτων περιστάσεων παρεδέχθη τὴν ἐν τῷ σχεδίῳ δημοσιευθεῖσαν περὶ δικτατορικῆς κυβερνήσεως γνώμην*».[1152] Για τον λόγο αυτό αποφασίστηκε ο σχηματισμός δυο επιτροπών που θα αναλάμβαναν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1826 τη διευθέτηση των εσωτερικών και εξωτερικών ζητημάτων.[1153]

Η ανάληψη της εξουσίας από τις δυο επιτροπές αποτελεί την πρώτη αλλαγή του θεσμικού πλαισίου που είχε συγκροτηθεί από την Εθνοσυνέλευση του 1822. Ο Νικόλαος Δραγούμης επισημαίνει πως η ιδέα για αλλαγή του πολυαρχικού συστήματος ανήκε στον Σπυρίδωνα Τρικούπη. Ο τελευταίος αρχικά είχε προτείνει την συγκρότηση τριμελούς επιτροπής.[1154] Οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί όμως και τα προσωπικά συμφέροντα ήταν οι παράγοντες αύξησης των μελών σε έντεκα, όπως καταγράφει ο ίδιος ο Τρικούπης, που διετέλεσε και μέλος της Κυβερνητικής Επιτροπής.[1155] Σχετικές με τους ανταγωνισμούς της πολιτικής ηγεσίας της επανάστασης είναι και οι πληροφορίες που παραθέτει ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ αναφορικά με την αντίδραση των αποκλεισθέντων από την Κυβερνητική επιτροπή.[1156]

Παρά την αναγκαιότητα της αλλαγής του θεσμικού πλαισίου την οποία επισημαίνουν, όπως προαναφέρθηκε, αρκετοί συγγραφείς, η σύσταση της «Κυβερνητικής Επιτροπής» επικρίνεται έντονα. Για παράδειγμα ο Νικόλαος Σπηλιάδης κάνει λόγο για «*πολυμελή δικτατορία*», που κατέλυσε τα δίκαια και την

[1150]Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, παρουσιάζει στα *Απομνημονεύματά* του το κλίμα που επικράτησε ανάμεσα στους πληρεξουσίους της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης μετά την είδηση της πτώσης του Μεσολογγίου: «*μισή ὥρα ἐστάθη σιωπὴ ποῦ δὲν ἔκρινε κανένας, ἀλλ΄ ἐμέτραε καθένας μὲ τὸν νοῦν του τὸν ἀφανισμόν μας*». Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. 171. Τη μαρτυρία του Κολοκοτρώνη παραθέτει και ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ. Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 594.

[1151]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 741.

[1152]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 9.

[1153]Η πρώτη επιτροπή ονομάστηκε «*Κυβερνητική».* Αποτελούνταν από 11 μέλη και ήταν υπεύθυνη για τη διαχείριση των πολιτικών και στρατιωτικών υποθέσεων σύμφωνα με τη διακήρυξη που εξέδωσε η Εθνοσυνέλευση. Βλ. ενδεικτικά: Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 557. Η δεύτερη επιτροπή που συστάθηκε ονομάστηκε «Επιτροπή της Συνελεύσεως» και στελεχωνόταν από 13 μέλη. Ως προς τις αρμοδιότητες της ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία* του Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*ἦν ἀνέθεσε τὴν ἐκ νέου συγκάλεσιν τῶν αὐτῶν πληρεξουσίων περὶ τὰ τέλη σεπτεμβρίου, τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν λογαριασμῶν τοῦ ὑπουργείου τῆς οἰκονομίας, τοῦ ἐθνικοῦ ταμείου καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ δανείου ἐν Λονδίνῳ ἐπιτροπῆς, τὴν ἀντικατάστασιν τῶν μελῶν αὐτῆς, καὶ πρὸ πάντων τὴν περὶ συμβιβασμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῆς Πύλης διαπραγμάτευσιν διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἄγγλου πρέσβεως*». Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 9. Βλ. επίσης: Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π,* τ. Β΄, σ. 555-557. Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 122. Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 23.

[1154]Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.,* σ. 18-23.

[1155]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 9.

[1156]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 664.

ελευθέρια του έθνους.[1157] Ως προς τη δράση της ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος σχολιάζει πως, όσο δικτατορική και αν υπήρξε η εξουσία της, «*οὐδὲν σχεδὸν ἠδυνήθη νὰ πράξῃ λόγου ἄξιον, διότι καιρὸν πλέον δὲν εἶχε νὰ πράξῃ τι*».[1158]

Η συνέχιση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, λίγους μήνες αργότερα, υπήρξε αφορμή για να ξεσπάσει εκ νέου μια έντονη πολιτική διαμάχη αναφορικά με τον τόπο διεξαγωγής της.[1159] Η διαίρεση έληξε με την παρέμβαση του φιλέλληνα αξιωματικού Τόμας Κόχραν, όπως αναφέρουν οι Τζωρτζ Φίνλεϋ και Σπυρίδων Τρικούπης.[1160] Έτσι στις 18 Μάρτιου 1827 ξεκίνησε τις εργασίες της η Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα. Οι πληρεξούσιοι, ανάμεσα στις άλλες αποφάσεις που έλαβαν, ενέκριναν και την εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδας για επτά χρόνια.[1161] Η άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας από ένα μόνο πρόσωπο καθιστούσε το πολίτευμα «σωτήριο», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Σωκράτη Τσιβανόπουλου.[1162] Η επιλογή δε του Καποδίστρια σχετιζόταν, όπως αναφέρει ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος στο σχολικό εγχειρίδιο που εξέδωσε για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, με την απόφαση των πληρεξουσίων να ανατεθεί η εξουσία σε διαπρεπή Έλληνα που δεν είχε εμπλακεί στις εσωτερικές έριδες.[1163] Επίσης, συγγραφείς όπως ο Ερρίκος Θείρσιος και ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ αναδεικνύουν τη συμβολή των μελών της εταιρείας του «Φοίνικα» στην εκλογή του Καποδίστρια.[1164]

Τι ήταν όμως αυτό που οδήγησε τους Έλληνες στην επιλογή μονοπρόσωπης εκτελεστικής εξουσίας; Η απάντηση ήταν, σύμφωνα με τους περισσότερους

[1157]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 558 και τ. Γ΄, σ. 109-110.

[1158]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 741 .

[1159]Η Επιτροπή της Συνελεύσεως που ήταν επιτετραμμένη να συγκαλέσει εκ νέου τους πληρεξουσίους απέστειλε ήδη από τον Αύγουστο πρόσκληση αρχικά για τον Πόρο και ύστερα για την Αίγινα, οι οποίες όμως δε βρήκαν ανταπόκριση σύμφωνα με τους Νικόλαο Σπηλιάδη, Μιχαήλ Οικονόμου, Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ.113-114· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 668-669· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 695· Η επιθυμία του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και των οπαδών του ήταν να διεξαχθεί η Εθνοσυνέλευση στην Πελοπόννησο. Ο ίδιος μάλιστα περιγράφει στα *Απομνημονεύματά* του την συζήτηση που είχε με τα μέλη της Επιτροπής αναφορικά με την επιλογή του τόπου: «*Ἐκεῖνοι μοῦ ἀπεκρίθηκαν, ποῦ νὰ γένῃ ἡ Συνέλευσις, καὶ ἐγὼ τοὺς εἶπα ἀπάνω στὴν Πελοπόννησον νὰ γένῃ ἡ Συνέλευσις, νὰ ἔχωμε καὶ ἔγνοιαν τὸν Ἰμπραΐμη ὁποῦ νὰ δίνωμε εἰς τὸ στρατιωτικὸ βοήθειαν εἰς κάθε ἀνάγκη, διότι ἔχομε τὸν ἐχθρὸν εἰς τὴν πόρτα μας. καὶ εὐτοῦνοι μὲ ἀπεκρίθηκαν ποῦ νὰ κάμωμε συνέλευσιν εἰς σίγουρον τόπον, καὶ τοὺς ἀπεκρίθηκα εἶναι τὸ Λενίδι, εἶναι τὸ Κρανίδι, εἶναι τὸ Καστρὶ, εἶναι καὶ ἡ Πιάδα, ἀπὸ τοὺς 4 τόπους ὅποιον θέλετε ἐκλέχτε. μὲ ἀπεκρίθηκαν νὰ ῥωτήσωμεν καὶ τὴν διοικητικὴν Ἐπιτροπὴν καὶ ἀνταμώσαμεν, καὶ ὠμίλησαν τὰ δύο σώματα, καὶ ἀποφάσισαν μὲ δόλο, ἤ εἰς τὸν Πόρο, ἤ εἰς τὴν Αἴγινα, διὰ νὰ κάμουν τὴν Συνέλευσιν κατὰ θέλησίν τους, ὅποιον πληρεξούσιον θέλουν νὰ ἐμβάζουν, ὅποιον δὲν θέλουν νὰ μὴν τὸν δέχωνται εἰς τὸ Νησί…καὶ ἐγὼ δὲν τὸ ἐδέχθηκα*». Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.,* σ. 181· Το ζήτημα των τόπων διεξαγωγής των Εθνοσυνελεύσεων απασχόλησε την πολιτική ηγεσία της Ελληνικής Επανάστασης και συχνά υπήρξε αιτία για αντιπαραθέσεις. Αναφορικά με τους τόπους που έλαβαν χώρα οι Εθνοσυνελεύσεις βλ. Χαρίκλεια Δημακοπούλου, «Οι ιστορικοί τόποι των εθνικών συνελεύσεων», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 23ος (1980), σ. 89-110.

[1160]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 473· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 93-94. Ο Γερβίνος τονίζει σχετικά πως ο φόβος των Ελλήνων μη χάσουν την εύνοια του βρετανού ναυάρχου ήταν αυτός που τους ένωσε τελικά και αποδέχθηκαν να συγκεντρωθούν στη Τροιζήνα. Γ.Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 275· Αντίθετα, ο Νικόλαος Σπηλιάδης θεωρεί καταλυτική για την επίλυση των εσωτερικών διαφωνιών και την αποδοχή της Τροιζήνας ως κοινού τόπου διεξαγωγής της Εθνοσυνέλευσης την εμπλοκή του Άμιλτων. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 215.

[1161]Ο Παύλος Καρολίδης χαρακτηρίζει την εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια ως κυβερνήτη της Ελλάδας ως «σπουδαιότατον γεγονὸς ἐν τῇ ἐσωτερικῇ πολιτικῇ ἱστορίᾳ». Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 339.

[1162]Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 81.

[1163]Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 133.

[1164]Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.,* σ. 65-70· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 701.

συγγραφείς, η πείρα και τα αποτελέσματα από την επταετή πολυαρχία.[1165] Χαρακτηριστική στην κατεύθυνση αυτή είναι η διαπίστωση του Παύλου Καρολίδη, ο οποίος αναφέρει πως η εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια «*ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς πικρᾶς πείρας, ἣν ἔλαβεν ἡ Ἑλλάς τοῦ κυβερνητικοῦ συστήματος τοῦ καθιερωθέντος ὑπὸ τῆς ἐθνικῆς συνόδου τοῦ 1822 καὶ τῆς ἀνάγκης, ἣν ἠσθάνετο νὰ καταστήσῃ τὴν κυβέρνησιν ὡς δυνατὸν μοναρχικήν*».[1166] Αντίστοιχα, και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ θεωρεί πως η προγενέστερη «ιδιοτελή» και «αδέξια», όπως τη χαρακτηρίζει, διαγωγή των πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών ήταν αυτή που οδήγησε στην επιλογή ενός κυβερνήτη.[1167] Η κριτική που ασκείται στο θεσμικό πλαίσιο διοίκησης της περιόδου 1822-1827 επικεντρώνεται στον τρόπο λειτουργίας των οργάνων και σχετίζεται ως επί το πλείστον με την πολυαρχία. Όπως έχει επισημανθεί παραπάνω, δεν αφορά την πρόσληψη των ίδιων των δημοκρατικών θεσμών, οι οποίοι δεν αμφισβητούνται, τουλάχιστον μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, οπότε εντοπίζονται και οι απαρχές του ελληνικού πολιτικού ανορθολογισμού.[1168] Απεναντίας, οι αναφορές στην μοναρχία και την εκλογή ενός μονάχα προσώπου εντάσσονται, όπως ήδη έχει επισημανθεί, στο κυρίαρχο ρεύμα της εποχής για συνταγματική μοναρχία.

Παράλληλα, στην Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας αποφασίστηκε πως μέχρι την άφιξη του Ιωάννη Καποδίστρια την άσκηση της εξουσίας θα αναλάμβανε τριμελής αντικυβερνητική επιτροπή.[1169] Η επιλογή των προσώπων που ανέλαβαν την προσωρινή διακυβέρνηση επικρίνεται έντονα από τους περισσότερους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα από τους Νικόλαο Δραγούμη, Γερβίνο, Κάρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ και Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.[1170] Ο Τζωρτζ Φίνλεϋ σχολιάζει χαρακτηριστικά πως επιλέχθηκαν: «*τρεῖς ἄνδρες ἄνευ πολιτικῆς ἀξίας καὶ κομματικῆς ἐπιρροῆς, ἀλλ' οὐχὶ ὑστεροῦντες τῶν προκατόχων των κατὰ τὴν ἰδιοτέλειαν καὶ κακονομίαν*».[1171] Την αρνητική δράση της αντικυβερνητικής επιτροπής επισημαίνει και ο Νικόλαος Σπηλιάδης. Ο τελευταίος αναφέρει πως αμέσως μετά την συγκρότησή της άρχισε να ανταγωνίζεται την Εθνοσυνέλευση και αναχώρησε για τον Πόρο.[1172] Οι συγκεκριμένες κρίσεις αναφορικά με την αντικυβερνητική επιτροπή επικεντρώνονται στην ακαταλληλότητα των προσώπων που την επάνδρωσαν.

Το Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδας που ψηφίσθηκε από την Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας το 1827, αν και θεωρούταν για πολλούς συγγραφείς «ακριβέστερο»

[1165]Ενδεικτικά βλ.: Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 210. Γ.Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 276· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 336.

[1166]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.,* σ. 336.

[1167]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 39

[1168]Για τις απαρχές του ελληνικού πολιτικού ανορθολογισμού: Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα 1996· Του ίδιου, «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός, και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της εταιρείας "Ο Ελληνισμός"», στο Συλλογικό, *Ο πόλεμος του 1897*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1999, σ. 231-250· Νίκος Ποταμιάνος, *«Υπέρ τάξεως και ευνομίας εξέγερσις». Η Εταιρεία ο «Ελληνισμός», 1898-1910. Η ριζοσπαστική Δεξιά στην Ελλάδα*, *ό.π.*· Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007· Έφη Γαζή, *Πατρίς-θρησκεία-οικογένεια. Ιστορία ενός συνθήματος, 1880-1930*, Πόλις, Αθήνα 2011.

[1169]Βλ. ενδεικτικά: Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 44· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 81-82.

[1170]Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 30-31· Γ.Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 346· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε*, τ. Ε΄, σ. 743· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 701.

[1171]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 474.

[1172]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 236-237.

και «ευπρέπεστερο», παρέμεινε ανεφάρμοστο, όπως δηλώνει ενδεικτικά ο Σπυρίδων Τρικούπης.[1173] Επίσης, ο Νικόλαος Δραγούμης σχολιάζει αρνητικά την εμπειρία και την καταλληλότητα των προσώπων που το συνέταξαν και το ψήφισαν.[1174] Ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ από την άλλη παρατηρεί τις αντιφάσεις του νέου Συντάγματος και σημειώνει: «*Εἰς τὸ σύνταγμα τῆς Τροιζῆνος ἐκπροσωπεῖται ὁλόκληρος ἡ δυσπιστία πρὸς τὸν προσωρινὸν ἀρχηγὸν τοῦ κράτους, τὸν Κυβερνήτην, οὑτινος ἐσκόπουν νὰ δέσουν ἐκ τῶν προτέρων τὰς χεῖρας. Ἡ εἰς τὴν βουλὴν δοθεῖσα εὐρεῖα δικαιοδοσία, κατ΄ἀναλογίαν τῶν Ἱσπανικῶν βουλῶν, ἐνέφαινε προδήλως, ὅτι ἤθελον νὰ καταστήσωσιν αὐτὴν φρουρὸν τῶν ἐπαναστατικῶν κατακτήσεων. Ἀλλὰ θὰ παρεδέχετο ἆρα γε ὁ μέλλων Κυβερνήτης τὸν ἐμβαλλόμενον αὐτῷ χαλινόν, καὶ πολίτευμα τόσῳ πλῆρες δημοκρατικοῦ δηλητηρίου; Ἐκ τούτου ἐξηρτῶντο τὰ πάντα*».[1175]

<u>Καποδιστριακή περίοδος</u>

Η άφιξη του Ιωάννη Καποδίστρια στην Ελλάδα στις αρχές του 1828 σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας περιόδου για την Ελληνική Επανάσταση.[1176] Την εκτελεστική εξουσία αναλάμβανε πλέον ο κυβερνήτης, αντικαθιστώντας τα πολυμελή διοικητικά σώματα που επέκριναν, όπως είδαμε, οι συγγραφείς των σχετικών με το 1821 έργων. Πώς όμως προσλαμβάνεται η περίοδος της διακυβέρνησης του; Με τον ερχομό του στην Ελλάδα ο Ιωάννης Καποδίστριας κλήθηκε, όπως επισημαίνουν ανάμεσα σε άλλους οι Παναγιώτης Καλεβράς, Ανδρέας Ιδρωμένος, Ερρίκος Θείρσιος και Επαμεινώνδας Κυριακίδης, να αντιμετωπίσει μια σειρά από δυσκολίες.[1177] Ο Καποδίστριας προέβη έτσι στη λήψη άμεσων μέτρων με σκοπό την εσωτερική οργάνωση και την εξυγίανση της κατάστασης.

Συγκεκριμένα και όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο ο Ιωάννης Καποδίστριας κατήργησε αμέσως μετά την άφιξή του τη Βουλή και σύστησε ένα νέο σώμα το

[1173]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 99· Βλ. επίσης: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ι.Ε.Ε, τ. Ε΄, σ. 743· Την άποψη πως το Σύνταγμα της Τροιζήνας ήταν «ευπρεπέστερο» από τα προηγούμενα, αλλά, όπως και αυτά, έμεινε ανεφάρμοστο εκφράζει και ο Δημήτριος Βερναδάκης, σχολιάζοντας το έργο του Νικόλαου Δραγούμη. Δημήτριος Βερναδάκης, *ό.π.*, σ. 59· Επιπλέον, ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης παρουσιάζει ευρύτερα την Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας ως «ανώτερη» από τις προηγούμενες: «*ἀναμφιβόλως ὑπῆρξε συνετωτέρα τῶν προηγουμένων. ἐφάνη μετριοπαθεστέρα ὁπωσδήποτε*». Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 140.

[1174]*«συνετάχθη ὑπὸ ἀνδρῶν ἀδοκίμων καὶ ἐπεκυρώθη κατεσπευσμένως ὑπὸ ἄλλων ἀδοκιμωτέρων»* Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 31.

[1175]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 725· Το συγκεκριμένο απόσπασμα από το έργο του Γερμανού συγγραφέα επισημαίνει και ο Δημήτριος Βερναδάκης, ο οποίος σε αντίθεση με τον Γερμανό ιστορικό δεν επικρίνει τον Ιωάννη Καποδίστρια, αντίθετα καταφέρεται ενάντια του Συνταγματισμού ως αίτιας των δεινών της Ελλάδας. Δημήτριος Βερναδάκης, *ό.π.,* σ. 61.

[1176]Για τη διάκριση της Καποδιστριακής περιόδου ως τομής στην ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης και την ευρύτερη «συζήτηση» για τη διάρκεια της τελευταίας βλ. ενδεικτικά Συλλογικό, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ .ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 478· Χρήστος Λούκος, «Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια: Επανεξέταση κάποιων προσεγγίσεων», στο Γιώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015, σ. 60.

[1177]Παναγιώτης Καλεβράς, *Πολιτικός βίος του αοιδίμου Ιωάννη Καποδίστρια Κυβερνήτου της Ελλάδος, ό.π.,* σ. 20-22· Ανδρέας Ιδρωμένος, *Ιωάννης Καποδίστριας Κυβερνήτης της Ελλάδας*, Αθήνα 1900, σ. 65-70 [στο εξής: Ανδρέας Ιδρωμένος, *Ιωάννης Καποδίστριας, ό.π.*]· Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.,* σ. 65-71· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.,* σ. 144-147· Ως προς τις συνθήκες που συνάντησε στην επαναστατημένη χώρα ο Ιωάννης Καποδίστριας ενδεικτική είναι η περιγραφή του Σωκράτη Τσιβανόπουλου: «*Ἀναλαβὼν δ' ἀμέσως τὸ ἀνατεθὲν αὐτῷ ὑπέρτατον ἀξίωμα, περιῆλθεν εἰς μεγάλην ἀμηχανίαν. Εὗρε τὴν χώραν σωρὸν ἐρειπίων καὶ ἄνευ πόρων καὶ τοὺς καταπεπονημένους ὑπὸ τῶν δυστυχιῶν ἑπταετῶν ἀγώνων κατοίκους διχονοοῦντας».* Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.,* σ. 89-90.

«Πανελλήνιο», το οποίο είχε συμβουλευτικό ρόλο σύμφωνα με τους Μιχαήλ Οικονόμου και Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[1178] Η επιλογή του Καποδίστρια να προβεί σε αλλαγές των διοικητικών οργάνων χωρίς να συγκαλέσει Εθνοσυνέλευση επικρίνεται έντονα από συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Γερβίνος και ο Σπυρίδων Τρικούπης.[1179] Πέρα από το «Πανελλήνιο» ο Ιωάννης Καποδίστριας διόρισε, επίσης, διοικητές και έκτακτους επιτρόπους σε ολόκληρη την επικράτεια σύμφωνα με τον Αμβρόσιο Φραντζή.[1180] Η προσπάθεια αυτή διοικητικής οργάνωσης της επικράτειας προσλαμβάνεται αρνητικά από τον Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ και τον Τζωρτζ Φίνλεϋ.[1181]

Συγχρόνως, ο συγκεντρωτισμός του Ιωάννη Καποδίστρια και η πολιτική που άσκησε προκάλεσε σημαντικές αντιδράσεις, οι οποίες επισημαίνονται τόσο από υπερασπιστές, όσο και από επικριτές του έργου του. Ο Αμβρόσιος Φραντζής για παράδειγμα, υπερασπιζόμενος τον Καποδίστρια, διαπιστώνει πως: «*ἐν ᾧ τὰ πάντα διοικόυμενα καλῶς, προώδευον ἐπὶ τὰ κρείττω, οἱ δ΄ Ἕλληνες ἦσαν ἐν ἡσυχίᾳ καὶ εὐδαιμονίᾳ διατελοῦντες, ἐν μέρος ὀλίγων ἀτόμων ἐθεώρουν τὰς πράξεις τοῦ κυβερνήτου ὡς πικρὰ δυστυχήματα, καὶ ὀνομάζοντες αὐτὸν τύρρανο, ἰδιοτελῆ κλπ, ἔλαβον ἀρχὴν νὰ αντιπολιτεύωνται*».[1182] Αντίθετα, άλλοι συγγραφείς, όπως ο Τζωρτζ Φίνλεϋ ή ο Σπυρίδων Τρικούπης, κατηγορούν τον Καποδίστρια πως καταπάτησε το Σύνταγμα και επέβαλε ένα συγκεντρωτικό σύστημα.[1183] Ανεξάρτητα από τη θετική ή αρνητική πρόσληψη του προσώπου οι παραπάνω συγγραφείς δεν αμφισβητούν τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Οι κατήγοροι του Καποδίστρια υπερασπίζονται τις

[1178]Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 809· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 825· Ως Συμβούλιο της Επικρατείας το χαρακτηρίζουν ανάμεσα σε άλλους και οι Τζωρτζ Φίνλεϋ και Δημήτριος Βερναρδάκης. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 42· Δημήτριος Βερναρδάκης, *ό.π.*, σ. 71· Το «Πανελλήνιο» αποτελούταν από 27 μέλη και διακρίνονταν σε τρία τμήματα σχετικά με τη διοίκηση, την οικονομία και τη δικαιοσύνη. Βλ. ενδεικτικά: Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.*, σ. 52· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 186· Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. 211· Αμβρόσιος Φραντζής, ό.π., τ. Γ΄, σ. 50· Αναφορικά με τα μέλη του «Πανελληνίου», ο Ανδρέας Ιδρωμένος που εξέδωσε βιογραφία του Ιωάννη Καποδίστρια, τονίζει πως απαρτιζόταν «*ἐκ τῶν ἐγκριτοτέρων ἐν Ἑλλάδι προσώπων*». Ανδρέας Ιδρωμένος, *Ιωάννης Καποδίστριας, ό.π.*, σ. 72.

[1179]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 489· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 185· Τις κατηγορίες του Σπυρίδωνα Τρικούπη επιχειρεί να αντικρούσει ο Ανδρέας Ιδρωμένος ισχυριζόμενος πως μια τέτοια ενέργεια θα ήταν «ασύνετη» δεδομένων των συνθηκών που επικρατούσαν. Ανδρέας Ιδρωμένος, *Ιωάννης Καποδίστριας, ό.π.*, σ. 76. Παρατηρείται πως ο Ιδρωμένος επιχειρεί συστηματικά να αντικρούσει το σύνολο των κατηγοριών που διατυπώνει ο Σπυρίδων Τρικούπης για το πρόσωπο του Ιωάννη Καποδίστρια. Δεν πρέπει να παραλειφθεί πως ο τελευταίος, που εξέδωσε την ιστορία του τη δεκαετία του 1850, ασκεί μεν έντονη κριτική προς την πολιτική του Καποδίστρια, σε καμία περίπτωση όμως δεν προβαίνει στην πλήρη απόρριψή του, όπως συμβαίνει σε προγενέστερα έργα. Για την πρόσληψη του Ιωάννη Καποδίστρια από την ελληνική ιστοριογραφία βλ. Χριστίνα Κουλούρη - Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831 -1996)*, Πορεία, Αθήνα[2] 2012.

[1180]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 50.

[1181]Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το έργο του Γερμανού συγγραφέα: «*Ἀντὶ νὰ ἱδρύσῃ ὁ Καποδίστριας ὀλίγας καὶ ἰσχυράς εἰ δυνατὸν προσωπικὰς μόνον, ἀμέσως ἐνεργούσας καὶ μετὰ τῶν κατοίκων αὐτῶν συγχρωματιζομένας ἀρχάς, ἵνα διὰ παντὸς τρόπου ἀπονείμῃ δικαιοσύνην, ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν καὶ διὰ παντὸς δυνατοῦ μέσου θεραπεύσῃ τὴν ὑλικὴν τῶν κατοίκων ἀμηχανίαν, εἰσήγαγε τοναντίον συγκεντρωτικὸν σύστημα κυβερνήσεως, κατὰ τὸ ρωσσικὸν πρότυπον, θεμελιούμενος ἐπὶ ἰδιαιτέρων γραφείων, θεσπισμάτων καὶ ἀντιγμαφέων*». Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 827· Επιπροσθέτως, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, που επιχειρεί συστηματικά να αναδείξει στο έργο του τη σημασία των τοπικών θεσμών διοίκησης των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, κατηγορεί τον Καποδίστρια, πως αντί να τους εκμεταλλευτεί, επιχείρησε να τους υποσκάψει. Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 44· Σχετική με τα παραπάνω είναι και η κατηγορία του Αριστείδη Χρυσοβέργη πως οι ευρωπαϊκοί διοικητικοί θεσμοί που επιχείρησε να εισάγει ο Καποδίστριας ήταν άκαιροι, καθώς δεν υπήρχαν κατάλληλα άτομα να τους στελεχώσουν. Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 24.

[1182]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 109.

[1183]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 43-44· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 185.

δημοκρατικές αρχές, κατηγορώντας τον πως αυτός τις καταπάτησε, ενώ οι υπερασπιστές του επιχειρούν να δικαιολογήσουν τον συγκεντρωτισμό του ως αναγκαίο για τη διαφύλαξη τους.[1184]

Η συγκρότηση ενός ισχυρού αντιπολιτευτικού ρεύματος παρουσιάζεται ως η κύρια αιτία που οδήγησε τον Ιωάννη Καποδίστρια στην απόφαση να συγκαλέσει Εθνοσυνέλευση στο Άργος τον Ιούλιο του 1829, όπως ισχυρίζονται ανάμεσα σε άλλους ο Αμβρόσιος Φραντζής, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ και ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος.[1185] Επιπλέον, η απογοήτευση των Ελλήνων από το Πρωτόκολλο, που υπέγραψαν σχετικά με το ελληνικό ζήτημα οι Μεγάλες Δυνάμεις στο Λονδίνο τον Μάρτιο του 1829, συγκαταλέγεται στους λόγους προκήρυξης Εθνοσυνέλευσης από συγγραφείς, όπως ο Γεώργιος Θεοφίλου ή ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος.[1186]

Αναφορικά με την εκλογή των πληρεξουσίων για την Εθνοσυνέλευση του Άργους εκφράζονται αντικρουόμενες απόψεις. Στις αρνητικές συγκαταλέγονται αρχικά η διάσταση του Ιωάννη Καποδίστρια με το «Πανελλήνιο» για την έγκριση του εκλογικού νόμου και οι προσπάθειες του πρώτου για κυβερνητική επιρροή τις οποίες περιγράφει διεξοδικά ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[1187] Επιπλέον, οι Τζωρτζ Φίνλεϋ και Σπυρίδων Τρικούπης αναδεικνύουν τον υποτιθέμενο «φόβο» του Κυβερνήτη για πιθανή υπεροχή της αντιπολίτευσης στην επικείμενη Εθνοσυνέλευση ως αιτία της πραγματοποιηθείσας περιοδείας του στην Πελοπόννησο τον Μάρτιο του 1829.[1188] Αποτέλεσμα της περιοδείας αυτής υπήρξε η ανάδειξη του ίδιου του Καποδίστρια ως πληρεξούσιου σε πολλές επαρχίες της Πελοποννήσου. Το γεγονός αυτό κατακρίνεται έντονα. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από το έργο του Αριστείδη Χρυσοβέργη: «*Ὁλόκληρον δὲ τὸ ἔθνος ἐνθυμεῖται τίνι τρόπω ἔγειναν αἱ ἐκλογαὶ τῶν πληρεξουσίων κατὰ τὸ 1829 ἔτος, ποῖαι παραβιάσεις ἔλαβον κατ΄ἐκείνην τὴν ἐποχὴν χώραν, πόσαι ἐπαρχίαι κατεπείσθησαν νὰ κηρύξωσιν ὡς δεχόμεναι δῆθεν τὸν Κυβερνήτην καὶ μόνον πληρεξούσιον αὐτῶν, πόσον τολμηρῶς ἐφωνήθη ἡ ἰδέα αὕτη καὶ ἐν τῇ συνέλευσει ὑφ΄ὅλων τῶν πληρεξουσίων (ὦ αἶσχος!). καὶ κατὰ συνέπειαν κατηργήθη τὸ συνταγματικὸν τοῦ ἔθνους πολίτευμα*».[1189] Αντίθετα με τους παραπάνω συγγραφείς, ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης θεωρεί πως οι υποτιθέμενες, όπως τις χαρακτηρίζει, κατηγορίες για επεμβάσεις των φίλων του Καποδίστρια στην απόφαση εκλογής του ως αντιπροσώπου σε 36 επαρχίες, αποτελούν «*αποκυήματα της φαντασίας των αντιπολιτευόμενων*».[1190]

[1184]Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο Νικόλαος Σπηλιάδης, ο οποίος, αν και είναι επηρεασμένος από την ιδεολογία του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού, δεν παρουσιάζει τον Ιωάννη Καποδίστρια ως τύραννο. Αντίθετα, υπερασπίζεται το εκσυγχρονιστικό έργο του τελευταίου. Για την ιδεολογία του Νικόλαου Σπηλιάδη βλ. Διονύσης Τζάκης - Νίκος Ροτζώκος, «Το ‘Άλλο’ Εικοσιένα. Από τον Νικόλαο Σπηλιάδη στον Γιάννη Κορδάτο», *Πρακτικά ΙΓ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ Τμήματος Φιλολογίας ΑΠΘ. Μνήμη Παναγιώτη Μουλά*, Σοκόλης, Αθήνα 2014, σ. 150-162.

[1185]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 109-110· Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. 230· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ.59-60· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.,* σ. 97-98.

[1186]Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 166· Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 158.

[1187]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 997-1000.

[1188]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 60· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 267-269.

[1189]Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.*, σ. 31.

[1190]Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 156.

Στο στόχαστρο της κριτικής απέναντι στην πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια τίθενται και οι αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης του Άργους.[1191] Η «*απεριόριστη σχεδόν εξουσία*» που του παραχωρήθηκε επικρίνεται ανάμεσα σε άλλους και από τον Ερρίκο Θείρσιο.[1192] Η αντικατάσταση του «Πανελληνίου» από τη Γερουσία, όπως και ο τρόπος εκλογής των μελών της τελευταίας, σχολιάζονται, επίσης, από συγγραφείς όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[1193] Σύμφωνα με τον τελευταίο, η αντικατάσταση του «Πανελληνίου» οφειλόταν στην δυσαρέσκεια που είχαν προκαλέσει τα μέλη του στον Καποδίστρια.[1194] Επιπλέον, ο Σπυρίδων Τρικούπης κατακρίνει το γεγονός πως όλες οι ειλημμένες αποφάσεις στο Άργος είχαν σχεδιαστεί από τον ίδιο τον Καποδίστρια. Χαρακτηριστικό προς την κατεύθυνση αυτή είναι το ακόλουθο σχόλιο του συγγραφέα: «*τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐπανελάμβαναν προσφυῶς οἱ ἀστειότεροι τῶν πληρεξουσίων τὸ ¨Γιάννης κερνᾷ καὶ Γιάννης πίνει¨*».[1195]

Η αντίληψη πως η Εθνοσυνέλευση του Άργους κατήργησε τα κεκτημένα όλων των προηγούμενων συνελεύσεων αναπαράγεται από συγγραφείς όπως Τζωρτζ Φίνλεϋ.[1196] Ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ: «*Ἠδύνατό τις νὰ συγχωρήσῃ εἰς τὴν Συνέλευσιν ἐκείνην οὐ μόνον τὴν κοῦφον ἐξωτερικὴν πομπὴν καὶ τὰς προσωπικὰς ἔριδας, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἄπειρον καὶ μακαρίαν πρὸς τὸν Κυβερνήτην ἐμπιστοσύνην, ἂν τὰ θετικὰ της ἀποτελέσματα ἀπεβαινον συντελεστιτώτερα εἰς τὴν πρόοδον τῆς Ἑλλάδος, ἂν τὰ δεκατρία της ψηφίσματα ἤλεγχον καὶ τὸν ἐλάχιστον βαθμὸν αὐτοτελείας, φρονήσεως καὶ πατριωτισμοῦ. Ἀλλ΄ ἀντὶ τούτου κατεδήλουν τὴν ἀπώλειαν παντὸς ἐν Επιδαύρῳ, Ἄργει καὶ Τροιζῆνι ἀποκτηθέντος δικαιώματος. Ἐπεχρυσώθησαν μὲν αἱ ἀλύσεις, ἀλλά στερεῶς οὐχ ἧττον περιέδεσαν τὰς συνταγματικὰς κατακτήσεις τοῦ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνος*».[1197]

Εξετάζοντας παραπάνω τους πολιτικούς θεσμούς της Ελληνικής Επανάστασης και συγκεκριμένα τις επικρίσεις που ασκήθηκαν από τους μεταγενέστερους συγγραφείς σχετικών έργων προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα. Όλοι συμφωνούν πως υπήρξαν δυσλειτουργίες στα πρώτα αυτά διοικητικά όργανα, ανεξάρτητα αν τις αποδίδουν σε διαφορετικά αίτια, όπως για παράδειγμα στην απειρία ή την ιδιοτέλεια της πολιτικής ηγεσίας. Παρά την ενίοτε σφοδρή κριτική που ασκείται στο θεσμικό πλαίσιο, η πλειοψηφία των συγγραφέων αποδέχεται τους δημοκρατικούς θεσμούς, τους οποίους και αποτιμά θετικά. Επομένως, τα αρνητικά επιχειρήματα που εκφράζονται αναφορικά με τη λειτουργία των διοικητικών οργάνων δεν αναιρούν τη θετική πρόσληψη των φιλελεύθερων θεσμών. Η βαθιά πίστη σε αυτούς φαίνεται πως διαπερνά πολλές δεκαετίες και αποτελεί μια καλά

[1191]Η Εθνοσυνέλευση του Άργους σύμφωνα με τον Δημήτριο Παπαρρηγόπουλο μερίμνησε για «*τὴν διοικητικὴν καὶ οἰκονομικὴν ὑπηρεσίαν, ἐψήφισε νόμισμα τοῦ κράτους καὶ ἀποζημιώσεις*». Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 158· Ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης προσθέτει ακόμα πως η Εθνοσυνέλευση του 1829 αποφάσισε για τη σύναψη εξωτερικού δανείου σε περίπτωση που βρεθεί, για την απογραφή των κατοίκων και για την ίδρυση εθνικής τράπεζας. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 156-157.

[1192]Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.*, σ. 76.

[1193]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 271· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 1031.

[1194]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 1031.

[1195]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 273-274.

[1196]Τζωρτζ Φίνλεϋ, ό.π., τ. Β΄, σ. 60.

[1197]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 1030.

εδραιωμένη αντίληψη της ελληνικής λογιοσύνης του 19ου αιώνα. Οι συγγραφείς των μεταγενέστερων έργων για το 1821 εκφράζουν μέσα από τα κείμενα τους τις αντιλήψεις της εποχής τους που παραμένουν, όπως φαίνεται, κοινές ως προς την αποδοχή των δημοκρατικών θεσμών. Σε αυτή την ετερογενή κατά τα άλλα ομάδα εντοπίζονται και ορισμένες διαφοροποιήσεις. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του ρομαντικού φιλελεύθερου Τζωρτζ Φίνλεϋ. Όπως επισημαίνουν ο Διονύσης Τζάκης και ο Νίκος Ροτζώκος σε σχετικό τους άρθρο, το πολιτικό πρότυπο του Φίνλεϋ ήταν ένα: «*αποκεντρωμένο, δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης, με συμμετοχικούς θεσμούς διοίκησης στην τοπική κλίμακα και αντιπροσωπευτικούς στην κλίμακα της εθνικής επικράτειας*».[1198] Με βάση αυτό ο Βρετανός φιλέλληνας επικρίνει το θεσμικό πλαίσιο που συγκροτήθηκε κατά τη διάρκεια της επανάστασης, χωρίς βέβαια να αμφισβητεί τις δημοκρατικές αρχές του.

Διαφοροποίηση εντοπίζεται προς τα τέλη του αιώνα, οπότε και εμφανίζεται μια διαφορετική ερμηνεία που δεν επικρίνει απλώς το θεσμικό πλαίσιο, αλλά αποτιμά αρνητικά τον κοινοβουλευτισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, τα πολιτικά γεγονότα της επανάστασης του 1821 παρουσιάζονται ως αιτία των μεταγενέστερων δεινών της χώρας. Οι αντιλήψεις αυτές ανιχνεύονται αρχικά στα κείμενα του Δημήτριου Βερναρδάκη, θιασώτη της απόλυτης μοναρχίας.[1199] Ο Βερναρδάκης, με αφορμή την κυκλοφορία των *Ιστορικών Αναμνήσεων* του Νικόλαου Δραγούμη, παρουσιάζει μια διαφορετική προσέγγιση των πολιτικών θεσμών, η οποία εντάσσεται στο ρεύμα που χαρακτηρίζουμε ως πολιτικό ανορθολογισμό. Σε αντίθεση με τον Δραγούμη, ο οποίος υπερασπίζεται τον κοινοβουλευτισμό και την Μεγάλη Ιδέα, ο Βερναρδάκης ασκεί δριμεία κριτική στον Συνταγματισμό και θεωρεί τις αντιλήψεις περί Μεγάλης Ιδέας ανέφικτες. Για τους εκπροσώπους του πολιτικού ανορθολογισμού οι φιλελεύθεροι θεσμοί απομιμούνται αρνητικά και απορρίπτονται. Η εμφάνιση τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα εταιρειών και συλλόγων, όπως η «*Ανάπλασις*» και ο «*Ελληνισμός*» που επέκριναν το κοινοβουλευτικό έργο και εξέφρασαν την ανάγκη για την ανάδειξη ενός χαρισματικού ηγέτη εντάσσονται στο ιδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο του ελληνικού πολιτικού ανορθολογισμού.[1200]

Με βάση τα παραπάνω ο Δήμητριος Βερναδάκης προσλαμβάνει αρνητικά τις περιφερειακές διοικήσεις που συστάθηκαν στην αρχή του Αγώνα. Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωσή του σχετικά με τον Άρειο Πάγο: «*ἐφρόντισε [πρβλ. ο Θεόδωρος Νέγρης] νὰ καταστήσῃ κατὰ πάντα καὶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητον οὐ μόνον ἀπὸ τοῦ Σουλτάνου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πάσης ἐθνικῆς κυβερνήσεως τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα βασίλειον του, ἀνακηρύξας τὴν ἀρχήν ταύτην διὰ ρητῶν καὶ ὅλως ἀδιφορήτων*

[1198]Διονύσης Τζάκης - Νίκος Ροτζώκος, «Ο "μισέλλην" φιλέλληνας Γεώργιος Φίνλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία», *ό.π.*, σ. 702.

[1199]Για τη ζωή και τη δράση του Δημήτριου Βερναρδάκη βλ. ενδεικτικά: Γρηγόριος Ιωάννιδης (επιμ.), «Δημήτριος Ν. Βερναρδάκης, Η ζωή και το έργο του, Πρακτικά ημερίδας», *Παράβασις -Μελετήματα [8], Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών*, Ergo, Αθήνα 2009.

[1200]Για τη δράση του συλλόγου «*Ανάπλασις*» και της εταιρείας «Ελληνισμός» βλ. ενδεικτικά, όπου και παρατίθεται παραπάνω βιβλιογραφία: Γιώργος Κόκκινος, «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός, και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της εταιρείας "Ο Ελληνισμός"», στο Συλλογικό, *Ο πόλεμος του 1897*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1999, σ. 231-250· Νίκος Ποταμιάνος, *«Υπέρ τάξεως και ευνομίας εξέγερσις». Η Εταιρεία ο «Ελληνισμός», 1898-1910. Η ριζοσπαστική Δεξιά στην Ελλάδα*, *ό.π.*· Έφη Γαζή, *Πατρίς-θρησκεία-οικογένεια. Ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930*, *ό.π.*.

ἄρθρων τῆς νομικῆς διατάξεως».[1201] Παράλληλα, αρνητικά αποτιμά και το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου. Ισχυρίζεται πως η σύνταξή του αποτέλεσε τέχνασμα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, για να αποσπάσει την εξουσία από τον Δημήτριο Υψηλάντη: «*Ἀνάγκη ἄρα καὶ κατεπείγουσα ἦτο να καταπολεμηθῇ καὶ μετατραπῇ ἡ περὶ τῆς τοιαύτης ἀνάγκης κοινὴ συνείδησις, καὶ νὰ πεισθῇ ὁ κόσμος, ὅτι ἡ Ἑλλάς, νῦν πρῶτον εἰς συνέλευσιν ἐθνικὴν συνελθοῦσα, ἔχει ἀνάγκην ὄχι νὰ προνοήσῃ πρώτιστα, κυριώτατα καὶ τάχιστα περὶ τοῦ πολέμου, περὶ ἐνιαίας κεντρικῆς διευθύνσεως τῆς κατὰ τῶν Τούρκων ἐπαναστάσεως, ἀλλά - περὶ τίνος; Ἂν τὸ μαντεύσῃς, φίλτατε. - Περὶ Συντάγματος! ναί, Συντάγματος! Ὅ,τι διὰ μακρῶν αἰώναν καὶ ἀγώνων κατώρθωσαν οἱ Ἄγγλοι, περὶ τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν ὁποίων ἂν εἴπῃ τις ὅ,τι εἶναι ὁ ἀνταρκτικὸς πόλος τοῦ ἑλληνικοῦ, δὲν λανθάνεται, ὅ,τι μετὰ αἰῶνας ὅλους πλήρους ἐθνικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας καὶ δαψιλέστατου πολιτισμοῦ ἐν μέρει μόνον ἢ οὐδόλως κατώρθωσαν ἐσχάτως ἄλλα χριστιανικὰ τῆς Εὐρώπης ἔθνη, κυβέρνησιν συνταγματικήν, τοῦτο ἀκριβῶς ἠθέλησαν οἱ περὶ τὸν Μαυροκορδᾶτον νὰ ἐφαρμόσωσιν εἰς ἔθνος δοῦλον, καὶ πότε; Τὴν ἐπαύριον τῆς ἡμέρας, καθ΄ἣν τὸ ἔθνος τοῦτο ἐδοκίμασε νὰ συντρίψῃ τὰς δουλικὰς ἁλύσεις, ὅσας ἔφερεν ὄχι πρὸ τετρακοσίων ἐτῶν, ὅπως λέγουσι συνήθως, ἀλλ΄ἀπὸ αὐτῶν ἤδη τῶν πρὸ Χριστοῦ αἰώνων, ἐὰν βέβαια δὲν θελήσωμεν νὰ σύρωμεν σπόγγον γενικὸν εἰς τὴν πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀλλὰ νὰ ὁμολογήσωμεν ἁπαθῶς καὶ ἡσύχως, ὅτι καθόλου εἰπεῖν ἐπὶ Μακεδόνων, ὅπως καὶ ἐπὶ Ρωμαίων, καὶ ἐπὶ Βυζαντινῶν ἀκόμη καὶ ἐπὶ Φράγκων, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὄχι μόνον ¨συνταγματικὰς ἐλευθερίας¨ δὲν εἶχεν, ἀλλ΄ οὐδ΄ἐθνικὴν ἀνεξαρτησίαν, ἀκριβῶς εἰπεῖν, ἦτο δὲ ὑπόδουλον*».[1202]

Ο ίδιος συγγραφέας μάλιστα σε αντίθεση με όλους όσους εξετάστηκαν παραπάνω, θεωρεί πως με το *Προσωρινό Πολιτεύμα της Επιδαύρου* επιβλήθηκε εν τέλει ολιγαρχία, «*ἤτοι αὐτὸς ὁ ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας κοτζαμπασισμός, ἐπιχρισθεὶς μόνον διὰ τοῦ νωποῦ ἐκ τῆς Δύσεως συνταγματικοῦ ψιμυθίου*».[1203] Επιπροσθέτως, όσον αφορά τον Ιωάννη Καποδίστρια, ως υπερασπιστής της απόλυτης μοναρχίας, ο Βερναδάκης τον υποστηρίζει θερμά. Σημειώνει χαρακτηριστικά πως τα άρθρα του Συντάγματος της Τροιζήνας αποτελούσαν εμπόδιο για την άσκηση της εξουσίας και πως είχαν εσκεμμένα ψηφισθεί από τους «ολιγαρχικούς». Για αυτόν το λόγο επικροτεί την απόφαση του Καποδίστρια να καταλύσει το Σύνταγμα.[1204]

[1201]Δημήτριος Βερναδάκης, *ό.π.,* σ. 41.

[1202]*Στο ίδιο,* σ. 49-51· Επισημαίνεται, καθώς έχει ενδιαφέρον, πως το διάστημα που γράφει ο Βερναρδάκης, δηλαδή τη δεκαετία του 1870, έχει διατυπωθεί ήδη η άποψη περί ελληνικότητας του Βυζαντίου. Το σχήμα της τρισχιλιετούς συνέχειας του ελληνικού έθνους έχει ήδη παρουσιαστεί από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Για το έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και τις ιδεολογικές του προεκτάσεις βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ό.π.*· Επίσης, για τις διαφορετικές αντιλήψεις γύρω από το Βυζάντιο τον 19ο αιώνα βλ. Φώτης Δημητρακόπουλος, *Βυζάντιο και νεοελληνική διανόηση στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνος*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

[1203]Δημήτριος Βερναδάκης, *ό.π.,* σ. 52.

[1204]*Στο ίδιο*, σ. 70-73.

Ε.2. Η πολιτική διαπάλη

Η επιθυμία των Ελλήνων επαναστατών για δημιουργία πολιτικών θεσμών, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, πραγματοποιήθηκε άμεσα. Ο ανταγωνισμός όμως για την κατάκτηση της εξουσίας υπήρξε αιτία έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ των ηγετικών κοινωνικών ομάδων καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Γεώργιος Τερτσέτης στις *Μελέτες βουλευτικής ευγλωττίας* που εξέδωσε σε φυλλάδιο το 1848: «*Ἕνα φαινόμενον ἱστορικὸν βλέπω ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγῶνος: ἐμφυλίους πολέμους καὶ ἀποστασίες λαῶν ἐναντίον τῶν κυβερνήσεων. Εἶναι τάχα ἀνάγκην νὰ σὰς ἐνθυμίσω στεφανηφόρους πολεμιστὰς τοῦ ἔθνους, φυλακισμένους εἰς τὸ μοναστήρι τῆς Ὕδρας; Ὅταν εἰς τὰ Μοθοκόρωνα καὶ εἰς τὸ Νεόκαστρον ἔρριχναν ἄγκυραν τὰ πολεμικὰ καράβια τοῦ Ἰμπραΐμη! Ἢ νὰ σᾶς ἐνθυμίσω τούς δαυλούς ποὺ ἔκαψαν τὰ πλοῖα τοῦ κράτους εἰς τὸν Πόρον;*».[1205]

Οι εσωτερικές αυτές αντιπαραθέσεις ερμηνεύονται πρωτίστως ως αποτέλεσμα της διχόνοιας των Ελλήνων. Η τελευταία παρουσιάζεται στις εθνορομαντικές αφηγήσεις του 19ου αιώνα ως εθνικό χαρακτηρολογικό χαρακτηριστικό και παράλληλα ως ανασταλτικός παράγοντας που έθεσε σε κίνδυνο την επιτυχία της επανάστασης. [1206] Πλήθος αναφορών στη «θεομίσητη» διχόνοια απαντώνται στα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση έργα.[1207] Στη διχόνοια αναφέρεται εξάλλου και ο Διονύσιος Σολωμός στον *Ὕμνο εις την ελευθερία*: «*Ἡ Διχόνοια ποὺ βαστάει - ἕνα σκῆπτρο ἡ δολερὴ - καθενὸς χαμογελάει - πάρ' τό, λέγοντας, καὶ σύ*».[1208]

[1205]Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, σ. 338.

[1206]Ενδεικτικό της παρουσίασης της διχόνοιας ως διαχρονικού χαρακτηριστικού είναι το ακόλουθο απόσπασμα από την επιστολή του Αδαμάντιου Κοραή προς τους ¨φιλοπατρίδας προεστώτας της Πελοποννήσου και της λοιπής ελεύθερας Ελλάδος¨ με ημερομηνία 10 Ιανουαρίου 1822: «*Διὰ τί λοιπὸν δὲν ὠφελήθησαν οἱ θαυμαστοί μας οὗτοι πρόγονοι ἀπὸ τὰ τόσα καλὰ, τῶν ὁποίων κατεστάθησαν διδάσκαλοι εἰς τοὺς ἄλλους; Διὰ τί ἀφοῦ ἀπέκτησαν διὰ τῆς ὁμονοίας τὴν ἐλευθερίαν, δὲν ἐννόησαν ὅτι μὲ τὴν αὐτὴν ὁμόνοιαν ἔπρεπε καὶ νὰ τὴν φυλάξωσι; Διότι δὲν ἐκατάλαβαν ποτὲ εἰς τὶ στέκει, καὶ πῶς σώζεται ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία. Ἐφλέγοντο ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας ὅλοι· ἀλλὰ πᾶσα μία πόλις ἤθελε νὰ δεσπόζῃ τὰς ἄλλας, καὶ πᾶς ἕνας πολίτης ἐσπούδαζε νὰ κυριεύῃ τοὺς συμπολίτας του. Ἡ κατάρατος αὕτη φιλαρχία ἐγέννησε τὴν διχόνοιαν, διήγειρε τὰς πόλεις καὶ τοὺς πολίτας κατ' ἀλλήλων, ἄναψε τῶν ἐμφυλίων πολέμων τὴν πυρκαϊὰν, καὶ ὑπέταξε τοὺς Ἕλληνας πρῶτον εἰς τοὺς Μακεδόνας, ἔπειτα εἰς ξένον ἔθνος, τοὺς Ρωμαίους, καὶ τελευταῖον εἰς τὸ βαρβαρώτατον καὶ ἀγριώτατον ὅλων τῶν ἐθνῶν τοῦ κόσμου τοὺς Τούρκους*». Ιάκωβου Ρώτα (εκδ.), *Απάνθισμα επιστολών Αδαμάντιου Κοραή*, Αθήνα 1839, σ. 6· Τη διχόνοια ως εγγενές αρνητικό χαρακτηριστικό των Ελλήνων αναδεικνύει εξετάζοντας κυρίως κείμενα περιηγητών και ο Απόστολος Βακαλόπουλος. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ο Χαρακτήρας των Ελλήνων. ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα: έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2003· Βλ. επίσης: Συλλογικό, *Οι μεγάλες προσωπικότητες της Ελληνικής Επαναστάσεως. Ομοψυχία και διχόνοια κατά την επανάσταση*, Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2020.

[1207]Ο Γερβίνος για παράδειγμα σχολιάζει πως: «*Τὸ πνεῦμα τῆς διχονοίας τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποίον οὐκ ὀλίγην εἶχε σχέσιν πρὸς τὰ προτερήματα αὐτῶν, τὴν δραστηριότητά των, τὸ πνεῦμά των καὶ τὸ ἀνεξάρτητον τοῦ κινήματός των, εὗρεν εἰς τὰς ἰδιότητας ταύτας τὸ ἀντιφάρμακόν του. Οἱ εὐτελεῖς σκοποὶ μεταβατικῆς καὶ ἐντὸς μικροῦ κύκλου περιστρεφομένης ἀρχῆς, ἥτις ἦτο τὸ μῆλον τῆς ἔριδος τῶν κομματαρχῶν, δὲν ὑπέθαλπον ἐν Ἑλλάδι τοσαύτας φιλοδοξίας, δυναμένας νὰ μεταχειρισθῶσι τὴν ἐπανάστασιν πρὸς τὰ ἴδια αὐτῶν τέλη. οἱ ναπολεόντιοι πόθοι τοσούτων κομματαρχῶν τῆς νοτίου Ἀμερικῆς ἢ Τούρκων πασάδων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προαχθῶσι καὶ νὰ προοδεύσωσιν ἐντὸς τῶν μικρῶν τούτων δημοκρατικῶν κοινοτήτων, καὶ κατὰ τῆς εὐτελοῦς διχονοίας τῶν ἐριζόντων ὁπλαρχηγῶν ἀντέπραττε παρὰ τῷ πλήθει ἔμφυτος καὶ ὑγιὴς σκέψις*». Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 533.

[1208]Διονύσιος Σολωμός, *Υμνος εις την ελευθερία,* Αθήνα 1897, σ. 13· Αναφορικά με τη δράση του Διονύσιου Σολωμού και για την κρίση για την Επανάσταση του 1821 βλ. Γεώργιος Βελουδής, *Ο Σολωμός των Ελλήνων. Εθνική*

Με βάση τα παραπάνω στο παρόν κεφάλαιο εξετάζεται η πολιτική αντιπαράθεση κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. Στην κατεύθυνση αυτή επιλέχθηκαν τέσσερεις χαρακτηριστικές εσωτερικές συγκρούσεις. Πρώτον, η διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσα στον Δημήτριο Υψηλάντη και τα μέλη της Πελοποννησιακής Γερουσίας το καλοκαίρι του 1821· δεύτερον, οι πολιτικές αντιπαραθέσεις κατά τη διάρκεια της Β΄ Εθνοσυνέλευσης του Άργους το 1823· τρίτον, οι εμφύλιοι πόλεμοι που ακολούθησαν και τέταρτον, η αντιπολίτευση που αναπτύχθηκε απέναντι στον Ιωάννη Καποδίστρια. Η μελέτη των γεγονότων αυτών αποκαλύπτει τις «φατρίες», τα κόμματα δηλαδή που κυριάρχησαν στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου, καθώς και τα αίτια στα οποία αποδίδουν οι συγγραφείς των μεταγενέστερων ιστοριογραφικών έργων τις εσωτερικές αυτές αντιπαραθέσεις.

Η σύσταση διαφορετικών και εν πολλοίς αντικρουόμενων πολιτικών παρατάξεων προσλαμβάνεται αρνητικά καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η δαιμονοποίηση των κομμάτων ως πηγή όλων των δεινών του κράτους δεν αποτελεί μονάχα ελληνικό φαινόμενο.[1209] Η αποδοχή της εκάστοτε «πολιτικής αλήθειας» ως μερικής ήταν αντίθετη με την κυρίαρχη την περίοδο αυτή αντίληψη περί κοινού καλού και συνέβαλε στην ευρύτερη καχυποψία που εκφράστηκε απέναντι στα πολιτικά κόμματα.[1210] Ενδεικτικό της αρνητικής αυτής πρόσληψης είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία* του Παύλου Καρολίδη: «*κόμματα πολιτικὰ διαιροῦντα τὸ ἔθνος, πρὸς μεγίστην βλάβην τοῦ ἀγῶνος ἐσημείωσαν τὰς πρώτας σελίδας τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς διὰ τοῦ ἀγῶνος ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος ἐπιδράσαντα ὀλεθρίως καὶ ἐπὶ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους*».[1211]

Ποια ήταν όμως τα κόμματα που σχηματίστηκαν κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης; Από τη μελέτη των τεσσάρων χαρακτηριστικών αντιπαραθέσεων που προαναφέρθηκαν συνάγεται το συμπέρασμα πως δυο ήταν οι κυρίαρχες πολιτικές παρατάξεις που διεκδίκησαν την ηγεσία του Αγώνα. Οι ονομασίες τους σχετίζονται αρχικά με την ιδιότητα των μελών που τις απαρτίζουν, αν και όπως υπογραμμίζει ο Σπυρίδων Τρικούπης, μια τέτοιου είδους διάκριση δεν είναι απόλυτη.[1212] Έτσι, από τη μια είναι το «πολιτικό κόμμα» και από την άλλη το «στρατιωτικό (ή πολεμικό)» σύμφωνα με τους Γερβίνο, Σπυρίδωνα Τρικούπη, Νικόλαο Δραγούμη, Δημήτριο Παπαρρηγόπουλο, Παύλο Καρολίδη, Σωκράτη Τσιβανόπουλο και Επαμεινώνδα Κυριακίδη.[1213] Επιπροσθέτως, η παράταξη των πολιτικών καταγράφεται και ως κόμμα των «προεστών» ή των «προκρίτων», σε έργα

ποίηση και ιδεολογία, Πατάκης, Αθήνα 2004· Ελευθέριος Μύστακα, Αλίκη Τσοστορού,«Ο Διονύσιος Σολωμός και οι ευρωπαίοι εικαστικοί καλλιτέχνες: Παράλληλες εικόνες της Ελληνικής Επανάστασης», *Σύγκριση,* τ. 20 (2010), σ. 119-137· Μαρία Δεληβοριά, *Ο Αγώνας του '21 και η υπονόμευση του. Οι σύγχρονες μαρτυρίες και η κρίση του Σολωμού*, Άγρα, Αθήνα 2016.

[1209]Gunnar Hering, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 15-62· Για τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα βλ. επίσης: John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, MIET, Αθήνα 1997· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό.π.*

[1210]Reinhardt Kosellek, «Aufstieg und Struktur der burgelichen Welt»*, Das Zeitalter der europischen Revolution 1780-1848*, Frnakfurt 1969, σ. 300.

[1211]Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 297.

[1212]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 26-27.

[1213]Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 503· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.,* τ. Γ΄, σ. 26· Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.,* σ. 16-17· Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π.*, σ. 60· Παύλος Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 293·Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.,* σ. 51· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 139.

όπως για παράδειγμα τα *Απομνημονεύματα* του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και η *Ιστορία* του φιλέλληνα Τόμας Γκόρντον.[1214]

Επιπλέον, τα αντιπολιτευόμενα κόμματα διακρίνονται από ορισμένους συγγραφείς και με βάση τις διαφορετικές πολιτικές κατηγορίες. Συγκεκριμένα, οι πολιτικοί χαρακτηρίζονται ως «ολιγαρχικοί» ή «αριστοκρατικοί», ενώ οι στρατιωτικοί συγκροτούν τη δημοκρατική παράταξη σύμφωνα με τους Τζωρτζ Φίνλεϋ και Μιχαήλ Οικονόμου.[1215] Ενδεικτικό στην κατεύθυνση αυτή είναι το ακόλουθο απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Παλαιών Πατρών Γερμανού σχετικά με τις εκλογές πληρεξουσίων για την Β΄ Εθνοσυνέλευση: «*ὅθεν ἔγινε σχίσμα μέγα εἰς τὰς Ἐπαρχίας, καὶ οἱ μὲν ἤθελον τὴν ὀλιγαρχικὴν Διοίκησιν, κλίνοντες εἰς τὴν ἀρέσκειαν τῶν Προκρίτων. οἱ δὲ ἤθελον νὰ συγκροτηθῇ Ἐθνικὴ Συνέλευσις, καὶ νὰ μορφωθῇ ἡ Διοίκησις εἰς τὸ δημοκρατικώτερον*».[1216] Παράλληλα, εντοπίζονται και άλλες ονομασίες των δυο παρατάξεων. Για παράδειγμα ο Φωτάκος κάνει λόγο για «άρχοντες» και για «κλεφτοκαπεταναίους».[1217] Συχνή είναι, επίσης, η αναφορά των κομμάτων με το όνομα των ηγετών τους. Στο κόμμα του Μαυροκορδάτου και το αντίστοιχο του Κολοκοτρώνη αναφέρονται ανάμεσα σε άλλους οι Σάμουελ Χάου και Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[1218]

Ενδεικτικοί της πρόσληψης των παρατάξεων είναι και οι χαρακτηρισμοί που τους αποδίδουν κάθε φορά οι πολιτικοί τους αντίπαλοι. Σύμφωνα με τον Γερβίνο και τον Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ οι πολιτικοί παρουσίαζαν του αντιπάλους τους ως «κλέπτες» ή «αντάρτες», ενώ αντίστοιχα οι στρατιωτικοί χαρακτήριζαν τα μέλη της πολιτικής φατρίας αρνητικά ως «κοτζαμπάσηδες», «φαναριώτικο σκυλολόγι» και «καλαμαράδες».[1219]

Εστιάζοντας στα αίτια της πολιτικής αντιπαράθεσης που οδήγησε μέχρι και στην ένοπλη εμφύλια σύγκρουση, γίνεται αντιληπτή η πολλαπλότητα αυτών. Σύμφωνα με τους συγγραφείς των μεταγενέστερων έργων για την Ελληνική Επανάσταση οι πολιτικές συγκρούσεις που εκδηλώθηκαν στο πλαίσιο της διεκδίκησης της ηγεσίας του Αγώνα υπήρξαν κυρίως αποτέλεσμα της ιδιοτέλειας των προσώπων, της φιλαρχίας και του φατριασμού. Επίσης, στους καταγραφέντες παράγοντες συγκαταλέγεται και ο τοπικισμός. Συχνά γίνεται λόγος και για ξενική παρέμβαση που πυροδότησε και ενίσχυσε τις εκάστοτε εσωτερικές συγκρούσεις. Τα παραπάνω αίτια αναδεικνύονται άμεσα ή έμμεσα και στις τέσσερεις αντιπαραθέσεις που εξετάζονται ενδεικτικά στο παρόν κεφάλαιο.

[1214]Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.,* σ. 124· Τόμας Γκόρντον*, ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 258.
[1215]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *History of Greece, τ. ΣΤ΄: History of the Greek Revolution*, Οξφόρδη 1877, σ. 176· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 395.
[1216]Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό.π,* σ. 161.
[1217]Φωτάκος, *ό.π.,* σ. 170.
[1218]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 79-80· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε.,* τ. Ε΄, σ. 806· Επισημαίνεται πως συχνότερος είναι ο χαρακτηρισμός της στρατιωτικής μερίδας ως «κόμμα του Κολοκοτρώνη» και απαντάται κυρίως στη διάκριση των παρατάξεων κατά την Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άργους το 1823. Βλ. ενδεικτικά: Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.,* σ. 124· Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.,* σ. 395.
[1219]Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 527· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 507· Βλ. επίσης: Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 376.

Η διαμάχη που ξέσπασε το καλοκαίρι του 1821 ανάμεσα στα μέλη της Πελοποννησιακής Γερουσίας και τον Δημήτριο Υψηλάντη, μετά την άφιξη του τελευταίου στην Πελοπόννησο και την επιθυμία του να αναλάβει προσωπικά την ηγεσία του Αγώνα, αποτελεί την πρώτη ισχυρή πολιτική αντιπαράθεση στις τάξεις των Ελλήνων επαναστατών.[1220] Μάλιστα, η εν λόγω σύγκρουση παρουσιάζεται ως αφετηρία των διαφόρων «μηχανορραφιών» που συντελέστηκαν στο πλαίσιο του ανταγωνισμού για την ανάληψη της εξουσίας κατά τη διάρκεια της επανάστασης από συγγραφείς όπως ο Σάμουελ Χάου.[1221]

Πρωταγωνιστές της αντιπαράθεσης από τη μια πλευρά ήταν οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου που είχαν αναλάβει, ύστερα από την συνέλευση στις Καλτεζές, την περιφερειακή διοίκηση. Αυτούς τους στήριζαν οι εκπρόσωποι της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκαν. Από την άλλη πλευρά ο Δημήτριος Υψηλάντης, ως απεσταλμένος του αδελφού του Αλέξανδρου, Γενικού επίτροπου της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας, αποσκοπούσε στην κατάργηση της Γερουσίας και την ανάληψη της ηγεσίας του Αγώνα.[1222]Με τον τελευταίο συνασπίστηκαν οι στρατιωτικοί, όπως αναφέρει ενδεικτικά ο Σπυρίδων Τρικούπης.[1223]

Ανεξαρτήτως της παράταξης που υποστηρίζει ο εκάστοτε συγγραφέας, ως αίτια της εν λόγω αντιπαράθεσης παρουσιάζονται η φιλαρχία και η ιδιοτέλεια των προσώπων. Τη φιλαρχία και το κομματικό πνεύμα των προκρίτων αλλά και των στρατιωτικών επισημαίνουν ανάμεσα σε άλλους ο Τόμας Γκόρντον, ο Τζωρτζ Φίνλεϋ και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[1224] Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Νικόλαου Σπηλιάδη αναφορικά με τις βλέψεις των προεστών: «*οἱ ὀλιγαρχικοὶ τῆς Πελοποννήσου δὲν ἀγαπῶσι τὴν ἰσονομίαν. εἶχον καταστήσει διὰ τῆς ἐξουσίας διαδοχικὴν εἰς τὰς οἰκογενείας των τὴν ὁποίαν ἔλαβον δημοτικὴν ἀρχὴν εἰς τὰς ἐπαρχίας ἐπὶ τῶν Τούρκων. ἤδη προσπαθοῦσι νὰ συγκεντρώσωσι τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν διὰ νόμου εἰς τὰς οἰκογενείας των, ἀποκλείοντες ἀπὸ τὰ πράγματα ὅλους τοὺς ἄλλους Ἕλληνας*».[1225] Την επιθυμία του Υψηλάντη να αναλάβει αποκλειστικά την ηγεσία της επανάστασης αρνούμενος οποιαδήποτε άλλη πρόταση υπογραμμίζουν ενδεικτικά ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Κλώντ Ρεφενέλ.[1226] Αντίστοιχα, τις προσωπικές βλέψεις των προσώπων που βρίσκονται στο στενό περιβάλλον του Υψηλάντη σχολιάζει ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ: «*φιλόδοξοι ραδιοῦργοι οἵτινες ἤθελον νὰ διαδραματίσωσι σπουδαῖον πρόσωπον… ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐφαντάζοντο ὅτι εἶχον γεννηθῆ ἵνα ἄρχωσι*».[1227]

[1220]Για τη σύγκρουση του Δημήτριου Υψηλάντη με την Πελοποννησιακή Γερουσία βλ. ενδεικτικά Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος, ό.π.*, σ. 126-127· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 148-153· Για τον Δημήτριο Υψηλάντη και τη δράση του στην επαναστατημένη Ελλάδα βλ. επίσης: Κωνσταντίνος Αθ. Διαμαντής, *Δημήτριος Υψηλάντης (1793- 1832). Μέρος Πρώτος: Πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής*, Αθήνα 1966.

[1221]Σάμουελ Χάου, *ό.π.,* σ. 93-94.

[1222]Ο Ιωάννης Φιλήμων, που γράφει, για να υπερασπιστεί την οικογένεια Υψηλάντη, περιγράφει την εν λόγω σύγκρουση ως εξής: «*οἱ μὲν ἐζήτουν τὴν πτῶσιν τοῦ συστήματος τῶν Καλτεζῶν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς νέου ὀργανισμοῦ, ἵνα καταβάλωσι τὸ στοιχεῖον τῶν προκρίτων. οἱ δὲ ἐπέμενον συνηγοροῦντες ὑπὲρ τοῦ συστήματος αὐτοῦ, ὅπως μὴ ὑπερισχύσῃ τὸ στοιχεῖον τῶν στρατιωτικῶν*». Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859, ό.π.,* τ. Δ΄, σ. 80.

[1223]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 241.

[1224]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 323· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 285· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 728.

[1225]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 229.

[1226]Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. 87· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α΄,σ. 239-240· Κλώντ Ρεφενέλ, *ό.π.*, σ. 245.

[1227]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 349.

Επίσης, ο τοπικισμός αναδεικνύεται ως παράγοντας που επέτεινε την αντιπαράθεση. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από το έργο του Μιχαήλ Οικονόμου *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών* που εκδόθηκε το 1873: «*ὅπερ οἱ Γερουσιασταὶ καὶ οἱ πρόκριτοι ἠρνήθησαν, κρίνοντες ἀνάξιον νὰ παραδώσουν τὴν ἀρχὴν καὶ πᾶσαν τὴν τῶν πραγμάτων διεύθυνσιν εἰς αὐτὸν [πρβλ. Υψηλάντη] καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν ἐπήλυδας καὶ νὰ ὑποταχθοῦν αὐτοὶ πάντες εἰς αὐτούς*».[1228] Τη σημασία του τοπικισμού υπογραμμίζει και ο Ιωάννης Φιλήμων, ο οποίος μεταξύ άλλων αναφέρει πως οι πρόκριτοι της Αχαΐας συνασπίστηκαν τελικά με τη Γερουσία λόγω «*Πελοποννησιασμού*».[1229] Επιπροσθέτως, την εδραιωμένη επιρροή των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων στην Πελοπόννησο έναντι του Υψηλάντη παρατηρεί ο Τομας Γκόρντον.[1230]

Αν και όσον αφορά τη συγκεκριμένη πολιτική αντιπαράθεση δεν υπάρχει κάποια εξωτερική παρέμβαση που να επηρεάζει τα γεγονότα, η στενή σχέση του Υψηλάντη με τη Ρωσία, αλλά και η απειλή για πιθανή εμπλοκή της τελευταίας υπέρ του, θα μπορούσαν να ενταχθούν στους παράγοντες που όξυναν την κρίση. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γερβίνος: «*οἱ πρόκριτοι ἐκ πείρας κεκορεσμένοι ἤδη ὄντες τῆw ῥωσσικῆς πολιτικῆς, καὶ ὑποβλέποντες τὸν ἄνδρα τὸν ἔχοντα ¨ῥωσσικὴν κεφαλὴν καὶ ἑλληνικὴν καρδίαν¨. ἠρνήθησαν τοῦτο ὡς αὐθαιρεσίαν ὡς ¨ῥωσσικὴν τυρρανίαν¨*».[1231] Επιπλέον, τις απειλές του Κωνσταντίνου Καντιώτη, στενού συνεργάτη του Υψηλάντη, προς τους προεστούς της Πελοποννήσου σχετικά με την άμεση επέμβαση ρωσικών δυνάμεων σχολιάζει αρνητικά ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[1232] Ο Τόμας Γκόρντον χαρακτηρίζει τις απειλές αυτές ως «*γελοία κομπορρημοσύνη*».[1233]

Η Β΄ Εθνοσυνέλευση που έλαβε χώρα στο Άργος, τον Απρίλιο του 1823, αποτέλεσε το πεδίο μιας έντονης αντιπαράθεσης των δυο κομμάτων αναφορικά με την ανάληψη της εξουσίας.[1234] Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Γερβίνου σχετικά με τις βλέψεις της κάθε παράταξης. Οι πολιτικοί, όπως σημειώνει, επέμεναν σε νόμιμη κυβέρνηση, όπως και πριν, ενώ η φατρία των στρατιωτικών περήφανη για τις εκδουλεύσεις της «*ἀπῄτει νὰ διαιρεθῇ ἡ χώρα εἰς στρατιωτικοὺς νομοὺς, οἵτινες νὰ ἐξουσιάζωνται παρὰ τῶν στρατιωτικῶν στιφῶν*.[1235]

[1228]Μιχαήλ Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 192.

[1229]Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον 1859,* τ. Δ΄, σ. 81.

[1230]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 323.

[1231]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 269.

[1232]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 350. Για ορισμένα πρώτα στοιχεία αναφορικά με τη δράση του Κερκυραίου φιλικού Κωνσταντίνου Καντιώτη βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης, Κερκυραίος. Ελάσσων Φιλικός, αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019.

[1233]Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Α΄, σ. 328.

[1234]Η σύγκρουση των δυο κομμάτων κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης ήταν σφοδρή. Δεν είναι τυχαίο πως ο Σπυρίδων Τρικούπης θεωρεί πως όσα συντελέστηκαν στο Άργος τον Απρίλιο του 1823 ήταν «ανώμαλα, άτακτα και επίφοβα». Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 26. Ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος από την άλλη, στο σχολικό εγχειρίδιο για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης που εξέδωσε επιχειρώντας να δικαιολογήσει τις εσωτερικές συγκρούσεις της περιόδου ισχυρίζεται πως πιθανά να ήταν αναπόφευκτες «*εἰς τὰς περιστάσεις τὰς ὁποίας εὑρέθη ἡ Ἑλλάς*». Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 59.

[1235]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 502. Οι πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες της επανάστασης είχαν ενισχύσει το κύρος των στρατιωτικών, οι οποίοι μάλιστα έχαιραν του σεβασμού του λαού σε αντίθεση με τους προύχοντες. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Φωτάκου για τους στρατιωτικούς τους οποίους και υπερασπίζεται στα Απομνημονεύματά του: «*εἶχαν στερεώσει τὴν πρὸς αὐτούς ἀγάπην τοῦ λαοῦ, διότι ἐπήγαιναν μαζὶ μὲ αὐτὸν εἰς*

Οι αιτίες της αντιπαράθεσης δε διαφέρουν. Η ιδιοτέλεια, η φιλαρχία και ο φατριασμός επισημαίνονται από τους συγγραφείς των σχετικών έργων. Ενδεικτική είναι η διαπίστωση του Σπυρίδωνα Τρικούπη: «*λόγος πολὺς ἐγένετο περὶ προσωπικῶν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν κομματικῶν συμφερόντων*».[1236] Αντίστοιχα, τον φατριασμό και τα κομματικά συμφέροντα ως αίτια της σύγκρουσης τονίζει και ο Αμβρόσιος Φραντζής.[1237] Την φιλαρχία ως παράγοντα της πολιτικής διαμάχης αναδεικνύουν μεταξύ άλλον ο Τόμας Γκόρντον, ο Νικόλαος Δραγούμης, ο Μιχαήλ Οικονόμου και ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ.[1238] Επιπροσθέτως, για *«υπέρτατο βαθμό»* ιδιοτέλειας κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης του Άργους κάνει λόγο ο Αναστάσιος Ορλάνδος.[1239] Τα προσωπικά συμφέροντα και τις βλέψεις των προσώπων αναδεικνύει έμμεσα ως παράγοντες της άστατης πολιτικής κατάστασης της περιόδου ο Γερβίνος, ο οποίος υποστηρίζει τους πολιτικούς και επικρίνει τη δράση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη.[1240]

Επίσης, ο τοπικισμός αναδεικνύεται ως αιτία της εσωτερικής αντιπαράθεσης. Στην κατεύθυνση αυτή χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία* του φιλέλληνα Τόμας Γκόρντον, ο οποίος αναφερόμενος στην ιδιοτέλεια και την φιλαρχία τονίζει ιδιαίτερα τη στάση των Πελοποννήσιων: «*πολλοὶ αὐτῶν (καὶ ἰδίως οἱ Πελοποννήσιοι, οἵτινες καὶ ἀπωτέρω ἀπεῖχον τοῦ κινδύνου) δὲν ἐσκέπτοντο τόσον περὶ συντελέσεως τῆς ἀνεξαρτησίας των, ὅσον περὶ ἐξασφαλίσεως τῆς κυριωτέρας ἐξουσίας μεταξὺ τῶν συμπατριωτῶν των, καὶ μετατροπῆς πρὸς ἴδιον ὄφελος τῶν γλίσχρων πόρων τοῦ κράτους*».[1241] Ο τοπικισμός σκιαγραφείται έμμεσα ως αιτία και από την προσπάθεια των νησιωτών να κρατήσουν την ισορροπία μεταξύ των δυο παρατάξεων στην Εθνοσυνέλευση την οποία επισημαίνει και ο Γερβίνος.[1242] Όσον αφορά την πολιτική αντιπαράθεση που έλαβε χώρα στο πλαίσιο της Β΄ Εθνοσυνέλευσης δεν εντοπίζονται αναφορές σε παρέμβαση κάποιας ξένης δύναμης.

Η πολιτική αντιπαράθεση κορυφώθηκε λίγους μήνες αργότερα με την ένοπλη σύγκρουση των δυο κομμάτων.[1243] Ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος χαρακτηρίζεται ως «πόλεμος του Κολοκοτρώνη» και ο δεύτερος ως «πόλεμος των προυχόντων» από τον Τζωρτζ Φίνλεϋ.[1244] Ανάμεσα στις δυο συγκρούσεις εντοπίζονται διαφορές τόσο ως προς την σύνθεση των εμπόλεμων παρατάξεων, όσο και ως προς την ένταση και τις επιπτώσεις που επέφεραν. Βέβαια, όπως παρατηρεί ο Σπυρίδων Τρικούπης «*ὁ πρώτος ἐμφύλιος πόλεμος ἔρριψεν ἐπὶ τῆς παύσεώς του τὰ σπέρματα τοῦ*

τοὺς πολέμους, οἱ δὲ ἄλλοι τοὺς ἔστειλαν νὰ σκοτωθοῦν, καὶ τοὺς ἐζητοὺν ἀκόμη καὶ τὰ λοιπὰ χρειώδη τοῦ πολέμου καὶ τῆς διοικήσεως, διότι ὅλα τότε ἐδίδοντο ἀπὸ τὸν λαὸν». Φωτάκος, *ὁ.π.*, τ. Β΄, σ. 352.

[1236]Σπυρίδων Τρικούπης, *ὁ.π.*,τ. Γ΄, σ. 27· Βλ. και: Γ. Γερβίνος, *ὁ.π.*, τ. Α΄, σ. 503.

[1237]Αμβρόσιος Φραντζής, *ὁ.π.*, τ. Β΄, σ. 270.

[1238]Τόμας Γκόρντον, *ὁ.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 254· Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ὁ.π.,* σ. 17· Μιχαήλ Οικονόμου, *ὁ.π.*, σ. 394-395· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ὁ.π.*, τ. Α΄, σ. 484.

[1239]«*Ἡ ῥᾳδιουργία, ἡ διχόνοια καὶ ἡ ἰδιοτέλεια ἔφθασαν εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμόν*». Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ναυτικά ήτοι ιστορία των κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας της Ελλάδος αγώνα πεπραγμένων : υπό των τριών ναυτικών νήσων, ιδίως δε των Σπετσών*, τ. Α΄, Αθήνα 1869, σ. 352.

[1240]Γ. Γερβίνος, *ὁ.π.*, τ. Α΄, σ. 504-505.

[1241]Τόμας Γκόρντον, *ὁ.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 254.

[1242]Γ. Γερβίνος, *ὁ.π.,* τ. Α΄, σ. 502-503.

[1243]Για τους εμφύλιες συγκρούσεις κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης βλ. Νίκος Ρότζωκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

[1244]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ὁ.π.,* τ. Α΄, σ. 382.

δευτέρου».[1245] Παρά τις όποιες διαφορές των δυο εμφυλίων πολέμων τα αίτια τους φαίνεται πως παραμένουν εν πολλοίς κοινά.

Ακόμα μια φορά, το προσωπικό συμφέρον των εμπλεκόμενων και η φιλαρχία τονίζονται ως βασικοί παράγοντες της εσωτερικής σύγκρουσης που αποσκοπεί στην κατάκτηση της εξουσίας από πλήθος συγγραφέων ανεξαρτήτως της παράταξης που υποστηρίζουν.[1246] Ο Σπυρίδων Τρικούπης εξετάζοντας τον πρώτο εμφύλιο πόλεμο της περιόδου σχολιάζει χαρακτηριστικά: «*μικρὸς ἦτον ὁ πρῶτος ἐμφύλιος πόλεμος, μικρὰ καὶ τὰ κινήσαντα αὐτὸν αἴτια, μικροῦ λόγου καὶ οἱ σκοποί του… οὐδενὸς δὲ τῶν διαμαχομένων ἡ φίλαρχος ἐπιθυμία ἐπέκεινα τοῦ τέρματος ἢ τῶν ὅρων τῆς καθεστώσης ἐξουσίας παρεξετείνετο*».[1247] Στην ίδια κατεύθυνση ο Τζωρτζ Φίνλεϋ δηλώνει ρητά πως η φιλαρχία και η απληστία, που ταυτίζεται με την προσωπική πλεονεξία, αποτελούσαν τα μόνα αίτια των εμφυλίων.[1248] Τον φατριασμό και τους ιδιοτελείς σκοπούς πίσω από την ένοπλη εμφύλια διαμάχη υπογραμμίζει και ο Αμβρόσιος Φραντζής.[1249]

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται και στον τοπικισμό ως έναν ακόμα παράγοντα των εσωτερικών πολιτικών ερίδων. Ο παραγκωνισμός των Πελοποννήσιων πρόκριτων, Ανδρέα Λόντου και Ανδρέα Ζαΐμη, μετά τη λήξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου και ο συνασπισμός τους με τους μέχρι πρότινος αντιπάλους τους, στρατιωτικούς της Πελοποννήσου, σε ένα ενιαίο μέτωπο, τον οποίο περιγράφει μεταξύ άλλων ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, αναδεικνύει τη σημασία των τοπικών σχέσεων.[1250] Ο Καρλ Μέντελσον - Βαρδόλδυ αναφέρεται στην «αντιπελοποννησιακή πολιτική» του Κουντουριώτη και προσθέτει πως «*φανερὸν καθίστατο πλέον ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἐποδοπατεῖτο καὶ περιυβρίζετο ὡς δορυάλωτος χώρα ὑπὸ τῶν αὐθαδῶν νησιωτῶν καὶ Στερεοελλαδιτῶν*».[1251] Σχετική με τη σημασία του τοπικισμού ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη εμφύλια σύρραξη της περιόδου είναι και η διαπίστωση του Γερβίνου: «*ἡ ἔκβασις τοῦ τελευταίου ἐμφυλίου πολέμου ἦτο μᾶλλον ἤττα τῆς Πελοποννησιακῆς ἐν γένει ἐπιρροῆς καὶ νίκη τῶν συμφερόντων τῶν νησιωτῶν καὶ τῆς στερεᾶς Ἑλλάδος*».[1252] Επιπροσθέτως, η σημασία των τοπικών ανταγωνισμών υποδηλώνεται και μέσω των αναφορών στην παραδοσιακή αντιπαλότητα των Πελοποννησιών με τους Ρουμελιώτες. Για «αρχαία έχθρα» κάνει λόγο ο Γερβίνος, ενώ ο Σπυρίδων Τρικούπης υπογραμμίζει την επιθετικότητα των ρουμελιώτικων στρατευμάτων.[1253]

[1245]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 131.

[1246]Ενδεικτικά μόνο βλ.: Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. 127-128· Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 288· Τόμας Γκόρντον, *ό.π., μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη,* τ. Β΄, σ. 376-377· Γεώργιος Θεοφίλου, *ό.π.,* σ. 83· Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 92.

[1247]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 136-137.

[1248]Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 386.

[1249]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 288-290.

[1250]Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ. Ε΄, σ. 813-814.

[1251]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 515. Σε άλλο σημείο ο ίδιο συγγραφέας υπογραμμίζει τις φροντίδες του Κουντουριώτη για την ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ύδρα: «*Ὁλόκληρος ὁ ὁρίζων αὐτοῦ δὲν ἐξετείνετο πέραν τῆς βραχώδους νήσου, ἐφ' ἧς εἶχε γεννηθῆ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ πόλεμος εἶχε παραλύσει πᾶσαν ἐμπορικὴν ἐπιχείρησιν, καὶ αἱ συναλλαγαὶ εἶχον παντελῶς διακοπῆ, βαρεῖα δὲ βιωτικὴ κρίσις ἠπείλει τὴν Ὕδραν, πρώτη πράξις τοῦ Κουντουριώτου ὑπῆρξε νὰ ἀνακουφίσῃ τὰς ἀνάγκας τῆς γενεθλίας του νήσου …*». Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 509.

[1252]Γ. Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 57.

[1253]Γ. Γερβίνος, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 61· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 137.

Η εξωτερική παρέμβαση παρουσιάζεται ως ένας προσθετικός παράγοντας των εμφύλιων συγκρούσεων. Σε αυτή την κατεύθυνση χαρακτηριστική είναι η άποψη του Γάλλου φιλέλληνα Jourdain αναφορικά με την εμπλοκή της Αγγλίας στη διαμόρφωση ενός πολωτικού κλίματος ανάμεσα στην ηγεσία της Ελληνικής Επανάστασης μέσω της εγκαθίδρυσης ενός «συστήματος διαφθοράς» με κέντρο τα Ιόνια Νησιά.[1254] Επιπροσθέτως, η άφιξη του αγγλικού δανείου και η εκμετάλλευση του από τη μια παράταξη επισημαίνεται ως κομβικό σημείο για την επικράτησή της στον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο από πλήθος συγγραφέων, όπως για παράδειγμα οι Αμβρόσιος Φραντζής, Λάμπρος Κουτσονίκας, Γερβίνος και Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[1255]Αναφορικά με την εξωτερική παρέμβαση και την κατάχρηση των χρημάτων του δανείου από την αγγλική φατρία ο Νικόλαος Σπηλιάδης αναφέρει: «*τὸ νομοτελεστικὸν ἐφρονεὶ ὅτι, εἰς τὴν παροῦσαν τῶν πραγμάτων κατάστασιν τὰ ἐκ τοῦ δανείου χρήματα ἤθελον ὑποθάλψει καὶ παρατείνει τὰς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διχονοίας εἰς τρόπον ὅτι νὰ μὴ παύσωσιν αἱ ἐμφύλιοι ταραχαὶ, εἰμὴ ἀφ΄οὗ ἤθελον κατασκορπισθῆ ἀνωφελῶς καὶ καταστρέψει πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων , καὶ διασπείρει εἰς τὴν κοινωνίαν των τὴν διαφθορὰν καὶ ἀνηθικότητα καὶ ἐξαγριώσει ἐπὶ μᾶλλον τὰ πάθη».*[1256]

Τα ίδια αίτια εντοπίζονται και όσον αφορά την πολιτική αντιπαράθεση που ξέσπασε κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Ανεξαρτήτως της παράταξης που υποστηρίζει ο κάθε συγγραφέας, η ιδιοτέλεια και η φιλαρχία επισημαίνονται ως παράγοντες της σύγκρουσης. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από την *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού* του Επαμεινώνδα Κυριακίδη. Ο συγγραφέας επιχειρώντας να αντικρούσει τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν ενάντια στον Καποδίστρια σημειώνει: «*Πρωτίστη λοιπὸν κατηγορία τῶν λυσσωδῶς τὸν Καποδίστριαν ἀντιπολιτευθέντων ἦτο ὅτι συνεκέντρωσεν εἰς ἑαυτὸν τὴν ἐξουσίαν, τοῦτο ὅμως, διὰ πάντα μὴ τυφλούμενον ὑπὸ τῶν παθῶν, ἦν γεγονὸς ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ λαοῦ. Ἀλλ΄ἐκεῖνοι οἵτινες εἶδον διαφυγοῦσαν τὴν ἐξουσίαν ἀπὸ τῶν χειρῶν των οἵτινες ἀπώλεσαν τὴν διαχείρισιν - καὶ γινώσκομεν ὁποίου εἴδους ἦσαν τὰ πολύκροτα ἐκεῖνα μινιστέρια τῆς οἰκονομίας - οὐδεμίαν εὐκαιρίαν ἀπώλεσαν ἵνα συκοφαντήσωσι καὶ διασύρωσι τὸν κυβερνήτην*».[1257] Αντίστοιχα, οι προσωπικές φιλοδοξίες και η φιλαρχία του Καποδίστρια αναδεικνύονται ως αιτίες μέσω των κατηγοριών που εκφράζονται αναφορικά με την επιθυμία του να αναλάβει μόνιμα τη διακυβέρνηση ως μονάρχης ή την εμπλοκή του στην άρνηση του Λεοπόλδου, από συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Ερρίκος Θείρσιος και ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος.[1258] Επιπροσθέτως, τον φατριασμό ως παράγοντα των αντιπαραθέσεων και τις αρνητικές συνέπειες που επέφερε υπογραμμίζει ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθολδυ αναφερόμενος στη πυρπόληση του ελληνικού στόλου από τον Ανδρέα Μιαούλη το καλοκαίρι του 1831: «*εἶναι βέβαια ἀξιοθρήνητος ἡ τύφλωσις*

[1254]Ph. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les évenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu' au combat de Navarin*, *ό.π.*, σ. 29.

[1255]Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 287· Λάμπρος Κουτσονίκας, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 238· Γερβίνος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 529· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ι.Ε.Ε,* τ.Ε΄, σ.813-814.

[1256]Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 585.

[1257]Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 152.

[1258]Ερρίκος Θείρσιος, *ό.π.*, σ. 81· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 95-97.

ἐκείνη, ἥτις ὁπλίζει τὴν φατριαστικὴν ἐμπάθειαν πρὸς ζημίαν τοῦ κοινοῦ καλοῦ καὶ τῇ ἐγχειρίζει πρὸς τοῦτο τὸν δαυλὸν τῆς καταστροφῆς».[1259]

Επίσης, ο τοπικισμός αναδεικνύεται ως βασική αιτία της πολιτικής αντιπαράθεσης που ξέσπασε ανάμεσα στον Ιωάννη Καποδίστρια και τους «Συνταγματικούς», όπως του χαρακτηρίζει για παράδειγμα ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης.[1260] Ο διορισμός επιφανών Κερκυραίων, συντοπιτών και συγγενών του Ιωάννη Καποδίστρια, σε δημόσιες θέσεις προκάλεσε σημαντικές αντιδράσεις. Ο Αριστείδης Χρυσοβέργης τονίζει χαρακτηριστικά: «*Ἀλλὰ τίς δύναται νὰ μᾶς ἀρνηθῇ, ὅτι μετ᾽ ὀλίγον ἔφθασαν εἰς τὴν πατρίδα μας, τὴν ἀχνίζουσαν ἔτι ἀπὸ αἵματα μαρτυρικά, οἱ Βιάροι, οἱ Αὐγουστῖνοι, οἱ Γενετάδες, οἱ Πιέροι;… εἰς τίνας ναυμαχίας, ἐρωτῶμεν, ἐθριάμβευσεν ὁ ἀδελφὸς οὗτος τοῦ Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος καὶ, μόλις πατήσας τὸ καταζυμωμένον ἀπὸ ἐχθρῶν καὶ Ἑλλήνων αἵματα καὶ κόκκαλα ἱερὸν ἔδαφος, ἐνεθρονίσθη ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν μας; Ποῦ ἠρίστευσεν ὁ ἄλλος, ἤγουν, ποίας πόλεις, ἤ πόσα φρούρια κατεπόρθησεν, ὅστις καταπατήσας τὰ δικαιώματα τοσούτων καὶ τηλικούτων ἡρώων ἀρχηγῶν τοῦ ἀγῶνος ζώντων, ἐκλήθη πληρεξούσιος ἁπάντων τῶν κατὰ ξηρὰν στρατευμάτων τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι ἀρχιστράτηγος; Ποίας μεγάλας θυσίας προσέφερε τῇ Πατρίδι, τίνας τρομεροὺς ὑπέστη ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων κινδύνους, ποίας χρηματικὰς εἰσφορὰς κατέβαλεν, ὁ μικρομέγας πολιτικὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ νομοθέτης της Γενατᾶς, ὅστις μόλις ἀφιχθεὶς εἰς Ἑλλάδα ἔλαβε τὰς ὑψηλοτέρας τῆς νεοσυστηθείσης πολιτείας θέσεις; Εἰς πόσα στρατόπεδα ἠνδραγάθησε, ποῖα φρούρια ἐχθρικά μας ἐβομβαρδάρισε, πόσας σημαίας ἠχμαλώτισεν, ὁ ἀπόμαχος τῆς Κερκύρας Κόντες, ὅστις ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ ὢν ἔτι, ἔλαβε διορισμόν του ὡς ἀρχηγὸς τοῦ πυροβολικοῦ τῆς Ἑλλάδος σώματος; Ἔσφαλεν, ἔσφαλεν, ἔσφαλεν ὁ μακαρίτης Ἰω. Καποδίστριας, διότι κατόπιν αὐτοῦ ἔσυρε καὶ τὴν αὐλικήν του συνοδίαν!*».[1261] Δεν είναι τυχαίο μάλιστα πως ένας από τους αρνητικά φορτισμένους χαρακτηρισμούς του Ιωάννη Καποδίστρια που διατυπώνεται από τους σύγχρονούς του είναι αυτός του «Κερκυραίου».[1262] Επίσης, τον τοπικισμό ως παράγοντα για τη δράση της αντιπολίτευσης καταγράφει ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ τονίζοντας την επιθυμία του Μιαούλη να παραμείνει πιστός στις διαταγές της κοινότητα της Ύδρας.[1263]

Παράλληλα, στα σχετικά με την επανάσταση έργα του 19ου αιώνα, εντοπίζονται αναφορές σε εξωτερικές παρεμβάσεις που επηρέασαν, σύμφωνα με τους συγγραφείς, την πολιτική διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσα στον Ιωάννη Καποδίστρια και την αντιπολίτευση την περίοδο 1828-1831. Για επιρροή του Καποδίστρια «από ξενικό πνεύμα» κάνει λόγο ο Αριστείδης Χρυσοβέργης.[1264] Αντίθετα, στην υποστήριξη της αντιπολίτευσης από την Αγγλία και τη Γαλλία αναφέρεται χαρακτηριστικά ο Νικόλαος Δραγούμης στις *Ιστορικές Αναμνήσεις* που εξέδωσε το 1874: «*Ἐγένετο δὲ ἡ κατὰ Κυβερνήτου ἀντιπολίτευσις ἐκ τῶν δριμυτάτων, διότι τοὺς ἀγῶνας αὐτῆς συνέτρεχεν ἀόκνως καὶ διὰ παντὸς τρόπου ἡ κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἀνυπόστολος ἐνέργεια τῶν ἀντιπροσώπων καὶ τῶν ναυάρχων τῆς Ἀγγλίας*

[1259]Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 1176.
[1260]Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.,* σ. 153-154.
[1261]Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.,* σ. 29-30.
[1262]Χριστίνα Κουλούρη - Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια, ό.π.*, σ. 91.
[1263]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 1178.
[1264]Αριστείδης Χρυσοβέργης, *ό.π.*, σ. 28.

καὶ της Γαλλίας, ταύτης καταλιπούσης, ἕνεκα τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς ἀναστατώσεως, τὴν περὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἰδίαν πορείαν καὶ πατούσης ἀνεξετάστως τὰ ἴχνη ἐκείνης. Ἐμίσουν δὲ αυτόν οὐχὶ νομίζοντες ῥωσόφρονα, ἀλλὰ κυρίως ὡς ἐπιδιώκοντα τὴν ἐντελῆ ἀνεξαρτησίαν τῆς χώρας καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων, ἅ, μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Οὐΐγγων, ἠξίουν νὰ στήσωσιν οἱ Τόρυες κατὰ τὸν ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου».[1265] Την εμπλοκή ξένων δυνάμεων στην εσωτερική πολιτική της επαναστατημένης χώρας επισημαίνουν επίσης και άλλοι συγγραφείς όπως για παράδειγμα ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος, ο Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ και ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης.[1266]

Από την εξέταση των αιτιών των πολιτικών αντιπαραθέσεων που ξέσπασαν κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης συνάγονται ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την πολιτική διαπάλη οι συγγραφείς του 19ου αιώνα. Η πολιτική αντιπαράθεση, όπως είδαμε, παρουσιάζεται με όρους φατριασμού, ιδιοτέλειας, τοπικισμού και ξενικών επεμβάσεων. Από μια τέτοιου είδους παρουσίαση προκύπτει το συμπέρασμα πως η πολιτική διαπάλη κρίνεται από το σύνολο των συγγραφέων ως κάτι αρνητικό. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, πως τον 19ο αιώνα - περίοδο που εξετάζει η παρούσα διατριβή - τα πολιτικά κόμματα ως νέο ιστορικό φαινόμενο επικρίνονται γενικότερα.[1267] Χαρακτηριστική είναι για παράδειγμα η παρατήρηση του Παύλου Καλλιγά σε ένα από τα πρώτα δοκίμια που εξέδωσε το 1842 με τίτλο *Η εξάντλησις των κομμάτων, ήτοι Τα ηθικά γεγονότα της κοινωνίας μας:* «*Κοινῶς θεωροῦν τὰ κόμματα ὡς δυστυχίαν τοῦ ἔθνους, ὡς νοσώδη διαίρεσιν, ἡ ὁποία μὲ πᾶν μέσον πρέπει νὰ ἐξαλειφθῇ*».[1268] Κριτική που συνεχίζει να επαναλαμβάνεται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Παρά τις αρνητικές κρίσεις για τις πολιτικές αντιπαραθέσεις της Επανάστασης του 1821 κοινή είναι η διαπίστωση πως οι Έλληνες επαναστάτες αξιοδοτούσαν θετικά τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Με άλλα λόγια η πίστη στον κοινοβουλευτισμό παραμένει ισχυρή παρά την κριτική που ασκείται στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος αλλά και στους πολιτικούς θεσμούς, που εξετάσαμε παραπάνω. Οι επικρίσεις που διατυπώνονται αφορούν τα χαρακτηριστικά της πολιτικής διαπάλης. Σε αυτό το πλαίσιο τα κίνητρα των μελών της πολιτικής ηγεσίας παρουσιάζονται ως ιδιοτελή και όχι ιδεολογικά, όπως επίσης και οι πολιτικές συσσωματώσεις της εποχής εκλαμβάνονται από τους συγγραφείς του 19ου αιώνα ως αποτέλεσμα προσωπικών - τοπικών συμφερόντων και όχι ως κόμματα αρχών.

Στο πλαίσιο αυτό της θετικής αποτίμησης των δημοκρατικών αρχών εντάσσονται και οι αναφορές περί συνταγματικής νομιμότητας ή μη της εκάστοτε πολιτικής φατρίας που υποστηρίζει ο κάθε συγγραφέας. Τέτοιου είδους κρίσεις επισημαίνουν την ισχυρή πίστη των μεταγενέστερων συγγραφέων στην αξία των Συνταγμάτων και των κοινοβουλευτικών θεσμών. Χαρακτηριστικές σε αυτή την κατεύθυνση είναι για παράδειγμα οι κατηγορίες που διατυπώθηκαν έναντι του

[1265]Νικόλαος Δραγούμης, *Αναμνήσεις, ό.π.,* σ. 158.

[1266]Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *ό.π.,* σ. 232·Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 98· Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.,* τ. Β΄, σ. 1174-1176· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 152-153.

[1267]Gunnar Hering, *ό.π.,* τ. Α΄, σ. 16-17.

[1268]Marie-Paule Masson-Vincourt, *Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους, ό.π.,* σ. 253.

Ιωάννη Καποδίστρια για αντισυνταγματική δράση από συγγραφείς, όπως ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ.[1269] Αλλά και πριν από την ψήφιση του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου, όσον αφορά τη διαμάχη που ξέσπασε το καλοκαίρι του 1821 ανάμεσα στον Δημήτριο Υψηλάντη και την Πελοποννησιακή Γερουσία, εντοπίζονται, επίσης, επιχειρήματα υπέρ της νομιμότητας των περιφερειακών πολιτικών θεσμών. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από το *Ιστορία* του Καρλ Μέντελσον - Βαρθόλδυ: «*ἡ πλειονοψηφία τῶν Πελοποννησίων προκρίτων ἀπόφασιν εἶχε νὰ ἐμμείνῃ σταθερὰ εἰς τὰ ἐν Καλτεζαῖς κανονισθέντα, ἅτινα ἐθεώρει ὡς τὴν μόνην μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης πολιτικὴν κατάκτησιν τῆς ἐπαναστάσεως*».[1270]

Η υπεράσπιση των δημοκρατικών αρχών από το σύνολο σχεδόν των συγγραφέων των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση έργων του 19ου αιώνα σε συνδυασμό με την δριμεία κριτική, που ασκούν στην κοινοβουλευτική οργάνωση και λειτουργία των πολιτικών θεσμών του Αγώνα αλλά και την αρνητική πρόσληψη των αντιπαραθέσεων της περιόδου, αποκαλύπτει μια εσωτερική αντίφαση. Το παράδοξο δηλαδή του συμπεράσματος είναι ότι οι συγγραφείς αυτοί, αν και υπερασπίζονται τις δημοκρατικές αρχές, την ίδια στιγμή επικρίνουν και μάλιστα έντονα μια από τις θεμελιώδες λειτουργίες του κοινοβουλευτισμού, τη συγκρότηση πολιτικών συσσωματώσεων και κομμάτων. Η αντίφαση αυτή δεν μειώνει όμως την κυρίαρχη καθ΄ όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα πεποίθηση υπέρ των κοινοβουλευτικών θεσμών.

Παρά την ευρύτερη κριτική, που δεν περιορίζεται μονάχα στην περίοδο της επανάστασης, οι βασικές αρχές του πολιτικού συστήματος δεν αμφισβητούνται παρά μόνο ο τρόπος λειτουργίας του. Ενδεικτική είναι η άποψη του Παύλου Καρολίδη πως το κοινοβουλευτικό σύστημα συνέβαλε στην «*ἀνάπτυξιν τῶν διὰ τῆς πολιτείας ἐκείνης ῥιφθέντων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν σπερμάτων τῆς πολιτικῆς διαφθορᾶς καὶ πολιτικῆς ἀνηθικότητος τῆς ὑποτασσούσης καὶ θυσιαζούσης πᾶσαν ἰδέαν πολιτικὴν καὶ ἐθνικὴν εἰς τὸ κράτος τοῦ φαυλοτάτου ἐγωϊσμοῦ, ναὶ μὴν οὐχὶ ἁπλῶς φονευούσης ἠθικῶς, ἀλλὰ καὶ ἐκφαυλιζούσης καὶ ἐξευτελιζούσης φαυλεπιφαύλως τὰς ἰδέας ἐκείνας...*».[1271] Παρά τις διαφορετικές ιδεολογίες της περιόδου και τις πολιτικές κρίσεις, η πίστη στον Συνταγματισμό παραμένει κοινή για την πλειοψηφία των Ελλήνων της εποχής. Οι αγώνες για τα Συντάγματα, η καθιέρωση της Αρχής της Δεδηλωμένης ακόμη και εξεγέρσεις, όπως τα Στηλιτικά, επιβεβαιώνουν την παραπάνω άποψη.[1272] Όπως παρατηρεί ο Νίκος Αλιβιζάτος, η πορεία του

[1269]Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 185· Τζωρτζ Φίνλεϋ, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 43-44.

[1270]Καρλ Μέντελσον-Βαρθόλδυ, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 350.

[1271] Παύλος Καρολίδης, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων,* τ. Γ΄*, ό.π.*, σ. 375.

[1272]Αναφορικά με τις ιδεολογίες του 19ου αιώνα και την πολιτική εξουσία, από τη σύγχρονη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο, ό.π.*· Γεώργιος Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991· John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο, ό.π.*· Γιάννης Κολιόπουλος - Θάνος Βερέμης, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006· Συλλογικό, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2008· Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα, ό.π.*· Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009· Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια, ό.π.*· Γεώργιος Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, 2 τόμοι, Εστία, Αθήνα[6] 2010· Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2011· Δημήτριος Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα[2] 2011· Έφη Γαζή, *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια, ό.π.*· Κώστας Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος -21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013· Λύντια Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης. Ο πολιτικός του "Τις πταίει" και*

κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα υπήρξε ανοδική μέχρι την περίοδο του Εθνικού Διχασμού.[1273] Εξάλλου, οι παρεμβάσεις, οι πελατειακές σχέσεις και οι περιπτώσεις διαφθοράς δεν αποτελούν, όπως έχει αναδείξει η σύγχρονη ιστορική έρευνα, ελληνικό μονάχα φαινόμενο. Για τον λόγο αυτό η ευρύτερη συζήτηση γύρω από την ιδιαιτερότητα των κοινοβουλευτικών θεσμών στην Ελλάδα και τη στρέβλωση τους είναι μάλλον προβληματική σύμφωνα με τον Χρήστο Λυριντζή.[1274]

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα πως οι συγγραφείς των σχετικών με την επανάσταση έργων που εκδόθηκαν το διάστημα 1832-1920 μεταφέρουν μέσω των αφηγήσεων τους τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται την εποχή τους. Πρόκειται, όπως παρατηρούμε, για τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον οποίο επιχειρούν να ερμηνεύσουν και τα πολιτικά γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Συνταυτίζονται οι σύγχρονες τους αντιλήψεις με τον τρόπο που προσλαμβάνουν τον Αγώνα. Σ' αυτή την κατεύθυνση η αμφισβήτηση στην οργάνωση και λειτουργία του πολιτικού, διάχυτη καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα, μεταφέρεται και στην περίοδο της επανάστασης, χωρίς όμως να αμφισβητούνται, όπως έχει ήδη τονιστεί, οι βασικές αρχές του κοινοβουλευτισμού. Η πίστη αυτή παραμένει ισχυρή, τουλάχιστον για την πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας, μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα.

Εξαίρεση αποτελεί ο Δημήτριος Βερναρδάκης που αν και επισημαίνει τα ίδια εν πολλοίς αίτια αναφορικά με τις πολιτικές αντιπαραθέσεις της επανάστασης, ως ένας εκ των πρώτων εκπροσώπων του ρεύματος που χαρακτηρίζουμε ως ελληνικό πολιτικό ανορθολογισμό, αμφισβητεί και επικρίνει τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα: «*Αἱ ἀποτυχίαι, αἱ σφαγαὶ καὶ αἰχμαλωσίαι λαῶν, αἱ καταστροφαὶ καὶ ἐρημώσεις χωρῶν, ἡ ἀπογοήτευσις, ὁ κάματος, καὶ ἡ φοβερωτέρα τῶν ἀναρχιῶν, ὅσας εἶδόν ποτε οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, ἰδοὺ τὰ ἄμεσα καὶ ἔμμεσα ἀποτελέσματα τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν, μὲ ὅσας ἐπροίκισε τὴν ἐπαναστατήσασαν Ἑλλάδα ἡ φιλαρχία καὶ ἰδιοτέλεια τῶν πολιτικῶν καὶ ἡ σχολαστικότης τῶν λογιωτάτων*».[1275] Σε άλλο σημείο του ίδιου έργου ο συγγραφέας που είναι θιασώτης του απολυταρχικού συστήματος κατηγορεί τον κοινοβουλευτισμό ως υπαίτιο για το «*πανδαιμόνιον διχονοίας καὶ κομματικῶν*

του "Δυστυχώς επτωχεύσαμεν", Πόλις, Αθήνα 2016· Γιάννης Βούλγαρης, *Ελλάς. Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Πόλις, Αθήνα 2019.

[1273]Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, ό.π.,* σ. 33-223· Χαρακτηριστική της αποδοχής των δημοκρατικών θεσμών είναι η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Τσουκαλά αναφορικά με τα πολιτικά δικαιώματα: «*ήδη από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια, δεν φαίνεται να υπήρχαν αντιρρήσεις όσον αφορά τον ευρύ χαρακτήρα της λαϊκής συμμετοχής. Αν η σχέση των κεντρικών πολιτειακών οργάνων μεταξύ τους, ο βαθμός της κρατικής συγκέντρωσης, η οργάνωση του στρατού και γενικότερα ο τρόπος συγκρότησης των οργάνων που ασκούσαν εξουσία αποτέλεσαν το αντικείμενο σφοδρότατων αγώνων, η γενική αποδοχή ενός αναφαίρετου γενικού πολιτικού δικαιώματος δεν αμφισβητήθηκε. Το τεράστιο πολιτικό και κοινωνικό ζήτημα που τέθηκε εξαιτίας των ¨ετερόχθονων¨ και των πολιτικών τους δικαιωμάτων δείχνει, ανεξάρτητα απ΄ όλες τις άλλες του πλευρές, το βαθμό στον οποίο το σύνολο της παραδοσιακής ηγεσίας είχε αποδεχτεί την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Ακόμα και εκείνοι που αμφισβητούσαν τη δυνατότητα της άμεσης δημοκρατικής λειτουργίας, δεν έθεταν σε αμφιβολία τον παλλαϊκό χαρακτήρα των πολιτικών δικαιωμάτων*». Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα1993, σ. 301.

[1274]Χρήστος Λυριντζής, «Κράτος, Εξουσία, Πολιτική (1830-1880)», στο Συλλογικό, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα, ό.π.*, σ. 84-85.

[1275]Δημήτριος Βερναρδάκης, *ό.π.,* σ. 55.

παθῶν» που επικρατούσε στην Ελλάδα.[1276] Η συνολική άρνηση των δημοκρατικών αρχών θα συνεχίσει να αναπαράγεται και να αποκτά μάλιστα μεγαλύτερη απήχηση τις επόμενες δεκαετίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του προέδρου της εταιρείας *Ελληνισμός*, Νεοκλή Καζάζη. Ο τελευταίος θεωρεί τον ελληνικό κοινοβουλευτισμό ως «ολιγαρχικό». Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από το έργο του ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι: «*Τὸ ἑλληνικὸν πολίτευμα, ὅπως κατενοήθη καὶ ἐφαρμόζεται κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην τεσσαρακονταετίαν, εἶνε ἄρνησις πολιτεύματος. Κατὰ τὸ φαινόμενον εἶνε δημοκρατικὸν, τοῦ μοναρχικοῦ παράγοντος ἐλάχιστα σημαίνοντος ἐν τῇ ὅλῃ λειτουργίᾳ. Ἀλλὰ κατ΄οὐσίαν, πράγματι, εἶνε ὀλιγαρχικόν, καὶ ὀλιγαρχικὸν τοῦ χειρίστου εἴδους, πρότερον μὲν βασιζόμενον ἐπὶ οἰκογενειακῶν πολιτικῶν ἐπιρροῶν, δημιουργηθεισῶν τὸ πρῶτον ἐξ ἱστορικῶν λόγων, καὶ μετὰ ταῦτα διὰ τῆς βίας καὶ τῆς καταστρατηγήσεως τῶν νόμων, ἀπὸ τινος δὲ χρόνου καὶ ἐπὶ τοῦ πλούτου, ἀδιάφορον τίνι τρόπῳ ἀποκτηθέντος*».[1277]

Αν η «*θεομίσητη διχόνοια τον άνθρωπο χαλνά*» σύμφωνα με τον στίχο του Διονύσιου Σολωμού στο λυρικό ποίημα που συνέθεσε για τον λόρδο Βύρωνα, η επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης, παρά τις όποιες ενστάσεις απαντώνται για την πολιτική διαπάλη και τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς, αναδεικνύει τη στερεοτυπική εκείνη άποψη που θέλει τους Έλληνες, όταν είναι ενωμένοι, να καταφέρνουν τα πάντα. Η αντίληψη αυτή επαναλαμβάνεται σταθερά μέχρι σήμερα κυρίως στον πολιτικό λόγο. Τον 19ο αιώνα όμως η θέση αυτή περί ομοψυχίας ως μοναδικής λύσης έναντι της εγγενούς διχόνοιας εντοπίζεται και στα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση έργα. Αρκεί μονάχα η αναφορά στη διάσημη πλέον ρήση του στρατηγού Μακρυγιάννη: «*Τὸ λοιπὸν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νὰ τὴν φυλᾶμεν κι' ὅλοι μαζὶ καὶ νὰ μὴν λέγῃ οὔτε ὁ δυνατὸς "ἐγώς", οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νὰ λέγῃ ὁ καθεὶς "ἐγώ"; Ὅταν ἀγωνιστῇ μόνος του καὶ φκειάσῃ, ἤ χαλάσῃ, νὰ λέγῃ ἐγώ· ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοὶ καὶ φκειάνουν, τότε νὰ λένε "ἐμεῖς". Εἴμαστε εἰς τὸ "ἐμεῖς" κι' ὄχι εἰς τὸ "ἐγώ". Καὶ εἰς τὸ ἑξῆς νὰ μάθωμεν γνώση. ἄν θέλωμεν νὰ φκειάσωμεν χωριόν, νὰ ζήσωμεν ὅλοι μαζί*».[1278]

[1276] *Στο ίδιο*, σ. 113.

[1277] Νεοκλης Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι (Πολιτική ψυχολογία),* Αθήνα 1910, σ. 6-7. Περισσότερα για την κριτική του Καζάζη στον κοινοβουλευτισμό βλ. στο Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα, ό.π.*, σ. 91-130.

[1278] Ελλη Αλεξίου (επιμ.), *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη*, *ό.π.*, σ. 562. Για τα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη βλ. Νίκος Θεοτοκάς, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη. Απομνημόνευμα και Ιστορία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012.

Συμπεράσματα

Από την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση που προηγήθηκε προέκυψαν ορισμένα συμπεράσματα τα οποία και επιβεβαιώνουν τη σημασία της μελέτης της πρόσληψης της Ελληνικής Επανάστασης στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο 1832-1920. Από τη διερεύνηση της βιβλιογραφικής παραγωγής και των αντίστοιχων αναφορών στον περιοδικό τύπο της εποχής προκύπτει ένα συνεχές και έντονο ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας για την Επανάσταση του 1821, παρά τις όποιες αυξομειώσεις. Τα ποσοτικά δεδομένα έχουν τη δική τους σημασία. Σε διάστημα περίπου εννέα δεκαετιών, εκδόθηκαν, ανεξαρτήτως είδους πάνω από 1000 έργα σχετικά με την επανάσταση. Ο αριθμός αυτός αυξάνεται, αν προστεθούν οι επανεκδόσεις και οι συνολικοί τόμοι κάποιων έργων που καταμετρήθηκαν ως ένα. Αντίστοιχα, οι σχετικές αναφορές που απαντώνται στον περιοδικό τύπο των παραπάνω δεκαετιών πλησιάζουν τις 2000. Αν από αυτές αφαιρεθούν τα άρθρα που δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες ο τελικός αριθμός των αναφορών στον περιοδικό τύπο διαμορφώνεται περίπου στις 1600. Παράλληλα, από τη μελέτη των τόπων έκδοσης των έργων και της κυκλοφορίας των περιοδικών εντύπων, αναδεικνύεται η σταδιακή ανάπτυξη της Αθήνας όχι μόνο ως διοικητικού κέντρου του ελληνικού βασιλείου αλλά και ως εθνικού κέντρου κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Οι αυξομειώσεις της εκδοτικής παραγωγής ανά δεκαετία συνθέτουν τρεις διαφορετικές «εκδοτικές» περιόδους. Στην πρώτη, από την ίδρυση του κράτους έως το 1860, φαίνεται πως η παραγωγή παραμένει σταθερή χωρίς να μειώνεται κάτω από τους 85 τίτλους ανά δεκαετία. Στη δεύτερη περίοδο που καλύπτει το διάστημα 1861-1890 παρατηρείται μια έκρηξη των σχετικών εκδόσεων, που ανέρχεται στο μέγιστο επίπεδο των 168 τίτλων τη δεκαετία 1881-1890. Κατά την τρίτη και τελευταία περίοδο, από το 1891 έως το 1920, το εκδοτικό ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση φαίνεται να φθίνει. Μάλιστα τα τα έτη 1911-1920 σημειώνεται μείωση μεγαλύτερη ακόμη και από την περιορισμένη παραγωγή των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών, παρόλο που οι τίτλοι ξεπερνούν και πάλι τους 50. Παρόμοια είναι και η εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη των σχετικών με το 1821 δημοσιεύσεων στον περιοδικό τύπο, με μια μονάχα βασική διαφορά. Η ανοδική πορεία διακόπτεται από τη δεκαετία του 1890, οπότε και σημειώνεται, όπως και στην εκδοτική παραγωγή, αισθητή πτώση. Σε αντίθεση όμως με τα βιβλία που η πτωτική τάση της παραγωγής είναι συνεχής μέχρι το 1920, στον Τύπο η μείωση των σχετικών αναφορών φαίνεται να είναι προσωρινή, καθώς την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα πληθαίνουν ξανά, για να μειωθούν εκ νέου το διάστημα 1911-1920. Οι αυξομειώσεις αυτές φαίνεται πως σχετίζονται με τις εκάστοτε επικρατούσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες στο ελληνικό κράτος. Η μελλοντική διερεύνηση της εκδοτικής παραγωγής και των αντίστοιχων αναφορών στον τύπο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου αλλά και αργότερα θα αποκαλύψει αν η πτώση του ενδιαφέροντος, που ξεκινά την δεκαετία του 1890, συνεχίζεται. Η επικρατούσα σήμερα άποψη θέλει την Επανάσταση του 1821 να αποτελεί ένα εκ των βασικών θεμάτων της ελληνικής ιστοριογραφίας μέχρι και την πτώση της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, οπότε και ακολουθεί μια στροφή σε άλλα ζητήματα.

Όμως, παρά τη σημαντική παραγωγή έργων και άρθρων για το 1821, όπως προκύπτει από την ποσοτική ανάλυση, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα εντοπίζεται μια διαδεδομένη πεποίθηση μερίδας λογίων της εποχής αναφορικά με την περιορισμένη γνώση της ιστορίας της επανάστασης και την έλλειψη ενδιαφέροντος για αυτή. Ενδεικτικά, επαναλαμβάνεται η διαπίστωση του Παύλου Καλλιγά το 1858: «*Τά τῆς ἐπαναστάσεως διαμένουν κτῆμα μόνων τῶν μεμυημένων, τῶν ὁποίων δυστυχῶς ὁσημέραι ἡ φάλαγξ γίνεται ἀραιοτέρα*».[1279]Αντίστοιχα, ο Ειρηναίος Ασώπιος, εκδότης του *Αττικού Ημερολογίου,* σχολιάζοντας το 1883 την πτώση του εθνικού φρονήματος, παρατηρεί τη μείωση του εκδοτικού ενδιαφέροντος γύρω από την Ελληνική Επανάσταση.[1280]

Απόψεις όπως οι παραπάνω φαίνεται πως ήταν ιδεολογικά φορτισμένες και συχνά σχετίζονταν με την αντίληψη περί πτώσης του εθνικού φρονήματος που την ίδια περίοδο επισημαίνονταν από διανοούμενους της εποχής, ιδίως σε συγκυρίες απογοήτευσης ως προς την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Επομένως, η αύξηση της παραγωγής έργων για το 1821 αλλά και της συγγραφής αντίστοιχων άρθρων στον περιοδικό τύπο κατά τη διάρκεια του β΄ μισού του 19ου αιώνα, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της προσπάθειας τόνωσης του εθνικού φρονήματος. Εξάλλου, όπως παρατηρεί και η Έλλη Σκοπετέα, η Επανάσταση του 1821 είχε μυθοποιηθεί από πολύ νωρίς.[1281] Στη μυθική αυτή διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης, όσο μεγάλη και να ήταν η παραγωγή δε θα αρκούσε.

Επίσης, από την ποιοτική έρευνα της πρόσληψη της επανάστασης στη Δημόσια Σφαίρα του ελληνικού κράτους την περίοδο 1832-1920, που πραγματοποιήθηκε στο Β΄ μέρος της παρούσας διατριβής, προέκυψαν ορισμένα συμπεράσματα που αφορούν ευρύτερες τάσεις και αντιλήψεις. Όπως ήδη έχει επισημανθεί, μελετήθηκαν παραδείγματα που δεν εξαντλούν μεν το θεματικό εύρος της διερεύνησης της Ελληνικής Επανάστασης, μας επιτρέπουν δε να κατανοήσουμε ευρύτερες τάσεις και ιδέες της εποχής.

Ως προς το ζήτημα του οθωμανικού παρελθόντος συνάγεται το συμπέρασμα πως το σύνολο των συγγραφέων υιοθετεί το κυρίαρχο σχήμα της εθνικής ιστορίας που εκείνη ακριβώς την εποχή συγκροτείται. Στο πλαίσιο αυτό το παρελθόν του 1821 εθνικοποιείται. Οι υπο οθωμανική κυριαρχία Έλληνες παρουσιάζονται να εμπνέονται από τα ίδια ιδανικά με αυτά που οδήγησαν τους αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Αγώνας του 1821 θεωρείται, επομένως, σύμφωνα με το εθνικό αφήγημα, η κατάληξη των συνεχών προσπαθειών για την εθνική απελευθέρωση που ξεκίνησαν αμέσως μετά την Άλωση του 1453. Η τελευταία, αν και αναγνωρίζεται από όλους ως σημείο τομής, δεν αποτελεί το μοναδικό αφετηριακό σημείο των σχετικών αφηγήσεων, καθώς ορισμένοι συγγραφείς επιλέγουν άλλα γεγονότα ή πρόσωπα, όπως για παράδειγμα, τον πόλεμο των Σουλιωτών με τον Αλή Πασά, τον Ρήγα ή τα Ορλωφικά, για να ξεκινήσουν την εξιστόρηση των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης. Βέβαια, τα γεγονότα και τα πρόσωπα που επιλέγονται είχαν

[1279]Παύλος Καλλιγάς, «Ιστοριογραφικαί σκέψεις», *ό.π.*, σ. 322.
[1280]Ειρηναίος Ασώπιος, «Η γυνή εν Ελλάδι και εν Εσπερία. Κοινωνική Μελέτη», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1883*, σ. 162-163.
[1281]Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο*, *ό.π.,* σ. 206-207.

«εθνικοποιηθεί» προεπαναστατικά, καθώς και στη διάρκεια των επαναστατικών χρόνων. Οι μεταγενέστεροι συγγραφείς τα επεξεργάστηκαν εκ νέου, εμπλουτίζοντας κατεστημένες εν πολλοίς προσλήψεις.

Αναφορικά με τα αίτια που οδήγησαν στη διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών για την έκρηξη της επανάστασης του 1821, κυριαρχεί το ερμηνευτικό σχήμα της παρακμής των Οθωμανών και της παράλληλης οικονομικής, κοινωνικής, πολιτισμικής προόδου των Ελλήνων. Ως παράγοντες της ακμής των Ελλήνων επισημαίνονται το εμπόριο, η παιδεία, η θρησκεία, η τοπική διοίκηση και η στρατιωτική προετοιμασία μέσα από τον κλέφτικο βίο. Από αυτά ορισμένα έχουν «εθνικοποιήθει» πριν από το 1821. Η ηρωοποίηση των κλεφτών αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα. Σε αυτή την κατεύθυνση η ιστοριογραφία του 19ου αιώνα τα εμπλουτίζει και τα εξιδανικεύει. Δε συμβαίνει το ίδιο με την εκκλησία και τους Φαναριώτες, καθώς η συμβολή τους στην πρόοδο των Ελλήνων και την έκρηξη της επανάστασης αποτέλεσε πεδίο έντονων διαφωνιών, αν και τελικά εντάχθηκαν με θετικό τρόπο στο εθνικό ιστορικό αφήγημα. Ανεξάρτητα πάντως αν η «εθνικοποίηση» τους συνέβη πριν ή μετά την επανάσταση, οι παράγοντες που, όπως επισημαίνουν οι λόγιοι του 19ου αιώνα, οδήγησαν στην πρόοδο των Ελλήνων έναντι των Οθωμανών και κατ' επέκταση στην έκρηξη της επανάστασης του 1821, φαίνεται πως είχαν πλέον αναδειχθεί και ενταχθεί στο κυρίαρχο εθνικό ιστορικό αφήγημα από τη δεκαετία του 1870. Ενδεικτικοί σε αυτή την κατεύθυνση είναι οι υπότιτλοι των τόμων των *Βίων Παραλλήλων* του Αναστάσιου Γούδα, που εκδόθηκαν την περίοδο 1870-1875: *Κλήρος, Παιδεία, Πλούτος ή Εμπόριον, Πλούτος και θυσίαι, Συνεταιρισμός, Πολιτικοί άνδρες, Ήρωες της Ξηράς*.[1282]

Η μεταστροφή της αρνητικής πρόσληψης της Φιλικής Εταιρείας, που φαίνεται ότι είχε διαμορφωθεί από τους πρώτους μήνες της επανάστασης, αποτελεί ένα ακόμα συμπέρασμα της παρούσας εργασίας. Παρά τις αρνητικές κρίσεις που διατυπώθηκαν αναφορικά με τη δράση της, σταδιακά αναγνωρίστηκε η επιτυχία της να συσπειρώσει τους Έλληνες, να σχεδιάσει τον Αγώνα και να προβεί στην έναρξή του. Έτσι, η ίδρυσή της προσλήφθηκε ως το αφετηριακό σημείο της Ελληνικής Επανάστασης. Αναφορικά με το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας διαπιστώθηκε πως, παρά τις αντικρουόμενες απόψεις και τα διαφορετικά ιδρυτικά σχήματα που προτάθηκαν κατά καιρούς στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα, από την δεκαετία του 1870 και ύστερα αρχίζει και κυριαρχεί η ιδρυτική τριάδα των Εμμανουήλ Ξάνθου, Νικόλαου Σκουφά και Αθανάσιου Τσακάλωφ που αποτέλεσε έκτοτε έναν από τους κοινούς τόπους της κυρίαρχης εθνικής αφήγησης για την Ελληνική Επανάσταση. Επιπροσθέτως, ως προς την πρόσληψη του αρχηγού της συνωμοτικής οργάνωσης συμπεραίνουμε πως η ένταξη του στο εθνικό πάνθεο, παρά την δριμεία κριτική που του ασκείται από μεταγενέστερους συγγραφείς, βασίστηκε στην κυρίαρχη τον 19ο αιώνα ρομαντική πρόσληψη της επανάστασης του 1821. Έτσι, η απόφαση του να αναλάβει την αρχηγία της ελληνικής επανάστασης, παρά την αποτυχία του κινήματός του και όλα τα αλλά αρνητικά επιχειρήματα που εκφράστηκαν αναφορικά με την καταγωγή του και τις στρατιωτικές και ηγετικές ικανότητες τους, ήταν αρκετή, για να τον καταστήσουν εθνικό ήρωα.

[1282]Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών,* 8 τόμοι, Αθήνα 1870-1875.

Από τη διερεύνηση της πρόσληψης της Ευρώπης στα σχετικά με την επανάσταση έργα προέκυψαν, επίσης, κάποια ευρύτερα συμπεράσματα. Αρχικά και μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε και θα διαδοθεί η αντίληψη «περί ξενοκρατίας», κυριαρχεί στα εν λόγω έργα η θετική πρόσληψη της Ευρώπης, σε αντίθεση με τον ευρύτερο Δημόσιο διάλογο της εποχής, στον οποίο εκφράζονται και αρνητικές απόψεις για την Ευρώπη. Επίσης, ο φιλελληνισμός φαίνεται να προσλαμβάνεται ως μοναδικό χαρακτηριστικό των ίδιων των Ελλήνων, που βασιζόταν πρωτίστως στην εκλεκτική συγγένεια με τους αρχαίους προγόνους, υποβαθμίζοντας έτσι τις ιδεολογικοπολιτικές συνδηλώσεις του. Στο ίδιο πλαίσιο, ως αντεστραμμένο είδωλο των φιλελλήνων, οι «μισέλληνες» ή «ανθέλληνες» όπως χαρακτηρίζονται στα υπό εξέταση έργα, αποτέλεσαν μια ιδεολογικά επεξεργασμένη κατηγορία, στην οποία εντάχθηκαν όσοι δεν υπηρέτησαν ή αντιτάχθηκαν στα εθνικά συμφέροντα. Επιπλέον, συμπεραίνουμε πως η επιρροή που ασκούσε η Ευρώπη μετεπαναστατικά επηρέασε ευρύτερα την πρόσληψη των Μεγάλων Δυνάμεων και τον ρόλο τους στην επανάσταση. Οι λόγιοι του 19ου αιώνα, ανάλογα με τις περιστάσεις, ταύτιζαν την επίτευξη των εθνικών στόχων με την πολιτική μιας εκ των Μεγάλων Δυνάμεων. Έτσι κατά την εξέταση των διπλωματικών γεγονότων του 1821 οι συγγραφείς αναδεικνύουν τον ρόλο μιας εκ των δυνάμεων και παράλληλα επιχειρούν να υπονομεύσουν τη συμβολή των άλλων δυο. Ανεξάρτητα πάντως από τη Δύναμη που υποστηρίζουν, κοινή φαίνεται πως είναι η διαπίστωση πως και οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις συνέβαλαν γενικά στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος.

Τέλος, από την εξέταση των πολιτικών θεσμών της επανάστασης και των εσωτερικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων προκύπτει το συμπέρασμα πως, όσο ισχυρή και αν είναι η ασκούσα κριτική, αποσκοπεί στη λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος, οι θεμελιακές αξίες του οποίου δεν αμφισβητούνται. Η πίστη στον Συνταγματισμό παραμένει ισχυρή ολόκληρο τον 19ο αιώνα. Συμπεραίνουμε, έτσι, πως οι μεταγενέστεροι συγγραφείς συναρτούν τις σύγχρονες τους αντιλήψεις με τον τρόπο που προσλαμβάνουν τον Αγώνα. Μονάχα προς τα τέλη του αιώνα θα κάνουν την εμφάνιση τους ερμηνείες που επικρίνουν συνολικά τις δημοκρατικές αρχές οργάνωσης του κράτους και των σχέσεων εξουσίας. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Δημήτριου Βερναρδάκη, θιασώτη της απόλυτης μοναρχίας και εκφραστή του ρεύματος που ονομάστηκε πολιτικός ανορθολογισμός. Ο Βερναρδάκης ασκεί δριμεία κριτική τόσο στους πολιτικούς θεσμούς, όσο και στις εσωτερικές συγκρούσεις της επανάστασης όχι με στόχο να στηλιτεύσει τη λειτουργία του συστήματος αλλά επιδιώκοντας την συνολική απόρριψη του.

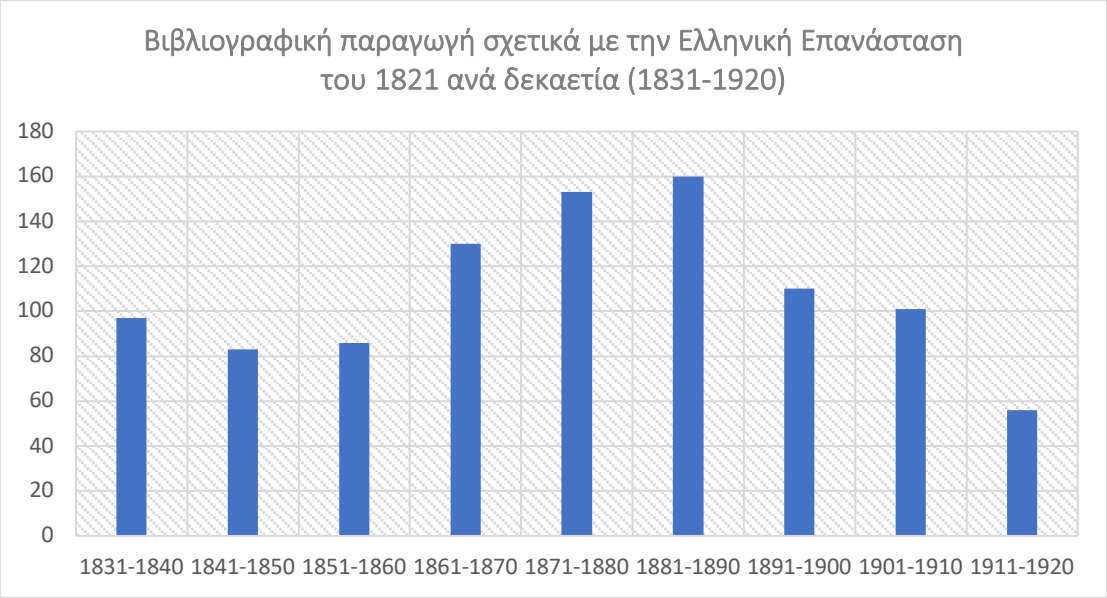
Οι ευρύτερες αυτές τάσεις και ιδέες της ελληνικής κοινωνίας που αναδείχθηκαν μέσω της μελέτης της πρόσληψης της επανάστασης του 1821 στην έντυπη Δημόσια Σφαίρα της περιόδου 1832-1920, επιβεβαιώνουν τη σημασία που δόθηκε στον Αγώνα ως ιδρυτική πράξη του νεοελληνικού κράτους, και αποκαλύπτουν πως η πρόσληψή του αποτέλεσε, τουλάχιστον για τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, ένα διακύβευμα. Το θέμα απασχόλησε ευρύτατα και έντονα τον δημόσιο διάλογο της εποχής, μέσα από τον οποίο συγκροτήθηκε σταδιακά το κυρίαρχο ιστορικό αφήγημα για την Ελληνική Επανάσταση, όπως το διδασκόμαστε, με μικρές διαφοροποιήσεις έως σήμερα.

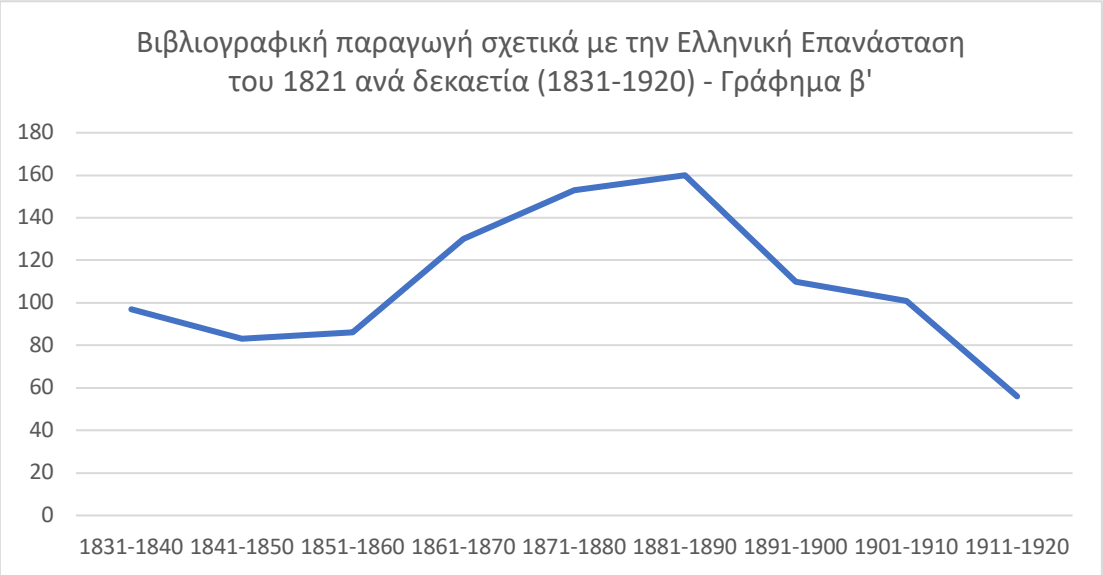
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παράρτημα Α΄

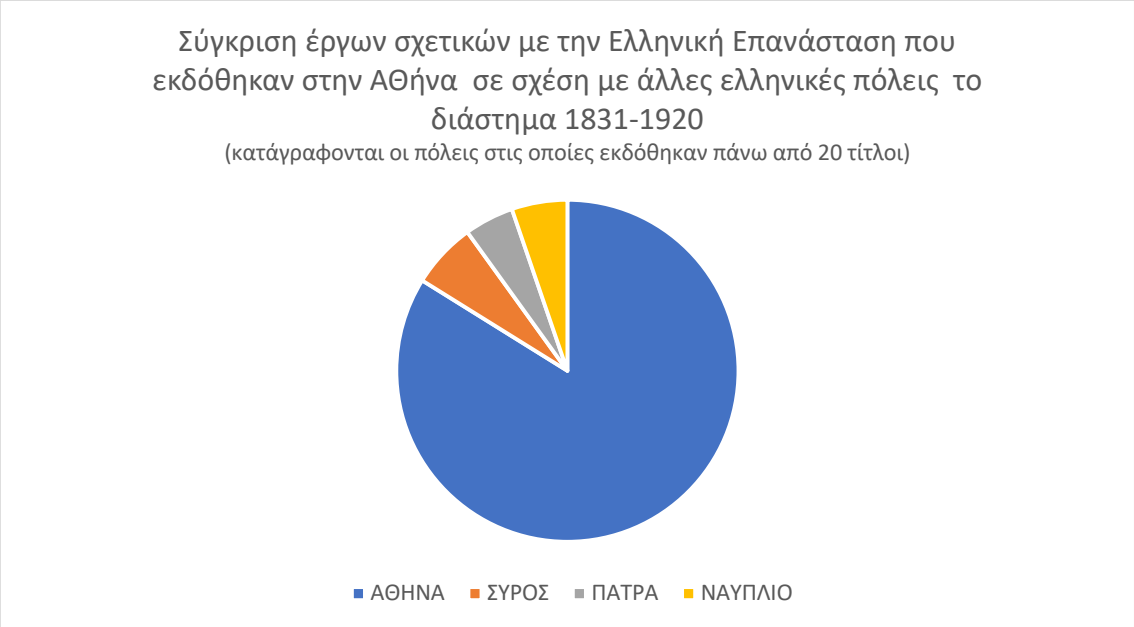
Γραφήματα

Σχετικά με τη βιβλιογραφική παραγωγή

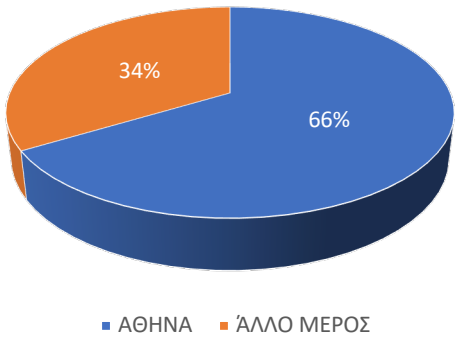

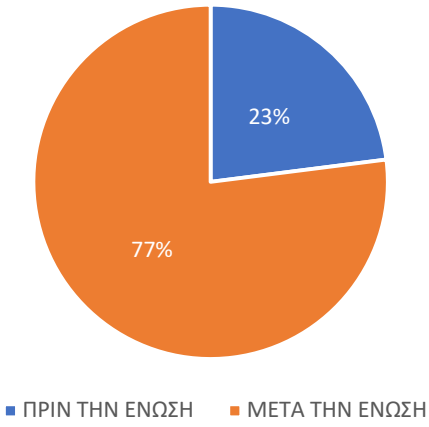

Τόποι έκδοσης έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση (1831-1920)
800
700
600
500
400
300
200
100
0
ΑΘΗΝΑ
ΕΥΡΩΠΗ
ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ (ΠΡΙΝ ΤΟ 1864)
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΑΙΓΥΠΤΟΣ
ΆΛΛΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ
ΒΑΛΚΑΝΙΑ
ΑΜΕΡΙΚΗ

Σύγκριση έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν στην Αθήνα σε σχέση με άλλες ελληνικές πόλεις το διάστημα 1831-1920
(κατάγραφονται οι πόλεις στις οποίες εκδόθηκαν πάνω από 20 τίτλοι)
ΑΘΗΝΑ
ΣΥΡΟΣ
ΠΑΤΡΑ
ΝΑΥΠΛΙΟ

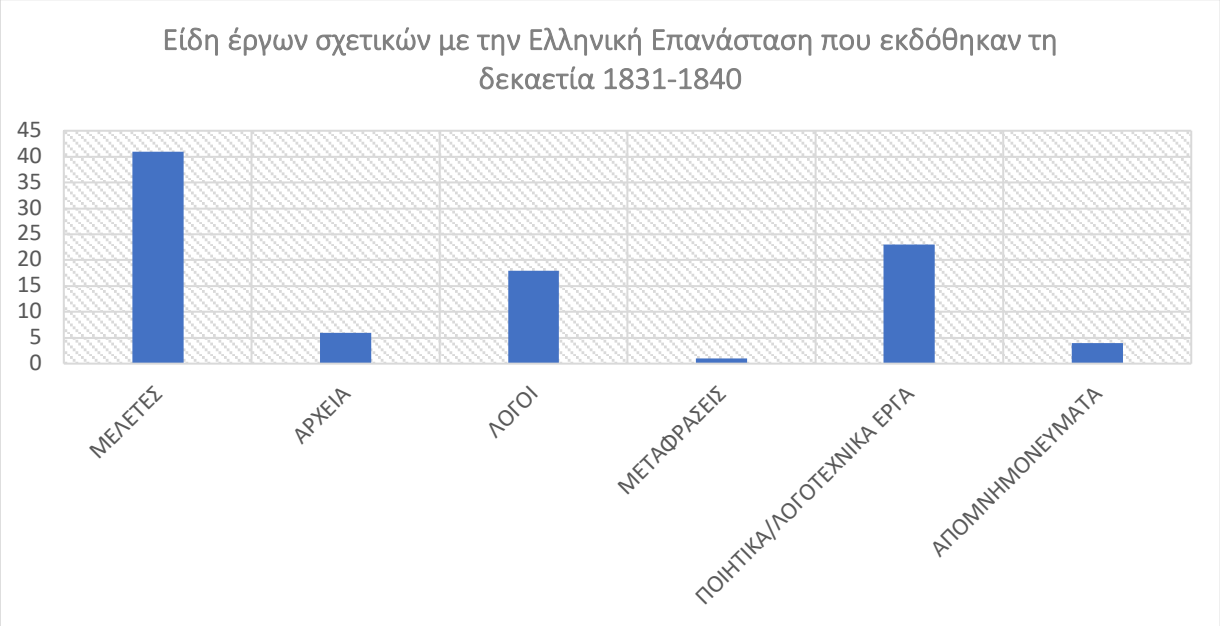
Σύγκριση έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν στην Αθήνα σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη περιοχή εντός ή εκτός συνόρων (1831-1920)

Έκδοση έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στα Ιόνια Νησία: Σύγκριση δυο περιόδων 1831-1864 και 1865-1920

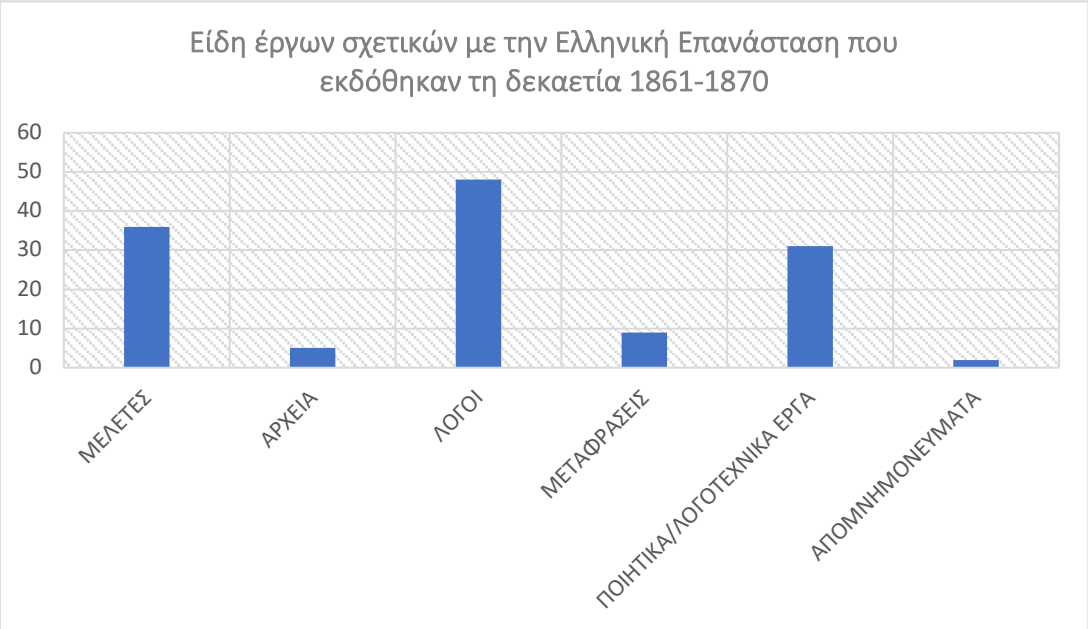

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση (1831-1920)
400
350
300
250
200
150
100
50
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1831-1840
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

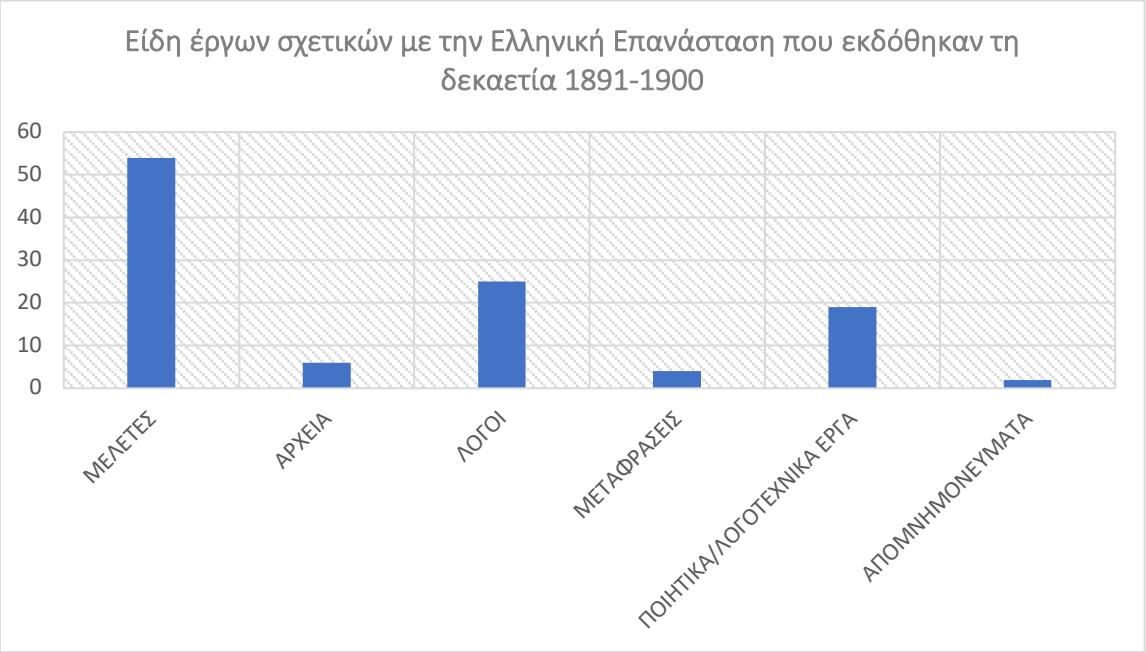

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1841-1850
30
25
20
15
10
5
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

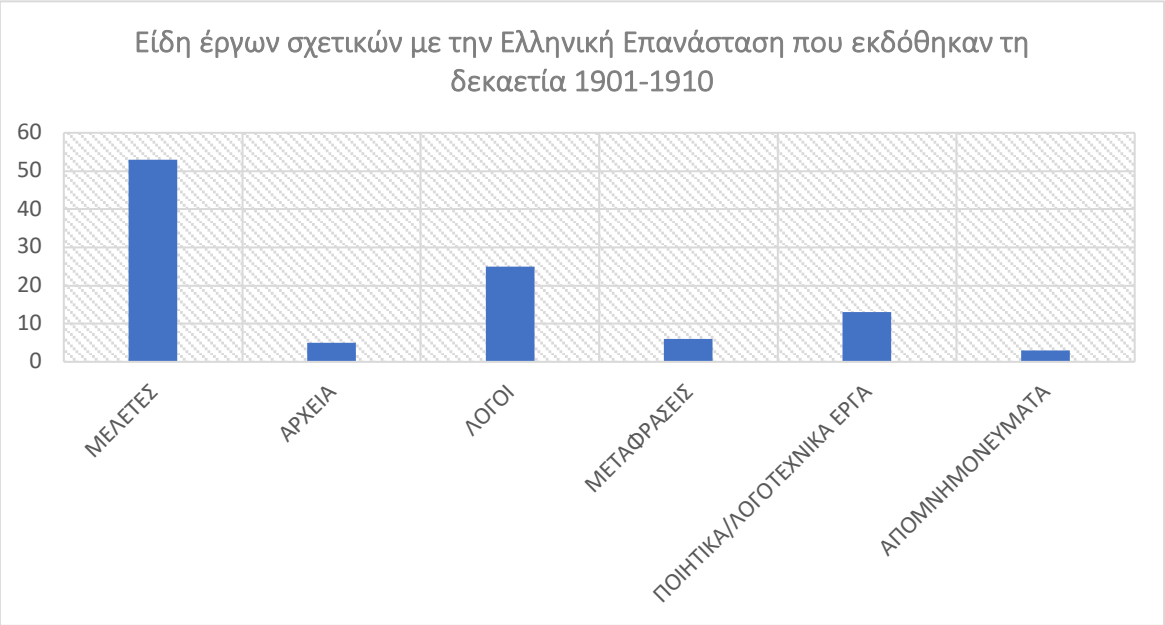

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1851-1860
35
30
25
20
15
10
5
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1861-1870
60
50
40
30
20
10
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

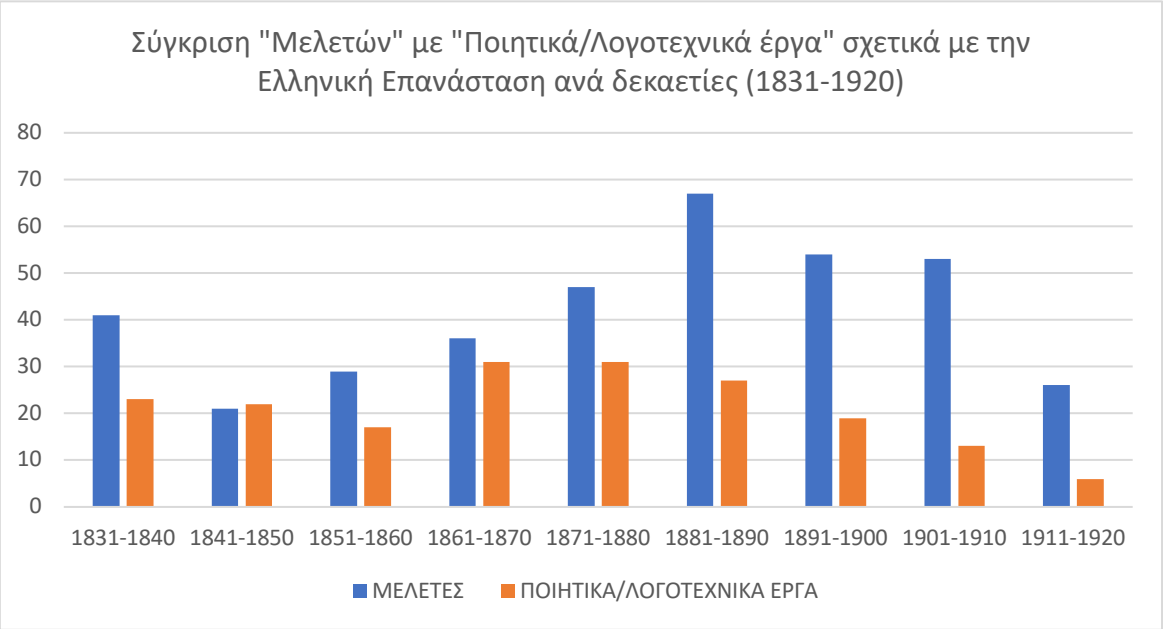

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1871-1880
80
70
60
50
40
30
20
10
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ...
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

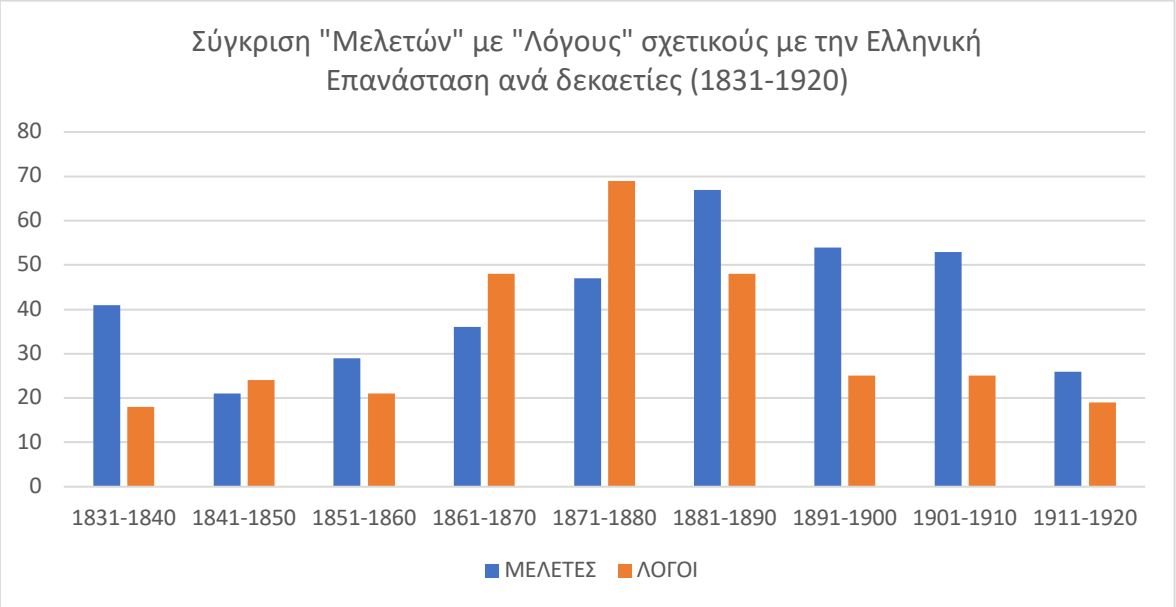

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1881-1890
80
70
60
50
40
30
20
10
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

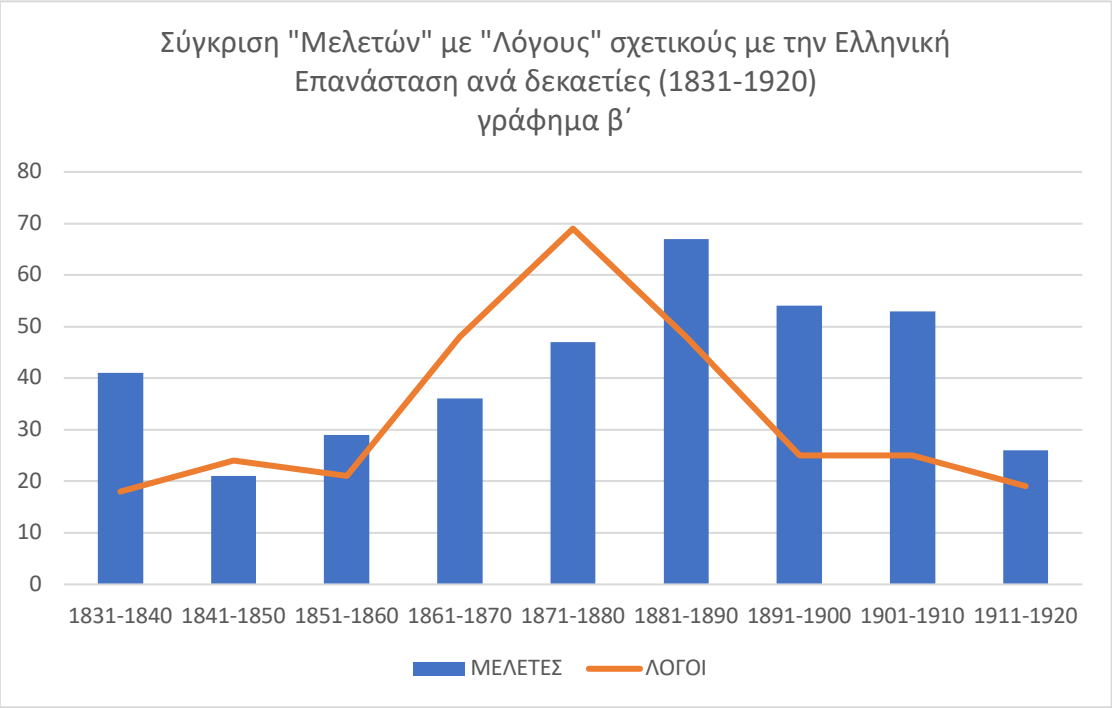

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1891-1900
60
50
40
30
20
10
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

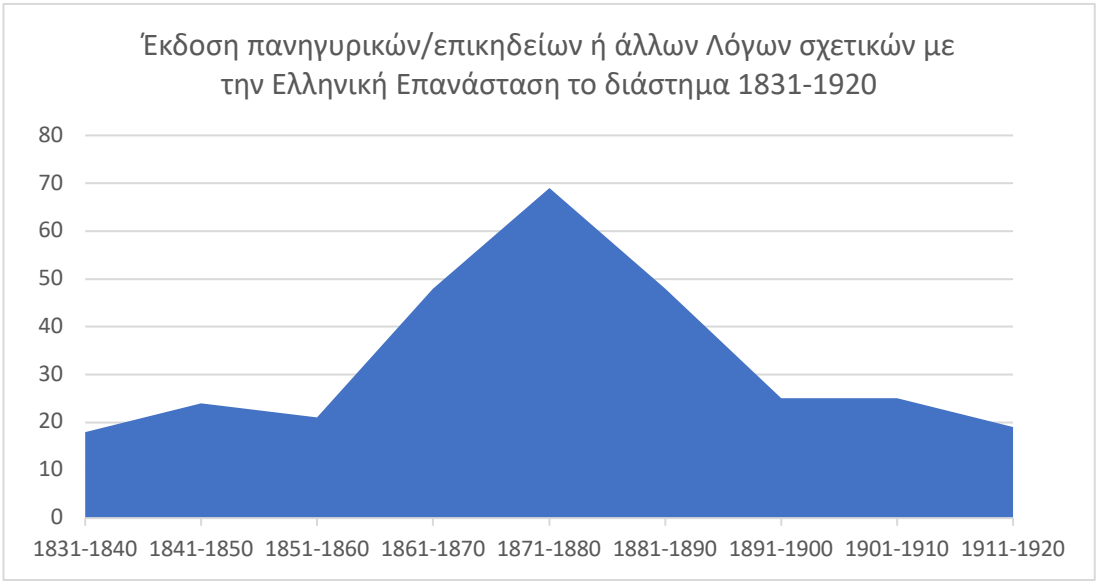

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1901-1910
60
50
40
30
20
10
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

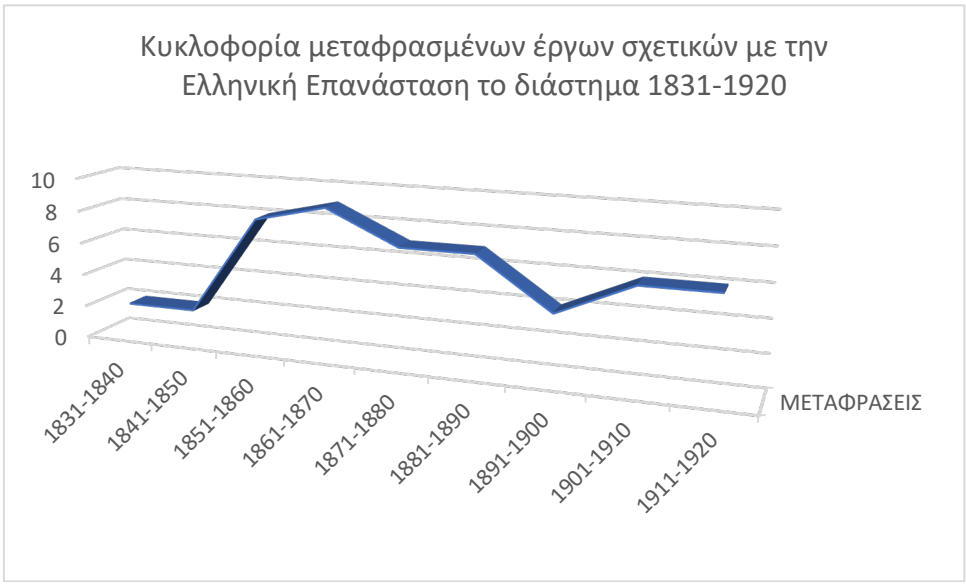

Είδη έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν τη δεκαετία 1911-1920
30
25
20
15
10
5
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΕΙΑ
ΛΟΓΟΙ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ...
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

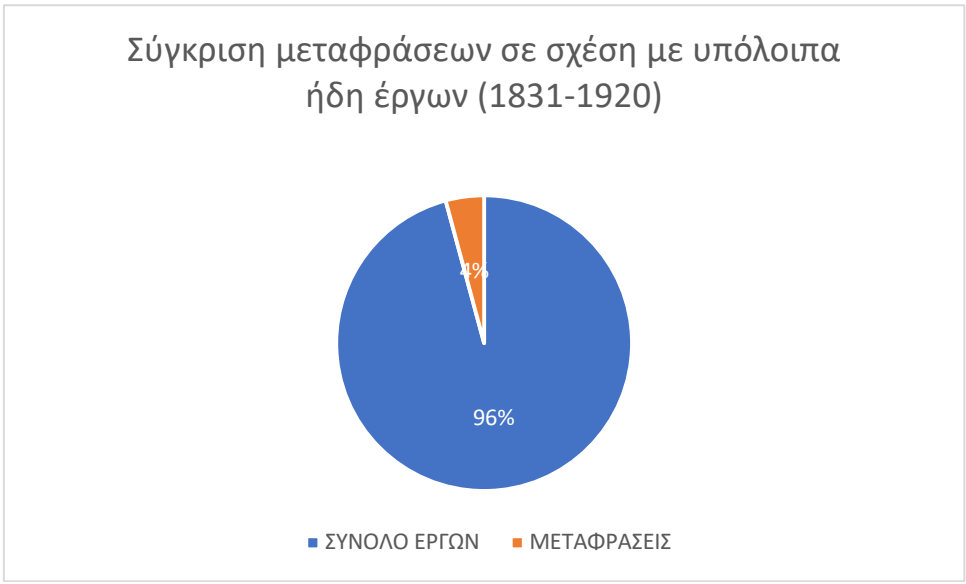

Σύγκριση "Μελετών" με "Ποιητικά/Λογοτεχνικά έργα" σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση ανά δεκαετίες (1831-1920)
80
70
60
50
40
30
20
10
0
1831-1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

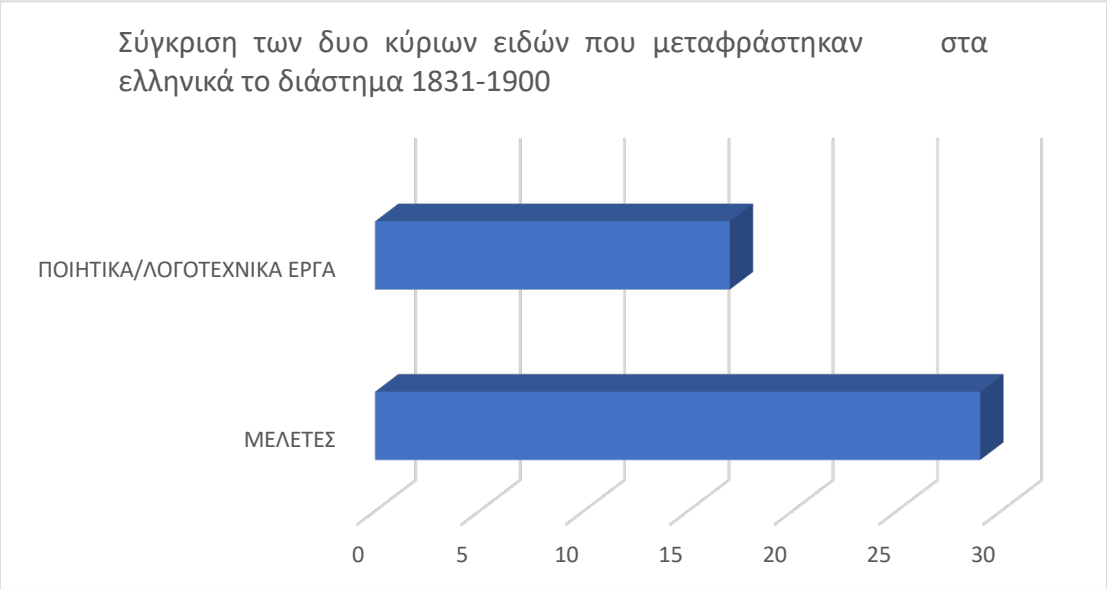

Σύγκριση "Μελετών" με "Λόγους" σχετικούς με την Ελληνική Επανάσταση ανά δεκαετίες (1831-1920)
80
70
60
50
40
30
20
10
0
1831-1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΛΟΓΟΙ

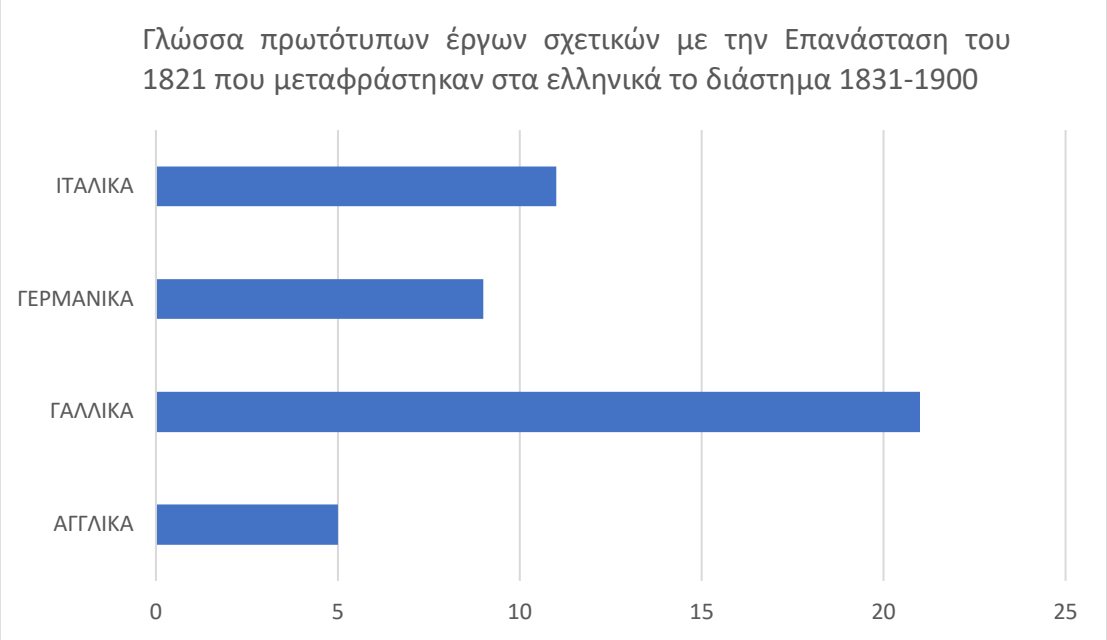

Σύγκριση "Μελετών" με "Λόγους" σχετικούς με την Ελληνική Επανάσταση ανά δεκαετίες (1831-1920)
γράφημα β΄
80
70
60
50
40
30
20
10
0
1831-1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΛΟΓΟΙ

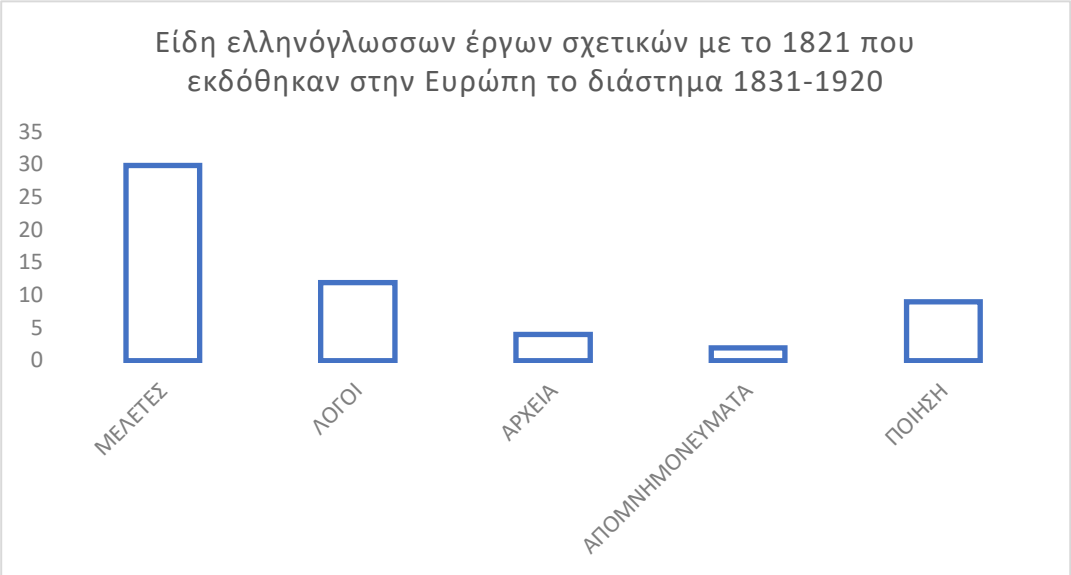

Έκδοση πανηγυρικών/επικηδείων ή άλλων Λόγων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση το διάστημα 1831-1920
80
70
60
50
40
30
20
10
0
1831-1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920

Κυκλοφορία μεταφρασμένων έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση το διάστημα 1831-1920
10
8
6
4
2
0
1831-1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

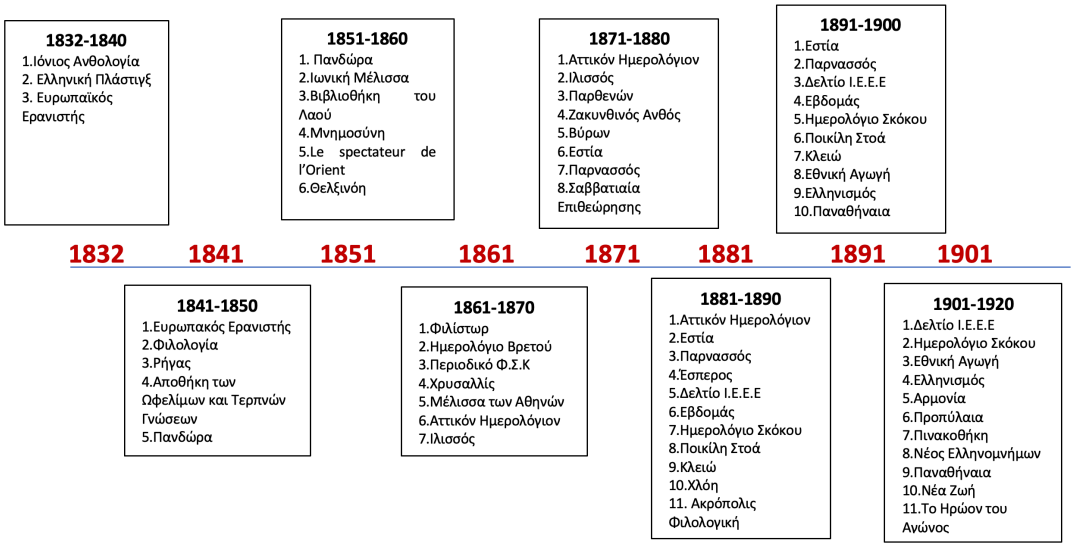

Σύγκριση μεταφράσεων σε σχέση με υπόλοιπα ήδη έργων (1831-1920)
4%
96%
ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΓΩΝ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Σύγκριση των δυο κύριων ειδών που μεταφράστηκαν στα ελληνικά το διάστημα 1831-1900
ΠΟΙΗΤΙΚΑ/ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΜΕΛΕΤΕΣ
0
5
10
15
20
25
30

Γλώσσα πρωτότυπων έργων σχετικών με την Επανάσταση του 1821 που μεταφράστηκαν στα ελληνικά το διάστημα 1831-1900
ΙΤΑΛΙΚΑ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΓΑΛΛΙΚΑ
ΑΓΓΛΙΚΑ
0
5
10
15
20
25

Είδη ελληνόγλωσσων έργων σχετικών με το 1821 που εκδόθηκαν στην Ευρώπη το διάστημα 1831-1920
35
30
25
20
15
10
5
0
ΜΕΛΕΤΕΣ
ΛΟΓΟΙ
ΑΡΧΕΙΑ
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ
ΠΟΙΗΣΗ

Για τον περιοδικό Τύπο

Αθήνα
Ελληνική Πλάστιγξ
Ευρωπαϊκός Ερανιστής
Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά
Ρήγας
Πανδώρα
Βιβλιοθήκη του Λαού
Μνημοσύνη
Le spectateur de l' Orient
Φιλίστωρ
Χρυσαλλίς
Μέλισσα των Αθηνών
Αττικόν Ημερολόγιον
Ιλισσός
Παρθενών
Βύρων
Εστία
Παρνασσός
Αθήναιον
Δ.Ι.Ε.Ε.Ε
Εβδομάς
Εφημερίς των Κυριών
Ακρόπολις Φιλολογική
Ημερολόγιο Σκόκου
Ποικίλη Στοά
Αθηνά - Επιστημονικής Εταιρείας
Αρμονία
Εθνική Αγωγή
Ελληνισμός
Προπύλαια
Πινακοθήκη
Νέος Ελληνομνήμων
Παναθήναια
Το Ηρώον του Αγώνος

Πάτρα
Χλόη

Ιόνια Νησιά
Ιόνιος Ανθολογία (Κέρκυρα)
Ζακυνθινός Ανθός (Ζάκυνθος)

Ερμούπολη
Αποθήκη Των Ωφελίμων Και Τερπνών Γνώσεων

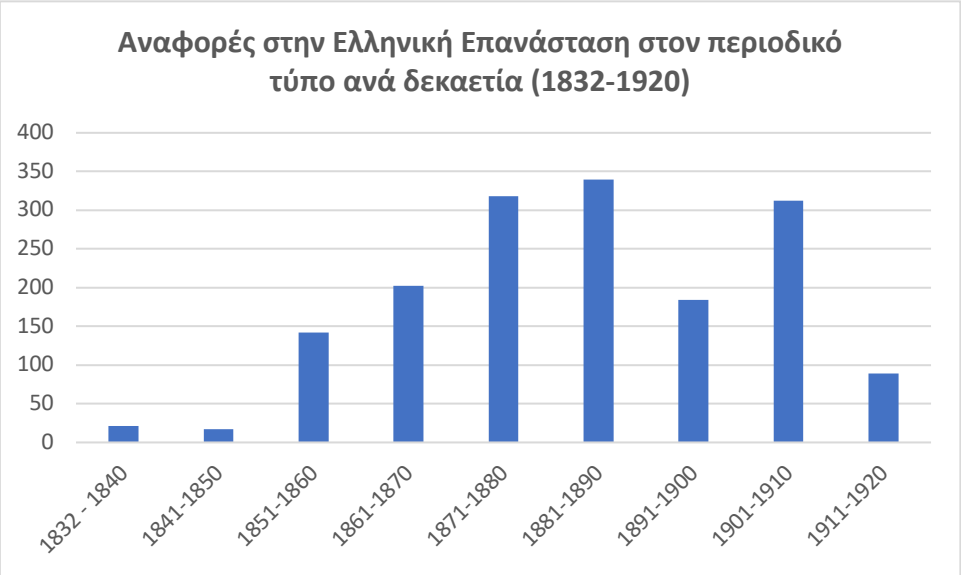
Σμύρνη
Φιλολογία
Ιωνική Μέλισσα
Όμηρος

Κωνσταντινούπολη
Αποθήκη Των Ωφελίμων Και Τερπνών Γνώσεων
Θελξινόη
Κασταλία
Περιοδικό Φιλ.Συλλόγου Κων/πολεως
Σαββατιαία Επιθεώρηση

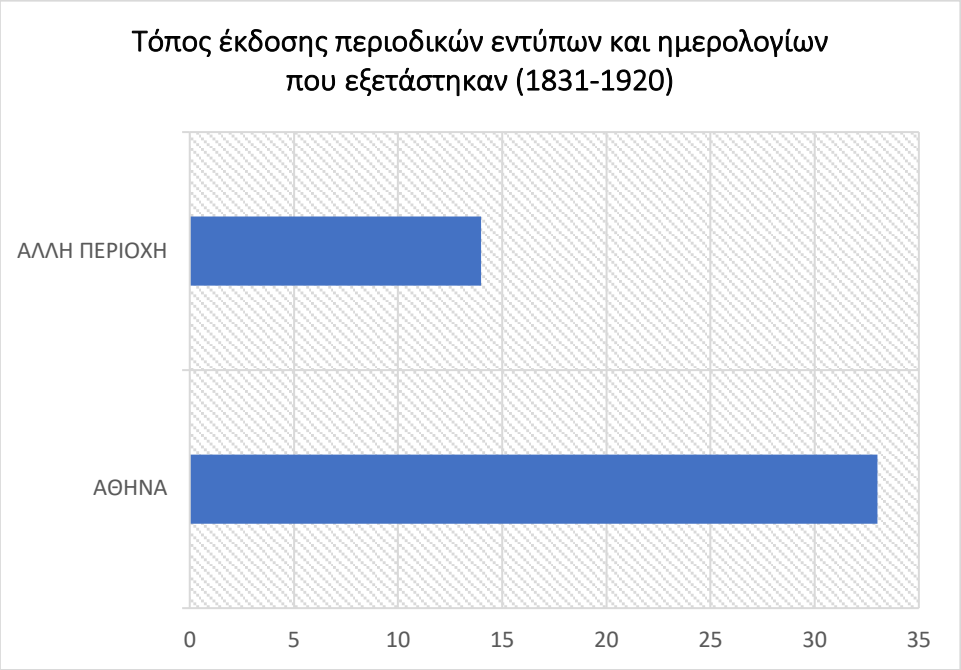
Παρίσι
Εθνικόν Ημερολόγιον Βρετού

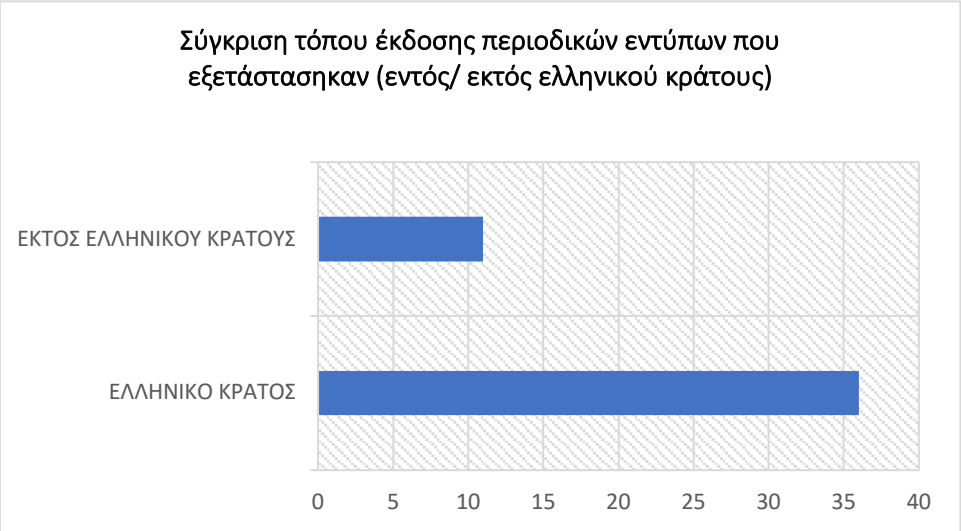
Λειψία
Έσπερος
Κλειώ

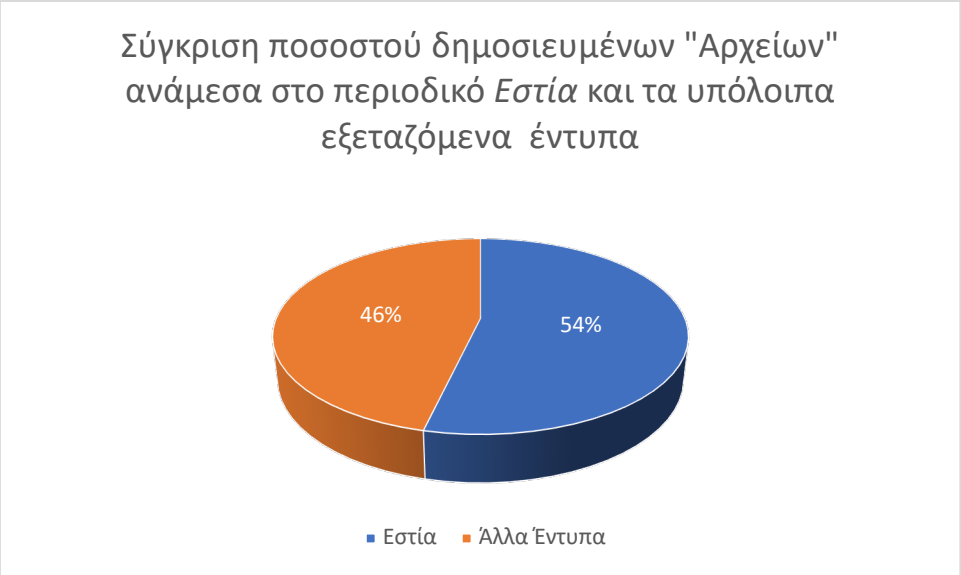
Αλεξάνδρεια
Νέα Ζωή

Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο ανά δεκαετία (1832-1920)
400
350
300
250
200
150
100
50
0
1832 - 1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920

Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο ανά δεκαετία (1832-1920)
400
350
300
250
200
150
100
50
0
1832 - 1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920

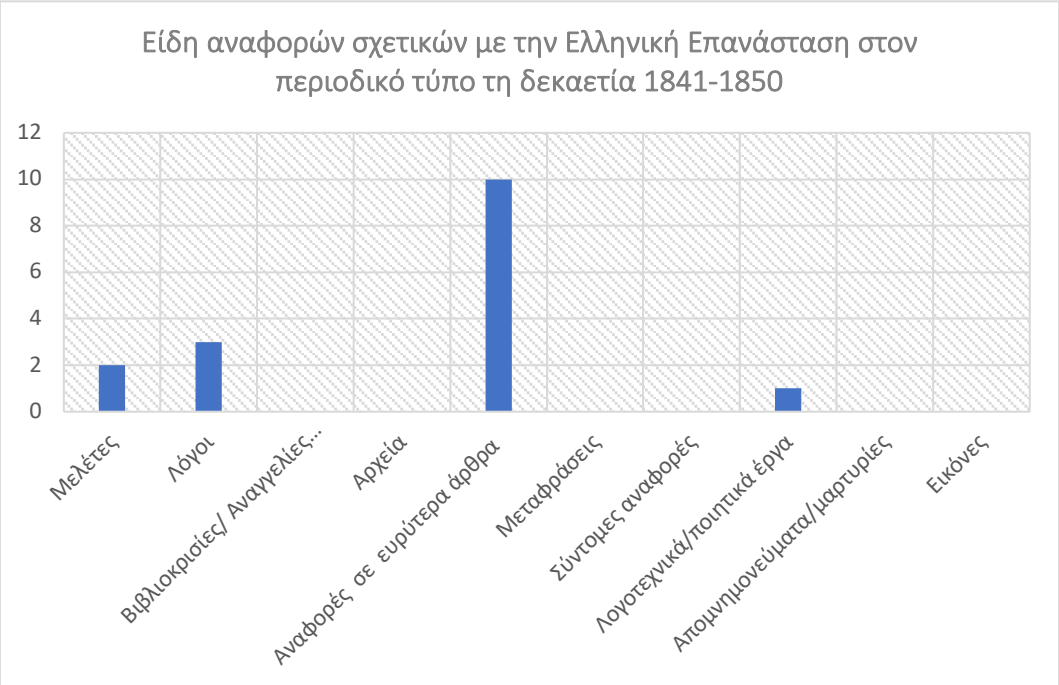

Τόπος έκδοσης περιοδικών εντύπων και ημερολογίων
που εξετάστηκαν (1831-1920)
ΑΛΛΗ ΠΕΡΙΟΧΗ
ΑΘΗΝΑ
0
5
10
15
20
25
30
35

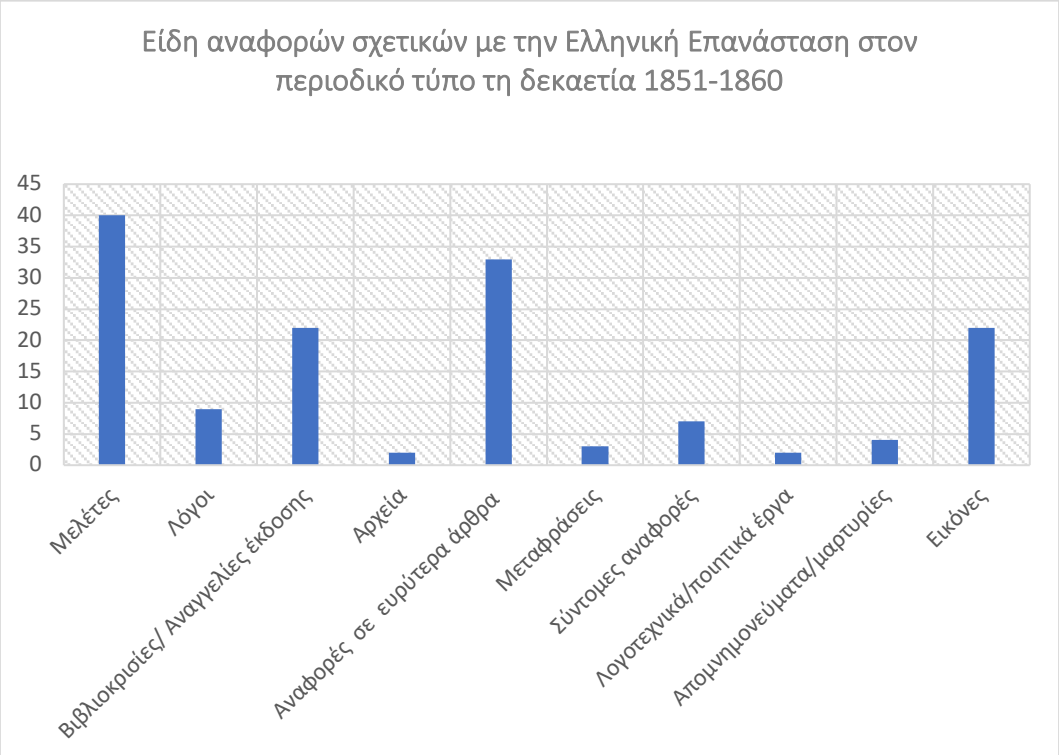

Σύγκριση τόπου έκδοσης περιοδικών εντύπων που εξετάστασηκαν (εντός/ εκτός ελληνικού κράτους)
ΕΚΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ
0
5
10
15
20
25
30
35
40

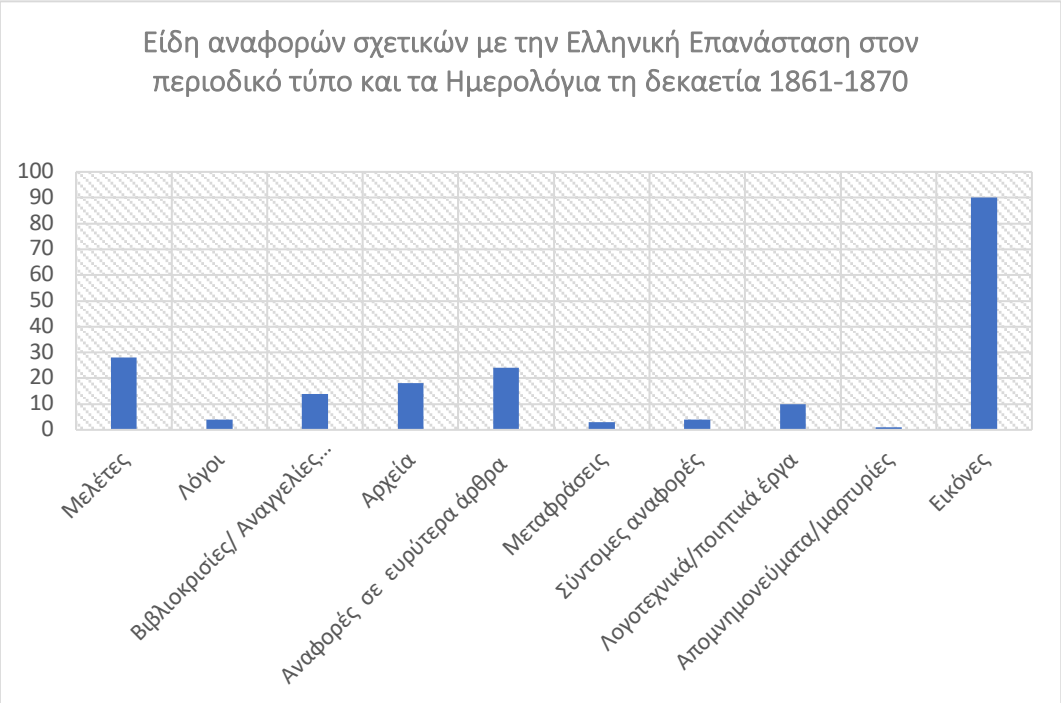

Σύγκριση ποσοστού δημοσιευμένων "Αρχείων" ανάμεσα στο περιοδικό *Εστία* και τα υπόλοιπα εξεταζόμενα έντυπα
46%
54%
Εστία
Άλλα Έντυπα

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο και τα Ημερολόγια (1831-1920)
600
500
400
300
200
100
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/ Αναγγελίες έκδοσης
Αρχεία
Αναφορές σε ευρύτερα άρθρα
Μεταφράσεις ξένων μελετών
Μεταφράσεις...
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα
Απομνημονεύματα/μαρτυρίες
Εικόνες

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο τη δεκαετία 1831-1840
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/...
Αρχεία
Αναφορές σε...
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικ...
Απομνημονεύματα/...
Εικόνες

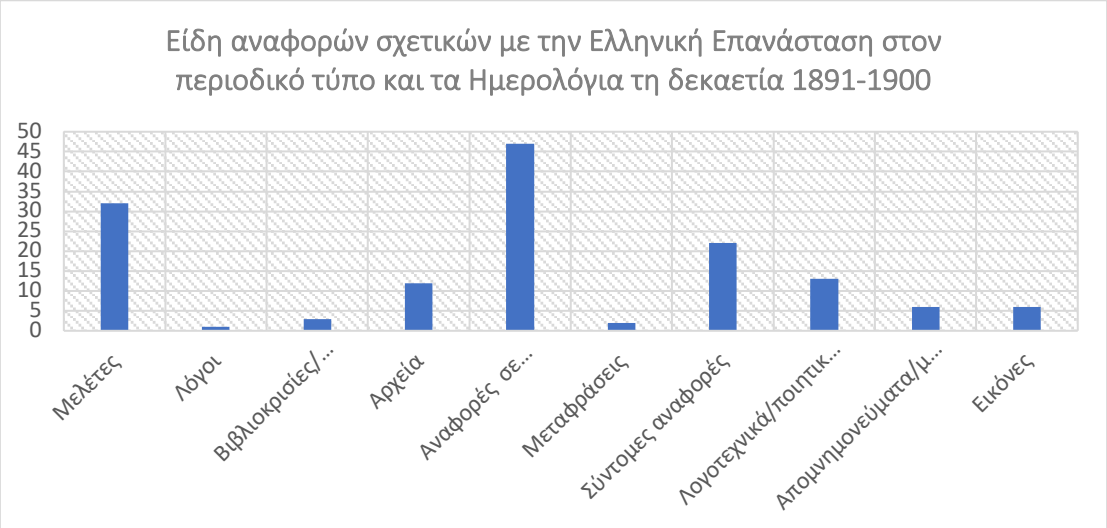

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο τη δεκαετία 1841-1850
12
10
8
6
4
2
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/ Αναγγελίες...
Αρχεία
Αναφορές σε ευρύτερα άρθρα
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα
Απομνημονεύματα/μαρτυρίες
Εικόνες

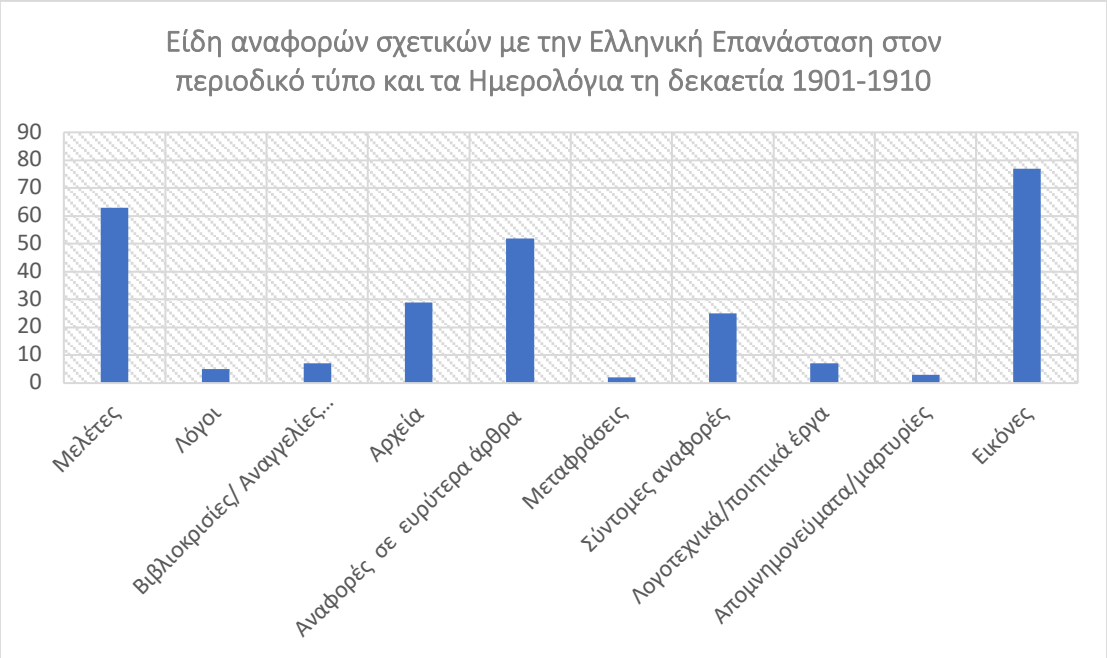

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο τη δεκαετία 1851-1860
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/ Αναγγελίες έκδοσης
Αρχεία
Αναφορές σε ευρύτερα άρθρα
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα
Απομνημονεύματα/μαρτυρίες
Εικόνες

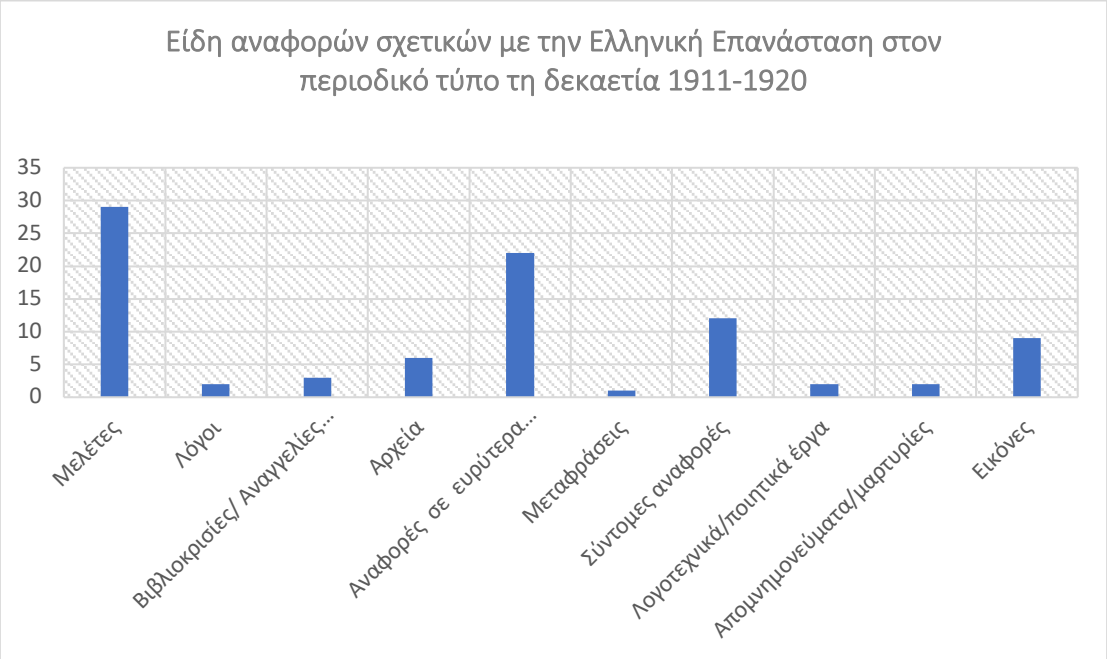

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο και τα Ημερολόγια τη δεκαετία 1861-1870
100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/ Αναγγελίες...
Αρχεία
Αναφορές σε ευρύτερα άρθρα
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα
Απομνημονεύματα/μαρτυρίες
Εικόνες

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο και τα Ημερολόγια τη δεκαετία 1871-1880
160
140
120
100
80
60
40
20
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/ Αναγγελίες...
Αρχεία
Αναφορές σε ευρύτερα...
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα
Απομνημονεύματα/μαρτυρί...
Εικόνες

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο και τα Ημερολόγια τη δεκαετία 1881-1890
120
100
80
60
40
20
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/ Αναγγελίες...
Αρχεία
Αναφορές σε ευρύτερα...
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα
Απομνημονεύματα/μαρτυ...
Εικόνες

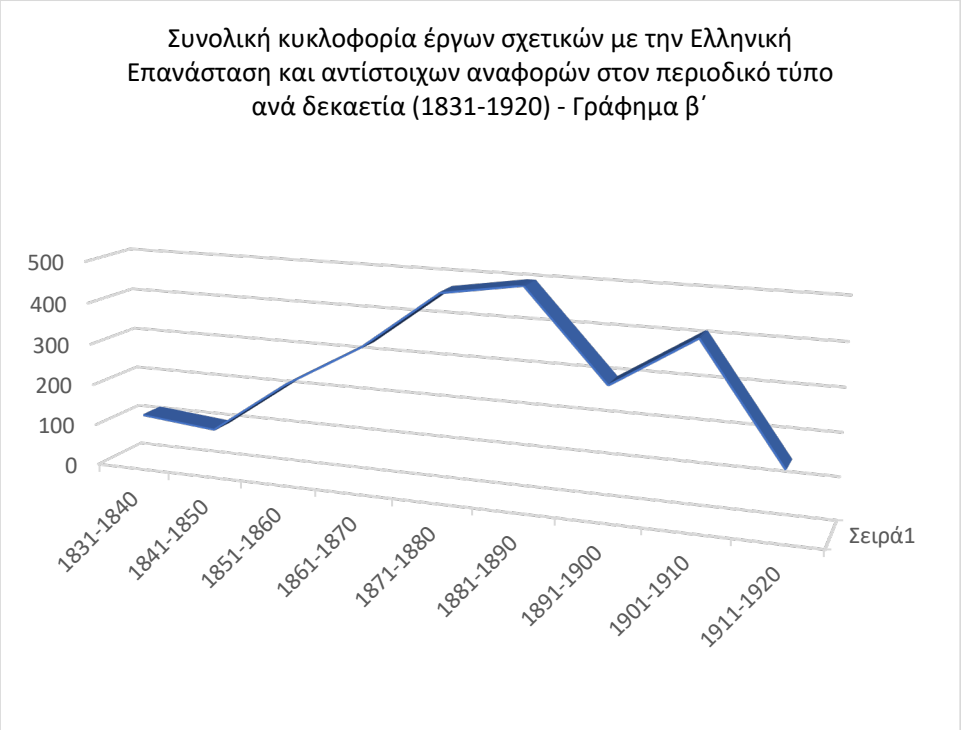

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο και τα Ημερολόγια τη δεκαετία 1891-1900
50
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/...
Αρχεία
Αναφορές σε...
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικ...
Απομνημονεύματα/μ...
Εικόνες

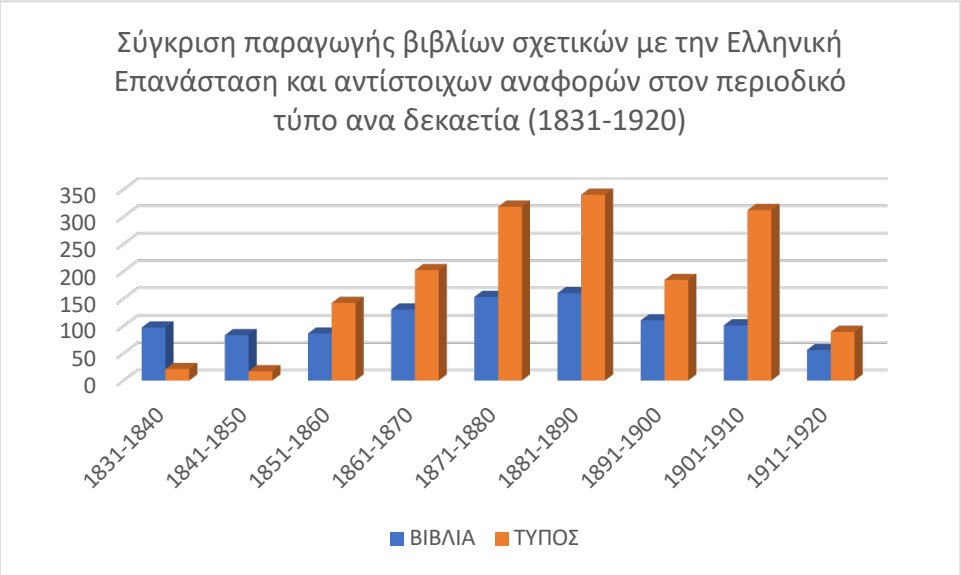

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο και τα Ημερολόγια τη δεκαετία 1901-1910
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/ Αναγγελίες...
Αρχεία
Αναφορές σε ευρύτερα άρθρα
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα
Απομνημονεύματα/μαρτυρίες
Εικόνες

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο τη δεκαετία 1911-1920
35
30
25
20
15
10
5
0
Μελέτες
Λόγοι
Βιβλιοκρισίες/ Αναγγελίες...
Αρχεία
Αναφορές σε ευρύτερα...
Μεταφράσεις
Σύντομες αναφορές
Λογοτεχνικά/ποιητικά έργα
Απομνημονεύματα/μαρτυρίες
Εικόνες

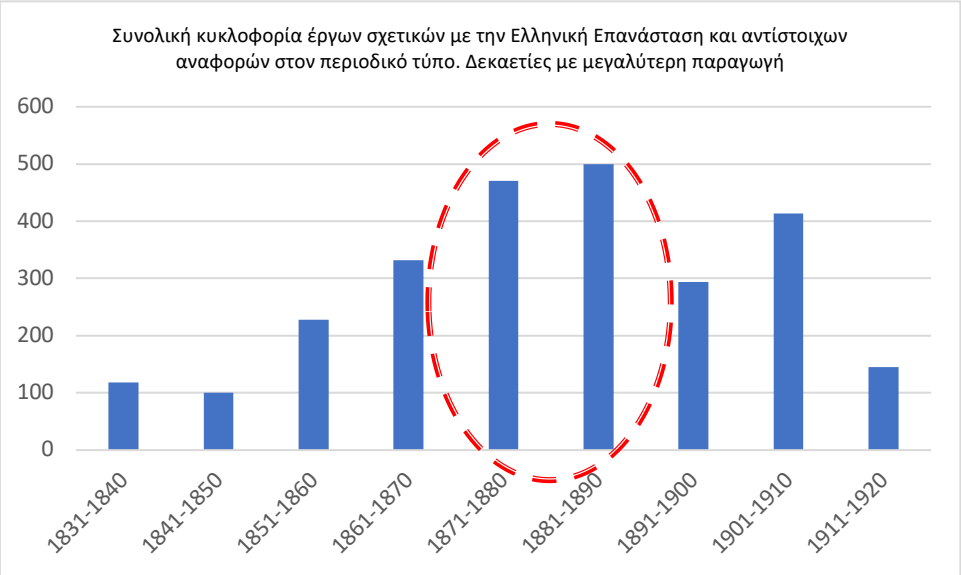
Η συνολική παραγωγή βιβλίων και άρθρων

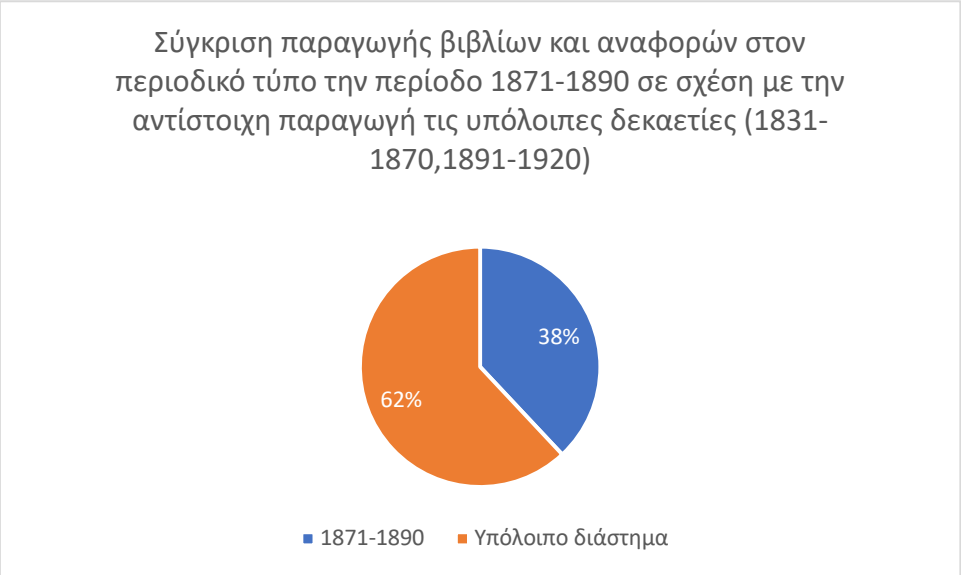

Σύγκριση παραγωγής βιβλίων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση και αντίστοιχων αναφορών στον περιοδικό τύπο ανα δεκαετία (1831-1920)
350
300
250
200
150
100
50
0
1831-1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920
ΒΙΒΛΙΑ
ΤΥΠΟΣ

Συνολική κυκλοφορία έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση και αντίστοιχων αναφορών στον περιοδικό τύπο σε δυο περιόδους
600
500
400
300
200
100
0
1831-1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920

Συνολική κυκλοφορία έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση και αντίστοιχων αναφορών στον περιοδικό τύπο. Δεκαετίες με μεγαλύτερη παραγωγή
600
500
400
300
200
100
0
1831-1840
1841-1850
1851-1860
1861-1870
1871-1880
1881-1890
1891-1900
1901-1910
1911-1920

Σύγκριση παραγωγής βιβλίων και αναφορών στον περιοδικό τύπο την περίοδο 1871-1890 σε σχέση με την αντίστοιχη παραγωγή τις υπόλοιπες δεκαετίες (1831-1870,1891-1920)
38%
62%
1871-1890
Υπόλοιπο διάστημα

Παράρτημα Β΄

Είδη αναφορών σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση ανά περιοδικό

Η ανεύρεση σημαντικού αριθμού αναφορών για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 στα περιοδικά έντυπα που μελετήθηκαν κατέστησε αναγκαία την κατηγοριοποίησή τους. Η κατηγοριοποίηση αυτή, όπως και κάθε σχετική προσπάθεια, πραγματοποιήθηκε με γνώμονα την καλύτερη παρουσίαση του υλικού. Οι κατηγορίες που δημιουργήθηκαν καλύπτουν τις διαφορετικού είδους αναφορές για το 1821 και βοηθούν στη διεξαγωγή πολλαπλών ποσοτικών αναλύσεων. Τα έντυπα παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά.

Κατηγορίες	Επεξήγηση
Μελέτες	Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν άρθρα που είχαν αποκλειστικό θέμα σχετικό με την Επανάσταση του 1821.
Δημοσιευμένοι Λόγοι	Πρόκειται για επίσημους λόγους που εκφωνήθηκαν σε κάποια τελετή/επέτειο ή για λόγους που εκφωνήθηκαν σε Εταιρίες και Συλλόγους και στη συνέχεια δημοσιεύθηκαν στον τύπο. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και οι επικήδειοι λόγοι που δημοσιεύθηκαν στον περιοδικό τύπο.
Βιβλιοκρισίες / Αγγελίες έκδοσης βιβλίων	Αφορά βιβλιοκρισίες έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση, όπως και την αναγγελλία έκδοσης έργων για το 1821.
Αρχεία	Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι δημοσιεύσεις διάφορων αρχείων του 1821 (επιστολές αγωνιστών, επίσημα έγγραφα της Προσωρινής Διοίκησης κ.α.) αλλά και σφραγίδες, υπογραφές αγωνιστών κλπ
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	Στην κατηγορία αυτή κατατάχθηκαν οι αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση που εντοπίζονται σε άρθρα άλλου θέματος.
Μεταφράσεις ξένων μελετων	Αφορά τις μεταφράσεις τμημάτων ή ολόκληρων έργων ξένων συγγραφέων σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση.
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	Σε κάποιες περιπτώσεις εντοπίζονται ιδιαίτερα σύντομες αναφορές στο 1821. Κυρίως πρόκειται για ανέκδοτα της εποχής του Αγώνα ή για κάποια σύντομη είδηση σχετικά με τον εορτασμό της επετείου. Θεωρήθηκε σωστό οι αναφορές αυτές να διαφοροποιηθούν από την κατηγορία Μελέτες.
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	Στην κατηγορία αυτή συγκεντρώθηκαν τα δημοσιευμένα στα περιοδικά ποιήματα και λογοτεχνικά έργα που αντλούσαν το θέμα τους από την Ελληνική Επανάσταση.
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	Πρόκειται για αποσπάσματα απομνημονευμάτων αγωνιστών του 1821 ή για εκθέσεις και μαρτυρίες σύγχρονων της Επανάστασης.
Εικόνες	Εικόνες ή πίνακες σχετικές με πρόσωπα, μέρη ή αντικείμενα της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης.

<u>Ιόνιος Ανθολογία</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**-**
Έτη κυκλοφορίας	**1834 - 1835**
Τόπος Έκδοσης	**Κέρκυρα**
Τεύχη	**5**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Λογοτεχνικά έργα - ποίηση	1
Σύνολο	**1**

Ελληνική Πλάστιγξ

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Αλέξανδρος Σούτσος**
Έτη κυκλοφορίας	**1836**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**6**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	6
Λογοτεχνικά έργα - ποίηση	8
Σύνολο	**15**

Ευρωπαϊκός Ερανιστής

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότες	**Φ. Ιωάννου, Γ. Βέλλιος, Π. Αργυρόπουλος, Α. Ραγκαβής, Α. Σαμουρκάσης, Ν. Λεβίδης, Κ. Παπαρρηγόπουλος**
Έτη κυκλοφορίας	**1840 - 1843**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**24**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	1
Δημοσιευμένοι λόγοι	2
Βιβλιοκρισίες	3
Αποσπάσματα από άλλου θέματος ιστορικό άρθρο	3
Σύνολο	**9**

Φιλολογία

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ζαχαρίας Δ. Λαμπίσης**
Έτη κυκλοφορίας	**1841 - 1843**
Τόπος Έκδοσης	**Σμύρνη**
Τεύχη	**19**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Λογοτεχνικά έργα - ποίηση	1
Σύνολο	**1**

Ρήγας

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Γεώργιος Τερτσέτης**
Έτη κυκλοφορίας	**1843 - 1845**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**5**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	7
Σύνολο	**7**

<u>Αποθήκη Των Ωφελίμων Και Τερπνών Γνώσεων</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ιάκωβος Γ. Πιτζιπιός**
Έτη κυκλοφορίας	**1847 - 1849**
Τόπος Έκδοσης	**Ερμούπολη - Κωνσταντινούπολη (1849)**
Τεύχη	**19**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	1
Σύνολο	**2**

Πανδώρα

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότες	**Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Κων/νος Παπαρρηγόπουλος, Νικόλαος Δραγούμης**
Έτη κυκλοφορίας	**1850 - 1872**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**528**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	41
Δημοσιευμένοι λόγοι	11
Βιβλιοκρισίες	28
Αρχεία	14
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	19
Μεταφράσεις ξένων εργασιών και βιβλίων	4
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	6
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	6
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	10
Εικόνες	30
Σύνολο	**169**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**145**

Ιωνική Μέλισσα

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Αντώνιος Πατρίκιος**
Έτη κυκλοφορίας	**1850 - 1852**
Τόπος Έκδοσης	**Σμύρνη**
Τεύχη	**35**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	3
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	2
Σύνολο	**5**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**3**

Βιβλιοθήκη του Λαού

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Δημήτριος Αινιάν**
Έτη κυκλοφορίας	**1852 - 1855**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**2 (συν παράρτημα)**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	18
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	1
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	1
Σύνολο	**20**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**15**

Μνημοσύνη

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**-**
Έτη κυκλοφορίας	**1852 - 1853**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**17**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	1
Σύνολο	**1**

Le spectateur de l' Orient

Ταυτότητα εντύπου	
Ιδρυτές	**Γ. Βασιλείου, Ν. Δραγούμης, Αλ. Ρίζος Ραγκαβής, Μάρκος Ρενιέρης, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ι. Σούτσος.**
Έτη κυκλοφορίας	**1853 - 1857**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**8**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	5
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Βιβλιοκρισίες	3
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	26
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	1
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	1
Σύνολο	**37**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**36**

<u>Θελξινόη</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Επαμεινώνδας Ι. Φραγκούδης**
Έτη κυκλοφορίας	**1855 - 1857**
Τόπος Έκδοσης	**Κωνσταντινούπολη**
Τεύχη	**24**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	2
Δημοσιευμένοι Λόγοι	2
Βιβλιοκρισίες	1
Εικόνες	1
Σύνολο	**6**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**4**

Φιλίστωρ

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότες	**Στ. Κουμανούδης, Κ. Ξανθόπουλος, Δ. Μαυροφρύδης**
Έτη κυκλοφορίας	**1861 - 1863**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**36**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Βιβλιοκρισίες	1
Μεταφράσεις ξένων εργασιών και βιβλίων	6
Σύνολο	**7**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**2**

Εθνικόν Ημερολόγιον Βρετού

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Μαρίνος Π. Βρετός**
Έτη κυκλοφορίας	**1861 - 1871**
Τόπος Έκδοσης	**Παρίσι**
Τόμοι	**11**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	8
Δημοσιευμένοι Λόγοι	2
Αρχεία	5
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	10
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	3
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	3
Εικόνες	82
Σύνολο	**113**

<u>Περιοδικό Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης**
Έτη κυκλοφορίας	**1863 - 1921**
Τόπος Έκδοσης	**Κωνσταντινούπολη**
Τόμοι	**33 (συν 20 παραρτήματα)**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	1
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	3
Σύνολο	**5**

Χρυσαλλίς

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ειρηναίος Ασώπιος**
Έτη κυκλοφορίας	**1863 - 1866**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**96**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	14
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Βιβλιοκρισίες	5
Αρχεία	2
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	12
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	4
Σύνολο	**38**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**24**

<u>Μέλισσα των Αθηνών</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Αναστάσιος Γούδας**
Έτη κυκλοφορίας	**1864 - 1865**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**24**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	2
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	2
Σύνολο	**5**

Αττικόν Ημερολόγιον

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ειρηναίος Ασώπιος**
Έτη κυκλοφορίας	**1867 - 1869, 1871 - 1890**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**23**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	5
Αρχεία	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	1
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	1
Εικόνα	15
Σύνολο	**23**

Ιλισσός

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότες	**Θ. Αντωνιάδης, Ι. Χ. Κουρτέλης**
Έτη κυκλοφορίας	**1868 - 1872**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**75**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	1
Αρχεία	2
Μεταφράσεις ξένων εργασιών και βιβλίων	1
Σύνολο	**4**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**3**

Παρθενών

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ν. Ε. Μανιτάκης**
Έτη κυκλοφορίας	**1871 - 1873, 1878 - 1880**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**75**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	4
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Αρχεία	3
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	4
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	1
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	1
Εικόνες	3
Σύνολο	**17**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**13**

<u>Ζακυνθινός Ανθός</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ι. Τσακασιάνος**
Έτη κυκλοφορίας	**1874 - 1878**
Τόπος Έκδοσης	**Ζάκυνθος**
Τεύχη	**50**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	3
Δημοσιευμένοι λόγοι	1
Βιβλιοκρισίες	2
Μεταφράσεις ξένων εργασιών και βιβλίων	7
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	1
Εικόνες	1
Σύνολο	**15**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**13**

Βύρων

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Φιλολογικός Σύλλογος Βύρων**
Έτη κυκλοφορίας	**1874 - 1879**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**4**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	9
Δημοσιευμένοι Λόγοι	7
Αρχεία	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	1
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	1
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	1
Σύνολο	**20**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**14**

Εστία

Ταυτότητα εντύπου	
Διευθυντές	**Παύλος Διομήδης, Γεώργιος Κασδόνης, Νικόλαος Πολίτης, Γεώργιος Δροσίνης**
Έτη κυκλοφορίας	**1876 - 1895**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**996**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	115
Δημοσιευμένοι Λόγοι	2
Βιβλιοκρισίες	2
Αρχεία	146
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	47
Μεταφράσεις ξένων εργασιών και βιβλίων	13
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	11
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	28
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	6
Εικόνες	7
Σύνολο	**377**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**344**

Παρνασσός

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός**
Έτη κυκλοφορίας	**1877 - 1895**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**200**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	11
Δημοσιευμένοι Λόγοι	4
Αρχεία	11
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	16
Μεταφράσεις ξένων εργασιών και βιβλίων	5
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	3
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	3
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	12
Σύνολο	**65**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**50**

<u>Σαββατιαία Επιθεώρηση</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Σταύρος Ι. Βουτυράς**
Έτη κυκλοφορίας	**1877 - 1878**
Τόπος Έκδοσης	**Κωνσταντινούπολη**
Τεύχη	**52**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	6
Μεταφράσεις ξένων εργασιών και βιβλίων	2
Λογοτεχνικά έργα – ποίηση	1
Σύνολο	**9**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**6**

Έσπερος

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ιωάννης Περβανόγλου**
Έτη κυκλοφορίας	**1881 – 1889**
Τόπος Έκδοσης	**Λειψία**
Τεύχη	**52**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	12
Βιβλιοκρισίες	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	8
Λογοτεχνικά έργα – ποίηση	10
Εικόνες	14
Σύνολο	**45**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**36**

Δελτίον Ιστορικής και εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ι.Ε.Ε.Ε**
Έτη κυκλοφορίας	**1883 - 1928 (α΄περιοδος)**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**10**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	5
Αρχεία	11
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	25
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	6
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	1
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	1
Σύνολο	**49**

Εβδομάς

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Δημήτριος Καμπούρογλου, Ιωάννης Δαμβέργης**
Έτη κυκλοφορίας	**1884 - 1892**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**416**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	58
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Αρχεία	6
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	10
Μεταφράσεις ξένων εργασιών και βιβλίων	45
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	8
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	13
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	25
Σύνολο	**166**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**95**

Εφημερίς των Κυριών

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Καλλιρόη Πάρρεν**
Έτη κυκλοφορίας	**1887 - 1917**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**1100**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	15
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Βιβλιοκρισίες	2
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	25
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	13
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	30
Εικόνες	3
Σύνολο	**89**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**68**

Ακρόπολις Φιλολογική

Ταυτότητα εντύπου	
Κύριοι Συντάκτες	**Αριστείδης Ν. Παναγιωτίδης και Κωνσταντίνος Ι. Πρασσάς**
Έτη κυκλοφορίας	**1888 - 1889**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**60**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	1
Αρχεία	4
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	2
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	3
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	2
Σύνολο	**12**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**8**

Ημερολόγιο Σκόκου

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος**
Έτη κυκλοφορίας	**1886 - 1918**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**33**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	27
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	2
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	18
Λογοτεχνικά έργα – ποίηση	2
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	8
Εικόνες	1
Σύνολο	**69**

<u>Ποικίλη Στοά</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Ιωάννης Α. Αρσένης**
Έτη κυκλοφορίας	**1881 - 1889, 1891, 1894 - 1896, 1898 - 1899, 1912, 1914**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**16**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	12
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	4
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	2
Λογοτεχνικά έργα – ποίηση	6
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	1
Εικόνες	4
Σύνολο	**29**

Κλειώ

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Π.Δ. Ζυγούρης**
Έτη κυκλοφορίας	**1885 - 1891**
Τόπος Έκδοσης	**Λειψία**
Τεύχη	**168**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Βιβλιοκρισίες	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	2
Λογοτεχνικά έργα – ποίηση	2
Σύνολο	**5**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**4**

<u>Χλόη</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**-**
Έτη κυκλοφορίας	**1888**
Τόπος Έκδοσης	**Πάτρα**
Τεύχη	**Άγνωστος αριθμός (εξετάστηκαν 10 που διασώζονται)**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	3
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	1
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	1
Λογοτεχνικά έργα- ποίηση	4
Σύνολο	**9**

Αθηνά -
Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**εν Αθήναις Επιστημονική Εταιρεία**
Έτη κυκλοφορίας	**1889 - 1923***
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**34**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	4
Αρχεία	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	1
Σύνολο	**6**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**5**

***Στην παρούσα εργασία εξετάστηκαν οι τόμοι του περιοδικού μέχρι το έτος 1923**

Αρμονία

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**-**
Έτη κυκλοφορίας	**1895 - 1899, 1900 - 1902***
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**3**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	13
Αρχεία	13
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	12
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	17
Σύνολο	**55**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**27**

***Στην παρούσα εργασία εξετάστηκαν οι τόμοι των ετών 1900-1902**

Εθνική Αγωγή
(και Δελτίον της Εθνικής Αγωγής)

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Γεώργιος Δροσίνης**
Έτη κυκλοφορίας	**1898 – 1904**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**289**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	11
Δημοσιευμένοι Λόγοι	1
Βιβλιοκρισίες	5
Αρχεία	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	11
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	26
Λογοτεχνικά έργα – ποίηση	12
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	2
Εικόνες	4
Σύνολο	**73**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**62**

Ελληνισμός

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Εταιρεία Ελληνισμός**
Έτη κυκλοφορίας	**1898 - 1915, 1928 - 1932***
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**18**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	34
Δημοσιευμένοι Λόγοι	5
Βιβλιοκρισίες	1
Αρχεία	26
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	33
Μεταφράσεις	2
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	3
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	1
Απομνημονεύματα ή περιγραφές σύγχρονων	23
Σύνολο	**128**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**70**

***Στην παρούσα εργασία καταγράφηκαν τα σχετικά με την επανάσταση άρθρα της πρώτης περιόδου κυκλοφορίας του περιοδικού 1898 - 1915.**

Προπύλαια

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Γιάννης Βλαχογιάννης**
Έτη κυκλοφορίας	**1900 - 1908**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμος	**1**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	3
Αρχεία	2
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	3
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	3
Λογοτεχνικά έργα- ποίηση	3
Σύνολο	**14**

Πινακοθήκη

Ταυτότητα εντύπου	
Διευθυντής	**Δημ. Ι. Καλογερόπουλος**
Έτη κυκλοφορίας	**1901 - 1922**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**290**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	8
Βιβλιοκρισίες	3
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	3
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	7
Λογοτεχνικά έργα– ποίηση	1
Εικόνες	21
Σύνολο	**43**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**41**

Νέος Ελληνομνήμων

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότες	**Σπυρίδων Λάμπρος, Κ. Δυοβουνιώτης (μετά το 1920)**
Έτη κυκλοφορίας	**1904 - 1927**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τόμοι	**21**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	7
Δημοσιευμένοι Λόγοι	2
Αρχεία	6
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	10
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	2
Εικόνες	7
Σύνολο	**34**

Παναθήναια

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότες	**Κίμων Μιχαηλίδης, Γεώργιος Βλάχος**
Έτη κυκλοφορίας	**1900-1915**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**326**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	24
Βιβλιοκρισίες	6
Αρχεία	15
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	19
Μεταφράσεις ξένων μελετών	3
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	18
Λογοτεχνικά έργα – ποίηση	1
Εικόνες	17
Σύνολο	**103**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**99**

Νέα Ζωή

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότης	**Φιλολογικός Σύλλογος Αλεξάνδρειας**
Έτη κυκλοφορίας	**1904 - 1927**
Τόπος Έκδοσης	**Αλεξάνδρεια**
Τόμοι	**14**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Μελέτες	1
Αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση σε ευρύτερα ιστορικά άρθρα ή άρθρα άλλου θέματος	13
Σύντομες αναφορές για την επανάσταση	3
Λογοτεχνικά έργα – ποίηση	2
Σύνολο	**19**
Συνόλο αναφορών σε 1821 (χωρίς να υπολογίζονται οι συνέχειες των άρθρων που δημοσιεύονται σε διαφορετικά τεύχη)	**10**

<u>Το Ηρώον του Αγώνος</u>

Ταυτότητα εντύπου	
Εκδότες	**Σπυρίδων Λάμπρος**
Έτη κυκλοφορίας	**1910**
Τόπος Έκδοσης	**Αθήνα**
Τεύχη	**10**
Αναφορές σε 1821	
Κατηγορία	**Αριθμός αναφορών**
Εικόνες	39
Σύνολο	**39**

Παράρτημα Γ΄

Πίνακες αναφορών σχετικών με το 1821 ανά περιοδικό

Ιόνιος Ανθολογία
(1834-1835)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Προοίμιον της Βοτζαριάδος ήτοι ο θάνατος του Μάρκου Βότσαρη	3	1834

Ελληνική Πλάστιγξ
(1836)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Ποιήσις	Α	1836
	Λογογραφικά	Α	1836
	Εθνική Ενότης	Α	1836
	Φιλολογία	Α	1836
	Ποικίλα: Ο Σπερμολόγος	Α	1836
	Ποιήσις	Β	1836
	Λογογραφικά	Β	1836
	Ποίησις	Γ	1836
	Ποίησις	Δ	1836
	Λογογραφικά	Δ	1836
	Ποικίλα	Δ	1836
	Ποίησις	Ε	1836
	Η αηδία	Ε	1836
	Ποίησις	ΣΤ	1836
	Λογογραφικά	ΣΤ	1836

Ευρωπαϊκός Ερανιστής
(1840-1843)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Βιβλιοκρισία: απολογία Θ. Φαρμακίδου	Τομ.1, αρ.3	1840
Ανώνυμος	Βιβλιοκρισία: Αδαμαντίου Κοραή Επιστολαί προς τον Σμύρνης πρωτοψάλτην 1838, Απάνθισμα επιστολών Αδαμαντίου Κοραή, εκδιδόντος Ιακώβου Ρώτα 1839	Τομ.1, αρ.3	1840
Ανώνυμος	Βιβλιοκρισία: επιστολαί του κόμητος Ιω. Καποδίστρια	Τομ.2, αρ.1	1840
Ανώνυμος	Γεωγραφία-πολιτική: ιστορική έποψις της Μεσογείου	Τομ.2, αρ.2	1840
Ανώνυμος	Βιογραφία: Μεχμέτ Αλή πασάς	Τομ.2, αρ.3	1840
Ανώνυμος	Φιλολογία: λόγος εκφωνηθείς υπό του γραμ. της αρχαιολογικής εταιρίας κατά την έβδομην γενικήν αυτής συνεδρίασιν	Τομ.1, αρ.2	1842
(Πάυλος Καλλιγάς)	Ιστορία: τι είναι η Ελλάς;	Τομ.1, αρ.3	1842
Ανώνυμος	Ιστορία: οι Βενετοί εις την Πελοπόννησον (συνέχεια)	Τομ.1, αρ.4	1842
Θ. Μανούσος	Ιστορία: λόγος εισαγωγικός των εν τω πανεπιστημίω Αθηνών κατά την χειμερινήν εξαμηνίαν του 1842-1843 περί μέσης και νέας ιστορίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου	Τόμ. 1, αρ.7	1842

Φιλολογία
(1841-1843)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ν.Ι. Σαλτέλης	Ποίησις: Προς τον Αλέξανδρο Σούτσο	6	1842

Ρήγας
(1843-1845)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Γ. Τερτσέτης	Κεντρικό άρθρο (όλο το περιοδικό)	Α	1843
Γ. Τερτσέτης	Κεντρικό άρθρο (όλο το περιοδικό)	Β	1844
Γ. Τερτσέτης	Αδικημένοι Ελληνες	Β	1844
Γ. Τερτσέτης	Εκδουλεύσεις του Αθανάσιου Αντωνίου Καλατζή	Β	1844
Γ. Τερτσέτης	Κεντρικό άρθρο (όλο το περιοδικό)	Γ	1845
Γ. Τερτσέτης	Η εορτή του αγίου Ανδρέου η ο Σταίκος	Γ	1845
Γ. Τερτσέτης	Κεντρικό άρθρο (όλο το περιοδικό)	Δ	1845

Αποθήκη Των Ωφελίμων Και Τερπνών Γνώσεων

(Ερμούπολη 1847-1848/ Κωνσταντινούπολη 1849)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Η Χίος (β΄μέρος)	6	1847
Ανώνυμος	Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος	8	1848

Πανδώρα
(1850-1872)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Κ.Κ.Π.	Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους	9	1850
Κ.Κ.Π.	Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους (Μέρος Β')	10	1850
Ανώνυμος	Η Ελληνική εκκλησία	10	1850
Π. Καλλιγάς	Βίος Ευγενίου του Βουλγάρεως	21	1851
Π. Καλλιγάς	Βίος Ευγενίου του Βουλγάρεως (Μέρος Β')	22	1851
Κ.Π.	Περί μεγάλων μικρά	36	1851
	Εικόνα - Προτομή του Κανάρη	58	1852
Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος	Βιβλιογραφία	61	1852
	Βιβλιογραφία	65	1852
Ανώνυμος	Αρματολοί και κλέφτες (ποιήμα)	74	1853
Ανώνυμος	Βίος και πολιτεία του ιερομάρτυρος Γρηγορίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως	81	1853
Ανώνυμος	Τα Ψαρά	85	1853
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία: Σπυρίδωνος Τρικούπη Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως	86	1853
Νεσσελρώδ	Η από 12 Φεβρουαρίου 1830 αναφορά του κυρίου Κόμητος Νεσσελρώδ προς την Α. Α. Υ. τον μέγαν δούκα Κωνσταντίνον	86	1853
Π. Καλλιγάς	Η εν Ναβαρίνω ναυμαχία	89	1853
	Εικόνα - Γεώργιος Ολύμπιος	91	1853
Ανώνυμος	Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος	96	1854
	Εικόνα - Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ απορρήτων	98	1854
Θ. Καρούσος	Τίνα τα κέντρα της εθνικής ενώσεως	99	1854
Ανώνυμος	Αλέξανδρος Υψηλάντης	102	1854
	Εικόνα- Αλέξανδρος Υψηλάντης	102	1854
Ανώνυμος	Δημήτριος Υψηλάντης	103	1854
Ανώνυμος	Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος (Μέρος Β')	103	1854
	Εικόνα - Δημήτριος Υψηλάντης	103	1854
Κ.Π.	Βιβλιογραφία	85	1853

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία	106	1854
Ανώνυμος	Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος (Μέρος Γ')	108	1854
Σ. Τρικούπης	Πανούτσος Νοταράς	110	1854
	Εικόνα - Πανούτσος Νοταράς	110	1854
	Εικόνα - Λόρδος Βύρων	110	1854
Ανώνυμος	Ι. Ρίζος (Νερουλός)	118	1855
	Εικόνα - Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός	118	1855
Σπυρίδων Τρικούπης	Ιστορία της Ελληνικής επαναστάσεως	123	1855
Ανώνυμος	Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας	124	1855
	Εικόνα - Κ. Μ. Κούμας	124	1855
	Εικόνα - Νεόφυτος Δούκας	128	1855
Τρικούπης Σπ.	Ιστορία της Ελληνικής επαναστάσεως	130	1855
	Εικόνα - Σπυρίδων Τρικούπης	130	1855
	Εικόνα - Αλέξανδρος Στούρζας	130	1855
Ανώνυμος	Νεόφυτος Βάμβας	131	1855
	Εικόνα - Νεόφυτος Βάμβας	131	1855
Ανώνυμος	Νεόφυτος Βάμβας (Μέρος Β')	132	1855
Ανώνυμος	Λάμπρος Κατσώνης	132	1855
Ανώνυμος	Θάνατος Φαβιέρου: Λόγος εκφωνηθείς εν Ακροπόλει υπό του δημοτικού συμβούλου Κ. Α. Ρ. Ραγκαβή, επί της δημοτικής εορτής της τελεσθείσης εις μνήμην του στρατηγού Φαβιέρου	134	1855
	Εικόνα - Ο Στρατηγός Φαβιέρος	134	1855
Ανώνυμος	Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	135	1855
	Εικόνα - Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	135	1855
	Εικόνα - Αλέξανδρος Υψηλάντης	135	1855
Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής	Τα Ελληνικά	135	1855
Ανώνυμος	Ερμογλυφείον Ιωάννου Κόσσου (για Αλεξ. Υψηλάντη)	135	1855
	Εικόνα - Κοραής	140	1856
Ανώνυμος	La Grece et les Capodistrias pendant l' occupation francaise de 1828 a 1834, par le general de division Pellion. Paris 1855	141	1856
Ανώνυμος	Ρήγας Φερραίος	142	1856
	Εικόνα - Ρήγας Φερραίος	142	1856
Ανώνυμος	Ζώης Κωνσταντίνου Καπλάνης	145	1856

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Εικόνα - Ζώης Κωνσταντίνου Καπλάνης	145	1856
Ανώνυμος	για εικονα Γρηγορίου σε Διάφορα	158	1856
Ανώνυμος	Ιστορικά (πρόκειτ. Για εισαγωγικό Λόγο Κ. Παπαρρηγόπουλου στο πανεπιστήμιο)	159	1856
Θ.Γ. Κλαδάς	Ιωάννης Ζαμπέλιος	161	1856
	Εικόνα - Ιωάννης Ζαμπέλιος	161	1856
Ανώνυμος	Γεώργιος Μελάς	162	1856
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία (για Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως- Τρικούπη)	163	1857
Νικ. Κατράμης	Η αποβίωσις του Ιωάννου Βαρβάκη	173	1857
Παπαρρηγόπουλος Κων/νος	Εορτή: επέτειος του Πανεπιστημίου κατά την 20 Μαΐου	173	1857
Τερτσέτη Γεώργιου	Λόγος εκφωνηθείς την 20 Μαΐου υπό Γ. Τερτσέτη	174	1857
Παπαρρηγόπουλος Κων/νος	Προσθήκη: εις τας σημειώσεις του Λόγου, του εκφωνηθέντος εν τω Πανεπιστημίω τη 20 Μαΐου	175	1857
Γ.Γ. Παπαδόπουλος	Περί των προγενεστέρων ελληνικών σχολείων	176	1857
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία (για Νεοελληνική Φιλολογία Παπαδόπουλου- Βρετού)	178	1857
Ανώνυμος	Ιστορικαί αναμνήσεις	180	1857
Κ. Δ. Ράφνελ, Ζαλοκώστας Γ. Χ. (μτφρ.)	Περί της καταστάσεως των Ελλήνων κατά την ΙΗ΄ εκατονταετηρίδα και ιδίως περί της Πελοποννησιακής επαναστάσεως: απόσμασμα εκ της Ιστορίας των Νεωτέρων Ελλήνων	181	1857
Κ. Δ. Ράφνελ, Ζαλοκώστας Γ. Χ. (μτφρ.)	Περί της καταστάσεως των Ελλήνων κατά την ΙΗ΄ εκατονταετηρίδα και ιδίως περί της Πελοποννησιακής επαναστάσεως: απόσμασμα εκ της Ιστορίας των Νεωτέρων Ελλήνων (Μέρος Β')	182	1857
Ανώνυμος	Ειδήσεις περί της εις Αλεξάνδρειαν εκστρατείας του 1825 έτους	182	1857
	Εικόνα πυρπολισμού επανάσταση	182	1857
Κ.Π.	Βιβλιογραφία (Ιστορια Σουλίου και Πάργας του Χρ. Περραιβου)	188	1858
Οδυσσεύς Ανδρίτζου	Ιστοριογραφία του αγώνος	189	1858

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία (για Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του Σ. Τρικούπη)	189	1858
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία (για Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του Σ. Τρικούπη)	193	1858
Ανώνυμος	Επιστολίον του Γ. Κάννιγκος	196	1858
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία	202	1858
Π. Καλλιγάς	Ιστοριογραφικαί σκέψεις	206	1858
Π. Καλλιγάς	Ιστοριογραφικαί σκέψεις (Μέρος Β΄)	207	1858
Π. Καλλιγάς	Ιστοριογραφικαί σκέψεις (Μέρος Γ΄)	208	1858
Ανώνυμος	Απομνημονεύματα: εκ του υπερ της Ελληνικής Αυτονομίας πολέμου των Κρητών	208	1858
Σπυρίδων Τρικούπης	Ανασκευή ημαρτημένης εξιστορήσεως των περί Κρήτης υπομνημάτων	218	1859
Γ.Γ. Παπαδόπουλος	Περί του εν Βλάχοις ελληνισμού	224	1859
Γ.Γ. Παπαδόπουλος	Περί του εν Βλάχοις ελληνισμού (Μέρος Β΄)	225	1859
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Ιστορικαί μελέται (Λόγος)	231	1859
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Ιστορικαί μελέται (Λόγος) Μέρος Β΄	232	1859
Ανώνυμος	Νεκρολογία συνταγματάρχη Λεικ	237	1860
Ρ.	Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επαναστάσεως: υπό Ιωάννου Φιλήμονος	242	1860
Ανώνυμος	Νεκρολογία Θεόκλητου Φαρμακίδη,	244	1860
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων	249	1860
	Ανέκδοτος επιστολή του Κυβερνήτου Ι. Καποδιστρίου προς τον Κ. Α. Λουριώτην	252	1860
Αλ. Σούτσος	Ο ψωμοζήτης στρατιώτης	257	1860
Κ.Π.	Βιβλιογραφία (για Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως)	257	1860
Κ. Φρεαρίτης	Ο τρίτος τόμος της Ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως: υπό Ιωάννου Φιλήμονος	258	1860
Α.Ρ.Ρ	Ανδρέας Μεταξάς	258	1860
Α.Ρ.Ρ	Ανδρέας Μεταξάς (μέρος Β')	259	1861
	Εικόνα - Ανδρέας Μεταξάς	259	1861

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Κ. Φρεαρίτης	Ο συνταγματάρχης Λήκιος	259	1861
	Επιστολή Κοραή: προς τους φιλοπάτριδας προεστώτας της Πελοποννήσου και της λοιπής ελευθέρας Ελλάδος	261	1861
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία	261	1861
Ανώνυμος	Γρηγόριος Ε΄ Οικουμενικός Πατριάρχης	265	1861
	Εικόνα - Γρηγόριος Ε΄	265	1861
Ανώνυμος	Βίος Γρηγορίου του Ε΄, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως	269	1861
	Εικόνα - Ο Πατριάρχης Γρηγόριος	269	1861
Ανώνυμος	Βίος Γρηγορίου του Ε΄, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως: Α΄ - Β΄ Πατριαρχεία	270	1861
Ανώνυμος	Βίος Γρηγορίου του Ε΄, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (Μέρος Γ΄)	271	1861
Ανώνυμος	Βίος Γρηγορίου του Ε΄, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (Μέρος Δ΄)	272	1861
Ανώνυμος	Γρηγόριος ο Ε΄	279	1861
Ανώνυμος	Ύμνος εις τον ελληνικόν αγώνα	286	1862
Ανώνυμος	Δευτέρα έκδοσις της υπό Σπυρίδωνος Τρικούπη ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως	288	1862
Ανώνυμος	Ελληνικαί ιστορίαι	288	1862
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων	287	1862
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων (Μέρος Β΄)	289	1862
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων (Μέρος Γ΄)	290	1862
	Εικόνα - Ι. Καποδίστριας	290	1862
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων (Μέρος Δ΄)	291	1862
Κ. Ν. Κωστής	Βιβλιογραφία	300	1862
	Φιλολογικά: επιστολή Αδαμάντιου Κοραή προς τον φίλον αυτού S. Chardon de la Rochette, περί της απορρήτου διαθήκης	318	1863
Γ. Γρυπάρης	Βιογραφικαί τινές ειδήσεις περί του αοιδίμου επισκόπου Ευβοίας Νεοφύτου	319	1863
Ανώνυμος	Χειρόγραφον του 1821 έτους	320	1863

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Εικόνα - Ναυμαχία Νεοκάστρου	325	1863
Χ.Χ.	Πατρίς και Έρως: επεισόδιον του υπέρ ανεξαρτησίας ελληνικού αγώνος.	327	1863
Γ. Παπαδόπουλος	Περί της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδεύσεως	342	1864
Στέφανος Α. Κουμανούδης	Φανέρωσις του εξοχώτατου χιλίαρχου και ιππέως Λάμπρου Κατσώνη	349	1864
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων	352	1864
	Εικόνα - Ανδρέας Λόντος	352	1864
Ι.Σ.	Του αυτού (ΘΕΙΡΣΙΟΥ) εις τον Αντώνιον Μιαούλην επιτύμβιον	360	1865
Ειρηναίου Θείσριου	Ειρηναίου Θειρσίου. Τρία επιγράμματα	360	1865
Ανώνυμος	Ηρώον του Βάιρον	365	1865
	Βιβλιογραφία:Γ.Γ. Γερβίνος	365	1865
W. L. Bowles, Α. (μτφρ.)	Επιτάφιον εις Βύρωνα	368	1865
Ανώνυμος	Αλέξανδρος ο Μαυροκορδάτος	370	1865
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων	370	1865
	Εικόνα - Αντων. Κριεζής	370	1865
Φ. Ιωάννου	Γεώργιος Σαχίνης	373	1865
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων: Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος	374	1865
Ανώνυμος	Γρηγόριος Κωνσταντάς και Αλέξανδρος Πέσαρ	377	1865
Ν.Δ.	Βιογραφικαί τινες σημειώσεις περί Αλεξάνδρου Κοντοσταύλου και επιστολαί Καποδιστρίου και Κοραή πρός αυτόν	382	1866
Ν.Δ.	Βιογραφικαί τινες σημειώσεις περί Αλεξάνδρου Κοντοσταύλου και επιστολαί Καποδιστρίου και Κοραή πρός αυτόν (Μέρος Β΄)	383	1866
Στέφανος Κουμανούδης	Περί φιλελληνισμού	385	1866
	Επιστολαί Κοραή	385	1866
	Επιστολαί Κοραή (Μέρος Β΄)	386	1866
Ανώνυμος	Βιογραφικαί τινες σημειώσεις περί Αλεξάνδρου Κοντοσταύλου και	387	1866

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	επιστολαί Καποδιστρίου και Κοραή πρός αυτόν (Μέρος Γ΄)		
	Εικόνα - Αλέξανδρος Κοντόσταυλος	387	1866
Ανώνυμος	Η πρώτη ελληνική εφημερίς	398	1866
	Επιστολή κυβερνήτου	399	1866
	Επιστολαί Κοραή	400	1866
	Επιστολαί Κοραή	404	1867
Αθανάσιος Πετρίδης	Περί του γερω-Σαμουήλ	412	1867
Αθανάσιος Πετρίδης	Περί Σουλίου	422	1867
Παύλος Λάμπρος	Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821	424	1867
	Επιστολαί Κοραή	438	1868
Ν.Δ.	Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων: Γενναίος Κολοκοτρώνης	438	1868
	Επιστολαί Κοραή	439	1868
Παύλος Λάμπρος	Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821 β’ μέρος	440	1868
	Επιστολαί Κοραή	442	1868
Κωνσταντίνος Σάθας	Ελληνικαί εφημερίδαι	443	1868
	Επιστολαί Κοραή	444	1868
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία (Βίοι Παράλληλοι – Ναυτικός αγώνας – Βιογραφία Παπαφλέσσα)	466	1869
Κωνσταντίνος Γουναρόπουλος	Σύντομος ιστορική και τοπογραφική περιγραφή του νομού Πτολεμαιδος(αναφορά σε 1821)	467	1869
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία (Τουρκοκρατουμενη Ελλάς –Σάθα)	472	1869
Ανώνυμος	Αθανάσιος Βογορίδης	477	1870
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία	484	1870
Ιωάννης Α. Ρωμανός	Ανδρέας Ιδρωμένος	502	1871
Ανώνυμος	Ρήγας Φεραίος	509	1871
Π.Βράϊλας Αρμένης	Περί της ιστορικής αποστολής του ελληνισμού	514	1871
Σ. Κ. Οικονόμος	Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ απορρήτων	518	1871
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία (Βίοι Παράλληλοι του Αν. Γούδα)	527	1872
Κ. Ν. Δραγούμης	Επεισόδια του ελληνικού αγώνος	528	1872

Ιωνική Μέλισσα
(1850-1852)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Νεάνθης	Φαρμακίδης και Οικονόμος	4	1850
Ι.Γ.Α	Χίος και Χίοι	16	1851
Ι.Γ.Α	Χίος και Χίοι β΄μέρος	17	1851
Ανώνυμος	Αι οιήσεις ερανισθείσαι εκ των συμβουλών του Κοραή	23	1851
Ανώνυμος	Αι οιήσεις ερανισθείσαι εκ των συμβουλών του Κοραή β΄μέρος	24	1851

Βιβλιοθήκη του Λαού
(1852-1855)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Δημ. Αινιάν	Περί της Ελληνικής επαναστάσεως	Α΄	1852
Δημ. Αινιάν	Περί τας Θερμοπύλας και τας Βασιλικάς μάχαι	Α΄	1852
Δημ. Αινιάν	Η εις Βασιλικά μάχη	Α΄	1852
Δημ. Αινιάν	Ο έλλην στρατιώτης κατά την επανάστασιν	Β΄	1852
Δημ. Αινιάν	Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την επανάστασιν	Β΄	1852
Δημ. Αινιάν	Δημήτριος Υψηλάντης	Γ΄	1852
Δημ. Αινιάν	Αρματωλοί και κλέπται	Δ΄	1852
Δημ. Αινιάν	Γνωστοποιήσις	Δ΄	1852
Δημ. Αινιάν	Η Άλωσις της Τριπολιτσάς	Ε΄	1852
Δημ. Αινιάν	Κολοκοτρώνης	Ζ΄	1852
Δημ. Αινιάν	Κολοκοτρώνης Β’ μέρος	Η΄	1852
Δημ. Αινιάν	Η πτώσις του Μεσολογγίου	Ι΄	1852
Δημ. Αινιάν	Γερμανός ο Παλαιών Πατρών :Της Βιβλιοθήκης του Λαού παράρτημα πρώτον	Παράρτημα Α΄	1854
Δημ. Αινιάν	Πρόλογος (Ο λαός της Ελλάδος)	Τόμος Β΄	1855
Δημ. Αινιάν	Ήθη και έθιμα των Ελλήνων κατά την Επανάστασιν (Η Αράχοβα)	Τόμος Β΄	1855
Δημ. Αινιάν	Ήθη και έθιμα των Ελλήνων κατά την Επανάστασιν (Η Αράχοβα), Β΄Μέρος	Τόμος Β΄	1855
Δημ. Αινιάν	Ήθη και έθιμα των Ελλήνων κατά την Επανάστασιν (Η Αράχοβα), Γ΄Μέρος	Τόμος Β΄	1855
Δημ. Αινιάν	Ήθη και έθιμα των Ελλήνων κατά την Επανάστασιν (Η Αράχοβα), Δ΄Μέρος	Τόμος Β΄	1855
Δημ. Αινιάν	Ήθη και έθιμα των Ελλήνων κατά την Επανάστασιν: Η ανέλπιστος υποδοχή (Στα Άπαντα του Αινιάν απαντάται ο τίτλος οι Γκαβαρίτες)	Τόμος Β΄	1855
Δημ. Αινιάν	Ήθη και έθιμα των Ελλήνων κατά την Επανάστασιν: Η ανέλπιστος υποδοχή (Στα Άπαντα του Αινιάν απαντάται ο τίτλος οι Γκαβαρίτες), Β΄Μέρος	Τόμος Β΄	1855

Μνημοσύνη
(1852-1853)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Δεκαπενθήμερις - Εσωτερικά (αναφορά σε θάνατο Λάζαρου Κουντουριώτη)	Ε΄	1852

Le spectateur de l'Orient
(1853-1857)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Un Episode de la révolution de 1821	Α΄	1854
D.	De la marine commerciale grecque	Α΄	1854
R.	Le dualisme Grec	Α΄	1854
B.	De l’ Epire	Α΄	1854
	Bulletin Biblioqraphique: Mamoukas	Α΄	1854
	De la Société Grecque	Α΄	1854
	Réflexions supplémentaires	Α΄	1854
	L’ Armée Grecque	Α΄	1854
	La dernière Note de Nechet-bey	Β	1854
	Le 25 Mars	Β	1854
	Apologie des Chrétiens de l'ûrient	Β	1854
	Bulletin Biblioqraphique: HISTOIRE on LA RÉVOLUTION‘ GRECQUE, par Spiridion ÎÎÎri coupisTome premier. Londres, 1853	Β	1854
	Quelques notions sur la Macédoine	Β	1854
	De l'île de Chypre	Β	1854
	Situation des partis en Grèce	Γ	1854
B.	Notice sur les Finances de la Grèce‘ de 1883 a 1843	Γ	1854
A.	Esquisses de la littérature Grecque moderne	Γ	1854
P.	Les avocats de la cause grecque en Europe	Γ	1854
	George Gennadius	Γ	1855
S.	Etudes économiques sur l’ Orient	Δ	1855
R.	L’Empereur Nicolas et la Grèce	Δ	1855
	Sur la question d’Orient et sur la po-j pulatîon agricole de la Turquîe	Δ	1855
B.	Theodore Colocotroni	Ε	1855
A.	Le general Fabvier	Ε	1855
D.	Coup d' oeil sur l' île de Chios	Ε	1855
M. Renieri	Les premiers pas de l' art dans le Grèce régénère	Ε	1855
D.	Coup d' oeil sur l' île de Chios (συνέχεια)	ΣΤ	1856
P.	Histoire de L'insurrection grecque par Sp. Tricoupi	ΣΤ	1856
D.	Situation de la marine marchande de Grèce en 1855	ΣΤ	1856

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	propos du discours de M’ le Duc de Broglie	ΣΤ	1856
N.	Encore un mot de reponse au Morning-Post, adresse a la rédaction du Spectateur	Z	1856
	Le Times et les Ioniens	Z	1857
	Turcs et Chrestiens	Z	1857
	A.M. le Redacteur en chef du Spectateur de L’Orient	H	1857
	Anniversaire de 20 Mai. Séance de l’ université	H	1857
	Trois mois en Grèce par William Smith O’ Brien	H	1857
	Lycée Varvaki	H	1857

Θελξινόη
(1855-1857)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Η εικών του Διονυσίου Σολωμού	20	1855
Καλλίνικος Θωμάδης	Λόγος επιτάφιος εις το ιερόν μνημόσυνον του αοιδίμου Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων (Α΄ Μέρος)	21	1855
Καλλίνικος Θωμάδης	Λόγος επιτάφιος εις το ιερόν μνημόσυνον του αοιδίμου Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων (Β’ Μέρος)	22	1855
Ανώνυμος	Περί του αοιδίμου διδασκάλου Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων, κτλ (Α΄ Μέρος)	23	1855
Ανώνυμος	Βιβλιογραφία Μνημόσυνα Βαλαωρίτη	23	1855
Ανώνυμος	Περί του αοιδίμου διδασκάλου Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων, κτλ (Β΄ Μέρος)	24	1855

Φιλίστωρ
(1861-1862)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Εμμ. Κόκκινος	Βιβλιογραφία (Σπετσιωτικά....)	Β	1862
Ι.Η. Περβανόγλους (μτφρ)	Επανάστασις και αναγέννησις της Ελλάδος (του Γ.Γ. Γερβίνου)	Δ	1863
Ι.Η. Περβανόγλους (μτφρ)	Επανάστασις και αναγέννησις της Ελλάδος (του Γ.Γ. Γερβίνου), Μέρος Β΄	Δ	1863
Ι.Η. Περβανόγλους (μτφρ)	Επανάστασις και αναγέννησις της Ελλάδος (του Γ.Γ. Γερβίνου), Μέρος Γ΄	Δ	1863
Ι.Η. Περβανόγλους (μτφρ)	Επανάστασις και αναγέννησις της Ελλάδος (του Γ.Γ. Γερβίνου), Μέρος Δ΄	Δ	1863
Ι.Η. Περβανόγλους (μτφρ)	Επανάστασις και αναγέννησις της Ελλάδος (του Γ.Γ. Γερβίνου), Μέρος Ε΄	Δ	1863
Ι.Η. Περβανόγλους (μτφρ)	Επανάστασις και αναγέννησις της Ελλάδος (του Γ.Γ. Γερβίνου), Μέρος ΣΤ΄	Δ	1863

Εθνικό Ημερολόγιο Βρετού
(1862-1871)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Εικόνα - Ιωάννης Καποδίστριας		1862
	Εικόνα - Αλέξανδρος Υψηλάντης		1862
	Εικόνα - Δημήτριος Υψηλάντης		1862
	Γρηγόριος Υψηλάντης, τελευταίος γόνος της οικογενείας των Υψηλαντών		1862
	Εικόνα - Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος		1862
	Εικόνα - Ιωάννης Κωλέττης		1862
	Εικόνα - Ανδρέας Μεταξάς		1862
	Εικόνα - Κωνσταντίνος Κανάρης		1862
	Εικόνα - Ανδρέας Μουστοξύδης		1862
	Εικόνα - Θεόκλητος Φαρμακίδης		1862
	Εικόνα - Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός		1862
	Εικόνα - Περικλής Αργυρόπουλος		1862
	Εικόνα - Δόρα - Δίστρια, το γένος Γκίκα		1862
Ν. Βάμβας	Κατάστασις του Γυμνασίου της Χίου κατά το 1821		1862
	Εικόνα - Ρήγας Φεραίος		1863
	Εικόνα - Αδαμάντιος Κοραής		1863
	Εικόνα - Εϋνάρδος, Le Chevaber Eynard		1863
	Εικόνα - Ανδρέας Μιαούλης		1863
	Εικόνα - Κωνσταντίνος Κανάρης		1863
	Εικόνα - Γεώργιος Κουντουριώτης		1863
	Εικόνα - Ανδρέας Ζαΐμης		1863
	Εικόνα - Δημήτριος Καλλέργης		1863
	Εικόνα - Ιωάννης Γεωργίου Καρατζάς, ηγεμών Δακίας		1863
	Εικόνα - Μηχαήλ Σούτζος, ηγεμών Δακίας		1863
	Εικόνα - Γεώργιος Γεννάδιος		1863
	Εικόνα - Κ. Μ. Κούμας		1863
	Εικόνα - Νεόφυτος Δούκας		1863
	Εικόνα - Λάμπρος ο Φωτιάδης		1863
	Εικόνα - Σπυρίδων Τρικούπης		1863
Ι. Φιλήμων	Νεωτέρα ιστορία της Ελλάδος: Αλέξανδος και Δημήτριος Υψηλάνται		1863
	Εικόνα - Κωνσταντίνος Υψηλάντης: ηγεμών Δακίας		1863

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Εικόνα - Αλέξανδος και Δημήτριος Υψηλάνται		1863
	Εικόνα - Ιωάννης Φιλήμων		1863
Γεώργιος Κ. Τυπάλδος	Ο αντιναύαρχος Ρώσσος Ρικόρδ υποψήφιος κυβερνήτης της Ελλάδος		1863
	Εικόνα - Επανάστασις Ναυπλίου		1863
Φίλιππος Ιωάννου	Περί της νεοτέρας ελληνικής γλώσσης		1863
Βλαδίμηρος Βρουνέτιος	Δημοτικά άσματα		1863
Αλ. Ραγκαβης	Εκδρομή εις Πόρον		1863
	Αθανάσιος Χρηστόπουλος		1864
	Εικόνα - Γόρδων		1864
	[Εικόνα - Ι. Μιλαϊτης		1864
	Εικόνα - Κωνσταντίνος Λεβίδης		1864
	Εικόνα - Α. Ι. Κριεζής		1864
	Εικόνα - Δημήτριος Χρηστήδης		1864
	Εικόνα - Α. Παπανικολής		1864
	Εικόνα - Θρασύβουλος Ζαΐμης		1864
	Εικόνα - Γεώργιος Σισσίνης		1864
	Εικόνα - Αναστάσιος Μανάκης		1864
	Εικόνα - Ζήσης Σωτηρίου		1864
	Εικόνα - Πέτρος Μαυρομιχάλης		1864
	Εικόνα – Καραϊσκάκης		1864
	Εικόνα - Κίτσος Τζαβέλλας		1864
Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός	Χρονολογική έκθεσις ελληνικών τυπογραφείων και των υπ’ αυτών εκδοθέντων ελληνικών βιβλίων από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της εν Ελλάδι εγκαθιδρύσεως της Βασιλείας κατά το 1832		1864
	Εικόνα - Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε’		1864
	Εικόνα - Ευγένιος Βούλγαρης		1865
	Εικόνα – Γερμανός		1865
	Εικόνα - Άνθιμος Γαζής		1865
	Εικόνα - Κ. Οικονόμος		1865
	Εικόνα – Άστιγξ		1865
	Εικόνα - Λάμπρος Κατσώνης		1865
	Ιωάννης Βηλαράς		1865
	Εικόνα - Νότης Βότσαρης		1865
	Εικόνα – Διάκος		1865

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Εικόνα – Παπαφλέσσας		1865
	Εικόνα - Οδυσσέας Ανδρούτσος		1865
	Εικόνα - Γεώργιος Σαχίνης. Βασίλειος Πετμεζάς. Σπυρίδων Σωνιέρος. Αναστάσιος Μαυρομιχάλης. Νικόλαος Πιεράκος		1865
Ανώνυμος	Ποίημα επικήδειον εις Ν. Βύρωνα		1865
	Εικόνα - Ρήγας Παλαμήδης. Βενιζέλος Ρούφος. Γεώργιος Ψυλλάς. Αριστείδης Μωραγγίνης. Διομήδης Κυριακού		1865
	Εικόνα – Νικηταράς		1865
	Εικόνα - Χάτση-Χρήστος		1865
	Εικόνα - Γεώργιος Ζαλακώστας		1865
	Εικόνα - Εμμανουήλ Αντωνιάδη		1865
	Εικόνα - Αναγνώστης Δεληγιάννης		1865
	Εικόνα - Δημήτριος Μελετόπουλος		1865
Ανώνυμος	Βιογραφικαί σημειώσεις περί των εικονογραφηθέντων προσώπων εν τω παρόντι ημερολογίω		1865
Ανώνυμος	Γρηγορίω Πατριάρχη: ανέγερσις μνημείου εις Αθήνας		1865
Ρενιέρης	Περί του προορισμού του ελληνικού έθνους και της ελληνικής γλώσσης		1865
	Εικόνα - Θ. Κολοκοτρώνης		1865
	Εικόνα - Πότλης. Μπουντούρης. Καλιγγάς. Ρομπότσης. Τομπάζης. Μακρυγιάννης. Κοντογόνης. Λάτρης. Αγγελίδης. Φλογαιτης. Βραΐλας. Μαρκοράς. Καλογερόπουλος		1866
	Εικόνα - Πασπάτης. Δραγούμης. Παμπούκης. Σπηλιωτάκης. Στίρβεης. Κοχράν. Αριστάρχης. Καραθεοδωρής. Μαζαράκης. Βούρος. Στρατούλης. Δυοβουνιώτης. Δελιγιάννης		1866
	Εικόνα - Νταγκλής. Χρύσανθος. Λιβερόπουλος. Κουμουνδούρος. Σχινάς. Αναγνωστάκης. Φρέιμαν. Βλάχος. Κόβδεν. Βράιτ. Δερβής. Μίλιος. Σκαραμαγκάς		1866
	Εικόνα - Χρηστόπουλος. Τομπάζης. Αργυρόπουλος. Καλλιφρονάς. Ράγκος. Παπαδόπουλος. Βρετός. Πίκολος. Λαμπρύλλος. Πραιδης. Ορφανίδης. Λάμπρος. Τράϊμπερ. Ρώτας		1866

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Περί ελληνικής γλώσσης και ελληνικού έθνους		1866
Θεόδωρος Ορφανίδης	Άσματα στρατιωτικά		1866
Ανώνυμος	Ο κυβερνήτης εν Αγκώνι		1866
	Πανομοιότυπα γραφής επισήμων ανδρών (έχει υπογραφή Κάναρη)		1866
	Πανομοιότυπα γραφής επισήμων ανδρών (έχει υπογραφή Τρικούπη κ.α.)		1866
	Εικόνα - Βαρβάκης (Ιωάννης). Κατράμης (Νικόλαος). Κραλίδης (Βενέδικτος). Κουρκουμέλλης (Δημήτριος). Ζυγομαλάς (Ανδρέας)		1867
Ανώνυμος	Βιογραφίαι		1867
	Εικόνα - Ιωάννης Καποδίστριας		1868
	Εικόνα - Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος		1868
	Εικόνα - Ανδρέας Μεταξάς		1868
	Εικόνα - Ιωάννης Κωλέττης		1868
	Εικόνα - Νικόλαος Μαυροκορδάτος		1868
	Εικόνα - Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός		1868
	Εικόνα - Θεόκλητος Φαρμακίδης		1868
	Εικόνα - Παππαδάκης		1868
	Ανέκδοται επιστολαί Ελλήνων Λογίων (επιστολή Κοραή)		1868
Σ. Κ. Οικονόμος	Ανέκδοτα άσματα και ποιήματα (Αναφορά σε Ρήγα)		1868
Ν. Βάμβας	Κατάστασις του γυμνασίου της Χίου κατά το 1821		1868
Α.Π.	Ιωάννης Βαρβάκης		1868
	Εικόνα - Γυνή του ιερού αγώνος		1868
	Εικόνα - Καταστροφή της Χίου		1869
Ανώνυμος	Επιστολή - Ιωάννης Αντωνίου Κόμης Καποδίστριας τω κυρίω Αλεξάνδρω Βασιλείου χαίρειν		1869
Γ.Τ.Β.	Η 25η Μαρτίου (Ναπολεόντειος ωδή)		1869
Α. Π. Βρετός	Χρονολογικός πίναξ των ελληνικών πολιτικών εφημερίδων μέχρι του έτους 1833		1870
Α.Κ.Δ.	Ζώης Καπλάνης		1870
	Εικόνα - Καπλάνης		1870
Ανώνυμος	Ζωσιμάδαι		1870

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Κωνσταντίνος Οικονόμου	Λόγος εις το μνημόσυνον των αείμνηστων Ζωσιμάδων		1870
	Εικόνα - Ζωσιμάς		1870
Θεόφιλος Καΐρης	Λόγος εκφωνηθείς υπό Θεοφίλου Καιρη κατά την ημέραν της υποδοχής του Κυβερνήτου της Ελλάδος Ιωαν. Α. Καποδίστρια εν Αιγίνη, 1828 Ιανουαρίου 12		1871
Ανώνυμος	Διάφορα (περί της αμερικάνικης πόλης Υψηλάντη		1871

Περιοδικό Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως
(1863-1921)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Σ. Καραθεοδωρής	Περί εθνικού χαρακτήρος (Λόγος)	Α΄	1863
Βρ. Τόπακας	Το εμπόριο και η Ναυτιλία των Ελλήνων προ του 1821	Παράρτημα ΛΔ΄	1919
Μ. Παρανίκας	Ιστορία μετά την Άλωσιν (2 διαλέξεις)	Παράρτημα ΛΔ΄	1919
Μ. Γεδεών	Αι πηγαί εν τη ερεύνη της ημετέρας ιστορίας εν τοις τελευταίοις αιώσι	Παράρτημα ΛΔ΄	1919
Γ. Φωτιάδης	Μια σελίς της εθνικής μας ιστορίας	Παράρτημα ΛΔ΄	1919

Χρυσαλλίς
(1863-1866)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Αλ. Σ. Βυζάντιος	Βιβλιογραφία: Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή Πασά υπό Κ. Ράμφου	Τομ.1, Αρ. 2	1863
Κ. Δ. Σούτσος	Περί των συγχρόνων της Ελλάδος ποιητών και συγγραφέων: Αλέξανδρος Σούτσος	Τομ.1, Αρ. 6	1863
Κ. Δ. Σούτσος	Περί των συγχρόνων της Ελλάδος ποιητών και συγγραφέων: Αλέξανδρος Σούτσος (ΜΕΡΟΣ Β')	Τομ.1, Αρ. 7	1863
Κ. Δ. Σούτσος	Περί των συγχρόνων της Ελλάδος ποιητών και συγγραφέων: Αλέξανδρος Σούτσος (ΜΕΡΟΣ Γ')	Τομ.1, Αρ.8	1863
Κ. Δ. Σούτσος	Περί των συγχρόνων της Ελλάδος ποιητών και συγγραφέων: Αλέξανδρος Σούτσος (ΜΕΡΟΣ Δ')	Τομ.1, Αρ.9	1863
Ανωνύμος	Βιβλιογραφία: Σύνοψις της Ελληνικής Επαναστάσεως	Τομ.2, Αρ.27	1864
Ανωνύμος	Λόγος της 25 Μαρτίου	Τομ.2, Αρ.31	1864
Επαμ. Σταματιάδης	Αι Κυδωνίαι	Τομ.2, Αρ.32	1864
Επαμ. Σταματιάδης	Περί Ψαρών και των ηθών και εθίμων αυτών	Τομ.2, Αρ.33	1864
Ι. Καρασούτσας	Ποίησις: αναμνήσεις του Ελληνικού αγώνος. Το άσμα του πυρπολικού	Τομ.2, Αρ.35	1864
Μ. Ι. Βρατσάνος	Περίπλους εις Πελοπόννησον	Τομ.2, Αρ.39	1864
Μ. Ι. Βρατσάνος	Περίπλους εις Πελοπόννησον (Μέρος Β')	Τομ.2, Αρ.40	1864
Μ. Ι. Βρατσάνος	Περίπλους εις Πελοπόννησον (Μέρος Γ')	Τομ.2, Αρ.41	1864
Μ. Ι. Βρατσάνος	Περίπλους εις Πελοπόννησον (Μέρος Δ')	Τομ.2, Αρ.42	1864
Σ. Κοντολέων	Ποίησις: τραγούδι της δίκης των δύο αρχηγών Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα(1833). Το άτυχο κυνήγι	Τομ.2, Αρ.45	1864
Κ. Γ. Τερτσέτης	Ποίησις: όνειρον (1823)	Τομ.3, Αρ.49	1865
Κλεάνθης Ι. Παππάζογλους	Ποίησις: η εικοστή πέμπτη Μαρτίου	Τομ.3, Αρ.54	1865

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Κ. Σάθας	Οδυσσεύς Ανδρούτσου	Τομ.3, Αρ.56	1865
Κ. Σάθας	Οδυσσεύς Ανδρούτσου (μέρος Β΄)	Τομ.3, Αρ.57	1865
Κ. Σάθας	Οδυσσεύς Ανδρούτσου (μέρος Γ΄)	Τομ.3, Αρ.58	1865
Παύλος Λάμπρου	Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821	Τομ.3, Αρ.60	1865
Θ.	Βιβλιογραφία: Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου	Τομ.3, Αρ.60	1865
Κ.Σ.	Ο αρματωλός Κωσταντάρας	Τομ.3, Αρ.61	1865
Παύλος Λάμπρου	Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821 (μέρος Β΄)	Τομ.3, Αρ.61	1865
Κ.Σ.	Ο αρματωλός Κωσταντάρας (μέρος Β')	Τομ.3, Αρ.62	1865
Κ.Σ.	Βιβλιογραφία: Το κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος τον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε'	Τομ.3, Αρ.69	1865
Πατριάρχης Γρηγόριος Ε’	Γράμμα ανέκδοτον του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε’	Τομ.4, Αρ.75	1866
Ανωνύμος	Ιστορία Συνοπτική	Τομ.4, Αρ.78	1866
Ανωνύμος	Ιστορία Συνοπτική (Μέρος β')	Τομ.4, Αρ.79	1866
Ανωνύμος	Ιστορία Συνοπτική (Μέρος Γ')	Τομ.4, Αρ.80	1866
Ανώνυμος (Π. Λάμπρου)	Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821	Τομ.4, Αρ.80	1866
Ανωνύμος	Ιστορία Συνοπτική (Μέρος Δ')	Τομ.4, Αρ.81	1866
Νικόλαος Μουρούζης	Επιστολή ανέκδοτος Νικολάου Μουρούζη. Προλογίζει: Επαμ.Ι. Σταματιάδης	Τομ.4, Αρ.82	1866
Θ. Ν. Φιλαδελφεύς	Περί των από του ιη αιώνος εν Αθήναις σχολείων	Τομ.4, Αρ.86	1866
Ανωνύμος	Βιβλιογραφία: Το κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων	Τομ.4, Αρ.90	1866

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	αγώνων τον πατριάρχην Γρηγόριων Ε, Τρείς παίδες		
Παύλος Λάμπρου	Ιστορική Πραγματεία	Τομ.4, Αρ.94	1866
Ανώνυμος	Αναγέννησις των γραμμάτων εν τη Ανατολή	Τομ.4, Αρ.94	1866
Ανώνυμος	Αναγέννησις των γραμμάτων εν τη Ανατολή (Μέρος Β')	Τομ.4, Αρ.95	1866

Μέλισσα των Αθηνών
(1864-1865)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Περί συνεταιρισμού (Σημ. σύντομη αναφορά στη Φιλική Εταιρεία)	3	1864
Ανώνυμος	Νεκρολογικά	11-12	1864
Κωνσταντίνος Κοντόγονος	Λόγος επικήδειος: εις τον καθηγητήν Νικόλαον Χορτάκην	11-12	1864
Ανώνυμος	Υπόμνημα τέταρτον: περί της φύσεως της εν Ελλάδι ληστείας (1), περί των αιτίων της γενέσεως και υπάρξεως αυτής, και περί των μέσων της εξαλείψεως	3-4	1865
Μ. Ζ. Νεγρεπόντης	Περί ναυτιλίας	3-4	1865

Αττικόν Ημερολόγιον
(1867-1869, 1871-1890, 1896)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Κωνσταντίνος Σάθας	Ο Αρματωλός Μεϊτάνης		1867
	Εικόνα: Βύρων		1867
Νικολάου Δραγούμη	Ο Άγιος Νικόλαος. Διήγημα Ιστορικόν		1873
	Εικόνα: Θ. Κολοκοτρώνης		1874
	Εικόνα: Α. Μαυροκορδάτος		1874
	Εικόνα: Σπ. Τρικούπης		1874
	Εικόνα: Ρήγας Φερραίος		1874
	Εικόνα: Βύρων		1874
	Κοραή Ανέκδοτοι επιστολαί		1878
	Εικόνα: Βύρων		1880
Σ. Μαγγίνα	Ιστορικά γεγονότα αφορώντα εις τον ιερόν αγώνα εκ των οικογενειακών εγγράφων Τάτση Μαγγίνα		1885
	Εικόνα: Σπυρίδων Τρικούπης		1885
	Εικόνα: Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος		1885
	Εικόνα: Γκούρας		1885
	Εικόνα: Α. Μιαούλης		1885
	Εικόνα: Γ. Καραϊσκάκης		1885
	Εικόνα: Σισίνης		1885
	Εθνικόν Μουσείον: Δύο ανέκδοτοι επιστολαί του Βύρωνος προς τον στρατηγόν Ανδρέαν Λόντον και δύο άλλα ανέκδοτα έγγραφα		1886
Ανώνυμος	Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος εν Ανγκώνι		1887
	Εικόνα: Ιωάννης Καποδίστριας		1887
Φρ. Αλβάνας	Ιωάννης Καποδίστριας. Βιογραφικόν ιχνογράφημα		1888
	Σελίς ημερολογίου γέροντος αγωνιστού		1888
Π. Χιώτη	Διαμονή Θεόδωρου Κολοκοτρώνη εν Ζάκυνθο		1890
Χ. Χριστοβασίλη	Δικαστικά ανέκδοτα Αλή πασά		1890
	Εικόνα: Αλή πασάς		1890

Ιλισσός
(1868-1872)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Ο Λόρδος Βύρωνας (εκ Γερμανικού)	6	1868
Κ. Σάθας	Επανάστασις Νικοτσάρα και Βλαχάβα (1806-1807)	4	1869
Ν. Δ. Λεβίδης	Εγκύκλιος του Πατριάρχου Γρηγορίου	4	1870
Ν. Δ. Λεβίδης	Εγκύκλιος του Πατριάρχου Γρηγορίου (Μέρος Β')	5	1870

Παρθενών
(1871-1873, 1878-1880)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Π. Χιώτη	Νικολάου Μανιάκη: βίος και τα σωζόμενα συγγράμματα	7	1871
Π. Χιώτη	Νικολάου Μανιάκη: βίος και τα σωζόμενα συγγράμματα (συνέχεια)	8	1871
Π. Χιώτη	Ρήγα του φιλοπάτριδος νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης	9	1871
	Ρήγα του φιλοπάτριδος νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας υπέρ των νόμων ελευθερία, ισοτιμία, αδελφότης και της πατρίδος	9	1871
	Ρήγα του φιλοπάτριδος νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας υπέρ των νόμων ελευθερία, ισοτιμία, αδελφότης και της πατρίδος (συνέχεια)	10	1871
	Εικόνα - Βύρων	17	1872
Αλέξανδρος Σούτσος	Εις τον Βύρωνα	17	1872
Νικόλαος Πολίτης	Ο Μασσαλιώτικος Θούριος εν Ελλάδι	20	1872
	Εικόνα - Σπυρίδων Τρικούπης	22	1873
Ανώνυμος	Σπυρίδων Τρικούπης	22	1873
Σ. Ν. Βασιλειάδης	Επί τη 25η Μαρτίου λόγος εν τω φιλολογικώ συλλόγω «Παρνασσός»	24	1873
Θ. Ι. Τυπάλδος	Ιωάννης Κωλέττης	24	1873
Ε.Σχ.	Ιστορικά ανέκδοτα (σύντομες αναφορές σε Θ. Κολοκοτρώνη και Κανέλλο Δεληγιάννη)	16	1878
Ανώνυμος	Ο αλή πασάς των Ιωαννίνων	22	1879
	Εικόνα - Ο λόρδος Βύρων	40	1879
Κ.Γ. Ξένος	Ο Λόρδος Βύρων (Σκιαγραφία)	40	1879
Κ.Γ. Ξένος	Ο Λόρδος Βύρων (Σκιαγραφία)- συνέχεια	41	1879

Ζακυνθινός Ανθός
(1874-1878)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Άγγελος Βροφέριος, Σφήκας Γεώργιος Κ. (μτφρ.)	Παραφυλλίς: ελληνικαί σκηναί	1	1874
Βύρωνας	Το κύκνειον άσμα του Λόρδου Βύρωνος	3	1874
Άγγελος Βροφέριος, Σφήκας Γεώργιος Κ. (μτφρ.)	Παραφυλλίς: ελληνικαί σκηναί (μέρος Β’)	3	1874
Ανώνυμος	Μια σελίς της νέας ελληνικής ιστορίας	6	1875
Θωμάς Μούαρ, Α.Μ. (μτφρ.)	Ελεγείον Θωμά Μούαρ επί τω θανάτω του φίλου αυτού Βύρωνος	6	1875
Άγγελος Βροφέριος, Σφήκας Γεώργιος Κ. (μτφρ.)	Χίος και Ψαρά (Εκ των «Ελλ. Σκηνών» του Βροφερίου)	15	1876
Ελευθέριος Θωμάς	Οι Φαναριώται (Απόσπασμα ανεκδότου συγγραφής)	16	1876
Άγγελος Βροφέριος, Σφήκας Γεώργιος Κ. (μτφρ.)	Η άλωσις της Τριπολιτσάς (Εκ των «Ελλ. Σκηνών» του Βροφερίου)	16	1876
	Βιβλιοκρισία: Η μπουμπουλινα η άλωσις της Τριπολιτσάς	19	1876
	Βιβλιοκρισία: Η μπουμπουλινα η άλωσις της Τριπολιτσάς (συνέχεια)	20	1876
Άγγελος Βροφέριος, Σφήκας Γεώργιος Κ. (μτφρ.)	Η εις Ελλάδα έλευσις και ο θάνατος του Σάντα Ρόζα (Εκ των Ελλ. Σκηνών του Βροφφερίου)	22	1877
Ελευθέριος Θωμάς	Φαναριώτικα ανέκδοτα: Μιχαήλ και Κωνσταντίνος Ρακοβίτσαι	24	1877
	Εικόνα - Κανάρης	24	1877

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ugo Sogliani, Καταιβάτης Π. (μτφρ.)	Κανάρης	**24**	**1877**
Γ. Ανδρικόπουλος	Λόγος	**33**	**1878**

Βύρων
(1874-1879)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Αι πρώται διοικητικαί περίοδοι (1821-1827): Σπυρίδων Τρικούπης (εξ ανεκδότων υπομνημάτων)	Τόμος Α', Φυλλάδιον 1	1874
Κωνσταντίνος Πωπ	Ο Βύρων: βίος, ποιήσεις, τελευτή αυτού	Τόμος Α', Φυλλάδιον 1	1874
Σπ. Τρικούπης-Νικ. Δραγούμης	Αι πρώται διοικητικαί περίοδοι (1821-1827): Σπυρίδων Τρικούπης (εξ ανεκδότων υπομνημάτων) {συνέχεια και τέλος}	Τόμος Α', Φυλλάδιον 2	1874
	Ο Βύρων: βίος, ποιήσεις, τελευτή αυτού (συνέχεια ίδε φυλλάδ. α')	Τόμος Α', Φυλλάδιον 2	1874
Ιούλιος Τυπάλδος	Εις τον θάνατον του Σπ. Τρικούπη. Ωδή	Τόμος Α', Φυλλάδιον 2	1874
	Λόγος πανηγυρικός	Τόμος Α', Φυλλάδιον 2	1874
	Ο Βύρων: βίος, ποιήσεις, τελευτή αυτού (συνέχεια ίδε φυλλάδ. β')	Τόμος Α', Φυλλάδιον 3	1874
	Λόγος πανηγυρικός (συνέχεια ίδε φυλλάδ. β')	Τόμος Α', Φυλλάδιον 3	1874
	Ο Βύρων: βίος, ποιήσεις, τελευτή αυτού (συνέχεια ίδε φυλλάδ. γ')	Τόμος Α', Φυλλάδιον 4	1874
	Ο Βύρων: βίος, ποιήσεις, τελευτή αυτού (συνέχεια ίδε φυλλάδ. δ')	Τόμος Α', Φυλλάδιον 5	1874
	Ο Βύρων: βίος, ποιήσεις, τελευτή αυτού (συνέχεια και τέλος)	Τόμος Α', Φυλλάδιον 6	1874
Ζήκος Ρώσσης	Περί παλιγγενεσίας	Τόμος Α', Φυλλάδιον 9	1874

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Λόγος περί συλλογών ρηθείς τη 25 Δεκεμβρίου 1874 επετείω του συλλόγου εορτή	Τόμος Α', Φυλλάδιον 11	1874
Τιμ. Φιλήμονος	Πανηγυρικός	Τόμος Β΄, Φυλλάδιον 14	1876
	Ανέκδοτος αυτόγραφος επιστολή του Δημήτριου Υψηλάντη	Τόμος Γ΄, Φυλλάδιον 1	1878
Γεωργ. Π. Χαλκιόπουλου	Αποσπάσματα εκ της ανέκδοτου λογοδοσίας των κατά την Α΄ περίοδον της επί των εθνικών αναμνήσεων επιτροπής πεπραγμένων	Τόμος Γ΄, Φυλλάδιον 7	1878
Σπ. Τρικούπης	Λόγος επικήδειος εις τον Λόρδο Μπαϊρον	Τόμος Γ΄, Φυλλάδιον 10	1878
Θεόφιλος Καΐρης	Λόγος εκφωνηθείς κατά την ημέρα της υποδοχής του Κυβερνήτου	Τόμος Γ΄, Φυλλάδιον 11	1878
Νεοκλής Καζάζης	Λόγος επί τη εορτή της 25ης Μαρτίου	Τόμος Δ΄, Φυλλάδιον 2	1879
Αντ. Γ. Τυπάλδος Φόρεστης	Περί Επτανήσου υπό την Αγγλικήν προστασίαν	Τόμος Δ΄, Φυλλάδιον 3	1879

Εστία
(1876-1895)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Α. Σ. Βυζάντιος	Εθνική κατήχησις: κεφάλαιον δεύτερον, η Ελλάς γεωγραφικώς και ιστορικώς. Διοίκησις και θεσμοί	2	1876
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Βιογραφίαι: ο Μέγας Δέρκων	4	1876
	Ανέκδοτος επιστολή Κοραή	6	1876
Α.Σ. Βυζάντιος	Εθνική κατήχησις: κεφάλαιον όγδοον, αι γυναίκες (αναφ. Σε Σουλιώττισες)	8	1876
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου η πρώτη φαναριώτισσα	8	1876
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Λάμπρος Κατσώνης	16	1876
Ν. Δραγούμης	Βιογραφίαι: περί του φιλέλληνος Brunet de Presle	18	1876
Ανώνυμος	Ενύπνιον Κοραή	20	1876
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Βιογραφίαι: Ισμαήλ Πασόμπεϋς	22	1876
Α.Ρ. Ραγκαβής	Μια σελίς της ελληνικής ιστορίας (Απόσπασμα λόγου εκφωνηθείς υπό του κ. Α. Ρ. Ραγκαβή)	28	1876
Ανώνυμος	Χαρακτηρισμός του Καποδίστριου	36	1876
Ανώνυμος	Ο Αρχιμανδρίτης (Εκ της ιστορίας του υπέρ ανεξαρτησίας ελληνικού αγώνος)	38	1876
Ανώνυμος	Το Ναύπλιον κατά το 1828	39	1876
Ανώνυμος	Τα επί της επαναστάσεως εθνικά άσματα	42	1876
Α. Μηλιαράκης	Αμβρόσιος Φίρμιχο Δίδοτος	43	1876
Α.Σ.Β.	Χαρακτηρισμός του Οδυσσέως Ανδρούτσου	46	1876
	Χαρακτηρισμός Ζαΐμη, Λόντου και Κολοκοτρώνη	50	1876
Ανώνυμος	Χαρακτηρισμοί του Λάζαρου Κουντουριώτου	52	1876
Ανώνυμος	Εις μύθος του γέρο - Κολοκοτρώνη	53	1877
[Ανωνύμως], Α. Σ. Β. (μτφρ.)	Χαρακτηρισμός του Μαυροκορδάτου (Εκ των του Γερβίνου)	54	1877
Ανώνυμος	Χορός εν Αιγίνη εν έτει 1829	56	1877
Ανώνυμος	Η εν Προνοία συνέλευσις	57	1877
	[Επιστολή του φιλέλληνος Λεβρούν]	58	1877

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Α. Μ. Ιδρωμένος	Ο κατά την Βλαχίαν και Μολδαυιαν αγών του 1821	59	1877
Ανώνυμος	Τα ελληνικά παράσημα	59	1877
Ανώνυμος	Σούλι, Σουλιώται	59	1877
Ανώνυμος	Ο Λάμπρος Τζαβέλλας και ο αλή πασάς	61	1877
Ανωνύμου	Η εν Τροιζήνι εθνική συνέλευσις	63	1877
Ανωνύμου	Ο γέρων ψωμοζήτης	63	1877
Ανωνύμου	Σχηματισμός του πρώτου εν Ελλάδι τακτικού στρατού	64	1877
Τ.Ι.Φ.	Τα ελληνικά παράσημα και εν όντως ηγεμονικόν παράδειγμα	64	1877
Ανωνύμου	Αποτελέσματα των περί Ελλάδος συνθηκών	65	1877
Ανωνύμου	Χαρακτηρισμός του Μιαούλη	66	1877
Ανωνύμου	Τελευταίοι στίχοι του Βύρωνος	66	1877
Ανωνύμου	Αδαμάντιος Κοραής	67	1877
	Επιστολή του Οδυσσέως Ανδρούτσου	68	1877
Ανωνύμου	Λάζαρος Κουντουριώτης	69	1877
Ανωνύμου	Ανέκδοτον υπόμνημα του Καποδιστρίου	70	1877
	Λόγοι Μ. Ρενιέρη και Ε. Κοκκίνου για Κοραή	70	1877
Ανωνύμου	Μια σελίς της ελληνικής ιστορίας	71	1877
Π.Γ.	Ο ναύαρχος Παππαχρήστος	73	1877
Ανώνυμος	Ο θησαυρός του Αλή πασά	74	1877
Ε. Λ. Μωριάτης	Χαρακτηρισμός της Μπουμπουλίνας	75	1877
	Μια επιστολή του Γενναδίου	75	1877
Δ.Β.	Μια επιστολή του Κοραή	76	1877
Ανώνυμος	Φιλολογικά και ιστορικά περίεργα	80	1877
Εδουάρδος Φρήμαν	Χαρακτηρισμός του Κανάρη	81	1877
Θεοδ. Κολοκοτρώνης	Μια διαταγή της ημέρας του γερο-Κολοκοτρώνη	83	1877
	Επιστολή του Μάρκου Βότσαρη	84	1877
Αλεξ. Βυζάντιος	Προς τον Κανάρην	84	1877
Τιμ. Φιλήμων	Τι είναι η Ελλάς;	85	1877
Αρ. Βαλαωρίτης	Μια σελίς της ελληνικής επαναστάσεως	88	1877
Α. Μηλιαράκης	Χαρακτηρισμός του Κοραή	89	1877
Ανώνυμος	Κανάρης	93	1877
	Πανομοιότυπον της γραφής του Λαζάρου Κουντουριώτου	94	1877
Ανώνυμος	Φιλολογικά και ιστορικά περίεργα (τα πρώτα νομίσαματα της ελεύθερης Ελλάδας)	95	1877

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Ανέκδοτος επιστολή Κοραή	96	1877
	Επιστολή Κωσταντίς Κανάρις	98	1877
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αθανασίου Διάκου	98	1877
Ανθιμος Γαζής	Επιστολή	99	1877
	Μια επιστολή του Κόχραν	101	1877
	Παλαιών Πατρών Γερμανού επιστολή	104	1877
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αρχιεπισκόπου Π. Πατρών Γερμανού	105	1878
Ανώνυμος	Οι τρείς ναύαρχοι της εν Πύλω ναυμαχίας	105	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη	106	1878
Καραϊσκακης	[Επιστολή] Καραισκάκης	106	1878
Ανώνυμος	Ο λόρδος Βύρων εν Ελλάδι	106	1878
Στδ	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Πετρόμπεη	107	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αδαμαντίου Κοραή	108	1878
	Επιστολή Κοραή	108	1878
Ανώνυμος	Πόθεν ονομάσθη είδος τι μαχαιριδίων του λαού Κολοκοτρώνηδες	108	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Ιωάννου Κωλέττου	109	1878
Ν. Δραγούμης	Χαρακτηρισμός του Ιωάνν. Κωλέττου	109	1878
Στ. Δ.	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Οδυσσέως Ανδρούτζου	110	1878
Ανδρούτζος	Επιστολή Οδ. Ανδρούτσου	110	1878
Σ.τ.Δ.	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Μάνθου Οικονόμου	111	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Γεωργίου Κουντουριώτη	112	1878
Σ.τ.Δ.	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Σπυρίδωνος Τρικούπη	113	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Ανδρέου Μιαούλη	114	1878
Παν. Σούτσος	Τω Μιαούλη	114	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Θ. Φαρμακίδου	115	1878
Σ.τ.Δ.	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Ιακώβου Ρίζου	116	1878
	Επιστολή Ιακ. Ρίζου	116	1878

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Ανδρέα Ζαιμη	117	1878
	Επιστολή Ζαΐμη	117	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Ανδρέου Λόντου	118	1878
Ν. Δραγούμης	Χαρακτηρισμός του Ανδρέου Λόντου	118	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Θεοφίλου Καιρου	119	1878
	Επιστολή Θεόφιλού Καίρη	119	1878
ΣτΔ	Πανομοιότυπον των υπογραφών του Αλή πασά, Μουκτάρ πασά και Ιουσούφ αράπη	120	1878
Αρ. Βαλαωρίτης	Χαρακτηρισμός του Αλή πασσά	120	1878
Γερβίνος, Περβάνογλου Ι. (μτφρ.)	Απόσπασμα για Αλή πασά	120	1878
Βαρθόλδης Μένδελσον, Βλάχος Άγγελος (μτφρ.)	Απόσπασμά για Αλή πασά	120	1878
Ανώνυμος	Θάνατος Καραϊσκάκη	121	1878
ΣτΔ	Σφραγίς της Πελοποννησιακής γερουσίας	122	1878
Ανώνυμος	Εν έγγραφον της Πελοποννησιακής γερουσίας	122	1878
Ανώνυμος	Πανομοιότυπον της γραφής του Μάρκου Μπότσαρη	123	1878
Βαρθόλδης Μένδελσον	Χαρακτηρισμός του Μάρκου Μπότσαρη	123	1878
ΣτΔ	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Παπαφλέσσα και Ανακοίνωση	124	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αθανασίου Χριστόπουλου	125	1878
Αθανάσιος Χρηστόπουλος	Επιστολή	125	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Ιωάννου Βηλαρά	126	1878
Ιωάννης Βηλαράς	Επιστολή	126	1878
Ν. Δραγούμης	Χαρακτηρισμός του Ιωάννου Βηλαρά	126	1878
ΣτΔ	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Νικολάου Ζωσιμά	127	1878
Κ.Θ.Λ	Οι Ζωσιμάδαι	127	1878
Ανώνυμος	Τρεις γενναίοι αρματωλοί	128	1878

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου	129	1878
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Χαρακτηρισμός του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου	129	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Πανουριά	130	1878
Αρ. Βαλαωρίτης	Διάκος, Πανουριάς, Δυοβουνιώτης	130	1878
Εμμ. Α. Μωριάτης	Περί της ελληνικής σημαίας	130	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Καποδιστρίου	131	1878
Ανώνυμος	Άτιτλο (αναφορά σε Ιω. Καποδίστρια)	131	1878
Αρ. Βαλαωρίτης	Αλής Τεπελενλής και Καρολ. Νάπιερ	132	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Ιωάννου Γκούρα	135	1878
Ανώνυμος	Εν ανέκδοτον του γέρου Κολοκοτρώνη	135	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Δημητρίου Υψηλάντου	136	1878
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Χαρακτηρισμός του Δημ. Υψηλάντου	136	1878
Ανώνυμος	Γενεαλογία των Υψηλαντών	136	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Παναγιώτου Μπόταση	137	1878
Ανώνυμος	Άτιτλο (αναφορά σε Π. Μποτάση)	137	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Γκίκα Μπόταση	138	1878
Θ. Καιρης	Επιστολή	138	1878
Ανώνυμος	[Άτιτλο]	138	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Νεοφύτου Βάμβα	139	1878
Ανώνυμος	Αυτοβιογραφία του Νεοφύτου Βάμβα	139	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων	140	1878
Κ. Οικονόμος	[Επιστολή]	140	1878
Π. Λάμπρος	Το πρώτο συσταθέν εν τη ελευθέρα Ελλάδι τυπογραφ. και η πρώτη εκδοθείσα εφημερίς	140	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Κωνσταντίνου Κούμα	141	1878
Ανώνυμος	Βιογραφία του Κωνσταντίνου Κούμα	141	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Κωνσταντίνου Κοκκινάκη	143	1878

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Θεόκλητος Φαρμακίδης , Κ. Κοκκινάκης	Επιστολή	143	1878
Ανώνυμος	Ατιτλο (αναφορα σε Κ. Κοκκινάκη)	143	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Πανούτζου Νοταρά	144	1878
Α. Μαυροκορδάτος , Θ. Νέγρης	Προσωρινή διοίκησις της Ελλάδος	144	1878
Ανώνυμος	Ελληνική αποικία Μασσαλίας	144	1878
Ανώνυμος	Άτιτλο (αναφορά σε Πανούτσο Νοταρά)	144	1878
ΣτΔ	Σφραγίς ελληνικού χαρτοσήμου εν έτει 1824	145	1878
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αθανασίου Διάκου	147	1878
Αρ. Βαλαωρίτης	Άτιτλο για Διάκο	147	1878
	Εικόνα - Σφραγίς της αστυνομίας της Αιτωλίας εν έτει 1824	148	1878
Ανώνυμος	Επίσκεψις Άγγλου πλοιάρχου εν Μεσολογγίω, εν έτει 1823	150	1878
Καραισκάκης	Διαθήκη του Καραϊσκάκη	152	1878
Ανώνυμος	Τελευταίαι στιγμαί του Καραϊσκάκη	152	1878
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Χαρακτηρισμός του Καραϊσκάκη	152	1878
ΣτΔ	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Εμμανουήλ Τομπάζη	153	1878
ΣτΔ	Εικόνα - Σφραγίς της εφορίας Σπάρτης εν έτει 1826	155	1878
	Πανομ. της υπογρ. του ναυάρχ. Σπετσών Γεωργίου Ανδρούτσου	158	1879
Δ, Βικέλας	Λουκής Λάρας (Αυτοβιογραφία γέροντος Χίου)	158	1879
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του φιλέλληνος Φαβιέρου	159	1879
Γ. Καρατζάς	Ο φιλέλλην Φαβιέρος και ο τακτικός στρατός επί επαναστάσεως	159	1879
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας (Αυτοβιογραφία γέροντος Χίου) β΄μερος	159	1879
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του φιλέλληνος Ειρηναίου Θειρσίου	160	1879
Ανώνυμος	Ειρηναίος Θείρσιος	160	1879
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Απάντησις πρός τον στρατηγόν Γ. Καρατζάν	160	1879

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας γ μέρος	160	1879
ΣτΔ	Σφραγίς του υγειοαστυνολιμεναρχείου Πάτμου επί επαναστάσεως	161	1879
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας δ΄ μέρος	161	1879
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του φιλέλληνος Ι. Ι. Μάγερ	162	1879
Ανώνυμος	Ι. Ι. Μάγερ	162	1879
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας ε΄ μέρος	162	1879
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Γεωργίου Σαχίνη	163	1879
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας ζ΄ μέρος	163	1879
	Σφραγίς του υπουργείου του πολέμου επί επαναστάσεως	164	1879
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας η΄ μέρος	164	1879
	Σφραγίς του υπουργείου των οικονομικών επί επαναστάσεως	165	1879
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας θ΄ μέρος	165	1879
	Σφραγίς του ταχυδρομ. της Ελλάδος εν έτει 1821	166	1879
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας ι΄ μέρος	166	1879
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αθανασίου Ψαλίδα	167	1879
Ανώνυμος	Αθανάσιος Ψαλλίδας	167	1879
Χόλαντ	Ο Αλή Πασάς των Ιωαννίνων	167	1879
Δ. Βικέλας	Λουκής Λάρας ια΄ μέρος	167	1879
Ανώνυμος	Η πανώλης εν Ελλάδι	167	1879
ΣτΔ	Σφραγ. της γερουσίας της Δ. Ελλάδος εν έτει 1821	168	1879
	Σφραγίς Σικυώνος εν έτει 1821	169	1879
ΣτΔ	Σφραγίς ελευθερίας Θηβών εν έτει 1822	170	1879
Α.Β.	Περί Αθανασίου Ψαλίδα	170	1879
ΣτΔ	Σφραγίς της Εθνικής χρηματιστικής Τραπέζης επί Καποδιστρίου	171	1879
Γ.Δ.	Ο φοίνιξ ως εθνικόν σύμβολον της Ελλάδος	171	1879
	Σφραγίς του Πρωτοκλήτου δικαστηρίου του τμήματος της κάτω Μεσσηνίας	172	1879
Ν. Δραγούμης	Περί δικαιοσύνης επί επαναστάσεως	172	1879
ΣτΔ	Πανομοιότυπον της γραφής του Αθανασίου Τσακάλωφ	173	1879
	Σφραγίς δασμοτελωνείου Ανατωλικού επί επαναστάσεως	174	1879
Γ. Ζωχιός	Χαρακτηρισμός Κωνσταντ. Ασωπίου	175	1879

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Σφραγίς του Γ. Υγειονομείου της Δ. Χ. Ελλάδος [Γενικού Υγειονομείου της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος] επί επαναστάσεως	176	1879
ΣτΔ	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Θεοδώρου Γρίβα	177	1879
	Σφραγίς της αστυνομίας Σπετσών επί Καποδιστρίου	178	1879
	Σφραγίς Διοικητικού τοποτηρητού Μεγαρίδος επί Καποδιστρίου	179	1879
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Διονυσίου Σολωμού	180	1879
ΣτΔ	Σφραγίς της επί των Εσωτερικών Γραμματείας της Επικρατείας	181	1879
ΣτΔ	Σφραγίς του δημοσίου μνήμονος Σκοπέλου επί Καποδιστρίου	182	1879
Α.Ζ. Μάμουκας	Σφραγίς της Εκτάκτου Επιτροπείας Ήλιδος, εν έτει 1831	183	1879
Β.Β	Ιστορία της σημαίας του Ελληνικού Πυροβολικού	183	1879
	Σφραγίς της Αστυνομίας Σύρου επί επαναστάσεως	185	1879
	Σφραγίς του δικαστηρίου του τμήματος των Βορείων Κυκλάδων επί επαναστάσεως	186	1879
Ανώνυμος	Άτιτλο (αναφορά σε Χίο 1822)	186	1879
	Σφραγίς του Διοικητού Ναυπάκτου και Βενετίκου επί επαναστάσεως	187	1879
	Σφραγίς της Επιτροπής της Συνελεύσεως επί επαναστάσεως	188	1879
Α.Ζ.Μ.	Περί της Επιτροπής της Συνελεύσεως επί επαναστάσεως	188	1879
	Σφραγίς της Δημογεροντίας Μήλου επί επαναστάσεως	190	1879
	Σφραγίς αστυνομίας, λιμεναρχείου και υγειονομείου Ανατολικού, επί επαναστάσεως	191	1879
	Σφραγίς της υγειοαστυνομίας της νήσου Ανάφης εν έτει 1828	193	1879
Α.Ζ.Μ	Σφραγίς της εκτάκτου επιτροπείας του των Βορείων Κυκλάδων Τμήματος, εν έτει 1829	194	1879

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Σφραγίς διοικήσεως Θήρας κλ. επί επαναστάσεως	196	1879
	Σφραγίς του Δικαστηρίου των Ειρηνοδικών της Βοστίτσης εν έτει 1829	197	1879
	Σφραγίς του Ειρηνοδικείου επαρχίας Άργους επί επαναστάσεως	199	1879
	Σφραγίς του δημοσίου Μνήμονος Σκιάθου κ.λ. (και λοιπών) επί Καποδιστρίου	201	1879
	Σφραγίς του υγειονομείου Τήνου επί επαναστάσεως	202	1879
	Σφραγίς της των Κρητών Επιτροπής επί επαναστάσεως	203	1879
Ν. Δραγούμης	Άτιτλο (για Ιστορικαίς αναμνησεις)	203	1879
ΣτΔ	Σφραγίς του Χρήστου Μηλιόνη	204	1879
	Σφραγίς του δασμολογείου της νήσου Πόρου επί επαναστάσεως	209	1879
	Σφραγίς του υγειοαστυνομείου Λεωνιδίου επί επαναστάσεως	**210**	1880
	Σφραγίς του Γενικού Φροντιστηρίου της Οικνομίας εν έτει 1823	211	1880
Α.Ζ. Μάμουκας	Σφραγίς του Αρμοστού Κρήτης εν έτει 1823	212	1880
	Σφραγίς της Επαρχιακής Δημογεροντ. Ν. Πατρών επί επαναστάσεως	214	1880
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Οδυσσέως Ανδρούτσου	215	1880
Ζ.	Συμβάν ανέκδοτον	215	1880
Α.Ζ.Μάμουκας	Σφραγίς της Φιλανθρωπικής Εταιρίας εν έτει 1824	216	1880
ΣτΔ	Σφραγίς επαναστατικής επιτροπής	217	1880
Α.Ζ. Μάμουκας	Σφραγίς της κοινότητος της επαρχ. Αρκαδίας επί επαναστάσεως	219	1880
Ασπασία	Επίσκεψις εις το νεκροταφείον των Αθηνών	219	1880
ΣτΔ	Σφραγίς του Γερο-Κολοκοτρώνη	220	1880
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Σφραγίς της ηγεμονίας της Μάνης	221	1880
ΣτΔ	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Ιωάννου Νοταρά	222	1880
Α.Ζ. Μάμουκας	Σφραγίς της επί της οικονομίας επιτροπής εν έτει 1828	223	1880

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Πανομοιότυπον της υπογραφής Νικήτα του Τουρκοφάγου	224	1880
Α.Ζ.Μάμουκας	Σφραγίς της επιτροπής των Χίων εν Σύρα	225	1880
	Πανομοιότυπον της υπογραφής της χήρας του Μάρκου Βότσαρη	226	1880
	Σφραγίς της αστυνομίας Σαντορίνης επί Κυβερνήτου	227	1880
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Επιστολιμαία ιστορήματα	227	1880
	Σφραγίς του πρωτ. δικαστηρίου Ίου κ.τ.λ. επί επαναστάσεως	228	1880
	Χαρακτηρισμός Ανρέα Μουστοξυδη	230	1880
Ανώνυμο	[Άτιτλο] (αναφορα σε Ακρόπολη 1822)	232	1880
	Σφραγίς της αστυνομίας Σπετσών επί επαναστάσεως	235	1880
	Σφραγίς της δημογεροντίας Κωντεικών επί επαναστάσεως	236	1880
Γ. Καρατζάς	Μία έξοδος εκ της Ακροπόλεως κατά την εν έτει 1827 πολιορκίαν αυτής	236	1880
ΣτΔ	Σφραγίς της κοινότητος Αθηναίων επί επαναστάσεως	237	1880
Ανώνυμος	Άτιτλο (αναφορα σε Αθήνα το 1821)	237	1880
	Σφραγίς του επ. ειρ. Σαντορίνης επί Καποδιστρίου	238	1880
	Σφραγίς του λιμεναρχείου Σκοπέλου επί Καποδιστρίου	239	1880
	Σφραγίς της Δημογ. Σαλαμίνος επί επαναστάσεως	242	1880
	Πανομοιότυπον της υπογραφής του Αλέξανδρου Υψηλάντου	248	1880
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Χαρακτηρισμός του Αλέξανδρου Υψηλάντου	248	1880
	Σφραγίς του Υγειοαστυνομείου της νήσου Αστυπάλαιας εν έτει 1828	249	1880
	Πανομοιότυπος της υπογραφής του Κίτζου Τζαβέλα	251	1880
	Σφραγίς της Γεν. Διευθ. Των τακτικών Ελληνικών στρατευμάτων επί επαναστάσεως	252	1880
	Σφραγίς του Άνθιμου Γαζή	254	1880
	Σφραγίς του Γ. Υγειονομείου της Δ. Ελλάδος επί επαναστάσεως	257	1880

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Σφραγίς της Δημογεροντίας της επαρχ. Τήνου επί επαναστάσεως	258	1880
Ε. Αθανασιάδης, Θεόφιλος Καιρης	Έν επεισόδιον της ελληνικής επαναστάσεως εν Άνδρω	281	1881
Ανώνυμος	Ανέκδοτα του γέρου Κολοκοτρώνη	287	1881
Ανώνυμος	Απάντησις Σουλιώτικη	287	1881
Ανώνυμος	Γνώμη Καποδιστρίου περί παιδείας	288	1881
Α. Σούτσος	Εις τόν Βύρωνα	300	1881
Βύρων, Δοσίου Αικατερίνη Κ. (μτφρ.)	Απεικόνισις της δούλης Ελλάδος	300	1881
Ανώνυμος	Απόφασις του Βύρωνος να μεταβή εις Ελλάδα	300	1881
Ανώνυμος	Τα κατά την διαπεραίωσιν αυτού εκ Ζακύνθου εις Μεσολόγγιον	300	1881
Ανώνυμος	Η εν Μεσολογγίω πολιτεία του (Βύρωνα)	300	1881
Ανώνυμος	Ο θάνατος του ποιητού	300	1881
Σ. Τρικούπης	Λόγος αυτοσχέδιος Σ. Τρικούπη	300	1881
Ανώνυμος	Τα επί τω θανάτω του ποιητού εκδοθέντα διατάγματα υπό των ελληνικών αρχών	300	1881
Σολωμός	Εις τον θάνατον του λόρδου Μπάϋρων	300	1881
Φίλιππος Ιωάννου	Ποίημα επικήδειον εις Ν. Βύρωνα	300	1881
Ανώνυμος	Η εν Ζακύνθω επιβίβασις του νεκρού δι’ Αγγλίαν	300	1881
Ανώνυμος	Η ταρίχευσις του νεκρού (βύρωνα)	300	1881
Ανώνυμος	Ανέκδοτα περί Βύρωνος	300	1881
Χρ. Μ. Παλαμάς	Ο Βύρων εν Μεσολογγίω	304	1881
Ανωνυμος	Αι τελευταίαι λέξεις του Κοραή	306	1881
Ανώνυμος	Μετριοφροσύνη του Κοραή	310	1881
Ανώνυμος	Ο βασιλεύς Λουδοβίκος Αΐ„ της Βαυαρίας ως φιλέλλην	319	1882
Δ. Καμπουρογλου	Αθηναϊκά	321	1882
Χρ. Μ. Παλαμάς	Μνημόσυνοι τω Βύρωνι τιμαί εν Μεσολογγίω	323	1882
Ανώνυμος	Η πρώτη εορτή της 25 Μαρτίου εν Αθήναις	326	1882
Ζ.	Ιστορικά κειμήλια: αναμνήσεις μεγάλης εποχής	326	1882
Αρίων	Φωνή εξ Ιωαννίνων: επί τη 25 Μαρτίου	326	1882
Άγγελος Γέροντας	Η έναρξις της επαναστάσεως εν Αθήναις	327	1882
Ρ	Ο Ζήσης Σωτηρίου εν Ιταλία	332	1882
Ανώνυμος	Λάμπρος Κατζώνης	370	1883

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Πεντηκονταετηρίς του θανάτου του Αδαμαντίου Κοραή	378	1883
Ανώνυμος	Η νεότης του Κοραή	378	1883
Α. Μάμουκας	Ο θάνατος του Κοραή	378	1883
Ανώνυμος	Τιμαί αποδοθείσαι εις την μνήμην του Κοραή	378	1883
Γεώργιος Δροσίνης	Ρούμελη: Μεσολόγγιον	406	1883
Ανώνυμος	25 Μαρτίου: έκθεσις μνημείων του ιερού αγώνος	430	1884
Ιούλιος Κλαρετής, Σ. (μτφρ.)	Ο τάφος του Μάρκου Μπότσαρη	430	1884
Ανώνυμος	Γνώμαι Κολοκοτρώνη: εκ της «Διηγήσεως συμβάντων της Ελλην. φυλής κτλ.», Καραϊσκάκη	430	1884
	Εικόνα - Έδρα εν η καθήμενος ο Λάζαρος Κουντουριώτης προήδρευε των προυχόντων της Ύδρας	430	1884
	Εικόνα - Ακρόπρωρον της ναυαρχίδος του Μιαούλη	430	1884
	Εικόνα - Ακρόπρωρον του πρώτου ατμοπλοίου «Καρτερίας» του Άστιγγος]	430	1884
Γεώργιος Καρατζάς	Μία σελίς εκ της ελληνικής επαναστάσεως	431	1884
Ανώνυμος	Έκθεσις μνημείων του ιερού αγώνος	432	1884
Ανώνυμος	Έκθεσις μνημείων του ιερού αγώνος β’ μερος	433	1884
Ανώνυμος	Το εν Φαλήρω μνημείον του Καραϊασκάκη	434	1884
	Εικόνα:Το εν Φαλήρω μνημείον του Καραϊσκάκη	434	1884
Ανώνυμος	Τα κατά τον θάνατον του Καραϊσκάκη (22 Απριλίου 1827)	434	1884
Ανώνυμος	Εκθεσις μνημείων του ιερού αγώνος γ’ μερος	434	1884
Νόελ Βύρων	Δύο ιδιόγραφα του Βύρωνος	438	1884
Ανώνυμος	Κωνσταντίνος Κριάρης	442	1884
Ανώνυμος	Εν έγγραφον του λαού των Αθηνών επί επαναστάσεως	445	1884
Ν. Γ. Πολίτης	Η νεότης του Ρήγα	470	1885
Κ. Α. Παλαιολόγος	Ρώσοι αγωνισθέντες καθ’ ημών κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας εθνικόν ημών αγώνα	472	1885
Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης	Ο πυρπολητής	472	1885

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Κ.Α. Παλαιολόγος	Ολίγαι έτι λέξεις περί των αγωνισθέντων καθ' ημών Ρώσων	479	1885
Ανώνυμος	Σπετσιώτικον ναυτικόν ιστόρημα	508	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (α'μερος)	508	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (β' μερος)	509	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (γ' μερος)	510	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (δ' μερος)	511	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (ε' μερος)	512	1885
Ν. Γ. Πολίτης	Ο θάνατος του Μάρκου Βότσαρη κατά τας διηγήσεις αυτοπτών	513	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (ζ' μέρος)	513	1885
Ν. Γ. Πολίτης	Ο θάνατος του Μάρκου Βότσαρη κατά τας διηγήσεις αυτοπτών (β' μέρος)	514	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (η' μέρος)	514	1885
Ανώνυμος	Η σπαθη του λόρδου Βύρωνος	515	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (θ' μέρος)	515	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (ι' μέρος)	516	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (κ' μέρος)	517	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (λ' μέρος)	518	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (μ' μέρος)	519	1885
Δημ. Βικέλας	Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: επιστολαί προς φίλον (ν' μέρος)	520	1885
Αντ. Μηλιαράκης	Σταμάτιος Κρίνος	526	1886
Μ.	Η τυπογραφική τέχνη εν Ελλάδι τω 1828	530	1886
	Επιστολή του Καποδιστρίου προς τους αγωνιζομένους Έλληνας	539	1886
Α.	Λόγιοι και λαός	567	1886
Σ.	Ιωάννης Α. Καποδίστριας	589	1887
Σπυρίδων Λάμπρος	Το παλάτιον του Μπαρμπαγιάννη	591	1887

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Σ. Ν. Καραβίτης	Ο παπ` Αναστάσις (Ιστορικόν διήγημα)	610	1887
Σ. Ν. Καραβίτης	Ο παπ` Αναστάσις (Ιστορικόν διήγημα) μέρος β”	611	1887
Σ. Ν. Καραβίτης	Ο παπ` Αναστάσις (Ιστορικόν διήγημα) μέρος γ”	612	1887
Σ. Ν. Καραβίτης	Ο παπ` Αναστάσις (Ιστορικόν διήγημα) μέρος δ”	613	1887
Σ. Ν. Καραβίτης	Ο παπ` Αναστάσις (Ιστορικόν διήγημα) μέρος ε”	614	1887
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Αληθείαι	615	1887
V. G. Marshall, Κορύλλος Π. Χρ. (μτφρ.)	Η πρόοδος της νέας Ελλάδος	618	1887
Φώτιος Χρυσανθόπουλος	Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	622	1887
Φώτιος Χρυσανθόπουλος	Θεόδωρος Κολοκοτρώνης Β’ μέρος	623	1887
Ανώνυμος	Ανέκδοτον περί Κανάρη	624	1887
Α.Μ	Ποίημα εις Βύρωνα	633	1888
Ανδρέας Καρκαβίτσας	Περί Αθανασίου Διάκου	644	1888
Ανδρέας Δ. Κ.	Ιστορικά ανέκδοτα	649	1888
Ανδρέας Καρκαβίτσας	Γιαννάκης Κουτρούκης	659	1888
Ανώνυμος	Αι Ηνωμέναι Πολιτείαι της Αμερικής και η ελληνική επανάστασις	664	1888
Ανώνυμος	Αι Ηνωμέναι Πολιτείαι της Αμερικής και η ελληνική επανάστασις Β΄μέρος	665	1888
Ανώνυμος (Κάρολος Τάκκερμαν)	Αι Ηνωμέναι Πολιτείαι της Αμερικής και η ελληνική επανάστασις Γ ΄μέρος	666	1888
Ανδρέας Καρκαβίτσας	Ιστορικά ανέκδοτα	666	1888
Σπυρίδων Λάμπρος	Η Α` Ιανουαρίου και η ελληνική ελευθερία	679	1889
Αριστομένης Προβελέγιος	Εις την αδελφήν του Μάρκου Μπότσαρη	679	1889
Αριστομένης Προβελέγιος	Ρήγας Φεραίος (Δράμα)	681	1889
Α . Μηλιαράκης	Η φιλόμουσος εταιρία εν Αθήναις και η πριγγιπέσα της Ουαλλίας (1816)	683	1889
Α. Ν. Σαχίνης	Ανδρέας Μιαούλης	695	1889

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Εικόνα - Ο ανδριάς του Μιαούλη	695	1889
Αναστάσιος Ορλάνδος	Οι κατά θάλασσαν αγώνες παρά τας Πάτρας (Μιαούλης)	695	1889
Σπ. Τρικούπης	Αργολικός κόλπος 1822 (Μιαούλης)	695	1889
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Γέροντας, Χίος, Μιτυλήνη, Κρήτη 1824 (Μιαούλης)	695	1889
Α. Π. Κουρτίδης, Αλέξανδρος Σούτσος	Μεθώνη (Μιαούλης)	695	1889
Ανώνυμος	Προ του Μεσολογγίου (για Μιαούλη)	695	1889
Ανώνυμος	Η τελευτή: η επίσκεψις του Βασιλέως (στον Μιαούλη)	695	1889
Π. Αργυρόπουλος	Η κηδεία - Επιτάφειος αποχαιρετισμός Μιαούλη	695	1889
	Αι κρίσεις για Μιαούλη	695	1889
Παναγιώτης Σούτσος	Επί τω θανάτω του Μιαούλη	695	1889
Ανώνυμος	Σημειώσεις για Μιαούλη	695	1889
Θ. Κολοκοτρώνης	Η καταδίωξις των Κολοκοτρωναίων	719	1889
Περικλής Γ. Ζερλέντης	Η εν Ζαλόγγω καταστοφή	722	1889
Δ. Θερειανός	Αδαμάντιος Κοραής	10	1890
Γ. Δημητριάδης	Ο τάφος του Νικοτσαρά	21	1890
Αργ. Εφταλιώτης	Ένας πατριώτης περασμένης γενιάς	36/37	1890
Ι. Γεωργαντόπουλος	Εικόνα - Το μνημείον του Δ. Υψηλάντου εν Ναυπλίω	51	1890
	Εικόνα - Ανά την Ελλάδα: ο Σουλιώτικος οίκος, εν τω οποίω εγεννήθη ο Μάρκος Μπότσαρης	4	1891
Γρηγόριος Ξενόπουλος	Ο «Λουκής Λάρας»	50	1891
Γ.Χ.	Αλέξανδρος Γ. Πασπάτης	3	1892
Ανδρέας Καρκαβίτσας	Θεσσαλικαί εικόνες: η πατρίς του Ρήγα	9	1892
Δ. Ηλιακόπουλος	Η οικία εν η εγράφη ο «Ύμνος εις την ελευθερίαν»	35	1892
Θεόδωρος Βελλιανίτης	Παλαιαί Αθήναι: η δούκισσα της Πλακεντίας	36	1892
Σπυρίδων Παγανέλης	Η πεντηκονταετηρίς του συντάγματος	35	1893

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Σπυρίδων Παγανέλης	Ιστορία του ΙΘΪ᾽ αιώνος υπό Παύλου Καρολίδου	40	1893

Περιοδικό Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός
(1877-1895)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Αριστείδου Οικονόμου	Λόγος επί τη εορτή της ΚΕ΄Μαρτίου	4	1877
Ελευθέριος Θωμάς	Αλέξανδρος Μουρούζης- Φαναριώτικα ανέκδοτα	6	1877
Ν. Δραγούμης	Εισαγωγή εις την δευτέραν έκδοσην των ιστορικών αναμνήσεων	7	1877
Σ.Α.Β	Σκιαγραφία της καταστάσεως του Ελληνισμού κατά τας παραμονάς της εθνικής ημών εξεγέρσεως και επ αυτής επίδρασης της εμπορίας	7	1877
Εμμανουήλ Κόκκινος	Λόγος εκφωνηθείς τη 4 Σεπτεμβρίου εν τω νεκροταφείω Αθηνών επί του τάφου του ναυάρχου Κωνσταντίνου Κανάρη	9	1877
	Λάρναξ πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄	11	1877
Π. Λάμπρος	Ιστορική πραγματεία: Περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας Εν Ελλάδι εως 1821	7	1878
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Περί των περιπετειών της ιστορίας του ελληνικού έθνους εν τοις καθ’ ημάς χρόνοις: Δύο εισιτήριοι λόγοι απαγγελθέντες εν τω Πανεπιστημίω υπό του καθηγητού κ. Κ. Παπαρρηγόπουλου κατά Οκτώβριον του 1878	11	1878
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Περί των περιπετειών της ιστορίας του ελληνικού έθνους εν τοις καθ’ ημάς χρόνοις: Δύο εισιτήριοι λόγοι απαγγελθέντες εν τω Πανεπιστημίω υπό του καθηγητού κ. Κ. Παπαρρηγόπουλου κατά Οκτώβριον του 1878 Β΄μέρος	12	1878
Αλέξανδρος Υψηλάντης	Μάχου υπερ πίστεως και πατρίδος	6	1878
	Ανέκδοτοι επιστολαί Μοροζίνη και Καποδίστρια προς του Συμαίους	3	1879
Τιμολέων Φιλήμονος	Νικόλαος Δραγούμης (Βιογραφικόν σχεδίασμα)	4	1879
Wilhelm Lang	Μια νεοελληνική μυθιστορία	5	1880
Julliette Lamber, Μ.Π.Α. (μτφρ.)	Ανδρέας Κάλβος (1796-1859)	11	1880

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Μιχαήλ Π. Λάμπρος	Ιστορικαί σφραγίδες	4	1881
Αντωνίνα Δημητρίεβνα, Παλαιολόγος Κ. Α. (μτφρ.)	Εκ των απομνημονευμάτων της κομήσσης Αντωνίνης Δημητρίεβνας Βλούδοβ περί του Ιωάννου Καποδιστρίου	12	1881
Κ. Α. Παλαιολόγος	Ο εν τη νοτίω Ρωσία Ελληνισμός από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς Γ΄ μέρος (αναφορά σε 1821)	7-8	1881
Αντώνιος Γεωργαντάς	Το σπήλαιον του Οδυσσέως Ανδρούτσου	5	1881
Αντώνιος Γεωργαντάς	Βίος του Ιωάννου Γκούρα	7-8	1882
Ανώνυμος	Εκ των ιστορικών απομνημονευμάτων του Ρώσου Κόμητος Ι. Ριμπωπιέρ (Απόσπασμα)	8	1883
Γεώργιος Ι. Κρέμος	Ιστορικά επανορθώματα	11-12	1883
Γεώργιος Ι. Κρέμος	Ιστορικά επανορθώματα, Β΄ μέρος	1	1884
Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος	Αι περί της λύσεως του Ανατολικού ζητήματος: ιστορικαί προθεσμίαι	1	1884
Δ. Βικέλας	Η Ελλάς προ του 1821	2	1884
Ανώνυμος	Επεισόδιον του ιερού αγώνος: το μυριοστόν	3	1884
Ρήγας Φεραίος	Ανέκδοτος ύμνος Ρήγα του Φεραίου	4	1884
Ανώνυμος	Έκθεσις μνημείων ιερού αγώνος	4	1884
Μακάριος Ξυδιάς, Τσιτσέλης Ηλ. Α. (μτφρ.)	Παραλλαγή ύμνου τινός του Ρήγα Φεραίου	6-7-8	1884
Ανώνυμος	Ανακοινώσεις και σύμμικτα- Ανέκδοτος επιστολή Κοραή	2	1885
Περικλής Γ. Ζερλέντης	Περί της εν Λιβόρνω ελληνικής σχολής (1805-1837)	4-5-6	1885
Γεωγριος Μαρτινέλης	Εθνικαί εικόνες	2	1886
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη)	2	1886
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) Β΄ μέρος	5	1887
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) Γ΄ μέρος	6	1887
Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄,	Επιστολή ανέκδοτος	8	1887

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Σακκελίων Ι. (μτφρ.)			
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) Δ΄ μέρος	8	1887
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) Ε΄ μέρος	9	1887
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) ΣΤ΄ μέρος	10	1887
Π. Γ. Ζερλέντης	Επιστολή του ναυάρχου Παυλούτσου προς τους Υδραίους περί της κατά τω 1826 αναγνωρίσεως των ελληνικών αποκλεισμών υπό της μισέλληνος Αυστρίας και απάντησις τούτων προς εκείνον	10	1887
Ι. Γούσης	Ιστορικά Σουλίου	1 (έτος ΙΑ΄)	1887
Φερδινάνδος Γιράρδης	Αυστριακών επίθεσις κατά της νήσου Νάξου τω 1826	2	1887
Α.Κ.Χ.	Μνημόσυνον εν Ερμουπόλει επί τω θανάτω του Κοραή (1833)	3	1887
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) Ζ΄ μέρος	4	1887
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) Η΄ μέρος	6	1888
Φιλικός	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) Θ΄ μέρος	7-8-9-10	1888
Ζερλέντης	Επιστολή των εν Πέτα οπλαρχηγών προς τον Βονδίτσης Δανιήλ	1(έτος ΙΒ΄)	1888
Σπ. Λάμπρος	Διαγώνισμα Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού επί τη εισοιπενταετηρίδι αυτού	1	1888
Αλέξανδρος Υψηλάντης, Σέκερης Π. (επιμ.)	Φιλικού απομνημονεύματα (Εκ των του Παναγιώτου Σέκερη) Ι΄ μέρος	2-3	1888
Ζερλέντης Π.	Ηπειρωτικά μελετήματα: η ιστορία του Σουλίου και Πάργας του Χριστόφορου Περραιβού	6	1889
Χριστόφορος Περραιβός	Ηπειρωτικά μελετήματα	7-8-9	1889
Παναγιώτης Ι. Φέρμπος	Ο Σαρίπολος ως ποιητής (ποίημα για επανάσταση)	3	1890
Αλ. Ραγκαβής	Οι εν Ιταλία Έλληνες	3	1890
Π. Γουμαλίκ	Οι Έλληνες εν Ρωσία	8	1892

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Πλάτων Ε. Δρακούλης	Ο ποιητής Σέλλεϋ (Percy Bysshe Shelley)	8	1892
Πλάτων Ε. Δρακούλης	Ο ποιητής Σέλλεϋ, Β΄μέρος	9	1892
Μιχαήλ Μητσάκης	Το φίλημα: επεισόδιον του αγώνος	9	1892
Δ. Γρ. Καμπούρογλου	Επιστολαί ανέκδοτοι περί του ιδιωτικού βίου του Κοραή	10	1892
Δ. Γρ. Καμπούρογλου	Επιστολαί ανέκδοτοι περί του ιδιωτικού βίου του Κοραή, Β΄μέρος	11	1892
Δ. Γρ. Καμπούρογλου	Επιστολαί ανέκδοτοι περί του ιδιωτικού βίου του Κοραή, Γ΄μέρος	12	1892
Δ. Γρ. Καμπούρογλου	Επιστολαί ανέκδοτοι περί του ιδιωτικού βίου του Κοραή, Δ΄ μέρος	4 (έτος ΙΕ΄)	1892
Αλέξ. Καράλης	Χίος και Χίοι	8	1893
Π. Βεργωτής	Ο έξοχος διοικητής της Κεφαλλονιάς Κάρολος Τζέϊμς Νάπιερ	6	1894
Νικόλαος Θωμάζεος, Καλοσγούρος Γ. (μτφρ.)	Διονύσιος Σολωμός	7	1894
Σταμάτιος Δ. Βάλβης	Εις μαθητής γυμνασίου προ πεντήκοντα τεσσάρων ετών	10	1894
Ιωάννης Καποδίστριας, Αλβάνας Φρ. (μτφρ.)	Βιογραφικόν ιχνογράφημα	11-12	1895

Σαββατιαία Επιθεώρησις
(1877-1878)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Διπλωματική ιστορία των Ρωσσοτουρκικών σχέσεων Γ’	13	1878
Ανώνυμος	Σκιαγραφία του ελληνισμού	14	1878
Ιωάννης Καρατζάς	Ποίησις: ωδή. Ύμνος	14	1878
Ανώνυμος	Το ανατολικό ζήτημα προ πεντηκονταετίας	19	1878
Ανώνυμος	Το ανατολικό ζήτημα προ πεντηκονταετίας Β΄ μέρος	20	1878
Ανώνυμος	Το ανατολικό ζήτημα προ πεντηκονταετίας Γ μέρος	21	1878
Ανώνυμος	Το ανατολικό ζήτημα προ πεντηκονταετίας Δ’ μέρος	22	1878
E. Egger	Αι ιστορικαί απαιτήσεις της Ελλάδας	50	1878
Henry Houssaye	Κρίσεις περί Ελλήνων	52	1878

Έσπερος
(1881 -1889)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Σπ. Λάμπρος	Το άγαλμα του Βύρωνα στο Μεσολόγγι	5	1881
	Θρασύβουλος Ζαΐμης (αναφορα στην οικογένεια το 1821)	6	1881
	Επεισόδιο του υπερ ανεξαρτησίας αγώνος	6	1881
	Επεισόδιο του υπερ ανεξαρτησίας αγώνος (συνέχεια)	7	1881
	Η Καρύταινα	10	1881
	Το Ναύπλιον (αναφορά σε 1821)	15	1881
	Ο Ρώσος φιλέλλην Νικόλαος Α. Ραικος	15	1881
	Ο Ρώσος φιλέλλην Νικόλαος Α. Ραικος(συνέχεια)	16	1881
Δημήτριος Βερναδάκης	Επιγράμματα δια την προσάρτησιν της Θεσσαλίας (εις τον Άνθιμο Γαζή, τον Ρήγα και τον Γρηγόριο Ε΄)	16	1881
	Ο Ρώσος φιλέλλην Νικόλαος Α. Ραικος (συνέχεια)	17	1881
	Ο Οδυσσεύς Ανδρούτσου	19	1882
	Εικόνα: Οδυσσέας Ανδρούτσος	19	1882
Κλεάνθης Παππαζόγλης	Λεβάντης και Καλάρρυτα (ποιήμα)	21	1882
	Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου. Η μονή της Αγ. Λαύρας	22	1882
Ειρήνη Αντωνοπούλου	Η νήσος Ύδρα (αναφορά)	29	1882
	Η Μονεμβασιά (αναφορά σε σχετική μονογραφία Παπαμιχαλόπουλου)	33	1882
	Το χωριόν Ζάλογγο εν Σουλίω	36	1882
	Το μέγαρο του Αλή πασά εν Σούλιω	38	1882
	Βιβλιογραφια: Ν.Γ. Φιλιππίδης, Ιστορική πραγματείας περί της επαναστάσεως και καταστροφής της Ναούσης	41	1883
	Η εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου, [επιστολή Victor Hugo για τη γιορτή της 25ης Μαρτίου].	71	1884
	Εικόνα: Ο Νικηταράς	74	1884
Σπυρ. Φόρεστης	Τη Ηρωιδι νήσο Ύδρα (ποιήμα)	77	1884

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Ο Ναύαρχος Μιαούλης	77	1884
	Εικόνα: Γεώργιος Καραϊσκάκης	79	1884
	Εικόνα: Αθανάσιος Διάκος	80	1884
	Εικόνα: Κωνσταντίνος Κανάρης	83	1884
	Εικόνα: Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	89	1885
	Εικόνα: Ιωάννης Κωλέττης	93	1885
	Εικόνα: Ανδρέας Μιαούλης	97	1885
	Εικόνα: Ανδρέας Ζαιμης	102	1885
	Εικόνα: Κ. Νικοδήμος	107	1885
	Εικόνα: Ο στρατηγός Μακρυγιάννης	113	1886
	Εικόνα: Ο Ιάκωβος Τομπάζης	122	1886
	Διονύσιος Σολωμός	126	1886
	Διονύσιος Σολωμός (συνέχεια)	127	1886
Θεόδωρος Ορφανίδης	Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας	131	1886
Θεόδωρος Ορφανίδης	Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας (συνέχεια)	132	1886
Θεόδωρος Ορφανίδης	Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας (συνέχεια)	133	1886
Θεόδωρος Ορφανίδης	Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας (συνέχεια)	134	1886
Θεόδωρος Ορφανίδης	Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας (συνέχεια)	135	1886
Θεόδωρος Ορφανίδης	Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας (συνέχεια)	136	1886
	Εικόνα: Αλέξανδρος Υψηλάντης	137	1887
	Εικόνα: Δημήτριος Υψηλάντης	145	1887
	Η εκατονταετηρίς του Βύρωνος	160	1887
Ν. Δόσιος	Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821) πρωτότυπον ηπειρωτικόν διήγημα	166	1888

Δελτίον Ιστορικής και εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
(1883-1910)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Δωρεαί στο Αρχείον της Εταιρείας	Α	1883
Κων. Γουναρόπουλος	Περί της εν Ελλάδι οικογένειας των Μπουντουραίων	Α	1883
Ανώνυμος	Δωρεαί στο Αρχείον της Εταιρείας	Α	1883
Ανώνυμος	Δωρεαί στο Αρχείον της Εταιρείας	Α	1883
Ανώνυμος	Δωρεαί στο Αρχείον της Εταιρείας	Α	1883
Ανώνυμος (κων. Ιατρίδης)	Ιστορικά σημειώματα	Β	1888
Ανώνυμος	Δυο Ανέκδοται επιστολαί του Καποδίστριου	Β	1888
Ανώνυμος	Δωρεαί στο Αρχείον της Εταιρείας	Β	1888
Δ. Βικέλα	Επιστολή Γουσταύου Ειχταλ	Β	1888
Ανώνυμος	Δωρεαί στο Αρχείον της Εταιρείας	Β	1888
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Β	1888
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Β	1888
Επαμ. Αλεξάκη	Έγγραφα της επαναστάσεως	Γ	1889
Σπυρ. Λάμπρος-Εμιλ Λεγραντ	Ανέκδοτα έγγραφα περι Ρήγα Βελεστινλη	Γ	1889
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Γ	1889
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Γ	1889
Γ. Παπανδρέου	Περι της εν Κλαβρυτοις Ιστορικης Μονης της Αγιάς Τριαδος	Γ	1889
Άνθιμος Αλεξούδης	Δυο εγκύκλια έγγραφα Γρηγορίου Ε΄	Δ	1892
Τιμολ. Αμπελας	Λουκή Λάρα ιδιογραφαις σημειώσεις	Δ	1892
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Δ	1892
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Δ	1892
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Δ	1892
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Δ	1892

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Μιχ. Μαρκοπολι	Έγγραφα περί της εν έτει 1826 επιθέσεως των Αυστριακών κατά της νήσου Νάξου	Δ	1892
Γεωρ. Παπανδρέου	Περί του ελληνικού σχολείου Σωποτου	Δ	1892
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Ε	1900
Λεωνίδα Ζώη	Ιστορικαι σελίδες της ελληνικής επαναστάσεως	Ε	1900
Ν.Κ.Χ.Κωστή	Ανεκδοται επιστολαί Κοραή και προς Κοραή	Ε	1900
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Ε	1900
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Ε	1900
Αχιλλέας Διαμαντάρας	Εν επεισόδιον της ελληνική επανάστασεως	ΣΤ	1901
Ν.Κ.Χ.Κωστή	Ανεκδοτο ποίημα Αδαμάντιου Κοραή	ΣΤ	1901
Θωμάς Σαρλής	Συμβολή εις την ιστορίας του σχολείου ου εν Τεργεστη συνοικισμου των Ελλήνων (1818-1824)	ΣΤ	1901
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	ΣΤ	1901
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	ΣΤ	1901
Νίκος Βέης	Αρκαδικά γλωσσικά μνημεία	ΣΤ	1901
Ι.Κ. Βογιατζίδου	Νεοελληνικά ανέκδοτα	Ζ	1910
	Έγγραφα αφορώντα τον τελευταιον κυβερνήτην της Καρτερίας Ιωσήφ Φαλαγκαν	Ζ	1910
Ανώνυμος	Παράρτημα: Η υπόθεσις των ατμήλατων πολεμικών σκαφών	Ζ	1910
	Παράρτημα: Υπόμνημα Αστιγξ περι χρήσεως των δια βαρέων πυροβόλων.... εις τον λόρδο Βύρωνα τω 1823	Ζ	1910
	Παράρτημα: Σύνθεσις της υπο τον Λόρδον Κοχραν Α’ μοίρας του ελληνικού στόλου	Ζ	1910
Μιχαήλ Θ. Γιοτσαλιτη	Ολιγα περί της κατα της Κυνουρίας κατ’ Ιούλιον 1826 επιδρομής του Ιβραήμ	Ζ	1910
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Ζ	1910

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Ζ	1910
Κων/νος Ράδος	Έλληνες στρατιώτικοι υπο ξένας σημαίας	Ζ	1916
Κων/νος Ράδος	Έγγραφα και επιστολαι του Γεωργίου Βοινέσκου υπασπιστή του Υψηλάντη	Ζ	1916
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Ζ	1910
	Έκθεσις εφόρου αρχείου και εφόρου Μουσείου	Ζ	1910
Κων/νος Ράδος	Φρανκ Άμπνευ Άστιγξ	Ζ	1910

Εβδομάς
(1884-1892)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
μετάφρασιν της Δδος Κ. Τ. Μ	Οι φιλέλληνες	1	1884
μετάφρασιν της Δδος Κ. Τ. Μ	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	2	1884
μετάφρασιν της Δδος Κ. Τ. Μ	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	3	1884
	25 Μαρτίου 1821	4	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	4	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	5	1884
Ανώνυμος	Μάχη Μεγάλου Σπηλαίου	6	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	6	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	7	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	8	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	9	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	10	1884
	Πολεμικά έργα των Κεφαλλήνων από του έτους 1821- 1827	10	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	11	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	12	1884
Διονυσίου Ευμορφόπουλου	Ανέκδοτον απόσπασμα εκθέσεως του στρατηγού	12	1884
Διονυσίου Ευμορφόπουλου	Ανέκδοτον απόσπασμα εκθέσεως του στρατηγού(συνέχεια)	13	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	13	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	14	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	15	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	16	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	17	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	18	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	19	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	20	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	21	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	22	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	23	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	24	1884
	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	26	1884
μετάφρασιν της Δδος Κ. Τ. Μ	Οι φιλέλληνες (συνέχεια)	27	1884

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Σπυρίδων Κ. Παγανέλης	Προ τριών και εξήκοντα χρόνων (1 Ιανουαρίου 1884)	44	1884
Β	Η εθνική εορτή	55	1885
Κ.Γ. Ζήσιος	Ιστορικαί σημειώσεις	56	1885
Ανώνυμος	Η κατά το 1821 επανάστασις των Ελλήνων εν Λεβαδείᾳ της Ανατολικής Ελλάδος	56	1885
Ιωακείμ Βαλαβάνη	Σκέψεις επί της εν Τήνω πανηγύρεως	58	1885
Δημ. Καμπούρογλου	Έργα και ημέραι	59	1885
Κ.Γ.	Ιστορικαί σημειώσεις	59	1885
Κ. Παπαρρηγόπουλος	Παλαιαί σελίδες: Καραισκάκης	60	1885
Κ.Γ.Ζησίου	Ιστορικαί σημειώσεις	64	1885
	Αι Αθήναι των 1820	68	1885
Εδγάρδου Κυνέ	Αι Αθήναι τω 1829	68	1885
Έδγάρδου Κυνέ	Αι Αθήναι των 1829	69	1885
Εδγάρδου Κυνέ	Αι Αθήναι τω 1829 (συνέχεια)	70	1885
Εθελοντής	Πολιουδόβαρδας	73	1885
	Εγκύκλιος Αλεξάνδρου Υψηλάντου προς τους νησιώτας των Κυκλάδων νήσων	73	1885
Ανώνυμος	Ιστορικαί αναμνήσεις. Η 28 Ιουλίου 1823	74	1885
Ιακωβάκη Ρίζου του Νερουλού	Περιγραφή των μαχών του Γαλασίου και του Σκουλενίου του κατά την δεξιάν όχθην του Προύθου	75	1885
Ιακωβάκη Ρίζου του Νερουλού	Περιγραφή των μαχών του Γαλασίου και του Σκουλενίου του κατά την δεξιάν όχθην του Προύθου (συνέχεια)	76	1885
Ιακωβάκη Ρίζου του Νερουλού	Περιγραφή των μαχών του Γαλασίου και του Σκουλενίου του κατά την δεξιάν όχθην του Προύθου (τέλος)	77	1885
Ν.Γ. Φωτάκης	Έναρξις της επαναστάσεως του 1821 εν Κρήτη	81	1885
Ν.Γ. Φωτάκης	Έναρξις της επαναστάσεως του 1821 εν Κρήτη (συνέχεια)	82	1885
Ν.Γ. Φωτάκης	Έναρξις της επαναστάσεως του 1821 εν Κρήτη (συνέχεια)	83	1885
Ανώνυμος	Παρασκευαί του Έθνους	87	1885
Ανώνυμος	Αι 78 επιστολαί του Αδαμαντίου Κοραή (συνέχεια)	94	1885
Ανώνυμος	Αι 78 επιστολαί του Αδαμαντίου Κοραή (συνέχεια)	95	1885

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ν.Γ. Φωτάκης	Η κατά των Μελάμπων εκστρατεία των Τούρκων (περί το μεσονύκτιον του Πάσχα του 1822)- συνέχεια	102	1886
Ν.Γ. Φωτάκης	Η κατά των Μελάμπων εκστρατεία των Τούρκων (περί το μεσονύκτιον του Πάσχα του 1822)- συνέχεια	103	1886
Ν.Γ. Φωτάκης	Η κατά των Μελάμπων εκστρατεία των Τούρκων (περί το μεσονύκτιον του Πάσχα του 1822)- συνέχεια	104	1886
Ανώνυμος	Το Πέτα και τα οστά των φιλελλήνων	104	1886
Ανώνυμος	Τα προπλασμάτια του ανδριάντος Μιαούλη	105	1886
Ν.Γ. Φωτάκης	Η κατά των Μελάμπων εκστρατεία των Τούρκων (περί το μεσονύκτιον του Πάσχα του 1822)- συνέχεια	105	1886
Α. Ζ. Μάμουκας	Η καταστροφή της Χίου εν έτει 1822 (συνέχεια)	107	1886
Α. Ζ. Μάμουκας	Η καταστροφή της Χίου εν έτει 1822 (συνέχεια)	108	1886
Α. Ζ. Μάμουκας	Η καταστροφή της Χίου εν έτει 1822 (συνέχεια)	109	1886
Α. Ζ. Μάμουκας	Η καταστροφή της Χίου εν έτει 1822 (συνέχεια)	110	1886
Σπυρίδων Παγανέλης	Το εις Τήνον προσκήνυμα (25 Μαρτίου)	110	1886
Α.Κ.Χ	Περί του Μητροπολίτου Πλάτωνος	112	1886
Βασ. Μυστακίδης	Ο Μητροπολίτης Πλάτων	115	1886
Ανωνυμος	Ο αγωνιστής του 1821	121	1886
Ανωνυμος	Ο αγωνιστής του 1821 (συνέχεια)	122	1886
Ανώνυμος	Ο αγωνιστής του 1821 (συνέχεια)	123	1886
Δημ. Καμπούρογλου	Ο Κοραής Ερωτευμένος	1	1887
	Η εθνική εορτή εν Τήνω	8	1887
Ανώνυμος	Ο Καποδίστριας	11	1887
Δ.Γρ. Καμπούρογλου	Το Παρθεναγωγείον του 1824 εν Αθήναις (ιστορική σημείωσις	39	1887
Ηλία Λιακοπούλου	ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΣΕΛΙΔΕΣ.Συμβολή εις την ιστορία του αγώνος: Τζιραλής	2	1888
Ανώνυμος	Ο Βύρων	3	1888
μετάφρασις κ. Αικατερίνης Χάρκου	ΕΣΠΕΡΙΝΑΙ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ: Ο πρώτος έρως του Βύρωνος (Elie Foures)	4	1888
Αχ. Παράσχος	Φοινιξ εν Μεσολογγίω, ποίημα	5	1888

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
κ. Ε. Μ. Έδμονδς κατά μετάφρασην Ι. Γ. Τσακασιάνου	Εις την εκαντονταετηρίδα του Βύρωνος, ποίημα	7	1888
Ηλία Λιακοπούλου	Ιστορικαί σελίδες: Παλούμπα - Λιάκος Παλουμπιώτης	8	1888
Ηλία Λιακοπούλου	Ιστορικαί σελίδες: Παλούμπα - Λιάκος Παλουμπιώτης (τέλος)	10	1888
Ιωάννου Μ. Δαμβέργη	Αι δύο ΚΕ' Μαρτίου	13	1888
Ανώνυμος	Χουσεΐν Αγάς- Μιχαήλ (Ιστορική σελίς)	20	1888
Ανώνυμος	Γραβιά Οδυσσεύς	22	1888
Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου, υπό Αχιλλέως Παράσχου	Η Εορτή της Γραβιάς: Ο Λόγος του Βασιλέως. Η Μάχη της Γραβιάς. Οδυσσεύς Ανδρίτσος	23	1888
Ανδρέας Καρκαβίτσας	Καπετάν Αγγελής Λιμνιώτης. Ιστορική σελίς	25	1888
Ανώνυμος	Τα Ελληνικά μνημεία εν Μονάχω	30	1888
Ανδρέα Κ.	Ιστορικά ανέκδοτα. Τα τσαρούχια του Δερβέναγα. Η προσέλευσις των Κατσαντωναίων. Αι Αηδόνες της Αρτοτίνας	37	1888
Ανώνυμος	Έργα και Ημέραι. Γαλλία και Ελλάς. Η εικών του Κ. Λασκαράτου. Ναυβάται του 1821	3	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Συμβολή εις την Ιστορίαν του Αγώνος.	3	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Γκιορνάλε διά την ανεξαρτησίαν του Έθνους	4	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Γκιορνάλε διά την ανεξαρτησίαν του Έθνους	5	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Γράμμα Οδυσσέως Ανδρίτσου. Πληρεξούσιον Κοτσαμπασίδων. Γράμμα Ανθίμου Γαζή	6	1889
	Μηνά Κατσικογιάννη. Ο Κομισσάριος Κλήρης. Γράμμα Δημητρίου Υψηλάντου		
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Γράμμα	7	1889
Αλ. Καράλη	Οι κάτοικοι της Σύρου κατά τον αγώνα	8	1889

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Η τιμωρία του Κλήρη. Γράμμα Δημητρίου Υψηλάντου	8	1889
	Το ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Εκστρατεία εις Λιθάδαν. Ο αδελφός του Κολοδήμου. Ο υιός του Δυοβουνιώτου. Ο Ομέρ Βριώνης. Ο χορός και η νίκη των παλληκαριών	9	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Το άτι του Ομέρ Βριώνη. Τα μετά την μάχην. Κουκουβίνιδες ή Ρουμελιώταις. Περιπέτειαι Ν. Τομαρά. Ο καλόγηρος και η θεία δίκη. Οι Ευριπαίοι αγάδες. Κατσιγιάννης και Κριεζής. Ο Κριεζής εις την Στερεάν. Άφιξις εις Πέτραν. Συμφιλίωσις δύο εχθρών. Η ήττα του Μπεργιάμ πασά	10	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Από Πέτρας εις Θήβας. Η Μονή του οσίου Λουκά. Εις Δομβραίνην. Ξύλο εις τον Καπάνταην	11	1889
Ιωάννου Μ. Δαμβέργη	Ημέρα δόξης	12	1889
Αχ. Παράσχος	Εις την Ευαγγελίστριαν, ΚΕ' Μαρτίου. Ποίημα	12	1889
	Το ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Η πεντάδα της Περαχώρας. Παλαιά γνωριμία. Οι Περαχωρίται μετανοούντες. Εν Κορίνθω. Ποριώται.	12	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Και πάλιν ο Κομισσάριος Κλήρης. Η διανομή των λαφύρων. Αποστολή του Κριεζή εις Ύδραν	13	1889
Κ. Γ. Ζησίου	Νικοτσάρας, ιστορική σελίς	14	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Παρά τη Μπουμπουλίνα. Ο Κριεζής εις την οικίαν του. Η ασθένεια του Κριεζή. Νέα ναυτολογία. Λύσις παλαιάς διαφοράς. Επάνοδος εις Εύβοιαν. Οι αγριοπαγίται	14	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Και πάλιν οι Αρεοπαγίται. Τεχνάσματα και στρατηγήματα. Μετάνοια των	15	1889

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Αρεοπαγιτών. Καμτσικιαίς εις τον Μανσόλαν. Αψιμαχίαι και εκστρατεία		
Κ. Γ. Ζησίου	Νικοτσάρας, ιστορική σελίς (συνεχ.)	15	1889
	Τα αποκαλυπτήρια του Μιαούλη, επιστολή εκ Σύρου	17	1889
	θάνατος των οπλαρχηγών Κώτσου και Αγγελή. Χριστός ανέστη και δάκρυα		
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Το σφάλμα του Καπετάν Αγγελή. Μίσθωσις νέου πλοίου. Ο Κριεζής προς τον Άρειον Πάγον. Ο	18	1889
	Τα αποκαλυπτήρια του Μιαούλη, επιστολή εκ Σύρου (συνέχεια)	18	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Αι τελευταίαι ημέραι του Καπετάν Αγγελή. Η γεναιότης του Καπετάν Κώτζου. Επίσκεψις του Οδυσσέως. Οι φόβοι του Ανδρούτσου. Κρυπτογραφήματα	20	1889
Ι. Μαράνου	Η 31 Μαΐου εν Κάσω, Ιστορική σελίς	22	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Ο Δράμαλης. Το στράτευμα του Ανδρίτσου. Λάφυρα εν δημοπρασία. Ανυποταξία ναυτών. Η πυρπόλησις του πλοίου	22	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Ο Κριεζής πολιτάρχης εν Σύρω. Ο Κριεζής τελώνης εν Σύρω. Καταδίωξις του Παυλούσκη	23	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Τα δεινά του Φαβιέρου. Φρικτός πόλεμος. Αναχώρησις εκ Καρύστου. Αναμνήσεις ατυχιών. Αδημονίαι Σαμίων. Το εμπόριον της Μικράς Ασίας. Ο Καποδίστριας αιτία ραπισμάτων. Τα πρώτα λαθρεμπόρια	24	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Κριεζής και Κωλέττης. Οι λησταί του Κωλέττου. Συνέπειαι εξαπατήσεως κόρης. Το τάϊσμα των αδελφών της	25	1889
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. Η εξέλεγξις του Τζούνη. Η παραίτησις του Κριέζη. Κριθαράς και Καποδίστριας. Τα πρώτα δικαστήρια. Ο μπακλαβάς του Κόντε Θεοτόκη	27	1889

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Το Ημερολόγιον του αρχηγού Κριεζή. (τέλος) Εφημερίδες και κόμματα της εποχής. Υδραίοι και μη. Ο αστυνόμος Ποταμιάνος. Ο αποκλεισμός της Ύδρας. Διάφορα προσωπικά.	28	1889
Β. Ψιλάκης	Οι Κρητοτούρκοι, εθνολογική και ιστορική μελέτη	34	1889
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατά τον Χάο Αλέξανδρος Υψηλάντης, Δημήτριος Υψηλάντης	45	1889
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατα τον Χάου: Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Νικήτας Τουρκοφάγος, Παπά- Φλέσσας, Καραϊσκάκης	46	1889
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατα τον Χάου: Πέτρος Μαυρομιχάλης, Σπυρίδων Τρικούπης, Μπουμπουλίνα, Μιαούλης, Οδυσσεύς, Γεώργιος Κουντουριώτης (συνέχεια)	47	1889
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατά τον Χάου: Κανάρης, Κριεζής και Τομπάζης, Ανδρέας Ζαΐμης, Γεώργιος Σισσίνης, Γεώργιος Γλαράκης	48	1889
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατά τον Χάου: Θ. Κολοκοτρώνης	49	1889
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατά τον Χάου: Ο συνταγματάρχης Βούρβαχης, Δημήτριος Καλλέργης, Γ. Μαυρομιχάλης, Γιαννούλης Νάκος, Ιωάν. Μ. Μελάντης. ο Νοταρά	51	1889
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατά τον Χάου: Ιωάννης κόμης Καποδίστριας. Επίλογος	52	1889
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των Φιλελλήνων, κατά τον Χάου: Ο Κόμης Σάντα-Ρόζας. Ο ταγματάρχης Γόρδων. Ο Ι. Π. Μίλλερ. Ο πλοίαρχος Χάμιλτων. Ο στρατηγός Τσοούρτς	6	1890
Γ.Δ.Κ	Χαρακτηρισμοί των Φιλελλήνων, κατά τον Χάου: ο Λόρδος Κώχραν	7	1890
Γ. Δ. Κ.	Χαρακτηρισμοί των Φιλελλήνων, κατά τον Χάου: ο συνταγματάρχης Φαβιέρος. Ιωάννης Βάουρινγκ. Ιωσήφ Χιούμ	8	1890

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Γ. Δ. Κ.	Χαρακτηρισμοί των Φιλελλήνων, κατά τον Χάου: Λόρδος Βύρων μέρος	9	1890
Γ. Δ. Κ.	Χαρακτηρισμοί των Φιλελλήνων, κατά τον Χάου: Λόρδος Βύρων (Τέλος)	10	1890
Β. Ψιλάκη	Αναμνήσεις εθνικοκοινωνικαί, επί τη ΚΕ' Μαρτίου	12	1890
Ι. Μ. Δαμβέργη	Κόρη καπετάνιου, επεισόδιον του αγώνος	12	1890
Δ. Θερειανού	Η πενία του Κοραή	26	1890
Ιω. Μ. Δαμβέργη	Gionavi Speranza Schipetari. Ιστορικόν επεισόδιον	32	1890
	Επιφανείς αγωνισταί Υδραίοι, εκ σημειώσεων ενός συναγωνιστού των	32	1890
Ανώνυμος	Τα περί το Μεσολόγγιον ναυτικά του 1826: Η πολιορκία κατά ξηράν. Τα κατά θάλασσαν. Η υπό τον ναύαρχον Α. Κιοσσέν μοίρα. Εκ σημειώσεων ενός αγωνιστού	33	1890
υπό Ε. Μ. Εδμόνδς, υπό Α. Αμπάτη	Η ηρωίς των Σπετσών. Εκ του Αγγλικού	35	1890
Ιω. Δαμβέργη	Ο Παπα-Γιάννης, επεισόδιον του αγώνος	43	1890
Α. Α. Αβούρη	Ο Μπαρμπα -Γιάννης. Ιστορικόν διήγημα	5	1891
Β. Ψιλάκη	Οι κλεφται και οι Αμαρτωλοί εν Κρήτη, Ιστορική Μελέτη	8	1891
Β. Ψιλάκη	Εθνικός Στρατός, επί τη ΚΕ' Μαρτίου	12	1891
Σταματίου Αντωνοπούλου	Αι πρώται ειδήσεις των Ευρωπαϊκών εφημερίδων περί της Ελληνικής Επαναστάσεως	13	1891
Β. Ψιλάκη	Κλέφται και αμαρτωλοί εν Κρήτη: Οι Δαιμονάκιδες	15	1891
Β. Ψιλάκη	Κλέφται και αμαρτωλοί εν Κρήτη, Οι Τσουτσούδιδες η Κουρούδιδες και οι Καλογέριδες	18	1891
Β. Ψιλάκη	Κλέφται και Αμαρτωλοί εν Κρήτη: Κωνσταντουδάκης η Σήφηκας. Οι Χάλιδες	21	1891
Αγαθ. Γ. Κωνσταντινίδου	Ο Μπάρμπα- Σταμάτης. Ιστορικόν επεισόδιον	22	1891
Ι. Μαράνου	Ο Κεραμάς (επεισόδιον του αγώνος)	Αριθμ. 25	1891
Β. Ψιλάκη	Κλέφται και αρματωλοί εν Κρήτη: Οι τρεις αδελφοί Χάλιδες	Αριθμ. 27	1891

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
ω. Μ. Δαμβέργη	Ελευθερία! Δύο εικόνες	Αριθμ. 29	1891
Β. Ψιλάκη	Κλέφταις και αρματωλοί εν Κρήτη: Κωνσταντίνος Λεράτος	Αριθμ. 29	1891
Β. Ψιλάκη	Κλέφταις και αρματωλοί εν Κρήτη: Εμμανουήλ Αναγνώστης Λόγιος	Αριθμ. 31	1891
Ι.Δ. Κονδυλάκη	Το Πάσχα εν Κρήτη κατά τα έτη 1829 και 1830. Ιστορική σελίς	Αριθμ. 38	1891
Σ.Σ.	Οι Εταιρισταί. Επεισόδιον της Ελληνικής Ιστορία	Αριθμ. 39	1891
Γ.Δ.Κ	Ο Βύρων εν Ελλάδι κατά τον Φέλτωνα. Παράρτημα της Φιλελληνικής Πινακοθήκης	Αριθ. 2	1892
Β. Ψιλάκη	Πόθος και θέλησις (επί τη ΚΕ' Μαρτίου)	Αριθ. 13	1892
Φιλίππου Οικονομίδου	Το φάσμα του Ρήγα (επί τη ΚΕ' Μαρτίου), ποίημα	Αριθ. 14	1892
Ι. Μ. Δαμβέργη	Το δακτυλίδι, επεισόδιον της Επαναστάσεως. Μέρος ΠΡΏΤΟ	Αριθ. 25	1892
Ι. Μ. Δαμβέργη	Το δακτυλίδι, επεισόδιον της Επαναστάσεως. Μέρος Δεύτερον	Αριθ. 26	1892
Β. Ψιλάκη	Ερμουπόλεως παρελθόν, ενεστώς και μέλλον: ενεστώς	Αριθ. 26	1892

Εφημερίς των Κυριών
(1887-1917)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Έχομεν Μήτερας;	1	1887
	Βίος Μπουμπουλίνας	4	1887
Μαριέττα Μπέτσου	Αναμνήσεις του 1821: Ο κλέφτης του Ολύμπου (ποιήμα)	4	1887
	Οικογενειακή Βιβλιοθήκη	19	1887
Αικατερίνη Λάμπρου	Η εν Μαγχέστρια τελετή της εκατονταετηρίδος των γενεθλίων του λόδρου Βύρωνα	46	1888
	Εκατονταετηρίς του λόρδου Βύρωνος	46	1888
	Δάφναι και Μύρτα	54	1888
	Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου: αι σουλιώτιδες γυναίκες	55	1888
	Ποικίλα: Εσωτερικά (για εορτασμό εθνικής επετείου)	55	1888
Μαριέττα Μπέτσου	Η εικοστή πέμπτη Μαρτίου ποίημα	56	1888
	Βιβλία και Περιοδικά (έκδοση Πετρώφ)	56	1888
	Η πατριωτικότατη της Βασίλισσάς μας ιδέας	105	1889
	Η Ελληνίς γυνή του 19ου αιώνα (Λόγος)	123	1889
	Η ΚΕ΄Μαρτίου	158	1890
	Άγνωστοι ηρωίδες του ΄21	158	1890
	Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου (εορτασμός σε Φιλολογικό Σύλλογο Βύρων)	159	1890
	Η τελετή της ΚΕ’ Μαρτίου επί του τάφου του Κοραή	160	1890
	Η ΚΕ΄Μαρτίου εν τη δημοτική σχολή του Λαυρείου	160	1890
	Φωτείνη Γενναίου Κολοκοτρώνη	181	1890
	Φωτείνη Γενναίου Κολοκοτρώνη (β’ μέρος)	182	1890
	Εικόνα: Φωτείνη Γενναίου Κολοκοτρώνη	182	1890
	Ο Ευαγγελισμός και η εθνική εορτή	205	1891
	Η εορτή της 25ης Μαρτίου εν Λαύρειω	206	1891
Μαρίκα Πιπίζα	Το Πάσχα του γέρω αγωνιστού (ποίημα)	209	1891
	Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου	253	1892

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Το μνημείον της ελληνικής επαναστάσεως.	253	1892
	Η ΚΕ΄ Μαρτίου στον Φιλολογικό Σύλλογο Βύρων	253	1892
	Εικών εκ της 25ης Μαρτίου	254	1892
	Ελένη Ιωάν. Παπαρρηγόπουλου	288	1893
	Αγαθονίκη Μαζαράκη	294	1893
	Ελένη Βάσσου	296	1893
	Ελένη Βάσσου (β΄μέρος)	298	1893
Μαρίκα Πιπίζα	Ευαγγελισμός (ποίημα)	299	1893
Σωτηρία Αλιμπέρτη	Φωτεινή Μαυρομιχάλη	339	1894
Σωτηρία Αλιμπέρτη	Φωτεινή Μαυρομιχάλη (β΄μέρος)	340	1894
Μαρία Αλεξανδρίδου	Μαρία Γ. Υψηλάντου	341	1894
Μαρία Αλεξανδρίδου	Μαρία Γ. Υψηλάντου (β΄μέρος)	342	1894
Σωτηρία Αλιμπέρτη	Κυριακούλα Α. Κριεζή	343	1894
Σωτηρία Αλιμπέρτη	Κυριακούλα Α. Κριεζή (β΄μέρος)	344	1894
	Μόσχω Τζαβέλλα	345	1894
Μαρίκα Πιπίζα	25η Μαρτίου (ποίημα)	345	1894
Βασιλική Τζανή	Η Σημαία	386	1895
	Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου και τα θαύματα της επιστήμης	391	1895
	Μαργιώρα Ν. Μαυρογένους (β΄μέρος)	391	1895
	Το τελευταίο άσμα του λόρδου Βύρωνος εν Ελλάδι	481	1897
	Η ΚΕ΄ Μαρτίου	481	1897
	Η 25η Μαρτίου	526	1898
	Η εκατοντετηρίς του Σολωμού	528	1898
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία	528	1898
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία (συνέχεια)	529	1898
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία (συνέχεια)	531	1898
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία (συνέχεια)	532	1898
Αικατερίνη Ζλατάνου	Η ελληνική παλιγγενεσία	532	1898
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία (συνέχεια)	533	1898
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία (συνέχεια)	534	1898
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία (συνέχεια)	535	1898
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία (συνέχεια)	536	1898

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Δ. Σολωμός	Ύμνος εις την ελευθερία (συνέχεια)	537	1898
	Η εκατονταετηρίς του Ρήγα Φεραίου	538	1898
	Εκατονταετηρίς Σολωμού	570	1899
	Η μεγάλη εορτή	613	1900
	Η εορτή της σημαίας	701	1902
	Αι προμήτορες της νέας γενεάς γυναικών	784	1904
	Η Μεγάλη εορτή της Ελλάδος	828	1905
	Λουδοβίκου της Βαυαρίας προς τους Έλληνες	954	1908
	Λουδοβίκου της Βαυαρίας προσφώνησις προς τους Έλληνες το θέρος του 1822	955	1908
	Λουδοβίκου της Βαυαρίας προς την Ελλάδα	960	1909
Δ. Κακλαμάνου	Ο Βύρων και η κόρη των Αθηνών	963	1909
	Πάσχα	964	1909
Αλεξ. Πάλλης	Κανάρης (ποίημα)	964	1909
	Εικόνα: Θεόδωρου Κολοκοτρώνη	964	1909
Αργύρης Εφταλιώτης	Μαριγίτσα: κρητικό διήγημα	964	1909
	Ο μάρτυρας σχέδιον ποιήματος του Δ. Σολωμού. Ιερεύς χριστιανός θυσιαζόμενος από τον Αλή πασά	964	1909
	Προς την Ελλάδα (την Τρίτη άνοιξη της αναγεννήσεως της)	965	1909
Λουδοβίκου Βαυαρίας	Μετά την πτώση των Ψαρών	970	1909
Δ. Σολωμός	Εις τον θάνατον του Μπάιρον	975	1909
Δ. Σολωμός	Εις τον θάνατον του Μπάιρον (συνέχεια)	976	1909
Δ. Σολωμός	Εις τον θάνατον του Μπάιρον (συνέχεια)	977	1909
Δ. Σολωμός	Εις τον θάνατον του Μπάιρον (συνέχεια)	981	1910
Δ. Σολωμός	Εις τον θάνατον του Μπάιρον (συνέχεια)	982	1910
Δ. Σολωμός	Εις τον θάνατον του Μπάιρον (συνέχεια)	986	1910
	Εικόνα: Το τιμημένο λάβαρο του ιερού αγώνος	1002	1911
Πλ. Ροδακανάκη	Το φλογισμένο ράσο	1009	1911

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Γ. Καλαιτσάκης	Κρήσσαι Ηρωίδες	1020	1911
Γ. Καλαιτσάκης	Κρήσσαι Ηρωίδες (β΄μέρος)	1021	1911
	Η εορτή του Λυκείου των Ελληνίδων	1060	1915
	Πατριάρχαι και επιφανείς φαναριώται Δ	1081	1916
	Πατριάρχαι και επιφανείς φαναριώται Ε	1082	1916
	Πατριάρχαι και επιφανείς φαναριώται Ζ	1083	1916

Ακρόπολις Φιλολογική
(1888-1889)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Φ.	Ο Βύρων εν Ιταλία,	Τχ. 1	1888
Κ. (Επιμ.)	Ανέκδοτοι επιστολαί Οδυσσέως Ανδρούτσου, Κ. (επιμ.),	Τχ.3	1888
Ανώνυμος	Ιστορικόν χειρόγραφον του αρχιεπισκόπου Τριπόλεως Δανιήλ (1821),	τχ. 23	1888
Ν. Δ. Αντωνόπουλος	Ο ψυχογυιός του Καραϊσκάκη	Τχ.24	1888
Ανώνυμος	Ιστορικόν χειρόγραφον του αρχιεπισκόπου Τριπόλεως Δανιήλ (1821), β΄μέρος	Τχ. 24	1888
Ν. Δ. Αντωνόπουλος	Ο ψυχογυιός του Καραϊσκάκη, β’ μέρος	Τχ.25	1888
Ν. Δ. Αντωνόπουλος	Ο ψυχογυιός του Καραϊσκάκη, γ’ μέρος	Τχ.26	1888
Ανώνυμος	Ανέκδοτος επιστολή Ιωάννου Καποδιστρίου προς τον Πετρόμπεην Μαυρομιχάλην	Τχ.27	1888
Χ. Χρηστοβασίλη	Επιστρατειακαί αναμνήσεις: η περί το δικάζειν ικανότης του Αλή-πασά (Ανέκδοτον)	Τχ. 31	1888
Λάζαρος Ζάκας	Όχι μόνον οι ναύαρχοι αλλά και οι πλοίαρχοι (Αναμνήσεις και επανορθώσεις)	Τχ. 37	1888
Λάζαρος Ζάκας	Όχι μόνον οι ναύαρχοι αλλά και οι πλοίαρχοι (Αναμνήσεις και επανορθώσεις) β’ μερος	Τχ. 38	1888
Ανώνυμος	Σκέψεις εκ των του Βύρωνος	Τχ. 59	1889

Ημερολόγιο Σκόκου
(1888-1918)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
ΚΩΝ. ΣΚΟΚΟΣ	Η ΚΕ' Μαρτίου εν Τήνω		1888
Δραγάτσης	Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα προς τους Υδραίους		1888
Πέτρος Κανελλίδης	Οι Μανιάται		1888
	Βιογραφικαί σημειώσεις: Φωκίδος Δαυίδ, Σκαρλάτος Σούτσος, Ελίζα Σκ. Σούτσου, Μιλτιάδης Βενιζέλος, Θεόδωρος Π. Ηπίτης, Μιχαήλ Σοφιανός, Αχιλλεύς Γεωργαντάς, Λεωνίδας Πετροπουλάκης, Βασίλειος Νικολόπουλος, Σπυρίδων Βαλαωρίτης, Δημήτριος Σαχίνης, Ιωακείμ ο Δ		1888
Σ. Κ. Σακελλαρόπουλος	Φιλέλλην ποιητής ελησμονημένος		1889
Αχιλλεύς Παράσχος	Επιτύμβιον εις την δουλωθείσαν Ελλάδα		1889
Παναγ. Συνοδινός	Πατριωτικοί στόνοι		1889
	Ο ανδριάς του ναυάρχου Μιαούλη εν Σύρω]		1890
Ιω.Γ. Φραγκιάς	Έμμετρος προσφώνησις προς τον ανδριάντα του ναυάρχου Ανδρέου Μιαούλη κατά τα αποκαλυπτήρια αυτού τελεσθέντα εν Ερμουπόλει		1890
Σουρής	Επίγραμμα εις τον εν Σύρω ανδριάντα του ναυάρχου Μιαούλη		1890
	[Διονύσιος Σολωμός]		1890
Φ. Παρασκευαιδης	Σαμουήλ Γ. Χάου		1891
Φαλέζ	Όθων και Γέρω-Κολοκοτρώνης		1892
Φαλέζ	Ανέκδοτον Γέρω-Κολοκοτρώνη		1892
ΚΩΝΣΤ. ΣΚΟΚΟΣ	Αγανίκη Μαζαράκη		1893
Φωτάκος	Ο λοιμός εν Ναυπλίω		1893
Ιωάννης Ν. Σουλιώτης	Άγνωστοι ήρωες (σελίς εκ της επαναστάσεως)		1893
Τιμ. Αμπελάς	Λουκά Ράλλη: ενέργειαι και προτάσεις		1893
Α	Κωνσταντίνος Μ. Ωρολογάς, ο Σάμιος οπλαρχηγός		1894

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Γεώργιος Ζαλοκώστας		1895
Γ. Στρατήγης	Εις τον ανδριάντα του Καραϊσκάκη		1896
Ανώνυμος	Νικόλαος Δραγούμης		1896
Γ.Π.Κρέμος	Η ληστεία εν τη ελληνική ιστορία		1896
Δ.Κ. Βαρδουνιώτης	Ο μεγαλείτερος ανήρ της Ελλάδος		1896
Ανώνυμος	Ο σταφιδαπόστολος Ευθύμιος Καρακάλος (αναφορά σε δωρεα ανδριάντα Γρηγορίου από Μαρασλη ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ)		1896
Χρίστος Π. Οικονόμος	Η πατρίς του Ρήγα		1896
	Θ. Κολοκοτρώνης, προτομή		1896
ΑΝώνυμος	Δύο ιστορικά έγγραφα της φιλικής εταιρείας, μετ' επιστολήν Κ.Σ.Λέφα		1899
Ανώνυμος	Εκ της γενεάς του αγώνος: Ανδρέας Ζυγομαλάς		1901
Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης	Θεόδωρος Γκίκας: οι Αλβανοί εν Πελοποννήσω και εν ταις νήσοις του Αργολικού κόλπου		1901
Τάκης Κανδηλώρος	Ο τάφος του Κολοκοτρώνη		1901
Ιω. Τσακασιάνος	ΚΕ' Μαρτίου		1902
	Ο ανδριάς Διονυσίου Σολωμού- έργον Γ. Βρούτου		1902
Μιχαηλ Γ. Λαμπρυνίδης	Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης		1902
[Ανωνύμως]	Φυσιογνωμίαι εκ της γενεάς του 21: Παναγής Πούλος		1903
	Ο Κολοκοτρώνης εις την Νεμέαν		1903
ΑΝώνυμος	"Οι Μαυρομιχάλαι"		1904
Μ. Γ. Λαμπρυνίδης	Φυσιογνωμίαι εκ του Εθνικού Αγώνος: Καλλιόπη Σπ. Παπαλεξοπούλου		1904
Ιω. Γ. Βλαχογιάννης	Ιστορικά ανέκδοτα: ηρωϊκές μορφές. Γιαννούσας Πανομάρας		1905
	Οι "Μαυρομιχάλαι": (από το λεύκωμα των καλλίμορφων ηρώων)		1905
Ανώνυμος	Φυσιογνωμίαι εκ του Εθνικού Αγώνος: Κόμνας Θ. Τράκας		1905
Μ. Γ. Λαμπρυνίδης	Από τας παραδόξους φυσιογνωμίας των χρόνων της Ελληνικής Επαναστάσεως: Ο Τσοπανάκος		1905

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Μ. Γ. Λαμπρυνίδης	Παράδοξοι φυσιογνωμίαι εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως: Ο Σπυριδιώνης		1905
Ζ. Παπαντωνίου	Το ιωβιλαίον ενός αγωνιστού : (το μόνον επιζών ιερόν λείψανον του Αγώνος)		1905
Μ. Γ. Λαμπρυνίδης	Πρόσωπα και πράγματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως: η Ψωροκώσταινα		1905
Μ. Γ. Λαμπρυνίδης	Η κορινθιακή σταφίς κατά τον μεσαίωνα μέχρι της αποκαταστάσεως του ελληνικού κράτους		1906
Γ. Βλαχογιάννης	Νυχτομάχοι		1906
Κ.Ράδος	Εν ζήτημα ναυτικής ονοματοθεσίας		1907
Χ. Χρηστοβασίλης	Ρήγας Φερραίος		1907
Λεωνίδας Χ. Ζώης	Ιστορικαί σελίδες εκ του βίου του Μητροπολίτου Π.Πατρών Γερμανού: Σημείωμα κινητής περιουσίας		1910
Δ.Κ. Βαρδουνιώτης	Ο τελευταίος Βεζύρης της Πελοποννήσου		1912
Ανώνυμος	Η Ελληνική Σημαία (Σημείωμα)		1912
Ανώνυμος	Τα ελληνικά παράσημα		1912
Ανώνυμος	Η "Κόρη των Αθηνών" (Ιστορικόν σημείωμα)		1912
Χρήστος Ι. Δάλλας	Ιστορικαί σελίδες		1912
Κωνστ. Ν. Ράδος	Ο πειρατής της Γραμβούσας		1913
Ιω. Βλαχογιάννης	Το μίσος		1913
Γεωργ. Στρατήγης	Πρόγονοι και απόγονοι		1914
Γιάννης Βλαχογιάννης	Μεγάλα χρόνια: ο τελευταίος κλέφτης		1914
Νικόλαος Βασιλειάδης	Φαναριωτικαί εικόνες: ο τσαμπάσης Κανάρης		1914
Χρήστος Ι. Δάλλας	Ιστορικαί σελίδες: ο Καπετάν Τζώρτζης και τα κατά Παπουλάκον		1914
Δημ. Κ. Βαρδουνιώτης	Οι θησαυροί του Αλή πασά		1914
Μιχ. Γ. Λαμπρυνίδης	Επί των ερειπίων του Επικουρίου Απόλλωνος (Επεισόδιον της αλώσεως της Τριπόλεως)		1915
Ανώνυμος	Ιστορικά περίεργα		1917

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Ιστορικαί σελίδες: Μεγάλοι τυχοδιώκται Έλληνες - Νικόλαος Κεφαλάς		1918

Ποικίλη Στοά
(1881-1912)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Ευγένιος Ντελακρουά		1881
	Εικόνα Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος		1881
	Βιογραφίαι		1881
	Εικονα: Ανδρέας Λόντος		1882
	Μαριέττα Μπέτσου. Η ορφανή της Χίου		1882
	Βιογραφίαι		1882
Στέφανος Ξένος	Μια ατομική ανάλυσις, 43-109 [αφήγ.]		1883
	64β, εικ. με ένα ενυπόγραφο χαρακτικό του Ι. Οικονόμου: Σπυρομήλιος, αντιστράτηγος		1883
Η. (= Ηλίας Βουτιερίδης).	Σύντομος αφήγησις της εθελουσίας των δημογερόντων Αθηνών κατά την έναρξιν της Ελληνικής Επαναστάσεως,		1883
Τυπάλδος	Γεώργιος Καρατζάς		1883
Ανώνυμος	Εκ του βίου του Κωνσταντίνου Κριάρη αξιομνημόνευτα γεγονότα		1885
Αριστοτέλης Κουρτίδης	Ο πυρπολητής		1885
	Σπυρίδων Τρικούπης Εικόνα		1885
Παναγιώτης Χαλκιόπουλος	Ο κυβερνήτης της Ελλάδος, Ιω. Καποδίστριας		1885
Ιωάννης Α. Αρσένης	Σπυρίδων Τρικούπης		1885
Α.Ρ. Ραγκαβής	Βότσαρης		1886
Κλέων Ραγκαβής	Εις απόγονος του Ουασιγκτώνος κατά την Ελληνικήν επανάστασιν		1886

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Κωνσταντίνος Παλαμάς	Προς τον Σολωμόν		1886
Στέφανος Ξενος	Ιωάννης Καποδίστριας		1886
Σταμάτιος Δ. Βάλβης	Το χάνι της Γραβιάς του Ζαλοκώστα		1889
Λεωνίδας Δ. Μελετόπουλος	Αι δύο ναυμαχίαι		1889
Ανώνυμος	Φωτεινή Γενναίου Κολοκοτρώνη		1891
Αχιλλεύς Αγαθόνικος	Εκ των απομνημονευμάτων του λόρδου Βύρωνος		1891
Γ.Α. Βαλαβάνης	Η εξαιρεθείσα: επεισόδιον της Ελληνικής Επαναστάσεως		1895
Β. Ψιλάκης	Ο Κρης στρατάρχης Βασίλειος Χάλης		1895
Ανώνυμος	Ο ανδριάς του Αθανάσιου Διάκου		1898
Αλκυών	Χρυσαί εθνικαί σελίδες: η σημαία της επαναστάσεως (Το εθνικόν λάβαρον)		1899
	Ο Μιαούλης προ της επαναστάσεως		1899
Ανδρέας Α. Αβούρης	Από την ελληνικήν επανάστασιν: εις επιζών αγωνιστής		1912

Κλειώ
(1885-1891)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Σ. Οικονόμου	Επεισόδιον αρματωλικού έρωτος. Διήγημα	8	1885
Σ. Οικονόμου	Επεισόδιον αρματωλικού έρωτος (συνέχεια)	9	1885
Ανώνυμος	Πολιτική διαθήκη του Κοράη: γνώμαι εν τοις συγγράμμασιν αυτού εσπαρμέναι	17	1885
Ι.Κ.Π	Η εκατονταετηρίς του Βύρωνος	3	1888
	Βιβλιοθήκη: Σκηνογραφίαι εκ της ελληνικής επανάστασεως υπό Βλ. Σκορδέση και Αρ. Κουρτίδου (αναγγελία έκδοσης)	4	1889

Χλόη

(1888- (;)*

*διασωζονται κάποια τεύχη του 1889. Δεν είναι γνωστό το πότε ακριβός σταμάτησε η κυκλοφορία του.

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Π. Ν. Πετρόπουλος	25 Μαρτίου 1821: η ετία	22	1889
Χρ. Π. Κορύλλος	Ο Αλή Πασσάς ως εις των ελευθερωτών της Ελλάδος	22	1889
Δ.Π.	Η ΚΕ’ Μαρτίου 1821 (ποιήμα)	22	1889
Γεώργιος Σ. Γεγλές	Άτιτλο	22	1889
Εποψ	Ο πύργος του Μαχμούτ-Μπέη (Διήγημα ιστορικόν πρωτότυπον): επί της εισβολής του Ιβραήμ εις Λακωνίαν	22	1889
Β. Α. Γριμάνης	Επι της 25 Μαρτίου	22	1889
Πζ.	Εν επεισόδιον του ιερού αγώνος	22	1889
Εποψ	Ευγνωμοσύνης δάκρυ (Πρός τους αγωνιστάς του 1821) Ποιήμα	22	1889
Καφηρεύς	Η πολιτειακή ελευθερία	22	1889

Αθηνά
Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Ανθήναις Επιστημονικής Εταιρείας
(1889-1920)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Π. Κοντογιάννης	Ο Διονύσιος Καλλιάρχης	Τόμος 18	1906
Γιαννούτσος	Τα σπλάχνα του λόρδου Βύρωνα	Τόμος 26	1914
Σάρου Αιμιλία	Το κάστρο της Χίου	Τόμος 28	1916
Δημ. Καμπούρογλου	Μελέτη περί του βίου και της δράσεως του Παλαιών Πατρών Γερμανού 1771-1826 (μερος Α΄)	Τόμος 27	1916
Δημ. Καμπούρογλου	Μελέτη περί του βίου και της δράσεως του Παλαιών Πατρών Γερμανού 1771-1826 (μερος Β')	Τόμος 28	1916
Π. Κοντογιάννης	Μετάλλιον Ευστράτιου Αργέντη και ανέκδοτος επιστολή Αυγούστου Αργέντη περί των συμβάντων εις την Χίον κατά την Επανάστασην	Τόμος 34	1922

Αρμονία
(1900- 1902)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ)	1	1900
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Β΄	2	1900
Ν. Κ.	Επιστολή ανέκδοτος Πανούτζου Νοταρά (Προς τον ευγενέστατον κύριον Πέτρον Σκυλίτζην Ομηρίδην εις το Τζερίγον)	2	1900
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Γ΄	3	1900
Ν. Κ. Χ. Κωστής	Νέαι επιστολαί Κοραή και προς Κοραήν	3	1900
Ανδρέας Φασουλής	Εκ του κρητικού αρχείου: προσωρινή διοίκησις της Ελλάδος	4	1900
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Δ΄	5	1900
Ανδρέας Φασουλής, Θεοχάρης Κουγιουμτζόπουλος, Άγγελος Παλαιολόγος	Εκ του κρητικού αρχείου: Προσωρινή διοίκησις της Κρήτης	6	1900
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του	7	1900

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Ε΄		
Παναγιώτης Ζεβουδάκης, Π. Νικολαιδης, Μ.	Εκ του κρητικού αρχείου: προσωρινή διοίκησις της Ελλάδος.Το φροντιστήριον του πολέμου	7	1900
	Ανέκδοτος επιστολή Γρηγορίου Ε΄ Οικουμενικού Πατριάρχου	7	1900
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Ε΄	8	1900
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Ζ΄	9	1900
Χαρ. Αννινος	Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου	10	1900
Χαρ. Αννινος	Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου Μέρος Β΄	11	1900
Θεοχάρης Κουγιουμτζόπουλος	Εκ του κρητικού αρχείου: Προσωρινή διοίκησις της Ελλάδος	11	1900
Χαρ. Αννινος	Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου Μέρος Γ΄	12	1900
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Η΄	12	1900
Χαρ. Αννινος	Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου Μέρος Δ΄	1	1901
Π.Π. ΓΕΡΜΑΝΟΣ	Ανέκδοτος επιστολή του Π. Πατρών Γερμανού	1	1901
Χαρ. Αννινος	Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου Μέρος Ε΄	2	1901
Χαρ. Αννινος	Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου Μέρος Δ΄	3	1901

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Φ. Βίλπεργ	Το Εθνικόν Τυπογραφείον: ιστορικαί σημειώσεις	3	1901
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Η΄	4	1901
Φ. Βίλπεργ	Το Εθνικόν Τυπογραφείον: ιστορικαί σημειώσεις Μέρος Β΄	4	1901
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Θ΄	5	1901
Σ.Σ.	Συμβολαί είς την ιστορίαν των Ελληνικών τυπογραφείων: Αἳ„ Έκθεσις της συστάσεως της τυπογραφίας Ιασίου	5	1901
Φ. Βίλπεργ	Το Εθνικόν Τυπογραφείον: ιστορικαί σημειώσεις Μέρος Γ΄	5	1901
Ν. Βέης	Έγγραφα αφορώντα εις την πολιορκίαν και άλωσιν της Τριπόλεως (1821)	5	1901
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Ι΄	6-7	1901
Φ. Καρβελάς	Ο φιλέλλην Αύγουστος Μαξιμιλιανός Μύρβεργ	6-7	1901
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Κ΄	8	1901
Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης	Η μετά την πτώσιν του Μεσολογγίου και προ της Ναυμαχίας του Ναβαρίνου	9	1901

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	κατάστασις των πραγμάτων έν Ναυπλίω (Έκθεσις του κ. Πετρίνη απεσταλμένον του έν Παρισίοις φιλελληνικού κομιτάτου προς τον Πρόεδρον αυτού αείμνηστου Εϋνάρ)		
Α. Χρηστίδης	Η παίδευσις ημών και αγωγή κατά τον 19ον αιώνα	9	1901
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Λ΄	9	1901
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Μ΄	10	1901
Καμπούρογλου Δ. Γρ. (Επιμ.)	Ανέκδοτον υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου	11	1901
Καμπούρογλου Δ. Γρ. (Επιμ.)	Ο κλέφτης Ζαχαριάς	11	1901
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Ν΄	11	1901
Κάρολος Αϊδεκ	Τα των Βαυαρών φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστράτηγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ) Μέρος Ξ΄	12	1901
Καμπούρογλου Δ. Γρ. (Επιμ.)	Ο κλέφτης Ζαχαριάς Μέρος Β΄	12	1901
Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης	Σκηναί πατριωτικαί εν Ναυπλίω κατά την κρισιμωτάτην περίοδον του εθνικού ημών αγώνος	1	1902
Ιωάννης Ζαμπέλιος	Τα λευκαδικά επί της Ελληνικής Επαναστάσεως: σύστασις και	2	1902

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	πρόοδος της Φιλικής Εταιρίας εις Λευκάδα		
Φ. Βίλπεργ	Τα τυπογραφεία του Άγγλου συνταγματάρχου Leicester Stanhope (1824-1826)	3-4	1902
Ιωάννης Ζαμπέλιος	Τα λευκαδικά επί της Ελληνικής Επαναστάσεως: σύστασις και πρόοδος της Φιλικής Εταιρίας εις Λευκάδα (Ανέκδοτα έργα Ιωάννου του Ζαμπελίου) Μέρος Β’	3-4	1902
Μανώλης Τουμπάζης, Ν. Οικονόμου	Έκ του Κρητικού αρχείου	3-4	1902
Ανώνυμος	Έκ του Κρητικού αρχείου	5	1902
Νίκος Βέης	Δημητρίου Σφήκα αναμνήσεις περί του εν Δακία γεγονότων του 1821	6-7	1902
Α. Μηλιαράκης	Το πρώτον εν Ελλάδι χαρτοποιείον (1827, 1829, 1833)	8	1902
Σπ. Δε Βιάζης	Ιστορικαί σημειώσεις περί των δυτικών εν Πελοποννήσω επί Τουρκοκρατίας (1718-1821)	8	1902
Σπ. Δε Βιάζης	Ιστορικαί σημειώσεις περί των δυτικών εν Πελοποννήσω επί Τουρκοκρατίας (1718-1821) Μέρος Β΄		1902

Εθνική Αγωγή & Δελτίον της Εθνικής Αγωγής
(1898-1904)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Αριστομένης Προβελέγγιος	Ο Ρήγας, Δράμα εις πράξεις πέντε. Επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του Ρήγα 1798-1898.	Α΄	1898
Αριστομένης Προβελέγγιος	Ο Ρήγας, Δράμα εις πράξεις πέντε. Επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του Ρήγα 1798-1898 (συνέχεια)	Α΄	1898
Αριστομένης Προβελέγγιος	Ο Ρήγας, Δράμα εις πράξεις πέντε. Επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του Ρήγα 1798-1898 (συνέχεια)	Α΄	1898
Αριστομένης Προβελέγγιος	Ο Ρήγας, Δράμα εις πράξεις πέντε. Επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του Ρήγα 1798-1898 (συνέχεια)	Α΄	1898
Αριστομένης Προβελέγγιος	Ο Ρήγας, Δράμα εις πράξεις πέντε. Επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του Ρήγα 1798-1898 (συνέχεια)	Α΄	1898
Αριστομένης Προβελέγγιος	Ο Ρήγας, Δράμα εις πράξεις πέντε. Επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του Ρήγα 1798-1898 (συνέχεια)	Α΄	1898
Αριστομένης Προβελέγγιος	Ο Ρήγας, Δράμα εις πράξεις πέντε. Επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του Ρήγα 1798-1898 (συνέχεια)	Α΄	1898
Αριστομένης Προβελέγγιος	Ο Ρήγας, Δράμα εις πράξεις πέντε. Επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του Ρήγα 1798-1898 (συνέχεια)	Α΄	1898
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων :Η αφιλοκερδεία του Κυβερνήτου	Α΄	1898
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Ιβραήμ και Παπαφλέσσας	Α΄	1898
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων:	Α΄	1898

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
	Κολοκοτρώνης και Υψηλάντης		
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Η φιλοπατρία του Φαρμακίδου	Α΄	1898
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Η φιλαδελφία του Κριεζή	Α΄	1898
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Η οφειλή του Κανάρη	Α΄	1898
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Η άρνησις του Καραισκάκη	Α΄	1898
Ανώνυμος	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Ο αρματολός Τράκας	Α΄	1898
Ανώνυμος	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Τα δώρα του Νικηταρά	Α΄	1898
Ανώνυμος	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Μεγαλοφροσύνη του Σαχίνη	Α΄	1898
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Η Μεσολογγίτισσα και η βαρέλα της	Α΄	1898
	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Ηρωική Απάντησις (αναφ. σε Μεσολόγγι 1821)	Α΄	1898
Κωστής Παλαμάς	Ο Σολωμός και η Εθνική Αγωγή	Α΄	1898
	Εικόνα: Διονύσιος Σολωμός	Α΄	1898
	Εικόνα: Ανδρέας Μιαούλης	Α΄	1898
	Εικόνα: Ρήγας	Α΄	1898
	ο Υμνος εις την ελευθερίαν	Α΄	1898
Ανώνυμος	Τα ελευθέρια	Α΄	1898
Κ.Μ	Η Ελλάς εν τη ξένη- Κρίσεις επιφανών Ελβετών	Α΄	1898
Γεράσιμος Μαρκοράς	Εκατό χρόνια οπίσω: Για τον Ρήγα	Α΄	1898
Γεώργιος Δροσίνης	Εθνική Κατήχησις	Α΄	1898
Σπ. Λάμπρος	Εκατονταετηρίς του θανάτου του Ρήγα και Περραιβού	Α΄	1898

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Σπ. Λάμπρος	Εκατονταετηρίς του θανάτου του Ρήγα και Περραιβού (συνέχεια)	Α΄	1898
Σπ. Λάμπρος	Εκατονταετηρίς του θανάτου του Ρήγα και Περραιβού (συνέχεια)	Α΄	1898
Σπ. Λάμπρος	Εκατονταετηρίς του θανάτου του Ρήγα και Περραιβού (συνέχεια)	Α΄	1898
Κωστής Παλαμάς	Η ποίησις του Ρήγα	Α΄	1898
Κ. Ράδος	Η καταγωγή του Μιαούλη	Α΄	1898
Ανυπόγραφο	Σύλληψις και θάνατος του Ρήγα κατά τα επίσημα έγγραφα των εν Βιέννη αρχείων του Αυστριακού Κράτους	Α΄	1898
	Σύντομη αναφορά: Μη Διοργάνωση εορτασμού για την εκατονταετηρίδα του Ρήγα	ΔΕΛΤΙΟΝ Α΄	1898
	Είδηση: Αγορά από Ι.Ε.Ε.Ε συλλογής σχετικής με την ελληνική επανάσταση από Παραδουνάβιες Ηγεμονίες	ΔΕΛΤΙΟΝ Α΄	1898
	Είδηση: Αίτημα αναζήτησης τάφου Ιταλού Φιλέλληνα	ΔΕΛΤΙΟΝ Α΄	1898
	Αναγγελία έκδοσης βιβλίου: Κων/νος Ράδος, Ο Μιαούλης προ της επαναστάσεως	ΔΕΛΤΙΟΝ Α΄	1898
Ανώνυμος	Μεγάλα παραδείγματα εκ μικρών συμβάντων: Οι υπάλληλοι του Κυβερνήτου	Β΄	1899
Ν. Δραγούμης	Ιστορικαί σελίδες: Το Βουλευτήριον της Τροιζήνος	Β΄	1899
Άγγελος Κόσμης	Το θαύμα της Χρυσοπηγής (Διήγημα)	Β΄	1899
	Εικόνα: Το κρυφό σχολειό του Νικ. Γύζη	Β΄	1899
Ι. Πολέμης	Το κρυφό σχολειό (ποιήμα)	Β΄	1899
Ανυπόγραφο	Αι πρώται εν Ελλάδι εφημερίδες σ.351	Β΄	1899
Βουλοδήμος Ι.Κ.	Τα κλέφτικα τραγούδια σ.289-290	Β΄	1899
	Αι γυμναστικαί πρόοδοι εν Ελλάδι	Β΄	1899
	Είδηση: Για τον εορτασμό της εθνικής επετείου στην Αθήνα το 1899	ΔΕΛΤΙΟΝ Β΄	1899
	Είδηση: Το ξίφος του Σανταρόζα στο Μουσείο της Ι.Ε.Ε.Ε	ΔΕΛΤΙΟΝ Β΄	1899

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Ανυπόγραφο	Ανέκδοτα του Κανάρη σ. 351	Γ΄	1900
Σ.Ε. Λυκούδης	Η Εθνική Ιδέα σ.65-66	Γ΄	1900
Μιχαήλ Καπέτζης	Η αναγέννησις της ελλάδος δια ΕΛΒΕΤΙΑΣ	Γ΄	1900
	Υψιστος Ηρωισμός	Γ΄	1900
Νίκος Βέης	Ανέκδοτος επιστολή του Θεοδωρου Κολοκοτρώνη σ. 157-158	Γ΄	1900
Βιλμπεργ Φ.	Η ελληνική δημοσιογραφία 1791-1836	Γ΄	1900
Βιλμπεργ Φ.	Η ελληνική δημοσιογραφία 1791-1836 Β΄μέρος	Γ΄	1900
	Αναγγελία έκδοσης βιβλίου: Α. Ιδρωμένου, Ιωάννης Καποδίστριας. Κυβερνήτης της Ελλάδας	Γ΄	1900
	Είδηση: Επίσκεψη σπουδαστών από Παρίσι σε τάφο Κοραή	Γ΄	1900
Εμ. Λυκούδης	Έθνος και στρατός	Δ΄	1901
	Είδηση: πληροφορίες σχετικά με τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στο Ναύπλιο	ΔΕΛΤΙΟΝ Δ΄	1901
	Πρόγραμμα εορτασμού 25ης Μαρτίου 1901	ΔΕΛΤΙΟΝ Δ΄	1901
	Αναγγελία ιταλικής μετάφρασης Λουκή Λάρα	ΔΕΛΤΙΟΝ Δ΄	1901
	Αναγελία έκδοσης: Η Ογδοκονταετηρις της εθνικης παλιγγενεσιας εν οδησσο	ΔΕΛΤΙΟΝ Δ΄	1901
	Είδηση: Αγορά γλυπτού στο οποίο απεικονίζεται ο Κανάρης και ο Πιπίνος από ιταλική κυβένρηση	ΔΕΛΤΙΟΝ Δ΄	1901
	Αναγγελία έκδοσης βιβλίου: Γιάννη Βλαχογιάννη, Αρχεία νεώτερης ελληνικής ιστορίας	ΔΕΛΤΙΟΝ Δ΄	1901
Δημ. Καμπούρογλου	Αυτόγραφο υπόμνημα του Περραιβού	Ε΄	1902
Δημ. Καμπούρογλου	Αυτόγραφο υπόμνημα του Περραιβού Β΄ μέρος	Ε΄	1902
	Ο εορτασμός της εθνικής επετείου 1902	ΔΕΛΤΙΟΝ Ε΄	1902
	Το παιδαγωγικό έργο του Κοραή	ΣΤ΄	1903
Γεώργιος Δροσίνης	Τα σχολεία και η εθνική εορτή	ΣΤ΄	1903

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
	Είδηση: Παράδοση αρχείων του 1821 στην Εθνική Βιβλιοθήκη	ΔΕΛΤΙΟΝ ΣΤ΄	1903
Ν.Γ. Ζολώτας	Η στέψις του Κοραή. Λογος Πανηγυρικός σ.230-240	Α' (περίοδος Β)	1904

Ελληνισμός
(1898-1915)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Ν. Φλογαϊτης	Αυτοβιογραφία Νικολάου Φλογαϊτου σχετική προς τα κατά τον ιερόν αγώνα συμβάντα		1898
	Αυτόγραφος επιστολή του Δημ. Υψηλάντου προς τον Νικ. Φλογαιτην		1898
Κ. Ράδος	Ο Μιαούλης προ της επαναστάσεως		1898
Κ. Ράδος	Ο Μιαούλης προ της επαναστάσεως (συνέχεια)		1898
Β. Σκορδέλης	Εθνική Υπερηφάνεια		1898
Α. Στούπης	Επί τη επετείω της 25 Μαρτίου 1898. Ο ελληνισμός εν τη Ανατολή		1898
Α. Στούπης	Η Ελλάς ως έθνος		1899
Ανώνυμος	βιβλιοκρισία: Τα διδακτικότερα πορίσματα της ιστορίας του ελληνικού έθνους του Κ.Παπαρρηγόπουλου, 1899		1899
Ε. Ομμάνυ	Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου.72^{α} επέτειος. Διηγησις Επιζώντος μάρτυρος		1899
Ανώνυμος	Ο κλήρος ως εθνική Δύναμη		1900
Ν. Καζάζης	Εθνική επέτειος		1900
Ι. Κ. Χατζή	Οι Κύπριοι εν τω αγώνι του 1821		1900
Χ. Χρηστοβασίλης	Ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δίκαιος		1900
Χ. Χρηστοβασίλης	Έθνος αγνωμόνων και δολοφόνων		1900
	Η εθνική επέτειος στην Αλεξάνδρεια		1901
Ανώνυμος	Ανδριάντας εθνικού αποκαλυπτήρια (Κολοκοτρώνης)		1901
Ν. Καζάζης	Ο ελληνισμός κατά τον 19ο αιώνα		1901
Ν. Καζάζης	Ο ελληνισμός κατά τον 19ο αιώνα (συνέχεια)		1901

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Χ. Χρηστοβασίλης	Η εθνική σημασία των αγώνων του Σουλίου		1901
Π. Σπανίδης	Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου εν Κάλαμαις		1902
Ν. Καζάζης	Επί τη επετείω εθνική εορτή		1902
Ν. Καζάζης	Η ελληνική επανάστασις εν Ζάκυνθω: Διονύσιος Ρώμας		1902
Γ. (Τοτσιλέσκος)	Η Εικοστή Πέμπτη Μαρτίου εν Ρωμουνία		1902
Κ. Δεστούνης	Η ελληνική πατρις και τα προς αυτήν καθήκοντα		1902
Χ. Χρηστοβασίλης	Αλέξανδρος Υψηλάντης		1903
Ν. Καζάζης	Εθνική επισκόπησις		1903
Ν. Καζάζης	25η Μαρτίου 1903		1903
Ν. Καζάζης	Η ελληνική εκκλησία και η εθνική αναγέννησις		1903
Ν. Καζάζης -Αρ. Προβελέγγιος	Εθνικού ανδριάντος αποκαλυπτήρια (Αθανάσιου Διάκου)		1903
Ν. Καζάζης	Η ελληνική επανάστασις εν Αμερική		1903
Ανώνυμος	Η ουγγαρία και η ελληνική επανάστασις		1903
Ν. Καζάζης	Εθνική Κατήχησις		1904
Κ. Παυλίδης	Σκέψεις επι των εθνικών αγώνων		1904
Ν. Καζάζης	Επί της εορτής της 25ης Μαρτίου		1904
Γ. Στρατηγη	Άγνωστοι Ήρωες. Ματρόζος (ποίημα)		1904
Μιχ. Λαμπρινίδης	Διδάγματα εκ του εθνικού αγώνος		1904
Α. Ανδρεάδης	Ιστορία των ελληνικών δανείων		1904
Α. Ανδρεάδης	Ιστορία των ελληνικών δανείων Β΄μέρος		1904
Μάρτενς	Διπλωματικά έγγραφα περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας.		1904
Μάρτενς	Διπλωματικά έγγραφα περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει		1904

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
	των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας. (συνέχεια)		
Μάρτενς	Διπλωματικά έγγραφα περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας. (συνέχεια)		1904
Μάρτενς	Διπλωματικά έγγραφα περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας. (συνέχεια)		1904
Μάρτενς	Διπλωματικά έγγραφα περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας. (συνέχεια)		1904
Μάρτενς	Διπλωματικά έγγραφα περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας. (συνέχεια)		1904
Μάρτενς	Διπλωματικά έγγραφα περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας. (συνέχεια)		1904
Μάρτενς	Διπλωματικά περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας. (συνέχεια)		1904
Μάρτενς	Διπλωματικά έγγραφα περί του Ελληνικού αγώνος και της ανακηρύξεως του ελλ. Βασιλείου. Εκ των αρχείων του ει των Εξωτερικών Υπουργείου της Ρωσίας. (συνέχεια)		1904

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
	Η 25η Μαρτίου εν Παρισίοις		1905
Νεοκλ. Καζάζης	Η Ελλάς και ο Ελληνισμός (σε συνέχειες)		1905 - 1907
Ε. Νοτάρης	Η εθνική εορτη εν Νότιω Αφρική		1905
Α. Ανδρεάδης	Τα δάνεια της ανεξαρτησίας της Ελλάδος		1905
Α. Ανδρεάδης	Τα δάνεια της ανεξαρτησίας της Ελλάδος Β΄μέρος		1905
	Ανέκδοτος επιστολή του Δημητρίου Υψηλάντου		1905
Νεοκλ. Καζάζης	Επι την εορτή της 25ης Μαρτίου		1906
Ερρίκου Ουσσαί	Διάλεξη Η ηρωική Ελλας 1821-1827		1907
	Διαλέξη του καθηγητού Ψυχαρη (για Σολώμο)		1907
Ν. Σαρίπολος	Η πρώτη εθνοσυνέλευση και το πολίτευμα της Επιδαύρου		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών)		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1907
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1908

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1908
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1908
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1908
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1908
Μάγερ	Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου (εκ των ελληνικών χρονικών) {συνέχειεα}		1908
Γκομπινώ	Ιωάννης Καποδίστριας		1908
Γκομπινώ	Ιωάννης Καποδίστριας (συνέχεια)		1908
Ν. Αγγελίδης	Η ελληνική σημαία. Μέρος Β΄: Αι σημαίαι του ιερού αγώνος 1821-1828		1908
Ν. Αγγελίδης	Η ελληνική σημαία. Μέρος Β΄: Αι σημαίαι του ιερού αγώνος 1821-1828 (συνέχεια)		1908
Ν. Αγγελίδης	Η ελληνική σημαία. Μέρος Β΄: Αι σημαίαι του ιερού αγώνος 1821-1828 (συνέχεια)		1908
	Αυτόγραφος επιστολή του Αλ. Υψηλάντου		1908
D. Cochin	Ο φιλελληνισμός εν Γαλλία. Επί τη εθνική εορτή της 25 Μαρτίου. Ο λόγος του Κωσέν		1909
Β. Καράμπελας	Η μάχη του Βαλτετσίου		1909
Ν. Καζάζης	Ελληνες και Φιλλέληνες		1909
Ν. Καζάζης	Φιλλεληνική επέτειος. Επι της εκατονταετηρίδι της πρώτης επισκέψεως Βύρωνα		1909
Θ. Βολίδης	Η σημασία της δικαιοσύνης και παιδείας κατά τον Αδαμ. Κοραήν		1909
Ι.Β.	Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου		1910
Ι. Βαρβαγιάννης	Εν επεισόδιο της ελληνικής επαναστάσεως		1911
	Η πρώτη εορτή της 25ης Μαρτίου εν Αθήναις σ.193-195		1911

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
	Η δικαιοσύνη του Καραισκάκη (Επεισόδιον εκ του Αγώνος) σ. 490-491		1911
Ανώνυμο	Ο προδρομος της επαναστάσεως. Το γενναιο Σούλι		1911
Σ. Βλαντής	Ο Καποδίστριας πολεμιστής		1911
Ανώνυμος	Η κηδεία του Μαρκου Μπότσαρη		1912
Ανώνυμος	Η Πελοπόννησος ελευθερα		1912
Ανώνυμος	Τα δημώδη ασματα ως προδρομοι της εθνικης ημων παλιγγενεσιας		1912
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή		1912
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1912
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1912
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1912
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1912
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1912
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1912
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1912
Δημ. Βαρδουνιώτης	Το σεράγιον του σατραπου του Μορεως		1912
Δημ. Βαρδουνιώτης	Μπουμπουλίνα		1912
Ι. Καποδίστριας	Η αυτοβιογραφία του Καποδίστρια. Εν έγγραφον άγνωστον. Το περίφημον υπόμνημα του μεγάλου Έλληνος διπλωμάτου προς τον		1912

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
	αυτοκράτορα της Ρωσσίας Νικόλαον Α΄		
Ι. Καποδίστριας	Η αυτοβιογραφία του Καποδίστρια. Εν έγγραφον άγνωστον. Το περίφημον υπόμνημα του μεγάλου Έλληνος διπλωμάτου προς τον αυτοκράτορα της Ρωσσίας Νικόλαον Α΄ (συνέχεια)		1912
Ι. Καποδίστριας	Η αυτοβιογραφία του Καποδίστρια. Εν έγγραφον άγνωστον. Το περίφημον υπόμνημα του μεγάλου Έλληνος διπλωμάτου προς τον αυτοκράτορα της Ρωσσίας Νικόλαον Α΄ (συνέχεια)		1912
Ι. Καποδίστριας	Η αυτοβιογραφία του Καποδίστρια. Εν έγγραφον άγνωστον. Το περίφημον υπόμνημα του μεγάλου Έλληνος διπλωμάτου προς τον αυτοκράτορα της Ρωσσίας Νικόλαον Α΄ (συνέχεια)		1913
Ι. Καποδίστριας	Η αυτοβιογραφία του Καποδίστρια. Εν έγγραφον άγνωστον. Το περίφημον υπόμνημα του μεγάλου Έλληνος διπλωμάτου προς τον αυτοκράτορα της Ρωσσίας Νικόλαον Α΄ (συνέχεια)		1913
Ι. Καποδίστριας	Η αυτοβιογραφία του Καποδίστρια. Εν έγγραφον άγνωστον. Το περίφημον υπόμνημα του μεγάλου Έλληνος διπλωμάτου προς τον αυτοκράτορα της Ρωσσίας Νικόλαον Α΄ (συνέχεια)		1913
Ι. Καποδίστριας	Η αυτοβιογραφία του Καποδίστρια. Εν έγγραφον άγνωστον. Το περίφημον υπόμνημα του μεγάλου Έλληνος διπλωμάτου προς τον αυτοκράτορα της Ρωσσίας Νικόλαον Α΄ (συνέχεια)		1913

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Ι. Καποδίστριας	Η αυτοβιογραφία του Καποδίστρια. Εν έγγραφον άγνωστον. Το περίφημον υπόμνημα του μεγάλου Έλληνος διπλωμάτου προς τον αυτοκράτορα της Ρωσσίας Νικόλαον Α΄ (συνέχεια)		1913
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1913
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1913
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1913
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1913
Α. Ραγκαβής	Τα πρώτα έτη της ελευθερίας. Απομνημονεύματα Αλ.Ρ.Ραγκαβή (συνέχεια)		1913
Δημ. Βαρδουνιώτης	Μπουμπουλίνα		1914
Κ. Λογοθέτης	Λόγος επιμνημόσυνος εν τω μνημόσυνω των υπέρ της πίστεως και της πατρίδος πασόντων Λκώνων κατά τους αγώνας της ελληνικής παλιγγενεσίας σ. 58-60		1928
Φιλίστωρ	Η πρώτη εν Μονή Καλ΄τεζων συσταθείσα Πελοπονησσιακή Γερουσία σ. 563-566		1928
	Φιλέλληνος εθνικό μνημόσυνον.Χανς Φρανσις Άστιγκξ		1928
Ι. Ιωαννίδης	Η έξοδος του Μεσολογγίου		1928
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις		1928
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1928
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1928
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1928

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1928
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1928
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1928
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821)		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1928
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1928
Ν. Καζάζης	Ιστορία της ελληνικής Παλιγγενεσίας (σ.12-24/ 76-88/ 134-146/ 193-207/ 257-271/ 321-333/ 460-469/ 394-406/ 513-525/ 577- 593/ 652- 671/ 1929 σ. 3-13/ 68-78/ 129-140/ 193-207/ 257-271/ 312-332/ 385-392/ 449-456/ 531-542/ 596-603/ 655-665/722-734 1930 σ. 15-29/ 76-89/ 129-144/		1928-1930

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
	207-219/ 257-274/ 321- 339/ 385-395/ 449- 457/ 513-522/ 577-586/ 647-656/ 705-715		
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1929
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1929
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1929
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1929
Χ. Κορύλλος	Η Πελ/σος κατα τους χρόνους της εθνεγερσίας (177-1821) {συνέχεια}		1929
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1929
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1929
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1929
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1929
Ν. Καζάζης	Η επανάστασις. Κοινωνιολογικαί σημειώσεις (συνέχεια)		1929
Ι. Ιωαννίδης	Το ηρώον του Μεσολογγίου		1929
Ι. Ιωαννίδης	Το Μεσολόγγιον και η Εθνική Ιδέα		1929
	Η ελληνική επανάστασις εν Γερμανία		1930
Α. Βλάχος	Η ελληνική επανάστασις εν Αμερική (Λόγος Πανηγυρικός)		1930
Τ. Κανδηλώρος	Το μνημόσυνο του πατριάρχου Γρηγορίου Ε'		1930
	Η ελληνική ανεξαρτησία εν Αμερική		1930
Ανώνυμος	Η εορτή των Δωδεκανήσων επί τη εκατονταετηρίδι της παλιγγενεσίας		1930
	Η εθνική επέτειος στην Αμερική		1931

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Ν. Μιχαηλίδης	Η αλληλογραφία Τζέφερσον προς τον Κοραήν		1932

Προπύλαια
(1900-1908)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Γ. Βλαχογιάννης	Στον Ποιητή (ποίημα για την εκατονταετηρίδα Σολωμού)	Α΄	1908
Γ. Βλαχογιάννης	Η Ανάβαση του Φαβιέρου στην Ακρόπολη	Α΄	1908
	Αρχείο της ελληνικής ιστορίας (επιστολές 1821)	Α΄	1908
Γ. Βλαχογιάννης	Μικροί Έρανοι	Α΄	1908
Γ. Βλαχογιάννης	Στο άγαλμα του Μπάυρον	Α΄	1908
Γ. Βλαχογιάννης	Τα επινίκια της μάχης της Αράχωβας	Α΄	1908
Γ. Βλαχογιάννης	Ο Γκούρας και η Γκούραινα	Α΄	1908
	Αρχείο της ελληνικής ιστορίας (επιστολές 1821) Β΄Μέρος	Α΄	1908
Γ. Βλαχογιάννης	Στη φωτιά – Στο Βρόντο	Α΄	1908
Γ. Βλαχογιάννης	Ζητήματα ιστορικά και καλογερικά	Α΄	1908
Γ. Βλαχογιάννης	Γιωργής Κανάρης	Α΄	1908
	Τραγούδι του Μισολογγίου	Α΄	1908
	Ιστορία τυ γάμου του Μουχτάρ πασά με την Αικατερίνη	Α΄	1908
	Το τάμα	Α΄	1908

*Ο τόμος Α΄περιέχει τα κείμενα των ετών 1900-1908.

Πινακοθήκη
(1901-1906)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	[Εικόνα - Ο Κολοκοτρώνης έφιππος]	3	1901
Λ. Σώχος	Εικόνα - Ανδριάς Κολοκοτρώνη]	3	1901
	[Εικόνα - Ο Κολοκοτρώνης εν τω φερέτρω]	3	1901
Λ. Σώχος	[Εικόνα - Ο Κολοκοτρώνης ενεδρεύων τον Δράμαλην εις τα Δερβενάκια]	3	1901
Λ. Σώχος	[Εικόνα - Ο Κολοκοτρώνης αγορεύων προς χωρικούς Πελοποννησίους]	3	1901
Φιλότεχνος	Ηρώον: οι ανδριάντες εν Ελλάδι	4	1901
	[Εικόνα - Διονύσιος Σολωμός]	14	1902
Γ. Μπονάνος	[Εικόνα - Θεόφιλος Καΐρης]	20	1902
Άγγελος Τανάγρας	Το βρίκιον του αγώνος	22	1902
	[Εικόνα - Η σημαία της Επαναστάσεως]	26	1903
Ν. Ι. Λάσκαρης	Η πρώτη νεοελληνική κωμωδία (Εκ της ανεκδότου ιστορίας του «Νεοελληνικού Θεάτρου»)	26	1903
	[Εικόνα - Χίος: βιβλιοθήκη Κοραή]	39	1904
	[Εικόνα - Ζάκυνθος: η οικία εν η εγεννήθη ο Σολωμός]	40-41	1904
Κ. Βολωνάκης	[Εικόνα - Η πυρπόλησις της τουρκικής ναυαρχίδος υπό του Κανάρη εν Χίω]	46	1904
Κ. Βολωνάκης	[Εικόνα - Η έξοδος του «Άρεως»]	46	1904
Α. Προσαλέντης	Εικόνα - Ο Ψαριανός Παπανικολής πυρπολών την Τουρκικήν ναυαρχίδα εν Ερισσώ]	69-70	1906
Αριστοτέλης Κουρτίδης	Ευγένιος Δελακροά και η ελληνική επανάστασις	71	1907
Γεώργιος Χ. Λάμπρος	Κλείσοβα: το όνειρον του Τζαβέλλα	87	1908
Ανώνυμος	Η εθνική εορτή και ο περιοδικός τύπος	98	1909
Θάνος Γ. Τζαβέλας	Άλσος των ηρώων: οι υπερασπισταί της πατρίδος - οι ψάλται της ιδέας	120	1911
	Αγγελία έκδοσης αρχείου Λόντου	124-125	1911

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Δ. Καλογερόπουλος	Αι ηρωίδες της ελληνικής επαναστάσεως, Μέρος Α΄	138	1912
Δ. Καλογερόπουλος	Αι ηρωίδες της ελληνικής επαναστάσεως, Μέρος Β΄	138	1912
Δ. Καλογερόπουλος	Αι ηρωίδες της ελληνικής επαναστάσεως Μέρος Γ΄	139	1912
	Νεαι Εκδόσεις: Η καταστροφή του Δράμαλη υπθ Δ. Βαρδουνιώτου	152	1913
	[Εικόνα - Ιωάννινα: ο τάφος του Αλή πασά]	155	1914
Δάφνις	Σημειώσεις ενός μηνός: Η εκατονταετηρίς του 1821	155	1914
Θ. Βρυζάκης	[Εικόνα - Το εν Πειραιεί στρατόπεδον του Καραϊσκάκη]	170	1915
Θ. Βρυζάκης	[Εικόνα - Η ευλογία της σημαίας της Ελευθερίας υπό του Γερμανού εν Αγία Λαύρα]	170	1915
Θ. Βρυζάκης	[Εικόνα - Η θυσία του Καψάλη]	170	1915
Θ. Βρυζάκης	Εικόνα - Η Ελλάς συνάζουσα τα τέκνα της]	170	1915
Δ.Κ.	Παλαιοί καλλιτέχναι: Θεόδωρος Βρυζάκης	170	1915
Καλογερόπουλος	[Εικόνα - Πυρπόλησις τρικρότου]	183	1915
	Νέες εκδόσεις: Έγγραφα και επιστολαί του υπασπιστού του Δ. Υψηλάντη συνταγματάρχου Βοινέσκου	189	1916
	Νέες εκδόσεις: Δ. Καμπο’υρογλου, Παλαιών Πατρών Γερμανος	190	1916
Αγγελική Στεφάνου	[Εικόνα - Μνημείον του αγωνιστού Θανάση Ραζηκώστικα, στηθέν εν τω Ηρώω Μεσολογγίου]	196-197	1917
	Σημείωσεις ενός μηνός: Οι απόγονοι των αγωνιστών του ΄21	206-207	1918
	[Εικόνα - Ελληνικός λόχος παρελαύνων εν Παρισίοις κατά την Εθνικήν εορτήν]	208-209	1918
	Σημείωσεις ενός μηνός: Αι επιτροπαί της εκατονταετηρίδος	208-209	1918
	Σημείωσεις ενός μηνός: Η ημέρα και το έτος Σολώμου – Ο στέφανος του Ρήγα του Φερραίου	229-230	1920

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Σημείωσεις δυο μηνών: ο εορτασμός της εκατονταετηρίδος	237-238	1920
Κωνσταντίνος Ν. Ράδος	Το εμβατήριον του Ιερού Λόχου	239-240	1921
Ανώνυμος	Η εκατονταετηρίς της Ελληνικής Επαναστάσεως	253-255	1922

Νέος Ελληνομνήμων
(1904-1927)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Σπυρίδων Λάμπρος	Χειρόγραφοι εφημερίδες του αγώνος (Μετά του παρένθετου Πίνακος Β΄)	1ος	1904
Σπυρίδων Λάμπρος	Λαρνακίδιον φέρον εικόνας ηρώων του ιερού αγώνος μετά τριών παρένθετων πινάκων	3ος	1906
	Εικόνα Ρήγα	3ος	1906
	Εικόνα Αλ. Υψηλάντη	3ος	1906
	Εικόνα Εμμ. Τομπάζη	3ος	1906
	Εικόνα Ιακ. Τομπάζη	3ος	1906
	Εικόνα Κων. Κανάρη	3ος	1906
Ανώνυμος	Χειρόγραφοι εφημερίδες του αγώνος	5ος	1908
Σπυρίδων Λάμπρος	Αυτόγραφον σημείωμα Μάρκου Μπότσαρη	6ος	1909
Ανώνυμος	Σύμμικτα: Το αυτόγραφον σημείωμα του Μάρκου Μπότσαρη	6ος	1909
	Σύμμικτα: Η επισκοπή Δαμαλών	6ος	1909
Σπυρίδων Λάμπρος	Παρά τον τάφον του Κοραή	7ος	1910
Ανώνυμος	Σύμμικτα: Ο Μέγας Αλέξανδρος του Ρήγα	8ος	1911
	Εικόνα γκραβούρα Μέγαλου Αλεξάνδρου από έργο Ρήγα	8ος	1911
Σπυρίδων Λάμπρος	Τα ελληνικά δίκαια	10ος	1913
Σπυρίδων Λάμπρος	Ηπειρωτικά	10ος	1913
Ανώνυμος	Σύμμικτα: Ανέκδοτοι επιστολαί κατά την ελληνικήν επανάστασιν	10ος	1913
Σπυρίδων Λάμπρος	Ο Ιταλός φιλέλλην Σανταρόζας	11ος	1914
Ανώνυμος	Σύμμικτα: Επιστολή του Ούγωνος Pouqueville	11ος	1914
Ανώνυμος	Σύμμικτα:Πολύκαρπος Λαρίσης ο Δαρδαίος	11ος	1914
Σπυρίδων Λάμπρος	Λόγος πανηγυρικός επί τη 25 Μαρτίου εν τω Πανεπιστημίω	12ος	1915
	Ρήγας, Βηλαράς, Χριστόπουλος	13ος	1916
	Λόγος Σπυρ. Π. Λάμπρου επί τη εθνική εορτή της 25 Μαρτίου τω 1916	13ος	1916

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος	Έτος
Σπ. Λάμπρος	Σύμμικτα: Έγγραφα περί Νότη Μπότζαρη	13ος	1916
	Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί Τουρκοκρατίας	13ος	1916
	Αι ιστορικαί μελέται εν Ελλάδι κατά τον πρώτον αιώνα της Παλιγγενεσίας μετά προεισαγωγής περί των ελληνικών ιστορημάτων επί Τουρκοκρατίας	14ος	1920
	Η πατρίς του Ρήγα	15ος	1921
	Τα αναγνώσματα των πάππων μας	15ος	1921
	Σύμμικτα: Ο Αλή πασάς και ο δίολκος της Κορίνθου	16ος	1922
	Η επανάστασις εν Ηπείρω	17ος	1923
	Σύμμικτα: Η υπό τον Π. Πατρών μυστική συνέλευσις εν Αιγίω	17ος	1923
	Σύμμικτα: Επιστολή Φωτάκου	18ος	1924
	Επισκόπησις της Ελληνικής ιστορίας	21ος	1927
	Σελίδες εκ της ιστορίας των Ιωαννίνων	21ος	1927

Παναθήναια
(1900 - 1914)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος/Τεύχος	Έτος
Κ. Γ. Ζήσιου	Εθνικές σελίδες	1ος	1900-1
Σπ. Λάμπρος	Εθνικές ελπίδες και όνειρα	1ος	1900-1
Σπ. Λάμπρος	Εικοστή Πέμπτη Μαρτίου	1ος	1900-1
Εμμ. Λυκούδης	Νέαι πηγαί της ιστορίας του αγώνος	1ος	1900-1
Χ. Χρηστοβασίλη	Για την πατρίδα	1ος	1900-1
Γ.Σ. Φραγκούδης	Η Κωνσταντινούπολη	1ος/τχ.5/ σ.181	1900-1
Εμμ. Λυκούδης	Αυτόχθονες και Ετερόχθονες	1ος/τχ.8/σ.302	1901
Εμμ. Λυκούδης	Αυτόχθονες και Ετερόχθονες (μέρος Β΄)	1ος/τχ.9/σ.325	1901
Δημήτριος Αναστασόπουλος	Η ελληνική επανάσταση και τα δάση	1ος/τχ.10/σ.368	1901
Σπ. Λάμπρος	Ο Γέρος του Μοριά	2ος/τχ.14/σ.42	1901
	Εικόνα: περικεφαλαία Κολοκοτρώνη	2ος/τχ.14/σ.42	1901
Παραδοτίτης	Η δίκη και η εις θάνατον καταδίκη του Θ. Κολοκοτρώνη	2ος/τχ.14/σ.62	1901
	Εικόνα: Θεόδωρος Κολοκοτρώνης του βαυαρού ζωγράφου Κρατζαιζεν	2ος/τχ.14/σ.62	1901
Ζ. Παπαντωνίου	Ραλλού Κολοκοτρώνη	2ος/τχ.14/σ.69	1901
	Εικόνα: Ραλλού Κολοκοτρώνη	2ος/τχ.14/σ.69	1901
	Εικόνα: Κολλίνος Κολοκοτρώνης	2ος/τχ.14/σ.69	1901
Κ. Γ. Ζήσιου	Εθνικαί σελίδες: Γεώργιος Παξηνός	2ος/τχ.17/σ.179	1901
Σπ. Δε Βιάζης	Το πρώτο εν Ελλάδι Πανεπιστήμιο	2ος/τχ.24/σ.440	1901
Γεώργιος Λαμπελέτ	Η εθνική Μουσική	3ος/τχ.27/σ.82	1901
Δημ. Καμπούρογλου	Αι κόραι του Μακρή	3ος/τχ.27/σ.82	1901
Θωμάς Θωμόπουλος	Νικόλαος Γύζης	3ος/τχ.31/σ.224	1902

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος/Τεύχος	Έτος
Ιστορικός	Χατζη – Καραντάνης	3ος/τχ.36/σ.376	1902
	Εικόνα: Χατζη – Καραντάνης	3ος/τχ.36/σ.376	1902
Ανώνυμο	Επιστολή του Δημ. Υψηλάντη προς τους εν Θήβαις Τούρκους	3ος/τχ.36/σ.378	1902
Ανώνυμο	Εν κειμήλιο	3ος/τχ.36/σ.379	1902
Κίμων Μιχαηλίδης	Ο ανδριάς του Σολωμού	4ος/τχ.38/σ.33	1902
Γεώργιος Καλοσγούρος	Διονύσιος Σολωμός	4ος/τχ.40/σ.102	1902
Γρ, Ξενόπουλος	Βιβλιοκρισία : Δημ. Καμπούρογλου, Το ιστορικό αρχείο του ΔΙον. Ρώμα, τ. Α’	4ος/τχ.41/σ.154	1902
Κίμων Μιχαηλίδης	Η εκατονταετηρίς του Σολωμού στη Ζάκυνθο	4ος/τχ.41/σ.158	1902
Ανώνυμος	Ιστορικό Σημείωμα	4ος/τχ.42/σ.181	1902
Ανώνυμος	Επιστολή Τρικούπη για Σολωμό	4ος/τχ.43/σ.221	1902
Κωνστ. Ζήσιος	Μονεμβασία 1821	4ος/τχ.44-45/σ.225	1902
Χάρης Ημερινός	Λόγοι και Αντίλογοι: Ιστορία	4ος/τχ.44-45/σ.281	1902
Κωνστ. Ζήσιος	Μονεμβασία 1821 (β΄μέρος)	4ος/τχ.46-47/σ.312	1902
Δημ. Καμπούρογλου	Βιβλιοκρισία: Ιστορία των Αθηνών επι τουρκοκρατίας του Θ.Ν. φιλαδελφέως	4ος/τχ.46-47/σ.344	1902
Παύλος Νιρβάνας	Τσερναγορά	5ος/τχ.50/σ.46	1902
Ανώνυμο	ΤΥΠΟΣ: Ενα χειρόγραφο του Πουκεβίλ	5ος/τχ.51/σ.95	1902
Γρ. Ξενόπουλος	Βιβλιοκρισία: Σπ. Λάμπρου-Λόγοι και άρθρα	5ος/τχ.53/σ.139	1902
Δημ. Καμπούρογλου	Επιστολή Πάνου Αναγνωστόπουλου προς Αθανάσιο Τσακάλωφ	5ος/τχ.55/σ.207	1903
Ανώνυμος	ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ: Προπύλαια και Ιστορία του γάμου του Μουχταρ πασα	5ος/τχ.57/σ.285	1903
Μ. Μαλακάσης	Ο αετός	5ος/τχ.58 /σ.294	1903
Ανώνυμος	ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ: Κανονισμός του τακτικού στρατού κατά τον αγώνα	5ος/τχ.58 /σ.316	1903
Σ.Τ.Δ.	Επιστολή Ελληνίδων τίνων προς τας φιλελληνίδας	5ος/τχ.59 /σ.337	1903

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος/Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	ΙΣΤΟΡΙΑ: Το ιστορικό Αρχείο του αγώνος	5ος/τχ.59 /σ.351	1903
Εμμανουήλ Λυκούδης	Το εθνικό αρχείο και το κράτος	6ος/τχ.61/σ.401	1903
Ανώνυμος	ΙΣΤΟΡΙΑ: Ανέκδοτα για Καραισκάκη απο Βλαχογιάννη	6ος/τχ.61/σ.415	1903
Χάρης Ημερινός	Από τας εορτάς του ανδριάντος του Διάκου	6ος/τχ.62/σ.439	1903
Ανώνυμος	ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ: Για αποκαλυπτήρια ανδριάντα Διάκου	6ος/τχ.62/σ.446	1903
Ανώνυμος	Νέα πολύτιμα αποκτήματα της Εθνικής Βιβλιοθήκης	6ος/τχ.63/σ.476	1903
Γρ. Ξενόπουλος	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΖΩΗ: πανηγυρικό τεύχος για Διον. Σολωμό	6ος/τχ.66/σ.567	1903
Ανώνυμος	ΙΣΤΟΡΙΑ: Απο το βιβλίο Μαυρομιχάληδες	6ος/τχ.69-70/σ.699	1903
Ανώνυμος	Αδαμάντιος Κοραής	7ος/τχ.80/σ.233	1904
Σπ. Δε Βιάζης	Από τον Βίο και τα έργα του Σολωμού	7ος/τχ.84/σ.364	1904
Αντώνιος Κομούτος	Ανέκδοτο υπόμνημα του Σολωμού	8ος/τχ.91-92/σ.204	1904
Νίκος Βέης	Εθνικοί Θρήνοι	9ος/τχ.99/σ.78	1904
Αδ. Αδαμαντίου	Βιβλιοκρισία Ν. Πολίτη, Μελέται περι του βίου και της γλώσσης	9ος/τχ.103/σ.212	1905
Νίκος Βέης	Έκθεσις Παλαιογραφικής και ιστοριοδικής εκδρομής εις την επαρχίαν Καλάβρυτων	9ος/τχ.104/σ.237	1905
Ανώνυμο	Δωρεά αρχείων 1821 από Γ. Μαζαράκη σε Εθνική βιβλιοθήκη	9ος/τχ.106/σ.317	1905
Ανώνυμο	Διάφορα: Η Εικοστή Πέμπτη Μαρτίου	10ος/τχ.109/σ.29	1905
Π. Ματθαίου	Αι νεανίδαι της Χίου	10ος/τχ.120/σ.328	1905
Ανώνυμο	Αυτόγραφος επιστολή του Σολωμου το 1827	11ος/τχ.127/σ.201	1906
Γρ. Ξενόπουλος	Θεατρον: Το 21 εθνική τραγωδία εις πεντε πράξεις	12ος/τχ.141-142/σ.261	1906
Αν. Ανδρεάδης	Τα ελληνικά ταχυδρομεία απο το 1829-1861	13ος/τχ.146/σ.49	1906

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος/Τεύχος	Έτος
Μιχ. Λαμπρυνίδης	Μια αγνώριστος φυσιογνωμία των χρόνων της ελληνικής επαναστάσεως	13ος/τχ.147/σ.75	1906
Κηφισσός	Λόγοι και Αντίλογοι: Ο τελευταίος των αγωνιστών (Απόστολος Μαυρογένης)	13ος/τχ.147/σ.95	1906
	Εικόνα: Απόστολος Μαυρογένης	13ος/τχ.147/σ.95	1906
Νικ. Γκινόπουλος	Εθνικά κειμήλια	13ος/τχ.151/σ.216	1907
Ανώνυμος	Πατριωτική επιστολή Καποδιστρια δημοσιευμλενη στην Αθήνα	13ος/τχ.153/σ.291	1907
Σπ. Δε Βιάζης	Το μνημείο του Ευνάρδου στην Ελβετία	14ος/τχ.159/σ.93	1907
	Εικόνα: Το μνημείο του Ευνάρδου στην Ελβετία	14ος/τχ.159/σ.93	1907
Δαρβαρίς κ.α	Η ελληνική ναυτιλια της παραμονές της επαναστάσεως	14ος/τχ.163-164/σ.216	1907
Γ.Β. Τσοκόπουλος	Τωρινά και περασμένα: Η καταστροφή των Ψαρών	15ος/τχ.169/σ.17	1907
Λάζαρος Βελέλης	Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημόσιας εκπαιδεύσεως εν Ελλάδι	16ος/τχ.184/σ.107	1908
Πέτρος Ζητουνιάτης	Ο Καποδίστριας του Βελέλη	16ος/τχ.184/σ.122	1908
Ανώνυμος	Δύο ανέκδοτες επιστολές των χρόνων του αγώνος	17ος/τχ.204/σ.337	1909
Σ.Π.	Εθνικά Κειμήλια	18ος/τχ.207/σ.74	1909
	Εικόνα: Το σπαθί του Μάρκου Μπότσαρη	18ος/τχ.207/σ.74	1909
	Εικόνα: Η θέση της μάχης του Καρπενησίου	18ος/τχ.207/σ.74	1909
	Εικόνα: Η σφαίρα που φονευσε τον Μπότσαρη	18ος/τχ.207/σ.74	1909
Ανώνυμος	Ειδήσεις από το στρατόπεδο της Δυτικής Ελλάδος 1823	18ος/τχ.207/σ.76	1909
Δημ. Καμπούρογλου	Ο Βύρων εις τας Αθήνας	19ος/τχ.221-222/σ.133	1909
	Εικόνα: Ο Βύρων 19 ετών	19ος/τχ.221-222/σ.133	1909
	Εικόνα: άγαλμα Βύρωνα	19ος/τχ.221-222/σ.133	1909

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος/Τεύχος	Έτος
	Εικόνα: Σκίτσο εξόδου Μεσολογγίου	19ος/τχ.221-222/σ.133	1909
	Εικόνα: Το ηρώον	19ος/τχ.221-222/σ.133	1909
	Εικόνα: Μαυσωλείο Ηρώων	19ος/τχ.221-222/σ.133	1909
	Εικόνα: Μνημείο Μπότσαρη	19ος/τχ.221-222/σ.133	1909
Αυ.Θ. (μτφρ.)	Το τελευταίο γράμμα του Βύρωνα	19ος/τχ.221-222/σ.138	1909
Ελισαβέτιος Μαρτινέγκος	Το τελευταίο άσμα του Βύρωνα	19ος/τχ.221-222/σ.140	1909
Δ. Κακλαμάνος	Η πρώτη επίσκεψη του Βύρων στην Ελλάδα	19ος/τχ.221-222/σ.141	1909
Ανώνυμου	ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΕΧΝΗ: Ανέκδοτο άσμα για τον Ρήγα	19ος/τχ.224/σ.237	1910
Νικ. Γκινόπουλος	Απο την ελληνικήν Πινακοθήκην: Μεσολόγγιον	19ος/τχ.226/σ.286	1910
Μιχ. Λαμπρυινίδης	Η φουστανέλα του Βασιλιά Όθωνα	20ος/τχ.235-236/σ.189	1910
Παύλος Νιρβάνας	Η Εθνική Εορτή	21ος/τχ.252/σ.362	1910
Ειρήνη Δημητρακοπούλου	ΙΣΤΟΡΙΕΣ	23ος/τχ.276/σ.338	1912
Ανώνυμου	Ο Κοραής ως έμπορος	23ος/τχ.273/σ.227	1912
Ανώνυμου	Ο Κοραής ως έμπορος β΄ μερος	23ος/τχ.274/σ.270	1912
J. Paris	Ο ελληνισμός και η επιδρασή του εις τα Ιωάννινα κατά τους χρόνους του Βεζύρη Αλή Τεπελενλη	25ος/τχ.295-296/σ.102	1913
Α. Κουτσαλέξης	Παληες Σελίδες- Κυρά Φροσύνη	25ος/τχ.297-298/σ.188	1913
ΤΑ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ	Η εκατονταετηρίς της εθνικής ανεξαρτησίας (1821-1921). Μεγάλη έρευνα των Παναθήναιων	27ος/τχ.313/σ.5	1913
ΤΑ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ	Η εκατονταετηρίς της εθνικής ανεξαρτησίας (1821-1921). Μεγάλη έρευνα των Παναθήναιων (γνώμες πολιτικών	27ος/τχ.314/σ.35	1913
ΤΑ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ	Η εκατονταετηρίς της εθνικής ανεξαρτησίας (1821-1921).	27ος/τχ.315/σ.87	1913

Συγγραφέας	Τίτλος	Τόμος/Τεύχος	Έτος
	Μεγάλη έρευνα των Παναθήναιων (γνώμες)		
Ανων.	Ανέκδοτα έγγραφα του ΄21 εκ της βραβευμένης συλλογής του Κ. Ευάγγελου Γ. Παπαχατζή	27ος/τχ.316/σ.121	1914

Νέα Ζωή
(1905-1913)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
Ανώνυμος	Η εθνική παλιγγενεσία	8	1905
	Γράμματα -Τέχναι - Επιστήμαι Η κατοχή του Γ. Βώκου	14	1905
Κ. Ν. Κωνσταντινίδης	ΚΕ' Μαρτίου: ένας τάφος	19	1906
Γεράσιμος Βώκος	Το εικοσιένα	23	1906
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως	26	1906
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος Β΄	27	1906
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος Γ΄	28	1906
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος Δ΄	29	1907
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος Ε΄	30	1907
Ελλην	Η ανάστασις του Ελληνισμού	31-32	1907
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος ΣΤ΄	31-32	1907
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος Η΄	33	1907
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος Θ΄	34	1907
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος Ι΄	35	1907
	Γράμματα - Τέχναι - Επιστήμαι - Εθνική ζωή (αναφ. σε παράσταση για Κολοκοτρώνη)	35	1907
Α. Μοσχίδης	Συμβολαί εις την ιστορίαν της παιδεύσεως Μέρος Κ΄	36	1907
Γιάννης Βλαχογιάννης	Λόγοι κι αντίλογοι: τα μνήματα. Οχτροί και φίλοι. Αράχωβα. Του αγωνιστή ο θάνατος. Το σκλαβόπουλο. Στα Ζάλογγα. Προσκυνημένος. Για τ'αρματωλίκη	4	1912
Ν. Πολίτης	Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού	3-4	1914
Γερασ. Σπαταλάς, Διονύσιος Σολωμός	Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Μελέτη	3	1923

Το ηρώον του Αγώνος
(1910)

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Εικόνα: Ρήγας Φερραίος	1	1910
	Εικόνα: Αναγωνσταράς	1	1910
	Εικόνα: Θανάσης Διάκος	1	1910
	Εικόνα: Μπουμπουλίνα	1	1910
	Εικόνα: Αλέξανδρος Υψηλάντης	2	1910
	Εικόνα: Ιάκωβος Τομπάζης	2	1910
	Εικόνα: Παναγιώτης Κεφαλάς	2	1910
	Εικόνα: Νικηταράς	2	1910
	Εικόνα: Κανάρης	3	1910
	Εικόνα: Γεωργάκης Ολύμπιος	3	1910
	Εικόνα: Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος	3	1910
	Εικόνα: Δημήτριος Υψηλάντης	3	1910
	Εικόνα: Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	4	1910
	Εικόνα: Η κατάληψις των Πατρών	4	1910
	Εικόνα: Σταικόπουλος	4	1910
	Εικόνα: Η παράδοσις του Νεοκάστρου	4	1910
	Εικόνα: Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός	5	1910
	Εικόνα: Η απαγχόνισις του πατριάρχου Γρηγορίου	5	1910
	Εικόνα: Η παράδοσις της Μονεμβασιάς	5	1910
	Εικόνα: Η καταστροφή του Ιερού Λόχου	5	1910
	Εικόνα: Θανάσης Αγραφιώτης	6	1910
	Εικόνα: Η καταστροφή των Λαλαίων	6	1910
	Εικόνα: Αντώνιος Οικονόμου	6	1910
	Εικόνα: Ο Πετρόμπεης επαναστατεί στη Μεσσηνία	6	1910
	Εικόνα: Ένδοξος θάνατος Μάρκου Μπότσαρη	7	1910
	Εικόνα: Ανδρέας Μιαούλης	7	1910
	Εικόνα: Καταστροφή δια λιμού κατά την Βοστίτσαν πολυάριθμων Τούρκων	7	1910

Συγγραφέας	Τίτλος	Τεύχος	Έτος
	Εικόνα: Νίκη του Μαυρομιχάλη και των Μανιατών εις την Βέργα	7	1910
	Εικόνα: Νίκη των υπό τον Μακρυγιάννη Ελλήνων εν Πειραιεί	8	1910
	Εικόνα: Ο Πλαπούτας αμύνεται κατά του εχθρού	8	1910
	Εικόνα: Άλωσις Ακροκόρινθου	8	1910
	Εικόνα: Θάνατος Αναγνώστη Πετμεζά	8	1910
	Εικόνα: Ο Σαχτούρης και αι ναυτικάι νίκαι του 1824	9	1910
	Εικόνα: Η νίκη της Αράχωβας	9	1910
	Εικόνα: Η νίκη του Μαραθώνος	9	1910
	Εικόνα: Η παρά τα Βασιλικά μάχη	9	1910
	Εικόνα: Ο Κωλέττης αγγέλει την εκλογή του Όθωνος	10	1910
	Εικόνα: Οι αντιπρόσωποι των Ελλήνων εις Μόναχον	10	1910
	Εικόνα: Η άφιξις του βασιλέως Όθωνος	10	1910

Παράρτημα Δ΄

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832-1920. Επισημαίνεται πως το κάθε έργο καταγαγράφεται μια φορά, ανεξάρτητα από τον αριθμό των τόμων ή τις επανεκδόσεις που πιθανά γνώρισε το υπό εξέταση διάστημα.

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
Δ.Σ. ΤΡΟΥΜΠΟΥ	Η ΕΛΛΑΣ ΠΟΙΗΜΑΤΙΟΝ	1832	ΠΑΡΙΣΙ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΥΜΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ ΤΟΜΟΣ 12	1832	ΒΙΕΝΝΗ
ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΙΑΛΥΣΗΝ ΤΗΣ Ε' ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ	1832	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΜΙΧΑΗΛ ΣΧΙΝΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΥΨΗΛΑΝΤΗ	1832	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΟΥΡΖΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΙΩΑΝΝΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1832	ΑΙΓΙΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΜΑΛΟΥΧΟΣ	Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΥΨΗΛΟΤΑΤΟΥ ΚΟΜΗΤΟΣ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1832	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΕΔΙΠΖΑΔΕ - ΕΔΙΠΙΔΟΥ	Η ΑΛΗΘΕΙΑ. ΟΜΙΛΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ	1832	ΜΕΓΑΡΑ
Β. ΜΑΤΘΙΟΥΔΑΚΗ	ΣΑΜΙΩΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑ	1832	ΣΑΜΟΣ
	ΣΥΜΜΙΚΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΠΟ ΑΡΧΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ.	1832	ΠΑΡΙΣΙ
Β. ΓΡΑΤΣΙΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΕΟΡΤΗΣ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ	1833	ΑΘΗΝΑ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ	ΒΙΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΘΕΙΣ ΠΡΩΤΟΝ ΕΙΣ ΠΑΡΙΣΙΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1833, ΕΙΣ ΟΝ ΠΡΟΣΤΙΘΕΤΑΙ ΚΑΙ Η ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ ΥΠ΄ΑΥΤΟΥ	1833	ΠΑΡΙΣΙ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ	ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ. ΤΟ ΦΙΛΗΜΑ	1833	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡΗ	ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ Α΄ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1833	ΚΕΡΚΥΡΑ
Π. ΛΑΖΑΡΑ	ΛΟΓΙΔΡΙΟΝ ΕΚΦΩΝΗΘΕΣΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑΝ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ	1833	ΠΑΡΙΣΙ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	ΛΟΓΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΕΝ ΤΗ ΓΡΑΙΚΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΟΔΗΣΣΟΥ, ΚΑΤΑ ΤΟ 1821-1822	1833	ΒΕΡΟΛΙΝΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ Γ. ΤΕΡΤΣΕΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΙΝ ΤΩΝ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ Κ. Π. ΣΧΟΛΕΙΟΥ	1833	ΑΙΓΙΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΠΑΝΟΡΑΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΟΙΚΙΛΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΙΩΝ	1833	ΝΑΥΠΛΙΟ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΘΕΙΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΓΕΝΟΜΕΝΩΝ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ ΔΙΑ ΤΩΝ ΠΛΟΙΩΝ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΝΗΣΩΝ. ΥΔΡΑΣ, ΣΠΕΤΣΩΝ ΚΑΙ ΨΑΡΩΝ ΕΝ ΟΛΩ ΤΩ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ	1833	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΟΥΖΕΛΗ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΑΣ	1833	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ ΒΑΥΑΡΙΑΣ (ΜΤΦΡ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ)	ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1833	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΙΝΔ	ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΕΘΝΙΚΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΤΑ ΜΕΝ ΤΥΠΩΜΕΝΑ ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΤΑ Δ΄ΑΤΥΠΩΤΑ	1833	ΛΕΙΨΙΑ
ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ	ΑΝΔΡΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ΒΙΟΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1834	ΑΙΓΙΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ	ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	1834	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΥΡΜΕΛΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΠΕΡ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΓΩΝΑ ΑΡΧΟΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ.	1834	ΑΙΓΙΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΙΝΙΑΝΟΣ	Ο ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗΣ Ή ΤΟΥ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΛΕΠΤΟΜΕΡΗΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ ΑΥΤΟΥ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ	1834	ΧΑΛΚΙΔΑ
Η. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ	ΣΤΙΧΟΙ ΗΡΩΙΚΟΙ ΚΑΙ ΕΡΩΤΙΚΟΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΟΥΣΑΝ ΝΕΟΛΑΙΑΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1834	ΑΙΓΙΝΑ
Γ. ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ	1834	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΚΟΥΦΟΥ	ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ, ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΩΝ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ	1834	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΥΔΡΑΣ	1834	ΜΟΝΑΧΟ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ Ή ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΣΜΑΤΩΝ ΗΡΩΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	1835	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	ΑΣΜΑΤΑ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ ΤΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΡΗΓΑ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ	1835	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΤ' ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ Α. ΠΟΛΥΖΩΙΔΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΩΣ ΕΝΟΧΩΝ ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΑΡΝΗΣΕΩΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ	1835	ΑΘΗΝΑ
ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ	ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΠΡΟΣ ΤΙΝΑΣ ΕΝ ΔΙΑΦΟΡΑΙΣ ΠΕΡΙΣΤΑΣΕΣΙ ΥΠΟ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ 2 ΤΟΜΟΙ	1835	ΑΘΗΝΑ
Ι. ΡΙΖΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΟΙΔΙΜΟΝ Γ. ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΥΠΕΡ ΑΘΗΝΩΝ ΠΕΣΟΝΤΑΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 22 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1835	1835	ΑΘΗΝΑ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΑΦΟΝ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΧΟΥ Α. ΜΙΑΟΥΛΗ	1835	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΝΕΚΡΙΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΕΠΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ	1835	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΓΥΡΙΑΔΗ «Ν. Α. ΜΑΡΑΘΩΝΙΟΥ»	ΝΕΩΤΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΣΙΑΣ ΤΡΟΠΑΙΑ. ΗΤΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΩΝ ΝΕΩΤΑΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΗΡΩΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΩ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΙΕΡΩ ΑΓΩΝΙ ΔΙΑΠΡΕΨΑΝΤΩΝ. ΤΜΗΜΑ Α' ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΤΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ Κ.ΚΑΝΑΡΗ	1835	ΛΕΙΨΙΑ
SAMUEL SHERIDAN WILSON	ΤΟ ΠΑΛΛΗΚΑΡΙΟΝ. ΜΕ ΤΙΝΑΣ ΚΑΤΑΝΥΚΤΙΚΑΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1835	ΛΟΝΔΙΝΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΑΖΗ	ΤΡΟΠΑΙΟΝ ΔΕΛΒΙΑΝΚΙΟΥ ΗΤΟΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΕΛΒΙΝΑΚΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΓΕΝΟΜΕΝΗ ΔΙΑ ΣΤΙΧΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ	1835	ΑΙΓΙΝΑ
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΠΟΛΕΜΙΚΑ 2 ΤΟΜΟΙ	1836	ΑΘΗΝΑ
Κ.Γ. ΙΡΒΙΝΓΚ (ΜΤΦΡ Χ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ)	ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	1836	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	ΒΑΒΥΛΩΝΙΑ	1836	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΛΟΥΚΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ	ΚΟΡΑΗ ΕΓΚΩΜΙΟΝ	1836	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΥΠΑΤΙΟΥ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΟΓΩΤΑΤΟΝ Κ. ΚΟΥΜΑ ΕΝ ΤΕΡΓΕΣΤΗ ΤΗΝ 1 ΜΑΙΟΥ 1836	1836	ΤΕΡΓΕΣΤΗ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ	ΟΙ ΣΩΖΟΜΕΝΟΙ ΛΟΓΟΙ, ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΕΠΗΚΟΟΝ ΤΟΥ	1836	ΠΑΡΙΣΙ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ		
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ	ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ Π. ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΩΝ ΑΥΤΟΥ	1836	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΝΑΥΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΘΑΛΑΣΣΑΝ ΥΠΕΡ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ	1837	ΑΘΗΝΑ
ΚΑΡΠΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ	1837	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΠΗΛΙΑΔΟΥ	ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	1837	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΤΟ 1821 ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ 1832	1837	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΙΑΥΣΙΟΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥ-ΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗΝ ΑΥΤΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ ΤΟΥ 1837.	1837	ΑΘΗΝΑ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ	ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ	1837	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ	ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΟ 1820 ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1823, ΣΥΓΓΡΑΦΕΝΤΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟ	1837	ΑΘΗΝΑ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΣΜΥΡΝΗΣ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΝ	1838	ΠΑΡΙΣΙ
ΗΛΙΑ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ	ΣΤΙΧΟΙ ΗΡΩΙΚΟΙ	1838	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΤΣΟΠΑΝΑΚΟΥ	ΑΣΜΑΤΑ ΠΟΛΕΜΙΣΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΓΩΝΟΣ	1838	ΑΘΗΝΑ
ARM. CARREL (ΜΤΦΡ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ)	ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΙΣΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ ΜΑΣ	1838	ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ
ΙΑΚΩΒΟΥ ΡΩΤΑ	ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ	1839	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΡΛΑΝΔΟΥ - ΑΝΔΡΕΑ ΛΟΥΡΙΩΤΗ	ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΤ' ΑΥΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΙΝ ΤΟΥ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΔΙΑΠΑΓΜΑΤΕΥΘΕΝΤΩΝ ΔΥΟ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΤΟ 1824 ΚΑΙ 1825. 2 ΤΟΜΟΙ.	1839	ΑΘΗΝΑ
ΧΡ. ΠΑΡΜΕΝΙΔΗ	ΒΙΟΙ ΤΟΥ Β. ΦΡΑΓΚΛΙΝΟΥ ΚΑΙ Α. ΚΟΡΑΗ	1839	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΦΡΑΝΤΖΗ	ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΘΕΙΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΡΧΟΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1715 ΚΑΙ ΛΗΓΟΥΣΑ ΤΟ 1835. 4 ΤΟΜΟΙ.	1839	ΑΘΗΝΑ
Π.Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΤΖΗ	ΑΠΛΗ ΚΑΙ ΜΕΜΑΡΤΥΡΗΜΕΝΗ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΠΡΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΤΥΧΩΝ ΑΥΤΟΥ ΑΠ' ΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ	1839	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΜΑΜΟΥΚΑ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΗΤΟΙ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΩΜΕΝΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ, ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΕΠΙΣΗΜΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥ 1821 ΜΕΧΡΙ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 1832. (11 ΤΟΜΟΙ)	1839	ΠΕΙΡΑΙΑ
	ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΤΡΟΙΖΗΝΑΣ	1839	ΑΘΗΝΑ
ΚΑΡΠΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΠΑΝΘΙΣΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ	1839	ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΥΨΗΛΑΝΤΙΔΩΝ	1839	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ	ΥΜΝΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ. ΠΟΙΗΜΑ.	1839	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΥΤΟΥΦΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΝΑΡΙΟΥ, ΨΑΡΙΑΝΟΥ ΠΥΡΠΟΛΙΣΤΟΥ	1840	ΛΙΒΟΡΝΟ
ΑΝΔΡΕΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΡΕΤΟΥ	ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΣΥΜΜΙΚΤΑ	1840	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΕΞΑΡΧΟΥ	Ο ΜΑΡΚΟΣ ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1840	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΠΑΝΙΟΛΑΚΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΠΟΛΟΓΙΑΣ Ι. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ΚΑΙ Α. ΛΟΥΡΙΩΤΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΤ΄ΑΥΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΙΝ ΤΟΥ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΥΟ ΔΑΝΕΙΩΝ ΤΟ 1824 ΚΑΙ 1825.	1840	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΕΒΙΔΗΣ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ (ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ ΚΩΝΣΤ. ΛΕΒΙΔΟΥ)	1840	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ	ΧΙΑΚΑ	1840	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΤΩΝΟΥΣΑ ΚΑΜΠΟΥΡΟΠΟΥΛΑ	ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΡΑΓΙΚΑ ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΝΤΑ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	1840	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΤΟΥ Α. ΖΑΗΜΗ	1840	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟ-ΛΟΣ	ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ, ΗΓΟΥΝ ΤΑ ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΑ ΤΗΣ ΤΡΟΙΖΗΝΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΟΥΛΙΑΝΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΦΡΑΝΤΖΕΖΩΝ. ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΛΩΣΣΑΝ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ.	1840	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΙΖΑΡΗΣ	ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΡΙΖΑΡΗ	1841	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΑΝΤΣΕΡΗ	ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ. ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΚΛΕΚΤΟΤΕΡΩΝ ΠΟΙΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΘΕΙΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1841	ΑΘΗΝΑ
Π.Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΤΖΗΣ (ΕΚΔΟΤΗΣ)	ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ Ι. Α. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΑΙ, ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑΙ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΑΙ ΓΡΑΦΕΙΣΑΙ ΑΠΟ 8 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1827 ΜΕΧΡΙΣ 26 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1831. (4 ΤΟΜΟΙ)	1841	ΑΘΗΝΑ
(ΜΤΦΡ. Θ. ΛΑΠΑΡΔΑ)	ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1807,1808 ΚΑΙ 1826.	1841	ΣΜΥΡΝΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΑΒΙΑΣ	ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΩΝ ΑΡΜΑΤΩΝ, ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΩΡΑΙΩΝ ΤΕΧΝΩΝ. 2 ΤΟΜΟΙ	1841	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΛΚΑΙΟΥ	Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΜΠΟΤΣΑΡΗ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1841	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΡΛΑΝΔΟΥ	Ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΠΟΛΟΓΟΥΜΕΝΟΣ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ	1841	ΑΘΗΝΑ
ΣΠ. ΣΩΝΙΕΡΟΥ	ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ΤΩΝ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ ΤΟΥ ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΑΠ΄ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΑΥΤΟΥ	1841	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΟΡΦΑΝΙΔΗ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ. ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΚΗΝ ΤΩΝ ΕΩΡΤΑΣΑΝΤΩΝ ΤΑΥΤΗΝ	1841	ΑΘΗΝΑ
	ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΗΤΟΙ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΣΜΑΤΑ ΗΡΩΙΚΑ, ΚΛΕΦΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΩΤΙΚΑ	1841	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΤΣΟΥΤΣΑ	ΩΔΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΝΤΑΣ ΚΡΗΤΑΣ	1841	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗ	ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ	1842	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΩΝ ΑΕΙΜΝΗΣΤΩΝ ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ, ΣΥΝ Η ΚΑΙ Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ Ο ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΑΙΔΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ	1842	ΑΘΗΝΑ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ	ΛΟΓΟΣ ΣΥΝΤΕΘΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ ΕΙΚΟΣΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗΝ ΜΑΡΤΙΟΥ	1842	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
Γ. ΣΕΡΟΥΙΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΣΕ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ	1842	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	Ο ΓΚΙΑΟΥΡΗΣ ΤΟΥ ΛΟΡΔΟΥ ΒΥΡΩΝΑ	1842	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
Ν.Ι. ΣΑΛΤΕΣΗ	Ο ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ. ΠΟΙΗΜΑ	1842	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΟΡΦΑΝΙΔΟΥ	Ο ΠΡΩΤΟΜΑΡΤΥΣ ΡΗΓΑΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ. ΠΟΙΗΜΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ ΗΜΕΡΑΝ ΕΠΕΤΕΙΟΝ ΑΥΓΗΣ	1842	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΤΣΟΥΤΣΑ	ΤΑ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ. ΑΣΜΑ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟ. 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1842	1842	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΕΚΤΗ	1843	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΣΕΡΟΥΙΟΥ	ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΕΙΣ ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΝ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΘΕΟΔ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	1843	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΒΑΜΒΑ	ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΛΟΓΟΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΥΠΟ Ν. ΒΑΜΒΑ. Ο ΜΕΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΕΙΡΗΝΗΣ, ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΥΨΗΛΑΝΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 3 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1843. Ο ΔΕ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ, ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗΝ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΥ ΑΥΤΩΝ ΣΤΡΑΤΑΡΧΟΥ Δ. ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ ΤΗΝ 13 ΜΑΙΟΥ 1843.	1843	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΠΟΛΥΖΩΙΔΗ	Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ ΚΑΙ Α. ΠΛΑΠΟΥΤΑ. ΣΚΗΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ 1833 ΕΤΟΥΣ	1843	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΟΥ	Η ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΜΑΡΤΙΟΥ	1843	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΣΒΟΛΑΡΗ ΣΥΡΙΟΥ	Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΚΑΙ ΠΕΜΠΤΗ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ Ή Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ. ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝ	1843	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΦΩΤΙΟΥ ΣΙΜΩΝΙΔΟΥ	ΘΑΝΑΤΟΣ ΕΝΔΟΞΟΣ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗ	1843	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ	1843	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΟΙΔΙΜΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΟΝ ΣΕΛΛΑΣΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΝ	1843	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΟΙΔΙΜΟΝ ΘΕΟΔΩΡΟΝ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΝ	1843	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ	ΜΑΡΚΟΣ ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΠΕΜΠΤΗ	1843	ΑΘΗΝΑ
Δ. Ι. ΠΟΙΜΕΝΙΔΟΥ	Ο ΕΛΕΥΘΕΡΩΤΗΣ Ή ΤΟ ΤΡΟΠΑΙΟΝ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ	1843	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΤΣΟΥΤΣΑ	Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	1843	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΙΑΚΩΒΑΚΗ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ	ΟΙ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ	1843	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΩΔΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΜΑΡΤΙΟΥ	1843	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΣΕΡΟΥΙΟΥ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1843	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΣ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΣΜΟΣ ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΟΡΤΗΣ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ.	1843	ΛΟΝΔΙΝΟ
ΑΝΔΡΕΑ ΜΑΜΟΥΚΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ Ε' ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ	1843	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ	ΡΗΓΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΣ - ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1843	ΑΘΗΝΑ
ΜΑΝΘΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ	ΣΥΜΦΟΡΑ ΚΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ ΜΩΡΕΩΣ. 2Η ΕΚΔΟΣΗ	1843	ΒΕΝΕΤΙΑ
ΧΡ. ΒΑΚΑΤΟΥ	ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΕΓΚΩΜΙΟΝ	1843	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (ΕΚΔΟΤΗΣ)	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΤΟΥ Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΟΥ ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΕΙΣ ΤΑΚΤΙΚΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑΝ ΑΠΟΘΑΝΟΝΤΟΣ ΤΗΝ 4 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1843	1843	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΒΛΑΣΑΡΙΔΟΥ	ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΡΟΙΖΗΝΟΣ, ΜΕΤΑ ΠΕΡΙ ΕΚΛΟΓΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ ΟΔΗΓΙΑΣ, ΤΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ	1843	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΒΛΑΣΑΡΙΔΟΥ	ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΤΡΟΙΖΗΝΟΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΕΛΓΙΟΥ	1843	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ ΝΕΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ. ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ, ΕΡΩΤΙΚΩΝ, ΒΑΚΧΙΚΩΝ	1844	ΣΜΥΡΝΗ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	1844	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ	ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΟΓΔΟΗ	1844	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΩΔΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΜΑΡΤΙΟΥ	1844	ΒΡΕΣΛΑΥΙΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΝ ΕΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ	1844	ΑΘΗΝΑ
Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΣΣΙΩΝ ΑΓΩΝΩΝ	1844	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
Κ.Α.	ΑΒΑΡΙΚΟ, Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΡΙΒΑ	1844	ΑΘΗΝΑ
	ΤΑ ΥΔΡΑΙΚΑ Η ΜΕΡΟΣ ΤΩΝ ΕΝ ΥΔΡΑ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΥΔΡΑΣ	1844	ΑΘΗΝΑ
ΣΟΛΩΝΟΣ ΑΞΙΩΤΟΥ	ΩΔΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΟΙΔΙΜΟΝ ΡΗΓΑΝ	1844	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΑΝ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ	ΤΑ ΤΡΟΠΑΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΡΙΒΑ	1845	ΑΘΗΝΑ
Β. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΓΕΡΟΥΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΟΝΤΩΝ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ Ι.Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	1845	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1845	ΑΘΗΝΑ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΞΑΝΘΟΥ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	1845	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ	ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΙΜΒΡΟΥ	1845	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΗΛΙΑ ΦΩΤΕΙΝΟΥ	ΟΙ ΑΘΛΟΙ ΤΗΣ ΕΝ ΒΛΑΧΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821	1846	ΛΕΙΨΙΑ
Μ. ΒΕΡΝΑΡΔΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	1846	ΑΘΗΝΑ
Μ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ	Ο ΝΕΚΡΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΛΟΝΤΟΥ	1846	ΠΑΤΡΑ
ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΔΙΟΓΕΝΕΙΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1846	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ	ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1846	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗ	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΑΝΟΥΤΣΟΥ ΝΟΤΑΡΑ ΤΟΥ ΕΚ ΤΡΙΚΑΛΩΝ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ, ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ ΜΕΝ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ΑΝΑΓΡΑΦΕΙΣΑ ΔΕ ΥΠΟ ΤΟΥ Δ. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗ	1846	ΑΘΗΝΑ
ΡΗΓΑ ΠΑΛΑΜΙΔΗ	Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ	1846	ΑΘΗΝΑ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΠΑΜΠΟΥΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ ΤΗΝ 9^{ην} ΜΑΡΤΙΟΥ 1846	1846	-

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΑΓΩΝΑ	1846	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΠΡΟ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗ	1846	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΕΡΤΣΕΤΗΣ	ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΥΛΗΣ ΑΠΟ ΤΑ 1770 ΕΩΣ ΤΑ 1836. ΥΠΑΓΟΡΕΥΣΕ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ	1846	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΟΥΣΑ ΚΑΜΠΟΥΡΟΠΟΥΛΑ	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1847	ΑΘΗΝΑ
ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΚΑΡΥΔΗ	Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΩΛΕΤΤΗΣ. ΩΔΗ	1847	ΑΘΗΝΑ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΠΑΜΠΟΥΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1847	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΛΕΤΤΗ ΤΗΝ α΄ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1847	1847	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ	1847	ΑΘΗΝΑ
ΤΙΜΟΛΕΟΝΤΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗ	ΕΘΝΕΓΕΡΤΙΚΟΝ ΑΣΜΑ	1848	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ	ΤΟ ΧΑΝΙ ΤΗΣ ΓΡΑΒΙΑΣ - 6 ΜΑΙΟΥ 1821. ΩΔΗ	1848	ΑΘΗΝΑ
ΙΑΚΩΒΑΚΗ ΡΙΖΟΥ ΝΕΡΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΟΙΔΙΜΟΝ ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΝ ΠΕΤΡΟΝ ΤΟΝ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗΝ	1848	ΑΘΗΝΑ
ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΚΑΡΥΔΗ	Ο ΦΕΡΑΙΟΣ	1848	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΚΟΝΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ	1848	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΕΙΣ ΠΕΤΡΟΜΠΕΗΝ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗΝ	1848	ΑΘΗΝΑ
ΘΩΜΑ ΓΟΡΔΩΝΟΣ (ΜΤΦΡ. Σ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝΕΚΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΩΝ ΤΩΝ ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΔΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΡΟΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΑΥΤΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΖΥΓΟΥ ΠΡΟΚΥΨΑΣΩΝ ΜΑΧΩΝ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΕΙΩΝ, ΥΠΟ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ ΥΠΟΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΘΩΜΑ ΓΟΡΔΩΝΟΣ ΕΝΘΕΡΜΟΥ ΒΟΗΘΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ. 4 ΤΟΜΟΙ	1849	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ	Η ΕΛΛΑΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1849	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΡΑΒΙΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΙΘΑΚΗΣ	1849	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΤΟΥ ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΠΟΥΛΟΥ	1849	ΑΘΗΝΑ
Α. ΦΑΤΣΕΑ	Η ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΜΑΡΤΙΟΥ	1849	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΧΙΩΤΗ	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ. 3 ΤΟΜΟΙ	1849	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ	ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ	1850	ΑΘΗΝΑ
Π.Κ.	Η ΝΗΣΟΣ ΤΩΝ ΠΕΤΣΩΝ (ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ)	1850	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΑΝΟΥΣΟΥ	ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΕΘΝΙΚΑ ΣΥΝΑΓΜΕΝΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΑΦΗΝΙΣΜΕΝΑ ΥΠΟ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΑΝΟΥΣΟΥ	1850	ΚΕΡΚΥΡΑ
ED. FUSCO (ΜΤΦΡ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ)	Ο ΨΑΛΜΩΔΟΣ ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ. 2Η ΕΚΔΟΣΗ	1850	ΑΘΗΝΑ
ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΥ ΔΡΑΓΟΥΜΑΝΟΥ (ΜΤΦΡ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ)	ΤΟΙΣ ΕΧΘΡΟΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΤΩΣΙΝ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	1851	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ	ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΝ	1851	ΑΘΗΝΑ
Ν. ΛΥΤΡΑ	Ο ΓΕΡΩΝ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ	1851	ΑΘΗΝΑ
ΚΛΕΟΜΕΝΟΥΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΥΠΟΣΤΡΑΤΗΓΟΝ ΚΑΙ ΓΕΡΟΥΣΙΑΣΤΗΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ Π. ΓΙΑΤΡΑΚΟΝ	1851	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΠΗΛΙΑΔΗ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΔΙΑ ΝΑ ΧΡΗΣΙΜΕΥΣΩΣΙΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ 1821-1843. 3 ΤΟΜΟΙ	1851	ΑΘΗΝΑ
ΗΛΙΑ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΗ	ΣΚΛΑΒΑ ΨΑΡΙΑΝΗ. ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ	1851	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΙΝΙΑΝ	ΑΡΜΑΤΩΛΟΙ ΚΑΙ ΚΛΕΦΤΕΣ	1852	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ	ΑΣΜΑΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1852	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΕΞΑΚΟΛΟΥΘΗΣΙΣ ΤΩΝ «ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΩΝ» ΕΙΣ ΤΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	1852	ΑΘΗΝΑ
ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΒΑΜΒΑ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΗΜΟΤΕΛΕΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΑΟΙΔΗΜΟΥ Ν. ΣΤΟΥΡΝΑΡΗ. ΛΟΓΟΣ.	1853	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΧΡΗΣΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥ 1821 ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1853. 2 ΤΟΜΟΙ	1853	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ	ΑΡΜΑΤΩΛΟΙ ΚΑΙ ΚΛΕΠΤΑΙ. ΠΟΙΗΜΑΤΙΟΝ.	1853	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ	ΣΥΝΤΟΜΑ ΤΙΝΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΘΕΙΣΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ 1821 ΕΩΣ 1823	1853	ΑΘΗΝΑ
ΜΗΝΑ ΜΙΝΩΙΔΟΥ	ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΖΟΜΕΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΚΡΑΤΑΙΟΤΑΤΟΥΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1821	1853	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΡΗΓΑ ΠΑΛΑΜΙΔΗ	ΠΡΟΧΕΙΡΟΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΕΠΙ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΕΙΣΒΟΛΗΣ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΝ ΙΣΤΟΡΟΥΜΕΝΩΝ ΕΝ ΤΩ Α΄ΤΟΜΩ - ΚΕΦ. Ε΄- ΤΩΝ ΛΕΓΟΜΕΝΩΝ «ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ» ΤΟΥ κ. Ν. ΣΠΗΛΙΑΔΟΥ	1853	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜ. ΠΑΚΟΥΡΗ	ΤΑ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΣΠΑΡΑΓΜΟΥ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΠΛΑΡΧΗΓΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝ ΑΥΤΩΝ ΣΤΟΝ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΑΓΩΝΑ	1853	ΑΘΗΝΑ
ΙΑΚΩΒΑΚΗ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ	ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΗΤΟΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ, ΙΣΤΟΡΙΚΗ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. 3 ΤΟΜΟΙ	1853	ΑΘΗΝΑ
SAZANI TOMMAZO PAOLI (ΜΤΦΡ. ΖΥΓΟΥΡΑ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ)	Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΜΠΟΤΣΑΡΗ	1853	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ : ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΟΝ, ΠΡΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ	1853	ΑΘΗΝΑ
ΗΛΙΑ ΣΑΛΑΦΑΤΙΝΟΥ	ΣΥΝΤΟΜΟΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΚ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΩΝ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΣΤΑ «ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ» ΤΟΥ Ν. ΣΠΗΛΙΑΔΟΥ	1853	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΟΜΙΛΙΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε' - ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	1853	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ. 4 ΤΟΜΟΙ	1853	ΛΟΝΔΙΝΟ
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗ	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ	1853	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
Χ. ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ ΗΜΕΡΑΣ, ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821	1853	ΧΑΛΚΙΔΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΟΜΙΛΙΑ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣΑ ΕΝ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΣΤΙΣ 28 ΜΑΡΤΙΟΥ 1854	1854	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΙΝΙΑΝ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ Ο Π. ΠΑΤΡΩΝ	1854	ΑΘΗΝΑ
ΥΠΑΤΙΟΥ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ	ΗΡΩΙΚΟΤΡΑΓΙΚΟΝ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΒΟΣΣΑΡΕΩΣ	1854	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΜΙΧΑΗΛ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ	Η ΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΗΣ΄Η ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑ ΤΩΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΩΝ. ΠΟΙΗΜΑ	1854	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΚΗΠΙΑΔΗ	Η ΣΑΛΠΙΓΞ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ	1854	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΛΑΚΩΝΟΣ	ΛΟΓΟΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ Ο ΜΕΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΠΕΤΕΙΟΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821, Ο ΔΕ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 14 ΑΠΡΙΛΙΟΥ, ΗΜΕΡΑ ΚΑΘ΄ΗΝ ΑΝΕΧΩΡΕΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟΝ Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΝΟΤΑΡΑΣ	1854	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΕΛΙΣΣΙΝΟΥ	ΙΕΡΕΥΣ ΤΩΝ ΦΙΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΑ ΓΚΡΕΥ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1854	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΚΑΜΙΛΛΟΥ ΠΑΓΑΝΕΛΛΗ	Ο ΖΗΝΟΚΛΗΣ Η ΤΙΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ	1854	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΜΙΣΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΝ ΚΙΤΖΟΝ ΤΖΑΒΕΛΛΑΝ	1855	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ	Η ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΜΑΡΤΙΟΥ	1855	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΓΕΝΝΑΙΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΥΠΟΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΓΕΝΝΑΙΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ, ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ, ΣΥΜΒΑΣΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΝΩΜΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΡΧΙΑΣ. 3 ΤΟΜΟΙ	1855	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΛΑΚΩΝΟΣ	ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΑΤΣΩΝΗΣ	1855	ΑΘΗΝΑ
Β. ΜΙΧΑΛΑΚΗ	ΕΝΘΥΜΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΚΙΤΖΟΥ ΤΖΑΒΕΛΛΑ	1855	ΑΘΗΝΑ
G.PECCHIO (ΜΤΦΡ. ΣΤΑΜ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ)	Η ΕΛΛΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΑΡ ΤΟΥ 1825	1855	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΕΡΤΣΕΤΗΣ	ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1855	1855	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΟΡΤΗΣ ΤΗΣ	1855	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΤΕΛΕΣΘΕΙΣΗΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΦΑΒΙΕΡΟΥ		
ΑΝΔΡΕΑ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821. ΛΟΓΟΣ	1855	ΠΑΤΡΑ
Γ. ΣΟΥΡΙΛΑ	Ο ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ	1855	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
Π. ΣΠΟΡΙΔΗ	Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΧΑΤΖΗ-ΧΡΗΣΤΟΥ ΕΡΑΝΙΣΘΕΙΣ ΕΚ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ, ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ	1855	ΑΘΗΝΑ
Μ. ΒΙΛΛΕΜΑΝ (ΜΤΦΡ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΒΕΛΛΙΝΗ)	ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΥΤΩΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ	1856	ΑΘΗΝΑ
Μ. ΒΙΛΛΕΜΑΝ (ΜΤΦΡ. Σ. ΖΟΡΜΠΑ)	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΛΟΡΔΟΥ ΒΥΡΩΝΑ	1856	ΑΘΗΝΑ
ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΑΛΛΩΝΗ	ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΗΓΕΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΜΟΛΔΟΒΛΑΧΙΑΣ. ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΥΠΟ ΒΛΑΣΙΟΥ ΒΑΛΤΙΝΟΥ	1856	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΚΑΛΕΒΡΑ	ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ Ή ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟ ΑΥΤΗΣ ΣΥΜΒΑΝΤΑ	1856	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΕΝΝΑΙΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ, ΗΤΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΑΦΟΡΩΝΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΑΠΟ 1821 ΜΕΧΡΙ 1827	1856	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΣΙΓΑΡΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ ΚΕ΄ΜΑΡΤΙΟΥ	1856	ΑΘΗΝΑ
	ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΕΝΝΕΣΙΑΣ. ΤΟΜΟΣ Α'	1857	ΑΘΗΝΑ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ	ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ	1857	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗ	ΣΥΝΤΟΜΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ	1857	ΒΕΝΕΤΙΑ
ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ ΒΡΑΤΣΑΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΕΝ ΨΑΡΡΟΙΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΥ	1857	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΑΡΓΥΡΗ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΙΚΗΤΑ ΣΟΛΙΩΤΗ	ΛΟΓΟΙ ΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΤΟΥ 1821	1857	ΠΑΤΡΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	ΟΛΙΓΑΙ ΛΕΞΕΙΣ ΕΙΣ ΑΝΑΣΚΕΥΗΝ ΗΜΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΤΙΝΟΣ ΠΕΡΙΚΟΠΗΣ ΤΟΥ Δ΄ΤΟΜΟΥ ΤΗΣ «ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ» ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ	1857	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΕΡΤΣΕΤΗΣ	ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1857	1857	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΤΖΙΑ	ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ «ΙΣΤΟΡΙΑ» ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΨΑΡΙΑΝΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΙΣΤΟΡΟΥΜΕΝΩΝ	1857	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΑΘΑΝΑΗΛ	ΕΥΒΟΙΚΑ, ΗΤΟΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΕΤΩΝ ΠΟΛΕΜΟΥΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΕΥΒΟΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥ 1821-1825	1857	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΡΓΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΑΥΤΩΝ ΚΑΙ ΗΡΩΙΚΟΥΣ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΠΟΛΕΜΟΥΣ ΚΑΙ ΜΑΛΙΣΤΑ ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ. 2 ΤΟΜΟΙ	1857	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΣΙΒΙΝΗ	ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟΝ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΙΔΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ	1857	ΤΕΡΓΕΣΤΗ
ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ	ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΕΡΙΩΝΥΜΩΝ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ, ΤΟΥ 1751 ΚΑΙ 1827 ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ	1857	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΤΣΑΜΑΔΟΥ	ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑ ΤΟΥ Ν. ΚΟΤΖΙΑ ΙΣΤΟΡΟΥΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΨΑΡΙΑΝΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	1857	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΙΝΙΑΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1857	1857	ΑΘΗΝΑ
ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΦΑΒΡ (ΜΤΦΡ. Σ. ΖΟΡΜΠΑ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ Β' ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	1857	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1857 ΕΝ ΤΗ ΟΡΘΟΔΟΞΩ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΩΝ ΕΝ ΜΑΣΣΑΛΙΑ ΠΑΡΟΙΚΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ	1857	ΜΑΣΣΑΛΙΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ	ΒΙΟΣ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ	1858	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΒΑΣΙΛΙΚΙΩΤΗ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΝ ΕΝ ΕΥΒΟΙΑΝ	1858	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΡΙΒΑ	ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΡΙΒΑ ΕΙΣ ΤΑ ΚΑΤ΄ ΑΥΤΩ ΙΣΤΟΡΗΘΕΝΤΑ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΥ ΑΠΟΜΑΧΟΥ «Π. ΚΟΥΤΗΦΑΡΙ» ΕΝ ΤΙΝΙ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΚΟΡΩΝΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗ	1858	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΤΖΙΑ	ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΤΟΥ Δ. ΤΣΑΜΑΔΟΥ ΑΝΑΣΚΕΥΗΣ	1858	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΥΚΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1858 ΕΝ ΤΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΩΝ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ	1858	ΠΑΤΡΑ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ	ΧΙΟΣ ΔΟΥΛΗ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1858	ΑΘΗΝΑ
ΦΩΤΙΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ (ΦΩΤΑΚΟΣ)	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1858	ΑΘΗΝΑ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ	Η ΚΥΡΑ ΦΡΟΣΥΝΗ. ΠΟΙΗΜΑ	1859	ΑΘΗΝΑ
ΑΘ. ΙΑΤΡΙΔΗ	ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ, ΠΑΛΑΙΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΝ, ΜΕΤΑ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ	1859	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΤΙ ΕΙΔΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΕΤΡΑΜΗΝΟΝ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΝ ΜΟΥ. ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ	1859	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΚΟΥΜΟΥΝΔΟΥΡΑΚΗΣ	Η ΜΑΝΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1826, ΗΤΟΙ ΤΑ ΙΜΒΡΑΗΜΙΚΑ. ΕΠΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ	1859	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΙΔΗ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΟΛΕΜΟΥ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ	1859	ΑΘΗΝΑ
ΛΕΩΝΤΟΣ ΜΕΛΑ	Ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1859	ΑΘΗΝΑ
ΚΛΩΝΤ ΣΑΒΑΡΙ	ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΕΡΙ ΚΑΣΟΥ ΥΠΟ ΚΛΩΝΤ ΣΑΒΑΡΙ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΙΣΑ ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ. ΜΕΘ΄ ΗΣ ΠΡΟΣΕΤΕΘΗ ΚΑΙ Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ, ΕΜΜΕΤΡΩΣ ΠΟΝΗΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΜΑΡΚΟΥ ΜΑΛΛΙΑΡΑΚΗ	1859	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ	ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ. 4 ΤΟΜΟΙ	1859	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΧΟΥΜΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1859 ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΤΕΛΕΥΤΗΣΑΝΤΩΝ	1859	ΑΘΗΝΑ
Α.Σ.	Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ, ΗΤΟΙ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΚΑΙ ΑΚΡΙΒΗΣ ΕΞΙΣΤΟΡΗΣΙΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΘΥΣΙΩΝ, ΠΑΘΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΚΑΤΟΡΘΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΞΗΡΑΝ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΑΝ, ΑΠ΄ ΑΡΧΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΑΓΩΝΟΣ	1860	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ	1860	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1860	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
Π. ΙΑΤΡΙΔΗ	Η ΠΡΩΤΗ ΝΙΚΗΤΗΡΙΟΣ ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ Ή Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΣΤΡΙΦΤΟΜΠΟΛΑΣ. ΠΟΙΗΜΑ	1860	ΠΑΤΡΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΡΙΕΖΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΥΔΡΑΣ ΠΡΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821	1860	ΠΑΤΡΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΖΟΥ	ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ. Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ	1860	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
Π. ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΤΕΛΕΤΗΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ	1860	ΑΘΗΝΑ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΛΛΗ	ΑΛΕΞΙΟΣ Ή ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΩΝ ΨΑΡΩΝ. ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΔΙΗΓΗΜΑ	1860	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ	ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΤΤΑΛΟΥ	1860	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΝΙΚΟΛΑΟΝ Ι. ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ	1860	ΠΑΤΡΑ
Π. ΣΑΛΑΠΑΝΤΑ	ΤΟ ΣΟΥΛΙ, ΗΤΟΙ ΤΑ ΗΡΩΙΚΑ ΚΑΤΟΡΘΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΟΥΛΙΩΤΩΝ ΚΑΙ ΣΟΥΛΙΩΤΙΔΩΝ	1860	ΑΘΗΝΑ
ΓΡΗΓ. ΣΤΑΥΡΙΔΗ	Ο ΑΡΜΑΤΩΛΟΣ. ΠΟΙΗΜΑ	1860	ΑΘΗΝΑ
ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ	ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑ ΚΑΡΟΛΟΥ ΛΕΝΟΡΜΑΝ	1860	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΔΑΝΙΗΟΓΛΟΥ	ΒΑΧΙΤ ΠΑΣΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ	1861	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΩΤΥΡΑ	Η ΣΠΑΘΗ ΤΗΣ ΕΚΔΙΚΗΣΕΩΣ. ΙΣΤΟΡΗΜΑ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1861	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΝ ΛΟΓΙΔΡΙΟΝ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΑΓΙΑ ΛΑΥΡΑ	1861	ΠΑΤΡΑ
ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΥ ΚΡΟΥΓ	Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΩΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ 1821. ΚΑΙ Ο ΘΟΥΡΙΟΣ ΤΟΥ 1821.	1861	ΑΘΗΝΑ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΕΝΟΥ	Η ΗΡΩΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ, ΗΤΟΙ ΣΚΗΝΑΙ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΑΠΟ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1821-1828. 2 ΤΟΜΟΙ	1861	ΛΟΝΔΙΝΟ
Ν. ΠΑΝΤΑΛΕΟΝΤΟΣ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΤΗΝ ΤΟΥ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΥ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΖΑΜΗ ΚΑΡΑΤΑΣΟΥ	1861	ΑΘΗΝΑ
ΚΑΡΠΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	ΤΑ ΚΑΤΑ Γ. ΒΑΡΝΑΚΙΩΤΗ ΚΑΙ ΑΝΑΚΤΗΣΙΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	1861	ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
ΚΛΩΝΤ ΡΕΦΕΝΕΛ (ΜΤΦΡ. ΚΟΣΜΑ ΚΟΚΚΙΔΗ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ	1861	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΥΠΟ ΜΩΑΜΕΘ ΤΟΥ Β΄ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1825		
ΑΝΔΡΕΟΥ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ (25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821). ΛΟΓΟΣ	1861	ΠΑΤΡΑ
Π. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ	ΕΘΝΕΓΕΡΤΗΡΙΑ ΣΑΛΠΙΣΜΑΤΑ	1861	ΠΑΤΡΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΕΘΝΙΚΩ ΣΥΜΠΟΣΙΩ ΤΩΝ ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΙΚΟΣΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗΝ ΜΑΡΤΙΟΥ	1861	ΛΟΝΔΙΝΟ
ΑΝΔΡΕΑ ΧΑΤΖΗ-ΑΝΑΡΓΥΡΟΥ	ΤΑ ΣΠΕΤΣΙΩΤΙΚΑ, ΗΤΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΩΝ ΑΦΟΡΩΝΤΩΝ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΟΥ 1821. 3 ΤΟΜΟΙ	1861	ΠΕΙΡΑΙΑ
Μ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ	ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΞ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ ΟΠΛΑΡΧΗΓΟΥ ΚΩΝΣΤΑ ΒΕΛΗ	1862	ΑΘΗΝΑ
	ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ. ΤΟΜΟΣ Β'	1862	ΑΘΗΝΑ
ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΚΑΡΥΔΗ	ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ	1862	ΑΘΗΝΑ
Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ	ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΑΓΩΝΙ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1862	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ	ΟΙ ΕΝ ΚΥΘΝΩ ΠΕΣΟΝΤΕΣ	1862	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ ΚΑΙ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΟΛΟΥ	1862	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ	ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΨΑΡΩΝ. 2 ΤΟΜΟΙ	1862	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΜΦΟΥ	ΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ	1862	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΜΦΟΥ	ΚΑΤΣΑΝΤΩΝΗΣ. ΚΛΕΦΤΙΚΟΝ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΝ Ἡ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ	1862	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΥΤΣΟΥ	Η ΠΥΡΠΟΛΗΣΙΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΝΑΡΗ	1862	ΑΘΗΝΑ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΟΥ	ΣΑΜΙΑΚΑ, ΗΤΟΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΑΜΟΥ	1862	ΑΘΗΝΑ
Π. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ	ΤΑ ΠΡΟΕΟΡΤΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ. ΔΡΑΜΑ	1862	ΠΑΤΡΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ	ΟΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑΝ ΤΙΝΩΝ ΕΠΙΖΗΣΑΝΤΩΝ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟΙ ΑΠ' ΑΜΒΩΝΟΣ ΛΟΓΟΙ	1862	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
Γ. ΦΛΕΣΣΑ	Η ΠΤΩΣΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ Ο ΟΔΟΙΠΟΡΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1862	ΑΘΗΝΑ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΦΡΑΓΓΙΣΤΑ	ΒΙΟΣ ΚΑΤΖΑΝΤΩΝΗ	1862	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΛΚΑΙΟΥ	Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΩΝ ΨΑΡΩΝ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1863	ΑΘΗΝΑ
Θ. ΚΑΡΟΥΣΟΥ	Η ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ	1863	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΥΤΣΟΝΙΚΑ	ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ. 2 ΤΟΜΟΙ	1863	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ	Η ΣΦΑΓΗ ΚΑΙ Η ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1821	1863	ΑΘΗΝΑ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΦΡΑΓΚΟΥΔΗ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΑΓΩΝΙΣΑΜΕΝΩΝ	1863	ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ
(ΜΤΦΡ. Κ. ΜΥΛΩΝΑ)	ΠΕΡΙΛΗΠΤΙΚΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ ΕΛΒΕΤΟΥ Ι.Γ. ΕΥΝΑΡΔΟΥ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΙΣΑ ΕΚ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΥΠΟ Κ. ΜΥΛΩΝΑ	1863	ΓΕΝΕΥΗ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ	Η 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1863	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ	ΣΤΩΝ ΨΑΡΩΝ ΤΗΝ ΟΛΟΜΑΥΡΗ ΡΑΧΗ. ΑΣΜΑ ΤΟΝΙΣΘΕΝ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΡΑΦΑΗΛΟΥ ΠΑΡΙΖΙΝΙ	1863	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΗΡΩΙΔΑΝ ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ	1863	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1863	1863	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΧΙΩΤΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗΝ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΚΑΡΟΥΣΟΥ, ΣΥΖΥΓΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΥ Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ, ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΩΝ ΕΝ ΜΗΝΙ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 3, ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1863	1863	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΠΟΥΡΙΚΟΥ	ΟΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΙΝΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821	1864	ΤΡΙΠΟΛΗ
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ	ΑΡΜΑΤΟΛΟΙ ΚΑΙ ΚΛΕΦΤΕΣ. ΔΡΑΜΑ	1864	ΑΘΗΝΑ
Κ ΒΕΡΚΟΥ	Η ΔΕΙΝΟΠΑΘΟΥΣΑ ΕΛΛΑΣ Ή ΣΥΛΛΟΓΗ ΗΡΩΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΥΜΜΙΚΤΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ	1864	ΑΘΗΝΑ
G. GERVINUS (ΜΤΦΡ. Ι. ΠΕΡΒΑΝΟΓΛΟΥ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. 2 ΤΟΜΟΙ	1864	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΟΔΥΣΣΕΩΣ ΙΑΛΕΜΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ Ι. ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΑΧΙΛΛΕΩΣ ΖΑΡΓΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1864 ΣΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΛΕΥΚΑΔΟΣ	1864	
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΟΙΔΙΜΟΝ ΥΠΟΝΑΥΑΡΧΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟΝ ΤΟΝ ΣΑΧΙΝΗΝ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΤΟΓΟΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΩΗΝ ΗΓΕΜΟΝΑ ΤΗΣ ΜΟΛΔΑΥΙΑΣ ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΥΤΣΟ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΣΕ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΥΤΣΟΥ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ ΥΠΟΝΑΥΑΡΧΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΑΧΙΝΗ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΥΔΑ	ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 28 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1864 ΕΝ ΤΩ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΩ ΝΑΩ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΛΕΩΝΤΟΣ ΜΕΛΑ	Ο ΓΕΡΟΣΤΑΘΗΣ. 5^{Η} ΕΚΔΟΣΗ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΣΑΤΩΜΒΡΙΑΝ (ΜΤΦΡ ΚΩΝ. ΔΡΑΓΟΥΜΗ)	ΟΙ ΝΑΤΣΑΙΟΙ	1864	ΑΘΗΝΑ
	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΙΩΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1863. ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ.	1864	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΥΔΡΑΣ	1864	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΧΑΤΖΗ ΑΝΑΡΓΥΡΟΥ	ΑΝΑΡΓΥΡΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΧΑΤΖΗ ΑΝΑΡΓΥΡΟΥ ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΑ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΠΕΤΣΙΩΤΙΚΩΝ	1864	ΑΘΗΝΑ
Κ.Σ.ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΩΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΗ Τ. Β'	1864	ΣΜΥΡΝΗ
Δ. ΠΑΝΤΑΖΗ	ΣΥΝΟΨΙΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ Γ' ΕΚΔ.	1864	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΣΛΙΩΤΟΥ	ΒΙΟΣ Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΗ ΕΚ ΨΑΡΩΝ	1865	ΣΥΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ	ΕΠΙΣΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΑΝΑΔΡΑΓΑΘΗΣΑΝΤΩΝ ΠΥΡΠΟΛΗΤΩΝ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ ΝΗΣΩΝ	1865	ΑΘΗΝΑ
ΙΑΚΩΒΟΥ ΠΙΤΖΙΠΙΟΥ	Η ΟΡΦΑΝΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ Ή Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ	1865	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΑΝΔΡΕΟΥ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	Η 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821 ΚΑΙ Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΓΕΝΕΑΣ. ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 25/3/1865 ΕΝ ΤΗ ΠΛΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ	1865	ΠΑΤΡΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΧΙΩΤΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗΝ ΤΩΝ ΟΣΤΕΩΝ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ	1865	
	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΗ ΧΙΟΥ ΤΕΛΕΥΤΗΣΑΝΤΟΣ ΕΝ ΛΙΒΟΡΝΩ	1865	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΚΑΡΠΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΘΕΙΣ ΤΗΝ 21 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1865 ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗΝ ΤΩΝ ΟΣΤΩΝ ΤΟΥ ΟΔ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ	1865	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΡΙΖΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΟ ΕΣΠΕΡΑΣ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΕΣΧΗΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ	1865	ΠΑΤΡΑ
ΑΧΙΛΛΕΑ ΛΕΒΕΝΤΗ	ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΧΡΕΟΥΣ ΤΟΥ 1824 ΚΑΙ 1825. ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΝΕΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ	1865	ΑΘΗΝΑ
ΒΡ. ΑΛΕΚΑΚΟΥ	ΟΙ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	1865	ΑΘΗΝΑ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΠΕΦΑΝΗ	ΛΟΓΟΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΠΕΣΣΑΔΑΙΣ ΝΑΩ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ	1865	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΖΕΡΒΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1865 ΕΝ ΤΩ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΚΕΡΚΥΡΑΣ	1865	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΨΟΚΕΦΑΛΟΥ	Ο ΕΝΔΟΞΟΣ ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΒΟΤΣΑΡΗ ΕΙΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ	1865	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ- Π. ΡΟΜΠΟΤΟΥ- Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ- Θ. ΟΡΦΑΝΙΔΟΥ	ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΕΚΡΟΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΟΛΙΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ	1865	ΑΘΗΝΑ
ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ ΖΑΙΜΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ	1865	ΑΘΗΝΑ
	ΟΙ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	1865	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΔΟΥΠΟΥΛΟΥ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΟΙΔΗΜΟΝ ΠΡΩΤΑΘΛΗΤΗΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΓΩΝΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ Ε'. 2 ΤΟΜΟΙ	1865	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Γ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΔΗΜ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΟΥΤΣΟΝ	1866	ΑΘΗΝΑ
Β.Β.Χ.Β.Δ.	ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΗΤΟΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1866	ΑΘΗΝΑ
Ρ. ΔΕΒΕΝΠΟΡΤ (ΜΤΦΡ. Κ. ΜΠΙΤΖΗ)	ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ	1866	ΑΘΗΝΑ
Π. ΒΕΡΓΩΤΗ	ΕΘΝΕΓΕΡΤΗΡΙΟΝ	1866	ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ
Λ. Μ. ΠΑΓΚΑΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΥΠΟΣΤΡΑΤΗΓΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΣΤΑΥΡΙΔΗΝ	1866	ΑΘΗΝΑ
Φ. ΚΑΡΡΕΡ	ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΤΗΝ ΤΗΣ ΑΝΕΓΕΡΣΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΥΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ	1866	ΑΘΗΝΑ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΒΑΛΜΑ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΟΥ 1821. ΛΟΓΟΣ	1866	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	Ο ΤΟΥΡΚΟΜΑΧΟΣ ΗΠΕΙΡΩΤΗΣ, ΗΤΟΙ ΠΟΙΗΜΑ ΕΘΝΙΚΟΝ, ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΝ, ΥΠΟ ΕΝΟΣ ΗΠΕΙΡΩΤΟΥ	1866	ΑΘΗΝΑ
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ Κ΄ ΜΑΡΤΙΟΥ 1866 ΕΙΣ ΤΟ ΥΠΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΤΕΛΕΣΘΕΝ ΕΝ ΤΩ ΚΗΠΩ ΤΩΝ ΗΡΩΩΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΤΡΕΙΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΞΙΟΜΝΗΜΟΝΕΥΤΟΝ ΕΞΟΔΟΝ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	1866	ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΣΑΜΑΔΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ ΤΟΥ 1821. ΕΚ ΤΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ ΤΟΥ ΝΑΥΜΑΧΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΣΑΜΑΔΟΥ	1866	ΠΑΤΡΑ
ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΡΡΕΡΗ	ΜΑΡΚΟΣ ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ ΕΙΣ 4 ΠΡΑΞΕΙΣ	1866	ΣΥΡΟΣ
ΑΛΕΞ. ΣΑΛΒΑΤΩΡ	ΣΑΛΠΙΣΜΑ ΕΘΝΕΓΕΡΤΗΡΙΟΝ	1866	ΣΥΡΟΣ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ - ΑΣΤΡΑΠΟΓΙΑΝΝΟΣ	1867	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΤΕΡΟΥΣ ΒΙΟΓΡΑΦΟΥΣ, ΤΑ ΕΠΙΣΗΜΑ	1867	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑΣ ΑΞΙΟΠΙΣΤΟΥΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ		
ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΛΕΝΟΡΜΑΝ (ΜΤΦΡ. ΑΝΑΣΤ. ΤΣΙΜΑΡΑ)	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΛΗΝΟΣ ΚΟΜΗΤΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΜΕΤΑΞΑ	1867	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΕΡΝΑΔΑΚΗ	ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	1867	ΑΘΗΝΑ
ΖΑΝΝΕΤΟΥ ΔΕΜΕΖΟΥ	Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΑΓΩΝΑ ΑΠΕΡΧΟΜΕΝΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΟΥ	1867	
ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΜΑΡΚΟΡΑ	Η 25 ΜΑΡΤΙΟΥ. Η ΑΝΟΙΞΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΛΛΗΚΑΡΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ	1867	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ	Η 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1867 ΕΝ ΑΙΓΙΩ	1867	
Δ.Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α. ΜΙΑΟΥΛΗ	1867	ΑΘΗΝΑ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΠΠΩΤΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1867	ΛΑΜΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟΣΥΓΚΕΛΛΟΝ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΝ ΤΟΝ ΜΑΡΜΑΡΑΝ	1867	-
ΛΕΩΝΙΔΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΑΝΔΡΩ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1867	ΣΥΡΟΣ
Β. ΨΥΛΑΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΚΑΙ ΠΙΣΤΕΩΣ ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ	1867	ΣΥΡΟΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΔΙΟΝΥΣ. ΜΠΟΝΣΙΝΙΟΡ	ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1867	1867	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΠΑΡΑΝΙΚΑ	ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΠΕΡΙ ΤΩ ΕΛΛΗΝΙΚΩ ΕΘΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	1867	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΘΩΜΑ ΖΑΟΥΛΗ ΣΑΙΑΝΝΗ (ΜΤΦΡ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΦΗΚΑ)	ΜΑΡΚΟΣ ΒΟΤΣΑΡΗΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΕΙΣ ΠΕΝΤΕ ΠΡΑΞΕΙΣ	1867	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Α.Κ. ΑΣΤΕΡΙΑΔΟΥ	ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ. ΠΟΙΗΜΑ	1867	ΓΑΛΑΤΣΙ
Θ. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ	ΠΟΙΗΜΑ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΒΟΤΣΑΡΕΩΣ	1867	ΑΘΗΝΑ
Α.Π.	ΤΑ ΔΥΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1867	1867	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1868	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ	ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΑΠΟΡΡΑΠΙΣΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΣΤΡΟΦΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΧΑΡΑΚΤΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ	1868	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ	ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ Ν. ΣΠΗΛΙΑΔΟΥ	1868	ΝΑΥΠΛΙΟ
ANT. PROKESCH-OSTEN (ΜΤΦ. Γ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ. 2 ΤΟΜΟΙ	1868	ΑΘΗΝΑ
	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΥΠΟ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥΡΟΙΩΑΝΝΟΥ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ	1868	ΠΥΡΓΟ
Π.Ι. ΧΑΛΙΚΙΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑΝ ΤΟΥ Μ. ΡΟΥΦΟΥ	1868	ΠΑΤΡΑ
Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ	ΛΟΡΔΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ ΠΟΙΗΜΑΤΑ	1868	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ	ΜΑΡΙΑ ΔΟΞΑΠΑΤΡΗ. ΔΡΑΜΑ	1868	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΘΗΝΩΝ ΤΗΝ 24Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1868 ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΥ...	1868	ΑΘΗΝΑ
Θ. ΚΙΑΠΕ	ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΩΝ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ ΤΟΥ 1821	1868	ΠΑΤΡΑ
Κ. ΜΙΛΗΣΗ	Η ΔΙΚΗ ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ	1868	ΑΘΗΝΑ
Π. ΧΕΣ	Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1821	1868	ΟΔΗΣΣΟΣ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ	ΚΥΡΑ ΦΡΟΣΥΝΗ	1868	
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΣΚΟΡΔΙΛΗ	ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΘΝΙΚΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ	1868	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΥΔΑ	ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ ΤΩΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΔΙΑΠΡΕΨΑΝΤΩΝ ΑΝΔΡΩΝ. 8 ΤΟΜΟΙ	1869	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΒΙΤΣΑΝΟΥ	ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο Ε'. Ο ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1869	ΑΘΗΝΑ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΛΚΑΝΗ	ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤ/ΠΟΛΕΩΣ	1869	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΑΝΔΡΕΟΥ ΠΑΛΑΜΑ	Η ΕΞΟΔΟΣ ΤΗΣ ΦΡΟΥΡΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ. ΔΡΑΜΑ	1869	ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΤΟΓΟΝΟΥ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΥΔΑ	ΛΟΓΟΙ ΕΙΣ ΙΩΑΝΝΗΝ ΟΛΥΜΠΙΟΝ	1869	ΑΘΗΝΑ
ΜΑΡΙΝΟΥ ΒΕΡΓΩΤΗ	ΛΟΓΟΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ ΣΕ ΜΑΣΣΑΛΙΑ	1869	ΜΑΣΣΑΛΙΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΛΟΓΟΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1869	1869	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ	ΤΑ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΩΤΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΑΔΙΚΗΜΑΤΑ	1869	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΚΡ. ΜΥΡΙΑΝΘΟΥΣΑΣ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΓΕΝΝΑΙΟΥ ΤΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ - ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ	1869	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΟΡΛΑΝΔΟΥ	ΝΑΥΤΙΚΑ, ΗΤΟΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΓΩΝΟΣ. 2 ΤΟΜΟΙ	1869	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΑΘΑ	ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΗΜΕΝΗ ΕΛΛΑΣ. ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΑΠΟΤΙΝΑΞΙΝ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΖΥΓΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (1453-1821)	1869	ΑΘΗΝΑ
	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΒΙΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ	1870	ΑΘΗΝΑ
ΕΛΠΙΔΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ	ΑΛΩΣΙΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ. ΔΡΑΜΑ ΕΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΡΕΙΣ	1870	ΑΘΗΝΑ
Β.Β.Χ.Β.Δ. (ΠΙΘΑΝΑ ΘΕΙΟΥ ΕΠΙΣΤΑΣΙΟΥ)	ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΗΤΟΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ, ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΟΙΠΩΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΕΩΣ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΕΩΣ ΤΗΝ ΦΥΓΗΝ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ	1870	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΘΑΛΑΣΣΑΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΤΟΥ 1821	1870	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΑΘΑ	ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ	1870	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΠΟΝΗΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟ ΥΠΟ ΤΗΝ ΛΕΣΧΗΣ Η "ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ" ΤΕΛΕΣΘΕΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1870	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ Ε' ΝΥΝ ΕΚΔΟΘΕΙΣ ΥΠΟ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΥ	1870	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΛΚΑΝΗ	Ο ΓΕΡΩΝ ΚΛΗΡΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΝΕΟΣ ΑΡΜΑΤΩΛΟΣ. ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΟΙΗΜΑ	1870	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΟΥΤΣΟΥ	Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗΣ. ΛΥΡΙΚΟΣ ΔΡΑΜΑ	1870	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΜΟΥΣΟΥΡΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΒΥΡΩΝ	1870	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΠΟΡΙΔΟΥ	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ ΠΡΩΤΟΨΑΤΗΝ	1870	ΠΑΤΡΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΠΟΛΥΖΩΙΔΗ	ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ, ΗΤΟΙ Ο ΒΙΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΠΑΣΑΣ ΤΑΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΑΥΤΟΥ ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΟΣ. ΕΚΤΕΝΕΣΤΕΡΟΝ ΜΕΝ ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑΣ, ΣΥΝΟΠΤΙΚΩΣ ΔΕ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΑΥΤΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΝΕΩΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ. 2 ΤΟΜΟΙ	1870	ΑΘΗΝΑ
Α. ΑΓΑΠΗΤΟΥ	ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	1871	ΠΑΤΡΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ	Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ	1871	ΑΘΗΝΑ
	ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε', ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΩΝ	1871	ΑΘΗΝΑ
	ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΕΜΠΤΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΩΣ ΔΡΑΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝ ΕΞ ΙΤΑΛΙΚΟΥ	1871	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
Κ. ΙΡΒΙΝΓΓΟΣ (ΜΤΦΡ. Σ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ)	ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	1871	ΑΘΗΝΑ
	ΕΘΝΙΚΟΝ ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΕΡΓΕΣΤΗΝ ΠΡΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΑΓΩΝΑ	1871	ΤΕΡΓΕΣΤΗ
	ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗΝ ΤΟΥ ΠΡΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΝΑΕΓΕΡΘΕΝΤΟΣ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΡΗΓΑ ΤΟΥ ΦΕΡΡΑΙΟΥ	1871	ΑΘΗΝΑ
ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ	ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΩΔΗ ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ	1871	ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ
Σ. ΜΕΓΓΟΥΛΑ	Η ΑΝΑΚΟΜΙΔΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΕΙΨΑΝΟΥ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε'	1871	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
	ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΝ ΤΗΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ	1871	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΥΜΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ Ε' ΝΥΝ ΕΚΔΟΘΕΙΣ ΥΠΟ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΥ	1871	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ	ΕΠΙ ΤΗ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ. ΠΟΙΗΜΑ	1871	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΒΕΛΛΙΝΗ	ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΩΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1821	1871	ΑΘΗΝΑ
	Η ΑΝΑΚΟΜΙΔΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΕΙΨΑΝΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε'	1871	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ	Η ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ. ΠΟΙΗΜΑ ΕΠΙ ΤΗ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ ΤΟΥ 1821	1871	ΑΘΗΝΑ
ΑΧΙΛΛΕΑ ΚΟΥΤΖΟΥΜΑΝΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΩ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ 5ΟΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ	1871	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞ. ΟΛΥΜΠΙΟΥ - ΚΩΝΣΤ. ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ	ΛΟΓΟΙ ΕΙΣ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ	1871	ΑΘΗΝΑ
ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΥΤΖΟΥΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΕΛΛΗΝΙΚΩ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΝΤΑΚΟΤΑΕΝΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ	1871	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΚΟΜΠΟΘΕΚΡΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗΝ ΤΟΥ ΛΕΙΨΑΝΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε'	1871	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΝΑΟΥΜ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΝ ΠΟΙΗΜΑ ΕΠΙ ΤΗ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε'	1871	ΑΘΗΝΑ
ΜΙΧΑΗΛ ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ ΠΕΝΤΑΚΟΤΑΕΝΤΗΡΙΔΑΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΑΓΩΝΟΣ	1871	
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΨΙΛΑΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΝ ΠΕΝΤΗΚΟΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΕΛΕΣΘΕΝ ΥΠΕΡ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε' ΜΗΜΟΣΥΝΟΝ	1871	ΣΥΡΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Μ. ΚΛΑΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟ ΝΑΩ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ	1871	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Α. ΠΑΣΧΑΛΗ	ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΝΤΗΚΟΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗ ΕΛΛ. ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΕΝ ΤΩ ΕΛΛΗΝΙΚΩ ΝΑΩ ΓΑΛΑΖΙΟΥ	1871	
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΤΕΛΕΤΗΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ, ΤΗΣ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε'	1871	ΠΑΤΡΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΗΛΙΑ ΚΑΝΤΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΝ ΤΩ ΟΡΘΟΔΟΞΟ ΝΑΩ ΤΗΣ ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ	1871	ΜΑΣΣΑΛΙΑ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΛΑΖΑΡΙΜΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΟΥ	1871	
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΧΙΩΤΗ	ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΝΤΗΚΟΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗ ΕΛΛ. ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ	1871	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΑ	ΛΟΓΟΣ ΚΑΤ' ΕΝΤΟΛΗΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗΝ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε'	1871	ΑΘΗΝΑ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΟΥ ΑΝΝΙΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΝΗΜΗΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε'	1871	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΝΤΗΚΟΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΑΓΩΝΟΣ	1871	ΣΥΡΟΣ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΒΙΤΣΑΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΤΕΛΕΤΗΝ ΤΗΣ ΠΕΝΤΗΚΟΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ	1871	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΛΟΓΟΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1871	1871	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ	ΛΟΡΔΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ ΠΟΙΗΜΑΤΑ. Τ. Γ΄	1871	
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΙΓΓΛΕΖΗ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ Α' ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ	1871	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΠΥΡΡΟΥ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΝ ΤΗ ΤΗΝΩ ΕΥΡΕΘΕΙΣΗΣ ΕΙΚΟΝΟΣ ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ	1871	ΣΥΡΟΣ
ΑΙΜΥΛΙΟΥ ΛΕΓΡΑΝΔ	ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΠΟΙΗΜΑ	1871	
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΡΑΦΑΗΛ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ	1871	
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΙΛΑΒΙΟΥ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΤΟΝ Ε΄(1821-1871)	1871	ΑΘΗΝΑ
ΑΧΙΛΛΕΑ ΠΑΡΑΣΧΟΥ	ΤΟ ΛΕΙΨΑΝΟ ΤΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε΄. ΠΟΙΗΜΑ	1871	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ	ΕΠΙ ΤΗ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε΄ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΛΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ	1871	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	ΤΟΥ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε' ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ	1871	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝ. ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ	ΑΡΑΓΕ ΑΝΑΓΕΝΝΗΘΗΜΕΝ	1872	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΕΠΙΣΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΔΗΛΟΥΝΤΑ ΠΑΡΑΝΟΜΟΝ ΑΔΙΚΙΑΝ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΥΠΟΝΑΥΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ	1872	ΑΘΗΝΑ
	Η ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΜΑΡΤΙΟΥ 1872 ΕΝ ΒΡΑΙΛΑ	1872	ΒΡΑΙΛΑ
	Η ΕΝ ΜΑΣΣΑΛΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗΣ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ	1872	ΜΑΣΣΑΛΙΑ
KARL MENDELSON BARTHOLDY (ΜΤΦ. ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΕΩΣ ΝΑΒΑΡΙΝΟ	1872	ΑΘΗΝΑ
	ΛΟΓΟΙ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΤΟΥ 1872 ΕΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΟ ΒΥΡΩΝ	1872	ΑΘΗΝΑ
ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΚΑΡΡΙΝΤΕ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΓΑΛΑΖΙΩ	1872	ΓΑΛΑΖΙΟ
ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΧΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ Ε' ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1872 ΕΝ ΤΗ ΤΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ	1872	ΑΘΗΝΑ
ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΜΕΛΕΤΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΓΕΝΕΑΣ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΩΝ ΜΕΤ΄ΑΥΤΗΝ ΓΕΝΕΩΝ. ΛΟΓΟΣ	1872	ΑΘΗΝΑ
	Ο ΧΙΛΙΑΡΧΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΙΛΙΔΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΕΡΟΝ ΑΓΩΝΑ ΕΡΓΑ ΑΥΤΟΥ	1872	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΝΑΥΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΝΗΣΩΝ ΥΔΡΑΣ ΣΠΕΤΣΩΝ ΚΑΙ ΨΑΡΩΝ	1872	ΑΘΗΝΑ
	ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ (ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΒΥΡΩΝ) ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΠΕΡΙ ΑΝΕΓΕΡΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑ ΠΟΙΗΤΗ ΛΟΡΔΟ ΒΥΡΩΝΑ	1872	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ	1872	ΑΘΗΝΑ
ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΧΗ	ΤΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΤΗΣ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε'	1872	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ	Ο ΑΝΔΡΙΑΣ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε' ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	1872	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΜ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ	1872	ΑΘΗΝΑ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ	ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	1872	ΛΟΝΔΙΝΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ Β ΕΚΔΟΣΗ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΥΤΣΟΥ	Η ΤΟΥΡΚΟΜΑΧΟΣ ΕΛΛΑΣ γ' ΕΚΔΟΣΗ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΙΚΕΣΙΟΥ ΛΑΤΡΗ	ΙΚΕΣΙΟΥ ΛΑΤΡΗ ΑΓΩΝΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΜΙΧΑΗΛ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ Ή Ο ΙΕΡΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΓΩΝ	1873	ΑΘΗΝΑ
KARL MENDELSON BARTHOLDY (ΜΤΦ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΒΛΑΧΟΥ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΕΩΣ ΝΑΒΑΡΙΝΟ. 2 ΤΟΜΟΙ.	1873	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΡΤΣΕΤΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗ ΑΙΘΟΥΣΙ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	1873	ΑΘΗΝΑ
Ν. ΣΠΕΤΣΕΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΠΟΛΥΖΩΙΔΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 7 ΙΟΥΛΙΟΥ 1873	1873	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΛΟΥΝΤΖΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΟΙΔΙΜΟΝ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑ ΡΙΧΑΡΔΟΝ ΤΣΟΥΡΤΣ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΚΟΡΑΗ ΕΝ ΤΩ ΤΗΣ ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩ ΣΥΛΛΟΓΟ	1873	ΑΘΗΝΑ
Σ.Κ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ	1873	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΥΔΑ	ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΙ ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ ΕΚ ΤΟΥ 6 ΤΟΜΟΥ ΤΩΝ ΒΙΩΝ ΠΑΡΑΛΛΗΛΩΝ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ	ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ	ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1821	1873	ΑΘΗΝΑ
ΠΕΤΡΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΗΝ 9 ΙΟΥΝΙΟΥ 1873 ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΕΚΡΟΝ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΓΡΑΜΣΗ	1873	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΚΑΛΕΒΡΑ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ - ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΧΙΩΤΗ	ΒΛΕΜΜΑ ΕΙΣ ΤΑ ΚΑΤΑΚΡΙΝΟΜΕΝΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΘΥΡΑΜΒΟΥ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ	1873	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΚΩΝ. ΞΑΝΘΗ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ	1873	ΑΘΗΝΑ
Γ.Π. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΝΑΥΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΘΑΛΑΣΣΑΝ ΥΠΕΡ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΑΓΩΝΟΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΝΗΣΩΝ ΥΔΡΑΣ ΣΠΕΤΣΩΝ ΚΑΙ ΨΑΡΩΝ	1873	ΑΘΗΝΑ
ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ	ΕΛΛΑΔΟΣ ΘΡΙΑΜΒΟΣ. ΠΟΙΗΜΑ ΗΡΩΙΚΟΝ ΕΦ' Ω ΕΠΙΣΥΝΑΠΤΕΤΑΙ ΥΜΝΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΗΡΩΟΤΟΚΟΝ ΥΔΡΑΝ, ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΑΝΑΓΚΑΙΩΝ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ	1873	ΧΑΛΚΙΔΑ
ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ	ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΩΔΗ	1874	ΒΕΝΕΤΙΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΤΟΜΟΣ Ε'	1874	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ	Η ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ 1874	1874	ΑΘΗΝΑ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛ. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ ΚΑΙ ΜΑΧΩΝ	1874	ΑΘΗΝΑ
ΖΗΚΟΥ ΡΩΣΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ: ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1874 ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΕΟΡΤΗΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΤΗΣ «ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ»	1874	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΡΙΕΖΗ	ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ ΕΣΦΑΛΜΕΝΩΝ ΤΙΝΩΝ ΕΚ ΤΩΝ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΥΠΟ ΦΩΤΑΚΟΥ- ΠΡΩΤΟΥ ΥΠΑΣΠΙΣΤΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	1874	ΑΘΗΝΑ
Π. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΗ 23^{Η} ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1821 ΓΕΝΟΜΕΝΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΤΡΙΠΟΛΕΩΣ	1874	ΤΡΙΠΟΛΗ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ	ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΚΑΙ ΑΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΩ 1821	1874	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ	ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΨΑΡΩΝ ΕΣΦΑΛΜΕΝΩ ΓΡΑΦΕΝΤΑ ΕΝ ΤΩ Ε' ΤΟΜΩ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	1875	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝ. ΚΑΜΠΟΥΡΑΚΗ	Η ΕΞΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1875	ΑΘΗΝΑ
	ΛΟΓΟΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑΝ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ Α.Π. ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ	1875	ΑΘΗΝΑ
Α ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΥ - Ε. ΚΟΚΚΙΝΟΥ	ΛΟΓΟΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ	1875	ΑΘΗΝΑ
ΛΕΩΝΙΔΑ ΒΛΑΧΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 25 ΗΜΑΡΤΙΟΥ	1875	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΦΙΛΟΠΟΙΜ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΙΔΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΤΩ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩ ΣΥΛΛΟΓΩ «ΠΑΡΝΑΣΣΩ» ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1875	1875	ΑΘΗΝΑ
ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΧΗ	ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε΄	1875	ΑΘΗΝΑ
ΕΜΜ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 25ΗΝ ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΤΩ ΕΥΒΟΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩ ΣΥΛΛΟΓΩ	1875	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΦΡΕΑΡΙΤΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1875 ΕΝ ΤΗ ΛΕΣΧΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ	1875	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	ΤΑ ΔΑΚΡΥΑ ΤΗΣ ΧΗΡΑΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΜΠΟΤΣΑΡΗ	1875	ΑΘΗΝΑ
ΛΥΣΑΝΔΡΟΥ ΚΑΥΤΑΤΖΟΓΛΟΥ	ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε'	1875	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞ. ΜΩΡΑΙΤΙΔΗ	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ο ΠΟΛΙΟΡΚΗΤΗΣ	1876	
ΑΛΕΞ. ΜΩΡΑΙΤΙΔΗ	Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΨΑΡΩΝ. ΔΡΑΜΑ	1876	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1876	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΛΚΑΙΟΥ	Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΜΠΟΤΣΑΡΗ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1876	ΑΘΗΝΑ
Ν. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΥ ΤΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΔΙΑΚΟΥ	1876	ΑΘΗΝΑ
	ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΤΩ ΗΡΩΙ ΑΘΑΝΑΣΙΟ ΔΙΑΚΩ ΚΕΝΟΤΑΦΙΟΥ. ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ	1876	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΤΣΩΝΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ΤΟΥ ΕΙΣ ΑΘ. ΔΙΑΚΟΝ, ΥΠΟ Γ. ΚΡΕΜΟΥ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΟΣ ΛΟΓΟΥ		
	ΛΟΓΟΙ ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΙ ΓΙΑ ΑΝΔΡΕΑ ΖΑΙΜΗ	1876	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Σ. ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΚΕΡΚΥΡΑ ΔΡΑΜΑΤΙΚΩ ΣΥΛΛΟΓΩ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1876	ΚΕΡΚΥΡΑ
Δ. ΗΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΜΙΑ ΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ	1876	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΑΘ. ΧΡΥΣΟΛΟΓΗ	Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ ΒΑΣΣΟΣ ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ	1876	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΝΑΥΑΡΧΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΑΧΙΝΗ	1876	ΑΘΗΝΑ
Ι.Π. ΚΟΚΚΑΛΗ	ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ	1876	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
Γ. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ ΠΑΡΕΡΓΑ. Η ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΝΑ Ή Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΑΣ. ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΝ ΔΟΚΙΜΙΟΝ	1876	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ ΕΤΟΥΣ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1876	1876	ΑΘΗΝΑ
Λ. ΦΟΡΤΙ (ΜΤΦΡ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ)	ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ε' ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ΜΑΡΤΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ. ΔΡΑΜΑ	1877	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΒΡΟΦΦΕΡΙΟΥ	ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΣΚΗΝΑΙ	1877	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΡΑΜΦΟΥ	ΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ	1877	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	ΒΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΡΙΕΖΗ	1877	ΑΘΗΝΑ
Κ.Σ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΩΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΗ Τ. Β'- ΕΚΔ.7η	1877	ΑΘΗΝΑ
ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ	Η ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΖΟΜΕΝΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ Η ΗΩΣ	1877	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΑΧΙΛΛΕΑ ΠΑΡΑΣΧΟΥ	ΚΑΝΑΡΗΣ. ΠΟΙΗΜΑ	1877	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΝΑΥΜΑΧΙΑΣ ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ	1877	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΤΣΑΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ 1877	1877	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΚΑΝΑΡΗ	1877	ΛΟΝΔΙΝΟ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΧΡΥΣΟΛΟΓΗ	Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ ΝΙΚΟΛ. ΚΡΙΕΖΩΤΗΣ	1877	ΑΘΗΝΑ
ΑΓΑΠΗΤΟΥ Σ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ	ΟΙ ΕΝΔΟΞΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΟΥ 1821 ΤΟΜΟΣ Α'	1877	ΠΑΤΡΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΓΟΡΔΑΚΗ	Ο ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΣ ΕΡΩΣ ΤΟΥ ΑΘ. ΔΙΑΚΟΥ	1877	ΛΕΙΒΑΔΙΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΟΡΛΑΝΔΟΥ	ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΠΕΤΖΑΣ	1877	ΠΕΙΡΑΙΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΙΡΗΝΙΔΗ	ΤΑ ΕΝ ΝΕΑ ΕΦΕΣΩ, ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΑΡΧΑΣ ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ ΤΟΥ 1821, ΤΡΑΓΙΚΑ ΣΥΜΒΑΝΤΑ Η ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΤΙΝΕΣ ΕΚ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΕΤΟΣ ΤΟΥ	1877	ΑΘΗΝΑ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΛΥΚΟΥΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΚΑΝΑΡΗΝ, ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 17 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	1877	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΤΙΜΟΛΕΟΝΤΟΣ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ	Η ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΟ ΡΗΓΑ	1877	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΕΤΑΞΑ	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1878	ΑΘΗΝΑ
Α.Ι. ΓΑΛΙΑΤΣΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΣΠΕΡΑΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1878	1878	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΣΥΛΛΟΓΩ ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΤΕΛΟΥΜΕΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΥ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΠΕΣΟΝΤΩΝ	1878	ΣΥΡΟΣ
Ν.Γ. ΠΕΤΑΛΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΠΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΤΕΛΕΣΘΕΙΣΑΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1878	1878	
Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΩ ΝΑΩ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ	1878	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΤΙΜΟΛΕΟΝΤΟΣ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ ΕΣΠΕΡΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1878 ΕΝ ΤΩ ΔΗΜΑΡΧΕΙΩ ΑΘΗΝΩΝ	1878	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤ. Μ. ΠΑΛΑΜΑ	ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ. ΠΟΙΗΜΑ	1878	ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
	Ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΑΝΑΤΥΠΩΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΖΕΡΒΟΥ	1878	ΚΕΡΚΥΡΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΚΑΛΑΘΑΚΗ	Ο ΗΡΩΣ ΚΑΝΑΡΗΣ. ΠΟΙΗΜΑ ΕΠΙΚΟΝ	1878	ΑΘΗΝΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΘΩΜΑ	ΟΙ ΦΑΝΑΡΙΩΤΑΙ	1878	ΚΩΝ/ΠΟΛΗ
ΚΩΝΣΤ. ΚΑΤΣΑΒΗ	Ο ΠΑΠΑΦΛΕΣΑΣ Ή ΟΛΙΓΑ ΤΙΝ ΕΠΙ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ	1878	ΠΑΤΡΑ
ΧΡΙΣΤ. ΚΡΑΝΙΩΤΟΥ	Ο ΜΑΡΚΟΣ ΒΟΤΣΑΡΗΣ. ΔΡΑΜΑ ΕΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΕΣΣΑΡΑΣ	1878	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΚΡΕΜΟΥ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	1879	ΑΘΗΝΑ
ΧΡ. ΚΑΛΩΤΑΙΟΥ	ΔΥΩ ΗΡΩΑ ΑΣΜΑΤΑ ΕΝ ΔΑΚΤΥΛΙΚΩ ΕΞΑΜΕΤΡΟ ΠΡΟΣΦΩΝΗΘΕΝΤΑ ΒΑΔΙΓΚΤΩΝ ΚΑΙ ΓΑΜΒΕΤΤΑ	1879	ΒΡΑΙΛΑ
Π.Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ - Δ.Σ. ΣΚΟΥΦΟΥ	ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΔΙΑ ΠΑΙΔΑΣ	1879	ΑΘΗΝΑ
ΖΗΣΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ	ΖΗΤΩ Η 25 ΜΑΡΤΙΟΥ	1879	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΡΑΓΟΥΜΗ	ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ 2Η ΕΚΔΟΣΗ,	1879	ΑΘΗΝΑ
Χ. ΡΟΣΟΜΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ.	1879	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΒΛΑΣΙΟΥ ΣΚΟΡΔΕΛΗ	ΟΙ ΓΟΝΕΙΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ	1879	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΡΤΙΝΕΛΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΝ 1879	1879	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΕΡΡΙΚΟΥ ΘΕΙΡΣΙΟΥ (ΜΤΦΡ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΩΤΥΡΑ)	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1879	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΙΚΕΛΑ	ΛΟΥΚΗΣ ΛΑΡΑΣ	1879	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΦΡΕΑΡΙΤΗ	ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΕΙΣ ΝΑΥΑΡΧΟΝ ΚΩΝ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΝ	1879	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	ΣΥΝΤΟΜΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΙ ΛΑΖΑΡΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΙ ΓΩΡΓΙΟΥ ΣΑΧΙΝΗ	1879	ΑΘΗΝΑ
Γ.Α. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ	ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ ΗΤΟΙ ΒΙΟΣ ΑΥΤΟΥ	1880	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΜΠΛΗΖΙΩΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΕΩΣ	ΒΙΟΙ ΤΩΝ ΔΙΑΠΡΕΨΑΝΤΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΑΝΔΡΟΥ	1880	ΑΝΔΡΟΣ
Κ.Σ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΩΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΗ Τ. Γ' ΕΚΔ. 6Η	1880	ΣΜΥΡΝΗ
Α..Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ. ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙΣ ΣΧΟΛΕΙΟΙΣ ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΩΝ ΠΑΙΔΩΝ	1880	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΜΝΗΜΟΣΥΝΟΣ ΕΙΣ ΛΟΥΚΑΝ ΤΟΝ ΡΑΛΛΗΝ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ ΝΑΩ ΤΗΣ ΑΓ. ΤΡΙΑΔΟΣ ΤΗ 27 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1880	1880	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΦΡΕΑΡΙΤΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1821. ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ	1880	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΡΣΕΝΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ ΚΕ ΜΑΡΤΙΟΥ	1880	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΑΛΑΝΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΤΟΙΣ ΝΕΟΙΣ ΠΡΟΣ ΑΠΟΜΙΜΗΣΙΝ ΤΩΝ ΠΡΟΓΟΝΙΚΩΝ ΑΡΕΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΛΙΣΤΑ ΤΗΣ ΕΚΕΙΝΩΝ ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΑΣ	1880	ΠΑΤΡΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΑΘΑ	ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ. 9 ΤΟΜΟΙ	1880	ΠΑΡΙΣΙ
ΕΜ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ	ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΜΑΧΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΣΥΛΛΟΓΗ ΗΡΩΙΚΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ	1880	ΠΑΤΡΑ
ΥΠΑΤΙΟΥ Ζ. ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ	ΜΑΡΚΟΣ ΒΟΤΣΑΡΗΣ. ΔΡΑΜΑ ΗΡΩΙΚΟΤΡΑΓΙΚΟΝ ΕΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΕΝΤΕ	1880	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
	ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ 1821 ΜΕΧΡΙ ΤΟΥΔΕ	1880	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΕΚΙΟΥ	ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΙΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1880	ΚΩΝ/ΠΟΛΗ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΥΤΣΟΥ	ΣΑΤΥΡΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΥΤΣΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΕΙΣΑΙ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1827. ΕΚΔΟΣΙΣ ΝΕΩΤΑΤΗ	1880	ΑΘΗΝΑ
	ΣΟΛΩΜΟΥ ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΚΔΟΣΗ Π. ΒΕΡΓΩΤΗ	1880	ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ
ΙΩΑΝΝΟΥ Π. ΡΑΓΚΟΥ	ΣΟΥΛΙ ΗΤΟΙ ΣΕΛΙΔΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ.	1880	ΑΘΗΝΑ
	ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΥΛΛΥΠΗΤΗΡΙΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΩΝ ΛΟΓΩΝ ΕΠΙ ΤΩ ΘΑΝΑΤΩ ΤΟΥ ΛΟΥΚΑ ΡΑΛΛΗ	1880	ΑΘΗΝΑ
	ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΚΤΑΕΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΓΩΝΑ ΑΔΟΜΕΝΩΝ ΗΡΩΙΚΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ	1880	ΠΑΤΡΑ
Δ. ΠΑΝΤΑΖΗ	ΣΥΝΟΨΙΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΚΤΕΝΕΣΤΕΡΑΝ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑΝ. ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΗΝ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ. 10^{Η} ΕΚΔΟΣΗ	1880	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΨΙΛΑΚΗ	ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΖΥΜΒΡΑΚΑΚΗΣ	1880	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ	ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ 1821-1880	1880	ΑΘΗΝΑ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΣΑΧΙΝΗ	ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΧΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	1880	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΜΑΜΟΥΚΑ	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΤΑ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ ΕΥΡΕΘΕΝΤΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ	1881	ΑΘΗΝΑ
Π.Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ - ΒΛ. ΣΚΟΡΔΕΛΗ	ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1881	ΑΘΗΝΑ
ΙΩ. ΑΡΣΕΝΗ	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ Χ. ΖΥΜΒΡΑΚΑΚΗ	1881	
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΡΤΙΝΕΛΗ	ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΤΟΥ ΚΑΝΑΡΗ: ΩΔΗ	1881	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΠΑΝΔΩΝΗ	ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΝΝΙΓΚ	1881	ΑΘΗΝΑ
ΓΡ. ΦΩΤΕΙΝΟΥ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΤΟΥΣ ΓΕΝΟΥΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΟΥΡΙΑ	1881	-
ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΚ ΤΩΝ ΕΡΕΙΠΙΩΝ ΤΗΣ ΧΙΟΥ	1881	ΑΘΗΝΑ
Β.Κ. ΚΛΩΣΤΕΡΙΔΟΥ	ΕΝ ΔΑΚΡΥ ΕΠΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΧΙΟΥ	1881	ΑΘΗΝΑ
Δ.Η. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ	1881	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤ. Θ. ΚΑΛΛΙΓΑ	Η ΚΕ' ΜΕΡΤΙΟΥ ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩ ΣΥΛΛΟΓΩ Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ	1881	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΦΟΙΒΟΥ	Η ΟΡΦΑΝΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ Ή Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ	1881	ΑΘΗΝΑ
ΕΜ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ	Η ΤΥΡΑΝΝΟΜΑΧΟΣ ΕΛΛΑΣ. ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΛΕΦΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ	1881	ΠΑΤΡΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΥΔΑ	ΘΟΥΡΙΟΣ ΟΜΙΛΙΑ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣΑ ΕΝ ΤΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1881	1881	
ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΖΑΡΒΑΝΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ	1881	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
	ΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΝ ΖΙΦΤΑ ΙΕΡΟΝ ΝΑΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ	1881	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΣΩΤΗΡΙΟΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ	ΛΟΓΟΙ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑΣ ΕΠΟΧΑΣ ΕΝ ΑΓΙΑ ΛΑΥΡΑ	1881	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΑΡΔΟΥΚΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ ΚΕ ΜΑΡΤΙΟΥ 1881 ΕΝ ΤΩ ΕΝ ΛΕΥΚΑΔΙ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΑΓ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ	1881	ΛΕΥΚΑΔΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΑΡΓΑΡΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝΤΟΛΗ ΤΗΣ ΕΦΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΝΕΑ ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ» ΥΠΟ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΑΡΓΑΡΗ ΙΑΤΡΟΥ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ	1881	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Ι.Κ. ΚΟΦΙΝΙΩΤΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΤΩ ΠΕΛΟΠ. ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	1881	ΤΡΙΠΟΛΗ
Π.Ι. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΚΑΛΑΜΑΙΣ	1881	ΚΑΛΑΜΑΙΣ
(ΜΤΦΡ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΓΟΥΛΗ)	Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΜΠΟΤΣΑΡΗ. ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΛΟΡΔΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ ΑΥΤΟΥ. ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΥΠΟ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΓΟΥΛΗ.	1881	ΚΕΡΚΥΡΑ
Ι. ΚΟΡΔΟΡΟΥΜΠΑ	Ο ΘΡΗΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΟΔΥΡΜΟΣ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	1881	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΧΙΩΤΗ	ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ ΕΝ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΩ	1881	ΑΘΗΝΑ
ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ Θ. ΒΕΡΡΟΙΩΤΟΥ	Ο ΑΛΗ ΠΑΣΑΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	1881	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΔΗΜ. Π. ΒΟΥΓΑ	Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΔΡΑΜΑ	1881	ΠΕΙΡΑΙΑ
ΒΛΑΣΙΟΥ ΣΚΟΡΔΕΛΗ	ΟΙ ΓΟΝΕΙΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ	1881	ΑΘΗΝΑ
Ν.Γ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ	Ο ΙΕΡΟΣ ΤΟΥ 1821 ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ. Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΝΑΟΥΣΗΣ. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΑΝΑΓΝΩΘΕΙΣΑ ΣΤΟΝ ΠΑΡΝΑΣΣΟ	1881	ΑΘΗΝΑ
Γ.Ν. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ	ΤΟ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ	1881	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΛΚΑΝΗ	ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΣΗΜΑΙΑΝ ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΟΞΟΛΟΓΙΑΣΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ	1881	ΛΕΥΚΑΔΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΑΝΟΥΣΟΥ	ΔΕΣΠΩ Η ΗΡΩΙΣ ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ. ΤΡΑΓΙΚΟΝ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ	1882	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Δ.Η. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΝΥΝ	1882	ΑΘΗΝΑ
ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ ΒΛΑΧΑΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΛΙΒΕΡΠΟΥΛΗ	1882	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΕ ΜΑΡΤΙΟΥ. ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ	1882	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΝΑΘΑΝΑΗΛ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΟΜΕΝΕΓΙΝΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ	1882	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Μ. ΒΕΛΕΛΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΣΥΛΛΟΓΩ ΟΜΟΝΟΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ	1882	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΠΕΤΡΟΥ Β. ΠΕΡΙΔΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΤΡΤΙΟΥ ΣΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΟ ΣΩΚΡΑΤΗ	1882	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΡΑΒΑ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΤΡΤΙΟΥ	1882	ΤΡΙΠΟΛΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΑΘΑ	ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ Τ. ΙΙΙ	1882	ΠΑΡΙΣΙ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ	Η ΚΛΕΦΤΟΠΟΥΛΑ ΚΑΙ Η ΚΥΡΑ ΦΡΟΣΥΝΗ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1882	ΑΘΗΝΑ
	Ο ΕΚ ΠΑΤΜΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΠΑΓΚΑΛΟΣ (1821-1830)	1882	ΑΘΗΝΑ
ΒΛΑΣΙΟΥ ΣΚΟΡΔΕΛΗ	ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΠΡΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ ΕΝ ΤΟΙΣ ΔΗΜΟΤ. ΣΧΟΛΕΙΟΙΣ. ΤΕΥΧΟΣ Β'	1882	ΑΘΗΝΑ
Λ. ΚΙΑΜΠΟΛΙΝΗ (ΜΤΦΡ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ)	ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΩΝ ΣΟΥΛΙΩΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	1882	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΑΧΙΝΗ	ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΧΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ Δ. ΜΙΑΟΥΛΗ	1882	ΝΑΥΠΛΙΟ
CH. CHABEAU ARNAULT (ΜΤΦΡ ΚΩΝΣΤ. ΝΕΣΤΟΡΙΔΟΥ)	ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΟΛΕΜΟΝ	1882	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΙΩ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ	1883	ΑΘΗΝΑ
Μ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ Η ΑΛΗΘΗ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ 1821 ΜΗ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙΣ	1883	ΤΡΙΠΟΛΗ
ΑΡΤΕΜΙΟΥ ΜΙΧΟΥ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	1883	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΒΛΙΧΟΥ	Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΨΑΡΩΝ. ΔΡΑΜΑ	1883	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΘΕΟΔ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ	Η ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ Ή ΤΟ 1821 ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΜΕΘΟΔΟΝ ΔΙΑ	1883	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΑΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤ. ΣΧΟΛΕΙΩΝ.		
ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α. ΧΑΒΕΛΛΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΙΤΩΛΩΝ. ΑΠΟ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΕΩΣ 1829	1883	ΑΘΗΝΑ
ΛΕΩΝΙΔΑ ΣΑΡΙΚΑ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ	1883	ΠΕΙΡΑΙΑ
Ι. ΓΑΛΑΝΟΣ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1883	ΤΡΙΚΑΛΑ
ΧΡ. Π. ΚΟΡΥΛΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗ ΑΙΘΟΥΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1883	ΠΑΤΡΑ
Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	ΟΝΕΙΡΟΝ Η ΤΑ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΑΡΧΟΥ ΚΑΡΑΙΣΚΟΥ	1883	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΑΜΒΛΙΧΟΥ	Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΨΑΡΩΝ. ΔΡΑΜΑ	1883	ΑΘΗΝΑ
ΙΩ. ΦΑΡΑΝΤΑΤΟΥ	Η ΦΡΟΣΥΝΗ	1884	ΑΘΗΝΑ
	Η ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821 ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ ΕΝ ΕΤΕΙ 1884	1884	ΠΕΙΡΑΙΑ
ΧΡ. ΚΟΡΥΛΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1884	1884	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΞΩΘΕΝ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΡΙΣΣΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΤΕΛΕΤΗΣ ΤΗΝ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1884	1884	
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΖΕΡΒΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ	1884	ΚΕΡΚΥΡΑ
	ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ 1884. ΕΚΘΕΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΑΓΩΝΟΣ . ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	1884	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΡΙΦΤΟΜΠΟΛΑ	ΤΟ ΚΑΤ' ΕΙΣΗΓΗΣΙΝ Η ΚΑΙ ΕΚ ΠΡΟΘΕΣΕΩΣ ΗΜΑΡΤΗΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΑΓΩΝΟΣ 1821 ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΔΙΑΒΗΜΑ	1884	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΨΑΛΤΗ	ΑΣΜΑΤΑ ΗΡΩΙΚΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1884	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ	ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΦΕΡΡΑΙΟΥ	1884	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΓΓΛΕΖΗ	ΤΑ ΑΡΜΑΤΩΛΙΚΙΑ ΚΑΙ Ο ΗΡΩΣ ΝΙΚΟΤΖΑΡΑΣ	1884	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΔΟΥΚΑ ΜΙΚΕ	ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΣΥΜΒΑΝΤΑ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΩΝ ΨΑΡΩΝ	1884	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
Π. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ	ΔΑΦΝΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΕ΄ΜΑΡΤΙΟΥ 1821	1884	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞ. ΚΑΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ	ΤΟ ΣΟΥΛΙ	1885	ΑΘΗΝΑ
	ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΚΟΡΑΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΡΑΣΣΑΚΗ	1885	ΛΕΙΨΙΑ
ΣΩΤ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	ΕΚΘΕΣΙΣ ΑΝΑΓΝΩΣΘΕΙΣΑ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1885 ΕΝ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ "Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ"	1885	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΡΔΟΡΟΥΜΠΑ	ΠΟΙΗΜΑ ΣΥΝΤΑΧΘΕΝ ΕΝ ΝΕΩ ΦΑΛΗΡΩ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΝΥΨΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΣΗΜΑΙΑΣ ΕΝ ΕΤΕΙ 1821 ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΥΠΟ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΕΝ ΑΓ. ΛΑΥΡΑ	1885	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΤΣΑΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1885	1885	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΟΕΛΕΔΗ	ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΟΙΗΜΑ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821	1885	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΑΜΑΛΑ	ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΤΑ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ. ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΑΜΑΛΑ 3 ΤΟΜΟΙ	1885	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΝΥΝ	1885	ΑΘΗΝΑ
ΠΕΤΡΟΥ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	Η ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΕΝ ΓΕΝΕΥΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1884 = DISCOURS PRONONCE DANS LE SYLLOGUE NATIONAL HELLENIQUE A GENEVE	1885	ΠΑΡΙΣΙ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΙΩ. ΚΑΒΒΑΔΑ	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΗΤΟΙ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25ΗΝ ΜΑΡΤΙΟΥ 1821. ΠΟΙΗΣΙΣ	1885	ΚΕΡΚΥΡΑ
Ν.ΝΙΚΟΛΑΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΜΑΓΧΕΣΤΡΙΑ ΕΝ ΤΗ ΟΙΚΙΑ ΤΟΥ ΟΜΟΓΕΝΟΥΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΝ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ	1885	ΠΑΤΡΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1885	1885	ΒΕΝΕΤΙΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΑΛΕΞΝΑΔΡΟΥ Π. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ ΚΕ ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΑΙΓΙΩ	1885	ΑΘΗΝΑ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΚΑΛΑΘΑΚΗ	Ο ΗΡΩΣ ΚΑΝΑΡΗΣ ΠΟΙΗΜΑ ΕΠΙΚΟΝ	1885	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΩΤΥΡΑ	ΟΙ ΘΡΙΑΜΒΟΙ ΤΩΝ ΗΡΩΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΕΡΟΝ ΥΠΕΡ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΓΩΝΑ	1885	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΠΗΛΑΒΑΚΗ	Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΜΠΟΤΣΑΡΗ (ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ)	1885	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΣΜΥΡΩΝΗΣ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ	1886	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
Κ. ΡΑΜΦΟΥ	ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ	1886	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ	ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ. ΔΡΑΜΑ	1886	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΡΗΓΑ ΤΟΥ ΦΕΡΡΑΙΟΥ	1886	ΛΑΡΙΣΑ
Γ.Κ. ΧΟΥΜΗ	ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΟΜΙΛΙΑ 23 ΜΑΡΤΙΟΥ	1886	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΛΑΠΟΘΑΚΗ	ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ. ΔΡΑΜΑ ΕΙΣ ΠΕΝΤΕ ΠΡΑΞΕΙΣ	1886	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΡΟΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821	1886	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΤΡΙΚΚΑ	ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΜΕΧΤΙ ΡΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821	1886	ΝΑΥΠΛΙΟ
	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ ΤΟΥ 1821 ΕΚ ΤΩΝ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΩΝ ΤΟΥ ΝΑΥΜΑΧΟΥ ΤΣΑΜΑΔΟΥ	1886	ΑΘΗΝΑ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΑΚΡΑΚΗ	ΛΟΓΟΙ ΕΙΚΟΣΙ ΘΕΜΑ ΕΧΟΝΤΕΣ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ 1821	1886	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΚΑΛΛΙΓΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ	1886	ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΑΝΕΣΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΑΤ' ΕΝΤΟΛΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΝΕΑ ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ	1886	ΖΑΚΥΝΘΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΠΑΓΑΝΕΛΗ	Ο ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΤΟΥ 1821	1886	ΑΘΗΝΑ
JULIUS FERRETTE	ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΠΑΝΕΛΛΗΝ - ULYSSES PANHELLEN. ΠΟΙΗΜΑ ΗΡΩΙΚΟΝ	1886	

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
Π. ΧΙΩΤΟΥ	ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ ΕΙΣ ΤΑ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΙΩ. ΚΟΜ.ΤΟΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1886	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Λ.Σ. ΒΡΟΚΙΝΗ	ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΑΦΗΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1886	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ ΒΡΑΤΣΑΝΟΥ	ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΈΘΝΟΥΣ: ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΌΘΩΝΟΣ	1886	ΑΘΗΝΑ
Ε.Δ.Μ. (Π.Α. ΣΑΛΑΠΑΝΤΑ)	ΤΑ ΗΡΩΙΚΑ ΘΑΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΟΥΛΙΩΤΩΝ ΚΑΙ ΣΟΥΛΙΩΤΙΔΩΝ. ΕΚΔ. 2Η	1886	ΛΟΝΔΙΝΟ
ΣΩΤ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	ΕΚΘΕΣΙΣ ΑΝΑΓΝΩΣΘΕΙΣΑ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1886 ΕΝ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ "Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ"	1886	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΟΝΕΜΗ	ΩΔΗ ΕΙΣ ΙΩΑΝΝΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ- ΔΙΑ ΤΗΣ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΕΛΕΤΗΝ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΑΥΤΟΥ	1886	
ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΕΤΡΩΦ	1821 ΤΩ ΑΓΑΠΗΤΩ ΚΑΙ ΠΟΛΥΠΑΘΕΙ ΕΛΛΗΝΙΚΩ ΕΘΝΕΙ ΑΝΑΤΙΘΕΤΑΙ ΑΤΛΑΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΝΑΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΙΕΡΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΓΩΝΟΣ 1821-1828	1886	ΛΕΙΨΙΑ
	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΤΑ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ Τ.Ε΄ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΑΜΑΛΑ	1887	ΑΘΗΝΑ
ΑΘ. Ν. ΒΑΡΒΑ	ΟΙ ΣΟΥΛΙΩΤΑΙ Ή Ο ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ. ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΝ ΠΟΙΗΜΑ	1887	ΚΑΙΡΟ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΕΤΡΩΦ	ΒΙΒΛΙΑ ΕΞΙΣΤΟΡΟΥΝΤΑ ΤΟΥΣ ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΠΡΟΣ ΑΠΟΣΕΙΣΙΝ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΖΥΓΟΥ 1453-1887	1887	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ	1887	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΙΚΕΛΑ	Η ΣΥΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΑΥΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΝ ΛΑΥΜΠΑΧ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ ΣΥΝΟΔΟΥ	1887	ΑΘΗΝΑ
ΑΘΑΝ. ΜΠΑΤΣΑ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΟ ΠΕΛΟΠ. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΩ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ	1887	ΤΡΙΠΟΛΗ
ΘΕΟΚΡΙΤΟΥ Χ. ΜΥΡΙΑΝΘΟΥΣΙΟΥ	Ο ΓΕΝΝΑΙΟΣ ΤΟΥ 21. ΕΜΜΕΤΡΟΝ ΛΑΤΙΝΟ-ΓΑΛΛΙΣΤΙ	1887	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
Ι.Χ.Κ.	ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΠΡΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ ΕΝ ΤΟΙΣ ΔΗΜΟΤ. ΣΧΟΛΕΙΟΙΣ. ΤΧ.Β'	1887	ΠΑΤΡΑ
ΒΙΚΤΩΡΟΣ ΟΥΓΚΩ (ΜΤΦΡ. ΓΕΩΡ. ΖΑΔΕ)	Ο ΚΑΝΑΡΗΣ	1887	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΣ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣΗΤΗΡΙΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	1887	ΑΘΗΝΑ
	ΤΑ ΠΕΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΩΜΩΔΙΑ. ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ Ο ΚΑΝΑΡΗΣ	1887	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΑΤΤΗ	ΕΚΘΕΣΙΣ ΑΝΑΓΝΩΣΘΕΙΣΑ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1887 ΕΝ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ "Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ"	1887	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΟΝΕΜΗ	ΩΔΗ ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΜΑΡΤΙΟΥ ΠΟΙΗΘΕΙΣΑ ΚΑΙ ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣΑ ΕΝ ΤΗ ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ	1887	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΗΠΙΑΔΟΥ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 1821 ΕΝ ΤΗ ΝΗΣΩ ΚΥΠΡΟ ΤΡΑΓΙΚΩΝ ΣΚΗΝΩΝ	1888	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΦΩΤΙΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ (ΦΩΤΑΚΟΥ)	ΒΙΟΙ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΩΝ ΑΝΔΡΩΝ. ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΑΜΕΝΩΝ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1888	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΑΡΚΙΔΟΥ	Η ΕΝ ΧΑΝΙΩ ΓΡΑΒΙΑΣ ΜΑΧΗ. ΑΣΜΑ	1888	ΑΜΦΙΣΣΑ
ΣΩΚΡΑΤΗ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΦΟΤΟΥ ΥΠΑΡΧΕΙ Η ΕΛΛΑΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ	1888	ΑΘΗΝΑ
ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ	1888	ΠΑΤΡΑ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΠΛΕΣΣΑ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝ. ΕΝ ΤΩΝ ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΟΡΘΟΔΟΞΩ ΝΑΩ ΕΟΡΤΑΖΟΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ	1888	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΟΙΣ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΟΙΣ ΤΟΥ ΕΝ ΓΡΑΒΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΤΗ 19 ΜΑΙΟΥ 1888	1888	ΑΘΗΝΑ
ΑΧΙΛΛΕΑ ΠΑΡΑΣΧΟΥ	ΠΟΙΗΜΑ ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΝ ΕΝ ΓΡΑΒΙΑ	1888	
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΠΕΡΑΝΤΖΑ	ΠΟΙΗΜΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΕ ΜΑΡΤΙΟΥ	1888	ΑΘΗΝΑ
	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1888	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΑΒΒΑ ΑΝΝΙΝΟΥ	ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑΙ ΑΡΓΟΣΤΟΛΙΟΥ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ 1821 ΚΑΙ 1865	1888	ΚΑΦΕΛΛΟΝΙΑ
ΣΧΑΙ ΚΟΓΚ	Ο ΡΗΓΑΣ	1888	ΝΑΥΠΛΙΟ
Δ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΥ	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ. ΤΟΜΟΣ Α'	1889	ΤΕΡΓΕΣΤΗ
	ΜΑΡΚΟΣ ΒΟΤΣΑΡΗΣ ΕΘΝΙΚΟΝ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ	1889	ΒΡΑΙΛΑ
ΒΛ. ΣΚΟΡΔΕΛΗ- ΑΡ. Π. ΚΟΥΡΤΙΔΟΥ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1889	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ	1889	ΑΘΗΝΑ
ΣΤ.Κ.	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΔΡΕΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	1889	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
Β.Ν.Β. ΒΟΥΝΗΣΕΑ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΔΡΕΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ	1889	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΗ	ΤΟ ΠΕΡΙ ΔΙΑΘΗΚΩΝ ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ	1889	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΡΟΣΙΝΗ	ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΑΓΩΝΙΣΤΟΥ, ΗΤΟΙ ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΙΝ ΕΝ ΤΗ Δ' ΤΑΞΕΙ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ	1889	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ. ΒΙΟΙ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ.	1889	ΑΘΗΝΑ
ΣΩΤ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	ΕΚΘΕΣΙΣ ΑΝΑΓΝΩΣΘΕΙΣΑ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1889 ΕΝ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ "Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ"	1889	ΑΘΗΝΑ
	ΕΝ ΔΑΚΡΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΛΗΣΜΟΝΗΘΕΝΤΩΝ ΗΡΩΩΝ. ΗΤΟΙ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΩΝ ΚΑΣΙΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΕΛΕΣΘΕΝ ΕΝ ΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙ ΑΘΗΝΩΝ ΤΗ 18 ΙΟΥΝΙΟΥ 1889	1889	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΓΛΕ	ΕΠΙ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΛΟΓΟΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΕΝ ΤΗ ΕΝ ΠΑΤΡΑΙΣ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	1889	ΠΑΤΡΑ
	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΤΟΥ ΓΕΝΝΑΙΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	1889	
ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΑΜΟΙΛΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΑΦΙΕΤΗΡΙΔΙ ΤΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1889	ΚΕΡΚΥΡΑ
Γ. ΖΗΣΙΟΥ	ΝΙΚΟΤΣΑΡΑΣ. ΑΠΗΓΓΕΛΘΗ ΕΝ ΤΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΗ 26 ΜΑΡΤΙΟΥ 1889	1889	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΑΓΡΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ	1889	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΩ ΝΑΩ ΑΡΤΗΣ	1889	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Κ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑ Τ' ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΧΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΜΙΑΟΥΛΗ	1889	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΜΙΧ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ ΕΣΠΕΡΑΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1889 ΕΝ ΤΗ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ	1889	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΜΑΡΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΗ	Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΕΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ	1889	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ. ΟΜΙΛΙΑ ΠΡΩΤΗ	1889	ΠΑΤΡΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ	ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΜΕΘΟΔΟΝ ΔΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΑΣ	1889	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1889	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1889	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΑΓΡΗ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ Ή ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΒΙΟΙ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ.	1889	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΤΣΕΓΚΟΥ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ. ΒΙΟΙ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ.	1889	ΠΑΤΡΑ
ΕΡΝΕΣΤΟΥ ΝΟΝΝΟΤ	ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΕΝ ΤΗ ΠΛΑΤΕΙΑ ΛΕΩΤΣΑΚΟΥ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΜΙΑΟΥΛΗ. ΩΔΗ	1889	ΣΥΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΚΑΛΛΙΣΠΕΡΗ	Η ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΜΑΡΤΙΟΥ 1890 ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΩ	1890	ΠΑΡΙΣΙ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΑΧΤΟΥΡΗ	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ 1821	1890	ΑΘΗΝΑ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΒΙΟΙ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΨΝ ΔΗΜΟΤΙΚΨΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	1890	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
FRANCOIS POUQUEVILLE (ΜΤΦΡ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΖΥΓΟΥΡΑ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ. 2 ΤΟΜΟΙ	1890	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΤΟΜΟΣ Β': ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΓΩΝΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ	1890	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΕΞΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΑΓΓΕΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΟΥΚΕΒΙΛ	1890	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΛΑΜΠΡΙΔΟΥ	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΤΟΜΟΣ 10ΟΣ ΤΑ ΣΟΥΛΙΩΤΙΚΑ	1890	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΣΗΦ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΟΙ ΑΡΧΙΕΡΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΥΧΟΝΤΕΣ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΝ ΤΡΙΠΟΛΕΙ ΦΥΛΑΚΗΣ ΕΝ ΕΤΕΙ 1821	1890	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΡΕΜΟΥ	ΝΕΟΤΑΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ Α. ΠΟΛΥΖΩΙΔΟΥ	1890	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ	Ο ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ Ο ΠΕΣΩΝ ΕΝ ΔΡΑΓΑΤΣΑΝΙΩ	1890	ΑΘΗΝΑ
	ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1821)	1890	ΑΘΗΝΑ
Π. ΠΑΥΛΑΤΟΥ - ΑΛ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1890	ΑΘΗΝΑ
ΣΩΚΡΑΤΟΥ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΚΑΙ ΒΙΟΙ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (ΤΕΥΧΟΣ Β')	1890	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΔΕΒΙΑΖΗ	Ο ΟΥΓΟΣ ΦΩΣΚΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ	1890	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ. ΒΙΟΙ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ.	1890	ΑΘΗΝΑ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΒΑΡΛΕΝΤΟΥ	Ο ΤΟΥΡΚΟΜΑΧΟΣ ΕΛΛΗΝ ΤΟΥ 1821 ΠΟΙΗΜΑ	1890	ΤΡΙΠΟΛΗ
Ν.Μ ΔΑΜΑΛΑ	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ ΕΥΡΕΘΕΝΤΩΝ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΑΙΜΙΛΙΟΥ ΛΕΓΡΑΝΔ (ΜΤΦΡ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ)	ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΠΕΡΙ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ	ΠΟΙΗΜΑΤΑ. 2 ΤΟΜΟΙ	1891	ΑΘΗΝΑ
	ΑΡΜΑΤΩΛΟΙ ΚΑΙ ΚΛΕΠΤΑΙ. ΔΡΑΜΑ	1891	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΧΡΗΣΤΟΥ ΒΑΛΑΜΟΥΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΡΗΓΑΣ Ο ΦΕΡΑΙΟΣ: ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΣ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ	1891	ΑΘΗΝΑ
Δ. ΠΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ. ΝΕΩΤΕΡΗ ΧΡΟΝΟΙ ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΚΡΕΜΟΥ	ΔΥΟ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΡΟΛΙΔΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙΩΝΟΣ. 3 ΤΟΜΟΙ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΣΩΚΡΑΤΗ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ Γ΄ ΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΛΕΩΝΤΟΣ ΜΕΛΑ	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΗΛΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΠΙ ΤΗ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ 1821-1891 ΠΟΙΗΜΑ ΕΙΣ ΑΣΜΑΤΑ ΠΕΝΤΕ	1891	ΑΘΗΝΑ
	Η ΠΑΝΗΓΥΡΙΣ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΤΩ Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟ	1891	ΠΑΤΡΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1891	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΡΑΓΚΟΥ	Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΡΑΓΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1821	1891	ΑΘΗΝΑ
	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΛΑΥΡΑΣ	1891	ΠΑΤΡΑ
ΛΕΩΝΙΔΑ ΔΟΓΑΝΗ	ΜΑΧΗ ΕΝ ΚΛΕΙΤΟΡΙΑ Η Ο ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΕΡΩΣ ΔΡΑΜΑ ΤΡΑΓΙΚΟΝ ΕΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΕΣΣΑΡΑΣ	1891	ΠΑΤΡΑ
ΛΑΣΚΑΡΗ ΜΠΕΡΔΕΛΗ	Ο ΗΡΩΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ ΔΡΑΜΑ	1891	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΡΕΜΟΥ	ΠΡΟΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΔΙΑΚΟΥ	1891	ΑΘΗΝΑ
Π. ΠΑΥΛΑΤΟΥ	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ. ΕΚΔ Β'	1891	ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΤΣΙΧΛΑΚΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ 1821-1866-1888	1891	ΣΥΡΟΣ
Κ. ΡΑΜΦΟΥ	ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ	1892	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΦΟΡΤΗ	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΔΙΑΚΟΥ	1892	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΙΚΕΛΑ	ΛΟΥΚΗΣ ΛΑΡΑΣ	1892	ΑΘΗΝΑ
Σ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ - Ν. ΠΑΡΑΠΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ	ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΝ ΤΕΥΧΟΣ ΕΙΣ ΑΝΑΜΝΗΣΙΝ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821	1892	ΒΡΑΙΛΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ Τ. Β' ΕΚΔ. Β'	1892	ΑΘΗΝΑ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ	1892	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	Η ΕΝ ΑΙΓΙΩ ΜΥΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ 1821 ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΝ ΠΑΛ. ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΝ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΙ ΑΦΟΡΩΣΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΝ ΠΑΝΑΓ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ ΕΝ ΑΙΓΙΩ	1892	ΑΙΓΙΟ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΝΑΣΤ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΤΗΣ ΕΝ ΕΥΒΟΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821	1892	ΧΑΛΚΙΔΑ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ ΜΑΣ 1832-1892 : ΜΕΤΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΕΞΗΚΟΝΤΑ ΚΑΙ ΠΛΕΟΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ	1892	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΡΑΜΦΟΥ	ΚΑΤΣΑΝΤΩΝΗΣ ΚΛΕΦΤΙΚΟΝ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΝ	1892	ΑΘΗΝΑ
V. RASIC.	ΚΛΕΦΤΑΙ ΚΑΙ ΣΟΥΛΙΩΤΑΙ	1892	
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ	ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΤΟΜΟΣ Γ' ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ	1892	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ	Ο ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ Ο ΠΕΣΩΝ ΕΝ ΔΡΑΓΑΤΣΑΝΙΩ	1892	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΣΗΦ ΛΑΓΚΑΔΗ	POESIES AUX BRAVES FRANCAIS TOMBES A NAVARIN : UN GREC AU PAVILLON FRANCAIS LA FILLE D'ATHENES. ΕΛΕΓΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΓΕΝΝΑΙΟΥΣ ΓΑΛΛΟΥΣ ΤΟΥΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ ΕΝ ΝΑΥΑΡΙΝΩ	1892	ΑΘΗΝΑ
ΛΕΩΝΙΔΑ ΔΟΓΑΝΗ	ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΟΠΛΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1892	ΠΑΤΡΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΡΑΛΗ	ΧΙΟΣ ΚΑΙ ΧΙΟΙ	1893	ΑΘΗΝΑ
Ν. ΦΥΣΕΝΤΖΙΔΟΥ	ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΣΗΜΟΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΠΛΑΡΧΗΓΩΝ	1893	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΑΝΤ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ	Ο ΔΙΑΚΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΧΑΝΙ ΤΗΣ ΓΡΑΒΙΑΣ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΕΘΝΙΚΗ	1893	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΕΔΜΟΝΔΟΥ ΖΟΥΡΙΕΝ (ΜΤΦΤ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΔΟΥ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΓΩΝΟΣ ΚΥΡΙΩΣ ΤΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ	1893	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΡΗΓΑ ΤΟΥ ΦΕΡΡΑΙΟΥ	1893	ΛΑΡΙΣΑ
ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ ΚΑΙ ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΙΔΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΑ	1893	ΑΘΗΝΑ
ΤΙΜΟΛΕΟΝΤΟΣ ΑΜΠΕΛΑ	ΛΟΥΚΑ ΡΑΛΛΗ ΙΔΙΟΓΡΑΦΟΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ ΕΠΙΣΟΔΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1893	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΟΥ	ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΠΙΣΗΜΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΑΝΑΓΟΜΕΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ	1893	ΣΑΜΟΣ
JURIEN DE LA GRAVIERE (ΜΤΦΡ. ΚΩΝ/ΝΟΥ ΡΑΔΟΥ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΓΩΝΟΣ ΚΥΡΙΩΣ ΤΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ	1894	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΙΒΑΔΑ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΩΣ (ΜΑΘΗΤΟΥ)	1894	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
Ν.Σ. ΖΕΡΒΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ	1894	ΚΕΡΚΥΡΑ
Ν.Π. ΠΑΡΙΣΗ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΠΕΤΕΙΩ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΚΑΙΡΩ	1894	ΚΑΙΡΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΕΛΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1894	ΑΘΗΝΑ
ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ	1894	ΑΘΗΝΑ
ΖΩΗ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ	Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΝΥΞ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΕΛΙΣ	1895	ΑΘΗΝΑ
Π.Μ. ΠΕΣΤΕΜΑΝΤΖΟΓΛΟΥ	Η ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1895	ΒΡΑΙΛΑ
ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ	ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΟΙΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΙΣΑΜΟΥ ΑΡΧΟΜΕΝΟΝ ΑΠΟ ΤΑ 1821	1895	ΑΘΗΝΑ
Ι. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ 1. ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ	1895	ΑΘΗΝΑ
Ι. ΚΑΤΣΙΑΛΟΥΠΗ	ΜΑΡΚΟΣ ΒΟΤΣΑΡΗΣ ΕΘΝΙΚΟΣ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ	1895	ΟΔΗΣΣΟΣ
Α. ΜΠΕΗ	1821-1895. Η ΣΗΜΑΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΓ. ΛΑΥΡΑΣ ΕΝ ΠΑΤΡΑΙΣ. ΠΑΤΡΑΙ ΤΗ 2 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	1895	ΠΑΤΡΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
Ν.Γ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΑΠΟ 1453-1892	1895	ΑΘΗΝΑ
	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΠΕΤΕΙΩ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ	1895	ΚΑΙΡΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΤΟΥ ΤΕΠΕΛΕΝΛΗ	1895	ΑΘΗΝΑ
Χ.Α. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 26 ΜΑΡΤΙΟΥ 1894 ΕΝ ΤΗ ΕΤΑΡΕΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	1895	ΑΘΗΝΑ
	ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 10 ΙΟΥΝΙΟΥ 1822 ΓΕΝΟΜΕΝΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ	1896	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΑΒΟΥΡΗ	ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΔΙΗΓΗΜΑ	1896	ΠΑΤΡΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΑΝΔΡΕΑ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ	1896	ΠΑΤΡΑ
Α. ΑΡΓΥΡΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ	1896	ΑΘΗΝΑ
Γ.Β. ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ 1820-1889	1896	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ	ΤΟ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ. ΔΡΑΜΑΤΙΟΝ	1896	ΑΘΗΝΑ
Α. ΤΕΡΡΑΣΟΝ - ΠΑΡΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ	ΕΘΝΙΚΟ ΠΑΝΟΡΑΜΑ. Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ 1822	1896	ΑΘΗΝΑ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ	ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΑΥΤΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΧΡΟΝΩΝ ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	1896	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	ΕΘΝΙΚΑ ΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΕΤΑΙΡΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ	1896	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΥΤΖΟΥΡΙΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1896 ΕΝ ΤΩ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ	1896	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΑΝΩΝΥΜΟΥ	Η ΣΦΑΓΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΑΥΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1821.	1896	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ	Η ΣΦΑΓΗ ΤΟΥ ΠΡΟΜΥΡΙΟΥ (8 ΜΑΙΟΥ 1823)	1896	ΑΘΗΝΑ
	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΡΙΒΑΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ	1896	ΑΘΗΝΑ
	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΕΛΛΗΝΙΚΩ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙΡΟΥ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1896	1896	ΚΑΙΡΟ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΟΛΙΤΗ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝΤΟΛΗ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΟΥΠΑΛΛΗΛΩΝ "ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ"	1896	ΣΥΡΟΣ
	ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΒΙΟΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1896	ΑΘΗΝΑ
	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ	1896	ΑΘΗΝΑ
ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΤΟΥ ΤΕΠΕΛΕΝΛΗ	1896	ΚΑΙΡΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΑΓΡΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΔΙΑ ΤΗΝ Δ' ΤΑΞΙΝ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΩΝ	1896	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΡΑΜΦΟΥ	ΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ	1897	ΑΘΗΝΑ
Ν. Κ. ΚΩΣΤΗ	ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΚΟΡΑΗ	1897	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ	Ο ΗΡΩΣ ΜΑΡΚΟΣ ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ . ΔΡΑΜΑ	1897	ΑΘΗΝΑ
ΡΗΓΑ ΜΗΛΙΩΤΟΥ	ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΛΟΓΟΙ- ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ	1897	ΑΘΗΝΑ
ΟΘΩΝΟΣ ΡΕΝΤΖΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1897 ΕΝ ΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ	1897	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ	ΞΕΝΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ (1821-1897)	1897	ΑΘΗΝΑ
Ν.Γ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1897 ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΕΝ ΛΗΞΟΥΡΙΩ	1897	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
Γ.Ι.ΧΟΙΔΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1897	1897	ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ	Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ	1897	ΛΕΥΚΩΣΙΑ
	ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε'	1898	ΒΑΡΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΦΛΕΣΣΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΑΓΩΝΟΣ	1898	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΔΟΥ	Ο ΜΙΑΟΥΛΗΣ ΠΡΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1898	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΕΛΙΝΙΩΤΟΥ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ. Η ΕΝΑΡΞΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ. ΔΡΑΜΑ	1899	ΠΑΤΡΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΧΑΡΙΝ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ Δ΄ ΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ	1899	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ	ΤΑ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΤΕΡΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ	1899	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ	ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΈΘΝΟΥΣ 1453-1821	1899	ΑΘΗΝΑ
ΙΟΥΛΙΟΥ ΒΕΡΝ (ΜΤΦΡ. ΗΛΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ)	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ 1821. ΟΙ ΠΕΙΡΑΤΑΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	1899	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ	Η ΕΟΡΤΗ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ. ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1899	1899	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΑΓΡΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΧΡΟΝΩΝ ΔΙΑ ΤΗΝ Η΄ ΤΑΞΙΝ ΤΟΥ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΩΝ	1899	ΑΘΗΝΑ
	Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ. ΗΤΟΙ 12 ΕΠΙΣΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΑΠΕΤΑΝ ΓΙΑΝΝΑΚΗΝ ΠΑΠΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	1899	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΑΛΑΝΗ	ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ ΠΟΙΗΤΟΥ ΒΕΣΕΓΚΙ ΔΕΛΙ ΟΥΓΟΙ ΕΞ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΥΠΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΑΛΑΝΗ	1899	
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΚΥΡΙΑΚΑΤΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΑΡΓΟΣΤΟΛΙΩ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΝΑΩ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΩΣ	1899	ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΜΟΝΤΕΣΑΝΤΟΥ (ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟΥ)	ΟΛΙΓΑΙ ΛΕΞΕΙΣ ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ ΙΕΡΟΝ ΝΑΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ	1899	ΒΕΝΕΤΙΑ
Α.Μ. ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ	ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ	1900	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΤΣΑΚΗ	ΕΠΙ ΤΗ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ	1900	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΣΠ. ΠΕΤΡΟΛΙΑΚΟΥ	Η ΕΝ ΠΕΤΑ ΜΑΧΗ	1900	
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΤΣΑΚΗ	ΕΠΙ ΤΟΙΣ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΟΙΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ	1900	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΔΟΥ	Η ΕΝ ΑΣΤΡΕΙ Β' ΕΘΝΙΚΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ	1900	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΟΥ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΓΙΑΤΡΑΚΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΙΕΡΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1821	1900	ΣΠΑΡΤΗ
Β.Λ. ΝΙΚΟΛΑΙΔΟΥ - ΑΝΑΣΤ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ	ΛΟΓΟΙ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΙ ΡΗΘΕΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1900	1900	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ	ΣΑΜΙΑΚΑ ΗΤΟΙ ΑΝΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ. ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΙ ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ...	1900	ΣΑΜΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΟΛΙΤΗ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1900	1900	ΣΥΡΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΤΣΑΚΗ	ΤΩ ΘΕΟΔΩΡΟ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ Η ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑ ΠΑΤΡΙΣ	1900	
Χ.Α. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ	ΧΡΥΣΑΙ ΕΘΝΙΚΑΙ ΣΕΛΙΔΕΣ. ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΛΑΒΑΡΟΝ. Η ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ ΕΝ ΛΑΥΡΑ	1900	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ	25 ΜΑΡΤΤΙΟΥ 1821: ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ. ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΙ ΑΥΤΩΝ	1900	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΠΑΝΑΓΗΣ ΜΙΧ. ΠΟΥΛΟΣ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΤΑΣΤΑΣΙΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ ΚΑΙ ΜΑΧΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΑΥΤΑ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ	1901	ΚΑΛΑΜΑΙΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΙΓΕΝΟΠΟΥΛΟΥ	Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ	Ο ΚΛΕΦΤΗΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΚΩΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΣΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΣΠ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ	ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΥΤΖΟΥΡΙΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΜΝΗΜΟΣΥΝΟΣ ΕΠΙ ΤΟΙΣ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΟΙΣ ΤΟΥ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ	1901	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
	ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ		
ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΕΤΡΟΥΝΑΚΟΥ	ΣΤΟ ΜΑΝΙΑΚΙ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΦΡ. ΠΟΥΚΕΒΙΛ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΗΤΟΙ ΑΝΑΓΕΝΗΣΣΙΣ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ (ΕΠΙΜ.)	ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΡΩΜΑ. 2 ΤΟΜΟΙ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗ	ΑΓΩΝΕΣ ΣΟΥΛΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ	1901	ΑΘΗΝΑ
ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1902	1902	ΠΥΡΓΟΣ
Ξ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ	Ο ΠΥΡΠΟΛΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΝΑΡΗΣ	1902	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΡΑΓΚΟΥ	ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1902	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΝΑΡΗ	1902	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜ. ΣΦΗΚΑ	ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΝ ΔΑΚΙΑ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΟΥ 1821	1902	ΑΘΗΝΑ
Μ. ΚΟΥΤΣΟΥΜΑΝΗ	ΤΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΔΙΑΤΡΕΞΑΝΑΤ ΚΑΤΆ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ	1902	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ	ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ	1902	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΜΠΑΖΗ	ΑΔΕΛΦΗ ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΑΙ ΜΑΝΩΛΗΣ ΤΟΜΠΑΖΗΣ	1902	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗ ΑΠΌ ΤΟΝ ΔΗΜ. ΑΙΝΙΑΝ. ΕΚΔΟΣΗ 2Η	1903	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝ. ΖΗΣΙΟΥ	Η ΕΘΝΙΚΗ ΨΥΧΗ. ΛΟΓΟΣ ΡΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΗ 24Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1903	1903	ΑΘΗΝΑ
ΝΕΟΚΛΗ ΚΑΖΑΖΗ	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ. ΛΟΓΟΣ	1903	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ	ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΚΟΡΑΗ	1903	ΤΕΡΓΕΣΤΗ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΚΩΝ. ΖΗΣΙΟΥ	ΟΙ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΑΙ	1903	ΑΘΗΝΑ
ΙΩ. ΛΑΖΑΡΟΠΟΥΛΟ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΛΕΒΙΔΙΩ ΤΗΝ 14ΗΝ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1904, ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΗΣ ΕΝ ΛΕΒΙΔΙΩ ΜΑΧΗΣ ΤΟΥ 1821	1904	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΑΝΔΡΕΑΔΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΜΠΑΜΠΗΣ ΑΝΝΙΝΟΣ	ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΑΓ. ΠΑΝΙΔΗ	ΗΘΙΚΑΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ, ΗΤΟΙ ΤΟ ΨΥΧΙΚΟΝ ΣΘΕΝΟΣ ΕΝ ΤΩ ΑΓΩΝΙ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ. ΛΟΓΟΣ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΔ. ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΥ	Ο ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΣΠΡΕΑ	Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ 1826	1904	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΥΠΡΙΟΥ	Ο ΛΟΡΔΟΣ ΒΥΡΩΝ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΤΙΜΟΥ ΜΩΡΑΙΤΙΝΗ	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΕΥΑΓΓ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΗ	ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΕΤΡΟΥΝΑΚΟΥ	Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΦΛΕΣΣΑ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΣΠ. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ	Η ΚΥΡΑ ΦΡΟΣΥΝΗ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ	Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΑΣ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ	Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ	1904	ΑΘΗΝΑ
	ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	1904	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ	Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΣΩΤΗΡ ΤΗΣ ΟΛΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΟ ΤΟΥ 1826	1905	ΟΞΩΝΙΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ	Η ΓΡΑΜΒΟΥΣΣΑ	1905	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ	ΜΙΚΤΑΙ ΣΕΛΙΔΕΣ	1905	ΑΘΗΝΑ
ΜΕΝΕΛΑΟΥ-ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ ΠΑΝΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΑΝΑ ΚΑΤΆ ΤΟ 1821	1905	ΑΘΗΝΑ
ΑΝ. ΣΤΡΑΤΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ	1905	ΑΘΗΝΑ
ΑΝ. ΣΤΡΑΤΟΥ	Ο ΣΤΡΑΤΑΡΧΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ	1905	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΖΗΣΙΟΥ	ΕΘΝΙΚΗ ΨΥΧΗ (ΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ) 24 ΜΑΡΤΙΟΥ 1903	1905	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΑΟΥΛΗΣ	1905	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗΣ	1905	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΑΙΟΣ	1905	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΦΑΜΕΛΙΑΡΗ	Η ΕΝΔΟΞΟΣ ΥΔΡΑ	1905	ΑΘΗΝΑ
Ε. ΤΡΙΚΟΛΙΔΗ	Ο ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΑΓΩΝ. ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΕΤΕΙΩ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ	1905	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Γ. ΧΟΙΔΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΝ ΤΩ ΗΡΩΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΤΗΝ 10 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1905	1905	ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗ	ΣΟΥΛΙΩΤΕΣ ΚΑΙ ΛΙΑΠΙΔΕΣ	1905	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΒΩΚΟΣ	ΘΕΑΤΡΟ ΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ	1906	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ	Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ	1906	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΙΕΖΕΚΙΗΛ	Ο ΙΩΣΗΦ ΑΝΔΡΟΥΣΗΣ	1906	ΑΘΗΝΑ
ΧΡ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	Ο ΚΟΡΑΗΣ ΩΣ ΕΘΝΙΚΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ	1906	ΑΘΗΝΑ
ΤΑΚΗ ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ	Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ	1906	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ	ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΕΝ ΚΑΙΡΩ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1906	1906	ΚΑΙΡΟ
ΝΙΚ. ΠΟΛΙΤΗ	ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΕΠΟΥΣ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΟΣ	1906	ΑΘΗΝΑ
ΤΙΜΟΛΕΟΝΤΟΣ ΑΜΠΕΛΑ	ΠΡΟ ΤΗΣ ΑΛΑΜΑΝΑΣ. ΔΡΑΜΑ	1907	ΠΑΤΡΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	1907	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΘΑΡΕΙΟΥ	Η ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΝΑ. ΤΡΑΓΩΔΙΑ	1907	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ	Η ΠΡΩΤΗ ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ	1907	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΦ. ΤΣΕΚΟΥΡΑ	ΧΩΡΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ	1907	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΑΥΤΙΛΙΑ ΚΑΤΆ ΤΑΣ ΠΑΡΑΜΟΝΑΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1907	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ	ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΑ	1907	ΑΘΗΝΑ
ΛΑΖ. ΒΕΛΕΛΗ	Ο ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΩΤΗΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ	1908	ΑΘΗΝΑ
ΕΥΑΑΓΓΕΛΙΑ ΖΩΓΡΑΦΟΥ	ΓΚΟΥΡΑΙΝΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ	1908	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΣ	Ο ΒΥΡΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΑΣ	1908	ΑΘΗΝΑ
Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗ	ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΣΕΛΙΔΕΣ	1908	ΑΘΗΝΑ
Κ. ΠΟΛΙΤΑΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΜΑΓΚΕΣΤΡΙΑ ΤΗΝ 25ΗΝ ΜΑΡΤΙΟΥ	1908	ΑΘΗΝΑ
	Ο ΨΑΡΙΑΝΟΣ ΗΡΩΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΝΑΡΗΣ	1908	ΑΘΗΝΑ
ΧΡ. ΣΑΡΙΚΑΚΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΗΜΩΝ ΕΟΡΤΗΝ 1908	1908	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΖΟΥΡΑ	ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΗΜΑΙΑΣ	1908	ΚΕΡΚΥΡΑ
ΑΛΕΞΑΝΡΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ	ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1908	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΝΙΚ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗΣ	1909	ΑΘΗΝΑ
Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ	ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΚΑΤΆ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	1909	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤ. ΚΟΥΤΣΟΥΒΕΛΗΣ	ΕΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΝ. ΛΟΓΟΣ	1909	ΑΘΗΝΑ
ΕΜΜ. ΣΑΓΚΡΙΩΤΗ	ΕΥΒΟΙΚΑ. ΔΙΑΠΡΕΨΑΝΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	1909	ΧΑΛΚΙΔΑ
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ	ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ	1909	ΟΔΗΣΣΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΨΙΛΑΚΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	1909	ΚΡΗΤΗ
ΑΝΔΡΕΑ ΑΝΔΡΕΑΔΗ	Ο ΓΛΑΔΣΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΣ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	Η ΑΝΑΒΑΣΗ ΤΟΥ ΦΑΒΙΕΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΠΕΛ. ΒΛΑΧΟΥ	Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ. ΕΠΙ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1821. ΛΟΓΟΣ ΑΠ' ΑΜΒΩΝΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΑΓ. ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΗ	Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΡΙΒΑΣ. ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΩ ΕΟΡΤΑΣΜΩ ΤΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ.	1910	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΛΟΥΚΑ ΡΑΛΛΗ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1910	ΑΘΗΝΑ
	Η ΕΠΑΝΑΣΤΣΙΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ ΕΙΣ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ	1910	ΑΜΕΡΙΚΗ
ΑΡΙΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ	ΤΟ ΛΑΒΑΡΟΝ ΤΟΥ '21. ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΜΕΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΑΡΙΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ	ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΑΤΣΩΝΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΟΥΡΣΑΡΟΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ. ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ	ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΕΙΣ ΤΟ ΗΡΩΟΝ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΡΙΒΑΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑΝ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΙΩ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ	ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΛΗ	1910	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΝΙΚ. ΚΩΤΣΑΚΗ	Η ΠΑΤΡΙΣ ΛΟΓΟΣ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΛΕΟΝΤΟΣ ΜΑΚΚΑ	Η ΕΝ ΤΟΙΣ ΔΗΜΟΣΙΟΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙΣ ΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ	1910	ΑΘΗΝΑ
Θ. ΝΙΚΗΤΑ	Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΒΕΡΓΑΣ	1910	ΝΑΥΠΛΙΟ
ΣΠ. ΠΑΓΑΝΕΛΗ	Ο ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΤΟΥ 1821	1910	ΑΘΗΝΑ
ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΜΠΑΖΗ	Ο ΦΙΛΕΛΛΗΝ ΙΑΤΡΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΓΚΟΣ	1910	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡ. ΒΛΑΝΤΗ	ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ ΕΝ ΛΕΥΚΑΔΙ	1911	ΑΘΗΝΑ
ΑΡΙΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ	Ο ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ. ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΗ ΕΠΟΠΟΙΙΑ	1911	ΑΘΗΝΑ
ΦΩΤΙΟΥ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ	ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟ ΑΙΤΩΛΙΚΟ	1911	ΑΙΤΟΛΙΚΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ	ΤΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	1911	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΔ. ΣΤΑΘΑΚΗ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΚΕ ΜΑΡΤΙΟΥ 1911	1911	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΤΑ ΑΡΜΑΤΑ	1912	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΤΟ ΣΟΥΛΙ	1912	ΑΘΗΝΑ
ΜΙΧΑΗΛ ΔΙΑΛΙΝΑ	Η ΚΡΙΤΣΟΤΟΠΟΥΛΑ. ΠΟΙΗΜΑ	1912	ΚΡΗΤΗ
ΙΩΝΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗ	ΑΠΌ ΤΟΝ ΒΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΡΗΓΑ	1912	ΑΘΗΝΑ
Μ. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ	ΤΑ ΤΗΣ ΝΑΥΜΑΧΙΑΣ ΕΝ ΝΑΥΑΡΙΝΩ	1912	ΑΘΗΝΑ
ΕΠΑΜ. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝ ΠΥΛΩ ΝΑΥΜΑΧΙΑΣ 1827	1912	ΑΘΗΝΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1912	ΑΘΗΝΑ
ΒΑΣ. ΤΖΟΥΡΑΣ	ΤΟ ΕΝ ΑΙΤΩΛΙΚΩ ΚΑΤΆ ΤΗΝ Β ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΝ ΓΕΝΟΜΕΝΟΝ ΘΑΥΜΑ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ	1912	ΚΕΡΚΥΡΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΡΔΟΥΝΙΩΤΗ	Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΛΗ	1913	ΤΡΙΠΟΛΗ
ΑΝΤ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ	Ο ΜΙΚΡΟΣ ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ. ΔΡΑΜΑ ΕΘΝΙΚΟΝ	1913	ΜΥΤΙΛΗΝΗ
ΧΡ. ΔΑΛΛΑ	Ο ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΓΙΑΣ	1913	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΔ. ΟΡΦΑΝΙΔΗ	ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ. ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ. ΠΟΙΗΜΑ	1913	ΧΙΟΣ
ΓΡΗΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1914	ΑΘΗΝΑ
ΗΛΙΑ ΘΑΝΑΣΑΚΟΥ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ ΕΙΣΦΟΡΑΙ ΔΙΑ ΤΟΝ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΑΓΩΝΑ	1914	ΑΘΗΝΑ
	ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΛΟΝΤΟΥ 1789-1847	1914	ΑΘΗΝΑ
ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1914	1914	ΑΘΗΝΑ
Θ. ΚΡΙΕΖΗ	ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΥΔΡΑΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1914	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΕΣΣΟΛΩΡΑ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙ ΤΩ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1914	ΑΘΗΝΑ
ΕΥΑΓ. ΣΤΡΑΤΗ	Ο ΣΕΡΡΑΙΟΣ ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔ. ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΤΆ ΤΟΝ ΙΕΡΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821 ΕΜΜ. ΠΑΠΠΑΣ.	1914	ΣΕΡΡΕΣ
Γ. ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ - Τ. ΜΩΡΑΙΤΙΝΗ - ΜΠ. ΑΝΝΙΝΟΥ	ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ	1914	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗ	Η 25 ΜΑΡΤΙΟΥ ΛΟΓΟΣ ΣΕ ΚΑΙΡΟ	1915	ΑΘΗΝΑ
Π. ΔΟΥΚΑ	ΠΑΝΑΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΆ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1914	1915	ΑΘΗΝΑ
Γ. ΖΗΣΙΟΥ	ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ	1915	ΑΘΗΝΑ
ΓΕΩΡΓ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ	ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΆ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	1915	ΑΘΗΝΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ	ΑΡΜΑΤΩΛΟΙ ΚΑΙ ΚΛΕΦΤΕΣ 1453-1821	1916	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ	ΜΕΛΕΤΗ ΕΠΙ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ Π. ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ	1916	ΑΘΗΝΑ
ΒΑΣ. ΣΑΤΙΝΙΩΤΗ	ΚΑΝΑΡΙΟΥ ΠΥΡΠΟΛΙΤΟΥ ΕΘΝΙΚΑΙ ΕΚΔΟΥΛΕΥΣΕΙΣ	1916	ΛΟΝΔΙΝΟ
Γ. ΜΠΑΙΡΑΚΤΑΡΗ	ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗ ΠΟΛΕΩΣ ΚΟΡΤΣΑΣ	1916	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΔΟΥ	ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΟΙΝΕΣΚΟΥ - ΥΠΑΣΠΙΣΤΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜ. ΥΨΗΛΑΝΤΗ	1916	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΔΟΥ	ΟΙ ΣΟΥΛΙΩΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΜΑΤΩΛΟΙ ΕΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩ	1916	ΑΘΗΝΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΚΡΥΝΑΙΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ. ΑΠΟ ΤΗΣ ΚΟΣΜΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ΄ΗΜΑΣ ΧΡΟΝΟΥΣ, ΔΙΑ ΤΗΝ Ε΄ΚΑΙ ΣΤ΄ ΤΑΞΙΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	1916	ΑΘΗΝΑ
Ε. ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ	ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΠΕΣΟΤΕΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΤΆ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΟΥ 1821	1916	ΑΘΗΝΑ
ΣΙΜΟΥ ΜΕΝΑΡΔΟΥ	ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΕ ΜΑΡΤΙΟΥ	1916	ΑΘΗΝΑ
ΓΟΥΣΤΑΥΟΥ ΧΕΡΤΣΒΕΡΓ (ΜΤΦΡ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΡΟΛΙΔΗ)	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ 4 ΤΟΜΟΙ	1916	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΠΩΣ Ο ΓΑΛΛΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗΣ ΦΑΒΙΕΡΟΣ ΕΣΩΣΕ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ	1917	ΑΘΗΝΑ
ΣΚΕΥΟΥ ΖΕΡΒΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΗΝ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, ΓΑΛΛΩΝ ΚΑΙ ΑΓΓΛΩΝ	1917	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚ. ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΥ	ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΕΥΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ	1917	ΑΘΗΝΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΡΑΧΝΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟ 1453 – 1914, ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ Δ’ ΤΑΞΕΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ	1917	ΑΘΗΝΑ
ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΡΟΛΙΔΗ	Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ	1917	ΑΘΗΝΑ
Ν. ΚΟΛΥΒΑ	ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΚΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΤΆ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ	1917	ΑΘΗΝΑ

Βιβλία και φυλλάδια σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση που εκδόθηκαν την περίοδο 1832 -1920			
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	**ΤΙΤΛΟΣ**	**ΕΤΟΣ**	**ΤΟΠΟΣ**
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΔΟΥ	ΠΕΡΙ ΤΟ ΣΤΕΜΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΤΩΝ ΟΡΛΕΑΝΙΔΩΝ 1825-1826	1917	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΡΙΚΟΓΛΙΔΗ	Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓΓΛΙΚΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ	1917	ΑΘΗΝΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΣΑΓΓΑΡΗ	ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ	1917	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΔΡΕΑ ΑΝΔΡΕΑΔΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΗΡΩΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ	1918	ΑΘΗΝΑ
Ε. ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ	ΛΟΓΟΣ ΕΠ ΕΥΚΑΙΡΙΑΣ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ	1918	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΚΑΝΟΥΤΑ	Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΕΝ ΑΜΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΗΝ ΠΑΡΕΣΧΟΝ ΟΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΚΑΤΆ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΟΥ 1821- ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΌ ΔΙΕΕΕ	1918	ΑΘΗΝΑ
ΕΜΜ. ΡΕΠΟΥΛΗ	ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1918	1918	ΑΘΗΝΑ
Μ. ΑΤΤΛΕΥ	ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ	1919	ΑΘΗΝΑ
ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ	Η ΑΙΩΝΙΑ ΕΛΛΑΣ. ΛΟΓΟΣ ΡΗΘΕΙΣ ΤΗ 25Η ΜΑΡΤΙΟΥ 1919	1919	ΑΘΗΝΑ
	ΕΠΙ ΤΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1917 ΕΝ ΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ	1919	ΑΘΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΔΟΥ	Ο ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ ΚΑΙ Η ΕΝ ΔΡΑΓΑΤΣΑΝΙΩ ΜΑΧΗ	1919	ΑΘΗΝΑ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΛΙΓΝΟΥ	ΑΡΧΕΙΑ ΛΑΖΑΡΟΥ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗ	1920	ΑΘΗΝΑ
ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΑΦΟΡΟΝΤΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΧΙΟΥ	1920	ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ	ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ 1821-1827	1920	ΑΘΗΝΑ

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Α. Αρχεία

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, τ. Α, Αθήνα 1859.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας,, τ. Δ΄, Αθήνα 1973.

Αρχεία της ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας,, τ. Γ΄, Αθήνα 1971.

Δάλλα Τρισεύγενη, Παπαναστασίου Μ., Καραπάνου Αν., Παπαδοπούλου Β. (επιμ.), *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, 4 τόμοι, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1997-2014.

Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ.Ε΄, τχ. Ι - V, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1963-1971.

Β. Εφημερίδες

Άγγελος
Αγών της Δωδεκανήσσου (Ο)
Αθηνά
Αιών
Ακρόπολις
Αλήθεια
Ανεξάρτητος (Ο)
Ασμοδαιός
Εθνική Βιβλιοθήκη
Εθνικόν Πνεύμα
Ελπίς
Ερμής ο Λόγιος
Εστία
Εφημερίς
Εφημερίς της Κυβερνήσεως
Εφημερίς των Αγγελιών
Κλειώ
Νεα Εφημερίς
Νεολόγος Αθήνων

Πρωία
Πρωινός Κήρυξ
Στοά
Ταχύπτερος Φήμη
Χρόνος

Γ. Άρθρα σε περιοδικό Τύπο

Τα σχετικά με την επανάσταση άρθρα που εντοπίστηκαν στις σελίδες των περιοδικών που εξετάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για τις ποσοτικές αναλύσεις, αλλά και για την εξέταση της πρόσληψης της Ελληνικής Επανάστασης την περίοδο 1832-1920, παρουσιάζονται αναλυτικά στο Παράρτημα Γ.

Δ. Βιβλία/φυλλάδια

Τα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 ελληνόγλωσσα βιβλία και φυλλάδια που εκδόθηκαν την περίοδο 1832-1920 παρουσιάζονται αναλυτικά στο Παράρτημα Δ.

Παρακάτω καταγράφονται **α.** οι ξενόγλωσσες ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης που εκδόθηκαν το υπό εξέταση διάστημα και δεν εντάχθηκαν στο παράρτημα, **β.** τα Απομνημονεύματα και οι ιστορίες αγωνιστών που αν και γράφτηκαν τον 19^{ο} αιώνα εκδόθηκαν μετά το 1920 και **γ.** άλλα ελληνόγλωσσα έργα που δεν σχετίζονταν με το 1821, αλλά χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές για στατιστικά στοιχεία ή άλλες πληροφορίες γύρω από την ανάδυση της ελληνικής Δημόσιας Σφαίρας.

Blaquiere Edward, *The Greek Revolution: Its Origin and Progress: Together with Some Remarks on the Religion, National Character, &c. in Greece*, London 1824.

Buchon Jean Alexandre, *La Grece continentale et la Moree :Voyage, sejour et etudes historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843.

Finlay George, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο 1836.

Graviere Julien, *Ιστορία του υπέρ ανεξαρτησίας των Ελλήνων αγώνος κυρίως του Ναυτικού*, μτφρ. Κωνσταντίνου Ράδου, Αθήνα 1894.

Howe Samuel Gridley, *An Historical Sketch of the Greek Revolution*, New York 1828.

Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les évenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu' au combat de Navarin*, Paris 1828.

Neroulos Rizos Iakovakys, *Histoire moderne de la Grece*, Geneve 1828.

Pouqueville François, *Histoire de la régénération de la Grèce*, Paris 1824.

Raffenel C.D., Histoire des Grecs Modernes depuis la prise de Constantinople par Mohamet II jusqu'acejour, Paris 1825.

Soutsos Alexander, *Histoire de la Revolution Grecque*, Paris 1829.

Tchocan Th., *Histoire de la Grece modern. Guerredel' independance*, Athens 1858.

Thurheim Lulu, *Mein Leben. Erinnerungenaus Ostrerreichs grosser welt (1788-1819)*,Vol.2, Munchen 1913.

Αγγέλου Άλκης - Χατζηιωάννου Μαρία Χριστίνα (επιμ.), *Ανδρέας Συγγρός Απομνημονεύματα*, τ. Β΄, Εστία, Αθήνα 1998.

Αλεξίου Έλλη (επιμ.), *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη*, Μέρμηγκα, Αθήνα 1979.

Δεληγιάννης Κανέλλος, *Απομνημονεύματα*, 3 τόμοι, εκδ. οίκος Γ. Τσουκαλά και υιού, Αθήνα 1957.

Διάλογος περί της ελληνικής επαναστάσεως. Συγγραφείς μεν εν Κισνέβη κατά το έτος 1822 υπό του μακαρίτου Γρηγορίου Γεωργιάδου Ζαλύκου εκδοθείς υπό Αγαθόφρονος Λακεδαιμόνιου, Παρίσι 1828.

Κανδηλώρος Τάκης, *Ιστορία του Εθνομάρτυρος Γρηγορίου του Ε',* Αθήνα 1909.

Κονόμος Ντίνος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1984.

Κορνούτος Γεώργιος (επιμ.), *Τα Απομνημονεύματα 1453-1953*, Αθήνα 1953.

Κοταρίδης Νίκος, *Περί της επαναστάσεως των λεγομένων ελλήνων. Η μαρτυρία του ιερομόναχου Γεράσιμου (1836)*, Opportuna, Αθήνα 2012.

Κουμανούδης Στέφανος, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθείσων από της αλώσεως μέχρι των καθ' ήμας χρόνων*, τ. Β΄, Αθήνα 1900.

Μαζαράκης Γεώργιος, *Τριών μηνών Αναμνήσεις εκ του κατά την Ανατολήν πλου του ευδρόμου «Ναύαρχος Μιαούλης»*, μέρος Πρώτο, Αθήνα 1885.

Μανσόλας Αλέξανδρος, *Στατιστική Έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος*, Αθήνα 1879.

Μάουρερ Γκέοργκ Λούντβιχ, *Ο Ελληνικός Λαός*, 2 τόμοι, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976.

Μωραϊτίνης - Πατριαρχέας Ελευθέριος, *Απομνημονεύματα Του Πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντου*, Κέδρος, Αθήνα 1990.

Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Συνόδου της Γ' περιόδου, τ. Α΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1871.

Υπουργείον Εσωτερικών, Γραφείον Στατιστικής, Στατιστική του Ελληνικού Τύπου κατά τους έξ πρώτους μήνας του έτους 1892, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου Και Λιθογραφείου, 1892.

Υπουργείον Εσωτερικών, Ο Τύπος εν Ελλάδι, Δημοσιεύματα του Τμήματος της Δημοσίας Οικονομίας, αρ. 5, Αθήναι 1900.

Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881.

Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, Αθήνα 1862.

Φίνλεϋ Τζωρτζ, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, 2 τόμοι, μτφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, Αθήνα 2008.

Χάου Σάμουελ, *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης*, μτφρ. Ι. Χατζηεμανουήλ, Εκάτη, Αθήνα 1997.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Apter David, *The politics of Modernisation*, Chicago University Press, Σικάγο 1965.

Ars Gregory, «On the Life in Russia of the Greek Patriotik Family of Ypsilanti», *Balkan Studies*, vol. 26 (1985), p.73-90.

Avdela Efi - Psarra Anna, «Engendering 'Greekness': Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece», *Mediterranean Historical Review,* vol.20, Issue 1 (2005), p.67-79.

Barker Hannah - Burrows Simon (Eds), *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America 1760-1820*, Cambridge University Press, 2002.

Bianchi Hanael, *St. George's Day: A Cultural History of England's National Holiday*, CreateSpace Independent Publishing Platform 2014.

Blanning Timothy, *The French Revolution: Class War or Culture Clash?,* Palgrave (2nd edition), 1998.

Blinkhorn Martin - Veremis Thanos (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, SAGE-ELIAMEP, Αθήνα 1990.

Boase G. - Baigent Elizabeth, «Tennent, Sir James Emerson, first baronet (1804–1869)», *Oxford Dictionary of National Biography (online ed*.), Oxford University Press.

Bouchard Jacques, « Perception des Phanariotes avant et après Zallony », *Cahiers balkaniques*, v. 42 (2014), p. 1-16.

Braudel Fernand, *Η γραμματική των πολιτισμών*, μτρφ. Άρης Αλεξάκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009.

Breuilly John, *The Oxford Handbook of the History of Nationalism,* Oxford University Press (Reprint edition) 2016.

Brewer David, *Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες,* μτρφ. Νίκος Γάσπαρης Πατάκης, Αθήνα 2018.

Brooke John, «Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and the Cultural Historians», *Journal of Interdisciplinary History* xxix/1 (1998), σ.43-67.

Brooks Ann*, Women, Politics and the Public Sphere, Women, Politics and the Public Sphere*, Policy Press, Great Britain 2019.

Brunkhorst Hauke , Kreide Regina, Lafont Cristina (eds), *The Habermas Handbook*, Columbia University Press, USA 2017.

Butsch Richard (ed.), *Media and Public Spheres*, Palgrave McMillan, New York 2007.

Calhoun Craig, *Habermas and the Public Sphere*, MIT 1992.

Camariano Nestor, *Athanasios Christopoulos. Sa vie, son ceuvre litteraire te ses rapport avec la culture Roumaine*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1981.

Campbell Joseph, *Η δύναμη του μύθου*, μτφρ. Ελένη Παπαδοπούλου, Ιάμβλιχος, Αθήνα 1998.

Campbell Joseph, *Ο Ήρωας με τα χίλια πρόσωπα*, μτφρ. Θεόδωρος Σιαφαρίκας, Ιάμβλιχος, Αθήνα^{2} 2001.

Caprinato Caterina, «Νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στην Ιταλία (1857-1859). Μερικές παρατηρήσεις στον Tommaso Semmola και τον Niccolò Tommaseo», στο Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβησεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα*. Πρακτικά Συμποσίου, τ.Α΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2016,σ.311-322.

Carlyle Thomas, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, London 1841.

Carlyle Thomas, *Οι ήρωες*, μτφρ. Α. Δαλέζιου, Βιβλιοπωλείον Μ.Ι. Σαλιβερου, Αθήνα 1924.

Champagne Patrick, *Η κατασκευή της κοινής γνώμης. Το νέο πολιτικό παιχνίδι*, μτφρ. Σταματίνα Μανδηλαρά, Πατάκης, Αθήνα^{2} 2004.

Clark Peter, *British clubs and societies, c. 1580-1800: The origins of an associational world*, Oxford University Press, Oxford 2000.

Damrosch Leo, *The Club: Johnson, Boswell, and the Friends Who Shaped an Age*, Yale University Press, 2019.

De Silva K. M., «Sir James Emerson Tennent: Colonial Administrator an Historian», *Journal of the Royal Asiatic Society of Sri Lanka*, v.34 (April 1992), p.13-37.

Droulia Loukia*, Philhllénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Centre de recherches néo-helléniques de la Fondation nationale de la recherche scientifique, Athènes 1974.

Eger Elizabeth, Grant Charlotte, Gallchoir Clíona, Warburton Penny (Edts), *Women, Writing and the Public Sphere 1700-1830*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Emden Christian, Midgley David, *Beyond Habermas: Democracy, Knowledge, and the Public Sphere*, Berghahn Books, England 2012.

Engelstad Fredrik, Larsen Håkon, Rogstad Jon, Steen-Johnsen Kari (Eds), *Institutional Change in the Public Sphere: Views on the Nordic Model*, De Gruyter 2017.

Eriksonas Linas, *National Heroes and National Identities: Scotland, Norwayand Lithuania*, P.I.E-PeterLang S.A, Brussels 2004.

Faroqhi Suraiya, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γιάννης Καραχρήστος, Εκδόσεις του Εικοστού πρώτου, Αθήνα 2009.

Fauriel Claude, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Η έκδοση του 1824-1825*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο[2] 2000.

Furnée Jein Hein, «In good company: Class, gender and politics in the Hague's gentlemen's clubs, 1750-1900», στο Morton Graeme, Boudien de Vries, Morris R.J. (επιμ.*), Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe*, Ashgate, London 2006, p.117-137.

Gazi Effi, «*Scientific» National History. The Greek Case in Comparative Perspective (1850 - 1920), European University Studies. Series III, History and Allied,* Frankfurt 2000.

Gellner Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

Gestrich Andreas, «The Public Sphere and the Habermas Debate», *German History* 24/3 (2006), p.413-430.

Gibbon Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1-6, London 1775-1789.

Glynn Carroll, Herbst Susan, O'Keefe Garrett, Shapiro Robert, Lindeman Mark, *Public Opinion*, Westview Press 2004.

Gonsalves Ralph, *The Making of a National Hero: Law and Practice in St. Vincent and the Grenadines*, v.4, Create Space Independent Publishing Platform, 2018.

Gourgouris Stathis, *Dream nation: Enlightenment, colonisation and the constitution of Modern Greece*, Stanford University Press, Stanford 1996.

Graeme Morton, Vries Boudien (de), Morris R.J. (eds.), *Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe*, Ashgate, London 2006.

Habermas Jurgen, Lennox Sara, Lennox Frank, «The Public Sphere: An Encyclopedia Article», *New German Critique*, No.3 (Autumn 1974), p.49-55.

Habermas Jurgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Berlin 1962.

Habermas Jurgen, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, νήσος, Αθήνα 1997.

Hamrick Wes, «The Public Sphere and Eighteenth-century Ireland», *New Hibernia Review / Iris Éireannach Nua*, Vol. 18, No.4 (2014), p.87-100.

Hanco Jurens, «Habermas for Historians. Four Approaches to his Works», *Forschungsberichte aus dem Duitsland Instituut Amsterdam,* v.5 (2009), p 158-170.

Hatzopoulos Marios, «Eighteenth century Greek prophetic literature», in David Thomas - John Chesworth (eds), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, Vol. 13 *Central and Eastern Europe 1700-1800*, Brill, Leiden 2020, p. 382-402.

Hatzopoulos Marios, «Prophetic Structures of the Ottoman-ruled Orthodox Community in Comparative Perspective: Some Preliminary Observations», in Paschalis M. Kitromilides - Sophia Matthaiou (eds), *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building, National Hellenic Research Foundation/ Institute of Historical Research*, Athens 2016, p.121-147.

Hayday Mathew, Blake Raymond B. (Eds), C*elebrating Canada: Holidays, National Days, and the Crafting of Identities*, University of Toronto Press, Toronto 2016.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, 2 τόμοι, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.

Hobsbawm Eric, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτρφ. Χρύσα Νάντρις, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Hobsbawm Eric - Ranger Terence (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004.

Hobsbawm Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848*), μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

Holub Robert, *Jurgen Habermas. Critic in the Public Sphere,* London & New York: Routledge, 1991.

Hook Sidney, *The hero in history, a study in limitation and possibility*, New York 1943.

Iggers George, *Mukherjee Supriya, Wang Edward, Παγκόσμια ιστορία της σύγχρονης ιστοριογραφίας, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Νεφέλη, Αθήνα 2015.*

Italy and the Public Sphere, Special Issue, *Journal of Modern Italian Studies*, vol.18, Issue 3 (2013).

Jacob Margaret, «The Mental Landspace of The Public Sphere: A Eyropean Perspective», *Eignteeth Century Studies*, Vol.28, No.1 (1994), p.95-113.

Jensen Lotte (Ed)*, The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe 1600-1815***,** Amsterdam University Press, 2016.

Johnson Paul, *Heroes: From Alexander the Great and Julius Caesar to Churchill and de Gaulle*, Harper Perennial, New York 2008.

Jostein Gripsrud, Hallvard Moe , Anders Molander, Graham Murdock (Eds), *The Idea of the Public Sphere: A Reader*, Lexington Books, USA 2010.

Karamanolakis Vaggelis, «The University of Athens and Greek Antiquity (1837-1937)» in Dimitris Tziovas (ed.), Re-Imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture, Oxford University Press 2014, p.112-127.

Kedourie Elie, *Ο Εθνικισμός*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Κατάρτι, Αθήνα 1999.

Kissinger Henry, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-22*, Echo Point Books & Media 2013.

Kluge Alexander, Negt Oskar, *Public Sphere and Experience: Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public*, Verso 2016.

Kosellek Reinhardt, «Aufstieg und Struktur der burgelichen Welt*», Das Zeitalter der europischen Revolution 1780-1848*, Frankfurt 1969.

Kotaridis Nikos, *La societe traditionelle face a l' Etat modern. Etude sur la revolte militaire de 1848 en Grece*, Universite de Paris I, Paris 1987.

Koubourlis Ioannis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, INE/EIE, Athens 2005.

Kraay Hendrik, *Days of National Festivity in Rio de Janeiro, Brazil 1823–1889*, Stanford University Press, Stanford 2013.

Kristeva Julia, *Έθνη χωρίς εθνικισμό*, μτφρ. Κωνσταντίνος Γεώρμας, Ενναλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1997.

Landes Joan, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Cornell University Press 1988.

Mah Harold, «Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians», *The Journal of Modern History 72/1* (2000), p.153-182.

Maltezou Chrysa - Ortalli Gherardo (eds), *Italia - Grecia: temi e storiografie a confronto: atti del Convegno di studi organizzato in collaborazione con il Dipartimento di studi storici dell' Universita Ca' Foscaridi Venezia*, Istituto ellenico di studi bizantini e postbizantinidi Venezia, Venezia 2001.

Markham Clements, «Obituary: Two Arctic Veterans. Sir Erasmus Ommanney and Sir James Donnet», *The Geographical Journal,* Vol.25, No.2 (1905), p.221-224.

Marshall F.H, «Η εν έτει 1821 στρατεία του Υψηλάντου εις τας Παραδουνάβιους Ηγεμονίας», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος,* τ. Θ΄(1962), σ.363-510.

Masson-Vincourt Marie Paule, *Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, μτφρ. Άρης Αλεξάκης, Αγγελική Παπαδοπούλου, Κώστας Τζινάρης, MIET, Αθήνα 2009.

Mazurel Hervé, *Désirs de guerre et rêves d'ailleurs : la croisade philhellène des volontaires occidentaux de la guerre d'indépendance grecque (1821-1830)*, These de Doctorat, Universite deParis I, Paris 2009.

McAllister Patrick, *National Days and the Politics of Indigenous and Local Identities in Australia and New Zealand*, Carolina Academic Press 2012.

McCrone David and McPherson Gayle (eds.), *National Days. Constructing and Mobilising National Identity*, Palgrave/Macmillan, London 2009.

McCrone David, *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού. Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, μτφρ. Νίκος Βαφέας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Melton James, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Mendieta Eduardo, VanAntwerpen Jonathan (Eds), *The Power of Religion in the Public Sphere*, Columbia University Press, 2011.

Mommsen Theodor, *The History of Rome, v. I-IV,* translated by William Purdie Dickson Cambridge University Press, 2010.

Morris Roger, *Class, sect and party: The making of the British middle-class, Leeds, 1820-1850*, Manchester University Press, Manchester 1990.

Moullas Panayotis, *Les concours poetiques de l' Universite d' Athenes 1851-1877*, IAEN, Αθήνα 1989

Murray Albert, «The Vernacular Imperative- Duke Ellington's Place in the National Pantheon», *boundary 2*, Vol.22, No.2 (summer 1995), Duke University Press, p.19-24.

Noiriel Gerard, «La question national comme object de l'histoire sociale», *Genèses*, v.4 (1991), p.72-94.

Nowotny Stefan, *The Condition of Becoming Public,* translated by Aileen Derieg (online essay 2003).

O'Donnell Patrick, *The Unknowns: The Untold Story of America's Unknown Soldier and WWI's Most Decorated Heroes Who Brought Him Hom*e, Atlantic Monthly Press , USA 2018.

O'Mahony Patrick, *The Contemporary Theory of the Public Sphere*, Peter Lang Ltd, International Academic Publishers 2019.

Oke Katharina Adewoyin, *The politics of the public sphere: English-language and Yoruba-language print culture in colonial Lagos, 1880s-1940s*, unpublished phd Thesis, University of Oxford, Oxford 2018.

Oliver Martyn, «Europe and Islam: A History of Projection» in Deanna Gard, Izabella Main, Martyn Oliver and James Wood (eds), *Inquiries into Past and Present*, Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences, Vol. XVII/7 (2005) [online].

Özkirimli Umut, *Θεωρίες του Εθνικισμού*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, Σιδέρης, Αθήνα 2011.

Petropoulos John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, MIET, Αθήνα 1997.

Philliou Christine, «Communities on the Verge: Unraveling the Phanariot Ascendancy in Ottoman Governance», *Comparative Studies in Society and History*, Vol.51, No.1 (Jan. 2009), p.151-181.

Porciani Ilaria, Tollebeek Jo (Eds), *Setting the Standards: Institutions, Networks and Communities of National Historiography*, Palgrave Macmillan, New York 2012.

Ranum Orest (ed), *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, John Hopkins University Press, Baltimore 1975.

Reinhardt Brigitte*, Der Münchner Schlachten- und Genremaler Peter von Heß. (Phil. Diss. München 1972) Oberbayerisches Archiv*, Band 102, München 1977.

Renan Ernest, *Τι είναι έθνος;,* μτφρ. Γιάννης Λάμψας - Η. Π. Νικολούδης, Ροές, Αθήνα 2009.

Rendell Jane, *The pursuit of pleasure. Gender, space and architecture in regency*, Rutgers University Press, London 2002.

Roberton John, *Διαφωτισμός, Δημόσια Σφαίρα και Πολιτική Οικονομία*, ετήσια Διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, μτφρ. Σοφία Ματθαίου, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2010.

Rotzokos Nikolaos, «Obéissance traditionelle et légitimité naitonale: le pouvoir ottoman, l'administration grecque et les actes de soumission pendant la revolution de 1821», in Maria Efthymiou (ed.*) La société grecque sous la domination ottoman. Economie, identité, structure sociale et conflits*, Hêrodotos, Athènes 2010, p.229-259.

Said Edward, *Οριενταλισμός,* μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Sheehan James, «What is German History. Reflections on the Hole of the "Nation" in German History and Historiography», *Journal of Modern History*, vol.53 (1981), p. 1-23.

Sheppard Ruth, *Extraordinary Heroes: Amazing Stories of Victoria Cross and George*, Osprey Publishing 2010.

Sifneos Evrydiki, «Cosmopolitanism as a Feature of the Greek Commercial Diaspora», *History and Anthropology* vol.16, No.1 (March 2005), p.97-112.

Skoulmbourdi Artemis, *Coffee Shops of old Athens*, Municipality of Athens-Cultural Organisation, Athens 2001.

Smith Anthony*, Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Εύα Πέππα, Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

Smitley Megan, *The feminine public sphere: Middle-class women and civic life in Scotland 1870-1914*, Manchester University Press, Manchester 2009.

Starn Randolph, «Meaning-Levels in the Theme of Historical Decline», *History and Theory*, Vol.14, No.1 (Feb.1975), p.1-31.

Striebeck Carl Theodor, *Mittheilungenaus dem tagebuche des philhellenen*, Hannover 1834.

Susen Simon,«Citical Notes on Habermas's Theory of the Public Sphere», *Sociological Analysis,* vol.5, No.1 (2011), p.37-62.

Tabaki Anna, «Au carrefour des civilisations: Phanar et Phanariotes», *Études Balkaniques*, No.1 (2002), p. 96-109.

Toqueville Alexis, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Στοχαστής Αθήνα 1997.

Trevor-Roper H. R., «Gibbon and the Publication of The Decline and Fall of the Roman Empire 1776-1976», *The Journal of Law & Economics*, vol.19, No. 3 (1976), p. 489-505.

Webster Charles, *The foreign policy of Castlereagh, 1812-1815: Britain and the reconstruction of Europe*, G. Bell and Sons 1931.

Wolff Stuart, *Ο Διαφωτισμός και ο ορθόδοξος κόσμος: δυτικές απόψεις για την Ορθόδοξη Εκκλησία στην ανατολική Ευρώπη*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2001.

Wolloch Nathaniel, «Edward Gibbon's Cosmology», *International Journal of the Classical Tradition*, Vol.17, No.2 (2010), p.165-177.

Wootton David, «Narrative, Irony, and Faith in Gibbon's Decline and Fall», *History and Theory*, Vol.33, No.4, (Dec. 1994), p.77-105.

Yakovaki Nassia, «The Philiki Etaireia Revisited: In Search of Contexts, National and International», *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol.11 (2014), p.171-187.

Yérasimos Stefanos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles), Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des lieux habités*, Publication de la Société Turque d'Histoire Série VII- No. 117, Ankara 1991.

Zanou Konstantina, *Transnational patriorism in the Mediterranean 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press, 2018.

Αβδελά Έφη, Εξερτζόγλου Χάρης, Λυριντζής Χρήστος (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015.

Αγγελάκος Κώστας, «Αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση στην εκπαίδευση (1853-1893): δείγματα γραφής και αναστοχασμοί», *Νέα Εστία*, τ.173ος, τχ.1857 (2013), σ.136-143.

Αγγέλου Άλκης (επιμ.), *Δημητρίου Βικέλα Άπαντα*, 8 τόμοι, Σ.Ω.Β., Αθήνα 1997.

Αδαμόπουλος Αδάμ, *Το λαϊκό '21: διανοούμενοι της εαμικής αριστεράς για την επανάσταση του 1821*, ανέκδοτη Διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012.

Αθανασοπούλου Σοφία, *¨Εξιδανίκευση και συκοφαντία¨, εικόνες κλεφτών στα Απομνημονεύματα του 1821,* ανέκδοτη Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2018

Αλιβιζάτος Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2011.

Αλτάνη Έφη (επιμ.), *Άπαντα για τον Οδυσσέα Ανδρούτσο*, τ. Α΄, Αθήνα 2005.

Αναγνώστου Στρατής, «Λέσχες, αδελφότητες και λοιπά σωματεία του αλύτρωτου ελληνισμού ως φορείς της εθνικής συνείδησης. Η περίπτωση της Λέσβου», στο

Πεντελής Βουτουρής - Γεώργιος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ.55-65.

Αναστασιάδης Γιώργος, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας (1821-1941)*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 2001.

Ανδρέου Αντρέας, Κακουριώτης Σπύρος, Κόκκινος Γεώργιος (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας,* Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015.

Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Χαντζαρούλα Ποθητή, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Αντωνοπούλου Ζέτα*, Τα Γλυπτά της Αθήνας: υπαίθρια γλυπτική (1834-2004)*, Ποταμός, Αθήνα 2003.

Ανώνυμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Κάλβος, Αθήνα 1968.

Αποστολόπουλος Δημήτρης, *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2003.

Αρβανιτάκης Δημήτρης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006.

Αρβανιτάκης Δημήτρης, «Giuseppe Compagnoni: Σκηνές από τον βίο ενός 'κατήγορου του γένους'». στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και Χρόνος στη Νεοελληνική Γραμματεία (18ος-190ς αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Ρέθυμνο 12-14 Απριλίου 2013, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σ.373-428.

Αρβανιτάκης Δημήτρης*, Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020.

Άρς Γκρέγκορυ, «Κάποιες ειδήσεις από τα Ρωσικά αρχεία για τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, π. Γεώργιος Μεταλληνός, Χαράλαμπος Μηνάογλου (επιμ.), *Ιστοριογραφία και πηγές για την ερμηνεία του 1821*, Πρακτικά Α΄ συνεδρίου, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2013, σ.29-34.

Άρς Γκρέγκορυ, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, μτφρ. Αναστασία Μπελοζέροβα, Ασίνη, Αθήνα 2015.

Ασδραχάς Σπύρος, *Πρωτόγονη Επανάσταση. Αρματολοί και Κλέφτες (18ος -19ος αι.)*, ΕΑΠ, Αθήνα 2019.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ο Χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα: έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2003.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεώργιου Λασσάνη*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973.

Βακαλόπουλος Κωσταντίνος, *Ευρωπαίοι φιλέλληνες παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα και στο Ελλαδικό βασίλειο (1821-1843)*, Σταμούλης, Αθήνα 2008.

Βαλέτας Γεώργιος (επιμ.), *Δημητρίου Αινιάνος Άπαντα, Απομνημονεύματα Καραισκάκη και άλλων αγωνιστών*, Άτλας, Αθήνα 1962.

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011.

Βασιλειάδου Δήμητρα, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων*, τ.30 (2011), σ.179-211.

Βασιλείου Σωτηρία, *Πολιτικές ανταμοιβής των αγωνιστών της ελληνικής επανάστασης (1828-1844)*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2019.

Βασιλείου Σωτηρούλα, «Τα παλικάρια τα παλιά και η αποκατάστασή τους κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)», στο Βασίλης Γούναρης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ος αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, Αθήνα 2015, σ.27-107.

Βασιλούδη Βασιλική, *Εφημερίς των Παίδων (1868-1893). Περιοδικός Τύπος και προτεσταντικά πρότυπα για την παιδική ηλικία,* ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2013.

Βελουδής Γιώργος, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, ΕΜΝΕ- Μνήμων, Αθήνα 1982.

Βελουδής Γιώργος, *Ο Σολωμός των Ελλήνων. Εθνική ποίηση και ιδεολογία*, Πατάκης, Αθήνα 2004.

Βελώνη Ελένη, *Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημόσιος Λόγος (1837 - 1911)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2017.

Βερέμης Θάνος (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

Βιγγοπούλου Ιόλη, «Οι περιηγητές και ο ελληνικός ορθόδοξος κόσμος (15ος-19ος αιώνας)», στο Κώστας Λάππας, Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, ΠΕΚ, Αθήνα 2010, σ.317-337.

Βιγγοπούλου Ιόλη, *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών 15ος-20ος αιώνας*, Κότινος, Αθήνα 2005.

Βλασσόπουλος Χρήστος, *Ημερολόγιον του Αγώνος*, Αθήνα 1930.

Βοβολίνης Κωνσταντίνος, *Το χρονικό του Παρνασσού 1865-1950*, Αθήνα 1951.

Βόγλη Ελπίδα, «¨Αι ελπίδες ήμών εστράφησαν προς τους Έλληνας¨: Προτάσεις φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», στο Μανδυλαρά Άννα, Νικολάου Γεώργος, Φλιτούρης Λάμπρος, Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Νικολάου Σκουφά/Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σ.107-130.

Βόγλη Ελπίδα, «Η ατελέσφορη αναζήτηση του χαρισματικού ηγέτη της ελληνικής επανάστασης: Η Φιλική Εταιρεία, οι αυτόχθονες αρχηγοί και οι συσχετισμοί δυνάμεων», στο Άννα Μανδυλαρά – Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Ασίνη, Αθήνα 2017, σ.247-274.

Βουγιούκα Μάρω - Μεγαρίδης Βασίλης, *Οδωνυμικά*, 3 τόμοι, Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 2011.

Βούλγαρης Γιάννης, *Ελλάς. Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Πόλις, Αθήνα 2019.

Γαβρόγλου Κώστας, Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Μπάρκουλα Χάιδω, *Ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1937*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2014.

Γαζή Έφη, *Πατρίς-θρησκεία-οικογένεια. Ιστορία ενός συνθήματος, 1880-1930*, Πόλις, Αθήνα 2011.

Γαρδίκα Κατερίνα, *Προστασία Και Εγγυήσεις. Στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1920*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999.

Γαρδίκα-Κατσιαδάκη Ελένη, Μπελιά Ελένη (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004). Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, 2 τόμοι, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005-2006.

Γατόπουλος Δημήτριος, *Αλέξανδρος Υψηλάντης. Ο εθνικός ήρως του εικοσιένα*, Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1940.

Γέροντας Παναγιώτης, *Μεθ' όρμης ακαθέκτου. Επίτομη ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού 1821 - 1945*, Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού, Αθήνα 2016.

Γιακωβάκη Νάσια, «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία. Η συμβολή της στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Δημόσιας Σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ.8ος (2006), Ακαδημία Αθηνών, σ.199-230.

Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος -18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006.

Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Το περιοδικό του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου. Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών επιστημονικών περιοδικών» στο Μαρία Κανελλοπούλου - Μπότη, *Ιστορία της Πληροφορίας. Από τον πάπυρο στο ηλεκτρονικό έγγραφο*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2014, σ.111-123.

Γιαννιτσιώτης Γιάννης, «Η μνήμη της πόλης ως πολιτικό επιχείρημα. Δημοτικές εκλογές στον Πειραιά το 1895», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Η πόλη στη σύγχρονη εποχή. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (1830-1950)*, ΕΜΝΕ- Μνήμων, Αθήνα 2001, σ.251-267.

Γιαννόπουλος Γιάννης, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης*, Σειρά: Οι Ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, Τα Νέα, Αθήνα 2010.

Γιαραλή Δέσποινα - Ζαγλή Μαίρη, «Το περιοδικό Ελληνισμός (1898-1915, 1928-1932). Βιβλιογραφική παρουσίαση- καταγραφή», *Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωάννινων*, Παράρτημα αρ. 55, Ιωάννινα 1993.

Γιώτη Αγγέλα, «"Επαγγελματίες" ταξιδιώτες στην Ευρώπη: στοιχεία για το δίκτυο των ανταποκριτών εξωτερικού στις εφημερίδες από το τέλος του 19ου αι.», στο Ίλια Παπαστάθη (επιμ.), *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις: όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει*, Πρακτικά ΙΕ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 1-4 Μαρτίου 2017 : μνήμη Δ. Ν. Μαρωνίτη (1929-2016), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2018, σ.523-536.

Γκέκος Γεώργιος, *Η επιστροφή. Αγωνιστές του Α. Υψηλάντη στον δρόμο για την Ελλάδα 1822/1823*, εκδόσεις Κάπον, Αθήνα 2019.

Γκίνκο Σοφία, «Η μεταφρασμένη λογοτεχνία μέσα από τα περικείμενα στο περιοδικό Εβδομάς: Α΄ περίοδος κυκλοφορίας (1884-1886)», στο Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα - πορίσματα έρευνας, Πρακτικά Συνάντησης Εργασίας Νέων Ερευνητών*, Τμήμα θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ , Αθήνα 2015, σ.31-50.

Γκίνκο Σοφία, «Το ρεπερτόριο των μεταφρασμένων κειμένων στο περιοδικό Εβδομάς (1884-1892): γένη, είδη, θέματα», στο Άννα Ταμπάκη - Αλεξία Αλτουβά (επιμ.), *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα*, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Τμήμα θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ ,Αθήνα 2016, σ.113-121.

Γούναρης Βασίλης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος -20ος αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2015.

Γραμματικοπούλου Ελένη (επιμ.), *Νεοελληνικό Θέατρο (17ος-20ός αι.). Επιστημονικές Επιμορφωτικές Διαλέξεις*, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1996, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1997.

Γρηγοριάδης Ιωάννης, *Θρησκεία και εθνικισμός σε Ελλάδα και Τουρκία: Μια "Ιερά σύνθεση*", Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015.

Γριτσόπουλος Τάσος, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, τ.Γ΄ (1970-1971), σ.33-253.

Γριτσόπουλος Τάσος, «Φιλικά κείμενα», *Μνημοσύνη*, τ. Ζ΄ (1978-1979), σ.45-105.

Δανόπουλος Κωστής - Χατζοπούλου Λίτσα, *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

Δασκαλάκης Απόστολος, «Η πρώτη εθνοσυνέλευσις και το πολίτευμα της Επιδαύρου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ.16ος (1966), σ.43-140.

Δασκαλάκης Απόστολος, *Οι τοπικοί οργανισμοί της επαναστάσεως του 1821 και το πολίτευμα της Επιδαύρου*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1980.

Δεληβοριά Μαρία, *Ο Αγώνας του ’21 και η υπονόμευση του. Οι σύγχρονες μαρτυρίες και η κρίση του Σολωμού*, Άγρα, Αθήνα 2016.

Δεμερτζής Νίκος, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Σάκκουλας, Αθήνα 1996.

Δερμιτζάκη Αικατερίνη, *Το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος: ίδρυση, συλλεκτική πολιτική και άλλες δράσεις (1882-1926)*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011.

Δερτιλής Γεώργιος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, 2 τόμοι, Εστία, Αθήνα[6] 2010.

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, *Άπαντα Νεοελλήνων Κλασσικών: Ιωάννης Φιλήμων*, 4 τόμοι, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα χ.χ.

Δημάκης Ιωάννης, «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης πριν από την επανάσταση του 1821», στο Συλλογικό, *Μνήμη Αλέξανδρου Υψηλάντη. 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992)*, Εθνική Βιβλιοθήκη αρ.46, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995, σ.35-46.

Δημάκης Ιωάννης, *Φιλελληνικά. Μελέτες για τον φιλελληνισμό κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.

Δημακόπουλος Γεώργιος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827: συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως*, Διδακτορική Διατριβή υποβληθείσα εις την εν Αθήναις Πάντειο Ανωτάτην Σχολήν των Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1966.

Δημακοπούλου Χαρίκλεια, «Οι ιστορικοί τόποι των εθνικών συνέλευσεων», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ.23ος (1980), σ.89-110.

Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «Ανακοπτόμενο Άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-200*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.

Δημαράς Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αλληλογραφία Αδαμάντιου* Κοραή, 5 τόμοι, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1964-1983.

Δημαράς Κωνσταντίνος, «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου», *Τα Ιστορικά*, τ.7ος (1987), Αθήνα, σ.3-14.

Δημαράς Κωνσταντίνος, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα2 2006.

Δημαράς Κωνσταντίνος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα9 2007.

Δημαράς Κωνσταντίνος, *Ο Ρωσσοαγγλογάλλος*, Πορεία, Αθήνα 2012.

Δημαράς Κωνσταντίνος., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982.

Δημαράς Κωνσταντίνος, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837: μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1987.

Δημητρακόπουλος Φώτης, *Βυζάντιο και νεοελληνική διανόηση στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνος*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

Δημητρόπουλος Δημήτρης - Καραμανωλάκης Βαγγέλης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η αριστερά*, ΑΣΚΙ - Η Αυγή, Αθήνα 2014.

Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Ο ¨Γέρος του Μοριά¨. Χτίζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος - Κατερίνα Δέδε (επιμ.), «Η ματιά των άλλων». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός), ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2012, σ.69-90.

Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821», *Τα Ιστορικά*, τ.χ.69 (2019), σ.3-14.

Δημητρόπουλος Δημήτρης, Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Μαρωνίτη Νίκη, Μπουκάλας Παντελής, *1821 και Απομνημονεύματα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2020.

Διάλλα Άντα, «Επανεξετάζοντας τη διχοτομία Δύση - Ανατολή: Τα πολλαπλά πρόσωπα της Ρωσίας στον ελληνικό 19ο αιώνα», στο Καίτη Αρώνη- Τσιχλή, Στέφανος Παπαγεωγρίου, Αλεξάνδρα Πατρικίου (επιμ.), *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος -20ος αιώνας). Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου*, Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ.53-72.

Διαμαντής Κωνσταντίνος, «Πρότασις καθιερώσεως εθνικών επετείων και δημοσίων αγώνων κατά το πρότυπον των εορτών της αρχαιότητος κατά το 1835», *Αθηνά*, τ.73-74 (1972-1973), σ.307-325.

Διαμαντής Κωνσταντίνος, *Δημήτριος Υψηλάντης (1793- 1832). Μέρος Πρώτος: Πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής*, Αθήνα 1966.

Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

Δρούλια Λουκία - Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784 - 1794)*, 4 τόμοι, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

Δρούλια Λουκία (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2005.

Εγκυκλοπαιδικό λεξικό Ελευθερουδάκη, 12 τόμοι, Αθήνα χ.χ.

Ελευθερίου Ξένια, *Η Δημόσια ιστορία ως συγκρουσιακό θέμα. Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων εβραίων στο διαδίκτυο*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2019.

Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης. Η αιχμαλωσία του στην Αυστρία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1969.

Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Ρήγας- Υψηλάντης- Καποδίστριας*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1965.

Εξερτζόγλου Χάρης, «Πολιτικές τελετουργίες στη Νεότερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε΄ και η πεντηκονταετηρίδα της ελληνικής επανάστασης», *Μνήμων,* τ.13ος (2001), σ.153-182.

Εξερτζόγλου Χάρης, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861- 1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Εξερτζόγλου Χάρης, *Εκ Δυσμών το φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου- αρχές 20ου αιώνα)*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015.

Εξερτζόγλου Χάρης, *Η Δημόσια ιστορία: Μια εισαγωγή*, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, Αθήνα 2020.

Εξίσου Ευφημία, «Πρυτανικοί και πανηγυρικοί λόγοι του Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1900. Βιβλιογραφική Καταγραφή», *Τετράδια Εργασίας* ΕΙΕ/ΚΝΕ, τ.χ.10 (1988), σ.471-507.

Επιτροπάκης Γεώργιος - Ζαφείρης Ηρακλής, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην Γεγονότα*, ΓΕΣ, Αθήνα 1979.

Ευαγγελάτος Χρήστος, *Ιστορία του Μεσολογγίου*, Γκοβόστης, Αθήνα 2007.

Ζάζας Δημήτριος, *Τυπογραφία και Τυπογράφοι στη Νεότερη Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας (1870 -1920)*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2011.

Ζακυθηνός Διονύσιος, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Δωδώνη, Αθήνα 1978.

Ζερβής Νίκος, «Η προκήρυξη της Μεσσηνιακής Συγκλήτου με ημερομηνία 23 Μαρτίου 1821 στην αγγλική και ιταλική», στο *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1988, σ.80-90.

Ζωγραφίδου Ζώζη, *Η παρουσία της ιταλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα (1900-1997)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999.

Ζώρας Γεράσιμος, *Ελληνόγλωσσα στιχουργήματα Ιταλών λογίων (ΙΖ΄- ΙΘ΄αιώνες). Η Ακαδημία Arcadia της Ρώμης και η ελληνική παράδοση*, Δόμος, Αθήνα 1994.

Ζώρας Γεράσιμος, *Οι λογοτέχνες της Παλαιάς και της Νέας Αθηναϊκής Σχολής στον Φ.Σ. Παρνασσός. Αρχειακή Έρευνα*, εκδόσεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα 1993.

Ηλιού Φίλιππος, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία και φυλλάδια*, τ. Α΄, 1801 -1818, Βιβλιολογικό εργαστήρι - ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997.

Ηλιού Φίλιππος, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ο αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Ημερινός Χάρης, «Από τας εορτάς του ανδριάντος του Διάκου», *Παναθήναια,* τ.χ.62 (1903), σ.439-440.

Θεοτοκάς Νίκος - Κοταρίδης Νίκος, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

Θεοτοκάς Νίκος, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη. Απομνημόνευμα και Ιστορία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012.

Θεοτόκης Σπυρίδων, *Ο φιλελληνισμός της Ευρώπης στην Ελληνική Επανάσταση, Διάλεξις,* Αθήνα 1930.

Θωμόπουλος Σώζων, *Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως του ΄21. Αυτοτελή έργα 1821-1986*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1987.

Θωμόπουλος Σώζων, *Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως του ’21. Αυτοτελή έργα 1821-1988 (Προσθήκες στην έκδοση του 1987). Μετά παραρτήματος δημοσιευμάτων περιοδικού τύπου (1835-1988)*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1991.

Ιακώβου Βίκυ, «Η Κριτική Θεωρία και η Νεωτερικότητα», στο Σωκράτης Κονιόρδος, (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ.297-324.

Ιόββα Ι., *Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα,* μτφρ. Γεώργιος Ασούρας, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

Ιωάννιδης Γρηγόριος (επιμ.), «Δημήτριος Ν. Βερναρδάκης, Η ζωή και το έργο του, Πρακτικά ημερίδας»*, Παράβασις -Μελετήματα, Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, τ.8,* Ergo, Αθήνα 2009.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ταξιδεύοντας- Ρουσία*, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα[4] 1965.

Κακαμπούρας Δημήτρης, *Η Βρετανική πολιτική έναντι της Ελλάδας του 1821 υπό το φως της κριτικής Ελλήνων της εποχής αυτής*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1993.

Κακούρη Αθηνά, *1821 η αρχή που δεν ολοκληρώθηκε. Πότε και πώς δημιουργήθηκε το κράτος όπου ζούμε σήμερα*, Πατάκης, Αθήνα 2013.

Καλβοκορέσης Λεώνης, «Ανδρέας Ζανή Μάμουκας», Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τ. ΙΓ' (1959), σ.384-414.

Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», στο *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, ηλεκτρονική έκδοση, http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx#4

Καμπούρογλου Δημήτριος, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής 1852-1932*, Βιβλιοπωλείο Διονύσιου Νότη Καραβιά, Αθήνα 1985.

Κανδηλώρος Τάκης, *Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Αθήνα 1926.

Καραβά Ζαχαρούλα, *Τα ελληνικά Κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά για παιδιά και νέους (1898-1919). Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού παροικιακού Τύπου*, ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ, Αθήνα 2010.

Καρακάση Κατερίνα, «Οι γυναίκες και ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα», στο Άννα Ταμπάκη - Αλεξία Αλτουβά (επιμ.), *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα*, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Τμήμα θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ, Αθήνα 2016, σ.169-176.

Καρακατσούλη Άννα, «Φιλέλληνες και Ελληνική Επανάσταση: Η υπερεθνική διάσταση», στο Μανδυλαρά Άννα - Νικολάου Γιώργος - Φλιτούρης Λάμπρος - Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Νικολάου Σκουφά/Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σ.131-153.

Καρακατσούλη Άννα, *«Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνική της διάσταση*, πεδίο, Αθήνα 2016.

Καραμανίδου Άννα, «Παρακαταθήκες Ορθοδοξίας και Ελληνισμού σε επιστολές του Ιωάννου Καποδίστρια προς εκκλησιαστικά πρόσωπα της εποχής του», στο *Πρακτικά Συνεδρίου: Ρήγας Φερραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα - Η ελληνική σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και τη Γνώση:*, τ. Α΄ , Ακαδημία Θεσμών και Πολιτισμών, Θεσσαλονίκη 2013, σ.123-135.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης - Στάθης Παναγιώτης, «Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου», στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453: Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2006, σ.227-257.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884)», στο Κώστας Μπουραζέλης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Στέλιος Κατάκης, *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της,* Καρδαμίτσας - Ιστορήματα 3, Αθήνα 2011, σ.273-287.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Η ιστορία και το κοινό της στον 19ο αιώνα. Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης-Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2004, σ.215-233.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 2006.

Καράογλου Χαράλαμπος (επιμ.), *Περιοδικά Λόγου και τέχνης (1901-1940)*, τ.Α΄,University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996.

Καραπάνου Άννα, Παππά Χαρά, Ντίντα Κατερίνα (επιμ.), *Ελλάδα και Γαλλία τον 19ο αιώνα. Πρακτικά Συνεδρίου (Δίγλωσση έκδοση ελληνικά -γαλλικά)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012.

Καρασαρίνης Μάρκος, «Σιωπή και λόγος για την Επανάσταση του 1821», εφ. *Το Βήμα*, 24 Μαρτίου 2016.

Καραφουλίδου Βίκυ, *«…της μεγάλης ταύτης ιδέας…». Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Πόλις, Αθήνα 2018.

Καρποζήλου Μάρθα, «Τα ελληνικά περιοδικά για παιδιά και εφήβους (1836-1936)», στο Αλέξανδρος Ακριτόπουλος (επιμ.), *Το παιδικό έντυπο : πρακτικά συμποσίου*, ΑΠΘ- Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1993, σ.57-68.

Καρπόζηλου Μάρθα, «Τερπόμεναι και διδασκόμεναι εν ταυτώ : Οι Ελληνίδες αναγνώστριες των περιοδικών του 19ου αιώνα», στο Ναταλία Δεληγιαννάκη (επιμέλεια), *Νεοελληνική Λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. Πρακτικά ΙΓ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Παν. Μουλλά*, Εκδόσεις Σοκόλη - Κουλεδάκη, Αθήνα 2014, σ.469-478.

Καρποζήλου Μάρθα, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914): Καταγραφή*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987.

Καρπόζηλου Μάρθα, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα 1991.

Καρύδης Δημήτρης, «Αθήνα-Αττική στον πρώτο αιώνα Οθωμανικής κατοχής: η σχέση πόλης-υπαίθρου», στο Βαρόν-Βασάρ Οντετ (επιμ.), *Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές κληρονομιές και Ελληνικό κράτος* (1984), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας,* ΕΜΝΕ- Μνήμων, τ. Α΄, Αθήνα 1985, σ.50-53.

Καστρίτη Νατάσα, *Η Ελλάδα του ΄21 με τα μάτια των Φιλελλήνων. Γαλλική φιλελληνική παραγωγή από τις συλλογές του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, Ι.Ε.Ε.Ε, Αθήνα 2006.

Κατσιαρδή- Hering Όλγα, «¨Να εξομοιωθώμεν με τους λοιπούς συναδέλφους μας ευρωπαίους χριστιανούς¨: Η ιδέα της Ευρώπης σε ελληνικά κείμενα στα χρόνια γύρω από την επανάσταση του 1821», στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σ.33-62.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα. Για μια τυπολογία των ελληνικών κοινοτήτων της Κεντρικής Ευρώπης, με αφορμή το άγνωστο Καταστατικό του Miskolc», *Εώα και Εσπέρια,* τ.χ.7 (2007), σ.247-310.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Central and peripheral Communities in the Greek Diaspora: Interlocal and Local Economic-Political-Cultural Networks in the 18th-19th Centuries»,

στο Minna Rozen (ed.), *Homelands and Diasporas. Greeks, Jews and Their Migrations*, London-New York, Tauris 2008, p.169-180.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης 1750-1830*, 2 τόμοι, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1986.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, Σειρηνίδου Βάσω (επιμ.), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης*, e-ιστορήματα 1, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017.

Καραδημητρίου Ε., Δάλλα Σ., Τσίγκριλα Μ*., Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, *Έκθεση κειμηλιών του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου της Ελλάδας*, Λευκωσία Μάρτιος 1991, Τράπεζα Κύπρου, Αθήνα 1991.

Κεσόπουλος Αριστείδης, *Η ονομασία των δρόμων της Θεσσαλονίκης. Βιογραφίες-Ιστορικά στοιχεία-Τοπωνύμια,* Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη[2] 2014

Κεφαλληναίου Ευγενία, «Μηχανισμοί ενίσχυσης της εθνικής ιδεολογίας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.», στο Δημήτρης Αποστολόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία : πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένο στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σ.451-472.

Κιμουρτζής Παναγιώτης - Μανδυλαρά Άννα, «Δημόσιες εορτές στην Ελλάδα, 1830-1860. Γένεση του κρατικού συμβολισμού», *Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ.38ος-42ος (2013), σ.217-240.

Κιμουρτζής Παναγιώτης, *Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1960): Οι πρώτες γενεές των διδασκόντων*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2001.

Κιουσοπούλου Τόνια, «Η ταυτότητα των μελών της Β΄ Εθνοσυνέλευσης», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, ΕΜΝΕ - Μνήμων, Αθήνα[2] 2018, σ.63-92.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης - Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Πρακτικά, 2 τόμοι, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Σκέψεις για την κοινωνική αναγκαιότητα των μύθων», στο Συλλογικό, *Μύθοι και Ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 2007,σ.175-180.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα[3] 2007.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Ρήγας Φερραίος. Ο οραματιστής της «Ελληνικής Δημοκρατίας»*, Σειρά: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, Τα Νέα, Αθήνα 2009.

Κιτσίκης Δημήτρης, *Περί Ηρώων. Οι ήρωες και η σημασία τους για τον σύγχρονο ελληνισμό*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2014.

Κλαψής Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923,* Πεδίο, Αθήνα 2019.

Κόκκινος Γεώργιος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα: η περίπτωση του Γεωργίου Φιλαρέτου (1848-1929)», στο Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα (12 και 13 Νοεμβρίου 1999): επιστημονικό συμπόσιο*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2001, σ.163-201.

Κόκκινος Γεώργιος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936*), Τροχαλία, Αθήνα 1996.

Κόκκινος Γιώργος, «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός, και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της εταιρείας "Ο Ελληνισμός"», στο Συλλογικό, *Ο πόλεμος του 1897*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1999, σ.231-250.

Κόκκωνας Γιάννης, «Συμπληρωματικά για τον Ταχυδρόμο της Βιέννης (1784)», *Τεκμήριον* 9 (2010), σ.45-51.

Κόκκωνας Γιάννης, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού- Μνήμων, Αθήνα 2003.

Κολιόπουλος Γιάννης - Βερέμης Θάνος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.

Κομνηνού Μαρία, *Από την Αγορά στο Θέαμα. Μελέτη για τη συγκρότηση της Δημόσιας Σφαίρας και του κινηματογράφου στη σύγχρονη Ελλάδα (1950 - 2000)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011.

Κοντογιάννη Βασιλική (επιμ.), *Λόγος γυναικών*, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Κομοτηνή 26-28 Μαΐου 2006*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 2008.

Κοραής Αδαμάντιος*, Αδαμάντιου Κοραή Άπαντα. Ο Κοραής και το ΄21. Πατρίδα και ελευθερία-πολιτική επιστήμη*. τ. Β΄, εκδ. Μπίρη, Αθήνα 1970.

Κορδάτος Γιάννης , *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως*, Αθήνα 1924.

Κορδάτος Γιάννης, *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας*, τ.10, εκδ. 20ος αιώνας, Αθήνα 1957.

Κορνούτος Γεώργιος (επιμ.), *Τα Απομνημονεύματα 1453-1953*, Αθήνα 1953.

Κορνούτος Γεώργιος (επιμ.), *Άπαντα Νεοελλήνων Κλασσικών: Γιάννης Βλαχογιάννης*, 8 τόμοι, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα 1966.

Κοτζαμάνης Βύρων, «1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.χ. 92-93 (1997), σ.3-30.

Κότσιρα Καλλιόπη, *Από την μυστικότητα της δράσης στη δημοσιότητα της μνήμης*, Ανέκδοτη Διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 2013.

Κουγέας Σωκράτης, «Η κατά Μάρτιον του 1821 Προκήρυξις της Μεσσηνιακής Γερουσίας προς τας Ευρωπαϊκάς Αυλάς*», Πελοποννησιακά*, τ.2 (1957), σ. 430-434.

Κούκη Ελένη, «Ο άγνωστος στρατιώτης της Αθήνας και η αναζήτηση ενός νέου μαζικού μνημειακού ύφους στο μεσοπόλεμο», *Αρχειοτάξιο,* τχ. 13 (2011), σ.152-163.

Κούκος Ανδρέας, «Η συμβολή των Ελλήνων της διασποράς κατά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και η επιχειρηματολογία για τη νομιμότητα του ελληνικού Αγώνα», στο Συλλογικό, *Ο διεθνής περίγυρος και ο φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση,* Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2017, σ.35-43.

Κουλούρη Χριστίνα - Λούκος Χρήστος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831 -1996)*, Πορεία, Αθήνα[2] 2012.

Κουλούρη Χριστίνα, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ.181-210.

Κουλούρη Χριστίνα, «Η συλλογική μνήμη των δρόμων», εφ. *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008.

Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1997.

Κουλούρη Χριστίνα, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988.

Κουλούρη Χριστίνα, *Μύθοι και Σύμβολα μιας εθνικής επετείου, Πανηγυρικός Λόγος στον επίσημο εορτασμό της 25ης Μαρτίου*, Κομοτηνή 1995.

Κουλούρη Χριστίνα, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821 - 1930*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.

Κουμαριανού Αικατερίνη, *Ιστορία του ελληνικού τύπου 18ος - 19ος αιώνας*, Ερμής, Αθήνα 2010.

Κουμαριανού Αικατερίνη, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.

Κουμαριανού Αικατερίνη, *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, 3 τόμοι, Ερμής, Αθήνα 1971.

Κουμπουρλής Γιάννης, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τ.15ος (1998), σ.31-58.

Κουμπουρλής Γιάννης, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *δοκιμές*, τ.χ. 13-14 (2005), σ.137-191.

Κουμπουρλής Γιάννης, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2012.

Κούρια Αφροδίτη, Η Ελλάδα στην περιηγητική εικονογραφία 15ος -19ος αιώνα. Ταυτότητες, ετερότητες, μεταμορφώσεις, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα 2016.

Κουρκουμέλης Νίκος, «Δομή και οργάνωση των στρατιωτικών Δυνάμεων της Επτανήσου Πολιτείας», στο Δ. Μιχαλάγας - Π. Μοσχονάς (επιμ.), *Επτάνησος Πολιτεία 1800-1087, Μνήμη Σπύρου Δ. Λουκάτου*, Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 2016, σ. 229-294.

Κουρκουμέλης Νίκος, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής προστασίας (1816-1864)*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 2002.

Κούρτη Παρασκευή, *Αστικές πολιτικές και δημόσιος χώρος: συνέχεια και αλλαγή στη διαχείριση του δημόσιου χώρου στη Δυτική Θεσσαλονίκη 1980-2010*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ Σχολή Πολυτεχνική. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 2017.

Κουτσογιάννης Θεοδωρής, *Η Ελληνική Επανάσταση στην ευρωπαϊκή τέχνη: φιλελληνικά έργα τέχνης από τη Συλλογή της Βουλής των Ελλήνων*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821.Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, Αθήνα 2016.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα. Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Εισαγωγικός τόμος στην Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως του Σπυρίδωνος Τρικούπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2007.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας 1700-1821*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις του εθνικού ιδεολογήματος*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2013.

Κωστής Κώστας, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος -21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013.

Λαγανάς Γεώργιος, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*, Εταιρεία των φίλων του Λαού, Αθήνα 2012.

Λαδά - Μινωτού Μαρία, Συνοδινού Κατερίνα (επιμ.), *Χρέος τιμής στο εικοσιένα. Αφιέρωμα για τα 180 χρόνια μνήμης 1821-2001*, Ιστορικό Λαογραφικό Μουσείο Κορίνθου, Αθήνα 2001.

Λάιος Γεώργιος, *Ο ελληνικός τύπος της Βιέννης : από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήνα 1961.

Λάμπρος Σπυρίδων, *Επισκόπησις της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1927.

Λάππας Κώστας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 2004·*Πανεπιστήμιο και Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Ιστορικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά συνέδριου του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2007.

Λάππας Κώστας, «Αντιθέσεις γύρω από την ίδρυση και τους προσανατολισμούς του ελληνικού Πανεπιστημίου. Σχόλια σε ένα πανηγυρικό λόγο του Κων. Νέγρη (1840)», στο *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Λύχνος, Αθήνα 1992, σ. 227-245.

Λάππας Κώστας, «Πατριαρχική Σύνοδος ¨περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων¨ τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων*, τ.11 (1987), σ.123-153.

Λάππας Κώστας, «Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών τον ΙΘ΄ αιώνα», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές,* τ.Α΄, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1989, σ.137-147.

Λέκκας Παντελής, «Διανοούμενοι και ιδεολογία», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 18-19 Φεβρουαρίου 1993, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1994, σ. 201-210.

Λέκκας Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα^{2} 1996.

Λέκκας Παντελής, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

Λεμονίδου Έλλη, *Η ιστορία στη μεγάλη οθόνη. Ιστορία, κινηματογράφος και εθνικές ταυτότητες*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2017.

Λιάκος Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος: η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου 1993*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1994, σ.171-199.

Λιάτα Ευτυχία, «Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας», *Ο Ερανιστής*, τ.20 (1995), σ.163-233.

Λιγνός Αντώνιος, *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 7^{ος}, Πειραιάς 1926
Λιναρδάτος Σπύρος, *4^{η} Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Λούβη Λίνα, *Η Ευρώπη των Ελλήνων. Πρότυπο, απειλή, προστάτις 1833-1857*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.

Λούβη Λίνα, *Περιγέλωτος Βασίλειον. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2002.

Λούδη Αγγελική, *Το νεοελληνικό διήγημα στην Ευτέρπη και την Πανδώρα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005.

Λούκος Χρήστος, «Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια: Επανεξέταση κάποιων προσεγγίσεων», στο Γιώργος Γεωργής (επιμ.), Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις, Καστανιώτης, Αθήνα 2015 ,σ.54-67.

Λούκος Χρήστος, «Η Επανάσταση του 1821: από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, στην υποβάθμιση και σιωπή», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας,* τ. Α΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ.579-594.

Λούκος Χρήστος, «Νέα τεκμήρια για την τυπογραφία και τους τυπογράφους της Ερμούπολης», στο Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι. Πρακτικά*

Ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα αρ.18 του περιοδικού *Μνήμων*, Αθήνα 2013, σ.187-218.

Λούκος Χρήστος, «Οι ¨τύχες¨ του ΑλέξανδρουΜαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», στο Κατερίνα Δέδε - Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *«Η ματιά των άλλων», Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός)*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2012, σ.101-110.

Λούκου Ελένη, *Τυπογραφία και έντυπο στην Ερμούπολη - Σύρο του 19ου αιώνα*, πτυχιακή εργασία, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Ίδρυμα, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας και συστημάτων πληροφόρησης, Θεσσαλονίκη 2014.

Λουλές Δημήτρης, *Ο ρόλος της Ρωσίας στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

Λούστας Νικόλαος, *Η ιστορία του Νυμφαίου Νεβέσκας - Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη[2] 1994.

Λυκούρη - Λαζάρου Ελένη, *Τα αρχεία στο νεοελληνικό κράτος έως την ίδρυση των Γενικών αρχείων (1821-1914)*, Τροχαλία, Αθήνα 1991.

Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, 3 τόμοι, Αθήνα 1956-1960.

Μαζαράκης Αινιάν Ιωάννης, *Τα ελληνικά τυπογραφεία του Αγώνα 1821-1827*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2007.

Μακρή Μαρή, «Το άγαλμα του Καποδίστρια», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ.Α΄, Κέρκυρα 1951, σ.93-97.

Μαλέσης Δημήτρης, «Η εις τα σύνορα ή εις τας Αθήνας. Ο ¨εθνικός λόγος¨ τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γεώργιου Φιλάρετου», *Μνήμων,* τ.35 (2016), σ.141-167.

Μαλέσης Δημήτρης, «Ο ¨ριζοσπαστικός¨ λόγος του Γεώργιου Φιλάρετου στην εφημερίδα Ριζοσπάστης (1908-1911)», *Τα Ιστορικά*, τχ.68 (2018), σ.113-138.

Μαμώνη Κυριακή - Ιστικοπούλου Λήδα, *Γυναικείοι Σύλλογοι στη Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2002.

Μαμώνη Κυριακή - Ιστικοπούλου Λήδα, *Σύλλογοι Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922)*, ΣΩΒ, Αθήνα 2009.

Μαμώνη Κυριακή, «Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821-1829) περί τον Αγώνα. Βιβλιογραφικαί αναλύσεις», *Μνημοσύνη*, τ. Γ΄ (1970-1971), σ.425-512.

Μαμώνη Κυριακή, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και Δράση*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995.

Μανδυλαρά Άννα - Κιμουρτζής Παναγιώτης, «Συμβολισμοί και κρατικοί εξουσία: Τελετές του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την οθωνική περίοδο», *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2005 [Έκδοση σε μορφή CD].

Μανδυλαρά Άννα - Νικολάου Γιώργος (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Ασίνη, Αθήνα 2017.

Μανδυλαρά Άννα - Κιμουρτζής Παναγιώτης, «Εορτές και τελετές στο ελληνικό βασίλειο (1830-1862). Συμβολική εξουσία, συγκρότηση κράτους, εκπαιδευτικοί θεσμοί», στο Γιώργος Σταμέλος (επιμ.), *Για μια ποιητική του εκπαιδευτικού τοπίου. Δέκα χρόνια μετά … χαριστήριο στον Ιωσήφ Σολομών*, Τομέας Κοινωνιολογίας και Εκπαιδευτικής Πολιτικής - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης/ Πανεπιστήμιο Πατρών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ.190-216.

Μανδυλαρά Άννα, Νικολάου Γεώργιος, Φλιτούρης Λάμπρος, Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Σκουφά/Ηρόδοτος, Αθήνα 2014.

Μάργαρης Δημήτρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους*, Αθήνα 1954.

Μαρκάτου Θεοδώρα, «Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830-1930)», *Μνήμων*, τ.17 (1995), σ.37-68.

Μαρκάτου Θεοδώρα, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940). Η ζωή και το έργο του*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1992.

Μαρωνίτη Νίκη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Ματάλας Παρασκευάς, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του ελληνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα», στο Αστέριος Αργυρίου - Κωνσταντίνος Δημάδης - Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. Β΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ.481-493.

Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το "ελλαδικό" στο βουλγαρικό σχίσμα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2003.

Ματθαίου Σοφία, «Στέφανος Κουμανούδης - Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Μια συγκριτική προσέγγιση», *Μνήμων*, τ.28 (2007), σ.169-208.

Ματθιόπουλος Γιώργος, *Ανθολόγιο Ελληνικής Τυπογραφίας: Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15ο έως τον 20ο αιώνα,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο[2] 2019.

Μελαμπιανάκη Ευγενία, *Οι πλατείες της Αθήνας 1834 - 1945. Διαδικασία διαμόρφωσης, λειτουργία, πολεοδομική σημασία*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας - Χωροταξίας, Αθήνα 2006.

Μεργούπη-Σαβαΐδου Ειρήνη, «Ο ρόλος του Φιλολογικού Συλλόγου ΄Παρνασσός' στη συγκρότηση της επιστημονικής κοινότητας στην Ελλάδα (τέλη 19ου αιώνα)», στο Ε. Μεργούπη-Σαβαΐδου, Γ. Μέριανος, Φ. Παπανελοπούλου, Χ. Χριστοπούλου (επιμ.), *Επιστήμη και Τεχνολογία. Ιστορικές και ιστοριογραφικές μελέτες*, Εταιρεία Μελέτης και Διάδοσης της Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2013, σ.227-249.

Μητσού Μαριλίζα, «΄΄Έστωσαν ημίν ήρωες του Φιλελληνισμού": Η πρόσληψη του ξένου ως οικείου στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα», στο Άννα Ταμπάκη-Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα,* τ. Β΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2016, σ. 187-201.

Μητσού Μαριλίζα, «Ο Βαλαωρίτης, ο Κουμανούδης και ¨το σχοινί του Πατριάρχη¨», *Τα Ιστορικά*, τχ.30 (1999), σ.125-136.

Μίλεσης Στέφανος - Τριπόντικας Παναγιώτης, *1900*, Γενικό Επιτελείο Ναυτικού, Αθήνα 2015.

Μιχαήλ Δόμνα, *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, εκδόσεις Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2015.

Μοσχονάς Νίκος (επιμ.), *Μελετήματα Ελληνο-ιταλικής ιστορίας,* τ.Α΄, Ελληνο-Ιταλικό Εμπορικό Επιμελητήριο, Αθήνα 1998.

Μούλιας Χρήστος, «Ο τύπος των Πατρών, Τυπογραφεία, Βιβλιοπαραγωγή», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης - Κωνσταντίνος Στάικος (επιμ.), *Πάτρα: Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Κότινος, Αθήνα 2005, σ.428-459.

Μουλλάς Παναγιώτης, «Η δεκαετία του 1850: μια τομή στην καρδιά του αιώνα», στο Παντελής Βουτούρης - Γιώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός τον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 13-19.

Μουλλάς Παναγιώτης, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Σοκόλη, Αθήνα 1993.

Μουταφίδου Αριάδνη, «Το ¨πνεύμα του πολιτισμού¨ και η ¨υπερήφανος Δύσις¨: Η πρόσληψη της Δύσης στον ελληνικό τύπο κατά τη μεταβατική περίοδο 1843-1866», *Τα Ιστορικά*, τχ.55 (2011), σ.443-462.

Μπαλανός Δημήτριος, *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών. Εκατονταετηρίς 1837-1937. Α΄ Ιστορία της Θεολογικής Σχολής*, Αθήνα 1937.

Μπαλτά Νάση - Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

Μπαλτά Νάση, «Η εξέλιξη της ειδησιογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19ο αιώνα (1830 κ.ε.)», στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως Σήμερα*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2005, σ.63-70.

Μπαλτά Νάση, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881 - 1895*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001.

Μπάνου Χριστίνα, «Η εκδοτική δραστηριότητα στα Επτάνησα (1798-1900)», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.), *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός (History and culture of the Ionian Islands)*, δίγλωσση έκδοση, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2007, σ.160-169.

Μπάρτ Ρονάλντ, *Μυθολογίε*ς, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου, Κέδρος, Αθήνα 1973.

Μπασάντης Διαμαντής, *Ο Ημερήσιος Τύπος. Από τον 17ο στον 21ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002.

Μπίκας Παναγιώτης, *Η εικονογράφιση των περιοδικών στην Ελλάδα του 19ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονικής, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας της Τέχνης, Θεσσαλονίκη 2004.

Μπογδανόπουλος Δημήτριος, *Φιλική Εταιρεία. Άγνωστες σελίδες*, Αθήνα 1987.

Μποζίκης Σίμος - Πουλιάσης Ευστάθιος, «Μια προσέγγιση της ζωής και της δράσης του καθηγητή της Ιονίου Ακαδημίας Νικολάου Μανιάκη», στο Γρηγόριος Ψαλίδας (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας για τα 190 χρόνια από την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών, Κέρκυρα 2019, σ.183-193.

Μποζίκης Σίμος, *Δημόσια οικονομικά και συγκρότηση εθνικού κράτους το 1821*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2018.

Μπολισάκωφ Λεωνίδας, *Νέα στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία από τον Δεκεμβριστή Πάβελ Ιβάνοβιτς Πέστελ*, μτφρ. Κ. Φουντουκίδης, Ορίζοντες, Αθήνα 1972.

Μπουμπούς Γιώργος, «Μαρξιστικές αναγνώσεις του Εικοσιένα: Από τον Σκληρό στον Κορδάτο (1919-1924)», *Ουτοπία*, τχ.21 (1996), σ.17-29.

Μπουμπούς Γιώργος, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930*), Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996.

Μπουσέ Βάνα, «Μια τράπουλα με φιλελληνικά θέματα», περιοδικό *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ.59 (Ιούνιος 1996), σ.96-98.

Μπουσέ Βάνα, *Η καθημερινή ζωή στην Ελλάδα του Όθωνα*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2020.

Μυκονιάτης Ηλίας, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος 1822- 1873», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, τ.22ος (1984), σ.388-394.

Μυκονιάτης Ηλίας, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στα προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά,* τ.35 (1984), σ.355-370.

Μύστακας Ελευθέριος - Τσοστορού Αλίκη, «Ο Διονύσιος Σολωμός και οι ευρωπαίοι εικαστικοί καλλιτέχνες: Παράλληλες εικόνες της Ελληνικής επανάστασης», *Σύγκριση,* τ.20ος (2010), σ.119-137.

Μυστακίδου Κατερίνα, *Η μεγάλη ιδέα στον Τύπο του γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην οθωμανική αυτοκρατορία 1800-1923*, Πατάκης, Αθήνα 2004.

Μωραϊτίνης - Πατριαρχέας Ελευθέριος, *Αλέξανδρος Υψηλάντης*, Εξάντας, Αθήνα 1977.

Μωραϊτίνης - Πατριαρχέας Ελευθέριος, *Νικόλαος Γαλάτης ο Φιλικός. Ιστορική μονογραφία*, Κέδρος, Αθήνα 2002.

Νικολάου Γιώργος, «Η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος. Τα πρώτα χρόνια της δράσης της (1882-1892)», *Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Α΄(2010), Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, σ.11-24.

Νούτσος Παναγιώτης, «Για την κοινωνική και πολιτική λειτουργία των ¨διανοουμένων¨ στο πλαίσιο του αρτισύστατου ελληνικού κράτους», στο Παντελής Βουτούρης - Γεώργιος Γεωργής (επιμ.), Ο ελληνισμός τον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις, Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ.28-37.

Νούτσος Παναγιώτης, «Ο Μάρκος Ρενιέρης ως πολιτικός διανοούμενος», εισαγωγή στο Μάρκος Ρενιέρης, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999.

Ντελόπουλος Κυριάκος, *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής, Το πρώτο ελληνικό παιδικό περιοδικό και ο εκδότης του*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1989.

Ντελόπουλος Κυριάκος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2005.

Ντενίση Σοφία (επιμ.), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900 - 1940)*, Gutenberg, Αθήνα 2008.

Ντενίση Σοφία, *Ανιχνεύοντας την "αόρατη" γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 2014.

Ξάνθος Ιωάννης, *Ιστορία της Γευγελής και εθνική δράσις των κατοίκων αυτής καί των πέριξ χωρίων*, Θεσσαλονίκη 1954.

Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Παλαιά Ελληνικά Ημερολόγια», *Ελληνικόν Ημερολόγιον Ορίζοντες*, έτος πρώτον, Αθήνα 1942, σ.19-24.

Οικονόμου Φοίβος, *Έλληνες Μισθοφόροι στην Υπηρεσία της Επαναστατικής Γαλλίας (1789-1815)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2016.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Δυο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεώργιου Καντακουζηνού*, μτφρ. Χρίστος Οικονόμου, ΕΙΕ/ΙΝΕ - Ασίνη, Αθήνα 2015.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, 10 τόμοι, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Βαρώνος Κωνσταντίνος Μπέλλιος. Ένας ομογενής στην Αθήνα του 1836», *Εποχές*, τ.Δ΄, τχ.17 (1964), σ.78-92.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η αριστερή ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002: Πρακτικά. Δ' Διεθνές Συνεδρίο Ιστορίας*, τ. Α΄, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2004, σ.567-577.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η προκήρυξις της Μεσσηνιακής Γερουσίας προς τας ευρωπαικάς αυλάς», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ.12ος (1958), σ.137-147.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Κωνσταντίνος Καντιώτης, Κερκυραίος. Ελάσσων Φιλικός, αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2019.

Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. ΣΤ΄ Τα ελληνικά και τα ξένα*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1981.
Παντελοδήμου Ειρήνη, *Ο Γεώργιος Φιλάρετος ως νομικός,* Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2016.

Παπαγεωργίου Στέφανος, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1821-1862),* Παπαζήσης, Αθήνα 2003.

Παπαδάκη - Τζαβάρα Μαρία, *Ο Γεώργιος Φιλάρετος και το αίτημα της δημοκρατίας: πολιτική ιδεολογία και πρακτική των μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα, 1876-1910*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2002.

Παπαδάκη Λύδια, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες γρηγορείτε: οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά, τ.14, τχ.27* (1997), σ.303-322.

Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Η Εθνική ελληνική μειονότης εις την Αλβανίαν και το σχολικόν αυτής ζήτημα: Ιστορικόν Αρχείον 1921-1979*, Εκδόσεις Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1981.

Παπαθανασίου Ιωάννα, «Αντικαθεστωτικές κινήσεις στη μεταξική δικτατορία: η περίπτωση της Φιλικής Εταιρείας», *Αρχειοτάξιο*, τχ.3 (Μάιος 2001), σ.17-36.

Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Μια περιδιάβαση στα ρομαντικά χρόνια 1830-1880», στο Αντώνης Μωυσίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010, σ.179-182.

Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Παπαϊωάννου Θανάσης, *Γραμματόσημο και Ιστορία. Η νεότερη πορεία του ελληνικού έθνους μέσα από το γραμματόσημο*, Ηλιοτρόπιο, Αθήνα 2007.

Παπακονδύλης Γιάννης, «Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών. Ο Δήμος Αθηναίων 1945-1974», *Μνήμων*, τ.35 (2016), σ.266-267.

Παπακώστας Γιάννης, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Παπανικολάου - Κρίστενσεν Αριστέα, «Τα δημιουργικά χρόνια του Χριστιανού Χάνσεν», στο Μαριλένα Κασιμάτη (επιμ.), *Αθήνα - Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Αθήνα 2000, σ.133-140.

Παπανικολάου Μιλτιάδης, *Η εικονογράφηση του μεγάρου της Βουλής*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998.

Παπουλίδης Κωνσταντίνος, *Διαχρονικές σχέσεις Ελλάδας - Ρωσίας (9ος - 20ος αιώνας)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2011.

Παράσχος Κλέων (επιμ.), *Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Αετός, Αθήνα 1954.

Πατρινέλης Χρίστος, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», στο Συλλογικό, *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Τρίτη Επιστημονική Ημερίδα Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002, σ.15-52.

Πάτσιου Βίκυ, «Ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση: Το περιοδικό Ευρωπαϊκός Ερανιστής και ο ρόλος των μεταφράσεων», στο Ταμπάκη Άννα - Πολυκανδριώτη Ουρανία, *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα*, τ.Β΄, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα θεατρικών Σπουδών - ΕΙΕ, Αθήνα 2016, σ.167-185.

Πάτσιου Βίκυ, *Η διάπλασις των παίδων 1879-1922*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.

Πεντάζου Ιουλία, «Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)», *Μνήμων, τ.*17 (1995), σ.69-106.

Περσιάνης Ιωάννης, *Συλλογισμοί για την Ελλάδα. Από την έλευση του Βασιλιά μέχρι το τέλος του έτους 1834*, μτφρ. Αναστασία Μπελοζέροβα, Ασίνη, Αθήνα 2020.

Πετροπούλου Εύη, «Γερμανικές επιρροές στον περιοδικό Τύπο για παιδιά κατά το β΄ ήμισυ του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της Διάπλασης των Παίδων», στο Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα*, τ.Α΄, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα θεατρικών Σπουδών - ΕΙΕ, Αθήνα 2016, σ.343-356.

Πετροπούλου Ιωάννα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του οθωμανικού παρελθόντος στην χριστιανική Ανατολή - 19ος αιώνας μια δειγματοληψία», *Μνήμων*, τ.23 (2001), σ. 269-295.

Πεχλιβάνος Μίλτος, «Δραγομάνοι και Μεταφραστές: Μεταξύ Ανατολής και Δύσης», στο Συλλογικό, *Η δύση της ανατολής και η ανατολή της δύσης. Μνήμη Έλλης Σκοπετέα. Εγνατία Επιστημονική Επετηρίδα τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα 9ου τόμου- τιμητικός τόμος*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.69-84.

Πιζάνιας Πέτρος (επιμ.), *Η ελληνικής επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009.

Πιζάνιας Πέτρος, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του ¨καπιταλιστικού κέντρου¨ και της ¨υπανάπτυκτης περιφέρειας¨ στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης- Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων*, τ.11 (1987), σ.255-286.

Πιζάνιας Πέτρος, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων από το 1400 έως το 1820*, Εστία, Αθήνα 2014.

Πιπινέλης Τάκης, *Πολιτική ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Αθήνα 1928.

Πλεμμένος Γιάννης, «Η καλλιτεχνική συμβολή των φιλελλήνων στην Επανάσταση του 1821: δημιουργοί, ρεπερτόριο, απήχηση», στο Άννα Μανδυλαρά, Γεώργιος Νικολάου, Λάμπρος Φλιτούρης, Νικόλαος Αναστασόπουλος (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Νικολάου Σκουφά/Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σ.545-574.

Πλουμίδης Γεώργιος, «Επτανήσιοι Μισθοφόροι στη Βενετία τον 18ο αιώνα», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ.5ος (1986), σ.127-148.

Πολατίδου Άννα, *Η διάπλαση των παίδων (1879-1917): ευρετήρια για τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Νηπιαγωγών, Σχολή Παιδαγωγική Φλώρινας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας Φλώρινα 2004.

Πολέμη Πόπη, Ειρήνη Ριζάκη Ειρήνη, Αναστασία Μυλωνοπούλου(επιμ.), *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία και φυλλάδια*, τ. Γ΄, 1833-1844, ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ, Αθήνα 2016.

Πολέμη Πόπη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: Συνοπτική αναγραφή*, ΕΛΙΑ - Βιβλιογραφικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2006.

Πολέμη Πόπη, *Φίλιππου Ηλιού Κατάλοιπα: Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια* (1819-1832), τ. Β΄, ΕΛΙΑ - Βιβλιογραφικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2011.

Πολίτης Αλέξης, *Η Ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2017.

Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα 1830 - 1880*, ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα[3] 2009.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ,Αθήνα[4] 1985.

Πολυχρονοπούλου-Κλαδά Νίκα, *Γεώργιος Μαυροκορδάτος (1839-1902). Ο σχολιαστής, ο ιστοριοδίφης ,ο συλλέκτης. Μελέτη της αλληλογραφίας του*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1996.

Ποταμιάνος Νίκος, *«Υπέρ τάξεως και ευνομίας εξέγερσις». Η Εταιρεία ο «Ελληνισμός», 1898-1910. Η ριζοσπαστική Δεξιά στην Ελλάδα*, Ανέκδοτη Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1999.

Πουλιάσης Ευστάθιος, «Η σταδιακή ένταξη του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ στο εθνικό πάνθεον», στο Βασίλης Γούναρης (επιμ.), *Πρακτικά ΛΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (30/06/2014 - 02/07/2014)*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2016, σ.113-130.

Πουλιάσης Ευστάθιος, «Η ιστορική ύλη του περιοδικού Εθνική Αγωγή 1898 - 1904», στο Μαρία Καννελοπούλου - Μπότη, *Παιδί και Πληροφορία. Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού*, Οσελότος, Αθήνα 2018, σ.192-201.

Πουλιάσης Ευστάθιος, «Το ταξίδι του εύδρομου "Ναύαρχος Μιαούλης" στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο το 1884», *Ναυτική Επιθεώρηση*, τχ.601 (2017), σ.42-61.

Πουλιάσης Στάθης, «Ο ανδριάντας του Ιωάννη Καποδίστρια στην Κέρκυρα», *Εν Κερκύρα*, τχ.2 (2015), σ.2-5.

Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ, «Η Φιλική Εταιρεία και το έργο της», *Νέα Εστία,* τχ.898, Αθήνα 1964.

Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επι τη 150ετηριδι*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964.

Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828),* τ. Ι΄, Βιογραφία, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1959.

Πυλαρινός Θεοδώσης (επιμ.), *Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2006

Πύλια Μάρθα (επιμ.), *Από το 1821 στο 2012*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012.

Ραζάκη Δήμητρα, «Η κριτική για την ποίηση του 19ου αιώνα στα περιοδικά Ευτέρπη, Πανδώρα και Χρυσαλλίς», στο Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα - πορίσματα έρευνας, Πρακτικά Συνάντησης Εργασίας Νέων Ερευνητών*, Τμήμα θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ , Αθήνα 2015, σ.115-142.

Ρεπούση Μαρία, «Το νέο ’21. Η ανολοκλήρωτη Ελληνική Επανάσταση στις εθνικιστικές και κοινωνιστικές αφηγήσεις της πρώτης εκατονταετηρίδας της», στο Δέσποινα Παπαδημητρίου - Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ.161-180.

Ροδάκης Περικλής, *Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η Φιλική*, Γόρδιος, Αθήνα 1996.

Ροζάκη Ειρήνη, *Οι «γράφουσες ελληνίδες». Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007.

Ροζάκου Κατερίνα, Γκαρά Ελένη (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, Κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

Ροτζώκος Νίκος - Τζάκης Διονύσης, «*Ο ¨μισέλλην¨ φιλέλληνας Γεώργιος Φινλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία»* στο Άννα Μανδυλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Φιλελληνισμός.*

Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 έως σήμερα, Δήμος Νικολάου Σκουφά/Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σ.693-716.

Ροτζώκος Νίκος, «Τα απομνημονεύματα του εικοσιένα ως υλικό της ιστοριογραφίας», *Δοκιμές,* τχ.2 (1994), σ.3-11.

Ροτζώκος Νίκος, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ.223-240.

Ροτζώκος Νίκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017.

Ρότζωκος Νίκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Ρούσσος-Μηλιδώνης Μάρκος, «Το Μνημείο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο» *Σύγχρονα Βήματα*, τχ.68 (1988), σ.224-254.

Σακελλαρίου Μιχαήλ, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της ελληνικής επανάστασης*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2013.

Σακελλαρίου Μιχαήλ, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τ.Α΄, Ηρόδοτος, Αθήνα 2011.

Σαρηγιάννης Μαρίνος, «Οι Φαναριώτες και η οθωμανική παράδοση: Επιδράσεις και στεγανά, 17ος-18ος αιώνες» στο Γ. Σαλακίδης (επιμ.), *Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου*, Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2011, σ.305-322.

Σαχίνης Απόστολος, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η εξέγερση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Μια επανεκτίμηση», στο Συλλογικό, *Μνήμη Αλέξανδρου Υψηλάντη. 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992)*, Εθνική Βιβλιοθήκη αρ. 46, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995, σ.59-76.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Κατακτώντας την ανεξαρτησία. Δέκα Δοκίμια για την επανάσταση του 1821*, Πατάκης 2010.

Σιγκάλ Ρόμπερτ, *Μύθοι Ηρώων*, μτφρ. Ζώης Λούβαρης, Κέδρος, Αθήνα 2003.

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ΄21*, τ. Β΄, Πολιτιστικές εκδόσεις, Αθήνα 2014.

Σιφναίου Ευρυδίκη, *Έλληνες έμποροι στην Αζοφική. Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα2009.

Σιχάνη Άννα Μαρία, *Λογοτεχνικό πεδίο, πολιτισμικές τεχνολογίες και δημόσια σφαίρα στη μακρά δεκαετία του ΄60*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, Ιωάννινα 2018.

Σκαλτσά Ματούλα, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήναι του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983.

Σκανδάμης Ανδρέας, «Ο ελληνικός τύπος κατά την περίοδον του Όθωνος», *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ.19 (1967-1970), σ.251-303.

Σκιαδάς Νίκος, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, 3 τόμοι, Gutenberg, Αθήνα 1981-1982.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Η Τυπογραφία στο Νέο Ελληνικό Κράτος (1828-1884)», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης - Κωνσταντίνος Στάικος (επιμ.), *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499 - 1999)*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ.199-227.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Οι προσωπογραφίες του Κοραή», *Επτά Ημέρες Καθημερινή,* Αθήνα 29 Νοεμβρίου 1998, σ.18-21.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Πολιτισμική ιστορία του Ναυπλίου (1833-1862)» στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης - Μαρία Βελιώτη Γεωργοπούλου (επιμ.), *150 χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση 1 Φεβρουαρίου - 8 Απριλίου 1862*. Πρακτικά επιστημονικού Συμποσίου Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012, *Ναυπλιακά Ανάλεκτα,* τ. 8ος, Δήμος Ναυπλιέων - Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο 2013, σ.487-514.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2004*,* σ.171-193.

Σκοπετέα Ελλη, *Η Δύση Της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992.

Σκοπετέα Έλλη, *Το "πρότυπο βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.

Σκοπετέα Έλλη, *Φαλμεράυερ: Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Σπαθάρης Σωτήρης, *Αυτοβιογραφία και τέχνη του Καραγκιόζη*, Άγρα, Αθήνα 1992.

Σπάρο Όλγα, *Η Ελληνική Επανάσταση και η Ρωσία*, μτφρ. Ανδρέας Σαραντόπουλος, Μπάϋρον, Αθήνα 1977.

Σταθακόπουλος Δημήτρης, «Η ηθική και κοινωνική κατάσταση του γένους των Ελλήνων κατά την Οθωμανική περίοδο, μέσα από τους θρύλους και τα λαϊκά τραγούδια - η σύνδεση με τον αρχαίο κόσμο» στο *Πρακτικά Συνεδρίου, Ρήγας Φεραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα*, τ. Α΄, Ακαδημία θεσμών και Πολιτισμών, Θεσσαλονίκη 2013, σ.294-300.

Στάθης Παναγιώτης, «Λογοτεχνία και ιστορική μνήμη. Το εικοσιένα στην πεζογραφία 1830-1880», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος- 19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, ΠΕΚ, Αθήνα 2015, σ.621-654.

Στάικος Κωνσταντίνος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία: 1749-1800*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.

Σταματοπούλου-Βασιλάκου Χρυσόθεμις, «Σμυρναϊκή Δραματουργία: Πρωτότυπες θεατρικές εκδόσεις στη Σμύρνη του 19ου αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.16ος (2009), σ.211-286.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007.

Σταυροπούλου Έρη, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων», στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2005, σ.178-184.

Σταφυλάς Μιχάλης, «Ο αγώνας του Βλαχογιάννη για τη διάσωση των αρχείων του '21», στο Συλλογικό, *Γιάννης Βλαχογιάννης : Α' συμπόσιο Ναυπακτιακής λογοτεχνίας*, Ναύπακτος 18-19-20 Νοεμβρίου 1994, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1995, σ.133-143.

Στέση Αθήνη, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση*, τ.13 (2002), σ.156-176.

Συλλογικό, *Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 21-22 Ιανουαρίου 1994*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1995.

Συλλογικό, *Ευρώπη και νέος ελληνισμός*, Επιστημονικό συμπόσιο, 9-10 Νοεμβρίου 2001, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2003.

Συλλογικό, *Η δύση της ανατολής και η ανατολή της δύσης. Ιδεολογικές αντανακλάσεις και στερεότυπα (τέλη 18ου - αρχές 20ου αι.). Μνήμη Έλλης Σκοπετέα, Εγνατία*, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, Παράρτημα τ.9ου,Θεσσαλονίκη 2005.

Συλλογικό, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2008.

Συλλογικό*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.

Συλλογικό, *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία - Ιστορική διάσταση και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 2 τόμοι, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1989*.

Συλλογικό, *Ο διεθνής περίγυρος και ο φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση,* Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2017.

Συλλογικό, *Ο πόλεμος του 1897*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1999.

Συλλογικό, *Οι μεγάλες προσωπικότητες της ελληνικής επαναστάσεως. Ομοψυχία και διχόνοια κατά την επανάσταση, Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου*, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2020.

Συνοδινός Ζήσιμος, «Έσπερος (1881-1889) και Κλειώ (1885-1891). Δύο περιοδικά στην ελληνική παροικία της Λειψίας», *Περίπλους*, τχ.24-25 (1990), σ.244-266.

Σφοίνη Αλεξάνδρα, «Φαναριώτες, Εκκλησία και Επανάσταση: η μαρτυρία των πηγών», *Αναγνώσεις*, τχ.117 (25-3-2005).

Σωτηρέλης Γεώργιος, *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

Σωφρονίδου Φανή, *Οι ελληνικές μεταφράσεις της γαλλικής λογοτεχνίας. Συμβολή στην καταγραφή και στη μελέτη της παρουσίας τους στα ελληνικά γράμματα από το 1900 έως το 2010*, Ύψιλον, Αθήνα 2016.

Ταμπάκη Άννα - Αργυροπούλου Ρωξάνη (επιμ.), Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 1983.

Ταμπάκη Άννα - Αλτουβά Αλεξία (επιμ.), Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Τμήμα θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ, Αθήνα 2016.

Ταμπάκη Άννα - Πολυκανδριώτη Ουρανία (επιμ.), *Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα. Πρακτικά Συμποσίου*, 2 τόμοι, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2016.

Ταμπάκη Άννα - Σεχοπούλου Μαρία (επιμ.), Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα - πορίσματα έρευνας, *Πρακτικά Συνάντησης Εργασίας Νέων Ερευνητών*, Τμήμα θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ , Αθήνα 2015.

Ταμπάκη Άννα, «¨Εφημερίς¨ ή ¨περιοδικό¨; Προς μια τυπολογία του περιοδικού τύπου εν τη γενέσει», στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2005, σ.92-99.

Ταμπάκη Άννα, «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησσό (1814-1818)». Αθησαύριστα στοιχεία», *Ο Ερανιστής*, τ.16(1980), σ.229-238.

Ταμπάκη Άννα, «Συνέχειες και τομές: Σκέψεις για την περιοδολόγηση του νεοελληνικού θεάτρου (17ος-19ος αι.)», στο Ιωσήφ Βιβιλάκης (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου: Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17ο στον 20ό αιώνα (17-20 Δεκεμβρίου 1998)*, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών - Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2002, σ.49-55.

Ταμπάκη Άννα, Το *νεοελληνικό θέατρο 18ος-19ος αι. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Δίαυλος, Αθήνα 2005.

Τζάκης Διονύσης - Ροτζώκος Νίκος, «Το 'Άλλο' Εικοσιένα. Από τον Νικόλαο Σπηλιάδη στον Γιάννη Κορδάτο», *Πρακτικά ΙΓ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ Τμήματος Φιλολογίας ΑΠΘ. Μνήμη Παναγιώτη Μουλά*, Σοκόλης, Αθήνα 2014, σ.150-162.

Τζάκης Διονύσης, «Η εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο: Σκέψεις για τη συμμετοχή των τοπικών ηγετικών ομάδων στο εθνικό κίνημα», *Ιόνιος Λόγος*, τ. Ε΄(2015), σ.97-110.

Τζανάκη Δήμητρα, *Δούλα και Κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897,* Σαββάλας, Αθήνα 2007.

Τζεδόπουλος Γιώργος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων*, τ.24 (2002), σ.107-143.

Τζιάτζιος Ευάγγελος, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», *Μακεδονικά*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1940, σ.195-226.

Τζουρμανά Γιάννα, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές. Φιλικές Εταιρείες και Κομιτάτα στο Λονδίνο (1790-1823)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2015.

Τόμπρος Νίκος, «Ο δημόσιος λόγος για τον Φιλελληνισμό και τους φιλέλληνες στον πατραϊκό Τύπο (19ος-20ος)», στο Συλλογικό, *Ο Διεθνής περίγυρος και ο φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση*, Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2017, σ.319-341.

Τριανταφύλλου Χρήστος, «Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: Το έργο της κεντρικής επιτροπής της εκατονταετηρίδος (1928-1933)», Μνήμων, τ.34 (2015), σ.37-66.

Τρίχα Λύντια, *Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)*, Πόλις, Αθήνα 2019.

Τρίχα Λύντια, *Χαρίλαος Τρικούπης. Ο πολιτικός του "Τις πταίει" και του "Δυστυχώς επτωχεύσαμεν*", Πόλις, Αθήνα 2016.

Τσαγάνα Μαρία Ευτυχία, *Η Ευτέρπη (1847-1855): Ένα εθνικό περιοδικό με ευρωπαϊκό χαρακτήρα*, Αδημοσίευτη Διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2017.

Τσακανίκα Ελισάβετ, «Εξευρωπαϊσμός και Ελληνικότητα. Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωνικής περιόδου», *Μνήμων,* τ.35 (2016), σ.107-139.

Τσακανίκα Ελισάβετ, *Αγωνιστές του 1821 μετά την επανάσταση*, Ασίνη, Αθήνα 2019.

Τσακανίκα Ελισάβετ, *Αναπαραστάσεις του Φαναριώτη στον ελληνικό τύπο της Οθωνικής περιόδου*, Ανέκδοτη Διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009.

Τσαούσης Δημήτριος (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα[2] 2011.

Τσελάλης Αγησίλαος, *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος ο Φιλικός*, Αθήνα 1933.

Τσιάρα Σιραγώ, *Τοπία της εθνικής μνήμης*, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2004.

Τσιγαράς Γεώργιος, «Οι εικόνες του τέμπλου του κοιμητηριακού ναού του παλατιού του Σίμωνος Σίνα στο Rappoltenkirchen», στο *Σκεύος εις μνήμην. Αφιερωματικός τόμος επί τη συμπληρώσει 25ετίας από της εις Επίσκοπον χειροτονίας και 20ετίας από της ενθρονίσεως του Μητροπολίτου Αυστρίας και Έξαρχου Ουγγαρίας και Μεσευρώπης κ. Μιχαήλ*, Αθήνα - Βιέννη 2011, σ.837-852.

Τσιγκάκου Φ.Κ., «Η εικαστική εξιστόρηση της ελληνικής επανάστασης», *Νεοελληνικά ιστορικά*, τ. Βʹ (2010), Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού - Ακαδημία Αθηνών, σ.203-227.

Τσολιάς Παναγιώτης, *Η κριτική της θρησκείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Προσκήνιο, Αθήνα 2010.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα[2] 1979.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Τσουκάλας Κωνσταντίνος, *Μορφές συνέχειας και ασυνέχειας. Από την ιστορική εθνεγερσία στην οικουμενική δυσφορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2013.

Φαλαγκάς Νίκος, «Αφηγήσεις της πραγματικότητας: η στήλη των ¨ποικίλων¨ στην *Ευτέρπη*», στο Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα - πορίσματα έρευνας, Πρακτικά Συνάντησης Εργασίας Νέων Ερευνητών*, Τμήμα θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ , Αθήνα 2015, σ.143-157.

Φλιτούρης Λάμπρος, «Για μια διεθνή των επανάστατών. Η περίπτωση των Καρμπονάρων στην Ιταλία και την Γαλλία και το δίκτυο των ευρωπαίων επαναστατών στις αρχές του 19ου αιώνα», στο Άννα Μανδυλαρά - Γεώργιος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Ασίνη, Αθήνα 2017, σ.67-82.

Φουντουλάκη Όλγα, «Ένα μνημείο για την Μπετίνα. Όπως το σχεδίασε ο Σταμάτης Κλεάνθης», *Αρχαιολογία*, τχ. 117 (2010), σ.90-96.

Φραγκόπουλος Νικόλαος, *Η γερμανική παρουσία στα περιοδικά "Έσπερος" (1881–1889) και "Κλειώ" (1885–1892) της Λειψίας,* Ανέκδοτη Διπλωματική εργασία, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα 2019.

Φωτιάδης Δημήτρης, *Η Επανάσταση του ΄21,* 4 τόμοι, Μέλισσα, Αθήνα 1971-1972.

Χάρης Πέτρος (επιμ.), *Το εικοσιένα- Πανηγυρικοί Λόγοι Ακαδημαϊκών*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1977.

Χαριτάκης Γεώργιος, *Η εκατονταετηρίς της επαναστάσεως,* Αθήνα 1921.

Χαριτόπουλος Διονύσης, *Άρης ο Αρχηγός των ατάκτων*, Τόπος, Αθήνα 2009.

Χασεκίδου - Μάρκου Θεοδώρα, *Εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα. Η διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης κατά το 19ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Τομέας Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 2005.

Χασιώτης Ιωάννης, Κατσιαρδή-Hering Όλγα, Αμπατζή Ευριδική (επιμ.), *Οι Έλληνες στη διασπορά (15ος - 21ος αι.),* Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

Χασιώτης Ιωάννης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.

Χατζηαντωνίου Κώστας, *Εθνικισμός και Ελληνικότητα*, Πορθμός, Αθήνα[2] 2003.

Χατζηπαναγιώτη - Sangemeister Ίλια, Δέδε Κατερίνα, Δημητρόπουλος Δημήτρης, Παπαδάκη Ειρήνη (επιμ.), *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, Πρακτικά Συνεδρίου Λευκωσία 18-20 Νοεμβρίου 2015, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2018.

Χατζηπαναγιώτη - Sangmeister Ίλια, «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο Ταχυδρόμος της Βιέννης (1784) των Βεντότη και Baumeister, και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος*, τχ.8 (2009), σ.131-148.

Χατζιώτης Κώστας, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στην Αθήνα*, 2 τόμοι, Δήμος Αθηναίων: Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 2000.

Χρήστου Θανάσης, *Η γλυπτική στα Ιόνια Νησιά (19ος αιώνας)*, Κέρκυρα 2001.

Χρήστου Χρύσανθος, *Η ελληνική ζωγραφική 1832- 1922*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981.

Χριστοδουλίδης Θεόδωρος, *Διπλωματική Ιστορία τριών αιώνων: Από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες (1815-1919)*, τ. Β΄, εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα 2004.

Χρυσανθόπουλος Μιχάλης, «Διαμορφώνοντας τη Δημόσια Σφαίρα: λογοτεχνικές διαδρομές της ιστορίας», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος -19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2015, σ.707-723.

Χρυσανθόπουλος Μιχάλης, Βασιλειάδης Βασίλειος, Δεληβοριά Γιάννα, Τικτοπούλου Αικατερίνη, *Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19ο αιώνα*,ΣΕΑΒ, Αθήνα 2015. Διαθέσιμο ψηφιακά στον ιστότοπο: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3349/1/autobiography.pdf (έλεγχος 6/7/2019).

Χρυσόγελος Κωνσταντίνος, «Η παρουσία του Βυζαντίου στην Πανδώρα (τχ. 1-66)» στο Άννα Ταμπάκη - Μαρία Σεχοπούλου (επιμ.), *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα - πορίσματα έρευνας, Πρακτικά Συνάντησης Εργασίας Νέων Ερευνητών*, Τμήμα θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ , Αθήνα 2015, σ.159-182.

Χρυσός Ευάγγελος (επιμ.), *Ένας άλλος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στην γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, Ακρίτα, Αθήνα 1996.

Ψιμούλη Βάσω, *Σούλι και Σουλιώτες*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα[2] 2005.

Ψύλλα Μαριάννα, *Η Πολιτική ως Δράση και Λόγος,* Τυπωθήτω, Αθήνα 2003.

Ψυχοπαίδης Κοσμάς, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, νήσος, Αθήνα 1997.